

[All rights reserved by the publishers]

Publisher Pandurang Jawaji,	} "Nirnaya-sagar" Press,
Printer Ramchandra Yesu Shedge,	
	23, Kolbhat Lane, Bombay

THE
BHATTA DIPIKA

OF

MAHÁMAHOPÁDHYĀYA SARVATANTRASWATANTRA

SHRÎMAT KHANDADEVA

WITH PRABHAVATI THE COMMENTARY,

OF

Shri Kavi Mandan Shambhu Bhatta.

TRANSLATED BY

NIVĪTA PART

Edited by

PANDIT VEDĀNTAVIS'ARADA N. 'S.' ANANTA KRISHNA S'ĀSTRĪ,

Sanskrit Lecturer, Calcutta University,

AND

VĀSUDEVA LAXMANA ŚĀSTRĪ PANSĪKAR,

First Edition

PUBLISHED BY

PÂNDURANG JĀWAJĪ,

PROPRIETOR OF THE "NIRNAYA-SAGAR" PRESS,

BOMBAY.

1921.

Price 6 Rupees.

अथमथ निष्कर्षः—प्रत्येकं पात्रपरित्यागः समुदाये पात्रपरित्यागसिद्धिरिति न्यायद्वयं चोक्तम् । तत्रैवं व्यक्तिमुद्दिश्य कस्यचन विधौ प्रथमः, समुदायमुद्दिश्य तद्विधौ तु द्वितीयः । तत्र समुदायावयवैरेन तद्विधयानुष्ठानेन तत्रैव चरितविधयो भवति । यथा बहूनां चोराणां सत्कर्म्यापराधे निर्णये एतेनैव तद्विज्ञेन सर्वेषां विज्ञेयः । तथाच तेन न्यायेनैकेन बहुपुत्रेण स्त्रीवैवपुत्रदानेन सर्वेऽपि बहुपुत्राश्चित्तविधयो भवन्तीति “बहुपुत्रेणे”ति पूर्वोक्तोऽपि नेष्टिकविशेषः ।

सर्वेषां च मीमांसाशास्त्रस्य सम्प्रदायलोचनमेवेदानीं तत्रैव यच्चैवेदव्याख्यानासीनां सधेऽयमेव शास्त्रार्थनिर्णयश्च यत् सर्वकारणमिति मीमांसाशास्त्रस्य विशेषतः प्रचारस्तत्र तत्रापेक्षते । पुरा हि न्यायाख्येषु पण्डितानामपि नियोगः कैषाचनासीत् तेषामेवानुमत्या धर्मशास्त्रार्थनिर्णयः कृत इति विदितमिव सर्वेषाम् । तादृशानां पण्डितानामपहृयोऽप्येतादृशापठितानामपि विद्वान्तरत्येन प्रवृत्ता निमित्तम् ।

यदिदानीं पण्डितपरम्परायामपि मीमांसाशास्त्रस्य च विशेषतः प्रतिष्ठा, तत्रापीदमेव मुख्यं निदानं यत् धर्मशास्त्रार्थनिर्णये न्यायाधिपतयोऽप्येव च न तथा मीमांसाशास्त्रमादिश्यते इति न्यायाधिपतीत्यर्थं यद्यपि निन्दनं प्रार्थयामो यत् धर्मशास्त्रार्थनिर्णयवक्षरे ते मीमांसाशास्त्रस्यापि पण्डितवद्वारा उपालोचनं कुर्यान्तु प्रचारयन्तु च तत् सर्वतो मारुतवर्षे इति ।

शास्त्रान्तरेषु भावन्ति पुस्तकान्यतिगम्योऽपि दुरवगाहाणि च इत्यन्ते, ततोऽप्युक्तं तानि मीमांसायामपि विद्यन्त इति न वयमल्पज्ञाः पारयामोऽस्य परिच्छेदं गमोरतादिकम् ।

तत्र प्रथमं जैननिर्महर्षिसूत्राणि, तत् उपवर्णनार्थं कृति, तत् श्रीराजव्यासकृत सूत्रभाष्यं, तत् तद्विवरणं श्लोकवार्तिकं-तत्रवार्तिकं-रूपेणैव तस्मिन् धीकुमारिलमहोपाधित, ततो विविधविशेषे मण्डनमिश्रकृतं, ततो न्यायमुखा तन्त्रवार्तिकव्याख्या भट्टसोमेश्वरविरचिता, ततो व्याकरणान्नर राजसीपिका-न्यायपरमाला श्रीपार्थसारथिमिश्रकृता, अप्यश्रीशंकरमिश्रविरचित-शास्त्रदीपिकाप्रकाश-नालप्रकाशौ, अप्यश्रीमदाध्वदेवविरचितो मीमांसान्यायप्रकाशः, अनन्तरं तत्सूत्रविरचितो भाट्टकलकार, तत् समीकरणन्यायमाला विशारद्व्यासमिश्रकृता, ततो विधिराशयं श्रीमत्संप्रदायीकृतसंगृहीत, ततो भाट्टदीपिका श्रीराजदेवकृति, तत् प्रभावली तयाख्या श्रीसमुद्रमूलेनिषेधाचन प्रस्थाना समष्टेण क्रमो निरूप्यते । भाट्टदिनकर-भाट्टचिन्तामणि-भाट्टरीनुभ-तन्त्रजन्याऽप्यावार्तिकव्याख्यानतराण्यन्यानि च पुस्तकानि मीमांसाशास्त्रस्य न्यायिनि भाट्टमतानुसारेण बहूनि भवन्ति ।

अन्यं च मीमांसायां प्रथानान्तरं प्रभाकराभिधं यत् वर्तते तदनुसारेणापि ऋतुविमलदयो बहवो वर्तन्ते । अयं हि प्रभाकरः श्रीकुमारिलवदानामन्तेजासीति प्रतिज्ञां लोप्य सप्रदायो बहुकालमारभ्य वर्तत एव । एवमपि याज्ञिकप्रयो, गानुगुण भाट्टसम्प्रदायसंज्ञेति तस्यैव विशेषतः प्रचारो बहुभिन्नविशेषैः प्रभाकरमततिरासमुद्भिद्युक्तायां परम्परया वर्तते । तत्र भाट्टसम्प्रदायानुयायिना नैवैवमपि विषयाणामावापोऽप्याभ्यां प्रत्यक्षकरण विषयव्यवस्थापनं भाट्टदीपिकाया यथा वर्तते न तस्याऽन्यत्र कुर्यापि वर्तते इति सर्वतो नवीनाऽपीयं भाट्टदीपिना सर्वोदरण्यैव ।

अत्र हि भाट्टदीपिकायां श्रीखण्डदेवाचार्यैः शब्दप्रयोगविषयेऽतीव काष्ण्यं प्रकाशितमिति सर्वविदितमिदम् । इदं च काष्ण्यं तैर्भगवत्सामर्थ्यमेव समाहृतम्, ननु खसामेव । नहि भाट्टरीनुभे परिपूर्णं तैस्त्व समाहृतं वर्तते । वैपायिका-विशेषा बहुतन्त्र्यायातिदेशादिना च पूर्वोत्तरपक्षव्यवस्थापनं भाट्टदीपिकाया यत् कृतं तेन भग्यते मीमांसानिषेधवर्धनमुत्तिष्ठता एव खण्डदेवाचार्या इति ।

श्रीखण्डदेवाचार्यैः निबोतान्त मौलुर्न विस्तृत विरचितं आन्तं च भाट्टदीपिकां सगृहीतेति प्रभावलीदृशीनामपरोक्षमेव । अस्याश्च भाट्टदीपिकायाः भाट्टवि-नामनि. श्रीमत्सूक्तशिक्षात्रिमहाशयकृताविस्तृतव्याख्यैकाऽप्यश्रीभास्करराय-कृताऽप्यश्री भाट्टकल्पतरुसिद्धि श्रीमन्महामहोपाध्याय श्रीरामसुन्दराजिबरणविरचितेतस्याच प्रभावलीनामोति व्याख्याबहुत-यमुपलभ्यते । तत्र भाट्टकल्पतरुसिद्धिर्गतानिः पूजनीयैर्हामहोपाध्यायैर्विरचितो मुद्रितसंस्करण स्वतन्त्रम् । सा तु अति-सुप्रहृष्टा न सर्वेषां पर्याप्ता भवेदिति नाम बहु वक्तव्यमप्यार्कं वरिषति ।

श्रीभास्कररायकृतव्याख्या तु सुप्रहृष्टाऽपि सूक्तशिक्षिका सधेविषयव्यवहारसमर्थं वर्तत इत्यत्र न सन्देहः । भाट्टचिन्तामणेश्च प्रभावलोऽन्यादस्य एव वर्तते इत्यस्यकाचार्यमुखादस्यामि श्रुतम् । नैवावताऽपि साऽस्याभिरपरोक्षीकृतेति कथोक्तं निवेदयामः ।

येन प्रभावलीनामो व्याख्याऽस्यासाभिः प्रकाश्यते, तत्र न्यायमुखाशास्त्रदीपिकातन्त्रकाशोभनापीव न्यायप्रकाशमोहा-लंकारविधिराशयवैदान्तपरिभाषाविनिर्णयार्थं कथितकचित् भाट्टदीपिकाया अपि च खण्डनमण्डनादिसुखेन सर्वेषां दृष्ट-वैतनानां मीमांसाप्रस्थानां विमर्शः कृत इति नासादादिपारिच्छेयमेतद्व्याप्तीयम् । नहि भाग्यादिपठनेनापि तथा व्याख्य-रूपवधारण भवति यथा सप्रभावलीकभाट्टदीपिकाऽन्यमेनेति नेयमतिशयोक्तिरिति व्याख्यान्तरादस्या वक्तव्योऽपि व्या-

महामहोपाध्यायसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमत्खण्डदेवप्रणीता

भाट्टदीपिका ।

श्रीकविमण्डनतदन्तेवासिशम्भुभट्टप्रणीतप्रभावलीव्याख्यासंवलित

(निवीतान्तो भागः १)

वेदान्तविशारदश्रीयुक्तानन्तकृष्णशास्त्रिसंगृहीतसीमांसाशास्त्रसारयुतः ।

फलकताविश्वविद्यालयाध्यापकेन वेदान्तविशारदेन

नूरणिग्रामाभिजन-विद्वद्भूरसुब्रह्मण्यात्मजेन

अनन्तकृष्णशास्त्रिणा

गणशीकरविद्वद्भूरलक्ष्मणशर्मस्त्रुवासुदेवशास्त्रिवराणां साहाय्येन

दिप्पणादिमिहपस्कृतः ।

मुम्बय्याम्

पाण्डुरङ्ग जावजी-श्रेष्ठिभिः

स्त्रीये निर्णयसागराख्यमुद्रणयन्त्रालये स्वायत्ताक्षरै-

रङ्कयित्वा प्राकाश्यं नीतः ।

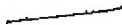
शकः १८४३, सन १९२२.

मूल्यं ६ रूप्यकाः ।

शुद्धिपत्रम्—

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
		विषयो	विषहो
२०.	१	द्रव्यानां	द्रव्याणां
२२.	२१	तन्वाक्येन	तनेन
२३.	२७	परः	परं
२५.	२६	वृत्तिकः	वृत्तिकं
"	"	प्रकृत्यया	प्रकृत्यर्था
२८.	९	कृता	कृतौ
"	"	पपत्त्या	पपत्त्या
"	४२	तापत्तिः	तानापत्तिः
३०.	४		

श्रीः भूमिका—

सत्सुपि बहुषु दशनेषु भीमांसादर्शनमेव बौद्धदिनास्तिकमतनिरासेन सर्वेषामास्तिकदर्शनानामात्मसाधार्यमुपजीव्य-
मिति सर्वोद्वेगीयमिदं दर्शनमिति सर्वविदितमिदम् । यथाहि ब्रह्मसूत्रविवरणं भिन्नभिवविषयेण भिन्नभिनविज्ञानादिना
च भिन्नभिनप्रस्थानमव्यवस्थितं समुपदर्शते न तथा भीमांसादर्शनमिति नैतत्प्रमाणे कस्यापि विप्रतिपत्तिं पश्यामः ।
ये तद्वैतिनो वेदान्तानामेव परमं पर्यवसानं कर्मकाण्डानां स्ववान्तरमेव तदिति मन्यन्ते, तेऽपि विशेषतोऽद्वैतमतप्रक्रिया-
व्यवस्थापनार्थं तृतीयाध्यायादौ भीमांसादर्शनमाकाङ्क्षन्ते । यथाचैवं सत्यपि न पूर्वोत्तरमीमांसयोर्नैकेषांस्तरां तथा निर्णय-
सागरमुद्रापितदाशस्त्रदीपिकाभूमिकायां विशदं प्रकाशितमिति तत्तत् एव द्रष्टव्यम् । किं बहुना ? न किमप्यास्तिक-
कदर्शनं भीमांसादर्शनं विना स्वात्मसत्तामपि विन्दते ॥

मानवादार्थशास्त्रादिनिर्णयोऽपि भीमांसान्यायोपपत्त्यो यथाऽप्रकम्प्यो भवति न तथा न्यायान्तरोपपत्त्य इति प्रसिद्ध-
मिदं सर्वेषाम् । ये हेतुनातना धर्मसाक्षनिषेधे भीमांसान्यायविरुद्धा अपि ब्रह्मचारिकर्तृकदत्तकस्त्रोकारसाधुतादयः एकपुत्र-
दानप्रतिग्रहाविशुद्धतादयथाधिकरणनिर्णयिताः कार्यकारिणश्च वर्तन्ते, तेषामप्यापातरमणीयत्वमपि भीमांसान्यायाभासो-
पपत्त्यनिवन्धनमेव । कुत्र, कस्य न्यायस्य प्रवृत्तिः कुत्र च जेति बहुतरविषयानं विना क्रियमाणा हि निर्णयः पारलौकि-
कार्यक्रियाकारितायां नोपबुद्धा अभिव्यन्तीति निश्चिनुमः । व्यवस्थितं हि धर्मतत्त्वं न कालमेवेन देवमेवेन पुत्रपभेदेन
वासव्यवस्थां प्राप्नोतीति तु संप्रदायिकः सिद्धान्तः । नहि दृष्टफलेषु कार्यान्तरेष्विवाद्यष्टफलेषु धर्मेषु समुदायस्य व्यवस्थाप-
कत्वम् । न ह्यस्मादादिनिर्णयमोऽपि धर्मो निर्णतः परलोकेऽपि धर्मफलं प्रदास्यतीति नियमकारणेऽपि कस्य धर्मव्यतिरिक्त-
कस्यान्यस्य वा धनिकवर्गस्यापि योग्यतास्ति । तत्र च सम्यक् विमर्शनेन ब्रह्मचारिकर्तृकदत्तकस्त्रोकारादयो न धर्मा भवितु-
मर्हन्ति । विस्तृतं चेत्तत् निबन्धग्रन्थेऽपि तत् एव द्रष्टव्यम् । श्रवणापरिणामं खलु पुत्रस्य संप्रादनम् । ब्रह्मचारिणां
तु ऋणमेव नास्तीति नामत्याधिषु विस्तृतमिति नेह वितव्यते ॥

एकपुत्रदानप्रतिग्रहनिषेधकं यत् भावयं “न त्वेवैकं दद्यात् प्रतिगृहीयाद् वा स हि सन्तानाय पूर्वेषामि”ति, तत्र “हि” शब्द-
धनवाद् हेतुमन्निगदाधिकरणं प्रवर्तते । तत्रापि “स हि सन्तानाय पूर्वेषामि”त्यस्य केवलं स्थावकत्वात् पूर्वसन्तानार्थं नैक-
पुत्ररक्षणं नियतमित्येकपुत्रदानप्रतिग्रही न दृष्टमिति हि तेषां सिद्धान्तः (See sree Balasu Sree Bala-
su-Case of Madras) । अत्र चाधिकरणिकैर्धर्मसाक्षनिर्णये भीमांसान्यायादर आवश्यक इति यद्गृहीतं तेनाधर्ममना-
स्तिककुलमाधिकरणिकानाम् । इदमेवात्र हुःर्यं दत्त भीमांसान्यायोऽत्र प्रकृताऽनुगुणो बोध जेति न सम्यक् परिशीलित-
मिति । एकेन न्यायवादिनाऽस्तिदृष्टस्य न्यायस्य तद्विरुद्धन्यायविरुद्धेन च निरासोऽपरेण न्यायवादिना यदि न क्रियते तां-
वता हि सतिर्दोषेभ्यं प्रकाशितं भवति न मतदीर्घत्वम् । ये हि निबन्धकारा भीमांसान्यायनिष्कर्षात् सर्वेषु विस्तृतिपर-
श्चासौ हेतुमन्निगदाधिकरणादिविदोऽप्येकपुत्रदानप्रतिग्रहायोगमेव तत्र तत्र व्यवस्थापयन्ति, न ते कथमप्यगनीया न्या-
याधिपतीनाम् ।

न ह्यत्र त्रयं हेतुमन्निगदाधिकरणप्रवृत्तियोग्यतां पश्यामः । नहि द्वित्वद्वार्थः सर्वथा सर्वत्राविवक्षित इति भीमांसकानां
राक्षसताः । “नक्षत्राद्यानां इत्यन्ते” इत्यत्र हि हिण्कार्यो विवक्षित एवेति भीमांसादर्शने व्यक्तम् । तत्र च कस्य न्यायस्य
कुत्र विषये प्रवृत्तिरिति विचारणार्थां हेतुमंसाकाङ्क्षनां तद्विवक्षा तदभावे न तद्विवक्षितत्वात्पुत्रस्य विस्तृतमिति प्रकृते “नक्ष-
त्राद्यानां” इत्यत्रैव हेतुमंसाविवक्षेव संभवा । “चतुस्पत्यती”त्युक्तं या शब्दा जायते कथं प्रकृताविव नाश्रुतुपपत्तीति,
तन्निरासो “नक्षत्राद्यानां” इत्यनेन यथा क्रियते, एवमत्रापि एकपुत्रो न देय इत्युक्ते या शब्दा जायते कथं द्वितीय इव
स न देय इति, तद्विवर्तनं हि “स हि सन्तानाय पूर्वेषामि”मित्यनेन क्रियते इति स्पष्टम् ।

यत्रापरं कारणमुक्तनिर्णये न्यायाधिपतीनाम्—“बहुपुत्रेण कर्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नतः । नैकपुत्रेण कर्तव्यं पुत्रदानं
कदाचन ॥” इति श्लोके पूर्वार्थं बहुपुत्राणां पुत्रदानं न यथा नियतं बोध्यते, न हि बहुपुत्रैः सर्वैरपि पुत्रदानाभावे
प्रत्येकयो भवतीत्यत्र शास्त्रार्थः, तथोत्तरार्थेऽपि एकपुत्रदाननिषेधो न नियतः, किंलेश्चिदुक्तः—इति, तत्रोपयोग्य-
व्यतिरिक्तविषयेषु बहुपुत्रेण पुत्रदानं कर्तव्यमित्यर्थस्यैव फलितत्वात् वाक्यद्वयमिदं वितर्कं समापयेत् । नहि स्वसतो रागः
स्वपुत्रदाने कस्यापि भवतीति पुत्रदानवैच्छिन्नत्ववर्णनं न संगतं पश्यामः । एकेन निषेधोऽपि व्याख्यातः । निषेधो
हि रागप्राप्तधार्म्यविषयः सर्वत्र दृश्ये न रागप्राप्तस्य विषयः ॥

तथाऽप्यनेन वेदो न जन्यते; तस्य नित्यत्वाद् । नापि निवार्यते; तत्रावस्थान्तरप्राप्तेरदर्शनात् । नापि संरिक्तयते, तदपि हि संस्कार्यकर्म भवति यस्मिन्तरेषूपयोगो भवति, तत्रायं विशेषः—लौकिकयाचनेन यस्य संस्कार्य-कर्मत्वमवगम्यते तस्य लौकिके कार्यान्तरे विनियोगः । वैदिकयाचनेन यस्य संस्कार्यकर्मत्वमवगम्यते तस्य वैदिके कार्यान्तरे विनियोग इति । यथा “मीहीन्द्रोत्ति” इति वाक्ये संस्कार्यसंज्ञायाऽवगतानां मीहीणां “मीहिमिषंजेत” इति वाक्यान्तरेण यागे विनियोगो विद्यते । नचैवं स्थाप्यायेन किञ्चित्कुर्मदिति कस्मिन्स्थाने यागे स्थाप्यायस्य विनियोगः कृतो वर्तते । अतो न संस्कार्यकर्मत्वमपि संभवति । प्राप्यकर्मैवं तु यद्यपि स्थाप्यायस्य संभवति । आच्यनेन तस्य प्राप्यात्वात् । एवमपि न स्थाप्यायस्य केवलस्य प्राप्यत्वं विवक्षितम् । यतः “अनघीयानां यास्या भवन्ति” इति वाक्यान्तरेण केवलस्य स्थाप्यायस्य यास्यातापिहाराय संपाद्यत्वं निरूपितमित्येतद्भाष्यवैयर्थ्यमापदेत । नहि केवलः स्थाप्यायः प्रयोजनम् । तथाच केवलस्य वेदस्य “स्थाप्यायोऽप्येतव्यः” इति वाक्ये कर्मत्वेनान्वयसंज्ञादर्थज्ञानविशिष्टस्थाप्यायस्यैव प्राप्यकर्मत्वं विवक्षणीयम् । तथाच नियोपणीयताप्यज्ञानार्थमप्यवनमुक्तवाक्ये विधीयत इति सिद्धम् ॥

यत्तु भामह्यां “स्थाप्यायोऽप्येतव्यः” इत्यन्वाच्यनेन स्थाप्यायस्य संस्कार एव फलमित्यपराधाधिकरणे व्यवस्थापितं तदपि तत्रैव संस्कृतस्य स्थाप्यायस्य दृष्टारोपेणैवयोगे संभवति हिरण्यधारणवन्न साक्षाददृष्टार्थत्वमित्यधीतेन स्थाप्यायेन कर्मवद्वाचशेषस्य व्यवस्थानादर्थज्ञानार्थमप्यवनमिति सिद्धान्तस्य न विरुद्धम् । तत्र च “कुठारेण छिन्धाद्” इति वाक्ये दृष्टारो द्वैषीनावाहयकलताधनमिति बोधिते सति एवं सहा ज्ञायते कथं कुठारेण द्वैषीभावं संपादयेदिति । तत्र च समाधानं कौटिलिकान्निदमेव यदुपपन्नं निपास्य च द्वैषीभावं संपादनीय इति । तत्र प्रतीयमानमुपननिपातनादिकं यत्तुठारस्य फलं प्रति साधनस्य फलजननार्थमुपकारकं तदतिकर्तव्यताशब्देन व्यपदिश्यते । कर्तव्यतायाः प्रकारविशेष एव इतिवर्त-ज्यता नाम । तथाचोपपन्नं निपात्येकस्यापि कुठारेण छिन्नत्वात्तत्त्वान्नान्नान्तरमेव तद्वक्तव्यं निराकाङ्क्षं भवतीत्युक्तमिति-द्धम् । एवमन्वाच्यव्यवनेनार्थज्ञानं कुशोत्तिष्ठते या सहा ज्ञायते कथमप्यनेनार्थज्ञानं संपादनीयमिति तस्या इदमेव समाधानं यत् वेदाभि विचार्य वेदाप्यवननार्थज्ञानं संपादनीयमिति ।

तथाच “स्थाप्यायोऽप्येतव्यः” इति वाक्ये विचार्येतिपदस्यापि योजनां विना न तद्वक्तव्यं निराकाङ्क्षं भवतीति “स्था-प्यायोऽप्येतव्यः” इतिविधी विचारबोधकपदस्यापि विद्यमानत्वादप्यवनविचारयोरैकविधसूत्रकमुपपत्तमेव । एवंच शु-वङ्ग एव स्थिरा विचारः कर्तव्य इति सिद्धम् । अनुमेवापि मनसि विचार्य जैमिनिः “अथाऽतो धर्मजिज्ञासा” इति सूत्रमाप्ता । अथ वेदाप्यवनानन्तरं अतः आच्यवनस्य अर्थज्ञानफलकत्वेनाऽऽच्यवनवद्देवार्थविचारस्यापि वैधत्वाद् धर्मजिज्ञासा वेदार्थविचारः कर्तव्य इति सूत्रार्थः ।

अस्य सूत्रस्य जिज्ञासाधिकरणमिति नाम । अधिकरणलक्षणं तु—

“विप्रश्नो नियमश्चैव पूर्वपक्षतोत्तरम् । सङ्गतिधेति पश्चात् शब्देऽधिकरणं विदुः ॥”

इति वचनसिद्धं विप्रसादिपत्रकमेव ।

तत्र सर्वेषामप्यधिकरणानां किमपि वेदवाक्यं (१) विप्रश्नः ।

तद्वक्तव्यं कस्याऽप्यस्य बोधकमिति सन्देहः (२) विप्रश्नः ।

तत्रैकतरनिरसकोटिः सगुणिका (३) पूर्वपक्षः ।

पूर्वपक्षकोटिरित्यतःपूर्वकलीकरणीयकोटिविदेशः (४) सिद्धान्तः ।

यथा जिज्ञासाधिकरणे “स्थाप्यायोऽप्येतव्यः” इति वेदवाक्यं विप्रश्नः ।

तेन वाक्येन स्वार्थमप्यवन विधीयते उतार्थज्ञानार्थमप्यवनं विधीयते वा । यदि स्वार्थं तर्हि न विचारो वैधः । अर्थज्ञानार्थं तर्हि विचारं विनाऽर्थज्ञानसम्भवात् वैध इति सन्देहः ॥

स्वार्थमिवाऽप्यवनं नार्थज्ञानार्थं अर्थज्ञानार्थमप्यवनमिति भारताप्यवयनादौ कृतत्वादिध्वैयस्याय इति पूर्वपक्षः ॥

अर्थज्ञानार्थमप्यवनमिति यद्यपि भारताप्यवयनादौ कृतम्, तथापि लिखितपाठभाषान्तराप्यवयनादिभिरपि भारतायद-ज्ञानमिव वेदार्थज्ञानं मा भूदित्येतदर्थं वेदाप्यवनेनैवार्थज्ञानं युक्तं संपादयितुं ननु भाषान्तरदर्शनादिमित्येतदर्थं बोधयितुं “स्थाप्यायोऽप्येतव्यः” इति विधिवान्वयमपेक्षितमेवेति दृष्टफले समवलदृष्टकल्पनायां आन्याप्यत्वात् स्वार्थमप्यवनम् । यथा हि वेदार्थज्ञानस्य फलतुष्टान्नां स्वार्थविफलयोगः नर्वा भारतार्थज्ञानलेखि भाषान्तरादिभिरुतार्थज्ञानं न दोषाय भव-तीति सिद्धान्तः ॥

१ अत्रानन्तरमपिवाच्यवनेन वेदमपीत्येनं स्वार्थत्वं लक्षितेन, सिद्धं वेदार्थविचारानन्तरमेव ज्ञातव्यमिति बोधनद्वाराऽधीतेवेदस्य साधकसाध्यवयनादिकारिणां नियमविशेषत्वात्प्रवचनमपि न दोषादेति गम्यत इति भाष्यवातिकारो व्यक्तम् । अत्र च वेदार्थविचा-रोऽयं इदानीन्तनसिद्धे (Research) शिष्यश्रुत्यैव धेति ज्ञानीयः ।

रगतः । अथर् नेदमुत्कर्षेनित्तं यत् धोखण्डदेवान्तेवासिन एव संशुभ्रष्ट एतसाः संपादका इति भाट्टदीपिकायाः सांप्रदा-
यिकोऽर्थोऽनया दृष्टीतो भवतीति ।

निवीतान्तभाट्टकीलुमेनाप्यप्रकाशिताः तत्र तत्र प्रकाशभाट्टलंकारनाममुपादिह्युपादयोऽत्र प्रभावत्वां सविस्तरं प्रका-
शिता इति निवीतान्तभाट्टकीलुमेनाप्यगतायंता प्रभावदीर्घां विवादं भाषेत । अत्र हि प्रभावत्वां दुर्गंधानामपि विषयाणां
सुललितपदविन्यासादिभिः यत्सुविधता संपादिता चेन गम्यते यथाचंनाप्येवैयं प्रभावकीलुलमतिविस्तरेण ।

इयं भाट्टदीपिका मूलमानं कल्कताएनियोटिकसोसियल्लं मैसूरुनगरे च प्रकाशिता । तत्र कल्कतासंपादिता प्रथमा-
ध्यायद्वितीयपादेनोपक्रान्ता, मैसूरुसंपादिता तु प्रथमाध्यायप्रथमपादेनेति सर्वविदितमिदम् । अत्रच धोभास्करराय-
व्याख्या प्रथमाध्यायप्रथमपादस्यापि वर्तते इति धीखण्डदेवाचार्यैः प्रथमपादस्यापि भाट्टदीपिका कृतेति केपांविद्भो वर्तते ।

अन्वेत्तु प्रथमपादस्य भाट्टदीपिका भास्कररायेः स्वयं कृतं न खण्डदेवाचार्यविरचिता, मैसूरुनगरसुद्रावितप्रथमपादे हि
कल्कतामुद्रापितपुस्तके मन्नाथिकरगस्थानि बहुलं धाक्यानि योजितानि ततो लिप्कसिद्धाति चेलादि वर्णयन्ति । अत्रच
निर्णयकारणं नाम्ना व्याख्या भवति प्रभावन्वैतः । प्रमायत्वां हि उपक्रम एष—अदितो व्याख्या प्रस्तूयते
इत्याभ्य प्रथमपादायां सर्वेयामपि सप्ततिनिकषण्णुखेन स्वयं सख्य द्वितीयपादेनैव शब्दतो व्याख्या कियत इति
द्वितीयपादमारम्भैव भाट्टदीपिका खण्डदेवाचार्यकृतेति स्पष्टमेव भव्यते । वृहि भाट्टदीपिकायाः प्रारम्भादिनि-
र्णये धीखण्डदेवान्तेवासिसंशुभ्रष्टविरचितव्याख्यातोऽपरा व्याख्या नियामिका भवितुमर्हतीति प्रभावकीमुद्राप्रारम्भः
मेधपरम्परामेवाधधाति । .

तदत्र यथावसरं शंभुमहीसंपादनाथं प्ररुतानामस्वाकं समीचीनादायांलाभेन प्रथमतः हेतुमनुवृत्ततां कल्कतैय्या-
टिकसोसियटिभादर्शः फार्गचतुष्टयानन्तरं विज्ञेयत उपकरोति स्म । प्रथमतो विषयसंग्रहटिप्पण्यारब्धापि ग्रन्थसिंह-
रमथात् सा तृतीयाध्यायमारभ्य परिलेकेति सोऽयमवराधः क्षन्तव्य इति प्रार्थयामः ।

प्रभावकीलुमुद्रायमतिमित्तुतो नावापि समाप्तिं गतथेदपि बहूनां प्रार्थनासुख विचोतान्तेन प्रकाश्यते । तत्र सं-
भाव्यमानानां प्रमादानां यथावसरं संशोधनं कालान्तरे करिष्याम इति तेषामुद्योनेन सर्वथा वयसुपकृतव्या इति
प्रार्थयामः ।

यो हि मीमांसाशास्त्रसारमिधो प्रथोऽत्र योजितः स कल्कताविश्वविद्यालयफलोपाध्याय (M. A.) परीक्षा-
यिनां कृते भाष्यादिप्रवचनसुखेनारसाभिः संगृहीत इति सर्वथैतदीयं स्वाभं कल्कताविश्वविद्यालयस्यैव नाम्यस्य ।
कल्कताविश्वविद्यालयेन सर्वेषामपि शास्त्रविभागाणामप्यपनव्यवस्थापनादिनाऽस्मत्भारतवर्षस्य यावदुपक्रियते
न सथाऽन्येन केनापि । अत्रच मुख्यं निदानं सर्वतद्रस्तज्ञाणामतिगम्भीरप्रज्ञांतीनां धीरोदात्तानां सरस्वतता-
रणं शास्त्रव्याख्यस्यदिशिष्यविरुद्धभूषण्यं श्री सरु भासुतोपसुखोपाध्यायानरे तिरुमुने तदाध्यक्षमेदेकाध्याल-
शोपविदितमिदमिति नात्र बहुलिखितमेव पिष्टं पेषयितुमिच्छामः । संस्त्वपि बहुषु प्रतिबन्धिषु संस्त्वपि बहुष्ववश्यक-
तव्येषु कार्यान्तरेषु सर्वमपि क्षणं ये विश्वविद्यालयावेमेव विनियुज्यते स्वमेऽपि तद्वयवस्थानेन च पराश्रुतापि, तादृशा
भारतवर्षीयविभागस्याद्वितीयव्यवस्थानतीया महात्मानो हीदानीं विरलविशाल एव । तद्व्याख्यावश्यकतेर्यं समुचितं
समर्पणस्थानं तात् एजनीयान् श्री सरु भासुतोपसुखोपाध्यायानेव विरुद्ध निधिनुमः ।

सिन्धुतस्यापि मीमांसाशास्त्रसारस्य योजनं बहुभिः प्रयंतमिति तदनुसारेण विधीतान्यं सोऽपि समनुयेयति इति-
तत्र कृतप्रयक्षानां पण्डितप्रयण्णानां श्रीवासुदेवशास्त्रिणामन्येषां च निर्णयसामरसनिजरमहाभाषादीनामधमर्णां
यपमिति सविनयं निवेदयामः ।

कल्कताध्यापि मुद्रणव्यापारेऽत्र समये एतादृशानां शास्त्रग्रन्थानां प्रकाशवार्थं निर्णयसागराधिपतीन् च उप-
दिशन्ति योसाहयन्ति च तादृशं साहाय्यमाः श्रीवासुदेवशास्त्रिणो निर्णयसागरस्य विदोपतः साहाय्यकारिण एव ।

सर्वथा पैतैर्यं पण्डितवरणां निर्णयसागराधिपतीनां श्रीपाण्डुराह जावनी थेडिपहासायानां च शास्त्रग्रन्थप्रचारेण
महान्तं लोकोपकामादधानानां विरजीवनमेव सपं सदा भगवत्पविधे प्रार्थयाम इति शिवम् ॥

इति मुधीजनविषेयतमः

वेदान्तविशारदः अनन्तकृष्णशास्त्री

Calcutta University Sanskrit-Lecturer.

भस्य कर्मत्वेन करणत्वेन वा आध्यात्मार्थकृतावन्मनो युक्त इति “देवदत्तु पचति” इत्यस्य वाक्यकारिका देवदत्तकृतितरिति “पचति ओदनम्” इत्यस्य पाक्यकारिका ओदनमात्रका देवदत्तकृतितरिति च बोधः ।

तत्र च भावस्य कृतिं प्रति करणत्वं न साक्षात्साधनत्वरूपम्, किंतु कृतौ भाव्यत्वेनान्वितस्यगोपित्वाधनत्वरूपम् । एवं हि लोके तत्तत्कृतसाधने तदसाधनेऽपि साधनशब्दप्रयोगः, यथा—“कुठारेण छिनत्ति” इत्यादौ छेदनं प्रति कुठारः करणमिति । छेदनशब्दस्य हि द्विधीयावानुबूलव्यापारोऽर्थः । नहि कुठारो व्यापारं प्रति करणम् किंतु तत्पक्षद्विधीभावः प्रति । ततोऽयमननिपातनामिषेति कर्तव्यतात्वेनाऽऽज्ञायागादीनामिति कर्तव्यतात्वेनान्वयः । तथाच “ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत” इति वाक्यस्य ज्योतिष्टोमाभिमित्यवकरणिका स्वर्गमात्रका वीक्षणियाद्यज्ञयागेति कर्तव्यतायाः कृतिस्तदनुबूलव्यापार इति केषांचन बोधप्रकारः ।

• नवीनारतु शब्दभावनाया अन्वयर्थाभावनायामेवान्वयाच्छब्दभावनाभावाऽर्थभावना ज्योतिष्टोमादिकरणिनेति वदन्ति । तत्र विविधियर्थभूतप्रयोजनोद्देशकभावनारूपकृतित्विपयत्वं तत्करणलक्षणमेव पर्यवस्यतीति ज्योतिष्टोमेनेति वाक्येऽर्थ-भावनायां यागस्य करणत्वेनान्वयासाधनो धर्म इति लक्षणसमन्वयः ।

धृष्टानिरासादिप्रयोजनमुद्दिश्य विधियमाताना भोजनार्थीना तु न धर्मत्वम् वेदमिहितत्वाभावात् । वेदबोधितविधिविधयर्थी-भावनमात्राव्यस्यगोपितमूलवार्णार्थं तु प्रयोजनमुद्दिशेति पदम् । वेदेनाभिचाराप्यवतुष्ववप्रयोजनमुद्दिश्य विहितोऽपि ज्येनवाग्यो न धर्मः ; तस्यार्थत्वाभावात् । अर्थपदेन ह्यनर्थमिदं विवक्षितम् ज्येनवागस्तु अभिचारकलत्रोऽयमभिचारस्य हिंसाह-त्वात्सफलद्वाराऽनर्थसाधनमनर्थरूप एव । तदुक्तम्—“कृतोऽपि च यत्कर्म नाऽनर्थेनानुब्रूयते । वैचल्येति हि दुःखत्वात्तद्धर्म इति कथ्यते ॥” इति ॥

यद्यपि “ओदनालक्ष्णोऽर्थो धर्मः” इत्यत्र ओदनापदं “ओदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनम्” इति भाष्याद्विधिवान्व-परमेन ; तथापि मन्त्रार्थवादादिशास्त्राभ्यां अत्र वेदवाक्यसामान्यमेव विवक्ष्यते । समतं चैतच्छब्दरसामित्वात् ।

यदत्र केषांचन पर्यनुयोगः वेदलक्षणोर्थो धर्म इति न कथं सूत्रमाश्रिते ।

तत्रार्थं भाव—वेदो हि चतुर्विधः विधिभन्तार्थवादानामर्थमेवाह । तत्र विधिवान्वयपटकरत्यादिपदानामिष नाम-धेनात्मार्थवादानां च विन्येकवाक्यतयैव धर्मे प्रामाण्यम्, न स्वतन्त्रम् । मन्त्रस्तु यद्यपि विधिवान्वयेन पदैकवाक्यतां वाक्यैकवाक्यता वा न प्राप्नोति, तथापि भूत्वा “छत्रिणो गच्छन्ति” इति चन्मन्त्राणामपि ओदनापदेन ग्रहणमिति ।

अत्र च ओदनालक्षण इत्यत्र “सर्वं वाक्यं तावपारणम्” इति न्यायेन ओदनैव प्रमाणम् ओदना प्रमाणमेवेति नियमद्वयं विवक्षितम् । तत्र प्रथमनियमोपपादनार्थं धर्मस्य प्रलक्षादिप्रमाणान्तरगम्यतनिरासश्चतुर्थाधिकरणेन प्रथमाध्याय-प्रथमपादगतोऽनं कृतः ।

ओदना प्रमाणमेवेति द्वितीयनियमोपपत्तिस्तु अप्रामाण्यकारणानां सर्वेषां वेदेऽप्रवृत्त्या निरूपणीया । तत्राप्रामाण्य-कारणानि बहूनि विद्यन्ते । प्रमाणान्तराधिगतार्थविषयत्वम्, बाधितार्थविषयत्वम्, अनाहप्रणीतत्वम्, पौर्वेयात्वम्, ह्यस्वादीनि ।

तत्र प्रमाणान्तराधिगतार्थविषयत्वं वेदस्य न संभवति; यद्विद्विद्वाधैसंनिकर्षत्वम् विद्वद्वानार्थविषयं च ज्ञानं तत्तत्तु सत्प्रत्यक्षम् । नच धर्मो विद्यमान इति न प्रत्यक्षप्रमाणाधिगतविषयत्वम् । प्रत्यक्षपूर्वकवाचांशुमानतीकिंचनानां न तदधिगतविषयत्वमपि ।

एतेन बाधितार्थविषयत्वमप्यप्रामाण्यकारणं निरस्तं भवति । बाधितार्थविषयत्वं हि देहा संभवति । योगचारादिमते-नार्थसंवाचकद्रूपत्वात्, वेदेव योऽर्थो यथावयवत्वादिदृढं प्रलक्षादिनिरवगतात्वात् । तत्र योगवाचादिशैलमतस्यानुकृताव प्रथमनिसिद्धार्थिनं बाधितार्थविषयत्वम् ।

“चिन्ता यजेत पशुकामः” इति वाक्येन वागस्य पशुः फलमिति बोधितम् न सत्यवहितोत्तरमेव कर्तुं भक्षतीति यागानुष्ठानमन्तरमेव कलारचौरूपप्रलक्षणे न तद्वाक्यं बाधितम् ।

“य एव यज्ञाधुषी यजमानः स्वर्गलोके याति” इत्यत्र हि धारीरातिरिक्तमेवात्मलक्षणं स्थिर ज्ञानमुत्पाद्यप्रयो विव-क्ष्यते न धारीरमिति धारीरस्वर्गगमनानुपलब्धमप्रलक्षणे न तद्वाक्यमपि बाधितम् ।

अत्रात्मनो ज्ञानाप्रयत्नेनैव ननु ज्ञानरूपत्वमिति निरासो हि भाष्यद्वारा यः कृतः स प्रकृताभिप्रायः, न तु वस्तुतया । अतएव “एक आत्मनः धारी आवाह” इत्यत्र धारीरगवत्पदैर्वाक्यान्वयत्वं धाररसाभिना निरूपितं तथापि न तत्सुवाहकं इह तत्पक्षकमित्युक्तम् । तथाच धाररसाभिनागद्वैतमत एवाग्रहः । धार्थिकविज्ञानात्मकमत्र यथा यजिर्तं न तथा स्थिरविज्ञानरूपत्वमपि ।

श्रीः

अविघ्नमस्तु

अथ मीमांसाशास्त्रसारः ।

मीमांसा नाम वेदार्थविचारः । स च वेदार्थनिर्णयार्थः । तस्य च प्रबोजनं यथावदेव साक्षप्रधानस्य धर्मस्यानुग्राहद्वारा स्वर्गादिप्राप्तिरेव । कर्मादुग्रानार्थमपेक्षितं वेदार्थज्ञानं न मीमांसाशास्त्रं विना व्याकरणेन निरुक्तादिना वा भवति । यद्यप्यधी-
तपदन्त्यादितरत्रस्य वेदवाक्यप्रवणसमनन्तरमेव कश्चिदर्थः प्रतिभाति तद्यपि स किं वापितोऽवाधितः ? किं स एव तत्र विवक्षितः ? उतान्य इत्यादिसंशयनिरासो मीमांसाशास्त्रोद्योगेव भवति ॥

तथाहि—“अक्षाः शर्करा उपदधाति” इत्येकं वैदिकं वाक्यं विद्यते । अत्र शर्करापदस्य कोष्ठखण्डका अर्थः । अक्षा इत्यनेन वेदामजनं कर्तृत्वं कृताञ्जनानां चोपपन्नं कर्तव्यमिति च गम्यते । उपपन्नं नाम राशिरूपेण घटनाविशेषः । तत्र चाऽञ्जनं द्रवद्रव्येणैव भवति, न घातुकादिमिरिति सर्वविदितमिदम् । तत्रैवं संदेहो भवति केन द्रवद्रव्येणाञ्जनं कर्त-
व्यमिति । अनेकानि द्रवद्रव्याणि तैलं घृतं घृतादिकं च विद्यन्ते । अयं च संदेहो न व्याकरणाध्ययनसाधने निरासमर्हति, मीमांसाशास्त्राध्ययनेन तु सर्वथा नावसरमाप्नोति ।

मीमांसाशास्त्रे हि प्रथमाध्यायस्यान्ते “संदिग्धे तु भाष्यशेषात्” इति सूत्रे—“अक्षाः शर्करा उपदधाति” इत्यत्र तद्वा-
चयानन्तरभूतेन “पेजो वै घृतं” इति वाक्यशेषेन घृतस्य स्तुतिः कियते, स्तुतिर्हि तस्मादापेक्षिता यस्यानुष्ठानार्थमपेक्षा । तथाच घृतस्य स्तुत्याऽवगम्यते घृतेन किमपि कर्तव्यमिति पूर्वमवगतमिति, पूर्वं त्वञ्जनं कर्तव्यमिति बोधितम् कैवेति साधनं किमपि द्रवद्रव्यमपेक्षते । एवं नष्टाभ्युदयरथन्यायेनोभयोरपि परस्परसंबन्धात् घृतेनैवाऽञ्जनं न तैलादिनेति निर्ण-
यः सिद्धो भवतीति निरूपितम् । तथाच मीमांसाशास्त्राध्ययनमिदमत्यन्तमपेक्षितम् । मीमांसाशास्त्रं चेदं गुरुकुले स्थि-
तैवाभ्येयम् वेदाध्ययनवत् नतु गुरुकुलारसमाप्लव्य विनाहादिकमपि कृत्वा विना पुस्तहायं स्वयमपि वा । मीमांसा अवश्यं कर्तव्येति हि “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” इति वाक्येनावगम्यते । वेदाध्ययनमप्यवश्यं कर्तव्यमिति तदेव वाक्यं गमयति ।
तथाच एकविधिमूलकत्वद्वेदाध्ययनवेदार्थविचारयोः उभयमपि युक्तुले स्थित्वैव संपादनीयम् ।

कथं “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” इति वाक्यं मीमांसाशास्त्रमपि विदधाति ? नहि मीमांसापरपर्यायविचारबोधकं किमपि पदमत्र वर्तते । तत्रहि स्वाध्यायपदस्य वेदानावयवार्थः । अध्येतव्य इत्यस्याध्ययनकर्तव्यताऽर्थः । तथाच विचारकर्तव्यता-
बोधकपदाभावात्कमिदमुपपद्यते विचारोऽपि “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” इति निधिमूलक इति चेत्

अत्रेदं समाधानम्—अध्येतव्य इत्यस्य हि द्वेधा विवरणं भवति अध्ययनं कुर्यादिति, अध्ययनेन कुर्यादिति च । यथा पचतीत्यस्य पार्कं करोति, पाकेन करोतीति च तद्वत् । यत्र हि देवदत्तः पचतीति द्वितीयान्तपदं विना पचतीत्यस्य प्रयोगस्तत्र पार्कं करोतीति विवरणम् । यत्र तु पचत्योदनमिति प्रयोगस्तत्र पाकेनोदनं करोतीति च । नहि पार्कं करोत्योदनमिति विवरणं सङ्गतं भवति । एककर्मो हि कृ चातुर्न द्विकर्मकः । तत्र च यदि प्रथमतः प्रमाणान्तरेण कलं पाकस्यावगतं तर्हेव पचतीति केवलप्रयोगः । अन्यथा न सः । तथाच अध्येतव्य इति विधिव्याक्यस्यैव यद्यप्यवयवस्य कलं किमपि प्रमाणान्तर-
प्रसिद्धं स्यात् तर्ह्यप्यत्र कुर्यादित्येव विवरणं युक्तम् । यदि तु प्रमाणान्तरेण न सिद्धं तर्ह्यध्ययनेन कलं कुर्यादिति विवरणं युक्तम् ।

तत्राप्येतव्य इति कर्मणि त्वयप्रत्ययेन स्वाध्यायस्य कर्मत्वासिद्धानादध्ययनस्य स्वाध्यायः फलमिति प्रमाणान्तरानपि-
गतासाध्ययनेन स्वाध्यायं कुर्यादित्येव विवरणं धेयः । तत्र च केवलस्य स्वाध्यायपदवाच्यस्य वेदस्य कर्मत्वं कीदृशमिति विचारणायामि किमपि तत् तत्र न भवति ।

चतुर्विधं हि कर्मलक्ष-उपपत्त्यं प्राप्यत्वं विकार्यत्वं संस्कार्यत्वं चेति । यथा घटं करोतीत्यत्र घटपोत्पादयत्तम् ।
ग्रामं वा गच्छतीत्यत्र तु ग्रामस्य गमनेन प्राप्यत्वं नतु जन्मलम् । तद्वत् पचतीत्यत्र तदुत्पत्त्यस्य विकार्यत्वं न प्राप्यत्वं
नाप्युत्पादयत्तम् । नहि पाकेन तदुत्पत्त्यो ग्राम इव प्राप्यते घटवदुत्पादये वा किं तु विवेकनस्यावस्थान्तरं प्राप्यते ।
अवगमनप्राप्तिरेव सत्तु विकारः । आदर्श विमलीकरोतीत्यत्र रत्नादर्शस्य संस्कार्यकर्मत्वमिति ।

किंच संवन्दा पुरुषो यदि न प्रत्यक्षशिद्धः यदि च न स्मृतः यदि च प्रमाणान्तराणि तत्प्राप्त्यानि न सन्ति तर्हि कथं ॥ उत्तीकृतं योगः ?

इहा हि स्वायंन यज्यमश्वदादिभिः सह शब्देः सह संयवहरमाणो व्यूहमिर्हस्यते । - तद्यवहारं दृष्ट्वाऽपि पदस्यावयवमयं इति श्रुतत्वात् सत्यामुपपत्तौ नाशोपरवर्षि संवन्धः शोभयेव इति भवति वस्तुना ।

किंच श्रवो धोनाः प्रवो वेदाः इतिहासपुराणादीनि च बहुनि शब्दप्रयोगस्य विषयाः युगघटेनापि गोचरमितुमशक्यं विद्यन्ते । तत्र सर्वत्रापि बहुना कथं सङ्गतेनैकवाक्यतया सङ्केतकल्पनं संभवति ।

अस्य पदस्यावयवमयं इति श्रुतौऽपि केनच शब्देन सङ्गं बहुभिः करणीयः । तच्चेदङ्गतसंबन्धः पदैः, तर्हि कथं संबन्ध-
कल्पनं संभवति ? यदि कृतसंबन्धः तर्हि तत्र संबन्धकरणं यद्यन्येन तदा तस्य केन तस्य वेनेत्यनवस्थाप्राऽपमा-
धेया समापतति । तदवयवं के च नित्यसंबन्धाः शब्दा अङ्गीकरणीया इत्यसम्भवेनरतीयन्यानाप्यवगेन । तथाच शब्दाद-
संबन्धानित्यादिनापि न वेदस्यानासत्प्रणीतरादिकम् ॥

एतेन—वेदशब्देयत्वमपि परास्त्वम् ; वस्तुत्वरणात् । यथाहि श्लोके प्रमाणान्तरेणार्थमुपलब्धं द्वाव्यानि विरच्यन्ते
न तथा वेदो रचयितुं शक्यते । शब्दकः—“पमस्य शब्दमूलवादशब्दमनपेक्षं स्यात्” इति ॥ तत्रार्थातिरेकशुक्लम्—

“प्रपाठकचतुष्पिणितत्वररुचैः पदैः । ओकेष्वप्युत्तुप्रार्थः ऋग्वेदं कः कतिप्यति” इति ॥

अत्र च शक्यायस्य पदायैष्य एव प्रतीतिर्ननु पदसङ्गतात्मकवाक्येनेति न शक्यायानित्यस्त्वेनापि वेदस्याप्राप्त्याप्यमिति
सर्वथा प्रमाणान्तरादिपक्षत्वादकाश्रित्याविषयत्वात्कारणदोषाभावाच्च न वेदस्याप्राप्त्याप्यमिति वेदः प्रमाणमेवेति द्वितीयानि-
यमोऽप्युपपन्न एव ।

यद्यत्र भाष्यकारैः स्तोत्रवादिनिश्चयादिकं बहुपक्षितं तत्तच्चमपि सूत्राद्वमेव । “सूत्रनास्तुप्रमुच्यते” इति कथंचित्तु-
प्रकारेण सूचितातां सर्वेषामपि भाष्यकारैर्लेखनीयत्वात् । यथा—“अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इति ब्रह्मविशारे प्रतिहातेऽप्या-
मान्त.करणयोः परस्परप्राप्त्यास्य ब्रह्मशब्दमहिम्ना सूचितस्य संबन्धप्रपञ्चेनाप्यावसायं शब्दस्मरणपरपादानाम् ।

एवंच या शब्दरमगवर्षादयः शरीरात्मत्वनिरासः शबरसामिनां न सूत्राद्व इत्युक्तिः सा स्पष्टं तादृशसूत्रभाषात्कथंचि-
दुपपन्न एव । “एक आत्मनः शरीरैऽभावात्” इति सूत्रं नु शरीरातिरिक्तत्वादपि न निवृत्तदुष्टदुष्टदुष्कावस्थस्वरूपनिरूपणापेक्ष-
योक्तिमेव ।

यस्तुतस्तु—क्षणिकविज्ञानादिरूपलनिरासेन शबरसामिनां स्वरविज्ञानात्मत्वमुपपन्नमिति यस्तुचितं न तत्सूत्राद्वम् ।
देहातिरिक्तविज्ञानाभ्रमात्मस्वरूपेणापि कर्मास्तुष्टानादिविज्ञा गन्धानुपिवाक्यस्य प्रत्यक्षाभाषितत्वविज्ञा च तावत्सर्वेभ्यः सूत्रता-
दयैकस्वरूपस्यायोगात् । उपनिषदर्थेनादत्तोक्तिरपि तादृशमन्त्रस्वरूपमिन्द्रागैश्च । तादृशमेवात्ममन्त्राणां वैमिर्नेरभिमितमिति
चतुरनीमांसावगतेन “क्षेत्रज्ञात्पुरुषार्थवादे यथाऽन्येष्वपि जैमिनिः” इति सूत्रेण सिध्यति । अतएवोक्तं श्लोकवार्तिके—

“इत्याह नास्तिक्यनिराकरिष्णुरात्मादित्यं भाष्यकृदत्र शुचया ।

इदममेतद्विषयः प्रबोधः प्रयाति वेदान्तविषयेवमेव ॥” इति ॥

सर्वथा च मीमांसाशास्त्रमिदं वेदान्तविचाररूपं देहातिरिक्तात्मस्वरूपवेदप्राप्त्यादिकमेवोपजीव्य शरीरात्त्यास्तिक्यदर्श-
नरामेकादृष्टिः ।

यस्तु—नवमाध्यायादौ शब्ददेवतात्वसमर्थनं देवताविग्रहनिरासादिकं च तदपि वैदिकेऽपि शब्देऽपि श्रुतातिरायं प्रकाशयि-
तमेव, ननु देवताविग्रहं निरस्तिसुम् । “वज्रहस्यः पुरन्दाः” इत्याद्यर्थवादामा स्त्रावकत्वेनोपश्रयान् देवताविग्रहादौ तात्पर्य-
मिति खलुक्तं तत्र ; अर्थवादस्य प्रमाणान्तराविरोधे प्रतीयमाकार्येऽपि प्राप्ताप्यं निषत् इति प्रथमाध्यायप्रथमपादगतनि-
स्तत्वाधिकरणे “स्तिष्ठदर्शनार्थ” इति सूत्रे भाष्यकारैर्निरूपितम् । इयं हि तटीया वचनव्याक्तिः “स्तिष्ठं” चेन्न भवति “वाचा
विरूपनित्या” इति । अन्यपरं हीदं वाक्यं पात्रो नित्यतामेतुवदति । तस्मात्तस्याः शब्दः” इति ॥

अत्र च पूर्वमीमांसायां वादरायणस्य उत्तरमीमांसायां वैमिनेय कीर्तनात् यस्तुगत्वोमयोरन्वविरोध एव । मापातस्तत्स-
विकारिमेवमुत्तुल्य केचन विरोधाः प्रतीता अपि न ते गणनीयाः । सङ्घर्षशब्देन च देवताविग्रहादित्यौकारात्सूचित एव
यस्तुगत्वाऽविरोधो जैमिनिनापि । एवमपि पूर्वोत्तरमीमांसयोर्विषयभेदात्स्वरूपतो वेद एव ।

वार्तिकवादास्तु ननु अर्थवादाधिकरणे “एतेन उपनिषदो व्याख्याता” इत्युपनिषदं जीवादिवाक्यवक्तव्योपयोगमनि-
प्रपत्ति न तदपि यस्तुगत्वात् । अतएव श्लोकवार्तिके—

“दृष्टान्तमेतद्विषयः प्रबोधः प्रयाति वेदान्तविषयेवमेव”

इत्युक्तम् । वार्तिककाराणां च सिद्धान्तः त्रीडिमात्रनिबन्धन. सर्वेषामपि नास्तिकानां वास्तिकानां च दर्शनानां पदमैर्व-
यदानमिति तदभिप्राय एवावमुपनिषदर्थवादन्यदा इति “वेदान्तसङ्गोऽयं धर्मः” इति श्रुतुं सूत्रावसायः ।

मीमांसाशास्त्रसारः ।

सहस्रतिर्हं चतुर्विंश—शास्त्रसङ्गतिः, अध्यायसङ्गतिः, पादसङ्गतिः, अधिकरणसङ्गतिरिति ॥

“शास्त्रेऽध्याये तथा पादे न्यायसङ्गतयस्त्रिधा” इति वचनात् ॥

शास्त्रसङ्गतिनाम—शास्त्रसंयन्त्र्येवार्थः अत्यधिकरणं विचारणीय इति ।

इदं हि गीमांसाशास्त्रं धर्मशास्त्रस्यम् । त्वतः प्रत्यधिकरणं धर्मनिर्णयोपयोग्येनाथो विचारणीयः ॥ गीमांसाशास्त्रं हि

द्वादशाध्यायरूपम् ।

तत्र प्रथमाध्याये धर्मप्रमाणम्, द्वितीये धर्माणां परस्परवेदः, तृतीये ॥ कर्मे कस्य कर्मणोऽहमित्याद्यज्ञि-
भावः, चतुर्थे किं सतत्प्रकल्पतामनं किंवा कर्मप्राप्त्यर्थमित्यादि कर्तव्यरूपार्थविचारः, पञ्चमे कस्य कर्मणोऽनन्त-
रहितमित्यादिपरमगतकर्मविशेषविचारः, षष्ठे कस्मिन्धर्मे कोऽनधिकारी कोऽनधिकारीत्वायधिकारविचारः, सप्तमे धर्मस्य
प्रवृत्तिगतस्य विरुद्धावतिदेशः सामान्यतः, अष्टमे स एव विशेषतः, नवमे क्लृप्तः, दशमे याधः, एकादशे तन्त्रम्,
द्वादशे प्रसङ्गः, इत्येवं सर्वेष्वध्यायेषु धर्मकथनं विधत्ते । जिज्ञासाधिकरणेऽपि सा विद्यत एवेति शास्त्रसङ्गतिविरुद्धा ॥

एवं धर्मप्रमाणविचारस्याऽयं प्रतिष्ठानात् 'अध्यायसङ्कृतिः ॥ पादसङ्कृतिरप्येवमेव ॥

तथाच धर्मविचारः गुरुकुले स्थित्वा कर्तव्य इति युक्तमेव ।

रा च धर्मः क इति चेत् “बोद्धवत्त्वमोक्षार्थं धर्मः” इति सूत्रायथोदनात्क्षणो वेदबोधितोऽर्थः प्रयोजनवान् स धर्म इति सिद्धयति । तथाच वैदेन प्रयोजनमुद्दिश्य विधीयमानोऽर्थो धर्म इति धर्मत्वमर्थं सिद्धं भवति ।

वेदेन प्रयोजनमुद्दिश्य विधेयमात्रोपार्थो धर्म इति सङ्गणकस्य वेदशब्दस्य लिङादिष्विति वेदशब्दमर्थः । तदुत्तर-
तृतीयाविभक्तौ शब्दार्थमर्थः । तत्र च विधेयमात्रमप्युक्तविधिवन्मर्थः । तस्य च शान्त्यर्थे फलकथकृति नियमवैयर्थ्यः ।
तथापि वैयर्थ्यमितिविधिभिन्नाद्यप्रयोजनोद्देश्यकृतिविषयो धर्म इति फलितम् ।

तत्र को नाम विधिः ? स कस्यार्थः ? काच कृतिः ? सा कस्यार्थः ? किं तस्यां प्रयोजनम् ? किं च तद्विषयः ? इति जिहासां । "ज्योतिष्येमेन स्वर्गकामो यजेत" इति वाक्यमादाय तदुपपादयामः ।

“गामानय” इत्यादिवाक्यभ्रवणानन्तरं गमानयनार्थं किङ्करः प्रवर्तते । सा च प्रवृत्तिरेतद्वाक्यार्थिना । तत्र गोपद-
भरणं क्षम्यमितिभ्रवणं क्षानीभ्रवणं केजलाख्यातभ्रवणं वा न निमित्तम् । नहि “गामानयसि” इत्यादिवाक्यभ्रवणा-
नन्तरं कोऽपि गमानयनार्थं प्रवर्तते, किंतु लिङः भ्रवणमेव निमित्तम् । तथाच लिङ्यैवान्वयेव प्रवृत्तिं प्रति तत्र करणम् ।
लिङ्गर्थश्च प्रवृत्त्यनुवृत्तप्रवर्तयितुमुपनिषेधोऽसिमायनिषेधः । तथाच ए एव विधिः । गावः प्रवृत्तिरित्येव भवति सैव कृतिः ।
एवंच लिङ्भ्रवणानन्तरं प्रवृत्त्यनुवृत्तव्यापारः प्रतीयते ।

सुत्र श्रुतिः व्यापारः इत्यर्थवयं अत्रतीयते तत्र कारणं न हि एवार्थद्वयेऽपि सङ्घातात्कारः । अन्यायधर्माकार्यता-
मिति न्यायविरोधात् । अतो हि एव सामान्यधर्मपुरस्कारेण विशेषधर्मपुरस्कारेण कार्यभेदसङ्घातीक्रियते । अन्या-
यधर्माकार्यतामिति न्यायः स्वययतावच्छेदकमेव शक्तिभेदमप्याश्रयकं वमयति अतो न दोषः ।

यद्यपि वेदे अपोहत्वेयं मुक्तमिन्द्राग्निसंश्लेषरूपा प्रेरणा लिङ्गं न यन्निवृत्तंति, तथापि शब्दगत एव व्यापारविशेषो वेदे लिङ्गं इति कल्पनाजः दोषः। अतएव लिङ्गस्य अद्वन्द्वित्वात् शाब्दी भावनेति नामान्तरमपि। इयं तु प्रतिद्विर्वदिकानामेव। भावना नाम फलानुकूलव्यापारः। इदं भावनात्वं फलानुकूलेषु सर्वपापिषिष्टम्। तथाच अत्रत्यनुकूलव्यापार इव स्वार्णविकलाभार्थं प्रवृत्तावपि भावनेति व्यवहारः। इयान्विशेषः—सः शाब्दी भावना, प्रवृत्तिः कार्यो भावयेति।

भयः प्रयोजनम्, तत्पञ्चमिनी आर्षा भावनेलक्ष्यः । यत्तुल्यं तदेव मुख्यं प्रयोजनं न तत्साधनानि । तद्यच्च शास्त्रीमाधवाय अपि प्रवृत्तिरूपप्रयोजनसत्त्वेऽपि स्वर्गकलायाः प्रयत्नेरेवायं भावनामाद्येन व्यवहारः ।

तथाच बर्धमावना कृतिः प्रष्टुतिः इत्यादीनि पर्यायपदानि । यत्तु न्यायप्रकाशे भवितुमेवमाहुःकुलो भावकव्यापारः ।
मिश्रोषो भागनेत्युपेक्ष्य तस्याप्ययमेवायः । तत्र भवितुमेत्यस्य फलत्वेति भावकप्रत्ययस्य शास्त्ररूपावर्णयोर्वाधयेति चापादं ।
तत्र शास्त्रोपेक्षे प्रथमान्तमेव मुख्यविशेष्यमेति नैयायिकाः । तेषां मते 'देवदत्तः पचति' इत्यस्य पाकानुसृष्टस्या-
धयो देवदत्त इति 'देवदत्तस्यपचति' इत्यत्र तदपचकमकपाकानुसृष्टकलाययो देवदत्त इति च बोधः ।

धात्ययमुख्यविशेषकः शाब्दबोध इति नैयाकरणाः । तेषां मते “देवदत्तः पचति” इत्यत्र देवदत्तनिष्ठः पाक इति “देवदत्तत्वात् पचति” इत्यत्र देवदत्तनिष्ठत्वात्पक्षकर्मकः पाक इति च बोधः ।

तत्र प्रथममते कारकाणां क्रियाया साकमेवाऽन्यनियमाप्रत्ययार्थाव्याप्यमिदितकारकस्य क्रियापान्वयस्यैव युक्तज्ञा-
साद्वानियमोद्भवः द्वितीयमते सर्वत्र प्रत्ययार्थः प्रधानमिति बो नियमस्तस्य धातुनन्तरप्रत्ययार्थे परिव्याप्यात्ताद्वानियमो-
द्भवः न दोष इति मीमांसका व्याख्यातार्यमुच्यते। तेष्वपि चान्यत्र बोधोऽप्यन्यत्र ।

तयाच “पचदी”स्यस्य पाकं करोतीति “पचस्योदनं” इत्यस्य पाकेनोदनं करोतीति विवरणमभ्युपपद्यते । अतएव धात्व्-

तदर्थं, निष्कर्षः—उपपदार्थस्य नामत्वेनान्वये धात्वर्थस्य प्रमाणान्तरेणाप्राप्तौ फलपदार्थावे प्रथमविधिः, तत्सत्ये तु द्वितीयविधिः ।

उपपदार्थस्य इत्येतान् देवतात्वेन वाऽन्यत्वे धात्वर्थस्य प्रमाणान्तरेणाप्राप्तौ फलपदार्थावे तृतीयविधिः फलपदसत्ये चतुर्थविधिः ।

उपपदार्थस्य इत्येतान्वये धात्वर्थस्य प्रमाणान्तरेणाप्राप्तौ फलपदार्थावे पञ्चमविधिः फलपदसत्ये तु षष्ठविधिरिति ।

तथाच धात्वर्थस्य प्रमाणान्तरेण पूर्वतन्वावयवेन प्राप्तौ कर्मत्वेनान्वयः यथा “दग्धा जुहोति” इत्यत्र । तद्धि वाक्यं “अग्निहोत्रं जुहोति” इति पूर्वतन्वावयवप्राप्तहोमोद्देशेनैव दधिकरणप्रत्ययविधायकम् ।

प्रमाणान्तराभावे उपपदार्थस्य नामधेयत्वे अग्निहोत्राऽग्निवयावकाशिका भावनेति बोधः । उपपदार्थस्य इत्यपरत्वे एवेकस्य भावनायां धात्वर्थस्य सोमस्य बोधयोः करणत्वेनान्वयो न युक्त इति प्रतीयदाधिकरणे निरूपितमिति उपपदे मन्त्रार्थलक्षणा-मन्त्रीकृत्य सोमविशिष्टयागकरणिका भावनेति बोध इति विशेषः ।

प्रतिपदधिकरणे यत्रोपपदार्थो धात्वर्थस्य प्रमाणान्तरेणाप्राप्तौ तत्र प्रतिपदं भावनायां करणमेव समर्थते । तथाच “सोमेन यजेत” इत्यादिषु सोमोऽपि स्वर्गसाधनं यग्नोऽपि स्वर्गसाधनं इति पूर्वपक्षे एकस्य फलस्यैकमेव मुख्यं साधनमन्त्रीकर्णायम्, इतरतु यत्फलसाधनं तत्सर्वोपकारकमिति निरूपितम् ।

तथाच धात्वर्थस्य फलभावनायां करणत्वे सोमस्य यागसाधनत्वेनैवाऽन्यत्वे युक्तः । तथाच सोमेन यागं करोत फलं कुर्यादिति वाक्यार्थे “सोमेन यजेत” इत्यत्र बर्थ्यभावे आख्यातद्वयमपेक्षितं भवतीति सोमधात्वस्य सोमविशिष्टोऽर्थः । तथाच सोमविशिष्टयागकरणिकेत्यादिबोधस्वीकार आशङ्क्य एव । “दग्धा जुहोति” इति तृतीयविधौ तु न मात्रार्थलक्षणा-ऽपेक्षिता । धात्वर्थस्य प्राप्तत्वेन इधियात्रस्य करणत्वेनान्वयेन धात्वर्थस्य भावत्वेनैवान्वयेन दग्धा होमं कुर्यादिति द्वि-
वाक्यातद्वयं वाक्यार्थवर्गनचमवात् ।

“सोमेन यजेत” इत्यत्र तु न तृतीयविधिः संभवति; धात्वर्थस्य यागस्य पूर्वतनेन केनापि वाक्यान्तरेणाविधानात् । यद्यपि “सोमेन यजेत” इत्यत्र फलवाचकं पदं नास्ति; तथापि भावनास्माभ्यास्तामान्वहणेन फलस्यापि तत्र बोधो-
ऽपेक्षित एव ।

भावना हि नियमेन अक्षत्रयविधिषु । तर्काक्षत्रयं सार्धं घातनं इति कर्तव्यता च । तत्र केयुत्तव वाक्येऽपि सामान्यतः यत्किञ्चिद्ब्रूयतेति फलदेरन्वयः यत्र फलवाचकपदमात्रं, क्वचित् स्वर्गभाव्यकसि फलादेर्विशेषरूपेणान्वय इति परे विशेषः । सर्वेषां च विधिः पक्षिषु इत्युपपन्नमेव ।

एतेषु पक्षिष्वेऽपि विधिषु केचनोत्पत्तिविधयः केचनाधिकारविधयः सर्वेच प्रायेण विनियोगविधय इति विशेषोऽप्यनुष्ठेयः । येषु वाक्येषु न फलसंबन्धस्तेषामुत्पत्तिविधिरिव । यथा—“अग्निहोत्रं जुहोति” “सोमेन यजेत” इत्यादीनाम् । येषु तु फलसंबन्धस्तेऽधिकारिविधयः । यथा—“अग्निहोत्रं जुहुवात्स्वर्गकामः” “दग्धेन्द्रियकामस्य जुहुवात्” “सौर्यं चर्षं निर्द्वेष्टप्रवर्चस्तकामः” इत्यादयः ।

उत्पत्तिर्नाम साधनस्वरूपं, तद्दोषको विधिरुपपत्तिविधिः । अधिकारः फलसंबन्धः, तद्दोषको विधिरधिकारविधिः । अत्र अनुद्देशेन यद्विधीयते तस्य तत्साधनम्, यथा स्वर्गस्य यागः, होमस्य इति । अनुद्देशं फलं, विधेयं साधनं, इत्युत्तरम् । तथाच उद्देशविधेयभावमन्त्रेण विधिविवेकः संपादनीयः ।

तत्र भास्वरीत्यादिनाम्ने उद्देश्यवाचकस्य दग्धाभावाद्गोद्देश्यविधेयभावस्य स्पष्टं प्रतीतिरिति न तस्य विनियोगाविधिरिव । “दग्धा जुहोति” “दग्धेन्द्रियकामस्य जुहुवात्” “अग्निहोत्रं जुहुवात्स्वर्गकामः” इत्यादीनां तु विनियोगाविधिरिवान्वयेन ।

विनियोगो नाम अज्ञातिकाभावः । अत्रि उद्देशं, अर्थं विधेयम् । तत्र चोद्देशता द्वितीयाविधयश्च विधेयत्वं तृती-
याविधिरुपपत्ति विधयः सविस्तरं तृतीयाध्याये निरूपयिष्यते ।

यत्तु—आहवाक्यानि प्रचानवाक्यं वैरीकृतैतद् कर्म इत्येतत् तत्कर्म कृतवैतदेति प्रजाजयितेष्टकृत्वाहान्तरेऽपि कृता दन्तपूर्वमाह्वान्यां यजेत इत्यत्रप्रधानैकवाक्यतया महावाक्यं वक्तव्यते तदेव प्रयोगविधिष्वन्वये व्यपदिश्यते । अयमपि सविस्तरं पञ्चमाध्याये विचारित एव पूर्वमीर्षायायाम् ।

सर्वेषामपि विधीनां सामान्यदक्षणं संप्राप्तार्थविषयत्वम् । प्रमाणान्तरानपिगतार्थविषयत्वमिति यावत् । यो विधिः यत्र-
माणान्तरानपिगतं विषयीकरोति तत्रविषये तस्य विधिरिव, यथा “अग्निहोत्रं जुहोति” इत्यत्र होमस्वरूपे “अग्निहोत्रं जुहुवात्स्वर्गकामः” इत्यत्र अग्निहोत्रस्य स्वर्गसाधनत्वे “दग्धा जुहोति” इत्यत्र दधिकरणत्वे । एवमन्यत्राप्युच्यते ॥

सोऽयं विधिरिति विधयः—अपुर्वैविधिः, नियमविधिः, पारिग्रह्याविधिष्वेति ॥ “विधिरन्तस्तन्माप्नोति निवमः पारिक्षिके षडि । तत्र वाऽन्यत्र च प्राप्ता वरिष्ठहोति कथ्यते ॥” इति प्राचीनानामपुर्वविध्यादितद्वचनम् ।

एवं “आदित्यो यूनः” इत्यादीनामपि वृत्तादिस्तुतायेन तत्सम्मानं प्रत्यक्षविद्वां वेदार्थः कोऽपि विद्यत इति न द्वितीयनिमित्ताधानमपि नाधितायैविषयत्वम् ।

अनाप्तप्रणीतपौरुषेयत्वे हि शब्दानित्यत्वेनाऽर्थांनित्यत्वेन शब्दार्थसंबन्धानित्यत्वेन वाक्यार्थसंबन्धानित्यत्वेन पदसङ्घातात्मकवेदवाक्यपौरुषेयत्वेन च भवति ।

तत्र शब्दानामनित्यत्वं न युक्तम्, उच्चारणादीनामभिव्यक्त्यर्थत्वात् । परस्य जनस्यायं प्रत्ययमितं खलु शब्दानां प्रयोगः । यत्र शब्दानित्यत्वे तदुपपद्यते । यस्य पदस्यार्थेन संबन्धो गृहीतः स चेच्छब्दः पूर्वमेव नष्टः कथमिव प्रथमश्रुतात्पदान्तरात् पदार्थप्रत्ययोऽवकल्प्येत ? अतएव हि सोऽयं गकार इति प्रत्यक्षितोपपद्यते । ज्वालेक्यप्रत्यक्षवदियमपि सादृश्यनिबन्धनाभेदावगमेति कल्पनं हि दृढतरेण प्रमाणेन तत्र ज्वालाभेदस्येवापि गकारभेदस्य सिद्धत्वे युज्यते, न चैतदस्ति । अतएव हि अष्टरूपो योऽन्यदुच्चारयतीति व्यवहारः नलपद मोक्षदुच्चारयतीति । सर्वेषां शब्दस्य विस्फोटादुच्चारित्यत्वेन वानाप्तप्रणीतत्वादिसङ्का ।

यद्वा नैयाकरणानां निरर्थोऽपि शब्दो न वर्णात्मकः किंतु योऽन्यदुच्चारणानन्तरमन्तर्मनसि प्रकाशमानमनवमर्थं विभु च किमपि स्वार्थं स्फोटपदादिभेदं तदेव शब्द इति मतम्, इदमपि भ्रमं वर्णात्मकवेदप्रामाण्यविरुद्धमेवेत्यत्र नास्ति विशयलेतोऽपि ।

यद्यपि—“उपायाः शिक्षामाणानां वाङ्मनामुपलाजनाः । असत्ये यत्नमिति स्थित्वा ततः सत्यं तस्मीहते ।” इति हरिकारिका-वचनात्स्फोटात्मकस्य निरवयवस्यापि शब्दस्य कल्पितानवयवानादायैव व्याकरणशास्त्रप्रवृत्त्याऽद्वैतमत इव कल्पितस्यापि शब्दस्य व्यावहारिकप्रामाण्यमुपपद्यते तथापि वेदप्रामाण्यसाधनमेव पुरुषार्थं अन्यत्मानान “न कदाचिदनीदृशं जगदि”ति सिद्धान्तान्निमित्तादिनां च भीमांसकानां स्फोटवाचो वादरणीयः ।

किंच स्फोटवादे निरवयववाक्यस्फोटस्यैव परमार्थत्वात् पदस्फोटार्थीनां सावयवत्वात् अनित्यत्वाच्छब्दार्थसंबन्धनित्यत्वादिकं नोपपद्यते यद्विनिश्चेत्पक्षेऽपि स्फोटस्यैव पदस्फोटत्वात् । एवमवयवान्तरवाक्यस्फोटस्याप्यनित्यत्वाद्यागादिधर्मपारमार्थिकतापि न सिध्येत् ।

स्फोटपक्षे हि निरवयवं वाक्यं निरवयवस्य वाक्यार्थस्य वाक्यं, अवयवास्तु पदात्मका वर्णात्मकाश्च नृपाभूताः । ततश्च पदवचनवाचितीहाभेदेनैवावयवान्तरवाक्यार्थप्रयान्तावाचिप्रसङ्गतत्वादेः कार्यस्य नृपात्वं स्यात् । अतस्त्वरस्यतातिव्यर्थं स्फोटनिराकरणं न निष्फलम् । तदुक्तं श्लोकवार्तिके—“कार्याणि वाक्यवाक्यवाचितानि सखानि कर्तुं कृत एव यत्रः” इति ॥

अतएव द्वैतिनामपि देवताधिकरणार्थं स्फोटवादनिरासः । नहि ब्रह्मव्यतिरिक्तं किमपि सत्यमिति तेषां मतम् । स्फोट एव श्रोतेति ह न युक्तम्, तस्माच्चेतनस्य तत्त्वावोगात् । तस्यैव चैतन्यादिरूपस्ये वास्तविक्यभावे नाद्वैतपताद्विशेषः । सर्वेषां पारमार्थिकं प्रामाण्यं वेदानां भीमांसकेनैवमित्तं वदिह स्फोटवादाङ्गीकारे न सिध्यतीति वर्णात्मक एव शब्दः यो नित्य इति सर्वैरुपपन्नम् ॥

एवमर्थोऽपि निज एव । यदि नैयायिकमत इव व्याकृताकृतिविशिष्टव्यक्तिर्वा अर्थः स्यात् तस्यानित्यत्वमापद्यते । ननु तद्वर्तीकृत्यधिकरणेन सिद्धमेव ।

तथापि का सा आकृतिः तत्र किं प्रमाणम् ? नञ्आकृती प्रमाणं विद्यते, यद्यपि गौः योः इत्येवमनुगताकृतिः प्रत्यक्षा, तथापि तत्प्रत्यक्षं नाऽऽकृतिसाधकं भवितुमर्हति, यद्याहि अवयवातिरेकेणवयववी समुदायो न विद्यते एवमपि वनमिति सप्तशयप्रत्यक्षं विद्यते । गहि प्रत्यक्षं विद्यत इत्येतान्ता समुदायोऽपि वस्तु समते भीमांसकानां, एवंच अविद्यमानार्थनिर्णयं प्रत्यक्षं बहुदुर्लभम् । अतो नहि प्रत्यक्षं प्रमाणं वनमपि समुदायोऽज्ञाकियताम् । यदि तु च प्रमाणं व्याकिरिपि नाज्ञाकियतामिति बौद्धमतप्रवेशापत्तिरिति सर्वेषां आकृतौ प्रमाणाभावाभावां नित्यो भवितुमर्हतीति मनयादेवासङ्गापि नात्र प्रयति ।

गहि ययं प्रत्यक्षसिद्धं सर्वमपि वस्तुसद्वरीकृतं, किंतु सप्रत्यक्षसिद्धम् । वनप्रत्यक्षं तु प्रमाणात्तारेण बाधितम् । द्वा-द्वमसिद्धानुभवोऽपि वशीपगमने वृक्षगमने च सप्रतीतेः । नचैवमाकृतौ । यदा व्यक्तेरनुभवस्तदैवाकृतिमन्यतुभवमावः । तत्तथाकृतोः प्रामाणिकत्वात्प्रत्यक्षं नित्यत्वादर्थोऽपि निज एवेत्यर्थानित्यत्वेनापि वानाप्तप्रणीतत्वादिसङ्का ।

एतैव—शब्दार्थसंबन्धनित्यत्वादि व्याख्यातम् ॥ यद्यपि शब्दार्थयोरे न संयोगः तादत्तम्यादिकं वा संबन्धः तथापि प्रत्यावधारणस्तु संबन्धः संबन्धस्यैव । तथानार्थप्रत्यक्षानुबुद्धसाधिरैव शब्दस्यार्थेन संबन्धः ।

स न न केमपि पुरुषेण कल्पितः । नहि तादत्तं पुरुषं केमपि पशुपुलभाभेदेन नञ् स्वरामः । यदि हि पुरुषः कोऽपि संबन्धः स्यात् अयमर्थः स सत्यतः । नहि देवताद्विनाशसंघन्यनः पुरुषस्य स्वार्थं विना अयं देवदत्तधर्मेति निश्चितम् । नहि “यद्विदादेव” सूत्रं तत्कारणं ॥ पाणिनि अस्वरान्तः “वृद्धिर्नस्यतामादि-” इत्यादौ वृद्धिशब्दस्यार्थं जानन्ति ।

भक्षणमन्तरं सत्यपि योगे दृष्टसाधनमिति शनैः प्रकृत्यदर्शनात्, नित्यकर्मत्वकरोष्विष्टसाधनत्वज्ञानमावेऽपि प्रष्टिदर्शनाय । फलेच्छां विना क्रियमाणानामेव नित्यकर्मत्वात् । अतो वक्तव्यमिष्टानुबन्धित्वयोग्यत्वज्ञानतदभावादेव तस्मिन्मिष्टम् । व्यर्थं चेत्तद् मादृहस्यादाविति सख्यदेवानुवायिनः ।

परे तु—विधिना व्यापारसामान्यबोधेऽपि व्यापारविशेषाज्ञानात् विधिव्याकथनध्वनान्तरमेव प्रष्टिरिति मन्यन्ते । तदत्र मतद्वये अस्मिन्मिष्टमुपपादितं तदेषैकैकव्यवृत्तत्वेन शब्दव्यवहाराभ्यामेवेति ।

तत्र प्रथमदले यदुक्तवद्विधानुबन्धित्वयोग्यत्वमुक्तं तदेव प्राशस्त्यं नाम । तत्र प्राशस्त्यं यद्यपि न विधिव्याकथे ऐनापि पदेन गम्यते तथापि विधेः प्रवर्तकत्वं अन्यथा न संभवतीति क्लृप्तया प्राशस्त्यमपि विधेर्यं इत्यङ्गीक्रियते ।

यथा लोके—आयुदायरीतस्य परमकादम्पिकस्य निरिलोषकारार्थमात्मानमपि विनियुजानस्य अयुपकारानपेक्षिणः परम-
धार्मिकस्य आत्मकामस्य न पुत्रपत्य “इदं धर्मं कुरु” इति वाक्यं श्रुत्वा विनापि तत्र कर्मणः स्रष्टं प्राशस्त्यबोधकपदान्त-
रमिदं कर्म मम प्राशस्त्यमिति बुद्धिर्जायते, तत्र तदीयविधिसम्बन्धेन लक्षणया सोऽप्ययं इति कल्प्यते तद्वत् “श्रुतिः श्रुती
मर्मभाते” इत्युक्तरीत्या तत्त्वकायस्य लक्षणवादिनिलानिर्वाहयानिर्गुणगणनत्वाकरस्य नित्यशुद्धपुद्गलसमावेश भक्त-
कृतस्य धर्मैक्यचयदस्य भगवत् आत्मारूपवेदयावत्तद्वर्णनान्तरमपि विधेयं प्राशस्त्यबोधकपदान्तरं यागादिप्राशस्त्ययुक्ति-
र्भवत्येवेति लक्षणया विधेरेव सोऽप्ययं इत्यङ्गीकारे न कोऽपि दोषः ।

अत्रैवमाहात्म्यं भवति—विधेरेव प्राशस्त्यमपि यदि लक्षणया गमयति, तर्हि “वाक्यव्य-
धेयमात्रमेतत् भूतिकामः” इति विधिव्याकथनान्तरं “वायुवै क्षेपिणा देवता वायुमेव स्वेन आगधेवेनोपवावति स एवेनं भूतिं गमयति” इत्यर्थवादे विफलः
संपद्यते । अयं तर्थावादः—वायुदेवताकत्वेन वाक्यव्यापारः प्राशस्त्य इति प्राशस्त्यलक्षणायां इति हि मीमांसकानामुद्घोषः ।
तथाच यथार्थावादः प्राशस्त्यलक्षणस्य हि विधेरेव प्राशस्त्यार्थत्वं न युक्तं, यदि विधेरेव प्राशस्त्यार्थत्वं तर्थाव्यावादस्य आशस्त्य-
लक्षणत्वं नोपपद्यते इति ।

तत्रेदं समाधानम्—अत्र विधिः प्राशस्त्यं लक्षयति यत्र विध्यन्तरमर्थवादस्य नास्तीति । कुत्रचित्त्वर्थवादः, यत्र स
आशस्त्ये इति विधेरेव हि तस्मैविद्युपपद्यते ।

मीमांसकौत्तुमकारास्तु—अर्थवाद एव प्राशस्त्यं लक्षयति सर्वत्र न कुत्रापि विधिः । निरर्थवादविधिसंख्येऽप्यतिदेशा-
दप्राशस्त्यार्थावदस्योपस्थित्या प्राशस्त्यबोधोपपत्तिरिति—निरूपयन्ति ।

अथमाचार्यः—“इदमौषधं स्वीकुरु आरोग्यप्रप्तम्” इति मिषवाक्यप्रवचनमात्रेण हि रोगिणो बीषधं सेवितुं तात्कालि-
कारचित्पुष्पलीकारादिहेयादिकमनुसूचयानां उत्सहन्ते । इदमौषधमन्यारयम् एतदीषधस्वीकारेणैव राज्ञापि वर्षचतुष्टयमनेन
रोगेण पीड्यमानो मिषान्तरैरापचान्तरैश्च बहुमिहितस्तेनापि पूर्वमारोग्यमस्मिन् विनक्तुमप्येव इदकायो योजनवदती
यथाकाळमौषी यथागम्यं सर्वराज्यकार्यादिनिर्वाहकृच्छ्रोऽतीत्यथ स्रष्टुं इत्यादिस्तुतिवाक्यप्रवचनमन्तरं सत्पुरुषदेवो-
त्साहेन मान्याप्यदध्यादित्वात्कालिकक्रेषजातमविगम्य तदीयं शिरसा समालिखन्ते रोगिण इति मस्तिष्कमिदं सर्वमायम् ।

तदनेनायमन्यते ॥ विधिव्याकथनमात्रेण सारसिद्धिं दृष्टफलेभ्यः कर्मसु प्रष्टिरन्तरा प्ररोचनावाक्यमन्तरमुपपादयति इति ।
तथाच दृष्टफलेभ्यः प्रदत्तार्थं प्रवचनप्रोचनावाक्यान्तरं यद्यपेक्षितं भवति तदा यैव कथा अदृष्टफलेषु यागादिषु प्रदत्तार्थं
विशेषतः प्ररोचनावाक्यान्तरमपेक्षितं भवतीति । तत्र प्ररोचनावाक्यं प्रलक्षयाप्राप्तमादिदेशिकं वेद्यमप्येदत् ।

वस्तुतस्तु—कुत्रचित्केवलमिष्टमिष्टं कुत्रचित्केवलार्थावदोऽपि वर्तते । तत्र केवलापवादस्येऽर्थवादः कस्य कर्मणः
प्राशस्त्यं लक्षयेत् ? विहितस्य खलु प्राशस्त्यमर्थवादेन बोधनीयं, नच विधिर्विधत् इति शाङ्क्यामिदमेव समाधानम् । केषांचन
वृत्तिकारादीनां यदर्थवाद एव विधिरपि भजतीति । इदं तु मतं न सन्नतम् ; कर्तिकारैरर्थवादेन विध्यन्तरकल्पनस्यैव तत्रा-
ङ्गीकारात् । तथाच येन न्यायेन निरर्थवादविधिसंख्येऽपि कल्पितार्थावदान्तरैरेव स्तुतिरुपपद्यते इति विधेरेव व्यापारद्वया-
ङ्गीकरणं नावश्यकम् । यत्तु मामस्यं ददित्वाभ्यास्येन विधेरेव प्राशस्त्यस्यापि बोधक इत्युक्तम्, तस्याचीनमतानुसारीति न
दोषः । सर्वथा च विधिः पुर्यं यागादिषु प्रवर्तयितुं कर्मणः प्राशस्त्यमन्वतो बोध्यमानमपेक्षत इति तदपेक्षितप्राशस्त्यबो-
धनद्वारा विधिव्याकथेयवाक्यता मजद्वर्थवादवाक्यमपि धर्मं प्रमाणमेव ।

यद्यपि राजाज्ञासदृशो विधिर्विहितस्य प्राशस्त्यमपेक्षत इति न युक्तम् । नहि राजाज्ञायां लोके तत्कुत्राप्यपेक्षितं दृष्टविष-
येऽपि ; तथापि द्विविधा राजाज्ञा प्रजाहितायां एका, अन्धा क्षितिराज्ञायां च । तत्र द्वितीयाया प्राशस्त्यापेक्षामनेऽपि प्रय-
मायां तदपेक्षाऽस्त्येव ।

परमात्मा हि भगवान् प्राणिनां फलोन्मुखारण्ये प्राणिनं सुखिनं तु सुखं संपादयितुं श्रेष्ठं, यदि भगवतोऽत्र स्वातन्त्र्यं
किमपि विधत्ते । अत एव हि भगवतो नियमस्यं निर्णयत्वं वा न भवति । तदुक्तं वादरायणेन—“वैधर्म्येऽप्येव न सापेक्ष-
स्वाभावादि दर्शनम्” इति । एवंच शेषहितायां शास्त्रस्य स्वाज्ञापस्य भगवता प्रवर्तितत्वात्पेक्षत एव वैदिरो विधिः पुर्यं

स च धर्मः साधनेति फलैव तान्यवरुणः । तत्र साधनसमर्पकत्वेन श्रियात्तु अत्रावाक्यानीतिकेत्यतासमर्पकत्वेन धर्मप्रयाणात् । स्वर्गकामपदे तु यद्यपि न धर्मबोधकम् ; फलस्य धर्मत्वाभावात्, अशुद्धेयस्योपादेयस्यैव धर्मत्वात्, तथा- न ना यागकारणिककृतिस्त्वयाः फलसंबन्धं विना तदनुष्ठानासंबन्धात्तत्त्वात्तत्त्वात्तत्त्वात्तत्त्वात् धर्मं प्रमाणं भवति ।

एतच्च प्रथमाध्यायप्रथमपादेन सामान्यतः शब्दमिसत्त्ववेदापौरुषेयत्वनिरूपणेऽपि विधिवाक्यमात्रप्रामाण्यमेव तत्र निरूपितं भवति । अतएवास्य मिथिपाद इति नाम ।

“चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः” इति चोदनाप्रदप्रयोग एतदर्थमपि । दृश्यते हि प्रतिपादनादौ सूत्रे सामान्यतः स्वविषय-
सूचनमपि । यथा द्वितीयपादे अतर्धानाम् । तृतीयपादे अज्ञादम् । चतुर्थपादे अपि वा नामधेयम् । इति ॥

तद्विषयं—नोदनालक्षणेऽर्थो धर्मः तत्र नैद एव प्रमाणम्, नैदः प्रमाणमेव, तदर्थं विचारेणैव भवति, विचारार्थं तुल्य एव कर्तव्यः । तदर्थं पादितमेवार्थज्ञानं कर्तुं फलं साधयति न साधयति तद्विषयं भारतदार्शनिकतत्त्वज्ञानमिति सर्वमनवयमिति ।

(१) "वद्वा जुहोति" (२) "दग्नेन्द्रियकामस्य जुहुयाव" (३) "सौमेन यजेत" (४) "सौर्यं चरं निर्वेदोद्भवावर्षकामः" इति ॥

तत्र प्रथमविधावमिहोत्राभिहोत्रमकरुणिका भावनेति वीषः । सर्वत्र वीषो भावनयामाख्यातार्थे असति वाक्चे धात्व-
 र्थस्यैव कर्तारमेतन्मयः । अयं च निजमः सर्वथा प्रथमविधौ धरिषाख्यते । अमिहोत्रमिति द्वितीयविनिमित्तं कर्तारव-
 नेन वीषयति सहस्रगुणा ।

द्वितीयविधौ त्वनिहोत्रामिप्रहामकरयिका स्वयंभावका भावनेति शेषः । अत्रापि यद्यपि भावनायां घात्वर्थस्य करण-
त्वम् । एवमपि धारवर्णकरणत्वमभावनायां फलविशेषसंबन्धोऽप्यधिको निश्चित इति प्रथमविषयपेक्षया द्वितीयविधिपूर्वकः ।

तृतीयविधौ तु दक्षिणदिगा होममाव्यक्ता भावनेति बोधः । अत्र तु दक्षः कर्णवेदान्तवाद्, धारमर्धस्य च भाव्य-
त्वेनान्तवाद्, पूर्वोक्तनियमस्य सङ्कोचः क्रियत इति विधिद्वयापेक्षया शुद्धभूततृतीयविधिः ।

समुद्धतिधौ दधिकरमिका होमाभिता इन्द्रियमान्यका भावनेति बोधः । अत्र तु ह्यः करणरवेऽन्यः भावनायाः फल-
संबन्धश्चाधिक इति विधिप्रकाशेक्षया गौरवम् ।

पञ्चमविधौ सोमविशिष्टाभ्यर्चनकरिणा भावना इति बोधोत्पन्नं च विशिष्टस्य कर्षत्वेनान्वयात्, निमित्तनुष्ठयापेक्षया गौरवमस्तोऽयं विधिः ।

पञ्चविंशो तु सौर्यचरनिष्ठवागकरणिका ग्रहवर्चसमाज्यका भावनेति बोध इति फलसंबन्धोऽप्यधिक इति सर्वाने-
क्षया दुर्बलोऽयं विधिः ।

तत्र सति संभवे प्रथमविधिवाञ्छयणीय इत्यत्र तत्प्रत्ययाधिकरणं गमकम् । तत्र हि “अग्निहोत्रं जुहोति” इत्यत्राग्निहो-
त्रपदस्य वाच्ये होत्रमिति श्रुत्वापत्त्या अमुदेव्यकहोमविधानसाराङ्ग्ये अग्निदेवतायाः प्रमाणान्तरप्राप्तत्वादग्निहोत्रपदं कर्म-
नामधेयमिति निश्चितम् । तत्रायं प्रथमविध्याध्ययनं नामधेयपक्षे, देवताविधानपक्षे तु पञ्चमविधिः “होमेन यजेत”
इतिवदिति नामधेयपक्षे वाच्यं सिद्धमेव ।

एवं द्वितीयमिषो चतुर्थमिषो षष्ठमिषो वैकल्पिकावये प्रसफे द्वितीयविषयेवात्कारणीय इत्यत्र उद्भिद्विकारणं गमकम् । तन्नाधिकरणे उद्भिदप्रदस्य उद्भिदस्येनेन भूमिरिति व्युत्पत्त्या स्निग्धव्यवहारमन्त्रीकृत्य “दग्नेग्निदयमानस्य जुहुयात्” इतिवद्, “धीर्यं चरं निर्वेचेत्” इतिवद्वा, चतुर्थमिषित्वं षष्ठमिषित्वं वा पूर्वपक्षयोर्द्वित्वद्वयं नामभेदादेनाम्बयाद्वितीय-विषयेव स्वीकृतः उद्भिदभाषा यागेन षष्ठं कुर्वदिति ।

तत्र पञ्चमप्रपञ्चविधोः प्रसक्तयोः प्रथमविधिरात्रैव युक्तः वृत्रोपपदात्तस्य द्रव्यस्य देवताया वा प्रमाणान्तरेण प्राप्तिः यथा “अग्निहोत्रं कुर्वते” इत्यत्र । तथाच “सोमेन यजेते” इत्यत्रापि सोमशब्दस्य नामधेयत्वे प्रथमविधिः सोमस्य सोमलतापरत्वे पञ्चमविधिरिति स्थितेऽपि पञ्चमविधिरेव स्वीकृतो न प्रथमविधिः, सोमलतायाः प्रकृतवागे प्रमाणान्तरेण प्राप्यमावाह ।

एवं द्वितीयवर्तुषधिभोरपि तत्रैव द्वितीयविध्याध्ययनम्, न्योपपदं यौगिकम् । यथा "उद्भिदा बजेत पशुकामः" इत्यत्र । तत्र ह्युद्भिदपदं पूर्वपक्षविद्वान्तनोक्तबोरोरपि यौगिकमेव । एवं च "दग्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्" इति वाक्ये उपप-
दस्य दधिपदस्य यौगिकत्वाभावात्तद्वर्तुषधिचिह्नेन स्वीक्रियते न द्वितीयविधिः ।

“इयेनानिभिराजन् मनेव” इत्यत्र तु इयेनपदस्य रुजत्वेऽपि द्वितीयविधिरिव शब्दाधीनते तत्र तु तस्य वाक्यस्यानन्तरवाक्ये “यथा ये इयेनो निपस्मादते एवमर्थं आहृत्यं निपस्मादते” इति इयेनस्यैवोपमानोपमेयमाशङ्क्यपश्चात् इयेनशब्दस्य नामधेय-मलाहोकारस्यैव युक्तत्वात् ।

कम् । अन्यथा “अथाः शर्करा उपदधाति” इत्यादि “तेजो वै श्वम्” इति वाक्यवशेषानुसारेण घृतस्यैवाङ्गनमिति नियमो न स्यात् ।

एतादृशमेव प्रामाण्यमर्थवादानां साध्यमित्यर्थवादप्रवृत्तिरिति सेश्वरमीमांसायां निरूपितम् । प्रतीयमानार्थमात्रेण पर्यवसानं तु पुरुषार्थोपयोगित्वमर्थवादानां न संपादयति । अतः “साध्याद्योऽप्येतत्त्वः” इति विध्यवगतपुरुषार्थपर्यवसायार्थवशेषजनकत्वमर्थवादानामुपपादयितुं प्राक्कल्पसमर्थकत्वं तेषामुपपादनीयमेव ।

तथाच नार्थवादाः केवलं स्वावकाः, नापि प्रतीयमानार्थपरमात्रा वा, नाप्युपयुक्ताः नियमेन, किंतु यथासंजनं कृत्वित्केवलं स्वावकाः यत्र प्रमाणान्तरविरोधस्ततः प्राप्तिर्वा प्रतीयमानार्थस्य कश्चिदुपयुक्ता इति तत्त्वम् ।

“ओदुम्बरो यूरो भवति” इति विधिवान्वयानन्तरं तु “ऊर्णां उदुम्बरः ऊर्णं पशवः ऊर्णवाक्ता ऊर्णं पशुताप्रोति ऊर्णो बल्यम्” इत्यर्थवादे पशुप्राप्तिरूपार्थस्य प्रमाणान्तराधिक्यस्यापि प्रतीयमानस्य न विवक्षा । उदुम्बरातायाहि यूपरूपेण फलेनैव शान्ताकाहुत्वामापेक्षा तत्र वर्तते ।

यथाहि—“वायव्यं श्वेतमालमेत भूविवाक्यः” इति यागोपपत्तिवाक्य एव फलसंबन्धे सति “वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति” इति प्रतीयमानवायुदेवताप्राप्तिरूपफलान्तरं न विवक्षते । एवमुदुम्बराविधिवान्वय एव तस्याः फलसंबन्धे नार्थवादेन फलसंबन्धमात्रा इति समानम् ।

एतेन—“यस्य पण्यमयी जुहुर्भवति न स पापं लोके शुणोति” इत्यर्थवादोऽपि न प्रतीयमानफलसमर्पको भवतीति सूचितम् ।

बहुतस्तद्व्यवहारानामन्यकर्मधीनां च स्पष्टं फलसंबन्धवशेषविषयभावेऽद्विफलेनैव धान्ताकाहुत्वार्थवादेन फलसिद्धिः । रात्रिनामधेयं सर्वं तु नाशम्, किंतु प्रधानम्, अतो न विरोधः ।

एतेन विश्वजिवाद्योऽपि व्याख्यातः; विश्वजिवावस्थापि प्रधानत्वेन कलरोहावाः सत्त्वात् ।

उदुम्बराधिकरणेनैव यथार्थार्थवादोऽन्यगुणस्वरूपविषयानन्तरं व्युत्पन्नो न फलसमर्पक इति सिद्धयति, तथाप्यत्र फलकार्यवादत्वे समर्पिते बहुधाप्येव “इत्यंस्वरूपकर्मसु फलप्राप्तिरर्थवादः स्यात्” इत्यधिकरणमर्थवादत्वं फलसमर्पकत्वं उभयं च भवदिति शङ्कानिवासायमिति यौनरस्यपरिहारे वार्तिककृता वाः कृताः सोऽपि प्रतीयमानार्थवादाऽसति भाग्ये विवक्षानेवोपोह्यपत्तिः ।

एतेन “श्रूयं जुहोति तेन तामं क्रियते” इत्यत्र “तेन तामं क्रियते” इत्यर्थवादेऽपि द्विषाधार्थो न विवक्षितोऽनर्थसितत्वादिति सूचितम् । “श्रूयं जुहोति” इति विधौ सति कृत इत्याकाङ्क्षावचनमपि न भवति । नहि “यथा जुहोति” इत्यत्र सा समसि । “नचनात्यश्रुतिर्वचनामिदृतिः” इति खलु शास्त्रकारणो संश्रदायः ।

देवताविग्रहनिर्धारणं तु देवानां कर्माधिकारनिषेधार्थं सत् कर्मणैवापूर्वद्वारा स्वर्गादिकलितव्या तस्य प्रकृतविधावपेक्षाभावात्तु उपपन्नम् । एवं च वाच्योऽपि विष्णुपेशितप्रतीयमानार्थान्वयपरत्वं सर्वार्थवादानामङ्गीकारणीयमित्येव देवताविग्रहनिर्धारप्रत्याशयः ।

यदि तु देवताविग्रहं विनाऽचेतनेन कर्मणा न फलसिद्धिरिति विभाव्यते तदा देवताविग्रहाङ्गीकारेण न दोषः । अत एवोत्तरमीमांसायां देशरसैव फलदातृत्वं न कर्मण इति देवताविग्रहादिकर्मणीक्रियत एवेत्यादि निरूपितम् ।

यथा देवतानां कर्मानधिकारो न तथा ब्रह्मविद्यायामित्युत्तरमीमांसायां देवताविग्रहव्यापने सर्ववशेषपरमेव ।

सर्वथा चाऽनर्थवादानां कुत्रचित्स्वावकत्वं कुत्रचित्प्रतीयमानार्थपरत्वमिति तदिति सिद्धमेवेत्युपनिषदामप्यर्थवादलङ्घनीकारो धार्मिककाराणां नाद्वैतमतमिद्वैतं गमयतीति सर्वमनवयम् ।

यथाप्यात्माश्रयकार्त्तुं आदिशानं न कर्मविषयेऽपि प्रयुज्यते तद्विरुद्धमेवेति शास्त्रभगवत्पादनिर्णयितम्, तथापि स्वतत्त्वं प्रयोजनान्तरार्थं तज्ज्ञानमित्यङ्गीकाराच्च दोषः ।

यथाहि होमशेषोऽपि सति “दग्नेग्निवयमस्य जुहुयात्” इति स्वतन्त्रफलान्तरार्थं भवति, एवं विविक्तोऽन्यर्थवादश्चोपनिषत् स्वतन्त्रफलान्तरार्थमपि भवतीति न विरोधः । तत्सिद्धमर्थवादानामपि प्राक्कल्परूपमर्थं प्रामाण्यमिति ।

“ज्योतिश्चेमेन स्वर्गकां यजेत” इत्यादि वाच्यस्य विधियुक्ततया विधित्वेन यथा धर्मं आभावं एवमर्थवादस्यापि विधिशेषत्वेन विधित्वेनैव प्रामाण्यमिति किमर्थं धृष्टवर्षवादप्रामाण्यप्रयत्नाय पादान्तराश्रयः? इति चेत् ।

अथ केचित्—यजिष्ठार्थविधिया परं वाक्ययथाऽन्यथा, अर्थवादानां तु वाक्यैकवाक्यतयैवेति विधिवत्स्वतन्त्रप्रमाणान्तरादर्थवादानां पादान्तराश्रय इति—वदन्ति ।

यत्र पदसम्बन्धवशेषस्थितिमात्रेण धर्माधर्मो परस्परव्यवनेन वाक्यार्थो निष्पद्यते तत्र परं वाक्यतया, यत्र तु पदमित्युपपदार्थयोराकाङ्क्षितमिति संबन्धोऽतः पुनश्च शेषस्येतिमायाकाङ्क्षाद्वारा वाक्यार्थयोरन्यत्वं भवति तत्र वाक्यैकवाक्यतया ।

तत्रापूर्वविधावप्राप्तार्थविरयवत्त्वं विद्यदमेव वर्तते । नियमविधावपि पक्षे अप्राप्तस्यैव विधावाद्धिसामान्यलक्षणमन-
पेतमेव । परिसङ्गृह्याविधावप्राप्तावा एतेतरन्यायृत्तेत्यात्यर्थविषयसात् लक्षणं सङ्गच्छत एव ।

तत्रापूर्वविधेरुदाहरणम्—“अग्निहोत्रं जुहोति” “अग्निहोत्रं जुहुयात्सर्वगन्धमः” इत्यादिकम् । नियमविधेरु “दद्या
जुहोति” इत्यादिकमुदाहरणम् ।

होमस्वदाक्षितयगो वा द्रव्यं विना न भवतीत्यर्थोपतिप्रमाणेनैव कस्यापि द्रव्यस्य सिद्धत्वाद् “दद्या जुहोति” इति
दक्षितिविधिः, उक्तविधयाऽप्युपतिप्रमाणेन द्रव्यान्तरस्य प्राप्तित्वावर्तनद्वारा द्रव्यान्तरप्राप्तिकाले यस्याप्राप्तदधिविधित्वाभियमवि-
धिरिति युक्तमेव । तत्रैवं द्रव्यविधयो नियमविधय इति सिद्धान्तस्थाप्यमेवाशयः ।

“ग्रीहीनवहन्ति” इत्युदाहरणान्तरमपि प्रसिद्धमेव । तत्रावघातो वैतुष्यार्थं विधीयते । अवघातेन हि वैतुष्यं भवतीति
लोकत एवावगतम् । तथापि लोकतो न सिद्धित्वादिस्थापनान्तरस्यापि प्राप्या तदुदावर्तनेन पक्षाप्राप्तवघातनियमनाभि-
यमविधिरवमुपपद्यते ।

नियमविधिरूपे सर्वत्र साधनान्तरानुष्ठानेन विहितस्वैवानुष्ठानात्किमप्यपूर्वतुल्यचारे, तदेव नियमापूर्वमिति कथ्यते ।
नियमापूर्वस्य च यदि नियम्यमानमवघातादिकं कलत्रं यदि वा कल्पकारकं स हि ऋतुकलत्रजनन एवोपयोगः । यथा अय-
चातदध्यावेर्यक्षानस्य च नियमापूर्वं । यदि नियम्यमानस्य स्वतन्त्रकलापस्य स हि नियमापूर्वस्यापि स्वयोगं स्वतन्त्रकलान्त-
रमेव । यथा “प्राक्षुजोऽप्राप्ति सुधीत” इत्यादी शब्देऽशकलादियमानात् ।

परिराहणविधेरुदाहरणं “इमामगृभ्णन् रक्षनायुतस्यैवामिधानीमादत्ते” इत्यादिकम् । तत्र हि इमामगृभ्णमिति मन्त्रे-
णाश्वरक्षनाग्रहणं कर्तव्यमिति बोध्यते । अयं च मन्त्रो विनाऽपीमं विधिं स्वसामर्थ्येन रक्षनाग्रहणार्थमेव भविष्यति । मन्त्राणां
प्रयोगसमवेतार्थप्रकाशनेनैव साक्षत्वं । अनेन च रक्षनाग्रहणं अकारयत इति स्पष्टमेव संप्रपञ्चम् । तथाच किमर्थमयं विधि-
रिति शङ्कायां मन्त्रसाधर्म्यमात्रेण मन्त्रविनियोगे तत्राभियमागेऽश्वरक्षनाग्रहण इव गर्दभरक्षनाग्रहणेऽप्ययं मन्त्रः प्रादुष्टाय ।
सस्मिन्मन्त्रस्य मन्त्रो विद्यते तस्मिन्कर्मणि गर्दभरक्षनाग्रहणं अश्वरक्षनाग्रहणमुभयमपि विद्यते । अतोऽश्वरक्षनाग्रहणे गर्दभर-
क्षनाग्रहणे चोभयत्र प्राप्तस्य गर्दभरक्षनाग्रहणतो व्यावृत्तिपूर्वकमस्य विधेरश्वरक्षनाग्रहणमनेन मन्त्रेण कर्तव्यमित्यासित्यर्थं
प्रवृत्तत्वात्परिसङ्गृह्याविधिरवमिति युक्तमेव ।

ननु नियमपरिसङ्गृह्याविधयोः को विशेषः, बहुभ्यत्रापीतरनिवृत्तिरेव गम्यते । यथा “दद्या जुहोति” इत्यत्र दुर्गैव जुहोति
नाप्येनेति “इमामगृभ्णन्, रक्षनायुतस्यैवामिधानीमादत्ते” इत्यत्राप्यश्वरक्षनाग्रहणमेवानेन मन्त्रेण कर्तव्यं न गर्दभर-
क्षनाग्रहणमपीति चेत् ।

अत्रेदं समाधानम् । विकल्पेन प्राप्तानां मध्ये इतरन्यायृत्तिर्यत्र स्थले भवति तत्र नियमविधिः, समुच्चयेन प्राप्तानां
मध्ये इतरन्यायृत्तिर्यत्र भवति तत्र परिसङ्गृह्याविधिरिति तयोर्विषयविवेक इति केचित् । इदं तु “नियमः पाक्षिके सति, तत्र
चान्यत्र च प्राप्ती” इति लक्षणवाक्येन स्पष्टमेव प्रतिभाति ।

इतरे तु नियमविधावितरन्यायृत्तिराधिकी, परिसङ्गृह्याविधौ तु व्याप्येति वर्णयन्ति ।

एतेषां मते इमामगृभ्णमिति विधिरावयस्य इमामगृभ्णमिति मन्त्रेण गर्दभरक्षनाग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः । एवं “पय
पयनसा अक्षमाः” इत्यत्रापि पयस्तरपयनसा अक्षमा इति वाक्यार्थोऽनुसंधेयः ।

यत्तु अत्रापूर्वविध्यादीनां लक्षणस्य दुष्टत्वादुष्टत्वादिविचारलक्षणान्तरादिविचारणतत्परासादिकं विधिराधानमादृष्टीपिका-
दिवर्त विस्तरमयात्र तदन्वेषणमिच्छते ।

सर्वथा विधिसामान्यलक्षणं सिधित्वसमाधारणम् । विधित्रयमपि प्राशुक्तप्रकारेण पञ्चिधिसिद्धादिकमुपपन्नमेवेति मन्तव्यम् ।

स पुनरपि द्विविधः । उपदेशात्सोऽनित्येतिरूपयेति । तत्र पूर्वमीमांसायां अथमप्यङ्गोपदेशविधेरित्यारः उत्तरपट्टेनातिदे-
शविधेरिति विशेषस्तत्र तत्र निरूपयिष्यते ।

तत्र प्रथमाप्यायेन धार्यदादस्य सम्यक्कस्य च विधिवाक्यस्यैव प्रामाण्यं विचार्यते । तत्र विधिमन्त्रयोः कलपदादिवादि-
यित्रमाप्य एवान्तर्मावादयवद्ब्रामाण्यादिविधातो द्वितीयवादे स्पष्टिग्रामाप्पवाद्दृष्टीववादे नामधेयग्रामाप्पवाद्बहुधे-
इति विभागो न युक्त इति प्रमादकर मन्वन्ते ।

माहायवर्षवादानामपि स्वतःप्राप्तमिति वदन्ति । वेदायवसावयः—विधिनोम मेरया धाम्दमायेनेति च पूर्वमेव
निरूपितम् । एवं च भावनालक्षणाभ्याम् । साम्यार्थभावनावर्तनायमपेक्षते । तत्र साम्यार्थभावनायां भाव्यमात्रेभावना, करणं
विधादिशानम् । विहितस्य आद्यस्यैवमिति कथं व्याख्या ।

अयं भावः—सिद्ध्यतितावक्यप्रवचनान्तरं घातये केचन प्रवर्तन्ते केचित् प्रवर्तन्त इत्यनुभवविक्रमः । तत्र हि निमित्त-
मिति चेदित्यप्रवचनान्तरं तदुदाहृत्य कारणमिति केनिद्वन्द्वित्वं । नैवयुक्तम् ; “ज्योतिष्येन स्वर्गकामो यजेत” इति वाक्य-

[illegible]

द्वितीयमते तु पदार्थं वदार्थाभिधानेन परस्मिन् पुनरन्यताभिधाने पदयुग्मवात्तद्वितीयममेव स्वम् ॥” इति ।

शास्त्रपदमेत्येवमादिषोऽप्यपद्यते ।
 अमनपद्यते शेषेतिस्मृतम्—यत्प्रमाणान्तरैरुपस्थितानामपि पदार्थानामन्ययोः भवति विवेक-
 न तथा । तदुक्तं—“पद्यतः श्वेतितमपदं हेपाचार्यं च गृह्यते । छुरविषेपपदार्थं च यतोऽप्ये वावर्ततेति
 अभिविज्ञानन्ययोऽपि प्राकृतस्य “अन्ये सुपुं विवर्धामि” इति मन्त्रस्य विह्वलं चैवैव्यप्यतिरेकं प्राप्तस्य “अन्ये-
 इति पदस्थाने “सूयंय” इतिपदनिर्देशात्सुयंय उच्यते नो नवमाध्याये निरूपितः स नापेक्षितः, विनापि सुयंयं प्रमाण-
 न्तरैरुपस्थितसुयंयदेवताया अन्यस्यसंभवात्सुयंयविशिष्टाद्यतो नोपपद्यते इति केषांचनान्वितामिषान्वात् एव महानामहः ।
 न्तरेतिनिर्दिष्टान्यन्यपक्ष एव समहातः ।

पक्षीति विकृतावपि पदार्थाद्वारणं एवावश्यकं इति । अत्रापि
पक्षीति शक्तिः कारणमिति सूच्यमानम् ।
पक्षीति शब्दोऽत्रैतिनां "तद्वत्त्वमपि" इत्यादिवाचनसमाचरणो न भवति । अमिहितान्वयवादस्तु । तेषामपि

श्रीमानन्दसरस्वत्यारु—“अन्वितमिधानवादादपि साक्षात्तमिति ।
इति न्यायप्रमाणवर्णां निरूपयन्ति ।
अन्वितमिधानवादे विरोधत आश्रये किं तिसितमिति चेत्
मिधानमिधानाकारकपदप्रयोगात्
मीमांसकाणां मतेऽप्यत्र विज्ञानयोगोः पदद्वय-
विज्ञानयोगोः पदद्वय-
विज्ञानयोगोः पदद्वय-

वातिरिक्त समुदायानि च पुनः । वडुं भाव्ये—“अथ यदाहं पुनः
 धर्मोरेव शक्तिद्वयाश्रीकरो युक्तः । वडुं भाव्ये—“अथ यदाहं पुनः
 वाक्यम्, अन्यत्र साधनान्यत्र विधेयः” इति ॥
 वाक्यम्, अन्यत्र साधनान्यत्र विधेयः” इति ॥
 वाक्यम्, अन्यत्र साधनान्यत्र विधेयः” इति ॥

[illegible]

३३ मन्त्राणां त्रिभिर्भोगैश्चिष्टाश्च धर्मप्राप्ताश्चस्य समकल्पे । धर्मपर्यवसानमेवेति भन्तोच्चारणं विनाऽशुभोत्पत्त्यसंभ-
 ३४ ॥ मन्त्राणां त्रिभिर्भोगैश्चिष्टाश्च धर्मप्राप्ताश्चस्य समकल्पे । पादद्वयेन धर्मोपभोगः समर्थितः ।

तत्र निषेधप्रसङ्गाच्च निषिद्धिर्देव्यै-महत्पापं तदर्थं पादोत्तरमेवैव । एवञ्च निन्दाप्रसङ्गाच्च निषिद्धिर्देव्यै-महत्पापं तदर्थं पादोत्तरमेवैव । एवञ्च निन्दाप्रसङ्गाच्च निषिद्धिर्देव्यै-महत्पापं तदर्थं पादोत्तरमेवैव ।

[illegible]

प्रवर्तयितुं परकृता विहितप्ररोचनाम् । तद्यदि वैदिकेनाभ्यर्चवादेन प्रशस्तिपदा प्ररोचना न जायते तर्हि पुराणेतिहासादिभिः सा संपादनीया ।

स्यदेतत् यदि कश्चिद्विधिप्रवणान्तरमेव प्रवर्तते तद्विषयेऽर्थवादजन्यप्ररोचनया किं फलम् ? एवं पुराणेतिहासादिजनित-प्ररोचनार्थनैव यस्य गान्धादिकर्मसु प्रशस्तिस्वस्यापि तथा किं फलं भवति ? ननु भवन्न्याय्यार्थवादसोपयोगो विद्यत इति चेद्, अत्रेदं वक्ष्यम्, “स्वाध्यायोऽर्घ्यतव्य” इति हि वाक्येन वेदेनैव धर्मज्ञानं संपादनीयं ननु मापान्तरादिभिरिति न भाषान्तसद्विचारादित्यर्थज्ञानं फलमप्यन्यत इति न निरूपितम् । तथाच पुराणादितः सजातापि प्ररोचना वैदिकप्ररोच-ना परिपोषयन्ती सती निराकाङ्क्षीभवति । तथाच पुराणप्ररोचनपरिपोषितवैदिकप्ररोचनानां एव तत्रापि प्रशस्तिरप्या न द्वितीयस्थले वैकल्प्यम् । विधिवाक्यश्रवणसमनन्तरमेव प्रशस्तिस्थलेऽपि वेदमूलकतत्त्वद्वन्द्वज्ञानपूर्वकतत्त्वद्वन्द्वज्ञानेनैव स्वर्गसिद्ध्या प्रशस्त्यन्नाशब्दाभावात्प्राप्तस्तत्त्वज्ञानमपि नियमेन वेदपूर्वकं संपादनीयम् । नतन्मया प्रवर्तमानस्य फलं सिध्यति । नहि वेदवाक्यं विना प्रक्रान्तरणं संपादितमनुष्ठेयज्ञानं फलायेष्टे इति हि मीमांसकानां सिद्धान्तः ।

एतेन—पुराणविधिवाक्यानि मन्वादिवाक्यानि षोडश्यादिस्मृत्यानि निबन्धाचारादयश्च व्याख्याताः । नहि पुराण-श्रवणमात्रेण मन्वादिस्मृतिपठनमात्रेण धर्मसूत्रमात्रपठनेन वा धर्मज्ञा, किंतु सेतिहासपुराणस्मृतिस्मृतादिसंहितस्य वेदवा-क्यस्य मीमांसाशास्त्राद्ययनेन साकम्भष्यनेन । अत एव पुराणादीनां मन्वादिस्मृतीनां च वेदमूलकत्वेनैव ग्रन्थस्य ननु स्वत-न्त्रमिति निरूपयितव्यते ।

तस्य अर्थवादा निम्ना प्रवृत्ता परकृति पुराकल्पस्या । निन्दार्थवादा—विषेयवाक्यस्य शेषभूता भवति । प्रवृत्ता-र्थवादास्तु—विधिवाक्यस्येति विधेकः । एतेन—परकृतिपुराकल्प्यादपि व्याख्यातौ । तयोः स्तुतिनिन्दान्यतर-फलनियमात् ।

अर्थवादिर्हि प्रवृत्ता न शब्दवाक्यस्य गन्त्यते, किंतु—शास्त्रार्थोद्घट्टना, लक्षणवा वा, प्रतीयमानास्तथार्था केचन विव-क्षिता केचनाविवक्षिता भवन्ति । तत्र निमित्तं तु—प्रतीयमानार्थस्य प्रमाणान्तरप्राप्तिप्रमाणान्तरत्वाधितरे । प्रमाणा-न्तरं च यथायथं भवति ।

तत्र “अग्निहोमस्य वेपथ्वम्” इत्यत्र प्रमाणान्तरप्राप्ता न विवक्षा किंतु केवलं स्तुत्यर्थं प्रमाणान्तरप्राप्तस्यैवास्तुवादः । “तं प्रजापतिरात्मनो यन्मातुर्द्विदप” इत्यत्रापि प्रत्यक्षप्राप्तप्रमाणान्तरविरुद्धत्वात्स्तुत्यर्थेवैव सत्तावगादिनाऽनुवादः । परकृ-तिपुराकारपयोस्तु प्रायेण प्रमाणान्तरप्राप्तत्वात्साधनेनाज्ञातं तेन स्तुतिरपि । अत एव—अर्थवादोद्घारेण वा स्मृत्यादीनां प्रामाण्यमिति वार्तिकादिसिद्धान्तं उपपद्यते ।

तथाच “एतेन उपनिषदो व्याख्याताः” इत्युपनिषदा अर्थवादलाञ्छिकारमात्रेण पूर्वमीमांसकानां वार्तिककारादी-नामद्वैतमते विद्वांसो नोद्दिष्टमपि शक्यते । सुचितशायमर्थं पूर्वमेव । एवञ्च—निन्दाप्रशंसयोरेव परकृतिपुराकल्पयोरप्य-न्तर्भावोऽपि दृश्यते तयोः परिगणनस्यापि निमित्तं सुचितम् ।

यस्तु—“वेदवादरता पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः । समाश्रयवला बुद्धिलक्ष योगमवाप्स्यति ॥” इति गीतायामर्थ-वादमाज्ञातुशीलानां न विज्ञानादिकमित्युक्तम् ।

तस्यामेवाऽऽशयः—यत्कर्मोऽर्थवादेषु श्रवमाणस्त्वर्थाविपूरुषार्थमात्रार्थं न प्रवर्तितव्यम्, किंतु तत्र तत्र श्रवमाणोद्घादि-संपादनार्थमपि । समतमिदं वाक्यस्त्वितिप्रमाणं, येषां मते “आत्मा वा अरे प्रष्टव्य” इत्यादीनि विधिच्यव्यापकानि न विषयः । “तद् त्वमसि” इत्यादिवाक्यानां स्वयमभिधीना तदसोपायानमन्त्राणां च कसिन्वेदमिभागेऽन्तर्भावो स्यात् ? यद्यर्थवादत्वमपि तेषां न समतं स्यात् । अर्थवादोऽपि प्रतीयमानोऽर्थं तात्पर्याङ्गीकारात् साऽद्वैतमताऽसिद्धिः । उपपा-दितमिदं बाह्वरभगतत्वादपि देवताधिकरणे “अर्थवादानां प्रतीयमानार्थोऽपि ग्रन्थस्य विद्यते” इत्युत्तरमीमांसायाम् ।

यदि ह्यर्थवादः केवलं प्राशस्त्यमेव समर्थयति तर्हि मीमांसकानां मते कश्च रात्रिचराधिकरणमुपपद्यते ? तत्र ह्यपि-करणे “प्रतिष्ठिष्ठितं ह वा न पुता रात्रौरपयन्ति” इत्यर्थवादेनैव फलस्याप्युपस्थितिरिति न स्वयंकल्पनं रात्रितत्रे विधजि-शाम इमेति निरूपितम् ।

विष्याकाङ्क्षितोऽर्थं प्रतीयमानोऽप्यार्थावादिनः सत्य इति देवताविप्रदादीनां विषयनपेक्षितानां नाशवादेन प्रतीयमानमपि प्रहणमिति पूर्वमीमांसकगवदेववाधिकरणसिद्धान्तादिकं वैदिकवाक्ये यदाविशेषमवाधयेन ननु वस्तुनप्येति पूर्वमेव निवेदितम् ।

विषयनपेक्षितानामपि मन्त्राशब्दादयोद्घातविषयोपातानां धर्मत्वस्य तादृशधर्ममूलकत्वेन स्मृत्यादिग्रन्थस्य च वार्ति-कारैरुपपादनेन प्रमाणान्तराविदधानां सर्वथायमेव देवताविप्रदादीनामप्राप्तीकार्यत्वात् । एवमेवोपनिषदशब्दावादिनः नाऽद्वै-तमतविरुद्धम् । यथायथापि प्रतीयमानार्थान्तरविवसया बहुनामपिहरणसिद्धान्तानां प्रशस्तिरपि आदौस्तुमे व्य-

तथाच भ्रान्त्यादिमूलकाः साक्षात्प्रमाणमूलकाः यथार्थं स्तुतिरूपिण्या वा मन्वादिरूपतयः कर्म धर्मं प्रमाणं भवन्ति । तत्रेदं समाधानम्—सर्वं मन्वादिरूपतयः पुराणन्यायमीमांसादयः कल्पसूत्रादयः षडङ्गानि च न वेदाः, तथापि तानि धर्मं प्रमाणमेव ।

अथमाशयः—प्रमाणं हि द्विविधं साक्षात्प्रमाणं परंपरया प्रमाणं चेति । यद्यपि स्मृतिः साक्षात् प्रमाणम्, तथापि प्रमाण-भूतपरोक्षवेदानुमानद्वारा धर्मं प्रमाणमिति युक्तमेव । तथाच परोक्षवेदप्रमाणमेव तृतीयपादार्थ इति सिद्धम् । व्यर्थं परंपरायसुभाषात् ।

“वेदानलक्षणोऽर्थो ययैः” इत्यत्र परोक्षापरोक्षद्विविधचोदनाया अपि सद्भवे विद्यत इति प्रत्यक्षवेदस्य विधिप्रमाण-साक्षरूपस्य प्रामाण्यविचारानन्तरं परोक्षतद्वाक्यप्रमाणस्य विचार इत्युपपन्नम् । परोक्षत्वं चेदं न मन्वादिरूपतयः, किंतुसाक्षात्-रूपतया । मन्वादीनां तु तदपि प्रत्यक्षमेव, परंतु तत्तद्वाक्यं मन्वादिरूपतयमूलकं विप्रदीपंज्ञाप्रामाण्यमिति न तस्यापि मन्वा-दिभिः सप्रदायोच्छेदादिभिरा पाठनं स्वचोक्षरूपतयानिबद्धमिति न दोषः ।

अयं भावः—“साध्यापोऽप्येतव्यः” इति विधिवाक्ये अस्यायस्य स्वत्वविशेषणार्थकवेदगतस्वरूपपरंपराप्राप्तसाक्षात्प्रमाण-“पदानधील वेदो वा वेदं वाऽपि यथाकम्” इति वचनाद्वेदान्तरीयसर्वसाधारण्यनयं च विधीयते । तथाच कृष्णयजु-शाखाध्यायिना मयूखेदगतसुक्रबजु शाखाप्यबनादिकं, ऋग्वेदगतस्वरूपपरंपराप्राप्तसाधारण्यतया तदेदगतसाध्यान्तराध्य-यनं च निषिद्धं गम्यते । शुणोपसद्वाराधिकरणे च सर्वसाधारण्यं धर्मं सर्वत्रुद्धानं कर्मव्यवसति विरोधे, सति तु विरोधे ध्व-स्थितविकल्पादिकमिति निरूपितम् । तथाच साध्यान्तरीयानां धर्मोणा साध्यान्तरीयवाक्याप्यबनादिकमन्वादिप्रमाणप्रत्यक्षत्वेऽपि मन्वादिरूपतयाप्रार्थनालोचनया साहज्यं किमपि वाक्यं साध्यान्तरे सादृश्यादि विधातेन तद्वर्णनप्रमाणमावश्यकम् ।

तत्र च मन्वादिति साक्षात्कृतस्यापि साध्यान्तरीयवाक्यस्याप्यपनं यदि किञ्चित् तर्हि “साध्यापोऽप्येतव्यः” इति विधिविच्छेदः कृतः स्यात् ।

यस्तुतस्तु स्वप्रत्यक्षानि स्वाधीतवेदभागगतानि वेदान्तन्यायानि मन्वादिरूपतयमूलं भवितुमर्हन्ति, परंतु कानिच मन्वाध्यायसाध्यानि कानिचन मन्वाध्यायानि वा भवेयुः ।

मन्वाध्यायसाध्यानि कस्याप्यस्य विषया कस्य न विवेकालादिनिर्णयो वाग्यवाचीना भवति । मन्वादीनां तु सर्वतत्प्रत्यक्षतन्मा-णामविगतविशेषविधानानामा शीतवेदचतुष्टयाणां देशानामिव स्वयंप्रभातमिषिष्येसार्थं वा मानमानापरिमाणेन वेदपरि-पाठनार्थं निषिद्धधर्मधर्मविधेयनेन धर्ममार्गप्रतिष्ठापनार्थमेव न कृतदीक्षाणाम् सर्वदा सत्सद्रूपपरिपातितचित्तवृत्तीनां च मन्वाध्यायवेदोऽपि के-यधर्मेव धर्मधर्मधर्म समन्वयेव । मन्वाध्यायवेदोऽपि इष्टागतविषयोपानामासौक्तिकाना-मर्थानां विषया वर्तत इति धार्मिकादी निरूपितम् । सर्वथाच मन्वादिरूपतयो धर्मं प्रमाणमेवेति सिद्धम् । यतो वेदाद्वेदार्थं शतवैव मन्वाद्वैवमन्वाध्याय-ननु स्वकपोलक्रीपतं भ्रान्तिरूपितं भ्रान्तिरूपं वा ।

“साध्यादिरूपतयस्तु न वेदमूलाः” । नहि मन्वादय इव ते वेदप्रामाण्यं मानमानापरिमाणेन वेदपरिपाठनं वा मुख्यं सम्पन्ते । वेदाप्रामाण्यव्यवस्थापनं धर्मसमयोच्छेदनं वैव यत्नं ते शुद्धार्थं मन्वाध्यायः । अतो न तासां वेदो मूलम् । ततश्च स्वकपोलक्रीपतत्वात् हेतुवादभूतिषा साध्यादिरूपतयो न प्रमाणम् ।

मन्वादिरूपतयोऽपि प्रत्यक्षवेदान्ताकाशान्तरविद्वद्वा एव धर्मप्रमाणमिति विमर्शितम्, ननु मनुस्मृतिवादिना, शान्स्यादि-रूपतयस्तु तादृशतिर्येनैव प्रमाणमिति साध्यायसुधारणा मतमिति वेदं नतं युक्तम् । नहि आर्हसाध्यादिकं धर्मं इति हिंसादिकं अर्थं इति च प्रत्यक्षप्रमाणान्तरविद्वदिति साध्यायसाध्यादयोऽपि वेदार्थमेव वेदाप्रामाण्यनिरूपणपूर्वकं स्वक-पोलक्रीपततया साध्यायित प्रमाणार्थं लोकानाम् । तथाच वेदप्रामाण्यस्वीकारमन्तरा न कस्यापि स्मृतिः प्रमाणतामर्हतीति मन्वादिरूपतय एव धर्मं प्रमाणम् । ता अपि वेदाविद्वद्वा एव प्रमाणमिति सिद्धम् ।

प्रत्यक्षवेदान्तायमिदंसात् मन्वादिरूपतयः समूहं वेदान्ताध्यायं मानमानापरिमाणेन न ताः प्रमाणमिति साध्याकारा वदन्ति । धार्मिककारास्तु प्रत्यक्षश्रुतिमिदंसात् अपि स्मृतयः श्रुतियनुमापयन्त्येव, परंतु अनुद्धानं प्रत्यक्षवेदान्तायसुधारण्येव युक्तं भवति । तथाच कस्य स्मृतिमूलं वेदान्ताध्यायं प्रत्यक्षं स्मृतिविरोधि च तत्प्रत्यक्षं तस्य विवेक्येनोक्तयनुद्धानमपि युक्तमेव । यथा ॥ विरदश्रुतिमानं प्रत्यक्षं तस्य स्मृत्यनुद्धानमेव युक्तम् । शुलभिरिदंस्मृतिरूपे ॥ परोक्षवेदान्तायसुधारण्य-नुद्धानं युक्तमेव ।

‘यस्तेन परोक्षवेदमूलकविरदस्मृतिरूपमपि व्याख्यातम्, तनापि “अतिरात्रे षोडशिनं यजति” “नातिरात्रे षोडशिनं यजति” इति विधिविधेयस्य इव विवेक्येनानुद्धानमस्तीति ।

अत्र स्मृतिपदस्य मन्वाध्यायस्य सारण्येवार्थः । तथापि तन्मूलकप्रत्यक्षविशेषस्यापि मन्वादिरूपतयस्य गोप्या ध्या-स्मृतिपदेन व्यवहारः ।

यथा “समिधो यजति” इति वाक्यार्थस्य “दशपूर्णगासाभ्यां खगंकमो यजेत” इति वाक्यार्थस्य च धरस्परमद्वात्रिभाष्ये-
क्षया वाक्यैकवाक्यता, एवं श्रुतेऽप्यैवादानां कर्मप्राशस्त्यबोधनेन दान्ताकाङ्क्षाणां विधिना साकामितिकर्तव्यतासमर्थणे-
नान्वयाद्वाक्यैकवाक्यतेति मन्तव्यम् ।

अत्र भाट्टहृदये यत्रार्थवादे स्तुत्यर्थमनुमानोऽयं विनैव लक्षणां भासते, यथा “वायुर्वा” इत्यादौ तत्र पदार्थे एव प्रायस्त्विति विध्यर्थवादयोः पदेकाक्यतैव । यत्र ॥ लक्षणादिनाऽनूद्यमानपदार्थोपस्थितिस्तत्र तु वाक्यैकवाक्यतैव, यथा “आदित्यो द्युः” इत्यादाविति निरूपितम्, एवंच पदेकाक्यतायैव विध्यर्थवादयोरेक्येऽपि न दोषः ।

तत्र हि भावना द्विविधा—धार्या धार्यी चेति पूर्वमुक्तम् । तत्र प्रधानभूताऽऽर्थभावनासंभन्धिनां विधिपादे विचारः, अत्रप्रधानभूतधार्याभावनेतिकर्तव्यतासम्भवंतास्तु द्वितीयपादेऽर्थवादविचार इत्युपपद्यते । नास्त्येधानां तु ज्योतिष्टोमादिपदानां न साक्षात्साधनत्वेनेतिकर्तव्यत्वात्वेन वाऽन्वय इति चतुर्थपादे विचार इति सर्वमुपपद्यते ।

शस्य च द्वितीयपादस्यार्थपाद इति नाम; अर्थपादविचारस्यैव बहुकृतात् । मन्त्रस्यापि मिथ्यातिरेकवेदवाक्यस्य सामान्यादत्र विचारो न विरुद्धः ।

अस्मिन्पादे ब्रह्मार्थधिकरणानि । तत्र त्रीण्यर्थवादमधिकृत्य एकं मन्त्रानधिकृत्येति विवेकः ।

तत्र मन्त्राः यद्यपि साध्यं साधनं इतिकृतव्यतां वा प्रायो न बोधयन्ति, तथाप्यनुष्ठानतद्वैमर्शमेक्षिततत्त्वदाध्यानं मन्त्राधीनं यदि भवति तर्ह्येव स्वर्गादितिदिति कल्पनान्मन्त्रा अपि विवक्षितार्थाः ।

अत एव हि अभिहोत्रकर्मण्यद्भूते “अश्रियंतिउर्योतिरमिः स्वाहा” इति मन्त्रेऽग्निदेवताप्रकाशनाग्यधानुपपत्त्येवाऽग्नि-
होत्रहोमे देवताविश्वनाभेऽप्यग्निरूपदेवतासिद्धिर्नामभेयपादे निरूपिता तत्स्थव्याधिकरणे ।

तत्रार्थाबाधेन मन्त्रेऽपि प्रतीयमानानामाश्रयणां विवक्षा समस्ति । यत्र च शास्त्रस्थिकप्रकृतौ तयोर्विहितं प्रतीयमानानां सति संसर्गं संपादनीयम् । अन्यथा तु यत्र मन्त्रार्थस्य समवायस्य श्रेतकर्मणो मन्त्राणाम् । यदि मन्त्राणां स्वसामर्थ्येनान्यदेवताप्रकाशकानां विनियोजकेन शास्त्रान्तरेण तदेवत्वकियामन्त्रे विनियोगः, यथा ऐन्द्रो मन्त्रस्य “कदाचन स्तरीरिति” इत्यस्माद्विदेवत्ये कर्मणि “ऐन्द्रवा गाईपत्वमुपनिष्ठते” इति विधिना, तत्र मन्त्रगतैन्द्रादिपदानामन्त्रमिरेवाऽर्थः ।

तत्रापि प्रतीयमानस्य सुदयार्धस्य स्त्रीक्षरो युक्तो न तु गौणार्धस्य आध्वनिकस्य वा । विकृती सातिथेयविकृतीतरदेव-
तावोधकां न लक्षणा पितृतिथेयतापर्यन्तम्, किन्तु प्राकृतदेवतावोधकपदस्थाने विकृतिदेवतावोधकपदान्तरस्य निक्षेपक-
कह एव तदेवाध्वन्यत्र विस्तरेण प्रतिपत्तव्यम् ।

यथापि मन्त्रार्थपौलोचनैव मन्त्राणां विनियोगो "ह्राममयभ्रान् रशानावृतस्य" इति मन्त्रस्यापि तेनैव रशानाग्रहणे विनियोगः प्राप्नोतिः तथापि रशानाग्रहणसामान्ये स मन्त्रो न विनियोगोक्त्यः किन्त्वशरशनापहण एवेति नियमसिद्ध्यर्थं "ह्राममयभ्रान् रशानावृतस्येति सन्धिप्रधानीमादत्ते" इति विनियोगविधिरपेक्षितः । अयं न्यायोऽन्यत्राप्येतादृशविधिवृत्तौ न ।

एतेन “उह प्रथस्येति पुरौडाशं प्रथयति” इति निधिरपि व्याख्यातः; तस्यार्थवदत्तात्, तयार्चतादृशानां विनियोग-
निधीनां वैयर्थ्यनिर्मा मन्त्रार्थानां न निवक्षिता इति शब्दा पराला; राति संगवे मन्त्रार्थानां विवक्षावश्यंभावात् ।

सम्प्रोचरणं क्षाध्ययनवदर्थज्ञानार्थमेव ननु स्वर्गार्थम् । ये तु यश्चा नार्थवन्तः, यथा "हुंकडादयः" तेषामुच्चारण-
द्वयार्थमेव ।

अत्र च मन्त्रे प्रतीयमानानां यद्गुह्यं मध्ये यथेकस्य प्रयोगसमवेतत्वं प्रमाणान्तरप्रसिद्धत्वं च तर्हि तदैकवाक्यतया प्रकृत्यायोग्यतामपि पदानामष्टाग्रयोगोच्चारणम् । यथा—“देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽस्थिनोर्यंहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां निर्वयामि” इति मन्त्रे निर्वयामीत्येकस्यैवाग्राचार्ये, अन्येयामष्टाग्रमुच्चारणम् । नहि इष्टोष्णमाशयोः समिता पूषा अग्निमी वा देवता विद्यन्ते, नमोत्पत्तिवाक्येनाग्रादिदेवतान्तरसिद्धिः कल्पयितुं तत्र शक्यन्ते ।

यन्मन्त्रार्थादयोः कुत्रचित्प्रमाणान्तरसिद्धानामन्यस्तुल्यं निन्दा दृश्यते न तेन निन्दितस्वाधर्मत्वम् । नहि निन्दा-
निन्यं निन्दितं प्रवृत्ता किन्तु स्तुतं स्तोमिति न्यायात् ।

वातिककारा हि-“मन्त्राणां नारा बहुधा बहुभिन्न्याख्यायन्ते । तत्र विमपि व्याख्यानमुपलब्धं कपि सृष्टिरित्यादि न संभवती”ति निरुक्तयन्तीति अर्थात्तत्र विमपि तत्र व्याख्यानकारणानामपि विदुषां स्वतन्त्रे मन्त्रव्याख्याये प्रमाणवत्तयादिभिर्नृप-
तेषु द्रष्टव्येन विप्रोसेन न किमपि कर्म कर्तव्यम्, किन्तु सम्प्रदयीमास्तदिभिर्विवारेणैव । व्यतो विद्यारण्यभाष्यं विनाऽपुना-
तनाना व्याख्यानविशेषादिदर्शनमात्रेण नास्साभिहितमर्थं गन्तव्यम् ।

तथापि विधिबन्धनान्तर्यामदा अपि निवृत्तितायां धर्मोपयोगिन एव भवति । एवं च केनापि वर्णेन मात्रवा या वेद-
मतेतानपेक्षेन धर्मोपवृत्तस्यापि न भवितव्यम् । यदापि अष्टाष्टा प्रयोगमन्त्रमेतार्थस्यान्वयेनैव धर्मोपवृत्तान् स्मृतिश्चाऽ-
पिगतविषयत्वात् प्रमाः स्यान्वापि तार्थविषयकत्वं प्राप्य स्मृत्येव विद्यत इति न दोषः ।

जनयति, मन्त्रपूर्वकार्यज्ञानं विनाशुर्गोचरानां मन्त्राणां यथा न फलं जनयितुमीच्छते तथा वैदिकलिङ्गादिजनितप्रवर्तनाज्ञानं विना श्रुतिरिति न फलमुत्पादयितुमशक्नोति शाक्यादिस्मृत्यनुगारेषांनुवीच्यमानमहिंसादि नाष्ट पारलौकिकं फलं संपादयति । यथा रत्नावतः सर्वोदरणीयं विशेषतः “पयो द्वापन्नस्य प्रतम्” इति द्वापन्नजनकत्वेन कीर्तितं च पयः श्वचर्ममये पांशुं निक्षिप्य सर्वेषां शुद्धं सत्सर्वेषां नृणां दरणीयं भवति, एषमवैदिकशाक्यसम्बन्धाद्वैदिकधर्मापमोदिव्यवस्थाप्यहिंसादीनां न समवतीति भन्तव्यम् ।

एतदभिप्रायेण “पुराणन्यायमीमांसार्थमालाद्विप्रलिता । वेदा स्थानानि विधाना धर्मस्य च चतुर्दश ॥” इति धर्मस्थानानां चतुर्दशत्वेन प्राचाभावाभावा परिरक्षणम् । तथान् शुल्लभिरुदा अपि शाक्यादिस्मृतयः श्रुतिविरुद्धा मन्वादिस्मृतय इव न धर्मे प्रमाणम् ।

श्रुतिविरोधस्य मन्वादिस्मृतीनां न श्रुतिरित्येन स्मृतिरित्येन च भवति, किंतु विरुद्धाप्रतिपादकरत्वेनेति प्रवक्तव्यमस्मात् स्मृतिरिति प्रबलेषु, दुर्बलायां श्रुतिरिति दुर्बलेषु । अर्थस्य प्राबल्यं यदि सोऽनुष्ठेय । तथान् शुल्लभस्थानानुष्ठेयत्वेऽनुष्ठेयपरमत्वे वा स्मृत्यर्थस्यानुष्ठेयत्वे ॥ स्मृतिरिव तत्र चलीवसीति स्मृत्यनुष्ठेयत्वे श्रुते सद्योचोऽपि कचन न दोषाय भवति । यथा “वेदं ह्येव वेदिं करोति” इति श्रुते “श्रुते आचामेत्” इति स्मृत्यनुष्ठेयत्वे सद्योचः ।

तथाहि—वेदो नाम समार्चनार्थो दमस्तुतिविशेषः । तं कृत्वा नन्तर वेदिं मण्डपं कुर्यादिति श्रुतेरर्थः । “छुते आचामेत्” इति स्मृतेस्तु यदा यदा कर्ममध्येऽपि छुत्तं भवति तदा तदा आचमनं कर्तव्यमिच्छते । तत्र यदि वेदकरणान्तिमक्षणे छुत्तं भवति तर्हि तदनन्तरमाचमने क्रियमाणे श्रुतिविरोधः । यदि वेदिं किञ्चे तर्हि आपमनस्मृतिविरोधः इति विरोधपरिहारं वेदकरणानन्तरमाचमने कृत्वा वेदिकरणमिति शाक्यायसीकारेणैव करणीयम् ।

कार्ष्णेति वलाप्रत्ययस्य हि पूर्वकालतायां । सा च वेदवेदिकरणगोमेष्वेऽन्यसामानुषाग्रेऽनुपपद्यते । क्रमो हि सः । न च सोऽनुष्ठेयः शाक्य आचमनं लघुष्ठेयम् । तस्याच्च स्मृत्यप्रामाण्ये पदार्थबाधः श्रुतिस्मृत्योर्बाधः पदार्थधर्ममवाधः इति स्मृतिप्राबल्यमेवान् सिद्धं भवति । तस्याच्च स्मृत्यप्रबलत्वं प्रकटयति श्रुतिः प्रबलाऽऽचमनस्मृत्यर्थमिति तदचमनस्मृत्यर्थेऽप्यत्र दुर्बलेषु ।

तदुक्तम्—“अत्यन्तबलवन्तोऽपि पौरजानपदा जनाः । दुर्बलैरपि बाध्यन्ते प्रबले पापिवाभितैः ॥” इति ॥

तथान् यत्र स्मृती श्रुती च विरुद्धास्तुष्टेयौ पदार्थाः आभेदे ततोऽप्योपजीवकभावप्रयुक्तप्राबल्यदौर्बल्याभ्यामेव व्यवस्थेति न श्रुतिस्मृत्योः समानयोगक्षेमं प्राप्तामिति न विरोधः ।

स्मृत्यपेक्षयापि दुर्बला मीमांसान्याया अपि प्रबलपदार्थाभितः श्रुतिरपि बाधोक्त्यामेव बाध्यन्ते एव । अनएव “वेदमधीक्ष्य आचार्यः” इत्याशयेन वेदाध्ययनानन्तरं समावर्तनविधानेऽपि न्यायसिद्धातुष्टेयविचारानन्तरमेव समावर्तनविधिः स्वीयपद्यते ।

तदुक्तं भाष्ये—“अतिक्रमाम इममाश्रान् अतिक्रमन्तोऽर्थवन्तं सन्त वेदमवर्षकं कल्पयेदे”ति ॥

अनु जिज्ञासाधिकरणभाष्ये—“अज्ञाननिवर्तनां समापनमेवात्र विधीयते” इति व्याख्यातम्, तदप्येतद्व्याप्यमूहमेव । तथान् उपजीव्यत्वेन प्रयत्नापि श्रुतिः कृतचन प्रबलपदार्थाभितया स्मृत्यापि बाध्यते इति सिद्धम् ।

प्रसिद्धं शुभमीत्यस्याप्यतिदेशस्योपजीवकत्वोपदेशेन बाधनं “यो होता सोऽथयुति” इत्यादि । तत्र हि होतुरभ्यर्च्युं ये उपस्थिते सति आतिथिकस्य होतृधर्मविशेषस्य होता वातुष्टेयं कर्तव्यमिति दृष्टमे निरूपितम् ।

अतएव प्रकरणोपजीव्यापि समाख्या प्रबललिङ्गोपक्रमेण प्रकरणवाधिका । तथान् पुरातनमन्त्रमन्त्राणां दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितानामपि पूर्वदेवताप्रकरणवत्प्रकरणसिद्धसदृक्ततयावानुमन्त्रणतमाभ्यर्चयितुमशक्ये पूर्वदेवतात्वे यानि ससत्कर्तव्या इति सुर्वानि निरूपितम् । तदुक्तम्—“यागानुमन्त्रणवीति समाख्या ऋग्यजुर्गिराः । पुरातनमन्त्रमन्त्राणां तस्मान् सर्वदेवैः कृतौ ॥” इति ॥

लोकेऽन्यत्र न्यायो वरीवर्ति । तदुक्तं चार्तिके—“अत्यन्तबलवन्तोऽपि पौरजानपदा जनाः । दुर्बलैरपि बाध्यन्ते प्रबले पापिवाभितैः ॥” इति ॥ तथान् प्रबलं श्रुतिप्राबल्यं स्मृत्येव, अनन्तरं स्मृतिप्राबल्यं श्रुतेरुक्तमिति न विरोधोऽत्र समापद्यते ।

एतेन सदाचारप्राप्तामपि व्याख्यातम् । तथाहि—“श्रुति स्मृति सदाचारः स्वस्य च निमग्नान्” इति श्रुतिस्मृत्योर्द्वयं सदाचारमनुष्ठेयौ अपि धर्मप्रमाणमभिनवि । तत्रेयमाशङ्क्यं भवति, सदाचारा सर्वेऽपि यदि धर्मे प्रमाणं तर्हि “परमव्यक्तिको ह्येतो महतामपि साहस”मिति वचनसिद्धा अपि धर्मप्रमाणं भवेत् ।

प्रसिद्धमिदं सर्वेषाम्—वर्हिशामितो वसिष्ठशास्त्रवर्णनं निम्नद्वयानवत्, वसिष्ठार्चयेति ग्रीष्मो वसिष्ठधर्मोऽपि वसिष्ठः ।

यथा—“न हिंसास्मर्था भूतानि,” “न व्राणपं हन्यात्,” “नात्रेवं हन्यात्,” इति निषेधानामप्युपसंहारापत्त्या श्येना-
दियागस्य फलतोऽप्यनर्थाभावेन धर्मेत्प्रसङ्गादिति ॥

परंतु—अति निषेधशोरपरह्वारः । यथा—“वार्ताकं न भक्षयेत्,” “श्वेतवार्ताकं न भक्षयेत्,” इति निषेधयोः । अयं शिरोऽयं—निषेधद्वयस्य भिन्नसुखित्वस्यैव भिन्नशाखासत्त्वे वा तयोश्चपरह्वारः, एकशाखादिगतेषु तु न सः । यथाहि एकशाखागतानां निषेधानामुपसंहारेऽन्यतरवाचयैवैवर्थापत्तिः, न तथा भिन्नशाखागतानाम् । “ह्याप्यदोऽप्येतव्यः” इत्येकशाखायामनस्य नियमितित्वात्प्रकारशेदेन ब्रह्मयज्ञादौ सार्वधन्यता, “न ब्राह्मणं बायेय” इत्यादिकं त्येकशाखागतमतो र्णोपसंहार इति सर्वमनवयम् ।

अत्र निषेधानां अधर्मप्रसङ्गात् । तथाच “चोदगच्छोऽर्थो धर्मः” इत्यत्राधर्मपदविभागोऽपि वैचन इतो नाप-
पन्नः । तत्र च निषेधवीचयेन तदधर्मव्यज्ञानपूर्वकं कलत्रमक्षणस्याननुष्ठानेनैव प्रत्ययावाभावात्, ननु स्वयं किंचित्तुत्या-
दिकल्पनया बीजादिशस्त्रान्तरपर्यायेचनया च तद्वननुष्ठानेन । तथोक्तं भार्तिके—“बीजापहिंसावापयं श्वदतिनिहिं-
क्षीरमिवानादरणीयम्” इति ॥

अयं न्यायो धर्मकथायामपि योजनीयः । तथाच बाधनात्तानां वेदार्थे युक्तिगवेषणादिकं वेदप्रामाण्याद्वेषणेन बौद्धा-
विवाक्यप्रामाण्यादिनाऽहिंसायाचरणं सर्वं वेदप्रामाण्यविषयार्थमेव ।

अत्रेदं विचारणीयम्—कथं पुरुषरोपेण वस्तुधर्मोऽन्यथा भवति । तत्राच यदाहिंसा धर्मः कथं शाक्योक्तिमात्रेण साऽधर्मः स्यात् । नराभिः क्षीतलेन पुरुषेण स्तुष्टः स्वकीयमौर्ण्यं पतिजहाति । एवं बौद्धदिशान्पावगतत्वमात्रेण कथमाहिंसाऽधर्मो भवतीति ।

लज्जामासवः—यौद्धार्षभ्ये हि पौरुषेयं कदाचित् प्रमाणमप्रमाणं च भवति । तत्र प्राप्ताप्याप्राप्त्यौ कल्पवन्तप्रवृत्तिरप्यापरीक्षया भवतः । नन्य कालान्तर्गतफलेऽहिंसादौ षष्ठीस्रोतविधौ भवतीत्यप्राप्त्याप्यमेव पर्यमन्यति । तत्प्राप्त्येव वाक्यमनप्राप्त्यागतः यौद्धस्य सर्वव्यञ्जितव्यस्यपि मृग्यसिद्धयेदिरकयमात्मनोऽनग्राह्यवृत्तः वाक्ये न विधातो नवतीति तद्व्याक्यप्रवणमात्रेणाहिंसाविधिमैल्लिङ्गिनो न संभवति । नहि धर्मोद्यमोदिकमिच्छरस्यापि प्रत्यक्षमिति वेदाप्रीत्येवताप्रकरणे स्पष्टं निरूपितमन्यतः ।

तथाच यागाद्यशुश्रूषायां तत्तद्देशानुसन्धानतां तादृशप्रेक्षावचनसिद्धांशान्भावे यथा नाधिकाः एवमहितादिक-
र्म्मण्यप्यहैदिकानां नाधिकाः, धर्माधर्मादीनामधिकारिभेदेन व्यवहितत्वाद्वाजसूयदिकं ब्राह्मणादेर्याहिंसावाक्यावगता-
हिंसा बीजानामपि न धर्मः, अथगृह्याधिकरणेन कृद्वाणां धर्माधर्मावैवाभ्यनतिपेभ्योऽपि वेदां संहानसंन्यास दोषः ।
तदुक्तं—“जीहृष्टाद्रिजकन्धनां प्रवी न श्रुतिगोचरा । इति भारतमाह्वयं कृपया मुनिना कृतम् ॥” इति ॥

यद्यपि विविध भाषोद्देशिकायां निरूपेण तु सर्वोद्गीर्णितं आभ्युदयवाङ्मयं विन्यासशुद्धिमानं हिंसा-
दिकमनर्थायैव स्यात्; तथापि हिंसा स्वस्य परस्य वा अनर्थं भविष्यतीति ज्ञानं न योदानां भविष्युमन् । तथाच
योद्धव्यं चेत्प्रमाणं तर्हि सर्वेषां निश्चुष्टां निवृत्तिः हिंसादिवः स्यात् । अतस्तत्प्राप्त्यविराजत एव मार्तिकादी-
नामभिप्रायः, ननु ब्रह्मवचनवर्धनेनाहिंसाप्रतिपाद्यत्वेनानर्थस्य भविष्यतीति ।

बलुतलु—गोक्षीरं श्वेतौ धृतमिति दद्यान्तस्वारस्यादास्तिकानामेव तदवादर्शनीयमिति गम्यते ननु बीजानामपि ।
तथापि न कोऽपि विरोधः ।

ये हि हिंसास्तिका वैदिकप्राम्थ्याः वेदविहितमेव धर्ममुपययन्ति न चे कथमपि बौद्धवाक्ये दृष्ट्वा धर्माधर्मेतिर्णनं करिष्यन्ति । तत्रात्र निषेधवाक्यजन्यज्ञानं विनाशयुक्तं हिंसाधिकं बोधोपायकमेव । एवंचाज्ञानप्रपञ्चे निषेधवाक्यमनपेक्षायामपि निषेधवाक्यानां द्रष्टव्यत्वादियमपेक्षोक्तोऽपि भवतीति न किञ्चिदनुपपन्नम् । अधिकं वेदान्तकल्पतरुपरिचये द्रष्टव्यम् । तत्रात्र “नोदनास्तुक्तोऽपि एव धर्मः” इति सिद्धम् ॥

यदि चोदनाश्लेषोऽयं एव भ्रमेऽर्थाहं मन्यद्विदुष्टरीतिं न भ्रमे प्रागाप्यं स्यात् । नहि ताः वेदः । साधितं हि कल्पमुखाधिकरणे यथा—“मन्वादिदुष्टतयः कल्पमुखादिकं न न वेदः” इति ॥ एवं न बहूनां विद्यास्यात्मानः विभागोऽप्यनुपपन्न एव । नहि पुरुषन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि विद्यारीतिं पटङ्गानि वा वेदाः ।

स्मृतिर्हि नामातुभवजन्मानभिधेयः प्राक्तनं यत्किञ्चिदप्राणीनिभनमभवयेषुते । न वाज स्मृतिहावभवमनुवो
पेदाधीनः । तादृशवेदवाक्यनामवर्धनात् । प्रवीनश्चाद्यगतनि काक्यानि स्मृतिपूजनीति कल्पनाप्राप्तिप्रयेव स्मृतिः
प्रमाणं इयं न प्रमाणमिति व्यवस्था न भिद्येत् ।

किं न मन्वाद्यः किं तानि वाक्यान्दर्शयन् उत न । यदि नापश्यन् तर्हि कथं मन्वादिस्मरणस्य तानि मूलानि भवेयुः । यद्यदर्शनं कृतो वा स्वावाक्यानीव मूल्यावाक्यानि भाष्ययित्वानि । तदुक्तं वार्तके—“येन यत्नेन मन्वादिस्मरणवाक्यं प्रपाठितम् । कस्मात्तेनैव गतेन मन्वाक्यं न पाठितम् ॥” इति ॥

१. तथाचौवैदिकानां हिंसादो प्रकृतानां केनापि निमित्तेन ततो निवृत्तानामपि न प्रलयायाभावः सर्वपेक्षं वृत्तितम् ।

एतेन उपचारात्, रघुबन्दवैद्यनाभादिनिबन्धग्रन्थानामपि स्मृतिपदव्यवहारो नातुपपन्न इति सूचितम् ।

इयान्विशेषः—यत्रिवन्धग्रन्थानां स्मृतिविरोधे आचारस्यैव श्रुतिविरोधे स्मृतेरिव च न प्रामाण्यमिति । यत्तु “स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु सत्यतर” इति वचनं तत्परोक्षपरोक्षस्मृतिविरोधे मीमांसादिन्यायस्य प्राबल्यपरमिति न दोषः । निबन्धग्रन्था हि विचारशास्त्रविषयैव प्रमाणम् । मीमांसाशास्त्रं शास्त्राद्वैद्यार्थविचाररूपम् । निबन्धास्तु स्मृत्यादिविचाररूपा इति तु विशेषः ।

अथ च मन्वादिसूचीनां वेदमूलकत्वेनैव प्रामाण्ये नाणिते श्रुतिविरुद्धानामपि तासां प्रामाण्यापरिमितिं शङ्क्यां “विरोधे खननेषं स्यादसति धातुनामम्” इति सूत्रं प्रवृत्ते । तथा च—“औदुम्बरीः वृद्धोद्वायति” इति श्रुतिविरुद्धा “औदुम्बरी सर्वा वेष्टितव्या” इति स्मृतिरप्रमाणमिति ॥

अत्रैवं शङ्का जायते, कथं तद्धेतुत्वरूपम् ? नहि पूर्वतनानुसन्धनन्तरा खरणं संभवति । धर्मस्य नातुभयो न वेदमन्तरा प्रमाणान्तरेण भवतीति, तदर्थमिदं सूत्रम् “हेतुदशनाथ” इति । अनेन हि सूत्रेण श्रुतिविरुद्धस्मृतौ कामादिकं दृष्टं कारणान्तरमेव तिलितम् न तु प्रमाणग्रन्थानुभवो निमित्तमिति निरूपितम् ।

इदं ॥ सूत्रं वार्तिककाराः संभाव्यमानदृष्टहेतुकानां सर्वसामपि स्मृतीनां श्रुतिविरुद्धानां तद्विरुद्धानां वा अनुमेयश्रुतिमुलानामप्रामाण्यप्रापनपरतया योजयन्ति ।

तथाच सूत्रमवधेयमपि यदि निमित्तं दृष्टं कस्याश्चन स्मृतैः संभाव्यते तर्हि तस्याः सर्वस्या अपि स्मृतेः न प्रामाण्यमिति सिद्धमिति धानीन्तनानां जनानां काष्ठदद्यापनुगुणं मन्वादभिः धर्मनिर्णवादिभिः कल्पिता एव स्मृतय इत्यादिकल्पनं निराकृत्यनमेव ।

यत्तु—प्राचारस्मृतौ “कली जनानां, लोकवर्षं प्रायश्चित्तसङ्कोचार्यं स्वस्थाः प्रशुक्तिरूपमिता” इति तस्याऽयमाशयः—“आख्यातानां अर्थं द्रुतां शक्तिः सहचारिणी” इति न्याय एको वरीयते । अनेन न्यायेन यत्र यत्र विधिः पुरुषं प्रवर्तयति तत्र सर्वत्र पुरुषस्य शक्तिरपि सहकारिणीति बोधयति । तथाच शक्त्यैव विहितेषु सर्वत्र कर्मस्यधिकारो नाशकस्य । तत्र वास्तविकेतासाध्यप्रायश्चित्तोऽन्तःकान्तविकारिण उद्दिश्य तत्र सङ्कोचकरणं न बोधाय ।

एवं युगभेदेन केचन धर्माणामधर्मसत्यवस्थापनमपि कारतन्त्रानुगुणशक्तिकर्तव्येनैव महर्षिर्वचैः कृतम् ।

अयं भावः—येषां पापानां निवृत्त्यर्थं महाकृपासाध्यमस्फुटसाम्यं च प्राप्तव्यं विकल्पेन विहितम्, तत्र शक्तिपरमांशोक्तया युगभेदेन व्यवस्थापनमेव शास्त्रकारैः कृतम्, न तु स्वतन्त्रं प्रायश्चित्तान्तरं कल्पितम् । अतएव पराशरमापदीयैः सद्यः विकल्पव्यवस्थापनमुपपद्यते । “कली पराशरः स्मृतः” इति वचनस्याप्यवमेवाशयः—यद्रायश्चित्तविषये पराशरीयव्यवस्थैव कली समावर्णीयमिति ।

अथ च प्रायश्चित्तसङ्कोचादिकमधिकारिमेदेनैवेति महाप्रायश्चित्तज्ञानां महाप्रायश्चित्तमेव कर्तव्यमिति मन्वादिसूचीनामपि कली प्रामाण्यं नातुपपन्नम् ।

अत्रेदं विचारणीयम्—सर्वं अष्टाध्यायिकाध्यादकृतव्यतादिसूचीनां न प्रत्यधादिकं किमपि मूलं संभवतीति वेदमूलकत्वमेवेति, व्यवहाराभ्यापरीतामर्थसाक्षात्तां च कथं वेदमूलकत्वम् ? ते हि दृष्टहेतुका एवोक्तव्यन्ते । अतएव व्यवहारात्मकेऽप्याधिकारिकाः यथेच्छमेव स्मृत्यादिविरुद्धानपि निश्चयानातन्वते । यथा ब्रह्मचारिणोऽतीतस्य दत्तकस्यापि तदीयदायाधिकार इत्यादिनिर्णयो न्यायवादिसु कार्यकारी परीयते । तथाच व्यवहाराध्यायो मन्वादिसूचितेषु कथं प्रमाणमिति ?

अत्रेदं तत्त्वम्—अर्थशास्त्राणां यद्यपि दृष्टमेव हेतुः तथापि तदीयापेक्षया यकवेदेवातुष्टानेनाहव्यविशेषस्यापि कामो वर्तत एव । अतएव—“अदृष्टान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चितायदण्डयन् । अयशो महदप्राप्तिं नरकं वेद गच्छति ॥” इति मन्वादिवचनमुपपद्यते । तथाच राजभागादिस्वप्ननधिकारिणां दायलोकारोऽनर्थार्थैव स्यात् । संघादितानामर्थानां हि भोगनानिबन्धनं इव धर्मानुष्ठानार्थेऽपि विनिर्वाहः करणीयः । तत्र भोजनाद्यविहितकार्याणां कर्षविद्वन्वायार्जितधनेऽपि निर्वोहेऽपि धर्मानुष्ठानसत्यः कथमपि निर्वोहो न भवति । तथाच व्यवहाराभ्यायोऽपि श्रुतिमूलक न स्वतन्त्रं मन्वादिकल्पित इति सर्वथा प्रमाणमेवेति तद्विरुद्धानभिधानीन्तनानां व्यवहाराभ्यामप्यस्य नियमानां न प्रामाणिकत्वमिति पर्याप्तम् । नहि गन्धाद्य द्वाष्टदृष्टमपेक्षपतिवेदान्तीन्तना नियमान्वयवस्थापयन्ति, किंवेदिकानामपि बहुनामासायानुसारेण । नहि धर्माधर्मादिकवा आरतीनां समुदायव्यवस्थासिद्धा, किं तु सर्वप्रमाणमूर्धन्यनिरस्तसमस्तदोषनातापरीक्षयेयनिलवेदेकमूलसिद्धा । नहि वेदः शौचमेव इति ॥ पूर्वमेव निरूपितम् । तथाच श्रुत्यविरुद्धानामसंभाव्यदृष्टहेतूनां च वैदिकमन्वादिसूचीनां धर्मप्रामाण्यमनयोद्दिष्टं भवति ।

शाक्यादिसूचीनां स्वर्हितादिमियाण्यमपि न प्रामाण्यमर्ह्यसादिपर्यन्ते । सत्यवद्वैदिकं हि वेदवाक्यायमात्रमवैवाऽनुष्ठीयमानं फलम कल्पते । वैदिकमियादिष्वर्हि हि धान्दमाननां करणत्वेनान्वेतीति चाद्वयकरणं विना संपादिता प्रशुतिर्न मेदोःफलसम्पन्नमय पर्याप्तं भवति । तथाच अर्थवादाधीनप्रामाण्यत्वात् विनानुष्ठीयमानं कर्म न यथा तत्तद्वत्

स्मृत्याचारादिना अपि धर्मा इति तयोरेपि धर्मप्राप्त्याप्यनविरुद्धम् । यथा वैदिकं नाक्यं साध्यसाधनेति तत्तद्व्यतान्तरसमर्पकं धर्मे प्रमाणम्, एवं स्मृत्याचारापि । तदिदं सिद्धं यत् सर्वोऽपि वेदः परोक्षापरोक्षसाधारणः साध्यं साधनमिति कर्तव्यतां चैव बोधयतीति धर्मप्रमाणमिति ।

तत्रैवं दृष्ट्वा—नहि वेदे साध्यं साधनमितिकर्तव्यत्वं वा बोध्यते । अतस्तद्योष्यथो हि वेदे श्रतिपायते । यथा—“ज्योतिशेन खर्गकामो यजेत” इत्यत्र । यद्यपि यज्ञिषातोष्याम् करणमर्थः खर्गकामपदस्य साध्यं खर्गोऽर्थः, ज्योतिशेनपदस्य तु यागनामधेयस्य न करणं इति च त्वयता वाऽर्थः । तथाच ज्योतिशेनपदं कथं धर्मे प्रमाणम् ? नचाऽपमर्षाद्, तेन तुविद्युदेवजननात् । नापि मन्त्र, मन्त्रलक्षणमावात्, अनुष्ठेयार्थसारावत्तामावात्, मन्त्रवप्रकारकप्रसिद्धमावात् । नचेदं पदं धर्मेऽप्रमाणमेव । न हि मेनापि नर्णेन करेण वा वेदपठेन ज्ञानपथेन धर्मागुपयोगिना वा भवितव्यमिति “साध्यादोऽप्येतत्” इति विधितत्त्वनिवेदिना स्पष्टमेव विदितम् । तथाच नामधेयानां धर्मोपयोगः कथमिति ॥

अत्रेदं समाधानम्—नामधेयानामपि धर्मापयोगो विद्यत एव । यद्यपि नामधेयं न भावनायां करणत्वेन भाव्यत्वेनेति कर्तव्यतात्वेन वा पूर्वोक्तरीत्याऽप्येति, नवा तत् मन्त्रार्थवार्ता, तथापि चात्यर्थेण करणपरिच्छेदद्वारा करणमेव नामधेयनापि समर्प्यते । अयं भावः—“यजेत खर्गकाम.” इत्यत्र यज्ञिषातुना यागसामान्यं निश्चयते । तत्र च “निर्विशेषं न सामान्यं” इति न्यायेन यागविशेषज्ञानं निश्चयबाधेति तत् । यागविशेषज्ञानं च क्वचित्प्रत्यादिना भवति । अत्र तु “शोभेन यजेत” इत्युत्पत्तिरान्येन सोमद्रव्यकल्पावगमोऽपि न यागविशेषज्ञानं भवति । अनेके हि सोमद्रव्यकाया अन्वया विदन्ते । अन्वया नाम सार्वभौदितदेवताशून्याः । तथाच साध्यानां साधकादीनां बहुना विद्यमानत्वात् नामधेयैर्नैव यागविशेषज्ञानं भवतीति धातवर्धपरिच्छेदद्वारा करणमेव धातुनापि समर्प्यत इति नामधेयमपि धर्मे प्रमाणमेव ॥

नामधेयानां तु सङ्कल्पादीं उपयोगः । गुणविशेषसंबन्धोऽपि यागविशेषाणां नामधेयेन भवति । यथा—“हं-स्थाम् धीर्णमासी वैश्वमनुनिर्वपति” इत्यत्र वैश्वस्य धीर्णमास्यद्वाराभनन्दयम् । एवं कलसंबन्धोऽपि । यथा—“हं-होर्ध्वमासाभ्यां खर्गकामो यजेत” इत्यत्र पण्यामेव यागानां प्रमाणानां कलसंबन्धं ननु प्रमाणावज्ञानामपि ॥

विचारेण चोपार्द्रतमिहोपस्थिते । उपायोपपदाभ्यां कथाविद्व्यानां साधसाधनतया नामधेयानां तत्परिच्छेदकतया धर्मोपयोग इति सिद्धम् ॥

तदेवमिदानीमवसरप्राप्तम्—यत्कृतोपपदं नामधेयं कुत्र द्रव्यदेवतान्तरपरमिति । तत्रार्थं निष्कर्षं—यत्र दक्षयामेव तु निमित्तेषु पशुषु एकमपि निमित्तं नास्ति तत्र द्रव्यदेवतान्तरपरमम् । यत्र तु तदन्वयतमं विद्यते, तत्रोपपदं नामधेयमिति । तत्र प्रथमं निमित्तं यद्युपपदस्य योगिकस्य द्रव्यपरत्वे मत्सर्वलक्षणाप्रसङ्गः नामधेयपरत्वे च तदभावात् । तर्हि तदुपपदं नामधेयमिति । यथा—“उद्भिदा यजेत पशुकाम.” इत्यत्र नागिकत्वोद्भिदपदस्य द्रव्यपरत्वे मत्सर्वलक्षणाप्रसङ्गो नामधेयत्वे च तदभावा इति तत्पदं नामधेयम् ॥

तथाहि—दधिघोमादिपदानामिदोद्भिदपदव्याप्यविशेषे न रुचिर्भवति । अतः उद्भिदपदेनेनेति व्युत्पत्त्या योगार्थमादाय बोद्भिच्छब्दस्य खनिनं द्रव्यमर्थ इति वगर्णमिति युद्भिदत्वं वीक्षिकम् । तद्योद्भिदत्वं यदि “उद्भिदा यजेत पशुकाम” इति वाक्ये द्रव्यपदं स्याच्छि कर्मो विधित्तत्वाङ्गीकृत्यते इति निवेचनीयम् ।

तत्र न तावत् “अग्निहोत्रं जुहोति” इतिवत् प्रथमो विधिः, गुणकलसंबन्धोऽपि । “अग्निहोत्रं जुहु-वात्सर्वकाम” इतिवत् द्वितीयः, गुणपदस्येव । “क्ष्मा जुहोति” इतिवत् तृतीयविधिरु न संभवति, कलपदस्येव । “घोष्टिद्वयकामस्य जुहुयात्” इतिवत् चतुर्थविधिरु स्यात् यदि दृष्टान्त इव धातुस्य प्रमाणान्तरेण श्रुतिरत्र स्यात् । तत्र दृष्टान्ते “अग्निहोत्रं जुहोति” इतिवदत्र “शोभेन यजेत” इति धातुयान्तरस्यैव साक्षात्प्रवर्णनं तु न संभवति, सोमेनेत्युत्पत्तिरिष्टव्यावरणे द्रव्यान्तरविधानार्थमेव ज्योतिशेन एव यजिनद्रव्यस्य कलस्य विधानमभावात् । तदाश्रय तत् अग्निगुमर्हति आसाधनं यद्वयगतम्, यथा होमसाधनं दधीति दध्ना जुहोतीति वाक्यान्तरावगतत्वात् दधो होम आश्रय उक्तवाक्ये । तथाच सोमनाममाधिस्य सविप्रद्रव्यं कलस्य निधोवत इति वाक्याप्योद्भिदस्य प्रथमतः सोमयोगे सविप्रद्रव्यविधानमन्तरं पशुसंबन्ध इति वगर्णीयम् । तत्र न संभवति, उत्पत्तिरिति युगावयवे गुणान्तरविधानार्थमावात् । तथाच—“वाजिन्यो वाजिनं” इत्यत्र “उद्भिदा यजेत” इत्यत्र खनिनद्रव्यकालान्तरविधानमेव विवक्षनीयम् । तत्र च साधनायां धातुस्यैव करणत्वं तदुपपदार्थस्यापि । उपपदार्थस्य तु द्रव्यस्य धातुस्यैव करणत्वं सिद्धीयाते भाग्याप्यधिकरणे निरूपितम् । तथाच “उद्भिदा यजेत” इत्यत्र यतो न पशुं उद्भिदा यागं च कुर्वदिति वाक्यायो न समपति, एकैवेव यजिषातुना करणस्य फलस्य च यागस्य बोधासमावात्, “सङ्कल्प-गुणः शब्दः सङ्कल्पार्थशेवच” इति न्यायेनाप्येवार्थशेवचसमावात् । तदुक्तं “शब्दोद्भिदकर्मो विरथव्यापारमावा.” इति ।

यदि तु यागसंबन्धिनी भावनेति साधनान्तो यागस्य भावनायामन्वयो निवश्येत तदापि निरुद्धिपदमापत्तिर्भविष्य-

पाण्डवार्जितेर्नैधृतराष्ट्रोऽन्धोऽथञ्च, सुविष्टिरोऽर्जुनवीर्यसंपादिता शीपवीमारुहोऽपि पर्येषीत्, अन्येऽपि धार्मिका यद्वः किमपि किमप्यधर्मजातमाचरन् आचरन्ति चेति । एवं च को धर्मः कथाऽधर्मः इति धर्मोधर्मोऽप्यवधानं शिष्टानारप्रमाणतायां न सम्भवति । ते नाम विष्टा ये सदाचारशीलाः, ते सदाचाराः ये तेषामाचारा इति परस्परप्रयदोषोऽपि शिष्टाचारप्रमाणतायां भवति । अस्तु वा कथंचिदपि शिष्टाचारप्रमाणता, तथापि “आचारश्चैव साधूना” इति स्मृतिष्वाचारप्रमाणमुपहितमिति स्मृतिप्रामाण्यनैवाचारप्रामाण्यमपि सिद्धमिति धृष्टनाचारप्रमाणतोक्तिः “श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः” इत्यत्र निष्प्रयोजनैव संपद्यते । एतेन—आत्मतुष्टिप्रमाणतापि—निरस्ता ।

“भिन्नरविर्हि लोकः” इति न्यायेन मित्रिणा खल्व्वात्मतुष्टिर्भवति । तदुक्तं वार्तिके—“कस्यनित्यामते तुष्टिरनुमेऽपि हि कर्मणि । वाक्यस्येव ऊहेदृक्विषयमात्राण्यदुभये । पश्यहिंसादिष्वन्ये यत्ते तुष्यन्ति हि दिवाः । तेभ्य एव हि यज्ञेभ्यः शाक्यः कृष्यन्ति पीडिताः । समातुल्यतां प्राप्य दाक्षिण्यसस्तु तुष्यति । अन्ये तु सत्यलोकेन मनसा तप्त कुर्वते ॥” इति । एवं च—“आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च” इति मनुष्यचरनसम्प्रमाणमिति पश्यामः ।

‘मनुस्मृतिर्हि—स्ततो न धर्मोधर्मयोः प्रमाणम्, किन्तुमित्रश्रुतिर्हाव । श्रुतिविषया च स्मृतिर्न श्रुतनुमाननाय क्षमते इति हि शबरस्मिनिोऽपिप्रयन्ति, एवं वाक्यवस्थितामनुष्टिप्रमाणतायां । बहुविधश्रुतिष्माकुलता भवेदिति न सा प्रमाणम्, एवमाचारोऽपीति मन्तव्यम् । एवंवाचारप्रामाण्यवादोऽयं न शोभतेतस्मिन्मिति ।

‘यं तु पश्यामः—प्रमाणमेव धर्मोधर्मयोः सदाचार इति । नहि सतामापाराः सर्वेऽपि धर्मप्रमाणमिति वयं वदामः, किंतु धर्मशुद्धाऽदुशीयमाना एव । नहि विश्वामित्रादयः स्वधर्मं धर्मैवविक्रयं साहसकृतं धर्ममपि सम्यग्यते । पुराणेषु हि विश्वामित्रादीनां धर्मैवविक्रयमो न धर्मशुद्धयेति तेषां पश्चात्तापादिप्रसङ्गशनेन स्पष्टमेव निरूप्यते ।

‘यत्तु भीष्मस्य ब्रह्मचारिण एव सतः यागानुष्ठानम्, तत्तु “तेजोयसो न दोषाय वनेः सर्वभुजो यथा” इति न्यायेन सशुभकृत्यानां नागेषामश्वाचार्यैः समाहितम् । कुमारिलकदास्तु तत्रवार्तिके “भीष्मो न ब्रह्मचारी, किंतु गृहस्थ एव” इति वगैरेवन्ति । विदुर्निकटे या प्रतिज्ञा कृता न विवादो मया कियते इति न सा धर्मोऽप्यस्तीतिवाहविषया, किंतु युष्ठाव्यपत्तीविवाहविषया । पुत्रार्थविनाशो हि तस्यैव नियतः, शोऽन्यथा पितुः ऋणमवाकर्तुं न पारयति । भीष्मस्तु—“प्राप्त्यामेकजातानामेककेतुप्रधानमभवेत् । सर्वे तेनैव पुत्रेण पुत्रिणो यशुरवबोद्ध ॥” इति विविचित्रवीर्यक्षेत्रजलक्षपिप्रवृत्तः केवलसहायैपत्नीसंबन्धशालीति कल्पनाया न कोऽपि विरोधः समापयति । तदुक्तं वार्तिके—“यो वा पिण्डं पितुः पाणी विहातेऽपि न दत्तवान् । शालायांकिष्कमाद्रीतो मज्जेत्कायवत्तो भक्षम् ॥” इति ॥

शापानुग्रहसमर्था हि महर्षयः स्मरन्ते । सद्यथा—महर्षिवचनादुत्तराष्ट्रोऽन्धः सूरतः, यथाच व्यासानुग्रहादाधर्मपर्वणि पुत्रानदरीत्, एवं ऋतुकालेऽपि कस्यापि महर्षेरनुग्रहवशात्स्यान्धस्य चिह्नतमिति वार्तिककारा निरूपयन्तीति न धृतराष्ट्राचारोऽयमसदाचारः ॥

पाण्डुप्राणभिक्रौपदीपरिणयः सदाचारो वाऽसदाचारो वैत्यत्र वार्तिककाराणां बह्वन्वयि त्रिषयाऽकानामत्यन्तमेव कुतूहलं जनयेतुरिति सान्येवात्र निर्दिष्टाः । “या चोक्ता पाण्डुपुत्राणामेकपत्नीविद्वता । सापि हृषाकननेव द्युत्पाद्य प्रतिपादिता ॥ चौषगस्थेव कृष्णा हि येपिमप्यासमुचिता । सा च धीः धीश्च भूयोभिर्भुज्यमाना न दुष्यति ॥” अत एवोक्तम्—“इदं च तत्राद्वैतकल्पसुतं जगद् विप्रविप्रतोतमानुषः । महातुभावा क्लिप्त सा भुमप्यमा भवत् कस्यैव पते पतेऽहनि ॥” इति । नहि नातुधीयेनमवसोपपद्यते । अतएव वायुदेवेव कथं उक्तम्—“यद्ये च त्वामहनि शीपवीं मुपुपस्थास्मति” इति ॥

अथवा—पथेव ताः सदाचर्याः ईपय एकदेवोपचरिता इति व्यवहारार्थापत्त्या गम्यते । “यद्वा तायेतुतस्यैव केवलस्य भविष्यति । साधारणप्रतिष्ठितु निदिज्जलाय दर्शिता ॥” यथा सभामप्यमातीयमाना रातुनकस्य धृतराष्ट्रस्यैव सत्पादमितुमानां स्यापयितुं सदाचर्यं शीपवी अश्वखलयेयं कृतवती, तथैव केवलार्जुनमार्याया एव सुतोः श्रीर्त्वं जनेनाभिहितं परस्परविरोधाददेहं न दर्शयितुं साधारणपत्नीत्तरस्यात्मनमिति ।

एवंच शिष्टाचारप्रमाणतायां न धर्मोधर्मोऽप्यवधानासंभवः । चेद्विहितार्थेऽपि शिष्टाः तेषामाचाराः सदाचारा इति न परस्परप्रयदोषः समापयति । एवं “आचारश्चैव साधूना” इत्याचारप्रमाणतायचनमुपपद्यते एव । शास्त्रान्तरगतविद्वत्प्राप्त्यदोषमूलानि स्वरूपानि प्रमाणत्वेनोक्तानि, न तथा सदाचारस्य किमपि मूलं स्मृतेरिव कल्पयितुं शक्यते । यदि हि किमपि मूलं स्मृतेव सदाचारप्रमाणता मन्यादिमिथ्यसिद्धा स्यात्, तर्हि कृतो वा तेषां स्वरूपं न कृतमिति परप्रत्ययेनैव सदाचारः प्रमाणमिति स्मृतिप्रामाण्यसधनेनैव नाचारप्रामाण्यसिद्धिसंभवः । एतेन आत्मतुष्टिपि व्याख्याता । तदुक्तं वार्तिके—“यथा समायां क्त्वानकतेषु मेरा यथा बोज्ज्वल्यवमभूती । यज्जयते तन्मयमेव तत् स्याताया भवेदेरविदामनुष्टिः ॥ एवं हि भिद्वत्तचनानिर्गतं प्रसिद्धरूपं कविनिर्मितमितम् । सता हि संकेहपदेषु वायु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥” इति ॥

यजेत" इत्यत्र तु विशिष्टमिधानात् नामधेयदेः । अत एव न विधेयान्तरबोधकपदान्तरसममिव्याहृतं सोमपदमिति न द्वितीयमिति तेनापि सोमपदं नामधेयम् ॥

सूतीयं तु निमित्तं यद्विधानात् यदुपपदमिति विवक्ष्यते तदर्थस्य इत्यस्य देवताया वा प्रमाणान्तरेण प्राप्ता तत्पदं नामधेयमिति । यथा "अग्निहोत्रं जुहोति" इत्यत्रातिशयोक्त्यपदम् । तत्रायं पूर्वपक्षः—अग्निहोत्रपदे अग्नये होत्रमस्मिति स्थुत्पर्याप्तमिदं देवताकं होमं बोधयति । नेदं नामधेयम्; अग्निहोत्रपदे अग्निपदस्य योगिकत्वात्मानेनाग्निदेवताकहोमस्य विशिष्टस्यैव होमस्य "होमेन यजेत" इतिवद्विधानेन वाक्यभेदाभावेन चोद्भिदविकरणसिद्धाधिकरणयोरग्रप्राप्तेः, तथाच देवताबोधकमिति ॥

विद्वान्तस्तु नाग्राग्निदेवतामिधानमपेक्षितम् । प्रमाणान्तरेणाग्राहं यत्तु विधिविधायते । नचाग्निः प्रमाणान्तरेणाग्राहः । "अग्नि-ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वादेनि सार्यं जुहोति" इति विधिविधानमिदं विनियुक्तं हि यो मन्त्रः "अग्नि-ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा" इति तस्मिन्नाग्निदेवता प्राशस्त्येव । मन्त्राणामसं ह्यभावो यत्तति संनवे प्रयोगसमवेताग्र-कायपक्षमिति । तस्याभावेनाग्निदेवताप्रकाशनात्ययात्तुपपत्त्यैव प्रकृतकर्मत्वमिदं देवताविज्ञा नाग्निहोत्रपदेन देवताविधि-रहितः । अन्त्यधेत्यपत्तिरित्युणावरोधे गुणान्तरावरोधस्यान्यान्तत्वात् "सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा" इति मन्त्र-रहितः । वासुपाय च प्रजापतये च प्रातः" इति विधिनो ना प्रातःकाले सूर्यदेवतायाः प्रवृत्तहोमोऽप्यास्य "वासुपाय च" इति वाक्यं क्रियान्तरपर्यापयेत् । मन्त्रलिङ्गेन देवतासिद्धौ तु सार्यप्रातःकालवर्तिमसूर्योदेवतात्वस्य विज्ञा "वासु-पाय च प्रजापतये च" इति वाक्ये सूर्यावरोधे सूर्यानुवादपूर्वकं तत्तत्तुल्यवृत्तप्रापतिविधावागम्युक्त्यान्तरपरलक्षणापत्तेः ॥

अन केचित्—"यदग्नये च प्रजापतये च सार्यं जुहोति" इति विधिरैव देवताप्रापये न मन्त्रलिङ्गम् । तथापि हि "अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा" इति मन्त्रस्यान्यत्र कर्मणि विधिवेगेन तेन मिथमन्त्रलिङ्गेन सूर्यदेवताया अपि सार्यहोमे प्राप्त्यापत्तिः, विधिनो देवतासिद्धिरिति पक्षे तु न तदपत्तिः । यद्यपि मन्त्रलिङ्गेन देवताप्रापकमिति सिद्धयति; तथापि "यदग्नये च" इति वाक्ये केवलमग्निदेवताया प्राप्त्या मन्त्रलिङ्गेन देवताप्राप्तिसमये "यदग्नये च प्रजापतये च सार्यं देवतामिदं देवतायाः सार्यं होम एव मन्त्रलिङ्गेन प्राप्त्या मन्त्रलिङ्गेन देवताप्राप्तिसमये "यदग्नये च प्रजापतये च सार्यं जुहोती" तिवाक्ये सार्यपदवैधर्मापत्तिः । तथाच न मन्त्राद्विही देवता, किंतु वैधेयैस्ते—वदन्ति ॥

परे तु विधिना तदेव विधेयं यदग्रप्रमाणान्तरेण न ग्राह्यम् । प्रमाणान्तरप्राप्तस्यापि विधिनो विधानेऽग्निहोत्रपदमपि कर्मनामधेयं न स्यात् । अतो मन्त्रवर्गेन देवतायाः सिद्धतया "यदग्नये च" इति वाक्ये नामिदं देवताया अपि विधानम्, अन्यथा प्राप्तकर्मविधानेन केवलमग्निं वाक्यमात्रेण देवतायाः सिद्धतया एव समीचीनः । यद्यप्यग्नि-मन्त्रे "यदग्नये च" इति विधिविधाने सार्यपदं विवक्ष्यम्; तथापि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं तस्मिन् न दोषः । इयमेव रीतिः—देवतावैधर्म्येऽपि "अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा" इति मन्त्रविधिविधाने सार्यपदस्यार्थकत्वात्प्राप्तेः । यद्यप्यग्निहोत्रपदनामव्यवहारीकप्रापतिरिति—वदन्ति ॥

वस्तुतस्तु—मन्त्रवर्गप्रसक्तानि देवताकृत्याग्निहोत्रपदे खरसत्त एव सार्यप्रातःकालीनाग्निहोमस्य बोधकम् । प्रातःकालेऽपि मिथमन्त्रलिङ्गेनाग्निदेवतायाः प्रसक्तिरित्यत एव । तथाच मन्त्रवर्गिकदेवताविधिरप्य एव खरसत्तः ॥

अत्रातुल्येयानि वाक्यानि "अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सार्यं जुहोति," "सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा," "सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति" च ॥

तथाच विधेयत्वेनाग्निमत्तस्य इत्यस्य देवतायाश्च प्रमाणान्तरेण प्राप्ता तत्पदं न देवताबोधकम्, किंतु नामधेयं नदि तत्पदं फालग्वैयस्यमतिरूपम् । अत एव तत्पदं नामधेयमिति निर्णयते तेन पदेन वा देवता यदग्नये वा विधि-तत्पदे तस्यैव प्रमाणान्तरेण प्राप्तिरित्यपदेन विवक्ष्यते, ननु देवतान्तरस्य तत्रावरोधः । तथाच "वैश्वदेवेन यजेत" इति वाक्ये नामे याद्विधानमसक्तं देवताविधिपूर्वपक्षे आग्नेयादियगोष्यमिदं देवताया उत्पत्तिप्रवृत्त्येऽपि वैश्वदेवपदं तत्प-रूपन्यायेन नामधेयं अमिषुमदंतीति निमित्तचतुष्टयादेव नामतमिति "यदग्नये च प्रजापतये च" इति वाक्ये अग्नयेपदं न कर्मनामधेयम्, यातुसामानाधिकरण्याभावात्, चरन्दधवभावात् । त्वयमेव न्यायः "आधाराभावावति" इत्यत्राया-पदस्य कर्मनामधेयत्वेऽपि बोधनीयः । अत्राधारापदस्य खरसत्तं नाथः; "वनुर्गृहीतं वा एतदभूत् तस्याधारमाधार्यं"ति वाक्यान्तरेण तस्यधारकस्यधारकस्य प्राप्तत्वादित्याधारपदस्य होममभेदमपेक्षयाधारपदस्य । प्रयोगादित्येव देवतामिधिविधा-सामर्थ्यं, द्वितीयं इत्यपरत्वेनासार्यमिति विवेकः । सर्वथा साप्रत्यक्षन्यायः कर्मनामधेयतापदक इति सिद्धम् ।

इत्येव तृतीयपादस्य नाम न परोक्षवेदपाद इति । तथा च स्पृतिस्थल इवाचारेऽपि स्पृत्यविक्रद आचारः प्रमाणं, स्पृतिविक्रदाचारेऽप्रमाणं, संभाव्यमानदृष्टेतुकादिशाचारेऽप्रमाणं, प्रवृत्तपदार्थाश्रित्याचारविक्रदा स्पृतिर्न प्रमाणमित्यादिभ्यां या अनुसन्धेयाः । स्पृत्यविक्रद आचारः प्रमाणमित्यस्योदाहरणं होवाकावाचारः, स्पृतिविक्रदाचारेऽप्रमाणमित्यस्योदाहरणं सीधुपानादिकं विश्वाग्निप्रादिकृतयेनकादिगमनम् । संभाव्यमानदृष्टेतुकाचाराप्रामाण्यस्य प्रवृत्तपदविक्रदस्पृतिपादस्य श्रोदानादिकं एवम् । यस्तु स्पृतिविक्रदाचाराप्रामाण्योदाहरणं मातृलुक्कन्यापरीक्षणमिति बहुषु स्थलेषु दृश्यते तत्तदमूलवोधक-श्रुतिस्पृत्यमानं कृता व्याख्येयं न वस्तुतत्वेति पूर्वमेव निरूपितम् ।

सचायमाचारः शब्दसंबन्धी अर्थसंबन्धी च । शब्दसंबन्धाचारः शब्दसामर्थ्यविशेषबोधोद्देशेन प्रयोगः, अर्थसंबन्धाचारेऽर्थस्यानुष्ठानमिति विवेकः । तत्र स्पृतिप्रामाण्यस्थले अहिंसादिधर्मसंबन्धिन्यपि शाश्वतादिस्पृतिर्धनं न प्रमाणमिति निरूपितं न तथाऽत्र शब्दसंबन्धाचारः सर्वथा नादरणीयः, किंतु वैदिकाचारविरोध एव । तथाच पिकनेमादिशाब्दानां श्लेच्छप्रसिद्धानुसारेणार्थनिर्णयो भवत्येव वैदिकानाम् । निष्ठुरादिवाक्यानां तु नाक्षरस्योपासार्थनामः स्वीकरणीयाः वैदिकप्रसिद्धिविक्रदश्लेच्छप्रसिद्धेनादरणीयत्वात् ॥

यस्तु प्रथमाध्यायचतुर्थपादे पुरोडाशादिशब्दानां वैदिकप्रसिद्धानुसारेणाऽर्थो न स्वीकरणीयः, किंतु लोकप्रसिद्धानुसारेण संस्कृतासंस्कृतपिष्टगणनान्तर्यं इति निरूपितम्, तत् लोकिकप्रसिद्धपरिहागेन वैदिकप्रसिद्धिस्थले लोकिकप्रसिद्धिरेव स्वीकरणीयेत्यभिप्रायमिति न विरोधः ।

ननु शब्दसंबन्धाचारस्यापि स्पृतिद्वारमेव खलु प्रामाण्यमस्वीकरणीयम् । शब्दसंबन्धिन्यो च स्पृतिव्याकरणमेव । तथाच व्याकरणप्रामाण्यं विना नेतुमुपपद्यत इति शास्त्रयो व्याकरणप्रामाण्याधिकरणप्रारम्भः । स्पृत्यधिकरणेन व्याकरणप्रामाण्यमपि वैदिकस्पृतिव्याशिरोपेयं प्रमाणमिति न सिद्ध्यति; तत्रार्थस्पृतिमात्रस्यैव प्रहणेन शब्दस्पृष्टेऽप्रहणात् ॥

व्याकरणप्रामाण्यं च साधुशब्दनिर्णयनार्थम् । तच्च यदि लौकिकानां शब्दानां तर्हि धर्मप्रमाणविचारेऽस्मिन्माध्याये न तस्य शक्यतिः । यदि वैदिकानां तर्हि धेदे साधूनामसाधूनां च सर्वथा शब्दानामुपलब्ध्यात् व्याकरणप्रामाण्येन वेद-सामर्थ्यबोधोचितम् स्यादित्यनुषंगेन व्याकरणप्रामाण्याधिकरणं संबन्धमिति शब्दा भवति ॥

‘तत्रेदं तन्नामानम्—लौकिकानां वैदिकानां च सर्वथा शब्दानां साधूनां निर्णयनार्थमेव व्याकरणप्रामाण्यम् । तत्र लौकिकानां तन्निर्णयनस्य प्रयोजनं तु कष्टस्य साधूनामेव लौकिकानां शब्दानां प्रयोगेणाहमिद्विद्वान्प्रयति धर्मप्रमाणविचारेऽस्यास्मिन्माध्याये नाशङ्कतिः । वैदिकानां तु ‘तस्य स्पृष्टपुत्रतीति’त्यादौ स्वरविशेषनिर्णयद्वारा अर्थविशेषनिर्णयादिनादृष्टोपयोगः सिद्ध एव वर्तते । सर्वथा व्याकरणप्रामाण्याधिकरणमत्यन्तमपेक्षितम् । तदुक्तं महाभाष्ये—‘दृष्टोद्भागमलम्बसन्देहाः प्रयोजनमिति ॥’ अस्य शब्दस्यावमर्थ इति विज्ञानं कथिद्याकरणात् कथिद्विकोपात् कथिदातवापचात् कथिद्वयहारतश्च भवति । यत्पुत्रमानमपि शक्तिप्राप्तकमिति नैयायिकानां मतं तदिदं न सत्यम् । अन्यसादृशादन्वया-दप्यहानं सत्यमार्गं ननु वाच्यवाचकभावज्ञानम् । विरुद्धं चेत्तत् श्लोकार्थक इति तत एव दृष्टव्यम् । तत्र वैदिकानां वेदां पदानां नियमनिरूपकव्याकरणादिमिरणीयबोधो भवतीति तच्च न वाच्यमुपपत्तिः । व्यवहारात् येषां पदानामर्थनिर्णयोभवेद्विस्तरेषामर्थावबोधार्थं लोकवेदयोः पदकृतमुपवर्णीयम् । तदवमर्थो लोकवेदाधिकरणे निरूप्यते ॥

आशिमाधिकरणे—“क्रमन्युनातिरिक्तपदवाक्यश्रुतिस्पृष्टीः । पदानाचारणोपायान्बदन्त्येके मनीषिणः ॥” इति श्रुत्यायै लौकिकानां वैदिकानां च पदानां क्रमनेदरिता नैदयाचद्वय अर्थभेदप्रतीत्युपयोगिन्येव तेषां पदभेदप्रयो-जकत्वात् आश्रयता रमना इत्यादीनां रूपभेदस्याभेदात्पदकृत्येनेति व्यवस्थापितम् ॥

तथापि आहृतिर्वा व्यक्तेरिति संशये लोके वेदे आहृतिरेव शास्त्रार्थो न व्यक्तः । यद्यपि “मीहीन् श्रोतवि,” “गाममय,” इत्यादि आहृतेरन्यबोधवत्, नहि श्लोखानबन्धनिरुक्ताहृतेर्भवति, किंतु व्यक्तिलिपेयाणामेव; तथापि—“सूतेनचितं चिन्वीत” इति वाक्ये श्वेतेनाहृत्वा चितमित्येवार्थोऽस्वीकरणीयः । नहि श्वेतेनपक्षिणो चयनं तत्र समवति, अहिंसायास्तद्विरोधात् । तथाच आहृतिरेव शास्त्रार्थः । “मीहीन् श्रोतवि” इत्यादौ तु श्रुत्यया व्यक्तबोधः । “सूतेनचितं” इत्यादावाहृतेर्लक्षणया शास्त्रार्थत्वमाद्यस्तु न युक्तः व्यक्तियुक्तार्थत्वे हि व्यक्तीनामानन्त्यादनेकव्यक्तित्वमाश्रयः ॥

यत्नेन—आहृतिरिति व्यक्तित्वान्तराभावात्—परास्तः । “आहृतिरितिदेवमा चाक्षिः विशिष्टमुद्रमाह्वमति” इति म्यायेनाहृती प्रथमं शक्तिरूपनव्यायस्यद्वेनेवेशिदीत्याक्षिशक्तिरूपनया अदोमात्र । नच “यद्युगा यजेत” इत्या-दावाहृतेर्मात्रायाः सामान्यनिरूपकः, अतनाधिकरणन्यायेन मूलव्यक्तिरित्योद्देशात् आहृतेरपि योग्यतायनत्वात् । तथाच आहृतिरेव शास्त्रार्थः । तादृशार्थग्रहणं व्यवहारतया भवति, तच्च व्यवहारो यदि लौकिकानां वैदिकानां वाचिदृष्टार्थं सारोऽप्यारणीयः । यदि रिदृष्टार्थं वैदिकप्रमाणं च स्वीकरणीयः । यदि वैदिकव्यवहारार्थवत्तर्हि लौकि-कव्यवहार आदरणीय इति व्यवहारस्याप्याचार्योर्निवेद्यादृष्टादृष्टप्रामाण्य एवाऽऽदृष्टादृष्टादृष्टप्रामाण्ये पदव्यवहारम् । तथाच

विद्वन्निष्कृयापतिरपि भाल्यामतिरिक्ताभावनाद्भीकर एव भवति नान्यथा । तथाच एवमपि निमित्तमश्रीकरणीय-
मेव । एतादृशनिमित्तपथकं यत्र च संभवति तत्र न नामधेयत्वं, किंतु ह्रस्वपरत्वमेव । यथा—“सोमेन यजेत” इत्यादी ।
“यदात्मयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवति” इत्यादी च । अत्र ह्यात्रेयपदं कर्मनामधेयम् मन्त्रवर्गेन देवतायाः प्राप्तत्वा-
दिति न संभवति, एतादृशमाहृत्या कस्यापि मन्त्रस्य ग्रन्थान्तरेण केवलादिदेवताकस्य प्राप्त्यभावात् । तथाच “सोमेन
यजेत” इतिचिद्विशिष्टविधिरैवात्र विवक्षितः ॥

“वैश्वदेवेन यजेत” इत्यत्र तु वैश्वदेवपदं पूर्वोक्तनिमित्तपथकेन नामधेयमिति न भवति, विश्वदेवशब्दस्य ह्यस्त्रेय-
प्रथमनिमित्तस्यानेकविधानामावेन चावयमेदामावेन द्वितीयनिमित्तस्य चाभावेन पूर्वतन्वात्रयविहितयागेषु देवताविधेरिवान-
विवक्षितत्वात् । “आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चर्द सावित्रं द्वादशकपालं याम्यं चर्द मारुतं सप्तकपालं वैश्वदेवीमा-
मिक्षां यावापृथिव्यमेककपालं” इति वाक्याष्टविहितेष्वष्टसु यागेषु देवताविधानमिति यद्यपि न संभवति, हस्तने यागे
विश्वदेवदेवताया उत्पत्तिवाक्येनैव प्राप्तत्वात्, तथापि सप्तसु यागेषु विश्वदेवदेवताविधानमिति युक्तमेव ॥

तत्र अमुत्पत्तिशिशुगुणवरोधे गुणान्तरावरोधो न न्याय्य इति गुणाक्रममेव एषात्र युक्त इत्यालोच्यते, एवमपि विश्व-
देवदेवताकाल्पित्वात्सर्वेषां विधानमिति सर्वेषां वैश्वदेवशब्दो न यागनामधेयमिति शङ्का जायते । सा चैव परितुर्णीया ॥
वैश्वदेवशब्दोऽत्र कर्मनामधेयमेव । अपूर्वयागान्तरविधाने हि प्रकृतहोनाप्रवृत्तप्रक्रियाप्रसङ्गः । तथाचोत्पत्तिशिशुगुणवरोध-
हृततत्परप्रथमयावेन, कर्मनामधेयत्वं वैश्वदेवशब्दस्य सिद्धमेव । अष्टसु यागेषु वैश्वदेवशब्दप्रयोगस्तु ऋष्यमाणादिहसमाख्या-
धिकरणेन विश्वदेवदेवताकाल्पितसमुदायचटकत्वेन यमेण सादस्याहोण्या हृत्योपपद्यते । अथानां यागानां वैश्वदेवशब्द-
नामसन्निर्णयस्य प्रयोजनं तु “प्राचीनप्रश्ने वैश्वदेवेन यजेत” इति विहितप्राचीनप्रवर्षदेवतासम्बन्धस्याख्यमिति प्राप्तिरेव ।
अन्यायां “वैश्वदेवीमामिक्षां” इति वाक्यविहितवागमानस्य सा समापद्येत ॥

उत्पत्तिशिशुगुणवरोधे यद्यपि कर्ममेदापादक इति द्वितीयाध्याये निरूपयिष्यते; तथापि तत्र गुणान्तरवोधकस्य पदस्य
धातुना वैयधिकरण्यमपेक्ष्यते । यथा “वाजिनो वाजिनं” इत्यत्र वाजिनपदस्य धातुना कल्पितेन निर्वपितानां न सामा-
न्यधिकरण्यं, अत्र तु सामानाधिकरण्यं वैश्वदेवपदमिति तस्माद्विद्वत्पणोऽयं व्याव इति विवेकः । सर्वथा च निमित्तपदं नाम-
धेयत्वे सिद्धमेव भवति ।

“वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते” इत्युपक्रम्य आस्रातानां “यदष्टाकपालो भवति यमवकपालो भवति यदश-
कपालो भवति यदेकादशकपालो भवति यद्वादशकपालो भवति” इति वाक्यानां अष्टाकपालादिषाष्टासु वैश्वानरेष्टारभ्य-
न्यायेन नामधेयानि द्वादशकपालविधिन्याऽष्टाकपालादीनां प्राप्तत्वादिति शङ्का तु नानु प्रसरति । अष्टाकपालादशकपालयो-
हि पुरोडाशविधेयो द्वादशकपालात्तर्दवाच्यास्तुरोडाद्याद्विलक्षण एव । एवं ‘वकपालादिष्वन्यायोऽपीति नाष्टाकपालादि-
पदानि नामधेयानि ।

अतएव अष्टाकपालादिद्वयान्तरविधानमपि नानु संभवति । उत्पत्तिशिशुगुणवरोधे गुणान्तरावरोधस्याध्याप्यावेन ह्य-
द्वादशकपालावद्व्यायां वैश्वानरेष्टारमष्टाकपालादिविधानासंभवादित्यष्टाकपालस्य विशिष्टयागान्तरविधानमत्र कर्तव्यम् ।
तथा नानु संभवति । “अष्टाकपालो भवति” इति भूपातुधवनेन यागाधयणात् ।

यत्र हि ह्रस्वदेवतासंख्येयौ वाक्ये भव्यते, तत्र ऋज्वज्रवर्ण्येऽपि दत्तवर्ण्ये सत्यपि १ यथा “अग्नेयेऽष्टादशकालो
भवति”, “वायव्यं धेतमालमेत” इत्यादी, “ईषामालमेत” इत्यादी तु न तात्कल्पिकम् । तथाच “अष्टाकपालो भवति”
इत्यादी किमान्तरविधानमपि न संभवति ॥

कर्षविरचमयेऽपि “पुत्रे जाते” इत्युपक्रमस्य “यसिञ्जात एतामिति निर्वपति पूत एव” इत्युपसंहारस्य चैक्याद्वाच्यै-
क्यमत्रावगतं यायेतानेव यागविधाने इति द्वादशकपालस्यैवाष्टाकपालादिवाक्यम् । अष्टाकपालानामंशानामेव तैव-
सित्तादिचलोपयोगित्वेन द्वादशकपालाः प्रसक्त इति किमु वक्तव्यमिति ।

अष्टास्तुतः अस्तितुतिपर्ववसानं लोकेऽपि सिद्धमेव । यथा “नेत्रे कर्णान्तिवाहने” इत्यवयवस्तुत्या नायकास्तुतिः
पर्यवस्यति । अष्टास्तुतयेयानि वाक्यानि—“वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते यदष्टाकपालो भवति यावद्विधेनेनं
प्रद्वज्वर्ण्येन पुनरिति यमवकपालादिष्वन्यास्तुतेषु यदेकादशकपालो भवति यद्वादशकपालो भवति यदेकादशकपाल-
शिशुभेषास्मिभिन्निर्घं द्वादशकपालो भवति यद्वादशकपालो भवति यसिन् जात एतामिति निर्वपति पूत एव येन-
रव्यादा इन्द्रियावी पशुमान् भवति” इति ॥

अस्मादिशे कर्षुलं पितुः कलं तु पुत्रस्येति यत्ते निरूपयिष्यते । तथाचोश्वद्वाराण्डितुल्यवैश्वे कर्षविरचवदस्येवाद्भीकर-
णीयम् ॥ नामधेयत्वम् । यद्दि पेशलं सामानाधिकरण्यमात्रं नामधेयत्वात् प्रमाणम् । तथाच “यजमानः प्रहरः,
“आरिखोप युपः” “अग्निं माह्वानः,” “अपश्यो ना धन्यो गोवधेभ्यः पशवः,” इत्यादी यजमानादित्यावधधार्-

तीति वाजपेयाधिकरणे निरूपयिष्यते । तथाच “सोमेन यजेत” इत्यत्र मलर्यलक्षणां सोमसम्बद्धीकृत्य सोमविशिष्ट-
यागस्य यथा विधानं तथाऽत्रापि खमित्रविशिष्टयागस्यैव विधानमूरीकणीयमिति इत्यपरत्वे मलर्यलक्षणाप्रसङ्गादुद्भि-
त्पदं नामधेयमिति पक्षायः । तथाच नामधेयस्य धात्वर्थपरिच्छेदकस्य धात्वर्थोभिचलात् न भावनायां अनेककरणान्वय-
प्रसङ्ग इति न प्रतिपक्षायिकरणविरोधो न वा भावार्थायिकरणविरोध इति न “अग्निहोत्रं जुहोति” इत्यत्रैव मलर्यलक्षणा-
प्राग्व्यत इति प्रथमनिमित्तं न उद्भिदपदं बलमिदं विधेजिदादिपदं च नामधेयमिति ॥

“सोमेन यजेत” इत्यत्रापि यद्यपि इत्यपरत्वे मलर्यलक्षणा नामधेयत्वे च तदभावो विद्यते; तथापि सोमपदं लताया
रूढं न यौगिकमिति नैतदभिप्रेयं तस्य नामधेयत्वमापादयति । किंच—सोमपदं यदि “सोमेन यजेत” इति वाक्ये नामधेयं
स्यात् तर्हि तस्मिन्वागे न इत्यसिद्धिः स्यात् । “उद्भिदा यजेत” इत्यस्य नामत्वेऽल्लक्ष्येदशदस्य कर्त्तृत्वेन ण्वोतिद्योमात्
सोमद्रव्यं प्राप्नोति । नच विनिगमनाविरहः, उद्भिच्छब्दस्य यौगिकस्य कर्मद्रव्योभयसाधारणत्वस्य सोमपदस्य तदभावस्य च
विनिगमकत्वात् । तस्मिन् मलर्यलक्षणापर्योद्भिदादिपदं नामधेयमिति ॥

भाट्टीपिकायां खण्डदेवाचार्यास्तु—“सोमेन यजेत” इत्यत्र सोमसम्बद्धस्यापि भावनायां करणत्वेनैवान्वयः । नचाऽने-
ककरणान्वयायोगः; एकजातीयेककरणान्वयायोगेऽपि विनातीयानेककरणान्वयस्योपपन्नत्वात् । यागः कलसाधनतया
भावनायां करणं सोमस्तु कलसाधनयागसाधनतया ततोऽपि परम्परया । तथाच सोमस्येतिकर्तव्यतात्वेनान्वय इति
‘कलितमिति न मलर्यलक्षणाप्रसङ्ग इति—नश्चि ॥

यद्यपि इत्यस्येतिकर्तव्यतात्वेनान्वयो न समवति, क्रियाया एवेतिकर्तव्यतात्वादिति न्यायप्रकाशादायुक्तम्, तदिदं
क्रियासंबन्धवारहितव्यभिचयम् । अद्यान्तरक्रियासंबन्धे तु इत्यस्यापीतिकर्तव्यतात्वेनान्वयो भवत्येव । अतएव इत्या-
नामपि अस्मान्मर्थप्रकाशनरूपाधानत्वरक्रियासंबन्धेन प्रकरणेनाज्ञत्वव्यवहारो मीमांसकानामुपपद्यते । तथाच सन्निहि-
तयागस्यक्रियासंबन्धेन सोमस्येतिकर्तव्यतात्वेनान्वयो युक्त एव ॥

अतएव—“नावान्तरक्रियायोगाद्वै बाधवोपक्रियतात् । शुभद्रव्ये कथं भावैर्युक्तं प्रकृताः क्रियाः ॥” इति
वार्तिके अद्यान्तरक्रियायोगात्तादृशेऽयुक्तम् । ब्रह्मानन्दस्वरलोऽपि उक्तुमिच्छन्नायां सोमस्येतिकर्तव्यतात्वेन भावनान्वय
इति मलर्यलक्षणा नाङ्गीकुर्वन्ति ॥

तथाच एतन्मतरीत्या “उद्भिदा यजेत वशकामः” इत्यत्रोद्भिदस्य नामधेयत्वे निमित्तमेवं परिष्करणीयम्—
यथा यौगिकस्य पदस्य इत्यपरत्वे इत्येतत्त्वतात्वेनान्वयप्रसङ्गो नामधेयत्वे तदभावश्च नामधेयत्वे प्रथमं निमित्तमिति ।
“सोमेन यजेत” इत्यत्र सोमस्येतिकर्तव्यतात्वेनान्वयेऽपि यौगिकसाधारण्यं नामधेयत्वम् । “दद्या जुहोति” इत्यत्र
तु दधिपदं न यौगिकं नचा दध्न इत्येतत्त्वतात्वेनान्वय इति दधिपदमपि न नामधेयम् ।

“चित्रया यजेत वशकामः” इति वाक्ये चित्रापदमपि चित्रलक्ष्मीत्वरूपार्थद्वये प्रसिद्धमेव न यौगिकमिति नोद्भिदधिकर-
णान्वयिनं नामधेयमिति चित्रलक्ष्मीलक्ष्यगुणद्वयविधानयेवात्र निश्चितम् । तत्र न पूर्वतन्वाक्येन “दधि मधु घृतमागो धा-
माह्वहृष्टं हारुहृष्टं प्राजापसं” इति वाक्येन विहिते दध्यादिषष्ठद्वयके वागे चित्रलक्ष्म्यासिद्धत्वात् क्षीरत्वस्यान्वयायोगात्
न यजिषादुना ॥ याग उद्भूतं शक्यते, किंतु चित्रलक्ष्मीत्वोभयस्य प्राणिद्रव्यासाधारण्यतात्प्राणिद्रव्यकपाग एवोद्भेदः ।

तत्र च प्राप्ते कर्मण्येकविधाने वाक्यभेदः । तदुक्तं—“प्राप्ते कर्मणि नावेको विधातुं क्षयते गुणः” इति ॥
प्राणिद्रव्यकथं यागो यशस्योयोगोपशुयागः, तर्हि “अथोऽग्नीषोमीयाः” इति वाक्येन तत्र पुंस्त्वस्य विधानात् क्षीरत्ववि-
धानसमनः । एवं “कृष्णस्योऽग्नीषोमीयाः” इति वर्णान्तरविधानात् चित्रलक्ष्म्यासमन इति “सारसर्षी येषोपाकभवे”
इति वाक्यविहितमेपीमदृशं चित्रापदेन चित्रलक्ष्म्याने एकैव चित्रापदेनैवोद्भेदस्य विधेयस्य च समर्थेनैकमततामाप्नोतिः ।

इयमेकप्रसरतामन्नापतिर्नैवाकथने सामर्थ्यमाप्नोतिर्लातद्वारिकैरिविष्टविधेयास्तत्त्वदोषापातितेति च व्यपदिश्यते ।
तदर्थं “वपदकृत्तुः प्रथममसः” इत्यत्रैव प्राथम्यविशिष्टास्यस्यस्य चित्रलक्ष्मिनिष्ठोत्पत्तिर्वाधाने गौरवत्वस्यो वाक्य-
भेदः । आसे कर्मणि विशिष्टविधानसमवाधानं चित्राविशिष्टयागविधानम् । सति संभवे न अश्रुतद्वानेनामहृतयागान्तविधि-
विधया युज्यते । तथाच वाक्यभेदापत्तिः द्वितीयं नामधेयत्वे निमित्तमश्रुतकरणायमिति तेन चित्रापदं नामधेयमेव । “पयदसा-
न्यान्तानि” “सतदस्य शुक्रमि” इत्यादावाज्यादिष्वलानां सोमनामधेयत्वेऽपीदमेव निमित्तम् । तत्र हि “आन्येः सुतदस्य” इति
विहितसोमोद्भेदो न पयदससङ्ख्याध्याज्यानां सप्तदशपृथानां वा विधानेऽनेकविधानप्रयुक्तो वाक्यभेदः समापद्यते । आज्य-
भेदेन सोमत्वविशेषः ॥ पयदसस्योयमात्रविधानात् वाक्यभेदः ॥

तदर्थं निष्कर्षः—प्राधान्यान्तरप्राधान्यात्तर्ह्येतेन विधेयान्तरबोधकपदान्तरसममिन्वाहने वोपपदं
नामधेयम् । तत्र चित्रापदं विधेयान्तरबोधकपदं, आज्यपदं विधेयान्तरवाक्यकपदं तदपदसममिन्वाहन्, “सोमेन

विप्रक्षिः सेमवति । 'अर्थवदधनुःप्रलयः प्रातिपरिक'मिति धातुमिन्मेन यत् प्रातिपरिकमित्यनुशतता पाणिनिः । सोमेनेति नृतीयाभिमतया तु सोमस्य करणत्वं स्पष्टमवगम्यते । तथाचाऽप्रातार्युक्तेः संनिहितोऽपि धातुर्वा यथा पद्याधिकरणन्यायेन भव्यत्वेन नान्वेति एवं साधनत्वेनापि नान्वेति ॥

कारकश्रुत्या हि सोमस्यैव करणत्वं कामपदप्रथमनिव्याहारेण स्वर्गस्यैव भाव्यत्वमिव स्पष्टं गम्यते । अत्र एव हि लिङ्गं साध्याद्योपदिश्यते इति न्यायः । साध्यं हि कर्त्तुं सिद्धेनैव भवति न साध्येन । अन्यथा साध्यसापि साध्यान्तरेणैव साध्यत्वे तस्यापि साध्यान्तरेण तस्यापि साध्यान्तरेण इत्यनवस्था समापद्यते, तथाच सोमस्यैव भावनाया करणत्वेना-
न्ययः इति पूर्वपक्षः । अस्मिन्पक्षे सोमस्य प्रधानत्वेन विवृतिव्यतिदेशो न स्यात् । सोमाभावे पृथिरुष्यः प्रतिनिधेर्महणमपि न युक्तमिति विवेकः ॥

इदं ॥ न सक्तम् । प्रत्ययानां प्रकृत्याभावित्वावयववत्त्वं हि नियतम् । तयाज्ञात्यातावेष्टा प्रथमतो यागस्यान्वया-
नन्तरमेवैवपदार्थस्य सोमादेरन्ययः । तथाच साधनाकाङ्क्षायां यागस्य प्रथमतः साधनत्वेनान्वयः सति अनन्तरं सोम-
स्याकाङ्क्षाभावेन करणत्वेनान्वयासंभवात् यागोपकारकतयैव सोमस्यान्वयः ॥

भावना हि अतःप्रथमपक्षे साध्यं साधनमिति कर्त्तव्यतां चेत्युक्तम् । तत्र च प्रथमतः साधनाकाङ्क्षा, अनन्तरं साध्या-
काङ्क्षा, तत इतिकर्तव्यताकाङ्क्षे क्रमः । कुर्वीदित्युक्ते हि प्रथमतः किमिति, तदनन्तरं किमयमिति, तदनन्तरं कथ-
मिति ख्याकाङ्क्षन्ते । तथाच भावनायां धातुर्थस्यापेक्षितत्वेन प्राथम्येनोपनीयत्वेन च एकरूपद्वयमन्वयप्रत्यासत्त्या
धातुर्थ एव भावनाया करणं नोपपदार्थः सोम इति सिद्धम् ॥

यत्तु पद्याधिकरणे धातुर्थस्य आगस्यैव फलत्वेनान्वय इति पूर्वपक्षितं, तत्ताभ्याकाङ्क्षं प्राथमिकीलानिप्रायेण । ति-
द्धान्तस्तु साधनाकाङ्क्षाया एव प्राथम्यात् धातुर्थस्य करणत्वेनान्वय इति पद्याधिकरणमन्वय एवोपपद्यते । अन्यथा
साध्याकाङ्क्षाया एव प्राथम्ये धातुर्थस्य कथमपि भावनायामन्ययात् पूर्वं स्वर्गकामपदार्थस्य स्वर्गस्य भाव्यत्वेनान्वयासं-
भवात् तदधिकरणमसक्तं स्यात् ॥

यस्तु 'दग्धा जुहोती'त्यादी उपपदार्थस्य करणत्वेनान्वयो होमस्य च भाव्यत्वेनान्वयः स 'अतर्पयप्रतिहतानां विप-
रीतं शलानल'मिति न्यायेनागत्या 'परिपूर्णं पदं पदान्तरेणाप्येद्री'ति शिष्योऽनुशानीन एव ॥

अस्तु वा प्राथमिकी साध्याकाङ्क्षाऽनन्तरं साधनाकाङ्क्षा तत इतिकर्तव्यताकाङ्क्षेति । पद्याधिकरणसिद्धान्ते तु परिपूर्णं
पदं पदान्तरेणान्वेतीति नियमस्यानर्थक्यप्रतिहतन्यायेन दग्धा जुहोतीत्यत्र करणाकाङ्क्षामन्यवश इव सतीव एव क-
ल्प्यत इति न दोषः । तथाच द्वितीयस्या साधनाकाङ्क्षाया साधनत्वेन धातुर्थस्यान्यवशोपेतत्वेन तत्परिमाणेनोक्तनियम-
हानेन च सोमस्य न करणत्वेनान्वयो युक्त इति धातुर्थ एव सर्वत्र सति समवे भावनाया करणत्वेनान्वेति । तदुक्तं 'वाक्या-
र्थविचिरन्यायः श्रुत्यर्थविचिरनयः' इति । अत्र च 'श्रुत्यर्थः सन्निवृत्त्यर्थं वाक्यानां विप्रकृतये'ति वाच्यत्वात् 'वाक्यार्थ-
विहपदार्थविधिः, श्रुत्यर्थविधिः सन्निवृत्त्यर्थविधिः' निष्कर्षः । यत्तु न्यायप्रज्ञाते—'वाक्यार्थविधिः पदार्थार्थविधि-
रित्यर्थः' इत्युक्तं तस्याप्यवयवमितिप्रत्ययः ॥

इदं च भावार्थविहरणं तत्रैव धातुर्थस्य करणत्वेनान्वयं गमयति—यत् धातुर्थग्रन्थोपप्राप्तिः यथा सोमेन यजेतेत्य-
त्रोपपदार्थस्य सोमस्य आगस्यैव प्रमाणान्तरेणाप्राप्तत्वात् । यत्र बोधयोरपि सम्बन्धास्ति प्रातिरेक वा, ययो 'दग्ध-
त्वेति पुरोडाशं प्रययति' 'ऐन्द्रवायव्यान्महानृष्टीया'दिसादौ । अत्र प्रथमोपाहारेण पुरोडाशविधिर्नान्यथापुनरप्या
प्रथमस्य लिङ्गेन तत्र मन्त्रस्य च सम्बन्धप्राप्तिर्निश्चिते नैदम्प्यन्तर्बुक्त्वादिभिर्ज्यैः मन्त्रप्रथमयोर्बोधयोरपि विधिर्निश्चितः ।
द्वितीयोपाहारेण तु 'ऐन्द्रवायव्यं जुहोती'ति वाक्यमन्तरेणैन्द्रवायव्यमहणं विहितमिति तत्रैन्द्रवायव्यमहणस्य प्राथम्यार्थं पुनर्विधि-
र्विहित इत्युक्तमपि भावार्थविहरणं प्रवर्तते । एवं यत्र धातुर्थस्यैवप्राप्तिसंज्ञायां 'अग्निहोत्रं जुहोती'त्यादौ तदधिक-
रणं प्रवर्तते । 'अग्निहोत्रं जुहुयात्सर्गकाम' इत्यपि अग्निहोत्रहोमस्योत्पत्तिवाक्येन कष्टवामानव्यापनलोपेपि पठविशे-
यसाधनत्वस्याप्या धातुर्थस्य करणत्वेनान्वेति भावार्थविहरणं प्रवर्तते एव । 'दग्धा जुहोती'त्यत्र तु होमस्य 'मिहोत्रं
जुहोती'त्यादिभिः प्राप्तत्वात् दग्ध एव करणत्वेनान्वयो न होमस्येति न भावार्थविहरणप्राप्तिः । एवं 'दग्धेन्द्रियकामस्य
जुहुयात्'ति वाक्येऽपि दग्ध एव करणत्वेनान्वयः, धातुर्थस्तु दग्ध, फलजननार्थमाशयो भवति ॥

अत्र प्राचीनाः दधिकरणत्वं करणीभूतं दधि वा विधीयत इति वदन्ति । यन्त्रदेवाभ्यांस्तु यागवेपथ्वे प्रमाणाभावात्
दग्ध एव विधानम् । नच प्राप्तत्वाच्च विधिरिति वाच्यम्, पक्षप्राप्तत्वापि नियतप्राप्तत्वाभावेन विधिलसमत्वात् । 'अग्निहोत्रं जुहोती'ति
वाक्यमन्तरे हि 'दग्धा जुहोति' 'यवसा जुहोति' 'यवसा जुहोती'ति वाक्यैः सके क्रमेतन्वायेवाप्युक्तानां दध्यादीनां
विकल्प इति दग्धः पक्षप्राप्तिर्न निवृत्ता प्राप्तिः । इदं च भावार्थविहरणं धातुर्थविरहितानां भावनायां खलमेवोपपद्यते ॥

नच तस्यां प्रमाणं विद्यत इति वैवाक्यत्वात्सापेक्षा तु पचतीत्यस्य पार्कं करोति पाकेन करोतीति विवरणानुपपन्न

• तुरीयं निमित्तं तद्व्यपदेशः । तस्य विधित्तत्तस्य द्रव्यस्यैव व्यपदेशो विशिष्टोऽपदेशः उपमानत्वेनोपमेयत्वेन च वाक्यशेषे व्यवहार इति तदर्थः । व्यस्योदाहरणम्—“इयेनेनाभिरन्यजेत” इत्यत्र इयेनपदम् । इदं हि पदं इयेनपक्षिणि सत्यायां सोम इष रुढम्, मनु यौषिकम् । अत उद्भिद्विधिरन्यज्यायेन न नामधेयम् । अत्र यागस्याप्राप्तत्वात् प्राप्तत्वेऽप्यन्येकविधानाभावाच्च वाक्यभेदः । “चित्रया यजेत पशुकामः” इत्यत्र पूर्वपक्षे पशुकामपदं यथा न फलसमर्पकं, किंतु “श्रीकामः प्रायश्चित्तं कुर्यात्” इत्यत्रैव पशुकामनाया सत्यामिति निमित्तसमर्पकमेवमत्राप्यभिरिति निमित्तसमर्पकम् । अतो गुणसंबन्धस्य फलसंबन्धस्य च बोधनेन वाक्यभेदप्रसङ्गोऽपि न भवतीति न चित्राधिकरणेनापि नामधेयम् । प्रमाणान्तरेण प्रकृतयागे इयेनपक्षिणो द्रव्यस्य प्राप्त्यभावाच्च तत्प्रत्ययाधिकरणमप्यत्रावतरति । अतः पतिशेषाद्वाच्यपरमेयेति पूर्वपक्षः सिद्धो भवति ।

विद्वान्तस्त्वत्र वाक्यशेषे “यथा वै इयेनो निपत्याऽऽदत्ते एवमयं प्रातुष्यं निपत्याऽऽदत्ते” इति इयेनपक्षिण उपमानत्वं यथा निर्दिष्टं एवं एवमयमित्येतादंशब्देनापि विधेयस्य इयेनस्यैव परामर्शादुपमेयत्वमपि तस्यैव निर्दिष्टं भवति । नचैतद्गुण्यते, एकमेवोपमानमुपमेयं च न भवति, “रामरावणयोर्मुकुं रामरावणयोरेव” इत्याद्यनन्वयोदाहरणे लग्न्या एकस्यैवोपमानत्वमुपमेयत्वं च यदङ्गीकृतम् तत्र किमर्थम् । उपमानान्तराभावाद्यतोत्तमत्वं । तथाचोपमानान्तराभावा एव लक्षणवाऽनन्वयोदाहरणवाक्यायं । तत्र च पदसमूहात्मकवाच्यलक्षणपेक्षयस्य विधिपटकस्यापि इयेनपदस्य बीज्या यागानामपेयत्वाङ्गीकार एव युक्तः । “निमित्तिपेक्षे भूतत्वां स्वात्तयमत्त्वम्” इति न्यायात्, “सद्वे वापिः कलौ युगे” इति श्रवणोक्त्या तन्मायामूलक एव ॥

यद्यपि यथा—“उपादे तस्य सहस्ररश्मिस्तत्रा नवं निर्मितमातपत्रम् । स तदुक्तादविद्गमौलिर्वैभौ पतद्गङ्गा इजोत्तमाति ॥” इत्यत्र एकस्यैवोपमानत्वमुपमेयत्वं चाङ्गीकृतम्, तद्वद्विधिविधिरपि विशिष्टस्य शगलोपमेयत्वं इयेनोपमानत्वमिति संभवति; तथापि विशिष्टविधिपक्षे विशेषणविधेराधिकत्वेन प्राथमिकयागविषयत्वस्यैव वाक्यशेषस्य बीज-नीयत्वयाऽनन्वयाकङ्कार एवात्र भवतीति युक्तं इयेनपदं नामधेयमिति । अयं न्यायः “सन्दर्शनं यजेत” इत्यादौ सन्दर्शादिपदेऽपि सङ्गमनीयः ॥

पश्चमं विमित्तं विरुद्धत्रिरुद्धभाषतिः । तथा नामधेयत्वं “वाजपेयैव स्यात्वाज्यकामो यजेत” इत्यत्र वाजपेयपदस्य । भाट्टीयिकायां तु वाजपेयपदस्यापि यौषिकत्वान्मलार्थलक्षणाप्रसङ्गेनोद्भिदधिकरणत्वेनैव नामत्वं निर्णीतमिति सूचितम्, तथापि यथा म्युत्सत्त्वा द्रव्यपरं तत्पदं तथैव म्युत्सत्त्वा कर्मपरमपि यदि भवति तर्हि तत्पदं नामधेयमित्युद्भिदधिकरणमित्यर्थ इति भाट्टीयिकायावेवोक्तम् । अतएवोद्भिदधिकरणान्मे भाट्टीयिकायां—“युगे कर्मणि च तुल्ययत् वृत्तिकानामुद्भिदादिपदानां” इति विषयनिर्देशः कृतः । वाजपेयपदं तु वाजरूपं पेयमिति कर्मधारयसमासेन द्रव्यपरं वाजः पेयो यजेति यदुद्गोहिंसमासेन कर्मपर इति न तुल्यवृत्तिकः । तथाच वाजपेयपदस्य द्रव्यपरत्वे मलार्थलक्षणाप्रतिषेधे स्यात्तथापि तन्नामधेयत्वमुद्भिदधिकरणमप्यनेन च भवति । वस्तुतस्तु बौगिकस्य पदस्य द्रव्यपरत्वे मलार्थलक्षणाप्रसङ्ग एव नामधेय उद्भिदपदस्य निमित्तम् । एवंच वाजपेयपदस्यापि तेन नामत्वं भवेदेव यदि वाजपेयपदे मलार्थलक्षणाङ्गीकियते, विनये मलार्थलक्षणां वाजपेयैव कार्यं यागेन स्वारूप्यं कुर्यादिति वाक्यार्थे उच्यमाने तु न तन्वाच्यत्वावसरः । यागस्याप्राप्तावेव गुणसंबन्धे फलसंबन्धे च विधीयमानेऽपि न वाक्यभेदः ।

यद्यपि यजेतेत्यस्योदितरिषेक्षिता, तथापि प्राथमिकबोधे यागस्य संबन्धसामान्येनान्वयात् वाजपेयकामिना वापसंबन्धिनी मानेनेति बोधाङ्गीकारान्न सोऽपीति न चित्राधिकरणमपि प्राप्नोति । अतिरिक्तस्य निमित्तद्रव्यस्य तु साद्वैव नामधेयकामो । तथाच तद्वाच्यपरमेयेति पूर्वपक्षः ॥

विद्वान्तस्य यजिषातुना साध्यस्य साधनस्य च यागस्य निर्देशे विरुद्धत्रिरुद्धभाषयेत् । उद्देश्यत्वं, प्रपञ्चत्वं, अनुपायत्वं, इमेके त्रिकम् । विधेयत्वं, गुणत्वं, उपायदेयत्वं, इत्यपरं त्रिकम् । तदिदं द्वयं परस्परविरुद्धम् । ननुकमेव सहज उद्देश्यत्वेन विधेयत्वेन च मानमर्हति । अतो वाजपेयपदं कर्मनामधेयम् ।

तत्र नामधेयस्यल्ले द्विविधा गतिर्यत्वेतः । कचिन्वाक्यतत्परतत्त्वं नामधेयम्, कचिन्नामधेयपरतत्त्वात्प्राप्तमिति । तत्र यत्र नामधेयं प्रसिद्धं तत्र तत्परतत्त्वमाख्यातम् । यथा—“दशैर्गुणैरामास्यां स्वर्गकामो यजेत” इत्यत्र यण्यमेव यागानामभेदादीनां तत्राख्यातेन प्रष्टव्यम् । यथा वा “उद्भिदा यजेत” इत्यादौ च । वाजपेयेत्यत्र तत्राप्यतत्परतत्त्वम् । प्राकर-मिकेतिपशुशोभादीनां सर्वेषामेव वाजपेयपदनामत्वात् । नहि वाजपेयपदं प्रसिद्धार्थकमित्यन्यत्र विल्लाः ।

यथा हि औद्गम्यराधिकरणेन च तत्परत्वेऽपि षण्मप्यधिकरणस्य सुखभेदेन प्रकृत्या न यौनपरस्यम् । एवं सुखभेदेन प्रकृत्या नानेनोद्भिदधिकरणस्योद्भिदधिकरणेनास्य च यौनकत्वात् ।

भाट्टीयिकायां तु निमित्तवस्तुद्रव्यस्याप्यपेय एवनेवाधिकरणेन मातर्यामिरीकमावनाग्रीकरणेन कियते परिहारयेति निरूपयन्ति । सर्वथा तु विरुद्धत्रिरुद्धभाषतिनिमित्तत्वेऽप्यस्याधिकरणस्य तात्पर्यवर्गेन आप्यकारणां युक्तमेव ।

अथमवधातजन्यवैतुष्यस्य नस्तद्विदलेनजन्यवैतुष्यस्य च स्वरूपतो न भेदस्यापि अवधातजन्यवैतुष्यमापूर्वप्रयोगिः अन्यथा नियमापूर्वसंपादनासंभवात् । तत्र ग्रीहिपदेन ग्रीहिसवरूपं यदि विवरयते तर्हि वैकृतनीवारादिनववधातानापत्तिः । प्रकृतावपि चवपुरोडाशप्रयोगेऽवधातानापत्तिः । अतः ग्रीहिपदेनापूर्वसाधनव्यक्तयो विवक्ष्यन्ते इति अवधातस्यापि वैतुष्यद्वाराऽपूर्वं एव पर्यवसानात् न विरुद्धादौ अवधातापत्तिः । अत्र चाऽपूर्वपदेन न परमापूर्वं विवक्ष्यते । अस्य वाक्यस्य दर्शनेर्मासप्रकरणस्थत्वेन तद्वत्प्रवरनापूर्वसाधनत्वस्याप्यदिश्वपि नियमान्त्वेन तेषामव्यवधातापत्त्याऽवधातदृष्टार्थतावाचापत्तेः, किंतु पुरोडाशवागवन्मापूर्वमेव विवक्ष्यते इति न संकटम् । तथाच “ग्रीहीनवहन्ती”त्यत्र ग्रीहिपदस्य न ग्रीहिसिद्धिर्वा व्यक्तिः केवलव्यक्तिसिद्धेयो वार्यः, किंतु पुरोडाशवागवन्मापूर्वसाधनत्वमिति नावधातातिदेशाद्यनुपपत्तिः ॥

अत्रेदं विचारणीयम्—ग्रीहिपदेन पुरोडाशवागवन्मापूर्वसाधनवचनीवारादिव्यक्तिसामान्यस्यापूर्वसाधनत्वेनैव पठ्य विवक्षा, तथाच तेन धर्मपुरस्कारेण ग्रीहादिषु वैतुष्याप्यवधातस्य लोकोत्पत्तत्वात् कथमत्र नियमविच्छादिसिद्धान्तोपपत्तिरिति, अत्रायमाशयः—यद्विशेषयोः कार्यकारणभावः तत्सामान्ययोरोपीति न्यायेनापूर्वसाधनत्वेनैव ग्रीहित्वेनापि अवधातस्य साधनत्वमर्थसिद्धमाशयं सामान्यरूपेणावधातादिप्राप्तिमादायैव सर्वत्र नियमविधिप्रवृत्तिरिति । विवेचितं चेत्तत् नञ्मात्र्याये भट्टदीपिकाशयमिति तत् एव दृष्टव्यम् । अर्हत्तत्तिदावपि तृतीयपरिच्छेदेऽप्यर्थः सम्योगे विदावीकृत इति सर्वमनवद्यम् । तथाचावधातो नापूर्वार्थ इति सिद्धम् ॥

एतेन—“ग्रीहीन् ग्रीहती”ति वाक्यमपि व्याख्यातम् । तत्रापि ग्रीहणेन ग्रीहिष्वेव कस्य चन संस्कारलोत्तरदम्भुरागनेन प्रयाजादिवददृष्टार्थत्वाभावात् । स च संस्कारः अतिसय इति पदेन व्यपदिश्यते । स च ग्रीहिर्धर्मो नापूर्ववारमर्थः । उभयत्रापि पूर्वपक्षेऽपूर्वार्थत्वम् । तत्र ग्रीहीति द्वितीयाया लक्षणया करणत्वमर्थः । निष्ठित्वाधानं च समानम्, सिद्धान्ते तु प्रथमवाक्ये ग्रीहिर्धनेवैतुष्याधीनं द्वितीयवाक्ये तन्निष्ठसंस्कारार्थत्वमिति विवेकः । तथाच सति संभवे घालयैल दृष्टार्थत्वम्, अन्यथा अदृष्टार्थत्वम् ॥

अतः—“विधिनि विधिना दृष्टमाश्रयं हि तदर्थता । कल्पस्तु विधिनामर्थात्सर्वो विवक्षित्वादिव” इति शाखीयिकायां मुक्तं तत् दृष्टकलये यस्य वाचकस्य नियमविधित्वं न संभवति तद्वत्त्वविषयम् । यथा होमादीनां न द्वाधादिभस्मादार्थत्वं किंतु अदृष्टार्थत्वमेव । अत्र तु नियमविधित्वं संभवति तत्र दृष्टार्थत्वप्राप्तिरकारणीयम् । यथा अध्ययनविधेरर्थज्ञानार्थत्वम् । तदुक्तं शाखीयिकायां—“लभ्यमाने कटे दृष्टे नारदपरिकल्पना । विधेस्तु नियमाधीनत्वात्तत्त्वर्थं भविष्यती”ति । तथाच प्रकृतेऽपि दृष्टार्थत्वमेवास्तीकरणीयम् । एतेन करणमत्रापि ‘वर्हिर्देवतत्वं दामो’त्यादयो व्याख्याताः । तेषामपि तत्त्वार्थप्रकाशनरूपदृष्टार्थत्वात् । अत्रैतेन माध्यायः स्मृत्या इति नियमविधिरवभावात् ॥

यानि तु सोपानि शास्त्राणि वा धामि सव्यष्टार्थान्येव । तत्र प्रथोत्तमज्ञासाध्यगुणिनिष्ठगणमिधानं श्रोत्रम् । अग्रप्रोत्तमज्ञासाध्यगुणिनिष्ठगणमिधानं वाक् । तानि हि न देवताप्रकाशनायां किंतु तद्गुणमिधानाणि । गुणमिधानस्य हि प्रकृतकर्मणि देवताया इव महिमाभिषे वा नोपयोगो भवति । तथाच तद्व्यष्टार्थत्वमेव । तथाच माहेन्द्रश्रोत्रादी केवलेन्द्रिपदसत्त्वमपि न दोषाय । तथाच द्विष्टिष्ठान्द्राणि सतिपत्तोपकारकाणि आरादुपकारकाणि च । यानि कर्माद्भद्रव्योदेशेन स्थितानि तानि सतिपत्तोपकारकाणि यथाऽवधातप्रोक्षणादीनि । यानि तु प्रकृष्टवारिना साक्षादवधानाज्ञानि तानि आरादुपकारकाणि । सतिपत्तदुपकारक पत्तिस्त्वोपकारकाणि आरादु-श्रीर्षं तद्वत्प्रवर्तनं विनोपकारकाणीति च सतिपत्तोपकारका-रादुपकारकपदवद्वोर्धः । तत्र सतिपत्तोपकारकेभ्यो नामन्यपूर्वं आरादुपकारकस्यैव तदिति प्रधानादर्थविवादापूर्वमन्यव-द्वयमङ्गीकरणीयम् । अत्राप्यायि केवलं सोडादितोऽप्यपूर्वमुत्पद्यते इत्येव विरुध्यते । अत्राहिव्यवस्थारिक्तद्वयताराव्या-दिति न दोषः । “अमीदमीन् धिहरे”त्यदिमन्त्रालु केवलमभिधानका एव न विधायका इति मन्त्रार्था प्रमाणान्तरप्राप्ता-संस्कारकत्वमेवेति न कर्मभेदोऽपूर्वभेदो वा तत्र भवति ॥

अथेदानीं प्रसहात् को नाम मन्त्रः, किंच ब्राह्मणत्वमिति विचारयामः । मन्त्रत्वप्रकारकप्रतिद्विषयो मन्त्र इति मन्त्रलक्षणं “कपिजलानामुपते” इत्यादि विधिसाधारणमपि भवति, अन्यानि तु लक्षणानि न तत्साधारणानि भवन्ति इति मन्तव्यम् । तद्यदितिषो वेदभागः सर्वोऽपि ब्राह्मणपदेन व्यग्रहियते । ब्राह्मणं विधिः चोदकवाक्यमिलादीनि पयोषप-दानि । अर्धवादानां नामपेयानां निषेधानां सर्वेषां विध्येकवाक्यत्वमेव प्रामाण्यत्वाद् ब्राह्मणं इत्यन्तर्भावः ॥

यत्तु “अग्नये सृष्टं निर्वधामी”ति आग्नेययागप्रकरणस्य सौर्वेतिह्रितियागेऽतिदेशेन प्राप्तस्य वैकृतस्यैव देवताप्रकाशनापम-मिश्रश्चेत् स्थाने सूर्ययतिपदमिश्लेषस्य कद्वयेन व्यवहियते । स चोदः मन्त्रो वा नवेति विचारयामः । सोऽपि मन्त्र एवेति पूर्वपक्षो भवति । तस्यायमाशयः—यथाकरणानां तन्मन्यपतितत्त्वदृष्टत्वेन दृष्टावे इति व्यापः प्रविष्टो यत्ते, तेन न्यायेन मन्त्रमप्ये पतितोऽपि फले मन्त्र एव शुक्तः । अतएव “मन्त्रो हीनः स्मरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रवृत्तो न तपयर्माह । स चाग्नये नजमानं हिनस्ति अयेन्द्राजुः स्मरतोऽवधपात्” इति शुतो मन्त्रपदप्रयोगे व्यवहियते ॥

पदान्मपि न प्रस्तरादिनामधेयाणि, किञ्चैवम् एव । सामानाधिकरण्यं तु “सिद्धो माणवक” इत्यादिद्वन्द्वेनैवेति न दोषः ॥

तत्र सिद्धशब्दो माणवके यथा गाम्भीर्यादिगुणयोगेन वर्तते एवं यजमानादिपदानि प्रस्तरादौ केन गुणेन वर्तन्ते इति चेदन सूत्रकाराः “तत्सिद्धिजातिस्वरूपमखंसास्त्र गुणः” इति सूत्रमागच्छः । तत्र तत्सिद्धिः एककार्यकारितम् । प्रस्तरयजमानयोः एकसुगंधारणादिकार्यकारित्वेन यजमानपदस्य प्रस्तर इत्यौ निमित्तम् । जातिः एकं जन्म एकोपादानत्वं अमिश्रितस्य ब्राह्मणे श्रुतौ निमित्तम् । उभयमपि ब्रह्मणो मुरादुत्पत्तिमिति श्रुतीनामुद्योपः । स्वरूपं चाधुपतेजःस्विलादिषु च श्रुतादिसु । सामानाधिकरण्ये निमित्तम् । श्रुतादौ हि श्रुतेऽतीतं तेजसा प्रकाशते । प्रशंसा स्तुति अपशुशब्दस्य पशुशब्दादिषु श्रुतौ निमित्तम् । यथा पटादयोऽभाषेक्षयाऽप्रस्तुताः एवं अथमेधे अजादयोऽपि । अत्र प्रशंसाभाषस्यैव निमित्तावेऽपि पटकृत्या प्रशंसापि निमित्तमेव । तद्विदं सिद्धं यदन्यपदस्यान्यत्र प्रयोगो गोप्या श्रुत्या तदपेक्षिताश्च गुणाः तत्सिद्धिजातिस्वरूपमखंसाः इति ॥

यस्तु—“सृष्टीरुपधाति” इत्यत्र सृष्टिशब्दस्य खरसतः सृष्टिशब्दपठितमन्त्रपरस्यापि उपधानप्रकरणगतासृष्टिमन्त्राभ्यामपि बोधकत्वं तदपि सृष्टिशब्दस्य सौम्यमययाधारण्येनैव । तत्र तु गुणः खरसत्तातीयाधिकारयवपठितसमुदायवचकत्वं । अथमेव लौकिकः छत्रिण्यायः । एतेन—“प्राणपृत उपधाति” इत्यत्र प्राणश्चछन्देन प्राणभूदप्राणधन्मन्त्रस्य विवक्षणमपि व्याख्यातम् ॥

इदानीं विशेषः—छष्ट्यष्टिमन्त्रसमुदाये सृष्टिमन्त्रा अधिकाः अष्टिमन्त्राः स्वल्पाः । प्राणभूदप्राणधन्मन्त्रसमुदाये ॥ प्राणधन्मन्त्राः स्वल्पाः अप्राणधन्मन्त्रा अधिका इति ॥ तथाच छत्रिन्यायो लोके द्विविधो भवति । यत्र समुदाये छत्रिणोऽधिकाः स्वल्पा वाऽछत्रिणश्च स्वल्पा अधिका वा तत्र समुदाये सर्वेषां “छत्रिणो मन्त्रन्ति” इत्यत्र छत्रिपदेन ग्रहणमिति ॥

सृष्टिशब्देन प्रमाणान्तरेण उपधानाद्वतया प्राप्तत्वात् यथा सृष्टिमन्त्राणां ब्रह्मणं न तथा “अक्षाः बर्करा उपधाति” इत्यनन्तरुत्ते “तेजो वै धृतं” इति धात्र्यशेषे प्रमाणान्तरेणान्नसाधनतया शनिर्णीतानां जलादीनां मह्यं इत्यन्यत्र विचारः ॥ “सुदेवावपति” इत्यादौ वाक्यशेषे अवदेवविशेषसाधनत्वेन्यात्रादीनामेव सामर्थ्याद् ब्रह्मणमिति सिद्धिर्न यत् विधिमन्त्रार्थवादस्वरूपाचारव्याकरणादीनां नामधेयानां च सर्वेषां धर्मं पर्यवसानमिति तादृशधर्मं बोधनैव प्रमाणं नाऽन्यदिति ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

प्रथमाध्याये धर्मं प्रमाणानि विचारितानि । द्वितीयाध्याये धर्माणां परस्परं भेदो निरूप्यते । तत्र ‘अभिहोत्रं छद्म-यत्स्वर्गकामः’ ‘ज्योतिश्चोमेन स्वर्गकामो यजेत’ ‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत’ ‘विश्वजिता स्वर्गकामो यजेते’त्यादिषु बहुषु वाक्येषु किमेक एव स्वर्गोऽन्यस्म्यते खलु भिन्न इति निर्णयो हि साधनभेदेन साध्यभेदस्यावश्यकत्वाद् साधनानां परस्परं भेदसिद्ध्यधीन एव भवति । साधनानां परस्परं भेदो हि नामधेयभेदेन भट्टनेदेन गुणभेदेन सख्ययाऽभ्यासेन प्रकरणादन्तरेण वा भवतीति निरूपयिष्यते । तदुच्यते ततया च प्रथममिदानीं धातुर्न एव भावनाया फलसाधनत्वेनान्वेतीति निरूपणमावश्यकम् । तत्किमर्थं न सोमेन यजेतेत्यादिषु उपपदार्थः सोमो वा भालधो वैक एव फलसाधनमिति निर्णयानीमम् ॥

तदर्थं च प्रतिपदाधिकरणे उपपदार्थं धातुर्नैव भावनायामुभयं प्रत्येकं करणम् । तथाच सोमोऽपि स्वर्गसाधनं यागोऽपि स्वर्गसाधनमिति पूर्वपक्षस्यानेकार्थकत्वव्यतिरिक्तत्वेनैव फलकरणं अन्येषु तदुपकारकमिति निर्णयितम् ॥

अयं भावः—सिद्धं हि सोमदत्तं नारण्यावस्थितिमात्रेण फलजनकं यजमानस्य अभितुमर्हति त्रितु यजमानेनोपादेयत्वेन । उपादेयत्वं नाम कृतिविषयत्वं यत्किंचित्क्रियाद्वारेण सोमस्य भवति । सा च क्रिया “सोममभितुगोती”त्यादिवाच्यविहिताभिधायि—“मर्देसुंदोती”ति वाक्यविद्वद्भोमपर्यन्ता विवक्षितेति होमेन असंसाध्नावभाषणं सोमोऽपि क्षणिकयागदिक्रियापुनर्द्वारैश्च फलजननसमर्थ इति सोमेन स्वर्गजननार्थमेकमपूर्वं कल्पनीयम् । एवं यागेनापि विना द्रव्यं स्वरूपादिश्रद्धा यत्किंचिद्द्रव्याद्वारा स्वस्वरूपसिद्धावपि खेन फलजननार्थमेकमपूर्वं कल्पनीयमिति प्रत्येकं फलसाधनतयाऽन्यवेऽनेकार्थकत्वनाप्रसङ्गः । एकस्यैव फलसाधनत्वे तु सोमकरणत्वे धातुर्नः आश्रयतया सोमस्य, यागकरणत्वे द्रव्यतया सोमस्य यागस्योपक्रोतीति नाभूत्येवमकल्पयेति ॥

तत्र च कस्यैकस्य फलसाधनत्वं विवक्षितम् । किं सोमस्योपपदार्थस्योत यागादेर्नालप्येति विषये सोमेन यजेतेत्यत्र यजेतेत्यास्य यागेन फलं कुर्वतीति विवरणेऽपि स्पष्टं यागस्य धातुर्नैव नरणत्वं न प्रतीयते । नहि धातुतरमपि दृष्टीयादि-

जमानसाक्षात्तये नति मित्रप्रतीतिविषयावेवमुद्भवविशेष्यराहित्यमेकवाक्यत्वम् । तत्र विशेषपदत्वं “अगो वा मित्र-
ति”त्यादीना एववाक्यतान्मित्राणामर्थम् । विशेषपदत्वं तु “सोन ते” “तस्मिन् सोदे” तिमन्त्रयोरेकमन्त्रनित्यार्थम् । यत्र
तु “सर्वेभ्यो दक्षिणामासि”त्यादी उक्तलक्षणरहितत्वं उक्तवाक्यत्वत्वं समतमेव । “इपेतो नैवे”त्यत्र तु आह्वानं यत्र न
श्रुत्वे तन्नामी “पेतवेति शाखायाच्छिन्नती”त्यादिविशिष्टविशेष्येदानुसारेण चिन्नतीत्यादिपद्याह्वारात् विभिन्नप्रतीतिविष-
यानेवमुत्पत्तिविशेष्यकत्वात् प्रथमस्य छेदनायंत्वात् द्वितीयस्य मार्जनायंत्वात् परस्य साक्षात्त्वामावाच्य न विशिष्टस्य
प्रयोजनस्य तत्र सम्भव इति मन्त्रभेद एव तत्र प्रवक्षितः ॥

यद्यपि द्विविधो विनियोगो दृश्यते—यथायप्रतीयेनान्तप्रतीकेन च । यथे “मामय-भग्नि”त्यादामास्यप्रतीयेन । अन्तप्रतीकेन
■ “अवृतमसि प्राणायत्वे”त्यत्र । अत्र अश्रुतमसि प्राणायत्वेति प्रतीकस्य “आन प्राण एव परवत् आन्तर्दिशादिव-
स्परि । आप पृथिव्या अश्रुतमसि प्राणायत्वे”ति मन्त्रोऽयम् । तथाचेपेतो नैवेत्यनयोरेकमन्त्रत्वेऽपि “इपेतवेति शाखाना
च्छिन्नवति कर्जंत्वेत्यनुमा”ति इति विनियोगयोरुपपत्तिस्तु न सम्भवति । तत्रैवोक्तविषयविनियोगस्योदरः । यत्र निप्रयगेन
मन्त्रक्यावगमः यथोक्तस्थले । इपेतो नैवेत्यनयोस्तु न किरणत्वेन मन्त्रैकत्वमिति सर्वस्यापि मन्त्रभागस्य विनियोग
एव “पेतवेति शाखामाच्छिन्नवति” “कर्जंत्वेत्यनुमार्थ”त्यनयोऽववक्षित इति न दोषः ॥

यन्तु हृदिमन्त्रादौ हृदिप्रकाशन एव विनियोगस्तथापि “हृदीवांचयती”ति विनियोगविधौ हृदिप्रकाशनां भेदस्याप्रा-
प्तमित्या “युदैरेव कल्पतामि”त्यादावपि मन्त्रभेद एव । तथाच विनियोगविषयानुसारेण एवातरहिते वपि मन्त्रेण आप्या
ताप्याहारादिना मन्त्रभेद एव विवक्षणीयः किञ्चन्यमानसाक्षाद्वाहिति निरूपितं भवति ॥

एतावत् प्रबन्धेन यावता शैनेकवाक्यत्वत्वं तावन्तो भाग एवो यन्मन्त्र इति यत्तु परिमाणं निरूपितम् । तत्र यथा
स्थापनाप्राप्तस्य विभागो साक्षात्तुल्येकवाक्यतया प्रयोजनकमेवमन्यार्थमाप्राप्तस्य विभागोऽपि तत्त्वं तत्त्वप्रयोगकम् । अत एव “या
ते अग्नेऽयाशया तन्वैर्विष्टा गृहरेष्टोप्रबो अयावधी त्वेप बवो अयावधी स्वाह”ति मन्त्राध्याप्राप्तस्य तन्वैर्विष्टेत्यादिमा-
गस्य “या ते अग्ने रजाशया” इत्यनेनैव साक्षात्त्वात् अनपि सत्यन्वेन “या ते अग्ने रजाशया तन्वैर्विष्टो बवोऽयाव-
धीन्वैव बवोऽयावधी स्वाहे”त्यस्यैव मन्त्रत्वं ननु “या ते अग्ने रजाशये”त्येतावन्मात्रम् ॥

शब्दानामन्यथे कारणमाकाङ्क्षा योजयताऽऽद्यपि च नवनन्तरसमाप्तानम् । यत्र अन्त्याध्याप्राप्तस्यान्येनान्यो न सम्भवति
तत्र तु यावदाप्राप्तं तावदेव यत्तु परिमाणम् तत्र पर्यवर्तितशब्दबोधोपजनकत्वं तु अथाहृतैर्वैभेदं पदान्तरैर्लौकिकैरिति
कदाचित् इव न तस्यापि मन्त्रपरिमाणेऽन्तर्भावः । यथा “सु ते प्राणो बह्वुता गच्छतामि”त्येतदर्थमात्रात् सगच्छतामिति
पद “स यजैरहन्तामि”त्यत्रान्वयावबोधम् ॥

नहि अग्नानीति यदुच्यते सगच्छतामिति वैकल्पिकत्वेनान्वेतीति तत्राभावादेवेकवाक्यार्थपर्यवसानम् । पूजनादुपगतोऽनं तु अग्न्या
हार इति निर्णयः । अस्य प्रयोगमनुपपत्तेरतद्वहित एव मन्त्रोऽप्याहारे तु तद्वहित इति विशेष इति शास्त्रीविचार्या व्यक्तम् ।
सर्वथा च मन्त्रलक्षणादीनामुपपत्त्यात् मन्त्राणां व्याभिधायकत्वेनाविधायकत्वात् लिङ्गविषयित्वात्प्रयानामेव विधिलात्
तत्र च घालयंत्वेन भावनायां साधनत्वेनान्वयात् उपपदाधानां फलसाधनत्वाभावात् अप्रयमेदो धातुर्धमेदो एव भवति
ननु तदभेदे । यथा “ऽभिहोतु जुहोति” “अभिहोतु जुहुवात्खर्यं काम” इत्यादौ नापूर्वभेदं घालयंत्वं होमस्यैकत्वात् ।
यजति ददाति जुहोतीति विभिन्नवाच्यप्रतिपादनां घालयंतां तु भेदात् तत्रापूर्वभेद एवाशोचनीय इति धर्मभेदे प्रपन्न
निमित्तं शब्दान्तरम् ।

तथा विभिन्नघालयंत्वं ननु मित्रघातुक्तवानम् । अतएव “क्षिप्त आहुती जुहोती”त्यत्र सवया घालयंत्वेनापूर्व-
भेदादिमुपपद्यते । विभिन्नघालयत्वा एवैव भावनायां निवृत्त्यर्थम् । यथा दग्धं जुहोति ययसा जुहोतीत्यादौ दद्यात्पदेन
द्रव्यानुपलब्धेन भावनां स्थिरीकरोति, तथाच नोकादृष्टकल्पना, अन्यथा “सोमेन बनेते”त्यादावपि सोमनामयोदमस्योरपि
फलसाधनत्वापत्त्या प्रतिषेधादधिकरण्यतिष्ठात्तमज्ञापतिरिति शङ्का तु नात्र प्रसङ्गः । यथेक एव होम इत्यादिना सवति
नेवमैकेन कृतित्यापदानहोमादिनिर्भेदं विजातीयवर्तमानं विना विजातीयघालयत्वरूपायमवात् । तथाच घालयंत्वेनो
भावनाभेदस्यावश्यं निवृत्त्यर्थम् इति घालयंत्वं नान्वयनादिभेदादि युक्तम् ।

भातयंतिदद्यान्मातेन सवया सपुत्रा गुणात् प्रकृतान्तरेण ईक्षुपद्योष्यत्वेऽपि भवति । कथञ्चिद्वा भद्रभेदेनान्य
देतत् । अत्रेदं निष्कर्षम्—यत्तु विभिन्नघालयंत्वं कल्पनादन्तरत्वेमिति । अत एव सपुत्रा कायेभेदस्य त्रिषु आहुतीरित्यु-
दाहरणम् । यथाऽप्याहारादिना घालयंत्वेन सपुत्रात्तत्त्वात् घालयंत्वेन एव निरूप्यते इत्युक्तिः सम्भवति ।
तथाच कथिदं गालयंत्वेन वयिदं घालयंत्वेनो विचार्यते इति वैकल्याणत्वे । यद्यपि भातयेन प्रपन्नमिति तदभेद
एवाप्याप्या इति युक्त्यः सति, तथापि सपुत्रयोमित्येव घालयंत्वेनो विचार्यते इति न दोष इति । अत्रेदं तत्त्वम्—

मासाभ्यामित्यत्रोपतिवाक्येन येषां कालसंबन्धोऽवगतस्तोषायेव ग्रहणमिति न प्रयाजादीनां ग्रहणम् । अमावास्या दृष्ट इति पर्यायपदे । एवं धौर्गमासीपूर्वमासपदेऽपि ।

अत्र न कल्पमुद्राण्येव प्रमाणाणि । तत्र “यदाभेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च धौर्गमासी चान्युतो भवति” । “ऐन्द्र-दध्यमावास्यायां” । “ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायां” । “ताभ्यामेतमग्नौधौर्गमासीमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत” । “तावन्नूतामग्नौ-मावाज्यस्यैव नो तेषां धौर्गमासी यजन्” इति वाक्यैः आभेयामीधौमीयोधौर्गमासेन्द्रविश्वकोषाणां पण्यमाकाश्याधौर्गमा-स्यन्तराकालसंबन्धोऽवगत इति पण्यामेव यागानां समुदायद्वयरूपेण “दशैर्पूर्णमासाभ्यां स्वर्गकासो यजेते”त्यत्र विवक्षा । तथाच “य एषे विश्वानि”ति वाक्यद्वयेऽपि न यागान्तरं निर्वोक्त इति न धात्वर्थभेदो न वा भावनाभेद इति सिद्धम् ।

अत्र केपांचन मतं तर्पाष्टुयागोपतिविधिः—“उपांशुयागमन्तरा यजती”तिवाक्यमिति, तन्मते पूर्वमासीसमुदाये तस्य ग्रहणे “पिरो वा एतद्वस्ये”त्यादिप्रधानश्रुते “हृदममुपांशुयाम” इति तस्यापि ग्रहणमिति “प्रायदर्शनाच्च”ति सूत्रानुस-रिणी व्यवस्था धौर्गमासमासास्याशब्दयोः समुदायद्वयपरत्वे इति समुदायस्य प्रत्येकं धौर्गमासमासाकालसंबन्धः “धौर्ग-मासी धौर्गमास्या यजेत” । “अमावास्यायाममावास्या यजेते”ति वाक्यद्वयेन विध्यन्तीति न तद्व्याप्यं नित्यम् ।

अत्राभेयोऽष्टाकपाल इत्यत्राभेयपदार्थस्यापि द्वयपरत्वात्तामनाधिकरण्येनाष्टाकपालपदार्थान्वयो व्युत्पन्न इति शास्त्र-टीपिकाकाराः । दण्डदेवाचार्यास्तु—“तद्विद्येन चतुर्धा न चतुर्धा वा मन्त्रलिङ्गेन वा पुनः । देवताया विपिक्षन् दुर्बलं तु पर-पर”मिति धार्तिकत्वात् “साऽस्य देवते”ति पाणिनिस्मृत्येतेरपि तद्विस्तृत्य देवताचक्रादेव तात्पर्यात्—त्रय्यदेवतायोरमदोरेपि धर्मं प्रति गुणत्वेन “गुणानां च परासीत्वादसंबन्धः समत्वात्स्यादि”ति न्यायेन परस्परान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् देवताया अपि भाव-नापानिधानस्य इति—वदन्ति ।

तत्र यद्यपि प्रथमतः आभेयवाक्येन विद्वद्वाक्यपेक्षितरूपस्य विधौ नानेकविधानश्रुत्युक्तौ वाक्यभेदः, तथापि आभे-याष्टाकपालयोः संबन्धः प्राक्, अनन्तरं च तथोक्त्यसंबन्धो विजातस्य इत्याहुतिलक्षणे वाक्यभेदो भवेदेवेति शास्त्रटीपि-कायमिदं कथमिति न शेषः । अत्रमेव न्यायोऽमीधौमीयादिवाक्येष्वपि योजनीयः । सर्वथा च विद्वद्वाक्ये न यागान्तरवि-वक्षा । यथाचान् यागविधानाभावेऽन्यपूर्वभेदो न निवार्यः, समुदायापूर्वस्याङ्गोकरणीयत्वात्, तथाऽन्यत्र विस्तरः ।

“उपांशुयागमन्तरा यजती”तिवाक्यस्योपतया समाश्रयानि “विष्णुराष्टु यष्ट्योऽजामिलादामीधौमासुप्रांशु यष्ट-व्यावजामिलायां प्रजापतिराष्टु यष्ट्योऽजामिन्वायेति” वाक्यानि यानि, ताभ्यापि तस्यप्रत्यक्षघटितत्वात् यागान्तरविधाकाङ्क्षां, सेपायैवोपांशुयागनामसंबन्धं “उपांशुयागमन्तरा यजती”त्यत्र बोधयत इति तु न समभवति, “समवत्येकवापदार्थे वाक्यभेदो न युज्यते” इति न्यायेन विष्णवादिदेवतावाक्येनानेकयागविधाने वाक्यभेदापत्तेः, आभेयारिदावाक्यानि तु न विद्वद्वाक्यस्यैव समा-श्रयानि, नैवेकवाक्यतागमकस्युक्त्योपसंहारयोरैककृत्यं तत्र विधत्ते । अत्र हि “उपांशुयागमन्तरा यजन्तजामिलायां”त्युपक्रमे योऽजामिता (आलस्यपरिहार) उपशिक्षः, य एष “विष्णुराष्टु यष्ट्योऽजामिलादामीधौमासुप्रांशु यष्टव्यावजामिलायां”त्युपसंहारेऽपि प्रतिवाक्यं निर्दिष्ट इति युक्तमेकवाक्यत्वं । तथाचोपांशुयागार्थत्वात् एवेदं वाक्यमात्रम् ।

‘अहं कृत्स्नवृक्षे’ति अहोर्गोऽपि तस्यप्रत्ययः स्वयंते । अतएव “आत्मा चारे द्रष्टव्यः धोतव्य” इत्यादौ न विधिरिति भावसीतिद्वान्त उपपद्यते । येषां विवरणाचार्यादीनां मते श्रवणादी निमित्तेतेषामपि द्रष्टव्य इति तस्यप्रत्ययेन न विधिरिति समतमेव ।

किंच यथा आभेयादिवाक्यसमुदाये धौर्गमासीनामसंबन्धस्य “धौर्गमासी धौर्गमासी यजेते”त्यादिना युगफलविधौ उप-योगो नैवमुपांशुयागनामसंबन्धस्य किमपि प्रयोजनं विधत्तेऽसाधारणम् । एतेन, विष्णवादिवाक्यदेवतातामे विधीयत इति शङ्कापि परास्ताः । मन्त्रलिङ्गेनैव विष्णवादिदेवतासिद्धिरुच्यम्यात् । अत्र च विष्णवादिवाक्ये यमोऽपि प्राप्त इति विष्णवादि-पदं तत्प्रत्ययन्यायेन नामधेयमिति शङ्कापि न भवति, फलार्थविधावेव तत्प्रत्ययन्यायप्रसारात् ।

अत्रेदं विचारणीयम्—धौर्गमासमावास्यापदे नामधेये इति यत्रिरूपितं तत्र नामधेयत्वमित्येतेषु किंवा निमित्तमत्र भव-तीति । तत्र न तावदुद्भिदधिकरणं निमित्तम्, धौर्गमासीपदस्य रुद्रत्वात्, नाऽपि विवाधिकरणम्, विशिष्टविधानेन वाक्य-भेदाभावात्, नापि तत्प्रत्ययधिकरणम्, प्रवृत्तकर्मणि कालप्राप्त्यवयवत्वान्तराभावात् । “धौर्गमासी धौर्गमासी यजेते”ति वाक्येन तु न कालविधानम्, एतद्व्याक्ये धौर्गमासीपदस्य नामधेयनिर्णयान्तरायेव तत्रैतदनुवादमवात् । नवा तस्यपदे-शापिकरणम्, वाक्यस्येते धौर्गमास्या एवोपमातोपमेयभावाभावात् । याज्वेयादिहरणवन्मन्त्रदेवाधिकरयदोरप्रवृत्तिः “लोमेन यजेते”तिवदत्र व्याख्याता । अतो निमित्तान्तत्वेवात्र निरूपणीयम् ।

तत्र यमोतिशेषपदं यथा भावस्येते “एतानि वाव तानि ज्योतीनि य एतस्य स्तोमा” इति निर्वचनेन नामधेयमेवमनापि “धौर्गमासी धौर्गमासी यजेते”ति सिद्धवदनुवादस्यैवानुपपत्त्या धौर्गमासीपदं नामधेयम् । तथाच पुरोचनमित्यपदं काल-रितेन निमित्तान्तरेणापि तत्प्रत्ययनिर्णयात् न शेषः । नामधेयपदे तादृशनिमित्तान्तरानिरूपणे निमित्तं तु मिथिपट्टनामधे

इदं हि वाक्य प्रवरनामधेयाधिषु खरत्वाधिनपराधेनोच्चारणमेव बोधयति यदेन्द्रशत्रुः खरतोऽनराधादिति दृष्टान्त-
सारसात् । यथोद्दिष्टे खरत्वाधिनपराधः संगम्यते न तथा वैदिकेषु अभ्ययनपरंपरया मात्रामात्रापरित्यागेन खरमात्रापरिहारेण
च परित्याग्यमानेषु मन्त्रेषु संभ्रान्ते । तथाचोत्तरवरनामधेयानि तत्तत्प्रयोगे यजमानेन प्रयुज्यमानानि मन्त्र एवेति ।
तदिदं न सन्नतम्, नोद्वादयो मन्त्रा भवितुमर्हन्ति । नहि गोमध्यपतितो गर्दभो गौर्भवितुमर्हति । तन्मध्यपतितः तदह-
मेन दृष्टत इत्यस्य हि न्यायस्वेदेनैव तत्तत्पर्यं, यत्र मध्यगतेन पूर्वतनखरूपग्राह्यानिः पूर्वतनखरूपगोपकेन पदेन सागम-
स्वरूपस्यापि तत्र ग्रहणमिति । यथा वदश्चन्द्रावयवत्कारत्वेनादकश्चन्द्रावयवत्कारस्यापि ग्रहणमिति । तथाचोद्वादीनामपि
मन्त्रावयवत्वं संभवत्येव । न तावता मन्त्रत्वम् । “मन्त्रो हीनः खरतो वर्णतो वेति” श्रुतौ मन्त्रपदं गोष्ठा वृथा
मन्त्रमेवोद्दिष्टं बोधयति । अतएव महाभाष्ये—मन्त्रहीन इति पदयोः स्थाने “कुष्ठः शब्दः खरतो वर्णतो वेति” पाठो दृश्यते ।
तथाचोद्वादयो न मन्त्राः ॥ अतएव वैदिकानां सत्र मन्त्रप्रसिध्यभाव उपपद्यते ॥

अनेन प्रसङ्गेनोपरिधार्ष्टिकरूपमन्त्रत्वेन सूत्रकार निरूपयति । तत्र ऋधमन्त्राणां लक्षणपर्यवशेन व्यवस्थितापाद्वि-
भागतमिति “तेषां ऋक्यजुष्यसामेषां वाप्यवयवस्यै”त्यत्र निरूपितम् ॥ गीतयस्तु सामपदेन व्यवहियन्ते । अतिरिक्ताश्च मन्त्रा
यजुर्मन्त्राः । ऋग्वेदगता मन्त्रा ऋधमन्त्राः सामवेदगता मन्त्राः साममन्त्रा यजुर्वेदगता मन्त्रा यजुर्मन्त्रा इति लक्षणं तु न
संभवति । सर्वेषु हि वेदेषु सर्वेऽपि मन्त्रा विद्यन्ते । अतएवो “यैर्हृथा क्रियते उपांशु यजुषा उधैः साक्षा उच्चैर्निगदन्ते”ति
वाक्ये षड्ग्राह्यान्मन्त्राः “अक्षेर्हृथवेदो वायोर्वेनुर्वेद आदित्यास्त्रागवेद” इत्युपक्रमे वेदसुखा मिष्यर्थवाच्योरेकविपयस्त्वनिमात्
लपक्रमस्थार्थवाच्यत्वेदपदानुसारेणगौरीवेदपरा इति “वेदो वा प्रावदसंवादि”त्यधिकरणे निरूपितं सप्रयोजनं भवति । अत्र हि
पूर्वपक्षे वेदान्तरगतानामपि ऋधमन्त्राणामुपेक्षारणं सिद्धान्ते तु तत्तद्देवस्वर इत्युपक्रमपरानुमादौ व्यक्तम् । तथान नायं
नियमो यद्वेदे ऋधमन्त्रा एषेर्युगादिमन्त्राणां वृषक लक्षणकरणमुपपद्यत एव । ऋगादिविधिवाक्यानां लक्षणं तु तत्तद्देव-
गतविधिविषयत्वमेवेति न दोषः ॥

यस्तु पूर्वोक्तेषु वाक्येषु मध्ये “उच्चैर्निगदन्ते”ति वाक्यं तत्र निगदशब्देन निगदो वेद इति चतुर्थो वेदो न विवक्ष्यते । निग-
दशब्दो हि उच्चैर्गद्यमानत्वगुणयोगेन यजुर्वेदोपानेन बोधयति । तथाच न सहाभेदेन वेदवेदो विपक्षितः । शयमेव न्यायो
कौक्षिकस्य ब्राह्मणपरिभाषाकन्यायस्य मूलम् ॥

यथाहि “ब्राह्मणमात्रं परिभाषकं भोज्ये”ति खंदाभेदे धर्मभेदे च सत्यपि परिभाषकशब्देननपि ब्राह्मणविशेष एव
विवक्ष्यते नरन्त्राङ्गण एवमन्त्रापि यजुर्विशेष एव निगदपदेन विवक्ष्यत इति न किञ्चिदनुपपन्नम् ॥ यस्तु कौक्षिकस्तत्तत्कौ-
ण्डिन्यायः यथा “ब्राह्मणभ्यो दधि दीयतां तर्कं वीळिन्याये”ति, अत्र ब्राह्मणविशेषस्यैव कौण्डिन्याद्वेदेनपि ग्रहणमिति
तत्र कौण्डिन्याय इति न देयमित्यभिप्रायोऽपि गम्यते, ब्राह्मणपरिभाषकनामने तु परिभाषकत्वानयनं न कर्तव्यमिति न
गम्यत इति ब्राह्मणपरिभाषाकन्यायादिलक्षणेऽप्यं न्यायः ॥

“उच्चैर्निगदन्ते”त्यत्र ॥ निगदानामुपांशुत्वसाक्षात्तया च तन्निषेधोऽप्रातिश्रेय इति ब्राह्मणपरिभाषाकर्तृत्वात् न्यायो मूलम् ।
अतएव भाट्टीयिनायां निगदग्रहणं तु ब्राह्मणपरिभाषाकन्यायेनेत्युक्तम् । “प्रकल्प्य वाक्याद्विधियुक्तवांस्तमिषिषाते” इति
न्यायेनो “पाठु यजुर्वे”ति वाक्यं हि निगदव्यतिरिक्तानामेवोपांशुत्वं गम्यतीति ॥

एतावता प्रवन्धेन ऋगादिमन्त्रलक्षणानि यानि निरूपितानि तैर्ऋगदिमन्त्रपरिमाणमप्यर्थास्त्वितम्, यजुर्मन्त्र-
परिमाणं तु न प्राप्तं श्रुतिप्रतिष्ठितप्रमाणमेव यजुर्मन्त्रत्वात् । तत्र वैकर्म्यत्वमेकमन्त्रत्वप्रयोजकमिति वर्णनीयम् ।
सत्र किं नाभैकार्थत्वम् ? न तावदेकविषयकत्वम् । “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकांशो यजेते”ति हि वाक्यस्यैकत्वम् ॥ सिद्धयेव ।
मित्रप्रतीतिविषयानेकमुद्देश्यविशेष्यराहित्यं तदिति विवक्ष्यते यद्यपि नोक्तदोषः, अवेकेयतायि सुदृष्टविशेषाणां तर्क-
प्रतीतिविषयत्वात् । तथापि “भगो वा मिमञ्जतु अर्धमा वा विमञ्जति”त्यादिमन्त्राणामेकत्वमापेक्षते । यद्यपः यजुः तन्मन्त्राः ।
एतेनैकप्रयोजनफलं एकत्वमित्यपि परास्मः । सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ इत्यस्य तदनापेक्षः । अतो मित्रप्रतीतिविषयानेक-
मुद्देश्यविशेष्यराहित्ये सति विमञ्जमानस्याप्यहत्वं एकत्वमन्यतम् ।

“स्योनं ते सदनं कृणोमि इतस्य पारया मुखेनं कल्पयामि” इति मन्त्रे विमञ्जमाने “तस्मिन् सीदायुते प्रतिविष्टे”ति
मन्त्रो यथा साक्षाद्भूः तस्मिन्पदार्थानिर्णयात्, नैवं “भगो वा विमञ्जतु” इत्यस्य विभागेन “अर्धमा वा विमञ्जतु”
इत्यस्य साक्षाद्भूत्वम् । अत्र साक्षाद्भूत्वपदेनार्थव्यतिशान्दर्शोपजनकत्वं विवक्षितम् । विमञ्जमानसाक्षाद्भूत्येऽपि
“रथोनं ते” “तस्मिन् सीदति”ति मन्त्रोर्भिन्नप्रतीतिविषयानेकमुद्देश्यविशेष्यरहितत्वं नैकमन्त्रत्वम् । तथाच वाक्यादिदस्य
बलीतरत्वेन मन्त्रद्वयस्य व्यवस्थया सद्वनसादनवर्धनविषयोऽपि बह्व्यमना उपपद्यते । यथा पदैकवाक्यतास्थले साक्षा-
दुत्वेनैकवाक्यत्वमेवं वाक्यैकवाक्यतास्थलेऽपीति प्रयोगविधिरपि शीत एव कल्प्यमात्रोऽपि भवति । तथान निम

यत् । पशुर्नाम हृदयावयवसमुदायावयवेष्वपि प्रमाणं । हृदयत्वेन सत्कारविधायिने न दीपे ।
संस्कारस्तेनैव रूपेण विविधयोग इति या न नियम इति हृदयत्वेन सत्कारविधायिने न दीपे ।
व्यप्य सैतत् भाहरीपिचाव्याख्यायां प्रभावसां प्रदेवत्वपिकरणे । अतएव "ग्रह संघादी"त्येकत्वविशिष्टग्रहस्य
समागंसत्कारविधिरिति पूरक उपपत्तये । अन्यथा "ग्रहेष्वहोती"ति बहुत्वविशिष्टत्वेन विनियोगात्तदनुष्ठानप्रसङ्गात् । अतो
हृदयादियावयवानामपि शुभविशिष्टात् "दश्रा खरोती"निवत् "अशीतोनीच पशुमन्त्रे" इत्यादिवाच्य न समुदाया-
नुवादस्त्वयम् ।

[illegible]

कस्यैव कर्मणोऽभ्यसेन प्रयोगेणदयाप्रभु । सर्वेषु कर्मण्येव प्रयोगेणदयाप्रभु ।
 एवमेव, "यिदादपनममिहोन लुभेति" "एकादश प्रयान् यजते" "सादी प्रयोगभेदाभावात् निमित्तमिति"
 एवं नामभेदेभ्योऽपि कर्मभेदे निमित्तम् । नयां "ईषे ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सवज्योतिरेतेन सहस्रदिनेन
 यजेते" स्तन ज्योतिरारिणभेदात् कर्मभेद । "यस्य ते यज्ञे ते ज्योतिषा यजेते स्तन हि यथा ज्योतिरोऽप्रकरणमनुवतः,
 न तथाऽन तदिति नामकदेवो नामग्रहणमिति ज्ञानेन नान् ज्योतिरोऽमस्यैव ज्योति शब्देन ग्रहणम् । अन ह्यपदश्च
 प्रकरणविच्छेदको वर्तते । नार्थकदेवो नामग्रहणेन न्याय प्रकरणादितात्पर्यमाहप्रमाणसत्तायामेव प्रवर्तते । नञ्प्रत्यय
 सहाद्वयेन किञ्चित् प्रबोधनम् । तत्सिद्ध सहाभेदात् कर्मभेद इति ।
 अतः प्रयोगभेदोऽपि कर्मभेदे निमित्तम् । ज्योतिरारिपदनिर्देश एव निमित्तमिति तत्रोद्भिदाय
 "यस्य ते यज्ञे ते ज्योतिषा यजेते स्तन हि यथा ज्योतिरोऽप्रकरणमनुवतः, न तथाऽन तदिति नामकदेवो नामग्रहणमिति ज्ञानेन नान् ज्योतिरोऽमस्यैव ज्योति शब्देन ग्रहणम् । अन ह्यपदश्च प्रकरणविच्छेदको वर्तते । नार्थकदेवो नामग्रहणेन न्याय प्रकरणादितात्पर्यमाहप्रमाणसत्तायामेव प्रवर्तते । नञ्प्रत्यय सहाद्वयेन किञ्चित् प्रबोधनम् । तत्सिद्ध सहाभेदात् कर्मभेद इति । अतः प्रयोगभेदोऽपि कर्मभेदे निमित्तम् । ज्योतिरारिपदनिर्देश एव निमित्तमिति तत्रोद्भिदाय

प्रकरणविच्छेदको पतिते । न्यायिकरुदेतो नायमहणमालं व्याप्य कुरुते ।
सहस्राद्येन किंचित् प्रयोजनम् । तत्तिसह सप्तमेदात् कर्ममेद इति ।
अथ उद्योतिरादिपद नायमेयमित्यत्र यागसामानाधिकरण्या विना उद्योतिरादिपदनिर्देश एव निमित्तमिति तजोहिदाया
यिकार्य विवेक नामलज्जितेनो यथा भवति, न तथा “क्षमियो यजती”त्यादिपतिते न “क्षमियो यजती”त्वादी सहामेदं
कर्ममेद इत्यादि पूर्वमेव निरूपितम् ।
तथाभ्यासेन कर्ममेद उपपदानां नाभावे उपप
त्तिरिति न कर्ममेद, किन्तुपतितेष्टल एव

[illegible][illegible]

“दप्पा जुहोति” “पयसा जुहोति” इत्यादीनां कृत्यानां अनुष्ठानेन
 मेदस्त्रिमहिर्भेने भिन्नयोगे ।
 “दप्पा जुहोति” इत्यनेन निदत्तात्, नापि होमवि
 धिमहोत्र जुहुवात्सर्गादम् । इत्यनेन निद

“दग्ना जुहोति” “यस्या जुहोति” इत्यादीनां तुल्यार्थश्रुत्यात्तत्त्वज्ञानेन ।
 मेकस्मिन्मित्रेणे भिन्नयोगः ।
 दग्नेन्द्रियकामलस्य जुहुयादित्यत्र तु यद्यपि न दक्षिणमुखविधानम् “दग्ना जुहोति” इत्यनेन सिद्धत्वात्, नापि होमविधानम् “अग्निं जुहोति जुहोति” इत्यनेन सिद्धत्वात्, नापि फलसंबन्धकारणम् “अग्निहोत्रं जुहुयात्तर्कश्रुत्यात् । इत्यनेन सिद्धत्वात् । तत्र प्रथमपक्षे फलप्रदानसंबन्धं तृतीयकस्य शुभविधानान्तर्भावकं शुभफलसंबन्धस्य फलसंबन्धस्य च विधानेन वाक्यभेद इत्यादिदक्षिणं दोषजातमशोदनीयमिति “रौप्यं चर विवैषैतं ब्रह्मवैषकाय” इतिवद्विहितिक्रिया दत्तमेवान् विवक्षितमिति वाङ् । त्वेव साधयेत् ।
 अग्निहोत्रान्तर्गते विवक्ष्यते, किन्तु तदाशयेनैव दग्ना इन्द्रियसम्पत्तयश्चो बोध्यते । तत्र च सिद्धत्वात् ।

नायामिहोक्तद्वोमात्रिच्छिकायान्तरं विवक्ष्यते, किन्तु तदाश्वेत्यैव दम्भ इन्द्रियरूपसम्बन्धो भोष्यते । तत्र च तद्वत्सल
दम्भ क्रियाश्रय श्रित्वा कल्पाद्यवतामानात्प्रकरणेनप्रथमतोपस्थितहोमानुवादन साधुप्रमाणानां दुष्प्रामाण्यं न दधिपदवै
वर्त्म कल्पद्वयविवर्धय्यं वा ।

भावनाभेदोऽध्यायायः, अध्यायेन हि प्रथमं भावनाभेद एव । एवं गुणेनापिः गुणस्य साक्षात् भावनायामेवान्वयात् । एवं प्रकरणान्तराणीति चान्दान्तराधिकरणेऽपि स एव निरूप्यते । संक्षयार्थबोद्धुं धात्वर्थभेदकत्वेऽपि न विरोधः; तत्र गहान्तराभावादिति ।

अत्राभ्यासात् कर्मभेदस्योदाहरणम्—“तमिषो यजति” “तनूनपातं यजति” “इदो यजति” “वह्निर्यजति” “साहाकारं यजति” इति । अत्र यद्यपि न धातुभेदः, तथापि मन्त्रस्वपि एक एव आगो यदि विवक्ष्यते न तर्हि किमपि प्रयोजनं संभवति । अतो विधिः पुनःश्रवणं भावनाभेदार्थम् । भावनाभेदस्य यागभेदमन्तरा न संभवतीति धात्वर्थभेदोऽप्येक-धातुयोग्यत्वेऽप्यर्थसिद्ध एव । “तमिषो यजति” “तनूनपातं यजति” “वह्निर्यजति” “साहाकारं यजति” “इदो यजति” इति पदवाक्यानि दर्शपूर्णमासप्रकरणे भिद्यन्ते । एतामि वाक्यानि उद्दर्शपूर्णमासयोगोद्देशेन न समिदादिदेवताविधानार्थाणि; आग्नेयादियागस्यैरेव तत्राध्यासिदेवतानां शिष्टत्वेनोत्पत्तिशिष्टगुणावरोधे गुणान्तरावरोधो न न्याय्य इति न्यायविरोधात्, अतः कर्मभेद एताव विवक्षणीयः ॥

तत्र च नित्येन न गुणवैवाक्यानम्; तमिषादिवाक्येषु समिदादिपदानां कर्मनामधेयत्वेन देवतापरत्वाभावात् । यथाह “मि-
होत्रं जुहोती” “सत्रामिहोत्रं पर्वं तत्सत्यन्वायेन नामधेयं एवं समिदादिपदमपि नामधेयमेव ॥

इत्यन्ते” “समिज्योतिर्यजोतिरिमःसोहो”ति मन्त्रलिङ्गादिवान् “समिषः समिषोऽत्र आजस्य वियन्तु” “तनूनपादम आजस्य सितु” “इदो अत्र आजस्य वियन्तु” “वह्निम आजस्य वेतु” इत्यादिमन्त्रलिङ्गादेव देवतायाः प्राप्तिर्भवः । समिदादिपदा-
नामत्र नामधेयत्वेऽपि यजिसामानाधिकरण्यादेव वात्तदबोध इति समिदादिसङ्कल्पेन यागस्य लिखने प्रयोजनाभावाद्-
नन्यपरविधिपुनःश्रवणरूपान्तराभावात् कर्मभेदः ।

“अथैव ज्योतिर्यथैव मिषज्योतिर्यथैव सद्यज्योति”ति सत्र ज्योतिरादिपदानां न “एतेन सहस्रदशशेन यजेते”ति यजि-
सामानाधिकार्येन धात्वबोध इति यजिसामानाधिकरण्यं विनाऽऽप्राप्तानां नामधेयत्वाभावेऽप्येव देवताविधानादितानां कर्म-
भेदकत्वं निरूपयित्वा इति न संक्षयाऽत्र कर्मभेदः । येन न्यायेन समिषपदं नामधेयं तेनैव न्यायेन तनूनपादादिरपेक्षानपि
न देवताविधानमिति “दध्रा जुहोती” “सावित्रं गुणयिमित्योपपन्नमपि न भवति ॥ प्रकरणात्तरन्यायस्तु वात्र भवति ।
अतुपरिस्थितौ हि प्रकरणात्तरम् । न चात्रातुपरिस्थितिः । तत्सिद्धं चान्दान्तरमिषाभ्यागोऽपि कर्मभेदमादाधतीति । तथाच
पञ्चमयाजमन्यानि पञ्चाह्नःपूर्वाह्नःशुक्लःशुक्लः । “अगिहोत्रं जुहोति” “दध्रा जुहोति” इति वाक्यबोद्धुं नाम्मासः; होमस्य
इत्यापेक्षित्वेन इत्यविधानेन सार्थकत्वात्, अन्वयपरविधिपुनःश्रवणाभावात् । एतेन “दधेन्द्रियकामस्य जुहुयादि” “जनापि न
कर्मभेद इति सूचितम् ॥

यथा “मिहोत्रं जुहोति” “अमिहोत्रं जुहुयात्सर्गकाम” इति वाक्यबोर्दे कर्मभेदः; प्रथमस्योत्पत्तिपत्रत्वेन द्वितीयस्याधिकारपर-
त्वेन चान्यपरत्वादिभिपुनःश्रवणस्य, तथा “दध्रा जुहोती”ति विहितस्य “दधेन्द्रियकामस्य जुहुयादि” “सत्र शतसंभन्धेनान्यपर-
त्वाच्चानन्यपरविधिपुनःश्रवणरूपान्तरासंभवं ॥

अनेनैव न्यायेन “य एवं विद्वान् पीणमासं यजते” “य एवं विद्वानमावासासि” “सत्र नामेदादिभागन्यतिरिक्तयागान्तर-
विधानम्; वेपामेव पण्यां यापानां पीणमासादिनामसंबन्धबोधनेनान्यपरत्वात् । नहि “य एवं विद्वान्”ति वाक्ये यागविधानं
संभवति । तद्वैव यागस्य विधिवैव सत्रावत्ये वाक्यान्तरे वा प्राकरणिके इत्येव देवतयोर्देव्यमात्रस्य वा विधिरस्ति । यथाऽ“मिहोत्रं
जुहोति” “सोमेन यजेते” “त्यादौ । अत्र तु सत्रावत्ये इत्यं देवता वा न भूयते । नापि वाक्यान्तरेण तयोस्तिष्ठति । तदिदं
वाक्यं न “यदाग्नेयोऽटाकपालोऽभावात्समायामि”ति नवति । तत्राग्निदेवतायाः पुरोडासस्य च प्राक्तकर्मोद्देशेन विधाने वाक्य-
नैदापरथा क्रियान्तरविधानं हि समापद्यते ।

नापि “वाग्नेमी पीणमास्यामनूयेते” “शृष्यन्तदी अग्नवासासायसि” विनियुक्तमश्लिष्टात्, अग्निराग्नयोर्देवतात्वस्य
“सर्वस्य वा पतयज्ञाय एष्टते यत् शुक्रानामाज्यमि”ति इत्यस्य च प्राप्तिः; वाग्नेमीशृष्यन्तदीवाग्नेयोर्देवतात्वव्यवस्थान्तर-
परत्वेनाविगोचरत्वात् । “सर्वस्य वे” “सस्याप्युपांशुदागविषयत्वात् प्रकृतोपयोगः ।

अनेयमाश्ला—“य एवं विद्वान्” इति वाक्यं क्रियान्तरविधिरमेव । इत्येव देवतयोः प्राप्तिस्त्वितिदेवेन भविता । यथा हि
होमयागः सार्धचोदितदेवतत्वादेव एवमयमपीति ज्योतिहोमस्यैव तत्प्रकृतितत्वादीकारे हि न बोधः । अतोऽपूर्वभेदोऽत्र विव-
क्षितः—इति ।

तत्रेदं समाधानम्—ज्योतिहोमस्योत्पत्तिपत्रयोपादिष्ववलिखितत्वेनेतीनां दर्शपूर्णमासविकृतित्वेन दर्शपूर्णमासत्वस्वरूपनिर्णयादि-
त्वं रीमिहोमयोमस्यैव निर्णयमावेन “य एवं विद्वान्”तिवाक्यमिहोमस्य यागस्य ज्योतिहोमविकृतितत्वात्संभवं इति ।
“य एवं विद्वान्” इति वाक्यद्वयविहितवाक्यादेव हि दर्शपूर्णमासौ ।

तथावैकटिकानुवादेन तस्य पूर्णमासी अमावास्याति नामसंबन्ध एवात्र क्रियते । तत्र पीणमासां आग्नेययागः उपांशु-
यागः अमिषोमीययाग इति चिक्रं, अमावास्यायां आग्नेययाग ऐन्द्रयागः ऐन्द्रयागः इति चिक्रमिति विभागः । दर्शपूर्ण-

यानामेव तत्र विचारः, अस्व चातथात्ममेव । “वैश्वदेवेन यजेते” इत्यत्र तु सर्वतोऽयमुवादेऽपि “यद् विश्वेदेवाः समयजन्त तद् वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वमिति” निर्वचनमादेव वैश्वदेवत्वस्यो नामधेयमिति स्थितेऽपि कृत्यान्वितत्वेन वैश्वदेवाधिकरणप्रकृतिः । सर्वथा तु गौणमास्यामास्यापदे नामधेये इति सिद्धम् । वस्तुतस्तु यत्र नामत्वं इत्यविहितं वा सन्निधानं तत्रैव पूर्वं निमित्तानि निरूपितानि, अत्र तु ज्योतिष्टोमादिपदमिव गौणमासीपदं नामतया वाक्यान्तरपौलोचनेन निर्णीतमेव वर्तत इति न दोष इति ।

उपांशुवाक्ये तु उपांशुवाजपदस्य नामत्वे नैकमपि निमित्तं वर्तते इति न कथमपि गौणमासीवदुपांशु याज इति युक्तम् । तथाच “विष्णुरपांशु यज्यः” इत्यादीनां त्रिशष्टिविधित्वस्य गुणविधित्वस्य वाऽऽवगाढं अर्थवादस्यमेवेति सिद्धम् ॥

यत्र नृपकमोपसंहारयोरैकरूप्यं नास्ति तत्र विशेषविधित्वं संभवति चेदपि यदि गुणविधित्वे साधनं तर्हि गुणविधिरिव तत्र भवति । यथा “अग्निहोत्रं जुहोती” खनन्तरमाह्रातेषु “दध्ना जुहोति” “पयसा जुहोति” “यवाग्वा जुहोति” इत्यादिषु । अत्र हि पूर्वांशुविनिष्ठाभावात्तैकवाक्यत्वं किं तु भिन्नवाक्यत्वमेव । तथापि सर्वेषामपि वाक्यानाम् एकविधिद्विप्राज्ञाविनिष्ठाभावात्विधानमेव, ननु “दध्ना जुहोती” इत्यादिवाक्यविहितानां वयणां वायव्यां “अग्निहोत्रं जुहुयादिति” वाक्यनमुवात् इत्युक्तिकरणीयम् । तथा सति ह्यनेकापूर्वकल्पनाप्रसङ्गः ॥

“आमेयादिवाक्यैरेकवाक्यविधावपि “य एवं विद्वानिति” वाक्ये तस्यानुवादेन गौणमासीनामसंबन्धस्य “गौणमास्यां गौणमास्या यजेते”ति गौणमासीकात्तस्य समुदायसम्बन्धसिद्धिर्न प्रयोजनं यथा सिचये, न तथा दध्नादिद्व्यक्षयापसमुदायस्याग्निहोत्रमिति नामसंबन्धस्य क्रियमपि प्रयोजनम् । यद्यपि त्रयाणामेव समुदायस्य “अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम” इत्यत्र फलसंबन्धः प्रयोजनमत्र भवति; तथापि “य एवं विद्वानिति”ति वाक्यस्य यागविधिरिव यथा रूपज्ञानो न तथाऽत्र रूपाक्षाः; दध्ना जुहोतीत्यादीनां गुणविधित्वेन शास्त्रेणैकविधित्वेनाग्निहोत्रवाक्यमपि गौणमासीभावसहस्रम् ।

एवापि यत्र स्मरणेनैव वाक्ये प्रमाणान्तरेण स्मरणः सन्निधिपठितान्यपराणि वाक्यान्त्यनेकगुणमिधिपराणि तत्र शीर्षमास्याधिकरणम्, यत्र तु सवित्री एकरूपसमर्पकमपि वाक्यानि विद्यन्ते तत्रोपकमोपसंहारैकरूप्यादेकवाक्यता-मकरत्वे रूपाणां प्रमाणान्तरप्राप्ते उपांशुवाक्याधिकरणम्, तादृशरूपाणां प्रमाणान्तरप्राप्ते तु गुणविधिरित्याद्या-रामिश्रेणाधिकरणं प्रवर्तते इति निष्कर्षः । एतेन “वैश्वदेवेन यजेत” इत्यत्र यागविधिः “आमेयमष्टाकपालमिति” वाक्येन गुणविधिरिति दृष्ट्वापि—प्राज्ञाः गौणमास्याधिकरणेन तस्यानुवादमात्रत्वात् । अत्र “यद् विश्वेदेवाः समयजन्त तद् वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वमिति”ति याक्यतोपांशुसारेण वैश्वदेवशब्दो नामधेयमिति वैश्वदेववाक्यमापमिधाने हि तत्र रूपप्राप्तिः कथमपि न संभवति ।

तस्मान्न यत्र यद्वान्यसन्निधौ इत्यदेवतादिनिमित्तकर्मणो बहूनां विधिरस्ति, तस्य कचन इत्यदेवतादिनिमित्तं न भवति, तत्र समुदायानुवादो यथा वैश्वदेवादियाक्ये । यत्र तु अनन्तरभुतानां इत्यविधित्वाद्यभावात् एकवाक्यता चाव-श्यमते, तत्र सेवार्थवादत्वं यथा “यद्वाक्यतायो भवती”त्यादीनाम्, अन्यथा तु गुणविधित्वात्किं यथा “दध्ना जुहोति” “पयसा जुहोती” इत्यादीनामिति निष्कर्षः ॥

“सोमेन यजेते”ति विध्यन्तरमाह्रातेषु “ऐन्द्रवायवं जुहोति” “मित्रावरुणं जुहोति” “आश्विनं जुहोती” इत्यादिषु “अग्नीषो-मीयं पशुनालमेते” खनन्तरमाह्रातेषु “हृदयस्त्रयोऽक्षयस्य जिह्वाया अथ वसतः” इत्यादिवाक्येषु च यदि “दध्ना जुहोती”- इत्यादिवद् गुणविधित्वं तर्हि “सोमेन यजेते”ति अनुवादः, यदि तु तेषां सर्वेषां यागविधित्वं तर्हि “सोमेन यजेते” इत्यत्र समुदायानुवादः ॥

तत्र किं युक्तमिति जिज्ञासायां ऐन्द्रवायवादिवाक्ये देवतायाः अपि श्रवणात् वाक्यवाक्य इव यागविधानात् समु-दायानुवाद एव सोमवाक्ये । एवं हृदयस्त्रयोऽक्षयस्य जिह्वाया अथ वसतः इत्येवमात्रेण देवतायाः यागविधिरिति समुदायानुवाद एवाग्नीषोमीयवाक्ये । तत्र च सोमवाक्ये सोमस्य गुणविधित्वं न संभवति, “सोममग्निपुणोती”ति संस्कार-न्यायानुपपत्त्येव तस्य सिद्धत्वेन सत्प्रत्ययन्यायेन सोमस्यस्य नामत्वात् । एवं हृदयस्य हस्तिपुनर्मर्मात्तत्वात् पक्षोः पञ्चपदमपि नामधेयम् । अतएव “न तौ पक्षौ करोति न सोमे” इति पञ्चसोमसम्बन्धयोगान्मत्वेन व्यपदेश उपपद्यत इति पूर्वपक्षिणो मत्तन्त्रे ॥

सिद्धान्तस्तु—ऐन्द्रवायवादिवाक्ये न देवतावद्विदः । तत्रैव हि देवतावद्विदः यत्र हस्तिपौऽपि स्वशब्देनोपादानम्, यथा “वायवं प्रेतमारुमेते” इत्यादी । अत्र तु “ऐन्द्रवायवं जुहोति”ति प्रद्वयस्य संस्कारस्यैव देवतासंज्ञयो विद्यते । यत्र च प्रद्वयफलितोच्चारणमप्ययमप्रतिपाद्यायेन देवतानां संबन्धमेव । तथाच “वाहस्यलव्यदरी”ति वाक्यस्यैव गैतद् यागविधायकम्, किंतु सोमयागाद्रमते सोमप्रद्वये इन्द्रवाय्वादिदेवताकमन्त्रोच्चारणपूर्वकत्वेनैव विधायकम् ।

एवं हृदयस्त्रयोऽक्षयस्य जिह्वाया अथ वसतः इत्येव पक्षोरेव, तस्यैव हस्तिपौ यस्य देवतासंबन्धः प्रत्यक्षः सति संभवः ।

विशेषमात्रेऽधिकारो भवति। त्रिकाङ्गविचारोऽपि तत्रैव तत्त्वप्रयोजनमेव । व्यक्तं चैतत्कल्पतरुपरिभाषे । यथाहि “यवांसु रथकारोऽ-
मीनादाधीते”ति शोधननारथपर्यन्तरथकारस्याप्याधानविधानान्यक्तानुपपत्त्या भवति। केवलरथापि तस्य तदपेक्षितवेदभागना-
श्राप्यवनमयद्वयमन्त्रीकरणौपम्यं, यथा वा स्त्रीणामप्यवेषणमात्रोपयोगिनां मन्त्राणामभ्ययनं न विरुद्धं, तथा घृतेणामभ्य-
क्षिणेन अक्षरस्यापि तत्र विरुद्धविलिखिका च्छाद्वाद्यवमेवोत्तरमीमांसायां निराकरणीया । न हि कर्मसु अपिमिदयोऽप्युप-
पत्त्यादेषकं व्यामन्त्रणादिभिर्न किमपि विद्यते । जानश्रुतिं घृतेति त्रैवो यथाऽमश्रयति स न तथाऽप्य किमपि म्रियते । एतेन
मीमांसाद्वये देवताधिकरणद्वयमप्यधिकारद्वयनिरासिभिः पूर्वपक्षसिद्धान्तरप्राप्तिनां सार्थकमिति सूचितम् ।

तथाप्यश्राप्यधिकरणसिद्धान्तरूपप्रयोजनसिद्ध्यर्थमवयवमूरीकरणायं यद् “वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीवाधते”स्त्रयं विधि-
प्राधानविधानमेव न ब्राह्मणादिनिमित्तेन वसन्तादिकास्मात्प्रविधानमिति ।

अत्राद्युपेयादि वाक्यानि — “वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीवाधते” “ग्रीष्मे राजन्व” “शरदि वैश्व” “यवांसु रथकार”
इति च । तत्र सर्वेषु वाक्येषु विशिष्टाधानान्तराण्येव विधीयन्ते ।

तत्र वाच्यप्रयोगाभिरुक्तारूपस्याधानस्य विधिः, तुरीयेषु तु अग्निविशिष्टाधानस्य विधानमवस्थां न तु रथकारार्थम् ।
यथा श्रौतगिकानां मन्त्रेषु वेदाध्ययनसाध्याशंज्ञानवरवादधिकारः नैवं रथकारस्येति तत्कर्तुंतेषु कष्टेषु तोषयोगो भवति ।
तथाच पूर्वमीमांसाप्रतापप्रत्यक्षविचार्ये विद्याभाष्योऽप्येकं विहितमेव । तथाच कल्पतरुसिद्ध्यन्तर्निहितमेव पूर्वमीमांसाप्रता-
पप्रत्यक्षविचार्ये सूत्रयुक्तिरित्युक्तनिरासम्बन्धेनैवादि परिसरं व्यक्तम् । तथाच तुरीयवाक्ये “सकृन् दृष्टोती”स्त्रयं
विनियोगभक्तं स्वीकृत्याग्निविशिष्टाधानं स्वार्थं विधीयत इत्येवार्थः ॥

एतेन प्रपञ्चेन सति सर्वेभ्यः गुणविधिरन्यथा गुणाकर्मभेदः, स च यदिदम्बन्धमन्यथाहरे कचिन्निमित्तं कचिन्निमित्तादिकं
निरूपितम् । इतः परमिदं निरूप्यते यत् स गुणो लोकप्रसिद्ध इति न नियमः, किन्तु योगसिद्धौ वैदिककर्ममात्रान्वययो-
ग्योऽपि भवतीति । यथा “दाक्षायणवक्षेन स्वर्गकामो यजेते”स्त्रयं दाक्षायणपदयो न लोकप्रसिद्धः तथापि दक्षस्य यजमान-
स्यायनमाहृतिरिति योगसिद्धौ “लोड्य” कर्मान्वययोग इति तत्र कर्मावमाहृतिविधानं विवक्ष्यते । तथाच मान कर्मभेदः ।
अतएव “द्वे पूर्णमासौ” “द्वे अमासास्वे” इति आहृत्योक्तपदस्याननुपपत्तये ।

“वक्षिदा यजेत पशुकाम” “वाजपेयेन स्यादायकामो यजेते”त्यादिषु गुणपक्षसंबन्धे यथोरपि विशिष्टमाद्यवक्ष्यते पति-
प्रत्यान्यवाद्येभ्यस्तत् तस्यापि विधानं करणीयमनन्तरं फलसम्बन्धः करणीय इति वाक्यभेदो न तथान्न सम्भवति । न हि
आहृत्यमिरुक्तानाहृतादि दर्शपूर्णमासयोस्तत्पत्तिविधौ वर्तते ।

किंचोद्भित्त्वन्त, दाक्षायणपदं न गुणे कर्मणि च गुण्यकृतिकम् । वाक्यस्य फलसाधनत्वस्यैव दक्षायजमानसंबन्धस्यान-
प्रमाणान्तराप्रामादत्वं । तथाच दाक्षायणपदं न यौगिकं किन्तु कर्माभिरूपितत्वेनैककृतमिति दर्शनीयम् । नचापि वाक्ये
योगार्थवाधो युक्त इति श्रोतृणां विचारण एव निरूपितम् ।

योगाद्भिर्यत्कीयतीति न्यायस्तु रथकारादिवक्ष्येवातुडावनादिसत्त्वं एव भवतीति पूर्वमेव निरूपितम् । दाक्षायणपदे
गत्वातुडावनात्वं तु “छन्दसि द्यादुमिषि”रिति परिभाषया सिध्यति साधकम् । नहि विशिष्य रथकारस्यैव दाक्षायणपद-
नामत्वे किमपि गमकं विद्यते ।

एतेन — “साकं प्रत्याचयेन यजेते”तिवाक्ये साकप्रत्याविपदमपि न नामभेदे किन्तु गुणपरमेवेति न यागभेद इति
सूचितम् ॥

अत्र तु गुणविधित्वं गुणफलसम्बन्धविधित्वं वा न भवति तत्र विशिष्टकर्मान्तरविधानमेव, यथा “वाक्यं श्वेतमाळमेत
भूतिकाम” “सौष्टं च च निर्मेयेद्व्यवस्येकाम” इत्यादौ च । तथाहि दक्षपूर्वमासयो “श्रीपामाळमेत” “वदुरो दुरीभिवेपदी-
ति”च श्रुतम्, वाक्यां चैषामाळमनुवर्तुं शिवांषी यो विहितौ तयोरेव “वाक्यं श्वेतमाळमेत सौष्टं च निर्मेयेति”स्त्रयं वाक्यं
भवेतिनिषेधिन्यामनुवर्तनेन चैव च, वाक्यादिवान्मन्त्रस्यानारण्याधीतत्वेन घालयत्वा
यदि” इत्य “श्रीपः बोरोद्वेन पशुकामस्ये” स्त्रयं “वमरोनापः प्रभवेत्”तिवाक्ययोस्तथापि प्रगणनं च । किन् “श्रीपामा-
ळमेत” इत्यत्रात्मन्मन्त्रिभ्यश्च स्वर्ग एवायं चतु नाम्ना, वाक्यादिवान्मन्त्रे तु आत्मन्मन्त्रेभ्यश्च देवतासम्बन्धात्तु मितयाग-
परत्वमिति वाक्यादिवान्मन्त्रस्याऽऽत्मन्मन्त्रिनेरात्मन्मन्त्रादयो न सम्भवन्त्येव ॥

अत्र देवतासिद्धान्तं पदं विद्यते तस्मिन्वाक्ये यजिष्यातोऽयमेवेति घालना वाच एव लक्ष्यते ॥ यथा “यदाग्ने-
वोऽयप्रथाभ्योऽग्न्यास्तथा च यौषमाणां चाप्युतो भवति”, “वाक्यं श्वेतमाळमेत” इत्यादौ । “श्रीपालमते” “श्रीड-

. अत्र प्राप्तीनाः द्रष्टो न विधानम् किंतु दधिकरणत्वस्य करणीभूतद्रष्टो वेति वदन्ति । दधिकरणस्य दधिकरणत्वं करणीभूतं दधि वा लक्षणयाऽर्थः । दधिकरणत्वस्य करणीभूतद्रष्टो वा करणत्वेन विधाने धातुर्धस्य यथाऽभय-
त्वेनैवावश्यो न तथा द्रष्टो विधाने । तथा हि होमस्य भाव्यत्वेनान्वयोऽपि संभाव्यते । केवलस्य हि द्रष्टः सिद्धलभावस्य
यागादिवत्फलभावनायां करणत्वेनान्वयो न संभवति । कर्तृव्यापारविषयस्यैव हि करणत्वमिति द्रष्टादेः कृषिदालस्यं प्रति
करणीभूतवतः कर्तृव्यापारविषयता न खलुपेक्ष यागादिवदित्यसि धातुर्धविशेषाकाङ्क्षेति तदाशयः ॥

आष्टौपिकायां तु द्रष्ट एव भावनार्थं करणत्वेनान्वयाः, यथा नायस्य किरावरूपस्यापि साक्षात् भावनकरणत्वं न
संभवति, एवमपि पारम्परिककरणत्वेन तस्य भावनानामान्वयः, एवं द्रष्टोऽपि होमद्वारेण करणलभावात् भावनार्थं कर-
णत्वेनान्वय इति यागविषये प्रमाणाभावः ॥

“द्रष्टा जुहोती” सत्येन तु न निश्चयः प्राप्तिर्द्रष्टः, किंतु “यस्या जुहोती”त्यादिकायात् विकल्पेनेति वक्ष्यामस्तस्यैव द्रष्टः
करणत्वम् । यथाहि “द्रष्टा जुहोती”स्यत्र विनतपर्यस्य करणत्वस्य भावनयाभावनयः एवं “क्षेत्रिद्यकामस्य जुहुयादि”
स्यत्रापि दधिकरणत्वस्य करणत्वेनान्वये तु विभक्त्यर्थस्य भावनयां साक्षादन्वय इति सिद्धान्तो भज्यते । “तीर्थं कर्त्तुं वि-
वेकैक्यावर्षसकाम” इत्यत्र धातुर्धस्य प्राप्तात्वादिशिष्टकर्मविधिरिति प्रकृते प्रकरणप्राप्तौ मानुवादेन जुहोतेत्याद्युक्तमात्रार्थ-
त्वात् विविष्टहोमान्तरविधिरिति सर्वं सुस्पष्टमिति नाम्नापूर्वमेव इति निरूपितम् ।

“एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमभिधेयमात्रं कृत्वा पशुकामो ह्येतन यजेत” इत्यत्र तु वारवन्तीयस्य रेवती-
संबन्धे फलसंबन्धे च बौध्दमाने यद्यपि न वाक्यभेदः, कृत्वैति कर्त्ताप्रत्ययेन यजेतेत्याद्यादेन च भावनान्वयस्या-
प्राप्त्यभेदात्साक्षात्साधनपक्षेणातः ; तथापि वारवन्तीयस्य सात्रो न वागमनकत्वं लोकसिद्धं प्रमाणान्तरसिद्धं वेति
न यागास्याध्यात्वेनाप्यवसंभवं इति यजिषद्वैयर्थ्यापत्तिः । सात्रः किरावरूपत्वात् वस्तुत आश्रयापेक्षैव नास्ति ।
एतेन—वारवन्तीयघातोर्द्वेष्टेन रेवतीविधानं तात्त्वमेव फलवापि विधानमिति पक्षोऽपि—पराशरः ;

रेवतीनामपि यागस्याभ्रमात्रायोगात् । गुणफलविधित्वत्वे तस्यैवाध्यात्वेनान्वयः, यस्य गुणजन्यत्वस्य योग्यता प्रकर-
णादिनोपस्थितिश्च वर्तते इति गोदोहनेन पशुकामस्येत्यादावपि गुणफलविधित्वं व्याख्यातम् ; अप्रत्ययेन गोदोहनापि
जनकतायोग्यत्वात् समिधिनोपस्थापितत्वाच्च ।

प्रकृते ॥ रेवतीनाः सात्रो वा सौत्रजनकत्वयोग्यत्वेऽप्यभिधेयमात्रावस्थायैव नोपस्थितिः ; अग्निदेशेन सौत्रान्तरागम-
पुनरुपस्थितत्वात् । वाक्येनैव संपन्नप्रकरणत्वे च वाक्यभेदः । तथाचाऽत्र निश्चिष्टवागान्तरविधानमेव । एतस्मैत्येतच्छ-
ब्दस्तु पूर्वतनवागस्यास्य न प्रकृतिविकृतिभावं गमयति । तथाच यावन्ति पदानि वाक्ये श्रुताणि तेषां सर्वेषामपि वा
पयार्थेऽप्ययः सिद्धो भवति ; अन्यथा यजेतेत्यस्य वैयर्थ्यावर्तः ॥

अतएव “यो दृष्टिकामो योऽग्राधकामो यः स्वर्गकामः स सौमरेण ह्युवीते”ति वाक्ये किरावरूपस्यापि सौमरस्य
सौत्राध्यमेव करणत्वमिति स्तुवीतेत्यस्य कार्यवर्गात् प्रातृपीकाया निरूपितम् ।

तथाच यत्रोपपदाध्यस्य साक्षाद्भावनयजनकत्वयोग्यता विद्यते, धातुर्धस्य च प्रकरणादिनोपस्थितिः, गुणफलपदे च भवतः,
तत्रैव गुणफलसंबन्धविधिरिति रेवतीवास्ये विविष्टवागान्तरमेव नियोजते ।

यत्तु पूर्वनिर्दिष्टस्य “यो दृष्टिकामो योऽग्राधकामो यः स्वर्गकामः स सौमरेण ह्युवीते”ति प्रकृतस्य वाक्यस्यानन्तरमा-
त्रावत् “होयिति दृष्टिकामाय निधनं कुर्यात् ऊर्गं इत्यग्राधकामाय क इति स्वर्गकामाय”ति वाक्यं तत्रापि न गुणफलवि-
धिरिति वक्षितः ; नियमस्य द्वैतसंभावनेऽपि तद्विधेयस्वरूपस्योपादेयत्वसिद्धमावात् । सौत्रं ॥ प्रकरणेनोपस्थितमपि न ही-
पादिमाग्निरिवैतम् । तथाच दृष्ट्यादिसाधनत्वे निधनविशेषाणां नियमनमेवात्र क्रियते । तदिदं सिद्धं यत् शब्दा-
न्तरादभ्यासात् संबन्धमा संख्या पूर्वतनवावयविहितकर्मोन्वययोग्यगुणान्तराद्वा कर्मभेद इति ॥

तत्राभ्यासात्कर्मभेदस्यापवादः दर्शयूर्ध्वमात्राधिकरणोपांशुमात्राधिकरणप्राप्तौत्राधिकरणपशुलोमाधिकरणैरनिरूपितः,
गुणात्कर्मभेदस्यापवादस्तु इव्यविशेषानुक्तिरादितोपस्थितवाग्योत्तरगुणाधिकरणगुणकामाधिकरणसौमराधिकरणैरपवादित इति
सर्वमानवचम् ।

यत्र यत्र कर्मभेदस्तत्र तत्र वाक्यभेदोऽप्यपेक्षितः । तत्र शब्दान्तरात्कर्मभेदे वाक्यभेदः सिद्धप्रतीतिविषयानेकमुपबन्धिवि-
ध्यत्वेन । एवं गुणात्कर्मभेदेऽपि । अभ्यासेन सख्या वा कर्मभेदे तु एकमुक्त्यभिधेयत्वात् “मग्रे वा मां विभजति”त्या-
दासि विमज्यमानसाकाङ्क्षामावेनैव वाक्यभेदः । संबन्धमा कर्मभेदे तु यदुपबन्धवानुपारेण वाक्यभेदे एव कल्प्यते
“दर्शयूर्ध्वमात्रायां सर्वकामो यजेते”त्यनेनेति न दोषः ।

प्रकरणान्तरोदाहरणस्यैवैकमुक्त्यविशेषकत्वमेव गमकम् । अयं भावः—यदुपबन्धवत्त्वे हि सिद्धप्रतीतिविषयानेक-
मुपबन्धिविशेषादिति सखि विमज्यमानसाकाङ्क्षत्वे गमकम् । तत्रैकदलाभावे च वाक्यभेद एव । “अग्निदेशेन जुहोति”

बृहस्पतिस्तु इति “तमेत वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषती त्यादौ यज्ञादीनां रतन्त्राभ्यानां ज्ञानोपयोगोऽनुपपन्न इत्यत्र बृहस्पतितत्त्वनिर्दिष्टतत्त्वमभ्युपेत्यवादेनैव न वस्तुन्येति चदा तत्त्वस्तरा निश्चितम् ।

“तमेत वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषति यत्नेन ज्ञानेन तत्त्वसाधनासत्त्वेन” इत्यत्र तु यज्ञादिसत्त्वेन यज्ञादिसामान्योपस्थापनायां प्रकरणान्तराभ्यामेव भेदः । एतेन—‘य इत्यादि पञ्चानां सोमेन वा यजेत सोऽमावास्यायां पौर्णमासीं वा यजेत’ इत्यादि न यज्ञभेद इति—सूचितम् । यच्चन्द्रसमभिव्याहृतानारायातेन कर्मण सिद्धतयैवानुवादेनोपस्थितं तथा सायजुहोतीतिवदनुपादेयगुणविधानस्यापि सम्भवात् ।

अत्र चानुपादेयगुणविधियानुपस्थितिं प्रकरणांतरमित्यत्रोक्तेरैव पूजाकृतृहस्पतिवर्ग्ये कर्मान्तरत्वे न स्यादिति उपादेयगुणसामान्याभावविधियानुपस्थितिरेव प्रकरणान्तरम् । ‘वाङ्मना निष्काशेन गुणभावश्च यत्तीत्यनेनोपादेयगुणस्योऽपि कर्मभेदस्य विवक्षितत्वात् उपादेयगुणसामान्याभावविधियानुपस्थितिरेवोपादेयगुणविधियानुपस्थितिः । प्रकरणान्तरमिति शास्त्रदीपिकाव्याख्याने सोमनाथीये व्यक्तम् ।

अत्रेव विचारणीयं प्रकरणान्तरेण हि धात्वर्थभेद उक्त भावनाभेदमात्रमिति । अत्र भाट्टीपिकाकारा धात्वर्थभेदमेवाभिप्रेयन्ति । अतएव सप्तमाध्यायतृतीयपादगतप्रथमाधिकरणे नान्यविदेहेन निर्यामिहोऽधर्माणां वीजप्रायिनामनगतामिहोने प्रातिस्फुरयते । अन्यसोमयथाप्युपदेशादेव धर्मसमवातर्ह्यकरणं निष्कृष्टमाप्येत ।

यत्तु शास्त्रदीपिकायां ‘ननु नामधेयैः सति पूर्वकर्मण उपस्थानम्, भवतु धातुपक्षः, भावना तु तैत्तानुपस्थानाद्विद्यत एवेति भावनाभेद एव प्रकरणांतरादि (युक्तं तत् सप्तमाध्याये शास्त्रदीपिकायामेव यत् “वीजप्रायिनामनये ध्रुवते—“मासममिहोऽनुहोति” इति, तत्रैवमिहोऽनाराधर्मोऽन्तरमिति स्थिते’ इति धात्वर्थभेदस्यैवानुवादात् पूर्वपरविहङ्गमिति न युक्तम् । इति ।

वेदान्तकृततरुपरिमलफलास्तु—‘वापयेयनेष्टा बृहस्पतिसत्त्वेन यजेते इत्यत्र बृहस्पतिसत्त्वान्तरे न विवक्ष्यते, किन्तु पुष्टतन्मेव नाम्ना तत्त्वोपस्थितत्वात् । अतएव “वाच्यमागो यजतीत्यत्र प्राकृताच्यमागविधानेन बोद्धव्येति सिद्धात उपपद्यते । अन्यथा तत्रापि भाव्यमागान्तरविधानापरत्वात् न चोदकलोप उपपद्यते । ह्यलोपकारप्राकृतात्त्वकात्त्वभागाप्रत्ययविधिनैव नैराकारत्वात् यत्तु तत्र बोद्धकलोप इत्यते । यद्यप्युपाध्यायभागात्तरैवानु विवक्षितं स्यात्, तथाह सत्याह्यलोपकारकत्वेन विहितसिन्धौ उपहोमादिसत्त्वेऽप्यतिदेश इवानुपस्थितदेश समापयते । तथाच प्राकृतान्यमागयोरेव पृथगेधीयाहृतया विधानमिव स्वतंत्रबृहस्पतिगवयैव वाचयेयात्तथा विधानमुपपद्यते । तथाच “मासममिहोऽनुहोति” इत्यत्रापि सप्तम्यतया निर्यामिहोऽन्त्येवानुपस्थितया विधिसम्भवात् प्रकरणान्तरात् धात्वर्थभेदः, किन्तु भावनाभेद एव । सप्तम्युपाध्यायधिकरणं तु निर्यामिहोऽनुहोति इव मासममिहोऽनुहोति देवताविधानकृतानुहोतनाम प्रवृत्तिविधिसामान्यिकं कृत्वा नालीकमिप्रावर्तति—वदति ।

अस्मिन् पक्षे “प्रकरणान्तरे च प्रयोगान्वयत्वमिति सिद्धे प्रयोगान्वयत्ववदपि स्वरसम् । अन्यमेवास्मिन्—“नाम्ना धात्वर्थमात्रम् । सन्निधाप्येत शक्तिः । भावना सप्तम्युपाध्यायविधयामात्रात् विद्यमाना न वायते । इति वास्तव्यानुपपत्त्येन मोनमाधीयेऽपि सप्तम्युपाध्यायविधये व्यकीर्तय । सवधा तु प्रकरणांतरमपि भेदशमापिति सिद्धम् ।”

उपादेयगुणसामान्याभावचानुपादेयगुणतत्त्वे कस्यापि शुभस्थानस्यैव न भवति । तत्र न नामानुवादाद्यनुपादेयदेशाकल्पनमित्यतः कदाचानुपादेयगुण । सप्तमासममिहोऽनुहोतीत्यत्र बाह्यस्य, ‘सत्त्वस्य दम्भिणेन त्रैलोक्येऽष्टादश पाद इत्यत्र देशस्य, ‘आश्रयमष्टादश निवर्तते इहाम’ इत्यत्र परस्य चानुपादेयस्य ध्वनमस्तीति सप्तम्यपि प्रकरणान्तराद्रेय एव ॥

एतावता प्राग्नेय चन्द्रान्तराध्यायसहस्रशतगुणप्रकरणान्तरे—इत्यप्यतिशयोक्तिरुपस्थित, इदानीं ॥ “वाच्यवीजद्वयेपूर्वमासाम्ना यजेते” इत्यत्र वीजद्वयेन वाच्यप्रयोगात् नित नित प्रयोगान्तरे विधीयते । ‘अमावास्यायां यजेते’ इत्यादिना नाम वाच्ये वीजद्वयं कर्मवर्तयतीति चेति, किन्तु वाच्यवीजमिति श्रुत्युक्तत्वात् कर्तव्यतया । वाच्यवीजपदेन हि वीजनिक्रियाव्यापकत्वं यागस्य कर्तव्यत्वं गम्यते, ननु वीजनिक्रियाव्यापकत्वं यागस्य । तदाच जीवने निमित्ते दशपूर्णमासी, प्रकरणेनोपस्थापितेऽपि याग जीवनकामस्याभिप्रेयत्वात् । जीवने निमित्तं यागस्यैव प्रयोगान्तरविधानात् न सायं जुहोतीतिवदनुवादे । नैमित्तिकस्य चास्य प्रयोगस्य पादस्यैव कृतमिति स्वसममतम् ॥

तत्र केचित् न मातृवीजस्य सत्तित्वं पादस्यैव निश्चितं, ननु यागिन पादस्यैव वदन्ति । तेषामयमाशयः—विहितकर्मानुष्ठानादयः प्रत्ययवाच्यः प्रत्ययवाच्यमात्ररूपत्वान्वात् पूर्वमेव विधिप्रवृत्तारभ्यकत्वात्—पि० वि० विहितकर्ममिति प्रमाणं प्रत्ययवाच्यस्य अवगतत्वं च प्रत्ययवाच्यस्य परिहाय विधिनिमित्तान्वात् इति पूर्वतत्त्वपादस्यैव एव फलमिति ।

अथमत्र निष्कर्षः—अथवराहाधिकरणे म्हेच्छप्रसिद्धिर्नोविरोध आगमप्रसिद्धिरेव स्वीकरणीया, न म्हेच्छप्रसिद्धिरित्युक्तम् । अत्र तु म्हेच्छप्रसिद्धिरेव स्वीकरणीया नार्थप्रसिद्धिरित्युच्यते । कथमिदं न विरुद्धम् ? यथा पिकनेमादिशब्देषु व्याख्या प्रसिद्धिरेव नास्ति म्हेच्छप्रत्यये वा विद्यते, न तथात्रार्थानां तद्व्याप्यो वेत्त म्हेच्छप्रसिद्धिरादरण्यो भवेत् । पाणिनी-यस्मृत्युग्रहस्तु प्रसिद्धिरित्यस्यापि समानः ॥

“यौवराज्येन संयोगोर्ध्वच्छ्रीत्या महीपतिः” इत्यत्र हि शास्त्रादिगणपतितस्य राजसब्दस्य ग्रहणम् । तेन राजशब्दात् पञ्चनस्यैव निष्पन्नस्य यौवराज्यपदपठकराज्यपदस्य प्रजापालनादिकमेवार्थः, ननु क्षत्रियसम्भूतः, पुनस्तत्रात्रियसंयोगस्य सिद्धान्तेन विप्रानुपपत्तेः ।

अथपि “राजश्वशुराद्यत्” इति सूत्रे राजपदस्य क्षत्रियत्वमेवार्थः । नहि राजन्यगदस्य प्रजापालकनाम्नापत्ये प्रयोगो वर्तते, तथापि व्याकरणस्युक्तौ कुत्रचन क्षत्रियार्थस्य कुत्रचन पालकस्य च ग्रहणमिति विनिगमनान्निराहाम स्मृत्यनुग्रहः केवलं द्राविणप्रसिद्धेः । यथा राज्ञः अधिकं रक्षणं सर्वभूतानामिति गौतमस्मृतौ राजशब्दः क्षत्रियवचनः, एवं “नगरस्थो वनस्थो वा त्वं नो राजा जनेश्वर । रथनात् पशु वै राजा प्रजानां पालनादपी”ति भारतादौ पालकेऽपि राज-शब्दप्रयोगो दृश्यते । एतेन श्रुत्युग्रमहोऽपि व्याख्यातः, उभयानुग्रहस्य श्रुतिद्वयस्य पूर्वमेवोपक्षेपात् । तथाच कथमेव-मुपपद्यते म्हेच्छप्रसिद्धिरेवात्रार्थसाधिकायैति शङ्का प्रसरति ।

साधैवं परिहरणीया—अथाहि पुरोडाशारित्यन्तानां श्रौतिकवैदिकप्रसिद्धिर्नोव्ये वैदिकानां श्रौतिकप्रसिद्ध्यादरण्यस्यापि शब्दात् श्रौतिकप्रसिद्ध्या पुरोडाशस्तज्जातिपरत्वमेव ननु संस्कृतपुरोडाशस्यमिति वर्धितधिकरणे व्यवस्थापितं तेन न्यायेन राज-शब्दस्य पालके वैदिकप्रसिद्धेर्गौणत्वेनाप्युपपन्नत्वाद् श्रौतिकप्रसिद्धिरेव स्वीकरणीया ।

यथा गौणार्थविपक्षत्वेन वैदिकप्रसिद्धिसाकल्यं तदापि शक्यार्थानुसन्धानेन श्रौतिकप्रसिद्धिरस्यैवापेक्षा । पालकवा-चिनः क्षत्रिय इव पालनयोग्ये गौणत्वं अवलम्बितं शङ्का तु नात्र अवति; सप्रतियोगिवैवाधिकपालकापेक्षयाऽस्त्यगडो-पाधिकृपक्षत्रियसजातिवाचिलस्य लघुभूतत्वात् ॥

नहि पालनं राजशब्दाद्यै इति संभवति । अस्मि हि पद्यपद्यादीनामपि पुनरावृत्तशब्दादिपालकत्वम् । अनपदपरिपालनं तु राजशब्दप्रयोगान्नैव राजतिलुके जनपदाधिकारिण्यपि विद्यते । संभ्राजानिषिकाणां वेत्तादिशब्दराजाणां राजपदादीनां द्रव्ययोगान्नापत्या तु स्वतन्त्रपरिपालनं न राजशब्दाद्यैः । किंच विनापि पालकत्वं धेहत्वमात्रेणापि राजशब्दप्रयोगो धृगराज इत्यादिषु दृश्यते । तथाच स्वपक्षास्तत्रितर्यं राजशब्दार्थमङ्गीकृत्यान्यत्र वरप्रयोगो योग्येति निर्वाह एव समीचीन इति न किञ्चिदुपपन्नम् ॥

अत्र राजशब्दः क्षत्रियवचन इति द्राविणप्रसिद्धिरिति शङ्कदेववादा आहृदिपिक्रमा वदन्ति । वाचस्पत्येतिशब्दात् आगमप्रसिद्धिदं तत्र प्रयुज्यते । तत्र श्रामिदपदेनानुपदेन च नैकेषां ग्रहणमिति केचन मन्यन्ते ॥ अपरे तु आगमभाषाया अपि द्राविणभाषाविभाग एवान्तर्भावः । इदानीमपि द्रविणभाषायाश्च आगमप्रक्रोदकहेरुआदिभाषाणां धर्मोक्तानि ग्रहणं वर्तत इति मन्यन्ते ।

तथाच “राना राजसूये”ति वाक्ये राजशब्दप्रवणद्रावणादीनां राजसूयेऽधिकारस्याप्राप्त्या “यत्तु ब्राह्मण” इति विभक्तिरित्यान्तरविशिष्टेति सिद्धम् ।

“वसन्ते ब्राह्मणोऽमीनादधीते”त्वात् तु यदि वेदाभेदोत्पत्तिविधित्वं, न तर्हि ब्राह्मणादीनां निमित्तत्वेनान्यत्र, यदि तु प्रमाणान्तरप्राप्ताधानोद्देशेन वसन्तादिकालविधानं, तदा ब्राह्मणादिपद्यानां निमित्तत्वेनान्यत्रः । किमत्र युक्तम् ? “अ एवं वि-द्वानग्निनाधत्ते”इत्यस्य “संभारेण्यग्निमादधीते”त्येवदर्वनादलात्कारान्तरेण चापानप्राप्त्यभावात् उत्पत्तिविधित्वमेव युक्तम् । यद्यप्यापानमिदमभिप्रेतकारणं अभिप्रेतं कतुविधिरिति शङ्काः कतुविधयोऽस्मिन् विना कलत्रपुत्रावसंभवात् अभिप्रासि-न्तीति; तथाप्युपक्षेपतः पूर्वं शास्त्रप्रत्यक्षद्वारेण वसन्तादिकाव्ययेवाभिप्रेतकारणविधिद्वारा संस्कृतस्योत्तरं विनियोगो-क्त्यात् कलत्रेक्षितव्यमपि समर्थवन्ति ।

एवं ब्राह्मणादीनमेवापानविद्यमिदमप्युपपन्नं कतुव्यधिकारो न श्रद्धादीनाम्; अन्यथा तु वेदात्मनि तदापरया वद-माणापश्रद्धाधिकरणविरोधापत्तिः । अथैव न्यायः “अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीते”सादिकान्येऽपि योजनीयः । तदुपनयन-मपि प्रमाणान्तरप्राप्तम् । अस्मिन् तु आहृदिपिकादिषु व्युत्क्रमः ।

एतदुदाहरणान्तरे ब्राह्मणारितिमित्तज्ञानादिकरणस्यापि प्रयोजनम् अथवाश्रित्यकरणसिद्धान्त एव । यद्यपि पूर्वमीमांसा-यानेमाभिलिख्योक्त्यानेन श्रद्धाधिकारनिषेधे उत्तरमीमांसायामपश्रद्धाधिकरणं नित्यम्; तथापि श्रद्धेत्यामत्रागलितोपासना-

[illegible]

यादिप्रतिष्ठं कल्पितद्वितीयान्नादिपठितं वा बाध्यं त्रामयानावकाशोऽस्तीत्युच्यते ।
इति निमित्तोक्तार्थः सहास्रविप्रमाणं द्वितीयाधिकारकविमर्शः ॥

इत्येवं विमर्शः क्षुतिप्रदेन व्यपक्षन्ते । अज्ञस्तत्त्वकोरैरणकारुणिकतत्त्वबोरन्त्यतरसा प्राधान्येन वाचकशब्दः क्षुति-
रिति लक्षणमात्मनश्चित् । तत्र यथापि द्वितीयाधिविमर्शत्रितमेव समदर्शि, नाज्ञत्वम् ; तथापि एकद्वित्रिगैरेयो मभ-
रिति तस्या लक्षणमात्मनश्चित् । तत्र यथापि द्वितीयाधिविमर्शत्रितमेव समदर्शि, नाज्ञत्वम् ; तथापि एकद्वित्रिगैरेयो मभ-

निति तस्या लक्षणाप्रमाणमिति । अत्र यदपि ।
निर्णयमन्वयप्रमाणमिति ।
नवीमास्तु ।
वार्तिककारास्तु ।
श्रोतव्यमिति ।

[illegible][illegible][illegible]

तथाच द्वितीयाभिमतैरेषि शुक्तित्वमिति मत इयं तत्त्वार्थप्रमाणं ।
 व्यापप्रथमपादपुनरीयाधिपकरणेनोपपन्न एव ।
 एवं च "क्रेयः परार्थत्वादि"त्वादिसूत्रेदेवाहत्वे लक्ष्यप्रमाणानि निरूपणादङ्गत्वनिर्णयानन्तरादङ्ग एव विचार्य तेषां
 मर्षाधिकरणमिति क्रियत इति तेषामर्थोपिकरणमिदं आसङ्गिकमेवेति न तदधिकरणात्पुनरपि द्वितीयाभिमतैरेषि शुक्तित्वं
 मुख्यम् । द्वितीयाणां शुक्तित्वव्यवहारो भाष्य इत्यादिप्रमाणानामपि द्वितीयाभातोपपदव्यभिचार्यत्वाद्वातोः निरुद्धलक्ष्यभा-
 वान्वय्यकरणत्वपरत्वाद्भातोरेव तत्र शुक्तित्वेषि चातुष्टुतिनिर्णये द्वितीयाभिमतैरेषि निमित्तमिति कुर्यात् ।
 "ब्रह्मगुणसंस्कारेषु नास्ति" इति सूत्रे इत्याणां गुणानां च "नामो ह्यस्ति" "आरब्धत्वा कोषायां" त्वारो धात्वन्तर्द्वितीया-
 यसायेऽपि शिवाद्यन्तकरणत्वत्वात् नानात्वं श्रौतं एवं संस्कारस्यापि श्रौतयेवासत्त्वमिति सममतिः । अत एव इदम्युग-

म्बरो यूषो भवति", "चतुर्गुणीनैवती"त्यादौ तु न भूषात्तादिसिमीगो लक्ष्यते । इत्यस्य देवतायाश्च संबन्धो हि तद्विज्ञा-
नगतः स्वीकार्यस्वीकारमात्रो देवतोद्देशेन इत्युक्त्यां विना न संगवति । देवतोद्देश्यकद्रव्यस्याग एव खलु यागः ॥

अत्र तु न देवतातद्विज्ञाः पश्चाद्विनिर्गताः किं तत्र तु न यागलक्षणम् । यथा "बृहस्पतेर्वा एतदर्थं यमीवायः" इत्यादौ ।
अतुम्यन्वपदोभ्यतं तद्विज्ञानतोभ्यत्वं मन्त्रवर्णगम्यत्वं वा देवतात्वम्,

तदुक्तं "तद्विज्ञेन चतुर्गुणं वा सञ्चवर्णेन सा पुनः । देवताया विशिखत्र दुर्वलं तु परं परम्" इति । तथाच बृहस्पतेर्मेति
वाक्ये बृहस्पतिश्चन्द्रस्य छात्राण एवार्थ इत्यर्थेनाद एवायम् । "चतुर्गुणपदपाती"ति विशिष्टोपतया तत्तरीयशास्त्रायां "बाह्य-
स्वलो वा एष सवती" त्याप्रानमपि ता एव व्याख्यातम्; विध्यन्तराशेषाणामेव विधिज्ञात्वा । "विष्णुरपञ्च यथ्य" इत्यादौ
भूयमाणोऽपि विधिः प्रमाणान्तरावगतार्थादन्वोपपत्त्यर्थं परिलक्ष्य इति स्थिते कथं सिध्यध्वने तत्कल्पने संभवति ?

तच्च तद्विज्ञावगतो इत्युद्देश्यतासंबन्धोऽपूर्वं एव वाचकत्वकः, ननु पूर्वमवगतः प्रसंगमिहातथ । अत एव "लाष्टं
पानीवतसालमेत" इति वाक्येन इत्युद्देश्यताविशिष्टं यागं विधाय श्रुते "पर्यभिर्कृतं पानीयतमुत्तजती"त्यनोत्सर्गस्यैव वि-
धानं ननु विशिष्टयागान्तरविधानम् । "लाष्टं पानीयतमि"ति वृष्यं तद्विज्ञावगतात् देवताह्वयमेवैकस्य पशोः प्रथमवाक्ये
विवक्षितम्, ननु समुचितोद्देश्यतासम् ।

तथाचा "मिपं चतुर्गुणं करोती"त्यनैत्राप्रपुरोडासस्येवान् पूर्वतनपशोर्न निवर्धेति न संभवति । यथाहि लोके विध्यव्यभि-
त्ययोर्मातं विध्यमातेति व्यपदिश्यते एवं त्वष्ट्रापानीवतपशुः पानीवतपदेन अस्मिन्नातं शक्यत एव । अत्र च वृत्तपर्यभि-
करणान्तलस्यादिदेशतः पूर्वं विधानाद्विदेशप्रसिद्ध्यः कल्पम् । यथाहि "प्रोक्षिताप्यामुल्लुखलमुत्तलाभ्यामवहन्ती"त्यत्र
कप्रत्ययध्वनेन न प्रनागान्तरप्राप्तिः प्रोक्षपस्य, किन्तु तेनैव वचनेन प्राप्तिः, तथा प्रकृतेऽपि न कप्रत्ययमहिजाऽतिदेशा-
प्रतिषेधः । तथाच इत्युद्देश्यतासंबन्धोऽपूर्वं वाचकत्वक इति सिद्धम् ।

तत्र यथा केवलद्रव्यमात्रावगणे न यागविधिर्येवं केवलदेवतायात्रावगणेषु च न त इति "देवतायनं गृह्णाति" इत्यादौ
प्रहणमेव विधीयते न यागः ।

इत्युद्देश्यतासंबन्ध इवोपपद्यमानमेषत्वमपि यागकल्पकमिति न संभवति । नामधेयं हि इत्यस्य संस्कारस्य वा संभ-
वति, ननु प्रणतयागस्यैवैति नियमः । तथा चा"दातव्यं गृह्णाति" "अभ्यु गृह्णाति" इत्यादावपि अग्राहादिसंस्कारस्यैव वि-
धानम् ननु यागस्य । प्रहणस्यापि देवतासंबन्धो भवत्येवेति पशुलोसाधिकारो निरूपितम् । तत्रादाभ्यमहणस्य सोमोऽ-
शुभहणस्य अग्रापतिर्देवतेति मन्त्रलिङ्गात् सिध्यति । तथाच यद्विना यमं नृचवति तत्तस्य कल्पकम् । नामधेयं तु यागत्वं
विनाऽपि संभवतीति न यागकल्पकम् ।

"अथातोऽग्निमिहोनेनातुवज्जती"त्यनुवाचप्रयोगोऽपि । अनेरवागत्येऽप्युपपद्यते । यद्यपि देवताननुगच्छति नह-
दत्त दक्षय हृत्सन्निभोऽग्रे एवानुवाचो दृश्यते, तथापि पादमनुमुद्ने इत्यनुवाचोऽपि पादोऽनुवाच्यमपि विनाहोरोऽपि
दृश्यते इति न किंचिदनुपपन्नम् । अत्र चाग्निशब्दस्य अवनविष्पादितस्य विष्पादविनोऽधिक्यवनेवापैः । तथाच "य एवं-
विद्वानग्निं चिनुवे" इति वाक्येऽप्यभिर्लङ्कारार्थवचनस्यैव विधानं नलप्रियं कृत्वायागस्य ।

कौण्डिन्यागनामधेयं "मासमिहोनें जुहोति" इत्यात्राकामादे वाक्ये विलासिहोने वासरूपगुणविधानमेव विवक्षितं ननु
शृणात् कर्ममेव । नहि विलासिहोने वसतिवाक्येन मासविद्बो युगः कोऽपि विहितः । दूरत्वस्यापि होमस्य ह्यप्रा-
नाऽनुवाचो हि "यदाहवनीये जुहोति" इत्यत्र दृश्यते । नेदस्युत्थानं उपादेयगुणस्यैव तस्यैव नातुपादेयगुणस्येति
विशेषे किमपि प्रमाणमस्तीति शङ्काऽनिरासनां होमान्तरविधानमेवेति प्रकरणात्तत्प्राप्तिरसिद्धान्तः ।

अवमावायः-यवेन विधिवाक्येषु एकमुपादेयं निगमेनापेक्षितम् । यथा "अग्निहोत्रं जुहोति" "अग्निहोत्रं जुहुयात्सर्गा-
क्रमः" "यथा जुहोति" इत्यादिषु होमादिकं सारधमेकं विवक्षत एव । तथाचोपादेयगुणस्यैव विशेषरूपविशेषतयापार्यं दूर-
स्वस्यापि शत्रुनाऽनुवादेन गुणमात्रविधानमपि संगवति । यथा "यदाहवनीये जुहोति" इति ।

यद्यपि "वायं जुहोति" इत्यत्रोपादेयगुणः कोऽपि नास्ति; तथाप्यत्र सन्निभता प्रलम्बिज्ञानात् पूर्वतनहोम एवावसा-
कात्स्यैव विधानमस्तीति । यत्रात्र दूरत्वकर्मोपस्थापकं सन्निभ्यादिकं किमपि नवते । अग्निहोत्रमिति नामा तु न होम-
सोपस्थितिः, अग्निहोत्रपदेन अग्निदेवताको होम उपस्थाप्यते, ननु पूर्वतनो विज्ञातीयो वा । नहि नामाकाहोर्न सामर्थ्यं
मिद्यते । एवमाहोमो नद्वयो मिचमिया दृग्मन्त एव लोके । तथाचोपादेयगुणविशिष्टानुपस्थितिरूपत्वात् प्रकरणात्तत्प्रा-
कर्ममेव एवात्र विवक्षितः । अत एव सत्ये नामा विलासिहोत्रधर्माविदेश उपपाद्यमानः सत्त्वच्छत इति आदृष्टिकादि-
संगतः प्रकारः ।

"आजयेनेनेषु बृहस्पतिसवेन यजेते"त्यत्र बृहस्पतिसवोऽपि खतत्वाद्बृहस्पतिसवान्तरात् सकल्याधिन मित्र एव ।
तथाचान्याथ विनियुक्तस्यान्याथ विनियोग इत्यत्र खादित्वादिकमेव निदर्शनं यद्यप्यादिकाविवेकानुसारिभिरुत्तरीकरणीयम्, ननु
६

अत्र दृष्टो मोक्षोपाय इत्युक्तत्वात् तत्र यथापुनरुक्तप्रसङ्गात् ।
 दार्शनिके तु कर्मसं निष्ठायास्तत्त्वमसद्भाष्यसंसाधारणं वर्तते इति तदपूर्वोक्तमेव विवक्षितमिति शिष्यः ॥
 एवञ्च इत्युक्तत्वेदं दृष्ट्वा गुणसापि नृणां तत्त्वमस्य गुणयोगोक्तमिति कथाहृतम्, किञ्च नु इत्युक्तत्वात्संवात्तम्, तदु गुण
 स्येति विशेषेण भूद्वैतस्यापि कथनसिद्धान्तमेव । इत्यस्य गुणस्य वा प्रमाणा वरेण प्रकृतक्रियाप्राप्तयः प्राप्तस्यैवेत्य
 त्वात्तस्य चोक्तमस्य च प्राप्तसापि भावनाया एवकृतसिद्धान्तमत्रात्रावोदेवतया इव यथायोगात् नोममपरकारविधिं समव
 तीति इत्यनमसंस्कार एव 'ग्रह समार्थी' लादौ विवक्षणीयं, यतु गुणसंस्कारोऽपि । नहि युते इत्युक्तत्वात् सत्कारविधिं समव
 त्तगुणमात्रसंस्कारविधिं समवतीति न गुणाद्वल क्रियाया कथयति' सम्भवति । द्वितीयास्तोपपन्नं विनाऽऽद्यात्तत्त्वमसिद्ध्या

अन्ये तु प्रत्यवायपरिहार एव निर्वर्तनमितिक्तयोः फलम्, नन्ववगतप्रत्यवायपरिहार इति विधिप्रवृत्तिसमकालमेव शास्त्रमद्विज्ञा प्रत्यवायपरिहारकस्याप्यवगमो भवत्येव । स च प्रत्यवायोऽकरणनिमित्त एव ननु सञ्चितः । नष्टान परिहारपदेन विनाशो विवक्षितः, येन प्रतियोगिसत्त्वगमेक्ष्यते, किन्तु प्रागभावपरिहाणमिति न कोऽपि दोष इति वदन्ति । सर्वथा प्रयोगभेदेऽन विपक्षित इत्यलं विस्तरेणेति प्रकृतयोगोपपादयात्मः । तत्सिद्धं वच्छान्तरादिभिः कर्मभेद इति ।

शाखाभेदेन कलाप्राप्तित्वेन काष्ठकामिनेनेति व्यभिचरिष्यमानो नामभेदः द्वादशकपालत्वेकादशकपालादिगुणभेदः तत्तादशैतिकवैयर्थ्यताभेदः शाखाभेदेन पुनरप्यामय न कर्मभेदादादकः । सर्वत्रापि शाखाया एकलसंयोगेनैव द्रव्य-
देवतादिगुणयोगेन च धारयानुरक्तभावना धेनैवाऽवगम्यते ।

'साध्याभ्योऽप्येतज्य इति खरपराग्राससाध्याभ्यनस्यैव नियमितत्वाद् इतरसाध्याभ्यनस्यधिकारिणां तद्व्याप्यत्वेन कर्मविशेषो न पुनरुक्तो भवति । काठकादिसूत्रा इह उपरतिवाक्यगता वेदिका, न हि काठकाग्रिहोऽत्रमिति संशोपतिवा-
प्यगता । तथाच ह्यस्या न भेदः ।

एवं “वाजिभ्यो वाजिनस्मि”त्येव गुणादपि न कर्मभेदः । तत्र ह्यामिषोत्पत्तिश्चिद्वैवाजिनं उत्पत्तिश्चेति गुणाद-
नैवेदः, प्रकृते तु द्वादशकदाप्यकपालयोरेकमेवोपि शालामेदेन “अग्नीषोमीययेद्वादश कपात्सू” “द्वादशकपाल”मिति यो-
त्पत्तिश्चिद्वैवाजिनं न कर्मभेद इति विक्षेपः ।

एतेनाम्नासोऽपि व्याख्यातः । अनन्यपरिविपुल-धवणं क्ष-वासः । नहि शास्त्रान्तरियमप्रानमप्रयोजनम्; अपि कारि-
विशेषेण तदभ्ययनादितार्थनवात्, नहि शास्त्रान्तराभ्ययनकाले पुन-धवणं वर्तते इति न दोषः ।

यन्तु शास्त्राभेदेन शुभविरोधाया वात्यान्तान्नाताना निम्दा प्रापयित्वादिक् चाप्रापये, तत्पूर्वैकौदा विकल्पान्प्राप-
 स्वाश विरुद्धमिति शब्दान्तराभ्यास-सहसा-सहसा-शुण-प्रकरणान्तराणामेव कर्मभेदप्रयोजकत्वं नेतरस्येति स्पष्टमिदं
 एवैवाह ।

• तथापि शास्त्रभेदेन कर्मणो भेदाभावात् शास्त्रात्मिकत्वमात्रावाप्तौ शास्त्रान्तरान्वाधारेणैव शास्त्रानुसारेण कर्तव्यम् । अनुक्रममपि द्रष्टव्यमेतत् । प्राज्ञमिति न्यायात् । शास्त्रभेदेन विरुद्धमात्रातयोर्विकल्पितयोश्च यथाशास्त्राणामनुगमनेन व्यवस्थितविरुद्ध एव, न दक्षिण्यभादादिव्यावृत्तमित्येकत्वम् । “वस्तुत्वं वा स्वप्नवैशेषिकम्” इति वचनं तु मरणं उपपत्तिरित्येति साङ्ख्यिकाया व्यक्तमिति द्वितीयाध्यायः ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

प्रत्येकान्यायेन धर्मं प्रमाणानां विभिन्नव्याख्यादस्तुतिभयेयाणां धर्मपर्यवसानकम् निरूपितः । द्वितीयेन च धर्माणां पारस्परं सन्धानतत्त्वसमसंस्थासाक्षात्प्राप्तप्रकरणानां धर्मैवेन्द्रप्रकरो निरूपित इति धित्वा धर्माणां मध्ये कानि सान्धानि कानि चमदाहीनि भवन्तीत्युक्त्या विभावनिरूपणमवसरप्राप्तम् ।

अथयत्तुपुनरायंविचारः प्रयोगक्रमविशेषविचारोऽधिकारादिविचारश्च सर्वोपि अत्रात्रिमासविधायामन्तरमेव संभवति । तद्वक्तुं तन्मन्त्रार्किके—“प्रयोगनामः प्रमोकारः शेषाणामेव शेषिण । क्रमोऽपि शेष एवैवप्रयोगवचनाधमः ॥ अथि-
कारोऽपि यत्प्रेतुं शेषस्य चिन्त्यते । तयाऽनात्रातशेषाणां शेषिणा सप्तमादिभिः ॥ शेषसमूहावतद्वृत्तपरिमाणादि-
निर्णयः” इति ॥

यथातः शेष इति च पर्यायपदम् । गोपदान्तायां लोके भवति च शेष इति कथ्यते । यथा खातिनो एवार्थिकं तस्यैव दादादयो वा । एवं यथातः एव शेषपदेन व्यवहियते । तत्र च सर्वमपि यद्यपि क्षयमपि परार्थं ननुनवेति नाह्ना-
दिभाषितेनैव एतावन्मात्रेण सिध्यति । अतः सर्वं शायं सावधानमिति न्यायेन च परार्थ एव नात्मायांसि च यात्र साधे
शेषपदार्थः । यथा प्रयाजादयो दर्शपूर्णमासीनां शेषाः । प्रयाजादयो हि कुरुक्षेत्रातिरिक्ते न मुद्राणि कथं उपवृन्त्ये-
न, यथा दत्तादयः स्वार्थेनैवपिनि मुषमेव प्रयाजादय एव शेषपदार्थे द्यते । “शेषः परार्थेतादि”ति सूत्रसाधनेनैवश-
न्यते । ननुनोपचारकत्वात्तन्मात्रमवश्यम् । एहत्मात्रमपि हि खातिनमुपचरता एव । यथा हि शेषाः शेषपदमुप-
नैति एवं शेषिणोऽपि शेषाणमुपवृन्त्येति शशुर्नैतव शेषता ।

एवं च परायेनेषां प्रत्यक्षमिति च संभवतीति परायेनृतिरिति प्रसिद्धिर्वाच्यते इति वाच्यम् । आह । परायेनाप्येति । यदि बोधयन्ति तानि तस्याह्वाये । यथा दधि होतव्यं, व्यवहृतं श्रीहीनं, शास्त्रादिकं कथयन्तम् । तानि हि “आता सुदोहि” “श्रीहीनवदन्ति” “वदन्ता श्रीजाती” इति काश्चन होमाचार्यतया विधोमन्ति । एवं च इत्येति च । गुणविषयः सदाकाशविषयश्चास्ति भावविषयः भवन्तीति तु एव विविधोपविषय इत्युच्यते ।

परिदेवकृत्रिभिषमभित्तिहारवाचस्वमद्वातं हि विभियोगभिषित्तिरेवमवगम्यते । तपदि पर-कृत्रि-हारकाणि "दभा

संभवत्येव । एषात्प्रमाणमिति ।
 सामिधेयप्रकरणानुष्ठितस्वरूपं संगतम् ।
 भाट्टीयिकायां तु—अन्तरात्म्यमिति अनुवचनसाध्यान्वयेन पुनो विहितः ननु सामिधेयप्रकरणस्य
 नन्तरं सामिधेयप्रमाणानमिति यदस्ति तद्विदं सूत्रमाप्यादितविकल्पम् । यथाहि—“समानवते लुप्तमौषधस्मि”ति प्रमा-
 णप्रयोजनमात्रविधावमुपक्रमान्ततः “प्रवाजयेत्तुम् हृषीकेशमिवारवती”ति प्रवाजद्विप्रमाभोरेदेशस्य प्रमाज्ञात्वमिति
 क्रमणस्यैव सामिधेयप्रवचनसाध्यानुवचनसाध्यान्वयविधाविति प्रकरणानुष्ठितस्वरूपमेवेति न दोषः ॥

संस्कारेभ्योऽपि सर्वेषां समप्रधानभावेन विदेह उपपद्यते । यत्र तु यागादौ सर्वकामादिपदसमन्विताहारः तत्र द्वितीयावि-
भक्तिरिव स्वर्गकामपदं धारयंकरणत्वेन निरुद्धलक्षणया बोधं संपादयतीति धारयंकरणत्वं न द्वितीयाविभक्तित्व एव
प्रतीयते इति वेदव्येष्टेन “कर्मण्यपि जेमिनिः कल्यार्थत्वादि”ति वृषकसूत्रमप्युपपद्यते । तथाच अत्रोद्देश्यतायाः करण-
तापरम्यान्विषेयताया वा स्पष्टं प्रतीतिः तत्र सर्वत्रापि श्रौतो विनियोग इत्यत्र न संशयलोकोऽपि ॥

यत्तु न्यायप्रकाशे “मीहीन्प्रोक्षती”त्यत्र वाक्यमीमे विनियोग इत्युक्तम्, तदेतद्विन्ध्योपपत्तिकमिति परममः । प्रोक्षणादीनां
मीहार्थत्ववदपूर्वार्थत्वमपि यत्तेषामर्थोपकरणेन साधितं तदिदं वाक्यविनियोगपक्षे नोपपद्यते । वाक्यमीमेविनियोगो हि मुख्य-
व्येष्टिव भवति न यौगार्थत्वम् ।

तथाहि—“नहिर्वैतसदनं वागी”त्यादीनां मुख्यनहिर्वैतन एवोपयोगः न यौगोऽपराजिदान इति हि निरूपयिष्यते ।
तत्र विहृत्य गौणार्थविनियोजकत्वे तदुपजीव्यप्रमाणताकवाक्यस्यापि गौणार्थविनियोजकत्वं लक्ष्यार्थविनियोजकत्वं वा
न संभवतोऽप्येष्टमेव । तथाच वाक्यमीमेविनियोगपक्षे मीहिप्रोक्षणादीनां अपूर्वार्थत्वं वा मीहार्थत्वं वा स्यात्, नोभ-
यार्थत्वम् । तत्रचापूर्वमात्रपुत्रिकं वैतुष्यं मुख्यमिति गौणार्थत्वमपि साध्यमानं श्रौतविनियोगपक्षमेव समर्थयति ॥

यत्तु ब्राह्मणवाक्यं जिह्वादिषु प्रबलं, तदप्यत्र एवोपपद्यते । अन्यथा “इमामगृह्णन् रक्षामृतास्पेक्षामिधामिमादाते”
इति विनियोगोऽप्यमरः स्यादिति गर्दभरक्षणापरिच्छेदानार्थमिदं वाक्यमिति सिद्धान्तोऽपि भज्येत ॥

यत्तु उपक्रमोपसंहाराधिकरणे वाक्यमीमेविनियोगे “प्युर्बं ऋचा क्रियते” इत्यादौ ऋगादिपदानां वेदपरम्परं साधितं
न तु तद्वैष्णवा, किन्तु “तिह्रयेति” सूत्रात् ऋग्वेदेति शक्तिविर्गये प्रचुरप्रयोगो नियामक इति न वादाधिक्रमप्रयोगमात्रे-
णार्थनिर्णयो शुक्ल इत्यभिप्रायम् । नहि गौणार्थविनियोगो लक्ष्यार्थविनियोगो वा वाच्येन कुत्रापि युक्तः । “यस्य परममी जुहू-
मंयती”त्यादौ मुख्यार्थ एव विनियोगो वाक्यमीमे दृश्यते । अत एवोत्तरत्र “द्वादशाहीनस्य”त्यत्राहीनपदेन द्वादशाहस्यैव
शिवशा ननु अहो समाप्तमानत्वेन गौणाहीनत्वोद्दिष्टोमलेति निरूपयिष्यते । एवंच तेषामर्थोपकरणं द्वितीयास्तत्वेऽपि
श्रौतविनियोगात्तत्राह एवोपपद्यते ॥

श्रौतविनियोगस्यले विनियोग्यस्य गौणत्वं मुख्यत्वं वा न विवक्षितम् । “किमेव वचनं न क्रुयामास्ति वचनसाति-
भारः” इति न्यायेन गौणार्थविनियोगोऽपि शुक्ला भवत्येव । अत एव—“पेन्द्राया दार्हपलमुपसिष्ठते” इत्यादौ ऐन्द्रमन्त्रस्यापि
गौणस्य दार्हपत्ये विनियोगो वक्ष्यमाण उपपद्यते । तथाच न तेषामर्थोपकरणव्यायेन प्रोक्षणादीनां केवलमीहार्थत्वं, किन्तु
कल्यार्थत्वमपीति युक्तम् ।

इदं हि तदधिकरणपरिहारीम् । दशपूर्वमासयोः श्रूयते—मीहीनवहन्वीत्यादि । तत्र मीहिपदेन मीहित्वविशिष्टं न विव-
क्षयितुं शक्यते, तदा हि केवलवैतुष्यायै अवपात इति स्यात्, तत्र च मीहीनवहन्तीतिविशिष्टफलः स्यात् । यद्यपि अवपा-
तेनैव वैतुष्यं संपादयेदिति नियममिति, तथापि मीहिनिगमापूर्वस्य मीहीणामिव यागस्वरूपनिष्पादन एवोपयोगात् तस्य
च यागस्य मरुत्विदत्तनादिन्यवैतुष्येणापि संभवात् न कलविशेषः केवलवैतुष्यार्थत्वपक्षे । ननुवपातजन्ये मरुत्विदत्तनान्ये
च वैतुष्ये किमपि वैदम्भमस्ति । साधनमेदेन साध्यस्वरूपमेदकत्वं ह्यरहे मुख्यत्वं, न रते । अतोऽपूर्वार्थ एवावपातो
न मीहिवैतुष्यमात्रार्थः । तथा चावपातेन वैतुष्यं संपाद्य तद्वाद्यपूर्वं संपादनीयमिति वाक्यार्थः । अत्र नियमापूर्वसा-
ध्यप्रयोगो नपरायेव । विरुद्धं चेदत्तं गवमाभ्यासादौ । तथाच विधिधार्यनार्थत्वंपूर्वत्वस्यातीकार्यत्वात् मीहिपदेन पक्षि-
न्विदपूर्वसाधनव्यक्तिर्लक्षणया प्रतिपादनीयेति शिवते संशयः—किं दशपूर्वमासजन्यपरमापूर्वसाधनत्वमस्य कस्यं उत
आग्नेयादिवायवाजन्योत्पत्त्यपूर्वार्थत्वमिति । तत्र पूर्वपक्षे आग्नेयादीनामपि दशपूर्वमासपरमापूर्वोपयोगिरावदवपातः करणीयः ।
सिद्धान्ते तु मीहीणानेवेति फलमेवः स्पष्ट एव ।

तत्र पूर्वपक्षः—परमापूर्वसाधनत्वमेव मीहिपदार्थावच्छेदकम् । परमापूर्वं हि फलं प्रति प्रत्याशंसं नेतरव्यपूर्वम् । वा-
त्स्यिकमन्यामो हि तत्रैव भवति अत्र प्रत्याशंसालापूर्वस्य परमापूर्वेजनकत्वं न संभवति, प्रकृते तु आमेषामुत्पत्त्यपूर्वस्य
परमापूर्वेजनकत्वात् न तज्याय इति परमापूर्वसाधनत्वमेव विनियुतीयम् । एवंच प्रोक्षणादिसाध्यमेकमेवापूर्वमिति
नानेकापूर्वार्थतापि । अन्यथा पुरोडासाद्यजन्यत्वात् दशपूर्वमास्यत्वात् बहुनत्वपूर्वायां प्रोक्षणादिप्रयोजकत्वे महतीरवं
समापयेत् । एवंच समिपलोपपन्नकाणामिवापरादुपपन्नकाणामन्योकापूर्वार्थत्वमेव सिद्धं भवतीति सिद्धम् । तपान परमापूर्व-
साधनत्वस्य परंपर्याऽविशेषात् तेषांयुवाभावाज्जगदध्यादीनामपि प्रोक्षणं कर्तव्यमिति संप्रत्यक्षंकर इत्यवपातादीनां
न मीहत्वम्, किन्तु ऋदवत्रत्वमेवेति फलति ।

यद्यपि बालिन्मते मीहीमिति द्वितीयाया अवपातव्यार्थत्वम् च बाधापरमा “वेतु इत्थं विधीयते शुनस्तत्र प्रती-
येन” इत्यधिकृतविशेषः, तथापि वक्ष्येयधिकरणस्य निराद्यमिदमधिकृतमिति न शेषः । सर्वथा बाधप्रातीनामा-
ज्यादिकर्तृ दुर्धारेवेति ॥

द्वारे न कथमपि बोधकमिति द्वितीयान्तपदवाक्यैकत्वादिसंख्याया विधेयत्वेनान्वयोऽपि न संभवति; एकप्रसर्ताभज्ञापनोत्तरेति ग्रहैकत्वाधिकरणेन गुणस्य द्रव्याद्वलासंभवोऽपि सूचित एव ।

तथाचारणाधिकरणं न द्रव्याद्वलमाश्रयस्य निषेद्धं प्रवृत्तं किन्तु स्वापूर्वसाधनकृत्यसोद्देश्यतानिरूपणार्थम् । तत्र चापूर्वसाधनकृत्यविशेषे यथा कथमपि निवक्षितमनविप्रसङ्गात्, एवं “अहं संमाद्ये”त्यत्र अहत्वापि निवक्षितमेव । मोहीनवहन्तीत्यत्र मोहित्वं तु न विवक्षितम् । अनवाप्तसाध्यादिव्यावृत्तेः, पुरोडाशवागमजन्योत्पत्त्यपूर्वसाधनत्वसोद्देश्यतावच्छेदकतयैव सिध्यैव यातस्य यवादिसाधारण्यस्यान्यथासिद्धसंभवात् । अतएव संमार्गस्य जमसादिव्यावृत्तिः । अन्यथा महप्रदेन ज्योतिषोमापूर्वसाधनमानस्य चित्तसाध्यासुकदोषो ह्यपरेद्वर्णीय आचयेत ।

“अहं संमाद्ये”त्यनेकत्वमपि यदि उद्देश्यतया निवक्ष्यते, तर्हि वाक्यभेद आचयेत । प्रत्ययानां प्रकृत्यार्थान्वितत्वायैवोपक्रमनियमेन ग्रहत्वविशिष्टयुक्त्यैः कर्मताद्वारा भावनान्वयवत् एकत्वविशिष्टग्रहस्य कर्मताद्वारा भावनान्वयो हि न भवतीति ग्रहस्यैकत्वस्य कर्मताद्वारा वृथगेहान्वयोऽङ्गीकर्तव्योऽप्रकृत्यर्थैतादिति वाच्यं किं उद्देश्यवाचकानां द्रव्यपदानां इतरव्यावृत्त्यस्वरूपपरत्वं साहचर्यपरिहाराय वाचताऽयैव विवक्षितेन भवति तावदर्थस्य वाक्यभेदाभावेऽवश्यं विवक्षा करणीयेति सिद्धम् ।

अनेन बोद्देश्यस्वरूपविचारप्रसंगेन योद्देश्यबोधकं द्वितीयान्तपदं नास्ति तत्राव्यवहितस्वर्गकाम्यादिपदैर्बोद्देश्यस्वरूपस्य बोध इति निरूपयितुं “सप्तदशारक्षिणोपपेयस्य यूपो भवती”ति वाक्ये सप्तदशारक्षितसोद्देश्यं वाक्येय एवाव्यवहितत्वाविति पूर्वपक्षस्य सप्तदशारक्षितत्वस्य न वाक्येयस्वरूपस्याङ्गत्वम्, नहि क्रियाया तत्संभवतीति वाक्येयाग्रेषु अवतरत् सप्तदशारक्षित्वं यद्युच्येयात्रमात्राज्ञं स्वातीर्हं यूपपदवैयर्थ्यम्, यथा परम्परसम्प्रदायपक्षे भवतीति यूपमात्रेण यूपकार्यलक्षणाया यूपपरिच्छेदद्वारैव तासांलक्षितेति सिद्धान्तितम् ।

अनेन नाधिकरणेन तदैवोद्देश्यं यत्फलप्रत्यासर्गं यथाव्यवहितमिति सूचनायूपस्य साधनत्वं सप्तदशारक्षितस्य साध्यलक्षित्वादिविपरितीताह्वा नात्र भवति । एवं च ज्योतिषोमादीनां स्वर्गादिकं फलमिष्टादिसिद्धान्तोऽपि व्याख्यातः ।

“आनर्थक्यसादनेषु” इति सूत्रं पूर्वपक्षानुगुणं सिद्धान्तानुगुणं च योजनाविशेषेण भवतीति तत्र तत्रास्य न्यायस्योक्तौ कृत्वा क्रियते” इत्यादी सिद्धान्तोऽप्यनुसन्धानं युक्तमेव । एवं च अत्रैतस्यानुसन्धानेन विधेयस्य यदिपरार्थं सिद्धं तत्र तद्विषयवाचोपनार्थं यदि पदान्तरे स्वात्, तर्हि स न्यायोऽनङ्गीकर्तव्योऽन्यथा तु तेनैव निर्णय इति न दोषः । एवं च यूपार्थमेव सप्तदशारक्षित्वं न वाक्येयार्थम् ।

तदर्थं सङ्ग्रहः—संस्कारविधौ द्रव्यविधौ गुणविधौ च सर्वत्र तत्तत्त्वन्वापूर्वोक्तत्वेवोद्देश्यतावच्छेदकम् । तथापूर्वं क्वचिदुद्देश्यस्य यवनान्तरेण यदुक्तमात्रेऽवगतं यद्वर्तं च कर्मणा संस्काराणां नेकप्रकरणत्वादेव तत्त्वन्वयसर्वतरेष्वयुक्तीत्यं यदि तदितरद्रव्यसाध्यकर्मन्तरामपि प्रकरणान्तरात्तानि वर्तन्ते, यथा मोहीनित्यत्र मोहित्वेन पुरोडाशवागमजन्यापूर्वसाधनस्य लक्षणा । यत्र तु एकस्मिन् वागे यद्वर्तं सप्तजतीयानि द्रव्याणि वर्तन्ते सर्वपापेकापूर्वसाधनत्वं तत्रापूर्वसाधनत्वातिविशिष्टव्यक्तिरक्षणा यथा “अहं संमाद्ये”त्यादी । क्रियोद्देशेन द्रव्यविधौ तु स्वजन्वापूर्वोक्तत्वेन, यदि स्ववाक्येनेतरमित्युक्तता स्वयमेव गम्यते । यथा—“अरणया मोषाती”त्यादी इति ।

तत्र यथा क्रियोद्देशेन क्रियाविधौ अपूर्वतत्त्वानां क्रियोद्देशेन द्रव्यादिविधौ अपूर्वतत्त्वानां, एवं क्रियोद्देशेन क्रियाविधानाम्पूर्वतत्त्वानां वर्तते नवेति तदपूर्वं किमिति च विनाशे केचिदत्र गम्यन्ते सर्वं क्रियोद्देशेन क्रियाविधायापि अपूर्वतत्त्वानां वर्तते इति ।

परंतु तत्पूर्वं न क्रियोद्देशेनाहस्यादिनिषाधिवि सापूर्वं, किन्तु सप्रकरणगतसत्त्वातीवसर्वविधानान्यमेव विवक्षणीयम् । एवं च “मिकामभुहोती”त्यत्र हुधात्वर्यैस्त्वहोमार्थत्वं अभिकर्मणस्त्याहीकर्तव्यम्, नतु अभिकर्मणं स्वसमिपिपठितप्रधानहोममात्राङ्गमिति सङ्गा भवति ॥

तेन परिदरणीया—यथा हि “क्रामा भुहोती”त्यादी प्रकरणेन अभिदोत्रमानस्योपस्थितिनं हुधात्वर्यैहोमसामान्यस्य । अत एव “मोहीनवहन्ती”त्यादी अभिप्रायप्रकरणपदमेवापूर्वसाधनत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकम् । यदि हि तादात्म्यलक्षणपरमापूर्वसाधनस्य प्रकरणं तर्हि अभिप्रायमात्राङ्गं प्रकरणत्वं मोक्षवधात्वादीनां न सिद्धेत् । अस्ति हि प्रमाणादीनामेवाधारीनां च प्रकरणादत्रातिमात्रः । तथाच परमापूर्वसाधनसमुदायापूर्वसाधनानामभेदादीनामिव अभिप्रायप्रकरणपूर्वसाधनानां तत्र पणुदायापूर्वजननानुसृष्टयोग्यताप्राप्त्यर्थं वा प्रमायाज्ञातानामप्यस्त्येव प्रकरणमिति प्रमात्रप्रकरणेनावान्तरप्रकरणत्वेन प्रमात्रहोमसंभवात्प्रोपस्थितिनं होमसामान्यस्य ।

तत्र दसोद्देश्यमात्रप्रकरणेन महामकरपात्रेण समुदायसाध्यपरमापूर्वोपस्थितिवरि “मोहीनोऽशतो”त्यत्र यथा मोहित्युत्तरेऽहोमेनाभिप्रायप्रकरणेनापूर्वसाधनत्वमन्तरमात्रम्, एवंतथापि पूर्वोक्तवाक्ययत्प्रमात्राजानुपाशारिपुष्टिसहतेनान्तरप्रकरणेन प्रमात्रहोममात्रमोपस्थितिः । अत्र च महामकरपात्रदान्तरप्रकरणस्य प्रावर्त्यं यत्पूर्वितं ता मुदिप्रमाणतद्धारानिबन्धनमिति मुविप्रायेऽस्यधिकरणस्य नाद्यतः ॥

नहि केवलं तितं विनियोजकम् । मन्त्रयतप्रयोजनाकाङ्क्षा तु सर्वमन्त्राणां वाच्यतोमे विनियोगात्तात्वेन । मन्त्रनिष्ठस्य हि प्रकरणादिष्वहकारण मन्त्रवाक्यत्वोत्पत्त्यनन्तरप्रयोजनाकाङ्क्षापेक्षावामनुपस्थितं वाक्यमिति सामान्यसंबन्धबोधकत्वं न वाच्यस्य, किंतु प्रकरणस्यैवेति धुवंलस्यापि प्रकरणस्य वाक्यप्रमाणोपस्थितेः पूर्वमेव लिङ्गोपश्रमाया लिङ्गत्वान्मान्यसंबन्धबो-
धस्य प्रकरणस्य वाच्येन वाचः ॥

दुर्बल्यमाणं प्रवलाप्रितं प्रवतमेव । तदुक्तम्—“अत्यन्तवचनतोऽपि पौरुषानपदा धनाः । दुर्बलेरपि वाक्यते प्रवतेः पार्थिवधितेः” इति ॥ वाचस्योमे विनियोगो हि सामान्यतो वाक्यीयः सेपायेव मन्त्राणाम् लिङ्गेन तु मन्त्रविशेषाणामिति निश्चयविपरीतात् । मन्त्रलिङ्गाद्व्याख्यावाक्यवलीयस्तामपि न सिद्धम् । समानविषयवाक्यलिङ्गविषयतास्य नियमस्य ॥

सामान्यसंबन्धबोधकस्य प्रकरणस्य स्वतन्त्रवाक्याभावात्त्वमत्र विरूपितम्, न स्वतः वाक्यादिकल्पना विनियोजकस्य प्रकरणास्येति न यतावताधिकरणविरोधो भविष्यति ॥

“श्रुतिलिङ्गावयवप्रकरणस्यानसमत्त्वानां समवाये पारदौबल्य”मित्यत्र समानमन्त्राणानां श्रुतिलिङ्गादीनामेव यथावत्-
विचारः कृतो न विषयसमावाचानाम् । एतेन धृपातुमन्त्रमन्त्रादौ समाख्यया प्रकरणवाचोऽपि व्याख्यातः । प्रवतमिति-
युक्तस्यापि दुर्बलेन विनियोगो सिध्तिविपरीते भवत्येवेति मन्त्रयतप्रयोजनाकाङ्क्षापेक्षावत्त्वेन समानविषययोः प्रकरणस्य-
माध्यमोः धृपातुमन्त्रमन्त्रस्य प्रबलोपश्रमात्समाख्यया पूर्ववाये विनियोगेन प्रकरणस्य वाच उपपन्न एव ।

एवंच विनियुक्तविनियोगस्य भिन्नविषयत्व एव संभवात् “आमेत्याऽऽनीप्रमुपतिष्ठते” इत्यत्र कोनादिविनियुक्तस्य प्रह-
साप्रकृतमन्त्रसामान्यस्यावेषेन प्रहणे प्राप्तमपि न वयमूरीक्युमे । उपस्थानकस्यापूर्वाचलं न मन्त्रसामान्ये प्राप्ते, किंतु-
प्रकृतानामेव स्तोत्रादिवाचान्तरे विनियुक्तमिति मात्रकृतानामपि मन्त्राणां ग्रहणम् ।

एवंच मन्त्रलिङ्गमिव मन्त्राणामप्यस्यमपि प्रकरणाभावेनैव प्रवतत इति वाचस्योपस्थितिविरोधकत्वात्वेन कथयतावत्यादिवाचो-
न मन्त्रवैवेति इत्यादिमन्त्राणां लिङ्गक्रमसमाख्यवैरेव व्यवस्थेति सिद्धम् ॥

“आमेत्याऽऽनीप्रमुपतिष्ठते” इति वामय इव चतुरो मन्त्राणामप्यस्यैवेति प्रकृतानामेव मन्त्रोपश्रमावाचो विनि-
योगो विवक्षितः ॥

“आमेत्याय प्रवतं दिव्यं ददाती” इत्यत्र तु न ऋषिज एवेति निवयः । नहि ऋषिज आमेत्यायं निवमेन प्राप्यते ।
न आमेत्य एक ऋषिज संघादमित्यत्र इति विधिरिति । सर्वथा संकल्पितत्वे सर्वत्रैव प्रकरणस्य वाच्येन कथयतावत्यादिवाचो-
वाच्योपात्त लिङ्गक्रमसमाख्यमिति श्रुतिलिङ्गाणां चेत्प्रमाणवाचो सूक्तवाक्ये न व्यवस्था या कृता सोपपन्न एव ॥

सूक्तवाक्ये यो विभज्य विनियोगः कृतः स इत्येवतात्वा प्रकृतकर्मावधारणमपि प्रमाणाद्विरुद्धमिति कुर्यात् । यत्र मन्त्रेण
प्रमाणान्तरेण साप्रकाशितदेवतैतरेवतात्वा प्रातिस्तेषामुच्चारणं केवलमहोपायं, यदि तु प्रमाणान्तरेण स्तोत्रदेवताया
वाप्रातिहास्य मन्त्रलिङ्गेनैव देवताया अपि कल्पनमिति पूर्वसूक्तमिति मन्त्रयतप्रयोजनाकाङ्क्षापेक्षावत्त्वात् प्रातिहास्य लिङ्गेन
विनियोगो मन्त्रार्थप्रकाशनद्वारेण यदि भवति तर्हि तथैवाज्ञौकरणीयमिति अष्टेष्टादिसंज्ञातुवाक्यमन्त्राणामपि ग्रहणवैध-
नादिप्राप्यपूर्वकं तदर्थप्रकाशनेनैव भाषणे विनियोगोऽङ्गीकरणीयः ।

यद्यपि ग्रहणविषयादिप्रतिपादकानामप्यंशानां एकमात्रपदैवेव भक्ष्य एवाविभज्य “विनियोगोऽपि भवति” तथापि
स्वतो निराकाङ्क्षोपाख्यातयोरेकमात्रयताकल्पनं न युक्तम् ॥

“ह्येते ते सदनं कुणोमि घृतस्य वायया तुष्टेवं कल्पयामि” “तस्मिन्वीरायुते प्रतिष्ठि जीहीर्षा नैयः घृतनस्यवान्”
इति मन्त्रयोः सत्यपि विभज्यमानमाकाङ्क्षुतेऽऽयातमेदसर्वाणाम् न वाक्यैकत्वमिति विभज्य विनियोग इति हि वक्ष्यते ।

एवंच तत्रैवेकमात्रयताऽऽयाते निराकाङ्क्षोः कथमेकत्वमप्या ।
विषयवैवादायस्तु स्वतो निराकाङ्क्षत्वाभावात् यथा यथैववाच्यता न तथाऽर्थवैवाद्योर्विधौमन्त्रयोर्भावा भवति ।

एवंच विषयवैवादयोऽप्युपस्थातमेदसर्वेऽपि भिन्नप्रतीतिविषयानेन गृह्यविशेष्यतादिव्यादिकल्पयतावत्यामपि मन्त्रयोः सा
न भवति ।

मन्त्रलिङ्गेन च तस्यैव स्यात्वं चतुस्रमवैतलकल्पनम्, यत्सोपादेयत्वम्, यथा इत्येवतदोपग्रहणविषयादीनां वा ।
उपपत्तितात्पर्यलक्षणमुपादेयत्वं स्वतः स्वत्वाकारादौ चेति देवताया अपि मन्त्रावर्गिकत्वेनैव बोधोपपत्तेः एवं सध्वन्यत्रयस्यपि
व्यापारादौ कृतितात्पर्यस्य मन्त्रावर्गिकत्वमुपपद्यते ।

तस्मिन्नेकानुवाक्ये मन्त्राभिमुखित्वादिनञ्जप्रतिपादकत्वस्याप्युपादेयत्वादीनां तु न मन्त्रवर्गिकत्वम् । सध्वन्यत्रयेन वयनविभ-
त्तवायचित्तमित्यन्वयानुपपत्त्या तत्पर्यन्तमेव मन्त्रं विषयितमित्यत्रतत्त्वत्वात् कल्पितं नैवं वृत्तिपर्यन्तं मन्त्रमिति प्रमा-
नान्वय्याः प्रत्युत “अथ मन्त्रवत्” इति विधानात् तदर्थमेतत्त्वेन तत्प्राप्तमिति न स्वत्वात्तद्विशेषकत्वमिति सध्वन्यत्रय-
वैधर्म्यं तुल्यवैधर्म्ये सिद्धमिति न दोषः । सर्वथा स्वात्मे उपमे विभज्य विनियोग एव मन्त्राणां लिङ्गवैवेति सिद्धम् ।

अयमत्र निष्कर्षः—यत्र लोहेद्वयस्यापूर्वव्यभिचारः यथा ब्रह्मादीनां तत्र ब्रह्मादिपदेनापूर्वताधनत्वं लक्षणीयम् । तत्र च प्रकरणं तात्पर्यप्रादुर्भावम् । तथापूर्वं प्रधानापूर्वं, परमापूर्वं, अज्ञापूर्वमिति निर्णये ब्रह्मादिभूतिरूपपुण्यते । तच्चोद्देश्यं प्राप्तिपदिकायां धात्वर्थो चेति न विशेषः । सर्वथाऽपूर्वाज्ञत्वमेव द्रव्यगुणविनाशनाशकरीणीयम् ।

यत्र उद्देश्यमपूर्वार्थमेव तत्रान्तरत्वेऽपि प्रकरणमुद्देश्यपदेनैवापूर्वताधनत्वं लक्ष्यते । यथा—“यस्य षण्णमसौ जुष्ट” इत्यत्र जुष्टपदेनापूर्वतापनसमव्यभिचारितकनुसंधानाद्व्यवहृत्यते । इयान् विशेषः—प्रकरणातुप्रवेशे उद्देश्यत्वं विशेषे पूर्ववत्त्वव्यवस्थायां सामान्ये । “अधिकम् जुहोती” इत्यत्र होमस्यापि प्रक्षेपरूपस्यापूर्वव्यभिचारितादन्तरप्रकरणेनोद्देश्यविशेषो नियम्यत इति युक्तमेव ।

तथाच “वारणो यज्ञाचर” इत्यादौ यज्ञस्य दैनतोद्देश्यकद्रव्यस्यागण्यत्वापूर्वमित्यभिचारितात् प्रकरणातुप्रवेश इति सर्वं । यज्ञाधन्येव वारणादीनि । एवं च “वारणो यज्ञाचर” इत्यादीनामाधानप्रकरणे पठितानामप्याधानस्यायज्ञतादनारम्भाधीतज्ञा-
न्यसदस्यमेव “वारणो यज्ञाचर” इत्यादि वाक्यम् । तत्रापि यथावानाहत्वं पक्वमनेष्टीनां पक्वमनेष्ट्यज्ञसदस्यमित्यर्थं यादस्य वाक्यस्य स्वास्तदाऽनर्थक्यतात्तद्वैतिभिः न्यायेनाधिक्यमन्यायेन वा विशेषे नियमनं संभवेत्, न चैतदिति । अतोऽधिक्यमन्यायाभावान्नाह्वाणादीनां जुहुषीनामित्येव सर्वव्यवधारित्यमेवेति सति प्रकरणाद्यनुप्रवेशे उद्देश्यत्वमन्यदप्य ॥ नैति सिद्धम् ॥
' तत्र प्रकरणापि लिङ्गवाक्यपुद्देश्यस्वरूपविनिर्णयेऽपेक्ष्यते एव । अतएव “वात्रंस्त्री पूर्णमासेऽनूच्यते” “वृधन्वती अमावास्याया” इत्यादि पूर्णमासपदस्य न यागत्रयपरत्वं किन्तु पूर्णमासाज्ञान्यमागपरत्वं पूर्णमासकालिकाभ्यमागपरत्वं चेति वार्त्ताप्रीत्यन्वयोर्न दर्शपूर्णमासास्तत्त्वम् । एवं च “वात्रंस्त्री पूर्णमासेऽनूच्यते” “वृधन्वती अमावास्याया” इति वाक्ये केवलं व्यवस्थामार्थं बोधयत इति सिध्यति ।

तथाच धृतिप्रमाणं व्यापेक्षया दुर्बलतामपि प्रमाणानां लिङ्गवाक्यप्रकरणस्यानगम्यानामप्येवैव सत्यामुपपत्तौ प्रयतत इति लिङ्गवाक्यप्रकरणकामादिप्रमाणानुप्रवेशे सर्वत्र व्यवस्थेव वाक्यवस्थेति उद्देश्यस्वरूपस्यपत्तौ सामान्यरूपमेव लिङ्गा-
द्यभावे प्रतीत्यमिति कतिच्यमागसर्वेहोमाज्ञायां हस्ताधनेजवादीनां करिष्यमाणान्नप्रधानसाधारणसर्वकर्माधीत्यमेव मानन्त-
राव्यपहितकर्मोपसमाप्तम् । संस्कृतस्य हि उत्तरपि विनियोगोऽपेक्षित इति निमित्तेन कल्प्यमानमुत्तरं कर्मानन्तरमज्ञं वा प्रधानं चेति निर्णये न किमपि नियामकं वर्तत इति सर्वार्थत्वमेव युक्तम् ॥

“आमेयं वतुषी करोती” इत्यत्र तु अभिदेवताकपुरोडाशवचनेयोद्देश्यतावच्छेदकमिति तस्यान्यस्याभावात् बोधित्वेन पुरो-
डाशप्राधान्यापूर्वतापनसमव्यभिचारिणा आमेययागजन्त्यापूर्वसाधनपुरोडाशवचनेयोद्देश्यतावच्छेदकमिति मैत्र्याप्रपुरोडाशस्यापि वतुषीकरणमापयत इति तत्रापि व्यवस्थेन ।

यद्यपि मात्र प्रकरणाद्यनुप्रवेशः, तथापि अपूर्वव्यभिचार्योमेवस्य यज्ञस्यैवाव्यवस्थापरागत्यामावापाम्यवस्थेति सर्वप्रयत्नमिति धीते विनियोगोऽपेक्षितं व्यवस्थितं च प्रकरणाद्यनुप्रवेशतदभावाभ्यां सिद्धमिति शुभेतरत्वप्रमाणतौपपन्नम् ॥
यत्तुद्देश्यं कल्याणिकमज्ञानमन्तरा न संभवति, तदर्थज्ञानं कनुसाधनमिति शुद्धाऽपेक्षितमपि कर्तारत्वमिति स्वगत-
कनुसंधानयोग्यतामकेन छिन्नेन कर्तारत्वमिति धृतिरिव लिङ्गमप्यादत्ते प्रमाणम् ।

लिङ्गलक्षणं तु अज्ञत्वपदकपुरोद्देश्यताकृति कारकतवोरन्वयतरपदकल्पनात्कुरुष्वपदपदार्थनिर्णयतेति बाह्यदीपिकायां च-
च्छेदेवाचार्या लिखन्ति । “सामर्थ्यं सर्वभावाणां लिङ्गमित्यभिधीयते” इति वचनस्याप्यवस्थासाधः ।

एवं वार्थज्ञानं कनुसाधनमिति ज्ञानानुपपत्तिः अर्थज्ञानेन कर्तुं संपादयेदिति विधिं कल्पयित्वैवावधानं कर्तारत्वमिति विनियोगोऽपि पदार्थगतयोग्यतायां लक्षणसमन्वयः ।

पदगतयोग्यता तु कार्यज्ञानमस्तत एव तस्य कर्मविशेषाज्ञत्वमर्थविशेषपक्षेपनद्वारा पदानां स्वरूपज्ञं भवन्तितीते ।
तथापि—“बर्हिर्देवसदनं दामी” इति मन्त्रो हि त्वनं प्रकाशयन् त्वनसत्त्वमिति निर्णयो हि न लिङ्गमात्रेण भवति । यज्ञ-
संज्ञानं विनैव कर्तुः मन्त्रं विना त्वनं च भवतीति त्वनस्वरूपे मन्त्रसाधनयोगादपूर्वसाधनत्वनापेक्ष्यमतीकरणीयम् ।
साधनपूर्वसाधनत्वनप्रकाशनेनैव भवतीति दामिपदेनापूर्वसाधनत्वनस्वरूपार्थं प्रकरणातुप्रवेशोऽप्यन्यमपि करणीय इति दर्श-
पूर्णमासादिप्रकरणेन सामान्यतोऽन्यपूर्णमासाप्रतयाऽवगतस्य त्वनमन्त्रस्य त्वनप्रकाशनद्वारा तद्वत्त्वनिर्णयो लिङ्गप्रकर-
णान्यो ह्याप्त्यमेव भवतीति तत्रोक्तस्य समप्राधान्यस्य प्रकरणप्रधानताया वा यथाव्यवधिकरणेन निरूपयित्वमात्रेण निरोधेनासंभवात् विशेषविषमस्तिप्रधानताया युक्तत्वाच्च प्रकरणादिसिद्धता पदगता योग्यता मन्त्राणां दर्शपूर्णमासाद्यस्तौ बोधयतीति पदगतयोग्यतायामपि लक्षणसमन्वयः ।

साधनं त्वनादिप्रकाशकस्य मन्त्रविशेषस्य कनुविशेषप्रकार्यं समप्राप्तस्य योग्यता इदं पुनः कल्पयति—अनेन मन्त्रेण दृश्यपूर्णसाधनमपि त्वनं प्रकाशयेदिति विना विनियोगविधिर्न उद्देश्यत्वात्तदर्थं अज्ञत्वयोग्यप्रतीतिवारितिमिति वा कल्पयन् मन्त्रो लिङ्गमात्रेण कनुविशेषस्यानं श्रुतिकल्पनाद्वारा भवतीति सिद्धम् ।

पक्षमप्राप्त्यस्योपादानाद्येकवाक्यस्यैव नापेक्षितं च वा संभवति तत्रोपक्रमप्राप्त्यन्तं न भवत्येवेत्युपसंहारप्राप्त्यस्य पक्षेदा-
धिकरणसिद्धान्तितमुपपन्नमेव ॥

एतेन—“प्रजापतिर्वैद्व्यानाम्यथानन्दः स स्वां देवतामाच्छेदं स पर्वदीर्घत, स एतं वारुणं चतुष्कपाठमपश्यत् तत्रि-
श्वपत्, ततो वै तं वरुणपाराशदमुच्यत वरुणो वा एतं गृह्णाति, योऽयं प्रतिगृह्णाति, यावतोऽभ्यान्प्रतिगृह्णीयात् तावतो
यादभ्यान् चतुष्कपालाभिवर्धेति”त्यादि उपक्रमे दातुरिष्टेष्टान्नात् तदेकवाक्यवतापक्षेऽपि प्रतिगृह्णातिपरस्य प्रति-
गृह्यतीत्यर्थमतीत्यस्य दधुरेवेतिस्मारात् इत्यपि—आहयत्तम् । यथावापि अगदिवदस्य वेदेऽपि प्रवृत्तः न तथा
प्रतिगृह्णातिपरस्य प्रतिगृह्यतीत्यर्थं स इति न मौनकृत्यम् ॥

तदिदं सिद्धं—“वेदो वा आग्र्यदर्शना” इति न्यायेनो “वेदो वा क्रियत” इत्यादौ अगदिवदस्य अग्र्येदपरत्वमेव न तन्म-
न्परत्वमपि ।

तमेदं प्रयोगेन विचारयामः—“उपेक्षेणा क्रियत” इत्यत्र क्रियत इति पदेन बोध्यो विवक्षितः ? किमुत्पाद्यत इति किंन
प्रयुज्यत इति । एकमेव कर्मकमिन्वेदे उत्पाद्यते अपरमिन्वेदे प्रयुज्यते विनियुज्यते चेति हि दृश्यते । एवं बोधयति-
वस्तुतो बोध प्रयोगातिविषेदस्यो चेति संशये विध्यर्थवादोक्तिं कवाक्यवतयेवेत्यतिप्रयोगविधौः श्रामाभ्यामावाह्यं तत्र च
वाक्यैकवाक्यताया एवाश्रयताम् प्रयोगविधिरप्येति सिद्धान्तमाचार्या मन्यन्ते ॥

यद्यपि प्रयोगविधिरप्रधानिकवाक्यताधीनो न ह्यस्य कोऽपि वर्तते, किंतु कल्प्य एव सः तथापि तत्प्रज्ञासमन्वितो-
नविधिवेदस्य एव विवक्षित इत्यतीत्याह न किञ्चिदनुपपन्नम् । तत्र चैकस्मिन्वेदे कल्पितः अपरं गुणार्थमाधानमिति
निर्णीतोऽत्र बाह्यत्वदर्शनेन करणीयः । समेषा च क्रियत इत्यनेन प्रयुज्यते विनियुज्यते चेत्तयो विवक्षितः, नोत्पाद्यत
इति सिद्धम् ॥

तत्र यथा साम्यसाधनभावस्योपपत्तयर्थावबोधकपद्धतसममिभ्याहाररूपदेकवाक्यता विनियोगे प्रमाणम्, एवं वाक्यैकवा-
क्यताऽपि विनियोगे प्रमाणमेव । स्वावबोधेऽसमाप्तानां पदानामेकवाक्यता परिकल्पयता, स्वावबोधे समाप्तानां तु पदानां
परस्परबाह्यैकवाक्यता वाक्यैकवाक्यता ॥

सा वाऽऽकाङ्क्षा एकस्य वाक्यावली किं प्रयोजनमित्यपरस्य कथं कर्तव्यमिति च प्रयोजनेति कर्तव्यताविषयेति सति-
हितं फलकं वाक्यं तस्मात् किमपि यदि नावगतं तर्हि तदपेक्षितस्यात्रोक्तिर्कर्तव्यताकला येन वाक्येन समर्थं क्रियते
तयोरेव वाक्ययोर्वर्तते तैत्तरेषामिति कर्तव्यतात्वेनान्वययोगादिकवाक्यमप्येकवाक्यता फलवाक्येनैकवाक्यता संघा-
दिद्वारेण शेषोपेक्षितं नमन्यतीति वाक्यैकवाक्यतावत्यं पारिभाषिकं प्रकरणमपि अत्रैव प्रमाणम् ॥

यथा—“द्वैतपूर्वमासाभ्यां खर्गकमो गजेत” “समिधो यजती”त्यादीनां प्रकरणकल्पकवाक्यैकवाक्यताया प्रयाज-
द्वयोऽतं दृष्टपूर्वमासी प्रयानमिति निश्चितम् । एवं च “समिधो यजती”त्यादीनामपि न स्वतन्त्रादिकल्पनागौरवम् ॥

निष्ठितमामन्त्रविषयितानां तु त्रिधाणां विवृत्तौ प्राज्ञतादरेव दान्तावासाह्वयामितिकर्तव्यतात्वेनाग्नयः प्रकरणे-
न भवति । एवमपि स्वतन्त्रादन्तरत्नत्वनागौरवमभ्या तादृशप्रकरणकल्पकता कथाभिधानं प्रमाणान्तरमपि विवृत्तौ उप-
होमादीनामितिकर्तव्यतात्वेनाग्नयकल्पनाभिधया विनियोजकमिति नैमित्तिकाचार्यो मन्यते । इतिकर्तव्यतात्वेनान्वयश्च कि-
माया एव न सिद्धरूपाणा मन्त्राणाम् । एवं च वेदामन्त्रत्वं ऋगुर्वेदविषयिपारादयहिजा क्रमास्थेनेव भवति ।

यत्तु “वादिदसदत्वं दागी”त्यादीनां प्रकरणेन दृष्टपूर्वमासश्च इत्युक्तं तत्र तदुक्तवाक्याह्वयनामं ननु कथमिति कर्त-
व्यतात्प्रकारादपि विषयतामिति पूर्वमेवोक्तमिति न विरोधः ।

तदिदं सिद्धं शुक्तिविज्ञानाव्यप्रकरणकामभिधानेः पक्षमिः प्रमाथैरज्ञातिभावेऽवगम्यते । अथगतप्रमाणान्तरानां
कर्मणां कर्तारः किं नियताः स्वाहो मनिवता इति संशयो हि आद्यवर्वादिनैकिनैरिक्तसमाहवाधीनः । आद्यवर्वादिनै-
यजुर्वेदस्य वा एवाहवा या यजुर्वेदविहितवयं अथर्ववेदेति गमयति । स च समाहवा क्रमप्रकरणकल्पकविज्ञाशुक्ति-
त्वनयाऽऽह्वये प्रमाणमिति सिद्धम् शुक्तिविज्ञानाव्यप्रकरणस्वात्मसमाहवाः पद विनियोगप्रमाणानीति ।
विज्ञानाव्यादीनां शुक्लादिपूर्वकल्पनवैय विनियोगे प्रमाणतया उपनीत्यत्वेन शुक्तिविज्ञानमिः लिङ्गं वाक्यदिम्भः वाक्यं
प्रकरणादिभ्यः प्रकरणं क्रमसमाहवाभ्यां क्रमः समाहवाभ्यां प्रवक्त इति शुक्तिविज्ञानेन, समाहवा आद्येन, लिङ्गादिकं तु
कापर्वेदेषा वाक्यं स्वोत्तररूपं तु वाक्यम् ॥

अयं च वाक्यवाक्यकमावः एतेषां यन्त्राभिपि प्रमाणाणां परस्परं विरोध एव भवति नाविरोधे । स च विरोधो यथा एक-
स्य शेषस्य येनैवेन प्रमाणद्वयसम्बन्धे, यथा ऐन्द्रिगमस्य शुक्ला गार्हपत्याह्वये लिङ्गादिः प्राज्ञत्वे च । एवं एकसित् शेषमि-
नेपदपदविनियोजकप्रमाणद्वयसम्बन्धे भवति । यथा गार्हपत्यशुक्ला ऐन्द्रिगमस्य आग्नेयः, लिङ्गादिः ॥
यत्तु वाक्यप्रकरणभ्यां वैयर्थ्यप्रयोजनयोरेव दृष्टपूर्वमासाह्वयं ततयोऽन्तेनादविरोधेनोपपद्यते इति द्वारेणैव कृतेनानं

न्यत्र संवन्धेन मुख्यया वृत्त्या तत्संबन्धलेपां प्रकरणविधाधेनाप्युक्तं एवाङ्गीकरणीयो यथा सूत्रानुक्रममन्त्राणां पृथक्पदेनताकवागे समुत्कर्षः ।

गीर्वाणोऽपि मन्त्राणां विनियोगे हि मुख्यतीति पृथेति कथमपि वृत्त्यन्तरेण पुरादिपदानामप्यन्वयादिवोधकत्वोपपत्त्या तदुत्कर्षविधान्तोऽप्यस्ततः स्यात् । ये तु मन्त्राः शुक्लाऽन्यत्र विनियुक्तास्तेषां ॥ गीर्वाण एवार्थे विनियोग इत्युक्तमेवैषानुता-
नानां अन्यत्र विनियुक्तमन्त्रमुदाहरणेनोपायि तापि कापि किदमाणा धर्माधर्मव्यवस्था न प्रमाणमेति सिद्धम् ॥

अथ च गीर्वाणं मन्त्रविनियोगः सौतोऽपि लिङ्गवाधेन तत्रैव भवति, यत्र केवलमन्त्रार्थस्यान्वविनियोगमात्रं विवक्षितम्, यथा—“ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते” इत्यादौ । इदं हि वाच्यं ऐन्द्रीमन्त्रस्य गार्हपत्योपस्थाने विनियोगमात्रमवगमयति, न तु मन्त्रविशिष्टगार्हपत्योपस्थानम् ।

यत्र तु लिङ्गाद्यवाधेन कालविधिभिः कोऽपि संभवति, तत्र तु न गीर्वाणं विनियोगः । यथा—“हविष्कृदेहीति शिरव-
प्रमाद्वयती” इत्यत्र हविष्कृन्मन्त्रस्य लिङ्गप्राप्ताह्वानादस्य नावधार्ये विनियोगः, किंतु मन्त्रकरणकाष्ठान् कालमात्रविधिः ।

यस्य हि मन्त्रस्य प्रकृते कर्मणि खतिवृत्तेश्चोक्तानेकाद्वयं प्रत्यक्षम्, यस्य वा प्रकृते कर्मणि कथमपि दृष्टद्वारेण गोच-
योगः क्रियान्तरे च सामान्यसंबन्धबोधकसमाह्वयदिर्कं नास्ति, तस्यैव प्रकृत एव कर्मणि इतरपरिसंख्ययाऽन्यथा
बोधयोगः श्रुत्या कियते । यथा—“इमामहृन्मन्त्रतनामृतस्यैषामिषानीमावृते” इति अश्वरचनाप्रहणमात्रे विनियोगः ।
ऐन्द्रया गार्हपत्यमित्यत्रापि चयनसंस्कारस्य गार्हपत्यस्योपस्थानं न तत्संबन्धस्यैन्द्रयेति आह्वरीपिकायां व्यक्तम् ।
एवं वाच्यस्य तस्यैवाह्वानप्रकाराकृतस्यैव मन्त्रादोषपत्तौ तद्वाधेनावधार्ये मन्त्रविधिर्यं न सङ्गतः । अवगममिति शब्दप्रत्य-
येन कालोपपत्तौ न निश्चयात्तमात्रमिषानेनेव “हविष्कृदेहीति शिरवप्रमाद्वयती”ति विधिधारितायै ।

“उतिष्ठन्वाहामिदं प्रीतिं बिहरेति” वाच्यमपि गोपयाने अमोन्विहरेतिमन्त्रस्य विनियोजकम्, किंतु सुकृदेऽपि विहरेणा-
दावेयेति । इयान् विधेयः—“हविष्कृदेहि” इति वाच्ये कालोऽपि प्राप्त इति अभ्यासमात्रविधिरत्र कालविधिरिति ।

“प्रसं कुरुतेति वाचं विष्टजती”त्यादावपि लिङ्गाधेनेव विनियोगः, इतिकरणस्य मन्त्रस्वरूपमात्रपरत्वमङ्गीकृत्य संसर्ग-
विधया कालपरारं वाङ्गीकृत्य लिङ्गाधारेणैव युक्तत्वात् ।

“प्रणीताः प्रवेष्टव्यं वाचं यच्छति तां सहमिष्कृता विष्टजती”ति वाच्ये तु हविष्कृन्मन्त्रस्य वाचवर्त्तते विनियोगः
प्रतीयमानोऽपि नाङ्गीक्रियते । अत्र तृतीयाया इत्यभूतलक्षणापर्यलमङ्गीकृत्य हविष्कृन्मन्त्रावर्त्तयन्तं वाच्यमः करणीय
इत्यर्थो युक्तः इति वाच्यमापेक्षितामसिद्धमर्थफलमेव युक्तमिति सत्या गती लिङ्गवाधो न युक्तः ।

ऐन्द्रीवाच्ये तु ऐन्द्रया इति तृतीयायाः करणत्वमेवायं । उपतिष्ठत इति आत्मनेपदेन हि “उपागम्यकरण” इति सूत्र-
प्राप्तयेन मन्त्रकरणबोधस्यावप्रतिपादनेन हि तत्रापेक्षितं करणमेव नावधारिकं किमपीति लिङ्गवाधो गलतत्वाभावादङ्गी-
क्रियते । एवं च तृतीयायाः करणत्वं इत्यभूतलक्षणायां बोधयममर्थयेत्यपि करणत्वस्य बोधोऽपेक्षिततथाद्वयत्वमेवायं
इति सिद्धम् ।

“सूक्तवादेन प्रहरी प्रहरीती” इत्यत्र तु “सूक्तवाक एव वाज्या” इति वाच्यबोधोपासूचकाकस्य वाच्यत्वधनत्वावगमात् अपे-
क्षितसाधनताबोधकत्वमेव युक्तम् । एवं च वाच्यबोधोपासूचकस्य प्रहरीतिपदेनापि मात्रप्रवर्त्तितदेवताकल्पनया होम एव
उच्यते इति न दोषः । वाच्यबोधोपासूचकसाधनतापरत्वमप्यत्र पूर्वमेव लिङ्गवाधोभावात् बोधाय । अथ हि लिङ्गेन श्रुते-
रनष्टमा एव न शुक्ला लिङ्गस्य वाप इति लिङ्गाधारायं बहु सवितम्यमिति सिद्धम् ॥

एवं च सूक्तवाच्यमन्त्राणां श्रुतिविनियुक्तानामपि यथाविधि विमज्य विविधोपोऽपि व्याख्यातः । सूक्तवाच्य एव वाच्ये-
ति वाच्यबोधेन सूक्तवाच्यस्य वाच्यसाधनत्वं वाच्यनिर्वाहं तत्सति सभवे दृष्टविधेयवाङ्गीकरणीयमिति सङ्केतदेवताप्रकाश-
कार्त्तव्यमेवाङ्गीकरणीयम् । यथा प्रहरेण एव विनियोगात् न प्रहरेणामात्रे सूक्तवाक्यानुष्ठानं तथा विमज्य दृष्टदेवताप्रका-
शनाय विनियोगाद्विधेयदेवताप्रकाशनाभावेन न तन्मातृत्वम् । सूक्तवाक्यान्तो हि शुभु वृक्षीति स्मृतपराया इष्टदेव-
ताप्रकाशकमन्त्रनिर्देशे संनिधौ न ॥ तत्त्वमुदाहरेत् इति सूक्तवाच्येनैव वाच्ये नावर्त्तते लक्ष्यम् ॥

यत्र सूक्तवाच्यमपीति चेत् । सूक्तवाच्यस्य मन्त्रमुदाहरेत् प्रयोगः, यतस्तत्तत्र निरुद्धतयाङ्गीकारादुपपद्यते ।

एवं च गलामवाधेनोपपत्तौ न वाधो युक्त इति सूक्तवाच्येनेत्यत्र यथा श्रुतिलिङ्गाणां व्यवस्था, एवं वाच्यवाच्योपासूचका-
वाच्यत्वमात्रादिपदाः ये वाच्यवाच्यानुष्ठानमात्रादपेक्षेण पठितार्थाव्यापारिप्रकाशकानां तेषां मन्त्राणामपि मन्त्रधर्मावस्थाना-
रेणैव लिङ्गेन व्यवस्था न तद्वाधेनेति श्रुतिलिङ्गाण्यन्वित्र निरुक्तमन्त्राणां तस्य व्यवस्था भवत्येव ।

निष्ठानपेक्षं यन्मा विनियोजकत्वं तथा प्रवृत्त्या श्रुतेः लिङ्गाधारे सामान्यसंबन्धबोधार्थमेवेति विधेयः कथमनादयोः
ययं लिङ्गाधारे नहि विधेयः । कलाकलाधिकरणोऽपि विधेयः इत्यादिप्रमाणेनैवैतत् कथम् एव इत्येतस्य कारणं प्र-
त्यक्षं वाच्यत्वं बोधकमिति न निरोधः ।

एवं च सति संनये वाक्येन प्रकरणस्य च वाचः, अन्यथा तु न इति "दीर्घसोमे संतु वे कृते" इति विहितस्य संतर्दन-
स्यापि प्रकरणाविरोधेन ज्योतिष्टोमाश्रमेव ॥
इत्याप्येक्षया दीर्घत्वेन सोमद्रव्यकत्वेन च दीर्घसोमपदस्य ज्योतिष्टोमोऽर्थो भवितुमर्हत्येव ।

अत्र च दीर्घस्य यजमानस्य सोमो दीर्घसोम इति उपन्यासिर्ह्यन्तरयुक्ते ज्योतिष्टोमे सोमस्य वाचदोषं प्रहृणीत्यनेन
दीर्घत्वेन दीर्घधातो सोमश्च दीर्घसोम इति वा वशीतयुक्त्यर्थमाप्यपक्षानपि प्रकरणाविरोधसंपादनार्थं माहदीपिकायां
व्यवस्थापिता । तथाच नात्रापि प्रवर्णाविरोध इति भाष्यकारः ॥
वार्तिककारस्तु—अमिष्टोमातिरिक्तविद्वद्लोमकविश्रुतावेव निवेशः । अयमाचारः—सोमप्रहणविद्वद्वादीनि संस्था-
नेन न ज्योतिष्टोमाश्रमे । अतः प्रकरणवाक्येन वाक्येनैवान्न विनियोग इति-मन्यते ।

एवं च वक्ष्यात् दीर्घसोमत्वं अमिष्टोमातिरिक्तसंस्थानामेव वर्तते नान्येषामिति संतर्दनं विद्वतावेव निवेशते, न तु प्र-
हणोपस्थितेऽपि ज्योतिष्टोमे ॥
इदं च वाक्यं द्विष्यि क्वाभ्याषोतं अनाभ्याषोतं चेति । तत्र अनाभ्याषोतं आभ्याषोतत्वं दुर्बलम् । यथा प्रहृती
पामदस्यावकदायां अनाभ्याषोतसातदवस्य न निवेश इति । "न प्रथमयज्ञं प्रशुच्यत्" इति निषेधे यदि प्रथमनक्षत्रपदस्य
ज्योतिष्टोमोऽर्थः तर्हि ज्योतिष्टोमाश्रमे प्रथमस्य अवस्थेति प्रहृते प्राकृतिकप्रवर्त्यनिषेधसामानाभ्याषोतप्रवर्त्यनिषेध
मिन्नविषयत्वात् न विरोधः । तथाच सत्यां यतो छिन्नेन यथा वाक्यादीनां न वाचः यथा च न शुद्धा लिङ्गस्य स एवं वाक्ये-
नापि प्रकरणस्य स नास्त्येव ॥

द्विशेषमात्रप्रकरणश्रवणेन "यथा प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि घाः" इति वाक्येन विहितं पूषमाकपेयं कपमपि दशपूर्ण-
मासयोरग्न्यवबोध्यमिति गत्यन्तरमावादात् वेद्यगस्य प्रकरणवाक्येन वाक्येन पूषमाश्रमत्वेनेति वाक्येन प्रकरणस्य तत्र
वाच एव ॥
स च पूषभागः चरैरेव, न तु पुरोडाषादिकम् पशुहृदयादिकमपि वा ॥ यथाच वेद्येऽपि चरोराकारो न विनश्यति
नैवं तेन पुरोडाषावाक्योऽपि न विनश्यतीति न दोषः ॥
अन्य भागपदार्थो यथा व्यवस्थितवक्ष्ये, तथा पूषमाग्रेऽपि केवलपूषमा एवात्र विवक्षितः, न तु इन्द्रपूषादिना-
भोजीति सिद्धमिदं वाक्यस्य प्रकरणेन विरोधे प्रकरणवाचकत्वमिति ॥
तत्र वाक्यं प्रकरणविरोधेन सति संनयेऽन्यथा वद्वापेनेव प्रकरणमपि स्थापयवाचेन सति संनयेऽन्यथा तद्वाच्येन
विनियोजकम् । यथाऽभिषेचनीयसन्निधिपठितानामक्षविदेववादीनां राजसूयाश्रमत्वेन न खनिषेचनीयाश्रमम् ॥
विकृतिसन्निधिपठितानामुपरोमादीनां क्रियारूपाणामपि विकृतीनां प्राकृत्यैरेव निराकाङ्क्षात् तद्विहितव्यवस्थाना-
न्यवो नीतिपताकाङ्क्षा भवति, किन्तु वाग्याकाङ्क्षयैति तेषां स्थानेनैव विनियोगः ।
अनिष्टतावानेति कर्तव्यताकाङ्क्षायां येषामन्यत्र ददुम्वत्त्वादीनां तेषां वैकृतानामपि क्रियासंनयेनेति कर्तव्यतात्वेनान्य-
मयोग्यानां प्रकरणेनैव विद्वतापि विनियोगः । एवं स्थानसमाख्ययोऽपि स्थानेन समारम्भावाः बाधो द्रष्टव्य इति न्याय-
प्रकाशादिषु सर्वत्र बहु विस्तृतोऽयं विषयः ॥

विश्वरभ्यादुपक्रमतो अयमत्रेदमुपपादयामः यत् पूर्वमीमांसाशास्त्रेऽधिकरणानां सर्वेषामप्यन्यासाः संवक्तव्यो वर्तते ।
तैषामधिकरणानां पूर्वपक्षस्यापि नपि सिद्धान्तान्वावाविरोधेन कुत्रचन विषयवाक्ये योज्यमाना विधायका भवन्त्येव ।
तत एव सूत्रकारः पूर्वपक्षमपि तत्र सूचयन्ति, भाष्यकारादयः पूर्वपक्षमपि अधिकरणव्यवस्थामिप्रयन्ति । एते
च न्याया वैदिकवाक्येष्विव लौकिकवाक्येष्वपि धर्मसिद्धयेषु मन्वादिकृतेष्वर्थनिर्णयार्थं योजनीयाः । न्यायानुमत एव
स्मृतयो धर्मप्रमाणमिति कुत्र कुत्रचन न्यायविरुद्धाः स्मृतयोऽप्यप्यप्येव भवन्ति । व्यक्तमिदं माहदीपिकायां कस्य-
सूत्राधिकरणे । यथावाऽत्र सूत्रीयाप्यावगत-नितीताधिकरणान्तस्य सामस्य सम्बन्धेन सूत्रद्विरेदमुपपत्तितस्यापि नाप्यस्य
समस्तत्वेन । तथापि साधनवृत्तान्तरेऽस्माभिरुपपादयिष्यते । सूत्रं प्राग्व्यभिर्गन्धर्वविनायकस्यैव समापदयामः ॥
इति महामहोपाध्याय श्रीपद्मापणेतसाखिचरणानां शास्त्ररसाकटश्रीवैकट्युच्चसखिवादानां चान्ते-
वाहितो वेदान्तविद्वत्पदानन्तरुप्यन्ताखिणः कृतियु मीमांसाशास्त्रसारः समाप्तः ॥

भक्षणादुपादकधर्म्यं भक्षणादिप्रतिपादनद्वारा तत्तत्प्रदानन्यापूर्वार्थं कोऽप्यतिशयोक्तापूर्वार्थं वेति विचारणायां केचन मन्यन्ते प्रोक्षणादिकं शीघ्रिपदोपहिततत्तदुत्पत्त्यपूर्वार्थमिवायमपि स्वार्थमक्षयानुपपत्त्यापितप्रदानन्यापूर्वार्थमित्येव युक्तम् । अतएव “श्रृंगीतस्य नराक्षरणीतस्यै”त्यादिपीठान्तपदमुपपद्यते । तत्रैन्द्रपीतशब्देना “त्रियं चतुर्धा करोती”त्यत्रातोयपदेन-
द्रामत्येव नेन्द्राग्निपीतस्य ग्रहणं न वा तत्तुल्यसमासमिव्यनेन तेन ज्योतिष्टोमस्य ग्रहणमिति ॥

अस्मिन्मते नैश्वर्यणादिप्रदानाद्वैतमक्षयसापीन्द्रप्रदानविकृतित्येन समञ्जस्त्वेन मित्रावरुणपीतस्येति तत्रोद्देशोऽङ्गीकरणीयः । ऐन्द्रवमत्तहोमानन्तरं पुनरभ्युपगमनेन मित्रावरुणादिभ्यो होमेन भक्षणे ॥ इन्द्रमित्रावरुणपीतस्येति पूर्वदेवतापुनरुच्यते यदि इन्द्रादिपूर्वदेवतापनयो न प्रतीयते । यदि तु स प्रतीयते तर्हि ॥ न लक्षणीयः । तत्र च प्रधानदेवतावाचकस्यैव तादृशशब्दस्योद्देशेन पाठो नाप्रधानदेवताया इति पानीवतप्रदानाद्वैतस्यैव त्वत्पूर्वदेवताया नोपलक्षम् । एवं च पानीवतया न्या-
मज्ञप्रतिपाद्यव्यतिशेदेवानामपि न पानीवदेवताया साकमुह इत्यादि सिद्धान्तोऽपि स्वीक्रियते ॥

कल्पसूत्रकारा अपीमोगेव पक्षमनुमन्यन्ते । जैमिनिमतं तु वैकस्मिन्कर्मणि प्रधानानां प्रकृतिविकृतिभाव इति यद्वैन्द्रवी-
त्तपदं तत्सुखसमाप्त्यान्तं स्यात्तर्हि प्रदानान्तराणामयमश्रकमेव भक्षणं भवेत्, परंतु इन्द्रपीतपदस्य बहुवीहितसमाससंज्ञेन युक्तत्वात् सर्वेषां भक्षयानां समञ्जस्त्वमेवेति नेन्द्रपीतस्योद्देश इति सर्वत्र प्रदानेभ्येक एव मन्त्रः पठनीय इति ॥

एवं च मन्त्रलिङ्गस्य विकृतिविशेषे बाधे कर्तव्यं मन्त्रपाठः । यदि तु एककियाज्ञमन्त्रलिङ्गस्य क्रियान्तरं तद्विकृतौ बाध-
स्तादृ न तत्र मन्त्रपाठः, अथाप्येतु सर्वार्थोऽप्यंमनो विनियुक्तः पठनीय इत्यादि सिद्धमिति लिङ्गस्यापि समाख्यादिद्वान्मा-
म्यसंबन्धबोधकप्रमाणोपेक्षं तद्वनपेक्षं चाज्ञानिवाचनोपकलं वतत इति श्रुत्या मन्त्रलिङ्गेन चाज्ञानिभावः ॥

चेतुर्दक्षिणा इति वाक्यं न मन्त्रोऽपि तु विधिरिव; अप्राप्त्यर्थात् । विधित्वं चास्य वचसि लिङाद्यभावात् श्रौतम्; तथापि
कल्पम् । तत्र च साध्यसाधनभावयोनयोः पदार्थयोः समानाधिकरणपदाम्ना प्रतीतिलस्योः शेषशेषिभावं विना नोप-
पद्यत इति मिथिलकल्पनायां वाक्यं निमित्तमिति समानाधिकरणपदद्वयसमभिव्याहारेः स्वपदार्थयोर्ज्ञातिभावोक्त्यातां
पुरस्कृत्य येना कृत्विगानाति कुर्वीदिति विधिकल्पनयाऽङ्गताबोधको भवतीति शेषशेषिभावे श्रुतिलिङ्गे इव वाक्यमपि प्रमाणम् ।
“उचैर्हन्त्रा क्रियते, उपांशु मयुषा, उचैः साम्ना, उचैर्निगदेदे”त्यादि वाक्यीय एव विनियोगोऽङ्गीकरणीयः । यत्र हि
द्वितीयादिमत्तयोर्देश्यत्वं सूतीयान्विभक्त्या निषेधत्वं वा स्पष्टमवगतं तत्रैव श्रौतो विनियोगः । उचैरित्यादी तुषैर्द्वय विधे-
यानबोधिका सूतीयादिमत्तानि । ऋक्साध्याकर्मणो धातुबोध्यस्योद्देश्यत्वबोधिना द्वितीयापि नास्तीति केन्द्रान्विधयेऽपि
विनियोगो योग्यता पुरस्कृत्यैव कल्पनीयः । द्वितीयादिविभक्त्यभावे हि किमुद्देश्यं किं विधेयमिति निर्णयो योग्यतयैव
भवति । अन्यथा विनिगमनाभिरुद्धा किमत्र किमङ्गीति निर्धारणासंभवादिति व्यर्थमेतादृशं शाक्यमपरोक्ष ।

वचसि वाक्यस्यापि विनियोगप्रमाणता स्पष्टं सूत्रकारैर्वापनिबद्धा; तथापि “उचैर्हन्त्रा क्रियते” इत्यादौ श्रौतलिङ्गविनि-
योगानावस्थले विचारविशेषकरणाद्व्याख्यासापि पारिभाषिकस्य विनियोगकवमयां सूचितमेव ।

अथ च वाक्यपदेनैकवाक्यत्वमर्थक्यापरपर्यायं निवृत्तितम् । तत्र वाक्यं चेतुर्दक्षिणीत्यादौ एकल साध्यत्वमव-
रुह साधनत्वं च विनोमयोरपि साम्यार्थं साम्यवर्त्यं च नोपपद्यते इति साध्यसाधनभावरूपविनियोगप्रमाणतामर्हति ।
एवं च “पूर्वोत्तरपदनेर्यैकवाक्यता तत्तदंशगतानां प्रधाना तदेकवाक्यता विरोधिपदार्थबोधकत्वं विना नोपपद्यत इति विध्यर्थ-
वाद्बोधिष्विदमपि तदनुपपत्त्या तदनुपपत्त्यर्थं विधौ अर्थवादो वा लक्षणादिकमङ्गीकृत्यापि समानविषयत्वं संपादनीयम् ।

एवं च “अभैर्हन्त्रेदेवो वायोयैर्जुवैद आदित्यात्सामवेद” इत्येवमादस्य “उचैर्हन्त्रा क्रियते उपांशु मयुषा उचैः साम्ना”ति
विधीनां वैकल्यायता अर्थवादयत्तत्तदेवैदमदस्यैवमप्युपपत्त्येन वा भवति उत विधिगतकृणादिपदानां ऋग्वेदादिपदानेन
वेति विद्योऽत्र समापद्यते ।

तत्र “न विधी परः शब्दार्थः” इति व्याप्यात्तद्विरोधार्थमप्यर्थात् एव लक्षणा युक्ता । यद्यप्यर्थात् उचमन्त्रस्य;
तथापि विधिषेपरत्वात्पदवादस्य “मुने त्वन्याप्यकल्पने”ति व्यायेनार्थवाद एव लक्षणा युक्तेति पूर्वपक्षिणो मन्यन्ते ॥

सिद्धान्तिनस्तु अर्थादास्याप्युक्तमस्यसाधनताविरोधिनः वेदपरत्येनैव श्रुतिपर्यवसाने सति तद्विरोधेन घट्या गती
विषयसि लक्षणाऽङ्गीकरणीयैव । अर्थवादेन वेदलुला नेद्विषेसात्तयैविषयत्वेऽवगतं “सोमेन यजेत” इत्यादिदत्त विधानपि
रुक्षणा न दोषाय । “न विधी परः शब्दार्थः” इति व्यायस्य हि प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरविरोधार्थमन्यन्तत्परत्वं नातोऽङ्गीय
निरवेवापयः ॥

यत्तु तस्य नाम लक्षणा—ऋगादिचपदानां वेदेऽपि बहुतरप्रयोगेन निरुद्धलक्षणा धात्वर्थं वतत इति जानीमः । अत्र
पूर्वपक्षे सिद्धान्ते नोभयत्रैकवाक्यत्वं न निरुद्धमिति वाक्याविनियोजनरूपं नास्ति तस्मिन्ने केचिदपरत्वाधिकरणपदपरि-
मन्यन्ते ॥

तत्र पूर्वपक्षः—अर्थादादस्य वेदविषयत्वात् विधेयैश्चमिषयत्वाच्च नाम विधिसिनिर्णयो न वा विनियोजनफलमिति । सिद्धान्त-
स्तु—स्मिन्पदवादोऽप्येकविषयैकवाक्यत्वात् विधिसिनिर्णयकत्वमन्यो विरोध इति । एवं वैकल्यायताविरोधार्थमेवातो-

रेण अर्थशानातुल्यतेः विचारस्वेतिकर्तव्यतागुणानुपेक्षेण त-
त्कर्तव्यतावोधनात् राक्षस्य तन्निपिनादकशाश्रमावेऽप्यंभवत्
वास्त्राभ्यन्तदध्ययनकर्तव्यतावेधनफलपक्षविचार्यते विचा-
नात् । तदुक्तम्—“धर्मं प्रसीयमाणे” इति वेदेन वक्ष्यामना ।
इतिकर्तव्यतामात्रो मीमांसा पृथिव्यते” इति ॥

ततश्च पात्रयेदायन्येन विचारआद्याध्ययनपूर्वकप्रवृत्ति-
योगिणमाधर्मे परिच्छेदकपदार्थज्ञानफलं साधयेदित्यर्थं काव्य-
नविधेः हृतरहायैवनिर्वाह्य अथबलान्वयपदानुवादान्तंयम-
नि विचारस्त विद्यति । एतदर्थेनमात्रं सात्वत्यैवत्यागः 'अ-
धीत्य आद्यादि' स्मृतिर्यायः फलम्, हृतरहा अन्वयानन्द-
समावर्तनमानासुखानिध्ययनविधिपरोपितप्रत्ययनसावदायैवा-
पत्तेः । यद्यपि वा आनन्धित्यमनन्दस्य हृत्सा प्रतिपाद्यते; तथापि
आनन्दमनित्येतिप्रत्ययमानान्तस्य हृत्सा प्रतिपाद्यते; तथापि
गुरुकृतविद्यार्थंयत्र साहाय्यं, तस्यैव विचारविरोधितान् ।
तदुक्तं धर्मिकैः—“ज्ञानोपलक्षितं छाद्यनिश्चितिगुणे-
वन्तः । विरोधित्वेन वाच्ये तदुक्तं भाष्यदिवलम् । तस्मा-
द्दृष्टे त्रेकमधुर्मासावर्जवन् । जिह्वादिनिश्चितद्वय-
मैविलब्धवन्तः” इति । तस्मादन्तोपपादनम् तत् प्रयो-

गकाराणां विचारानन्तरं (४)
मिति सिद्धान्तखण्डनं च)
तथाच साहचर्यव्यवधानान्तरमपि शुद्धं च वस्तुवैतरप्र-
त्यक्षधर्मनिष्ठरूपसमावर्तने ह्येवमपि धर्माद्यैस्त्वविचारो-
त्थाप्यनं कार्यम्, ननु शुद्धरूपास्तस्यापि निरुपस्थान्यवना-
नन्तरं सर्वस्यास्य इत्यस्मिन्निष्ठे चति यत्प्रयोगकारुह्यता
“अथोक्तं ध्यायि”ति स्मृतिरप्यनभिधेः शुद्धाभिव्यक्ति-
कत्वे समवर्ति स्वर्गकल्पनानुपपत्तेः समावर्तने अथवायानन्त-
रस्यस्य विधानुपसर्गकत्वाद्यप्यस्यैवानुपपत्तिरनुवाच्यते
प्रायः इत्यथा “वेदमयूखा बार्वांस्तथा विनमनुवाचि”
स्वादिना “तथा तेषु नतैः” इत्यन्तेन ग्रन्थेन तैत्ति-
रीयस्यानन्ते वेदाद्यैर्विक्तव्यतीतपदेष्टानुपपत्तेः । अतोऽप्य-
नानन्तरं धर्मादिप्रतीकोचिता न ध्यानम्—इत्युक्तम्,
दुष्प्राप्तम्, समावर्तनानन्तरमेव किमप्राप्तस्य प्राप्त्यविधा-
नञ्चानपि शिष्टं प्रदायसिद्धसाक्षात्प्राप्तशब्द, तत्रानयना-
नन्तरमप्यभिनिमित्तमविचित्रादिवाच्यनञ्च ध्यानपूर्वा-
निष्ठैः सर्वत्रादिप्रतीकोचैः अथैव जप्यमन्त्रकर्मकान्त-
रसमावर्तने कथमप्यप्राप्तस्य विधानामयेन “अथोक्तं
मिति” स्मृतिरिवैवमप्रसङ्गाच्च, अथानन्तविच्छिन्नत्वात्
कल्पयमानसमावर्तनमपि विचारोः परस्परानन्तर्येन
ध्यानसमाप्तिमिदं एव समावर्तनानन्तरं शास्त्राभिधे-
यैवादिनिरूपणार्थेनाप्यनञ्चोच्यते प्रत्ययेन प्रमाण-
तत्वापि वेदाद्यैरनन्तरसमावर्तनानन्तरं निष्ठिशुद्धावस्थायां च

(जिज्ञासासुत्रप्रयोगनमः)
 सूत्रार्थस्तु—अथ साक्ष्यविषयव्यापनानन्तरम् । यत्स-
 मानेन विचारमन्त्रात् वस्तुक्रममुत्पन्नोपायोगोविशिष्टैर्वस्तुं य-
 ोग्यमर्थस्यार्थज्ञानं न जायते; अतः अध्ययनस्यार्थज्ञानरूप-
 प्रयोगोपनयनकत्वादेवो । सादृश्यार्थपर्यवसानेच्छा कर्तव्या, इच्छा-
 निष्पत्त्युत्पन्नज्ञानं कर्तव्यमिति यावत् । विचारो बान्धव्य
 तत्कर्मव्यवहारमुपपत्तेः प्रमाणरूपध्यायनकरोः तद्विचारः कर्तव्य
 इत्यर्थ इति ॥

पठेन धर्ममिश्रासेत्स्य षष्ठोसमाससिवाच-
अत्रच धर्ममिश्रासेति पदे धर्माय मिश्रासेति तादव्याश-
सेनान्वितोपपरतया षष्ठी व्याख्यासा भाष्यकारदिभिः । तन
विपरिपत्तायैकपक्षीपरता विहाय तादव्योपरतव्याख्याने प्रयो-
ज्यं विचारस्य धर्मोऽप्राप्तोपयोगिकत्वापननेय । तयाच धर्मा-
नुष्ठानायायै विचारः कर्तव्य इति चार्थिकम्, ननु तादव्योपपत्तौ-
समासवर्धनपरम् ; धार्तिककारमेव कदाचिद्व्यासादि-
ह्येतत्सम्भवेऽपि महाभाष्यकारेण तन्मतप्रस्तावनाये अर्थ-
पासादिह्येदमपि षष्ठोसमासप्रत्यय- तद्वदेवेष्टायि तस्यैव-
त्याह । अतएव—अर्थायः धर्माय मिश्रासेति भाष्यकार-
वचनं षष्ठोसमाससिवाचार्थकार्यप्रदर्शनपरम्, ननु मिश्रधर्मा-
नपरम् ; तस्य प्राप्तुमेच्छेति निगम्यत्वात्वे षष्ठोसमाससिवाच-
त्वात् इति—व्याख्याताम् । अतः षष्ठोसमास एव युक्त इति
निरूप्यम् ॥

ध्येयम् ॥ (जिज्ञासापदार्थः)
 जिज्ञासापदे च विचारलक्षणा । अथवा—विचारवर्तमान-
 ताया अर्थादेव सिद्धेः श्रुतिपदार्थस्वरूपे वर्तितोक्तता
 नैव लक्षणा, किंतु ब्रह्माद्युत्तरपरमेवति ध्येयम् ॥
 (अयश्चाद्यप्रयोजनम्)
 अयश्चाद्यप्रयोजनानन्तरं विचारो

(अथशब्दप्रयोजनम्)

इदं च सूत्रं (अथशब्दप्रयोजनम्) अथ्यबनविध्यसंग्रहाध्ययनानन्तरं विनारे

बलाबलविभाषः । ऐन्द्रोन्मत्तस्यभोग्यमन्त्रस्य च देवताप्रकाशनमेकमेव द्वारमिति विरोधात् शुक्ला लिङ्गवायेन गार्हपत्य एष विनियोग इति युक्तम् । वैश्वप्रयाजयोस्तत्तदप्युक्तं द्वारम् । नहि वैश्ववायुर्वै प्रयाजात्यर्थं चेकम् ।

“अहण्या श्रीगान्ती”त्यादौ यद्यपि अपूर्वसाधनकरोपस्थस्यैव प्रकरणस्योद्देश्यप्रामाण्यं मान्यस्य चापेक्षा वर्तते; तथापि श्रुतेरेव तत्र विनियोजकत्वं न चाप्यादीनामिति विनियोजकप्रमाणबलाबलविचारस्यैवात्र करणात् न तत्र प्रकरणावगुण्डधानं विरुद्धम् ।

तत्र श्रुतिलिङ्गविरोधे “ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते” इत्युदाहरणं पूर्वमेव विवेचितम् ॥

लिङ्गवाक्यविरोधे तु “स्त्रोने ते सदनं कृण्वेमि घृतस्य धारया मुलेषं कल्पयामि” “तस्मिन् सीदाहृते प्रतिष्ठितं मीहीणां मेघः सुमनस्यमानः” इति मन्त्रयोरेकवाक्यतया समुचितस्य विनियोगो वाच्येन, लिङ्गेन विभज्य विनियोगो वेत्ति संशये वाक्यापेक्षया लिङ्गस्य प्रबलतया विभज्यैव विनियोगः । यद्यपि तस्मिन्, सीदेति तत्पञ्चम्यद्वेष्टा पूर्ववाक्यायोऽप्याकाङ्क्षितः; तथापि अर्थकलस्याभावाद्दधेकत्वे सति विभज्यमानसाकाङ्क्षलक्ष्यैकवाक्यताप्रयोजकत्वात् नात्र वाक्यप्रमाणावधारण इत्येव मन्ताव्यम् ।

अत्र पूर्वपक्षः—विभज्यमानसाकाङ्क्षलक्षणां वाक्यैकतायां प्रयोजकमिति प्रवृत्तिः, सिद्धान्तस्तु अर्थकलस्यापि ताप्रयोजकत्वं मरवेति विवेकः ।

“इन्द्राग्नौ इदं हविरशुपता”लिङ्गत्रयं तु इन्द्राग्नी इत्यस्य विभागे साकाङ्क्षलक्ष्येदं हविरशुपतामित्याख्यातेनान्वयबोधदत्त-
वैकल्येवावस्थास्य श्रवणादर्थकलमपि वर्तत इति दत्तपूर्वमासप्रकरणपठितस्यान्वयस्य मन्त्रस्यैवामपुरोगसयागमात्रात्तलम्, ननु आग्नेमादाङ्गलनपीति तत् वाक्यप्रकरणयोर्विरोध उदाहरणतामर्हति ।

मन्त्राणां विद्वत्प्रमाणमपि अर्थप्रकाशनरूपकियाद्वारेतिकर्तव्यतात्वेनान्वयो भवत्येव । “इदं हविरशुपतामि”स्यस्यापि प्रकृतदेवतामात्रकशब्दाध्याहारेण तैः साकमेवोच्चारणीयत्वात् अर्थप्रकाशनाभित्यं वर्तत एव ॥

यत्तु मन्त्राणां प्रकरणमाधारत्वं नास्तीत्युक्तं तज्जपमन्त्रादिविषयमिति आहृदीपिकायां व्यक्तम् ।

एवंच सूक्तवाक्यानां अर्थप्रकाशनाधीनामपि न मुख्यप्रकरणमाश्रितमिति यत्तु साहृदीपिकायां तत्पक्षान्तरमात्रमिह-
मन्त्र विस्तारः । यदि तु सूक्तवाक्यानां न प्रकरणमाधारत्वं तर्हि वाक्यप्रकरणयोर्विरोध उदाहरणान्तरमेव वक्तव्यम् ।

तच्च “संस्थाप्य धौर्णमासीं वैश्वधमनुनिर्वेपती”ति वाक्यात् वैश्वस्य धौर्णमासहस्तमेव, यत्तु प्रकरणादौ धौर्णमासाहस्तमिति आहृदीपिकायां उदाहरणान्तरमुक्तम् ॥

यत्तु आहृदीपिकायां प्रकरणस्यानेन्द्राग्नौपदेन दत्तपूर्वमासैकदेशाद्वर्तं प्रकरणेन दृग्भावात्तमेति वाक्येन प्रकरणस्य नास्त्विति वाच्यः, किंतु अंशविशेष एव वाच्यः । सर्वोत्तमा वाक्येन प्रकरणबाधस्तु द्वादशोपसदां प्रकरणेन उच्योतिशोभा-
हृत्ये प्रसक्तं वाक्येन तद्बाधात् द्वादशाह्वान्तयेति । ततोदाहरणं “तिष्ठ एव साहस्योपसदो द्वादशाहीनस्ये”ति वाक्यमे-
वेति मन्तव्यम् । द्वादशाहीनस्येतिवाहीनपदं हि वृत्तसमूहवाचि, ननु न हीनोऽहीन इति वृत्तमात्रेण तत्तात्पर्योपलब्धि-
मयम् । अन्यथा हि उपसदां त्रिस्रस्य द्वादशलस्य च सिकल्पे “तिष्ठ एव साहस्ये”ति एवकार इव प्रकरणेन त्रिघणां
द्वादशानां नोपसदां उच्योतिशोभ एव निवेद्योपपत्तया साहाहीनपदे अपि वितथे भवेत्ताम् । अतः प्रकरणाभागेन वाक्येनै-
वात्र विनियोग इति मान्यकारः ॥

अन्य वाक्यप्रकरणविरोधोदाहरणद्वयेऽपि वाक्येन दत्तपूर्वमासैकदेशाद्वर्तं प्रकरणेन दृग्भावात्तमेति वाक्येन प्रकरणस्य नास्त्विति वाच्यः, किंतु अंशविशेष एव वाच्यः । सर्वोत्तमा वाक्येन प्रकरणबाधस्तु द्वादशोपसदां प्रकरणेन उच्योतिशोभा-
हृत्ये प्रसक्तं वाक्येन तद्बाधात् द्वादशाह्वान्तयेति । ततोदाहरणं “तिष्ठ एव साहस्योपसदो द्वादशाहीनस्ये”ति वाक्यमे-
वेति मन्तव्यम् । द्वादशाहीनस्येतिवाहीनपदं हि वृत्तसमूहवाचि, ननु न हीनोऽहीन इति वृत्तमात्रेण तत्तात्पर्योपलब्धि-
मयम् । अन्यथा हि उपसदां त्रिस्रस्य द्वादशलस्य च सिकल्पे “तिष्ठ एव साहस्ये”ति एवकार इव प्रकरणेन त्रिघणां
द्वादशानां नोपसदां उच्योतिशोभ एव निवेद्योपपत्तया साहाहीनपदे अपि वितथे भवेत्ताम् । अतः प्रकरणाभागेन वाक्येनै-
वात्र विनियोग इति मान्यकारः ॥

सार्विककारास्तु—नात्र प्रवरणवान्यमोर्विरोध एव । द्वादशाहीनस्येति वाक्यं हि न विधिः, किं तु “तिष्ठ एव साहस्यो-
पसदः” इत्युदाहरणः । अत एव द्वादशाह्वान्तयेति उपसदां द्वादशलविधानमपरे सार्विकं सवर्तीति—मन्यन्ते ॥

एतन्मते तु वाक्येन प्रकरणस्यालन्तव्यत्वे “युवं स्य सवर्ती इतिप्रबोधनमात्रयोः प्रतिपदं इयं”मिति द्विपत्रमाननि-
मित्तत्वेन निहितस्य प्रतिपन्नस्य एकमज्जनकं उच्योतिशोभे प्रकरणेन प्रसक्तस्य द्विपत्रमानवृत्तायादीनादौ वाक्येन
विनियोग इत्युदाहरणान्तरमेवास्तीत्यन्वयम् ।

इदमुदाहरणमपि भाष्यकाराणां संमतमेव ॥

“जापण्या पत्नीः संवाजयति” इति पत्नीसंवाजयत्यर्थे तु पञ्चदशवाक्याणां अत्रानेन विधानं, ननु तस्मिन् विहिते
उदरेण ॥ पत्नीसंवाजनां विधानमिलापनस्येन सप्तमी संवाजितेन सेन पत्नीसंवाजोऽनुष्ठुतं वाच्यते । नहि निमित्तोद-
रेणोदरे विषयस्य प्राप्तिरपेक्षितोपपत्ता चेति नात्र वाक्यप्रकरणयोर्विरोधः ॥

पूज्यपादः । अतएव अ. १. १. १.

(दध्मादिद्रव्याणां धर्मत्वमिव रजतादीनाम
धर्मत्वमिति व्यवस्थापनम्)

एवञ्च यथैव “नेन्द्रियवामस” “यदि वपुं कर्षन्व
स्थानीं च सदो भित्वात्” पृष्ठ अत्राद्यकारत्वे’त्यादिविधि
बोधिततत्तच्छय साधनतायेषु इत्युपकालादिषु पूर्वोक्तलक्ष
णसत्त्वाद्धर्मत्वम् तथैव ‘यदिपि रजत न देव इत्यादिनिषे
धबोधितानिष्ठसाधनताकरजतादिद्रव्येषु अधर्मत्वमपि युक्त
मेव ॥ नन्वात्र निषेधवाक्येन दक्षिणादानसाधनत्वमात्रमेव
बुध्यते, नत्वनिष्ठसाधनत्वमपि, तथात्वेऽन्युपेत्यानिष्ठ रजत
दातु’ कतुवैगुण्यानापत्तेरिति वक्ष्यचिन्ना’तस्योक्तं युक्तम्, प्रत्य
क्षतो दक्षिणादानसाधनत्वेनावगते रजते प्रस्तरे अचमानाने
दस्य च विधिशतैरपि तद्साधनताबोधस्य कतुमशक्यत्वात् ।
नान्न पुण्यापेक्षिणवत् नरकसाधनत्व निषेधवैयर्थ्यपरिहा
रायाक्षिप्यते यदि पक्षोपादानवैयर्थ्यापत्ते, किंतु कतुप्रक
रणे “नातुत घटदे इति निषेधवत् कतुवैगुण्यजनकत्वमेव,
तद्यदि दक्षिणादानक्रियामात्रे बोध्यते तदा तुवणादिदान
स्यापि वैगुण्यजनकत्वापत्तिः । तथाच यथायत्न दक्षिणां ददा
तीति विधिप्राप्ते यत्तद्विधदाने दक्षिणात्वेन प्राप्तजतकर
णत्वमेव कतुवैगुण्यजनकमिव यथासाक्षिप्यते होमे दक्षिणत्व
स्यैन्द्रियजनकत्ववत् । एतावदेव च दध्मादी धर्मत्वव्यव
हारे सर्वत्रप्रतिपन्नमिति चेन्न वा विधेयेण रजतादिद्रव्ये नाभ्यस्त
वद्दतीति विशेषमाख्येयवस्तु बुध्यते । तस्मादेतदभिप्रायणं
“नहि पक्षार्थगुणानुग्रहार्थं यत्र रजताद्यनुग्रहार्थं च धार्मि
कोऽधार्मिक इति व्यवहारभावः” इत्युक्तं भाट्टरहस्ये पूज्यपादे ।
अतएव निषेधव्यवहारादिनिष्ठसाधनताकस्य रजतस्य ‘सोऽरीदीत्
इत्यर्थवादेनाप्राप्तस्य बोध्यते । एतादृशहापकामाने च वि
शिष्टक्रियाया एव निषेधादिनिष्ठजनकत्व यथा वृत्तमक्ष
णादावित्युक्तम् ॥

(अधर्मलक्षणस्याधिघातैव वासनादायसि
ध्यासिन्निरसनम्)

यद्यपि अधर्मलक्षण ‘अमूर्तं वाय ते लोका अचेन
तमसा दृता । तास्ते प्रेक्षाभिगच्छन्ति ये कंचानहनी
जना’ इत्यादिप्रतिपक्षव्यवधानादिनिष्ठसाधनतावे अवि
श्वेदितयामादायसिध्यासम् तथापि तस्या मग्नानप्रशस्तप्राप्तस्य
लक्षणया आत्मज्ञानप्राप्त्यपर्यन्त आधातप्रतीतिवशाद्यर्थव्या
प्तस्य लक्षणोत्पत्त्याभावात्तत्तत्प्रतीतिविषयानिष्ठसाधनताका
भावात्तत्तत्तत्तत् । यदि त्वेतादृशानि दया दैन्यावासनो ह्यत्र
ततोपरैरहारायमिति विधि बलमेव, तदा तत्र त्यागस्य वि
हितवत्तद्वचनमेवेति नानुपपत्तिः । अतो युक्तमेव वेदबोधि
तत्त्वव्यवसायनताकत्व धर्म च तद्बोधिध्यानिष्ठसाधनताकत्वमव
यवमित्येव लक्षणमुच्यते ॥

(धर्मलक्षणे वेदबोधितत्वपरिष्कार)

अथेदमवधेयम्—यदि वेदबोधितत्व वेदजन्यायां

तद्यपि सान्दर्भिकप्रतीतिमादाय, तदा

विधेयस्य स्वादिपदसमभिव्याहाराद्योग्यस्यसाधनता
वस्य शब्दबोधविषयत्वेऽपि निषेधस्थले भवमते अनिष्टादि
वाचकपदसमभिव्याहाराभावे अनिष्ठसाधनत्वस्य आक्षेपदेव
बोधस्वीकारात् निषेधगतानिष्ठसाधनत्वस्य कथं वेदनव्याशब्द
बोधरूपप्रतीतिविषयत्वम् । यदि वेदप्रयोग्यप्रतीतिविषयत्वम्,
तदा कथं तद्व्याख्यानरकादावपीत्युक्तं येनोत्तरत्वं कृतमिति
भाट्टरहस्ये पूज्यपादोक्तं घटते । अतो धर्मलक्षणार्थव्याप्यधर्म
लक्षणमपि वेदप्रयोग्यानुमितिविषयानिष्ठसाधनताकत्वमित्येव
कर्तुं युक्तम् । यामराज्ञेऽपि यदि “आत्मा वा इदं द्रव्य
भोतव्य” इति विधि तदा तद्विधिप्रयोग्यानुमितिविषयज्ञान
निष्ठसिद्धिपेक्षसाधनत्वाविधाताव्याख्याति । यथा तु न तस्य
विधिबलमिति, तदा आत्मज्ञानस्य साधु धर्मत्वम् । “अथ तु
परमो धर्म इत्यत्र किरारूपवाच्यं धर्मं च विवक्षितम्,
नत्वान्नज्ञानस्येति शक्यं वक्तुमिति न ह्यपि ॥

(इवेन धर्मत्वपक्ष)

अथविषयलक्षणस्यापि च इत्येनं सत्त्वाद्धर्मत्वमेव । अधर्मत्वमु
त्वेनफलस्य हिमार्थकविचारसौवेति वक्तुं मंकीकरित्येते ॥

(अनिषेधस्येन इवेन धर्मत्वस्य पक्षवद्विधा
नुवन्धित्येन तदधर्मत्वस्य खोपपादनम्)

यसु भाट्टरालंकारहृता—वक्ष्यद्विनिष्ठानुबन्धिधर्म
धर्मत्वलक्षणे प्रवेष्टव्य इवेनस्य विहितत्वात्, कथं न हिंसाति
निषेधविषयत्वाभावे वक्ष्यद्विनिष्ठानुबन्धिधर्मत्वप्राप्त्यपर्य
न्तं मया वक्तव्यमिति स्वल्पस्य तागत प्राप्तस्य विषय
सृष्टस्य निषेधत्वात्, अथवा—इवेनफलस्य वैरिभरणानु
कूलव्यापारस्य दृष्टोपायेन च इवेनादिनाऽनुष्ठानजनस्य निषेधा
निकमसत्त्वात् तदनुपपत्तेरिति युक्तं नन्वासाधनपक्षव्याख्या
पत्तिः, अनिष्ठानुबन्धित्वेऽपि स्वल्पेण निषेधत्वाभावात्, नि
षेधस्यैवाधर्मत्वात्, यदितु स्वयमनिषेधेऽपि परम्पराऽनिष्टा
नुबन्धित्वपर्यन्तं प्रयुज्यते लोके, तदा भवतु इवेनादेरधर्म
त्वम्—इत्युक्तम् ॥

(अभिचारनिषेधस्योपपादन इवेनाधर्म
त्वपक्षरूपकणनं च)

तत्र वैरिभरणमया वक्तव्यमिति सूक्ष्मस्य विम्वसृष्ट
त्वमुक्तमयुक्तम्, सूक्ष्मस्य इवेनावरणदूषभाविज्ञेन कर्मणे
विहितत्वे तत्पूर्वमात्रेण तस्यपि कर्मविवाचकत्वात् ॥
आतरेण वा विधेयानुबन्धत्वात्, विधेयत्वाभावेऽपि वा क
मभिनाभूतत्वेनावतरीयत्वाच्च इतरथा अमापीगीयादिपु
दितायामपि पुनरापणं यथा वक्तव्यमिति सूक्ष्मस्य निषेध
त्वेन वक्तव्यद्विनिष्ठानुबन्धिधर्मत्वपत्तिः । सूक्ष्मस्य निषेधपर्य
त्वेन इवेन विहिते वक्तव्यद्विनिष्ठानुबन्धित्वस्य संभवद्विषय
त्वाच्च । दृष्टोपाये निषेधविषयवेऽपि विहिते इवेने निषेधाति
वयस्य वक्तुमाशक्यत्वाच्च । सूक्ष्मस्य निषेधत्वाभावेनाप्य
त्त्वामाने स्वल्पेण विहितत्वेन धर्मसद्विचारो वाचकभावात्क
वद्विनिष्ठानुबन्धित्वप्रत्येन प्रयोजनमावाच्य । नच—परंप
राऽनिष्ठानुबन्धिधर्मत्वमेकमेव इति—वाच्यम् । न

चित्रादिषु चानन्तरकालानुपलम्भस्य तदर्थसत्त्वावेऽपि चातुर्वि-
कन्यायेन ऐदिकसाध्यव्यवहारेण वाच्यभावात्, कातीरीफलस्य
तु ऐदिकसमावसायि वेगुष्पादनन्तरमनुपलम्भसमये तत्रापि
बाधकाभावात् ॥

(वेदापौरुषेयत्वस्य तत्पौरुषेयत्वानुमाने प्रमा-
णान्तरमूलत्वादिना सोपाधिपत्तिरूप-
पूर्वकं व्यवस्थापनम्)

हृत्करणहापितत्वमपि न सम्भवति, यत् शब्दे स्तुत क
स्मापि दोषस्यासम्भवात् पुरोधोप एव प्रसादितबहुर्वाच्य,
सच पदतदर्थसंपन्धस्य पुरोधत्वेन तदाश्रितस्य प्रभावे तद्वै
भाषानपदायैहानहेतुवशात्तदर्थप्रमाणेऽपि सम्मानितं स्यात्,
वेदस्यैव वा पौरुषेयत्वे । तत्र पदपदार्थसम्बन्धस्य तावत्प्रति-
पाद्यप्रतिपादकभावप्रसाभिप्रायिकताभावेऽपि पदार्थ-
संदन्धः सर्वोऽप्यस्मात्प्रतिपद्यते, मध्यवहारस्य
दिति न्यायेन स्वरूपतो ऋषितत्वात् प्रकाशनादितान्न पौ-
रुषेयत्वम् । तथा वेदस्यापि वेदायैहारीकित्वेन तद्विषयस्य
वाक्यस्य समूहस्य कर्तृत्वज्ञानसामानागम्यं पौरुषेयत्वम् । यदि
वेदस्यापि पौरुषेयत्वं तदा बोधमहिम्ना सर्वज्ञाना स्मभावत
सर्वज्ञत्वैवभारतं च हानप्रामाण्याविरोधेण तदुभयवचसो विशेष-
पस्य बहुमकानुपायेन मन्त्रादिस्मृतिगुण्यत्वेनैव स्यात् ॥ ननु
—वेद पौरुषेय, वाक्यत्वात्, बालिदासादिवत्प्रवक्तुः,
इत्यनुमानात् काठकादिसमाख्यादार्ढ्यात् “प्रयो वेदा अत्राव-
न्ते”ति श्रुतेः वेदस्य कथं न पौरुषेयत्वम् ? युक्तं चैतत्, अ-
म्याया मन्त्रार्थवादिस्मिन्नलस्य सत्येन तदानीमप्येवैव वेद-
स्यापि नाशात् मन्त्रार्थवादाधिमामाद्यमप्येवैतत्पदार्थकत्वं हान्य-
संभवापत्ति, अत इतरादिस्मृतिरपि पुरुषकर्तृत्वमेव ।
अतएव वचना पात्रातीतिमुद्दिश्य यद्वाच्यमुच्यते, तस्य त-
त्परत्वमिति लोकश्रुतितात्पर्यस्यापि पौरुषेयवाच्ये समवेन उ-
पक्रमोपसंहारादेर्बेदावयवमतत्परत्वे निर्णयकत्वनमपि नाप-
द्यते, मुतरा च शब्दज्ञानप्रामाण्यासामानागम्यं धान्ये
पञ्चज्ञानाप्रामाण्यानापत्तिश्च । समारयानस्य च शिदाम्यस्यै
मतप्रवचनमितिश्रुतेर्वैरोधादेवेन तस्य बहुपदसाधारण्येन अथा-
धारण्यपदेतादनुपपत्तिस्तदवस्यैव । अत पौरुषेय एव वेद,
तदभावेऽपि ‘तद्विदा न स्मृतिरिति’ इत्युक्तत्वादेव विदग्धा
तत्पदम्यानागम्येन स्मृतिगुण्यत्वानापत्ति इति—चेत्, न, पौ-
रुषेयत्वे पौरुषेयवाक्यप्रामाण्यास्य तत्कृतप्रत्यक्षाधीनसिद्धि-
त्वादप्यवस्यसर्वरूपकर्तृत्वनिर्णयमेवाभ्यन्तरादभावाप्रतीते । नच
छातोऽप्रतिद्वस्य बोधिन्यस्य कर्तृत्वरूपेण पौरुषेयत्वापत्ति,
तस्य पौरुषेयत्वे सात्र उत्तरमुद्ग्रम्य शठेनैव प्राप्या ‘य-
द्योम्या सतुतरयोगीयती’तिप्रवचनवैयर्थ्यापत्तेरुपपत्तेरप्येव-
न्ति । वाक्यवैद्वेदकादुमानमपि प्रमाणान्तरात्त्वेन सो-
पाधिकमित्यत्रबोधनकम्, पौरुषेयत्ववक्ष्ये तत्रैव सत्त्वात्, वेदा-
र्थस्य प्रत्यक्षामासात्त्वात् । “प्रयो वेदा अत्रावन्ते”त्यादि तु

“उवैकृचा क्रियते उपानु वजुषा उवै सत्रे”ति विधियोरपदे-
नार्थवादरूपत्वात् तत्रैव प्रमाणम् । यदि चेति विषय कत्रो-
षा स्यु, ततः स्वर्गकामविषयसिद्धितस्यैवसंस्कारोपकार्यवाद-
वदिदमपि स्वार्थे प्रमाणं भवेत् विषयेऽश्रितकर्तृप्रतिपादक-
त्वेन, नवेतदिति । एतेन मन्त्रार्थवादिभ्यः छष्टिप्रत्यक्षसिद्धि-
निरस्ता, वेदामपि विषयान्तरात्त्वेन स्वार्थे प्रामाण्याभावात्,
काठकादिसमाख्याया अपि कत्रादिस्य विरोधप्रतिप्रवचनादि-
शयेन वेदानुपपत्ते, कट्टे परम्परयाऽधोदयप्रवचनेन वा तत्सं-
भवाच्च । नच मानवादिस्मार्तप्रमाणमपि प्रवचननिमित्ताया
पस्या स्मृत्यादेरपि तयात्वापत्ति, आद्यस्तनामाबालिस्तरणरूप-
द्वकर्मस्मरणेन तासा कर्तृप्रत्यवात् । अतएव ‘वादिभ्यः स्वार्थे
विधायिप्रसादाऽप्ये’ इति प्रतिवाक्य कर्तृस्मरणमपि ऋषिदार्ढ्या-
दित्यत्रात्तत्त्वमिदं तत्र वाक्यदार्ढ्यानागम्येनोपपन्नमिति न
वसिष्ठ्यादिकर्तृत्वसाधकम्, “नच वेदा अत्रावन्ते”ति श्रुतिव-
त्त्वादभ्यादिकर्तृत्ववादिना एतादृशयोगेनैव काठकादिसमाख्या-
मानुषपादनीयत्वाच्च, कर्तृत्वव्यवहारेऽपि मत्प्रतीत्यैव यद्वाक्य-
तत्परं तदिति तादर्थ्यरूपतात्पर्यस्य वेदेऽनुपपन्नत्वेन तदनुप-
पत्त्यापदनस्यायुक्तत्वाच्च, प्रामाण्यादित्यादयस्तदार्थानां कर्माव-
बोधकत्वानपिगतायैवोक्तत्वादिरूपस्याप्ये वेदेऽपि समवेनाऽऽप्त-
वाक्यन्याय्यत्वाभावेऽपि तदनुपपत्तेः । अस्तुवा अर्थवादादिप्र-
माणकम् छष्टिप्रत्यक्षवादिक वेदादिनासत्त्वं, तथापि सत्त्वात्सत्ता-
दित्येनैककल्पसमुपस्थित वेद कल्पान्तरे ईश्वर सर्वज्ञत्वावुपस्थि-
तत्वेन कल्पनात्वावयवोपपत्तौ प्रतिपत्त्य रचनाकल्पनावीर्य-
स्याभावात्त्वेन नेषरकर्तृत्वकल्पनं युक्तम् । सत्त्वात्सत्ता-
दित्ये हि अभिनवावतुर्पूर्वाविवचनमवश्यं अभ्युपेयं स्यात् । नच
तत्सम्भवति, छष्टे एव वेदाभावात् वेदिकमपिवाग्यम्यधर्मापि
मात्रावे तदनुज्ञानाभावात् कल्पान्तरोत्पन्नप्राणिना सुखदुःखौ
तत्स्थानुपपत्ते, वाक्परावचनस्य अन्यज्ञानपूर्वकवद्वर्तनेन इष्टमे न
न्याहानकल्पनाप्रत्ययापत्त्य, नित्यज्ञानस्य वेदप्रामाण्याधीनवि-
दित्वेनैवैतदेतत्तदभावात्, ‘सति वेदप्रमाण्ये तद्वैद्विदित्यज्ञा-
नवत्त्वेन ईश्वरस्य तत्कर्तृत्वं, तत्कर्तृत्वेन च वेदप्रामाण्यामिति ।
एतेन—सिद्ध्यारिक तत्कर्तृत्वं, कार्यत्वात्, इत्यनुमानेन
मित्यज्ञानवदीधरिदिदी तदीयज्ञानमूलकत्वेन वेदस्य प्रामाण्यात्
इति—परास्तम्, तावताप्यनित्यज्ञानवत् एव सिद्ध्यारिकर्तृ-
विदी तदीयज्ञानस्यापि मूलप्रमाणं विना प्रामाण्यासिद्धे ।
अतएव ‘यस्य निश्चितं वेदा’ इति भुतिरपि निश्चित-
द्वयप्रतिपत्तिस्तद्वदिति, वेदस्य चास्मदर्थमागकर्तृत्ववैनाजन्मत्व-
स्यं प्रतीते । आनुपूर्वीविरोधसिद्धिरप्येतात्पर्यस्य वेदस्य व-
र्णसंक्षेपेन नित्यत्वेऽपि आनुपूर्वीविरोधसोधारणसामग्रीजन्य-
त्वेनानित्यत्वम् । लगकाले च तत्रातीत्यानुपूर्वी काचित्दोषादि-
कार्यैरुपेक्षानादित्येनैव नित्यत्वं, न यथानादित्यत्वं स्वरूपेणापि-
दित्येनैव सिद्धे कथमप्यप्रामाण्याकारणाभावे सत्त एव नि-
र्दोषादवधिरप्यतीत्युत्पत्तिर्दोषवशाद्युक्तमेव पूर्वोक्त धर्मापत्तेर-
क्षणद्वयम् ॥

दानां विधिप्रतिषेधश्च देव कर्तृसाराभावात्पौरोहित्यत्वे पूर्व-
धिकरणेन सिद्धे संप्रति तद्देव धर्माधर्मयोः प्राप्ताण्य-
मस्ति न येति विद्यावन्ते ॥ तत्र विधिप्रतिषेधस्यावकाश-
सत्त्वा साध्यसाधनैतत्कृत्यस्य तद्विष्टभावात्तन्निषेधकविधि-
प्रतिषेधयोः प्रतिपादनात् अत्रांशं विधिप्रतिषेधविषयमादा-
दिष्टानिष्टसाधनत्वात्साधकं तयोर्दिष्टानिष्टसाधनरूपधर्मोप-
नैर्मन्मन्त्राजनकस्य, अर्घ्यपादनात् न दातव्यं सदसद्वृत्तिसिद्धार्थ-
बोध्यत्वात् धर्माधर्मयोः प्राप्ताण्यसंभवः । नच शक्यं
सदसंभवेऽपि लक्षणाप्याहारादिना तत्प्रतिपादयद्, यथा-

चण्डनेन "तदमिन्यं कामयत" इति पूर्वोक्तान्तोऽभिः पर-
मृदये ॥ इतरत् स्थायम् ॥ विधित्तिरेषधेदेवैलुत्तया वि-
हासात्सूत्रे अयं वादादिधर्मप्रमाणमानं उपक्षिप्तम् इति-
सूचितम् ॥

चेतम् ॥
(फट्सरणाभावेन विधितुल्यन्यायतयाऽयं-
नानां प्राप्तिरूपम्)

[illegible]

(सहस्रद्रुपेत्यस्य विवरणम्)

(सदसूत्रपत्यस्य विधयेऽर्थः)
 सदसूत्रपेति । अनेन च—वायुपेतिप्रवाहीनां माना-
 न्तराप्रतिवेन अनभिज्ञातं गन्तुं लघुप्रमाणस्य “मावावा-
 त्वन्ते” इत्यादि वागम्यैरुपस्थाप्य अस्यैव तुल्य विद्व-
 धं विप्रदत्तया माव्यधमां परं प्रमाणं न संभवति इति—
 सूचितम् ॥

वितम् ॥
(लक्षणाविपरिणामादिस्वरूपस्य सोदाहरणं
निरूपणम्)

लक्षणाध्याहारदिनेति । विप्रिणाममुक्तकल्पनाया-
 दित्येन संशयितम् । तदुक्तम्—“अथ्याहारोऽपुत्रास्यो
 न्यलासो व्यधिः पदः । भ्रतो विप्रिणामोऽयं प्रकृतिप्रस-
 दान्यथा । याज्ञान्यायात्कल्पं व्यवधारकल्पना” इति ॥
 यथा छिन्नातीत्याहारः । ध्वत्वास्तो व्यवहिततरणा,
 वपा—दा से ज्यो राजाक्षयसत्र व्यसहितस तर्वांशित्वेन-
 नान्यमकल्पना । विप्रिणामो यथा छिन्निप्रतीत्यत्र प्रति-
 प्राकामा रात्रीरुपेतिरिति । व्यवधारकल्पना यथा

श्रुतात्प्रणिगदनेनैवोपपत्तौ अनवधानुपपत्तयोरनेन तदसं-
जवात् । नच तात्पर्योपपत्तया तत्कल्पनम् ; तात्पर्यमाह-
कायावेन सस्या अप्संसंभवात् । नहि दृष्टम् ; प्रमाणमात्रं
वा प्रयोजनवद्विषयमेवेत्येवं नियमे प्रमाणमस्ति, येन स
पुन तात्पर्यमाहकः शङ्कोतः ; निष्प्रयोजनानामपि वृक्षो दृढ-
नेन व्यभिचारात् । नच—न्यायावरोध्येतव्य इति स्वा-
ध्यासमिद्विरेवाज्ञानेहेतरेनाध्ययनं विदुषश्चिप्योजनयं-
ज्ञानस्य तात्पर्यवस्तुतत्पर्यस्य प्रयोजनवाचकाक्षिपत्ताति-
वाच्यम् ; अर्थज्ञानजनकत्वेनाध्ययनस्य लोकहितद्वयेनाभिषे-

—वावतोऽथान्नं प्रतिष्ठाप्यादित्यत्र प्रतिमाद्वयेति । गुण-
कल्पना यथा—यत्रमानः प्रसर इत्यत्र । छद्मणोदाहरणानि
सिद्धान्तिनाऽऽहिक्रियमाणाः प्राशस्त्याप्राशस्त्यवक्षणाः ॥
(१) प्राशस्त्यवक्षणासमर्थनम्

(वाक्यलक्षणासमर्थनम्)

(वाक्यलक्षणसमन्वयम्)
 सा क्रियेकस्मिन् पदे, हि वा प्रत्येकं वचने, उत मिलित्वे,
 नाद्यः, विनिगमकमावाद्यः, इत्यपदानामान्वयप्रसङ्गाच्च ।
 नाष्टः । एकैकपदस्य प्राग्वत्प्राग्वत्त्वान्वयान्वाभावात्, क्ष-
 प्रतीतेः । नान्त्यः । मिलित्वात्वे कार्यभावात्, शान्वयसंभव-
 स्यैव लक्षणात्वात् । तत्तथ्यं वाच्ये साहचर्यत्वात्, तत्रापि कार-
 णमाभावात् वाक्यस्यैककृत्यार्थभावाच्च सा न संभवति, इत्याह-
 —यथाश्रुतायंति । तत्प्रत्ययप्राहकाराद्येनेति । य-
 न्नामयं तत्प्रत्ययस्य प्रमाणान्तरेणातिदेरिति वाच्यः । तस्या-
 श्रयणीति । तत्प्रत्ययानुपपत्तेरित्यर्थः । प्रयोजनव्यतिरिच्य-
 मिति । प्रवृत्तिविशिष्टप्रयोजनोपयोग्यमप्यप्यमिति व्य-
 नित्ययोजनानां आख्यायिकाकृपाणाम् । भाव्यत्वाद्युप-
 पत्तेरिति । विविधा उपपत्तिभूतस्य भाव्यत्वात्प्राग्वत्त्व-
 वताश्च भाव्यत्वाद्युपपत्तिरित्यर्थः ॥

(गुणकर्मत्वप्रधानकर्मत्ववृत्तयैरुप्यधारणार्थं
तत्त्वार्थानार्थत्वं पक्षोपादनम्)

अध्ययनस्यार्पणानाथैर्यत्प्रसादयामास ॥
 अयं स प्रयोजनवत्प्रतिमिति । तस्य चोदनादे तत्त्व-
 ज्ञानभावनाया दृष्ट्यर्थसम्बन्धे प्रयोजनम् । तस्यैव दृष्टार्थ-
 एषि तस्या दृष्टेऽयं प्रयोजनेन भाव्यं अन्यथा यदर्थे दृष्टार्थत्वं
 तमर्थं प्रत्यक्ष्यवत्स्य तुष्णकर्मवत् । यदर्थे चादृष्टार्थत्वं तमर्थं
 प्रति तस्य प्रधानकर्मवत्त्वम् वैदृष्यात् । आह तदर्थेऽयं
 सर्वतोऽपि दृष्टार्थत्वं तस्यैव प्रतिमिति तस्युपयोगिमात्रात्सा-
 प्रास्तत्त्वलक्षणा विना न निषेदहीति निदान्त्यासादयः ।
 आह तस्य अध्ययनविषये अध्ययनार्थत्वं एषि वक्तव्यं दृष्टम् ।
 दृष्टे वा गन्तेषुगीर्षं स्यात्, तदेवातुपपन्नमिति पूर्वप्रत्याह-
 त्वविषयेत्यादिति ॥

(अर्थज्ञानोद्देशेन कृत्यपूर्वोद्देशेन वा अध्ययनानयन-
विधिशुद्धापत्तिरित्येव)

ननु—अर्थज्ञाने उपायान्तरस्यापि पक्षे प्राप्तत्वादध्ययन-
निवमालो विधेरसंयत्ताऽल्ल इति—वाच्यम्; अध्ययने

भ्यक्तमर्णां कामनापरित्यागेन विधिदिपाद्यर्थमुपयोगस्यैव श्ये-
नस्याभिव्यक्तिरूपकलाभपरित्यागेन विविदिपाद्यार्थोपयोगस्य
धर्मत्वफलस्य सत्त्वात्, श्येनादौ सर्वेषां बलवदनिष्ठानुबन्धि-
त्वाभावे कथमपि प्रश्लिष्टाकारणाभावात् द्विष्यप्रवृत्तेरुपपत्तेश्च ॥
अतः श्येनस्य धर्मस्य सत् एव परपरयाऽविष्ठानुबन्धित्वेनाध-
र्मेत्वं वाच्यम् । तस्मात्परंपरया विष्ठानुबन्धित्वेनाधर्मत्वस्यायु-
क्तत्वादभेदलक्षणे च बलवदनिष्ठानुबन्धित्वप्रवेशे प्रयोजना-
भावाच्च श्येनादौ धर्मत्वस्यैव । अपर्मत्वं तु श्येनफलस्य हिंसा-
त्मकामिभारत्वेत्येव युक्तम् । समर्थितं चैतदेव बोधनासूत्रे
शास्त्रदीपिकायाम् ॥

(यच्चान्तरानुसारेण श्येनाधर्मत्वस्यापि उपपादनम्)

कथं तर्हि “प्राप्तार्थां यत्नं कृत्वा परेषामन्त्यकर्म च ।
अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्विमुक्त्यति” इति श्रायश्चित्त-
ज्ञानं शिक्षानां विगर्हणं बोधयते । “बरस्योत्साहनाय” यत्तामस
तदुदाहृतं । इत्यादिवचनालोचनेन तामसत्वं निन्दोक्तं विवेच-
यते साक्षादेव नरकसाधनस्य व्यवयेनाधर्मत्वस्यापि सत्त्वात्त-
दुपपत्तेश्च ॥

(श्येननिन्द्याया नहिनिन्द्वान्यायविषयत्वाभावात्)

नच—उपदितापुष्टिर्होमविषयप्रत्यक्षविधिविरोधापत्तेरिव
समिधपठितानामपि निन्दोक्तीर्निषेधकत्वनमेव न समवति
इति—वाच्यम्, तत्र नहिनिन्द्वान्यायेन विषयेत्युक्तार्थ-
तया विरोधपरिहारार्थमेवैषि प्रकृते अभिषक्तमार्गोपदेशप्रस्था-
प्यात् परस्परस्तुत्यभावेन निन्दैवैयम्प्यपत्तेर्निषेधकत्वनस्या-
वश्यकत्वात् । तया यज्ञादीनामपि सत्त्वादित्युपभेदेन नि-
षेधत्वप्रतिपादनं इह राजसतामसतादुज्वा कथं तु नाम परि-
क्षजेत् । सार्विकानेवापुष्टिरेव इत्येवमर्थमाहेति भाष्यकारैः
“अस्तिहस्तस्यि कर्षणे” इति श्रुत्वावतरणिकानां विधेयविधिक-
ल्पनस्य अनुमोदितत्वाच्च, आनर्थक्यप्रतिहतानां वि-
परीतं यत्नायलम् इति न्यायेन स्मार्तस्यापि श्रावत्वाच्च,
निन्दोक्तीर्निषेधकत्वेन तामसस्यापि कर्मणो विहितत्वात् स-
र्वथा शिष्टानामनुष्ठेयत्वापत्तेश्च । इतरथा तामसस्य ज्ञादीनामपि
निषेधविषयत्वाभावात्, विहितस्यैव कर्मणः त्रिविधलोके, ताम-
सत्वकथनस्य श्येनादिविषयत्वेनैवाकायेन न कल्प्यत्वाच्च्ये-
नादौ तदप्रवृत्तेर्बहुशङ्क्यत्वाच्च ॥ नच—इदं भवबद्धवर्गी
विषयता त्रिविध्यकथनपरमेव पूर्वप्रस्थाप्यात् दृश्यते, “विधि-
हीनसद्यष्टां मन्त्रहीनमदक्षिणम् । अक्षयिरहितं यथं तामस
परिवर्धते” इत्यादिना प्राकृत्यज्ञानां तामसत्वे कारणान्तरा-
भिधानात् कथं तद्वनस्य श्येनादिविषयत्वं युक्तम् ।
इति—वाच्यम् ; कथंचित्त्वैतच्च विविधविहितकर्मोपदे-
शभावे भगवत्तात्पर्येऽपि परस्परपक्षकीर्त्यव्युत्पन्नस्य तात्पर्या-
भावेन ततोमात्रस्य नियन्तुमशक्यत्वात्, अन्यथा विधिही-
नामन्त्रकथनपर्यादाहोमनामतमसात्वात्ते, यज्ञमृतताम-
सत्वकारणं विनाऽनुष्ठितामिभारत्वं न तामसत्वात्वापत्तेश्च ।

तपसस्तामसत्वेकारणस्य परपीडाजनकत्वस्य तपसीव तथावि-
षयज्ञानादावपि तत्त्वे भगवतापि तामसत्वाभावस्य दुष्प-
पाद्यत्वाच्च, “यः स्वर्गं लोकसिद्धिं धर्ममध्याचरेदनु” इ-
त्यादिस्य धर्मिण्येवपि स्वार्थतिरिक्तारम्भप्रकलकलोकविद्विष्य-
मैषाधनस्य वायदानहोमतपआदिरूपस्य नरकसाधनतावग-
मात् । एतेनाभिचारजनकत्वेनादाविव धनापि साक्षाद् द्वैरिम-
रणकामो यजेते”त्येवमभिचाररूपस्यास्यैव विविधतय विहि-
तत्वेन हिंसानिषेधापराधः परंपर्यापि नानिष्ठानुत्पादकस्य
धर्मस्यापि वायस्याधर्मत्वमुपपादनीयम् । नच—परस्योत्सा-
दनार्थमिति वाक्ये करणत्वेनोत्सादनशब्देन परोत्सादानु-
कूलव्यापारोक्तः तदर्थकर्मणः श्येनादेरेव तामसत्वं प्रतीयते,
नतु साक्षादभिचाररूपस्य वागस्येति कथं तामसत्वेन निन्दा-
विषयत्वम् । इति—वाच्यम् ; अभिचारजनकत्वेनादेस्ताम-
सत्वकथने अर्थदेव साक्षादभिचाररूपस्य कर्मणस्तामसत्वस्य
कैमुतिकन्यायविद्वत्त्वात् । अतएव तुल्ययोगक्षेमतया निन्द-
तयोक्तमर्थोऽभिचारतत्त्वं न कर्मणोऽभिचारमहीनं चेत्यभिचार-
पदेन समग्रः कियते । नचात्राभिचारपदं लौकिकाभिचार-
परम् ; विहितयज्ञदानाहीनान्त्वकर्मसमिध्यादारेण विहिता-
मिचारपदत्वस्यैवावयते । अस्तु वा उभयविधाभिचारपरं, ता-
वतापि न क्षतिः । अत उपाधिकरूपोपदेर्मत्वाधर्मत्वयोः महा-
भारतीययुगे ईवकश्येनादावहोमकारे वायकासायात् विधिसा-
यक्याय नरकान्यूनत्वस्य च कल्पनायुक्तमैव पूर्वोक्तधर्मोपदे-
शानुसारेण धर्मत्वमधर्मत्वं च श्येनादाविति दिक् ॥

(वेदात्रासापयनिरासः)

एतादृशपूर्वोक्तलक्षणभ्यां धर्मधर्मस्यैव सिद्धे तद्वत्तायां
तावत् “वेदोऽस्त्वित्थं धर्ममूलम्” इति वचनाद्देव एवेतं पूर्वोक्त-
लक्षणयोर्वेदोऽपिधित्वावयवः । वेदस्य च स्वतोऽपीत्येवमेव
निर्दीयत्वादवधितत्वं प्रतीतिजनकमपि नास्त्विति । वाचि-
तार्थप्रतीतिजनकत्वमत्राभाष्यम् । तच्च द्वेषा, साक्षात् कार-
णदोषज्ञानाद्वा । वेदजन्यज्ञाने साक्षादन्वयभावं हाने तावदा-
स्त्येव । तद्धि अयोधकत्वादधितगतदोषकत्वात् बोधस्य तपा-
भूतत्वाभावात् । तत्र न तावददोषकारवं वेदे वक्तुं शक्यम् ;
आकाहादियुक्तयोः स्वीतसमष्टिकेभ्यो वैदिकपदेभ्यो वाग्या-
र्थमोक्षानुभवसिद्धत्वात् । नाप्यधितार्थदोषकत्वम् ; वागा-
दित्यर्थमात्रसाधनभावे प्रत्यक्षसिद्धिविषयत्वाभावात् प्रत्यक्षतु
एव निराकरणात् । बोधस्य तथाभूतत्वाभावे हि द्वेषा स्यात्
अर्थक्रियाकारकत्वादधितगतान्वयज्ञानविषयत्वादिसाधकभावाद्वा-
चक्यत्वाद्वा, तत्र न तावदाद्यः, विषयमायार्थयोः परस्परं ज्ञान-
सार्थक्रियाकारित्वादधितगतस्यैव प्रयोजनात्वात्, अतथा-
भूतत्वापि स्वार्थस्यार्थक्रियाजनकत्वरूपेण तपाभूतत्वात्-
वाभूतत्वप्रयोजकत्वे व्यभिचारः । वायकं मानसपि सिध्ता
तदिति ज्ञानं, दुष्करणाप्यतिवैत वा । नच वेदादभिध्यात-
वत्त्वस्य समवतिः स्वर्गफलसिद्धिषु क्षतिजनकमपि अमुनि-
कफलस्यैवतुपपत्तेरपूर्वाभ्यान्तरन्यापराधीकरेण निरस्ताया,

न्यक्त्वपक्षोऽपि—निरस्तः। अतो वैयर्थ्यपरिहारार्थं प्रयोजन-

कारणतन्त्रम् । शब्दबोधावच्छिन्नं प्रत्यक्षं वा कारणत्वे श-
ब्दादिबान्धवस्थले शब्दगतमेव कारणं कल्पनीयम्, तत्रैव वे-
दोपाधि नाध्ययनविधिदिद्वयपारामर्शे, शब्दसमावेशे वा ता-
त्पर्यमुत्तमाभायंपरत्वोपपत्तेः ॥

काव्ययनासुखात्तत्फलकत्वात् प्रयोगम्
अस्तु कार्यं प्रतीतिरुद्देककथाप्राप्त्यपेक्षितं प्रयोगम्
यापि अध्ययनाद्य इत्यस्याप्याभासप्रतीतिरुद्देहोनाशयना-
न्तरं वक्तव्यो विचार एव तत्प्रयोजनोऽस्तु । नहि विचार-
वेना कस्यापि वृत्ताभावोपपन्नो वेदादिनिर्णयः सम्भवति । अ-
तस्तस्यैव वेदानामपेक्षिते प्रयोगरूपोपपत्तिः नाध्ययनस्य त-
त्प्रयोजकत्वनिर्वाहः । तत्प्रत्ययस्य स्यात्संदिग्धासाध्यावराधामि-
नित्वस्यापेक्षावस्थापि तत्फलत्वं न प्रयोजकत्वसाध्यादिनिर्णय-
सर्वं सिद्धान्तमिदं वाक्यार्थः वर्णयति—अतो वैयर्थ्य-
पट्टिहारार्थमिति ॥ (तत्प्रयोजकत्वम्)

(अध्ययनसाधनपरिचर्याप्रकाशकम्)
अयं भावः—सर्व भुक्तादिष्वर्थाध्ययनस्यैव शब्दात्तमेव
 तात्पर्यमधीर्तव्यम्; तथापि उपक्रान्तोपसम्प्रदायमार्गै-
 र्यथैव शब्दस्य तात्पर्यसिद्धयं विनियतम् चेदे अथ्ययनादौ-
 वेति तद्विधिरेव तत्र निर्णायकम्। स्तेच्छया हि वैद्वानादौ
 परस्ताद्वान्येव्यापि परपदमुक्तम्, गोष्ठ्यर्थुः स होवा ये
 कृत्विजस्ते यजमानास्तैश्चैव्ययन्प्रदीतिः स्यात्। एव अथ्य-
 यगानन्तरं क्रियतामेव विचार एव तद्विर्णायकं, अध्ययनसा-
 धनार्थान्तामात्रे विचारतैव्ययसाधनसंभानात्। निचारसिद्धा-
 श्रुतिः।

(विद्यारम्भसिद्धिकल्पयुतिसिद्धस्थानामाधाने)
नञ्च—अध्ययनपरकृतसाध्यायसोपयोगितायां हा-
व्यायस्यायैनाजननकत्वपरिग्रहप्रत्ययुत्पादयैनाने तिनियोग-
कल्पनात् तस्य च विचारमन्तरेणाऽप्युपपत्ते विचारप्राप्तिरिति
—वाच्यम् ॥ अध्ययनपरकृतस्य साध्यायस्यस्यैनामर्तवि-
शेषोयवकभावाः पूर्वेष्वपि वारणशक्तिरितिनियोगविधिना नैप-
क्यहेतवेन सिद्धकल्पयुतेप्रेरणादात् ॥ निश्चयं च यथायुतायैना-
नजननत्वं एव ईशैनात् तत्कल्पयुत्पादा अपि तदर्थैयैनामौ-
तत्र विचारसाध्यायसाध्याय, हुंकाराधारे साध्यायस्यैनाजनन-
नकत्वामोवेव तत्रनकत्वतामर्थस्य व्यभिचारप्रत्यक्षात् ॥
(अध्ययनस्यापराधातिफलक्यतनिरासम् ॥
अध्ययनस्यापराधातिफलक्यतनिरासम्)

(अध्ययनस्याक्षरावाप्तिफलकत्वात् न रा
न्यासात् नानासंख्यव्यवस्थापनम्)

किंच अक्षराभस्ते खत अक्षराप्राप्या कक्षानुपपन्नम्
अर्थाहानिवाचनवेषेण तदुपपादने अर्थाज्ञानस्यैव खतं पुन
प्राप्येतादुपपत्तेस्तुल्यत्वात् कर्मावुत्तुर्नापेविवाधर्पहानसाधनत्व
वेषेणैव तस्य कष्टत्वं स्वीकार्यम् । नहि स्वाध्यायासुराणां अ
र्थहानिद्वारा कर्मावुत्तुर्नापेवैवमित्येव पुनप्राप्येवदत्तापित् रिश्र

नच—वाद्यानामयपरत्वस्य निश्चिष्टार्थप्रतीतुद्वयकोच्चारणाधीनत्वे लोके सर्वत्र क्लृप्तमिति वेदेष्वयंपरत्वाय अर्थान्वयोर्भेदस्यैवक्रोधाभावेऽपि शोक इव वागप्रयुक्तस्य तत्सामान्यात् वाक्यमयमिच्छातिष्ठस्य विध्यन्तस्यादर्शनात् अर्थान्वयमूकस्याध्यायविषयप्रसङ्गात् प्राधान्यात्वात् प्राधान्यनिष्ठोचितमेवोच्चारणं समर्पणीयमित्यवश्यमर्थज्ञानेनैव पठं नन्तर्गतमिति मदतिहिंसरेव युक्तमिति—वाद्यम्, निश्चिष्टार्थान्वयोर्भेदस्यैवक्रोधाभावात्परत्वप्रयोजकत्वे नान्वितत्वात् किंवा तदे परेणयेनैव लिपितं दृष्ट्वा नवनवाप्रवृत्तिः शीकरादौ उच्चारणान्वितान्वयपरत्वान्पतेति ।

(विशिष्टार्थप्रतीत्युद्देश्यकव्यापारत्वस्याधंपर-
त्वेनान्वयनिरासौ)

[illegible]

आज्ञायस ॥ “वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन

(प्रथमपादेन त्रिपाद्याः द्वेधा प्रसवेनाक्षेपेण च संगतिनिरूपणम्)

जिज्ञासासूत्रे च धर्माधर्मस्वरूपं यथा प्रतिज्ञापितम्, तथा यावत्तद्वर्माण्यतमपि प्रतिज्ञातम् । तदेवापि निरूप्यते । तत्र विधिनियेधार्थवादप्रमाणनामधेयात्मको वेदो मन्वादिस्पृष्टविधि-
ष्टाचाराध धर्माधर्मयोः प्रमाणानि । तत्र पूर्वपादे समस्तस्यैव वेदस्य धर्मोपेतत्वाद्वा तदवयवभूतानां चोदनामपि धर्मो-
पेतत्वाद्वा प्राप्तप्रमाण्यं पूर्वोक्त्युक्तिभिः प्रसाधितापीत्ये-
वत्येन निराकृत्य अत्राभावनाविषयप्रवर्तनानिबर्तनप्रतिपा-
दकपदसमुदायरूपविधिनियेधार्थपर्यायचोदनाया धर्माधर्मप्र-
सोत्पत्तेः प्राधान्येनैव चोदनासूत्रे तयोर्वर्णनार्थप्रमाण्यं सा-
धितमिति तदवयववर्तेनोपस्थिताया चोदनातिरिक्तार्थवादादि-
वेदभगादीनां स्पृष्टादीनां चाप्रमाणभूतानां अपौरुषेयत्वा-
दिदुल्लेखत्वात् परिग्रहद्वारा चोदनातिरिक्तत्वाजिज्ञासितं प्रथमसू-
त्रप्रतिज्ञातं चोदनाप्रसक्तं धर्मोपसंग्रहप्रमाण्यमिति न चेति प्रस-
ङ्गेन निरूपितम् ॥ अथवा—“चोदनायमव्युत्तेनापौरुषेयत्वेन
समस्तस्यापि सिद्धयर्थं प्रमाण्यं चोदनांशे धर्माधर्मविषयप्र-
वृत्तिजनकेष्टानिष्टसाधनत्वात्प्रमाण्यप्रवर्तनाविवर्तनारूपानधि-
गतायंयोजकत्वविनिर्दिष्टेति सदतिरिक्तेषु स्पष्टं तदनुपलब्धात्
कयमुक्तप्रमाण्यं वृज्यते । इत्याक्षेपमिदमेव स्थिरीकर्तुं त्रि-
पादीमागन्धमान् महर्षिः “आज्ञायस क्रियार्थत्वात् अंगव्याख्यत-
त्वात्तथा तस्मादनिशुभ्यते” इत्यादिना ॥

(तत्र शास्त्रदीपिकादृतविचारप्रकारखण्डनपूर्वकं
वायुर्वै इत्यादि साङ्ख्यदीपिकायतरणम्)

अत्र पूर्वोक्तप्रसंगाक्षेपसंगतिद्वयेनापि विध्यतिरिक्तानां सर्व-
धर्मावैक्या सामान्यतोऽप्रामाण्यं धर्मोपसंग्रहार्थं प्रतिपाद्यते । अ-
तदर्थानां अक्रियार्थानां अर्थवाददीनां ध्यानार्थक्यं पुरुषार्थ-
पर्यवसायनिधेयार्थास्तिस्मृ धर्मोपसंग्रहप्रतिरूपप्रयोजनव्याख्य-
त्वम् । कुतः ? आज्ञायस क्रियार्थत्वात् अंगव्याख्यत-
मानादपक्रियाभिधायित्वेन तेनैव रूपेण धर्मोपसंग्रहणत्वात् ।
अतः निलयोः विधिप्रतिषेधयोरुक्तं धर्मोपसंग्रहप्रमाण्यं तत्कारि-
न भवति ; निलाक्रियावाक्यप्रदमहर्षिप्रतिष्ठापार्थवाददीत्य-
र्थकायसूत्रे तथैव प्रतीतेः । अतः सामान्यतः सर्वेषामप्रामाण्यं
पूर्वपक्षीकृत्य अध्ययनविधिना एतादृशानुलोपेन शक्यस्य वे-
दस्य पुरुषार्थपर्यवसायपर्यवत्त्वबोधनात् तेषामव्यव्ययनविधि-
विषयत्वात् एकस्यवाच्यवनविधेः विधौ चोदनायत्वं अर्थवा-
दाद्यं च अदृष्टार्थत्वमिति कल्पने वैरुप्यापत्तेः निमित्तपुरुषार्थप-
र्यवसायपर्यवत्त्वेनास्त्येव तद्विषये तेषामपि प्रामाण्यमिति
सामान्यतः सिद्धान्तवितत्वम् ॥ नच—अध्ययनविधिरष्टाधे-
त्यनुत्पन्नं जिज्ञासासूत्रे कृतमिति नाम साधयितव्यम् इति
—वाच्यम् “एते हि तस्याः धर्माधर्मोपसंग्रहार्थं नामेति”
भा० २

आगच्छेतेनोपधावसि स पुनैर्न भूति गमयति” इत्याद्यं-

न्यायेन विधिनियेधमागमात्रस्यैव तत्सिद्धेः, तावन्मात्रेणापि-
च अपरानन्दोक्तस्य धर्मत्रिज्ञासायां अध्ययनानन्तर्यलोपपत्तेः ।
‘अतोऽत्रैव विधिनियेधमतिरिक्तानां सर्वेषामपि सामान्यतः
तादृशार्थपरत्वं साधनीयम् । नहि रदुतिनिन्द्याद्वारेण अर्थवा-
दाना क्रियार्यत्वं नामयेयमन्त्राणां तत्र द्वारविशेषानुत्पादनेन
तदर्थत्वं वा अध्ययनविधेः समस्तनैदविषयपुरुषार्थपर्यवसाय-
यर्थप्रसाधनं विना युज्यते । अतस्तत्प्रसाध्य अध्ययनस्य दृष्टा-
वर्त्येऽपि अर्थपादेभ्यः पुरुषार्थपर्यवसायपर्यवसायभावे अध्य-
यनविधौचित्यं दृष्टार्थत्वमपि न संभवतीति पुनः आज्ञायस्येति
सूत्रादृष्ट्वा अर्थवादनात्रविषयप्रमाण्यं पूर्वपक्षीकृत्य रदुति-
निन्द्यादृश्यविशेषोद्गारा तत्साध्यते । एवं स्मृतिपरिच्छेदरूपद्वार-
रेण मन्त्रनामयेयवरोपीति सामान्यतः सर्वेषां विध्यतिरिक्तानां
प्रामाण्यप्रामाण्यविन्तता पूर्व कृतव्येति मिथानिमित्तं शास्त्रदी-
पिकायां प्रतिभाति ॥

तथा सूत्रेणैवादृष्ट्वा भिन्ननिमोपपत्तिकविद्याद्वयप्रतिपा-
दने लोकवेदाधिकरणबद्धात्यधिकरणद्वयव्यवहारापत्तेर्मौल्य-
वार्तिकयोः विशेषविचारपूर्वपक्षलोपत्वेन सामान्यविचारपूर्व-
पक्षस्य तत्सिद्धान्तोपपत्तेन तत्सिद्धान्तस्य च संकीर्णतयैव वर्णन-
स्यैवावश्यकत्वेन विशेषविचारेणैव सामान्यविचारस्यार्थोद-
दिदेः, सूत्रस्य विशेषविचारोऽन्यवैसंगतत्वेनैवोपपादितत्वात्
निश्चयोजनं सामान्यविचारानुपेक्षं मन्त्राद्यपेक्षया पूर्वकमाव्य-
तया इतिकर्तव्यताक्षेपेण च चोदनाप्रज्ञासात्तिमित्तकं “विधि-
ना त्वेकवाक्यत्वत्वात् सुखयैव विधीनां स्युः” इति सूत्रद्वारा
अर्थवादविषयसिद्धान्तस्यैव अभिधानात् भाष्यकारेणाप्यर्थवा-
दमात्रोद्गारणेन धर्मोपसंग्रहप्रमाण्यविचारस्यैव कृतत्वात्तमेव वि-
शेषविचारं “विषयो विषयधेव पूर्वपक्षस्तोपात्तः । प्रयोजनं
च पश्चाद्वाञ्छेऽधिकरणं विदुः ॥” इत्यभिप्रायप्रसिद्धविषय-
सन्देहपूर्वपक्षसिद्धान्तप्रयोजनरूपं पश्चादवयवमधिकरणमारच-
यन् प्रतिजानीते—वायुर्वै क्षेपिष्ठ्यादिना ॥ वायुः
क्षेपिष्ठा साक्षात्तमिनी देवतेति लोके प्रसिद्धम्, अतः क्षि-
णमिनी वायुदेवता वक्ष्यितेव श्वेतपशुरूपेण भोगेन यजमा-
नस्तोषयति, सच दृष्टो वायुरेन भाग्यदेव यजमानस्यैव प्रा-
यत्येतेत्येवकारस्य अवहितान्वयेन अर्थवादार्थः ॥

(वायुर्वै क्षेपिष्ठेतिप्रदणस्य सोऽतोदीदित्युपल-
क्षणत्वम्)

इत्याद्यर्थवादानामिति । आदिसाधनेन न केवलं वि-
भिन्नप्रतिज्ञा एतादृश एवार्थवादो ग्राह्यः, अपितु “सोऽतोदी-
दित्यतोदीदित्यस्य इत्यर्थं यदध्ययनं तद्वत्तत्त्वमभवत्, एतादृश
संवत्सरात् यदे वदन्ति” इत्यादयः “तस्माद्विधि रजतं न दे-
यम्” इत्यादिविषेयमभिव्याहृतं अध्ययनार्थं ग्राह्यः, तद्वि-
षयकधर्मप्रामाण्यस्याप्येव विचाररुचत्वात् । अत्र ॥ इति त-

(नित्यविधीनामधेनानानादेषपस्यनिरावरणम्)

(संख्यादिपिधीनामाचार्योपदेशाद्याक्षेप-
त्वनिरूपणम्)

(अर्थज्ञानार्थत्यपक्षेऽध्येतव्य इति तत्त्वप्रत्ययो-
पपत्तिः मिथ्यभयवेयादिमतेन)

ज्ञानादिसाधनीभूतगुणव्यापारेदेन वाश्रययामाश्रम् । त

(हंकडादिखाधारणसर्पाध्ययनस्य दृष्टार्थस्यम्)

(अप्ययनस्य संस्कारकर्मयमिति जरुमीमां-
सकमतस्यार्थज्ञानार्थतपश्चापिरोधेन
समर्पणम्)

वस्तुतस्तु—तत्त्वप्रख्येन क्रमतया अनिहितस्य सा
ध्यायस्य गुणतयाप्येव प्रतीयन्नापानाध्यायतः साध्यायस्यैव
वाक्यरूपेण दृग्भावास्यपेक्षया प्राप्यक्रमेण तदनुव्यापनस्यैव
साध्यायस्यैव आलम्बन्ये प्राप्ते आध्यायनस्य चन्द्रोद्यारणरूप-
त्वात् तद्योगस्य अवयवान्मन्त्रवस्तुत्वेति यथागम्यानुष्ठेयौ
साध्यायस्यैवोद्देशस्यैव अथानान्तर्गतयोगवत्तदार्थान्वसो
परिचितः प्रसाधयार्थवत्साध्यायैवोद्देशादिप्राप्तवन्त्याध्यायनस्यैव
साध्यायपदे खीटस्य तदुद्देशेनाध्यायवत्तत्वापनुनिमित्तम् । त
स्य सत्त्वापरत्वमेवेति अस्मीनात्मकमन्त्रवत् युक्तमिति यो
तिष्ठति द्वितीयापमहः—प्रयोजनयदिति ॥

त्वात् । तस्ययमस्य चार्थज्ञानेऽनुपयोगात् अन्यभिचरित-
कृतसंबन्धमात्रेण कृतं वाद्युपयोगकल्पनानुपपत्तेश्च न
विधेयत्वम् । अतः स्वाध्यायविधिना स्वार्णार्थसंबन्धमात्रेण
विधीयते । लोकतः पूर्वप्रवृत्त्यङ्गीकारेण यथाश्रुतार्थज्ञानार्थ
वा । अध्ययनमेव वा भावनायां भाव्यमस्तु । नचैवमिष्ट-
भात्यकत्वाभावाद्यनुपपत्तिः ; अनधीयानां ब्राह्म्य भव-
न्तीति वचनेनाकरणे प्रत्यवाय्योपपत्तेनापि प्रवृत्तिरिति ।
अतस्तस्य वेदत्वावच्छेदेन प्रयोजनवद्विषयत्वानाक्षेपकत्वा-

त्वर्यं तदुपयोगस्याभावात् । 'अध्ययनकार्यं हि दृश्यसंज्ञानं ते-
नानुष्ठायमानकर्मसम्पत्त्वे वा यत् तत्रोभयप्रापि उपयोगो
नास्तीत्याह—तस्ययमस्य चेति । कृतजन्यापूर्वापत्तिरिति
प्रकरणादथवा पर्यतादिवद्व्यभिचरितकृतसंबन्धत्वाद्वा भवेत् ।
तत्राध्ययनविधेरनारम्भाधीतत्वेन प्रकरणाभावः स्पष्ट एव ।
अर्थज्ञानस्य कृतं विनाध्ययनानादित्वाद्वा ह्यार्जने उपयो-
गसंभवेन व्यभिचरितकृतसंबन्धोऽपि न संभवति । अतो
नियमस्य न विधेयत्वम् ; नियमस्य निषिद्धकर्मण्युपयो-
गभावाच्च ॥

(अध्ययनस्यादृष्टार्थत्वोपन्यासः)

स्वार्णार्थमिति । विभजिष्यादेन स्वार्णकल्पनापिष्टया रा-
त्रिसमर्पदर्थवादमात्रेण "अनधीयानां ब्राह्म्य भवन्तीति"
स्मृतिमूलश्रुतिकरणालाघवात्तुरोधेन ब्राह्म्यतापरिहारायमेव त-
द्विधानमस्तिवति द्योतनायादिसिद्धः । नचाध्ययनविधेः पू-
र्वापत्तिरित्येकस्यापत्तिः ; हुङ्काराद्यैस्तदध्ययनस्यादृष्टार्थताया-
स्त्वमपि स्वीकारणीयत्वेन तद्वैकल्यादेतदर्थककल्पनस्यैवो-
चितत्वात्, स्वार्णकल्पेन विधीनां प्रयोजनवदर्थप्रमाणकत्वेन
धर्मप्रमाणजन्यकत्वेऽपि तदध्ययनसादृष्टार्थत्वेऽपि बाधका-
भावात् ॥

(लोकतः पूर्वं शास्त्रप्रवृत्तेः पारायणादौ शूद्राधि-
कारस्यावृत्तिप्रयोजननिरूपणम्)

अध्ययनविधेरदृष्टार्थत्वाद्वा प्रसाह—लोकत इति ।
लोकतः पूर्वप्रवृत्तेः प्रयोजनं तु पारायणे शूद्रानधिकारसिद्धिः ।
अन्यथा अध्ययने विनाऽपि पारायणसंभवेन तद्विधिना तदाक्षे-
पणे शूद्रस्याप्यधिकारापत्तेः, सतिवस्मिन् विधाने एतद्विधि-
सिद्धाप्यनवत् एवाधिकारेणो लभे तदाक्षेपमाश्रय तस्या-
धिकारः । एवं चैकस्यापारायणमनुपपन्नम्—इति ॥
अध्ययनमेव चेति । यथाश्रुतार्थज्ञानोपेक्षया समानप्रदो-
पात्यप्रसाधरया तस्य भावनायां सनिहितत्वात् तस्यैव भा-
व्यात्वं युक्तमित्यर्थः ॥ लक्षणादिसिद्धिरिति ॥ आदिपदेन
न यथा तदुपाया अस्ति, तथा तदुपायार्थस्य आश्रयस्याप्रा-
प्तत्वादित्येन दुर्निवृत्तावदिति सूच्यते ॥

(प्राशस्त्यापाराशस्त्ययोगं नुपयोगवत्त्वरूपत्वव्यपन्नम्)

त हि न गुणशेषकसाम्राज्यं ; वतिप्रणद्धाव, न तदतिशयो;

ज्ञार्थवादेषु तद्वलेन लक्षणादिसिद्धिरित्यप्रमाणमर्थवादो
धर्माधर्मयोरिति श्रुते—

अभिधीयते—न स्वाध्यायविधिः स्वार्णार्थमध्ययनं विधे-
यः ; दृष्टे संभवत्तदृष्टकल्पनाया अन्यारण्यात्वात् । नापि यथा-
श्रुतार्थज्ञानार्थम् ; तथात्वे ब्राह्म्यतावोपपत्तिकायेनाध्ययनस्या-
वश्यकत्वाद् गृहीतपदवत्त्वसिद्धतिकस्य "स्वागुरमं भारहारः
किन्नामृदवीस्य वेदं न विजानानि योऽर्थ"मित्यादि वचनाद्य
ज्ञानस्याप्यावश्यकत्वेन यथाश्रुतार्थज्ञानानुपपत्तिरुक्तयापि

अतिशयसाधोपेक्षकत्वेनानवस्थितत्वात्, अर्थवादमात्रप्रतिपा-
दयोगं नुपयोगवतिरुपपाद, विशिष्टेष्टानिष्टफलत्वस्य वि-
शिष्टितकत्वेनतादृक्तस्य मिश्रितिदोपेक्षविधिविषयत्वस्य
वा विधिविधेयाभ्यामेव प्रतिपन्नत्वेनार्थवादानुपपत्तत्वात् । न-
चेष्टानिष्टयत्वे फलवत्त्वे गुणदोषौ ; तयोपि विधिविधेयाभ्या-
मेवावयवमात्र, इष्टानिष्टसाधनत्वेनैव तद्वत्तत्त्ववत्त्वेनापि विना
शुद्धिपूर्वकारिणां प्रवृत्तिलिङ्गयोरभावात्, एतेनार्थवत्त्वादेन तद-
नुपपत्तेश्च । तत्र येनादेरनर्थत्वेन तज्जन्यत्वेष्टस्यानिष्टादुक्त-
त्वाभावात् । नच तत्तदर्थवादप्रतिपाद्यस्य क्षेपिष्ठत्वादेरेव गु-
णदोषतया प्राशस्त्यापाराशस्त्यरूपत्वम् ; अननुपपत्त्याज्ञानिक-
त्वात्तुपपत्तेश्च । तस्मात्तस्य दुर्बलत्वादपि तद्विधेयकत्वेनापि ना-
र्थवादानीं धर्माधर्मप्रमाणकत्वम् इति ॥

(अध्ययनविधेरक्षरावाप्तिफलकत्वपक्षोपपादनम्)

एतेन ब्राह्म्यतावोपपत्तिकायेनाध्ययनविधिविधानेन ॥ स्या-
देतत्—यवध्ययनविधेरुदाहर्यज्ञानं फलं स्यात्, तदा
तस्य नैयम्योपरया तत्प्रयोजनवत्त्वोपपत्त्यनन्तमपि जा-
पारः कल्प्येत । नच तत्कल्पने किंचिदपि सामस्यः प्राप्य-
कर्मार्थप्रत्ययेन फलतयोरुपपत्तितयाः स्तोमभागाध्ययने कल्पत्वेन
ह्युपाया अर्थज्ञानप्राप्तमात्रेणार्थार्थज्ञानार्थत्वपक्षेऽपि तद्वि-
वाहकतया प्रथममपेक्षिततया स्वार्णार्थोच्चारणरूपाक्षरा-
वाप्तिरुपाया एव फलप्रसंभवेनाध्ययनविधिवैयर्थ्याभावात्,
विचारसाध्यार्थज्ञाननिरूपितार्थजन्यतत्कारणत्वस्य अक्षरावाप्ति
विनाऽभिव्यङ्ग्यतावात् । अस्याव अर्थज्ञानं फलम् । त-
दाध्यय्यज्ञानार्थत्वस्य अन्ततः प्राप्तत्वेन विधेयैवार्थपरिहारार्थ
अध्ययनश्रुतिवेदार्थज्ञानवतामेवापुत्रानमभ्युदयकारीत्येवमा-
दिरूपस्यैव नियमफलसाधोकारे अध्ययनसंभाव्यवदनुपपत्ता-
नात् फलानुपपत्तिः, तद्विधीनामध्ययनस्यानुपपत्तान्तरेण
ज्ञानेऽध्ययननियमविधिरिति फलदोषापत्तेः, तदज्ञाने अध्ययना-
दिप्रवृत्त्या तदकरणयुक्तप्रत्ययप्रसङ्गात् ॥

(अर्थज्ञानफलकाध्ययनविधेः शूद्राधिकार-
स्यावृत्तिप्रयोजनसिद्धा तत्समाधानानि)

नच—अध्ययननियमस्याध्ययनश्रुतिवेदार्थज्ञानवतामेवा-
नुपपत्तमभ्युदयकारीत्येवं न फलं नश्यते, अपितु शूद्रानधि-
कारसिद्धिः, कर्मविषयो तदुपेक्षायांज्ञानवदधिकारसाधेयः

नाध्यापनरूपप्रत्येयप्रयोजकव्यापारद्वयोपस्थितौ उपनयनस्या-
ध्यापनाज्ञत्व एव प्रमाणाभावेनाध्ययनाज्ञत्वस्याप्यपत्तिः ।
आत्मनोपदेन आचार्यकरणे विहितेनाज्ञाद्विभावबोधनस्याशङ्क-
त्वात् ॥ नञ्—उपनयने व्याप्यपनकलाचार्यसंबन्धबोधनं
तस्याध्यापनाज्ञत्वं कल्पयेत् इति—वाच्यम्; व्यापानद्वारा
अग्निहोत्रपूर्णमासादिसर्वकर्मोपकारकविधिसिद्धाधानाज्ञपूर्णा-
हुतौ “पूर्णाहुत्या सर्वान् कर्मानामोति” इति तदुपकार्यसर्व-
कर्मकल्पपदेशदर्शनेनेहापि अध्ययनद्वारेणोपनयनोपकार्यस्या-
ध्यायस्य फलमुपकारके व्यपदिश्यत इत्यस्याप्युपपत्तेः इति—
चेत्, न; दशपूर्णमासयोः सोमबागस्य च स्नातकवेषं वृष-
कृत्तलसप्तम तथा शक्ययान्तरागतत्वेन वृषकृत्ययोगसत्त्वेन
मौर्वापर्यमात्रबोधककृत्वाप्रत्ययस्य प्रयोगैक्यं विनापि कर्तुं का-
रकाधिकारान्यावकमन्वतया कर्षविदुषप्रज्ञादपि प्रकृते वाज-
येदनेष्टा वृहस्पतिसत्त्वेन यजेतेत्यत्रैव प्रयोगैक्यनिर्वाह्याऽज्ञा-
हिभाससंबन्धबोधन एव तत्तात्पर्यकल्पनोचितत्वात्, तत्पुनरे-
पि क्रियाद्वयस्य समन्वियाहारेऽपि प्रपानक्रियाया अभ्यर्हित-
त्वेन तत्रैवान्वयसोचितत्वेन व्याप्यपनाज्ञत्वबोधने प्रामाण्यात् ।
अज्ञप्रमाणभावेन साक्षात्संबन्धिनोऽध्यापनस्य फलं उपनयने
निर्दिश्यते इति वक्तुं शक्ये परंपरसंबन्धकल्पने तदुपपादनस्य
निरर्थकत्वात् । अतोऽध्यापनविधिप्रयुक्तमेवाध्ययनं नार्थज्ञान-
साधनत्वेन व्याप्यमाध्ययनविधिप्रयुक्तम्—इत्याहुः ॥

(अध्ययनस्याध्यापनविधिप्रयुक्तत्वानिरासः
तत्रोपनयनस्यैवाध्यापनविधिप्रयुक्तत्वा-
भावे, सुतरां अध्ययनस्य तत्रप्रयु-
क्तत्वाभावे इति निरूपणम्)

तत्र; सत्तावेऽध्यापनविधिव्यापनद्वयपत्त्यैव प्रत्येयव्यापा-
ररुपाध्ययनस्य प्राप्तत्वेन सतञ्जसाध्याप्यमनविधेरानर्थ-
क्यापत्तेः । किंच “वसन्ते ब्राह्मणमुपचयीत” इत्यादिवि-
धिनिर्वाहनाद्यर्थत्वेन प्रदीयमानमुपनयनं तदीयकार्माध्यय-
नाज्ञत्वेनैव निर्वाह्यम्, “नवम्यदीयकार्माध्यापनाज्ञत्वेन; उप-
नयनन्यावार्थग्रीतिरुपरटसंस्कारस्य विनियोगाद्व्याप्यो अ-
ध्ययनस्योपनेयगतत्वेनान्तराज्ञत्वात्, उपनेयस्य सर्वकर्मोपि-
कारात् उपनयनन्यावद्वह्मसंस्कारस्यावश्यकत्वादीत्येवमहा-
र्माधैत्यवसन्त्यावाविशेषेणोपनयनन्यावप्रसाराधिस्यस-
द्वह्मपुननेयकार्माधैत्यसंबोधितत्वात् । अयिच उपनयनस्य
धीजानमसमुद्भूतेनोपनिषद्ग्राह्य गाव्यकसंस्कारार्थत्वं स्पष्ट-
मेव “गार्मिर्होमिजातवर्मेनौत्तमोऽश्रीमिजयन्ते । वैत्रिकं गा-
मिर्होमिजातवर्मेनौत्तमोऽश्रीमिजयन्ते । एवमेव प्रयागस्य शौक्यम-
भंघम” मिलादिसृष्टिद्वितीयोऽर्थो । अतएव—वर्माधन-वर्माधन-
कनयोरपि मूर्तोऽन्तर्गतोऽश्रीमिजयन्तेनोपनयनन्यावप्रसाराधिस्यस-
ममिश्रित्वं पूर्वोन्मयी संस्कारोपि—केचित्प्रचक्षते ।
“कर्मसन्धिकापराप पातिलं गच्छेत् चैतनोः” इति मनुना उप-
नयनाभावरणः केचित्प्रचक्षतेनोपनयनस्य; अतः सतञ्जक-

लायैस्वीपनयनस्याध्यापनाज्ञत्वे प्रमाणाभावादुपनयनस्यैवाध्या-
पनविधिप्रयुक्तत्वभावे सुतरां तद्वारप्रविष्टस्याध्ययनस्य न त-
द्विधिप्रयुक्तत्वम् ॥

(उपनयनाश्रितत्वयोर्विशेषादीनामवोपनयन-
स्याप्युपनेयार्थत्वम्)

अतएव “यस्यैव ब्राह्मणचैतन्यम्” “अष्टमे आध्यात्मम्”
मिलादियुगविधिविधिरुपनयनाश्रितत्वयोर्विशेषकगुणगुणानां उ-
पनेयार्थत्वादुपनयनस्यापि तदप्राप्त्यस्य तदर्थत्वमेव युक्तम्; प्र-
धानगुणफलस्योरेकाग्रयत्वस्योत्सर्गितद्वयस्य तथा कामोर्ध्व-
योगादिसिधिरूपे दर्शितत्वात् । अतएव “यदि कामयेत कुतूहः
पञ्चमः सादि” इति वाक्ये सरोमानकर्तृत्वात्; कामनां विहाय
यजमानस्यैव कामना विवाहिता संगच्छते । नहि गीतित्या-
दपसामसंस्कार्यत्वेन तत्प्रधानभूतानेवर्चं द्वारोक्तस्य सात्रोऽ-
मिलिगुणाभिधानरूपवृत्तिसाधनत्वेन न्योत्राज्ञत्वस्यापि “सा-
न्ना स्तुवीत” इति वचनेन बोधनबहिर्वाध्यापनाज्ञत्वापि उपनय-
नस्याध्यापनविधितन्त्राऽध्ययनाज्ञत्वस्य बोधने किंचिद्वचन-
मस्ति, येनोपनाज्ञत्वं स्यात् ॥

(उपनीयानु इत्यादीनां आशीर्वादिनिमित्तस-
मरणप्रधाचार्यस्य रूपपरत्वम्)

“उपनीयानु यः सिध्यम्” इति सूत्रे; “न वियमा केष-
ल्या नपत्ता वापि पात्रता । यत्र ह्यतमिने चोमे तदि पात्रं
प्रचक्षते” इति सूत्रेण । त्रिभिः पात्रत्वकपनमात्रार्थत्ववत्
नाध्यापनमात्रेणाचार्यो भवति, किंतु उपनयनेनापि श्येता-
बन्ध्याप्रकृते सत्पत्तौ । तत्फलं च यथा दानादौ तादृशा-
प्रत्येय संप्रदानत्वम्, एवं तादृशाचार्यस्यैव स्वमणनिमित्ता-
पारोचारे; द्विप्रेषणाचार्यं वानिचरितव्यमिलादिशास्त्रविद-
तदनतिक्रमादेव प्रयोगकृत्यमेव । अन्यथा—“निदेकदिह-
कर्मोपि यः करोति यथाविधि । संभावयति चाग्रेण स विप्रो
गृह्णन्त्यते । स गुरुपेः क्रियाः कृत्वा वेदमसौ प्रपच्छति” ॥
इत्यादिसूत्रिबलत्वं निषेधाद्वैधितान्तरकर्मणा अध्यापनाज्ञत्वा-
पत्तेः । यथार्थसंस्तवकर्मणामिदमविद्वत्तया विशेषमुपेय रि-
हितादात्म्येनपदादेव माण्यकारिरेककाराद्वारा अध्ययनाज्ञत्वं
तथोपपादितं—चक्षत्रवाद्यापत्त्याम् ॥

(नित्यस्योपनयनस्य कास्यात्परापनाप्रयुक्तत्वम्)

एवं सप्ताष्टपत्त्यादेरुद्देशविरोपणस्य विवक्षा उपपदादि-
भ्यते पूजपादैतादृशाभाधिरूपे । अतस्तमप्यापनीतेति तस्य-
व्दपरासृष्ट्योपनयनस्य प्रत्येयव्याप्यवचनव्यापार एवान-
नात् आत्मनेपदस्य चाध्ययनस्याध्यापनोपकारकत्वमात्रेणाज्ञ-
पनादमित्युं दाव्यत्वात् “अत ऊर्ध्वं प्रयोऽप्येते यथाका-
लमसंस्तुताः । सावित्रीपठिता भ्रातृा भयन्त्यर्पिणादिः ।
योनपीत्य द्विजे वेदान्त्यव कृते भयम् । स जीशो
प्राश्रयमातु गच्छति सान्वः” । इत्यादिसृष्टिमिषयनन-
यनयोः विवक्षोः वाम्याध्यापनविधिप्रयुक्तत्वयोगादर्थः

मात्रेण शक्यं विज्ञातुम् । हुंफलायवादाधारेभ्योऽर्थज्ञानानु-
त्पत्तेः, केन्यद्विस्तदक्षरेभ्योऽर्थज्ञानोत्पत्तौ विधि विनिरात ।
तत्र च तस्य सामान्यसंबन्धकारिप्रमाणसाधेयत्वात् । अत-
श्चान्ततो गत्वा कर्माजुष्ठानौपयिकार्थज्ञाने स्वाध्यायाक्षरग्रहण-
स्यावश्यकत्वात् नैव उपयोगे छापवात् तस्यैव फलत्वं कल्प्यतां,
नन्वनन्तरदृष्टव्यमात्रेणाक्षरावासेः । साक्षात्प्रणालीसाधारणपु-
ष्टार्थमात्रस्यैव विहितफलत्वयोग्यतया ज्ञातस्यैवान्वयबोधोपयो-
गित्वात्, अर्थज्ञानस्य तु तेन विना कथमपि कर्माजुष्ठानार्थ-
मपानिर्ज्ञेयैवौपयिकस्य देहादिभिन्नात्मज्ञानस्य सांप्रदायफ-
लकर्मज्ञत्वज्ञानस्यैव कर्मज्ञत्वज्ञानोपपत्तेः ज्ञातस्य तस्यैव फल-
त्वमुचितम् ; इतरथा वितुर्पीभावरूपद्वारास्यैव फलत्वापत्तौ अ-
वघातादीनामप्यपूर्वार्थज्ञानोपपत्तेः ॥

(अर्थज्ञानरूपभावोपपत्तिप्रकारः)

नच—अर्थज्ञानमनुपस्थितं कथमध्ययनभाववाया भाव्य-
त्वेनावेति ? इति—वाच्यम् ; मिथिना स्वविषयस्य समी-
हितसाधनताऽऽक्षेपात् लोके च शब्दोच्चारणोच्चारणप्रवृत्तौ व्यव-
हारौपयिकार्थज्ञानस्यैवोद्देश्यत्वेन कृत्वत्वादध्ययनस्य शब्दोच्चा-
रणरूपत्वसमावादे च तदुपस्थितिर्यथावा, “स्थानुरां भार-
हारः किलाभूदपील नैव न विजानाति बोधमर्थ” इत्यनेन अ-
क्षरावातिनामाध्याप्यपक्षतः स्थानुत्वसंज्ञितेन अपुरवार्थ-
संबन्धसाधित्वस्य स्पष्टं प्रतीतेय ॥

(प्रथमापेक्षितस्यापि अनुपपत्त्यर्थस्य द्वारतयैवो- पयोगनिरूपणम्)

किंच अध्ययनस्य फलकाङ्क्षाया विधिवशात् पुरुषार्थ-
संन्तानोचनतास्यैवावे साक्षात्तस्य तदनन्तरप्रत्यक्षासमस्य च
यागादेः प्रमाणाभावेन साधनताकाङ्क्षत्वेन च भाव्यतातिक्रमे-
ऽपि तद्वैकान्तरप्रत्यासन्नस्य कर्मज्ञानस्यैवातिक्रमहेत्युक्तानां प्र-
त्यक्षं युक्तं, ननु तेनादित्यवहितस्याक्षरग्रहणस्य, तथासति
तेन तदुत्तरैश्च पदानुपादानादिभिः स्वतन्त्रैः पुरवार्थस्यादिव्यव-
धानप्रसङ्गात्, ज्ञानाभाव्यकत्वेन तेषां द्वारमात्रत्वेनाव्यवधार्य-
कत्वात् । एतेन—प्रथमापेक्षितत्वादक्षरावासेः फलत्वं—
निरस्तम् ; द्वारभूतार्थगतप्राथम्यपेक्षायाः पुरुषार्थपर्यवसा-
यिकफलसाधकत्वाभावात् । अन्यथाऽऽधितस्य वर्णत्वात्तुप-
पत्तेर्भावीत्यस्यावश्यं प्रथमापेक्षितत्वेन योग्यत्वसमानपदोपा-
सप्रत्यासत्त्या यागस्यैव स्वार्थद्वारभूतस्यार्थभावनभाव्यत्वापत्तेः ।
अतः प्रथमस्याप्युपपत्त्यर्थस्य विन्ययतसमीहितसाधनत्वानु-
रोधेन न भाव्यत्वं यागादेरीत्याक्षरावासेरपीति समानयेव ।
अतो यावत्समं पुरवार्थपर्यवसाय्यर्थज्ञानमेव दृष्टं फलत्वेन
कल्पये, नवक्षरावासीः ॥

(अर्थज्ञानाध्याप्ययनस्य स्वविधिप्रयुक्तत्वं, न तु ऋतुविधिप्रयुक्तत्वं, शास्त्रान्तरगतस- प्रमोपजीव्यज्ञानाक्षेपकत्वं)

एवंच ऋतुविधीनामर्थज्ञानाक्षेपकत्वमपि नापयते इति श-

द्रसाध्यनधिकारः तेषु स्थितिः । अन्यथा अर्थज्ञानं विना कर्मा-
नुष्ठानाक्षेपः तज्ज्ञानार्थमुपायान्तराक्षेपापत्तेः । नच—शा-
स्त्रान्तरगतताद्वयाकार्यज्ञानार्थं ऋतुविधीनामाक्षेपकत्वं कल्पनी-
यमेवेति—वाच्यम् ; तत्रापि स्वर्पररागतशास्त्राध्ययनेऽपि
अध्ययनविधिः स्वस्य दृष्टार्थत्वविधौ ह्यस्य साक्षात्गतवाक्यार्थ-
प्रमायाः शास्त्रान्तरगतवाक्यार्थज्ञानाधीनत्वेन तावन्मात्राध्य-
यनमप्याक्षिप्येति तत्प्रयुक्ताध्ययनसिद्धार्थज्ञानलाभे ऋतुवि-
धीना तदक्षेपकत्वकल्पने मानाभावात् । अतएव यत्रापि
“भूयस्त्वेनोपयुज्यते” इत्यादिना ऋतुज्ञानान्वयेन यस्यां शास्त्रा-
योऽप्राभाविभिः साधीतशास्त्रायां स्वप्राणामेवाज्ञानं विधानम्,
तत्राह प्रमाणापेक्षितद्विधायां वाक्यार्थज्ञानस्य प्रधानविधिवाक्यार्थ-
ज्ञानाधीनत्वेन अध्ययनविधिनैव स्वदृष्टार्थानिर्वाह्य तत्र-
धानविधिवाक्याध्ययनपूर्वकमर्थज्ञानं आक्षिप्यत इति न कापि
ऋतुविधीनामर्थज्ञानाक्षेपकत्वम् ॥

(अध्ययनस्य स्वार्थाक्षरावात्सर्व्यत्वे दोषस्वार्थ- ज्ञानार्थत्वेन तन्निधिमवर्णनप्रयोजनस्य द्वाद्वा- नधिकारस्य च वर्णनपूर्वकं अर्थज्ञानार्थ- त्वपक्षोपसंहारः)

तस्यादध्ययनस्य स्वार्थाद्यर्थत्वे सर्वौपयिकत्वात् वस्तुतस्तु द्वार-
णेनापि शास्त्रार्थसिद्ध्यापत्तेः स्वाध्यायगतकर्मत्वनिर्देशेन प्रती-
तसत्कारकमेतद्व्यापारिभिः, तन्निर्वाहार्थमक्षरावासेः फलकाङ्क्षी-
कारे ऋतुविधिष्वर्थज्ञानविकाराक्षेपगीरतापत्तेः, स्वाध्यायत्वकृते
आगर्थक्याभावात्तन्मात्रोत्तरत्वेन क्वचनपूर्वस्यैव पारमपणज्या-
दृष्ट्यापि स्वाध्यायपदेन लक्ष्यदिगुमशरैर्यज्ञानस्यैवाक्ष-
रावासेः कर्माद्यविधायावाभावेनाव्यभिचितक्रतुसम्बन्धस्यान्य-
भावात् कल्पनुपस्थितेनैव तत्फलत्वम्, अपि तु अर्थज्ञानादरेव ।
तच्च पुस्तकपाठादिद्विषयद्वयवचनामुपायान्तरं यत्तत्क्रतुमिराक्षे-
पणीयम्, ततः पूर्वमेवाध्ययनविधिप्रवृत्तेर्निर्वाहस्य तस्मिन्निर्वा-
हः फलं कल्पये । तत्प्रयोजनं न त्रैवर्गिकाधिकारनियमः । विना-
ऽर्थज्ञानं कल्पनुष्ठानासम्भवात् ऋतुविधीनामर्थज्ञानपेक्षा जानतः
साक्षात्प्राप्त्यवनिर्वाहमपि सिद्धार्थज्ञानस्य प्रयोजनपेक्षा च परतः ।
पुरवत्तव च सिद्धकल्पयुक्त्या “यदेव विद्यया करोती” इति युक्त्या
वा तादृशं ज्ञानं कल्पन्नस्मिन्निर्वाहे अपि तदेव तादृशज्ञानवत् एव
ऋतुव्यधिकार इति बोधवन्मत्वात् ॥

(माट्टालंकारसंमतस्याध्ययननियमस्य कर्तृ- प्रायश्चित्तापूर्वं च यथायथमुपयोगनिरूपणम्)

अनुपपत्त्यादधानस्यानन्तत्वेऽपि तज्ज्ञानार्थविशिष्टाभिर्मानां क-
ल्पतत्त्वत्वदध्ययनस्यानन्तत्वेऽपि तन्निधनाददृष्टविशिष्टार्थज्ञानस्य
पूर्वोक्तद्विकल्पयुक्त्या कर्मज्ञत्वेन ज्ञानतादृशनीयवशितया-
दृष्ट्यापि परंपरया कल्पपूर्वापेक्षेय इति माट्टालंकारादोक्त-
रीत्या नियमस्य कर्तव्योपयोगः, एवंच कल्पनिर्वाहेषु अध्य-
यननियमस्यार्थवर्त्तमानुद्धारार्थनिर्वाहेष्वपि अध्ययनावातानिर्वाहे-
नैव सातुष्टिकर्मणो दोषजनकत्वं ज्ञात्वा तस्मिन्व्ययमङ्कुरा-

यत्रत्ययेन स्वाध्यायेन्य वसोवाभिधानात् । अतश्च स्वाध्या-
धार्थस्य प्रयोजनप्राप्तयेऽपि सारवर्षप्रोद्भवत्वेन दृष्ट्या अर्थ-
पादेयु । एतन्नाद्यथा सतिहितविधिनिषेधापेक्षितत्वात्

व्यम् । नहि यावेद्वदगमाद्व्याचाराधीनेन स्यसुखगुणभूषादि-
नियमे अनुपादनपरेण स्वतः सर्ववर्षादिप्रवृत्तादित्येन हेतु-
साध्यमध्ययनं अन्यपुरुषानत्याचार्यंकरत्वरूपकार्यं कथमप्य-
नुपातं दास्यते । तासां ह्यव्याजनेनावाचयेन प्रतिप्रहादिवद्व्या-
पनमपि प्राप्तम् ॥

(अध्ययनस्य स्वाधिप्रमुक्त्योपसंहारः)

अध्यापनस्य निष्पत्तये तत्प्रयोजनव्यापारवाच्यव्याप-
नभावात् उपनीतस्य प्रयोजनवर्षाभावे स्वाध्यायाध्ययनवि-
धिना अध्ययनं प्रयुज्यत इति विदे अर्थवायेषु वाच्यार्थमादाय
तद्वचनस्य वाच्यस्यैव प्रयोजनवर्षवत्तया सर्ववर्षाभावादि
श्रुत्या धर्माधर्मप्रयोजनत्वात् निर्वोचम् इति ॥

(एव चाप्यव्यापानुपपत्तेर्लक्षणाधीनत्वनिरासः)

तात्पर्यमाह्वययतेति । एतेन—अव्यवस्थित्येन
विवेकवाच्यवाच्यमेव तदनुपपत्तेन प्राप्तास्त्वदिलक्षणा, तथा
एववाच्यत्वमिलन्योन्यावस्थापति—परिहृता, तात्पर्य-
प्राह्वयवचनेन तद्विचारो एववाच्यवाच्यपत्तेरैव बीजव्या-
पारित्यर्थः ॥

(लिङ्गयमाधनाया लोके पुरुषाशयत्वसमर्थनम्)

समिहितविधिनियेषापेक्षित अर्थं लक्षयितुं विधिनियेषाव-
कथनव्याजेन लक्षणेवार्थविकां दशयति—तथाहीत्या-
दिना । लिङ्गेऽन्त्यास्त्वद्वत्तावनावापका तदनुशाप-
कात् । भावना च भाव्येऽन्वेनेन व्युत्पत्त्या अध्ययनानु-
भूतो वाच्यव्यतिरिक्तो व्यापारः, यजेतत्वादिरवगोत्तरं या-
मानुक्त व्यापारं युवादिस्वादिस्वेषेण भावनाविपश्चात्तत्प्राप-
कस्य प्रवर्तनापरवर्षायांनुशासनस्य च प्रतीतेः । अतएव भाव-
नाविपश्चयत्वेन मुदय विधित लिङ्गादीनां, तदुत्ताना खर्ग-
कानो यजेतत्वादिव्यापकानां अङ्गात्भावनासमन्यवशापनत्वादिशि-
ष्टभावनानुशापकत्वादित्यलम्बनद्वारा, तत्रावापोद्वाप्या आ-
चार्यप्रतिरोद्धं भावानवामि मत्प्रवृत्तनुक्तव्यापारवानश्च इ-
त्यादिव्यवहारात् प्रवृत्तनुक्तव्यापारे शक्तिर्निर्वाहीनाम् । एवं
व्यापारो गुर्विच्छिदाऽह प्रवृत्तो न तु स्वेच्छयेति व्यवहारालोके
इच्छेदेवसिन्नायेनाह—लोके पुरुषाशय इति ॥

(१) कर्मवचनं स्वाध्यायस्य सत्तापलावयमात् सत्तत्त्वस्य
तत्सर्वज्ञानविनिवेशसम्पत्तिरुत्तमाद्युक्तं स्वाध्यायवर्षेणाज्ञानसा-
धनसाध्यापकव्युत्पत्त्यम् । पूर्वोक्तस्य च अनुपपत्तिरिषामन प्रवर्ष-
संज्ञपनाय स्वाध्यायविशिष्टाध्ययनार्थभावं भावयति वाच्य-
मोऽन्वयस्य । तस्यप्रत्ययवत्त्वोपचरिकं कर्मत्वमवगम्यति । न
धीनेन स्वाध्यायेनापेक्षान् भावयति इति प्रवर्षवृत्तिरार्थः । तासां
रुनीतेनाप कर्मत्वकारणत्वात् भवनान्देहेनविनिवेशेऽपि यथा

तुनिनिगद्वारम् ।

तथाहि—हिंदाद्यर्थे लोके पुरुषाशय । वेदे वदना
वाहिदादिवर्षदिह एव कथितम् । वाच्यतावच्छेदः

(लोके वेदसाधारण्येनेष्टसाधनत्वमभिधा-
यापनेति मण्डनपायंसारथिमतरूपणम्)

अत्रोपदेशे वेदेऽपि मत्प्रवृत्तनुक्तव्यापारवानय विधिरिति
व्यवहारात् तेषां च विधादीनां अपेक्षितत्वेन तादृशेऽपि
अव्यवस्थात् वाचादिष्वेतेषां पदस्य प्रवृत्तनुक्तत्वेन ज्ञानत्वा-
त्सर्वस्य प्रवर्तनायेन रूपेण योष इति मण्डनमिथा । पाप
छात्रिस्तु पञ्चसिद्धिरेवे वेदे शब्दकर्मवत्त्वं अर्थप्रतिपाद-
नरूपस्य व्यापारस्य प्रवर्तनत्वमिहाह ॥

(विधिज्ञानमेव भावनेति केयान्चिन्मतम्)

अस्मिन् मते कोऽपि व्यापारः । इत्यपेक्षया केचिदाहुः—
प्रवर्तनादि प्रवृत्तिहेतुव्यापार विधिराज्यस्य चाद्यतत्वेन
दशलकारसाधारणेनापिना पुरुषप्रवृत्तिरुपायमाधनाप्रतिपा-
कवत्त्वम् । तज्ज्ञानहेतुवमिति भावत । सा च ज्ञानेवज्ञानप्र-
वृत्तिरिति तदोद्देशेति च शब्दस्य तद्वद्वत्त्व परम्परया मन्यते ।
तत्र च विधिराज्यस्य पुरुषप्रवृत्तिरुपायमाधनाज्ञानहेतुव्यापार-
तद्भावकत्वमिमतया विधिराज्यज्ञानं च एव च तस्य प्रवृत्ति-
हेतुव्यापार इति प्रवर्तनाभिधानीयक समते । ज्ञानहेतु-
तत्त्वस्य प्रवृत्तिरवकाशत्वात् ज्ञानजनकव्यापारानिर्दिष्टत्वात् त-
त्त्वेन भावमाभावात् । ज्ञानजनकस्य व्यापारः तस्य स्वाद्य-
पिज्ञानं शक्तिरिति तद्वत्त्वम् । तत्राद्यवर्षवत्त्वस्य च तत्त्वा-
वनात्, तत्त्वस्य तु तत्र कर्तव्यमिति विवेकः । एव त्वेति
नियमेन विधिना स्वाद्य च त्वत्त्वे प्रवर्तनात्वेन अभिधीतेऽ-
पीति विधिज्ञानमेव शब्दभावना—इति ॥

(भावनाया इष्टकस्त्वानिधानम् अर्थमाधनाभि-
धानानुक्तलाक्षि, अलैङ्गिकधर्मस्य च शाब्द-
भावनेतिमाह्वास्वरदिमतनिरूपणम् ।)

भाट्टमाह्वारे तु—“अत्रानयविशिष्टाभावनाप्रतिपाद-
नास्य व्यापारः । तत्र यदि भाव्यो पुरुषार्थ उपनीयते ततस्त-
त्प्रतिपादनं प्रवृत्तिहेतुर्भवति नाप्यथा, तेन शब्दकर्मत्वस्यैव
प्रतिपादनरूपस्य व्यापारस्य प्रवर्तनरूपत्वं स्यादिति तु द्विविधौ
भूताया भावनाया पुरुषार्थमाध्याय निधीयते” इति एतच्छा-
न

तत्त्वत्कारणं स्वाभाविकी न हीते, तथाचारीत्यादिवाच्यवत्ता-
त्वात् सत्यम्

(२) वाच्योपस्थापयिष्ये प्रति तात्व्यवशात् कारणादसौ
व्यायविधिरेव सकलस्य वेदस्य प्रयोजनवर्षवत्त्वप्रसङ्ग इति न
देन । तादृशवर्षज्ञानस्य पुरुषादिवाच्ये—व्यभिचारान्वाद्यन्तेनत्व-
विध्यं प्रत्यक्षप्राप्तत्वेन लोकात् पूर्वं ज्ञानमवस्था प्रतीजनवत्त्व-
मय इति वस्तुमकरतः ।

(अध्ययनेन स्वाध्यायं भावयेदित्यापाततोऽ-
ध्ययनविषयनिरासः)

यत्तु—भाट्टलंकारादिनिरूप्यवनेन स्वाध्यायं भावयेदित्यापाततो योषयप्रत्ययनमितिः स्वाध्यायप्रयोजनाकाङ्क्षायां अभीतेन स्वाध्यायेन प्रयोजनवदर्थज्ञानं भावयेदिति विपरीतामेव योषयति; स्वाध्यायस्य उपयोगयोग्यतया सक्तुनेलस-
ध्यत्—इत्युक्तं, तथा; तथापि अक्षरावातेरिति कथत्वे क-
वोपपादितरीत्याऽप्यज्ञानजनकत्वकृत्स्वाध्यायगतसामर्थ्यवत्य-
शुल्लंभापज्ञानसाधनत्वोपपत्तौ प्रस्तुतधियेतिपिपरीक्षापरकल्पनेऽपि
गौरवापत्तेः परमतोकाक्षरावातेरेव फलत्वापत्तेः । अप त-
त्रापि नियोगावाहया शब्दलिङ्गकल्प्या श्रुतिः कल्प्या, यावत्
पारायणादिप्रसङ्गविनियोगविधिर्नैव नैराकाङ्क्षमेत्युच्यते, तदा
प्रकृतेऽपि दीयतां इति; । तत्रापि तेन गैराकाङ्क्षे विनियोज-
कनिरपरीताकल्प्यतदर्थकल्पनाप्रसङ्गात् ॥

(स्वाध्यायोद्देश्यत्वेऽपि अर्थज्ञानोद्देश्यत्व-
यस्य सानम्)

अतः पारायणादिविधितुल्यतापत्त्या प्राधान्यनिर्वाहार्थं प्रो-
त्साहिपदेऽप्युक्तसाधनत्वकल्पावत् स्वाध्यायपदे तादृशत्वक्षणमेव
तदुद्देशेनैव प्रत्यक्षमिधित्वा अध्ययनं विधीयते । अतश्च त्रयाऽन्य-
पातादेरपूर्वसाधनीभूतब्रीहिविदुषीभावकृत्स्वाध्यायपूर्वाभे-
द एव विधेस्तावत्, तथाऽध्ययनस्यापि अर्थज्ञानादिसाधन-
स्वाध्यायाखरप्रवृत्त्यसत्कारासाधनस्य अर्थज्ञानापर्यव एव
विधेस्तावत्मित्यर्थज्ञाने फलत्वपर्याप्तिः, नतु ह्यरभूताक्षरप्रवृत्ते
इत्यावेदितमेव प्राक् ॥

(स्वाध्यायोद्देश्यत्वपक्षेऽप्येकशताध्यायननिय-
मोपपत्तिः)

नचास्मिन् पक्षे स्वाध्यायस्य एकशतवर्तेनोद्देश्यत्वात्तद्विधेः प्रो-
त्साहिरेरिति विवक्षापत्तेः शारान्त उपनिबन्धनमुपादितिरन्ताप्रा-
प्ययननिरोधप्रसङ्गात्; एतत्तामिव विवक्षायामपि स्वाध्यायपदे स्था-
प्येन स्वकीयवाचिना विवक्षारिषं प्रमा आगत्याः क्षात्राद्याः
वन्त्युत्तरया व्याप्यस्वाध्यायपरादानेन शारान्तप्राप्यने स्वस्यैवैव-
ध्यापितोत्तरशारान्तप्राप्यननियमस्य नक्षत्रवादवस्तुचत्वात् प्रयो-
जनवदर्थज्ञानादिसाधनस्वाध्यायोद्देशेन प्रवृत्तस्वाध्यायप्राप्यन-
मिधित्वा अध्ययने वाच्यार्थमार्गोदया मिहिते स्वाध्यायस्य यथाभु-
ताप्यज्ञानजनकत्वसामर्थ्येऽपि विधेरप्यवस्थाप्यं पुराणपर्यन्तसा-
ध्यायज्ञाने आलोपादार्थेनाप्ययनवर्ततेन स्वाध्यायेन पुराणार्थं
एव पर्याप्राप्यर्णज्ञानं यथाप्येति विधिरूपेन स्वाध्यायसो-
पादेयत्वात्पि प्रतीतेयम् । उपादेयत्वप्रतीतिश्च आर्थिकमिति-
कल्पनायाः । नयेतावता एकदा स्वाध्यायसत्कारार्थं विधाय
पुनः विधेरन्तेन तत्संकाष्टमाश्रीतेन स्वाध्यायेनार्णज्ञानं
भारवेति वाच्यत्वं तत्परत्वं तस्मादिदमुक्तं; अत-
मित्युक्तानामभेदोदयाः । विधिरप्ययनस्य प्रमाभावात्

लवर्णज्ञानाय पूज्यापदेः प्रयोजनवदर्थज्ञानादिसाधनीभूतस्वा-
ध्यायोद्देशेन वेति समस्तपदप्रयोगेणोद्देश्यत्वमप्यर्थं प्रदर्शितम् ॥

(ब्रीहिपदवदुद्देश्यसमर्पकस्यापि स्वाध्याय-
पदस्य स्वार्थाविवक्षाविवक्षाभ्यां वैषम्यम्)

नय—ब्रीह्यादिपदेऽपि लक्षणाया प्रयोजनवदर्थज्ञानादि-
साधनस्वाध्यायस्योद्देश्यत्वे ब्रीह्यादिवत् स्वाध्यायस्वाध्यायविवक्षा-
प्रसङ्गिरेति—वाच्यम्; तद्विषयज्ञायां पुराणार्थं प्रवृत्तसाध्या-
यज्ञानसंबोधस्वापकमानान्तराभावेनोद्देश्यत्वात्प्रपत्तेः, “वेदा-
ज्ञानि समस्तानि कृष्णपक्षेऽपि संप्रदेत्” इत्यादिविधिवैयर्थ्या-
पत्तेः, प्रतिनियतोद्देश्यत्वायेन स्वाध्यायत्वविवक्षायां बाधका-
भावात् । तस्मादज्ञानां वेदार्थज्ञानसाधनत्वेनाज्ञतया तदध्ययन-
स्येव तत्सममिच्छाहृत्येवोद्देश्यत्वेनस्यापि अर्थज्ञानसाधनत्वमेवा-
श्रयितुं युक्तमिति दिक् ॥

(अध्ययनस्वाध्यायपनपिधियुक्तमनिरूपणम्)

अतो वैषम्यपरिहारायमित्यनेन मूलकृता मतान्तरमपि
निरस्तं वेदितव्यम् । तथाहि—“अथर्वं ब्राह्मणमुपनीतम्”
इत्यारम्भेनैव तावत् “संभान्तोत्सर्जनार्थं करणज्ञानमृतिवि-
गमनव्ययेषु निवः” इति सूत्रादाचार्यकृतविहितमिच्छाचार्यहे-
तुत्वं उपनयने प्रतीयमानं केन ह्यवेगस्येक्षायां उपनयप्रवृ-
त्तिरप्यद्वयद्वारा अध्यापनार्थेक्षितेन तत्पूर्ववेगसाध्यत्वेनाध्ययनं
निवर्तयितुं क्षम्यते इत्यध्ययनद्वारेणैव तत्पूर्वार्थकृत्यमध्या-
पनं तत्र ह्यरमिति कल्प्यते । तस्याध्यापनं “उपनीतु यः
शिर्यं वेदसम्पापवेदिनः । सकल्पं सारहस्यं च तमाचार्यं प्र-
वक्षते” इत्यादिस्तस्या आचार्यकामः शिष्यमुपनीय वेदम-
ध्यापयेदिति श्रुतुमभवेनाचार्यत्वविरहितकृत्यार्थमिति प्रधानं
उपनयनरूपकप्रयोगं सधुपनयेव्यापारसाध्यव्यवसायि प्रयो-
ज्यम् । अतश्च एतेनैवाध्ययने प्रयुक्ते धुताधिपारिस्ताध्यायव्य-
यनमिधेनं स्थातव्येनाध्यायज्ञानजनकत्वेनाध्ययनप्रयोजकत्वं फल्य-
नीयम्; यौरत्वात् । अतएव “उपनीय तु” इति स्मृतौ क्त्वा-
प्रत्ययेन तस्मान्कर्तुं त्वानिधानात् तस्य च प्रयोगार्थं विना-
ऽनुपपत्तेरप्यनयनाप्यनयोः आह्रातिभावेनैव तद्विरोधो यु-
ज्यते । यद्यप्यचार्यत्वं आपाननिष्पादाहवनीयावादिषद्वै-
विकानिचयत्वं न स्तः पुराणार्थं; तथापि “अचार्याय दक्षिणा
देये”त्यादिसंज्ञायां दक्षिणादानादिरहेतुत्वेन भवत्येव गीणां
पुराणार्थं इति तत्तापनीभूतमध्यापनमपि भवत्येव पुराणार्थं
इति प्रधानम् । “तमध्यापनीतं” इति तच्छब्दपर्याप्तोदगीतसा-
ध्यायनस्यव्यवहारः “तते पश्यति ध्यापनमिति वा वैषंवेत्यादिना”
इत्यत्र चेति तच्छब्देन ध्यापनवर्णकत्वात् तदयो वैषंवेद-
याणाहावपरिहाराय तच्छब्दोत्प्रेरणव्यवहारं पूर्वीकरीत्याऽप्या-
नात्त्वत्वापि प्रतीतेयम् । ननु—“उपनीतं” इति धुतेः “दर्श-
पूर्णमाशाप्यामिन्ना सोमं यजेत” इति स्मृत्यवर्णनमाप्युपन-
यनेन ह्यज्ञाद्विगमनार्थमेव प्रमाभावात्, तच्छब्दस्तेनापि सम-
न्विताप्यनियानाप्रवृत्तप्रतीतिरपि निरन्तरादुना अध्यय-

त्यन्यत्र निवर्तः । स च लिङाद्यर्थो विधिवान्वये प्रवर्तनाप्रेरणाविध्यपरपर्यायः, निषेधवाच्ये च निवर्तनाभिवाचनानिषेधप्रतिषेधापरपर्यायः । इयं च द्विविधाऽपि शाब्दी भावना ।

धनत्वरूपप्रवर्तनायाः लिङादिभ्यः शक्तिप्रहामाने क्यमप्यप्रतीतेरतिरिक्तशक्तिकल्पने गौरवापत्तेः । अतः पूर्वोक्त एव वाक्यार्थो युक्तः । तेन च निषेधेन निवर्तनासौधे सति प्रवर्तनाविधयस्त्वेन यागादीदृष्टाधनत्वस्येव निषेधविधयेषु निवर्तनाविधयस्त्वेन अनिष्टजनकत्वस्यापि भाहरदृष्टोपपादितरीत्याऽनुमिष्या भावे च सति बलवदतिशयानुपगन्तव्यरूपप्रवृत्तिप्रतिबन्धकज्ञानसंपादनद्वारा तादृशप्रतिबन्धकाभावरूपप्रवृत्तिक्षामप्रतिषेधनेन यत्रापि दृष्टाधनत्वभावानुमितिः तत्र पूर्वोक्तदृष्टाधनताज्ञाने प्राप्ताभ्यविधाववतया प्रवृत्तिसामग्रीविषयनेन च यः प्रवृत्त्यभावः, तत्प्रतिबोधितं प्रवृत्तौ युज्यते । तथाच निवर्तनायाः प्रवृत्तावन्वये स्वविषयकज्ञानजन्यानुमितिप्रयोज्याभावप्रतिबोधितत्वं संसर्गविधया भावे यः प्रवृत्त्यभावः तद्वदकस एव निवृत्तिपादार्थो न तु निवृत्तिर्नामातिरिक्तः पदार्थो, येनान्यदभ्यन्तं न स्यादिति ॥

(प्रेषणाध्येषप्राप्तुस्वास्वरूपविधेचनम्)

लिङाद्यर्थप्रवर्तना द्वि वक्तृष्टस्य निकृष्टं प्रति, सा आशा प्रेषणा इति बोध्यते । निकृष्टसोऽन्यं प्रति सा अप्येषणा, समस्य समं प्रति उत्तरार्थाकर्षोदासोन्नेन सा अनुज्ञा अनुमितिर्गतिव्यवधिष्यते । एतादृशमिश्रोपस्य प्रकृताउपबोधात् तं मिश्रोपमहाव रूपदुर्क भेदव्यवहारं दर्शयति—सचेति । शाब्दीभावमेवेति ॥

(शाब्दीभावन्यांशप्रत्येषाणिरूपणम्)

वेदगतविधिनियेषवाक्येषु अलौकिकप्रमैरुपायास्तस्याः निराकाराद्विदुःश्रुत्वात् यद्यपि वज्रतेत्यादिमिधेषु नियेषेषु च उपायविभागा अपि शाब्दभावनयाः तद्विषयकप्रवर्तनान्तराभावेन न कर्तव्यताप्रतीतिः, येनार्थभावनाया इव करनेतिरुक्तव्यतयोः भाव्यस्य बापेक्षयान्वयः लेपायुच्येत; तथापि अर्थातो वेदः दुष्टस्य शरत्समुपकारं कर्तुं तदुपात्तमुपकारं कुपादिसम्पन्नमिधितोऽवगमेन तदेवमागव्यकालोचनार्थं विधिनियेषातो तानदीदृशवगतिर्यन्ति—सुर्तुर्काल्यनविषयीकृतो यजेतेत्यादिलिङ्प्रत्ययः स्वमेवाप्यवाशे संवन्धसाधनेन विज्ञानेन वा करणेनेष्टसाधनविशिष्टार्थभावनारूपवाक्यार्थज्ञानं कृत्वा पुंश्रुतिं कुमुंरिति । यद्यपि वार्तिके एवदधिकरणे अभ्ययनसंस्कृतलिङो मिधिश्रुतेन दृष्टाधनतास्यं ज्ञानेयुक्तिस्यप्रदर्शनेन कृत्स्नम्, सा प्रवृत्तिपर्यन्तपानरूपवा प्रवर्तनायाः भाव्ये साधने प्राप्ताभ्यविधापेक्षया अभावात्साधये तदुपयोगात्तत्पर्यन्तोक्तिः । तत्र केन कथं नियुक्त्यं प्रवर्तना निवर्तना च तस्यैवेत्यमंशत्रयवैशिष्ट्येन बोधितत्वादभावा-

तस्याश्च भाव्यं यथायोगं प्रवृत्तिनिवृत्तौ । शाब्दभावनानाज्ञानं कारणम् । करणत्वं चात्र भावनामागमनिष्पादकत्वम् । इति-

कर्तव्यतापेक्षासंनयसमर्पणार्थमुच्यमानांशत्रयमध्ये प्रकृते दत्तकर्तव्यतात्वेन अपेक्षितं प्रादास्यं निरूपयितुं भाव्यकरणे अनुवदति—तस्याश्चेति । समानाभिपानयुक्तवगतभावनाया एव भाव्यत्वं युक्तिमिति भावः ॥

(शाब्दभावनयाकरणत्वंनार्थयस्य ज्ञातशब्दस्य किंतु प्रवर्तनाभावस्येति निरूपणम्)

अत्र पुरुषप्रवृत्तिवाक्यकशक्तिमतया ज्ञातस्य विधितन्मस्य करणत्वम्, सर्वलिङ्गज्ञानानामादिभूतमुपजीव्यं यदसं लिङ्प्रवर्तनाभिधायीति संवन्धज्ञानं तदेव करणमिति मतमेद्विपक्षाय तादृशभावनानाज्ञानं कारणमित्युक्तम् । अपरोपतिविमान्तरैव चन्द्रतदर्थसंवन्धानां प्रवृत्तिर्गतिः कारणत्वाभावात् विप्रदृष्टशब्दस्यैवैकया प्रत्याख्यानार्थज्ञानस्यैव करणत्वं युक्तिमस्यैः । तादृशज्ञानस्य प्रवर्तनां प्रति स्वतः करणत्वासंभवेऽपि यागादेर्यथैवभावनायां स्वभाव्यस्वर्गाविरूपनिष्पादकत्वेन पारिभाषिककरणत्वत्वेऽपि तथैव प्राशस्त्यं इत्याह—करणत्वं चेति । भावनया शाब्दीभावनया, तस्या भाव्यं पुरुषप्रवृत्तिः तन्निष्पादकत्वमित्यर्थः ॥

(प्राशस्त्यज्ञानादवेद्युत्पादनुपस्थितस्यापि शाब्दयोषधिविषयत्वमतम्)

अत्र च करणैकिकर्तव्यतयोः विधिनियेषज्ञानप्राशस्त्यप्राशस्त्ययोऽपि शाब्दयोषेः अन्वय इत्येवं केचित्दर्शयन्ति ॥ मिधिशब्दस्यावत् धवर्णेनोपस्थापितः । तस्य पुरुषप्रवृत्तिवाक्यकशक्तिपि स्वतःपेनोपस्थापितः । तदुभयविग्रहात्तत्र च मनचेति तन्निष्पादकशक्तिमतया ज्ञातो विधिसम्यक् उपस्थापित एव । अनेन च यच्छब्दस्यात्र तद्भावयेदिति स्वाभ्यासविधितारपमात् शब्दातिरेकनोपस्थापितमपि शाब्दबोधे भासत एव । यथा ज्योतिशोयादिनामपेयम् । यथा वा लिङ्गविधियोज्यो मज्जः । तदुक्तमाचार्यैरुद्धिदधिकरणे—अनुपस्थितविशेषणा विधिते सुविनं भवति, नत्वनमिहितविशेषणेति । एवमयंवादाभासुपस्थितिः श्रेत्रेण शब्दस्त्वस्य तु तैरेव लक्षणया तदुभयविग्रहानतायास्तु मनस्वेत्यर्थबाधैः प्रसक्तत्वेन ज्ञापेतीतिवर्तव्यतान्वयोऽपि उपपन्न एवेति ॥

(करणस्यान्यवयवः इतिकर्तव्यतायास्त्वान्वय इति स्वस्तिदान्तः)

चस्तुतस्तु—दृष्टोपस्थापितार्थसंवे परपदार्थान्वयवत्त्वेन सर्वगोहादिषु पदकल्पनायाः स्वीकारात्शाब्दस्यान्यवत्पत्तेः कारणस्य कारणत्वेन व्यवहारमात्रम्, नत्वन्यत्र प्रवाहता तस्यान्यवयवः । एवं प्राशस्त्यप्राशस्त्ययोरेवार्थबाधालिखितयोऽनुपस्थापितत्वादन्वयं ज्ञानद्वाराऽन्यथा, तथाच प्रा-

तेभ्यसाधारणं व्यापारत्वं, ननु प्रवृत्तिविशेषप्रयोजकत्वं-

ब्रह्मोपकारप्रत्यात् इष्टफलकत्वाभिधानं यत् भावनायाः सर्वत्र वेदे शब्दभावना लोके च या प्रतीयत इति प्रवृत्तिरुपायमावनाया इष्टफलकत्वाभिधानं विधिशब्दगतं त्वैव शब्दभावना प्रवर्तनात्नेन वेदे लिङायर्थ इत्युक्तम् ॥ अंशत्रयविशिष्टभावनाप्रतिपादनं चास्य व्यापार इत्युक्तं भावनाभिधानानुक्तत्वा शक्तिरेव प्रवर्तनात्वेन वेदे तदर्थ इति तु पूज्यपादाः प्रकाशकाराश्च । तदुक्तमाचार्यैः “अभिधाभावनामाहुरन्यायेन लिङाद्यः । अर्थात्सा भावनात्वेन सार्वांशं तेषु गम्यते” इति ॥ सर्वयत्नेऽपि परस्परं विनियमनाविरहस्य स्फुटत्वलोकेऽपि तयात्मापत्तेः ह्येतेषु विनिगमनादिविरहेण कल्प्यमन्यस् सिध्यतीत्यन्यायेन अतिरेको विधिशब्दविशेषोऽलौकिको घर्म एव प्रवर्तनात्वेन वेदे तदर्थ इति न्यायसुधाकृन्मतेन मुक्तमिहामिहोक्तम्—कश्चिद्विधिः । अनेन अलौकिकत्वमुक्तम् । एवकारेण च मतान्तरनिरासः ॥

(अलौकिके शब्दधर्मं शक्तिप्रहोपपादनप्रन्थः)

ननु य एव लौकिकास्तद्वत् एव वैदिकाः च एव तेषामर्थस्य एवमोपामर्थ इति न्यायात् लोके विधिशब्दस्य यत्र शक्तिर्हीता, वैदेऽपि तदर्थकैर्नैव भवितव्यम् । लोके च प्रेषणादिपुरुषधर्मभावित्वं ह्यस्मिन्नि वेदे तदभावेन शक्तिप्रहोपायै कश्चमलौकिकधर्मोपस्थितिरित्याहामिहानिरासः—उभयस्याधारणमिति । प्रवर्तना हि प्रत्ययानुक्तौ व्यापारः । तत्र लोके आयापोद्गापान्मा व्यापारविधौ सत्त्वदेवतासत्त्वेन वा शक्तिप्रहोप नदमार्गच्छिन्ने वस्य शब्दस्य शक्तिप्रहो जातः, तदमंशकारके बोधे तेन सत्त्वेन अनिते सति तदमार्गयव्यक्त्या विशोष्यत्वानुपपत्तौ अग्रतश्चल्यकिमाक्षिप्यैव बोधः पर्ययस्यतीति । अपूर्वात्मककार्यविपर्ययवादिते लोके प्रसिद्धस्य न्यायस्य पार्श्वारधिमतेचोक्तशब्दभावनायामन्यवत्संचारबीजस्य अलौकिकत्रेणानादिते योऽनेन तदुपपत्तिरित्यर्थः ॥ आद्यातात्पर्यं प्रवृत्तीति । एतच्च दशरुकादृष्टादृष्टातत्त्वत्वं तत्त्वं शक्त्यावच्छेदधीकृत्य प्रहोरेण्यलन्यलोपपादनं परमताभिप्रायेणेति आद्यातात्पर्येजनेन सूचितम् ॥

(भास्यातत्त्वशक्ततावच्छेदकत्वव्यपदेशनेन तिषादितत्त्वव्ययस्थापनम्)

स्मरतेतु तदंशे शक्ततावच्छेदकभेदेन मान्यत्वं प्रतिपाद्यते, तस्मिन् दशरुकादृष्टादृष्टातत्त्वसामान्यार्थकतिषादिप्रत्यक्षशक्तिमात्रेण । अतएव आद्यातात्वं तिषावादेत्येव वर्तते; तत्पूज्य एवाद्यातात्मिति प्रतीयते । मान्नाप्रवर्तनादोर्न सत्त्वदेवतास्य एव निषादिन उपस्थितेवत्तद्विज्ञानेन शक्ततावच्छेदकम्, ननु दशरुकादृष्टादृष्टातत्त्वसामान्यात्वात्; आदेशेऽद्यपि तत्त्वविज्ञानेन तत्त्वद्वयव्यतिरेकानुभवसिद्धत्वात्, य-

मपि; तस्यान्यत्वं व्यापारः । तत्र नञोऽभावे आद्यातात्पर्यव-

शक्त्यंविदुपस्थापितलकारादपि तद्वोपापत्तैव । नाप्यादेशोपस्थापितं तद्वः श्रुतज्ञानवादेशोपस्थितादपि तस्माद्वोपापत्तेः ॥ नच अनेकशक्ततावच्छेदकस्वीकारे गौरवम्; प्रतीयमानायांनुरोधेन शौरवस्यापि प्रासंगिकत्वात्, अन्यथा घटपटादियत्तद्व्यवस्थेन लघुपुतस्य घटपटस्याप्यशक्ततावच्छेदकत्वापत्तेः, मारिणीलीकाद्यदेशस्य रामादिसादौ स्वातन्त्र्येणार्थबोधरतया ह्युक्तारसारकतया बोधकत्ववदिह लकारस्य स्वातन्त्र्येणार्थबोधकत्वस्याह्येतत् । अतः श्रूयमाणतदादेशत्वमेव शक्ततावच्छेदकम् । अतएव पचतीति समभिध्याहारे ति इत्येतन्मात्रस्यैव भावनावर्तमानकालैकत्वादिरूपनानार्थकत्वम्, यदेति समभिध्याहारे तु इत्येतन्मात्रस्यैव प्रवर्तनाभावनेकत्वादिरूपनानार्थकत्वम्, एवमन्यथापि । इष्टाधनत्ववृत्तिसाध्यत्ववत्त्वदनिशाननुबन्धित्वकस्यिष्यर्थत्रयवादिमते पदार्थत्रयबोधवत् पुष्पवन्तपदे पुष्पशक्तिरूपनेन पदार्थद्वयबोधवत् हाव्यवर्णस्य बोधः, नयितवता प्रवर्तनाशक्ततावच्छेदकं लिङ्वादिभ्यः पूर्वान्यायेन तदुपस्थितिं विनापि बोधस्याहोभवसिद्धत्वात् ॥

(आद्यातात्त्वशक्ततावच्छेदकत्वे भाट्टालंकारमतनिरूपणम्)

यत्तु—भाट्टालंकारकृता भावनाया धातुवाच्यत्वे अनेकवर्णसमुदायात्मकेषु धातुषु धातुत्वजातेरसंभवात् तत्तत्तात्त्वलस्य शक्ततावच्छेदकत्वस्वीकारे योऽप्यपत्तेः यागदानादिसाध्यैभ्योऽपि तदगतीत्यापत्तेः आद्यातात्त्वताद्वाध्याव्यवस्थीकारे च लाघवादाख्यातशक्तिव्यवस्थेर्वाच्यत्वमित्युक्तम्; आद्यातात्वं च दशरु लकारे विद्यमानं त्वमेव । तदेव च शक्ततावच्छेदकम् । यथानैकवर्णालंकारादयो सिध्यन्ति शक्ततास्ततोऽपि न तात् तदा बोधवन्ति, नाप्यकारादिषोपस्थिताः, धीतन्त्यन्यपदन्त्योपस्थितेरेषु तेषु वच्छेपु तत्तदर्थबोधान्यवस्थोपस्थापनावच्छेदकत्वात्, तथा ‘तः परमो’ लोकेर्वाद्यान्त्यापातिनेन वैदिकपरिहरीतापनिगीयवचनत्वात् अनेन शक्तिप्रहो जातेऽपि तिषावादेशान्योपस्थितेरेव फलोपधानावच्छेदकत्वात् न सत्त्वोपेणोपादितात् श्रुतज्ञानज्यां स्मरिताह लकारात् भावनाप्रतीतिभावो दोषाय ॥ नच—खयमनाशः शक्ततावच्छेदकत्वेन सर्वबोधनाय प्रयुक्तः अर्थाजिज्ञत्वेन वैधियवद्वतादिवाद्यः कथं नापकिजगान्यादितुन्याः सुति—शब्दम्, स्वमभिध्यादौ चोपस्थित्यनपेक्षमादिसारणार्थबोधकत्वेन व्याख्यादीनामपकिजत्वस्यापप्रक्षरत्वेप्यत्र तदसंभवात् । नहि व्याख्यादिशब्दोपस्थित्यनपेक्षमादानीनामिति तिषावापस्थित्यनपेक्षत्वात् लकारस्याप्यर्थबोधकत्वमिति । येन तद्वेदशास्त्रिकत्वं निवारितुं शक्तं दत्तवत् । यत्तन्वीकारस्यासि सत्त्वदेव बोधकत्वम्; तथापि तत्र स्वयम-

प्रतिस्थापनताज्ञानजनकज्ञानविषयत्वम् । अभावकारणता

सूर्याचन्द्रमसोरिव मिलितयोर्विधिभावनयोः शक्यतेति ननु शक्यम् ; लब्धदिपु भावनाया अग्रतीतिप्रसङ्गे । नाप्यनेकार्थसादित्वसिद्धौभयप्रत्ययैः प्रत्ययः क्रमेण जनयति । नाप्येकशेषवस्तुतानेकशब्दसहितः, येन तत्तद्वृत्तान्तेन अन्विताभिधानं तयोः प्रसज्येतेति ह्यविषम् ॥

(प्रवर्तनामुपयविशेष्यत्वखण्डनम्)

तदमुक्तम्, एकप्रत्ययेन वाक्यतावच्छेदकमेवेन द्विरभिधानस्यैव शक्यतावच्छेदकमेवेति द्विरभिधाने बाधकभावात्, प्रत्युक्तैकादेशेभ्यः समवायप्रतीयमानानेकार्थानां तत्तत्स्यानिवृत्तल्यैक्यजननत्वात् न कोपस्थितिसापेक्षत्वकल्पने तत्तात्पर्यकारणभावकल्पकार्यैरस्य भवन्मत् एवमपतेः । कल्पस्यापि जातिरुपायांसंभवेनान्तरो गत्या लडादिदशकान्यतमावस्यैव वक्तव्यत्वाद्गतमानकालादिविधोभाष्यं तिभाषादेर्लक्ष्यत्वेन रूपेण लक्ष्यसिद्धेरावश्यकत्वेन तत् एव भावनोपस्थितेरपि अनुभवसिद्ध्या अवर्तनीयत्वात्, तदतिरिक्तलभस्य शक्यतावच्छेदकत्वकल्पन एव अतिगौरवापातात्, केवलं प्रत्युक्त्यो दिवाकरनिशाकरादिराद्येभ्यः परस्परनिरपेक्षतया तत्तदर्थप्रतीत्या दृश्यमैवाचित्वेति पुनश्चच्छन्दश्मल्लितोक्तोक्तोक्तैरर्थयोः प्रतीत्या मिलितार्थभावित्वस्य तच्छब्द इव लडादिपु केवलं भावनप्रतीतावपि तिवादिपूर्वार्थस्यैव प्रतीत्या लिङादिष्वपि तादृशार्थवाचित्वस्य कल्पने कापकाभावात्, एकलक्षतावच्छेदकतावच्छेदेनैव लिङा वलवन्दिटाननुपमित्येष्टापातलक्षितसाध्यादिदिवाभार्ता प्रत्येकमभिधानस्य तार्किकादिभिः स्वीकारात्, धात्वर्थनिरूपितप्राधान्यमादाय भावप्रधानमिति स्पष्टपदाने तादृशार्थस्य सुवर्धवत् "प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सप्त भूतः तयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्येन"ति स्पष्टैव सिद्धत्वेन पिष्टेपत् आख्यातपुरस्कारेण भावनाप्राधान्यकथने स्पष्टलभ्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः, मादृशयत्कल्ल्यापारवानयमितिवदाचार्यनिष्ठापाराज्यप्रतिष्ठानमिति प्रतीतेरपि प्रवर्तनासाधकतया मूलप्रतीत्यविशेषात् तदनुसंधेन प्रवृत्तिविशेषणप्रवर्तनाबोधमात्रेण प्रवर्तनाविशेष्यत्वकल्पनस्या मानाभावात् । अतः स्वसमभिव्याहारापारण्येन ह्युक्तार्थकल्पनभावानुरोधेनान्यत् ह्युक्तं भावनाविशेष्यत्वमेव युक्तमिति प्रवर्तनेन विशेषणं तस्याम् । ततश्च प्रवर्तनायाः स्वविषयज्ञानजन्यतामिति जन्मस्वतादृशावृत्तिप्रयोगाभावात्प्रतियोगित्वसंबन्धाभ्यां नयरसत्वेऽस्त्येवा क्रमेण प्रवृत्तावस्थाः । खण्डं च लिङर्थपरम् । तद्वद्वक्तुमिति प्रशस्तम् भाट्टश्लाघौ इष्ट्यो विस्तरमयमोच्यते । प्रयोक्तव्यं वाक्येवादिना भूतेऽर्थसिद्धे प्रवर्तनाप्रयोजकत्वमाधानाभ्यन्तरोपपादनं कृतम्, ननु तात्विकविषयतादृशयोपोपयोगमित्वेन तत्प्रत्ययमिति दिक् ॥ योगक्षेमेति । अलभ्यलभो योगः । तद्व्यस्य परिपाठनं क्षेपः ।

च योगक्षेमसाधारणी । तत्तत् च प्रवृत्तिसामग्रीविषयत्वमि-

तथाच अविष्टसाधनत्वानुमित्या लभ्यप्रवृत्तिसामग्रीविषयत्वं प्राप्य तेन सिद्धप्रवृत्त्यनावरणं क्रियत इत्येवं अभावकारणत्वमित्यर्थः । यदल्लु भाट्टोक्तमेभ्यममेव मयेतत्कृत्यमिति संकल्पात्मिका भावनातो भित्ते प्रवृत्तिः, तद्वारेणैव भावनाया विधिभाव्यत्वमेति स्वीक्यते, तदा तस्या आख्यातान्तरेणप्रवृत्तिः, एवमेवोक्तं भावनाविधेयं महामुहुरभट्टः । यदि लिङ एव तत्र पृथक्प्रापकत्वेनेति आख्याताप्रभावनायां स्वीदिभाव्यत्वेन प्रवर्तनाभावात्सामानोऽस्तु विशेषणार्थं प्रवर्तनाप्रतीति, अस्तु तदाऽप्यलभ्यत्वम् ॥

(निरूपकस्थले निवर्तनाप्रतीतिप्रकाराणां निरूपणम्)

ननु प्रवृत्तेरावृत्तावस्थित्यावस्थित्येव निवृत्तेरन्यथाप्रतीतेः तदंशे लिङादेः शक्तिरूपनमावाक्यमिति कथमभ्यन्तरमिवमिवावस्थानिराकरणावाह—तत्तत्तयेति । अयमर्थः—"न कलत्रं मन्त्रयेत्" इत्यादौ तावत् भुक्तो लिङादिः न प्रवर्तनात् निवर्तनामभिधत्ते, किन्तु नमो पोतकत्वात् ननु समभिव्याहृत एव । तथाच ननु तात्पर्यप्राप्तकस्य तत् एव निवर्तनाया शक्तिः । अथवा—व्यापारत्वेन प्रवर्तनाविषयनोभवासाधारण्येन व्यापारभावे लिङशक्तिः । ननु प्रवृत्त्यभावप्रयोजकत्वरूपवत्सर्वविशेषतात्पर्यमाहक । अथवा—प्रवर्तनावस्थेन प्रवर्तनत्वायेव शक्तिः । ननु समभिव्याहारे निवर्तनाया लक्षणा दृष्ट्या । तथाच वल्लभमङ्गप्रवृत्ति आख्याताप्रभावनारूपा रापतः प्राप्तानुविष्ट लिङा तस्मिन्निष्ठमव्यापारकत्वव्यापारस्वरूपनिवर्तना विधीयते । शुद्धप्रवृत्त्योद्देश्यतात्पर्यमाह इतिरार्त्तान्तायेन धात्वर्थकारकादीनां वेदस्यान्तर्गता कृतिविशेषणत्वस्य व्युत्पत्तिरित्युक्ता विवक्षायापि कर्तृकर्मादिकारकनिष्ठलिङसंज्ञादिविशेषणानामविशेषोद्देश्यविशेषणत्वाद्दुपपत्ता ॥

(नमो निवर्तनायोधकत्वमतत्वेकदेशिनोः खण्डनम्)

यत्तु—ईदृशयोऽभाववाचकस्यापि लिङादिसमभिव्याहारे सति निवर्तनावचित्वम्, ननु लिङः ; प्रवर्तनावचित्वेन ह्यस्तस्य तत्रापि शक्तिरूपने गौरवात् । तथाच शागार्यप्रसाद वल्लभमङ्गप्रवर्तना लिङादिनोद्दिश्य नना निवर्तना विधीयत इति वाक्यार्थवर्णनं—कृतम्, तत् न ; शागारिनिष्ठप्रवर्तनावचित्वस्य लोके वेदे वाऽह्यस्तत्वेनानुवादयोगात्, खनिष्ठप्रवर्तनाभावात्प्राप्तत्वेन लिङादिसा अननुवादत्वात्, विधानेन वाक्यभेदिरुक्तत्वापत्तेः । एतेन—मङ्गलपदेष्टापातनाया अविद्यनुवर्णित्वेन प्रतीतायाः प्रवर्तनावक्रमे सति लिङा सामान्यं तस्या निवेद्यो बोध्यते, यदप्रमोचनादाविषयवत्प्रमाणेऽपि इष्टेत्तुं प्रवर्तकत्वेन ज्ञातं तत्र, कलत्रमङ्गलपदेष्टापातयितुवन्विधत्तिरिति वाक्यार्थवर्णनं भाट्टलं परवृत्तोकम्—व्यापारम् ; गीमोमङ्गलमेव मङ्गलपदेष्टका-

रथादिगुणैरिति पश्यते । अतः सिद्धं भावनान्वितस्तुति-

विधेयापरसबन्धित्तुत्या विधेयपरसबन्धित्तुतिर्लक्ष्यते । यथा
चेततस्त्राखडाऽऽवकाशमिच्छति विनश्यतीति विधिसिद्धिर्लक्षितं
“आरो वै शान्ता शान्ताभिरैवास्य सुधरं क्षमयति” इत्यर्थ-
वादे । तत्रापि स्त्राखडाऽऽवकाशा चेतसावकाशा स्तुतिर्लक्षित-
लक्षणया । अविदसबन्धस्यापि अविधेयस्य स्तुतिः तन्निन्दासह-
कृता विधेयस्य प्रशस्ततत्स्य लक्ष्ययति, यथा गवीषुकस्तुतिः
पश्यतः । एवमभिधायार्थं व्यम्बका नाभिधायार्थं इति योगाश्रिते
यदभिधारयेत्तत् स्त्रायस्ये पश्यन्निन्द्यात् यथाभिधारयेत्तत्
सह्रायस्ये पश्यन्निन्द्याद्यो क्त्वाहुः अभिधायार्थं एवेति
विधेयाभिधारितेनैव सत्यसिद्ध्योऽनभिधारणस्तुतिर्निन्दासह-
कृता अभिधारणविवैकवाक्यतया व्यम्बकपुरोडाशदेवताभूत-
रदास्यनिन्दानापादकमिधारणस्तुतिः लक्ष्ययति ॥ कचिदप्य-
विधेयप्रशस्तस्य लक्ष्ययति यद्योदितनिन्दा ॥

(केपाञ्चनायैवादानां स्तुतिफलोन्मयार्थपरि-
णम्)

प्रतिष्ठापयत्वादिक् च प्रथमतस्तत्त्वाभावमित्यवगतेन प्र-
सीतं माय्यावामनीती वास्तवगुणत्वाभावात् “अस्य नामैतत्
किमप्यन्यद्वाप्यस्मी”ति वार्तिकोक्तमात्रेण प्राप्तस्य लक्ष-
मिता किञ्चित्पुनश्चिन्त्यैकवाक्यतया निश्चिद्विधुप्रापकतयाप्यु-
पयुक्तमपि पुनराकाङ्क्षा फलपथमपि भवति । अत्राकाङ्क्षादि-
स्तुतिः पूतत्वादिगुणकथनस्योपपादनेन साकम्भनत्वकारणम् ।
एवमर्थवादित्यन्येऽपि विधिनियेयसमभिव्याहृतयो विविधग-
तित्वं भूते आदितादेन सह्यते इष्टव्यम् ॥

(यन्न दुःखेनेत्यस्याः स्तापकतयनिरूपणम्)

एवञ्च यन्न दुःखनिरादिरूपे कले निरुगते एव दण्डहर्षौ,
तत्र प्रयोजनमावाप्त्यतिपादकानां “यन्न दुःखेन समिध-
नच प्रक्षमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं च तत्तुल्यं स पदास-
दम्” । इत्यादीनां न प्राशस्त्याप्राशस्त्यलक्षकत्वम्, किन्तु
विधितिवेधापेक्षितसर्गसंज्ञादिस्वरूपपरत्वमेव ॥

(उपनिषदामपि यथायथं कर्मण्युपयोगिनिरूपणम्)

एव इत्यस्यानामपि विनाशिदेह्यातिरिक्तमित्यवर्तुमोक्त-
पक्षमप्रतिपादकानामुपनिषदां परलोकात्कर्ममित्यपेक्षितोक्त-
रूपरूपपरत्वमेव, उक्तविधानसम्मानाभावीतस्मापि मिथमते-
तामभ्यासात्माव्यसन्नपदबोधकप्रमाणभावेऽपि विनियोजक-
त्वात् न्यायमुपाकारमते “यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्य-
यत्तरं भवती”ति वाक्यशङ्का कल्पकत्वम् । अचस्यारिगुणनि-
शेण्यत्प्रतिपादकानामुपनिषदां उच्यतेविधोपाधनाधिक्यपेक्षित-
त्वेन स्वार्थपरत्वमेवेति हेतुम् ॥ ननु एवमर्थवादानां प्रा-
शस्त्याप्राशस्त्यलक्षकत्वेऽपि कथं भगवार्थप्रतिपादकत्वम् ! इत्यत-
आह—अतः सिद्धमिति ॥ तथाच नापि विष्टमात्रावका-

निन्दाविषयकप्रमात्रनकत्वेनार्थवादानां धर्मोपयोगो प्रा-

पथर्मप्रमा विधिभिः किरते, तस्यामेव प्राशस्त्यरूपमिदोदण-
तिपादनद्वारा इत्यदेवतादिषद्वदर्थवादानामपि तत्प्रमा प्रति-
कारणत्वं युक्तम् । एव निषेधावैवादानामप्यस्य ॥

(अर्थवादानां विधिना सार्कं पदैक्याभ्यतानिरु-
पणम्)

अप्रवाचाधिकरणवार्तिकोक्तस्या विधिर्यवादानां खला-
यंघोषे सामर्थ्याभावात् पदैक्याभ्यतानेव । अपरिपक्षतया हि
स्वार्थपर्यवसितस्य वाक्यार्थान्तरेण सदैक्याव्यतानामेव अत्र
प्रथमनिश्चयिष्य वाक्यैक्याव्यतानिनमात् । तदुक्तम्—
अकाधिकरणयार्तिके ॥ “स्वार्थं परित्यज्यमाना अत्रा-
त्रित्वाद्यपेक्षया । वाक्यानामेकवाक्यपरं पुनः सृष्टं जायते” ।
इति ॥ एतेन—अधिकरणमालादिव्यववादिविधोर्वाप्यैक्या-
व्यवहोक्तिः—अप्राप्ता ॥

(शाब्दभावनाया इति कर्तव्यताकाङ्क्षाऽऽभावः)

यपि प्राशस्त्यस्य शाब्दभावेनेति कर्तव्यताकाङ्क्षादर्थभावने-
ति कर्तव्यतावत्कथमिहाकाङ्क्षोत्तरं इत्यभिधीति कर्तव्यतान्य-
समवति, नतोऽत्र शाब्दभावनाया प्रतिषेधि कर्तव्यतामपि,
तद्विषयकप्रवर्तनान्तःप्रतीते, किन्तु अर्थभावनयामेव स,
अभ्ययनविधौवैक्यार्थोऽतः तस्या कर्तव्यत्वयोः, प्रतिविधि-
त्वाद्युपपन्नत्वात् ॥

(केपाचिन्मतेन प्राशस्त्यस्य शाब्दभावनायामन्यथ)

तत्रच प्राशस्त्यस्याज्ञातस्य प्रवृत्तिः प्रति कारकत्वावकाश-
कारणपेक्षयैव प्रसक्तत्वादित्येवाभ्यन्यो युक्तः । परंतु तेना-
पि रूपेण स्वरिषयज्ञानजन्यप्रवृत्तिनिष्ठसिद्धिजनकज्ञानविषयत्वस-
म्भवेन शाब्दभावनायैवाभ्यन्य केपाचिन्मते ॥

(स्वमतेन प्राशस्त्यादीनामपि परंपरातयधेनाध-
भायनायामन्यथ)

स्वमते तु अन्यपुनः-तार्थवैक्यकारणभावात्परापुरो-
धेन स्वविषयज्ञानजन्येऽपि विषयकोऽपरागजन्मत्पदवन्धेन प्रा-
शस्त्यस्य स्वविषयज्ञानजन्यनिष्ठविषयकोऽपरेऽपरागजन्मत्पद-
धेनाप्राशस्त्यस्यकार्यभावनायामेवाभ्यन्य इति मतोदहापनाय-
समुपपादकत्वे—मायनान्वितस्तुतिर्निन्देत्युक्तम् । ते-
नच स्वरूपसम्भवेन तयोपार्थार्थ एवाभ्यन्य इति केपाचिन्मत-
तु नतीव निरस्तं वैदितव्यम्, अन्ययत्कृत्यताया सहचार्य-
पक्षार्थ कारणे कार्यं वाऽन्यथैवेव दायनात् ॥

(अर्थवादानां प्राशस्त्यप्रतिपादकतया धर्मोपयो-
गोपसंहारा)

तस्यात् तस्याप्यविधिनाऽर्चवादास्यापि पुनर्यार्थपर्यवतान-
योधनात् परंपरायपि दृष्टान्तामेव सगौरीकल्पनाद्युपपत्तेना-
र्थमात्राप्रयोजनत्वात् प्राशस्त्याप्रमात्रपरत्वं लक्षणवाऽऽ-

कृत्यता च यथायोगं स्तुतिनिन्दे । स्तुतिनिन्दाज्ञानस्य हि
प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजकसद्व्यवहारिवं कथं कथमुपादनद्वारा लो-

शस्त्वाप्राप्तये एव स्वरूपेणैकित्वव्यवस्थेतिप्रायेणाह—स्तु-
तिनिन्देति । ननु विधित एव तयोहितप्राप्तताज्ञानात् प्र-
वृत्तिविद्वन्निषेधत एव अनिष्टप्राप्तताज्ञानाभिप्रायसिद्धेः प्रावृ-
त्त्याप्राप्तयोः कोपयोगः ? तथाच आभ्यासेषेतदुभयसिद्धे-
स्तदुभयवैयर्थ्यमित्यत आह—स्तुतिनिन्दाज्ञानस्यहीति ॥

(स्तुतिनिन्दयोर्ज्ञानद्वारा प्रवृत्त्युपयोगनिरूपणम्)

‘इयं गौः केतन्वे’त्यतः स्त्रीहितसाधनतायगत्या प्रोचि-
तेऽपि गोक्रये व्यपत्त्यासदृशत्वात् प्रवृत्तिप्रतिषेधकमस्य पुंस-
स्त्वो भवति स्मगितता । बहुश्रीरादिगुणकथनेन तु सा निव-
र्तते इत्यनुभयनामस्मगितताविशृज्यजनद्वारा तज्ज्ञानस्योप-
योगः । तदुक्तम्—“नहि तत्करणं लोके वेदे वा किञ्चि-
दीदृशम् । इति कर्तव्यतासाधये यस्य नातुमहाविता” इति ॥
एवंच विधिविधेयान्मां प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्नवेन सहकारिदुभय-
मिति न तदोर्वैयर्थ्यमिति भावः । यत् ज्ञानं कथं कथमुपा-
दनद्वारा प्रवृत्तिनिवृत्त्युपयोगि, तज्ज्ञानविषयं दुर्निरूपमित्यु-
क्तम् । तत्परिहारायै परीरिचं प्रावृत्त्यस्यमाश्रयत्वं च न संभ-
वतीति शोतयत् स्वयं तत्स्वरूपनिर्वचनव्याजेनाह—वल्लघ-
द्वनिष्टेत्यादिना । विधिविधेयान्मां हि इष्टानिष्टसाधनताक्षे-
पात् प्रवर्त्तयितव्ययोः प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुमतेष्टानिष्टोत्पत्तावपि
सारकाङ्क्षिकेष्टानिष्टसाधनत्वस्यापि प्रत्यक्षेणावगमात् द्वेपोस्ताह-
संभवेन प्रवृत्तिविद्वत्प्रभावप्रसङ्गात् तदपनप्रापेक्षायाम्
लोके तदपनयथाकथने बहुश्रीरा सत्पत्त्या जीवद्वत्ता, अत
इयं गौः कथ्येति स्वमिथ्याहृदयगतस्य स्तुतिनिन्दाज्ञानस्या-
मुपाहकारं परिकल्प्यते, स्तुतिनिन्दयोश्च क्विद्वेपोत्यादकत्वं
प्रत्यक्षसिद्धम् । तयोश्च प्रतिपादकापेक्षया कदापिप्रतिपादक-
त्वेन च विद्वत्तापेक्षणां कलषदृष्टितपदादीनां तत्कल्पने
गौरवापत्तेः तदपेक्षया प्रयोजनापेक्षणां अर्थवादानायेव तद्वत्-
कत्वं कल्प्यते । स्तुतिनिन्दे एवच प्रावृत्त्याप्रावृत्त्यापरपर्याये ॥

(गुणदोषयोः प्राशस्त्याप्राशस्त्यरूपत्वनिरूपणम्)

सब गुणवत्त्वं दोषवत्त्वं च । यथाच ज्ञानजननस्वभावे
ज्ञाने ज्ञानगतयाध्यात्मककारिणप्रयोजकाद्योचितवृत्ततादिधर्मः
धरेण इत्युच्यते, एवं कलगतसिद्धान्तादिशब्दे प्रयोजकं वि-
धेयामि क्षिप्रमेवताकत्वादि गुणपदेन निवक्षितम् । तेनैव
रूपेण तं तं गुणं विधेययामिनं अर्थवादी बोधयति । शक्यते
च वक्तुं षडम्बरवर्णतादिभिदिष्टं काष्ठं पाषण्डोकायवगादि-
विशिष्टं कटुकत्वं जनयतीत्येवं केचिदाहुः ॥

(पूर्वमतखण्डनम्)

तदुक्तम्, तथापि तादृशगुणानां शब्देन प्रतिपादनात्

(१) सतःकर्मागुणेन क्षिप्रवृत्तौ शोतत्रस्त्येन पुन्ये कथु-

कसिद्धम् । स्तुतिनिन्दापदवाच्ये प्राशस्त्याप्राशस्त्यापरपर्याये
वल्लघद्वनिष्टानुबन्धिष्यत्वानुबन्धितव्यवस्थारूपे । ते च य-

लक्षणात्मकत्वानुपपत्तेः, “एतामि वै दश यथाधुनि” “एकं
वृणीते” इत्याद्यर्थवादिषु तादृशगुणासंभवाच्च ॥

(प्रकाशान्तरेण गुणदोषयोः प्राशस्त्याप्राशस्त्यरू-
पत्वव्यवस्थापनम्)

केचित्तु—गुणत्वं प्रवृत्तिप्रतिषेधकहेतुपास्तमभेदेहेतुज्ञान-
विषयत्वं, शोच्यत्वमपि निवृत्तिप्रतिषेधकरागमद्वेदेहेतुज्ञानवि-
षयत्वम्, एवञातुगमकमात्रम् । ज्ञाने विषयतया तत्तद्वद्देहेतु-
ताप्रयोजकत्वं तु प्रसर्पकाहं तेन तेनैव रूपेण । अतएव तेषा-
मनुगुणगुणतत्ताप्यपेक्षते; तादृश्येन ज्ञातानामतथाभावात् ।
तथा यस्य यदा यज्ज्ञानार्थं प्रवृत्तिः निवृत्तिर्या, तं प्रति तदा
तस्य गुणत्वं दोषत्वं च व्यवस्थितं दृश्यम् । तेन श्वेतादिषु
विधिविधेययोश्चोपयोगे शेषमृत्तानामर्थवादानां च प्रानाप्स्यम् ।
तस्मात्तदर्थवादादप्रतिपादनात् गुणदोषागमैव प्राशस्त्याप्राश-
स्त्यरूपत्वम् । यथार्थगुणदोषज्ञानस्यैव यथाधर्मप्रवृत्तिनिवृ-
त्तिहेतुत्वादर्थवादे भुक्ता प्रतिपादितानां कथापक्षोकायवगा-
संभारपर्यन्तोपेक्षादीनां प्रमाणाभावेनावास्तवत्वात् नास्त-
वगुणदोषप्रतिपादनार्थं लक्षणोपासनम् । नच—एवं प्रकृता-
र्थवादे भूतिगमकत्वस्य यज्ज्ञानगतोचरत्वात् शास्त्रवाच्यं धी-
तज्ज्ञानादेव प्रवृत्तिविधेः क्षिप्रत्वात्तदुपयोगात् व्यर्थं तदु-
पासनम् इति—वाच्यम्, वायुशेषिष्ठोकाश्च क्षिप्रत्वविशिष्टे
तत्र तात्पर्यार्थः । अन्यथा श्रौते अर्थेऽनुपयोगात्तद्वानर्थक्या-
पत्तेः तत्प्रतीत्यर्थं लक्षणोपासनम् । इयांस्तु विशेषः—अत्र
तस्यैव अतिशयपरां कल्प्यम्, अन्यत्र तु वास्तवं गुणात्त-
त्वेन—इत्याहुः ॥

(यथार्थगुणदोषज्ञानस्य प्राशस्त्याप्राशस्त्य-
ज्ञानरूपत्वाभावात्तदर्थम्)

अत्रेदमवधेयम्—यथार्थगुणदोषज्ञानस्यैव यथार्थप्रवृत्ति-
निवृत्तिहेतुत्वं वायुशेषिष्ठोकाद्यर्थवादक्यफलगतक्षिप्रत्वक-
थातिशयज्ञानस्यापि यथार्थत्वात्तत्वात् कथं प्रवृत्त्युपयोगित्वम् ?
नहि लुब्धं पर्यन्तागुणेन पाषण्डोकायवगादिः तत्कालमनुत्प-
द्यमानत्वेन तद्विषयकशब्दाधीनत्वेन अयथार्थत्वं तदिहापि क-
र्मकरणाव्यवधानेन क्षिप्रं भूतिफलानुत्पत्तौ अर्थवादक्यस्यापि
तद्विषयज्ञानस्य संभववथार्थत्वं नास्तीति वक्तुं शक्यते;
जन्मान्तरे तादृशफलोत्पत्तेरुपभयं तुल्यात्वात् । किंच अना-
त्यकलषद्वनिष्टानुबन्धिष्यत्वादिज्ञानादपि यथार्थप्रवृत्तिरनुभ-
विकत्वस्य तद्विषयप्रतिषेधत्वेन यथार्थज्ञानस्यैव यथार्थप्रवृत्ति
प्रति कारणत्वं तु दुरुपादयेव । तथापि तदपि वा शतः कार-
णस्य प्रायेण स्वधर्मोत्पत्त्यवधानकत्वं दृष्टमिति कर्मतापनी-

तादृशत्वस्य फलोपरिप्राप्तामात्रायोग्यवद्वत्त्वम् ।

साधनम्; सन्निधानात्, ऊर्जेति तृतीयाश्रयणाच्च भवनीत्याख्यातेन च लक्षणया शक्त्यैव वा भावनाभिधानाद् भूतानाम् यूपोपादकपट्टेदनाद्यनुवादकारवादाप्राप्त्यर्थेन च छेदस्वनिश्चयात् उभयविशिष्टभावनाविधायकगोपपत्तिरित्याक्षेपे प्राप्ते—

यूपकर्मावधानक्षिप्तार्था भावनायां यूपस्यैव भाव्यत्वोचित्यात् सन्निधानाच्च यूपोद्देशेनैवौदुम्बरत्वविधिः, ननु

(औदुम्बर इति विकारप्रत्ययस्याभ्याससिद्धत्वाद् द्वितीयाद्यनुपार्थीभुक्तिभ्यां पशुकलस्वनिरूपणम्)

एतेन—औदुम्बर इति विकारायतद्विधेन यूपतात्पर्यप्राप्तकलात् यूपरूपविशेषोक्तेः यूपपदोपातत्वात्तस्याच्च यूपस्यैव स्यात् इति—निरस्तम्; तदपेक्षया बलीयस्या द्वितीयाद्यनुपार्थीभुक्ता पक्ष्यताया बोधने सति नान्तरीयकतया प्राप्तयूपस्याश्रयजनकत्वेन तद्विधौपपत्तेः समानपदश्रुतेरन्वयादित्युक्तत्वादित्यर्थः ॥

(यजेत स्वर्गकाम इत्याद्यायिच सन्निधानात् उदुम्बरसाधनतानिरूपणम्)

सन्निधानादिति ॥ यथैव “यजेत स्वर्गकामः” “सर्वेभ्यो ज्योतिशेभ्यः” इत्यादौ तृतीयपक्षेऽपि खगोद्विगतमाभ्यस्तप्रतीत्या सन्निधानमात्रेण यागस्यैवेष्टितसाधनतावगतिः, तद्विधिप्राप्त्यर्थः ॥ यथोक्तं ऊर्जेति तृतीयपक्षे साधनतावगतिः सुलभा; तथापि पर्णताया तदभावात् सन्निधानमात्रस्यैव तदेतन्निबन्धोक्तिः ॥

(सन्निधानाद्यगतेष्टसाधनतयैव प्रवृत्तिसिद्धेर्विधेयैर्यथैवपक्ष्यादिरूपप्राचीनैतदधिकरणशरीरम्)

अत्र प्राचीनेः सन्निधानादेवौदुम्बरत्वस्य साधनतावगतौ तेनैवेष्टसाधनताहानमात्रेण प्रवृत्तिरिच्छेदः नाप्यौ निधिनैवेत्यस्यैवमपि पूर्वपक्षं कृत्वा विध्यभावे औदुम्बरसाधनताक्षिप्तार्था भावनायाः तैव भाव्या स्यात्, न परम्; मिश्रच्छेदत्वात्, विधौ च सति पुरुषप्रवर्तनमार्यकत्वात्, अपुरुषार्थे च पुंसः प्रवर्तनाऽप्योगाद्यागस्येवौदुम्बरताया भाव्यता परित्यज्य फलस्यैव पुरार्थमृतस्य भाव्यत्वमुपपद्यते ॥ अतोऽत्रस्वमपेक्षितं विधिव्यमर्थमादत्तो विधेयस्यैव सुलपत्वनियमात् तदनुपपत्तया छेदकलपनयोज्येयम् ॥ नच फलपरत्वे अर्थवादात्ता संभवति ॥ नहि ह्युचितेन विधिशक्तिमुपजनन्य पुनर्हतेनैव फलकल्पना संभवति; वाक्यपट्टितरूपवाक्यभेदापत्तिः ॥ अतोऽर्थवादत्वमेवेति सिद्धान्तितम् ॥

(प्राचीनमतखण्डनेन विधित्वाह्निकारोण पूर्वपक्षनिरासः)

तदनुपपत्तिः; विधेयकत्वार्था निराऽर्थवादत्वाविश्वेन तस्य विधिविधायकत्वायोगाह्निकान्ताय कथिज्जानित्यर्थवादा-

फलोद्देशेन; कामशब्दाद्यभावेन फलत्वस्य तत्प्राप्त्यनुपरिपत्तेः ॥ किंच भवन्मते गुणफलसंबन्धोऽप्ययम् ॥ नचास्ती संभवति; आश्रयात्तयात्, “सोमापौर्ण प्रेतमालमेत पशुकाम” इति प्रकृतस्य धामत्याश्रयात् हि यूपप्रहणानुपपत्तिः ॥ यूपस्य तु यूपकृतत्वादेवाश्रयत्वानुपपत्तिः ॥ अनिर्देशेन तदप्योपरित्यक्त्युद्वादिषान्तरसाधारणीति तेषामप्याश्रयत्वे तथैव यूपप्रहणानर्थक्यम् ॥ वाक्येनाश्रयदाने च वाक्यभेदः ॥ स-

भावेऽप्यप्राप्त्यर्थतया छेदकनियमस्यैवैहापि तदुपपत्तेरर्थकात् एव निवृत्त्यर्थेऽपि “ऊर्ज्या उदुम्बर ऊर्जावासा ऊर्ज” इत्यन्तस्य पूर्वपक्षेऽपि स्वाकृताह्निकारोणत्वेनापि तदुपपत्तेः विधुत्वात्तदप्यनुपूर्वपक्षस्य तद्विधिरूपसिद्धान्तस्य च कर्तव्यप्रयोजनमाभादिह्यभिप्रेत्य विधित्वमज्ञाह्निकस्य पूर्वपक्षे वाक्यार्थत्वात्—भयतीत्याख्यातनेनेति ॥

(मत्स्येन भयतीत्याख्यातेन लक्षणया शक्त्यैव वा भावनाभिधानम्)

साध्यसाधनसंबन्धस्य क्रियायर्थत्वात्पट्टेन यदौ भवतीति च क्रियासाधनसंबन्धे पुरुषप्रवर्तनाद्विपर्ययेन विधिवैयर्थ्यात्पत्तेरवश्यं पुरुषविष्टो यः कश्चन प्रवर्तनासाध्यो व्यापारो भाव्यः ॥ तस्यच प्रयोज्यव्यापारार्थक्यतात्तु यद्यप्यारहेयग बोधः संभवति; तथापि तस्य विध्यन्तयाच शाश्वतत्वे इत्यप्येवार्थो भवेत् करोतिविधिव्यपार्णं सिद्धान्तिकं वाक्यतावच्छेदकं तेषां भवेत् इह शक्त्याख्यातादप्रतीतेः लक्षणया भावम् ॥ येषां तु भवेत् केवलं सिद्धान्तिकमेव तद, येषां भवेत्तु शक्त्यैव तदभिधानमिति विवेकः ॥ तथाच उदुम्बरात्वेन भावयेत्, किमिष्येसायां आर्यवारिकं पशुरूपफलमन्येति ॥ अतः पशुकर्मकोदुम्बरकरणको व्यापारः प्रवर्तनासाध्यतयाऽप्यगम्यते इति भावः ॥ उक्तस्यापि प्रयोजकव्यापारस्य प्रवर्तनाभाष्यत्वानवगतौ इष्टमात्रकत्वादिध्यायेष्टसाधनताहानमित्यर्थः ॥

(कामपदाद्यभावेन रात्रिसत्रन्यायानुपपत्त्या च पशुनामोतीत्यस्य फलसमर्पकत्वनिरासः)

तथाऽनुपस्थितेति ॥ द्वितीयाया जन्मत्वमात्राभिधायकत्वेनेष्टितत्वसाध्याधिकरणमात्रत्वस्य कामशब्देनानुपस्थितेः ॥ यदपिवा कथंविदुपपत्तेः; तथापि पशुनामोतीति वर्तमाननिर्देशात् वर्तमानफलसाध्यानुपपत्त्या बाधात् भविष्यत्कालव्यवस्थापतिरित्यर्थः ॥ अत एव—अर्द्धसाधनतवेष्टितार्थतयैव नैराकाङ्क्षात्वं रात्रिसत्रन्यायोऽपि इति—पर्णमय्यधिकरणे वक्ष्यते ॥

(यत्तदधिकरणेन पर्णमय्यधिकरणपौनरुपपत्तिरित्यर्थः)

एवं चात्र फलमात्रपरताग्निराकृतेन ह्युपपत्तेरिति सिद्धीकृते तत्र रात्रिसत्रवर्धनार्थेन रात्रिः फलपरत्वं भवत्येति-

यायोगं विधिनियेधारेक्षितत्वात्तत्सममिण्याहृतायैवादीर्घक्ष-
णया प्रतिपाद्यते ।

(निरर्थवादविधेः तदाक्षेपकत्वाङ्गीकारः)

यत्र तु "वचन्ताय कपिञ्जलमालभेत" इत्यादयोऽर्थवाद-
श्रव्याः विधयः, तत्र अगत्या तेषां तत्परत्वमपि । यथाच
तत्रापि वचनातिदेशनामातिदेशाभ्यामिव अतिदेशेनैव प्राप्त-
स्त्वस्य प्राप्तये विधिन्यापारकल्पनम्, किंतु यत्रोपदेशातिदेश-
योः अभावो यथा दर्पिहोमादिषु तत्रैव विधिन्यापारकल्पनम्,
तद्योपापितं कौस्तुभे 'पूज्यपादेः विस्तरमभाष्येनोच्यते । तत्तत्तु
श्रवणदिगानुबन्धिप्रत्ययोन्वायं प्रत्यक्षं तज्जनकत्वयोग्य-
त्वमप्राप्तस्यम् इति ॥

(विध्यर्थवादयोः परस्परकाङ्क्षानिरूपणम्)

विधिनियेधारेक्षितत्वाविति । एतद्योपलक्षणम्—
अर्थवादापेक्षया अपि । यथैव विधिनियेधयोः पूर्वोपपादितरीत्या
प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपफलजनने तत्प्रतिबन्धविषयमद्वारा अर्थवादकृतं
साहाय्यमपेक्षितम्, एवं अर्थवादानामपि शक्या मौष्या वा
इत्या भूतमर्थं वदतामपि स्वाध्यायविध्यापादितदृष्टप्रयोजनव-
त्त्वलाभायै विधिसाहाय्यमपेक्षितम् । ततश्च यद्विधिनाऽपेक्षितं
प्राप्त्यस्तथां तदर्थवादः यथार्थवादः तद्विधिनैति अर्थवादः
लक्षणया तज्ज्ञानं शुलभयोगेव । लक्षणापटवक संवन्धा सार्थ-
प्रतीतिरन्यप्रतीतिमिषदत्वस्मो ज्ञानवदित एव । ततस्तन-
मिण्याहृतोत्समेन पूर्वोपपादितोभयाकाङ्क्षया प्रशस्त्यगम् कर्त-
व्यनिर्णयैरूपा विध्यर्थवादयोरेकानक्यता सूचिता । तथाच
सिद्धान्तसूत्रम्—“विधिना त्वेकवाक्यत्वात्तत्सुलभेन वि-
धीना स्तुः” इति । विधिना स्तुत्याकाङ्क्षेण प्रयोजनसाकाङ्क्षायां
अर्थवादानामेकवाक्यत्वात् विधीनां निषेधानां स्तुत्यर्थेन
स्तुतिरूपप्रयोजनेन स्तुतिरूपेण लक्षणीकेन अलप्यथाभावा-
दर्थवादा धर्मं प्रमाणानि स्युरिति तदर्थः ॥ विधिनेत्यादिप-
दत्रयं निषेधादीनामप्युपलक्षणम् ॥

(वाक्यलक्षणासमर्थनम्)

अत एव इयं वाक्ये लक्षणा, नैकस्मिन् पदे; इत्युपदानो
वैयर्थ्यापत्तेः, तेषां तात्पर्यप्रादुर्भावे च विनियमनानिरहात्,
कारणानुरूपत्वात् कार्यस्य शिष्यदेवतासाध्यं कर्म शिष्यमेव फल
दास्यतीत्येवंविधया सर्वोपमेय पदानां स्तुत्युपपादकत्वप्रती-
त्येव । अतः पदसमूहात्मकत्वात् एव लक्षणा । यद्यपि तद्व-
त्ताधिकरणवार्तिकोक्तरीत्या वाक्यस्य न वाक्यस्यै अतिरिक्ता
वाक्यरहित, येन तच्छब्दकार्यसंबन्धेन इह वाक्ये लक्षणा यु-
ज्येत; तथापि सार्धसंवन्धमात्रेणैव लक्षणाखरूपज्ञाकारेण
वाक्ये लक्षणोपपादनं नाशुक्लम्; अनुभवस्यैव प्रमाणत्वादि-
नियमम् ॥

तत्र “वायुर्वै शेषिष्ठे”त्यादौ स्वशक्यशेषिष्ठत्वादिप्राप्तेरिव
लक्षणा । यजमानः प्रस्तरः इत्यादौ तु गौणीगम्यस्वरकार्यकृत-

(शक्त्याऽऽप्त्यर्थोपस्थापकानामपि येन केनचि- दादर्शनेन सत्सार्थोपस्थापकतावश्यकता)

अर्थवादाद्यं केचन सत्सार्थस्यैव द्रव्योपस्थापकाः, केच-
नासत्सार्थस्य तथोपस्थापकाः । यत्र एष शक्यार्थः सत्यः,
तत्र सार्थस्य यथार्थस्यैव संवन्धाङ्गता । यत्रासत्सार्थः, त-
त्रासत्सार्थज्ञानादपि सत्यस्तुतिनिन्दापुद्गेः उदयात्तात्पर्यमि-
थ्यमित्युत्तिनिन्दाकल्पसत्सार्थप्रतिपादकत्वेन प्राप्ताप्यनुप-
पद्यते एवेति कार्यसत्सत्तावेक्षणम्, किन्तु प्रमाणं विना अर्थस्य
सत्सत्तावयवाद्यं शब्दस्य च तत्र प्रमाणत्वादसत्तार्थासामि-
धानावयवत्वात् सर्वविधां यावदर्थस्यौत्तमिकत्वात् स्तुतिनिन्दा-
सिध्यर्थं अर्थवादसार्थसत्सत्तावेक्षणोऽपि अनिधानसिध्यर्थ-
मेव कथंचिन्नेन केनापि आलम्बनेन अर्थसत्सत्तावयवपाद्य तद-
र्थसंवन्धाङ्गत्वेति विवेकं दर्शयितुमुदाहरणमेवं दर्शयति—
सन्नेत्यादिना ॥ कारणस्य हि प्रायेण कार्यं स्वधर्मोक्तपद-
भावायकत्वं दृष्टमिति कार्यसाधनीभूतवायोः क्षिप्रकारित्वज्ञा-
नात् तत्साध्यकर्मणि गत् क्षिप्रकारित्वरूपसत्सत्तावयवार्थ-
ज्ञानं जायते तद्विषयीभूतवाक्यान्वयैव प्रवाहसत्सत्ताया वायु-
र्वैरेषिष्ठेत्यादौ ॥

(सोऽरोदी विति वाक्ये आलम्बनार्थनिरूपणेन निन्दाकृत्यार्थपर्यवसानम्)

एवं सोऽरोदीदित्यर्थवादेषु ख इति तच्छब्देन “तदमिर्न-
कामयते”ति पूर्वोपपन्नोऽभिः परावृत्तये । तत्रगतमित्यत्र
तच्छब्देनाशु । अत्र “पराऽस्य संवत्सरादिति रजतदान-
निन्दा । तदुपपत्तिश्च “सोरोदीदित्यनेन । तत्रापि कारणानु-
रूपत्वात् कार्यस्य रोदनप्रभवरजतदानादोद्गमं भवतीति निन्दा-
कृत्यमप्राप्त्यर्थं रोदनप्रभवशुभ्रजन्मं, तज्जन्यरोदनकारित्वादिदो-
षरूपसार्थकेश्वते । श्चे रोदये तदप्रभवत्वं च रजते प्रमाणा-
भावादनुपपत्तं केननिदात्मन्नेनोपपादनीयम् । तत्प्रकारथा-
न्यत्र दृष्टव्यः ॥

(यजमानः प्रस्तर इत्यत्र तद्विरूपणम्)

एवं “यजमानः प्रस्तर” इत्यादावभोग्यतानिधयसत्तये 'न
प्रापयितुमवाक्यार्थपर्यवसानम्; यजमानादेरस्य प्रस्तरं वाधि-
तत्वात्तत्र यजमानपदं यजमानकार्यकारित्वसमानजातीयवार्थ-
कारित्वरूपगुणयोगेन प्रस्तरं योग्यमङ्गीकृत्य “यजमानः प्रस्तर”
इति वाक्यजन्यबोधोत्तरे स्वकार्यकृतृत्वरूपवाक्यार्थसंवन्धात्
तेन वाक्येन एवाह लक्ष्यमिति वक्ष्यते—तत्तिस्र्य्यादिसूत्रे ॥

(आयो वै शान्ताः, यदभिधारेयत् गवीभुक्यवा- ग्वावेत्याद्यर्थवादानां तद्विरूपणम्)

एवं विधेयस्य यथा कथितं शाखात्, स्तुतिः तथा कथि-

करपयति । ततश्च शूर्पपदस्यस्यापि दूर्वापिटरादेर्होमसाधन-
प्रतीतेरिति शूर्पपदसुपलक्षणमत्रयुक्तानुवादे वा । यद्वा
तच्छब्देन शूर्पस्य परामर्शोत्तरतमेवाश्रयकरण्य हेतु । तेन
निश्चित्यैव व्याप्तिरूपनादकरण्यमर्थशूर्पव्यावृत्तावपि न
निश्चित्य शूर्पपद अन्यथा नेषमिति पूर्वं पक्षः ।

सिद्धान्तस्तु नियत इति हन्तनिर्देशादृतमानाश्रयणच
स हेतुस्य चाप्यम् । नच होमकाले अन्नकरण्यं समवति ।

इत्यत आह—शूर्पपदमिति ॥ अर्थवादप्रतीताप्रमत्तमान-
वृत्तिहोमसाधनत्वाद्दोषेन शूर्पपद लाघविकम् । जुहोतीति-
पद तु साध्यनिर्देशाप्रदर्शनद्वारा होनव्यमिति विधिकल्पकत्वात्
व्यर्थम् । अथवा—यद्यदन्नकरण्यं तेन तेन जुहोतीत्येव नि-
र्धयकत्वात्तथापि न सत् निश्चयकमेवेत्यर्थः ॥ अचयुक्त्यानु-
वादे धेति ॥ अनेकप्राप्तावैक पृथक्त्व “एक उणीवे”
इत्यादिबहुवच इत्यर्थः । एतदोपद्रवापत्ते प्रकरान्तरेण
पूर्वपक्षमाह—यद्येति ॥

(अन्नकरण्यसमर्पशूर्पमात्रगतत्वरणत्वविषयस्याऽ-
पि न्यायसुधातत्पण्डनेन पूर्वपक्षनिरूपणम्)

अनु—अत्र हिशान्दोषात्हेतुत्वमपि तृतीयोपात्तत्वरणत्व-
स्योद्देश्यत्वात्तस्य च प्रतिपादकोपात्तेन शूर्पेण मिष्टेष्टुमश्रयत्वात्
तद्वतानकरणत्वस्य हेतुत्वमिति न्यायसुधाया विधिग्रहेते वा-
च्यमेवापादनसुचय, पितृच्छन्दार्थस्य शूर्पस्य प्रहृष्टार्थत्वेन
तृतीयोपात्ते करणत्वेऽन्वयस्युत्पत्तिर्निश्चिष्टान्वयप्रयुक्तवाच्यमे-
वाप्रवक्तव्यमिति अद्यतनकरण्यं शूर्पं तेन होतव्यमिति
निश्चिन्त्यैव व्याप्तिरूपनाद युक्तोऽत्र पूर्वपक्ष इति ॥

(तेनहीत्यत्र स्तुतिप्रतीती स्वारस्यनिरूपणम्)

तत्प्रतीतेरिति ॥ अर्थवादत्वपक्षेऽन्वयमानाव्यक्तिका
धर्तमानेव लक्षणया दृश्यमप्युच्यते । नहि भूते भाविति वा ता
दृशी प्रीतियादृशी वर्तमाने, नवा वर्तमाने अक्षिप्तादृशी या
दृशी फलोपहिते अतो वर्तमानवाचिकं सोतु कृत करिषमाण
वा सोतुमस्तस्य नियत इति निर्देशोपपत्तिः । हेतुविधि-
पक्षे तु प्रमाणान्तरसिद्धान्तानुवादकत्वाभावाद्यथाश्रुतदेतदव्य-
थाकल्पन दोष एवेत्यर्थः ॥

(१) उनेति तच्छब्दस्य शूर्पस्यैवैषि क्त्वरणत्वस्य निश्चिष्टस्यो-
द्देश्यत्वात्तद्वद्वैकत्वमपि तद्वद्वैकत्वात् न च होमसमयस्य एवोद्देश-
इति न दोषः ।

अतो हटा भूतमभिव्यक्त्यान्तरलक्षणा विधौ तवाप्याव-
श्यकी । यद्यपि चैव प्राशस्त्यलक्षणेोपयोगिगुणघटनतया
ममाप्यावश्यकी, तथापि अनुवादस्वात्वात् प्राशस्त्योपर-
त्वाच्च ना न दोषः, वर्तमाननिर्देश विना तत्प्रतीतिः ।
क्रिचापेक्षितप्राशस्त्यपरावे समवति मानपेक्षितहेतुपरागा
हीकरो युक्तः । अतः सिद्ध सर्वेषामर्थवादानां भावकत्वेन
प्रामाण्यम् ॥३॥ इति तृतीयं हेतुमन्निगदाधिकरणम् ।

(नञानान्यानेत्यत्र तु हिशब्दस्य हेतुपत्तयम्)

अत एव यत्र नैतादृशलक्षणादिदोषाप्रतीत्यत्र “नञानान्
याजानी” इत्यत्र भक्तयेव हेतुपत्तयम् । प्रहृष्टा हि प्रयाजानु-
याजयोर्द्वे चतुर्गृहीते । उपपत्तिस्तु “अष्टानुपपत्तिं पृथक्ती” इत्य-
ष्टस्यस्याप्राप्तात्, प्राप्तमपि प्रयाजानुयाजसामर्थ्यमष्टगृहीतद्र-
व्यमेकमेव वाऽष्टगृहीतं न वाच्यम् । अपितु एकः प्रयाजार्थं च-
तुर्गृहीतमपरं अनुयाजार्थं इत्येव चतुष्कद्रूपसंभवा चतुर्गृही-
तद्रूपमेव ॥ कुत ? अतिशयाच्च चतुर्गृहीतान्मान्यानि भ-
वन्ति । नञानानुयाजनीत्याशानात् । अत्र च चतुर्गृहीतानीति
बहुवचनधनणात् शीघ्रं चतुर्गृहीतानि विधातुं अनुयाजभा-
वस्य हेतुत्वमुच्यते । तेनानुयाजसामान्यानामहेतुत्वचतुर्गृहीत-
चतुर्गृहीतनिर्गुणितरकृतिरतिविशालोपपत्तेः । यद्यप्येव चतु-
ष्कद्रूपविधानं प्रहृष्टी भवेत्, अन्यथा चतुर्गृहीतद्रव्यस्यैवाप्राप्ते
खदनुपपत्तेः । अतः एतत्प्रयोजनसिद्ध्यर्थं हेतुत्वोपपत्तेऽपि
नात्र कथंचिदपि लक्षणादिप्रसक्तं इति ॥ मानपेक्षितेति ॥

(तृतीयया निरपेक्षकारणत्वाद्यगमादिविदोषेन
पूर्वपक्षोपमर्दनेन सिद्धान्तोपसंहारः)

अर्थवादत्वे निषिन्नाहद्वैत स्वन्वयो भवति, हेतुविधेस्तु
सर्व एव निरपेक्षतया विधे विधायकतोपपत्तेः नाहदा, प्र-
स्तुत शब्दोदीना साधनत्वे विकल्पापत्तेः समुच्चयपक्षे तृती-
यावगतनिरपेक्षकारणत्वाभावापत्तेः तात्पर्यसम्भवा एवेति
भावः । यथाच तृतीयादिभिः निरपेक्षकारणत्वादिभिरान तया
कीदृशभादो दृश्यम् । प्रयोजन स्पष्टवाचकोपम् ॥

इति तृतीयं हेतुमन्निगदाधिकरणम् ॥

(२) समर्थं इतिविधिरस्य मुखादिभिर्वापि प्रत्यक्षत्वरणवत्
शूर्पस्येनेनेत्यादि करणत्वे सापेक्षत्वलक्षणात्तद्वर्धनेन सुवपुपति
रिति शूर्पमात्रकरणत्वम्

माभ्यमिति । प्रयोजनं पूर्वपक्षे अर्थवादानुपस्थितप्राशस्त्य-
ज्ञानादपि प्रवृत्तौ फलसिद्धिः, सिद्धान्ते तु मध्यवर्धवादा-

नामेव प्रोक्तव्यमित्यर्थमाधत्तुपस्थितप्राशस्त्यज्ञानादेव प्रवृत्तौ
सेति द्रष्टव्यम् ॥३॥ इति प्रथममर्थवादाधिकरणम् ॥

(२ अधिकरणम् ।)

विधिरां ॥ “औदुम्बरो यूषो भवत्यूर्ध्वं वा उदुम्बर कर्ह-
पशव ऊर्जवासा ऊर्जं पशूनामोयूर्जोऽवस्थै” इत्याद्यर्थ-
धादेयु न स्तुनिलक्षणा; शतस्यैव पशुरूपफलसंबन्धविधायक-

त्वेन ग्रामाभ्योपपत्तेः । पशुमिति द्वितीयया ऊर्जोऽवस्थै इति
चतुर्थ्या वा पशूनां साध्यत्वेऽवगते साधनपेक्षत्वादौदुम्बरत्वं

प्रिय ततोर्थयायोर्विधिनिषेधवाक्योपात्ताभावनायामन्वयेन
विशिष्टमावनारूपप्रमाणमप्रयोजनकत्वे सिद्धम् ॥

(अर्थवादप्रामाण्यविचारस्य साधारणासाधरण-
प्रयोजनद्वयनिरूपणम्)

अर्थवादप्रामाण्यव्यापारान्नप्रयोजनं च सम्बन्धार्थनिषेध-
फलादिसिद्धिरुपसाधारणं तत्तदर्थधादेयु तत्तदधिकरणेषु ज्ञा-
स्यत एवेति तद्विद्वान् साधारणं प्रयोजनमाह—प्रयोजन-
मिति ॥

(आक्षेपिष्यादिसंगतित्वरूपनिरूपणम्)

अयं संगतिः शास्त्राभ्यासपदाधिकरणैस्तावत् चतुर्थ्या ।

इति प्रथममर्थवादाधिकरणम् ॥

(पूर्वाधिकरणेन संगतित्वरूपणम्)

पूर्वाधिकरणे सर्ववर्धवादेषु स्तुत्यर्थत्वेनानर्थक्यमात्रे सा-
धिते संप्रति केयुविदर्थवादेषु अन्यविधवापि तदभावोपपत्तेर्न
न्यवशमस्तुतिपरावमाप्रवर्णीयम् इत्याक्षिप्य समाधीयत इ-
त्येषमाक्षेपिकीं संगतिं पूर्वपक्षोपसंहारे सूचयिष्यते । तदर्थं
“सोमापौर्ण्वं हैतमाकमेत पशुकाम” इति वैकृत्यात्मप्रकरण
गतमर्थवादविशेषोदाहरणं दर्शयति—औदुम्बर इति ॥

(विषयवाक्यार्थनिरूपणम्)

औदुम्बरो यूषो भवतीति विधिरयम् । ऊर्जा उदुम्बर इत्ययमं-
शोऽर्थवादः । वाराब्दो वैश्वदार्थः । उदुम्बरशब्देनाप्रसूच्यते ।
उदुम्बरो हि पशुकृद्वादाऽप्रमत्तः, पशूनां क्षत्रप्रमा इति लोके
प्रसिद्धम् । अत औदुम्बररूपं यूषं यो भावयति यजमानाय पशु-
न्धारयति सोऽयं यूषः इत्यर्थवादार्थः । इत्यादीति ॥ आदिप-
देन “न स पापं श्लोकं गृह्णीति” इत्यादीनां गर्णमयीत्यादिभि-

न्यर्थवादानीं संग्रहः । अत्रच प्रकृतोदाहरणे मिश्रान्ते ऊर्जोऽ-
वस्थै इत्यन्तोऽर्थवादः, वागफलमेव फलम् ॥ पूर्वपक्षे तु ऊर्जं
पशूनामोयूर्जोऽवस्थै” इत्यस्य फलबोधकत्वेन न स्तावकावम् ।
“वस्तुर्वा उदुम्बर” इति वेदभागः, स साध्यसाधनमायी-
चित्प्रदर्शनद्वारा प्रसंसार्यो भवत्येवेति विवेकः ॥ शक्यैवे-
ति ॥ तदर्थं तात्पर्यमाहकमानान्तरसापेक्षत्वेन लक्षणाया दी-
र्घल्यात् प्राशस्त्यलक्षणाऽहीकृत्यैत्यर्थः । विधायकत्वेनेति ॥
यद्यपि फलोन्ने रागत् एव प्रवृत्तेर्नाप्रवृत्तप्रवर्तनरूपविधिः सं-
भवति; तथाप्यज्ञातशापकत्वादेन विधायकत्वोक्तिः । तदा-
चौदुम्बरस्य फलं भ्रष्टातं पशुरूपं तद्बोधकत्वेनेत्यर्थः । ननु
कामपदावयवादे कथं पशूनां फलत्वप्रतीतिः येन तद्बोधकत्वेन
ग्रामाभ्युपच्यत इत्यत आह—पशुमिति ॥ पशुमिति द्वि-
तीयया साध्यत्वांसमात्रापपेक्षेऽपि योग्यसंदेहितत्वसाध्य-
वगात् मान्यत्वसिद्धिरित्यर्थः । साध्यत्वेऽवगते इति ॥

(१) प्रयोजनवदर्थानामस यदेव निषया करोतीति वाक्येन
न्युत्पन्नः गिह इति अर्थज्ञानप्रयुक्तमवधारणं कदापि न पूर्वस-
तीति नियमविधिलोपपत्तिरित्याद्यन्तर्गतावृत्तिफलको नियमवि-
धिरिति कौस्तुभे । न्यायरत्नमालायां तु पुरुषार्थेऽपि द्रव्यार्जनादिषु
नियमविधयुक्तत्वाद् न तत्रार्थेनेव नियमविधिरिति नियम इति
नियमविधेरर्थक्यमुपपादितम् ।

(२) रात्रिष्वे प्रतिज्ञा स्मात् अत्राने श्रुतसंक्षितिः ।

तथा यदेनादिज्ञानात् नान्यथा भेदश्चायम् ॥ ३ ॥

वाक्येष्टा सवा दानं वयनं वैदिकं दत्ता ।

सोमयागफलत्वं च त्र्योक्षिद्योगपरस्य यद् ॥ २ ॥

निवेदनं च वाय्यानां मध्यमानकशुचरम् ।

स्नानागपिपरिपाटीनां च्छे दोदनश्राप्यपि ॥ ३ ॥

उत्तराणां निषाधिकं कतिह य आत्मनो मनेद् ।

सोमविधाप्रजादीनां निवेदनं पशुसंक्षितम् ॥ ४ ॥

दयोः प्रणयनं मध्यवर्धनोः शतमोदितम् ।

वर्धवादनैर्हिद्वेः प्रवृत्तिर्न तमाद्ये ॥ ५ ॥ इति कौस्तुभे ।

अभिधीयते; इहे सम्भवत्यहत्त्वस्याऽनुपपत्तेः प्रयोगस-
मवेताप्यस्त्वितिरेव संभवतो मन्त्राणां प्रयोजनम्, असंभ-
वतां तु कामं भवत्यहत् प्रयोजनम् । अत्रयते तु तत्रापि
मन्त्रा अव्ययप्रकाशानां, प्रकाशानं परमदृष्टार्थमिति वक्तुम् ।
साक्षात् अक्षरमित्यहत्त्वे इहे प्रयोजनमयमावेऽप्यप्या-

लिष्ठत्वामादित्यभिप्रेक्ष्य विद्वान्तमाह—इहे इति ॥ अनु-
ष्ठेयार्थप्रतिपादकानां मन्त्राणां तावत् अनुष्ठानहेतुभूतस्त्वतिव-
नकत्वादर्थोभिधानद्वारा प्रयानोपकारित्विसाह—प्रयोग-
समवेतेति ॥ संभवतामिति ॥

(इतिकरणधिनियुक्तानुमन्त्रणफलमन्त्राणां दृष्ट-
विधया प्रयोगसमवायनिरूपणम्)

करणमन्त्राणामित्यर्थः । यत्रापि मन्त्रात् स्वरस्ततो मातृष्ठे-
यार्थोपगमिः, इतिकर्णादिना च मन्त्रो विनियुज्यते “इये-
स्वेति शालां छिमसी” इत्यादौ तत्रापि अर्थोभिधानं विना दृष्ट-
विधयाऽप्यद्वारा कारणत्वासंभवात् अन्त्याहारादिनाप्यर्थोभिधा-
नस्यैव व्यापारत्वम् । क्रियमाणानुवादिषु “युवायु वासा” इ-
त्यादिजन्यमित्याह न कर्मविध्यपेक्षितम्; कर्मैवः उपकान्त-
त्वेनैव स्वरत्वेन तद्व्यवहारः; तथापि रूपपरिव्यापारदिकि-
याया अनेकक्षणव्याप्तकतया कर्तव्यमन्येऽपि शुद्धिपिच्छेदे
सति स्मृतिदात्म्यार्थं तदपेक्षोपपत्तेरुद्दिष्टविधेयवैयर्थ्यवर्गो नास्त्युक्तः ।
यन्त्याभ्यादानादौ मन्त्राणां समुच्चयः, तत्रान्येकेनैव स्मृति-
पिच्छेदितवैयर्थ्यं द्वादशो जपमन्त्रादिरित्या परिहरित्यते । वे-
ऽप्यननुष्ठेयकर्मसमवेताप्यर्थोभिधायिकाः अगम्य भुवदित्यादयः
प्रोक्ताहमन्त्राः, तेषामपि अद्वाजवनार्थमननुष्ठेयस्यापि कर्म-
समवेतकालादेः स्मृत्योः अद्वातिसर्वो जायते इति वदयत्वेन द-
ष्टार्थत्वं ज्ञेयम् । अनुमन्त्रणमन्त्राणां अकृतत्वज्ञापयित्वा
स्मृतिदात्म्यार्थं तदपेक्षोपपत्तेः युक्तमेव तदर्थत्वम् । यत्तु अ-
नुमन्त्रणमन्त्राणामदृष्टार्थत्वेन समुच्चयार्थोभिधानं तन्त्राग्ने पथमे
तदमुक्तमिति तत्रैव वक्ष्यते । औक्षेभे चात्र दृष्टव्यम् ॥

(असंभवदृष्टार्थानामदृष्टार्थत्वाङ्गीकारः)

शुद्धं पृथेति जपमन्त्रेषु दृष्टप्रयोजनासम्बद्धार्थत्वमि-
त्याह—असंभवतामिति ॥ “मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो
वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह” इत्यादि लिङ्गदर्शनात् स्वरयु-
क्तजपमन्त्राणां अपि करणमन्त्रवदर्थोभिधानकत्वावगते । नि-
रुक्त्याकर्णादिना तेषामर्थवैयर्थ्यकत्वात्तदपेक्षं प्रकाशनस्य कर्मानु-
ष्ठानानोपयिक्तत्वाददृष्टस्मृतिरूपप्रयोजनार्थत्वासंभवे काममदृष्ट-
ार्थत्वमपीति पक्षान्तत्वाद्—आकृत्यते त्विति ॥ एवं स्थिते
यद्वादो जपमन्त्राणां अदृष्टार्थत्वमुक्तं, तन्मन्त्रस्याप्यार्थो-
भिधानसादृश्यत्वाभिप्रायादिति भावः ॥

(साक्षां दृष्टार्थवनिरूपणम्)

साममन्त्राणां शीलात्मकत्वेनाप्यर्थानां तावत् तदभिधानद्वारा

हत्वम् । अनुवृत्ताप्राप्तौ अदृष्टार्थत्वमेवेत्यन्यत्र विमताः, न
त्वेतावता सर्वप्रकारदृष्टार्थत्वम् । न च मन्त्राणां नियमेन पाठ-
वैयर्थ्यम्; तद्वदेन मन्त्रेव अत्यप्यमिति नियमकल्पनात् ।
तस्य चादृष्टकलत्रत्वेऽपि न दोषः । न च—एवं साममन्त्राणां
तत्र सत्र मन्त्राणां विनियोगसिद्धौ पुनस्तेषां वचिद्विनियोग-

उपयोगासंभवेऽपि ऋगसामयजुर्वेदस्यैव नवमे यद्विरूपयि-
ष्यते तदेव दृष्टं प्रयोजनमित्याह—साम्नात्विति ॥

(अनृक्साक्षां अदृष्टार्थवनिरूपणम्)

यानि तु सोमाक्षरादिस्त्वानि तेषामक्षरादिभ्यस्त्वर्थत्वा-
भावाददृष्टार्थत्वेन ॥ अत एव रवन्तटादिसाक्षां आत्ययिक-
मैत्वमित्यपि दृष्टव्यम् ॥ यानि त्वनृक्साक्षानि प्रजापतिहृद-
यादीनि, तेषां सोमाक्षरादिस्त्वानात् सोमानां कार्यरूप-
त्वस्य नवमे वक्ष्यमाणत्वात् नार्थोभिधानरूपसौत्रकण्ठत्वं इ-
त्यपला सामविनियोगासुरीधेनोच्चारणस्यानद्वाराऽदृष्टार्थत्वमेवे-
त्याह—अनृक्साक्षांत्विति ॥

(प्रयोगप्रत्यापनार्थत्वेनानृक्साक्षांनुपयोग-
निराकरणम्)

यत्तु भाट्टलंकारकृता अनृक्साक्षा यत्र कर्मणि तानि वि-
नियुक्तानि तत्पूर्वैर्गणयित्वा सविशिष्टत्वेन प्रयोगमिति प्र-
योगप्रत्यापनस्य तत्रापि संप्रदानादर्थप्रत्यापनार्थत्वमुक्तम्,
तदेव रूपमाद्याप्यत्रापि तस्यैव प्रयोजनत्वापत्तेरुद्दिष्टं
सूत्रपादैः ॥

(मन्त्राणां प्रयोगसमवेतसारकत्वपक्षे तां वक्तुमि-
हामामगुण्यञ्च उक्तप्रथत्वेत्यादिविनियोगवक्ष्य-
निरूपणम्)

न दोष इति ॥ नच—आवस्यकादृष्टत्वेना मायम्याव-
स्यकत्वादितोच्चारणादेव युक्तेति—आद्यम् । इहेन निरा-
हस्य अदृष्टकल्पनानिमित्तभूताकाङ्क्षायां प्रायश्चामादिनाप्रत्या-
प्रयोजकत्वादिति भावः । क्वचिद्विनियोगकरणमिति ॥
यथा “तां वक्तुमिहादत्ते” “इत्यत्राभिधानीमादत्ते” “उव
प्रवस्तेति पुरोदत्तां प्रथयति” इत्यादयो विनियोगविधयः तेषा-
नैवार्थमित्यर्थः । साच्चे तावत् चयनसाधनीभूतेश्चादित्य-
र्थमावस्यकत्वा प्राप्तस्य सूत्रहणस्य खनित्रेण खननं विनाऽ-
संभवात् जयंप्राप्ते खननद्वाररूपप्राप्त्यादाने “देवस्य त्वा सवि-
त्रि” इत्यावाप्राप्तानां वक्तुमैव मन्त्राणामर्थप्रकाशकत्वरूपलिङ्गक-
त्वश्रुत्येव मन्त्रविनियोगप्राप्तौ तद्विधिवैयर्थ्यम् । द्वितीये
तस्या घृदोऽधर्पदोषविवक्षार्थं सर्वोत्पन्नार्थैरवनादाने अ-
र्थप्राप्ते “इयामगुण्यञ्चि” इति मन्त्रस्य लिङ्गकत्वश्रुत्या नर्दम-
ननादाने इवावस्यकत्वादानेऽपि प्राप्तेस्तद्विधिवैयर्थ्यम् । तृ-
तीये पुरोदत्तो अष्टशु कपालेषु सस्रुतत्वाप्राप्ते प्रपने म-
न्त्रस्य लिङ्गकत्वश्रुत्येव प्राप्तेस्तद्विधिवैयर्थ्यम् ।

स्माद् “ऊर्णवा उदुम्बर” इत्यादिर्यथा उदुम्बरत्वस्येति सिद्धम् । प्रयोजनं यागफलत्वात् फलान्नरकामनायामौदुम्बरो

यूप इत्याद्या खादिरः पूर्णपक्षे, सिद्धान्ते तु औदुम्बर एवेति ॥ २ ॥ इति द्वितीयं विधिवन्निगदाधिकरणम् ॥

(३ अधिकरणम्)

हेतुर्वा ॥ चतुर्मास्येयु “शूर्पेण जुहोती”ति शूर्पकरणं होमं विधाय क्षतेन “तेन हस्तं क्रियते” इत्यर्थवादेन न स्तुति-
लक्षणा, अपितु होमसाधनत्वे साध्ये अवकरणहेतुत्वं विधी-

यते । नह्यत्र पूर्वत्र भाव्यत्व इव किञ्चित् कल्पनीयमस्ति ।
हिशब्दश्रुत्यैव हेतुत्वाभिधानात् । हेतुश्च व्याप्तिमन्तरेणा-
नुपपन्नो यद्यद्व्यकरणं तेन तेन होतव्यमिति व्याप्तिवचनं

राकरिष्यते इत्यपौनर्यस्यमपि । चतुर्मास्येऽपि स्वा-
वाक्योपासयूपायतयैव नैराकाङ्क्षत्वात् न तदुपासकपरत्वम् ।
वसवतोऽप्यकाङ्क्षाभावेऽन्यप्रयोजकत्वासंभवात् इत्याशयः ॥
दूपाणान्तरमाह—किञ्चेति ॥ स्पष्टयथेति ॥ उदु-

म्बरत्वस्येति ॥ यद् प्रधानफलं पशुरूपं तदुपासकतयोर्वा
उदुम्बर इत्यादिनोचितं उदुम्बरत्वं प्रशस्तमिति स्तुतिसंपादक-
तयार्थवादत्वमित्यर्थः ॥

इति द्वितीयं विधिवन्निगदाधिकरणम् ॥

हेतुर्वा ॥ चतुर्मास्ये इति । तदन्तर्गतवर्णप्रभावे इत्य-
र्थः ॥ होमं विधायति ॥ तैत्तिरीये “कर्मपात्राणि जुहोतीत्य-
नेनेति भावः । कर्मपात्राणि जुहोती”ति वचने भाष्याल्लिखि-
तेऽपि कौस्तुभे लिखितत्वात् आमाण्याभावे । तदत्र शूर्पकर-
णफलित्वं सिद्धम् । तेन फलतः शूर्पकरणं विधायित्वर्थः ।
एतस्मात्प्राप्तार्थत्वेन निश्चितविवक्षार्थमुक्तम् । एतेन—“तेन-
हस्तं”मित्यस्यापवादत्वाभावे विधित्वस्यानिवृत्त्यात् निर्विषयो
हेतु इति—निरस्तम् । अत एव—सेनेति स्वावकत्वे-
नागिगतत्वेन इहोराहणत्वम् । इदं तु पूर्णपक्षे साम्यप्रदर्श-
नार्थं सिद्धान्ते स्तुत्यप्रदर्शनायैव इत्यपि ध्येयम् ॥ विधी-
यते इति ॥

(हिशब्दाध्यागतहेतुत्वान्यथानुपपत्त्या व्याप्तिक-
ल्पनानिरूपणम्)

अह्यतं ज्ञाप्यते नह्यत्रान्याना इत्यत्रैवैत्यर्थः ॥ ननु लोके
पूर्वं व्याप्त्यवगमिनेव हेतुत्वावगमस्य दृष्टत्वात् इह तदभावे
कथं तदवगम इत्यत आह—हेतुश्चेति ॥ यथैव धूमो व-
ह्निज्ञानजनकः इत्याप्तोपदेशादेन व्याप्त्युत्पन्नमेवमिहापि ये-

(१) पर्यन्त्यधिकरणत्वावेनासाधिकाकरणस्य पौनरुक्त्याशङ्का हि
भार्तिककारैरेव बहुमिः प्रकारैः निरस्तः (१) यथा अनेन गतार्थ-
त्वात् तदेव पुनरुक्तमिति शङ्का सात्रतु पुनरिदं पुनरुक्तमिति,
(२) इदार्थवादतावोधनम्, तत्र फलविधित्वनिराकरणमात्रम्,
(३) इदविशेषेण इत्युक्तगतिविधित्वस्यविषयत्वं तत्र फलवि-
धिरूपणमिति, (४) सर्वविधिरूपणां केवलं विधित्वनिराकर-
णेनार्थवादव्ययम्, तत्र तु अर्थवादस्यैव सत्यः फलविशेषतन्त्रोऽपी-
त्यपि शङ्केति, (५) फलविधौ यव येदेन स्तुतिफलवशाज्जि-
नस्ति तदत्र विषयः, यत्र पुनस्त्वावगमस्यैव फलं स्तुतिर्वा वक्तव्य-
तेर्वा चतुर्थे विषयत्वम्, (६) विशाखपाठार्थानां तथात्रातादृ-
शानां विषयत्वमिति वा । “(७) साधनान्वययोगविचारमनादला-

यावत्तदहेतुत्वान्यथानुपपत्त्या “अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वा”दिति
न्यायेन श्रुतशब्देकदेशभूतं शूर्पेण होमसाधनत्वं अवकरण-
त्वात् हेतोरतो यद्व्यकरणं शूर्पमन्यद्वा तेनापि होतव्यमिति
श्रुतानुमिताभ्यां एकदेशाववधान्यां निष्पन्नं विधिवचनं क-
ल्प्यत इत्यर्थः ॥ व्याप्तिवचनमिति ॥ व्याप्तिपूर्वकवचन-
मित्यर्थः ॥ ननु हेतुत्वनेषु विधित एव शूर्पहोमसंबन्धविधा-
नोपपत्तेर्यथादत्तैव इव वैबर्ध्यं हेतुत्वबोधनेऽपीत्यत आह—
ततश्चेति ॥ पिठरं चम्राणं । ततश्च यद्यद्व्यकरणं तेन
तेन होतव्यमिति कल्पितविधिया सर्वेषां होमसाधनतालाभ-
स्तत्प्रयोजनमित्यर्थः ॥

(आपेक्षिकस्य दर्पापिठरदिस्थाध्याप्यस्य साधक-
तमत्यस्य निरूपणम्)

नव—पाकस्यैव साधकतमत्वेनाप्रकरणत्वं न दर्पादीना-
मिति—युक्तम् ; कृष्टत्वात्साधकत्वात् साधकतमत्वोपपत्तेः, इत्य-
रथा शूर्पेऽपि तदभावेन तत्तत्साधकत्वमन्यतवेनोच्यमानस्यापि
तस्यानुपपत्तेः इति ॥ ननु सर्वेषां होमसाधनत्वे शूर्पस्यैव हि वि-
धानं व्यर्थं वात्परिहास्यं च तस्यैव सुष्ठुतयाभयदाकल्पने प्रस-
क्त्युत्तेनैव नैराकाङ्क्षेण शास्त्राधिकतत्वाध्यापनत्वकल्पनान्नस्य
भ्युपेयं वा केवलसाध्यावधिचारस्तत्रान्य पुनः साध्यावधिचारमना-
दृष्टान्भ्युपेयं वा केवलसाध्यावधिचार इति वा—इति.

कौस्तुभकारास्तु—शिवशुद्धिदशैश्वर्यनधिकरणान्तरारम्भ
इति वदन्ति.

शेखरमीमांसाकृतस्तु—“ऊर्णं उदुम्बर” इत्यादीनां मती-
यानार्थविषयकल्लिरासेन स्वावकत्वमनोपपत्तेः, यत्र अर्थवा-
दस्यैव सत्यः फलसम्पर्कत्वमार्थं निमित्तत्वे इति न पौनरुक्त्यश-
ङ्कायैति दर्शयन्ति । तदेतदर्थवादपरिचयनेनैव नवाथेत्वात्तदीय-
विकरणशरीरं न युक्तमिति तु वचनो न्यूनः । सर्वथा च न पुन-
रुक्तमिदमधिकरणमिति मन्तव्यम्.

परिसङ्ख्या यथा नानृतं वदेदित्यादौ, तथापि न तत् । अतएव शब्दतः फलतो वा यस्य दासस्नान्यनिवृत्तिर्विषयः स परिसङ्ख्याविधिः । अत्र चैतद्विषयभावे प्राप्यत औत्सर्गिकी

श्रौतपरिसङ्ख्यादाहरणम् “अत्र होवावपन्ती”ति पार्ष्णसारस्यादिभिर्दर्शितं, तत् एवकारस्य अन्ययोगव्यावृत्त्यर्थत्वे न तौ पशौ करोतीत्यनेन विकल्पापत्तेरयुक्तम्, किंत्वत्र फलतः परिसङ्ख्यात्यमेवेति दशमे बध्नेत्वे ॥

(एवकारपटितस्यले परिसङ्ख्यात्यनिरूपणपर-
वार्तिकस्य श्रौतनियमपरत्वोपपादनम्)

यत्त्वस्मिन् सूत्रे “सर्वत्र हि परिसङ्ख्याशब्दादेवकाराद्वा भुक्त्वा परिसङ्ख्या नियमो बोध्यते” इत्यादिना वार्तिक एव-
कारस्यले श्रौतपरिसङ्ख्यात्वमिति हितम्, तत्रागप्राप्तार्थमन-
नित्याहृतैवकारपरतया नियमः । यदप्येतद्वातकसारस्यादेवका-
रस्यले श्रौतो नियम इति न्यायबुधायामुक्तम्, तत्तत्त्वमेवे-
त्येतादृशे विषये पाक्षिकप्राप्तिसत्त्वाद्योगव्यावृत्त्यर्थकत्वाभि-
प्रायेण । यत्र तु नियता राज्ञतः प्राप्तिः, तत्र तु फलतः प-
रिसङ्ख्येवेति कौस्तुभे व्यक्तम् ॥

(प्रथमतः परिसङ्ख्यालक्षणकथने निमित्त-
निरूपणम्)

यद्यपि “विधिरत्यन्तमत्रास्ते” इत्यादिना वार्तिकेऽप्येविविध-
मेण तत्तत्क्षणान्वमिहितानि; तथापि उभयविधपरिसङ्ख्यावि-
रूपणेन प्रथमत उपपत्तिरावत् अथवा नियमपरिसङ्ख्या-
विधिकफलविधिवरपसापूर्वविधिलक्षणस्य स्वयमभिप्रास-
मानत्वात्, प्रतियोगिप्रतिषिद्धार्थमवश्यं कर्तव्यतां चित्वा तदु-
क्तममुपेक्षादौ परिसङ्ख्यालक्षणमाह—अतएवेति ॥

(तत्रचान्यत्रचेत्यस्य तच्चान्यत्र यत्रेत्येतदर्थोपल-
क्षणत्वलक्षणाघटकत्वयोरुपपादनम्)

अत्र “तत्र चान्यत्र न प्राप्तिं परिसङ्ख्येति गीरवे” इति
वार्तिकं शेषपरिसङ्ख्याभिप्रायेण लक्ष्ये निवेदितमपि सोपा-
न्तरपरिसङ्ख्यासप्रदाय तच्चान्यत्र प्राप्तं यत्रैवर्षसापि उपल-
क्षणम् । तेनाज्यभागी यजतीति परिसङ्ख्यायां शेषद्वयप्राप्ती
नात्यासिः । तत्राप्येतन्न लक्षणघटकत्वेन विवक्षितम्; “ना-
नृतं वदेत्” इति श्रौतपरिसङ्ख्यायामन्यासे, कित्वौत्सर्गिक-
त्वेन खरुमकथनमात्रार्थत्वमिहाह—अत्रेति ॥

(पाक्षिकप्राप्तायपि ननुपटितवाक्येषु परिस-
ङ्ख्याविधित्वनिरूपणेन दीक्षितो न ददातीत्या-
दीनामपि उदयत्वनिरूपणम्)

प्राप्तायपीति ॥ अस्मिन् कदाचिद्वय समुच्चयेन प्राप्ती
सस्यां परिसङ्ख्यात्वोपपादयपि पाक्षिकप्राप्तायपि अत्र निवेप-
प्रतः परिसङ्ख्याविधित्वमन्यथा न सिध्यति । अनेनैव न्या-

तत्र चान्यत्र च प्राप्तिर्न तु साऽपि लक्षणघटिकेन ध्येयम् ।
अतएवैवस्मिन् कार्येऽनृतस्य सत्येन सह पाक्षिकप्राप्तायपि
नानृतं वदेदिति परिसङ्ख्येवैवम्, न तु नियमविधिः । अत-

येन “यत्र पश्वनया मृदा” इत्यत्र कदाचित्पाक्षिकप्राप्ता-
यपि परिसङ्ख्याविधित्वं निर्दुष्टं भवतीति न सूचितम् ॥ अनेन
चोदाहरणेन नियमरूपेषु “दीक्षितो न जुहोति” “न तौ पशौ
करोती”त्यादिषु निरुतिफलकत्वात् पाक्षिकनियमप्राप्त्यभावे-
ऽपि परिसङ्ख्याविधित्वं सूचिते बन्धेनापूर्वनियमविधित्वे वा-
पाय परिसङ्ख्यालक्षणातिव्याप्तापादनं विधिरसादनकाराणां
तदुपास्यमिति दृश्यम् ॥ नच परिसङ्ख्यात्वेन व्यवहाराभावः;
पशुदासप्रतिषेधत्वेन व्यवहारसिद्धौ तत्त्वेन व्यवहाराभावेऽपि
लक्षणाभावेन न्यायबुधायामेव दर्शितत्वात् ॥

(अभावस्य निवृत्तिप्रतियोगिनिरूपणेनापघात-
विधेरपि फलतः परिसङ्ख्यात्ये न दोष इति
निरूपणम्)

अत्रच निवृत्तिप्रतियोगी न केवलं आवरुण एव विवक्षितः,
किंत्वभावरुणोऽपि । अतएव “पश्वीसयाजान्ता प्रायणीया
रुतिष्ठते” “कनूराजान् यजती”स्मन् प्रायणीयातिथ्ययोः प-
श्वीसयाजप्रयोगविधिरा सर्वेषामुत्तराजानां निवृत्तिसिद्धौ पुनर्न
पश्वीनान्याजान्तिवि विषेधद्वयं व्यर्थं सदितराजान्मात्रपरिस-
ङ्ख्यार्थमेति दशमे पूर्वपक्षे उपपत्तिरिति सन्नच्छते । एवंच अव-
घाताभावनिवृत्तिफलके नियमोदाहरणेऽवघाताभावप्रतियोगि-
निवृत्तिफलकत्वेन परिसङ्ख्यालक्षणसत्त्वैवपि साहचर्यं बाधका-
भावात् शक्तिरित्यर्थेयम् । अतएव पदभ्रमोच्छिन्नप्रतियो-
गिकाभावनिवृत्तित्वेन यत्र साक्षरतासर्वविषयता तत्र नियमा,
यत्र तु सत्प्रतियोगिकनिवृत्तिरित्वेन सा, तत्र परिसङ्ख्येत्येताव-
यवैव तत्रोभेदः ॥

(निवृत्तिविधिः परिसङ्ख्येति विधिरायां विधिर-
सायनोक्तद्वयपतिहातः)

अत्रच शब्दतः फलत इत्यस्यार्थः । यत्र वैषम्यं प्रति-
क्षणानं विधेयं निवृत्तिं प्रतीयते, सा शब्दतः, यत्र तत्प्रति-
सधानेन सा वास्तवैविषयीभूता तत्र फलत इति । एवंच—
निवृत्तिफलत्वे विधिः परिसङ्ख्येति लक्षणविषयायां अग्निहोत्र-
विधायतिव्याप्तिरकरणविधित्वलक्षणादिभि विधिरायावोक्त-
तिव्याप्तापादनं—एतास्तम्; अकरणनिवृत्तेः शब्दतः फलतो
वा तात्पर्यविषयताभावात्, अग्निहोत्राजान्तिविधायकत्वेन वै-
यर्थ्याभावात् । अतएव—एतादृशार्थविषयया पदद्वयेनैत-
लक्षणघटकेनेति—ध्येयम् । तथाच नदिध्वनौ यस्य प्राप्ती
समावितायां तस्य शब्दतः फलतो ॥ निवृत्तिः शब्दतः तदर्थ-
विषययुक्त्युपादानप्रतियोगिभ्यो विद्वन्नास्तिनिवृत्ते, फलत्वेऽपि
नास्तिव्याप्तिः ॥

(४ अधिकरणम् ।)

तदर्थं शास्त्रात् ॥ मन्त्राणां धर्मो धर्मयोः प्रामाण्यमस्ति न वेति चिन्तायां न तादृशित्वेन प्रामाण्यम्; तस्य द्वितीये निराकरिष्यमाणत्वात् । नापि स्तावकत्वेनार्थवाचकत्वं; तेषां हि सविहितेन विधिना पदैकवाक्यत्वाद्युक्तं स्वसमर्पितप्रशस्त्यान्वितभावनविषयकशाब्दप्रमाणजनकत्वम् । मन्त्राणां तु दूरस्थत्वेन पदैकवाक्यत्वानुपपत्तेर्न तद्विधया प्रामाण्यसंभवः । नापि शास्त्रस्य स्वातन्त्र्येण वाक्यायेः; पदार्थविधयोपस्थितत्वात् । नापि अर्थस्मारकत्वेन प्रामाण्यम्, अनधिगतापेयबोधकत्वाभावेन तदसंभवात्, साममन्त्राणाम-

(मन्त्राणामिति मूलाद्यतरणम्)

वैदाव्यवभूतानां बोधनानामाद्यपदेन धर्मप्रामाण्यं प्रसाध्य तदवयवत्वेनोपस्थितानां मन्त्रार्थपादानां अर्थवादानां मन्त्रापेक्षयाऽन्तरात्वेनैव पदाध्याधिकरणे तत्र प्रामाण्यसाधेयसमाधानाम्यामुक्त्वा तथैवोपस्थितानां मन्त्राणां तत्र प्रामाण्यं चिन्तये इत्यभिप्रेत्याह—मन्त्राणामिति ॥

(नामधेयपादात् पूर्वं अर्थवादादप्रवृत्त्युपपत्तिरूपणम्)

यद्यप्यर्थादतोऽनन्तरता विधी नामधेयस्य, किमु नक्तव्यं मन्त्रेभ्य इति ततः पूर्वं तत्प्रामाण्यचिन्ता युक्ता कर्तुम्; तथापि द्येनामिहोन्नादिपदैषु नामत्वस्य अर्थवादीपातोपमानाधीनत्वात् मन्त्रगततत्प्रत्ययव्याप्यधीनत्वात् तत्प्रामाण्योपजीवितावयवैः, ततः पूर्वं एतत्प्रामाण्यसाधनं युक्तमेवेति भावः । वैदाव्यवभूतानां प्रकारादयेन तत्प्रामाण्यं साधितम्, तस्य चेष्टासंभवात् अन्यतोऽप्यन्यप्रकारान्तरासंभवात् अत्रामाण्यं पूर्वपक्षयितुं उक्तप्रकारद्वयासंभवमुपपादयति—न तादृशिति ॥ द्वितीय इति ॥ यच्छब्दामन्त्रणोत्तमपुल्यपटितेषु तेषु यच्छब्दादिभिः निषिद्धाक्रियस्तिष्ठान्नाम विधायकत्वमिलेवं द्वितीये भावार्थशदे विधिमन्त्रगौराकार्थ्यैकशब्दादिसिद्धिकरणे निराकरिष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ स्तावकत्वेन प्रामाण्यं देया, पदैकवाक्यतया वाक्यैकवाक्यतया वा ॥ तत्रार्थ इत्यस्ति—तेषामिति ॥ अनेनच—अर्थवाद्प्रामाण्यसाधकहेत्वसंभवेन पूर्वपक्षकरणत्वं श्रुत्युदाहरणमिदं सगतिः—सूचिता ॥ प्रकरणान्तरादनन्तरणसम्भवादेऽपि न दोषः ॥ द्वितीयं दूषयति—नापीति ॥

(पदार्थविधयोपस्थित्या वाक्यैकवाक्यतयाऽताभाव-
निरूपणम्)

पदार्थविधयेति ॥ अनेकपदार्थांश्चित्कमिहोन्नादाशङ्की हि वाक्यायै भवति । तस्मिन् सर्वार्थं समाप्तानां वाक्याना-

याभावेन वाधार्थस्याप्यनुपपत्तेश्च । न च प्रामाण्याभावेऽपि स्मारकत्वादिना प्रयोजनवत्त्वमात्राङ्गीकारः; ध्यानाधुपाया-न्तरेणापि स्मृतिसिद्धेर्नियतमन्त्रागमयैवर्थात्, प्रयोगात्मवेतार्थस्मारकेषु स्मृतिवैवर्ध्यात् । अतोऽधिकाराख्यप्रकरणादिनाऽवगततत्त्वत्वाभावात् मन्त्राणामुच्चारणमात्रमदृष्टार्थं विधीयते । स्वाध्यायसिधिशोधकारणोपयोगिप्रयोगमात्रमुच्चारकत्ववैवर्ध्यायनं विधेयं इति न कश्चिदोपः इति प्राप्ते—

इतरवाक्यैरान्वये वाक्यैकवाक्यता भवति । यथा अत्रप्रधानवाक्यानाम्, अकृते तु शास्त्रस्य लक्षण्या बोधेऽपि इतरान्वितत्वेनावोधात् तस्मिन्धार्थं समाप्तत्वाभावात् न सा संभवतीत्यर्थः । सिद्धान्तयुक्तिमूल निराकरोति—नापीति ॥ मन्त्राज्ञानवैयर्थ्यादिति ॥ वाचकमन्त्राब्दस्मरणस्यार्थस्मरणाधीनत्वमित्यर्थः । प्रयोगात्ममेवेति ॥ श्रोतारहणात्तु प्रमाणविमन्त्राणामर्थसमवेतार्थोन्निधित्वेऽपि प्रयोगेऽनुष्ठेयार्थकत्वात् तत्र स्मरणसोपयोगि इति न तत्प्रयोजकत्वमपि युक्तमिति भावः ॥

(उच्चारणद्वारा मन्त्राणां कृताधुपयोगनिरूपणम्)

अतः स्मारकत्वेनोपयोगसंभवात् अध्ययनसंस्कृतानामेपाधुपयोगपेक्षानां प्रकरणप्रतिष्ठानामन्तराध्यायीतानां न मन्त्रासम्बन्धं धृतिकाव्याधिकाराख्यप्रकरणमसमाख्यादिभिः प्रथमाद्वैतवागगतानां प्रधावस्थित्या मन्त्रस्वरूपमेवाङ्गीकृत्यते, ननु प्रादुर्भावकत्ववदर्थोऽपि; अनुपयोगात् । यद्यपि मन्त्रस्य स्वरूपेण न प्रधातोपकारित्वं संभवति; तथापि प्रमाणावयवतमन्त्रस्वरूपा इत्युक्तिर्वाङ्मन्त्राण्युक्तिद्वारेण कारकत्वेन च सोऽङ्गीकृत्यते । ननु पूर्वप्रत्यायनस्य पुरस्कृत्याभ्यस्य व्यापारत्वं संभवति । अत उच्चारणमेव व्यापारः । तस्य च इष्टप्रयोजनसंभवे पर अदृष्टार्थत्वं मन्त्रनिवृत्तस्य सिद्धान्ते इवैवमिन्नेत्येव पूर्वपक्षे कलितवाह—अत इति ॥ स्वाध्यायाध्ययनविषयगततद्व्यवस्थां परीहति—स्वाध्यायेति ॥

(कृत्वन्तरेपेक्षितस्य मन्त्रानिष्ठस्योच्चारणस्य व्यापारत्वासंभवेनार्थप्रत्यायनस्यैव तत्त्वेन च सिद्धान्तोपक्रमः)

यद्यपि उच्चारणं प्रति विषयतासंयन्नेन मन्त्राणां कारणत्वात् तज्जन्मत्वेन तस्य व्यापारत्वं संभवति; तथापि तस्य कृत्वन्तरेपेक्षितत्वेन अदृष्टार्थकत्वमापेक्षया दृष्टमेव पदार्थोन्निधानस्य कर्मानुपायिकतया सामर्थ्यात् वाक्यार्थोन्निधानव्यापारत्वेन कल्पयितुमुचितम्; उच्चारणस्य पुञ्यापारत्वेन मन्त्र-

परिसङ्ख्या यथा नानृत वदेद्व्याप्यै, तत्रापि न तद्वत् । अतएव शब्दतः फलतो वा यस्य शास्त्रस्यान्यनिवृत्तिर्विषयः स परिसङ्ख्याविधिः । अत्र चैतद्विषयभावे प्रायशः औत्सर्गिकेति

श्रौतपरिसङ्ख्यादाहरणम् “अत्र होवावपन्ती” नि पार्ष्णसारस्यादिभिर्दर्शित, तद्वत् एवकारस्य अन्ययोग्यावृत्त्यर्थत्वे न तौ पक्षौ करोतीत्यनेन विवक्षापक्षेऽप्युक्तम्, नित्यत्र फलतः परिसङ्ख्यात्वमेवेति दक्षमे वक्षते ॥

(एवकारघटितस्थले परिसङ्ख्यात्वनिरूपणपर- घातिकास्य श्रौतनियमपरत्वेऽपवादनाम्)

इत्यस्मिन् सूत्रे “सर्वत्र हि परिसङ्ख्यासम्बन्धदेवकाराद्वा श्रुत्या परिसङ्ख्या नियमो बोध्यते” इत्यादिना घातिका एवकारस्थले श्रौतपरिसङ्ख्यात्वमभिहितम्, तत्राप्राप्त्याप्त्यसम-
नित्यावृत्तैवकारपरतया नैषम् । वक्ष्येतद्घातिकास्यारम्भदेवकार-
स्थले श्रौतो नियम इति न्यायश्रुत्यासुक्तम्, तत्तत्त्वमेवे-
त्वेतादृशे विषये पाक्षिकप्राप्तिसङ्ख्यायोग्यावृत्त्यर्थकत्वाभि-
प्रायेण । यत्तु नियता शास्त्रतः प्राप्तिः, तत्तु फलतः प-
रिसङ्ख्यावेति शौक्ष्मेन व्यक्तम् ॥

(प्रथमतः परिसङ्ख्यालक्षणकथने निमित्त- निरूपणम्)

यद्यपि “विधिरसन्दनमप्राप्तै” इत्यादिना घातिका उपवेधिका-
मेव तद्व्याख्यानमिद्विधाने, तथापि उभयविधपरिसङ्ख्यानि-
रूपणेन प्रथमतः उपस्थितत्वात्, यथवा नियमपरिसङ्ख्या-
विरुद्धिफलमभिधायकत्वात् उपवेधिकास्य स्वयमभिधाय-
मानत्वात्, प्रतियोगिप्रतिषेधार्थमवश्यं कर्तव्यतां चित्वाद्वा तदु-
क्तममुपेक्षादौ परिसङ्ख्यालक्षणमाह—अतएवेति ॥

(तत्रचान्यत्रचैत्यस्य तन्मान्यस्य यत्रेत्येतदर्थोपल- क्षणत्वलक्षणपटकत्वयोरुपपादनम्)

अत्र “तत्र चान्यत्र च प्राप्तिः परिवर्ततेति शीघ्रते” इति
घातिका श्रेयिपरिसङ्ख्यामिप्रायेण लक्ष्ये निवेदितमपि शेषा-
न्तरपरिसङ्ख्यासमस्या तन्मान्यस्य प्राप्त्ये तत्त्वस्यैव उपल-
क्षणम् । वेनाज्यमात्री यजतीति परिग्रहमात्रा श्रेयद्वयप्राप्ति-
न्यायसि । तथाचैतत्पटकत्वेन विवक्षितम्, “ना-
नृत वदेत्” इति श्रौतपरिसङ्ख्यायामव्याप्तेः, नित्योत्पत्तिक-
त्वेन सहपक्षयनमात्रार्थत्वमिहाह—अनेनेति ॥

(पाक्षिकप्राप्त्यापि ननुघटितवाक्येषु परिस- ङ्ख्याविधित्वनिरूपणेन दीक्षितो न ददातीत्य- दीनामपि लक्ष्यत्वनिरूपणम्)

प्राप्त्याप्येति ॥ अथिना वदाचिदत्र समुच्चयेन प्राप्तिः
सदृशं परिसङ्ख्यालोपपत्त्यापि पाक्षिकप्राप्त्यापि अत्र विषय-
प्रत्यये परिसङ्ख्याविधित्वमन्यासा न सिध्यति । अनेनेव न्या-

तत्र चान्यत्र च प्राप्तिर्न तु साऽपि लक्षणगटिकेति व्येयम् ।
अतएवैवमित्यन्तर्गतस्य सत्येन सह पाक्षिकप्राप्त्यापि
नानृत वदेद्विधितः परिसङ्ख्यावेयम्, न तु नियमविधिः । अत-

येन “पक्ष पक्षनया भङ्गा” इत्यत्र वदाचित्पाक्षिकप्राप्ता-
वपि परिसङ्ख्याविधित्वं निवृत्तं भवतीति च सूचितम् ॥ अनेन
नोदाहरणेन निषेधरूपेण “दीक्षितो न जुहोति” न तौ पक्षौ
करोती” इत्यादिषु निवृत्तिफलत्वात् पाक्षिकनियमप्राप्त्यापि-
ऽपि परिसङ्ख्याविधित्वे सूचिते वदेषामपूर्वनिषेधमविधित्वे आ-
पाद्य परिसङ्ख्यालक्षणातिव्याप्तापादनं विधिरसन्दनकारणा
तद्व्याप्तमिति दृश्यम् ॥ नच परिसङ्ख्यात्वेन व्यङ्ग्यत्वाभावे,
पशुदासप्रतिषेधत्वेन व्यवहारसिद्धौ तत्त्वेन व्यवहारमात्रेऽपि
लक्ष्यमावश्यं न्यायश्रुत्यामेव दर्शितत्वात् ॥

(अभावस्य निवृत्तिप्रतियोगिगनिरूपणेनावघात- विधेरपि फलतः परिसङ्ख्यात्वे न दोष इति निरूपणम्)

अत्रच निवृत्तिप्रतियोगी न केवलं भावरूप एव विवक्षितः,
कित्त्वभावरूपोऽपि । अतएव “वलीसंवाजान्ता प्रायणीया
सतिष्ठते” “नानुवाजान् वजती” इत्यत्र प्रायणीयातिथ्ययोः प-
क्षीसंवाजप्रयोगविधिना सर्वेषामुत्तमज्ञाना निवृत्तौ सिद्धौ पुनर्न
पक्षीवांत्वाजाविति निषेधद्वयं व्यर्थं सद्विद्वत्प्राप्त्यापि परिस-
ङ्ख्यामिति दक्षमे पूर्वपक्षे उपपादितं सन्नच्छते । एवञ्च अव-
घाताभावनिवृत्तिफलके विषयोदाहरणेऽवघाताभावप्रतियोगि-
निवृत्तिफलत्वेन परिसङ्ख्यालक्षणवत्त्वेऽपि साङ्ख्येयं वाचका-
भावना क्षतिरिवधेयम् । अतएव यद्वर्णनं चिन्तनप्रतियो-
गिकाभावनिवृत्तिस्त्वेन यत्र शास्त्रतात्पर्यविपरीता तत्र नियमः,
यत्र तु तत्प्रतियोगिकनिवृत्तिस्त्वेन सा, तत्र परिसङ्ख्यात्वेताव-
न्तैव तयोर्मेदं ॥

(निवृत्तिविधिः परिसङ्ख्येति विधेयार्था विधिर- सायनोक्तद्वयपरिहारः)

अत्रच शब्दतः फलतः इत्यस्यायमर्थः । यत्र वैधर्म्यप्रति-
स्थानं निवर्तयेति प्रतीयते, सा शब्दतः, यत्र तत्प्रति-
स्थानेन सा तात्पर्यविपरीता भूता तत्र फलतः इति । पूर्ववत्—
निवृत्तिफलं विधिः परिसङ्ख्येति लक्षणविरुद्धायां अतिशोभ-
विधावतिव्याप्तिरकरणनिवृत्तिफलत्वादिति विधिरसायनोक्त-
विध्याप्यापादनं—परास्तम् । अकरणनिवृत्ते शब्दतः फलतो
वा तात्पर्यविपरीताभावात्, अतिशोभानुपपन्नविधावकत्वेन वै-
धर्म्याभावात् । अतएव—एतादृशार्थविरुद्धायां पदद्वयमेतत्
लक्षणवत्त्वमेवेति—ध्येयम् । तथाच यद्विषयभावे यस्य प्राप्तिः
समावितायां तस्य शब्दतः फलतो वा निवृत्तिः तादृशतात्पर्य-
विपरीतभूतेषु प्रादानाश्रयमविधौ विद्वत्तादिनिवृत्ते फलत्वेऽपि
नातिव्याप्तिः ॥

करणं स्वयंमिति—वाच्यम्; गुणपरिसङ्ख्याद्यर्थत्वेन सार्थ-
क्यात् । तथाहि—अर्थप्राप्ते अख्यादाने विषयत्वेन चतुर्णां
मन्त्राणां लिङ्गेन प्राप्त्यमानानां प्रापकप्रमाणत्वात् पूर्वमेव प्र-
वृत्तेन तां चतुर्भिरादत्ते इति वचनेन मन्त्रसङ्ख्याभयविशि-
ष्टादानभावनायां विहितायां एतद्वचनाभावेऽपि मन्त्राणामा-
दानस्य च प्राप्तिसम्भवे घृतद्रव्यप्रवृत्तिकलनिष्ठासायां स-
मुच्चयफलकचतुःसङ्ख्यारूपगुणप्राप्तिरिति निश्चीयते । तथा
लिङ्गादेवचित्तियनान्नूलाधरशानाऽङ्गदाने प्राप्त्यमानस्य म-
ध्यस्य ततः पूर्वप्रवृत्तेन इयामगुणप्रशानाभुतस्येत्यस्यमि-

दष्टार्थत्वे तु यत्र कृपापुञ्जारेण प्राप्ते तत्र लिङ्गेनाविनिर्मुक्तानां वि-
नियोजकतयोपरागनियमार्थत्वेन सार्थक्यमित्याशङ्क्यम्यायीः ॥

(चतुःसङ्ख्याविशिष्टमन्त्रविशिष्टादानविधि-
स्वापक्षयकृतानिरूपणम्)

अत्रैतदावादापरिहारायामि “गुणायां वा पुनः श्रुतिः”
“परिसङ्ख्या” “अर्थवादे” चेति त्रीणि सूत्राणि । तदर्थम-
नुस्मय्य परित्हरति—गुणेति ॥ अथ नार्थप्राप्ताख्यादानो-
द्देशेन लिङ्गाप्रतमन्त्रपरिच्छेदद्वारा चतुःसङ्ख्याविधाने आदान-
भावनाया मन्त्राणां च विधानाभावाद् अर्थकैदायनीवदेक-
क्रियावशीकारासंनयेनैककर्म्याहुपयतेमन्त्राणामपि विधाने उ-
भयविधानप्रयुक्तवाक्यमेवापत्तेः तदर्थं लिङ्गकल्पयितुः पूर्वे
चतुःपदोपासतुः सङ्ख्यामिश्रितमन्त्रविधानेऽपि विशिष्टोद्देशे
वाक्यमेतदस्य सर्वपाऽपरिहारात् मन्त्रविधानस्यैवाक्षेपतः पूर्वं
प्रदत्त्याऽऽदानस्यापि विधानोपपत्तिः विशिष्टविधिगौरवाभ्य-
नेनापि भावयन्विधानस्य युक्त्याविरस्यथाभिधानीमित्यत्रस-
वार्तिककारमत इयेहापि विशिष्टभावनाविधानमेव युक्तमित्य-
भिप्रेत्याह—तथाहीति ॥ निश्चीयत इति ॥ यच्चयेत-
चतुःसङ्ख्यामन्त्रोभयविधानमात्रसौव फलं, नदानविधेः; त-
न्मायमर्थः—चतुःपदं ह्यत्राहणार्थं पदचतुर्णामप्रपरम्, नि-
शेष्यं तु प्रकरणप्राप्तयपि भावनान्ययापि अर्थैरित्यप्याहृतपदे-
नैव समर्थम् । तद्योश्च परस्परान्वयमावेन परिच्छेदपरिच्छे-
दकभावात्तुपपत्तेः तदर्थमुपयोपि भावनान्वयेन विशिष्टमा-
दनाविधानमावश्यकम् । परार्थक एव च तयोः परिच्छेदपरि-
च्छेदकभावयोः । अतः समुच्चयफलमन्त्रपरिच्छेदकचतुःस-
ङ्ख्यासुगुणप्रापणमादानविधेः फलं नायुक्तमिति । एवं च “गु-
णायां वा”ति सूत्रे गुणार्थत्वं गुणविशिष्टभावनाविधाने फलतो
गुणार्थत्वेन व्याप्येयमिति भावः ॥

(अश्वाभिधान्यादानाहत्वेन मन्त्रविधानमिति
नाम्यस्य मन्त्रविशिष्टादानं अश्वरशानाहत्वेन
विधीयते इति भाट्टदीपिकायाश्चावि-
रोधसमर्थनम्)

मन्त्रविशिष्टादाने इति ॥ यपि भाष्यवारेणाथाभि-
नार ५

घानीमादत्ते इत्यनेन वचनेन मन्त्रविशिष्टादाने अश्वरशाना-
हत्वेन विहिते पूर्ववत् फलविज्ञासायां गर्दभरशानानिवृत्ति-
रूपदोषिपरिसङ्ख्या फलम् ।

न च फलतः परिसङ्ख्यायां स्वार्थहानिः परार्थकल्पना
प्राप्तवाद्य इति त्रैदोष्यम्; अश्वाभिधानीसंबन्धरूपस्वार्थस्यैव
विधेयत्वात्, अन्यनिवृत्तिरूपपरार्थत्वाप्यसिद्धत्वेनाकल्पनीय-
त्वात्, प्रापकप्रमाणस्याप्रवृत्ततया प्राप्तवाधाभावात् । अतएव
यत्र प्रापकप्रमाणप्रवृत्त्युत्तरमेव परिसङ्ख्यासाक्षस्य प्रवृत्तिः,
यथा पञ्च पञ्चनखा भव्या इत्यादी रागाप्राप्तपञ्चनखभक्षणे
पञ्चातिरिक्तपरिसङ्ख्याकरणे, तथैव तत् । यथापि च धौतो

पान्यादानाहत्वेन मन्त्रविधानोक्तोक्तम्; तथापि पूर्ववद्वाति-
कारकप्रतापिप्रायेण विशिष्टादाकमुक्तं हेयम् । अश्वरशानाह-
त्वेनैवनेन वार्तिककारमते विशिष्टादानविधिपक्षे अश्वाभिधा-
नीपदस्यापि विशिष्टमित्यन्तर्गतत्वात्पादानेनाहुर्दोष्यपरत्वाद् न
तत्पक्षेऽपूर्वायत्तवत्तुणावश्यकीति विधिरास्यनगतोपाहरणक्षे-
पद्वितीयकौकोपशक्तिस्तयोर्द्वययोरेव विषयमन्तरातवस्य अनुक्ति-
सहत्वाभिरासो द्वितीयस्तुत्या लिङ्गापक्षं सूचितः । यथापि-
चेति कारणस्यैव वाक्यरूपतया लिङ्गापक्षयोर्विरोध इति केच-
चित्चित्तम्; तथाप्यस्य ब्राह्मणवाक्यत्वेन लिङ्गापक्षया यथय-
न्यदेवत्य इत्यस्यैव प्रावल्यात् लिङ्गापक्षत्वोपपत्तिः । एतेन—
वास्तव्यविनियोगपक्षे वाक्यस्यैव लिङ्गेन बाधपक्षिदुर्गण न्या-
यप्रकाशोक्तं—अप्राप्तम् ॥ तत्रैव तद्विति ॥

(पञ्च पञ्चनखा भव्या इत्यस्वार्थपरिसङ्ख्यात्व-
समर्थनम्)

अत्र ब्रह्मसूत्रेण राख्यं चत्यक्तं भाविभो गोया हासः
कर्मस्य पञ्चम इत्युत्तरं पादत्रयं रत्नायणे बालिवाक्यगतं हे-
यम् । अत्रच न भक्षणं विधेयम्; राखतः प्राप्तत्वात् । नापि
रागप्राप्तेः पूर्वप्रवृत्त्या विधेयत्वम्; फलकल्पनापत्तेरभक्ष्यप्रक-
मविरोधापत्तेः । नापि पतयपचयवभक्षणस्य समुच्चयेन,
प्राप्तेः पाक्षिकत्वाभावात्, कदाचित्पाक्षिकप्राप्तायपि भक्ष्य-
प्रकमविरोधापत्तेः, अतः परिसङ्ख्यैवेयम् । तथाच पञ्चा-
तिरिक्तपञ्चनखभक्षणविस्तरेण लक्षणया विधानमिति स्वार्थ-
हान्यादिदोषत्रयमित्यर्थः । अत्र दोषद्वयं शब्दनिष्ठम्, अस्मि-
नसत्त्वर्थाणिष्ठ इति निवेदकः ॥

(नञ्युद्धटितवाक्यस्य एव धौतपरिसङ्ख्यात्व-
निरूपणम्)

पूर्वोक्तपरिसङ्ख्याया लक्षनिकत्वेन तस्याः धौतत्वमाह—
यथापि धौतीति ॥ तत्र तत्रैव निवृत्तिवोधनस्य शब्दो-
पभवात् स्वार्थहानिपदार्थकल्पनयोरभावात् दोषद्वयम्, प्राप्ता-
वापत्तं तत्त्वतेवेत्याह—न तदिति ॥ एकपक्षेऽपि द्व-
योरभावेन त्रैदोष्याभाषणपत्तेर्न तदिति नाशंपतम् । यत्तु—

(परिसङ्ख्यालक्षणघटकैतद्विध्यभावः तन्मात्रप्रतियोगिकः तद्वितराप्रवृत्तिसहिततद्विधिप्रतियोगिकश्च विद्यक्षणीय इति निरूपणम्)

अत्र एतद्विध्यभाव एतन्मात्रप्रतियोगिको विध्यन्तराप्रवृत्तिसहितैतद्विधिप्रतियोगिको वा वक्ष्यमाणनियमविधिपट-
कपाक्षिकारोगवद्वयेयः । इतरथा गृहमेयीयगते “आज्य-
भागी यजती”ति विधौ परिसङ्ख्यात्वलक्ष्ये आज्यभागविधि-
मात्राभावे “अग्रे स्थिरकृते समवयसि” “इडापुण्ड्रयत्वे”
स्थादिप्राकृताङ्गपुनर्विधानेनेतराहपरिसङ्ख्यात्वात्तन्मात्राभावा-
भाष्येनेतराहमात्र्यभावे तमिष्टतिफलकत्वात्तद्वेद्यान्याप्यपते-
स्त्रान् विध्यन्तराप्रवृत्तिसहिततद्विध्यभावविध्यभावमादावैव आ-
ज्यभागयोल्लिखितराज्ञानां च प्राज्ञा लक्षणं वेद्यम् । एवमन्य-
त्राप्युच्यते ॥

(अपर्याहियः प्रयाजानित्यत्र परिसङ्ख्यालक्षणति-
व्याप्तिनिरूपणपर्यधिपरिसायनसङ्गठनम्)

विध्यन्तरं चात्र प्रकृतविधेर्विवक्षितफलका वा विधेयता त-
त्प्रतिपन्नकल्पं विपक्षितं, नाभ्यत । अस्तिप यमविधिरुह-
बोऽग्रे स्थिरकृते इत्यर्थं चेति वागुपपत्तिः । एतेन—अष्ट-
मल्लोक्तविधये आज्यभागपुनर्विधानेन गृहमेयीयवदपूर्वोऽप्य-
युते “अपर्याहियः प्रयाजान् यजति अपर्याहियान् यजती”
ति बहिर्व्यतिरिक्तप्रयाजान् यजान् प्राप्त्यर्थोऽप्येवविधौ विध्य-
न्तराप्रवृत्तिसहितैतद्विध्यभावे बहिःसङ्गप्रयाजान् यजान् योज-
यतिरिक्तप्रयाजान् यजान् च नियतप्राप्तिरसत्वेन तमिष्टति-
फलकत्वात् परिसङ्ख्यालक्षणस्यातिव्याप्तिविधिरसायने आपा-
दिता—परास्ताः, आज्यभागविधेरन्यात्रप्रयाजादिविधेयताप्र-
तिपन्नकत्वाभावेन विध्यन्तरपदेनाग्रहणात् । अतस्मादस्य
विध्यन्तरस्याभावाद् नार्यं तस्य विधयः । एतद्विधमात्राभावे
तु आज्यभागविधिना परिसङ्ख्यात्वाद् बहिःसङ्गप्रयाजान्-
यजत्योः तद्व्यतिरिक्तप्रयाजानां च वेद्यं नियता प्राप्तिरिति नैव
लक्षणाग्रप्रवेशः । अनेनैव न्यायेन “बृहत्पठं भवती”ति वै-
कृतनियमविधौ एतद्विधेः प्राकृतगृहद्वयन्तरविकारविधेध्याप्र-
वृत्तौ प्रकृतितो “बृहत्पठं भवति रथन्तरं पृष्ठं भवती”ति वा-
क्यमद्वयकालं मृदप्यन्तरयोः समुचित प्राप्तिरुत्पात्तपरिसङ्ख्या-
लक्षणस्यातिव्याप्तिरिति तदपरादिता निरसनीया, अनयैव रीत्ये-
तत्तद्विशोद्धारणे तु तदापक्षिवातिव्याप्त्याभिदूषणापि निरसनी-
यानि । इतोऽन्यथि कौस्तुभे द्रव्यम् ॥

(अभ्याभिधानीशब्देनापूर्वसाधनत्वलक्षणाया-
मपि अभ्याभिधानीत्वविद्यक्षणावश्यकता-
निरूपणेन धर्मसांकर्योपादनपर्यधि-
धिरसायनसङ्गठनम्)

मनु—अस्तेषामुभयसाधारण्येन परिसङ्ख्यालक्षणं, तयापि
“अभ्याभिधानीमादौ” इत्यत्राभ्याभिधान्युद्देशेन मन्त्रविधि-

श्रादानविधौ अभ्याभिधानीरूपे आनर्थक्यविपरीतारथं अपूर्वसा-
धनत्वलक्षणाया आवश्यकत्वात्तदप्यवैकाल्यपूर्वसाधनत्वेन ग-
र्दभाभिधान्यामपि सत्त्वेन ग्रीहधर्माणं यदेतिव्य धर्मसांकर्य-
नैवान्निराकरणात् कथं गर्दभाभिधान्यां मन्त्रविधिः फलं
कथ्यते ? इत्युदाहरणस्ये विधिरसायनोक्तमुपान्न मुक्तिः
इति—चेत्, धर्मसांकर्यस्य लिङ्गकल्पयुक्तत्वे प्राप्तत्वेनाप-
ूर्वसाधनत्वमात्रलक्षणाया विधिवैयर्थ्यापत्तिहारेण तद्वैयर्थ्यानु-
पपत्त्या युक्तमूलाप्यभ्याभिधानीत्वस्य उद्देश्यतामच्छेदकको-
टिप्रविष्टमाज्ञीकरेण तदनापत्तेः ॥ अतएव “प्रवृत्तं वा-
जिमाहवेलमग्रमभिदधाति” “युजावाय रासमं युजमिति य-
र्दमं प्रतिष्ठापयति” इति तत्तद्वैयर्थ्योपि प्रतिनियतनिर्देशोऽप्युप-
पद्यते ॥

(अभ्याभिधानीमित्यत्राश्वसंख्याविधेयक्षारवि-
धिरसायनसङ्गठनम्)

यदिपि अभ्याभिधान्युद्देशेन मन्त्रस्य तद्विधिश्रादानस्य वा वि-
धाने निविष्टोद्देशे वाक्यभेदापरत्याश्वविधौपगमाविमर्शना गर्द-
भाभिधान्यां मन्त्रप्राप्तिरनिवार्यंति विधिरसायने उक्तम्, चतुः
समासे परस्परान्वयस्युत्पत्त्या विशिष्टस्य स्युत्पत्त्यनेन विशिष्टोद्दे-
श्यतास्वीकारेऽपि तदप्रसङ्गे । नञ् “अव्ययव्यमानौ वाचं य-
च्छत” इत्यत्र नानेकोद्देश्यता, नञ् प्रयान्योपस्य संस्कारावेऽपि
प्रयाजसंबन्धविधेति स्पष्टम् । विधिवैयर्थ्यापत्तिहारेणैव न
मन्त्राणं हन्यादित्यत्र विशिष्टानुवादस्याप्यगताऽज्ञीकारात्, अ-
पूर्वसाधनत्वलक्षणाया अपूर्वविशेषपत्त्येव विशिष्टलक्षणाया त-
स्यापि विधौपपत्त्येव । नञ्—अत्र “उह प्रयदेति पुरोवाशं
प्रययती”त्येवार्थप्राप्तस्य प्रधानत्वाच्चयुक्तकृतनियमप्राप्ति-
लक्षकताऽऽदानविधानेन वैयर्थ्यं सुपरिहरमिति तदुक्तं युक्तम्
इति—वाच्यम् । तदुक्तरीत्या तावतापि विधिश्रादानुवादः शक्यते
परिहृतम् । अथरथनाग्रहण इव गर्दभरथनाग्रहणेऽपि अच्युत-
कर्तृवियवाय विध्युपपत्तेः, मन्त्रादययोः समानकर्तृत्वला-
भाय मन्त्रासे विधिसंघर्षोऽनुवादत्वकल्पनस्यानुपपत्त्या नहि
स्वकर्तृकमन्त्रपाठेनैव स्वकर्तृकमन्त्रोत्पत्तिरिति नियमे प्रमाण-
मस्ति; होतृकर्तृकमन्त्रपाठेनापि यजमानाच्युतकर्तृकत्वान्नक्षेप-
रस्यतेनैवमानत्वात् । अतएव मन्त्रकल्पसूत्राद्वितीयेनोप-
गृहादिवचनस्य अत्रोपागमस्यरूपोपास्येन पशुप्राप्तिः सर्व-
त्रोक्ता । एवंव मन्त्रविधाने सति समानतत्परिहृत्कारूपं फलं
नैव धारयितुं शक्यम् । यस्तुतस्तु—मन्त्रस्याऽऽप्यर्थव-
काण्ड एव समाधानात् “प्रवृत्तं वाजिमाहवेलमग्रमभिद-
धाति” इति प्रत्यक्षविधानात् तत्रैव मन्त्रनविधानाच्च मन्त्र-
स्याच्युतकर्तृकत्वनियमसिद्धौ तदपरापत्तेऽपि अच्युतकर्तृकत्वनि-
यमसिद्धेः सर्वथा परिसङ्ख्याफलकत्वाभावे विधिवैयर्थ्यभेदेत्या-
नेदित्येव कौस्तुभे पूज्यपदिः ॥ यदितवेन न्यायेनाश्रयादा-
नसापि द्वान्यां यजतीत्यत्र यजननियमविधेरवश्यकत्वेन त-

भाये मीहीणामाक्षेपेण पक्षप्राप्तत्वात् । एवंविधभेदसर्वेऽपि

कार्योपायद्वयपाक्षिकत्वपरत्वे एवैकनियमेऽव्याप्तेः, कार्यसं-
बोधायस्यैव वा पाक्षिकत्वपरत्वेऽन्वतरनियमव्याप्तेः, कार्यो-
पायद्वयमनुगम्य मित्युपात्तस्य पाक्षिकत्वपरत्वे विध्यनुपात्त-
नियमव्याप्तेः, उपात्तमनुपात्तवानुगम्य नियमस्य पाक्षिक-
त्वोक्तौ नियम्यप्रतिद्विद्वानयेव पाक्षिकत्वमपि नियमविधिव-
व्याप्तेः, नियमस्यान्यस्य वा यस्य कस्यचित् पाक्षिकत्वपर-
त्वोक्तौ पाक्षिकत्वमात्रादित्येव नियमविधिष्वव्याप्तेः । एवंच
हेतुः इत्यादि कार्यमिति श्लोके विधिरसादवन्वर्तिततदुदाहर-
णाव्याप्तिभ्यः कथं मुक्तिरित्यत आह—एवंविधभेदसत्त्वे-
ऽपीति ॥ एतन्मिच्छपक्षे कोस्तुभे इत्यर्थः ॥

(इदार्थस्य नियमविधिलक्षणमिति विधिरस्ता-
यनखण्डनम्)

एवमाचार्यकृते नियमविधिलक्षणे स्वयं विधिरसायनकृता
मानविधाव्याप्तिव्याप्तिः श्रद्धये तादृशभाष्यकृता मर्यादा
र्यत्तं नियमविधिलक्षणं सिद्धान्तितम् । तद्यपि दृष्टकल-
भकेषु कार्यादिविधिषु श्रुतिव्याप्तम्; तथाच्यद्व्याहारादिव-
वर्तितं विशेषणश्रातिव्याप्तिमित्युपाधितम्, तदन्वयं दृश्यते—
यद्विधिति । स्पष्टोऽर्थः । इत्यादावित्यादिपदेन वैकृते “वृ-
हस्पतिः सवती”ति नियमविधानव्याप्तिः सूचिता । किंच वि-
धिविषयस्य दृष्टार्थत्वविधिसंज्ञायां मन्त्रपरिसङ्ख्याविधावति-
व्याप्तिः । विधितादपर्यविषयीभूतकललं तद्विधिसंज्ञायां अर्धमनो-
नियमस्यादृष्टार्थत्वादिमपि दृष्टं ज्ञायम् ॥

(मयोगव्यावृत्तिफलत्वलक्षणस्य प्रतीकविधौ
समन्ययीकरणम्)

यद्यपि “यदि सीमं न विन्दे” इति प्रतीकनियमविधा-
व्याप्तम्; बुधदृष्टान्वायेन अत्यन्तमिच्छदशानां प्रतीकानां सव-
दैवायोगसत्त्वेन पाक्षिकायोगाप्रसक्तैः; तथापि सोमामावे क-
मोर्नयस्यनियमयत्किंचिद्व्याक्षेपे प्राप्ते यन्मन्वायेन सुम-
र्यां नियममुपक्रम्यते ततः पूर्वमेव प्रतीकविधेः प्रवृत्त्यङ्गी-
कारेण तस्यां दशानां प्रतीकसाधारण्येन पक्षप्राप्तेरुपपत्तेरिति
दोषः ॥

(पत्नीसंयाजान्तात्यहानि संतिष्ठन्त इत्यत्रापि श-
ङ्गानिराकरणपूर्वकसमन्ययीकरणम्)

मनु—सर्वत्र कस्यचित् लक्षणान्तरेऽपि “पत्नीसंयाजा-
न्तान्ताहानि संतिष्ठन्ते” इति नियमविधौ पत्नीसंयाजान्त-
त्वस्य पाक्षिकायोगाभावः; अतो द्वादशानां सत्त्वविधिर्यस्यै हरि-
धोजनपर्यन्तस्यैव सुत्यागमद्विद्वत्त्वानुपरोपादावर्तनीयस्य तत्रैव
भोजनप्राप्तिः, अथवा सुत्याकासीनानामैष्टिकप्रशङ्कणां
साक्षानां तत्र तत्राहनि भेदेनानुग्राहस्य एकादशे बह्वर्माण-
त्वात् शक्त्यैर्नैष्टिकश्राव्यप्रयोगसमाप्यनन्तरमेव तत्राग्रेः

भायोगम्यावृत्तिमात्रस्यैव लक्षणे प्रवेशात्त कोऽपि दोषः ।

तदुत्तरामिपत्नीसंयाजादीनां—कथमपि पक्षे प्राप्त्यभावः,
अतः पत्नीसंयाजान्तोऽप्रीयोगीयः संतिष्ठते इतिदपूर्वविधि-
त्वस्यैव आपत्तिः—इति चेत्, परीहतेतद्विधिरसायनख-
ण्डने प्रकटकारिः ॥ न हि सुत्यावालीनत्वेन सर्वेषामाहतिः
तद्विधिरसायनस्य, किंतु सुत्यान्तगतानामेवेति तेन हारिभो-
जान्तस्यैव पार्यवर्तनियमे तदुत्तरेषां सामिकानां ऐष्टिकानां
च आहृत्यनियमे किन्तुतरस्य सर्वस्यैव सत्त्वविधिर्यस्यै तत्प्राप्त-
युतादृश्यानुग्राहे प्रसक्तं किं तत्प्राप्तं दशानां पक्षदशानां विधा-
नीना धैराव्यवियमप्रसक्तौ पत्नीसंयाजान्तता नियम्यत इति ॥

(विधिरण्यगमः समवर्ततेति वाक्यस्य विधिरसाय-
नोक्तनियमविधित्वलक्षणनेनापूर्वविधि-
त्वव्यवस्थापनम्)

अतएव तत्र “विधिरण्यगमः समवर्ततेति” इत्याधामाभावा-
यत्तीत्यादी विधिरण्यगमप्रकाशकस्य मन्त्रस्य कथमन्यैत्राधा-
यारे इन्द्रविभ्रतहितत्वात्प्राप्त्यर्थमवः तत्र सत्यपि ह्यसमि-
मादृजनकत्वेनेतरापादे मन्त्रविधानपूर्वविधित्वमेवेति कै-
स्तुभे इत्यर्थः । एवंच तत्र विधमविधित्वव्यवहारः परं ह्यस-
नियमादृजनकत्वमात्रेण सौम्य एव । अन्वयेव रीत्या “उत्तरे
वाजिनमासादयति” “परिषौ पशून् नियुञ्जीत” इत्यादिविधिषु
उत्तरपरिष्वेक्षे पक्षप्राप्तभावेनापूर्वविधित्वमेवेत्यर्थमिति वि-
धिरसायनोक्तव्याप्तिपरिहारेण इत्यर्थः । यत्तु विधिरसायनीय-
पक्षदशलोकाखण्डने विधिरण्यगममन्त्रस्य विनादृशत्वेन प्राप्त्य-
भावेऽपि विदलनादिवद् लौकिकध्यानादिशाधारण्येन गौण्या-
दिना वाच्यिच्छायां प्राप्तिमादायाऽस्य नियमविधित्वमुपाधितम्,
तद् विदलनादिषु विन्युपीभावजनकतासामर्थ्यस्य लोकोद्वेग-
विमादाम् वाच्यिच्छकप्राप्तेः कर्तवित्वसर्वत्रैवैषि इह प्रजापति-
मन्त्रस्य ऐन्द्रविह्रद्वित्यस्य तदीयस्मरणार्थत्वात्प्राप्तसामर्थ्यस्य
वाच्यविधये सति कथमपि वाच्यिच्छकप्राप्तेरसंभवाद् गौण्याभ-
गणोत्तरेव कल्प्यत्वाद्वापुष्कालित्वेपरितं पूर्यपारः ॥

(अमस्तांशपरिपूर्णफलत्वरूपनियमविधिलक्ष-
णस्य विधिरसायनखण्डने स्वीकारनिरूपणम्)

यद्यपि विधिरसायनगतश्रादशालोकेऽभिप्रायितप्राप्तस्य
पूरणं यत्, सत्फलको विधिः नियमविधिरिति नियमविधिल-
क्षणमाधत्तम्, तदेव तद्वृत्तिव्याप्तिपरिहारेण निर्दोषतया
विधिरसायनखण्डने अङ्गीकृतम्, तत्राग्राह्यादृशफलकत्व-
मात्रविवक्षायां सर्वकाम्यवाक्येऽस्तिव्याप्तिः; तत्रापि स्वर्गवा-
क्येन स्वर्गप्राप्ते तदितराप्राप्तफलान्तराभावात्पूर्णफलकत्वाद्,
अतोऽनिर्धारितपदोपादानम् । तत्रच सर्वकाम्यविधौ
स्वर्गपक्षः प्राप्तेः तद्विधिरासत्तु अग्राह इति निर्धारणसद्भा-
वाभिर्निर्णीतम् । ग्रीहादिषु अर्धनवानायाप्राप्तांशस्य इदमन्य
निर्धारणमात्राद् नानर्थक्यं इति ॥

(परिसङ्ख्यालक्षणमटकैतद्विध्यमात्रः तन्मात्रप्रति-
योगिकः तदित्तराप्रवृत्तिसहिततद्विधिप्रतियो-
गिकश्च विवक्षणीय इति निरूपणम्)

अत्र च एतद्विध्यमात्र एतन्मात्रप्रतियोगिको विध्यन्तराप्र-
वृत्तिसहितैतद्विधिप्रतियोगिको वा न न्यूनान्नियमविधियट-
कपादिकायोगवदवश्येयः । इतरथा गृह्येपीयगते “आज्य-
भागी यजती”ति विधौ परिसङ्ख्यात्वलक्ष्ये आज्यभागविधि-
मात्रामावे “अग्नये विष्टकृते समनयति” “इवामुपह्वयस्वे”-
त्यादिप्राकृतपुनर्विधानेनेतरात् परिसङ्ख्यात्वमेवाज्यभागसा-
धारण्येनेतरात्प्राप्त्यभावे तद्विधित्तिफलकत्वात्तद्वेनाज्याप्यपत्ते-
स्तत्र विध्यन्तराप्रवृत्तिसहितैतद्विध्यमात्रविध्यभावमादायैव आ-
ज्यभागनोक्तित्तरात्तानां च प्राप्या लक्षणं नेयम् । एकमन्य-
प्राप्युक्तम् ॥

(अपवर्हिणः प्रयाजानित्यत्र परिसङ्ख्यालक्षणाति-
व्याप्तिनिरूपणपरिधिरसायनखण्डनम्)

विध्यन्तरं वाच्यं प्रकृतविधेर्विधित्तिफलका या विधेयता त-
द्विधिव्यक्तकर्म विधित्तं, मान्यत् । अतित्तं यवविधिस्तद-
द्योऽग्नये विष्टकृते इत्यर्थं चेति नानुपपत्तिः । एतेन—अष्ट-
मश्लोकविरणे आज्यभागानुवर्धधानेन गृह्येपीयवदपूर्वोऽव-
गृह्यते “अपवर्हिणः प्रयाजात् वजति अपवर्हिणान्नानां यज-
ती”ति बर्हिर्व्यतिरेकप्रयाजान्न्यायप्राप्त्यर्थेऽपूर्वविधौ विध्य-
न्तराप्रवृत्तिसहितैतद्विध्यभावे बर्हिःसंज्ञकप्रयाजान्न्याज्योक्त-
व्यतिरेकप्रयाजान्न्याजानां च नियतप्राप्तिसत्त्वेन तद्विधित्ति-
फलकत्वात् परिसङ्ख्यालक्षणस्यातिव्याप्तिर्विधिरसायने भाषा-
दिता—परास्ता) आज्यभागविधेरन्यत्राज्यप्रयाजाद्विधेयताप्र-
तिबन्धकत्वामावेन विध्यन्तरपदेनाप्रगृह्यत् । अतस्त्वाद्यस्य
विध्यन्तरसामावादात् नाप्यं तस्य विषयः । एतद्विधिमन्त्राभावे
तु आज्यभागविधिना परिसंख्यातत्वात् बर्हिःसंज्ञकप्रयाजान्न-
याज्योः तद्व्यतिरेकप्रयाजानां च नैव नियता प्राप्तिप्रति नैव
लक्षणाद्युपवेशः । अनेनैव न्यायेन “वृहत्पृष्टं अवती”ति वै-
कृत्यतिरस्नविधौ एतद्विधेः प्राकृतवृहद्व्यन्तरपरिधिरसायनविधेः
वृष्टौ प्रकृतितो “वृहत्पृष्टं अवति रथन्तरं पृष्टं भवती”ति वा-
क्यमन्यत्रात् वृहद्व्यन्तरयोः समुचित्य प्राप्तिसत्त्वात्परिसङ्ख्या-
लक्षणस्यातिव्याप्तिरपि उदापादिता निरसनीया; अन्येव गैलै-
तत्पदशोदहरणेषु तदापादितातिव्याप्त्यदिष्टपानि निरसनी-
यानि । इतोऽप्यधिकं कौस्तुभे द्रष्टव्यम् ॥

(अभ्याभिधानीशब्देनापूर्वसाधनत्वलक्षणाया-
मपि अभ्याभिधानीत्यविवक्षाऽऽद्यपकता-
निरूपणेन धर्मसांकर्योपादनपरिधि-
धिरसायनखण्डनम्)

मनु—अस्यैवमुभयसाधारणेन परिसङ्ख्यालक्षणं, तथापि
“अभ्याभिधानीशब्दे” इत्यत्राभाभिधान्युद्देशेन मन्त्रनिनि-

शदानविधौ अभ्याभिधानीस्वरूपे आनर्थक्यपरिहारायै अपूर्वसा-
धनत्वलक्षणाया व्यवस्यकत्वात्तदूपलब्धेकापूर्वसाधनत्वेन ग-
र्दभाभिधान्यामपि सत्त्वेन मीहिधर्मोपां यवेष्विव धर्मसांकर्य-
स्यानिराकरणाय कथं गर्दभाभिधान्यां मन्त्रनिनिः फलं
कथ्यते? इत्युदाहरणार्थे विधिरसायनोक्तदुष्पानां मुक्तिः
इति—चेत्, धर्मसांकर्यस्य लिङ्गकल्प्यमुखेव प्राप्तिवैनाप-
र्येसाधनत्वमात्रलक्षणायां विधिवैयर्थ्यापरिहारेण तद्व्यवस्थो-
पपत्त्या उपभूतस्याप्यभाभिधानीत्वस्य उद्देश्यतावच्छेदको-
टिप्रविष्टत्वाङ्गीकारेण तदनापत्तेः ॥ अतएव “प्रवृत्तं वा-
जिघ्राद्वैलक्ष्यमभिदधाति” “वृज्यायां रासमं युवमिति ग-
र्दभं प्रतिष्ठापयति” इति तत्तद्वर्गमिर्भा प्रतिनियतनिर्देशोऽनुप-
पद्यते ॥

(अभ्याभिधानीमित्यत्राभ्यसंधमाधिविधिरसाय-
नखण्डनम्)

यदपि अभ्याभिधान्युद्देशेन मन्त्रस्य तद्विधिप्रदानस्य वा वि-
धाने विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदापरत्वाऽऽविशेषेणस्याविवक्षया गर्द-
भाभिधान्यां मन्त्रप्राप्तिनिर्वायैति विधिरसायने उक्तम्, तत्र;
तमासे परस्परान्वयस्युत्तरका विशिष्टस्य व्युत्पन्नत्वेन विशिष्टो-
द्देश्यतास्वीकारेऽपि तदप्रसक्तोः । नञ् “व्युत्पन्नमानी वाचं य-
च्छत” इत्यत्र वाचोकोद्देश्यता, नवा प्रयाजशेषस्य संस्कारवैधेऽपि
प्रयाजसंबन्धाविवक्षेति स्पष्टम् । विधिवैयर्थ्यापरिहारायैव न
प्राक्षणं हन्यादित्यत्रैव विशिष्टाहुतादसाध्यताङ्गीकाराच्च, अ-
पूर्वसाधनत्वलक्षणायां अपूर्वविशेषेणस्यैव विशिष्टलक्षणया त-
स्यापि विवक्षेणोपपत्तेः । नञ्—अत्र “उच्यतेति पुरोवाकं
प्रवर्तते”त्येवार्थप्राप्तस्य प्रथमसाधन्युक्त्युक्तनियमप्राप्तिफ-
लकतवाऽऽदानविधानेन वैयर्थ्यं सुपरिहरमिति तदुक्तं पुनरुक्तं
इति—वाच्यम्; त्वदुक्तरीत्या तावतापि विशिष्टाहुतादानोप-
पत्तेः । नहि विधिवैयर्थ्यापरत्वा त्वया विशिष्टाहुताद्; कथयते
परिहर्तुम् । अन्तरशनाग्रहण इव यदन्तरशनाग्रहणेऽपि अन्त्यु-
क्तनियमाय विद्युपपत्तेः, मन्त्रादनयोः समानकर्तृकत्वका-
भाय मन्त्रांशे विधिसंबन्धेऽनुवादपरत्वमन्यत्रास्युक्तत्वाच्च । नहि
स्वरूपकमन्त्रप्राप्तेनेव स्वरूपकर्मसमृद्धिरिति नियमे प्रमाण-
मस्ति; होतृकर्तृकमन्त्रप्राप्तेनापि यजमानाध्वर्युर्कर्तृकप्राप्त्यपेक्षे-
त्येतन्नैवमान्यत्वात् । अतएव मन्त्रकल्प्यप्राप्तिरतिव्येनाप-
द्रष्टारिवचनस्य अतुष्टेर्वापसरभोयस्येन पक्षप्राप्तिः सर्व-
त्रोक्ता । एवं च मन्त्रविधाने सति समानतत्परिसङ्ख्यारूपं फलं
नैव वाधयितुं शक्यम् । धन्तुतरतु—मन्त्रस्याऽऽनवर्ध-
काश्च एव समप्राप्तानात् “प्रवृत्तं वाजिघ्राद्वैलक्ष्यमभिद-
धाति” इति प्रत्यक्षविधानात् तत्रैव बन्धनविधानाच्च बन्धन-
स्याध्वर्युर्कर्तृकत्वमन्यत्रासिद्धौ तद्वद्विधानेऽपि अन्त्युक्त्युक्तनि-
यमसिद्धेः सर्वथा परिसङ्ख्याफलकत्वामाये विधिवैयर्थ्यभेदेत्या-
वेदितमेव कौस्तुभे पूज्यपादैः ॥ बहिलेनेन न्यायेनाभ्यासा-
नस्यापि द्वाभ्यां यनवीत्यत्र खनननियमविधेरवश्यकत्वेन त-

याति । पश्चात्तु सविहिताभ्यानामन्यथा ह्यारूपनया तैरपि
एकवाक्यता भवति । यत्तु—आज्यमागधिकं प्रकृतमग्ने,
तत्प्रकृतायेव लक्ष्या अनातरोपकारं तत एव लक्ष्यप्रधानसं-
बन्धं विवृणोति श्रूयमाणं लक्षणया खीयावान्तरकार्यसंपाद-
नाख्यं प्रकृतप्रकारमुपस्थापयति । तद्वशात्पक्षे चेदमाज्यभागी
यजतीति वचनम् ; स्वरूपपरत्वे आनर्थक्यापत्तेः । तद्वक्ष-
णया तु शक्नोति प्रधानवर्षमावपूणेन तदेकवाक्यतां क-
न्तुम् । तेन च पूर्वं कथंभावे नैराकाङ्क्षाधीनात्मलामथोदको
लभ्यते इत्यपूर्वत्वमिति । अनेन चोपहोमवैलक्षण्यं दर्शयता
कथंभावाकाङ्क्षापूर्णसमर्थमाद्येन प्रधानैकवाक्यतासंभवोपपा-
दयाम्ये आज्यमागपदेन केवलं न क्रियास्वरूपपरिधानं, अपितु
लक्षणया स्वतन्त्रप्रकारसंपादानायव्यापारविशेषस्य प्रकृताव-
वातस्य विधानम् । उपहोमे तु तादृशप्रकारसंपादनस्य
पूर्वमनवगतस्य नैव लक्षणा संभवतीति न लक्षणया-
प्युपहोमविधिरप्यन्यथासुपगन्तुमलमित्युक्तं संभवतीति
क्षेत्रतराज्जन्यकरणोपकारलक्षणा, पूर्वेनितितदाहदोषिकाम-
न्येऽपि आज्यमागगतमेव यत्तत्प्राप्त्येवारेण यागमतव्यापार-
रूपमिति, तत्रैव लक्षणेति प्रतीयत इति मद्भूतापीठियं
ग्रन्थव्याख्यानप्राग्निर्भवतीति न चेद्वैषेष्ट आज्यमागजन्य-
प्रकारविधाने । यत्तु विधिवैयर्थ्यं, तत्तु अपूर्वेताप्रतिपादक-
पूर्वतन्त्रमन्येन परितस्त्वप्राप्त्येवारेण प्रागेव तत्प्रत्ये परिहृतम् ॥

किंच एतादृशपरार्थलक्षणायां पञ्चमपक्ष इव स्थाय्यहानिपरा-
र्थक्यत्वे कथं वापेताम् ? अपिच इतराज्जन्योपकारा-
न्धत्वे आज्यमागयोऽप्राकृतकार्यार्थत्वापत्तेः तद्वर्द्धिकारेण अप-
र्धवित्प्राप्तेषु वा उपकारविशिष्टानामेव विधिमद्रीकृत्य फ-
लतः परितस्त्वान्वयेन युक्तमाश्रियतुम् । अपिच इतराज्ज-
न्योपकारार्थत्वेनाज्यमागविधानेऽपि आवाङ्माधीनात्मलामथो-
दकलोपः आकाङ्क्षोच्छेदादेन नाप्यः अन्यथा समुच्चयेनेतरा-
ज्जानां अनुष्ठानापत्तेः अनिवार्यत्वात् । तादृशलोकाङ्क्षोच्छेदस्य
लोपकापिशिष्टाज्यमागमागविधिनैव विदेर्निर्णयमेव ताव-
त्पर्यन्तलक्षणप्रयत्नम् । अत एव ततोऽपि यावदुक्तमित्यु-
त्तराधिकारे बहुषु प्राकृतेषु श्रुतेषु एकैकस्थितं ह्युपकारक-
त्वेन प्रधानाकाङ्क्षापूर्णे सामर्थ्यात् विवर्तनं मन्यत इति तत्र-
रक्षादिप्रत्येयु ह्युपकारकत्वमेव आकाङ्क्षापूर्णसामर्थ्यं हेतु-
तम् । यत्तु भाष्यवार्तिकग्रन्थविरोधोद्धानं, तत्र वा स्थि-
रवधिकरणे भाष्यकारस्य पञ्चमपक्षमात्रेण कृत्याचिन्तोक्तिः
तदाश्रयः तत्प्रत्ये एव दर्शितः । श्रद्धेयीये आन्यभाष्या
सजातीयवागान्तरोपस्थापनात्प्रतिश्रुतिरेवेति श्रियेयालोपका-
र्याणां अनिष्टतो सत्यां चिन्त्यते किं सिद्धविधानं शेषका-
र्याणां परितस्त्वार्थं नवेति तत्ररत्ने उक्तम् । उक्तं विचारो-
पपत्तेः उच्यते । तदा हि चोदकलोपात्त्ववैधानेव नि-
श्चेतिचारोभावात् ॥ अतोऽयं विचारः शेषकार्याणां अनिष्टतु-
पजीव्यः पञ्चमपक्षस्य कृत्याचिन्तयैव घटते इति सिद्धान्त-

एव चिन्तोपपत्तः इत्युक्तं वचः । यत्र वार्तिके पञ्चमपक्षोदा-
हरणप्रदर्शनं, तत्र तत्र चान्यत्रचेति सप्तम्योः प्राप्तिरिति स-
प्तम्या सामानाधिकरण्यापक्षे प्राप्तिपूर्वकान्यनिरुतिप्रदर्शनायो-
दाहरणे प्रदर्शनीये स्पष्टत्वादेव । हेतोः स्पष्टत्वं तर्कतः प्रात्य-
पेक्षया शास्त्रतः प्राप्ता सुलभमेवेति न साधकम् । यदपि द-
शमसप्तमपादद्वितीयाधिकरणमताज्यमागवदेति दृष्टान्तविव-
रणपरभाष्यविरोधोद्धानं, तदपि मन्दम् ; तत्राज्यमागवद्वा-
निर्देशात् परितस्त्वान्वयादिनि सूत्रे निर्देशात् परितस्त्वान्व-
सुष्यत्वे, निर्देशात् एकादश वै पञ्चोपपदानानीत्युक्तो भाष्ये रि-
क्ततः । तत्र प्राप्तत्वादेवैवापमेव विधिर्न संभवति । आनर्थ-
क्यामागवद्वा निर्गुणं च पुनःश्रवणमितरेषां अश्रुतानां परि-
गृह्यार्थकं भवतीति । न ह्यत्र आवाङ्माधिरुतिमुखा निरुति-
रष्टमपक्षव्यानेन संभवति ; एकादशानामवदानविधानेन इत-
रावपवाचामवदानाकाङ्क्षानुपपत्त्यात् । अतः आज्यमागवदिति
दृष्टान्तोपादानं भाष्यवारेण पञ्चमपक्षपरतया व्याख्यातम् ।
तस्मिन्नेव पक्षे एकादशव्यतिरिक्तानि नैवार्थकाभावात् तदुत्तर-
सूत्रे तस्या त्रैदोष्यमापाव निर्देशस्य अन्योपपत्तिरुपादिता ।
अतस्तत्र अगत्या पञ्चमपक्षपरतया विवरणे कृतेऽपि नैतावता
आज्यमागवाक्येऽष्टपक्षे कलशः परितस्त्वान्वयं दुष्पत्तीसमि-
प्रेत्यैव श्रद्धेयीयाधिकरणे स्पष्टमेव परितस्त्वान्वयमग्ने पक्षे
अभिप्रास्यते पुन्यपादेः । दीक्षितैरुक्तम् । यत्तु—सिद्धान्त-
लेखग्रन्थे दीक्षितैः परितस्त्वोदाहरणं 'आज्यभागी यजतीति
प्रदर्शनं श्रद्धेयीयाधिकरणपूर्वपक्षरीत्या इदनुदाहरणम् । इत्यु-
क्तम् ; तत्रयोः शेषिणोरैकस्य शेषस्य वैकल्पिकं शेषिणो द्वयोः
शेषयोर्वा नित्यप्राप्तौ शेषान्तरस्य शेषान्तरस्य वा निरुतिमि-
ककत्तुतीय इति पूर्वोक्तपरितस्त्वान्वयस्य नित्यप्राप्तिविवक्षया
प्राप्तपरितस्त्वान्वयप्रदर्शनार्थं, नन्वेतावता प्राप्तपरितस्त्वान्वया-
कारेण सिद्धमिति नापूर्वेविधिलक्षणं तत्र । यत्तु—मीमांसा-
वेदान्तग्रन्थेषु परितस्त्वान्वयेन व्यवहारो न दृष्ट इति, ततोपारं
कृत्वा कर्मसिद्धान्तवाक्ये भवदुपपादितोपपत्तिहारव्यवहारो दृष्टः ।
तथा ब्रह्मसंन्यव्यवहारस्य भवदुपपादितनित्यमपि व्यवहारो वेदो
वक्तव्यम् । व्यवहारस्य येन केवचित्प्राप्तेः सामान्यतः करणे-
ऽपि न्यायतः प्राप्तं तत्सिद्धित्वेन आपत्तमेवापेक्षते । शक्यमिति
चेदिरापि अपूर्वेतादिशब्देनैव व्यवहारसिद्धावपि परितस्त्वान्व-
यापेक्षते शक्यमिति तुल्यम् । नतत्र अपूर्वेतागन्धेन अपूर्व-
मिथिलं निवसितम्, किंतु प्रवृत्तिपूर्वतामात्र इति न किंचि-
देतत् । प्रस्तुतमुपपत्तयः ॥

(अष्टमार्थत्वं अपूर्वेविधित्वमिति मतप्रपञ्चनम्)

यत्तु—एषां विधिः नियमविधिरिति दीक्षितैः कृतं
नियमविधिलक्षणमित्युक्तं दृष्टावैधिरित्यपूर्वविधिरिति लक्षणं
अपूर्वेविधेरभिप्रेतमिति वर्णयन्ति—इति । तत्र ; उत्तरेऽ-
हन् द्विराजस्य श्रद्धेय इत्यत्रातिव्याप्तेः ॥ किंच अष्टमार्थत्वं
निरुद्धस्वरूपसूत्रेण कलमादाय, उदाहरणमादाय । नारायः

एव यस्य शब्दतः फलतो वा पाक्षिकायोगव्यावृत्तिरूपो नियमः शास्त्रस्य विषयः स नियमविधिः । यथा सत्यमेव तदेव धीहीनवहन्तीत्यादौ; अथ नियमस्यैवायोगव्यावृत्त्यर्थेन पुनःकरणेन विधेयत्वात्, आक्षेपतः पूर्वप्रवृत्तस्यावधानविधेरनियमफलत्वाच्च । नियमे पाक्षिकायोगश्च

बन्धयोधकविधिषु विश्वजितिराद्धन्तव्यायप्रसूत्यर्थनिवृत्तेः प्रतीतावपि तत्तदप्राप्तफलसंघन्यबोधकत्वेनापि बन्धयोपरिहारात्तत्फलकापूर्वविधित्वेनैव व्यपदेशः । एवं वैकुण्ठवाक्येष्वन्तिहाये च इत्यादिवपि अपूर्वविधित्वेनैव सः । यत्र ह्याराने वाक्यस्वायंप्राप्तत्वेन नाग्रमाग्रपक्षतावादाव सार्यक्यसंभवः, तत्र विप्रकृष्टाया अभ्यन्त्यनिवृत्तेः फलत्वेनैव तद्वैयर्थ्यपरिहारात् तत्फलकपरिसङ्ख्यात्वेनैव व्यपदेशः । अत एव नियमविधानपि अयोगव्यावृत्तिमादायैव तद्वैयर्थ्यपरिहारात् तत्रैव व्यपदेशो भवतापान्तरनिवृत्त्या परिसङ्ख्यात्वेन ॥ एवमुपसंहारेऽपि कश्चित्परिसङ्ख्यात्वं कचिदपूर्वविधित्वमिति वैकल्प्यमेव । अनारम्भविहितसामुद्रयस्य ह्युपपत्त्यपरिहारात्तत्वेन काचित्सन्निप्रदिग्दादिप्रकरणगतताम्यैः प्रतिप्रवर्धयिष्या तत्तत्कनुसंगन्यबोधनेन परिहृतयेयर्थः फलतो निवृत्त्यन्तरनिवृत्तिबोधनेऽपि न परिसङ्ख्यात्वेन सः । यदा तु तातांयाधिकरणगतवृज्याददर्शितरीत्या ह्यैः कुशानामिनीपदेशकत्वेन निरवकाशतया सासुदर्शनेन पाक्षद्वयवाच्य एव प्राप्नोतीति न प्रतिप्रवर्धयिष्यतिमित्याक्षेप्यते, तदापि निम्नदिग्दादिप्रकरणगतताम्यकृत्या उद्देश्यविशेषसमर्पकतया स्वर्गकारमात्रकवचदपूर्वविधित्वमेव परिसङ्ख्याफलकम्—इति—ध्येयम् । वज्रत्वात्मेवं चतुर्धा करोतीत्युपसंहारे सामान्यविधित एवामेवेऽपि चतुर्धाकरणप्राप्तेः सामान्यनिवृत्तिमन्तरेण वैभव्यं सुपरिहरम् । तन्नाभ्यन्त्यनिवृत्तेरेव फलत्वेन तत्परिहारात् परिसङ्ख्यात्वं भुक्तिपादाधिकरणे कौरुतोक्तमिष्टमेव । अतएव उपसंहारवाक्ये उपसंहारत्वं नाम सामान्यविधेः धृतस्याप्याहृतस्य वैकल्यावतया स्वविषयार्थापादकत्वम्, सामान्यविधेरस्पष्टत्वं नाम अनिर्धारितविशेषतया विशेषान्वययोग्यत्वं, तदभावाच्च स्पष्टत्वम् । अत एव “सामान्यविधिरूपः” इति धार्तिकोक्तार्थेन परिसङ्ख्याविषयः प्रदर्श्यते । तथापि लिङ्गकल्प्यभुक्तेरुभयसाधारणतया “पुरोडाशं चतुर्धा करोती” इत्येव शारपष्टत्वात् परिसङ्ख्याभावात्परोः । अतः केवलं पुरोर्गतिपादितोपसंहारव्यतिरेकप्रदर्शनमात्रं । तस्य च “न हिंसात् सर्वा भूतानि” “सर्वेसीर्ष्यं विधि” इति विषयः ॥ अत्र चानयोः “न ग्राहणो हन्तायः” “प्रयाने हतं कुपो” इति वचनाभ्यां नोपसंहारः; सर्वपदोपादानेन स्पष्टत्वात् । अतएव ग्रहमेघीयसमक्षोपसंहारे नैव परिसङ्ख्याफलकत्वम् । येन परिसङ्ख्यापक्षादभेदेनादादापुनरपत्तिः शङ्केत इति अपि अमुदयविरक्तत्वफलकत्वेनैव विशेष इति पुन्यपादिरभिधीयते । अतएव “अभा-

तन्मात्रविषयप्रवृत्तिनिमित्तको विष्यन्तराप्रवृत्तिरहितैतद्विष्यप्रवृत्तिनिमित्तकमेवादिप्रकरणेण बोध्यः । मीहीनवहन्ति उत्तरेऽहन्निहारात्स गृह्यत इत्यादावभावः; एतद्विषयभावे आक्षेपेणातिदेशेन चावधानस्य पोदक्षिप्रणत्या च पक्षप्राप्तत्वात् । मीहिर्भयैवेत्यादौ द्वितीयः; यवविषयभावसहितैतद्विष्य-

पादतिरानेषु गृह्यते” इत्यधिकरणगतयोऽस्त्युत्तर इत्युपसंहारः परिसङ्ख्यावेति व्याप्नोतिरेतादशफलभेदकल्पनयेव नेमा ॥ एतादृशोपसंहारपरत्वं अभाभिधान्यादानादिवाक्येषु कदाचित् प्रसक्तमपि ग्रहमेघीयाद्यपक्षोपपादनप्रकारेणैव निरसनीयम् । एवं च शब्दतो वैयर्थ्यप्रतिस्थानेन वा शास्त्रात्सर्वविषयीभूता निवृत्तिः फलं यत्र तत्र परिसङ्ख्याविधित्वमिति लक्षणे सिद्धे यत्रेदं लक्षणमनुप्रमिष्यति तत्र परिसङ्ख्याविधिराज्ञाकारेणैव किञ्चिद्वाक्यमित्यलं गृह्यणामाहान्यमिलाराप्रदर्शनेनेति हि ॥ “वागुलं वदे” इत्यत्र न तु नियमविधिरित्युक्तम्, अतः तथाप्यनियमविधिरुपपाद—अतएवेति ॥ अतएव तत्रैवस्य पाक्षिकतायोगेऽपि तस्यैव बर्ननेन तदयोगव्यावृत्तिकफलत्वाभावात् नियमविधिरित्यर्थः ॥

(परिसङ्ख्यात्वनिरसनेन यकारघटितवाक्येषु नियमविधिरनिरूपणम्)

यथा सत्यमेवेति ॥ यद्यप्यत्र अन्ययोग्याहृत्यर्थमादाव परिसङ्ख्यात्वेनैव कन्यते वक्तुम्, नद्यत्र रागतः प्राप्तिमित्युक्तप्रसक्तिरिति, नवा परिसङ्ख्यालक्षणे भवन्मते तन्मन्वाच्यं च प्राप्तिः समुच्चयेन सिद्धिता, येन पाक्षिकाप्राप्तिरत्वेन तदसंभव उच्येत; तथा आस्तांकित्वेन स्वयमेवाभिहितत्वात्, अतः परिसङ्ख्यात्वेऽपि न वाचकम्; तथापि अन्ययोग्याहृत्यर्थतामादाव विधेयगामिकत्वेन संभवति मान्ययोग्याहृत्यर्थतामादाव तदर्थकारो मुक्त इत्यभिप्रेक्ष्य लक्षणसमन्वयं दर्शयति—अत्रेति ॥ परिसङ्ख्याविधित्वं नाध्यायीयमिति नियमस्यैवेत्येवकारेण सूचितम् । नियमफलकत्वाचेति ॥ एतेन—उपमृते विधेयगतकत्वेन संभवति ग्रीहिपदेऽर्द्धसाधनत्वलक्षणया मीहित्वस्यापि गुरुभूतस्य प्रवेशेन यनपरिसङ्ख्यापरत्वेन सामर्थ्यं तथाप्युक्तकृत्यनियमप्राप्त्या वा साधर्थ्यं विधिरसामनोक्तं—परास्तम्; अत्राहो दिवः वय्यासमप्रवे वो सुते प्रोक्षामि इति मन्त्रोक्तमप्युपेय प्रतीयमानमन्त्रोक्तारयितुकृत्यवप्रतीत्येव तयोक्तविषयस्य प्राप्तत्वाच्च । अतएव—निर्विधिं अर्चुर्बुक्तकृत्यप्राप्ति यन्त्रिहम् । यथा प्रपणे । तत्र मन्त्रस्य व्याख्यैवेत्येवप्रिय प्रत्ये तद्विषयमापकतया विधिरिष्ट एवेति भावः ॥

(पाक्षिकत्वानुगमेन नियमविध्यननुगमाक्षेपः)

ननु पाक्षिकत्वेनैव तदयोगस्यापि भेदादस्यनानुगमः;

रुहे मीमांसावीस्तुमे द्रष्टव्यम् । तदेवं मन्त्राणामर्थस्मात्-
कथेऽपि न विनियोगवैयर्थ्यम् । न चैवमपि ग्रामाण्य-
योगः । याथार्थ्यलक्षणस्य तत्त्वाविधानात् । सामादिसर्व-

स्य दण्डीस्य चोमयोरभावे दीक्षितदण्डस्य यजमानया-
रण एव विनियोगात् लौकिकस्यैव दण्डस्य दण्डीस्य नियम-
विधिः । दण्डीस्यैवभावे दीक्षितदण्डस्य मैत्रावरुणाय द-
ण्डस्य प्रयोजनापेक्षायां आलम्बनतया कार्यमात्रे समुचित
प्राप्ता दण्डीस्य प्रैपारितिकार्यान्तरपरिसेवाविधिः सप-
द्यते । अतश्च तत्तत्कार्याङ्गीकारे लौकिकदण्डस्याऽपि ग्रहणप-
तिरिति व्युत्पत्तकम् । नहि तत्तत्कृतपञ्चनेकत्वेऽपि वस्तुतः
कौतवाक्येन मैत्रावरुणाथैवेन विनियुक्तस्यैव प्रयोजनापेक्षायां
दण्डीस्येन कार्यविधाने सति अन्यस्याप्रकृत्युक्तिमिति कौ-
स्तुभे द्रष्टव्यमित्यर्थः । वस्तुतस्तु—विषयन्तराप्रवृत्तिसहि-
तत्वेत्येव लक्षणे निषेधेन अनेकविधप्रवृत्तेरनिषेधात् जि-
म्यन्तरास्य पूर्वोक्तरीत्या विश्वामित्राप्र यत्किंचिद्विषयप्रवृ-
त्तिमादाय तत्तद्विशेषमात्रेणोपेक्षितं न सार्क्येप्रसक्तिः इति
—अथेयम् ॥

(विनियोगविधिवैयर्थ्यपरिहारोपसंहारः)

तदेवमुपपादितं विनियोगविधिवैयर्थ्यपरिहारोपसंहारति
—तदेवमिति ॥ यत्तु—अन्यमन्त्रविनियोगवैयर्थ्याभा-
दनं तदप्राप्तितमेव प्रजया पशुमित्र प्रवयतीत्यर्थवादोपास्य-
हपतिप्रयनकलकलपस्तुसात्म्यनोपपादनापि । मन्त्रे हि पु-
रोडाशं प्रक्षप्युर्भूते वरु वे पशुपतिः प्रयताम् इति । यथैवं
भूते ॥ प्रथमत्वेन । अतोऽप्यर्थोपासीनकलकलं वरुपतिप्रय-
नोत्पादनकर्तृत्वोपकर्षं पुरोडाशप्रयनस्तुतिरेति ग्रहपतिप्रय-
नकलकलत्वेन पुरोडाशप्रयनं स्वीयं मन्त्रोपादानमिति शुण्य-
रिच्छयाद्यर्थत्वेनेत्यादिपदेनोपात्तम् । नच—प्रयनस्यार्थप्रा-
प्तत्वेनाविधेयत्वाद् विधिशेषत्वामात्रेण अर्थवादालक्षेणानुप-
पत्तिरिति—यावत्तयम् ; प्राप्तस्यापि अभ्युक्त्युक्तवत्प्राप्त्यर्थ-
तया विधानोपपत्तेः । यथाचैवं सति न रात्रिसनवदर्थवादस्य
पुरोडाशप्रयनकलकलप्राप्त्यर्थत्वेन मन्त्रोपादानानुपपत्तिः तथा
वीस्तुमे द्रष्टव्यम् ॥

(मन्त्राणां याथार्थ्यलक्षणग्रामाण्यम्)

एवमपि अनपिगतार्थगन्तव्यरूपप्राप्तावर्धनवमुक्तमनुव-
रति—नचैवमिति ॥ मिहितार्थानुवादकत्वेऽपि मन्त्राणां
वास्तवविषयीभूते व्यनक्तिस्वरूपे याथार्थ्यरूपेणैव ग्रामाण्यं
रुचिर्न । तावदेव च विनियोगव्युत्पादितत्वात् हेतुम् । गार्ह-
पत्य इवेत्यादि । सामादिसर्वदण्डादियज्यकिंवाऽऽर्चपरता
परस्परया, ननु साक्षात् ग्रामाण्यम्, गीहहमकत्वेनावो-
चक्यतामिति वेपथिदुपपादितेन परिहृति—याथार्थ्यल-
क्षणमेवेति ॥ अट्टकामस्य परैरतया याथार्थ्यलक्षणस्याप्यस्य-

मन्त्रसाधारण्येन ॥ पदार्थविषया । यथा हि शान्त्योर्ध
प्रति कारणभूतज्ञानविषयत्वाच्छ्रद्धः प्रमाणमिति सर्वदर्श-
नसम्मतं, तथा पदार्थज्ञानस्यापि कारणत्वात् पदार्थाऽपि

वात् पदान्तरसाह—सामादीति ॥ “प्रमाणं चाग्रहदे
वा तद्गर्न वा निरूप्यते ॥ पदार्थस्तन्मतिर्वा स्यात् वाक्या-
र्थविषयेऽपि वे”ति चोदनासूत्रमन्तकारिणावार्तिकोक्तं, तथा
—“अत्रानिधोयते यद्यप्यतिमूढान्तरं मनः । पदार्थानां
मूलत्वं दृष्टान्तोद्भवमावतः । साक्षाद्यपि कुर्वन्ति पदार्थ-
प्रतिपादनम् । वर्णास्तथापि नेतस्मिन् पर्यवस्यन्ति निष्फले ।
वाक्यार्थमित्येव सेषा प्रवृत्ता नान्तरीयकम् । पाके ज्वादेव
वाद्यानां पदार्थप्रतिपादन”मिति वाक्याधिकरणगतवार्तिकोक्तं
च पदार्थज्ञानमन्त्रातस्यापारः तद्वा पदार्थानामेव धर्मप्रमा-
णत्वमिति मन्त्रान्तरमवलम्ब्याह—यथाहीति ॥

(पदार्थग्रामाण्यनिरूपणम्)

भूतमाविषदायां स्रष्टव्येणाविद्यमानानामपि ज्ञानविष-
यत्वेन स्रष्टाद् ज्ञातत्वाभिद शान्त्योर्ध प्रत्यपि कारणत्वोप-
पत्तेन दोषः । नचैवं गीह्यादीनामपि पदार्थमित्येव ग्रामाण्य-
पत्तिः, इष्टत्वात् । नच चोदनेव प्रमाणमिति नियमव्याकोपः
तस्य प्राधान्यपरतयाप्युपपत्तेरित्यप्राप्तावर्धनवत्त्वादित्यर्थः ।
अतएव—“तद्गतानां क्रियायै न समान्नायोऽर्थस्य तन्नि-
मित्तता”दिति सूत्रे अर्थवैयर्थ्यावयवव्याख्यानं कुर्वता भाष्य-
कारेणोक्तम्—“पदावि हि स्तस्मन्मयैवमिधाय निरुतव्यापा-
राभि, अथेदानीं पदार्था अवयवताः सन्तो वाक्यार्थं नयन्ति”
—इति ॥

(प्रकाशकात्मवरीत्या याथार्थ्यलक्षणग्रामाण्य- संभ्रमयद्वातन्त्रिकारणे)

यत्तु—प्रकाशकारा कल्पसूत्रग्रामाण्यसाधनाधिकरणे इ-
त्थं ग्रामाण्यप्रकरमाहुः । याथार्थ्यलक्षणग्रामाण्यसौकारे ज्यो-
तिशेनः स्वर्गसाधनमिति लौकिकवाक्येऽहितादिप्रतिपादकगा-
क्यादिवचनेऽपि तदापत्तेर्न तद्विधया ग्रामाण्यम् । अपितु
यतोऽवगच्छस्य कर्मणे धर्मवैयर्थ्येयत्तापत्तया, तदेव धर्मं ग्रामा-
ण्यम् । तद्व्यतिरेकेन धर्मप्रत्येयव्युत्पत्तेः । अस्तिचेदं धर्मग्रा-
माण्यं स्पृष्ट्वादीनाम् । मन्त्रादेः तद्व्यतिरेकप्रवर्तकत्वाभ्यनु-
ज्ञानात्, मन्त्राणामपि म्भारकत्वेन नियतत्वात् । तन्मन्त्राया एव
स्पृष्टेः श्रेयसाधनत्वोपयोगित्वात् । मन्त्राभावे प्यानापुष्याया-
न्तराणामुपयोगित्वेऽपि मिहितत्वपक्षितात्त्वान्वाधेयसाध-
नताभावाप्रातिव्यासप्रसङ्गः । अतएवोक्तम् धार्तिके—
“तस्माद्यान्वेव धाम्नामि वेदमूलनष्टिकमात् । अवस्थितानि
तैरेव ज्ञातो धर्मः परत्पदः ।”तथा—“वेदेनैवाम्यनुज्ञाता ने-
पायैव प्रवृत्ताः । सिलानामभिधेयाना मन्त्रवत्परुमारिणु ।
सेपां विपरिचैतनु कुर्वता धर्मसहिताः । वचनामि प्रमाणानि

यत्तु दृष्टार्थत्वं नियमविधिलक्षणं कैश्चिदुक्तम्, तदुत्तरेऽह-
मिद्वारात्स गृह्यत इत्यादावप्यासत्वाद्युपेक्षितम्; पोडशि-

(नियमविधौ विधिरसायनतत्त्वण्डनयोरुभयो-
रप्युक्तत्ववर्णनम्)

तदुक्तम् ॥ उपहृन्नेऽथः स्वायो दक्षिणेति दक्षिणां
विधाय श्रुते स ब्रह्मणे देयः इति विधौ औदुम्बरत्वमसौ दक्षिणे-
ति दक्षिणां विधाय ऋतयेवे भ्रातृते 'स श्रियाय सगोत्राय ब्रह्म-
णे देयः' इति विधौ आनुष्कागोष्ठिप्रकरणश्रुते सर्वे ब्रह्मणे परि-
हरतीति विधौ न परिसङ्ख्यात्वेऽस्तिप्राप्तेः । सर्वोक्तिसाधार-
णेष्वक्षयसंज्ञासोपहृतिः श्रेयः अयं ब्रह्मणे अयमन्वेयामिति नि-
र्धारणासंभवाद् अनिर्धारिताप्राप्तांशपूरणफलकत्वादिति । यदपि
विधिरसायने एतेषामपूर्वविधित्वमुक्तं, यच्च तत्त्वण्डने नियम-
विधित्वमेवेत्युक्तम्, तदुभयमप्यसत्तः; आचार्योक्तयथाद्युत-
लक्षणादुत्तरेण ब्रह्मसंवेगस्य तदितरत्विक्संबन्धस्य विधेयता-
वच्छिन्ने प्राकृतदीक्षणीयस्थानापने निष्प्राप्तयेन परिसङ्ख्या-
त्वस्यैवापत्तौ तल्लक्षणसंभवाद्, सर्वे इत्यविधयो नियमविधय
इति प्रमादमात्रेणैवदृष्टानां नियमविधिराज्ञाकारे गुणकानवि-
धीनानपि नियमविधित्वापत्तेः । सङ्कतलक्षणप्रवेशमात्रेण त-
त्तद्विधित्वाभ्युपगमे तर्ककाम्यविधानपि तत्तत्कारे वाचका-
भावादनिरर्पितपदमन्वेयस्यैवमप्योपेत्य । अतो नेदं लक्षणं
युक्तं इत्यभिप्रेतैवायोग्यादृष्टतिष्ठितं नियमविधिलक्षणमुक्तं
पूज्यपदेः । "स ब्रह्मणे देयः" इत्यत्र परिसङ्ख्यात्वं दर्श-
यिष्यते ॥

(अपूर्वविधिलक्षणनिरूपणम्)

एवं परिसङ्ख्यानियमविधिलक्षणं प्रदर्श्य तद्वेदपठितं अ-
पूर्वविधिलक्षणमाह—अतएवेति ॥ नियमातिरिक्तत्वविशे-
षणाद् न पृथक्वाक्येऽतिव्याप्तिः न वा परिसङ्ख्यातिरिक्त-
त्वविशेषणाद्गृहमेधीयगताज्यमात्रविधायित्वाप्तिः । लक्षण-
समन्वयोऽस्मिन्नादिवाक्ये स्फुट एव ॥

(आज्यभागविधेरध्वरक्षनाद्याल्लक्षणस्य न परिस-
ङ्ख्यात्वमिति खंडनमतनिरूपणम्)

यत्तु—अत्र खण्डनकारेः आज्यभागविधेः सिद्धान्ते न
परिसङ्ख्यात्वम्; कस्मिन्पि मीमांसाग्रन्थेऽस्य परिसङ्ख्यात्वेन
व्यवहारादर्शनात्, नेदान्तप्रश्नेष्वपि तददर्शनात्, किंतु
अपूर्वता बोधकलोप इति व्यवहारदर्शनात् अपूर्वविधित्वमेव ।
इनामएगुणमिसत्र तु अन्यप्राप्तमात्रेण शोऽर्ज्यसद्विषयत्वसा-
म्प्रापरिसङ्ख्यातत्त्वप्रभो दीक्षितानाम् । अतएव न "तत्र
वाच्यत्वे"ति सप्तम्याः प्राप्त इति सप्तम्या सामानाधिकर-
ण्यस्य, यथा गृहमेधीयाज्यमात्रविधौ वातं प्रकृता पञ्चम
एव पक्षे परिसङ्ख्यात्वमुक्तम्, चाष्टमस्य इति । आप्यकारि-
णापि दक्षमे सप्तमपादे आज्यभाषवेदेति सूत्रे आज्यभाग-

ग्रहभागव्यासत्याष्टार्थत्वात् । अतएव नियमपरिसङ्ख्या-
तिरिक्तलक्षकविधित्वमपूर्वविधित्वमिति तल्लक्षणमपि सुस्थम् ।

देहि दृष्टान्तं व्याकुर्वता यथा गृहमेधीये पञ्चमे पक्षे इत्युक्तम् ।
न यथाऽऽष्टमे पक्षे इति । किंस गृहमेधीयाज्यमात्रवर्णनस्य
सिद्धान्ते परिसङ्ख्यात्वे गृहमेधीयाधिकरणदिकान्तरितोत्तरा-
धिकरणे "सिद्धकृतिप्रतिषेधः स्या"दित्यत्र गृहमेधीय एव प्रा-
कृताहपुनःश्रवणं कर्त्तव्यमित्यत इति भाष्यादौ कृताचिन्ता-
त्वोक्तिर्युक्ता स्यात् । सिद्धान्त एव विन्तोपपत्तेः । नच—
परिसङ्ख्यालक्षणसत्त्वे कृतो न परिसङ्ख्यात्वम्? इति—या-
क्यम् । तत्रान्यत्र प्राप्तोत्तरमात्रम् । अयंच तत्र प्राचां
ग्रन्थः—आज्यभागयोर्हि प्रकृतौ श्रुतमागुरुपत्यतिरेकेण प्र-
करणात्तानकत्वं सापूर्वद्वारेण वागगतव्यापाररूपमस्ति, तद्-
पलक्षणार्थं चेदमाज्यभागपुनराज्ञातम् । अन्यथा आनर्थक्य-
मिति । अनेन चानर्थक्यबलात् प्राकृत एव करणोपकारः ।
तत्रानेकज्ञान्योऽपि इह वाक्यसंबन्धात् आज्यभागमात्रमि-
च्छित्तया जहृत्सार्वलक्षणया लक्षितमुपदिश्यते इति तेनैव
गृहमेधीयः करणोपकारापेक्षो जात इत्यपूर्वतेति सिद्धान्त उ-
पादिष्टः । अतः प्राकृतस्यैवोपकारस्य आज्यभाषविशिष्टस्य
विधानाद् तत्र वाच्यत्वेति विधेयवाक्ययोः भेदगर्भे परिस-
ङ्ख्यालक्षणं तल्लीलपूर्वविधित्वमेवेत्युक्तम् ॥

(आज्यभाषादिविधेः परिसङ्ख्यात्वसमर्थनपूर्वक-
तत्त्वण्डनलक्षणम्)

अत्रेदमवधेयम्—आनर्थक्यबलात् कल भवतां लक्ष-
णश्रयणं, तत्वातिदेसतः प्राप्तेः पूर्वं प्रकृत्या आज्यभागमि-
धानेन फलतोऽज्ञान्तरनिरुत्तरलक्षणपक्षतया सार्वक्योपपत्तौ
कथमेवेति न विद्यः । वापिवाच्यसंख्यालक्षणोपिः प्राचां ह्यपि
न विष्यानर्थक्यमूला, किंतु आज्यभागकिसामात्रविधानान-
र्थक्यमुल्लिख्येव तदन्वये प्रतीयते । तथाहि—आन्ये ता-
वन्नेवेवं लक्षणोपपादितो, तत्राज्ञे तु उपमितया प्रकृता
लक्षणद्वारा नियन्तरप्राप्ताज्यभाषाभ्यां गृहमेधीय एकवा-
क्यतां गतः । तस्यादानुयायिकेन अद्वितीयत्वेन न संबन्धे
गृहमेधीयस्तेन अपूर्वं इत्यपूर्वतामुपपाद्य नन्वेवं प्रत्यक्षेऽप्यु-
क्तमिदं तत्त्वण्डनं नक्षरेणादीनामपूर्वत्वं सादित्यात्तदो-
त्तरत्वेन सार्धं विवरीतं ग्रन्थः ॥ इदमाहुस्त—कथमिति
प्रकाराद्वयो वागगतव्यापारविशेषोऽपेक्षितः, तेन यः प्रका-
रविशेषसम्पर्कः शब्दः स एव तदाकाह्याद्व्युत्पन्नैकवाक्यता-
मुपगन्तुमलम् गम्यत । नच क्रियान्तरं स्वस्तेनैव क्रियान्त-
रितव्यापारो भवति, प्रकारसंपादनंतु तद्व्यापारः स्यात्,
न हि क्रिययोः स्वल्पेण संभवति संघर्षः, किंतु हारविशेषो-
पस्थितः । नच उपप्लोमादियु कृतं दारमति । येन वागगत-
व्यापारतामसुवीर्यं । प्रकृतिवच्छब्दस्य प्राकृतसाक्षात्पान्तर-
कथं संपादगर्थं प्रकारं प्रतिपादयन् एकवाक्यतां मुधेन

लकायनिश्चायकाभावाद्रामाण्यम् । न ह्यत्र प्रत्यक्षादि
मूलम् ; तेषां धर्माधर्मयोरप्रवृत्तेः, वेदस्य च प्रत्यक्षप-
ठितस्यानुपलम्भात्, उपलम्भे वा स्मृतिप्रणयनवैयर्थ्यात्,

हारीताः शूद्रः कात्यायनो मुक्तः । प्रचेता नारदो योयी वो-
धायनम् तथा । सुमन्तुः काश्यपो वसुः पैठिनो व्यस्र
एव च । सत्यप्रतो नरदाज्ञो गार्ग्यः कृष्णार्थिनिस्त्रया । जा-
बालिर्जम्बदग्निश्च योपाक्षिर्वैश्वसेनश्च । इति धर्मप्रणेताः षट्-
विंशत्ययः स्मृताः । इति पैठिनोकाश्च तेषाः । महामारत-
रामायणासांध्यपातकलपाष्टपतर्वेणाशरीनां च धर्मशास्त्र ए-
वान्तर्भावः । सांख्यशास्त्रं पञ्चन्यायं भगवता कपिनेत्रेण
प्रणीतम् । तथा पातञ्जलं पादचतुष्टयात्मकं पतञ्जलिना प्रणी-
तम् । पातुपतं भगवता पशुपतिना यवाभ्यायं प्रणीतम् ।
शैब्यमश्वत्थामस्य पातुपत एवान्तर्भावः । एवं वैष्णवं नारदा-
दिभिः कृतम् । पाञ्चरात्रस्यास्य वैष्णवमश्वत्थामे अन्तर्भावः ।
बामागमादिर्ननु शास्त्रबाधमेवेति बहवः । तदेवं पुराण-
दिचतुष्टयं वेदानामुपात्तमिति व्यवहितेति ॥

(वेदाङ्गनिरूपणम्)

अङ्गानि च शिक्षाकल्पव्याकरणदण्डनिर्दिष्टज्योतिरा-
दयः षट् । तत्र सर्ववेदसाधारणी "अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामी-
त्यदिपञ्चखण्डात्मिका पाणिनिप्रणीता, अन्यैश्च मुनिभिः प्र-
तिवेदशास्त्रं भिन्नरूपतया प्राप्तिषास्त्रसंज्ञया प्रणीता च
शिक्षा । कल्पाः शास्त्रान्तरीयास्तत्संहारेण वैदिकानुष्ठानक-
मविशेषानाम् बोधायनापस्तम्बादिमुनिभिः प्रणीताः । वैज-
याप्याश्वलायनप्राश्नायकादिमुनिप्रणीतानां सूत्राणामत्रैवान्त-
र्भावः । तदुक्तम्—यार्तिके—“सिद्धस्यः प्रयोगो वैः क-
र्मणामनुगम्यते” इति ॥ “कल्पा लक्षणाभिनि सूत्राणीति-
प्रवक्षते” इति ॥ व्याकरणमष्टाध्याय्यात्मकं महेश्वरप्रसादाद्-
शब्दा पाणिनिना प्रणीतं माहेश्वरम् । वीष्मारादिव्याकरणाणि
न वैशास्त्रम् ; लौकिकप्रदमात्रसामुदाय्याः कथानख्यादयः । नि-
रुक्तं भगवता यारक्षेन छमात्रायः यमात्रात् इत्यादिना
प्रयोदशाध्याय्यात्मकं प्रणीतम् । निषण्डसंज्ञककथाध्याय्यात्म-
कस्य प्रत्यस्य यास्कप्रणीतस्य तदितरलोचानां चैवानैवान्त-
र्भावः । ज्योतिषं च भगवता आदित्येन वर्गादिभिश्च प्रणी-
तम् । छन्दस्तु भगवता पित्रदेन अष्टाध्याय्यात्मकं प्रणीतम् ॥

(सर्वेषामपि विद्यास्थानानां स्मृत्यधिकरण- विषयवोपपादनम्)

तदेवं दशभिः संहिता ऋग्वेदयजुर्वेदसामाथर्ववेदाध्याय-
त्यारो वेदा इति चतुर्दश धर्मस्थापनम् । एतामेवचतुर्वेदचतुर्वेद-
गान्धर्वाशाखसंज्ञेयवेदेः संहिताम्याश्रयश्च । अपि वेद-
दाचारामनुष्ठीनामपि धर्मं प्रामाण्यं वक्ष्यते ; तथापि वेदाम-
न्दरुपत्वात् शन्दस्वरुपतादभिप्रायेण संख्येति न विरोधः ।

प्रत्यक्षपठितवेदानीमुच्छेदस्य वैदिकवेद्यापरिगणनं
शास्त्राणां मात्राप्रमाणपरिमाणेन पाठ्यमानतया कल्पयितु-
मशक्तेः । नापि मित्यानुमेयो वेदो मूलम् ; स्मृतोर्मूलसामा-

तत्र वेदानां ग्रामाण्यस्य पूर्वमेव साधितत्वात् तदतिरिक्तानि
प्रत्यक्षमूलदृश्यान्वितिरिक्तानि अदृश्यान्वितयायानि धर्मस्थानत्वेन
परिगृहीतानि वेदमूलकतया साधयितव्यप्रमाणताकानि तानि
सर्वान्गोलेदाहरणमिति भावः ॥

(स्मृतीनां मूलोपेक्षायां मूलस्य प्रत्यक्षदेरस- मवादाग्रामाण्यनिरूपणम्)

स्मृत्यन्तत्वात् रविकर्तृसरणैर्न पीक्ष्येत्त्वादवयवं तत्प्रणे-
तृभिः अष्टकसंख्येयैः साध्यासाधनभावं केनचित् प्रमाणेना-
वधार्य प्रणीताः । अत एव स्मृतिसमाख्याच्युपपत्तेः । तच्च
साध्यसाधयवभावावधारणं प्रत्यक्षद्विना न संभवतीत्याह—
नह्यत्रेति ॥ अयंमूलवत्त्वेन च कृतस्य तस्य ग्रामाण्या-
नित्ययान्मूलस्यानुपपत्तेः वेदस्यद्वयं तद्व्यञ्ज्यम्, तदव्यनुप-
लम्भादुक्तमित्याह—वेदस्यचेति ॥

(उत्स्रञ्चश्रुतिमूलतयशङ्कातन्त्रिकारणे)

मन्वस्त्वदादिभिः अनुपलम्भेऽपि मन्वादितिः प्रत्यक्षपा-
ठेनोपलब्धः इदानीं च पुरुषप्रभावाद्भुतस्यः देशान्तरे वा कै-
श्चित्प्रभावादेऽपि नास्माभिरुपलभ्यते, अस्माभिरपि वा पठ्य-
मानोऽपि पराप्रकरणदिपठितत्वात् नास्माभिः स्मृतिमूलत्वेन
ज्ञायते इति यथासंभवं कल्पनोपपत्तेः कर्पं निश्चयाच्चात्प्राव-
नित्य इत्यत आह—उपलम्भेऽपिषेति ॥ उत्स्रञ्चश्रुति-
मूलत्वं निरस्यति—इदानीमिति ॥ आग्रामाग्रामाणिनामभ्ये-
तूषां अनेकस्मृतिमूलभूतानेकश्रुतिपात्रयस्मादानुपपत्तेः । एक-
विंशत्यनुक्तं ऋग्वेदे ऋषयो विदुः । सहस्राध्या ग्रामपेदे
यजुरेकशताधिकम् । नवाप्यष्टपवेणाद्येति प्राहुः पञ्चदा-
स्यकम् ॥ इति महर्षिशिष्येण तत्तद्देशीयशास्त्रानां परिगण-
नस्य तदानीं च वर्गासंख्येयसिद्धयेऽप्येव देशान्तरे पा-
ठसंभवादुत्साहकत्वेन न शुच्यं । देशान्तरेपठ्यमानश्रुति-
मूलत्वकल्पनापि तावदापेव मन्वादितिभ्यामनुपपत्तौ स्मृति-
प्रणयनवैयर्थ्यापत्तेरेवापुःशेषः । अथवा देशगतिः शास्त्र-
इति पर्यायवाचका इति ॥

(नित्यानुमेयवेदमूलकत्वनिरासः)

यदनं शुशोच्यते—“यं वेदमस्यसाकमेव सिद्धेनैवानु-
मेयाः श्रुतयः, किंतु मन्वादोनामपि स्मृत्यन्तरेषाणुमेयाः,
एवं ततः परमपि; ननु केनापि दृष्टा इति नित्यानुमेयश्रुति-
मूलत्वं इति, तदपि निरस्यति—नार्थीति ॥ पारमेषस्य स्मृत्यन्त-
रस्य ग्रामान्तरे यदिकचित्मूलप्रमाणवत्त्वात्सापि श्रुत्येवमित्य-
कस्याभावेनानुपात्तानुपपत्तेः यदिकचित्मूलकत्वातीतरे अन्य-
स्यान्यदन्तरपरापत्तिः । शिष्टादिनांनु अपाहरेयत्वेन अन्य-
मूलत्वतोनात् श्रुतिकल्पकत्वमिषोश्च इति वैयर्थ्यनिरासः ॥

(२ अभिकरणम् ।)

विरोधे ॥ धुतिरिच्छानामपि नौदुस्वर्गं सगं पेष्टि-
सप्येयानिस्मृतीनां धुतिमूलन्यामिदेषात् प्रामाण्यम् । न-
चौदुस्वर्गं सृष्टोद्ग्रायेदिति प्रत्यक्षधुतिविरोधात्तदनुपपत्तिः ।
परस्परविरोधापेक्षानामपि ग्रहणाग्रहणादिशुनीनां बहुतो द-
र्शनेन विरोधे सत्यपि तत्कस्यैव बाधयामावात्, तद्वदेव
विरूपेण विरोधस्य परिहर्त्तुं शक्यागच्छ । न ह्यत्र प्रत्यक्ष-
धुत्वा स्मृतेर्मूलान्नाह्ना निरन्ते, येन कल्पनामूलेष्वेदा-
दिद्वयस्यधुत्वा विरूपेण स्मृतेर्बाधः स्यात् । न वा
शैत्योप्ययोरित्यात्र विषययोस्तत्त्वविरोधः, येन धौण्यप्र-

(पूर्वाधिकरणेनापवादिकसंग्रहयुपपादनम्)

“विरोधे त्वनपेक्षं स्यात् अतस्ति ह्यनुमान”मिति विद्वान्त-
सूत्रगतसुखान्तरितसनीयत्वेन सूचिततत्सूत्रपूर्वशेषाधिकरण-
निचारे दर्शयितुमुदाहरणमाह—धुतिविच्छिन्नानामपीति ॥
अपिचाप्येन यदि सिद्धैर्बर्णिकपरिग्रहानुपपत्तिप्रसूतधुतिमू-
लकत्वेन मन्वादिस्मृतीनां प्रामाण्यं, तर्हि विद्वानामपि आ-
प्तमुच्छेदोत्पत्त्यु प्रामाण्यम् इत्याद्येपरिग्राह्या आपवादिविही-
नसंगतिः सूचिता ॥

(आदिपदेन अष्टाचरवारिशादित्यादिस्मृतिद्वय-
संग्रहनिरूपणम्)

आदिपदेन यमौदुस्वर्गं सृष्टोद्ग्रायेदिति प्रत्यक्षधुतिविद-
द्यायाः सर्ववैष्टम्यस्मृतेरुदाहरणत्वं, तथा “जातपुनः कृष्णवे-
द्योऽग्नीनादधीत” इति धुत्वा विद्वद्वाचा “अष्टाचरवारिशादधे-
पर्यन्तं वेदमज्ञाचर्यमि”ति स्मृते, तथा “न दीक्षितस्याजस-
श्रोयात्” इति निषेधापेक्षितावधिसमर्पिकाऽग्नीवोर्मये स-
क्षिते यनमानस्य गृहेऽहितव्यमिति धुत्वा विद्वद्वाचा “जी-
तराजको भोत्याम” इति स्मृतेरुदाहरणत्वं सगृहीतम् ॥ स-
क्षोमण्डपे उदुम्बरदक्षस्य कष्टमूर्ध्वतया यजमानसंमित नि-
खयं स्थाप्यते । तर्वादुम्बरीचन्दसार्थः । धिकल्पयेनेति ॥

(स्पर्शनवेष्टनयोः प्रयोगभेदेन धिकल्पनिरूपणम्)

वर्गः दौर्लभ्ययोर्विकल्पासम्बन्ध परस्परालन्ताभावसमा-
नाधिकरणयोः विरोधस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् प्रत्यक्षवाचि-
तत्वेन न शैत्यानुमानं समवतीति युक्तं प्रयोगावहारलक्षणो
बाधः, इष्टं तु स्पर्शनवेष्टनयोः परस्परालन्ताभावसमानाधिकर-
णयोः प्रयोगभेदेन धिकल्पेन निवेद्यतां संगवात् युक्तं श्राम-
व्यमित्यर्थः । सत्यमेवेति । घृष्टादिदर्शनानन्तरं व्याप्तिलक्षणे
सत्यपि जिज्ञासाभावेऽनुमित्यनुदायाव परोक्षज्ञाने अववाऽनु-
मित्युपाययोरेव तस्याः कारणत्वमित्यर्थः ॥

(वैसर्जनहोमीयमिति विषयान्तरगवेषणप्रयो-
जनम्)

अत्र “हेतुदर्शनापेति पूर्वतुष्टानन्तरमूतम् । तत्र यदि प्रत्य-

क्षशेषेण शैत्यानुमानस्य सृष्टेः प्रमेयावहारलक्षणो बाधः
स्यात् । न स्वतन्त्रमिन्द्रियैः विरूपेण द्वयोः संगमादिति प्राप्ते—
आप्यकारणं विद्वान्मिन्द्रियम्—यस्यैवानुमानेऽनुमेयवि-
ज्ञासायाः कारणत्वात् प्रत्यक्षमुत्ता च स्पर्शविधानेनावेष्टित-
त्वरूपेणौदुस्वर्गयोः परिच्छिन्नप्रामाण्यज्ञासाभावेन नौदुस्वर्गवि-
ष्टनविषयस्युत्पत्त्यनुमानसम्भवः ।

तथा प्रत्यक्षधुतिविरोधाभावेऽपि यत्र लोभादिदर्शनं,
यथा वैसर्जनहोमीयं यामोऽभ्यर्च्यः परिगृह्यमान्यादीं तत्रापि
न धुतिकल्पनं वृत्तहेतुरेव मूलगोपपत्तेः इति ।

धुतिमूलकत्वात्सम्भवं, तदा स्मृतेर्मूलान्नाह्ना प्राग्व्यादिमू-
लकत्वमेव युक्तं कल्पयितुम् । तत्र वेष्टनस्मृतेरुदाये दानेन
वज्रलोमः, अष्टाचरवारिशात् ब्रह्मवर्षस्मृतेः नृपुनकत्वप्रच्छा-
दनम्, राजकयावधिसमृतेः सुमुद्रावेति । सम्भवति चेदं दृष्टं का-
रणमिति पीरुपेयत्वादिहेतुत्वत्प्रदर्शनपरतयैका माप्यकाः
पूर्वशेषतया व्याख्यास्य अधिकरणान्तरपरतया पक्षान्तरेण
व्याचर्यी । तत्र प्रत्यक्षधुतिविरोधेनैव सत्यहेतुना पूर्वनाम-
माप्यसिद्धौ लोभादिहेतौ दृष्ट्यान्वाचयमूलस्य कथने प्रयो-
जनाभावेनापरीतोपात्त द्वितीयव्याख्यानं कृतम्, तदेव युक्त-
मिति तन्मते उपादायति—तथेति ॥ वैसर्जनहोमीय-
मिति ॥

(वैसर्जनहोमीयपदार्थः आदिपदेन यूपहस्ति-
वाक्यसंग्रहश्च)

अग्नीषोमीयपक्षो. तत्रो प्रकल्पने अग्नीषोमप्रगयनार्थं युज-
मानं पत्नीपुत्रान् आनुयाहवेन बाधसा सद्यस्य बासतोऽन्वं सु-
चयुपनिषय्य युष्टेतीति शालामुपीनामीप्राहवनीयेषु वतुप्री-
तेनाज्येन बत्वारो वैसर्जनहोम्या विहितता । तदानीं वैसर्जन-
होमीयमित्यर्थः ॥ आदिपदेन यूपहस्तिनोदानमाचरन्तीति स्मृ-
त्यन्तरग्रहणम् । यूपो इत्यत्रो वैसर्जे येनैतिष्ठियुत्पत्त्या यूपयं-
नार्थं वाच्यो यूपहस्तिपदसार्थः । तस्य तत्तद्वर्णनार्थोक्तिः
यूपं वेष्टयतीति वेष्टनविधानात् बाधयेव भाजातम् ॥

(आप्यकृतसंभतस्योकाधिकरणद्वयस्य धार्तिकका-
रमतरीत्या खण्डनम्)

एवं आप्ययतेनाधिकरणद्वयं व्याख्यातम् । तद्वर्तिककारेण
वृत्तितम् । तथाहि—प्रत्यक्षधुतिविरोधे स्मृतीनां मूलमूलभु-
त्वाभावं किं शपयमावात् बाधकसत्त्वाद्वा । नाद्यः, मह-
र्षिऽप्रीतोत्त्वोः शिष्टैर्बर्णिकपरिग्रहादियेनस्मृतिविषेदापि
धुतिसाधकस्याविशेषात् । नान्त्यः, विरक्षधुतिदर्शनरूपस्य
बाधकस्य भौहिववादिषु धुतिषु बहुतो दर्शनेन व्यभिचारात्,
विप्रकीर्णसाख्यानपरधुतीनामस्मादिभिः अनुपलम्भेऽपि
मन्वादीनां महत्तद्वेनसुप्रलम्भरूपबाधकत्वापि अभावात् ।

यद्वा—शाक्यादीनामपि क्षत्रियप्रमिद्वेदं दर्शनं तन्म-
येन तत्प्रणीतमृतीनामपि वेदमूलकं, तन्मूलो वेदधे-

णत्वात् तेन पूर्वं प्रामाण्ये अभिहिते त यत्र नास्ति तत्रा-
प्रामाण्यमुच्यते इत्येवमस्य प्रत्युदाहरणं सतिमन्वात्र प्रत्यक्ष-
सूत्रे प्रत्यक्षादिमूलत्वेनाप्रामाण्योक्त्यापि वरपसूत्राधिकरणे
स्वातन्त्र्येण प्रामाण्याभावे उक्तेऽपि च वेदमूलकतया प्रामाण्य-
ज्ञानिरासस्यान्यत्राहुतावाद्यतामर्थतां प्रमाणभासतिस्मरणेना-
प्यावसंयतिर्यामिमेव विषयप्रदर्शनपूर्वं पूर्वपक्षप्रारम्भे—
शाक्यादीनामिति ॥

(शाक्यादिस्मृत्यप्रामाण्यवर्णनस्योपयोगः)

नवंपादमात्रस्य मन्वादिप्रयोगः, “यदि तानादरेणैषां न
कथ्येताप्रमाणता ॥ अत्राप्येवेति मत्वाऽन्ये भवेयुः सम-
दृश्यः । शोभासौकर्यहेतुकिञ्चिदावश्येन च । यज्ञोक्तपद्धति-
सादिसागभ्रान्तिमवाप्नुयुः । अनिराकृत्य तान् सर्वान् धर्म-
द्विर्न उच्यते । इत्यादिवार्तिकोचरीत्या तत्कथनस्यावश्य-
करत्वात् । अतश्च यद्यपि शाक्यादिभिः स्वप्रमाणानां वेदमूल-
त्वेन प्रामाण्यानङ्गीकाराग्रहं तस्मिन्नेव प्रयोजनम् ; तथापि
वैदिकानामेव वेदमूलत्वप्रान्तेः प्राप्ताया निराकरणद्वारा आ-
भस्त्यनिराकरणेनैवैनामभारम्भो युक्त इति भाषः ॥

(शाक्यपदस्य यागुपतयाश्चरात्रादिकर्तृत्वप्रसङ्गात्-
निरूपणम्)

अत्रच शाक्यादिपदं यानि त्रयीमित्रैः न परिगृहीतानि
किञ्चित्प्रतिप्रधर्मकमुक्त्यायानि शोकोपसप्रद्वलमरयातिपूजा-
प्रयोजनपरानि त्रयीविपरीतासंबन्धदृष्टोमादिप्रत्यक्षानुमानो-
पमानार्थापत्तिप्राप्त्युक्तिलोपोक्तियद्वानि सारथ्ययोगपात्ररात्र-
पात्रपतनिर्येव्यपरिगृहीतपर्यायधर्मनिबन्धनानि, यानि च वा-
ह्यस्यमि म्लेच्छाचारमिप्रकमोज्ञानाचारनिबन्धनानि तत्रणे-
तुगासुपलक्षणम् ॥

(मन्वादिस्मृतीनामपि शाक्यादिस्मृतीनामपि
प्रामाण्यशङ्का)

श्रुतिस्मृतिचंदादिकतिपयाहिंसासद्वन्द्वानुदयादिनिबन्ध-
नदर्शनेन तन्माध्वपतितचैत्यवन्दनादीनामपि युक्तं धर्मव-
मिलमिश्रं पात्रं पूर्वपक्षे हेतुं दर्शयति—क्षत्रियत्वप्रसिद्धे-
रिति ॥ स्मृतीनामपि इत्यादिना त्रैमूर्तिकतया संभावितवेद-
संयोगमन्वादिप्रणीतस्मृतीनां वेदमूलकतया प्रामाण्यं, एवमा-
सामपीति दृष्टान्तोक्तिः सूचिता । तेन तद्वदेव मूलानुमतस्या-
नुपलक्ष्यविरोधः । प्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वप्रमाणे तावत्परिहृतो श-
पितः । अनुना मलिनशाखासुमूलत्वपक्षे तु विरोधशङ्कैव वास्ती-
त्यभिप्रेत्य तत्पर्यं दर्शयति—तन्मूलैति ॥ एवं च यावत्
किञ्चित् विद्यन्तमपि कारं वैदिकक्षत्रियमात्रं प्रसिद्धं गतं त-
त्प्रत्यक्षवाचापिचंपादेऽनुत्तराश्चामूलम् । तेनास्मिन् पक्षे

शान्तिं प्रार्थन इति प्राप्ते—क्षिप्रैर्वर्णिकानां धर्मत्वेन परि-
हृत्य पूर्वविकरणश्रुत्यहेतोरभावात् प्रत्युत अप्रामाण्ये-

यम्ये यदोचते च तत् प्रमाणीकृत्यदिति दोषो नापद्यत इति
भावः ॥

(शाक्यादिस्मृत्यप्रामाण्यव्यवस्थापनम्)

तेषां स्मरणादिति ॥ “या वेदयागाः स्मृतयो याश्च
काश्च इत्यर्थः । सर्वासा निष्कलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः
स्मृताः” इत्यादिना मन्वादिभिः अप्रमाणत्वेनैवैषां प्रमाणानां स्म-
रणात् इत्यर्थः ॥

(शाक्यादिस्मृत्यप्रामाण्यस्य सूत्रारूढत्वनिरूपणम्)

सूत्रार्थ इति ॥ सूत्रयोरप्यं इत्यर्थः । वेदविद्वेषरूपे विरोधे
त्रयीवाक्यमेवंत्रयीवर्णकं अन्येत्समप्रमाणम् । अथवा—शा-
क्यस्य क्षत्रियत्वप्रतिषेधस्य च प्रकृत्यन्वयप्रतीतिरिति विषय-
शाक्यस्य तदनुगतात्वात् स्वधर्मविरोधे तदुक्तमनपेक्षमित्या-
द्यसूत्रार्थः ॥

(शाक्यमनुस्मृत्योः साम्यशङ्कानिराकरणेन धै-
र्यमनिरूपणम्)

नवीनं मनोरपि क्षत्रियत्वेन प्रवक्तव्यतावपि—“यद्वै किञ्च
मनुवत्तद्वै प्रेणम्” इति युक्ता तस्य तद्वैमनुज्ञानात् । या-
क्यादिभिश्च स्वप्रतिपायावेषु बहुनामसद्वैतानामेवोपादानान्
मस्यापि सदेतोरदर्शनाभावात्पेक्षम् । मन्वादीनां तु हेतुमत्या-
भावात् वचित्वाप्येऽपि वा “वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयस-
करः परः” इत्यादिना प्राधान्येन वेदमूलत्वस्य धर्मोऽभिप्रा-
यात् हेतुविकरणस्याप्येवार्थवादमात्रेणात्र दोषः । अत्र एव
शाक्यादीनां हेतुत्वात् “हेतुक्रान्तकृतीति वाक्येनापि
नाच्ये” इत्यादिनाऽसंभाव्यत्वमुक्तमिति द्वितीयसूत्रार्थः । वे-
दमूलकत्वकल्पनानुपपत्तेरिति पदं हेतुदर्शनस्यानुप-
लक्ष्यं दृश्यम् ॥

(याश्चरात्राश्च प्रामाण्यवर्णनम्)

यत्तु सारथ्ययोगपात्ररात्रिषु क्षिप्रैर्वर्णिकपरिग्रहः, स
न तन्मूलः, किंतु त्रिष्विदमवापनीयोपनिषद्व्युत्पत्त्यादि-
संहितामूल एव । अत एव क्षिप्रैर्वर्णिकापरीगृहीतवाक्य-
मप्रतिपादकानां तेषां अप्रामाण्यम् । यत्तु तत्रैतत्तत्समसंवादि
तत्प्राप्त्यानामिषाद्विगमिदं नामाधमपरिमहपरातुज्जवाभिप्रा-
यमेवेति तदनुष्ठानमपि न तन्मूलम् । शिष्टानामपि तु पूर्वेषां
तदमहागममूलमेवेति न दोष इति सर्वेषांप्रामाण्यमिति
वक्ष्यः ॥

(श्रुत्यविच्छेदाद्ये याश्चरात्रादीनामपि प्रामाण्य-
मिति श्रुतिमूलकतत्सिद्धान्तनिरूपणम्)

पृथपादेसु यत्प्रत्यक्षश्रुतिगुलं दृश्यमानक्षिप्रैर्वर्णिकपरि-
गृहीतं तदर्थं प्रामाण्यमुक्तं वीक्ष्यते । अत एव “साहस्यं योगः

न्यन्यासत्वेऽपि वेदन्यासत्वाभावेनानुमानानुपपत्तेः, मनोर-
प्यनुमेयत्वकल्पने अन्धपरम्परापक्षे । अतश्च सम्मूलत्वा-
सम्भवाद् आन्यादिमूलत्वेनाप्रामाण्यमिति प्राप्ते—

शिष्टानामपचादवधिगीतरम्परया ज्योतिष्टोमादेविव-
ष्टकालज्ञमक्षणादिष्वपि धर्मत्वेनाधर्मत्वेन च परिग्रहा-
भ्यन्यादीनां द्वैवर्णिकत्वेन वेददर्शनसंभवाच्च तन्मूलत्वमेव

(आन्यादिमूलत्वेनाप्रामाण्योपसंहारः)

एतेनाक्षेपाभावात् दृष्टार्थापत्तिरपि निरसनीया; प्रा-
न्तिप्रतारणादिमूलत्वस्यापि संभवात्, एवमाचारानुष्ठानस्यापि
ज्ञानपूर्वकत्वात् पूर्वोक्तानुष्ठानां ज्ञानकरणविहासायां प्रमाणमू-
लत्वात्संभवात्, आन्यादिमूलत्वमेवैवैवमिति प्रमाण-
पूर्वपक्षमुपसंहरति—अतश्चेति ॥

(सिद्धान्तसूत्रेऽनुमानशब्देनार्थापत्तेरेव ग्रहण-
मिति निरूपणपूर्वकं स्मृतिप्रामाण्यप्रतिज्ञा)

तन्मूलकत्वमेव युक्तमिति ॥ दृढसकलसर्वैर्गणकशिष्ट-
परिग्रहान्वयानुपपत्तिप्रसूतदृष्टार्थापरवा शुद्धिमूलत्वमेव तेषां
कल्पयितुं युक्तमित्यर्थः । यत्तु—“अपिवा कर्तुं सामान्यात्
प्रमाणमनुमानं सा” इति सूत्रपञ्चानुमानबन्धसारस्यात् वैदि-
कशब्दानुमानपरिग्रहेण नन्वादिसृष्टिः धर्मं प्रमाणं वेदार्था-
नुष्ठानमिः अनुष्ठायमानार्थकत्वात् वेदपरिग्रहानुष्ठानेन प्रामा-
ण्यं सृष्ट्याचारो वेदमूलो वैदिककर्तृत्वात् धर्मत्वस्थितित्वाद्वा
असंपादिगतामिहोत्पत्तिरित्यनुमानेन च श्रुतिमूलत्वं केचि-
स्तामयन्ति । अहोर्कुर्यन्ति । च प्रकाशकारास्तथैव, तदर्थकामा-
नुष्ठारिस्त्वस्याचारेण व्यभिचारदयुक्तम् इति ॥ अत एव द-
र्शितं कौस्तुभे विस्तरेणोपपादितं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ अतः सूत्र-
भाष्यगताः तुमानोक्तिरर्थापत्तिरेव । अतः सैव श्रुतिमूलत्ववापने
प्रमाणमिति भावः ॥

(अनुपलम्भमितिचोपपादनपूर्वकप्रत्यक्षपठित-
श्रुतिमूलत्वव्यवस्थापनम्)

श्रुतिमूलकत्वे विद्ये सा श्रुतिः प्रत्यक्षपठितेवावधारिता म-
न्वादिभिः । अस्माकमुपलम्भान्तु स्वाध्यायाध्ययनवाक्ये
स्वाध्यायपदमहिम्ना एकस्वाध्यायनस्यैव शास्त्रान्तराधिकारे
तादृशविषयमात्रेण शास्त्रान्तराधीतानामध्ययनभावादेव ।
अध्ययनं विनेवोपायान्तरेषां वापदोऽपि तत्तरेष्वप्युपमान्त-
रार्थातृशक्तानां प्रमादात्कस्यापि युक्तं पुनरेव तत्तरेष्वप्यनेन
धोनुमप्यशक्येऽपलम्भायोग्यत्वादेव नानुपपन्नः । एकशास्त्राधी-
तानामपि च श्रुतीनां क्रतुप्रकरणगतानां तदर्थं बाधित्वा पुन-

युक्तम्, न तु आन्यादिमूलत्वम् ; तत्कारणस्यापचादवधिज्ञा-
नस्य च कल्पने गौरवाच्च । श्रुतिश्च प्रत्यक्षपठितेव तन्मू-
लम् । न च स्मृतिप्रणयनवैयर्थ्यम् ; शास्त्रान्तरोपसंहारेणाध-
वादोपोद्धारेण न्यायसिद्ध्यर्थकमनेन च स्मृतिप्रणयनसार्ध-
त्वात् । अतो मूलश्रुत्युपस्थापकतयैव धर्माधर्मप्रमाणप्रयो-
जकत्वं स्मृतीनामिति सिद्धम् ॥ १ ॥ इति प्रथमं स्मृत्य-
धिकरणम् ।

पथमस्य पुरुषधर्माधिकृतानां पुरुषधर्मत्ववाधेन क्रतुधर्मत्वस्य
मन्वादिवादादिकत्वव्यतिथिर्ना चेदानीन्तनैः पुरुषैर्विर्णयेतुमशक्ये-
रुपलम्भायोग्यत्वम् । मन्वादीनां तु सर्वज्ञत्वेन प्रत्यक्षपाठेना-
वधारणसंभवात् प्रत्यक्षपठितेव श्रुतिमूलत्वमित्यभिप्रेत्याह—
श्रुतिश्चेति ॥ दृश्यते च स्पष्टमेव मन्वादिवादाः प्रत्यक्ष-
पठिता एव तत्तत्तद्विषयमूलम् । यथा “यां जना इति मन्त्रोऽ-
ष्टकासृतेः । यथा तर्ह्यर्थवादो मनुष्याच्च आयतेस्मिन्नु-
क्ष्णं वेदतः(१) वाद्यतः” इति अर्थवादः—महोक्षं महान् वेति
सृष्टेः । एवमितरस्यापि । एवं उपेनुपगमनादाचारानां “त-
स्याच्छ्रेयांसं पूर्वं पापीयान् पचादन्वेति” इति वयनप्रकरणगता-
र्थवादो मूलम् । एवमन्यत्राप्युक्तमित्यर्थः ॥

(स्मृतिप्रणयनसार्धक्योपपादनम्)

तेषां श्रुतिगलक्षे स्मृतिप्रणयनवैयर्थ्यमाशङ्क्य निराकरोति
—नचेति ॥ अर्थवादोपोद्धारेणेति ॥ अभिहितरुपा-
र्थवादस्यानेन विधिमन्त्रोपसंहारपेक्षानीन्तनैः कर्तृमशक्येते-
षां ज्ञानार्थं तत्प्रणयनसार्धक्यमिति भावः ॥

(स्मृतिप्रामाण्यव्यवहारस्य गौणत्ववर्णनपूर्वको-
पसंहारः)

ननु सृष्ट्याचारानां श्रुत्यनुपासकत्वेनोपक्षीणानां कथं
धर्माधर्मप्रमाणजनकत्वम् ? तस्य वेदैकमन्यत्वेन तद्व्यवस्थासंभ-
वात्, इत्यत आह—अत इति ॥ एवं च तत्प्रामाण्यव्यव-
हारो लिङ्गादीनामिव भाषः । धर्माधर्मप्रमाणनिरूपणप्रतिज्ञा-
प्याप्तये मुख्यभाषाधारण्येनेति भावः ॥ यत्तु—भाष्य-
कारेण प्रपाकरणादिस्मृतीनां परोपकाररूपदृष्टावर्त्तनेन तया पुन-
नुमनाग्राह्यकारणां सुश्रीतिरूपदृष्टावर्त्तनेन प्रामाण्यमुक्तम्, त-
द्वार्तिकं एव विरक्तं द्रष्टव्यम् । यानि च पूर्वोक्तानि धर्मस्या-
नानि चेयुच यस्माददृष्टेऽर्थः स प्रत्यक्षादिमूल एव । तत्र य-
थावयं दृष्टादृष्टप्रयोजनमिमांश आकरे द्रष्टव्यः । विस्तरना-
द्यन्त्ये इति ॥

इति प्रथमं स्मृत्यधिकरणम् ॥

कृत्वा चेदं करोमीति"ति श्रुतियोषित त्रमोऽनुष्ठुत शक्यते ।
स्वातिपदार्थानां च बहुत्वात् पूर्वाह्णादि काल प्रयोगविध्य
व्यापक परिमाण न शक्यतेऽनुपदीयुम् । न च श्रौतवेऽपि

(वेदकरणवेदिकरणपदयोरेव)

पूर्वपक्षसाधक श्रुतिविरोध दमंशितु श्रौते इत्युक्तम् ।
तमेव विरोध दर्शयति—नहीति ॥ वेदं कृत्वेति ॥ वेदो
नाम सम्मार्जनसाधनदमंशुष्टि । तस्य वरण नाम वन्दना-
प्रतिपादनादिसंस्कार । वेदिनाम शार्दूलपल्लवनीयकोमये
चतुर्लुङ्खलाता भूमि । तत्करण नाम वेदेन सम्मार्जनमुद्ब-
नानादिसंस्कारवेति वेदवेदिकरणशब्दयोरेव ॥

(आचमनादीनां प्रयोगविध्यसंग्रहेण गौणक्रमवि-
रोधसमर्थनम्)

श्रुतियोषित इति ॥ एतच्च शुश्रूषपाठस्थानमुरयप्र-
स्थापयत्यस्मिन्पदप्रमाणमन्यन्ममाप्रसोपलक्षणम्, अथां
द्विहमस्मापि प्रयोगविधिभिषेयत्वात् । प्रत्यक्षपुत्रप्रधानविषे-
रेव अङ्गविष्येकवाज्यतामानावर्णनया प्रयोगविधिष्यपदेव-
त्वात् प्रत्यक्षश्रुतिविहितत्वविरोधः । एवञ्च स्मार्तानां भुता-
दिनिमित्ताचमनादीनां भेदेन होमवत् वैदिकेस्त्वहं कमनियमे
मानामाद्यात् वैदिकानामेवाह्नानां क्रमाधाराणात् प्रयोगवि-
धिना च नियतक्रमवापामेव पदार्थानां विधानात् तद्वहिर्भू-
ताचमनादीनां नैव प्रयोगविधिसम्भव इत्येव ॥

(मध्ये आचमनानुष्ठाने पूर्वाह्नप्रयोगप्राग्भावादि-
बाधापक्षनिरूपणम्)

पूर्वाह्नादिरिति ॥ अग्निपदेनाग्निहोमप्रत्ययश्रुत काल
मोरपि सम्यह । यथैव "पूर्वाह्ने वै देवानामि"ति शुक्ला
पूर्वाह्नकालो विहित, तथैव प्रयोगविधिना अङ्गप्रयोग
विहितप्रधानाविधानेन युगपदनुष्ठानाद्योपादयन्तयौगपवादा-
द्योषाङ्गप्रधानानामाह्नानां च परस्पर प्रत्यासत्तिलक्षण प्रयो-
गप्राप्तुमावश्यकत्वं कालो बोध्यते । तयोरेपि मध्ये स्मार्त-
पदार्थानुष्ठाने बाध स्यादेवेत्यर्थः ॥

(परिमाणस्यापि प्रयोगविध्यवगमनिरूपणम्)

प्रयोगविध्यवगतं चेति ॥ किं कथितपदार्थो विस्मृतः ।
कृत वा तर्पमिति सन्नेहेन वैशुल्याद्यहोदये "यथैव श्रद्ध-
या करोमि तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति"ति वचनावधत्तासिद्धवपल-
जनवपनवपस्यमाननियमानकप्रधत्ताविराहात् । पदार्थानुप-
देष्टव्यत्वात् सफलवदिवपदार्थानुष्ठाने कृतेऽपि सत्पुण्यप्राप्तये कृ-
ताहृतसन्नेहेह्मावगमनेभवात् तस्य चातुपदपदार्थस्यार्थ-
परिपरीक्षोचन निमित्तं निराकर्तुमशक्यत्वात् प्रयोगवचनेन
शुक्लादिभिर्नियोजनानां प्रचयसिद्धेयसाधकवचनारणमार्थोदाघेय
मभिप्रेत्यागतं चेत्तुक्तम् । ततश्च प्रथमावर्तस्य परिमाणस्य
प्रथमपरिचित्यपदार्थानामतस्मात्पदार्थानुष्ठानेन अद्यात् पुन
तत्तत्प्राप्तानिरूपणादिति तत्रैवगुण्यायाइत्यस्य सम्बद्धत्वमिति

प्रमादे पदार्थमैवात् पदार्थभूतेभ्य आचमनादिभ्यो
दीर्घरथम् प्रमाणपूर्वकत्वात् प्रमेयावगमस्य प्रमेयावगतप्रमा-
णपरावर्तलोपक्षया प्रमेयवत्तावत्तस्य दीर्घत्वादिति प्राप्ते—

प्रितसंस्कारपाठमावान् पूर्वदोहंवेत्येन न्यूनपरलामप्रसंग
इत्यर्थः । तदुक्तं वार्तिके—“तथातिसयवत्सर्वं सार्ध-
वादाद्विपर्यतम् । न्यूनत्वाक्षमयावद्व विरुद्धा बाधते स्मृति-
मि"ति ॥

(अङ्गगुणविरोधेचेतिन्यायविरोधस्य पूर्वपक्षे अस-
कस्य परिहरणम्)

यत्तु—सिद्धान्ते “अङ्गगुणविरोधेच तादर्थ्यादि”ति द्वाद-
शिकन्यायेनाङ्गभूतानां इष्टगदीनां प्रधानभूतसोमकालानुरोधेन
“य इष्टे”ति वाक्यबोधिनपर्यवकालापर्यवहादिषु पदार्थत्वेन
प्रधानभूताचमनाद्यनुरोधेन तदङ्गक्रमादेरेव विरोधे सत्यपि
युक्तो बाध इत्युच्यते, तदनुषङ्गमिति—नचेति ॥ प्रथ-
माद्यगतमिति ॥ तेन प्रथमावगतेन प्रमाणवत्तावत्तनाचमना-
दिभ्यः क्रमादीनां बलीयस्त्वेति निर्णयते निराकाङ्क्षात्वात् पथाव-
यगत प्रमेयवत्तावत्तादवर्त्यमित्यर्थः ॥

(आचमनादिभिः स्मार्ते क्रमकालादेरपिरोधेन
सिद्धान्तः, तस्य सुब्रह्मद्वयं)

अत्र च “अपि वा कारणाप्रद्वये प्रयुक्तानि प्रतीयेन्” इति
सिद्धान्तसूत्रं कतिंककृता विरोधे सत्यपि प्रमेयगतत्वनाथे
नाचमनादीनां प्रामाण्यपरतया यथापठितावधिभिरुक्तपदार्थ-
पुनरप्यविरोधप्रदर्शनेन सूत्रास्य कर्तुं “तेष्वदर्शनात् विरोधस्य
समा विप्रतिपत्ति स्यादिति”सूत्रसमूहगतस्य “तेष्वदर्शनात्
विरोधस्य”स्यसाध्यानुष्ठानं कृत्वा विरोधप्रदर्शनपरतया अनुप-
कृतिर्लोपावधिनाऽपत्तारितम् । तत्र विरोधे तस्यपि प्रमेयवत्ता-
वत्तस्य प्रावृत्त्यहेतोस्तुन्यतु दुर्जन इति न्यायेनोपपादनी-
यतया शुभ्रवत्ताद्विरोधाभासत्वेन मुनःपदेतुतया तादर्थ्यदर्शन-
त्वेन सूत्रार्थं प्रथमतोऽनुष्ठुपाथ सिद्धान्तमाह—पदार्थमिति ॥
तत्त्वपूर्वस्माविज्ञाततात्परिमात्रतया धीतार्थमात्रेण निराकाङ्क्षा-
भावात्तया विरोधाभासे वत्तावत्तनास्य शुक्लादिमन्त्रापर्य-
वर्त्ततेह्मावगमनव्यवादेन प्रातिताम्यद्वानि तानुचित एवमेव,
एव स्थूलाकारस्यान्यपि, यथैवा करपोपकारतापधानां अ-
न्ययोत्तरमनुष्ठानाय प्रयोगविधेरनुष्ठानावगमनं प्रपत्ते । तेन
च बोधितप्रयोगवैयर्थ्यामेव पदार्थानामपेक्षित भवत्तादि
प्रयोगावच्छेदकतया अन्यीयमानं यावत्प्रमाणप्रातिपदार्थ-
योगविरोधेनवावच्छेदवत्तया कल्प्यते, नाकादीनां प्रयोगवि-
ध्यन्यमित्यर्थेनान्यदस्य वदमन्त्रत्वेनाङ्गप्रधानताभासत्वात् । नच
स्मार्तानां वैदिकेस्तद्वत् कने निरायकाभावात्, तेनहोमवधि-
भिरुपनिषत्तादितोषोस्थित्वा स्थानादेव तद्विषयोपपत्ते । यु-
क्तिकेनेन प्रवृत्त्यापि पदार्थबाधापरतया कर्तव्यपदार्थाधिक्यस्य
स्थानस्य बाधायोगात् ॥

घातिकाकारस्तु—न जिज्ञासाया अनुमित्यद्वयम्; अत्राद्यजिज्ञासायामपि तदुद्भात, सत्यपि वा तस्याः कारणत्वे अनुमितिविषयश्रुतेजिज्ञासितत्वाच्च । प्रत्यक्षश्रुतिविरोधानापे धा लोभादिमूलकवाङ्मोकारे अष्टाद्विस्तृतेरपि तदापेक्षः । अतश्च प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेऽपि स्मृतेः शिष्टत्रैविनिकपरिग्रहाविरोधेण श्रुतिमूलकत्वव्यवहारोपपत्तेर्युक्तमेव ग्रामा-

लतः परप्रत्यक्षस्याप्यस्मत्प्रत्यक्षसमत्वात् तदृष्टश्रुतीनां मूलत्वसंभवाच्च भाव्यकारोक्त सर्वथाऽप्राप्त्यर्थे स्थितिः ॥

(वेदमूलस्मृतिमूलप्रत्यक्षश्रुतिनिरूपणम्)

किंच जैमिनिः स्वकृते छान्दोग्यानुपदे ग्रन्थे—“वेदुतं वै वासः धीर्वासः श्रीः सामेति स्तोमीयापरिणगयायां नौदुम्परीणां प्रादेशमानाणां कुशानां स एकवा स तिष्ठतिः स एकदेशादिविद्वानुपायवगत्प्रकाराभिव्यञ्जकतया विद्वति-शब्दवाच्यानां स्थापनार्थं वास उक्त्वा तत्प्रसंगेनौदुम्परीवैष्ट-वशात्तस्योऽपि तामूर्ध्वदेहेन परिदेष्टव्येति शाव्यावन्तस्त्रा-प्राङ्गणगतप्रत्यक्षश्रुतिगूळवगेव श्रोतुम्परीप्रकरणे शाव्याय-निना तामूर्ध्वदेहेनोभयत्र वाससी दर्शयतीति ग्रन्थेन दर्शित-वानिति प्रत्यक्षैव श्रुतिः एवमष्टाव्यवहारिणश्चप्राचर्यस्मृतेरपि “अष्टाव्यवहारिणश्चप्राचर्यं सप्रेमं वेदमन्त्राचरन्मिति राजकोदाहृत्याथर्ववे-दपठितः प्रत्यक्षैव श्रुतिश्च मूलमित्युक्तहरणान्यव्युक्तानि ॥

(अष्टाव्यवहारिणश्चप्राचर्यं स्मृतिमूलप्रत्यक्षश्रुति-निर्देशः)

गवाधात्र विरोधोऽपि नास्ति तथा आकरे इदम्यम् । को-स्तुभे च । अतो न युक्तं प्रथमाधिकरणम् ॥

(घातिकाकारमत्वावतरणपूर्वकतन्मतोपपादनम्)

द्वितीयाधिकरणमप्यविरुद्धानामपि लोभमूलकत्ववने वा-नादिस्मृतेरपि तदापत्तेरुक्तम् । नहि “अपिवा कारणग्रहणे प्रयुक्तानी”ति अधिकरणेन इष्टमूलार्थभवाग्नौगवाचारग्रामाब्धं तापयिष्यते । नैनं तयतिरेकेण इष्टमूलवचनहेतुर्नैवाग्रा-माप्य सायेत, किंतु धर्मकुप्यानुग्रीयमान्त्वमेव । अन्वावय-हेतुर्मात्रं इष्टमूलार्थमेव उपन्यास इति तस्मिन्मधिकरण-द्वयमज्ञं आचार्यकृतमभिप्रेक्ष्य मतान्तरतया दर्शयति—**घा-तिकाकारस्त्यति ॥** चेष्टनं जानुप्रेषमिति ॥ अनव-मैशनादिस्मृतीनां प्रत्यक्षपठिततत्तच्छ्रुतिमूलत्वं प्रागेवोक्त-त्वात् यावच्छ्रुतिविषयं नानुप्रेषमित्यनुपपत्तेः चेष्टनपदमजह-स्यामंलक्षणयाऽऽस्तमूलस्मृतिविषयपरत्वात् आर्येयम् । अत-एवोक्तं न्यायसुधार्था—उदाहरणमाप्यमपि अष्टमूल-वक्ष्यस्मृतिविषयतया नेतव्यम् इति ॥

(यावच्छ्रुतिनिश्चयमननुष्ठानलक्षणमग्रामाण्यमि-त्यस्य सूत्राकृत्योपपादनम्)

ननु—अष्टमूलस्मृतीनां प्रत्यक्षमूलकत्वाभावेनाल-

प्यम्; परंतु यावच्छ्रुतिनिश्चयं चेष्टनं नानुप्रेषम्, अर्था-दाद्युचीतविधिमूलकत्वस्यापि स्मृतिषु दर्शनेन प्रकृतेऽपि तन्मूलकत्वस्य संभावितत्वात्तस्य चोत्थपनस्य प्रत्यक्षश्रुति-विरोधे आमासवसंभवात् । अतश्च यावच्छ्रुतिनिश्चयं अन-नुष्ठानलक्षणमग्रामाण्यमित्यभिप्रायं सूत्रमिति—प्राह ।

नवाध्यातार्यसंभवात् यथाश्रुतमूलानिश्चयेन अत्यन्ततरमू-तिरुत्पत्त्याद्योनेऽपि कथंचित्प्राप्त्याङ्गीकारे “विरोधेत्यने-क्ष”मित्यग्रामाण्यप्रतिपाद्यसूत्रविरोध इत्यत आह—अत-श्चेति ॥ गूळभूतश्रुतेः परप्रत्यक्षत्वेऽपि सप्रत्यक्षत्वाभावात् सप्रत्यक्षस्य तु मूलानुसन्धानसापेक्षत्वात्ततो दुर्बला, अतस्तयोः विरोधे यदनेषं श्रौतं विज्ञानं तदेव प्रमाणमादरणीयं स्यात् । असति हि श्रौतार्थेऽनुमानमनुमेतच्छ्रुतिमूलमा-वरणीयमिति पूर्वसुन्यतानुपक्रमयोगपदस्यानुष्ठानलक्षणप्रा-माण्यपरतया सूत्रार्थ इत्यर्थः ॥

(विरोधेतिवति सूत्रे पाठमेव योजनानामेवञ्च)

अनं सूत्रेऽनेषामनपेक्षमिति वकाररहिततत्सहिततया पाठमेव । यदा वकाररहितस्तदा यस्य वाक्यदोषश्च नास्ती-त्यर्थः । तद्वद्विस्तृतं व्याख्यात एव ॥

(अत्राद्वैतवातिकसिद्धान्तस्य घातिकाकारो-क्तः संवादः)

तदुक्तमाचार्यैः—“यावदेकं श्रुती कर्म स्मृती नाप्य-त्यतीत्ये । तावत्तयोर्विकल्पे श्रौताद्वैतानिमित्त्ये । अतश्चैवं श्रुतिस्मृत्योर्विरोधो योपदर्शयते । नात्यन्तमेव बाधत्वं गचा-प्यत्यन्ततुल्यता ।” इति ॥ यदा तु विरुद्धस्मृतिमूलभूता श्रुतिः स्वस्य प्रत्यक्षा, तदा द्वयोरपि विकल्पेन व्यवस्थया वा आदरः कार्य इत्यर्थेतिदोऽर्थः ॥

(घातिकाकारमते हेतुदर्शनाद्येति सूत्रयोजनाप्रकारः)

यच्च हेतुदर्शनाद्येति सूत्रं तत् प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धस्मृतिप्रसंग-गताचारमूलदानान्तनस्मृत्योर्विरोधे यथाऽऽप्त्यर्थादित्यर्थेद्वि-तजयनाभिवेदितानभसणादी तत्र संभवमूलान्तराया अता-द्विप्रदर्शनार्थत्वेन व्याख्येयमिति दिक् ॥

(घातिकाकारोपपत्त्यन्तरविपरणम्)

एवं तथास्यामा सर्वत्र च प्रयोगात् तस्मिन्पानद्याद्यभे-सधिकरणेन यथायंयम् । तद्वि प्रत्यक्षमूलार्थोपसंहारकर-प-सूयवचसा श्रुतिविरोधेऽनादरणीयत्वे घृतरां स्मृतिप्यनाद-रिदेरित्यपरीतोपेक्ष अज्ञानान्तर इत्यभाचार्यैरुक्तमुच्यते—**यथेति ॥**

(शास्त्रादिस्मृत्यग्रामाण्यवर्णनस्याधिकराणा-न्तरैरगतायेतानिरूपणम्)

अथिना वन्तुसामान्यारि”ति दूरोधिकरणदिनान्तसूत्रोपा-सप्तनुंसामान्यदेवोः शिष्टत्रैविनिरुपमिहृषपमुन्नेद्वैतलक्ष-

तेद्वयतः प्रमितस्य फलसाधनत्वामावाह्यं तेषामप्रामाण्यमिति

(शाक्यादिनिवृद्धाणां प्रामाण्यम्)

अप्रामाण्यमिति । अतश्चाहिंसायमैस्य शिष्टपरिग्रहेऽपि तस्य वेदमूलकत्वेनाप्युपपत्तेः तद्विषयशाक्यादिबचनानां शिष्टैः प्रामाण्यान्मनुस्मानात् मिश्रपरिग्रहात् न ततो क्वात् सदनुष्ठितं धेयस्साधनं मवतीति न तद्विषयतद्बचसां प्रामाण्यमित्यर्थः । तदुक्तं धार्तिके—तथाच प्रायश्चित्तादिदानाद्ये यो वाच्यमासीत् अन्यकविकृतं वा श्लोकं सृष्टं गोचार्यं मन्वादिर्वादिप्रायश्चित्तं “इत्याद्य तत् कथिदपि धर्मायं प्रतिपद्यते । धेदेनैवाभ्यनुज्ञाता येपामेव प्रवक्तुताः । नित्यानामभिधेयानां मन्वन्तरपुगादिषु । तेषां विपरिवर्तेषु कुर्वतां धर्मसंहिताः । वचनानि प्रमाणानि नान्येषामिति निश्चयः” इति॥ तथा—“सम्यै च पुत्राण्यु धर्मविष्टतिहेतुषु । वत्सं शाक्यादयस्तेषां को वाच्यं धेनुमर्हति” । अतस्सन्मूलकमप्यहिंसादिवचनं श्रुतिप्रसिद्धात्सदनुपभोग्यं अनिस्मरणीयं चेति॥

इति तृतीयं शिष्टाक्षोपाधिकरणम् ॥

(धर्माणां तद्व्यतिरेकस्य)

अध्या—अनेत्सुधर्मयोग “यं शास्त्रपरिमाणत्वादि” विपक्षतद्विद्वान्तसूत्रस्येहपूर्वपक्षत्वमभिप्रेक्ष्य वीरं पूर्वपक्षं विषयप्रदर्शनपूर्वकमाह—अनियद्धानामिति ॥

(आचारान्तमुद्योतप्रामाण्यपुर्वपक्षः)

निबद्धाचारविषयबचनानां सृष्टित्वेनैव प्रामाण्यात् तस्य च बक्ष्यमाणाक्षेपहेतोरसंभवात् अनुदाहरणत्वं सूचयितुं अनिवद्धानामित्युक्तम् । वचनोक्तसवादीत्यादिपदेन तत्तद्विधिमिमात्राचाराणां तथा “मोजनव्यतिरेकेण जतं न वास्ये” इत्यादि श्रुतिस्मृत्यविद्वदसंकल्पविषयायाः शिष्टप्रमनुष्ठेय संग्रहः । इत्यादिनेति ॥ आदिपदेन “श्रुतिः सृष्टिः सदाचारः सत्यम्” त्रियमात्मनः । सम्यक् संकल्पनः कोमो धर्ममूलमिदं स्मृतम्” । “धर्मम् देशे य आचारः” “आचारश्चैव साधुनाम्” इत्यादीनां संग्रहः । निश्चयादिति ॥ एतच्च किंवाचाराणां आचारानां अशब्दपरत्वात् पुत्रमहितवोधकत्वात्पक्षेऽप्युपलब्धम् । एवं स्मृत्याधिकरणसाधितप्रामाण्याखेपमुपहर्तुमिति—अप्रामाण्यमिति ॥

(धर्मवृत्त्याऽनुष्ठाननिवन्धानाचारप्रामाण्यसिद्धान्तः)

धर्मवृत्तेति । एतदाहलं स्वयमेव स्पष्टीकरिष्यते । धर्मवृत्त्या शाक्यादिभिः अनुष्ठेयमानाचारप्रामाण्यव्यावृत्तये—वैदिकैरित्युक्तम् । साक्षात् परंपराया वा वेदविहितवार्तित्वकणशिश्रुतगुणैरिष्यते । स्मृतिचर्चयेति ॥

(श्रुतिस्मृतिचिरुद्धाचाराप्रामाण्यनिरूपणम्)

शिष्टत्रैवर्ण्यपरिमितो नास्ति वेदमूलकत्वेऽनवस्थिते इति क्षोभाधिकारणाभावे सृष्टिवेदेन वेदमूलकत्वमित्यर्थः । अत एव श्रुतिस्मृतिविद्वद्धारणेन सत्यापि धर्मत्वस्मरणं मानुज-

॥ ३ ॥ इति तृतीयं शिष्टाक्षोपाधिकरणम् ।

व्यापारिणयादीं श्रुतिविरोधादेव विरोधाधिकरणव्याजेन श्रुतिमूलकत्वकल्पनम् । सृष्टिविरोधे तु वयते । अतएव श्रुतिस्मृत्यविद्वद्धानां योगादिस्मृत्युत्पत्त्याऽसंभवात्तानां सदाचाराणां वेदमूलकत्वम् । अत एव सृष्टौ “श्रुतिस्मृत्यविद्वदो यस्त सदाचार उच्यते” इत्युक्तम् इत्यर्थः ॥

(धर्मव्यतिक्रमादिनाऽऽचाराप्रामाण्यशङ्का)

अत्रच सकलसदाचारमूलभूताया एकस्या एव श्रुतेर्मूलकत्वनं अथवा मिमानामित्यत्र निर्णयः, कांस्ते द्रष्टव्यः । एवंच अशब्दरूपाणां आचाराणां आत्मनुष्ठेय मूलभूताव्यावृत्त्यापत्त्येन प्रामाण्यप्रयोजकत्वे स्मृत्यधिकरणेन शिष्टेऽपि केमाचित् शिष्टैरित्यविशिष्टादिभिर्मन्त्रानि कमादनुष्ठेयमानानां अहत्त्वान्नमनश्च तद्वाह्योपक्रमरूपसाहचर्यादीनामपि प्रामाण्यापत्तिः । तथाचतुष्टयेति “ब्रह्मविद्यायते तृष्टिः श्रुतेऽपीह ब्रह्मणि । शाक्यस्य वा कुष्ठेऽपि केन्दमाद्यगद्येण । यदुहिंसारिख्यद्वये तुप्यमिति हि द्विजाः । तेभ्य एव तु बह्वेभ्यः शाक्याः कुक्ष्यति परिकिताः । शूद्राभ्रमोजनेनापि तुष्यन्त्यन्ये द्विजातयः । खमत्सुल्लुतां प्राप्य दादिगालस्य तुप्यति । अन्ये तु सव्यवीकेन चेतसा तप्त कुर्वते ।” इत्यादिवातिकोक्तरीत्याऽनवस्थितत्वात् वेदमूलकत्वासंभवात् प्रामाण्यानापत्तिरित्याह निराकर्तुमाह—व्यतिक्रमेति ॥

(धर्मवृत्त्याऽनुष्ठानभावेन व्यतिक्रमाद्यप्रामाण्येऽपि इतरेषां सदाचाराणां प्रामाण्यमेवेति निरूपणम्)

इन्द्रविष्टादीनां पूर्वोक्ताचरणस्य “श्रुतिप्रामाण्यापत्त्या न दोषोऽत्र अभिप्रायः । अनुपपत्तिपेक्षायां संज्ञोच्यते च । यथावा नाभिरुद्धत्वं तथा तद्व्यतिरेक्यते” । इतिवार्तिकोक्तप्रकारेण कोस्तुभापुपपादितेन विरोधपरिहारसंभवात् नैव विद्वद्भवम् । धर्मवृत्त्या अनुष्ठेयमानत्वाभावाच्च न सदाचारत्वमपि । अतस्तेषां शोभकमारिरूपरूपमूलत्वायैव प्रामाण्यम् । एवमात्मनुष्ठेयैश्च तन्मूलकत्वसंभवः, तद्विषये अप्रामाण्येऽपि श्रुतिस्मृत्यविद्वद्धानुष्ठेय संभवत्वेन च । अतएव आत्मनुष्ठेयमैजवत्त्वगन्धेरे निर्णयिकायाः “यदेव किंचिदनुचानोभ्युह्यत्वात् तद्वचती” इति वेदेन प्रमाण्यान्वयज्ञानात् धर्मवृत्तापनत्वस्य सृष्टावप्युक्तेः धर्मं श्रुतेः शाक्यवर्तमाने प्रामाण्यमव्याहृत्यैवेत्यर्थः । एतेभ्य—नित्यानुष्ठेयत्वस्य पूर्वैवेति निराकरणत्वं प्रत्यक्षश्रुत्यनुष्ठेयस्य स्वात्मनः प्रत्यक्षप्रतिपादात् श्रुत्यनुष्ठेयत्वसंभवात् अप्रामाण्यम् इति—निरस्तम् । “यदेवे” श्रुतेरेव प्रत्यक्षप्रतिपातात् इत्यादिपरस्य धर्मत्वबोधिकायाः स्वस्यानुष्ठेयत्वमेव तन्मूलकत्वोपपत्तेः । अत्र सत्तान्तरनिरासः नैस्तुमे द्रष्टव्यः ॥

इति चतुर्थं आचारप्रामाण्याधिकरणम् ॥

नैव तेषां स्मरणद्वेदप्रामाण्यवतिरिरेव च तन्प्रामाण्य-
स्वीकाराद्वेदमूलत्वकल्पनानुपपत्तेरप्रामाण्यमिति—सूत्रार्थः

॥ २ ॥ ६ ॥ इति द्वितीयं विरोधाधिकरणम् ।

(३ अधिकरणम् ।)

शिष्टाकोपे ॥ स्मार्तानामरचमनादीनां श्रौतैः क्रमका-
रपरिमाणदिविरोधे श्रौतवात्क्रमादीनामेव प्रायस्त्वात्

तद्विषयस्मृतीनामप्रामाण्यम् । न हि “क्षुते आचामेदि”ति
विहितस्य स्मार्तस्याचमनस्य वेदवेदिकरणमप्येवमुद्यमे “वेदं

पाश्चात्तं वेदः पाश्चात्तं तथा । आत्मप्रमाणान्वेतामि न
हन्त्यान्मि हेतुभिः” इति मह्यभारतवचनेन प्रामाण्यमुक्तं,
तथापि “ओ यदंशेन मार्गाणां चेदेव न विरुध्यते । सोऽसि प्रमा-
णमित्युक्तं केपांश्चिदधिकारिणामि”ति मुक्तिराण्यतश्चतुर्षो-
प्यायवचनेनाधिकारिणोपपत्तयः उपसंहृतमिति दर्शितं भा-
ष्येन । यथासैवं सत्यविरुद्धानां शास्त्रादिप्रमाणानां प्रामाण्यं
तदपे विरसिष्यते ॥

(स्मृत्यधिकरणगतस्य प्रामाण्यवर्णनस्याधि-
कारिविरोधपरतया योजनम्)

यत्तु स्मृत्यधिकरणे सांख्य्यादीनां बाह्यग्रन्थानां जोषयोग-
प्रतिपादनं, तत्तु धर्मेनोक्तसाधनज्ञानोपयोगिवैरोप्यादिविप्रतिपा-

दकमुक्तिकथनपरतया न धर्मोपपत्तेशपरतयेति न विरोधः ।
एवंसति यद्यपि तापनीबादिप्रत्यक्षश्रुतिगृह्यस्य कामागमस्य
प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धस्य वा प्रामाण्यं दुर्निवारम् ; तथापि “पाश्-
चात्तं मागवतं तन्मं वैपानसाधिमम् । वेदत्रयान्तस्मृदिषु क-
मलापत्तिरुक्तवान्” । तथा “अत्यन्तस्मृतितामि हि द्विजानां
वेदमार्गैः । पाश्चात्तादयो मार्गाः कालेनेवोपकारकाः” ।
तथा “शापाद्वा गौतमादीनां पापाद्वा महतां नराः । ये यता
वेदबाह्यत्वं ये च संकीर्णयोगिनाः । वेदधिक्रियन्ते तन्मादौ
लोचद्वाध यथायथम्” इत्यादिपुराणवचनेभ्यः अधिकारिविरो-
धपरतयेष्टमेव तन्प्रामाण्यं, नतु वेदिकाधिकारिविषयम् । अत-
एव—तेषु न शिष्टत्रैवर्णिकपरिमह इत्यलं विहारेण ॥

इति द्वितीयं विरोधाधिकरणम् ॥

(विरोधाधिकरणेन द्वेधा संगतिनिरूपणम्)

एवं पूर्वोक्तिकरणे भाष्यकारमते श्रुतिविद्वज्ज्ञाना उपवर्षाभवा-
र्थस्मृतीनां स्वरूपेणैवाप्रामाण्ये साधिते वार्तिककारमते च अन-
नुष्ठानलक्षणप्रामाण्ये साधिते संगतिः प्रत्यक्षश्रुतिविरोध एव
क्रास्ति क्व नास्तीत्येषं पञ्चलकाधिकरणोत्तरमहीनाधिकरणप्रशु-
तित्वेन विचारकरणेन कोष्ठोपशान्तिकारणैश्च संगतिः अ-
थवा श्रुतिविरोधे सखिपि स्मृतिप्रमेवस्य पदार्थत्वात् प्रा-
त्ययेन प्रामाण्यमित्यपवादकरणाद्वापवादिकीं संगतिं वा स्पष्ट-
त्वात् तथा गृह्यदर्शितामपि सिद्धान्तोपक्रमतां प्रयोजनमायावा-
चोपेक्ष्य विषयं प्रदर्शयन् पूर्वपक्षमेवाह—स्मार्तानामपि ॥
“आचान्तेन यज्ञोपवीताना कर्तव्यं” “दक्षिणाचारेण कर्तव्यं”
इत्यादिस्मृतिविहितानामित्यर्थः । अतिसमस्तौ दक्षिणेन ह-
स्तेन आचारेण कर्तव्यमित्यर्थात् “लोहितोष्णीया” इत्यत्रैव
अग्रासदक्षिणहस्तविधानं हेतुम् ॥

(शास्त्रान्तराधिकरणगतार्थताशङ्कानिरासः

स्मृतिपदेनेतिनिरूपणम्)

शास्त्रान्तराधिकरणसमाप्तिं “अपि वा क्रमसंयोगात् निधि-
श्रृणकत्वमेकस्या अवशिष्टे”ति सूत्रेण क्रमकालपरिमाणविरो-
धात् आद्यान्तरीयपदार्थोपपत्त्येवमाख्यं “विरोधिनां त्वसं-
योगादैककर्मैः तत्संयोगाद्विधीनां सर्वकर्मप्रत्ययः स्यात्” इति
सूत्रेण पदार्थानां क्रमादिनापकर्तव्यत्वे इति न तेन गताम्यता,
तद्वैभक्त्योः श्रौतत्वेन अन्यतरसमवायस्यात्वात् पुक्तं पदा-
र्थानां बाधकत्वम्, इह ॥ ग्रामाण्यदौक्यादस्तु यावत्त्वमिति
मा० ७

शङ्कोत्यानसूननेन परिहर्तुं—स्मृतीनामित्युक्तम् । आचा-
रापरिधानाभिलक्ष्योक्तशङ्काम् । तत्रस्यैव प्रमेयपक्षस्य प्रमाण-
यत्वावलम्बावाच्योपपत्त्यात् नानेनापि तस्य गताम्यमिति
भावः ॥

(आचमनादिभिः क्रमस्य विरोधसमर्थनम्)

विरोधे इति ॥ यद्यपि भोजनानिहिततत्तत्प्रत्ययमनस्य
पुरवर्षत्वात् सर्वप्रयोगादौ किममाणस्यापि तस्य मध्ये प्र-
सक्तैरविरोधः ; तथापि द्वयोः पदार्थयोः मध्ये श्रुतादिनिमित-
ताचमनस्य क्वचर्षस्य प्रसक्तैर्भवेत्येष सः । अतएव निवर्त-
कपदार्थकरणव्यवस्थसकस्य श्रुतादिनिमित्तस्य प्राप्तौ यद्यपि
नाचमनविधानं, किन्तु “क्षुते निष्ठोक्ते चैव परिधानेऽनुपा-
तने । न तु कर्मस्य आचामेद्विषयं श्रवणं स्मृतेः” इतिस्मृ-
तिविहितदक्षिणकर्मस्योपपत्त्येव विरोध इति तस्यानुदाहर-
णत्वम् । एवं यज्ञोपवीतस्यापि “खदोपवीतिना भाष्यम्” इति
स्मृतौ सदाग्रहसंयोगात् पुरवर्षत्वेनैव विधानेऽपि “अजपवी-
तस्य यत्करोति न तत्कृतम्” इत्युत्तरार्धेन कर्तव्यकर्ममात्राह-
त्वेन विधानात्स्वरूपेण तस्य विरोधाभावेऽपि प्रत्यक्ष पुन-
स्तमीकरणे नष्टस्य पुनर्धारणे वाऽस्त्येव सः । एवं शिलाबन्ध-
नेऽपि इत्युदाहरणत्वम् । एवं दक्षिणवाक्येऽपि भोजनादौ
पुरवर्षत्वेन विहितस्य दक्षिणाचारव्यवस्थस्य विरोधाभावेऽपि कल-
र्यस्य तस्यास्त्येव विरोधः । इत्यहयेनानुष्ठानेऽभिलम्बापरपर्या-
यप्रयोगमाश्रुभावसंकेतेन हस्तेनानुष्ठाने बाधकतः । अतो पुक्तं
सर्वेषां उदाहरणत्वं विरोधप्रसक्तयेति भावः ॥

वदेयु उभयत्रापि शक्तिः; आर्याणामेवोभयत्र प्रयोगात् ।
तत्रापि वधिद्वयवदोषस्य नियामकता—यथा “यत्रान्या
ओपधयो म्हायन्ते अर्धेन भेदमाना इवोचिहन्ती” एतेन यव-
शब्दस्य द्वैधशुक् एव शक्तिः । त्रियश्रुपु तु लक्षणादिरिति
॥ ५ ॥ इति पञ्चमाधिकरणे आर्यप्रसिद्धिनियामक-
तापरं ग्रन्थमधर्षणम् ।

एवं चा—यत्र मातुलस्यापरिणयादौ स्मृत्याचार्योर्वि-
रोधमशोभयोरपि श्रुतिकरणकत्वानुरयवत्त्वमिति प्राप्ते—

इदृशाधिकरणकपन्धनसंक्षेपेन लक्षणस्या यत्र तु कथंविदपि
न शक्यसंबन्धलाभः, तत्र शक्तिप्रयाद्वैलम्भः । नियाम-
कैति ॥ यत्रायाणामेवोभयत्र प्रयोगस्तत्र “अभियुक्तता ये
ये बहुशास्त्राद्वर्तिनः । ते ते यत्र प्रयुज्जीरन् स सोर्यलत्वतो
भवेत्” इतिवार्तिकद्वितीयरीत्या निर्णयः । अतएव—अ-
सति शक्ययोगेऽपि नक्षतिः । यत्र त्वेतवोरेवोभयत्र प्रयो-
गस्तत्र शक्यप्रयोगस्य नियामकत्वत्वर्थः । यमशब्दस्येति ॥

(संभवद्विप्रतिपत्तिकानामन्युकाधिकरण-
विषयस्यम्)

एतच्च पूर्वोक्तरीत्या शक्तिरूपेण यवशब्दस्याप्रयोगविप्र-
तिपत्त्यविषयत्वात् भाव्यकारदर्शितव्यवद्विप्रतिपत्तिविषयत्वेन
कथंविदुक्तमपि संभवद्विप्रतिपत्तिकोदाहरणान्तरोपलक्षणार्थ-
त्वेन व्याख्येयमिति ध्येयम् ॥

(विप्रतिपत्त्यधिकरणप्रयोजननिरूपणम्)

प्रयोजनं पूर्वपक्षे घटदन्तप्रवृत्तिषु विरल्येन, सिद्धान्ते-
क्षममप्यत्र विवरयो न । तथा पीड्याद्वयस्य पूर्वपक्षे इतिवाच-
कत्वेनपञ्चदश्याभावात् आह्निताग्निरेवमिप्रायेण तच्छब्दप्र-
योगे भारलवीष्टिः प्रायश्चित्तं न, सिद्धान्ते तु भवत्येवेति स्प-
ष्टवाच्यम् ॥

(शार्तिककारीयवर्णकान्तद्वयनिरूपणम्)

विषयव्यावृत्त्यर्थं वर्तितकृता कृतं वर्णकान्तद्वयम्, तत्रा-
यमाह । एवंचेति । परिणयादाविति ॥ आदिपदेन
पैतृवद्योगादिपरिणयस्यानुपगमनेन मायया च सहभोवनस्य
पशुपितभोजनस्येव संग्रहः ।

स्मृतिविरुद्धाचारस्य प्रथमवर्ण-
कविषयत्वोपपादनम्)

शोऽयमाचारः आग्नेदेने विद्यमानो “मातुलस्य गुतामुद्धा
मातुलीना तथेवच । समानप्रकारं चैव स्वयत्वा चान्द्राण्य
चरेत्” इति शातातपरस्यया वया “नैतृवस्वीयमग्निं स्वसीया
मातुलेव च । मासुश्च आतुरास्य गत्वा चान्द्राण्य चरेत्”
इति अनुस्यूता च विरुद्धस्तत्र विचार इत्यर्थः ॥

(आचारस्मृत्योः समवलत्वाच्चाप्यविरुध-
योश्च निरूपणम्)

धर्मेत्वेन शिष्टत्रैवर्णिकपरिग्रहस्य श्रुतिकरणत्वसोभयत्र

स्मृतीनां सप्रत्यक्षप्रणीतत्वात् स्मृतिषु वनेत्युक्तावाचि-
विधिप्रत्यक्षप्रवणाच्च यतीयरुक्म् । आचारेषु तु आचारैरुणं
जनानां मन्वात्यपेक्षया तथा प्रत्यक्षितृत्वभावादितमनो
विप्रकीर्णप्रप्रकादिगतशुल्लवगममयाशङ्कयात् वतम्प-
तावाचिविधिप्रत्यक्षस्यावश्यकरूपनीकत्वाच्च ईर्यरुपम् । अत-
एवेदानीन्तनाचारदर्शनेन श्रुतिदृष्टः स्मृतिः हतुपदेशं वा
कस्यचित्वा श्रुतिकरणम्, स्मृतीनाम् तु साक्षादपेक्षेति

तुयत्वात् विवरल्येन प्राप्ताप्यमेति पूर्वपक्षमाह—तत्रोभयो-
रिति ॥ एतच्च श्रुत्यवत्त्वं “यमा मित्रिपतिः स्यादिति”
सूत्रानुरोधेनोक्तम् । घस्तुतस्तु—प्रत्यक्षश्रुत्या विरुद्धस्मृते-
र्मूल्यश्रुत्युत्तमितिप्रतिवन्त्यलक्षणयापार्श्वमेवऽपि यथाश्रुतमूलनि-
धयादननुष्ठानरूपकत्वापहारलक्षणवाधसंवेदयेद स्मृतिविरोधेऽनु-
ष्ठानात्मकत्वाचारस्य कत्वापहारलक्षणस्य वायसात्मभावाद् स्मृ-
तेर्वाचनियामकत्वेन प्रत्यक्षश्रुत्यविरुद्धाप्रतिपादकश्रुतिकरणेन
यथाश्रुतार्थस्यालक्षणवाधसंभवेऽपि इहाचार्या अत्राक्या-
त्मवत्त्वेन अन्यथात्वस्यापि कल्पयितुमशक्यत्वात् तदसंभवे
मिथ्यात्वलक्षणः पर बाधो वाच्यः । नचासौ सम्भति, शिष्ट-
त्रैवर्णिकपरिग्रहस्य इत्युक्तात् । अतस्तेषांचारेषु स्मृत्यपेक्षया
शीघ्रमेव मूल्यश्रुतिकल्पनया लब्धत्वात्तत्रैव कलमविरोधदर्शनात्
कलीयत्वात् स्मृतेरेवाचारेण कत्वापहारलक्षणवाधसंभव इति
न विरल्योपीति ध्येयम् ॥

(स्मृतिविरोधे आचारस्य श्रुत्यादिकल्पकत्वायो-
गेनाप्राप्ताप्यनिरूपणम्)

सिद्धान्तमाह—एवमिति । स्मृतीनामिति । अयं
भाष्यः—दन्वादीनां “साक्षात्कृतप्रमाणं कथम्” इति स्मृतेः
सकलतत्त्वज्ञानसंपत्त्यात् तत्प्रणीतस्मृतेः वैदिकविरोधेऽपि शु-
क्तिमूलकविरोधेऽपि सुतरामाचारविरोधे दन्मूलकविरोधासंभवाद्
न तावन्मूलश्रुतिकरणप्रतिवन्त्यवसरः, आचारस्य तु मन्वा-
दिगतस्य अत्युदादिभिः अनुपदर्भादर्वाचीनानां च सकलध-
र्मतत्त्वज्ञानाभावात् प्रमादादिस्मरनेन नाविश्वसनीयत्वाद् त-
दाचारस्य श्रुतिमूलकत्वत्वेन श्रुतिविरोधवत् स्मृतिविरोधेऽपि
भवत्येवातुष्ठानलक्षणप्रत्यक्षरूपराशयसंभवेन श्रितिरन्ध्रः ।
शिष्टाचारे हि पूर्वपूर्वाचार्यगतस्मृत्यनुत्तरोत्तरान् प्रति स्मरत-
व्या प्रमाणक्यः सातुष्ठान्यलक्षकत्वात् प्रमाद्य उभये । सम-
पति च तस्योत्तरोत्तरातुष्ठानलक्षणप्रत्यक्षराशयः ॥

(आचारस्य श्रुतिकल्पने स्मृत्यपेक्षया विप्रकर्ष-
निरूपणम्)

किंच—आचारस्य नित्यानुमेयश्रुतिमूलकत्वनिश्चात् प्र-
त्यक्षानुमेयश्रुतिमूलकं कल्पनीयम् । नच इदानीन्तनायानुष्ठान-
तुषा दत्तमनो विप्रकीर्णशास्त्रात्तरगतश्रुतिदर्शनं सम्भवति ।
अतोऽज्ञातीयाचारम् इहा न श्रुतिरेव श्रुतिविषयानुभव-

पदार्थप्राप्त्यपेक्षत्वात् क्रमादेशरूपकालिकस्य यावत्प्रमाणव्यपदार्थविरोधेनैव कल्पनीयत्वाच्च तावत्पदार्थविरोधित्वम् । परिमाणं तु न कस्यचिच्छास्त्रसाधये इति न तस्य श्रौतत्वम् । विरोधेऽपि आचमनादीनां पदार्थत्वात् प्रावक्ष्यमेव । प्रमाणां हि न स्वरूपतो विरोधोऽपि तु प्रमेयविरोधनिवन्धनः । तद्यदेव प्रमेयविरोध आलोच्यते तदैव

(स्मार्तानां केवाचन पदार्थानामन्तेऽनुष्ठानम्)

अत्रैवमवधेयम्—यत्र स्वतन्त्रविशेषपुरस्कारेणैव स्मार्तपदार्थविधिः तत्र स्थलाग्रान्तेनैव तस्य क्रमः, परंतु धृतिविहितक्रमविरोधे तस्य धर्मेणान्ते पदार्थानुष्ठानम् । यत्र तु स्मृती पदार्थमात्रस्यैव कस्यहत्तया विधानं न स्वतन्त्रविशेषस्य, तत्रान्यन्तायान्ते निवेशात्सादेवान्तेऽनुष्ठानम् इति—ध्येयम् । इदं “आचमनेन कर्तव्यमिति” स्मृतिसहस्रकृतस्थानादेव तेषां क्रम इति न वाच्यम् । परिमाणस्य तु साक्षात् शास्त्रेण विध्यभावात् पूर्वोक्तरीत्या कर्मचिदाद्येऽपि क्रमकालवत् प्रयोगेनावधानेनाकाङ्क्षात् प्रयुज्यमानपदार्थान्ततयैव तत्तद्वस्तुतस्तत्कारणकालिकक्रमेणैव होमप्राप्त्यभित्यागित्त्वभावात्प्राग्भावेनैव स्मार्तविधानादिरपदार्थप्राग्भावेनापि कल्पनीयस्य सर्वपदार्थान्तद्वेदकृतयैव प्रयोगवचनोपसंग्रहात् विरोध इत्यर्थः ॥

(आचमनक्रमयोर्विरोधाङ्गीकारेणापि आचमनरूपप्रत्ययपदार्थश्रितत्वात् आचमनस्मृतिप्रामाण्यनिरूपणम्)

अधुना ह्यप्यतु जुजत इति न्यायेन विरोधमङ्गीकृत्यापि प्रामाण्यं साधयति—विरोधेऽपि चेति ॥ तदेवोपपादयति—प्रमाणानां हीति ॥ प्रमाणमोरथमहिपत्तत्त्वमेण विरोधाभावेन विरुद्धप्रमेयप्रमापकत्वेनैव तस्य प्रतीतिः प्रथमं प्रमाणसहपालोचनेऽपि प्रमेयस्वरूपलोचनं विना तदप्रतीतिः तत्स्वरूपालोचनोत्तरं विरोधप्रतिपत्त्यनेन तद्वतेन धर्मिण्यैरूपप्रमेयस्य लोचनार्थकता विरोधिनाऽऽचमनादेर्गोचरत्वविशेषेण सति न क्रमात्तदनुग्रहः संगतः । यद्यपि वा प्रमेयविरोधात्तुल्यधनोत्तरक्षणे तद्वत्तत्त्वलोपपरिगणितकाले विरुद्धप्रमेयप्रतिपादकत्वेन प्रमाणयोरपि विरोधोपस्थितिः स्यात्; तथापि तत्र प्रमेयस्य लोपपरिगणितक्षणेऽङ्गमन्त्रविरोधिनाऽपि न सति तन्निर्णयवेलायां न प्रमाणगततत्त्वलोपपरिगणितेति इतरस्य निर्णयपक्षीमवागतस्य श्रुतिविग्रहादिनदेवोत्तरमाविनो दौर्बन्त्यम् ॥ नच श्रुतेस्तत्त्ववाच्यः; आचमननिमित्तोत्तरनिपाताभावे सार्थकत्वात् । आचमनादेः शुश्रूषणेनोत्तरपदार्थद्वित्वेनाङ्गीभूतवेदिकरणव्यवधानाद्येवोपायः तदनापत्तेरिति साधयताम् । तदुक्तम् यातिके—“शौचश्लोषवीतायेनैव खतधपादयेता । तदुक्तम् यातिके—“शौचश्लोषवीतायेनैव खतधपादयेता । सर्वे हादप्रमाणानि तेन न व्यवधायकम्”—इति ॥ अतः

तद्वतेन वलाकलेन निर्णयति शास्त्रार्थं न प्रमाणबलावलस्य नियामकत्वमिति प्रमाणमेव तत्स्मृतिः ।

यद्वा—यच्छाक्यादिप्रमेयेषु वेदाविहृद् दानादिवचनं तस्य सवतु प्रमाणत्वेनासाक्ष्यं, “स्वाध्यायोऽप्येतव्यः”, “वेदोऽखिलो धर्ममूलं तद्विज्ञानं स्मृतिशीलम्” । “पुराणस्यायमीमांसाधर्मशास्त्राद्विप्रश्रिताः । वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश” । इत्यादिवचनैर्नियतप्रमाणप्रतिपादानामेव धर्मत्वप्रमितिः ।

आचमनादेर्वैकल्यात् शुद्धा साध्याभावात् प्रामाण्यमुपसंहरति—इति प्रमाणमेवेति ॥

(वार्तिककृतता आभ्यकारीयाधिकरणान्तरपरत्वस्य स्वगण्डनं वार्तिकमतातिरिक्तन्यायसुधाकारमतसुखनं)

अत्र वार्तिककृता पूर्वोक्तरीत्या विरोधस्य स्फुटत्वात् पूर्वोक्तयोगात् अत एव अभ्युपेक्ष्य विरोधं प्रमाणबलपूर्वपक्षस्याप्ययोगात् यदोपवीतस्य “अप्युपेक्ष्यते देवत्वमेव तत्कृते” इति दृष्टपूर्वमात्रप्रकरणगतवाक्येन प्रकृतान्तिवेद्यतो मिहता नपि शुश्रूष विधानादस्य वासोनिमित्ताभ्युपगमनेऽपि “यदोपवीतमेवापीयते” इति काठकावक्येन महासूत्रस्यापि शुश्रूष विधानात् अन्यामिष्य श्रुतिभिः आचमनादङ्गीकृतत्वादीनामपि प्रत्यक्षत एव विधानात् स्मृत्युपपादकत्वाद्वाह्यगतायोगाच्च आभ्यकारीयाधिकरणान्तररचनां प्रवृत्त्या अपि करणान्तरात् व्याख्यायितादोषात् विरोधाधिकरणतापितृतात्पदविप्रन्याश्रमाभ्यासेपत्तमाधानपरतया तच्छेदपरत्वात् तद्वद्वयम् श्रुतीन्मन्त्रु स्मृत्यधिकरणतापितृतात्पदविप्रन्याश्रमाभ्यासेपत्तमाधानपरतया तच्छेदपरत्वेन व्याख्येयम् इत्युक्तम्, तदनुसंधायां वर्णकान्तरमाह—यद्वेति ॥ यथाचार्य यदोपवीतादीनां श्रौतत्वं वार्तिककारैस्तैर्न अभ्युपगम्युक्तमत्र तया व्याख्येयत्वात् सांस्तुते च इद्वयम् । विस्तरयथास्तु नेह प्रवक्ष्यते ॥

(शाक्यादिनिषेद्धदानादिप्रामाण्यम्)

दानादीति ॥ विदुषात्तन्त्रात्मनोऽप्यन्यथावद्वान्दानाद्विज्ञासादीनां आदिपदेन संग्रहः ॥

(निषेधादिवाक्यानामपि धर्मपर्यवसानोपपादनम्)

वेदोऽखिल इति ॥ गुणपि अतिरिक्त्य वेदस्य न धर्ममूलत्वसंगमः; ज्येष्ठादिवाक्यानां निषेधवाक्यानां च तन्मूलत्वायोगात्, तथापि धर्ममवोधयन्तामपि तद्वान्दानां पारायणब्रह्मब्रह्मादिविवेकतद्वारा धर्मं प्रति कारकत्वात् प्रायश्चित्तविध्यपेक्षितनिमित्तसमर्थकत्वेन विद्वद्व्यवहारपरमा धर्मप्रयोगोत्तमसम्भाव न दोषः । स्मृतिशील इति ॥ शीलं आचारः । इत्यादिवचनैरेति ॥ आदिपदेन “आयुर्वेदो धर्तुर्वेदो मानवैर्चेति तत् त्रयम् । अथैशां चतुर्थे तु विद्या दृष्टव्यश्च तत् ।” इत्यस्य संग्रहः ॥

पयोर्वैमित्रनिपतिस्तत्र पदपदार्थमन्वये लोकात् वेदस्या-
धिक्ये प्रमाणाभावात्पुनरन्वयमिति भावे—

नियतव्यभावे विधिरुचोरेवपात्रतास्तुपुनरन्वयविधि-

अथयत्नश्चेत् लोकेऽप्यवयवयोगेनाश्रय फेडाहोऽर्थं, वेदु
“अथवाल प्रहृ” इत्यत्र वाक्यशेषे “यत्रो ह वै देवेभ्य अथो
भूवोऽप्याकामत् सोऽप प्रापितत् रा याल्थी गृहीत रा वा-
शम्भुपत्त्या विवेक ह ते बाला वासता प्राप्ता” इति श्रव-
णात् फेडारूपं, एव विप्रतिपक्षविषयमुदाहरति—“त्रिभु-
द्विति ॥ आदिपदेनक्षत्री मिश्रतीक्ष्ण लोकावगतयोगवर्धनेऽव-
यवपर एकवीराहृ, वार्तिकरत्नेनोशीतपात्रवशेषास्तु वेदे
कात्तमूलपर । तथा स्तोमदत्तोप्रादायस्तोम इति लोके समुदा-
यवयव, वेदेऽप्युत्तेमानं स्तोम इति यद्विद्वत्प्रतिष्ठा स्तो-
मे वमिति. पदद्वयार्थ इति व्याकरणेन चातुष्टयीत्वेन “निर्द्वेव
स्तोम” ‘पदद्वयस्तोम’ इति सामानाधिकरण्यादिन लोको
वाच्यताकृतस्तुतिसत्त्वापर इत्यनयोपि विप्रतिपक्षविषययो
समग्र ॥

(लौकिकवैदिकप्रसिद्धोरसमयलत्वेन विकल्प-
पूर्वपक्षः)

ननु—लोकरप्रसिद्धिर्मे प्रत्यनन्तरात् वेदप्रतिष्ठितेव वर
वतीत्याह—“नैतदेव पदार्थेषु न हि वेदो विधिष्यते । अह
इहेतुपात्रार्थं लोकात् वार्तिकष्यते” इति वार्तिकोक्तरीत्या प-
रिहरति—तत्रेति ॥ नुतयत्नत्वमिति ॥ नच—एकत्र
शक्तिरूपेण परं तत्तादृश्येन प्रयोगोपपत्तेर्नानेवशक्तिर-
स्यन युक्तमिति—वाच्यम्, अपद्रवसाध्यत्ववैलक्षण्येन
सादस्याभावात्, विविगमनानिराहणं । अतोऽनन्यथासिद्धप्र-
माणद्रव्यरूपेणोमवोरपि वाच्यतावगमात् नुत्यवयवेन वि-
कल्प । तथाच “निर्द्वहृत्पवनमिति” सप्रैवा कर्त्तुं निगुणिते
त्येक तुच कर्तव्यो हीतिवाच्यप्रहणपक्षे, त्वान्तराप्रानन्तु
पाक्षिकत्वेन हेतुम् । एव नक्षत्रेन्दुनामदनीयस्येन स्थावीद्रव्य
स कृत्वावद्रिधान, पयसत्तत्त्वद्रष्टाऽपि कर्णकम्, अथवा-
दस्तु पाक्षिकात्वाद इति । एवमन्यत्राप्युक्तमिति भावः ॥

(लोकरप्रसिद्धे वैदिकप्रसिद्ध्यपेक्षया
यद्यवयवपदार्थनिरूपणम्)

नुत्यवयवत्व च लोकरप्रसिद्धेर्वत्तत्त्वपूर्वपक्षस्याप्युत्तरक्षम् ।
तथाहि—विरोधे लोचप्रसिद्धान्यन्येनस्पष्टतासामान्य
“कार्यासमुपवीत सात् विप्रसोर्धे इत विहृत् । विज्ञा प्र-
न्यिनेनेने” ति मनुवचने रव्यारंभकेषु नवतन्तुषु नवसहस्रास
द्रावेऽपि उपवीतारविनाशं रम्भा त्रैगुण्यमित्यन्तरवर्धनात्,
वेदेऽपि “निर्द्वहृत्पात्रवती” ति त्रैगुण्यविषयवाचिकप्रसिद्धेऽपि
मत्वाच निर्द्वहृत्वे मन्वेदिकप्रसिद्ध्यातुष्टयीत्वाचातुषुपरात-
विरोधित्वेन वैदिकप्रसिद्धेर्लोकरप्रसिद्ध्यान्तरासामानाधिकर-

वाक्यशेषस्यैव शक्तिप्राहृत्वमनुमन्यते । अतश्च लोकिप्र-
माणावगतोऽर्थं प्रतिषेधजन्यामिमानं शक्तिरपि ॥ लक्षणा-
दिनेव बोधः । अतएव यत्र वाक्यदोषो नास्ति तत्रापि वि-

प्यापीनजिह्विकत्वेन प्रविभक्ततात्पर्यपेक्षया र्थावयवमिति त-
द्वयस्यैव ग्रहणम् । अर्थादानान्तु प्ररोचनामात्रत्वेन “यज-
मान प्रहृ” इत्यादिवद्गीतत्वेनाप्युपपत्तेर्नान्तर सद्वाप्तित्वे
यन्मप्रतिपादनपरत्वमित्यनर्थक्यमाभावात् मानार्थस्यप्रतिष्ठितत्वे
नापि तदर्थस्य ग्रहणमिति नायद्रव्यग्रहणेन विकल्पोऽपि । एवञ्च
साम्बन्धे विकल्पोनार्थवादस्य पाक्षिकात्तुगदात्वम्, प्रादन्त्यपक्षे
लोकरप्रसिद्ध्यावयवविधौ ग्रहणार्थपादार्थीदनादिपदानां लो-
दनवयवत्वेन स्यात्वादिद्रव्यवत्त्व कल्पत इति सिद्धम् ॥

(लौकिकवैदिकप्रसिद्धयोः समयलत्वविषयमवलत्य-
पक्षद्वयेऽपि सार्धपादविधिसंश्लेऽपिपादात् निर-
र्थयादपटकपदात्मिप्रत्ययम्—इति

प्रकाशकारास्तु—पद्यद्वयेऽपि प्रकृतोद्धारोऽर्थवादे-
नादन्विपय एव विधेस्तात्पर्यमाहृत् त्रिद्वान्तवत् “वीण श-
धमिक वापि वाक्यभेदेन वा स्वयम् । वेदोऽप्यमाध्यस्यर्थं को
नु त प्रतिबुध्यते” इति वार्तिकोक्तरीत्या ओदनसंय ग्रहणा-
परया नानुष्ठाने कथन विशेष, तथापि यत्र “वीर्यं वदमि”त्यत्र
वाच्यवादस्त्रेद प्रयोनम्—इत्याह । तत्र, विधावर्थ-
वादानुष्ठानेन चरुच्छेदे लक्षणापेक्षयाऽप्रवाद एव स्थावीरक्ष-
णाया न्याय्यत्वात् लक्षणादिना बोध इति ॥

(विद्वच्छब्दार्थनिर्णयः)

तत्रार्थं विवेक—निर्द्वहृत्पदव्याप्ता तुचनवातुनमनव
वात् स्तोत्रीयानवके धाकाववधारिताया यत्र स्तोत्रवयवत्वतः
त एवार्थो प्राप्य । अन्यथा बहिष्पवनाने तुचत्रयविधानादेव
स्तोत्रीयानवकविदो “निर्द्वहृत्पवनवानमिति” निर्द्वच्छब्दो-
पादानवैयर्थ्योपपत्तेः । अत स्तोत्रीयानवके इव त्रैगुण्येऽपि
निर्द्वहृत्पात्रवतीवैव तत्तात्पर्यात् वन नास्ति “निर्द्वहृत्पि
दक्षिण्ये” इत्यादौ तुचनवातुनमनव, तत् तत्सर्वे रव्या हृ
स्यवा जोगवापेन विधानम् । यत्र तु न स्या पाक्षिका, यथा—
“निर्द्वहृत्तु यूपमि”त्यादौ तत्र लोकरप्रसिद्धिर्न त्रैगुण्यस्य ग्रहणेऽपि न
लौकिकार्थे त्रैगुण्ये शान्त्यवयवमाभावात् लक्षणा । अतश्च स्तोत्रीया-
नवकमात्रे धाकावैव नवकमात्रे ग्रहणेऽपि लक्षणापत्तेः ह्मात्र
नवयोर्नैवार्थवर्तीत्युपपत्तेः साक्ष्यकार्यादेः प्रमाणाभावात्
अन्यावयवस्य ग्रहणमिति लोचविद्वद्वर्त्येऽपि शक्तिरेवेति नाना-
यत्वमेव । अत एव—बहिष्पवनमात्र एव तुचनवातुनमना-
हृत्पवनमानवगतस्तोत्रीयात्तत्तवक एव रति—इत्युपपा-
स्त्वम्, तथात्वे निर्द्वहृत्पदवैयर्थ्यमप्युपपत्तेरसदस्यत्वात् । न हि
तदा क्षमिहृति सर्वस्मिन्नेव नवक विधातुं शक्यते, “निर्द्वहृत्ता
यूप”मित्यत्रैव साक्ष्यवित्तापत्तेः । त्रैगुण्यरूपन्यायस्यैव

(३ अधिकरणम् ।)

अपि वा कारणग्रहणे ॥ अनिवन्दानां यस्तनोत्सवा-
द्याचारानां प्रामाण्यं न चेति खन्देशे एतेषां बेवमूल्यवे
अष्टादिवन्मन्वादिभिर्निबन्धनापत्तेः सामान्यतलद्विधात्र
स्मृतिशैले इत्यादिना निबन्धनेऽपि च विज्ञप्तोऽनिबन्ध-
नेन तेषां श्रुतिदर्शनाभावात्तथादप्रामाण्यमिति प्राप्ते—
धर्मबुद्ध्या वैदिकैरनुदीयमानत्वात् स्मृतित्वेन वैदिकत्वम् ।

(५ अधिकरणम् ।)

तेष्वदर्शनात् ॥ अत्र शब्दप्रयोगरूपस्वाचारस्य यद्यर्थ-
म्लेच्छयोः परस्परमर्थविप्रतिपत्तिः, यथा पीलुशब्दस्य वृक्ष-
विशेषे आर्याणां हस्तिवन्धेषां, तत्र तयोस्तुल्यशब्दत्वम्;
एवमहोरे आर्याणां निबन्धनेऽपि म्लेच्छाणामप्यभिप्रायविशेषात्,
अवध्यस्मरणत्वाभावात्पि समानत्वाच्चेति प्राप्ते—
शब्दतावच्छेदकभेदेनैकशक्तिरूपत्वात्प्रसङ्गात् एकत्रैव

विशेषतोऽनिबन्धनं तु गौरवमिषा न दोषः । व्यतिक्रमता-
हसदर्थनं तु धर्मबुद्ध्याऽननुदीयमानत्वात् न वैदिकम् । न-
चेतावता खर्वस्याप्यवैदिकत्वम् । अत आचाराणामपि धर्मा-
धर्मयोः प्रामाण्यम् ॥ ४ ॥ इति चतुर्थ आचारप्रामा-
ण्याधिकरणम् ।

शक्तिर्नोभयत्र । नच विनिगमनादिरहः; आर्यमस्तिदेव
नियामकत्वात् । आर्या हि शब्दैकजनधाम्मधर्मसोपयोग-
विशुद्धिनिष्ठस्य शब्दार्थतत्वं विविच्य परिपालयन्ति, न
म्लेच्छाः; इष्टार्थव्यवहारस्य यथाकथंचिदपि सिद्धेः । अत-
स्त्वमस्तिह्य शब्दविशेष एव शक्तिः । गजप्रतीतिस्तु लक्षणया
शक्तिप्रमादा । यत्र तु नियामकाभावस्तत्रागत्याऽक्षादिश-

(तेष्वदर्शनादितिसुखे भाष्यद्वयचिन्ताधिकर-
णशरीरसंग्रहः)

अत्र भाष्यकारेण व्याकरणाधिकरणे साधुशब्दप्रयोगनिय-
मस्तुतेः वेदमूलत्वाभिधानादनादिवाचकत्वासाधुशब्दप्रयोगस्य
धर्मबुद्ध्यानुदीयमानत्वादिशेषात् साधुशब्दप्रयोगस्य साक्षाद-
र्थतया तदन्तर्निर्दिष्टत्वात् पदार्थप्रतिपत्तिमुक्तेन धर्माधर्मयो-
गितया धर्मप्रागाप्यसंभवेन धर्मप्रागानुविज्ञासोपपत्तेः अथा-
यसंगतिं, विद्याकोपाधिकरणे रघुलक्षिकणशिरस्त्रस्याचारप्रा-
माण्यस्य विरोधाधिकरणेनाप्रादितस्य प्रतिप्रसङ्गकरणेनाचारप्रा-
माण्यस्यापि प्रस्तुतात्वादनन्तरसंगतिं चानिप्रेक्ष्य यत्र “यव-
मयश्नः” “बाराही उपानहौ” “वैतले कटे प्राजापत्यस्य स-
चिनोति” इत्यादीं प्रयुक्तानां यवबराहवैतलसराब्दानामर्थप्र-
योगाचारविप्रतिपत्तिः, यथा—यहुनिः यवादिशब्दाः प्रिय-
—वायस—जम्बुद्वीपे प्रयुज्यन्ते, कैशिकु दीर्घशूक—सूकर—वं-
जुषे, तत्र प्रयोगप्रत्यययोश्चमन्त्राविशेषात् उभयत्र वाचक-
त्वकल्पनेनार्थद्वयस्यापि विकल्पेन ग्रहणं इति पूर्वपक्षं प्रापन्त्या-
मेकत्र शक्तिरूपेण गौरवादमेकत्र शक्तिरपरत्र गौणी । तत्रापि
यवपदस्य श्वमयकरभ्रमात्रविशिष्टतया “यत्रान्था ओष-
धरो भ्रमायन्ते अयेते मोदमाना इवोत्तिष्ठन्ती”त्याश्रयानात्
दीर्घशूक एव शक्तिः; फाल्गुनेऽन्योपि स्थानतस्मादपि प्रिय-
गूणां मोदामावात्, वर्षासु तेषां मोदस्त्वेषपि अन्योपधीना
स्थानाभावात् दीर्घशूकानां फाल्गुनेऽन्योपि स्थानतस्मादेव
मोदयमवेन तदुपपत्तेः । अत्र च वायस्योपस्य सत्त्वेऽप्यन्यत्रा-
श्ववालादौ शक्तिप्रादुर्भावे यथादिशब्दस्यैव तन्निवायवत्त्व-
मात्रमेव आपवात् कल्प्यते । शक्तिप्रवृत्तु प्रयोगादेव । अत
एव फाल्गुनादौ गोभूमादेर्मोदमानत्वेऽपि अश्वयोपादेव वाच्य-
त्वप्रसक्तिः । एवं “तस्राहं गावोऽनुपावन्ति” “अमुनो
नेतसः” इत्यर्थवादाभ्यां बराहवैतलसराब्दयोरेपि सूकरवंजुल-

बारेव शक्तिः । यवामयत्वबुद्ध्या खेचरायसातुपावनासंभवेन
जम्बुद्वीपस्य स्थलधिकरणस्य अप्सुनन्यत्वसामर्थ्येन तदनु-
पपत्तेः । अतश्च वायस्योपातुगृहीतार्थप्रसिद्धिरेव बलीयसीति
सिद्धान्तितम् ॥

(धार्तिककारसंमतताधिकरणशरीररचनापूर्वकं
मूलकृता धार्तिकारीयाधिकरणशरीरपरिग्रहे
निमित्तनिरूपणम्)

धार्तिककृता तु यवबराहवैतलसराब्दानां प्रियगुवायसजम्बु-
रूपेणार्थो कस्मिन्नपि देशे शिष्टैरप्रयोगात् विप्रतिपत्त्यभावेन
“तारस्वते मेघ”मित्यत्र “बावै मरुत्तौ”ति वायस्योपेण
सरास्यतीक्ष्णश्रुतिनिर्णयस्वेवेदमिति “तन्निगेषु वायस्यो-
पादि”त्यनेन यथावर्णत्वाद्वाक्यशेषाभावेनाभिप्रायविशेषात्तुल्य-
स्त्वापत्तेय मोदाहरणत्वसंभवः । नवैतत्सदृशं वाक्यशेषनिर्ण-
यमिषेवं भिद्वद्विस्तद्वत्त्वं संभवस्तुदाहरणम्; तत्र त्रैगुण्य
एव लोकप्रयोगेनाभिप्रतिपत्त्यभावात् । अतो भाष्यकारीया-
मधिकरणरचनामनुक्तं मत्वा विक्रमेनाधिकरणे पञ्चमाग-
म्लेच्छप्रयोगाचारप्रामाण्यालोचनेन प्राप्तिक्रीं संगतिं धार्मि-
संवाचार्थम्लेच्छविप्रतिपत्तिविषयशब्दप्रयोगरूपाचारोनाहरणे-
नापि आर्यप्रतिदेववीर्यवत्त्वं सिद्धान्तितम् । तद्वदेव भाष्यकार-
कृतं विचारं खयमनुपेक्ष्य यथावार्तिकमेव विचारं दर्शयति—
तत्रेति ॥ “पिल्वोदुम्भरो दर्शो पैदस्त्वै”तिगौतमस्मृत्याविलयं ।
अवध्यस्मरणस्येति ॥ असादृशं व्यवहारः प्रवृत्त इत्येवंप्रा-
वधेत्स्वरणत्वैल्यर्थः ॥

(आर्यप्रसिद्धेरर्थनिर्णायकत्वम् तयोर्विशेषो
वाक्ययोरप्येति निरूपणम्)

आर्याहीति ॥ आर्यपदं रचयितुं विपाकवैयर्थ्याज्ञाननि-
वर्धयं यतमानानां वैवाचनमप्युपलक्ष्यम् । यथायर्थंविदपि
सिद्धेरित्यसामे परीपालयन्तीत्यनुपपन्नः । लक्षणयेति ॥ पी-

च्छेपु भान्दाधोर्विदुतिदत्तेन तत्प्रसिद्धेरेविसम्भवीयता; पिकादिशब्दानां वेदपुत्र इवमानत्वेनाविदुतत्वात् । अतश्च तेषां वाक्याकाङ्क्षायां तत्प्रसिद्धेरपि क्लृप्ततया ग्राह्यत्वम् । अतएव निगमादिप्रसिद्धेरपि तत्प्रसिद्धित्वेन प्राबल्येऽपि कल्पत्वेन दौर्बल्यम् । म्लेच्छप्रसिद्धेश्च म्लेच्छप्रसिद्धित्वेन

सिद्धान्तमाह—यत्रेति । आदिपदेन पञ्चवक्त्रविशेषवाचिना होमादिशब्दानां भौतकौशेयवाचिनः पञ्चोक्तसन्देसकमुक्तवाचिनो धारमाणशब्दस्य च समूहः ॥

(पिकाधर्घनिर्णये स्वरूपतो म्लेच्छप्रसिद्धिर्दौर्बल्यनिराकरणपूर्वकतरप्रामाण्यव्ययस्थापनम्)

काशादिषु साधिताप्रमाणभावम्लेच्छप्रसिद्धेरग्रहणात् नायोंगामित्युक्तम् । आयेंष्वर्थविशेषप्रसिद्धेः स्वरूपतोऽस्तत्वेऽपि तन्मूलकैनासिद्धाया अपि निरुक्तादिना साधयितुं शक्यत्वात् तस्यां प्रयोक्तृणीयत्वेन स्वरूपेण बलीयस्त्वम् । म्लेच्छप्रसिद्धिं तु प्रयोक्तृदौर्बल्यं स्वरूपेण दौर्बल्यमितिसिद्धेर्निराकरणमपाङ्गत्वं निश्चयं दर्शयति—तत्र तत्प्रसिद्धाधर्षयेति ॥ तत्रात्र म्लेच्छप्रसिद्धेरेवासिधेयनिर्णये प्रामाण्यमित्यर्थः । पिकादिशब्दानामिति ॥ शब्दान्तरेषु विदुतिशब्दानिराकरणवाचावपि "पिकमालभेत" "सोमापोषणं बह्विर्नर्पमेवपिष्टं पशुकाम" इत्यादिवैदिकचौदवाङ्मु पिकादिशब्दानां प्रयुक्तत्वेनाधिभक्तिकम्लेच्छप्रयोगेऽपि प्रातिपदिकमात्रस्याविदुतिनिश्चयमित्यस्य वेदप्रयुक्तत्वेन च आस्यारिरूपनित्यायवाचित्वकरणभावस्यभावे एति मुह्यदार्थान्तराप्रसिद्धास्तत्सदृशो कोकिलादीं गौणाद्यायोगात् स्वतन्त्रानार्थकोकिलादिशब्दात्सादृश्यात् गव्यादिशब्दादवतन्मूलकस्य, शक्तिप्रमत्ताभ्यसमवेनायंस्याप्यविदुतिनिश्चयादनादिम्लेच्छव्यवहारस्यापि वाचकत्वकल्पनाऽविधातः । नन्वाद्यर्थेषु शाक्यादिभ्यो भन्नादीनामिव पदस्वरूपेणैव इत्येवमप्यतिनिर्णयेऽप्यस्य बलीयस्त्वं किञ्चिद्विदुदमसि, प्रत्युताकाङ्क्षितपदार्थेणैव साधकत्वेदिति भावः । अभ्युपेक्षादितुं विरोधे शास्त्रप्रसिद्धेः दौर्बल्यं दर्शयति—अतएवेति ॥ स्थापितत्वादिति ॥ नहि—तत्र स्वरूपबलावशेषेक्षया तत्तद्वन्व्यन्यप्रमाणगतबलावशेषात् दुर्बलमुक्तम्, नत्वाभ्रयवलाभसमिति—युक्तम्; स्वरूपबलावशेषेक्षया तत्तद्वन्व्यन्यगतबलावशेषादप्यस्य प्रतिपदितत्वात् । तत्तद्वन्व्यन्यस्य यथा प्रमाणं तथा आधरोऽपीति न दोषः । एतच्च भाष्यकारमतनोक्तम्; धार्तिककारमते शिष्टावेषाधिकरणमन्त्रेनान्यथासूत्राणां श्रोत्रनाद, प्रमेयबलावशेषावशेषस्य तत्र पूर्वमनिरूपणादिहैव स्थापयतबलावशेषेक्षया प्रमेयबलावशेषस्य विचारत्वात् ॥

(धार्तिकमते अस्यैवाधिकरणस्य विषयविशेषे म्लेच्छप्रसिद्धिप्राप्यसाधकतेति निरूपणम्)

अतो धार्तिकमते म्लेच्छप्रसिद्धेः प्रामाण्याप्राप्यनिवार-

दौर्बल्येऽपि क्लृप्तत्वेन प्राबल्यम्; प्रमाणबलावशेषेक्षया प्रमेयबलावशेषलीयस्त्वस्य स्थापितत्वात् । अतएव नात्र विरोधतः पूर्वपक्षः कथितः ॥ ८ ॥ इति पिकनेमाधिकरणम् ।

प्रयोगशास्त्रम् ॥ सर्वस्मृतीनां कल्पसूत्राणां वा यद-

स्येव तद्वतबलावशेषावशिष्टाणि ईदृश कर्तव्यात्पुनरीकृतयेः सूक्ष्मचिकरणं धीत्वादित्येनकात् प्राक् भर्गतो द्रष्टव्यम् । एवं चास्मिन् मते प्रमेयबलावशेषावशेषस्थापनस्यात्र पूर्वपक्षाकर्णनं प्रति हेत्वाकाङ्क्षा संभवति; तथापि विरोधे म्लेच्छप्रसिद्धेः प्रामाण्या उक्तेऽर्थादेवाविरोधे प्रामाण्यहेतोः पूर्वपक्षतावकस्यासम्भवात् सूत्रकृतापि स्वातन्त्र्येण तद्वक्तव्यनादेन चात्र तद्वक्तव्यमिति हेतव्यम् ॥

॥ इति पञ्चमं म्लेच्छप्रसिद्धिप्रामाण्याधिकरणम् ॥

(कल्पसूत्रप्रामाण्यपरप्राप्यकारीयाधिकरणशरीरस्य स्मृत्यधिकरणेन पौनरुक्त्यपरिहाराय स्वतःप्रामाण्यपरतया धार्तिककारमतानुसारेण तथोक्तम्)

अत्र भाष्यकृता सूत्रानुरोधेन कल्पसूत्राभ्युदाहृत्य प्रामाण्याप्राप्यनिश्चया कृता । सा न युक्ता; स्वलभिकरणे वेदातिरेकविद्यास्थानमात्रस्य वेदमूलकतया प्रामाण्यस्य साधितत्वेन दृष्टिस्तत्वात् । अतस्सिद्धान्ते सूत्रद्वयेन स्वरूपमन्त्रावशेषेणाभिधानेन वेदवैदिकस्यप्रतिपादनात् स्वतःप्रामाण्यतिराकरणप्रतीतेः पूर्वपक्षे स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यमभ्युपेक्ष्य स्मृत्यधिकरणसाधितवेदमूलकहेतुकप्रामाण्योपेक्षेण पूर्वपक्षमुपबन्धं तस्मैवेह सिद्धान्ते निराकरणद्वारा स्मृत्यधिकरणसाधितस्य स्थितीचरणेन माह्वगतप्रमाणप्रमाणताम्ययोः स्वातन्त्र्यात् स्वातन्त्र्यव्याख्यायां आशेषहेतुत्वस्यैवप्राविशेयेण स्मृतादिष्वपि तद्वशेषसमाधानबोद्धेयमत्वात् कल्पसूत्रपदं भाष्यमते उपलब्धगममिश्रेण म्लेच्छाचारानां केषादिनिर्वादिनेन शिष्टाचारानुव्यतया स्वतन्त्रप्रामाण्येऽभिहिते ईदृशपि वेदत्वेन वेदगुण्यतया वा स्वतः प्रामाण्योपपत्तेर्भावे वेदमूलकं दृष्टिरोधेन वा प्रामाण्या युक्तमित्यनन्तराधिकरणभूतप्रातिपदाप्राप्योपनीचनेन दृष्टिविरोधाधिकरणद्वयोपेक्षादपेक्षिणी संगति स्वरश्चाद्वयदौर्बल्योदाहरणानि दर्शयति—सर्वस्मृतीनामिति ॥

(कल्पानां सूत्राणां च स्मृत्यधिकरणविषयपरयेन तद्वशेषपरप्राधिकरणविषयव्यत्ययोगत कल्पसूत्रयोः लक्षणादिनिरूपणम्)

न केवलं स्मृत्यधिकरणे भन्नादिरूपविग्रहमुदाहरणं, येन तावन्मात्रविषय एवयमाधेयो भवेत्, अपितु वेदातिरिक्तानां सर्वेषामेवोदाहरणत्वात् कल्पसूत्रादिप्रियस्यपि तस्यापेक्षं सूचित्युदाह—कल्पसूत्राणां चेति ॥ कल्पसू-

विशेष । अतः स्मृतिविशेषे आचारस्य यावन्नु-
तिदर्शनं अनुष्ठानम् ॥ ६ ॥ इति पञ्चमाधिकरणे

स्पष्टम् बाधितत्वात् इति मन्वादिभ्यः मन्वाद्युपदेशेनैवाद्ययाव-
दबोचीनपर्यन्तमेतदाचारानुष्ठानकल्पनमिति शुल्लधियगकल्पन-
मावदनुष्ठानमिति मन्वादिरनुष्ठानदर्शनेन वा अयत्तदनुष्ठान-
दर्शनकल्पनं वा मन्वादिभिस्तु पर एतदाचारमूलश्रुतिर्ह-
रेति कल्पये, तेषां सकलवेदाधर्मतत्त्वदर्शनवत्त्वात्, अतो म-
न्वादिभिरेवेतदाचारमूल श्रुतिमुत्पत्त्यः सृष्ट्वा तदानीन्त-
नैभ्य उपदिश्य तदानीन्तनैरेव वा मन्वाद्याचार इष्टा अनु-
ष्ठित इत्येवं परम्पराऽऽद्ययावदबोचीन्याचारपर्यन्त आचारा-
नुष्ठानमित्येवं पूर्वपूर्वाचारकल्पनया सृष्टिं प्रकल्प्य यथाह
श्रुतिफलनमेति ध्वनारितप्रामाण्याद्विप्रकर्षः । मन्वादिविषय-
स्मृतीनां तु मन्वादिवैव श्रुत्युत्पत्त्यपूर्वकं तदर्थं स्मृतिकल्पनेन
निबन्धनोपपत्तेरर्थकल्पनद्वारा मतिरित्येव श्रुतिकल्पनात् सति-
कपे इति लिङ्गावकाशिवदेवार्थविप्रकर्षादिप्याचारस्य दोषेऽप्यम् ॥

(परप्रकरणपठितेषु वाक्येष्विदानीन्तनानां
यत्किञ्चिदाचारादिमूलत्वाभ्यर्थसामा-
भापरिरूपणम्)

यद्यपि कतिपयाचारमूलभूतश्रुतीनामबोचीनानां दर्शनं म-
मति, यथा “नयनं दक्षिणं दीक्षितं पूर्वमेतद्देव सव्यं हि मनुष्या
आजते” इति श्रुतेर्मनुष्यकर्तृव्यप्राप्तत्वादेवजनानाचारमूलभूता-
द्याः, एवमस्या अपि श्रुत्य उदाहरणं, तथापि परप्रकरणप-
ठितप्रतिपत्त्यन्तःशेषत्वादिवेदानां नैवेद्यसामाचारमूलत्वान्धाव-
सानादाचारपरत्वात् मन्वादिनिष्ठाप्यवसायकल्पनमावश्यक-
मेव ॥ किञ्च आचारं कर्तव्यत्वं सत्त्वयमात्रं ह्यतः, ननु क-
र्तव्यत्वा, सा तु धर्मद्वयादिना अर्थसुखादिरूपहेतुत्वरूपभवे-
परिचयसहकृत्या कल्प्या, सृष्टां तु लिङ्गादिशब्देनैव साऽन-
गम्यते इति वैभवात् प्रकृते श्रुतिविरोधरूपवत्त्वद्वाचकन-
आवृत्तपुञ्जमानमपि वामादिहेतुन्तरं स्फुटतरनेन कस्यापि-
मूलानुष्ठानं पुन इति परितोषावयवेन श्रुतिकल्पनायोगात्
तत्र धर्मद्वयिर्धर्म एव । अन्वयमापि तदनुयायिनामवयव एव
धर्मश्रुतिरिति निष्प्रमाणकं तन्मूलश्रुतिकल्पनम् ॥

(यिकल्पपात्रस्यापि निषिद्धविषयकाचारादेः
श्रुतिकल्पकत्वायोगः)

किञ्च—स्मृतिमूलत्वा निषेधस्या मातुलकन्यापरिण-
यादे प्रलयायजनकत्वबोधनात् आचारमूलश्रुत्या इष्टाग्रधन-
त्वबोधनस्य वस्तुनि विहरणयोगेनैवस्यैव तदुभयविरोधः ।
पोरतिग्रहणनिषेधेन तु पोरशिग्रहणाभावेऽपीतरादिः कल्पका-
रसिद्धेरेवाक्षेपात् युक्तो निष्पत्त्यः ॥

(आत्मतुष्टेः श्रुतिमूलत्वशङ्कानिराकरणपूर्वकं
स्मृत्याचारमूलत्वव्यर्थस्थापनम्)

एवमात्मतुष्टेः स्मृतिविशेषे दौर्बल्यादप्रमाणमवश्यम् ॥

स्मृतिविरुद्धाचाराप्रामाण्यपरं द्वितीयवर्णकम् ।
एवं चा—त्रिरुच्यर्थश्चालादिशब्देषु यत्र लोकावस्थोऽ-

नञ्—आत्मतुष्टे “यदेव किञ्चानूचानोऽभ्युह्यार्थं तद्व-
त्” इति प्रत्यक्षश्रुतेरेव मूलतयोपलभ्यमानत्वेन परंपराकल्प-
नाभावात् दौर्बल्यस्याचारवदनुपपत्तिरिति—वाच्यम्; यदे-
वेत्यस्या श्रुते सामान्यविषयत्वेन विशेषविषयसृष्ट्याचारैः
शिष्टाक्रोपाधिकरणभ्यायेनाविरुद्धमप्येव सकोबोपपत्तेः । अतः
आचारवत् शिष्टाक्रमतुष्टेः स्मृत्याचारयोर्विरोधे दौर्बल्यमिति ॥

(मातुलकन्यापरिणयादेः देशभेदेन बोधायनवच-
नासुरारेणाधर्मैस्त्वभ्यवस्थापनम्)

सप्रत्ययेतिमूले प्रत्ययो विशासं तत्त्वज्ञानं बोधाय, ताम्ना
सहिता सप्रत्ययाः मन्वादय तै प्रणीतत्वादित्यर्थः ॥ यत्तु
“येषां परंपराग्रहणा पूर्वजेरप्यनुष्ठिताः । त एव तैरेव दुष्यन्ति
आचारैर्नतरे जनाः ।” इतर इतरस्मिन् दुष्यति देशप्रामा-
ण्यात् इत्याप्तस्मृत्याविवचनेभ्यो देशभेदेन प्रामाण्यव्यवस्था-
पनं तदुर्बलविगोताचारासुरोदेव वलवत्तुष्टिसंकोचस्याप्याप्य-
त्वात् बोधायनेनापस्तम्बमतमुपन्यासं “स्मिधैतदिति गौतमः”
“यिष्टस्मृतिविरोधादि” सुक्रेषापस्तम्बवचनस्य गार्हमात्र-
राकरणात्तममभिप्रेक्ष्य सिद्धान्तमुपसहरति—अत इति ॥

(मातुलकन्यापरिणयादेः प्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वपर-
स्मृतिवन्दिवादिलक्षणसूचनम्)

अनप “गर्भं जनीकतिता इम्यतीर्दं पती कष्टवत्तथा सवि-
ता विस्वरुचः” इत्यादिप्रत्यक्षश्रुतिप्रमाणप्रमाणानुसृत्यमातुलकन्या-
पैत्वक्षेत्रीपरिणयाचारस्य स्मृतिविशेषे प्राग्वत्यादनुदाहरणत्वं
न्यायसुधाकृता बलावलाधिकरणे उक्तम् । तदनुसारेण स्मृ-
तिचिन्दिवादकारादयोपेयवैयर्थ्यात्कुर्वन्ति । तेषामुपपादनपूर्वकं
निराकरणं कौस्तुभे द्रष्टव्यम् ॥

(त्रिरुच्यर्थश्चालादिशब्दानामर्थविशेषे लोक-
वेद्ययोर्विप्रतिपक्षानामनुक्तवर्णकविषय-
तानिरूपणम्)

वार्तिककृता कृत द्वितीयं वर्णकान्तरमाह—एवंचेति ॥
“त्रिरुच्यवहिषवमान” मिलनपठिते त्रिरुच्छन्दे लोकतन्नि-
वेष्टव्य इति व्युत्पत्त्या “त्रिरुच्छन्तिद्वयम्” रिश्वर त्रेगुण्य-
मर्थं प्रतीयते । वेदे तु सदुपवस्य “उपासी मायता नरः” इत्या-
दितुलनायातुल्यमात्रं “नमसि स्तुवन्ती” इति शुल्लन्तपञ्च स्तो-
त्रीयावयवम् । तथा चक्षुस्मदस्य लोके स्थावीवचनत्वं, वेदे तु
“आसित्वा प्रायणीयं पयसि चहरी” इति विधाभाज्यसेनं च-
मभिपूर्वं चतुराज्यमागन् यजति पन्थां स्तुतिमिष्टा अग्नी
पोमी यजति अग्नीपोमाभिष्टा सपितारं यजतदिति मोदनेनेति
कमप(वाक्ये सिद्धबोधोदनानुवादोपपत्त्यवयवत्वम् । तत्रापि या-
ज्ञिकप्रशिक्षाऽनवसाधितान्तरस्याप्यङ्गीदनविशेषपरत्वम् । तथा

दत्वं वेदतुल्यत्वं वा । श्रमिन्मन्त्ररथैर्विधानां ग्रन्थानां सारवाचित्यमहायशिरिषिपत्योपपत्तिः । यत्र ग्रहणात् “य-
द्वद्भमेके” इति परमतोपन्यासः । तस्यादोषां स्मृत्यधिकर-
णन्यायेन वेदमूलकत्वमेव । शाक्यादिग्रन्थानां तु तदु-
त्पत्तयः आत्मागतमेव ।

स्मृत्यास्मरणसमाभावेन वेदवद्वर्ग्यत्वात्तुपपत्तेः पौरुषेयत्वे-
ऽपि ग्रामाण्यस्य लाघवमात्रेण तत्साधने कालिदासादिशान्ये-
ष्वपि तदापत्तेः तस्य ग्रामाण्योपपत्त्यन्वयेन स्वतः प्रमाणात्ता-
भावाच्च नार्थावयवत्वसिद्धिः । वेदत्वं वेदतुल्यत्वं चेत्सामिप्रस-
त्तिदान्तमाह—इद्वेति ॥ अतश्च स्मृत्यास्मरणेनोपायैना वेदा-
पौरुषेयत्वे व्यायतः स्वरचान्त्रयोपादिसुत्रादिभिश्च सिद्धं कल-
कादिसमाख्यायाः । तदनुशेषेन प्रबचनमिति तत्साधनाकारेणैव
कर्त्रेणावसाधकप्रमाणानामावेन प्रत्युत तत्साधकप्रमाणसत्त्वेन
प्रबचनमिति तत्साधने न तत्तत्समाहृता येनैव शुभा । एवं
सत्यपि यदि त्रैविधिकानां धर्मैस्त्वत्वेन अपौरुषेयत्वं विना नो-
पपद्येत, ततः कस्येत्यापि तत्, तन्न वेदमूलत्वेनाप्युपप-
त्तमित्यभिप्रेत्योपसंहरति—तस्मादिति ॥

(नित्यप्रत्ययव्यतिथिपिपयत्यादिप्राप्तवेदतुल्यत्वा-
दितिराकरणम्)

या तु नित्यप्रत्ययव्यतिथिपिपयत्यादिप्राप्तयेन वेदतुल्यत्वं, तां परीहरति
—नित्येति ॥ यथैव ब्रह्मिहजानिमादाय नित्यसंयोगविरो-
धपरिहारः, तथा सर्वप्रत्यये धाव्यत्ववत्त्वत्वात्तत्त्वज्ञानाद्विना-
रेऽपि ह्युपधाव्यत्वात्तत्त्वज्ञानेन वेदापौरुषेयत्वकलौपाधिवैजंजाती-
यत्वात् । ग्रन्थानां सर्वकालं केचिद्विचरन्वेन प्रमादित्येव
नित्यसंयोगविरोधोपपत्तेर्न दोष इत्यर्थः । यत्तु भद्राया वेद-
त्वस्मरणं, तदेकग्रहणादेव पूर्वपक्षस्तत्प्रतीतेः—“मन्त्राद्व्यप-
वेदनामधेयमि”त्यत्रैकग्रहणाभावेन सिद्धान्तस्तत्प्रतीतेः अ-
न्यमूलकमिहाह—एकग्रहणात्तिति ॥

(कल्पसूत्रप्रणयनसार्थक्योपपादनम्)

यत्तु प्रणयनसार्थक्योपादनं, तन्नाशाद्याशङ्कानामेकादश-
कपालादीनां समुचितानां च प्रमाजानुमन्यनमस्यादीनां
शास्त्रान्तरीयवाक्याधीनमाधोपसंहारापरिस्वरपादार्थक्यत्वात्
वैतादित्तानामेतादयुक्तम् । उपसंहारस्य भीमांसाधिष्ठे-
स-
शास्त्राभावात्तानामिभिः द्विद्विद्वद्व्याप्येतेषां शब्दं शाक्यैऽपि
सर्वोदाहरणेषु श्रुतमनुपायत्वात् । तत्तदर्थं स्मृतिविरोधकार्यत्वा-
त्प्रमाणेन संशयानुशयस्य कर्तुमशक्यत्वाच्च प्रणयनसार्थक्यो-
पपत्तेः परिहरणीयम् । प्रकृते शास्त्रान्तर्वद्व्येत्येवमेतादयानु-
त्पाप्येत्युक्तत्वाच्च न तत् एव विमलतत्त्वसंयक्तमित्यस्यासा-
धर्मान्तरत्वापत्तेरतीव शीघ्रम् । मय तु प्रत्ययविधिहित-
साधुवादकत्वेऽपि अनुमानसौकर्याय कस्यादिविरोधप्रमाणमर्थ-
वदिति । नच—एवं एकैकस्यां शास्त्राया वचनस्यैव
त्यस्यैव शास्त्रान्तर्वद्व्येत्येव तदुपस्थापनसिद्धेः इति—

प्रयोजनं कस्यादीनां वेदत्वे तत्तुल्यत्वे वा यत्र प्रत्यक्ष-
श्रुतिविरोधमत्र निवृत्तः । यत्र वा प्रत्यक्षश्रुतिविरोधमाभावे-
ऽपि न्यायमासातोपन्यासपूर्वकं वचनं, तत्रापि वचनत्वादेव
तदनुष्ठानं, न्यायोपन्यासस्तु हेत्वधिकरणन्यायेनापवादः ।

धाव्यम्; स्वाध्यायाध्ययनविधौ स्वपदोपादानात् पारंपर्याग-
तैकशास्त्राध्ययनविमयमेव “बहुल्यं वाचस्पत्योक्तं यस्य यावत्प्र-
कीर्तितं । तस्य तावति धारायै कृते सर्वः कृतो भवेति”ति
शास्त्रान्तराधिकरणमतसामान्योपसंहारात्तुल्यविधावपि स्वपदो-
पादानेन स्वपदोपलक्षितकल्पसूत्रादौनामपि पारंपर्यागतैक-
ग्रहणसूत्राध्ययनविमयस्यापि प्रतीतेनेककल्पसूत्राध्ययनस्या-
प्रत्यक्षत्वात्तैवैकस्यापनेन सार्थक्योपपत्तेः; ननु तत्साधकत्वे क-
ल्पसूत्रादीनां परिग्रहव्यवस्थापि नित्यमित्येतेऽपि तु तदर्थव्यव-
स्थेयं । अतश्च शान्याश्लाघनकालायनसूत्रादीनि तानि तत्त-
त्परिणतं पठनीयानीत्येवंपरिग्रहव्यवस्थाया नैतदर्थव्यवस्थेति
भावः । यदपि धर्मप्रमाजजनकत्वात्तत्त्वत्वं इत्युक्तं, तत्र त्रैवि-
मूलभूता श्रुतिर्न प्रलब्धा, तत्र त्रैविधिकान्त्रयवत् धर्मप्रमाज-
जनकत्वाभावेऽपि मूलभूतधनुस्तुल्यत्वात्तत्त्वत्वेन धर्मप्रमाजजनक-
त्वोपपत्तेर्नार्थक्यमेव ग्रामाण्यमिति स्मृत्यधिकरण एव प्रतिपा-
दनामिति (समीक्ष्यम्) । यत्र मूलभूता श्रुतिः प्रलब्धा, तत्रापि
तत्साधक्यार्थधारणस्य कल्पसूत्राद्यधीनत्वात् तात्पर्यव्यवस्था-
भूतार्थविषयप्रमाजजनकत्वात् तदुपस्थापितेति औक्त्येव इष्टव्यम् ॥

(शाक्यादिग्रन्थग्रामाण्यव्यवस्थापनम्)

एवं वेदमूलकत्वेन कस्यादीनां ग्रामाण्ये साधितेऽपि शा-
क्यादिग्रन्थानामपि सत्त्वान्नाशाद्याशङ्कानामेकादश-
कपालादीनां समुचितानां च प्रमाजानुमन्यनमस्यादीनां
शास्त्रान्तरीयवाक्याधीनमाधोपसंहारापरिस्वरपादार्थक्यत्वात्
वैतादित्तानामेतादयुक्तम् । उपसंहारस्य भीमांसाधिष्ठे-
स-
शास्त्राभावात्तानामिभिः द्विद्विद्वद्व्याप्येतेषां शब्दं शाक्यैऽपि
सर्वोदाहरणेषु श्रुतमनुपायत्वात् । तत्तदर्थं स्मृतिविरोधकार्यत्वा-
त्प्रमाणेन संशयानुशयस्य कर्तुमशक्यत्वाच्च प्रणयनसार्थक्यो-
पपत्तेः परिहरणीयम् । प्रकृते शास्त्रान्तर्वद्व्येत्येवमेतादयानु-
त्पाप्येत्युक्तत्वाच्च न तत् एव विमलतत्त्वसंयक्तमित्यस्यासा-
धर्मान्तरत्वापत्तेरतीव शीघ्रम् । मय तु प्रत्ययविधिहित-
साधुवादकत्वेऽपि अनुमानसौकर्याय कस्यादिविरोधप्रमाणमर्थ-
वदिति । नच—एवं एकैकस्यां शास्त्राया वचनस्यैव
त्यस्यैव शास्त्रान्तर्वद्व्येत्येव तदुपस्थापनसिद्धेः इति—

(कल्पसूत्राधिकरणपूर्वपक्षप्रयोजनानि)

ननु कस्यादीनां सिद्धान्ते वेदमूलकत्वेन ग्रामाण्यशङ्का-
दि विचारप्रयोजनमित्येवमाह—प्रयोजनमिति ॥ यत्र
प्रत्यक्षेति ॥ यथा “औदुम्बरीं स्फुटोदायेत्” इति श्रुत्या
चैष्टनविषयकमनुस्य विरोधो भाष्यकारमते, यथा “पुरो-
वाचं परमं शिरोरुति”ति कल्पसूत्रवचनात् विरोधस्तत्त्वार्थः ।
यत्रवेति—यथा “जन्त्रं तदर्थं वादचननादि”ति पञ्चमाध्या-
यगतत्वात्तत्त्ववचने “मुपिरो वा एतां पदार्थं हिंसास्तुलित-
यन्मिहियः पुरोवाचो भवत्यपिनाय” इत्यर्थं धारावगत-
विधिपिधानार्थत्वात्प्रतीत्योपीकपसूत्रपुरोवाचोऽप्युक्तं । तस्य च त-
त्रापीतिवेदसिद्धेः प्रमाजजनकत्वं “अनुसन्तं तवनीयाः पुरोवा-
चा निरुप्यन्ते ब्रह्मिह्याच्छिद्रताया” इत्यर्थवादावगत-
विधिपिधान-
रूपसत्त्ववचनीयत्वे तत्त्वार्थस्य सिद्धान्त्याभासोपन्यास-
पूर्वकं प्रतिपादितं तदनुमनमित्यर्थः ॥

पृदादिपदार्थो वैदिक एव ग्रहीतव्य इति पक्वते । अतश्च त्रिवृच्छब्दस्य स्तोत्रगतमुद्भवकं शक्यं न तु तत्तुल्यम् । चरुशब्दस्योदो न तु स्वाती । अश्ववालशब्दस्य काशाः नाश्वकेशाः । वाक्यशेषाश्च कौस्तुभे द्रष्टव्याः ॥ ७ ॥ इति तृतीयपर्यणम् ।

ग्रहणापतेहाप्राविशेनेनैव स्तोत्रीयानवकप्राप्तेष्व विधिवैयर्थ्याच्च तत्र विष्टुच्छब्दस्य भ्यान्पतेरनिवारणात् । अतः स्तोत्रीयानवके इव त्रैगुण्येऽपि शक्तिः । एवं मालववाक्येऽपि स्तोत्रीयानवकवत् लोकप्रसिद्धत्रैगुण्यपरत्वमेव ॥

(त्रिवृच्छब्दस्य स्तोत्रीयानवकषाचित्वे आहृत्य- धिकरणधरोपपरिहारौ)

न च स्तोत्रीयानवकषाचित्वे आहृत्यधिकरणविरोधः यत्र विशेषणमात्रे शक्ती कल्पिताया तदविनाभावात् विशेष्यप्रती-
तिरुन्वते तस्याहृत्यधिकरणन्यायमिपयत्येऽपि पुनराविनाशा-
वामावेन स्तुपादिशब्दानां पुनराभावादिनिश्चिष्टवचित्वस्येवैहापि विशिष्टवचनत्वस्य स्वीकारे तद्द्विरोधाभावात् ॥

(चरुशब्दार्थनिर्णयः)

चरुशब्दस्यापि वाक्यशेषवत्त्वात् समानविषयवानुरोधेन शोभने रुडिस्वीकारात्, ऐकान्तिकसंभन्धानोक्तसिद्धस्यास्या
रक्षणमेति नानेकार्थत्वम् । अतएवैव शकावधारिताया यत्र न वाक्यशेषः—“यथा सौर्यं चरु”मिलादी तत्रापि लाक्षणि-
कार्यग्रहणे मानामावादीवनसैव ग्रहणम् । यद्यपि याज्ञिकैः काले कदाहै वा अपितस्य चरुत्वान्मुगगमात् स्वातीस्यो-
दन एव च प्रयोगात् स्वातीस्योदनापरत्वे आहृत्यधिकरणन्या-
येन स्वातीमात्रवचित्वमेव युक्तम् । अतएव ऐकान्तिकसं-
भन्धाद्वादन एव लक्षणेति आशेति; तथापि अर्थनादानुरोधेन गौगार्थसैव ग्रहणे सिद्धे इत्येवमनानेगोपमितयागपरतया नि-
गीतइत्येवशब्देन दागस्य गौण्याऽपि इत्या य ग्रहणे सिद्धे तत्रा-
भल्यात् “समानमितरच्छेदेने”लादी तद्ग्रहणसैव सौर्यमि-
त्यादावपि तसैव युक्तं ग्रहणम् । याज्ञिकानामपि चरुशब्द-
स्योदने पाकविशेषमात्रनिमित्तत्वेऽपि तस्य स्वातीग्रन्तरेणा-
नुपपत्तेरपार्थक्येपि “स्वातीस्योदनवाक्चिन्मात्राकारेणाहृत्यधि-
करणन्यायविषयतया स्वातीवाच्यताया अग्रसंकेधः । यद्यपि
महान्दे याज्ञिकप्रसिद्धा लोकप्रसिद्धेर्जोधादेव निर्णयसंभव-
रीति न वाक्यशेषमात्रनिर्णयमात्रिममत्वम्; तथापि कापि-
त्क्याज्ञिकप्रसिद्धेरेव लाक्षणिकत्वोपपत्त्या बहुतरतप्रसिद्धि-
वभावाभावात् वाक्यशेषसैव याज्ञिकप्रसिद्धिदृष्टत्वेनाहोर्ध्वत्ये
“तदेतोरेवे”ति न्यायेन निर्णयकत्वम् इति ज्ञेयम् ॥

(अश्ववालशब्दार्थनिर्णयः)

एवमेवाश्ववालशब्दोरपि अवयवयोगेन घनत्वैवावधार-
थांशकेशरूपार्थयोर्वैद अश्वत्थत्वात्मेव कायलक्षणे परिणामाभि-

चोदितन्तु ॥ यत्र विक्रमेमततानामस्तद्विशेषाणां ना-
याणां अवयवयोगे प्रसिद्धिः, म्लेच्छेऽपि तु विक्रः कोकिलः,
नेमः अर्जुनः सतं वृहत्पत्रं दारुमयं शनच्छिद्रं परिमण्डलं,
ताम्ररसम् कमलं इत्येवं प्रसिद्धिः, तत्र तत्प्रसिद्धार्थस्यैव
ग्रहणं न तु विगमनिरुद्धादिवा तत्कल्पनम् । न च म्ले-

घनात् प्रकृतिविकारयोश्च सत्त्वज्ञत्वदीर्घत्वादिना सादृश्येन
यद्यपि शोणः प्रयोगः संभवति; तथापि तत्रैव शान्वशेषाभा-
वेऽपि श्येनशब्द इव पूर्वोक्तरीत्या ग्रहणं युक्तम् । यस्तु
तस्तु—अश्ववालशब्दस्य गौणत्वानुपपत्तेर् गौणतायाः पदा-
न्तरसामानाधिकरण्यात्पक्षेऽपि अस्मान्म्यापत्तेः आश्ववाल
इति सिद्धितानुसृतिप्रसंगात् नैव गौणत्वम्, अपितु वैदिकप्र-
सिद्ध्या वलीयस्याऽवयवार्थप्रसिद्धिनापाम् अवयवशब्द इव
काष्ठेषु रूपावगमादिह शक्यार्थसैव ग्रहणेऽपि अवयवयो-
गेनापि धनत्ववधारणात् नानार्थत्वमेव । एतेन—अर्थवाद
एव कायपदं केशरूपवत्त्वलक्षणावयवम्, कृतं शक्यान्तरकल्प-
नेन इति—निरस्तम्; ‘सै वावाः काशतां प्राप्ता’ इत्यनव-
यापत्तेः ॥

(स्तोमशब्दार्थनिर्णयः)

एवं स्तोमशब्दस्यापि स्तोत्रीयासङ्ख्याकृतस्तुतिसङ्ख्यावाचि-
त्वम् वैदिकसामानाधिकरण्यादिना । अथवा न्यायमुपाकारोक्त-
रीत्या स्तोत्रीयासमुदायमात्रवचनत्वसम्बन्धत्वम् । लोकप्रसिद्ध-
समुदायपरत्वं तु लक्षणया वाक्या वेति दिक् ॥ धृश्यते इति ॥
दृश्ये इति शेषः ॥ तेनैवतदधिकरणप्रयोजनमानकधनार्थत्वात्
पौनस्त्वलसिति भावः । वाक्यशेषादेति प्रत्यो व्याख्यात-
वरः । यस्तु “सन्दिग्धेषु वाक्यशेषादि”खनेन गताम्यत्वम्,
तत् न; तस्य वाक्यशेषान्वयशक्तं सन्दिग्धार्थमिपये नि-
र्णयकत्वेऽपि इह तदन्वयशक्त्या विपरीतार्थनिर्णयेन सन्दि-
ग्धार्थत्वाभावेन अनिर्णयकतयाऽप्रवृत्तेरिति ॥

॥ इति चतुर्थं शास्त्रप्रसिद्धपदार्थप्रामाण्या- धिकरणम् ॥

(विक्रमेनादिपदार्थनिर्णये सिद्धान्तेनोपक्रमे निमित्तनिरूपणम्)

अत्र यद्यपि भाष्ये आर्यम्लेच्छप्रतिदेवंतावच्छिन्ना भाति;
तथापि सा म्लेच्छप्रसिद्धेः त्रिविदिपि प्राक् प्रामाण्यस्यानिरूपणा-
द्युक्तेति मत्वा प्रामाण्याप्रामाण्यविर्धत्वात्र क्रियते । बलाव-
लचिन्तात् विष्टवोपाधिरन्ये ध्युत्वादिनप्रमाणजनकन्या-
येनैव सिद्धा प्रसंगात् कलीभूतत्वेन दास्येति भातिकमुचित-
मभिप्रेक्ष्य विरोधे म्लेच्छप्रसिद्धेः दीर्घत्वेऽपि अविरोधे तस्या
एव प्रमाणत्वेन महणात् निरुद्धादिद्वारकाशत्रप्रसिद्धिद्वाराग्रे
ग्रहणादापवादिकीं संगीति स्पष्टत्वात्पराप्राप्त्यप्रसिद्धग्रहणपूर्व-
पक्षस्य निरुद्धिकतया च तामप्रदर्श्यैव विषयप्रदर्शनपूर्वकं

यद्यपि अनुमापकं नियताविषयम्; तथापि नानुमेयश्रुतौ विरोधो ग्राह्यत्वादि दातुं शक्यम् । नहि ग्राह्यत्वं नाम सर्वाचरित्युगतं जानिष्येतिगुणसंख्यानादिसिद्धिर्नैव; कथम्; तत्तद्देशगतानामप्यनाचरणात्, विरिधिसिद्धितुष्टप्राणाभ्यावरणात् । अतो मीदोषणामावात् सर्वविषयत्वम् । गौतमीयादिस्मृतिषु तु न छन्दोगाधिकारिकत्वसंरणं, येन श्रुतावपि तत्सम्भाष्यते । पादमात्रम् तेषां स्मृतिकर्तुः तच्छास्त्रीयत्वादप्युपपद्यते । कर्तो हि छन्दोगः स्वस्वित्यान् छन्दोगान् स्वप्रत्ययमापयामास तेऽप्यन्त्या इत्येवं

(स्वामितत्पूर्वपक्षनिरूपणम्)

यथैव धनस्य पर्येतद्विस्तृतदंशानात् वेदोपि पर्येतद्विस्तृतै-
नित्युत्तमं तथैव श्रुतमापकत्वस्य स्मृत्याचारकत्वस्य विप्रस-
केयुर्बिधेयव्यवस्थितत्वादनुमेयमानायाः श्रुतेरपि व्यवस्थित-
विषयत्वमेव कल्पयितुं युक्तम् । यद्विदुः अर्थापत्तिविषया त-
त्कल्पनं, तदा यद्यपि तद्विषयश्रुतिकल्पनमात्रेण तस्याः परि-
हारो नित्यतत्कर्तृकल्पना प्रमाणिकीत्युच्येत, तथापि सामा-
न्यश्रुतिकल्पने तद्व्यवर्तितयोः स्मृत्याचारयोरपि सर्वविषयत्वा-
पत्तिरनुपपद्यपरिहारोऽन्यथाश्रुतिकल्पनमेव युक्तमित्यर्थः ॥

(कर्तृविरोधप्रज्ञानोपायनिरूपणम्)

सर्वत्र कर्तृविरोधानं सामान्याभिप्रेयवत्त्वाद्युपपदाह । यथा
द्विजानामेवाहिताभित्वात् ब्रह्मदेवस्यदामावादिमिदोप्रादिषु क-
र्तृविरोधानं सामान्याह । यथाह पतितपण्डाहीनो निषेधाह-
निषिद्धेवैव पतितपण्डरूपकर्तृविरोधानं निषेधवत्त्वात् । य-
थाया राजसूये राजरूपकर्तृविरोधानं राजरूपोपपदाहवति ॥

(प्रकृते कथमपि कर्तृविरोधप्रज्ञानाभावसमर्थनम्)

प्रकृते च निषेधो न वा सामर्थ्ये दिवागमसिद्धिः अप्र-
क्षयात् । सामर्थ्यस्य सर्वत्राविरुद्धत्वात् । यत्तु—उप-
पद्यश्रुतं कल्पनीयं, तत्तु नैव श्रुतौ दातुं शक्यते इत्य-
भिप्रेतं सिद्धान्तमाह—यद्यपीति । स्मृतिमूलभूतश्रुतिषु
यद्यपि चरणविरोधव्यवर्तितैरित्याद्युपपदं संभवति; तथापि
कल्पकस्मृती पदापाठमाश्रुतकल्पकं किंचिदस्ति प्रमाणम् ।
यत्तु पाठः ॥ तु पाठं विनाश्ववगतमात्रस्य स्मृतिवाक्यस्य
श्रुतिकल्पकत्वोपपत्तेरिति कल्पकः ॥ न च पाठव्यवस्थानुप-
पत्तिः तत्कल्पिका; तस्यान्वयाप्युपपत्त्येन व्यवस्थाकल्पक-
त्वासंभवादित्यभिप्रेत्याह—गौतमीयादीति ॥

॥ इति सप्तमं होलाकाधिकरणम् ॥

(पीत्वाद्याधिकरणैः व्याकरणाधिकरणापीनर- प्यपरिहाराः)

अनाचारप्रामाण्यप्रसंगात्साधुप्रयोगोपपत्त्यधिकारस्य सा-
क्षादितः पदार्थस्य कार्यभूतान्यर्थप्रकाशकत्वात्प्रामाण्य-
स्वेवासाधुगत्यादिस्तद्व्यवस्थावारस्य तद्व्यवस्थाकरणत्वमित्यसि

पाठान्तरमात्रे । व्यवस्थित इति तस्यापि सर्वविषयत्व-
मेव ॥ १० ॥

प्रयोगः ॥ स्मृत्यधिकरणन्यायेन सिद्धमपि व्याकरणप्रा-
माण्यमाश्लिष्यते । नियमद्वयार्थं हि तत् । “साधुतैव श्रुतं जीत-
नासाधुतैव” इत्येकः, “यनादय एव साधवो न गान्धादय”
इत्यपरः । न च नियमद्वयस्य मूलं सम्भवति; प्रतिगवा-
दिस्तदमेकश्रुतिवाच्यपदासम्भवान्, माधुत्वस्य पूर्ववन्नि-
वेषनामसम्भवात्तुगतैकश्रुतिकल्पनानुपपत्तेः । नहि सा-
धुत्वं नानार्थप्रसादकत्वम्, अनादिरे सति वाचकत्वं वा;

नवेति चिन्ता । सा च यद्यपि पीत्वादिगणके व्यवहृताधिक-
रणे भाष्यमतेनाभिमुक्ताचारात् शास्त्रस्याचारस्य बलत्वं सा-
धितमितीहापि स्मृत्यधिकरणसाधितस्मृतिप्रामाण्येन साधित-
प्रामाण्यक्याकरणानुगृहीताचारवर्गीयस्मात् नोदीत्येतदर्थं
प्रथमतो मूलभूतव्याकरणप्रामाण्यं साधितमपि न संभवती-
त्येतदवयवं साधनीयमेव इत्यपि—स्मृत्यधिकरणेति ॥

(स्मृत्यधिकरणाक्षेपेनैतदधिकरण- प्रशुचिन्निरूपणम्)

समूल्ये तत्राभ्यासदनुगता एव गवादयः शब्दा ज्यो-
तिष्टोमादिर्धर्मि प्रयोजक्याः, ननु तदनुगता गवाद्यो-
ऽपि । निमूलत्वे तु तस्याभ्यासमत्तविधियामकामवेन प्रत्या-
वहरकाक्षेपोदात्त सर्वेषां प्रयोगसिद्धौ अवतीत्यतः तदाश्लिष्य
समापीयत इत्यर्थः । इत्येक इति प्रयोगनियम इत्यर्थः ।
इत्यपर इति । साधुत्वरूपनियम इत्यर्थः ॥

(साधुशब्दप्रयोगनियमासंभवनिरूपणम्)

तत्र न तावत् आपो निवमः संभवतिः नियमाभावेन्यथा-
शुभ्यः प्रयोगस्यैव तत्त्वार्थविमानस्य जायमानत्वेन त-
त्त्वहोपे कार्ये नोपयोगमावात् । अविहितत्वेन च प्रयोगसा-
दृशत्वेत्याभावेनावधातादिवियमत्वेकार्थेषु प्रयोगकल्पनानुप-
पत्तेः । अथ रामप्राप्त्येव नानिधेयसाधुत्वत्वेनियमवर्धप्राम-
प्रयोगाधितत्वापुनित्वयो धर्मो विधीयते इत्युच्यते, तनाह—
नचेति । न तावद् प्रत्यक्षारिक्तं मूलं संभवति; तेषां
धर्मार्थयोरप्रवृत्तेः । वेदवाक्यस्य मूलतया कल्पनादामपि
प्रतिशब्दं “मोक्षदेवाभिदद्यात् न गवादिशब्देनैवेव कल्पनस्य
अनन्तश्रुतिप्राप्त्यर्थमवादिष्यते । न च पठितानापेय मूलकम्;
मिथ्यातुमेकश्रुतिमूलकस्य विरुद्धत्वात् । एवं कस्य च साधु-
शब्दस्य गवागोव्याप्येकाग्रवन्दर्शनं तद्विषयप्रतिपेक्षायां
प्रतिपदकत्वमेवोत्पन्नमानन्त्वसंग्रहात् पाठानुपपत्तेः । “साधु-
भिर्गोपितं नासाधुभिर्गितेन” साधुत्वासाधुत्वोपपदकत्वेनेन त-
त्त्वत्पनार्था तपोनिर्वक्तुमशक्ये न संभव इत्यभिप्रेत्याह—
प्रतीति । पूर्ववदित्वेन पूर्वधिकरणोपपत्तिरुपपत्तासंभ-
वहेतुपीक्रेन पूर्वपक्षोक्त्यादन्तरसंगतिः सूचिता । निर्व-
चनासंभवमुपपादयति—अनादीति । अवयवस्वरूपे सति

ज्ञानामेव वा शास्त्रादिग्रन्थानां वा वेदत्वं वेदतुल्यत्वं वा भवतु; श्रुत्यादिमूलकत्वे गौरवात्, निरुपद्रव्यज्ञविधिविषयत्वात्तुपपत्तेश्च, षडङ्गानां तु “षडङ्गमेके”—इति स्मृतेरपि

प्राणि चेति विग्रहः । कल्पा नाम प्रयोगं कल्पयन्तीति व्युत्पत्त्या विद्वत्प्रयोगप्रतिपादका ग्रन्था बोधायनवाराहभाषकादिप्रणीताः, सूत्राणि तु सूचयन्तीति व्युत्पत्त्या ऋचं पादग्रहणं एतत्तीर्थमित्याक्षर्यते इत्यादिखपरिभाषाखसंज्ञाभिर्युक्तानि प्रयोगविशेषोपपत्त्यलक्षणप्रतिपादका आश्वलायनवैजयान्तकालायादिभिरुक्तानि ग्रन्था इति भेदः । तदुक्तं वार्तिके—“विद्वत्प्रयोगः प्रयोगो यैः कर्मणांभ्युपपन्नः । तत्कल्पा लक्षणार्थानि सूत्राणीति प्रवक्ष्यते” इति ॥ अन्यप्राणि—“लक्ष्मी सूत्रितांशानि खल्पाक्षरपदानि च । संपेक्षस्तारभूतानि सूत्राण्यहुर्नगोपिणः” इति ॥

(शाक्यादिग्रन्थानां कल्पसूत्राधिकरणविषयत्वोपपादनम्)

शाक्यादीति ॥ यद्यपि स्मृत्यधिकरणे शाक्यादिग्रन्थानां न प्रामाण्यं चातिशयं, वेदाक्षेपविषयत्वोच्येत; तथापि निषेधाधिकरणे वार्तिककृता तेषां वेदमूलत्वासंभवेनाप्रामाण्यस्य प्रतिपादितत्वादित्वाक्षेपसाधितहेतोः स्वातन्त्र्यस्याप्रामाण्याक्षेपेऽपि अस्तेः सिद्धान्तानुपयोगेऽपि विचारविषयत्वमुपपद्यते इति भावः ॥ अत्र सर्वत्र शाक्यो न पक्षान्तरयोक्तः, किन्तु अनास्थायोक्तः सन् सर्वेषुदाहरणवशात् एव ॥

(वेदत्वेन वेदतुल्यत्वेन वा लाघवात् कल्पसूत्राणां प्रामाण्यपूर्वपक्षः)

अत एव वार्तिके “एवमेतानि चत्वार्यपि विद्यास्थानानी”त्युक्तम् । गौरवादिति ॥ यद्यैव स्मृत्यधिकरणे ग्रन्थादिमूलत्वकल्पनातो वेदमूलत्वकल्पनाया लघुभूतत्वात् वेदमूलत्वमेवातिप्रमत्तम्, तथैव इदतरिष्टिष्टैर्वाणिकप्रतिग्रहेण अवश्यमप्येव प्रामाण्ये वेदमूलत्वकल्पनापेक्षायापि अपीक्षेयत्वकल्पनाया लघुभूतत्वात्तदेव युक्तमाप्रतिगुम् इत्यपीक्षेयत्वसाम्भ्यात् ग्रन्थादिगिन्यनानि, वेदाः, धर्ममूलत्वात्, विधिवदित्युक्तानि वेदत्वम् । यदा तु तानि भवेदाः, वेदमुद्रादिस्तत्वादिस्वरूपाभिर्युक्तप्रसिद्धाभावाद्वा काल्यवदिति सत्प्रतिपाशानुमानपराहतमुपपन्नस्येत; तदा वेदतुल्यत्वं वेदार्थः ॥

(प्रत्यक्षवेदार्थसंप्राप्तकत्वेन प्रणयनवैयर्थ्यापत्त्या वेदत्वेन प्रामाण्यनिरूपणम्)

किंच मन्वादिस्मृतीनां तिस्रोहितप्रायवेदाधर्मनिबन्धनत्वात् कर्मविधिरवश्येन कल्पसूत्राणां विषयं सकलजनप्रत्यक्षवेदार्थोपनिबन्धनत्वात् प्रणयनार्थवैयर्थ्यापत्तेः शास्त्रान्तरवेदवाच्यवेदत्वेन वेदत्वं युक्तम् । नहि सकलजनप्रत्यक्षवेदवाच्यार्थविषयमर्थं वदतामेषां पुरुषैः प्रणयनं संभवति । तथात्वे वा-

वेदत्वम् । बुद्धबोधायनमशकादिभिस्तु समाख्या कथादि-
व्यवचननिमित्तत्वेनाप्युपपत्तेरिति प्राप्ते—

उदकर्तृसरणाकटादिव्यवचननिमित्तत्वात्तुपपत्तेर्नैषां वे-

ऽमीषां विद्याकोपस्थानमात्रेण चरितार्थत्वात् धर्मप्रमाणकत्वात्तुपपत्तेर्नैषांमूलसरणात्तुपपत्तेरिति भावः ॥

(अनादिग्रन्थविधिविषयत्वेन स्मृतीनां ख-
तप्रमाणधर्मधर्मप्रमितिजनकत्वेन शा-
क्यादिग्रन्थानां च प्रामाण्यनिरूपणम्)

नित्यग्रन्थपत्तेरिति ॥ “अहृद्दः शास्त्रायमधीमोते”त्युक्तम् “यद्वेदोऽधीते यद्यक्षरं यि यद्वाङ्मानीतिहासाम्पुराणानि कल्पानि”ति नित्योऽनादिविद्वद्व्याहृदविधिः । नहि कल्पा-
दीनामाधुनिकत्वे स उपपद्यत इत्यर्थः ॥ यद्यपि न शाक्यादिग्रन्थानां निरुपद्रव्यज्ञविधिविषयत्वम्; तथापि शाक्यादिग्रन्थेष्वो धर्मधर्मविवेकः स्वसंवेद्यत्वात्समाख खतःप्रामाण्यस्य तर्कपादे स्थापितत्वादाप्तोक्तलक्षणगुणाभावेऽपि प्रामाण्यानिष्पातः । नच—मीमांसकीः प्रामाण्यानभ्युपगमेऽपि शाक्यैः परतःप्रामाण्याभ्युपगमात् आप्तोक्तलक्षणगुणाभावे कर्मप्रामाण्योपपत्तिः ॥ “उत्पादाद्वा तथानुगतानामनुत्पादाद्वा स्थितैर्वैरायमेनित्यते”ति शाक्येन श्रवादानेत्यत्वेन कूटस्थनिष्ठात्वेन वा धर्मनिष्ठात्वस्योक्तत्वात्, तत्र निवृत्तस्य च तत्प्रतिपादकागमनित्यस्यभन्तरेणानुपपत्तेः विलानां चागमनां भ्रष्टत्वस्यैव प्रामाण्यातिर्वाहात् खतस्यभ्युपगमेऽपि अपविज्ञानात्मापत्तेः । एवं सत्यपि यदि खकटुकत्वमभ्युपगम्येत, तदा कटुत्वेनैव प्रामाण्यावगतिर्निश्चितापि, ननु तदभ्युपगमो युक्तः गौरवात् । एवं यद्यपि वेदमूलकत्वे निराकृत्य वेदत्वं वेदतुल्यत्वं वा दूरेणापस्तम्भः तथापि “शाक्यादिष्वोरा खगमप्रामाण्यप्रामं प्रत्यक्षादिमूलत्वेनान्यद्वारेण प्रवेष्टुमुपतोऽतीन्द्रियार्थदर्शनासामर्थ्यवेदमार्गशास्त्रत्वलक्षणान्यायदृष्ट्याणिनिर्मानाः सक्तैः वारितो वरः ॥ प्रविशेत्, संप्रति ॥ मीमांसकानुमेदनापीक्षेयत्वेन महापक्षेनैव प्रकटं प्रवेष्टुं इच्छति”ति वार्तिकोक्तरीत्या सभक्त्येवाप्रामाण्याक्षेपेण स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यमिति भावः ॥

(षडङ्गवेदत्वनिरूपणप्रकारः)

अज्ञानान्नु वेदत्वे स्पष्टमेव हेतुमाह—अज्ञानान्त्विति ॥ “मन्त्रप्राज्ञानयोर्वेदमार्गपेयं षडङ्गमेक” एति गौतमस्मृत्योः स्पष्टमेव वेदत्वमित्यर्थः । अपीक्षेयत्वे बोधायनगौतमसारादिप्राक्यास्तुपपत्तिं षडङ्गद्विषयशास्त्रावतुपपत्त्या पट्टेदति—
बुद्धेति ॥ एतादृशसमाख्यामूढिकैरेव लोकानां पौरुषेयत्वप्रान्तिरित्यर्थः ॥

(षडङ्गसरणेन स्मृत्यादिपौदयेयत्वव्यव-
स्थापनम्)

इत्यामावसायकस्य इत्यादर्शनस्येवेद कर्मभावसाधकस्य

त्वात्, साधुत्व चानादियाचकत्व, अनपभ्रष्टश्च वा, ध्या

चम्, तत्र यदि शक्यार्थप्रत्यायकत्वमेव वाच्यम्, तावतापि
अनादिपदोपादानवैयर्थ्यम्, टिप्पणादिशङ्कायुक्तेष्वामावेन
शक्यार्थप्रत्यायकत्वमात्रेण निराकरणोपपत्त, सादिशशिखी
कारे च साधुत्वस्याप्यपत्तः । अन्यथा अर्थवत्त्वामावेन प्राप्ति
परिवन्धनाभावादेरित्यादिप्रसङ्गात् । यत्तु देहेत्यादीनां श
ब्दानुकारादानींकारेण साधुत्वमात्रोक्तस्य शब्दपरत्वोऽर्थपरत्वा
भावात् शब्दस्यैव लोपादिकर्मावस्थापतिमात्रकस्य शब्दपर
स्यैव लक्षणमाऽर्थपरत्वं यदुक्तम्, तत्त्वमेव पूर्वं साधुत्वा
नङ्गीकारात् पूर्वोपरिपरिवन्धनात् शब्दपरत्वस्यापि अनादित्वा
मावादेदोक्तं 'हेलव' इत्यादिशब्दानां अनुकरणत्वाङ्गीकारेण
साधुत्वेन स्वयमङ्गीकृतानां अन्वयार्थप्रत्यायकत्वाभावात् लक्ष
णस्याव्याप्तेरुक्तम् । घटस्तुतस्तु—शक्तिप्रहाभावे टिप्पणा
दीनां अर्थबोधकत्वात्तुपपत्तेरुत्तरावपि च लक्षणाधीनोऽर्थक्य
पूर्वकत्वेनासम्भवासकेतवेन च गान्ध्यादिशब्दवच्छेदोपस्था
पनेन शक्तिप्रमेय वा बोधकत्वात्तुपपत्तेरवश्यमभ्यासात् शक्तौ
शब्दवियमशक्तिलोकारेण अर्थपरत्वमेव युक्तमिति तत्राना
र्थार्थप्रत्यायकत्वाभावात् दुरुपपादमेव साधुत्वमित्यनादिपदो
पादान् व्ययमेव । अतोऽनादिरिति भिन्न लक्षणम्, अपर च अ
नपभ्रष्टवेति लक्षणम्, न तु विशेषणविशेषाभावः । अतएव
शास्त्रदीपिकायां 'सपकालवृत्तिर्यमेव चानादित्वं साधुत्वम् ।
तथाविच्छिन्नपरापरपदाभिमुखस्वरूपेन शुभमभि व्युत्तमिति
मूलम' इति टीकोऽपीत्यभिप्रेक्ष्य हरिकारिकागतानपभ्रष्टतापदस्य
यमाधुतात्पर्यत्वेवाङ्गीकृत्य द्वितीयं लक्षणमाह—अनपभ्र
ष्टत्वं वेति ॥ करणापवादविजम्बापभ्रष्टादितत्त्वमित्यर्थः ॥

(द्वितीयलक्षणस्याख्येन तृतीय तदख्येन
तृतीयं च लक्षणं निर्वर्तक)

इदमपि हुमाद्यनपकवर्णव्यतिरिक्तम्, अतो लक्षणात्तर
माह—ध्याकरणेति ॥ अत्रापि न गवादिशब्देनैवावगता
गान्ध्यादिशब्देभ्यो व्याख्या साधुत्व नाम जाति समवति
ल्लोके गवादिशब्दमनश्रुतिताधुत्वप्रत्ययानामावेन तदङ्गीकारे
मानमाधारात् । किञ्च व्याकरणावगतात्तद्वद्मानश्रुतिवेन तस्मात्
कारे च चालीत्यस्यापि साधुतापत्तिः । यत्र प्रवृत्त्यमानत्वे
सति व्याकरणावगतात् तत्र साधुत्वमिति लोकारे गवादिपद
स्यानेव कर्मिकवर्णवृत्तमुदाया मकत्वेन यौगपद्यासम्भवात् 'अना
रभ्ये तु गोशब्दे गोशब्दं च अनेदे' इति व्याख्येन पद
त्वादिनातेरिव साधुतादिनातेरप्यर्थमेव एवेत्युक्तं लक्षण
मन्त्राव्यसुधाकारोक्तं लक्षणात्तरमाह—प्रमितवृत्त्येति ॥

(वृत्तित्यादिनिर्वचकासमवेन तृतीयलक्षणे
प्रकाशरतो दूषणपरिहारे)

यत्तु अत्र प्रकाशकारे न खल्लावगतात् श्रुतिव नम्य
तिविश्व शक्यते निर्वक्तुमिति दूषणं दास्य, तत् शक्तिरुच

करणाभ्यासवन्तिसत्त्वात्तद्व्याख्या जातिता, प्रमितवृत्त्याऽव

गाम्योपीयु वृत्तिपदस्य शालकारे सनेतिवत्त्वं लघुनोपादेन
लक्षणे प्रवेशाभिप्रेक्षने प्रयोचनामावादयुक्तम् । वदपि साधु
निर्वचनेति तन्नामसु वृत्तिवामावाहलक्षणस्याव्याप्तिरिति तेषां
दूषणम्, तत् 'दादयेऽहनि पिता नाम इत्यादि' इति सामा
न्यविधिना पुनर्लोपाधिना वषपा देवदत्ताद्यादीनां सकेत
करणेन शक्ते प्रमितत्वादयुक्तम् ॥ उक्तञ्च हरिणा—'उ
प्रादिनामकरणे श्लेषु नियमयुते । अनादिसाक्षिता संज्ञास्यपि
नैव विरुध्यते ।' इति ॥ तेषामनादितासंज्ञासपीतिपाद ।
तस्मात् तेषामन्यनादिताङ्गीकारादर्थप्रत्यायनरूपक्यानुगोपे
नावश्यक एव शक्तिलोकार इति न दोषः ॥ त्रिभुवादिस
हास्यपि पूर्वोक्तरीत्याऽर्थपराणां सादिशक्तिस्त्रोकारात् ना
व्याप्तिः । अपरशब्दानां तु सत्तच्छब्दोपस्थापनेन अर्थप्रत्याय
नात् इत्यनङ्गीकारानामप्यतिव्याप्तिरिति युक्तं लक्षणमित्यर्थः ॥

(चकन्तीत्यादीनां साधुत्वपरिहारेोपाय)

अत्र शक्तिप्रमेयार्थप्रत्यायकत्वेऽप्यशब्देऽतिप्रसङ्गकारणम् प्र
मितपदोपादानेऽपि यत्र य शब्द प्रयुज्यते, तस्यैव तादृशार्थ
प्रत्यायकत्वमित्यपि निवेक्षनीयम् इतरथा पठशब्दस्य पठे
साधुतापत्तेः । ततश्च एतादृशसाधुत्वस्य व्याकरणावगतात्तत्वेनैव
शक्तिनिर्णयद्वाराऽभिव्यक्तम् । वचनीत्यादीं व्याकरणावगु
तत्त्वस्य 'नहि क्वचित्तिपर प्रयुज्यते' इति व्याख्येनेन नि
वेधकरणेनाभावात् साधुत्वमिति साधुतासाधुत्वोपलक्षणेनैक
त्वा एव शक्तिनिर्णायकत्वात् यदकलशक्तिरिति गमनाविरह
इति भावः ॥

(आशङ्कानिरासपूर्वकसाधुभेदेव भावेति
नियमस्वरूपतद्वाच्यत्वादादितिरूपणम्)

तनु—अत्र कीदृशो नियमो विवक्षितः किं साधुनिर्माणे
तैवेत्येव क्रियाविषयको वा ? उत यद्व्यवहितव्य तत्साधुनिर्मे
येति साधनविषयो वा ? नाद्य, नीने रोपापत्तेः । मान्द्वय
भाषणं हि नार्थप्रतिपादनमात्रम् । अक्षिणिकोचादावप्रयो
गात् टिप्पु शब्दव्यापारसाध्य अर्थप्रतिपादनम्, तत्र च
वाचकस्य साधुत्वस्यैव प्राप्तेरित्येव तात्पर्यात्साधुत्वोपाय
सक्ये कचचिदसाधुताया तन्निर्णयकरत्वेऽक्षिणिकोचादेरपि
कचचित्प्राप्त्या विरुद्धतापत्तिरिति—चेत्, परितुष्टवितदा
चायै । स्वाभिप्रायप्रकटनद्वाराऽप्यप्रकाशनमात्रमत्र भावेति
लक्षणे लक्षणव्योच्यते, यदि शब्दव्यापारद्वाराऽर्थोपायनरूप मा
पणमुच्येत, तदा साधुत्वमिति कोशायाप्रसङ्गत्वा साधुनियमो
ऽनर्थको भवेत्, इह तु स्वाभिप्रायप्रकटनद्वाराऽर्थोपायनरूप
भाषणमुद्दिश्य साधुनियमविधौ च न मोने दोषः । तयोद्देश्या
भावादेव निष्प्रसङ्गोर्मानव्यावतनात् यत्रापि भोजनादौ वैच
मोन, तत्रापि एतद्विधिप्रवृत्त्याऽक्षिणिकोचादिव्यावतनात् हल
सङ्गादिना शब्दनिर्माणकारणादि न कायम् । अथवा—

सिद्धान्ते तु प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे सचयाविरोधे न यावन्मूलश्रुतिदर्शनमननुष्ठानलक्षणमप्राप्तमभ्यम् । श्रुतिदर्शने चरन्तु विकल्पः । यत्र ॥ न्यायोपन्याससहितं मीमांसाभ्यायविरुद्धं स्मृत्येवंच तत्र श्रुतिमूलसम्बन्धे वचनविरोधे न्यायवैवा-
भासत्वात्तदर्थं एवायुष्टेय इति । अत्र सर्वत्रोदाहरणानि मूलोक्तोदाहरणवृणामि चाऽऽख्यते कैस्त्रुने द्रष्टव्यानि ॥१॥

(कल्पसूत्राधिकरणसिद्धान्तप्रयोजनानि)

सदस्यायविरोधेचेति ॥ द्वादशाध्याये “छिद्रापिधाना-
मंस्ताव पुरोडाशो न स्यात् अन्योपामेनमंस्ता”द्विधाधिकरणे
पूर्वोक्तरीत्या पशुपुरोडाशस्वाकरणं “पुरोडाशेन माध्विन्ये
सवने” इति लिङ्गात् विकल्पेन या करणमिति पूर्वपक्षं प्राप्य
छिद्रापिधानप्रतिपादनस्यार्थान्वाधानाप्रस्ताव दत्तये देवतासंस्कार-
ार्थत्वस्य साधितत्वाभिप्रायेण कर्तव्य एवेति सिद्धान्तितम् ।
अत्र मीमांसा सत्यादः । तद्विरोध इत्यर्थः ॥ मीमांसाभ्याय-
विरुद्धेचेति ॥ यथा नवमे अधिष्ठिते घ्नघ्नघ्नाग्निगदग-
ताना हरिवद्वादिपदानां व्याचिन्ताबूहः साधितः, तद्विरुद्धं “अत्र
आगच्छ रोहिताश्व नृहृद्गानो भूमकेतो जातवेदो विचरणं”
इत्युक्तिपाठोपेक्षं छन्दोगसूत्रकारवचनम् । यथा “तथा
यूपस वेदि”ति तितात्माधिकरणे “अध्वमन्तर्वेदि मिनोक्ते”ति
वचनेन यूपोद्देशेनान्तर्वेदिदेशाश्वत्वेन विहितेऽर्धाधूपार्थस्य
वर्हिर्वेदिदेशे प्राप्ते वर्हिर्वेदोऽस्यमनुवाद इति पूर्वपक्षं प्राप्य
संस्कृतदेश एवान्तर्वेदिपार्थिवदिपदार्थानां कस्यापि विधौयव
इति सिद्धान्तितम् । तत्र पूर्वपक्षे यूपहत्वाधूपश्चदो पथेका-
दशिन्यामहवद्वेदावस्यकत्वात्प्रतिपुं वेदिद्विद्वित्येतन्मूलं प्र-
स्तुतोक्त्यै प्रकृत्यापस्तम्बैराश्रितं “यावयूपं वेदिमुदन्ती”ति
कल्पसूत्रकारवचनं सिद्धान्तन्यायविरुद्धम् । यथावा द्वादशा-
धिकरणे दक्षे श्रुते “जाधन्या पञ्चोस्संयाजयन्ती”ति वाक्ये
पशुनित्यभ्रकृत्पन्था, प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात्, तत्रप्रतिपत्त्यर्थतया
पञ्चोऽस्याजाना विधानम् । ततश्चातिदेशप्रसक्तया पथैकाद-
शिन्यां सर्वोक्तानि जाधनीनां सक्त्यभ्रकृत्पन्थेन सर्वोक्तिः
पञ्चोऽस्याजाः कार्या इति जाधनीसमुच्चयपूर्वपक्षं प्राप्य
आज्येन सह विकल्पेन प्राप्तया जाधन्या नियमार्थत्वेन वि-
धानोपपत्तौ न पञ्चोऽस्याजानादीनां व्यापकत्वाकार्यत्वं कल्पनी-
यम् । ततश्च अर्थकर्मत्वे सति जाधन्या उपादेयत्वेन निव-
र्धितकत्वायः कयाचिदेकया तथा पञ्चोऽस्याजा इति सिद्धान्-
तितम् । अतश्च मीमांसाभ्यायविरुद्धम् “जाधनीभिः पञ्चोः
सयाजयन्ती”ति बहुवचनान्तजाधनीपदवर्धित कल्पसूत्रकार-
वचनमित्यर्थः । यत्तु—शास्त्रदीपिकाया एतादृशवचनानां
न्यायोपन्यासप्रतिपादनाय मीमांसाभ्यायविरोधे सर्वथाऽऽ-
भाष्यसूत्रम्, तस्यायविरोधमात्रेण श्रुतिमूलकत्वावगतिर-
थावेतु बहुवादिसंगणस्य श्रुतिमूलत्वोपपत्तेरपेक्षणीयमित्यर्थं
कौस्तुभे ॥ अनेति प्रत्यो व्याख्यातवः ॥

इति पष्ठं कल्पसूत्राधिकरणम् ॥

अनुमान ॥ अथ यत्र स्मृतिषु पाठव्यवस्था यथा गौ-
तमीया छन्दोगैरेव, तथाऽऽचारेषु कर्तव्यवस्था यथा हो-
लाकादि प्राच्याद्यभिमानिभिरेव, तत्र तदनुमेयश्रुतिरपि अनु-
मापकस्य नियतविषयत्वात्तत्राधिकारिकेवेति नान्यैस्तदनु-
ष्ठेयमिति प्राप्ते—

(अवसरसंगत्या मूलभूतवेदगतविशेष- विचारप्रतिष्ठा)

एवं तावत्स्थूतीनामाचार्याणां आत्मतुष्टेय वेदमूलकत्वेन प्रा-
प्त्याये दृष्टीकृते अवसरप्राप्तत्वात् केपुचित्स्थूत्याचार्ये मूलभू-
तवेदगतो विशेषः तत्तद्व्येष्टाचरित्राधिकारानधिकारविचार-
कलीभूतयिज्यते । एवमवसरसङ्गतिमवशब्देन सूचयन् वि-
एवं दर्शयति—अथ यत्रेति ॥

(स्मृत्यादिपदोपलक्षणतानिरूपणम्)

स्मृतिष्विति पदं पुराणमानवेदिताव्यतिरिक्तधर्मशा-
स्त्रोपलक्षणं । तथा गौतमीयछन्दोगपदे अन्युपलक्षणे ।
यथा गौतमीया स्मृतिश्छन्दोगैरेव पश्यते तथा गोमिलीबनपि;
तथा वासिष्ठं बहुचैरेव, सङ्गलिखितं वागसनेदिनिरेव, आप-
स्तम्बबोधायनीये तैत्तिरीयैरेव, तेषामपि पाठव्यवस्था वि-
चारविषयत्वात् । होलाकादीति ॥

(होलाकादीत्यादिपदार्थः)

आधिपदद्वयेन यथा होलाकाचारः प्राम्थैरेव, एवं व्रतान्तो-
त्सवः, तथा सखकुलागतकराकांक्षित्याभरणपूजाचारो शा-
कीनैरुक्तसो वासिष्ठसत्तैरेव, तथा “व्येष्टाया वीर्णमास्या व-
लीवर्दानभ्यन्धे पाववन्ती”त्युक्तपस्य उदीच्यैरेव । तथा अ-
न्येकेतत्त्वो भाद्रपदमावासायां दासिष्यालैरेव । तथा नाभु-
पणपूजाचारः प्रथीच्यैरेव इति व्यवस्था तेषामपि विचा-
रविषयत्वात् । एवं कश्चिद्विशेषो केचिदेवं किंचिदिकथं
तेषामप्युपलक्षणम् ॥

(श्रद्धाप्रतिपाद्याचारविषयत्वनिरूपणपरमन्याय- मुधाखण्डनसूचनम्)

यत्तु—न्यायमुधाकृता श्रद्धाप्रतिपाद्यविषयविशेषापाने-
यात्र विचारविषयत्वेनोदाहरणत्वं, बहु पार्थगत्यालोपाक्रोष-
नयादीनां श्रद्धासिद्धान्तानामपि इत्युक्तम्; तस्योपपादनपूर्वकं
इदं कौस्तुभ एव द्रष्टव्यम् ॥

(केपाचिद्विचारस्वरूपसङ्गडनम्)

यत्तु—यथाश्रुतमापानुसारं होलाकायाचारः स्मृत-
यश्च प्राच्यादिभिर्ज्ञान् प्रति प्रमायं नयेति विचारस्वरूपं के-
चित्—उक्तम्; तत्प्रमाण्यस्यातोऽनेकतत्त्वपुद्गलात्ताद्याप्यात्
व्यवस्थासङ्गुपपत्तेरुक्तमित्युपदेशम् । प्रमाणभूतमूलश्रुतिग-
तविशेषपूर्वपक्षमेव कलीभूतमिनापहर्षं दर्शयति—तत्रेति ॥

गाव्यादिष्वपशब्देऽपि सत्त्वात्, अपशब्दानां कचिद्वाच-
कत्वाभावे गवादिषु गौत्वस्वात्संभवाच्च । अतो वाच-
कत्वाविशेषाच्च व्याकरणेन नियमः संभवति इति प्राप्ते—

प्रयोगप्रत्ययोः साधुशब्दापभ्रंशजानां गाम्यादिशब्दानां

वाचकत्वमित्यर्थः । नच नच साधुशब्दस्वरूपात् शक्तिप्रमाणा
प्रयोगप्रत्यययोरुपपत्तिः । गवादिष्वपि तथात्वस्य वक्तुं शक्य-
त्वेन विनिगमनाविरहात् । ननु अपशब्दानां गवादिषु
गौणत्वमेव न चाचकत्वम्, इत्यत आह—अपश-
ब्दानामिति ॥ एतेन—लक्षणापि—निरस्तः, तयोरयो-
न्तरशक्तिपूर्वकत्वादिति भावः । अतो गाम्यादिशब्देभ्यो जा-
नमानस्याभेदस्य नियमेन यारयितुमशक्यत्वात् अयं प्रत्य-
यभावे च तदप्रयोगस्यैवाप्रसक्तैकभयभावि “साधुने”ति
नियमो न सम्भवतीत्यभिप्रेत्य पूर्वपक्षमुपहरति—अत
इति । यथाच शोभागमरुच्यसन्देशानां व्याकरणप्रयोजन-
कत्वमुक्तं तथा पूर्वपक्षे प्रतिपादितं कौस्तुभ एव द्रव्यम् ॥

(न स्लेच्छित्तयैवत्यस्य विपयसमर्पणम्)

एवंच गाम्यादिशब्दानामपशब्दात्माभावात् “नस्लेच्छित्तयै”
“आहिताग्निपशब्दं प्रयुज्ये”त्यादयो निषेधाः पारसीकशब्द-
निषया एव “न स्लेच्छतायां शिक्षेते”त्यादिस्त्वैकवाक्य-
तया नैयाः ॥ अथवा—“मन्त्रो हीनः खरतः” इत्येकवाक्य-
तया नैयाः । मन्त्रविषयस्वरूपगैत्रेयनिषयतया वा नैया इति
भावः ॥

(वाचकत्वं विनाप्यपशब्दप्रयोगप्रत्यययोरुप-
त्तिवर्णनपूर्वकसाधुशब्दप्रयोग-
नियमसमर्थनम्)

तिदान्तमाह—प्रयोगेति ॥ तच्छब्दोपस्थापनेति ॥
मूलभूतगोशब्दोपस्थापनद्वारेत्यर्थः । अनेकेति ॥ अनेकेषु श-
ब्देषु शक्तिरूपनविकल्पाभापतेत्यर्थः । प्रथमतः करणापाट-
वादिना प्रयुक्ताद्वावीशब्दात् धीतु प्रयोगशब्दस्यैवप्रत्ययः
तावद्देशद्वयोपस्थापनेन नदा जातस्त्वदीनामेव श्रोतृपार्श्वस्थानां
सहायकित्वस्यापि बहु भ्रमादेव जातः तथैवान्येषामपीदा-
नीतनानामिति न प्रयोगप्रस्थानान्यानुपपत्त्या वाचकत्वकल्पन-
मित्यर्थः । असाधुशब्दप्रयोगनिषेधस्य प्रसङ्गात् एवंप्रत्ययस्य
पदप्रमाणत्वात् तत्र कल्पनाप्रयोगेनगावमयथैव वा तत्सिद्ध-
मभिप्रेत्य साधुप्रयोगमूलभूतश्रुतिकल्पनामेव दर्शयति—प्र-
योगेति ॥

(पार्थसारथ्ययुक्तसाधुत्वनिर्वचनं तत्र प्रकाश-
काराणां व्याख्यानां दलप्रयोजनं च)

प्रथमतः पार्थसारथ्युक्तं साधुत्वनिर्वचनमाह—अनादी-
ति ॥ अत्र प्रकाशकारा इत्यं तादृशार्थमाहुः—हरिकारि-
कायाम्—“अनपभ्रष्टाऽनादिर्ब्रह्मपुद्गलयोग्यता । व्या-

तच्छब्दोपस्थापनद्वारोपपत्तेर्न वाचकत्वकल्पना; अनेकश-
क्तिकल्पनापत्तेः । इदानीन्तनानां च शक्तिभ्रमात् । नच
घटकलगादिपदवद्विनिगमनाविरहः; पाणिन्यादिप्रणीतव्या-
करणस्यैव नियामकत्वात् । नच निर्मूलत्वम्; प्रयोगनि-
यमे “साधुनेव प्रयुज्जीते”त्येवंविधस्या एकस्या एव धृतैर्मूल-

कियाव्यञ्जनीया वा जातिः काऽपीह साधुता” । इति निर्वचनं
त्रेधाकृतम् । तत्राहस्तथापनत्वपक्षौ विहाय हरदत्तेन—
“अनिर्देश्यमाः शब्दाः साधवः परिकीर्तिताः । त एव श-
क्तिकैक्यप्रमादलसतादिभिः । अन्यथोक्तिरता, पुंभिः अप-
शब्दा लडाहवा ।” इति प्रथमपक्षस्यैव विस्तरेणोक्तः स ए-
वाहस्त, पार्थसारथिना । तत्र यद्यपि अनादिप्रमाणं साधुत्व-
निर्वचनमत्र प्रतीयते; तथापि अनपभ्रष्टविशेषितं तत् द्रव्य-
त्वम् । तदेव “अनादिरनपभ्रष्टा साधुत्वमिति तद्व्यपदेश्ये उप-
सहारात्, हरिकारिकायामपि विशेषणविशेष्यभावदर्शनात्तत्त-
यो ‘रनपभ्रष्टाऽनादिर्’ इत्यत्र शब्दप्रयोगाच्च । तत्र यथानपभ्र-
ष्टत्वमात्रमुच्येत तदा विद्युमादिचक्षुःशक्तिव्याप्तिः । अतोऽना-
दित्वप्रवेशः । तदुक्तं हरदत्तेन—“यास्त्वेताः स्वेच्छया
सङ्गाः कियन्ते विद्युमादयः । कथं न तासां साधुत्वं नैव ताः
साधवो मताः । अनपभ्रष्टरूपत्वाभावात्तामपशब्दता । इ-
त्येष्टं यथा लोके तथा चक्रेतिता इमाः । नासां प्रयोगेऽ-
भ्युदयः प्रलयागो न वा भवेत् ।” इति ॥ अनादित्वमा-
श्रीर्कं अनयैकैकमसमुदायेऽतिव्याप्तमिदमनपभ्रष्टादीनां
नम् ॥

(अनपभ्रष्टत्वपरिष्कारः)

ननु—अनपभ्रष्टत्वं अत्र यथानादित्यैः शब्दः स च प्र-
त्यायक इति साधुत्वलक्षणार्थं क्रियमाणे यद्यपि नामकरणसं-
केतिते दशादिशब्दे अनादिशब्दत्वादपत्यलक्षणार्थप्रत्यायकत्वा-
लक्षणसमावेशासम्भवं; तथापि गौणीशब्दस्यापनवगिनीऽ-
नादित्वात् गौरुपार्थप्रत्यायकत्वाच्च गलि साधुतापत्तिः, अत-
स्तत्पारिहारार्थं यदर्थविषयप्रत्यायकत्वमनादिः स तत्र साधु-
रितुच्येत, तर्हि दशादिशब्दस्य शिवायर्थप्रत्यायकत्वस्यानादि-
त्वाभावात् असाधुत्वापत्तिरिति—चेत्, उच्यते; नामकर-
णविधिनाऽनादित्वेन पुत्रत्वोपाधिना संकेतितः कर्तव्यता वि-
हितः इति तेन सामान्योपाधिनाऽनाद्येव पुत्रादिप्रत्यायकत्वं
अनादिशब्दानामिति न दोषः । अतो यदर्थप्रत्यायकत्वमनादि
स तत्रार्थं साधुमिति युक्तम् लक्षणमिति ॥

(अनादिवाचकत्वमित्यत्र न विशेषणविशेष्य-
भावः किन्तु लक्षणद्वयमिति निरूपणम्)

अत्रेवमवधेयम्—यद्यर्थप्रत्यायकत्वं शक्योच्यते, तदा
यत्रादिप्रत्ययो तीरमाणवक्योरसाधुतापत्तिः । नच अस-
म्भते शक्यार्थस्यैव तीरासुपस्थापकत्वात् यदादिप्रदाना तीरा-
दिप्रवाहनादन्वयेन तीरादीं साधुत्वमिति प्रनाशकारोक्तं यु-

दिजातिः उत व्यक्तित्वमिति चिन्ता । तदर्थं च लोकवेदयोः शब्दानामन्यत्वमुत भेति चिन्तनीयम् । अन्यत्वे हि उपायाभावेन वैदिकशब्दशक्तिप्रत्यक्षासंभवाच्चा चिन्ताऽऽश्म्यणीया । एकत्वे तु लोके वृद्धव्यवहारानुसारेण गृहीता

(द्रव्यगुणक्रियावाचकानां सर्वेषामप्युदाहरणत्वरूपणम्)

धट्टधादिजातिविरिति ॥ यद्येतावता द्रव्यवाचकानामेवोदाहरणत्वमिति अमितत्वम् ; द्रव्यत्वान्तरव्याप्यधट्टधादिजातिपदं गुणवाचकान्तरव्याप्यशुद्धधादिजातेत्येकाकारे वाचकानावत् । कर्मत्वान्तरजातीनां च ज्योतिशेत्येवमदीनां शब्दान्तरादिप्रमाणगम्यतेनाम्नासाधिकरणे साधयितव्यत्वात् तेषामपि गुणक्रियाशब्दानामुदाहरणत्वोपपत्तेः । एवमभ्यासेऽपि प्रकृतिप्रत्यययोः धातुवर्गभावनावाचित्वे साधितेऽपि तद्वतनालुपाप्यन्यतरपरमवाचित्वम्, अथवा—तदुपसंक्षिप्तव्यक्तिवाचित्वमिति निवारणसंभवादुदाहरणत्वं द्रव्यम् ॥

(लोकवेदशब्दचोरन्यत्वेऽपि आकृत्यधिकरणानावश्यकताशङ्कासमाधानार्थं लोकवेदधिकरणायध्यकतानिरूपणम्)

आकृत्यधिकरणविचारोपदेष्टां रक्षयति—तदर्थमेवेति ॥ शब्दानामित्येतदर्थानामनुपलक्षणम् ॥ वेदे फलिष्यतीति ॥ इति अन्यः शब्दो भवेत्तदा लौकिकप्रयोगसार्थप्रत्यावनायवेन यथाकृपचित् तत्सार्थदेवान्तराचार्यवतेः संभवेन नैव तद्विरोधव्याप्यनिवारस प्रयोजनम् । वैदे यद्यपि प्रयोजनमीदृशं संभवति । पूर्वक्षे “यदाहवनीये जुहोती”त्यत्र जुहोतेतिरहोमव्यक्तिवाचित्वव्यवहोमव्यक्तिवाचित्वस्यापि सत्त्वात् पदहोमव्यक्तौ पदवदाहवनीयस्यापि संवन्धः सुखैव प्राप्येतेति सामान्यशास्त्रस्य बाधाप्रसर्जनिकत्वः प्राप्येत, यदावेतदधिकरणसिद्धान्तमुपस्था जुहोतेर्होमव्यक्तिवाचित्वेनाक्षेपाध्ययिभान्, तदा सामान्यशास्त्रेण साधारण्येनाक्षेपात् व्यक्तित्वानेपि यावत्तूरस्या पदहोमव्यक्तौ हेतुमनोमोपस्थाप्यते दावत्परिणामात् तदाकृपगतपिप्यन्धयानुपपत्तौपरिणामितायाः पदहोमव्यक्तेश्च “पदे जुहोती”त्यत्र जुहोतिना साक्षिवाक्षेपात्सामान्यशास्त्रबाधाया विवक्ष्यः इति; तथापि “युं छिनत्ती”त्यादौ लोकप्रसिद्धव्यवहारादिपदसम्यग्ब्रह्महारेण युषपदस्यविशेष्यत्वज्ञे वेदे शास्त्रप्रयोगाभावात् नैतत्प्रयोजनं समवतीत्येकत्वे शब्दानां साधिते एतच्चिन्ताफलमिति भावः ॥

(आहवनीयपदवाक्ययोः साधकान्निरवकाशान्यायविपर्ययोपपादनेन व्यक्तित्ववाचित्वेऽप्युपसंक्षिप्तनिरूपणेनोक्तचिन्ताप्रयोजनान्तरनिरूपणम्)

अपि एवदाहवनीयवाधावच्छेद प्रयोजनमाकर्तरेऽभिहितम्; तथापि अन्यत्र व्यक्तित्ववाचित्वेषोऽपि “यत् किंचित्प्राचीनमश्वीनीयातेनोपांशु चरन्ती”ति वाक्येन सर्वनामोपस्थापिततथाकिंचित्तेषु विहितस्याप्युपांशुत्वस्य “मन्त्रे प्रायणीया-

सर्विर्दे फलिष्यतीति युक्ता चिन्ता । तत्र यमोभेदोऽपि मन्त्रान्द्रसवर्णागमलोपकारानप्यावादिधर्ममेदात् सतो रस इत्यादिपदयोरीव लोकवेदयोः पदानामन्यत्वमिति प्राप्ते—

यामि”ति विहितमन्त्रसरेण निर्वेकानाश्रया वाप्यस्येवेद्वपि सावधान्निरवकाशान्यायेन तदापसिदेत्युक्तमिति कौस्तुभे द्रव्यम् ॥ अतएव प्रयोजनान्तर स्वयं वक्ष्यते ॥

(एकत्वेतु इतितुशब्दप्रयोजनम्)

नन्वेकत्वेऽपि फलोपाययोर्वेदलोकाविपर्ययान्निरूपणत्वादेकाग्रवैकल्यापरिहार इत्यादिषु लोके तत्तत्पुण्यगतोच्चारणभेदवद्भेदेऽपि उच्चारणमात्रस्य भेदेऽपि शब्दस्वरूपभेदाभावादुक्तमिति तुयन्वेन सूचितम् ॥ पूर्वपक्षमाह—तमेति ॥

(यमोभेदेऽपि स्वरादिमेदात् पदमेदमनिरूपणम्)

ननु—तर्कपादे “संख्याभावादि”ति सूत्रे बलवत्प्रतिज्ञाभावेन यकारादिसंभवेन साधितः, तेनैव तद्वद्विपर्ययमेवोऽपि सिद्ध एवेत्याहर्ता यत्र रात्रेत्यादि यमोभेदस्य विदमानत्वेऽपि तदभेदाप्रबोक्तत्वेन निरस्तितुभ्युपेक्षभावेन यमोभेदेऽप्युक्तम् । तत्रय तत्र यथा धर्ममेद एव पदमेदप्रयोजकः, तथेदारीत्यर्थः । धर्ममेदेनैव दर्शयति—स्वर इति ॥ वैदिकेयु विवतः स्वर । “देवास” इत्यादौ छान्दसो वर्णाययः । “स्मनादेवे”पितृत्वादी आत्मनेपेक्षाकारलोपः । “उद्गातं च निगमं च”त्यादौ हकारस्य भकाररूपो विहारः । छान्दोग्यवद्वचनाभाषयोः स्वरमावात्त गवादिष्वेयु वागमाभावात् व्यापकं धर्ममेदमाह—अन्तर्ध्यायादीति ॥ अनप्यवपदं स्वाध्यायस्यनुपलक्षणम् । स्वाध्यायो नाम विहितकांते श्रवणिकैः उपनीतैरप्ययनम् । अनप्यवपदं च निपिदकांते श्वादिमिरनुपनीतैश्च अनप्ययनम् वैदिकेयु न लौकिकैरेवति धर्ममेद इत्यर्थः । यद्यपि वापिनिदा वेद इव क्षेत्रेऽपि स्वरानुसृत्यैव कृतम्; तथापि सिधिकांते स्वरवियवस्थानादहवन्तीवाप्रबोधादेव स्वरविषयोऽनावश्यक इति ध्येयम् । आदिपदेन पुस्तुभूतोपासाभिधानादेः समूहः । पदान्यत्वे सञ्चाधिकरणव्यायेनार्थभेदस्योत्पत्तिः प्राप्तमिति प्रत्यक्षपदान्यत्वान्ननुपसहति—पदानामन्यत्वमिति ॥

(पदावधारणोपायानितिवातिकांथानुसंधानेन सिद्धान्तोपक्रमनिरूपणम्)

अत्र च सिद्धान्ते नाथोपदेतद्वेदी यद्यपि पदमेदतद्देशप्रयोजकत्वेनाभिमतः; शास्त्रान्तराक्षरकोषाभेदेऽपि भेदात्, असाधितेष्वभेदेऽपि पदभेदाभावात्, अतोऽयमेदप्रतीत्यनुभूतो यत्र धर्ममेद तत्र पदभेद इति कथनस्य नोपयोगः; तथापि सिद्धान्ते प्रत्यभिज्ञानप्रत्यभिज्ञानधारेण भेदाभेदोर्गुह्यहेतुत्वम् । तस्मैवायवतया प्रापिकत्वेन अर्थोभेदतद्देशानुपपद्यते, तत्रापिपत्तिस्तु धर्ममेदादिलभित्वेन पदभेदप्रयो-

प्रतिपादकत्व येति कौस्तुभ एव क्षुण्णम् । तदभावश्चासाधुत्वम् । प्रत्यक्षेयं च धुति “न म्लेच्छित्वं म्लेच्छो ह वा एष

सामान्यविशेषान्यान्मौनविधिवैव साधुभाषणविषयोऽतस्तत्फलीभूताक्षिनिकोचादिव्यादत्तेरपि बाधाय शिक्षाचारविरोधोऽपि । नतोदाहरो भाषणैऽसाधुनाप्रसक्तिरिति । अतस्तद्व्यावृत्त्या युक्तो नियम इति । प्रकारान्तरमपि वार्तिके उपपादित तत्रैव द्रष्टव्यम् । अतो युक्तमेव साधुप्रयोगनिबन्धमूलभूतधुति-कल्पनम् ॥

(न म्लेच्छित्वं इत्यत्र म्लेच्छशब्दस्यापशब्दपर-
त्थोपपादनपूर्वकं तस्याः प्रत्यक्षाया एव साधु-
शब्दप्रयोगनियममूलत्वोपपादनम्)

यस्तुतस्तु—नाम ध्रुत्वमानमपि, प्रत्यक्षाया एव तस्या पाठस्योपलभादित्याह—प्रत्यक्षेयवेति । वाजसनेयिशाखाया हि “हेऽपुरा हेतवो हेतव इति वदन्त पराच भूषु । तस्माद् ग्राहणेन न म्लेच्छित्वं म्लेच्छो ह वा एष मक्षपशब्द” इति धृति । पञ्चमानाया विधौ विहितेन तवैप्रत्ययेन म्लेच्छित्वमित्यर्थावगमात् प्रत्यसत एवापभाषणविषेधाच्च साधुभाषणनियमविधि प्रतीयते । नन म्लेच्छशब्दमारविहीशब्दविषय, उपक्रमोपसहारस्यार्थवादपर्यालोचनया ऽपशब्दमात्रमिषद्वयप्रतीतेः । उपक्रमे च “हे अरव” इति प्रयोगे देवस्याने ककारप्रयोगेन “हेहै प्रयोगे हेहो” इत्येतस्मिन्निहितवृत्ताप्रयोगेन “तुतप्रत्यक्षा अवि निलम्” इति निहितप्रकृतिगामाभावाच्च “हेतव” इत्यस्यकृतनिविदपशब्दभाषणस्य पराभववृत्ताविद्वेष्टत्वावगतैत एवापशब्दत्वेनैवोपसहारप्रतीतेनैव म्लेच्छमायापरत्वमिति भावः ॥

(अपशब्दभाषणनिषेधस्य कर्तव्यत्थोपपादनम् ।
ज्योतिष्टोमं प्रतिनिधितयाऽपि अपशब्दनिषे-
धोपपादनं च)

ननु कथं कर्तव्यं तयाऽपशब्दभाषणनिषेधे ? अपशब्दभाषणस्य सुवर्धात्वेन तद्विषयकनिषेधस्य निषेधसमानार्थकत्वस्य युक्तत्वात्, इत्यत आह—अर्थवेति ॥ “नानृतं वदेति”ति प्रकरणात् ज्योतिष्टोमात् ॥ “रूपभाषमातमशामि पुष्कार्थमपि धिये । प्रतिषेध क्तोरस्तमिह प्रकरणाभ्याम्” इतिवार्तिकोक्तरीत्या वदर्थो क्रिया वदर्थो निषेध इति नियमस्योत्पत्तिकत्वात् न दोष इत्यर्थः । न केवल ज्योतिष्टोम एव तत्रिषेधोऽपि तु यज्ञान्न इत्याह—यज्ञमात्रेऽपि चेति ॥ नच—एव “हाम्योगनिष्ठमपि नापशब्दं” इति स्पृष्टा वाचा मनसा न यशो वर्तत इति स्मिहदशनेन पाप्मयोगवच्छस्य यज्ञपरत्वावसायात्तद्विदो यज्ञमात्रस्यापशब्दभाषणे दोष इत्यर्थावगतेर्महमात्रमिषद्विषयनिषेधपरस्य “यज्ञे कर्मणी”ति महामाभ्यवचनस्यापि यज्ञमात्रमिषद्वयतया प्रतीते साम्यामेव विधिनियमाभ्यां इत्-

यदपशब्द” इति मूलम् । अथ च निषेध प्रकरणाज्योतिष्टोमात्, यज्ञमात्रेऽपि च निषेधो “यज्ञे कर्मणि नियमोऽन्य-

रवत् इव ज्योतिष्टोमेऽपि तदुभययोर्विरोधतो निषेधाभावं व्यर्थ इति—चाच्यम् । निषेधातिक्रमे गुर्वुर्देभ्यमायथित-श्राद्धवद्विहितमयमानसाधारण्येन निषेधप्राप्तये वा तत्कार्य-क्योपपत्तेः । अथवा—साधुनियमेनार्थाविरुत्तानामपि असाधुना साधुप्रयोगसंभवेऽन्यथातासम्भवं इव नसद्वन्नादे प्रतिनिधिरत्वेन प्राप्तौ प्रसक्त्यायं तत्रिषेधार्थं तत्रिषेध इति कौस्तुभदर्शितरीत्या वा सार्थक्योपपत्तेः । अस्मिन् पक्षे ज्योतिष्टोमे साधुप्रयोगसम्भवेऽस्मिन्सकृतादेरपि प्रतिनिधित्वम्, नन साधुव्यवस्थेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ यस्तुतस्तु—हाम्योगविदित्वं न स्वतन्त्रो निषेध, किंतु साधुप्रयोगनियमेनार्थाविरुत्ता-प्रभाषणनिष्ठो “नगिरै”तिवदत्तावदानम् “यस्तु प्रयुक्ते कृतानो विषये शब्दान् यथावज्ज्वरद्वारकाले । सोऽनन्तमाप्नोति फल परं च”ति चरणनयविहितस्य पुरुषार्थस्य साधुनियमस्योचित्वेन तत्त्वर्थ इति कौस्तुभे द्रष्टव्यम् । एतच्च “आहितामिरपशब्दं प्रयुज्य यास्वतीमिति निर्वैते”ति प्रायश्चित्तविध्यन्वयातुपपत्तिकल्पितापशब्दनिषेधस्यापुनलक्षणम् । तत्राप्याहितामिरपशब्दानात् तस्याप्यक्तुसात्रप्रसक्त्यापशब्दप्रयोगे प्रायश्चित्तविधानात् निषेधस्य यज्ञमात्रपरत्ववर्त्तयते ॥

(पुरुषार्थतयाऽपशब्दभाषणनिषेध इति प्रकाश-
कारमत्तं तत्त्वपट्टनं च)

यस्तु—एतस्य यज्ञातिरिक्तव्यवहारे पुरुषार्थतयाऽपशब्दभाषणनिषेधपरत्व प्रकाशकारा कर्षयन्ति, तस्य दूषण कौस्तुभे द्रष्टव्यम् । अतएव “अन्यनामिषम्” इति भाष्यकारादीय वचन आहिताम्रीनामपि व्यवहारकाले इतिनामकौर्तनादपशब्दभाषणाचारोऽनुदीतो नवरीत्याय विस्तरेण ॥

(सत्यं वदेत्, नानृतं वदेदित्यनयोः प्रयोगनियम-
मूलत्वमितिशास्त्रदीपिकातद्व्याख्यानयोः
सिद्धान्तखण्डनम्)

यस्तु—सम्यक्त्वात्सम्यक्त्ववाचिपलानुत्पदोपादानात् “सत्यं वदेत्” “नानृतं वदेत्” इत्यनयोरेव धुतिस्तद्विदुः श्रम-माणयोर्विधिनिषेधयोः प्रयोगनियमादौ मूलत्वोपपत्तेरुक्तलक्षणासम्भवेन मूलकल्पनानिरासो न युक्त इति वार्तिके पक्षान्तरमाह—तदेव शास्त्रदीपिषायामनुद्यतम्, तद्वेदित्वस्यान्योविधानार्थकत्ववच्छन्दोबाधपरत्वादनुद्यतस्यस्याम्यर्थाविषये सत्यत्वपरत्वात् शब्दविषये वापशब्दत्वपरत्वात् सङ्कष्टतस्य अनेकार्थपरत्वयोगेनोभयनिषेधवन्त्रायोगात् प्रयुत “एव हे सत्य वदन् सत्ये जुहोत्यस्मिन्ते जुहोति जडिते प्राप्तः प्रातरनृतं ते वदन्ति सुरोद्वान्जुह्वि वे ऽमिहोदमि”त्यादि-विपर्ययोचनवादीपरत्वावसायाच्छब्दपरत्वानुपपत्तेर्नादिर-

तत्रावपतादिक्रियाणां लिङ्गकारकसङ्ख्यादीनां च ज्ञाता-
वशयोगात् गौः शुक्र इत्यादिसमानाधिकरणनिर्देशाच्च
व्यक्तियवित्वमेव । नचैवं जानितोपानापत्तिः; लक्षणवा
तदोषोपपत्तेः । व्यक्तिसाक्षिप्रदर्शयवा कार्यतावच्छेदकं जा-
तिविशिष्टाद्वन्द्वोपायम् । अतो न दोषः । न च विनि-
गमनाविरहः; लाघवस्यैव नियामकत्वात् । तथाहि—न
क्षकिसहस्र स्नातक्येण कारणत्वं, अपि तु लाघवाच्छेष-
स्यादिसमर्थेन घटपदवत्ताज्ञानस्यैव । तत्राज्ञानमने घटत्वं

सहीपिकायाम् आकृतिर्वि व्यक्तिका आकृतिसिद्धिश्चचित्तैरि
पक्षत्रयं प्राधान्येन दर्शितम् । तत्र व्यक्तित्वान्तरपक्ष एवा-
कृतिविशिष्टव्यक्तित्वसंभवस्य स्वमुपपादनोक्तत्वात् वृत्ती-
यपक्षस्यापि व्यर्थतां मन्यानां यथाभाष्यं पक्षद्वयमेव प्रयान-
मभिप्रेत्य यदर्थमुपोद्धातसदर्थं दर्शयन् पूर्वोपन्यस्तत्वात् सं-
शयमप्रदर्शयै पूर्वपक्षमारभते—तत्रेति ॥

(जातौ लिङ्गसंख्याकारकाद्यन्ययायोग्यत्व-
निरूपणम्)

अयोग्यत्वादिति ॥ विधिवान्वयेषु विधीयमानावपाता-
दिक्रियाणां जातानुसृतिरयोग्यमेवम् । एवं "न ब्राह्मणी ह-
न्त्या" इत्यादितेपेक्षेपि जातेर्निष्ठायेन हननाप्रवृत्तेरयो-
ग्यत्वम् । एवं जातेरेकत्वेनैकत्वातिरेकद्वित्र्यवदिसहान्वया-
योग्यत्वम् । जाते. क्षीरयेन पुंस्त्वान्वयायोग्यत्वम् । अनुसृति-
देव च क्रियाजन्यकलाप्रत्यवारिरूपमवधारितकारान्वयायो-
ग्यत्वमित्यर्थः ॥ घटुत्तस्तु— "कानवेदावती श्री व्याले-
मदाः पुष्पाः स्मृतः । इत्युक्तलक्षणस्य लिङ्गस्य जातमित्यव्या-
कृति अर्थमवस्तुत्य इति लिङ्गान्वयायोग्यत्वमनुबन्धेन दृष्ट-
व्यम् ॥

(गौः शुक्रा इति सामानाधिकरण्यस्य व्यक्तिया-
चित्वे प्योपपत्तिः)

गौः शुक्र इति ॥ शुक्रविपदान् गुणितरत्वाभावात् च
गुणायत्तात्संभवेन गोशब्दस्यार्थप्रतिपादकरूपसामान्य-
धिकार्यागुपपत्तेः । तदुपरोधेनापि व्यक्तित्वान्तरमित्यर्थः ।
नच—गोशब्दस्य गोत्वविशिष्टत्वावित्वात् शुक्रपदस्य शुक्रगु-
णविशिष्टपरत्वात् विशेषणभेदे च निविष्टभेदात् कर्ष एवार्थ-
त्वम् इति—यारूपम् । विशेषणभेदेऽपि "गौने शुक्र" इति
प्रतीत्यभावेनोभयविशिष्ट्यर्थक्यवादादर्थान्यत्वोपपत्तेः इति ॥

(व्यक्तिसाक्षादपि लक्षणया जातिमानोपपत्तिः यु-
गवृत्तिद्वयविरोधेन पक्षान्तरानुसरणं)

लक्षणयेति ॥ नच—भिनिगमनाविरहः; प्रत्युत क्षा-
येनैकतां जातौ साक्षिरूपमात्र व्यक्तयेव लक्षणेति निपटीतं
भिनिगमनम् इति—यारूपम् ; जातेर्व्यक्तिविशेषं विनापि
अन्यत्र व्यक्तिविशेषं सत्येव अभिजातित्वात् विशेषनिष्ठाया-

धर्मितावच्छेदकीकृत्य शक्यत्वसंदन्नेन घटपदवत्ताज्ञानस्य
घटो घटपदवत्ताज्ञानकारकस्य विशेषतासमर्थेन विशिष्ट-
शाब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रति कारणत्वम्, नवन्मते ॥ पद-
त्वत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य तद्वन्मते ॥ अतश्च घटत्ववत्स्य
घटेतरानुचित्वादिस्वरूपानेकपदार्थघटितस्य प्रवेक्षान् तत्र
कार्यकारणभावे गौरत्वं, न भयम् । नच शक्यतान्वयादि-
दोषः; तस्य फलमुपपत्तवान् । अतश्च लाघवात् इत्युक्तायेव
क्षकित्वातिविशिष्टस्यक्तौ वा ननु जातयेवेति प्राप्ते—

कत्वासंभवेन व्यक्तेरव्यभिचारेण जातिविशेषनिरास्यकत्वेन व्य-
क्तेरेव जातिरूपणायां नियामकसत्त्वात् ॥ अस्मिन् पक्षे युग-
पद्वृत्तिद्वयविरोधापत्तेरपरितोपासकान्तरमाह—व्यक्तिसाक्षि-
प्रहस्येवेति ॥

(व्यक्तिसाक्षिवादिनां शाब्दयोधे कार्यकारणभाव-
लाघवाद्युपपत्तिनिरूपणम्)

स्नातक्येण कारणत्वमिति ॥ पदसाक्षिप्रहत्वेन का-
ण्तायां शक्यैवापि स्मते ईश्वरेच्छास्वाया भीमावकमेते
पदार्थान्तररूपाया वा कारणतापदकरात्तत्त्वज्ञानादेव विशिष्ट-
शाब्दबोधोदयः इति वाच्यम्, नचैवमनुभवसिद्धम् ; तत्त्वेन
ज्ञानमात्रेऽपि तथाविधबोधस्यानुभवनिन्दारात्, अतो न
स्नातक्येण कारणत्वमित्यर्थः । ज्ञानस्यैवेति ॥ घटपदव-
त्तानिधयस्यैवेत्यर्थः । तदाच संवन्धविषया साक्षिभावेन शक्ति-
स्येव स्तोकाभावेऽपि न कर्तव्यं इतिः । इत्युक्तायेव शक्ति-
रिति ॥

(व्यक्तिसाक्षिवादे व्यक्तिविशेषपदाक्तिमहात् इव-
क्यन्तरयोधोपपत्तिः)

ननु—कथं देवदत्तोपपदव्यक्तौ संवैतमिह इति व्यक्त-
न्तरे प्रयोगः । तथात्वेवा पदव्यक्तापि पदशाब्दप्रयोगावपि,
इति—चेत्, पदस्यसामान्यमुपलक्षणस्य वा एवमाहुति-
वा गोत्वजातिविशिष्टा ता गोर्देवदत्तगौः इत्युक्ते देवदत्तपदान-
विशेषस्यापि शुक्रवत्त्वस्य देवदत्तपदसाक्षिप्रहोपलक्षणत्व-
विहाय अविशेषस्यैव गोत्वदेवसलक्षणोपपत्तेः ॥

(नृत्पुत्रदुर्जनन्यायेन पक्षान्तराचरणम्)

गदात्वविशेषसंभवं धर्मितावच्छेदकत्वमिति शिष्यः, तदा
गन्देहकोटावनुपन्यस्यमपि धार्तिबोधकत्वात्तदन्तरमाह—
जातिविशिष्टेति ॥

(व्यक्तिसाक्षिवाद्यस्य शक्यतान्वयादिदोषः ।

राण्डनम्)

न व्यक्तिसाक्षिपक्षः; अन्तन्तव्यक्तिसाक्षिरूपतापत्तेः । एते-
न व्यक्तियुक्तजातिरूपोपलक्षण्येऽपि सन्ध्यादिपदे लक्षण-
त्वादिना साक्षिभेदस्येवेति घटत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वा-

“गवाद्य एव साधवो न गत्वाद्य” इति साधुस्वरूपनिय-
मस्य तु अनादिप्रयोगपरस्परैव मूलम् । अतः प्रमाणं
व्याकरणम् । यत्तु न्यायमूलकं स्फोटोद्दि तत्रोच्यते
श्रुतिविरोधं च, तस्याप्यश्रुतिविरोधे कर्म भवत्वप्रमा-

सरुताया वाचो भाषणरूपपाल्वाभ्रयसंयन्धविधानाद् गा-
पणस्याभ्रयत्वं नामुलमभिसर्गः ॥

(अथ प्रासङ्गिकप्रकाशकारमतस्वरूपमम्)

अत्र प्रकाशकारेण पुरुषार्थमूलसाधुभाषणनियमोपति-
तिधिरपरमहोक्तिर “एकः शब्दः” इत्यस्य फलसंबन्धबोधक-
त्वमित्युक्तम् । तत्रैकः शब्दः इत्यनेनैवयोग्यसंबन्धवैयर्थ्यात्
अनन्तमलभ्याभ्रयसंबन्धविधायकतायै परीहणीयत्वाद् अयु-
क्तमिति सूचयितुं भवनादित्युक्तम् । ननुकैः शब्दः इत्यनेन
साधुभाषणनियमस्य स्वार्थफलसाधनता बोध्यते, अपितु सुप्र-
सुक्तः कामधुगिति सामानाधिकरण्यात् प्रयोगाधितसाधुशब्द-
नियमस्यैवैति साधुभाषणविधेरनपेक्षणादपेक्षिताययसंबन्धबो-
धकत्वमेव युक्तम् । अत एव शास्त्रदीधिकार्या तदाधितः साधु-
नियम इत्येवोक्तम् इति भावः ॥ यत्तु न्यायमुपाहृताऽस्य कल-
यंतया विधायकत्वमुक्तं, तत् कोऽपि निरस्तम् तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥

(गवाद्य एव साधव इत्यत्रानादिप्रयोगपरंपरा- या एव मूलत्वनिरूपणम्)

अनादिप्रयोगपरंपरैवेति ॥ साधुत्वाश्रयणां शब्दानां
श्रोत्रमूलस्यैवत्वात् तेषां प्रामाण्यनिधय एव केवलं व्याकर-
णाधीन इति तत्रापि व्याकरणांतरमूलकत्वादुपपन्नमेवानादि-
साधुस्वरूपनियमज्ञानम् । यत्तुद्वैतमहाभिरास्थानान्तर्गतत्वेन
कल्पादिश्रवणाह्निलेखानां व्याकरणेऽपि स्वीकर्तुं युक्तत्वात् ।
जन्यथा तत्रापि नित्यप्रज्ञयश्चविधिमिषयत्वात्तुपपत्तेः । अत
एव तैत्तिरीयगते “प्रयानादुद्यजेतु विमर्शिनः कुर्वी” इति ब्रा-
ह्मणे विभक्तिकरणमुपपद्यते । अथैवं स्मृजन्तमूलकत्वेऽन्य-
परपरापत्तिः; अदृष्टसाधनत्वसाधकादौ प्रत्यक्षाविपर्ययेन अ-
न्यपरपराप्राप्तौपि “ब्राह्मण्यो ब्राह्मणत्वातो ब्राह्मण्य” इति
स्मृत्युक्तानिभ्यामन्यत्रासद्वृत्ततन्त्रमुपास्यत्वेन ब्राह्मणप्रत्यक्ष-
वेदापि पूर्वपूर्वव्याकरणवगतप्रकृतिप्रत्यक्षवाचिभ्यश्चक्रान्तासज-
नितस्फुल्लसद्वृत्तेनापेक्षानान्यभाषणपक्षविषयद्रष्टव्येन च श्रोत्र-
णाययत्वात्साधुशब्दप्रत्यक्षोपपत्तेरुपपत्तयः । अतो “गवाद्य
एव साधवः” इति स्वरूपनियमोऽनन्तप्रयोगपरस्परैव मूलमिति
भावः । अतो वेदागततत्त्वमकताधुन्यप्रयोगात्मकधर्माह-
त्येन व्याकरणप्रक्रियैति कर्तव्यतयैवोपयुज्यते इति सिद्धं व्या-
करणप्रामाण्यमुपसदृष्टिः—अत इति ॥ एतदुपादानपूर्वकं
न्यायविदत्वेन दर्शितं कीदृशेन द्रष्टव्यम् । श्रुतिविरोध-
चेति ॥

णम् ॥ इत्यष्टमं व्याकरणप्रामाण्याधिकरणम् ॥

(९ अधिकरणम् ।)

प्रयोगचोदना ॥ वाचकशब्दप्रसङ्गाद्वाच्यं किं घटत्वा-

(कलेर्दृक् वामदेवाद्दृश्यव्यौ इत्याख्यानायोरर्थ-
वादधिकृतयोः सर्ववेष्टनचदननुष्ठानलक्षणा-
प्रामाण्यनिरूपणम्)

“दृष्टं दाने” लघिकारे “कलेर्दृक्” “वामदेवाद्दृश्यव्यौ”-
मिति सूत्रान्वा कलिना वामदेवेन वर्णिता दृष्टं सोमैस्त्वयं काले-
य-वामदेव्याशब्दयोः साधुत्वात्वाद्यानं किमभावं श्रुतिवि-
रोधः; “यद्कालवत्तत्कालेयस्य कालेयव”मित्यर्थेवादे सुख-
स्वीकाररूपकत्वात्प्रतिनिमित्तत्वस्य कारणशब्देऽभिधानात् ।
तथा “आपो वै ऋतियमाच्छलासां शत्रुः पृष्टे व्यनर्तत
ततो वामं यत्तु सम्भवन्नतः, तन्मिमांसावहणी पर्यपश्यता तावन्मूर्ता
वामं गत्वा दृष्टं देवेभ्योऽनवि तस्मान्नान्वेद्यं” इत्यर्थेनादे
वामदेव्य इति सप्तमिव्याहृतपदद्वयोन्नागरकियानिमित्तत्वस्य
वामदेव्यपदेऽभिधानात् । अतः तत् वाच्यतमूलभूतश्रुतिदर्श-
नमननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यविपर्ययं भवतु सर्ववेष्टनस्पृतिवद्व्यव-
सायता सर्वस्याप्रामाण्यमित्यर्थः । प्रयोजनं पूर्वोत्तरपक्षोत्तरं
प्रागेव दर्शितम् ॥

॥ इत्यष्टमं व्याकरणप्रामाण्याधिकरणम् ॥

(वाक्यलक्षिकरणोपेक्षातस्य लोकवेदाधिकरण-
स्याकृत्यधिकरणोपक्रमेणोपक्रमे निमित्त-
निरूपणम्)

लोकवेदयोः शब्दानामन्त्यं उत नेति विचारार्थं लोकवे-
दाधिकरणस्य पूर्वव्युत्पादितव्याकरणप्रामाण्याधिकरणेनास-
त्विमिमिश्रेण सप्ततिलोभेनाकृत्यधिकरणेनासाधारमणीयं, नेन
न प्रत्यक्षसहस्रपुत्रेनैवद्वत्तता । लोकवेदाधिरारणं तु तदुपो-
द्घातत्वेन मध्ये सप्ततिलोभेनैव यद्वति सूचयितुमाकृत्यधिकरण-
चिन्ता प्रथमतो दर्शयति—वाचकेति ॥ प्रसङ्गादिलपवाद-
सप्ततेरपि उपलक्षणम् । पूर्वं व्याकरणप्रामाण्यस्य साधितत्वेद-
कासायनेनोक्ते व्यधिकारविचारोऽपि प्रत्यक्षसाधकादकरणेनापि
तदुपपत्तेः । अत एव प्रतिपदाधिकरणपरिचयोद्घोषात्तस्य प्रकृ-
तमनुपक्रम्यैव कृतस्येवेह न करणम्; अगद्विप्रसङ्गात् ।
तत्रत्यप्यायादित्वात्प्रान्तरसमलपेक्षेति विशेषः । अथवा—
तत्र “आवापोः पर्यसज्जा” इति आवापोधिकरणमूर्धं न कथं-
चिदपि प्रतिपदाधिकरणेऽपि शब्दं योजयितुमिति सूचयितुं
प्रकृतमनुपक्रम्यामम इति विशेषः ॥

बोधः । द्वितीयान्तादिस्थले तु जातिगुणयोः कर्मत्वाच्च-
न्ययासंभवाच्चकलक्षणया बोधः, तस्या एव कर्मत्वाच्च-
न्ययः । लिङ्गसङ्ख्याग्रन्थश्च साक्षात्सम्बन्धेनैव, सामाना-
धिकरण्यं च व्यक्तित्वारकमिति सर्वं मुख्यम् ।

प्रयोजनं पूर्वपक्षे स्थन्तरादिसाधनानां क्रयाचित्वाद्यन्त-

नैव लक्षणा युक्ता—इति । यत्र तु पार्श्वेऽपि द्वित्वबहु-
त्वान्वयो जातौ बाधितः, तत्रागत्या लक्षितव्यस्यैव सोऽङ्गो-
क्तियताम् । प्रकृते तु एकवचनान्ते युक्त एव जातिगुणम्या
स इति भावः ॥

(द्वितीयान्तादिस्थले लक्षणया व्यक्तिकोषो-
पपादनम्)

द्वितीयान्तादिस्थलेतिवति ॥ आदिपदेन संप्रदान-
स्वाधिकारान्तरसमूहः । नच युगपद्विद्वत्त्वितोषः । शक्यार्थस्य
पदान्तराधान्यप्रसिद्धेः प्रत्येव यद्वापदस्य प्रवाहोपस्थित्यनन्तरं
लक्षणावदिहापि तदङ्गोक्तारेण तत्प्राप्तकः । अतएव—
अन्यप्रसोत्तरं तस्यैव पक्षस्य वृत्त्यन्तरार्थप्रत्यायकत्वं एव
सः इति ध्येयम् । नच क्रमिकवोपपत्त्यङ्गोक्तारेण वैगिह्यवो-
धामात्रेण निर्विकल्पकरूपत्वापत्तिः, इष्टापत्तेरिति भावः ।
सामानाधिकरण्यं चेति ॥ लिङ्गसद्वयोः सामानाभिधान-
श्रुत्या सामानाधिकरम्भसम्बन्धेन कर्मत्वाग्रन्थे सामानाधिक-
रण्यमेकवृत्तित्वेन ज्ञेयमित्यर्थः ॥

(जातिविशिष्टव्यक्त्याच्यत्वनिरासः)

एवंच लक्षणयैव गौः शुक इत्यादि सामानाधिकरण्यानुप-
पत्तिः परिहरणीमेति दृश्यम् । आकृत्येविशिष्टव्यक्त्याचित-
पक्षस्तावदस्यैव जातिवाच्यत्वे व्यक्तित्वाचित्वस्यापि कल्पनायां
गौरवापत्त्या निरासीतः । प्रयोजनमिति ॥ क्रयाचित्व-
पक्षे कचोऽङ्गान्तरे विधानानुपपत्त्योत्तरापदेन सर्वलक्षणया

रमुत्तरयोर्गौर्यात् इत्यादौ उत्तरापदलक्षितोत्तराकायं योनिवि-
धानं, सिद्धान्ते तु गौत्वतिदेश उत्तरास्तिवि वक्ष्यते ॥ १२ ॥

इति श्रीरघुण्डवदेवधिरचित्तायां भाट्टदीपिकायां
प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

तत्स्थानापत्त्या विधानं पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तु गौतेः कृपन्त-
रेऽपि संभवात् लक्षणा किंतु तस्यातिदेश इति यत्सप्तमे वि-
चारविषये तदेतदधिकरणप्रयोजनमित्यर्थः ॥

(प्रकाशकारनिरूपितपूर्वपक्षसिद्धान्तप्रयोजन-
निरसनपूर्वकत्वाभिमतप्रयोजननिरूपणम्)

यत्तु—प्रकाशकः “गौर्हीनं प्रोक्षति” “दध्रां शूरोरी”
त्यादां पूर्वपक्षे सर्वग्रीहिहोमव्यक्तीनां अभिधानात् तत्र श्रुत्या
श्रोत्रपदभ्यादोर्वैलियोमात् प्रकरणसंविधानेन लौकिकग्रीहि-
व्यपि श्रोत्रेण होमान्तरे च दधि स्यात् पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु
शब्दार्थभूताया ग्रीहित्वहोमत्वजाये. प्राकृतग्रीहिहोमयोरपि
पर्याप्तिसत्त्वात् प्रकरणसंविध्यनुग्रहेऽपि न शक्तिप्रतिपक्षेति
प्रकृतेवेवेति । यत् सिद्धान्तेऽपि प्रकृतग्रीहिहोमातिरिक्तव्य-
क्तिव्यपि तज्जातिपर्याप्तिसत्त्वेनानिवारणात् सर्वैश्च व्यवहारासं-
भवेनानर्थक्यपरिहारार्थं प्रकरणाधारोचनावश्यकत्वेन तेन
प्रकृतातिरिक्तानां विचारणवद् पूर्वपक्षेऽपि तत्संभवेन विशेषा-
भावात् द्वितीयादिस्थले लक्षणया सर्वव्यक्तिमानस्योपपादनी-
यत्वेन दोषतावनाप्यावापुचक्षित्युपेक्षितं पूज्यपादः ॥

॥ इति नवममाहृत्यधिकरणम् ॥

इति श्रीरघुण्डवदान्तेवासिकविमण्डनसंभुमह-
विचितायां भाट्टदीपिकाप्रभावत्यां प्रथमस्याध्या-
यस्य तृतीयः पादः ॥

यथाभेदप्रतिपत्त्यनुकूलो धर्मभेदस्तत्रैव पदभेदः । यथा सरो रस इति क्रमात्, यथा बाह्येति न्यूनातिरिक्तत्वात्, स्थूलद्रष्टृतीत्यत्र कर्मधारयबहुमीशो. सत्त्वात् अन्तोदात्तत्वा-
च्छुदात्तत्वरूपात्, पश्चेति दक्षिणां देहि भोजनार्थं पचते इत्यत्र व्यधिकरणपदस्य विभिरुपाद्वाच्यत्वात्, यात. पुनरा-

जज्ञं दर्शयितुं "पदाधारणोपायान् बहुमिच्छन्ति सूरयः । क्रमन्यूनातिरिक्तत्वसारवाक्यभुतिस्मृती" इति वाक्याधिकरण-
गतकारिकायां माह—यथेति ॥

(क्रमेण सद्बुदाहरणनिर्देशः)

क्रमेणोदाहरणानि दर्शयति—यथेति ॥ मिलच्छण्डानुपूर्वी-
रूपक्रमविशेषः । स्थूलद्रष्टृतीमित्यत्रेति ॥ अत्र समा-
सभेदेनार्थद्वयसंदेहे सत्त्वरूपमभेदेनार्थभेदनिश्चयात् पदभेदः ॥

(स्थूलद्रष्टृतीत्यत्र स्वरभेदादर्थभेदस्ततः पद-
भेदस्य च निरूपणम्)

तथाहि—"स्थूलद्रष्टृतीमनङ्गहीमालभेत्" इत्यत्र कर्म-
धारयपक्षे अत इत्यनुवर्तमाने "समासत्वे"त्यनेन सूत्रेणैतस्मि-
न्नान्तोदात्तत्वे विहिते "अनुदात्तं पदमेकवर्जम्" इति सूत्रेण
पूर्वेण चतुर्थाननुदात्तत्वात्, तदानीं च दृष्टतीत्याद्येन मत्वर्थ-
लक्षणमा तत्रैव विन्दुमन्वात्नवत् स्थूलत्वस्यापि तत्रैवान्वयात्
स्थूला विन्दुमती च गौ सागसाधनमित्यर्थः सिध्यति । बहु-
मीशो तत्र "बहुमीशो अकृत्वा पूर्वपद" इति सूत्रान्तरेण विदे-
पसूत्रेण सामान्यविहितान्तोदात्तत्वाधेन पूर्वपदस्य प्रकृतिस-
रविधानात्, स्थूलशब्दान्तलभोत्तराकारे उदात्तलक्ष्य प्राप्ते
सौख्यस्य प्रवृत्तत्वेनान्वयात्, स्थूलविन्दुमती स्वतः स्थूला वा
गौयौगसाधनमिति अर्थसिद्ध्यतीति सन्देहे लभारोतराकारो-
दात्तत्वापादात् बहुमीशानुसारसरेण अर्थभेदनिश्चयात्पदभेद
इत्यर्थः ॥

(कर्मधारयपक्षे प्राकृतलक्षणजातिवाच्यप्रयोजननि-
रूपणपरप्रकाशकारलघुपठनम्)

यत्तु—अत्र प्रकाशकारः कर्मधारयपक्षे प्राकृतलक्षणजा-
तिवाच्य, बहुमीशपक्षे स्थूलविन्दुमतीपशुणमानविधानान्
तद्वाच्य इति प्रयोगनमेरोऽयुक्तः । स स्थूलद्रष्टृतीमनङ्गहीमि-
त्येव अनङ्गोपपद्युक्तस्यैव वाच्यस्य महाभावे न्यायसुवाया
न पाठात् उभयपक्षेऽन्यनङ्गहीमिधानावपरत्वेन छगजाति-
वाच्योपपत्तेः अयुक्त इति आख्येन व्यक्तम् ॥

(वाक्यात् पदभेदोदाहरणम्)

चान्वयादिति ॥ देहीतिपदस्यभिव्याहाराद्यववाचनेन
चतुर्थ्यन्तासामपदत्वनिर्णयः । सत्त्वरूपमोक्षणार्थमितिपदसम-
भिव्याहारात् निदन्तपदनिर्णयत्वेन सत्र समभिव्याहाररूपध-
र्मभेदेन अर्थभेदात् पदभेद इत्यर्थः ॥

याति यातो देवदत्तपञ्चदशी इत्यत्र समानाधिकरणपदस-
यिभिरुपप्लुता, अथ इति अगम इत्यर्थे व्याकरणसमृत्त्या;
तदभिज्ञस्य पदभेदात्तुमवात् । यत्र तु नार्थभेदप्रतीतिस्तत्र
सत्यपि धर्मभेदे हवनप्रत्यभिज्ञानलेनेकवाच्यधारणात् पदा-
न्यन्तं लोक्येदयोरेति युक्ता वादा विन्ता ।

(श्रुतिपदार्थनिरूपणपूर्वकतद्बुदाहरणनिर्देशः)

न्यायसुधाकारदार्ष्टिं श्रुतिपदस्यार्थमाह—समानाधिक-
रणेति ॥ याति इत्याख्यातपदसामानाधिकरण्यपदमभेदेन
कर्तुमिच्छप्रथमान्तरत्वेन नामत्वनिर्णयेनार्थभेदात्पदभेदः । एवं
द्विवचनान्तोदेवदत्तपञ्चदशीपदसामानाधिकरण्यपदमभेदेन
यात इत्याख्यातप्रथमपुरुषद्विवचनान्तत्वनिर्णयेनार्थभेदात्पद-
भेद इत्यर्थः ॥

(स्मृत्या पदभेदोदाहरणम्)

अथ इति ॥ अथस्त्वं देवदत्तेत्यत्र तु ओ धि गतिद्वयोरेति
प्रियातोऽङ्गि "चिकुलङ्घि" इति चिक "चूलङ्घि" लादिना च्छे-
रडादेशे "अचत्तेर" इत्यनेनेकारसंस्कारादेशोऽङ्गाने कृते मध्य-
मपुर्वैकवचविधयश्च व्याकरणस्मृत्याऽवगतः आध्वस्यजातिम-
द्वाचित्वेन लोकतो निर्णीतायस्थापिभक्ष्या भिक्षार्थप्रतीतेरध-
वाचकपदाद्भेदः स्मृत्येत्यर्थः । यद्यपि अथस्त्वं देवदत्तेत्यत्र
समानाधिकरणपदसमभिव्याहाराद्व्युत्थाप्यवजातीववाचका-
ध्वपदाद्भेद सिध्यति, तथापि तस्य गौष्या इत्याऽङ्गुपपत्ते
मध्यमपुर्वैकवचनान्तरत्वेन पदभेदविशेषः स्मृत्त्यधेन एवेति
भाह. ॥

(लोक्यद्वयोः पदभेदोपायाभावनिरूपणम्)

एव पदभेदावयवसुपायान् प्रदर्शयति तत्रतिरेक प्रकृते दश-
यति—देवा देवात् इत्यर्थे हवनप्रत्यभिज्ञावाचकाना पूर्वी-
कानामभावे प्रत्यभिज्ञावलात् न पदान्वाचमित्यर्थः । उपो-
द्वागमुपसहरति—इति युक्तेति ॥

(निर्वागेन विकल्पेनेत्यादिवातिर्काशुक्तानन्तप-

क्षपरित्यागेन शास्त्रवैरिपकाद्वत्पक्षप्रत्यदि-
त्यागेन च जातिव्यक्तिपक्षद्वयमात्रेणो-
पक्रमे निमित्तनिरूपणम्)

तत्र यद्यपि "निर्वागेन विकल्पेन द्वे वा सद् समुचिते ।
सबन्ध. समुदायो वा विशिष्टा वैकृतेतरा । गीतिर्युसारि-
ता न नस्तुति प्रतिभाति न । जातिव्यक्तिश्च सन्ध. समुहो
स्त्रिद्वयनारके । सत्या न सतामीतेपानष्टपक्षोद्देशो" इत्यादि-
ना वातिर्वैकृतेपक्षो उक्ताः । तत्प्रकृतमपि "इदं पक्षद्वयद्वय-
मेतिता सतिवाति । सताविपक्षुत्प्यतिधायपरापस्तुवत्तत्" इत्यादिना
न्यायसुधाया कृतं; तथापि आहुतिविशिष्टव्यक्ति-
वाचित्वपक्षानिगतेनैव तेषा मुनिरसत्त्वाद्युपादानाशयेन आ-

“सोमेन धत्तेत”त्वादासुद्धिदादिपदेभ्यः स्तुतिबुद्धेरनुपपत्तेर्न तावदर्थवादत्वम् । मध्यप्रसक्तिरुन्मावाच न तत्तु ; एतेषां प्रयोगकालोच्चारणे चैतद्व्यतिपाचार्यस्य यावाद्गतावोधकप्रमाणमावेनैतेषां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वानुपपत्तेः । न च विष्णुस्तमोऽयः ; कामशब्दाद्यभावेन साध्यानमिवायकर्यात्, एकपदगतमेव धर्मेनैव करणप्रतिपादने धृतेषां तत्पत्तिपादकत्वायोगात्, सिद्धरूपाणां सोमादीनां व्यापारग्रन्थरेण भावदेवैतिकदम्प्यतायानुपपत्तेः । नामधेयत्वे तु कमिद्वत्त्वादेव करणानुग्राहकत्वादिरूपैतिकदम्प्यतायानुपपत्तिः । न च—कममपि भावनाम्भवात्समवेदपि चाये करणवे-

विष्णुरेशस्तुतिप्रकाशनरूपप्रकारविशेषासंभवेन प्रयोजनवत्त्वमाक्षिप्य गुणविधित्वनामधेयत्वान्तररूपद्वारविशेषेण विष्णुरेशान्तर्गता प्रामाण्यं साध्यते । अतएव—विष्णुरेशान्तर्गति-साधनमात्रेणैव सिद्धान्ते उपरते नातिक्रमेण विधेयत्वेन पूर्वपक्षमाह—प्रकारेति ॥

(पादार्थोपाधिः प्रथमद्वितीयाधिकरणविषय-विधेयकश्च)

अत्र प्रथमप्राप्त्यनिरूपणस्य साधार्थत्वम् पादान्तरत्वादनन्तरसंग्रहभावेऽपि न हतिमिति दृष्टव्यम् ॥ एकैवैह विष्णुरेशान्तर्गता आक्षेपं समाधायोत्तराधिकरणेषु गुणविधित्वात्तद्विनिर्वाहेन नामधेयत्वेन तदन्तर्गतिः साध्यत इति सर्वमानवमिति भावः ॥

(उद्भिदसोमादिपदानां स्थायकतयाऽनुपयोगः)

विष्णुरेशान्तर्गतगतये उपपादनीये उद्देवनकर्तृत्वगुणयोगेन समाविष्टस्तुतिप्रतीतिरसाधार्यवादत्वं तावनिराकरोति—स्तुतिबुद्धेरिति । न वा विधेयकत्वयुक्ततामेतार्थकादर्थं भवति, भूतिकामादिपदानामपि तदापत्तेः, अपि तु विधितोपपत्तेः ; नह्यं विधितोय, नवा विध्यन्तर्गतैर्नैकपदेन गुणगुणिसंयन्धकीर्तनात्मकस्तुतिविधेय उत्पत्तिः । अतपि बोधयेत्, तथापि “वापुर्ध्वं क्षेपिष्ठे”तिवत् प्रथमाया एवापत्तौ धृतीयोपासकरणत्वानुपपत्तिरिति नार्थनादत्वमित्यर्थः ॥

अत्र हत्वेवैविधाभियुक्तप्रसिद्धिविधयत्वरूपस्य मुख्यमन्त्रलक्षणस्य स्थितिरुद्देवमिदं वक्तव्यं वा व्यापकसंज्ञकस्याभावेन मुख्यमन्त्राद्यनुपपत्तेः न मन्त्रान्तर्गतमिति साह—अन्तत्त्वप्र-

नान्वयो भवत्विति—वाच्यम् ; कारकाणां परस्परान्वयात्सम्भवात् । अतः कथमपि क्रियाऽन्वयात्संभवादानुपपत्तयेन च विधिभावयनोरनभिधानात् अन्यस्य च प्रकारस्य निर्वक्तुमशक्यत्वाद्प्रामाण्यमिति प्राप्ते—

अध्ययनविध्यव्यापितस्य प्रामाण्यात्संभवात् प्रकारान्तरा-सम्भवेऽपि विध्यन्तर्मित्यस्य स्पष्टत्वेन तत्रैव गुणविधित्वेन नामधेयत्वेन वा वक्ष्यमाणरीत्या सर्वानुपपत्तिपरिहारेण प्रामाण्यमिति सिद्धम् ॥ ३ ॥ १७ ॥ इति उद्भिदादिपद-प्रामाण्याधिकरणम् ।

सिद्धमावेति ॥ नाप्युद्देवनरनामधेयानामिव मुख्यमन्त्र-त्वाभावेऽप्यनुद्देवार्थस्मारकतया मुख्यमन्त्रकार्यकरत्वाद्दीर्घम-श्रत्वमपि सम्भवतीत्याह—एतेषामिति ॥

(मन्त्रत्वेन विष्णुरेशत्वेन चानुपयोगसमर्थनम्)

न तावद्वाक्यैकवाक्यतया अनुद्देवार्थस्मारकत्वसंभवः ; “अ-जेत पशुकाम” इत्यादेः ब्राह्मणवामस्य विधायकत्वेन कर्म-कालाप्रयोज्यत्वात् तदेकवाक्यतापससास्य तदनुपपत्तेः, नापि पृथक्भूतत्वेन ; एतदभिधेयस्य खनिनादेः कर्मव्यभिचानादेव प्रकाशनानर्हत्वात् । नचोपाधुयागवदेव सभिधानावगतवागाह-त्वनिर्वाहाय साम्प्रतिकद्वयविधिकत्वतया स्मारकत्वोपपत्तिः ; अन्यस्य भावनायां चापे चान्वयाद्यभावेन तद्विधिकापानुप-पत्तेः । यागजनवत्त्वेनाकाङ्क्षाया अर्थास्तितद्व्येणैव निरासात् न तद्वदेव भावनाया आवाङ्मन्तरूपनवाप्यन्ययो युक्त इति भावः । विष्णुरेशस्यैवैवावयवान्तरभावे निरस्यति—नचेति ॥

(पूर्वपक्षे अध्ययनविधिदृष्टार्थतोपपत्तिः)

स्वशास्त्रमधिकरणपूर्वपक्षान्तात् । नचैवं पूर्वपक्षे तापि-ताप्यवनविधिदृष्टार्थत्वमहः ; तस्य परावयवप्रयुक्तयोगिप्रयो-गब्राह्मणवत्त्वदृष्टार्थतोपपत्तेरप्रामाण्यमुद्भिदादिदृष्टा इत्यर्थः ॥

(विष्णुरेशान्तर्गतमेव सिद्धान्तः)

अध्ययनगतदृष्टार्थताविशिष्टेऽपि प्रयोजनवदसंज्ञानार्थत्वस्य साधितस्यामश्रय प्रामाण्यमस्तीति सिद्धान्तमाह—अध्ययने-ति ॥ तत्र प्रकारार्थमेवैवतीत्यस्य प्रकारान्तर्गतसंभवेऽपीत्यर्थः ॥ इति प्रथमं उद्भिदादिपदप्रामाण्याधिकरणम् ॥

भवन्मते घटत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य शक्यत्वसंबन्धेन घटपदवत्तानिश्चयस्य घटो घटपदवान् इत्याकारस्य कारणत्वं पदत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य शक्यत्वसंबन्धेन घटवत्तानिश्चयस्य वा घटपदं घटवद्विद्याकारस्य कारणत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहेणान्तकार्यकारणभावप्रसङ्गात् गौरवम्, अस्मन्मते तु घटपदत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य शक्यत्वसंबन्धेन घटत्ववत्तानिश्चयस्यैव घटपदं घटत्ववद्विद्याकारस्य कारणत्वकल्पनाप्राप्यम् । नच ममापि विपरीतमापादयितुं शक्यम्; तथासति घटत्वस्य धर्मित्वेन स्वरूपेण सत्य धर्मितायोगाद्धारमितावच्छेदकत्वेन घटत्ववत्प्रवेष्टे गौरवस्य त्वयैवोक्तत्वात् । अतो न घटावत्तावच्छिन्नं घटत्वं शक्यत्वसंबन्धेन घटपदवद्विद्याकारकं ज्ञानं कारणं, अपि तु घटपदं शक्यत्वसंबन्धेन घटत्ववद्विद्याकारकमेव; जातेः स्वरूपेणैव प्रकारत्वोपपत्तौ घटत्वत्वस्याप्रवेष्टात् । नच स-

भावेन तत्तत्प्रकृत्यस्यैव तदवच्छेदकत्वेन तद्वेदस्यानिवार्यत्वात् । अर्थकव्यक्तिवाचित्वं, तदापि घटवत्तातिप्रसक्तत्वेन शक्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तेः तत्प्रकृत्यस्यैव शक्यतावच्छेदत्वेन तत्प्रकृत्यवत्तत्त्वत्वाभावे घटपदवदन्यव्यक्तियोगानापत्तिः । यदा तु पूर्वोक्तविधया तत्प्रकृत्यं धर्मितावच्छेदकीकृत्य शक्यत्वसंबन्धेन घटपदवत्तानिश्चयस्य कारणत्वं कल्प्यते, यद्यपि न शक्यत्वान्तरम्; तथापि फलमुखतायां दोषः, तदा तत्प्रकृत्यस्य शक्यतावच्छेदकत्वेनैवैकव्यक्तिशक्तिहेतुपत्तिः शक्यः सन्धविषया भानाज्ञाकारात्त्वेन रूपेणास्मरेणोपि स्वस्य भावः, तथा घटवत्तातिप्रसक्तस्यापि तत्प्रकृत्यमेव धर्मितावच्छेदकताज्ञाकारो नाशुपपन्न इत्युच्येत, तमाह—घटत्वमिति ॥

(गुणे गुणत्वेवेतिपक्षद्वयोपपत्तिः)

गुणएवेति ॥ यदा अगतीतलवत्सङ्गुणोपयोगे एव, तथा गुण एव यदाऽङ्गगुणानां भेदः, तदाऽनेकवृत्तिनावे-
समवात गुणत्वे वा शक्तिरित्यर्थः ॥

(जातिव्यक्त्योरभेदेन व्यक्तिबोधोपपत्त्यादिक्)

अभेदादिति ॥ गणैव हि पटे पदत्वं इह शुक्लमिति प्रतीत्याश्रुतसिद्धयोर्भेदस्यैव अयं गौरवं शुक्ल इत्यादिप्रतीत्याभेदस्यापि तयोस्सिद्धिः । नचैवं व्यवसाये जातेरनित्यतापत्तिः, जालात्मना नित्यत्वेऽपि व्यवसायनाऽनित्यत्वस्यास्माकमपीधत्वात् । अतश्च पटादिष्वना जातिवानित्येऽपि व्यवसायेनाजातेनानित्यं व्यक्तिप्रतीतिरिति सिद्धिः । नचैवमभेदे व्यक्तेरपि चाप्यतापत्तेरधिकरणवैयर्थ्यम्; व्यक्तेरप्यनित्येऽपि भेदाभेदाज्ञाकारेण न व्यवसायना तत्, अपितु जालात्मन्येते तदप्रतिपादनायमधिकरणवैयर्थ्यत्वात् । तदेतन्मात्रमुपाया मुद्यत्वेनोपपादितं पक्षमकं व्योक्तम् ॥

यथायैव जातेः स्वरूपेण प्रकारता न संबन्धान्तरेणेत्यत्र यमागमसिद्धिः परैरपि तथाऽभ्युपगमात् । अतश्च कार्यकारणभावेऽपि लाघवात् घटत्व एव शक्तिः । वाच्यमान्यादि च नास्मन्मते । अतः प्रथमोपस्थितत्वाज्जातायेव शक्तिः ।

एवमरणादिशब्देऽप्यपि गुण एव गुणवैव वा, न तु तद्विशिष्टद्रव्ये । कथं तर्हि व्यक्तिबोधः? अभेदात् उक्तविधकारणस्य जातिगुणविशिष्टव्यक्तिशक्त्यस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वरवीकाराद्वोपपत्तेः । वस्तुतस्तु—जातिगुणाभ्युपगमेऽपि लाघवेन कार्यतावच्छेदकम् । व्यक्तिस्तु तृतीयान्तस्थले पशुणा पक्षेऽप्यस्या क्रीपाति इत्यादौ नैव पदाङ्गासते; जातिगुणयोरैव द्रव्यपरिच्छेदद्वारा करणवोपपत्तेः । लिङ्गसंख्योरपि प्राधान्यकारणन्यायेन सामानाधिकरण्येन पार्ष्टिके जातिगुणसंबन्धः । अतः संबन्धविधयेऽपि तत्र द्रव्य-

(जातिशक्तिज्ञानस्यैव जात्यादिविशिष्टाद्याशब्द-
कार्यतावच्छेदकमितिकहपास्तारम्)

वे तु अभेदाज्ञाकारेऽपि शक्तिज्ञानरूपकारणस्य जातिशब्दबोधतत्त्वत् व्यक्तिसाद्व्योपपत्तस्य पृथक्कार्यतावच्छेदकत्व-
स्वीकारे जातिव्यक्तिबोधस्यैव कर्मिकारणानुपपत्तात् कर्मिक-
त्वाज्ञाकारे च वैशिष्ट्यबोधभावयेन विविक्तपक्षपदापत्तेः, पूर्वोक्तपदत्ववत्ताज्ञानस्य कारणस्य पदत्वविशिष्टाद्याशब्दबोध-
कार्यतावच्छेदकमहीकृत्यैव एकैवैव जातिसक्योपपत्त्यर्थोऽपि इति वदन्ति, तन्मतेन पक्षान्तरमाह—उक्तविधेति ॥

(द्वितीयकहपास्तारसन्निकषणपूर्वकस्यमत-
वतरणम्)

अस्मिन्मते विशेष्यभूतव्यक्तेरेव करणत्वादिद्वारा कि-
मान्वयापत्त्या विशेषणभूतव्यक्तौ जातिगुणयोस्तदनापत्तिरिति
सत्तद्वत्तत्वावे वरी निर्वाणे उपपन्नमुदिलोपेन वस्तुसत्त्व्या-
नुपपत्ते न सिध्येत्, अपन्यस्यापि प्रधानत्वेन गुणगुणस्यैव
न्यात्वत्वादित्यस्येव पक्षान्तरे समतत्वेनाह—वस्तुत-
स्त्विति ॥

(स्वमते व्यक्तिबोधोपपत्तिप्रकारः, एकवचान्ते-

पु बहुवचनाद्यन्तेषुच)

सामानाधिकरण्येनेति ॥ करणत्वोपपत्तेरित्यस्यानुप-
पत्तेः तयोऽयम् । तयान् लिङ्गसंख्योरपि समानपदोपास्त-
प्रत्यासत्त्या सामानाधिकरण्यसंबन्धेन करणत्व एवान्वयः ।
पार्ष्टिके जातिगुणसंबन्ध इत्यर्थः । ननु—व्यक्तिपरिच्छेदक-
तया प्रतीकमानयोर्लिङ्गसंख्योरनुपपत्तेरपि अतिपार्ष्टिके व्यक्ति-
द्वारेणास्तित्वसम्बन्धानिराकरणाय प्राधान्यकारणन्यायेनोक्तम् ।
तस्यायमर्थः । यथा गुणभूतवस्तुत्वान्वयादुपपत्तेः स्वसम्-
त्तपक्षप्रातिपत्तिरित्यर्थं विरुद्धोपास्तमन्त्रे गार्होदितः, तथा

चतुर्थः पादः ।

(१ अधिकरणम् ।)

उक्तं ॥ इह गुणविधित्वेन नामधेयत्वेन वा संमत्तानां
सर्वेषामेव फलपदातिरिक्तमुक्तानां उक्तिस्तोमादिपदानां

(सर्वस्याप्यध्यायार्थस्य प्रथमसूत्रोपपत्तिरूपणम्)

अत्र भाष्यकारेण “उद्दिष्टा यजेत” इत्युदाहृत्य किं उ-
द्दिष्टादिशब्दा गुणविधयः ? कर्मनामधेयानि चेति तन्निर्दिष्टं
“उक्तं समासाद्यैदमर्थं तस्मात्सर्वं तदर्थं स्यादिति” श्रावसूत्रेण
पूर्वपक्षं कृत्वा “अविद्या नामधेयं स्यात् यदुत्पत्तावपूर्वमवि-
धायकत्वादि” इत्युत्तरसूत्रेण नामधेयत्वं सिद्धान्तितम् ; तदेतस्य
विज्ञाप्य धर्मप्रमोपयोग्यमभेदोऽपि अर्थेनादृष्टदेवाद्यवयववि-
धिवशादेव गुणविधित्वेन नामधेयत्वेन शेषस्यवाप्युपयो-
गसिद्धेर्नामधेयपदोक्त्या धर्मव्याख्यानकत्वेन एतद्विचारकरणे
वाक्यस्योपसामर्थ्यवोरपि प्रामाण्यस्यानुपपत्त्या द्वितीये करि-
ष्यमाणस्य वाक्यार्थविचारस्यापत्तिरस्याप्यैव प्रमाणलक्षणं कर-
णेऽस्यस्यापत्तेरयुक्तम् ; अतः “अथातो धर्मजिज्ञासा” इति
सूत्रेण जिज्ञासापदेन द्वादशानामपि लक्षणां नामयोः सामा-
न्यतः प्रतिज्ञायन्ते । अत एवैतद्विचरणे भाष्यकृता को धर्मः ?
फललक्षणकः ? काव्यस्य साधनामि ? इत्युपक्षिप्तम् । अत्र
कमललक्षण इत्यत्र धर्मेपदानुपपत्तेः समुपपत्तकत्वात् किंप्रमाणक
इत्यर्थेन धर्मप्रमाणनिरूपणरूपप्रमाणव्याख्यानार्थप्रतिज्ञा यत्सुत्रल-
घोपात्प्रकारस्य प्रामाण्यप्रतिष्ठापिष्यमर्थमातृपक्षिकतया निहणन
कियते । ननु साक्षादध्यायार्थपदम् । अत्रापि द्वितीयसूत्रे चोव-
त्तेऽनेनेति व्युत्पत्त्या विष्णुदेवात्मकप्रवर्तकवाक्यवाचिना नोद-
वापदेन विष्ण्वात्मकदेवात्मकप्रामाण्य प्रतिज्ञायां तदेवात्पदादेना-
ऽऽन्तमुपपादितम् । ततो द्वितीयसूत्रप्रतिज्ञात्तेऽर्थेऽवस्थिते पुनरा-
द्यसूत्रप्रतिज्ञायां धर्मप्रमाणान्तरभूतयो चोदनावद्वेदावयवविशेषे
मयोरर्थवाचकमर्थो प्रामाण्यं चिन्तितम् । तत एव निविभा-
गस्य वेदस्य प्रागाप्ये तथैव त्रैविध्ये चिन्तिते नामधेयमूलक-
स्त्वल्पाभावेन त्रिविधवेदोऽर्थोऽस्त्युक्तिरुपसर्गप्रमाणान्तरसा-
यसूत्रप्रतिज्ञायां तस्याभावात् नामधेयचिन्तायां प्राक् मध्य एव
चतुर्विधपदेन चिन्तितम् । तत उपसर्गसूत्रप्रतिज्ञात्तेऽर्थे ध-
र्मप्रमाणान्तररूपस्य नामधेयस्य नामधेयतायां पूर्वप्रतिपादि-
तस्तुसाधिकादप्यप्रतिज्ञाद्विनिर्दिष्टाभावात् विष्णुदेवान्तर्गतत्वं अ-
साध्यं तस्यैव प्रामाण्यमिह प्रतिपाद्यते । तदेव समस्तोऽप्य-
ध्याय प्रथमसूत्रेण एतेलपर्यं प्रामाण्यप्रामाण्यचिन्तय प्र-
यत्नेऽप्यग्रे युक्तेति कार्तिककाराभिप्रायमनुसंधेयावाधिकरणवि-
चारमात्रे—इहेति ॥

(नामधेयप्रामाण्यप्रकारपरतया एकस्य सूत्रस्य,
कोष्ठशोधनिकया नामधेयत्वनिर्णयार्थमपरस्य
सूत्रस्य प्रवृत्तिरिति तदनुपपत्तिः)

यद्यपि अर्थेनादधिकरणोक्तरीत्या शायान्वीरणेने सिद्धे

भा. २०

प्रामाण्यप्रमाणार्थं चेति संशये प्रामाण्यप्रकारार्थमवा-
प्रामाण्यम् । तथाहि—“उद्दिष्टा यजेत पशुकामः”

कोष्ठशोधनिकत्वेन विशेषविचारो नासंगतो भवेत्, तथापि
एतत्सूत्रस्य नामधेयत्वविशेषगुणविधित्वहेतुपरत्वाभावेन पु-
र्वपक्षपरत्वासम्भवात् सिद्धान्तोऽपिष्टापादकत्वायोगाच्च नैकाधि-
करण्योपपत्तिरित्येतरसूत्रद्वयपूर्वपक्षद्वयकरणेन एतत्सूत्रद्वयपि-
धान्तद्वयप्रतिपादनपरतया अधिकरणभेद एव युक्त इति भावः ।
प्रामाण्यलक्षणविषयत्वेऽस्याधिनितायाः प्रत्यक्षवेदविषयत्वेन
स्पृष्टिनिवारणं प्रागेव कर्तव्यतापत्तेर्न सारूपेणैवमर्थकं हा-
स्यते वक्तुम् ; किंतु नामधेयतायाः शाक्तिकप्रतिष्ठितिद्वारा
पक्षद्वयेऽप्यविचारितरीतिरुक्तमस्तीत्यस्य किनामधेयतायां धर्म-
प्रामाण्यप्रकारतया सम्भवति, उत नैति प्रथमाधिकरणे विचा-
र्यते । कमललक्षण इत्यत्र प्रकाराविषयसूत्रस्ययमयोगात्
प्रकारस्यापि लक्षणावर्थात् तस्य च निषाया करणमात्रगति-
रिति कल्पयतो न्यायसूत्राकारस्य तु मतद्वयं कौस्तुभ एव
इष्टव्यम् ॥

(एतदधिकरणविषयविधेयत्वं तत्र मतान्तर-
लक्षणम्)

संन्यायानामगुणविधिनामधेयत्वाभ्यन्तरप्रकारस्य फलवाच-
कपदेऽसंभवाद्वाच्यविषयत्वं सूचयितुं फलपदातिरिक्तै-
त्युक्तम् । फलपदं च निमित्तफलकार्यवाचकानामनुपलक्षणम् ॥
उद्दिष्टोमादीनादिपदेन “समे दीर्घमासा” इति देशका-
ल्पदत्ताया गुणविधित्वेऽप्यसम्भवात्तानासाहाय्या नोदाहरणस्य-
भित्त्युक्तम्, तदयुक्तम् । मन्त्राध्यायविषयतिरिक्तत्वेनैवैह
पदानामुदाहरणत्वाद्गुणविधित्वनामधेयत्वाभ्यन्तरप्रकारेण वि-
धन्तर्भावमात्राहृत्यैवैह प्रामाण्यसाधनस्य तेष्वपि समनोक्त-
राधिकरणेषु च नामधेयत्वे साधिते तत्तदतोऽभावे परितोषेण
सिधित्वस्याप्यर्थात्साधनेन तद्विषयत्वेऽप्यपत्तेरिति सूचितम् ॥

(उद्दिष्टोमादिपदानामप्यध्यायविधियुपात्तानाम-
पि प्रामाण्यप्रकारनिर्णयार्थत्वेनाधिकरण-
प्रवृत्तिनिरूपणम्)

अद्यपि अस्मिन्नाधिकरणेऽप्यन्यविधिवेनार्थवादपदेन प्र-
योजनवत्त्वसिद्धेरानवयवेन पूर्वपक्षो नोत्पिष्टि, नवा अर्थवा-
दप्रब्रवीतेत्याप्यल्लेषासम्भवे द्वारासम्भवेनोपपत्तिदोषः स-
म्भवति, उद्दिष्टादिशब्दानां गुणविधिवेनापि प्रामाण्योपपत्तेः ।
तत्तद्विशेषाधिकरणत्वेन चतुर्थं गुणविधित्वादाहानिरासमुद्यमेन
नामधेयतासूत्राद्विशेषोपसर्गादविषयमपत्त्यात्, अतो ते-
हाहमधिकरण अर्थवादविशेषाधिकरणपदवचयितुं शक्यते, त-
थापि तद्विधिसिद्धयोजनानामपि उद्दिष्टादिपदानां पूर्वाक-

(२ अधिकरणम् ।)

अपि वा नामधेयम् ॥ अतः परं कं गुणविधित्वं कं वा नामधेयत्वमिति कोट्टशोषनिकप्रथमोक्तम् ॥ तद्विह गुणे कर्मणि च मुख्यपदवृत्तिकानामुक्तिर्नादादिपदानां विधेयगुण-समर्पकत्वं नामधेयत्वं चेति चिन्तायां मिदिद् विदारणे इति

(उद्भिद्वाक्यस्यैव विचारे निमित्तनिरूपणम्)

अनिर्धारितद्वारविशेषेणोक्तमपि प्रामाण्यं विचारणं विना न हठं भवतीत्येतदर्थं अधिकरणान्तरं सूचयति—अतः पर-मिति ॥ तत्र सत्यस्य शास्त्रान्तरादिहितामुदाहरणत्वेऽपि विश्रादिष्वेव लोचनप्रतिक्षिप्येन नामधेयतायां मान्यभेदादि-सहकारितापेक्षत्वेन दुष्परादत्वात् तान्विहाय अवयवावयवो-गस्य प्रवृत्तिविमित्तान्त्वर्थलक्षणाप्रसङ्गमाश्रयदुक्तसामाना-धिकरण्याच्च प्रथमतो विचारे लोकावस्थासुदाहरणत्वं दर्श-यति—तदिदं ॥ वचनत्वमस्ति चेति ॥ ननु—

श्रीसाधिवदन्त एमुदायरूपेण कृष्टत्वाभावात् कथं खनिजवा-चितेत्याद्यानितायां “मिदिद् विदारण” इत्याहुकम् ॥

(उद्भिच्छब्दस्य खनिजवाचित्वमेव, ननु कर्मवाचि-त्वमिति निरूपणम्)

तथाच लघुसगर्भलोभ्यतायां मिदिधातोर्विदारणे कर्मर्यक-क्षिपः तत्समर्थकतरे शक्तेः क्लिबन्तेनोच्चिदिदारणसमर्थत्वनि-प्रसक्तिरवयवप्रतिष्ठा समुदायरूपेण प्रहणाद्युक्ता । कर्मणि तु कर्त्तृविदारणकर्मत्वाभावात् कथञ्चिकलसुद्रितसि प्रकाश-यतीत्येवं योगेन फलोद्भेदनसमर्थत्वेन लघुपपादने प्रकाशने लक्षणापरया लोकावस्थापरायतावयवप्रसक्तिरिदानीमावृत्तेः तर्क-कर्मणाभ्यन्तरे विषयलोभेदप्रत्ययसत्त्वेनोद्भिदप्रदाय्यतापत्तेः त-त्परिहारायै पङ्कगदिशम्येति च रुचिकल्पनापत्तेः तदपेक्षया ह्युदायवयवस्यैवावयवप्रतीतिर्यथायैव युक्तमित्यर्थः ॥

(कर्मसाधारणयोगार्थेनापि नामधेयस्याङ्गीकार-निरासः)

अस्तु वा यजितसामानाधिकरण्यानिर्वाहस्य कर्मविधायोऽवय-वार्यकान्तस्य, एवमपि तेन नामधेयताङ्गीकारे दुष्पराद-नामधेयत्वे इति ॥ विधिवलोभेद विरोधावधारणविधेः नातोऽपि यागत्वगतोत्सवद्विषयलक्षणासाध्यत्वस्य विरोधा-वधारणसमवायोरपि व्यक्तिविशेषावधारणार्थत्वे वैयर्थ्यम् । गुणविधियेषे तु यागमावधारयैति तद्व्यसमर्पकत्वादर्थवत्त्वं पु-रुषप्रवृत्तिविशेषकर्त्तृत्वं च व्यस्यते इत्यर्थः ॥

(सिद्धान्तापादितमर्थलक्षणाग्निरासेन गुणवि-धित्वसमर्थनम्)

यत्किञ्च किञ्चान्ते तर्षकाकाणां भावबान्धवित्वेऽपि स-मानपक्षोपात्तयामरूपकरणावच्छाया गुणस्य करणत्वेन अन्य-यामोगात् भावार्थस्य च कारकत्वेन तत्रापि अन्यथायोगेन

स्मृत्या विदारणसमर्थतमिन्द्रादिचनत्वप्रतिवेदनामधेयत्वे वै-यर्थ्यप्रसङ्गाच्च गुणविधित्वमेव युक्तम् । तत्रच गुणविधित्वं कर्मण्य फलोद्देशेन विधीयत इत्येकः पक्षः ।

प्रकृतसोमयागानुवादेन गुणमात्रविधानमित्यपरः ।

प्रधानभूतप्रत्ययेन तदसंभवे गुणभूते प्रातिपदिके मत्वर्थल-क्षणा पूर्वपक्षे व्यापवते, वा न युक्ताः । स्वर्गनिरूपितत्वेन या-गस्यैव गुणस्यापि व्यापारभेदेन भावनायां करणत्वेनान्वयो-पपत्तेः । अतश्च यागस्य फलनिष्पादनद्वारा भावनाकरणत्वे-ऽपि सोमादेः करणान्तरस्य समादिशधिकरणान्तरस्यैव याग-निष्पादनद्वारा भावनासंयन्त्रे यावकाभावात्तथैव प्रथमावयवत-भावनासंयन्त्रनिर्वाहस्य अद्वैतकहायशीघ्रत्वात् यागस्य पाठिको-यागस्यैव एव कल्प्यते । तेन न मत्वर्थलक्षणापातिरिति सि-धेयं प्रत्येय पूर्वपक्षे वाचं विशिष्टविधियर्थं उपपादयति—तत्र चेति ॥

(पाठिकयोधेऽप्यत्र मत्वर्थलक्षणाग्निरासः)

नचैवं पाठिकान्वयवेकाग्रमेवाभ्युपगम्यतत्त्वर्थव्यवहारापत्तिः । तत्साम्यवस्थायां भूतेन करणत्वेनैव यागं प्रति गुणस्यान्वयोप-पत्तेः । नहि तद्वर्ती यागस्य करणत्वमस्ति, येनानाकृतित्वा-दन्योनो न भवेत्, अर्वाक्षितसाम्यत्वमादाय कर्मत्वात् । अतो न कथमपि मत्वर्थलक्षणाप्रसक्तिरिति सिद्धिः पक्ष इत्यर्थः ॥

(ताण्ड्यशाखायां ज्योतिष्टोमप्रकरणानुसारेण गुणविधित्वपक्षः)

अतएव यद्यपि विशिष्टविधी न मत्वर्थलक्षणाः, तथापि एतेषां यागयानां ताण्ड्यशाखायां ज्योतिष्टोमानन्तत्वेन पा-ठात् प्रकृतज्योतिष्टोमयागानुवादेनैव यज्ञां ज्योतीतिवत् गुण-विधानं भविष्यतीत्यादिप्रसङ्गं वक्षान्तरमाह—अथेति ॥

(गुणविधित्वपक्षेऽपि विधानेवेत्यादिघातिकांश-सारेण मत्वर्थलक्षणापातिशङ्कानिरासः)

यद्यपि प्रकृतविधौ यागस्य करणत्वात् यथाप्राप्तसैवानु-वादेनैवापि करणत्वात् गुणान्वये मत्वर्थलक्षणापत्तिः, तथापि अस्माद्विदस्य करणत्वयोगादयोऽन्तरेण साध्यत्वावयवमात्रादप्य-मादाय यागे करणत्वेन गुणस्यान्वये नातुरपत्तिः । यत्तु—“विधाने नातुवादे ना यागः करणमित्येते । तत्समीपे वृत्ती-जान्तस्य ज्ञानित्वं न युज्यते” इति वार्तिकं, तदुत्तरापांशु-वात् “तमे वक्ष्यमाणसामान्यो यजेते” इत्यर्थः यत्र वृत्तीयान्त-नामधेयसामानाधिकरण्यात् ततोऽपतिवान्वायवगतकरणत्वसैवा-नुवादेन नत्वर्वाक्षितसाध्यत्वमित्येतत्तरम् ॥

(ज्योतिष्टोमयागस्योत्पत्तिविधित्वशङ्कया प्राप्त-शङ्कान्तरनिराकरणार्थं सोमयागस्योत्पत्ति-विधित्वसमर्थनम्)

नच—प्राग्वक्तव्यापि ज्योतिष्टोमाद्युपपदसत्त्वेनेह त-

त्वेन प्रकृते तदकल्पनात् । प्रयोजनं स्पष्टम् ॥ २ ॥ १८ ॥ इति द्वितीयं उद्भिद्भाष्यताधिकरणम् ।

(३ अधिकरणम् ।)

‘यस्मिन् ॥ अत्र गुण एव रुढानां “चित्रा यजेत पशु-

कामः” “पञ्चदशान्यानि” “सप्तदशानि पृष्ठानि”

सिद्धिः एतत्संज्ञकस्य अस्मिन्नेव वाक्ये सिद्धवति-
देष्टावृत्तये । किंच यदि रुढेन सहाय्यस्य संन्यासा-
नाम धंतिनि लक्षणायाः संभवस्तर्हि संज्ञानामाणि सहस्रद्वयस्य
संगन्धो दुर्गिरूप एवेति न तेन शब्दलक्षणासंभवः । अतो
आतिव्याधवैयर्थ्याभावात्संज्ञायामेव शक्तिः सन्निवेष लक्षणा-
ऽऽपरेत । अतएव संज्ञादानां वाचकत्वमित्येवं प्रवादोऽपि
संगच्छते । तथाच “सोमेन यजेते”त्यत्रापि व्याख्याकसामा-
नाधिकारव्योपपत्त्या किमिति विशिष्टविधिर्गाराङ्गोऽकरणम् ?
नरितु संज्ञित्यपि विशिष्टमधिकमङ्गलस्य सुखमेव सामाना-
धिकरण्यं, नैवं सोमवाक्ये संभवति; सोमादिपदानां रुढत्वा-
दित्युच्येत, तदा विशिष्टशक्तिकल्पनापीरवापादकनामधेयत्वा-
ङ्गीकारापेक्षया यौगिकत्वेनैव नामधेयत्वं गुणमाश्रित्यम्, उ-
द्भिदसंज्ञोऽयमिति व्यवहारस्य तावताप्युपपत्तेरतिप्रसङ्गपरि-
हारस्य पूर्वाकल्पिवैयोपपत्तेः स्वव्याङ्गीकारे प्रयोजनाभावात्
इति ॥

(रुढयौद्धिदा यजेतेतिसामानाधिकरण्यमिति
भाट्टाहकारमततत्त्वण्डने)

यत्तु—भाट्टाहकारुता साधुननिर्वाहय शीक्रियमाणस्य
शेगस्य वाक्यान्तरे खानुरूपप्रतीतिजननत्वेऽपीह रुढ्येव या-
गीयविशेषार्थं प्रतिपादयगुद्भिच्छब्दः, एतद्विधेः प्राक् फलो-
द्भेदनकारित्वस्यानवगमेन फलोद्भेदनकारित्वप्रकारकबोधस्य
संभवात् । नच—वैदिकं कर्म तत्फलसाधनमिति व्याप्तिब-
लादवगतं सामान्यतः फलोद्भेदनकारित्वं निमित्तीकृतोद्भि-
दप्रतीतिरिति—घाच्यम्; वैदग्ध्यितव्यमत्र वैदिकत्वस्येतः
प्रागल्भ्येः । नच पठ्यमान्यसंबन्धोऽप्युद्भिदावयवप्रत्यय-
बोधात्मक इति—युक्तम्; उद्भिदपदप्रयुक्तमपदे अनपेक्ष्य य-
जेतेत्यस्याप्रमाणात्वात् । अतोऽत्र न योगेनोद्भेदस्य वजि-
सामानाधिकार्यम्; अपितु रुढ्यैव—इत्युक्तम् । तदपि

न; योगे शीक्रियमाणे ह्युत्पादयवतत्त्वैव तदुपपत्ती इति क-
ल्पने मानाभावात्, इतरथा प्रोक्षणादिसन्धानामपि इति क-
ल्पनापत्तेः मत्वर्थलक्षणाभियातिरिक्तकल्पने सोमादिपदा-
नामपि इति कल्पनया नामधेयत्वापत्तेः । उक्तं च—द्विती-
याद्याधिकरणे मुदमतत्त्वण्डने शास्त्रदीपिकायाम्—

वरं च मत्वर्थलक्षणाऽप्रतिष्ठादिकल्पनात्, इतरथा “सोमेन
यजेते”त्यत्रापि “सोमपदं नाम स्यादिति” । अत एव न यत्र
योगार्थत्वापि प्रतीतिनुभवसिद्धा, यथा गोदध्यादिशब्देषु न
ममनादेः किंतु सोमादिपदानां तत्र योगस्य साधुत्वान्दा-
ह्यानामात्रार्थत्वलोकारेण रुढिलोकारोऽपि यत्र तस्या अपि
संभवस्तत्र तदर्थत्वात्तेनातिरिक्तकल्पनं निरप्रागल्भ्यम् ॥

(भाषिणं फलोद्भेदनकारित्वज्ञानमादापोद्भिच्छ-
ब्दस्य प्रवृत्तिनिरूपणपूर्वकं फलोद्भेदनकारित्व-
प्रकारकबोधजनकत्वेनैव नाम्नः धार्यवर्ध-
रिच्छेदकत्वोपसंहारः)

नच—इतः प्राक् फलोद्भेदनकारित्वबोधात्मकः अग्नि-
होमं जुहोतीत्येतस्मात्प्राक्कर्मस्य रूपस्यैवाहोमं संप्रतिपत्ताज्ञा-
नस्य मन्त्रवर्णस्य प्राच्यभावेऽभिदेवत्वात्वाज्ञानेऽभिहोमप्रसङ्गादि
तदोपासंभवस्य मुन्यत्वात् । अतश्च भाषिणं प्रवृत्तिनिमित्त-
मादाय यथासिरोप्रपदस्य नामत्वमेतद्विधाप्युपपत्त एव तत् ।
अथवा—कर्मसामान्यस्यैव लोके फलजनकत्वहेतुः तस्या-
मान्यपृष्टीतव्याप्त्याऽपि अवगतफलोद्भेदनकारित्वबोधोऽपि ना-
मुक्तः । अतो यागत्वगतफलोद्भेदनकारित्वप्रकारकबोधजनक-
त्वेनैव नामधेयार्थस्य धार्यवर्धरिच्छेदकत्वमिति प्राच्यमेव
युक्तमिति—संक्षेपः ॥ अधिकरणप्रयोजनं नामधेयप्रयोज-
नवचनेनैव सूचितम् ॥ इति द्वितीयं उद्भिदादियौगिक-
शब्दध्यागनामधेयताधिकरणम् ॥

(अथ चित्रादिशब्दध्यागनामधेयताधिकरणम्)
पूर्वाधिकरणविषयव्याप्तमित्ययमुदाहरति—अत्रेति । गु-
णपथेति ॥

(उद्भिदतत्त्वस्य तद्व्यापदेऽविषयत्वाच्चतै-
दधिकरणविषयविवेकेः)

गुणपदे आनिक्रियाद्योयोरप्युपलक्षणे । तेन धृतत्रातिव-
चनाभ्यपदस्य शरीरावयववाचकपृष्ठपदस्य पवनक्रियाद्योवि-
मिश्रवर्धित्वमागारिचन्दनामपि समूहः । एककारणे कर्म-
व्यपि संभवदुत्तिकां यौगिकानामनुदाहरणत्वत्वेनैव पूर्वा-

धिकरणाप्रवृत्तिरुच्यते । यद्यपि पदमानचन्दः पवनक्रियावर्तरी
यौगिक इति पूर्वाधिकरणविषयत्वात्प्रेहोदाहर्तुं युक्तः; तथापि
“तत्तत्र यौगिकेः शब्देऽप्येवातिथीरते” इति न्यायेन पवन-
क्रियाकर्तरी इत्य एव योगेन रुढत्वात् सोमे च पवनक्रिया-
रत्वात्संभवात् उद्भिच्छब्दबहुवचनं तत्त्वबहुवचिन्वाभावेन ना-
मत्वावृत्तयेनैव पूर्वाधिकरणविषयत्वमित्युदाहरण्येवोपपत्तिः ।
यद्यपि तत्त्वस्यैव तद्व्यापदेऽविषययोः आत्मादिवचनानामेवो-
दाहरणत्वम्; तथापि यत्र तन्मात्रयोः प्रवृत्तिरित्येवमिहोदाह-
रणत्वे कल्पयमाने इति बोधादिपदानामपि तन्मात्रादिपदानां

तत्रास्यान्तरुद्वेन नामधेयत्वासंभवात्, प्रकृते तु येनैव योगेन खनित्रे प्रवृत्तिस्तेनैव योगेनोद्दिष्टते उत्पाद्यते फलमिति व्युत्पत्त्या कर्मण्यपेक्षितं नामत्वसंभवेन द्वितीयविधिप्रकाराङ्गीकरणाद्यावयवम् । नच मिदो विवदार्ण एव स्पृष्टेः शक्तिः, सिद्धि इत्येव घटुपाठात्, विद्वारण इत्यत्र नान्यार्थमात्रोपलक्षकत्वस्य वैयर्थ्यप्रतिषेधत्वात् । अतो विद्वारण इत्युत्पादनेऽपि प्रयोगात् सुख्यवदुचिकता । नच नामधेयानर्थक्यम् ; संकल्पादौ सार्यफलत्वात् । कश्चित् फलोप-

हीतेः खनित्रादिकारकान्तरस्य कारणवैयर्थ्यान्वये वक्ष्ये मिश्राधीनो सामानाधिकरण्यानुपपत्त्या संवन्धसामान्येनान्वयाधैमस्युत्तमत्वर्थकत्वनाऽऽवश्यकी । पथाभाताधितस्य यागस्य कारणत्वानुपपत्तेः कर्मत्वबोधो सति खनित्रादिकारकान्तरस्य भावनासंवन्धयेत्यादि धुतेन कारणत्वादितैव विशेषणविधिकालेऽन्यथो भवति । अतः पाष्टिकान्वयकाले सोमवता यजेतेत्येवं मतवर्थलक्षणाऽनिवार्या ॥

(मतवर्थलक्षणविग्रहपक्षे सोमस्य धौतखिनियो-
गोपपत्तिः)

नवैवमसन्मते सोमस्य पायवीयमिनियोगोपातिः, पूर्वमेव भावनासंवन्धयेत्यादी तन्निर्वाह्ये मतवर्थलक्षणाङ्गीकारे तदापत्तापि प्रथमत एव विनैव लक्षणां कारकाणां अन्योन्यसंवन्धजन्यस्य भावनात्वस्य अंतत्वेन यथाश्च फलयागयोः पाष्टिकान्वयवेलायां सर्वकारकाणां मतवर्थलक्षणया धात्वर्थसंवन्धाश्रयणे तदनापत्तेः ॥

(विशिष्टविधिपक्षे मतवर्थलक्षणोपादानप्रकारः
कौस्तुभगतः)

नच—भावनान्वयकाले कारणवैयर्थ्यान्वयसोमादिकारणत्वादीनां यागान्वये अनुपस्थितानां कर्म यागसंवन्धप्रतीतिः ? इति—याच्यम् ; तस्य मतवर्थसंवन्धप्रसामान्यरूपेणोपस्थितत्वेनानुपपत्त्यभावात् । अथवा योगकरणकैव यागेवेति समस्तवाच्यकत्पत्त्या योपस्थित्यनुपपत्तेः । एवमहूकृत्वाक्येपि वा अरणा कैहायनीत्येवं लुप्तमनुबन्तवाच्यकत्पत्त्यापि ब्रह्म्येति विशिष्टविधिपक्षे मतवर्थलक्षणपक्षिरेनियार्थेति कौस्तुभे उक्तमित्यर्थः ॥

(अश्वातसन्दिग्धसोद्विग्नदस्य यजिसमानाधि-
करण्येनार्थनिर्णय इति नामत्यनिरूपणम्)

इति ह्युत्पत्त्येति ॥ उद्दिष्टते उत्पाद्यते अस्मात्वागेन फलमिति हेतोर्द्विर्नसि फलमिति ॥ व्युत्पत्त्येत्यर्थः । अन्याया कर्तारि विप्रोऽनुशासनेन वमव्युत्पत्तिप्रदर्शनासम्भवात्तत्वापत्तेः । अयमर्थः—“पदमश्वातसन्दिग्धं श्रद्धिदिरूपकमुचि । निर्णयते निर्वर्द्धतु न स्वाधीनयते” इति शार्त्तिकोक्तरीत्या उद्दिष्टादिपदानां खनित्रादौ समुदायशक्तिरभावात् अवयवयो-

गन्धश्च—यथा “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते”ति । कश्चित् गुणोपपत्त्यर्थः—यथा “संस्थाव्य पौर्णमासीं वैश्व-
मनुनिर्वपती”ति । प्रकृते ॥ संज्ञया भेदसिद्धिरिव प्रयोजनम् । इतरथा हि प्रकृत एव कर्मणि गुणफलसंबन्धापत्तेर्न कर्मान्तरत्वम् । नच योगस्य फलोद्भेदनकारित्वस्यातिप्रसक्तत्वादपुर्वं कर्मणि रुचिकल्पने सोमादिपदानामपि तद्वापत्तिः ; सर्वत्र योगरुचिस्थले प्राचीनप्रयोगस्यैव कारणतायाः ह्यु-

गेनापि पाचकादिष्वन्वयलोके प्रयोगाभावाद्वातात्पर्यत्वम् । ननु —“सुराणां वै वत्सन्वरासीतं श्रद्धो स्वाधिधानमाधीतस्मिन् गम्यं वत्सन्वरासीतं देवा नाशकुर्वन् भेत्तुं ते वृष्टस्तिम-
सुवमिमा उत्सृजेति स रुद्धिदेव यत्नं व्यप्पानयत्” इत्यर्थवादे योयुक्तविश्रुतपरमार्थलक्ष्यान्वयान्तरस्य विद्वारणस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वावगम्य, तस्य स्वार्थपरत्वामायेन तादृशायां प्रमाणाभावाद्येवमुक्तः । तथा पिकादिशब्दप्रयोगाभावेऽप्यवयवार्थयोगमात्रे खनित्र इव वागेऽपि प्रवृत्त्यनुपपत्तेरुद्दिष्टवत्सन्दिग्धत्वम् । अतः प्रसिद्धवज्रिपदसामानाधिकरण्याभिप्रेक्ष्यमिति ॥ उत्पादनेऽपीति । अपूर्वं, प्रवृत्ति केनचिदुत्पादिते इत्यनेनोद्दिष्टमिति प्रयोगादित्यर्थः ॥

(नान्नः संकल्पद्वयै सार्यपयनिरूपणम्)

संकल्पादाविति । अनुष्ठानकाले प्रयोगमित्यपेक्षितरूपवाह्यानौपयिकत्वेन सार्यक्यापिस्त्यर्थः । यथेति । दर्शपूर्णमासपदस्य नामत्वाभावे यजिना प्रवृत्तत्वाविशेषेण पथ्यावसाधात्त्वेन प्रयानावसाधानामप्युपादानात् सर्वथा फलसंबन्धापत्तिः । सति तु नामधेये यण्यस्य तत्सिद्धिरिति फलसंवन्धरूपे प्रयोजने यदुर्थं वस्यदे इत्यर्थः । यथेति । वैश्वपवाक्ये पौर्णमासीनामपेक्षामात्रे अकरणादमावास्याश्रवत्स्याप्यपत्तिर्वैयर्थ्यस्य, तत्तत्स्यैव तु वाच्यैव अकरणवाधाम तदापत्तिरिति गुणोपपत्त्यः प्रयोजनमित्यर्थः । भेदसिद्धिरिति । एवकारेण गुणफलोपपत्त्यरूपप्रयोगजान्तरासंभवेऽपि संकल्पे च्छेदबद्ध भेदसिद्धिरिति द्वितीयं प्रयोजनं अव्यभिचाररूप्यते इत्यर्थः सूचितः । तेन न संकल्पोत्पन्नरूपप्रयोजनव्याप्येतिरिति यावः ॥

(उद्भेदनकारित्वरूपयोगार्थस्यातिप्रसङ्गशङ्का,
न्यायसुधाभाष्यप्रकाशकारोक्तत्त्वमाधानानि)

सोमादिपदानामपीति ॥ एतेन यदत्र न्यायसुधाह-
तान्येव पञ्चादिपदवदुद्दिष्टवत्स्य योगरुद्धि परिकल्प्य रु-
ज्यवच्छेदकपदत्ववद्विधिसामर्थ्येनावगतविनातीयायागत्वमेव
रुज्यवच्छेदकमित्युक्तम्, तत्पदत्वस्य प्रमाणांतरसिद्धितेन
रुज्यवच्छेदकत्वकल्पनेऽपि विधिसामर्थ्यादिति हेतुवच्छेद-
कत्वानुपपत्त्या रुद्धिपदत्वानुपपत्तेर्मत्वर्थलक्षणापत्तिरिति सूचितं ।

साहित्यस्यैव स्वरूपतः प्रमाणान्तरावगतानां ब्रीह्याख्यादीना-
मिव वा विशिष्टविधिना विधानाद्विच्छेदशान्तर्येतेरप्युपपत्तेर्न
कापि ह्यतिः । यथापि अज्ञातविशेषरूपज्ञापन एव परिच्छेद-
कत्वव्यवहारस्यान्यत्र दृष्टान्तस्य चेद् दृष्टान्तरादिप्रमाणसह-
कृतविधिनैव सिद्धेर्न नात्रः परिच्छेदकत्वेन प्रयोजनम् ; त-
थापि ज्ञातेऽपि विशेषे कोऽप्यति विज्ञातानिर्गतकत्वेनैव
तस्य परिच्छेदकत्वव्यवहार इति दृश्यम् ॥

(नामधेयार्थस्य प्रमाणान्तरसिद्धत्वेऽपि भेदादि-
ज्ञापकत्वेन धर्मप्रामाण्यनिरूपणम्)

नच—एवं नामधेयार्थस्य प्रमाणान्तरसिद्धत्वेनानुब्रामा-
न्तादनुविगतार्थगन्तुव्याभावेन कथं प्रामाण्यसंभवः ? इति—
वाच्यम् ; स्वार्थानुवादकत्वेऽपि विद्वत्त्वयोरिवानुब्रामा-
न्तभेदादिज्ञापकत्वेन तदुपपत्तेः । यथापि नामधेयानामनुब्रामा-
न्यपरविधिपुनःश्रवणरूपाम्नासादेव भेदसिद्धिर्यथा “यमिषो
यजति तदनुपातं यजती”त्यादी तत्र भेदज्ञापकत्वभावेऽपि
निर्धारितरूपविशेषप्रतिपत्तौमिषेयाधीनत्वादज्ञातार्थकत्वोप-
पत्तिः । अतो युक्तं नामधेयार्थेन धर्मं प्रामाण्यम् ॥

(पदभेदेनकारित्वेनोद्भिरपदस्य कर्मणि न प्रवृत्तिः
किन्तु संज्ञात्वेन रूपेण संज्ञात्वप्रतिपत्त्यर्थ-
योगाश्रयणमिति सोमनाथीयाश्रय-
निरूपणम्)

यत्तु—शार्तिकोक्तज्ञान्तरात्मकत्वेन सोमनाथेन पदभे-
दनकारित्वस्य पद्व्यापकपदवाद्यातादेव सिद्धेर्नामधेयानर्थ-
व्यमाश्रयत यदि पदभेदेनसाधनत्वेन यागमुद्रित्वं बोधये-
त्तत्र वैयर्थ्यं स्यात्, अपितु संज्ञास्मरणेनोद्भिरात्मकत्वेन वार्ग-
प्रतिपादयति । एवंच विधिसमभिम्याहृतपाठनेन कर्मविशेष-
प्रतीतिरिद्व्यपि कीदृशोऽर्थो कर्मविशेष इत्यपेक्षया अस्मिन्
भाष्ये इत्यदेवतयोरभवेन इत्यदेवतापुपलक्षणैव भागविशे-
षप्रतिपादनासंभवादुद्भिरात्मको धर्मोऽयमिति तद्विशेषप्रति-
पादनपरत्वाद्भिरित्यदस्य न वैयर्थ्यम् ; उद्भिरपदं तु उद्भिर-
देवानमिद्विद्वत्प्रतिपत्तिरस्यस्युत्तममपेक्षया स्वार्थान्वयस्याह्वा-
नैव विशेषणमावन्मुमचति । शब्दोपस्थितत्वंसाधन्यबोध-
मिपपरममिति नियमस्तु संज्ञासम्यक्प्रतिपत्तिरूपः । यद्वा—
संज्ञाच्छब्दानां स्वरूपप्रशस्तिरितिप्रकृतमिति शाब्दिकोक्त-
कोद्भिरच्छेदस्यैव स्वरूपबोधकत्वं संभवतीति न वाच्यमुप-
पत्तिः । नच—एवं पदभेदेनकारित्वस्य वागमार्थप्रतीतिवि-
पत्त्याभावात् सदर्थकयोगाश्रयवैयर्थ्यमिति—वाच्यम् ;
यथायं यस्य शब्दस्यावयवयोगादिसंभवत्तत्रैव संज्ञात्वं ना-
न्यम् । अतएव एतादृशमन्दसंज्ञा संज्ञात्वमिष्यते । अतएव
सोमनाथिराजानां योगेन द्रव्येतेत्यत्र च नामत्वम् । ततश्च
संज्ञात्वनिर्वाहमेवोद्भिरादिराजानां कर्मणि योगाश्रयणमिति,
तद्वैयर्थ्यनिरवकाशः । अथवा उद्भिरच्छब्दः उद्भिरच्छब्दाभि-
धेयत्वेन रूपेण लक्षणा कर्म प्रतिपादयति । ता च लक्षणा

योगेन स्वाभिधेयत्वे सति प्रवर्तते नान्यथेति तदर्थं योगाश्र-
यणम् । लक्षणापि निरुद्धत्वाद् मत्वर्थलक्षणापेक्षया ज्ञा-
सीति न गुणविधिसंज्ञाकदेवप्रसङ्गः । अस्तुना अवयवयोगं
विनापि संज्ञात्वम्, तथापि योगेनोद्भिरच्छब्दस्य प्रत्यक्षगुणविधि-
त्वनिरासमात्रार्थमिव कर्मणि योगसाम्यप्रदर्शनार्थं योगाश्रयण-
मिति—उक्तम् ॥

(योगार्थपुरस्कारेण कस्यापि दोषस्याप्रवृत्तिरि-
त्यादिपूर्वतनमतखण्डनम्)

तत्रायमे पक्षे पदजन्यपदार्थोपस्थितेरेव वागमार्थयोगे
कारणत्वेन ह्यस्त्येह स्यान् प्रमाणाभावादन्यथा स्वर्गकामपदा-
व्याहारस्य विशिष्टावयवोऽस्मिन्नेव मूर्धपदप्रत्यक्षेपहण्योहस्याप्य-
पलापप्रसङ्गात्, द्वितीये पक्षे शाब्दिकोक्तैर्यथावयवार्थसंभ-
वत्तत्र कित्वाश्रयार्थादिशब्दपरत्वादन्यनाप्रवृत्तेर्मागवाह्यं वि-
नापि विज्ञादित्येव संज्ञात्वदर्शनात् यत्रानवयवयोगसं-
भवः तत्रैव संज्ञात्वमिति नियमस्याप्रयोजकत्वेन प्रकृते योगा-
श्रयणस्य निष्कलत्वापत्तेस्तृतीये उद्भिरच्छब्दाभिधेयत्वेन लक्षेण
लक्षणाश्रयणे मत्वर्थलक्षणाश्रयणेन गुणविधित्वस्य योगार्थ-
रुक्तस्याप्युपपत्तेर्दे “सोमेन यजेते”त्यादी तथैसा अपि
लक्षणाया निरुद्धलक्षणात्तत्रैवैवाहोकारे मत्वर्थलक्षणापेक्षया च
उद्भिरच्छब्दाभिधेयत्वलक्षणाया निरुद्धत्वेन ज्यामत्वकपनसा-
प्यगुक्तत्वादपुनरुक्तमित्युपेक्षितं पूज्यादेः ॥

(उद्भिरसंज्ञकेन योगेनेत्येवात्र शाब्दभेदः, संज्ञा-
योधस्तु लक्षणेयति मतनिरूपणप्रगटने)

एतेन—संभवसिद्धिर्कार्यत्वे न नात्रः परिच्छेदार्थवर्जनं
युक्तम् ; किन्तु उद्भिरसंज्ञकेन योगेनेति प्रतीतेः संज्ञाविशिष्ट-
वागमोक्ष एवोद्भिरपदार्थोऽस्तु युक्तः । नच—एवं तर्हि
तेषामुद्भिरच्छब्दस्वरूपाभिधेयत्वप्रसङ्ग इति—वाच्यम् । श-
क्तिविशिष्टप्रतीतिजननाया वयादिपदानां जातिवाचित्वापक-
न्यायेन संज्ञाविशिष्टप्रतीतिजननानामन्येषां संज्ञावाचित्वाश्री-
कारस्येष्टाप्रतिपत्तिरस्यत्वात् । यदि शब्दाभिधित्वोक्तविशिष्टा-
वागम्यादिना संबन्धविशेषत्वशास्त्रासंभवेन विशेषानुविधानेऽपि
संज्ञासंज्ञानां शब्दप्राप्ताभिधाने संभव्याभावेन सहविदित्त-
गानुपपत्तेः तद्व्याप्यं सन्निव्यपि शक्तिरूपवायामतिवीजना-
गच्छेत्, तदास्तु संज्ञात्वं लक्षणा । नच—एवं सिद्धान्तेऽपि
लक्षणायास्तुल्यत्वे किमर्थं मत्वर्थलक्षणायास्त्याम इति—या-
च्यम् ; तस्या विशिष्टविधियोक्तत्वापदकत्वेन हेतुत्वात् । अतः
उद्भिरसंज्ञकत्वप्रकारकबोधजनवत्त्वेनोद्भिरच्छब्दस्य परिच्छेद-
कत्वं युक्तमिति केचित्तु युक्तम्—अप्यास्तम् ; अनवगतं सं-
ज्ञात्वं तादृशप्रतीतिजननाभवात्तदवयवमस्य उद्भिराश्रयत्वं शा-
मानन्तरेणाश्रितस्यैव वागमस्योद्भिरा योगेनेति नात्रो दति-
तामानाश्रित्येवत्येवमन्यबोधधनेन संज्ञात्वापेक्षेनैव हेतुं प्र-
मत्तातेनानवयवोपेक्षेना वागमपर्यपत्तये सति तद्वैयर्थ्यकृतेति
लास्यतिरुक्तोपादीकारस्य निरुक्तिरस्यत्वात् । एतद्व्याप्यापिन-

मपविशिष्टाकारकविषयोऽग्राह्यः “अजोऽग्नीषोमीय” इति
यच्चेन विहितप्राकरणिकपुंस्वावरोधेन स्त्रीत्वस्य विषयो-
ग्राह्यः न गुणविधिः । अतः प्रश्नानामेव चाग्रानां विधिप्र-
द्वयकत्वेन लक्षणया चित्रापदे नामधेयम् । इदमभिप्रा-
येण च स्त्रीप्रत्ययः । एवमाज्यादिपदेऽपि असमकत्वेन
विशिष्टस्याप्युत्पत्तत्वात् प्राप्तमोपानुवादेन द्वयसङ्ख्यायने-

वेलमिप्रायेण पूर्वपक्षे वाक्यभेदमाणाव सिद्धान्तमाह—प्रा-
प्तेति ॥ अस्तुवा कथंयित् करणभेदः; तथापि प्रकृतौ पुं-
स्वावरोधाम स्त्रीत्वविधिर्नैव इत्याह—अग्नीषोमीय इ-
तीति ॥ पूर्वपक्षुपपादितपुंस्त्वप्रापकप्रमाणानामनिरासार्थं
“अजोऽग्नीषोमीय” इति शास्त्रान्तरीयवाक्योपन्यासः कृतः ।
एतच्च पञ्चकामपदानुपपत्तिप्रकृतद्वयाधियागप्रकरणवायाप-
त्योपपत्तिलक्षणम् । अतएव—नेपोयावचायागायोरपि
ताद्विधानं—निरस्तम् । चित्रावाक्ये नामधेयत्वमुपसंहरति—
अत इति ॥

(चित्रापदे निरुद्धलक्षणया नामधेयपरत्वोप-
पादनम्)

नामधेयत्वपक्षे स्तत्ररुद्धत्वव्यापत्तिं निरसति—वि-
चित्रद्वयकत्वेनेति ॥ नास्माभिर्विशिष्टावदे रुद्धिर्गोकि-
यते, किन्तु चित्रद्वयकत्वसंबन्धेन वैदिकप्रभुत्वयोगात् दर्श-
नादिपदेऽपि निरुद्धलक्षणेति । अत्र च न रुद्धत्वतयैव चि-
त्रद्वयकत्वं विवक्षितम्, किन्तु द्विद्वयतयापि । अत एव
—तैत्तिरीयशाखायां “चित्रया वजेत पञ्चकाम इमे वै वि-
त्रे”त्युपक्रम्य आत्रातानां पुरोडाशवचनद्वयकाणां आमेरवा-
द्वाहितस्यगानां चक्षुरोडाशद्वयतामात्रेणैव चित्रापदनाम-
कत्वसिद्धिः । इत्युच्यतेनापि सप्रतिपक्षेऽवतारकात्मावेन पृष-
ज्यागानामनुष्ठानेऽपि चित्रद्वयकत्वोपपत्तेः इति भावः ॥
स्त्रीप्रत्यय इति ॥ एकवचनात्तस्यापि राजसूयपदस्यैव स-
मुदायविधिमोपपत्तेरन्येतदुपलक्ष्यम् ॥

(पञ्चदशान्यासवानीत्यत्र विशिष्टस्याप्युत्पन्नसं-
न वाक्यभेदावरणा, आज्यैः स्तुवते इत्यत्रापि
आज्यानां स्तुत्यनन्वयविधेयं विशिष्टवि-
ध्यसंभवेन चाज्यपदनामधेयत्वव्यव-
स्थापनम्)

तथैव वारताणां श्रवणापक्षेऽप्यन्यवियमस्य समासे ए-
कार्थानावलक्षणतामाप्योपहितत्वनिमित्तमुत्पेक्षेन साग्रेण पर-
स्वराभ्युदीकारेऽपि उदभ्ये वस्वरान्वयसाम्युत्पत्तत्वेन
वैशिष्ट्यायोगाद्विशिष्टविधानानुपपत्तेर्वैकल्याभेदापत्तिमाज्यादि-
वाक्येष्वपि दृश्यते—एयमिति । अत्राक्यभेदमाशङ्क्य
निराकरोति—नचेति ॥ पृथादीनामिति । अवसर्था-
—शब्देन साध्यगुणिनिष्ठगुणविधिरूपस्त्विति प्रति न पृथा-
दीनां वरतत्वं संभजति । अत एव “तोमेन यजेवे”ति न-

क्युणविधौ वाक्यभेदः । न च—उत्पत्तिवाक्य एव द्रव्यविशि-
ष्टत्वोपपत्तिविरुद्धं तु सङ्ख्यामात्रविधिरस्त्विति—वाच्यम् ;
पृथादीनां स्तोत्रे करणत्वासंभवेन विशिष्टविषयोऽग्राह्यः,
पञ्चदशानां त्वादिस्तुतिगतत्वरूपसङ्ख्यारूपनोत्पत्ति—उत्पत्त-
यस्य गुणविकल्पेऽनुपपत्तेश्च । अत आज्यादिपदं वाक्यद्वये-
ऽपि शक्त्यैव स्तोत्रनामधेयम् । आज्यादिपदाभिधेयमोपानु-

न्यत्वर्थलक्षणयापि नाज्यानां स्तोत्रसंबन्धः । नचाज्यानामपि
सविधित्वापनमात्रेण सारकत्वाद्रथोपादिवाकरणावोपपत्तिः;
आज्यान्माह्वोपाकरणे नेत्रकरादिव्यापारस्यापि लोके करण-
त्वदर्शनात् रथोपोपस्य करणत्वसंभवेऽपि स्तुतावन्यत्राहृतस्य
करणस्य कल्पनेऽप्युत्पत्तेश्च । नचाज्यपदेन लक्षितपुंससं-
न्यमन्त्राणां तत्करणत्वोपपत्तिः; मन्त्रेषु स्थापनाहमपुंससं-
न्यस्य प्रमत्तान्तरेणाप्राप्तेः । प्रकाशकत्वेन च तत्संबन्धस्य
प्राप्त्या तेषां विधाने प्राकरणीकमन्त्रवाधापत्तेरिति । पुंससं-
न्यमन्त्राणां कर्णत्वे दृष्टान्तोत्पत्त्याह—पञ्चदशानीति ॥
यादिकानां प्रभुत्वयोगात्, स्तोत्रीयवृत्तसङ्ख्यावाचित्वेनैवा-
वगतस्य स्तोत्रस्यैव स्तोत्रत्वापनमाहृतिसङ्ख्यापरत्वकल्पने
प्रमाणाभाव इत्यर्थः ॥

(स्तोत्रमावनानुवादेन सङ्ख्याद्वयविशिष्टमाह-
वाचिषानशङ्कात्परिहारपूर्वकाज्यया-
वयसिद्धान्तोपसंहारः)

यद्यपि स्तोत्रमावनानुवादेऽपि प्रवातादिभावनान्तरत्वेऽपि
सङ्ख्याद्वयविशिष्टमावनान्तरविधयेऽपि शक्त्यैव वाक्यभेदः
परिहृत्य, यथाच द्वयसङ्ख्याद्वयोत्पत्तेरुद्वाहयन्तीति परस्पर-
वेक्षया परिच्छेदपरिच्छेदकभावकल्पनाद् दोषः, तथापि भा-
वनाया अवच्छेदकत्वात्तर्था विना विधातुमशक्तेः सत्तायाश्च
प्रत्येकविशेषेण प्रत्येककल्याणारूपमावनवाच्छेदकत्वात् ।
वात् प्रत्येकत्वस्य सङ्ख्यासंवादकत्वेनाप्यविवेककल्याणारत्वाभो-
गात् स्थापनस्य प्रकरणावतारग्राह्योत्पत्त्यस्य व्यापारवि-
तोषप्रादिकथंभावात्कालतत्त्वप्रकरणेन महत्त्वस्य निर्व्यापारेऽ-
संभवेनाहृतत्वोपपत्तेरन्यथाप्रमत्तत्वात्पुंससंन्यस्येच्छेदक-
त्वकल्पनसिद्धिं वाक्यभेदापत्तेः सर्वथाऽपरिहृत्य मत्वा सिद्धान्त-
मुपसंहरति—अत इति ॥

(शक्यसंबन्धानामावादाज्यपदे शक्तेः अन्यत्र पयमा-
नादिपदे तत्संभवात्सङ्ख्याप्राप्त्यभावात्वा-
तिकाचितोपनिरूपणपूर्वकोपपादनम्)

अतः यद्यद्यादिवाक्ये न विशिष्टविधिर्नोपपत्तिः आज्या-
वनुवादेन व्यक्तं सङ्ख्याविधिः । स च आज्यानां प्राप्तिं सं-
नयति । सा च प्राप्तिरुत्पत्तिवाक्ये आज्यपरस्य वाक्यभेदविधा-
रुद्धिपरित्यागेन शक्यमेवैव उपपद्यते । अतो वाक्यद्वये ना-
मधेयमाज्यादिपदमित्यर्थः । शक्यस्येवेति ॥ आज्यादिपदे

“विबुद्धहिष्यमानः” इत्यादौ चित्राऽऽव्युष्टबहिष्यमान-
नशब्दानां गुणविधित्वं कर्मनामत्वं वेति चिन्तायां, दध्या-
दिवद् रुद्धेषु कर्मनामत्वात्संभवाद् गुणविधित्वमेवेष्टम् ।
तत्र चित्रापदे तावत्प्रातिपदिकेन चित्रत्वं स्त्रीप्रत्ययेन च
स्त्रीयं विधीयते । विधेययोश्च परस्परसाक्षात्प्राप्तौ विधेय-

उदाहरणतापसित्वद्वाराणाम् यस्मिन्वाक्ये चास्तिगुणवाचकस्य
शब्दानामुपादाने यति प्रत्ययवाक्यभेदपरिहारो नामत्वेन विना
न समवति तेषामिदोदाहरणत्वम् इत्यपि ज्ञेयम् । अत एव
“क्षेत्रेन्द्रियकामस्येति” वाक्ये क्षत्रयभेदसंभावनायामपि तस्य
विनैव नामतया परितर्क्य शक्यत्वात्तोदाहरणत्वम् । तथाच
ताम्रकृतस्तम्भपेदाभ्यामाविषयानां ज्ञात्यादावेव निरुद्धानां ना-
मतामात्रकृतप्रत्ययवाक्यभेदपरिहारश्चावश्यगतायां शब्दानां
मिदोदाहरणत्वम् इति भावः । तानेव शब्दान् वाक्ययतत्वेन
दर्शयति—चित्रयेति ॥

(आज्यैः स्तुवते इत्याद्युत्पत्तिवाक्यगतज्ञायादिप-
दपरिहारागेन गुणवाक्यगतस्योदाहरणत्वेन
निर्देशो निमित्तनिरूपणम्)

यद्यपि “आज्ये स्तुवते” “हृष्टे स्तुवते” इत्याद्युत्पत्तिवा-
क्यगतानामन्येषां शब्दानां विचारविषयत्वं सम्यक् । कोना-
दिसमानाधिकरणवृत्तीयानुपवाधिपेयत्वेन नामताकोटे तत्र
समवाधिर्कोऽप्यस्ति, तथापि तेषामनुदाहरणत्वं स्वयमेकाश-
द्वातिरासम्भवेनादह एव इतीत्येतेऽतस्तान्युपेक्ष्य “यस्मिन्
गुणोपवेशः” इति सूत्रावयवागुरोरेव गुणवाक्यगतानामेवोदा-
हरणत्वं दर्शितम् ॥

(उद्भिदधिकरणेन चित्राधिकरणस्य त्र्युदा-
हरणसंगतिः)

क्रतिव्यभिचिह्नतया परिदृग्भावानां वदना सामानाधिकर-
ण्यामातानिर्णय इत्येवंपूर्वाधिकरणन्यायाख्येन पूर्वप-
क्षिप्रत्यक्षसांगतत्वादुदाहरणरूपानन्तरसम्यक् स्पष्टत्वाद्भुजत्वा
पूर्वपक्षमाह—दध्यादिवदिति ॥

(चित्रादिपदार्थनिर्णयः)

चित्रानाम्दो रूपव्याप्यावाप्तारजातिरूपचित्रत्वगुणत्व-
रिच्छमे गुणे कृत् । आज्यशब्दो वृत्तजाती । हृष्टशब्दो हृती
रावच्यजाती । पशमानशब्दो पूर्वाचरीत्या इत्येव इत्यर्थः ॥

(चित्रत्वस्त्रीत्वोभयविधिसामर्थ्येन प्राणिद्रव्य-
कयागोद्देश्यत्वावगतिनिरूपणम्)

विधेयसामर्थ्यागुरोर्धेनेति ॥ यद्येव “यस्योभावाग्नी अ-
ग्निप्रोवेतां पुनरापेयमस्य आयचिति” इति वाक्ये हविरालं-
धिकरणन्यायेन निमित्ताविशेषणस्योभयत्वस्याविबक्षयान्यतरा-
भ्युपगमनेऽपि प्रायश्चित्तप्राज्ञावपि विधीयमानस्यापानासासि-
द्भयोत्पादकत्वसामर्थ्यादिनोभयान्यनुमनस्येन निमित्तत्वाभा-
व्यतराभ्युपगमने कृतास्तिरिति कृते शिष्टान्तविपर्यये, तेन
न्यायेन विधेययो चित्रत्वस्त्रीत्वयोराख्यासिद्धत्वं ब्रह्मवृत्तित्व-

भा० ११

सामर्थ्यागुरोर्धेन प्राणिद्रव्यकयागस्योद्देश्यत्वावगते प्रकृ-
तानामपि “दधि मधु घृत पयो धाना उदकं तण्डुलास्तस-
सृष्टं प्राजापस” इत्येतद्वाक्यविहितानां यागानामुद्देश्यत्वा-
समयेऽपि सर्वप्रकृतिभूताग्नीषोमीययागोद्देशेन सर्वपशु-
यागोद्देशेन वा विधीयते । नचानेकगुणविधानं वाक्यभेदः,

प्रतीत्या निषेधस्य चित्रत्वस्त्रीत्ववच्छिन्नकरणत्वस्याप्राप्तिनि
मुख्यतया निषेधायोमादिष्येयसामर्थ्यागुरोर्धेन प्राणिद्रव्यकले-
वेष्टापि उद्देश्यत्वावयवत्वसुद्देशेनैव चित्रत्वस्त्रीत्वविशिष्टकरण-
त्वविधानम् । अतएव—अकृते दध्यादियागे चित्रत्वविधाने
आनर्थक्यतद्ब्रह्मन्यायेन दध्यादिद्रव्येषु अवतारादिचित्रव-
र्गेऽप्यादिभिर्वाग इति प्रकृतयागे तद्विधानमित्यपि—निर-
स्तम् ; पशुकामपदान्वयानुपपत्तेः ॥

(दधिमध्यादिवक्ये एकयागत्वपक्षनिरासः)

यागानामिति ॥ बहुवचनेनाष्टमास्यपादाधिकरणवार्ति-
कत्वात्स्येन सङ्गुवाधिकरणे यो न्यायसङ्ग्राहकृतकयागपक्ष
उक्तः, स निराकृतः । तस्योपपादनपूर्वक निराकरणं न की-
दृशमे दृश्यम् । अतो ह्यदस्यधिकरणवार्तिकोक्तोऽनेकयोपपक्ष
एव धेयानिति सूचितम् । एवञ्च “प्रकरणं न चाम्येत प्राजा-
पस्ययागस्ये”त्येतद्विद्वान्तवार्तिकगत “प्रकृतो यागः कल-
तया विधीयते” इति ब्राह्मदीपिकागत वैकचन यागत्वसा-
मान्याभिप्रायेण न्यायेयमिति भावः ॥

(यज्ञोपेसीयपशौ पुंस्रक्कृष्णसारङ्गाद्यनश्वरो-
धनिरूपणपूर्वकं तत्र चित्रत्वस्त्रीत्वयोर्निवे-
शोपपादान् प्राचामगुरोर्धेन)

यद्यपि प्राणिद्रव्यकयागस्योद्देश्यत्वम्, तथापि कथं न प्र-
कृतिनिरुक्तिसाधारण्येन प्राणिद्रव्यकयागमाने विधानमित्यासा
ङ्गनिरासाय सर्वप्रकृतिभूतैर्युक्तम् । सौख्यसौख्यदिशिनी-
प्रकृतिवेऽपि एवमस्तितीना न पशुगणप्रकृतिविऽप्यसौषो-
मीयस्य “देशस्य चेतरेष्वि”त्याद्यनिरुक्त्यात् तद्वैमाण्या-
गप्रकृतिवाच्यपमेन तद्वै “प्रकृतौ वाऽद्विरुक्त्या” इति तार्ती-
यन्यायेन निवेदो न विरुद्धन्तरेष्विष्यते । ननु—प्राण-
धिकर्तृस्त्वच्छास्त्रात्तत्वादिगुणान्तरावरोधायान्तराभ्यापीतयो-
धित्वत्वस्त्रीत्वयोरेसीयोमीये निवेदसमभव इति—आच्यम्,
अतस्तिवाक्यगतपशुपदे स्त्रियामपि पशुशब्दत्रयोपेण पु
स्त्वसाविचक्षितत्वात् । “छागस्य वपाया” इति मध्ये श्रुत-
त्वापि पुस्त्यसान्तराभ्यापीतेनापि प्रत्यक्षविधिविहितेन स्त्रीत्वे-
नान्तरोधेन वैधिकल्पनानुपपत्तेर्ये चान्दसत्तया परितर्क्य शक्य-
त्वात् । कृष्णसारङ्गादिविधेरेपि चित्रत्वान्तरावरोधपक्षमाहृष्ण-
सारङ्गादिरूपनिवर्गावतयाद्युपपत्तत्वेनावरोधोपपत्तेः । अतो
युक्तं अग्नीषोमीये तयोर्निवेदः ॥

एव तावत्तानां सौख्यसौषोमीयपशुवागमाने निवेश इति
पूर्वपक्षानुपपादायुना सातत्येन पक्षान्तरमाह—सर्वपशु-
यागेति ॥

विशिष्टः प्रकरणा "दाज्यैः स्तुवते" "पूतैः स्तुवते" इत्येतद्वा-
क्यविहिततोऽप्राप्तत्वा यथाक्रमं विधीयते । एवं त्रिवृच्छब्द-
वाक्यं त्रिमिण्डित्वस्य पवनक्रियाविशिष्टं तथैव तद्वाक्येन
विधीयते । सर्वत्र द्रव्यणां कोष्ठसमीपदेशे अदृष्टार्थं स्थापने-

दप्रसक्तोः । अथ च मेर्यायगे वा प्रकृते धानायगे वा नि-
श्रवविधानमिति प्रकारान्तरेण पूर्वपक्षकरणं कैरुमे दृष्ट-
व्यम् ॥ एवं विधापदस्य गुणविधिरास्त्वमुपपाद्यादिविधानां
तत्परत्वमुपपादयति—एवमिति ॥

(आज्यपृष्ठवाक्ययोः पूर्वपक्षानुगुणवाक्यार्था-
नुष्ठानयोनिरूपणम्)

अर्थमर्थाः—आज्यपृष्ठवाक्ययोः "अतिभनन्तीपरः प्रथ-
मपुरुषोऽप्यप्रयुज्यमानोऽन्त्यस्तौ"स्तुतासनेनाभ्यनुज्ञातव्यासि-
धातोः प्रथमपुरुषवहुवचनान्त्सप्तम्याहारासस्य चाप्राप्तत्वेन
विधिरूपनया पञ्चदशसङ्ख्याविशिष्टाज्यसत्ता प्रकरणात्सोत्रा-
ज्ञतया विधीयते । यद्यपि ख्यापारे विधिना पुन्ये विबु-
ज्यत इति व्यायाद्विधिः पुण्यव्यापाररूपा भावनमाक्षिपति,
तस्याश्च निरवधिष्ठाया व्यापाराव्यायोगादवच्छेदकार्यापेक्षया
सत्ताया प्रयोज्यनिष्ठत्वेन पुण्यव्यापाराभावादवच्छेदकत्वा-
नुपपत्तिः । तथापि अद्यान्तरप्रकरणावपत्तस्तोत्राज्ञातवचनेन प्र-
धानदेशस्यत्वान्नयेत । तस्य च समीपस्थापनसंवाक्यत्वेन स्थाप-
नाद्व्यापारार्थस्यैव तदवच्छेदकार्यं कल्प्यते । अतश्चास्मिन्
"अभिमुपपाय स्तुवीते"तिवत् स्थापनसंवाक्यसत्ताहारेणाज्या-
दीनां सोत्रोपकारकता पृष्ठविषया न निरूप्यते; सांख्यिकद्व-
यत्वत्वाज्यादीनां स्वरूपेण सङ्ख्यान्ययानुपपत्त्या तावत्सङ्ख्या-
कानमनेदस्ताक्षेपालम्बदशसङ्ख्येभ्यः पृष्ठानि सोत्रानुष्ठानकाले
स्थापनीयानीत्यनुष्ठानम् । एवं परास्मृतसप्तदशशान्तिस्थापनेन
पृष्ठस्तोत्रे संपाद्य स्रोतव्यमिति ॥

(पञ्चदशाज्यविधाने स्तोमे उविधिविरोधो-
पपादनम्)

नव "स्तोमे ङ विधिः पञ्चदशार्घ्ये"इत्यनुशासनविधि-
प्रसत्यानामपञ्चदशविशब्दानां सोत्रीयसर्वसङ्ख्याकृतस्तुतिसि-
द्ध्यावचित्वम्; कसोऽपि तत्र प्रवेशे प्रयोजनाभावेनाज्यादि-
गतत्वेनापि सङ्ख्याविधानोपपत्तेः । यद्यि तु पक्षेकत्वाधिकरण-
पूर्वपक्षन्यायेन सङ्ख्याविशिष्टद्रव्यविधाने सङ्ख्याया अविवक्षा-
पसिरावाङ्मोत, तदा वैस्तुभोक्तरीत्या सङ्ख्यद्रव्योभयविधि-
द्विस्थापनमावधाना एव सोत्रोदेशेन विधानमस्त्विति । एव-
मिति ॥

(त्रिवृद्विधेः पवनमानशब्दयोः त्रैगुण्यवाक्यादि-
परत्वखण्डनपूर्वकं पवनक्रियाविशिष्टाद्रव्यवा-
चित्वव्यवस्थापनम्)

अत्र प्रकाराकरेः पवनान्शब्दो यौगिको विशेष्यापेक्षः
सन् प्रकरणात् सोमेनैव विशेष्येण संबध्यते, त्रिवृच्छब्दस्तु

नैव सोत्रोपकारकता, उत्पत्तिवचनेषु तु आज्यादिपदं गुण-
वाक्यप्राप्तत्वादनुवादः, सोत्रमात्रं तु विधीयते इति प्राप्ते—
प्राप्तकर्मानुवादेन चित्रत्वकीत्यरूपानेकगुणविधाने वा-
क्यभेदात् करणत्वस्यापि पशुमतस्य प्राप्तत्वेनाविधेयतयो-

तुत्रत्रयानुक्रमभावात् सोत्रीयानवकवाचित्वेन त्रिवृत्त्वैश्वर्याला-
धिकरणे स्थापितोऽपि पवनमानशब्दसामानाधिकरण्याद्वा सो-
त्रीयानवकवाचित्वत्वात्वेन त्रिवृत्त्वमुत्पत्त्यादौ त्रैगुण्येऽपि प्रयो-
गादवच्छेदकीयेन त्रैगुण्यार्थकत्वस्याव्यवगतेरिह त्रैगुण्यपरः ।
त्रैगुण्यं च प्रकरणाद्वसुधिरिमाणसोमपरिमाणोपेक्षयैति स-
द्वक्तो बहिः पवनमानक्रियाविशिष्टाद्रिगुणसङ्ख्यायुक्तसोमद्रव्यस्यैव
पूर्ववद्विधानमित्युक्तं तथैव त्रिभिर्मिण्डित्वमप्यित्युक्तम् ।
तस्यायमर्थः—रूपा त्रिभिर्मिण्डित्वपर्यायत्वात्तद्वचनवचसंभवे
यौगिकार्थग्रहेण प्रमाणाभावः । अत एव यत्र रूढिवाक्यस्यैवाव-
यवार्थमहम् । त्रिवृत्त्वमुत्पत्त्यादौ रूपासामानाधिकरण्यस्य व-
द्यपि योगेनैवोपपत्तेर्न रूढिकल्पनम्; तथापीह सोपेक्षार्थग्रह-
णयेकदा निरपेक्षार्थग्रहणमेवोक्तम् । पवनमानशब्दस्य विशेष्या-
पेक्षया खवाक्योपातविशेष्यत्वाभे सभविता प्राकरनिकसिरो-
च्यकल्पनमयुक्तं च । एतेन—निवृच्छद्वयपवनमानशब्दयोः
त्रैगुण्यवापुपरत्वमङ्गीकृत्य व्यञ्जनादिना सङ्ख्ये बहिर्वसुः कार्यं
इति पूर्वपक्षेऽनुष्ठानमिति सोमनाथोपन्यास्तं मतान्तरमपि
निरस्तम् । अतो व्यावृष्ट्याहदुक्तरीत्या त्रिभिर्मिण्डित्वमेव
पवनक्रियाविशिष्टं विधीयत इत्येव युक्तमिति ॥ एवंपक्षेऽपि
आपवं दर्शयति—स्तोत्रमात्रं त्विति ॥

(आज्यैः स्तुवते इत्यादौ आज्यादिपदसार्थ-
क्यादिना पूर्वपक्षोपसंहारः)

आज्यपदं तु एकस्तोत्रसंबन्धित्वेनाज्यमन्त्रयोः परस्परसं-
बन्धावगमात् स्वसंबन्धितया छदितुमन्त्रगतकरणस्यानुवा-
द्याश्रमिति भावः । यद्यपि संख्यायुक्तवाक्ये विशिष्टविधिभू-
तगौरवमधिकमस्ति; तथापि हल्यदुरोधेन सोमदिनाक्ये क-
क्षुषापादकविशिष्टविधेरप्यङ्गीकारे तदनुवादाकविशिष्टविधेर-
ङ्गीकरणं नायुक्तमिति भावः ॥

(अश्रीयोमीयादौ वाग्यभेदापत्त्या पुंस्त्ववावरोधेन
पुनः स्त्रीत्वविधानापीनाद्य चित्रत्वस्त्रीत्व-
विधानासंभवादिना सिद्धान्तोपपादनम्)

यद्यपि त्वस्त्रीयोपात्तं करणत्वमार्तं विधीयते इति शङ्कते
वक्तुम्; तथापि स्त्रीत्वस्य महत्वापारेण करणता तद्व्यापारेणैव
पुंस्त्वस्य प्रकृतौ "अजोऽग्नीषोमीय" इत्यादिबन्धनवगतपुं-
स्त्वविधिवलदेव तत्करणत्वस्य प्राप्तत्वात् चित्रत्वस्त्रीत्वस्यैव
त्वस्त्रीकथा कारणत्वमन्यत्र प्रशङ्कायेन स्त्रीत्वविधिः, प्रातिपदि-
काशयुक्तया च तथा चित्रत्वविशिष्टकरणत्वविधिरिति विधे-
यानायेकविधानप्रतिपाद्यत्वाभावात् वाग्यभेदापत्तिरनिवार्य-

यवति" इत्यादौ अग्निहोत्राद्विपदानां गुणविविधं कर्मना-
मावं चेति चिन्तायां प्रतिदेगुणविविधत्वेन युक्तम् । न-

(तत्प्रत्ययन्यायतृतीयत्वानुपपत्तिशङ्का-
त्परिहारी)

नचैवं प्रत्युदाहरणत्वाविशेषात् तत्रापदेवाधिकरणस्य वि-
प्राधिकरणानन्तरमारम्भपर्यन्तः । तत्प्रत्ययन्यायप्रत्युदाहर-
णत्वेनापि तस्मान्नन्तरसंगतुपपत्तेः । न हि यत्र यस्य सं-
गतिः, तस्य तत्राभिधानमिति नियमोऽस्ति । अपिच यद्यत्रा-
भिधीयते, तत्र तस्य कर्तृत्वसंगतिर्वाच्येति । तेन तत्प्रत्य-
यधिकरणस्याभिधीयमानस्य सङ्गतिसङ्गावाम दोषः । अतएव
—यौगिकत्वसामान्यादसौ द्विधिकरणानन्तरमेवार्म्भप्रसंग
इति न—निरस्तम् । एवानामप्यत्रोदाहरणत्वेन तत्सामा-
न्याभिप्राधिकरणानन्तरमारम्भस्यापि बाधो शक्यत्वात् । अतः
पूर्वाधिकरणद्वयेन यौगिके कृते च चिन्तिते तदेवोपपत्ति-
मुपशितमन्यदोऽसंभवश्रामभेदतात्परिह प्रथमं विचार्यते इति
न काप्यनुपपत्तिः । प्रसिद्धेरिति ॥

(अग्निहोत्रपदस्य गुणे कर्मणि च तुल्यवहुत्व-
भावेन गुणविधिरव्यवस्थापनम्)

प्रवृत्तिविशेषकरत्वेनाप्युपलक्षणमेतत् । नचैव यौगिकेय-
द्विप्रायेन नामत्वाद्वा । अथवागरीसा कर्मणमिदं देवताक-
त्वरूपावयवयोगात्प्रविद्धत्वेन गुणे कर्मणि च तुल्यवहुतिर-
वयोगानायेन तद्वैपम्यात् बहुमीहिसमाप्तान्ताग्निहोत्रपदान्व-
र्यतामिपदस्य स्वस्मैगैव विधेयगुणसमर्पकतया गुणेऽपि यो-
गाभावः । अतः सोदादिपदवदेव प्रसिद्धादिभिर्गुणविधिर-
मिश्रयैः ॥

(चित्राधिकरणेनाग्निहोत्रपदानामताशङ्का-
त्समाधानम्)

मत्त्वर्थलक्षणाया वक्ष्यमाणवहुमीहान्ताप्रत्ययैव मत्त्वर्थस्य
सामाज्यं कर्मणोऽनुदायात्वेन विशिष्टविध्यभावाच्च यौगिकेषु
मुनिरस्ततया तामनाशङ्कानन्तराधिकारोपपत्त्यशुभमित्यल-
निरासहेतुं वाक्यभेदापत्तिमाशङ्क्य निरस्तयि—चचेति ॥

(अग्निहोत्रपदे व्याधिकरणवहुमीहिसमर्पणम्)

अत्र जुहोते "हुंगामाभुमसिबसिभ्यर्हान्" (लोपादिके त्रन्प्रत्यये
कृते सार्वपातुकार्थपातुक्रमोक्तिरिति गुणे कृते होत्रान्वद्युत्पत्तेः
होत्रान्वयेन च ह्यमावद्रव्यस्योक्तत्वादग्निहोत्रमस्तिमिति न
तावदग्निहोत्रपदे समारम्भिकरणवहुमीहिसमर्पणसंभवः । अपि
"सप्तमीविशेषेण बहुमीहा"मिति शापरकत्वेन कष्टेकाल इति
यदापि होत्रमस्तिमिति लक्षणानुगतस्य व्याधिकरणवहुमीहेरिति

चात्र वाक्यभेदः । विधेयानेकत्वाभावात् । अतोऽग्निहोत्र-
पदे अग्नये होत्रमस्तिमिति ध्युत्पत्त्या उपसर्जनार्थोऽभि-

संभवः । तस्य "यदाहवनीये जुहोती"स्यनेत्रैवाप्यधिकरणत्वस्य
प्राप्तेः पूर्वपक्षासाधनत्वात् । नाम्यनेत्रेहोत्रमिति पृथीतस्युक्तः ।
जुहोतिसामानाधिकरण्यानुपपत्तेः । संवन्धविशेषापरिहानाच्च ।
ननुयथासमासस्यापि प्रकृतिसिक्ताभाव एवेष्टत्वेन इहाप्राप्तेः ।
शौण्ड्यादिगणपाठभावाच्च न समसोत्पद्यस्यापि संभवः ।
अतः समासान्तरार्थमवाज्जुहोतिसामानाधिकरण्यानुपपत्तेर्न व-
हुमीहेरेव वक्ष्यार्थे लक्षणानुगतमपि तं सिद्धान्ते भा-
ष्यकार्तिकरारभ्यामन्याङ्गीकृतं कर्तव्यचिन्तान्दसतया पूर्वपक्षे-
ऽपि स्वीकृत्य गुणविधिरनुपपद्यति—अत इति ॥

(अग्निहोत्रपदे विशिष्टपट्टेऽपि विशेषणमात्रस-
मर्पकत्वनिरूपणम्)

उपसर्जनार्थ इति ॥ यथैव "जोहोतीणीया कृत्विजः
प्रब्रान्ती" इत्यन्यपदार्थभूतत्वात् प्राप्तेः उपसर्जनभूतं जोहोती-
ण्योप विधीयते, तथैव होत्रस्य इत्यादेः प्राप्तत्वेन विशेषणी-
भूतार्थोऽभिवेदतात्वं विधीयत इत्यर्थः ॥

(फलवाक्यादिना कर्मप्राप्त्यभावेन विशिष्टादि-
यिनैव पूर्वपक्षः कर्तव्य इति शङ्का)

ननु एवमश्रान्तः कर्मप्राप्त्यभावात् तदनुवादेन गुणवि-
शिष्टमवः, अतो गुणविधायिव विशिष्टविधानपि बहुमीहेरैव
मत्त्वर्थकमाभिप्रायिकाव्ये इव विशिष्टविधौ मत्त्वर्थलक्षणाया
अप्रत्ययेः विशिष्टविधिनैव गुणविधिरवपूर्वपक्षो युक्तः ।
नच—फलवाक्येन कर्तृविधानम् ; तथापि फलध्वंसस्यापि
तत्र करो यौगिकलक्षणवाक्यभेदापत्तेः । अत एव कालद्वयो-
पादानवत्सर्वं च प्राप्तं जुहोतीत्यत्रापि न कर्मविधानम् ।
न वा शुक्लद्रव्यस्याधिकार्यत्वं "यदग्नये च प्रजापत्यम्" इत्य-
त्रापि तद्विधानम् । नच—एतद्वाक्येऽनैकगुणोपादानाङ्गक्यभे-
दानापत्तेः कर्मविधानभावात्प्रत्ययमिति—वाच्यम् । एतद्वाक्य-
विहितकर्मणोऽग्रे प्राप्तत्वेनाभिधानानुपपत्त्या तत्प्रपञ्चाज-
ताया एव प्राप्तेः नामताया एतापत्तेः ॥

(सूर्यवाक्यविहितकर्मोपुवादेनाभिधानानसं-
भवः । तत्र सोमनाथीयमतलक्षणदनञ्च)

सूर्यवाक्यविहिते च कर्मण्युपलक्षितसूर्यमत्रापत्यवरोपाद-
मिवेदताया निवेदाश्रयभावात् । यत्तु—सोमनाथेन सूर्यवाक्ये
सूर्यसमुत्पत्तिप्रजापतिविधानस्यैकैव वस्तुत्वेन समान् सूर्य-
द्योतवस्तुवैयर्थ्यापरत्वात् सूर्यस्यापेक्षाप्रत्ययविहितमित्यनु-
व्यविधानादुत्पत्तिविहितसूर्यमत्रापत्यवदेऽपि कर्मण्यभिवेदः ।
अत एव "यदग्नये च"मिति वाक्यविहितकर्मण्यग्रे प्राप्तत्वात्

नादेन च गुणवाक्ये सर्वत्र सङ्ख्यामात्रविधिः । आन्योत्प-

शक्यसंबन्धाभावेन लक्षणानां असंभवात् स्तोत्रसामानाधि-
करणानुपपत्त्या वाक्यभेदापत्तिरिति अतिरिक्तहृदिकल्पन-
मपि न दोष इत्यर्थः । अत एव यत्र बहिष्पवमानश्चेदं अ-
न्येषां स्तोत्राणां सदोमण्डपमध्ये औद्भवीसंनिधावनुष्ठानेऽपि
बहिष्पवमाने सदसो बहिर्भावस्यास्त्वरूपदेशविधानेनैव प्राप्तेः
पवनकियाभयसोमप्रकाशकमन्त्रकृत्यसंबन्धेन अथवा—प-
वमानपदयुक्तमन्त्रसमुदायज्ञत्वसंबन्धेन निरुद्धलक्षणसंभव-
स्तत्र तैवातिरिक्तहृदिकल्पनम् । यद्यपि भाष्यवाचिस्त्वदी
“प्रजापतिर्देवेभ्य आत्मानं यष्टं कृत्वा प्रायच्छते देवा अ-
न्योन्यस्मा आप्रायणातिष्ठन्त तानब्रवीदाजिमस्मिन्नेति ये आ-
जिमायन्ति” इत्युपक्रमकेन यदाजिमीयुस्तदाज्यानामाव्यत्यमित्यु-
पसंहारपरेण कार्यवादेन यष्टमुद्रित्य भोगार्थं स्पर्धयानेषु
देवेषु सत्सु यस्याहस्मिन् नष्टे आजि मर्यादाभिव सच्छ-
तेति प्रजापतिनोके ये देवा एतानि स्तोत्राणि काष्ठां
मर्यादां कृत्वा आगतास्तस्मादेतानि आज्यहर्षदाज्यानील-
धर्करत्नेन अवयवार्थप्रतिदिः प्रदत्तिताः तथापि कद्रित्पद्मा-
न्वाह्यानामर्थवाददेवास्यापि स्थायप्रस्ताभावेन तादृशयोग-
सत्त्वे प्रनानानात्वात् “कनेहो” इतिवत्सामान्याख्याना-
माश्रायो सती हृदिरस्याने आकस्मिकत्वनिरासायैव सेति इष्ट-
भ्यम् ॥

(आत्यैरिति बहुवचनेन गमकसदृशत्वेन चतुर्णां
प्रहणमिरूपणम्)

उत्पत्तिवाक्ये च बहुवचनश्रवणात्सङ्ख्यायां कर्मभेदमङ्गीक-
र्याह—आन्योत्पत्तीति ॥ कश्चिन्न्यायिकरणन्यायेन त्र-
याणां विधानापत्तिं तदुत्पत्तीराधिकाव्यायेन परिहरति—
गमकेति ॥ यथेतेषां तद्दोहयतीत्यत्र बहुवचनस्य त्रित्वे
पर्यवसाने प्राप्ते “नास्तीति तस्मिन् कुमारा अपि समन्ते” इत्य-
र्थवादरूपगमकबलात्त्रित्वाधिकसङ्ख्यापरत्वं वक्ष्यते, एवमि-
हापि “अम आ वाहि वीतये” “आ नो मित्रावकृष्ण” “आ-
वाहि सुभाना हि वाम्” “इन्द्राग्री आगतं सुतं” इत्युत्तरमन्ये
बहिष्पवमानसमन्त्रादूर्ध्वं गायत्र्याश्च गीक्यानामां चतुर्णां
तुवानामात्रानरूपगमकसत्त्वात् त्रित्वाधिकतुत्तरसङ्ख्यापरत्वा-
द्बहुवचनस्य चतुष्टुपरत्वावगमात्तेषु चतुर्षु पञ्चदशतत्त्वज्ञानि-
धिरित्यर्थः । एवंच आरूप्यदमृत्पत्तिवाक्यगतं चतुर्णां स्तो-
त्राणां नामधेयम् । “पञ्चदशान्याज्यानि” “पञ्चदशं होतृ-
राज्यं सप्तदशं नैरायणस्यैकविंशं मादृषाच्छंखिनः पञ्चदश-
मखावाकस्ते”ति प्रकृतौ विकृतौ चतुर्विधं प्रयोगाच्च ॥

(चतुर्णां स्तोत्राणां पञ्चदशत्वसंपादनप्रकारः)

अत्र “पञ्चभ्यो हिकरोति स तिसृभिः स एकया स एकया
पञ्चभ्यो हिकरोति स एकया स तिसृभिः स एकया पञ्चभ्यो

त्तिवाक्ये च तत्संज्ञकानि चत्वारि स्तोत्राणि; ‘गमकसदृश-

हिकरोति स एकया स एकया स तिसृभिः” इति विष्टुति-
प्राप्तौ पञ्चदशसङ्ख्यासंपादकाननप्रकाराख्यविष्टुत्प्राप्तानामर्थं
सङ्ख्या बहिष्पवमाने त्रित्वसङ्ख्येव पृथक्त्वनिवेशित्यपित्व-
भ्याससंपादयेति द्रष्टव्यम् ॥

(पवमाननामधेयत्वं तत्र त्रित्वसङ्ख्यायाः पृथक्-
निवेदाश्च)

एवं बहिष्पवमानसदृश्यापि पूर्वोक्तरीत्या स्तोत्रनामत्वात्
तदुद्देशेन विधौयमानत्रित्वसङ्ख्या तु सामगमां उत्तरमन्ये
“उपासी वायता नरः” “दविषुतसादवा” “पवमानस्य के-
तवे” इति तुचत्रवाप्राप्तात् पृथक्त्वनिवेशिन्येवेति बोध्यम् ॥

(पृष्ठशब्दानामधेयत्वम् तत्पदार्थं च तत्सप्त
दशत्वसंपादनप्रकारश्च)

एवमान्यपदस्यैव पृष्ठस्यापि गुणत्वे वाक्यभेदापत्त्योत्पत्ति-
वाक्ये ह्यस्या नामधेयत्वात् “पृष्ठेः स्तुवते” इत्ययमुत्पत्तिविधिः
उत्पत्तिविधौयाने वार्तिककृता लेखनात् तद्विधिविधेयानि
सकृदसदृशतत्त्वपुनश्चनत्वात् पदं पृष्ठानीत्याह—एवमिति ॥
अत्र “अभि स्वा शूर नोयुजः” “त्वामिदि हवामहे” “कया न
श्चित्र आ भुवत्” “तं वो दक्ष पृथ्वीनहम्” “अग्निर्ब्रह्मः दु-
राधस” “सरोभिर्वी विवद्वद्वः” इति पञ्चा तुवानामुत्तरादम्ये
आत्रानात्तेषु च कनेन रथन्तरबृहद्वागदेव्यनौधसदैककाळे-
यानां पञ्चा समाख्यानात् पदेषु तेषु पृष्ठपदाभिधेयेषु सप्त-
दशानीति गुणवाक्ये सप्तपदसङ्ख्याविधिः । तत्रापि “प-
ञ्चभ्यो हिकरोति स तिसृभिस्त एकया स एकया पञ्चभ्यो
हिकरोति स एकया स तिसृभिः ॥ एकया सप्तभ्यो हिकरोति
स एकया ॥ तिसृभिः” इति विष्टुत्प्राप्तानात् अभ्याससंपाद-
त्वमेवेत्यर्थः ॥

(पृष्ठपदस्य स्तोत्रविशेषेषु रुढावयवधेयत्वाविरोधः)

यद्यपि अत्रापि “आपो वै रुद्रिरवमार्च्छन् तासां वायुः पृष्ठे
व्यवर्तत ततो वामं वसु सन्धमवत्तन्मित्रावरुणी पर्यपश्यता”-
मिलादिषा पृष्ठशब्दान्वाख्यावाक्योऽर्थवापदः समर्थः तथाप्येव
आतंयुक्तानामपि पृष्ठे वावोर्विपरिवर्तनात्कर्मप्रधानाभिधानप-
र्यक्तं वामदेव्योत्पत्तिं तत्पदनिर्बचनं नोत्तरा तत्पृष्ठे न्यदुरि-
सनेन वामदेव्यस्य पृष्ठस्तोत्रेषु निवेशमभिधानैतस्या योनेः
पृष्ठमिदं इत्यादिना पृष्ठस्तोत्रसामानानां रथन्तरवृद्धेरूपवैराज-
शाकरीवताख्यानां पञ्चां सप्तामुत्पत्तिं वामदेव्यादुक्तवापि
“ता वै वामदेव्यं पुत्राः पृष्ठानी” इत्युत्तराभात् रथन्तरादिसा-
म्यस्य पृष्ठशब्दान्वाख्यावाक्यत्वेऽपि स्तोत्रनामत्वात्वात्वा-
नार्थत्वाभावात् न हृदिकल्पनायां विरोधः । अत एव हृदि-
गिदं चतुर्षु पृष्ठत्वं विद्वत्त्वस्यैवार्थवादे पृष्ठेषु न्यदुरिसनेन
पृष्ठपदानुवादः संगच्छते । एतेन पृष्ठशब्दरथन्तरादिपदवागप्र-

कगुणोपादानेन विशिष्टमन्तरविधेरवश्यकतया एतद्वा-
क्यमिहिते कर्मणि तन्नाशेतरभावात् । अतो यत्र दर्वोहोमा-
दावभिधौ मध्यः परितः, तादृशदर्वाहोमानुवादेन देवतामा-

वक्ष्ये तस्यापि श्रुतेर्विधानायोगात्, कर्मान्तरविधौ च तत्र
द्रव्यदेवतापरूपाभावाद्भिधानानुपपत्तेः । अतश्चान्तो देव-
तायाश्च प्राप्तवन्तये होममिलितनुवादानुपपत्त्या नामत्वासंभवा-
द्गुणविधित्वमेवेत्यर्थः ॥

(अग्निहोमवाक्यस्य दर्वाहोमानुवादेन गुणवि- धित्वनिरूपणम्)

अस्मिन् कर्मणि तर्हि गुणविधानमित्यत आह—अतो य-
त्रेति ॥ दर्वाहोम इति च जुहोविधौ देवाचोदितानां केषुचि-
दाचारप्राप्तदर्वाहपन्थाद्देवतापदस्य सर्वेषां ऋक्समवाये-
न दर्वाहान्नातत्प्रत्ययान्तेन “यदेकया जुहुयाद्दर्वाहोमं कुर्या-
दि”त्यर्थं दावसत कर्मसामानाधिकरण्यादिद्वयमपेक्षयते सा-
धयिष्यते । तादृशदूरस्वदर्वाहोमानुवादेनापि “यदाहवनीये-
जुहोती”क्षणेन दूरस्वहोमानुवादेनाप्युपादेयाहवनीयविधि-
विधानुपादेयामिदेवतामिधिरित्यर्थः । तेष्वपि येषु तद्वित्तेन
चतुर्भ्यां वागिरित्या वा देवतामिहित्वा तन्नाशेन तन्निविधानानु-
पपत्तेर्वैयर्थ्यपरिहाराभावाच्चो मन्त्रः पठित इत्युच्यते । तस्य
मन्त्रवर्णकस्यामिदेवताविधेः पूर्वेपरवृत्त्या देवताविधिः प्रत्य-
क्षविधिना तन्नाशे साध्वर्णकतत्त्वरूपानुक्तव्यवस्थानुपपत्ति
दर्शनात् । अतोऽपिहितदेवताक दर्वाहोमानुवादेन अग्निहोम-
पदेनामिदेवतामिधिरिति ॥

(अग्निहोमवाक्ये निमित्तफलाद्यसंयन्त्रावस्थाप- यंदेवताऽसमर्पकाद्येन च दर्वाहोमस्यैवाक्य- विहितकर्मणोरनुद्देश्यत्वनिरूपणपूर्वकसा- र्वहोमानुवादापरप्रकाशकारमन्तरनिरूप- णम्, तत्त्वपण्डनम्)

यत्तु—अस्मिन् पक्षे फलनिमित्तवाक्याभ्यां दर्वाहोमानां
अग्निहोमपदनिर्दिष्टत्वेनाग्निहोमपदानुवादकर्मवैयर्थ्येन दूरस्व-
तया विपरिद्वेष्टेन फलनिमित्तसंयन्त्रः कियते । नापि “यत्तु-
शायं चे”ति वाक्यमिहितप्रत्यहोमकर्मणः, तस्यामिदेवत्वान्वा-
भावे अग्निहोमपदेनानुवादायोगात् अतो “यदप्रमेचे”ति वा-
क्यमिहितस्यार्थहोमस्यैव । अत एव सार्थहोमस्य फलवत्त्वेन
प्रवृत्त्यात् प्रातर्होमस्य सार्थप्रातश्च जुहोतीति वाक्येनाग्नेयव्या-
वने निहितकर्मद्रव्यस्य च सार्थहोमाद्रात्म्यम् । सार्थप्रातश्च वि-
धानमिहितकर्मणोरैव अग्निहोममिति मन्त्रविधानात्तदेव
मानवर्णिकी देवता, ननु “यदप्रमेचे”ति वाक्यमिहितक-
र्मद्रव्ये, तत्र लिङ्गादेव मन्त्रप्राप्तौ पुनर्विधानार्थकतापत्तेरिति
वाक्यव्यवस्थापनं प्रकाशकारैः कृतम् ॥

अमनेन विधीयते; वचनेन तद्व्याप्तिरसंभवे माग्नवर्णिक-
विधेरकल्पनीयत्वात् ॥ विशिष्टकर्ममन्तरं वा ॥

(गुणफलसंयन्त्रविधित्वेन उपस्थितदर्वाहोमा- श्रयत्वसंभवात् पूर्वतन्त्रप्रकाशकार- मतत्त्वपण्डनम्)

तदुक्तम्; अस्मिन् पूर्वपक्षे वाक्यमिहोमपदस्य नाम-
त्वादिद्वेः गुणमिधित्वेनाग्निहोमपदेनानुवादायोगात्सार्थहोमस्य
“यदप्रमेचे”ति वाक्यमिहितस्य फलसंयन्त्रानुपपत्तेः, अग्नि-
देवताकर्मवाग्नेयमिहोमपदस्य तत्र प्रवृत्तौ “यत्सायं चे”ति
वाक्यमिहितकेवलमिदेवत्वकर्ममन्तरस्यापि तदापत्तेरन्तर्लोके-
रप्रयोजकत्वाच्च । परममिद्वान्ते इव सार्थप्रातर्वाक्यमिहितक-
र्मद्रव्ये मन्त्रवर्णप्राप्तमिसूत्रेणैव त्वेतेषामिसूत्रयोः प्राप्या तन्नैव
“यदप्रमेचे”ति वाक्यमाभ्यामिसूत्रसमुच्चितप्रकाशविधिसाध-
यानेन वाक्यभेदाप्रवृत्त्या, तत्र कर्ममन्तरविध्यसंभवाच्च । अतो
“यदप्रमेचे”ति वाक्यमिहितकर्मद्रव्यस्यैव स्वार्थस्य “य-
त्सायं चे”ति वाक्येन समुच्चयविधानम् । फलनिमित्तवाक्याभ्यां
दूरत्वस्यापि दर्वाहोमस्य गुणविधावनुवादापत्तेरुपस्थितस्याश्र-
यत्वोपपत्तेः तदाश्रितस्याग्निहोमपदमपि तामिदेवतास्य शु-
ण्यस्य फले निमित्ते च विधिः, अथवा—“यदप्रमेचे”ति
वाक्यमिहितकर्मद्रव्यस्यापि प्रवृत्त्यादाश्रयत्वात्तत्तदाश्रि-
तस्यैव वा गुणस्य विधानम् । नच—अग्निदेवत्ये प्रथमे सा-
र्वहोमे अग्नेः सारवेनाविरोधादाश्रयत्वसंभवेऽपि सूत्रदेवत्ये
होमे कर्ममन्तरेवैवाः? इति—आद्यम्; कान्यतया अग्नि-
देवत्वस्याश्रयकत्वेन निवैरोपपत्तेरित्येवं वाक्यस्यैव सार्थसू-
चित्वं युक्ता । नच “यदप्रमेचे”ति वाक्यमिहितकर्मद्रव्यस्यैव
आदेव सश्रुतात् मन्त्रविधिरिति विधेयम्; मिथिलश्रु-
तिविशेषविधिपूर्वद्वयप्रतिप्रवर्णनाद्येन साधक्यात् । अत-
एव—मिथिलश्रुतकर्मविशेषाग्नान्नफलाद्योराप्येतद्वत्त्वमि-
त्या वृत्तवैयर्थ्याभावेन केवलमिसूत्रप्रकाशकत्वमेवेति सर्वं
सुखम् ॥

(विशिष्टविधित्वरूपपक्षान्तरानुसरणम् । तत्रोपपत्त्यर्थम्)

एवं तावद्वहोमानुवादेन गुणमिधित्वपूर्वपक्षस्यापारितस्यापि
दर्वाहोमेण मन्त्रवर्णमिहोमपदस्यैव ततः पूर्वपक्षस्याश्रय-
त्वेन फलान्तराभावाच्च नैव व्याप्यतेतदुक्तता माया पूर्व दासितं
विशिष्टकर्मोत्तरविधेरेव पूर्वपक्षे पक्षान्तरेण दर्शयति—
विशिष्टेति ॥ अस्मिन् पक्षे सर्ववाक्यव्यवस्था आशङ्क्या-
जेनैव दर्शिता आह । फलनिमित्तवाक्यमन्तर्मिहोमपदं श्रु-
तमन्तपदनिर्दिष्टमिदेवताकर्मपरिचयात् सत् “द्वेषपूर्व-
माभास्यामिहोमा होमेन भवेत्ते”ति वाक्यमन्तर्धोमपदस्य गुण-

तानि कौस्तुभे द्रष्टव्यानि ॥ ३ ॥ १९ ॥ इति तृतीयं । चित्रानामताधिकरणम् ।

(४ अधिवर्णम् ।)

तत्प्रख्यं ॥ इह रुढानां यौगिकानां च संभवव्याप्तिका-

स्यैव तत्कल्पनं युक्तम् । “बृहस्पते भवति रथन्तरं पृष्ठं भवती”ति वाक्ययोः मुख्ये जपन्यतया मत्वर्थलक्षणविशिष्टविधियौ-
षापादिकाया अहोकारे प्रयोजनाभावात् । अतो नेह वाक्यं
पृष्ठद्वयोत्पत्तिपरम्, अपितु माहेन्द्रस्तोत्रोपाध्यान्तरप्रकरणान्माहे-
न्द्राख्यपृष्ठद्वयाव्यायेन सामद्वयविधिपरम् । अतएव जपन्ये
पृष्ठपद एव स्तार्थसाधनलक्षणवात्र सामानाधिकरण्यां श्रेयम् ।
तयोरेव माहेन्द्रसंज्ञकपृष्ठयोः बृहदन्तरं वा पृष्ठं भवतीति
वचनाद्विक्रप इत्येव युक्तम् ॥

(न्यायसुधाकारमतखण्डनम्)

एतेन—“पृष्ठं स्तुवत” इत्येकस्यैव माहेन्द्राख्यपृष्ठस्तोत्रस्य
विधायकं पृष्ठपदं भवतीति मान्यद्वयं पूर्ववदेवैकस्मिन् स्तोत्रे
सामद्वयविधायकम् । तयोश्च सत्यन्येकपृष्ठार्थये तत्तत्प्रका-
श्यावान्तरकार्यभेदाद्विक्रपापत्तौ । “बृहद्वा रथन्तरं वा पृष्ठं
भवती”ति वचनादेव विकल्पः । एवंच सामविधिवान्व एव
पृष्ठपदस्य माहेन्द्रस्तोत्रपरावात् उत्पत्तिवाक्यगतबहुवच-
नान्तः पृष्ठशब्दः लिङ्गसमर्थात् “पुरोडाशानलं कुर्वी”त्यादौ
पुरोडाशशब्द इव पृष्ठसमुदाये गौणः । बहुवचनस्य च प्रच-
यविधिसंज्ञ्यानुवादत्वात् विधेयत्वेन सङ्ख्यायाः समीपे वज्रतीवि-
धत्त भेदकत्वम् । अतः प्रमाणान्तरसिद्धस्तोत्रप्रत्यसङ्कृततद्वा-
क्यमिहितमाहेन्द्रस्तोत्रागमिप्रायं पृष्ठेति बहुवचनम् । “सप्त-
दशानि पृष्ठानि”सङ्ग्राहि गौणमुद्देशसाधारण्येन पृष्ठमात्रे स-
ङ्ख्याविधिरिति न्यायसुधाकारकल्पनमपि—अपास्तम्, गौ-
णत्वे प्रमाणामावात् । किंच सामविधिवान्वे पृष्ठपदस्य मा-

नाम“मिदमेतं ब्रूतेति” “आधारमाधारयति” “समिधौ

हेन्द्रस्तोत्रमात्रवान्वित्वे सति पृष्ठेति बहुवचनस्यैव पाशाधि-
करणन्यायेनैकवलक्षणस्याप्युपपत्तौ पृष्ठपदे तत्र तत्र गौणत्वे
प्रमाणाभावात्तस्यैव सप्तदशसङ्ख्यासंभवापत्तिः ॥

(पृष्ठद्वये एव शक्तिरिति विधिरसाधनमत-
खण्डनम्)

अपिच सामविधिवान्वे माहेन्द्रस्तोत्रे एव पृष्ठपदस्य श-
क्तिरिति निर्धारणे प्रमाणाभावः । तत्र क्रियाविशेषसामाना-
धिकरण्यामन्वेन स्तोत्रनामरस्यैवातिशयो माहेन्द्रवाक्यस्य
सुतरामनवगतेः । मम ॥ “पृष्ठं स्तुवते” इति स्तोत्रसामा-
नाधिकरण्येन सर्वस्तोत्रनामस्यैवान्तरप्रकरणान्माहेन्द्रविशेष-
प्रतीतिमात्रे न दोषः । अपिच स्तोत्रत्रयस्य प्रापकप्रमाणा-
भावे तत्रत्रयविशिष्टसङ्ख्यानुवादायोगात् सङ्ख्याविधेयत्वात्
स्यकत्वात् पृष्ठमेवो दुर्निवारः । अतोऽन्यासितशक्तिकत्वात्
“पृष्ठं स्तुवते”इत्येवोत्पत्तिवाक्यं, तेन विधेयानि पदं स्तो-
त्राणि पृष्ठनामधेयानि ननु विधिरसाधनोक्तरीत्या पृष्ठद्वयं,
नवापि न्यायसुधोक्तद्विरुक्तैव पृष्ठमिति । समतप्रसक्तपुण-
निरासपूर्वकमतान्तरद्वयगानि कौस्तुभे द्रष्टव्यानीत्यर्थः ॥

(वाक्यभेदापरया चित्रादिनामधेयत्वोपसंहारः)

अतः सिद्धं गुणवाक्ये वाक्यभेदापरत्वोत्पत्तिवाक्ये बहि-
ष्यमानान्यपृष्ठपदानां नामधेयत्वम् । चित्रापरदंतु फलवाक्ये
एव वाक्यभेदापरया प्राज्ञापरययापानां नामधेयमिति । प्र-
योगेन पूर्वोत्तरपक्षप्रतिपादनेन स्पष्टत्वाप्तौ कम् ॥ इति सु-
तीये चित्रादिपदानामधेयताधिकरणम् ॥

(संततिनिरूपणपूर्वकविविधिवेचनम्)

गुणविधिरासहेतोः मत्वर्थलक्षणावाक्यभेदापरितरुणस्य
पूर्वाधिकरणद्वयप्रतिपादितस्यात्राभावात् पूर्वपक्षोक्तानेन प्रत्यु-
दाहरणरूपं अनन्तरसंमति स्पष्टत्वादनुक्तं वा विचारविषयी-
भूतानां शब्दविशेषाणामुदाहरणत्वं दर्शयति—इहेति ॥

(यौगिकानां तत्प्रत्ययोदाहरणतत्परवार्तिकोप-
पत्तिनिरूपणपूर्वकमावास्यादिपदविवच-
ननिरूपणम्)

अत्र च यौगिकानामेव मत्वर्थलक्षणापरिहारेणात्र चिन्ता,
उत्तराधिकरणे तु सामिश्रविक्रमात्, वाक्यभेदासंभवादि“ति
वार्तिकप्रत्यादिह यौगिकानामेवोदाहरणत्वमसं न्यायवैयर्थ्यं
रुढानामित्युक्तम् । अत एव विद्वद्वाक्यादिगततत्पर्योपेक्षाया-
वास्यासमिदादिशब्दानामनुपकारत्वं सूचितम् । न हि तेषां
भावर्थलक्षणपरिहारवाक्यभेदासंभवात्तत्प्रत्ययोदाहरणव्यवस्था-
ति-

दिरिति । अत इदं तत्प्रत्ययन्यायेन नामताप्रतापनं कर्त-
व्यमित्युदाहरणत्वम् । वार्तिकप्रत्यस्तु नवाक्यार्थचिन्तनर्थलक्ष-
णापरिहारमात्रतत्पर्यकोटिभ्यामवयवस्यप्रदर्शनाप्राप्त्योपो-
गितया नेह ॥

(उद्भिच्चित्रातत्पर्यदेशन्यायेस्तत्प्रत्ययन्यायाग-
तार्थतानिरूपणम्)

संभवताप्रसक्तानामित्यनेन वृत्तेषु चित्राधिकरणतद्वा-
पदेसाधिकरणविषयकं सूचयता न्यायान्तरप्रतिपादनेन यौ-
गिकेषु चोद्भिदधिकरणन्यायाविषयत्वेनापि पृष्ठपदधिकरणवा-
च्यस्य वैयर्थ्यं परीक्ष्यम् । तत्राधिकरणत्रयेणाप्यभेदप्राप्तये-
यत्नानां यौगिकानां रुढानां वा शब्दानां नामधेयत्वं तत्र-
ह्यशब्दप्रत्यान्यान्तरेण गुणविधित्वनिरासपूर्वकमिह ताभ्यत
इति युक्तः पृष्ठपदस्य इति भावः ॥

मध्वर्णरूपव्यतिर्निर्णय देवताप्राप्तिस्मभवे अत्र पूर्वप्र-
वृत्त्या विविक्तव्यप्ये वैकल्याण्ये. अमुदयशिरस्कचस्य
च सम्भवति प्रथमविध्यापादकधात्वर्थविभावन्यात्वात्वाच्च
नावर्त्तौहोमानुवादेन देवताविधिः । नपि विशिष्टकर्म-
न्तरविधिः, "अग्निर्गोतिर्गोतिरितिः स्वाहेति सायं जुहोति
सूर्यो ज्योतिर्गोति. सूर्यः स्वाहेति प्रातर्गुहोती" नि
वचनविनियुक्तमन्त्रवर्णनैर् देवताप्राप्ते, "यदग्नये च प्रजा-

निहासाया चतुर्गुहीतमिति विज्ञेयसमर्पणमात्रमात्रं चतुर्धा-
करोतीतिवत् कियते । एवं च सस्यायस्य विनियोगाधेयाया
नाहोसोपागुवाजार्थता कल्या, अथिनु "चतुर्गुहा यद्वति
प्रयजिष्यत्वात्" इति वाक्यत एव प्रयाजापैतेति लापवम् ।
"इन्द्र कर्वा अध्वर स हिस्त्वष्ट" इत्यापारमापारयवीखनेन तु
मन्त्रमात्रं धारणातया रथपोषादिवत् स्मारकत्वेन विधीयते
इति नदीये इति ॥

(आधारवाक्ये नामधेयत्वे धैयर्थ्यं अग्निहोत्रया-
क्ये द्वितीयानुपपत्तिभेति निरूपणम्)

एवं चास्मिन् पक्षे गुणविधित्वाद्यमवेष्टिप सिद्धान्तमभि-
तानमन्तानिरोधनैवापारपदं गुणप्रकाशमित्येतावतापि सिदा-
न्तासिद्धिं सर्वव्यापनेन सूचयमापारवाक्ये पूर्वपक्षमुपसंहरति
—सर्वयेति ॥ कर्मनामधेयत्वे आधारे पुनश्चसत्याभावे-
भोक्षेक्षविशेषप्रयोजनासम्भवात् वैकर्म्यम् । वधविदमिहोत्र-
पदे तत्सम्भवेऽपि उन्नयनोपपत्तिवाक्ये धर्मेणः करणावादि-
तीयानुपपत्तिरपि सर्वव्यापनेन सूचिता ॥

(सोमनामधतत्परण्डनपूर्वकं सांप्राप्त्योद्देशेन सं-
स्कारविधानमिति पक्षान्तरस्य निरूपणम्)

पस्तुतस्तु—साध्याय्यागोपपय एवाकारपदेनानुवा-
द्वर्तने तदुद्देशेनैवात्र संस्कारविधानमित्यपि शक्यते पूर्वपक्षे
ह्युक्तम् । अथ—अत्र साम्राज्यादिभ्यस्वापारपदेन विधाना-
दापारपदेनानुवादोभव इति ध्याय्यगुणास्मारत्वेन—सोम-
नामधेनोक्तम्, तदापारपदस्य पूर्वपक्षे क्त्वाङ्गीकारयोगे-
नाप्रकृतान्तरस्य परत्वेनैव साम्राज्यस्य परत्वेनापि अनुवाद-
सम्भवादुपेक्ष्यम् । अतः साम्राज्यपरत्वेनापि गुणप्रस्तवधर्मेण
नामनामधेयोपपत्तेरित्यपि शक्यमिति । एवं सिद्धान्तवचन-
यो ह्ययोरापि परिणामास्मादास्यापदयो गुणपरत्वाद्यप्येनं
कोस्तुमे दृश्यम् ॥

(अग्निहोत्रवाक्ये गुणगुणविशिष्टकर्मन्तरयोर्वि-
धानासंभवनिरूपणम्)

अग्निहोत्रपदे तादृशविधिसाधमन्त्रादिकं नामधेयवाचि-
त्वात्तमाह—मन्त्रवर्णकस्येति । न्याहसान्पूर्वेनत् ।
वापीति । अथय स्वावगुणात्ता सोऽन्वत एव प्राप्ते "य-
दग्नये ऽपि इष्टिकायामुक्तवादिहापि देवतास्वरूपत्वे वा-

पतये च मायं जुहोति यत् सूर्याय च प्रजापतये च प्रातः"-
मित्यत्र तु साध्यात् सायं प्रातः कालीनदेवतासमुच्चयमिति-
ष्टप्रजापतिमात्रविधानम् । अतएव यथैव केवलदेवतामन्त्र-
लिङ्गवद्भावेन केवल्योद्देशत्वात्, तथा "अग्निर्गोतिर्गोतिः
सूर्यः स्वाहेति सायं जुहोति सूर्यो ज्योतिर्गोतिरितिः
स्वाहेति प्रातर्गुहोती" इति मिथश्चिद्वक्त्रमन्त्रवर्णान्मिथयोरपि तत् ।
अतएव "यदग्नये च" इति वाक्यव्याप्तिर्नृपदं सायं प्रातः काल-

क्ये वाक्यान्तरप्राप्त कालोऽनूपत इत्यापादिमिहोत्राधिकारणे
वदयमाणात्वादप्रमायै "यदग्नये चेल" स्ववाग्निप्रापकत्वेनोप-
न्यस्तत्वात् "यदग्नये च" इति प्राप्तावाक्यादेवाग्निप्राप्तिरुक्ता,
तस्मिन्साध्याचारमिहोत्राधिकारणवार्तिकोक्तो मान्त्रवर्णकीम-
मिप्राप्तिमाह—अग्निर्गोतिरिति । तदुपानुपपत्तिरिति-
सप्रकार्यवकारेण सूचितं कींस्तुमे दृश्यम् ॥

(यदग्नयेचेत्यस्य देवतासमर्पकव्याङ्गात्तरिहा-
रादिपूर्वकमान्त्रवर्णकदेवताप्राप्तिनिरूपणम्)

ननु—यं यदग्नयेचेति वाक्याभ्यां चतुर्भ्यां प्रजापते-
र्देवतात्वं प्रलक्षत एव विधानेन नैराकार्ये तति मन्त्रव-
र्णकस्यविधित्वाद्येर्विधानं मुख्यत्वं कापकत्वेऽपि वा चतु-
र्भ्यां बलवाच्येनाग्निदेवतामात्र एव प्रसज्यते इत्याहोत्रादिशाता-
याह—यदग्नयेचेति ॥ यद्यप्यस्य इति चतुर्गुणात्कारकस्य
न वायेंऽन्वयसंभवं, तथापि "अग्नयः" इति पदस्य धर्म्य-
मानतीत्येवप्रकारत्वेनानुवादकत्वात्सम्भवात्तस्माद्व्याहृतस्य ता-
त्पर्यमाहकत्वकल्पनया अर्थात्तरामुक्त्यभिधानेन चसाध्याय्येना-
न्वय इति धार्यमात्रं कालीनदेवतासमुच्चयवित्तिरेखनेन सू-
चितम् ॥

(प्रजापतिवेषयतासिवापिषाणापदिहारी)

एतेन—पूर्वप्रज्ञातिमिथिवेष्ये विधीयमानं प्रजापतिः
व्यपिषिष्टगुणावयवेऽप्यवशिष्ट इव भाविदेष्टं एतेन भोगं
प्रजापतिं प्रति शेषव्यपतिधेति वरदराजोक्तवद्वा—अपा-
स्ता, अन्यतः प्राप्ताहोमान्तरत्वात्तद्वर्त्तमानिधना होमा-
विषयभोगंशुण्यत्वात् इत्यपि अन्यतोऽन्वयेनानुपपत्तिमित्युच-
यतिरिति विधानोपपत्तेरादप्रमाणः । अत एव परस्परतमु-
चिनदेवताविधानात् परस्परव्यापकताति ॥

(मिथमन्त्रपिनियोगधैयर्थ्यं शङ्कापरिहारी)

मिथयोरपि तदिति । यत्वं केवलश्चिद्वक्त्रमन्त्रवाद्यदेवो-
पागुनेन मिथ्यादीनामिवाक्ये. तस्यैव च प्राप्तेरिति नियोग-
धैयर्थ्यम्, तत्तद्व्यापित्वप्रत्ययव्यवस्थाधर्मेण साध-
यान् । एवं मिथिद्वक्त्रादिधेति उन्नयनवाचकत्वात्
तथा वातद्वयेऽन्वयव्याप्यो न्यवस्थाधर्मेण साधैक्यमनु-
स्यम् ॥

भाचारयती"ति माप्रवर्णिकेन्द्रदेवताप्रवृत्तीतं वेत्यनेन

रविधानामेदमिददेवताहोमत्वं प्रवृत्तिमिति संभवति; तथापि "द्वे आहवनीये जुहोति चतस्रो गार्हपत्ये चतस्रोऽन्वाहार्यपचने" इति दशाहुतिपक्षे, "द्वे आहवनीये द्वे गार्हपत्ये द्वे अन्वाहार्यपचने" इति पञ्चाहुतिपक्षे च प्रातर्होमिषि गार्हपत्यान्वाहार्यपचनयोः "अग्नये गृहपत्ये स्वाहाऽग्नये चैवेवपत्ये स्वाहा" इत्यादिमाश्रवर्णिकाग्निदेवत्वहोमसद्भावाद्-मिहोत्रसब्दप्रवृत्तिनाहुतपक्षः ॥

(प्रकाशान्तराग्निहोत्रपक्षस्य प्रातर्होमं प्रवृत्तिरूपणपूर्वकनामधेयत्वोपसंहारः)

वस्तुतस्तु—एकस्मैवामिहोत्रहोमस्य "सायं च प्रातश्च जुहोती"ति वाक्येन प्रयोगद्वयविधानात्तस्य ज्योतिष्टोमकत्वात्तदे कर्मभेदाभावाद्दिवातीत्यहोमत्वावच्छिद्येऽग्निदेवताकत्वस्य सामानाधिकरण्यात् सप्तवामुक्तस्य तादृशप्रवृत्तिरिति । वक्ष्यते चैकदेशप्रवृत्तिमिति तेनापि तत्प्रवृत्त्यन्यायेन नामधेयोपपत्तिरैवैवभाधिकरणे । अतिप्रसक्तनिराकरणमुद्रित्यद्वयवक्ष्येयम् । अतस्तिष्ठतं तादृश्यन्यायेन अग्निहोत्रपक्षं नामधेयम्, तस्मैवामिहोत्रसंज्ञकस्य कर्मणः कठनिमित्तापचययोरोपपादनात्संबन्धः इति ॥

(सिद्धान्ताहुतपक्षस्य सूत्रयोजनम्)

अथ स तु "अस्मिन् शुणोपदेवा" इति सूत्राणामिति, "अपिवा नामधेय"मिति तत्पूर्वमुक्त्वा नामधेयमित्युपपन्नस्य विधित्तत्तस्य गुणस्य प्रवृत्तं प्रत्यापकमन्वच्छास्त्रं वस्मिन् तदग्निहोत्रादिपक्षं नामधेयमित्यर्थः ॥

(चतुर्गृहीतयामयाद्रव्यस्य मन्त्रयणोद्दिष्टतायाश्च साम्ना आचारपदस्य क्षरणात्मकप्रवृत्तिनिमित्तेन होमनामधेयत्वोपपादनम्)

आचारपदेऽपि नामधेयत्वं साधयति—इयमिति । चतुर्गृहीतं वेत्यनेन खेति । अस्य धाक्यस्यायमर्थः—यदेतन्वीहर्षं चतुर्गृहीतसंस्कृतमभूत्तस्य तत्संबन्ध्याचारपदेऽङ्कमाचारणं इत्या इतोऽस्मात् प्राचीनं प्रथमं श्रीबीजं प्रयाजान्धनवीति (१) । अत्र च यच्चतुर्गृहीतानां प्राचारपदस्य विहितस्य प्रकृतस्यैवाचारणस्य कर्मणः प्रयाजाद्यंजौहवचतुर्गृहीतैकदेशसंबन्धोऽन्यार्थतया विधीयतेऽन्यस्तत्त्वं प्रथमेवामुच्यते । तेन माभारणान्तरविधिः । अत एव चतुर्गृहीतसंबन्धपरत्वेन अन्यार्थत्वादाधारपदस्य नामत्वादन्यादितत्ताधिक्येनापारम्पर्यतयैव देवतोऽप्राप्त्यर्थं देवत्वस्याप्रयोगरूपहोमस्याभिधानम् । चतुर्गृहीतधाक्येनाञ्जुरूपस्य इत्यस्य भास्त्रवर्णिका देवतायाश्च सामादापारपत्तिना चक्षुषया तदुपपत्तेः । तत्र चाचारपदं होमस्य प्रत्येकज्ञेन क्षरणात्मकत्वात् क्षरणात्मकप्रवृत्तिनिमित्तेन नामधेयमिति प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् न तदेक्यमादाय वैयर्थ्यमाशङ्कनीयम् ॥

च द्रव्यस्य साम्ना । एवं समिदादिष्वपि वक्ष्यते ।

(सार्वमानद्रव्यकत्वमाधारपदप्रवृत्तिनिमित्त-

-मिति सोमनाथमतसङ्गठनम्)

यस्तु—“चतुर्गृहीतमित्यनेनैव भाज्यप्रातः क्षरणात्मकत्वं प्राप्तमिति तन्निमित्तनामधेयसंभवा” इति तौघदीपिकासारस्यमनुरूप्याजस्य द्रवद्रव्यत्वेन स्वतःक्षरणात्मकत्वात् सार्वमानद्रव्यकत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमादायाचारपदं नामधेयमिति—सोमनाथेनोक्तम्, तत्र; आन्यगतक्षरणात्मकताया पातुर्नैवैह विधेयत्वेनान्यप्रातः क्षरणात्मकत्वे हेतुत्वात्संभवात् । नहोदयमिहोत्रादिपदव्याख्यादिगुणयोगमिति नाम, अपि तु धातुवर्गगतक्षरणात्मकत्वयोगेनेति तदेव प्रवृत्तिनिमित्तं युक्तम् ॥

(पूर्वपक्षोक्तसाधारण्यपरत्वं द्रवद्रव्यसामान्यपरत्वादिनिरासः)

अत एव द्वितीयविधिवत्कारणत्वेन च सामान्योपपत्त्यर्थं स्कारपरत्वमाधारपदस्य, अपि पञ्चमविधिवत्कारणत्वेतिनियोगमन्त्रेन इत्यविशिष्टाधारविधानमपि । एतेनैव—चतुर्गृहीतवाक्येन विशेषसमर्पणमित्यपि—निरस्तम् । तस्याद्यर्थेदेवतावर्तवानीष्टसिद्धौ तत्राधारमित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । अतो युक्तं नामधेयत्वम् ॥

(आधारपदस्य सन्निपत्त्यादाहुतकारकत्वयोः स्विष्टकृत इव सोपपत्तिकनिरूपणम्) ।

अयं च वागः स्विष्टकृदिव क्षाणांशेनाहुतकारकोऽपि प्रक्षेपासेनायप्रयाजप्रवृत्तौ तादृश्यस्कारकत्वात् सन्निपत्त्योपकारकोऽपि स्वीकृत्यते, सन्निपत्त्योपकारकत्वसंभवे आहुतपकारकत्वकल्पनस्य तद्वैयर्थ्यापत्त्यत्वात् । अतएव—तस्यापामिति सवन्धसामान्यपरापि पञ्चाजस्य यजकृतिवत् गुणत्वपरा; अन्यत्र प्रयाजत्रये विनियुक्तस्यान्यत्र विनियोगयोगात्, अपि तु भाध्युपयोगित्वात्पाम्परैव । अतथापारोत्तरमपि जीवन्नात्र प्रयाजत्रयं तदुत्पादने पुनराचारणं निवृत्तिरपि वाचनिकप्रयाजपदोऽपि उत्तराचारविहितः ॥

(संस्कारकर्मणोऽप्याधारनामस्य प्रयोजनम्)

नचैवं संस्कारकर्मत्वे तस्य संस्कार्यनिष्पत्त्येनैकाग्रचोदं छिदेनामधेयानर्थक्यम् । स्वल्पवच्छेदकान्तरे नामाप्रानवसेनैतदवच्छिन्नस्यैवाभ्युदयधिरस्तवकल्पनम् “अंशं पृक्षन्ती” इति वत्संस्कारकर्मस्यपि नामार्थत्वोपपत्तेरिति न्यायमुपाकरः ॥

(अग्निधारणसाराहुतकारकत्वमात्रमिति स्वसि-

द्धान्तस्य पूर्वतनमतप्रयोजनादिनिरस्त-

पूर्वकं सोपपत्तिकमुपपादनम्)

वस्तुतस्तु—संस्कारकर्मत्वे इत्यर्थव्यापारोऽन्यपूर्वविधि-

आधारवाक्येऽपि द्वितीयान्ताधारपदेन क्षरणसमर्थमा-
ज्यादिद्रवद्रव्यमभिधीयते । घातुना च क्षरणारयः संस्का-
ररुद्धोऽनेन विधीयते । अविनियुक्तस्य च संस्कारायोगात्

तुवादकमेव, नतु नामधेयम् । अस्मिन्नेव कर्मान्तरे दध्या-
दिवाक्येः प्रकरणाद्रव्यविधिः, अथवा—आकाङ्क्षाविशेषात्
“द्वेषा हवीर्या”तिवद्भोग्यपदसङ्घेने प्रमाणाभावादस्मिन् प्र-
धानभूते कर्मणि “यस्मैयमेचे”ति वाक्यद्रव्यविहिते अङ्गभूते
कर्मद्वयेऽपि च कौस्तुभोक्तरीत्या तद्विधिरित्यर्थः ॥

(कर्मव्युत्पत्त्याऽऽधारपदस्य आज्यद्रव्यपर-
रूपोपादानम्)

क्षरणसमर्थमिति । तथाच “क्षरणदीप्तो”रिति
घातुपाठे षडितघ्वावोपाह्वयकात् स्वाधिशिजन्तात् “अकर्तरे
च कारके संज्ञायामि”ति सूत्रादकर्तरीत्यनुवर्तमाने “एरजि”-
स्त्वृत्प्रत्यये कृते “गेरनिदी”ति सूत्रेण विलोपे कृते आपात्यतेऽ-
सावापा, इति कर्मव्युत्पत्त्या क्षरणसमर्थद्रव्यपरमाधारपदम्,
न तु भावव्युत्पत्त्या कर्मनामधेयम्; तस्मात् प्रकृतिसिद्धि-
भेदाभावेनोद्दिष्टादिविषयव्यापाररुपपत्तेरित्यर्थः ॥

(द्वितीयया संस्कारकर्मणोऽपि आज्यस्य प्रकर-
णकल्पितवाक्येनोपांशुयागाङ्गव्यतिरूपणम्,
प्रकरणकल्पितवाक्यपदार्थनिरूपणञ्च)

आज्यादीक्षारिपदेन “चतुर्द्वितीं वा” इति वाक्यादा-
जस्य प्राप्तेः तात्पर्यप्राप्तताया निरासः सूचितः । एतेन (१)
प्राप्तमाज्यरूपं यत् द्वध्वं तात्पर्यमिदार्थः । नवैवमा-
ज्यादभिधानेति सत्य द्वितीयया प्राप्यात्वात् विधेयत्वाभावेन
गुणविधिवार्धमवः, यदा तु भूतमाज्यपयोगाभावेन सङ्कृता-
मिव संस्कार्यत्वात्प्रपत्त्या द्वितीयायाऽद्वितीयार्थतत्त्वकवेन त-
दुच्यते, तदा न संस्कारकर्मत्वसंभव इत्यत आह—अवि-
नियुक्तस्येति ॥ क्षरणारयसंस्कारस्य इत्यतः प्रकृतमाज्य-
पयोगं विनाऽनुपपत्तेः “अज्यं कृणीत” इत्यादाविध वि-
नियोगविधिः कल्प्यते । स च क्षरणस्य प्रकरणे आसन्नात्
प्रकरणिकापूर्वघातनीयतुद्रव्यसंस्काराद्येन विधानसामर्थ्यात्
कल्प्यमानः प्राकरिक्तद्रव्योपेक्षयागार्धतयैव कल्पयितुं युक्त
इत्युपांशुयागाङ्गत्वमेव संभवति । ततश्च उद्दिष्टान्तमिमसना-
मताभिरोपेनापारवापये प्रयतया निर्गतत्वापारपदार्थस्य क-
ल्पितकालेन सिद्धानेन गुणविधित्वं नातुपपन्नम् । प्रकरण-
कल्पितवाक्यपदेनेत्यस्यार्थमर्थः । क्षरणस्य प्रकरणपाठ-
कल्पितविनियोगप्राप्तयेनेति ॥

(प्राकरणिकविनियोगं दास्यदाधिकारवृत्ति-
मत्तयपदलक्षणाप्रसङ्गतप्रिरासनिरूपणम्)

येन इत्यर्थेऽतिरुक्तव्याख्याभावादिपरिचयनवाहाहार-

प्रकरणकल्पितवाक्येनोपांशुयागाङ्गत्वया द्वध्वस्य विधीयते ।
“चतुर्द्वितीं वा एतद्भूतं तस्याधारमाधाय”त्यनेन वा प्रय-
त्ताद्भूतचतुर्द्वितीरूपविरोधसमर्पणम् । सर्वथाऽऽधारपदं
द्रव्यपरं न नामधेयमिति प्राप्ते—

प्रकरणप्राप्ताद्वत्वेऽपि न क्षतिः । तस्य च क्षरणविधेरेव सं-
स्कारविधानार्थक्यमिमांसा प्रकरणसनाधसोपांशुयागोद्देशेन सं-
स्कार्यद्रव्यविनियोगपर्यन्ततेति भावः । एवंचो “प्राशुयानम-
न्तरा वजती”ति उत्पत्तिवाक्यमेव प्रकरणसनाध संस्कारापा-
रद्व्यविशिष्टमायविधायकमाधिल मनुष्युक्तमाश्रयस्य प्रकर-
णेन कल्पनेन मत्पर्यलक्षणापरिहाराद्वैतोऽपि दास्यदोषिकात्-
चित्तो नापतति; क्षरणपरंरुक्तेन इत्येवोपांशुयागं कुर्वादिपदे
वैयधिकरण्येनैव वाक्यस्य कल्पनात् ॥

(संकुर्याक्यस्याधारवाक्यवैषम्यनिरूपणम्)

नयेनं चतुर्विधं विनियोगवन्धनापत्तिः; सङ्कृतां होमेन
मलीभावेन आज्युपयोचितसंभवाद्भिनियोगानाश्रयणेऽपि
इह क्षरणरूपसाक्षात्क्षरणस्य लोके पानीयलक्षितिविषयसंस्कार-
वत्त्वसंज्ञाचार्येव कृतस्य प्रत्यभिज्ञायमानत्वादेभिषव्युक्त-
पूर्वीकानामिवावशिष्टस्य आज्युपयोचितत्वसंभवेन द्वितीयपाठ-
विनियोगकल्पनोपपत्तैरप्यन्त्या । अत एव उपाशुयागस्याने-
नैव इत्येव नैराकाङ्क्षात्वात्वाक्यमन्त्रैवापत्तिरुते । अथवा
—अनेनाज्यपर-प्रकृतिद्रव्यप्राये विहिते “धर्मसा” इति
वाक्येनाज्यानुवादेन धुवाधिकरणत्वविधानेऽपि न क्षतिः ॥

(विनियोगविधिकल्पनयोपांशुयागार्थस्यमिति
प्राचीनसत्तास्वारस्यनिरूपणपूर्वकपक्षान्तरा-
नुसरणम्)

एवं तावद्विनियोगविधिकल्पनयोपांशुयागाधत्वं प्राचं ती-
स्रोक्तम् । नन्वेतद्युक्तम्; विनियुक्तस्य संस्कारयोग्यता, सं-
स्कारविधियस्य विनियोगरूपनेत्यन्योन्याप्रयापत्तेः, अन्-
व्यादेस्तत्तत्कर्मणि समाध्याकल्पितविधित एव कर्तव्येन
विनियोगदर्शनादप्युक्तं कर्मस्य वरपराधकारस्य विधानद्विषयम् ।
किंच प्राकरणिकप्रत्यक्षवचनेन तत्त्वपराधं विहितेन प्रोक्त-
नैवोपांशुयागजैर्नैराकाङ्क्षायां तत्र विनियोगविधिरूप्यमावस्यतः ।
यत्तु—धुवाधिरूपत्वमात्रविधानमुक्तं, तदाज्यागोद्देशेन
तद्विधानेऽप्युपांशुयागोऽपि तदसत्तः वज्रविरोधेन तदे-
नित्योपापत्तेरुक्तम् । अतः च धुवाधिरूपकान्तमद-
भावमाविधानमेव वज्रोद्देशेन युक्तम्, नोपांशुयागाधत्वं दत्ता-
परित्यक्तं वक्ष्यन्तराह—चतुर्द्वितीं वेति ॥

(पक्षान्तरस्य सिद्धान्तसिद्धिमाश्रयो-
पयोग्यताः)

अयमर्थः—“भाषाप्रमाणवती”त्यनेन क्षरणमर्थ-
वैक्येन संस्कारादेन धातुं विहितं इति वदन्मिति सिद्धे-

प्रवृत्तसोमवागाधितो युगः फलोद्देशेन विधीयते । त्रिदि-
ष्टवर्मान्तर या । नचैवं “यथा वै श्वेनो निपत्यादत्ते पुन-

(ज्योतिष्टोमादिगुणविधिमिति शास्त्रदीपिका-
याः गुणफलसंयन्धपरत्वम् केवलगुणविधि-
त्वं परन्यायमुपधनिरासः आदिपदेनाम्
कृतविध्वजितसंग्रहपरसोमनाथ-
खण्डनं च)

अत्र न्यायपुष्पाहता प्रतिप्रादिभिः पूर्वपक्ष उद्भिदादीना-
मिवेति दृष्टान्तोपादानाद्येनोपनिशेमे गुणविधिर्निमित्तं पूर्वपक्षता-
त्पर्यवर्गेण कृतं, तत्फलपदसंयन्धोपपत्तेः विशिष्टानुवादे च
वाक्यप्रभेदापत्तोरुपपत्तिं सूचयति न्निर्याकामाधिकरण-
न्यायेन तद्विधित्वं समर्थयति—प्रकृतमिति । एतेन—“गु-
णविधिज्योतिष्टोमादिष्विति” शास्त्रदीपिकाव्याख्यादिष्वप्यस्य
“निश्चितसर्वप्रयोजनस्य” इत्यज्ञानेन गुणोपादानेन विशिष्टव-
र्मान्तरविधेरारब्धकथास्य विश्वजित आदिपदेन समष्ट इति
सोमनाथकृतं व्याख्यानं—अपास्तम् ; प्रवृत्तकर्मण आधव-
त्त्वसम्भवेऽप्रकृतस्य तत्फलत्वेन प्रमाणाभावात्, उद्भिदधिकरण-
त्वप्रवृत्तलौकिककर्मणि गुणविधिराज्योपहितस्य प्रतिपन्नोत्तर-
दानुमत्प्रकृतवैदिकविधिरुपन्यासः कृत इति स्पष्टमेव शास्त्र-
दीपिकायां प्रतीयते । अत एव तदर्थे ज्योतिष्टोमसंवाधय-
त्वाभिप्रायेण पूर्वपक्षोपसंहारः कृतः । अत एव प्रकाशकरी-
“श्येनस्य सामवैदिकत्वान्न च शास्त्राभेदान्यास्यापि प्रकृत-
त्वसम्भवादिविधयः” इत्यादिप्रत्ययेन सम्भवाभिप्रायेणद्विसादः
शास्त्रदीपिकागतो व्याख्यातः । अतः प्रवृत्तज्योतिष्टोमाधितस्य
श्येनपक्ष्यादिगुणस्य फलोद्देशेन युगं विधानम् । कामन्त्रावो-
पसिद्धिस्तस्यापि सोमस्य निजस्य वाधनमपि नायुक्तमिति
भावः ॥

(भाग्यवार्तिकदिस्तराख्येन विशिष्टकर्मोन्तर-
विधानमिति पक्षान्तरानुसारणोपपादनम्)

नचिदु “नवाग्र कर्मणि प्रवृत्तिविमिति किंचिदसि, बल-
वैपादानेन कर्मणि प्रवृत्ताकल्पनमपि प्रकृत्या गौणता स्यात्, तत्र
धर मत्वर्थरक्षणा । साधनं हि प्रतीतमन्यतानिनाभावात्
स्वसाध्या क्रियामद्देशेनैव प्रतिपादयति किञ्चनमुज्ज्वलेने”ति
वार्तिके गौणपक्षस्या मत्वर्थरक्षणया व्यायस्यविधानात्फ-
लोद्देशेन गुणविधौ तदप्रत्ययेवार्तिककृतो नायं पक्षस्तस्मात्,
विप्रकृत्यायंविधानेन । धातुपाराम्यापत्तेर, लक्षणा गुणविधायिनि
सिद्धान्तमात्रविरोधापत्तेर्यथात्वोच्यते, तदोद्भिदादीनामिवेति
पूर्वपक्षभाष्यस्य गुणविधित्वमात्राख्येऽप्यविरोधात् उद्भिद-
धिकरणे विशिष्टविधेः पूर्वपक्षित्वात्वायावृत्त्येवविरोधमभि-
प्रेक्ष्य वार्तिकानुगुणं विशिष्टकर्मोन्तरविधानमपि पक्षान्तरेणाह-
—विशिष्टमिति ॥

मर्षे भ्रातृव्य निपत्यादत्ते” इत्यर्थवादे स्वयं स्वोपमा-
नुपपत्तिः, उपक्रमविर्णयतिनियन्तुरोपेनोपसंहारात्पक्षवाद-

(ज्योतिष्टोमोद्देशेन केवलगुणविधौ वार्तिका-
मिप्रायनिरुपणपरन्यायमुपधायाः प्रका-
शकारिः खण्डनम्)

एतेन—“साधनं ही”ति वार्तिकप्रत्ययस्य ज्योतिष्टोमोद्दे-
शेन विधीयमानस्य श्वेनादेस्तत्साधनत्वप्रतीतेः स्वसाध्यत्व-
कत्वयुक्तमिति न्यायमुपाहृता तद्वाक्यार्थान्—अपास्तम् ।
अनुवादे मत्वर्थरक्षणभावात् घटता उपपादितत्वेन मत्वर्थ-
रक्षणाज्यावत्सवप्रतिपादनपरताकलकार्तिवग्रन्थम्यासामप्रत्या-
पत्तेः । अतो विशिष्टकर्मोन्तरविधानपूर्वपक्ष एव वार्तिकता-
त्पर्यमिति प्रवाशकायाः ॥

(गुणफलसंयन्धपरत्वस्य विशिष्टविधिपक्षस्यापि
वार्तिकारब्धत्वम्)

यस्तुतस्तु—“विधेयं सृजते वस्तु भिनवोपमया सदा ।
न हि तेनैव तस्यैव वस्तुत्वद्विधीयते” । “गुणविधाने च
श्येनद्रव्यं विधीयते” इति तदेव द्योतय्यम् । नच “तस्यैवाम-
न्येवोपमानं युक्तमिति सिद्धान्तवार्तिकप्रत्याह श्वेनाह्वगु-
णमात्रविधानस्यैव पूर्वपक्षो न तु विशिष्टविधानस्य, सिद्धान्त-
इव वागोपमानोपमेयमात्रोपपत्तेस्तदुपपातुपपत्तेः । ज्योति-
ष्टोमोद्देशेन गुणविधिपूर्वपक्षो नोपमानोपमेयमात्रावुपपत्त्या
दुपपत्तौपि गौरवप्रस्तुतत्वादेव । अत एव मत्वर्थकत्वोप-
न्यासादिशिष्टविधिपक्षोऽन्यत्वं तस्मात् इत्यभिप्रेत्यैव पूर्व-
पादेस्ममात्रकस्याह्वयमपि द्योतय्यम् । वार्तिके विशिष्टविधिप-
क्षनिरासस्तु स्फुटत्वामोक्त इति ध्येयम् ॥

(यथा वै श्वेन इति वान्यशेषविधेः प्रथमपक्ष
इति शब्दा)

नचैवमिति ॥ आद्यपक्षे “यथा वै श्वेन” इत्यर्थवादे
अवर्तिनि प्रथमान्येन विधेयत्वेनसर्वं परममवैदिकस्य भे-
दाभावे तद्विहितोपमानोपमेयमात्रावुपपत्तेरुपपत्तमात्रा-
दलम्बनेन विधित्वस्यैवतत्त्वत्वं तस्यैवकल्पनया गौरवेन वा-
च्यत्वमेव युक्तमित्यसंग्रहाय ॥

(वाक्यस्योपायनयनोपपत्त्या तद्विरोधे
द्व्युपगृह्यारः)

अन्यथा नेत्यस्यादिति ॥ विशिष्टविधिपक्षेऽन्यत्वं
श्येनद्रव्यकथावरूपविशेषपरत्वमश्रोत्रलोपमानोपमेयमात्रो-
पपादयपीह “शमरावणयोर्मुदं शमरावणयोर्वि”त्यादिभिः का-
ल्पनिकावस्यादिकृतभेदकल्पनयोपमानान्तराभावात्तत्पक्षस्य हा-
ज्यथा नेत्यत्वमित्यर्थः । ननु अनेनैव दोष इत्याशङ्कित-
वायोपक्रमेत्युक्तम् । तथाचोरुक्तमोपसंहाराख्यानयन-
न दोषः । न ह्यत्र किञ्चिदेव अन्विद्यो वेन वाक्यशेषेण नि-
ष्यति । एतद्भावे “लोमेन सजेते”त्यादाविधे गुणविधित्वस्य
त्वयान्यश्रीकृतंन्यादित्यर्थः ॥

लीनदेवतालक्षकम् । सायंप्रातःपदं च तान्यर्थेषाहकम् । च-
शब्दोपस्थितसमुच्चयस्य च प्रजापतवन्वयस्य निपातोपसर्गा-
न्वयेन न्युत्पन्नत्वात् विधेयानेकता । अतश्चाग्नेर्देवतात्वा-
दिना अग्निहोत्रहोत्रे प्रास्तत्वादग्निहोत्रपदं अग्नेर्होम इत्येवं
न्युत्पत्त्या नामधेयम् ।

(अग्नेःपूर्वाहुतिरित्यादिक्रमविधयुपपत्तिपूर्वकसमु-
च्चयविशिष्टप्रज्ञापतिविधानोपपत्तिः)

ननु चशब्दायस्य प्रजापतेय विधाने वाक्यभेद इत्यत
आह—चशब्दोपस्थितेति ॥ एतेन—वाक्यभेदापत्तेर्य-
दमयेचेति वाक्यद्वये विशिष्टकर्मान्तरविधिरपि पूर्वपक्षयुक्तः
—निरस्तः । कर्मान्तरविधौ सत्र लिङ्गादयोऽन्यदेवतालिङ्ग-
कृद्वाच्यप्रयोगः प्राप्तत्वेन तद्विनियोजकविधिर्यदेवपर्याप्तोप-
नयैव—“अग्नेः पूर्वाहुतिः प्रजापतेस्तरे”ति क्रमविधयन्यानुप-
पत्त्यैव समुच्चयविधेरेतत्समुच्चयविधानं व्यर्थम्, न, वैकल्पिक-
त्वेऽपि प्रयोगमेवेन पूर्वोत्तरमायविधायकत्वोपपत्तेः । अत
एकस्मिन् प्रयोगे समुच्चयविधानोपपत्तेः । तयोश्च “यदमये-
चे”ति पाठकमादेय कनसिद्धेः कर्मवाक्ययन्तुवाद एव ॥

(ज्योतिर्द्रुगुणविशिष्टाग्निदेवतात्वपरम्परा-
शकारमतस्त्वण्डनम्)

यत्तु—अत्र “ततश्च मास्रणेनाग्निर्सूर्योः शुद्धयोर्देवता-
त्वमिषानाह शुद्धापेनाग्निर्सूर्यं स्वागवेलायमुद्देयौ न नम्र-
नर्णात्सुराणे ज्योतिर्द्रुगुणविशिष्टविधिति”ति न्यायसुवामन्य-
स्वारस्यत्रनेण मास्राण्यर्कदेवताविधियक्षे ज्योतिष्वादिगुणवि-
शिष्टयोरेवाग्निर्सूर्ययोर्देवतात्वमिति प्रकाशकारिरुक्तम् । तत्
न, वप्राहुताजै विशुद्धांशु यष्टव्यः प्रजापतिर्गर्वांशु यष्टव्य
इति वाक्ययोरे शुद्धात्मैव विष्ण्वादीनां संकीर्तनात् मास्राण्य-
र्णिकमिधिकल्पनयामपि गुणविशिष्टयोर्देवतात्वात्कल्पनवदि-
हापि “पूय एवाग्नेः दिवा ददसे” “अग्नेः पूर्वाहुतिर्यदमये-
चे”ति वाक्ययोरे शुद्धयोरेव संकीर्तनादगुणविशिष्टयोर्देवतात्वा-
कल्पनया साधवाच्छुद्धयोरेव तदुपपत्तेः ॥

(अग्निहोत्रपदनामत्वोपसंहारः)

अतोऽग्निहोत्रशब्दे शास्त्रान्तरप्राप्ताग्निदेवताकलयोगेनापि
अग्निहोत्रपदप्रवृत्तेः संभवादसाधारणपरतत्त्वापकामावे च धा-
त्वर्गविधानस्य “संभवादस्सागोशोमाश्च होमास्तुवादेन गुण-
विधिः । शुद्धयात्वविधानसंभवे विशिष्टविधेर्गुणमूलसाधयर्थं
न शुक्तिमिहामिनेत्य नामधेयत्वमुपसंहारति—अतश्चेति ॥

(अग्निहोत्रपदे सप्तमीपक्षमीदिचतुर्थातपुरु-
षपण्डनेन पण्डितस्युपव्यवस्थापनम्)

अथ मापकृता यस्मिन्मये होत्रं होमः तदग्निहोत्रमि-
त्युक्त्यधिकरणचतुर्थां बहुमीदिराश्रितः, न्यायमुदाहृता
अग्नेर्होत्रं यस्मिन्मिति पश्याद्बहुमीहिः, तत्रोभयत्रापि लक्षणा,

पुन्यमाचारोऽपि उपांशुवाजे = सर्वस्मै वा पुन्यज्ञाय
गृह्यते वदधुवत्यामाज्ज”मित्यनेनैव द्रव्यस्य शास्त्रत्वात्
प्रयानाऽऽज्योद्देशेन संस्कारविधानेऽपि द्वितीयविधिप्रकारा-
पत्तेर्लक्षणाद् भावन्युत्पन्नमाधारपदं नामधेयम् । विधे-
यस्य चालुल्लङ्घ्यो होम एव । “इन्द्र ऊर्ध्वो अथर इत्याधार-

न तु शक्तिः स्पष्टा । तैत्तिरीयैराश्रयमानान्तोदात्तसाराणुप-
तिरपि । अतः सारलक्षणलुपतः पठोत्तरुप एव होत्रशब्दं
मात्रे न्युत्पाद्य वाचयितुं युक्त इति सूचयितुं विशेषतोऽग्नेर्होत्रं
इति न्युत्पत्तिप्रदर्शनं कृतम् । तत्र यद्यपि कालावनमते प्रह-
तिविक्रियाभावादेऽपि गणपासादिपदे इहेहापि चतुर्था-
मास एव युक्तः ; तथापि महानाम्यकारेण तन्मतप्रत्याख्या-
नावसरेऽवधारणासादिपदेऽपि पण्डितस्युद्देशेनाश्रयणान् इहापि
तदाश्रयणे न कोऽपि दोषः । नच पूर्वपक्ष इव संभयविशेषा-
प्रतिषिद्धिः । सिद्धान्ते अन्यतः प्राप्ताग्निदेवताकत्वानुवा-
दकारणान्त्वतस्त्विदेवतात्वरूपविशेषेण पशुपत्तोः, पूर्वपक्षे
तु तस्यानुपेय विधेयत्वात् पूर्व संभयविशेषेः समन्वयतोति वैय-
न्यम् । यद्यपि प्रकाशकारैः चतुर्थातस्युद्देशेऽप्युक्तः ; तथापि
तस्य “कर्तृकरणे कृता बहुलमि”ति सूत्रगतबहुलप्रवृत्तिवि-
स्वानन्यगतित्वेनाश्रयणार्थेऽप्युक्त्यैव तत्पुरुषस्य युक्तत्वं सत्त्वा
पूर्वपदे लक्षणापरिमिति लक्षणसाराणुपपत्तिसमाप्त्यैवत्या ज्या-
यस्त्वेनाहोत्रस्य पूज्यत्वादस्यैवावतः । यत्तु न्यायप्रकारो
रास्रगीबहुमीदिरप्याश्रितः, तस्य साराणुपपत्त्यापि पूर्णं कौ-
स्तुभे दृश्यम् ॥

(होत्रपदस्य द्रव्यपरत्वनिरासेन होमपरत्वोप-
पादनम्)

अत्र च होत्रपदस्य द्रव्यपरत्वे अग्निसंवाग्निद्रव्यवत्प्रका-
रकोषधनकत्वे नामधेयायस्य धात्वर्गवाच्येदकत्वसंभवेऽपि
होमपदस्य भावरत्वे अग्निहोत्रादयहोमस्य न भाव्यसंवाच्ये-
दकत्वं संभवति ; रूपान्तराभावेन स्वस्मिन् स्वस्यैवावच्छेदक-
त्वाणुपपत्तेः । न हि संभवति अग्निसंवाग्निहोत्रेन होमनेष्टं
कृत्वाति । अतएव—भाष्यकारन्यायमुपाकारादिभिः द्रव्य-
परत्वमाश्रितम् । तथावाच्य होत्रपदस्य द्रव्यपरतया लक्षणवा
दध्यादिद्रव्यसंन्ययार्थकत्वेन प्रकाशकारोक्तः पश्यात्पुरुषशब्दो
एव युक्तः ; तथापि अस्मिन् पक्षे होत्रपदे लक्षणापत्तेः, अ-
ग्निदेवताकत्वमूलरूपरूपान्तरप्रकारकत्वमविरोध्यकप्रीतिजन-
कत्वेन भाव्यसंवाच्येदकत्वोपपत्तेः भावन्युत्पन्न एवाश्रितो
होत्रशब्दः । तत्र च लुप्तोपिपदेन विशेषाभिधानात् विशेष-
व्यपारम्भमिहोत्रपदे विशेषांशोऽनुवादकमित्यदोषः ॥

(सूर्यहोमोऽपि प्रातःकालिकेऽग्निहोत्रपदमृ-
त्सुपपादनम्)

यद्यपि चाहवनीये होमो वापरप्रेतिग्राह्यत्वात्तान्दार्पण-
नयोहोमनिषेधादहवनीय एवमुद्दिष्टमिषानेन प्रातर्होमोऽग्ने-

(श्वेननामत्ये द्वितीयविधिप्रकाराभ्युपगम-
सालाभ्योपपादनम्)

द्वितीयविधानेन निश्चितविधिपक्षो गौरवात्परिहृतः । एवं च प्रतिश्वेनातिरिक्तं तत्सद्वत् न वाक्पदमभिचारफलजनकं श्वेनपदप्रतिपाद्यमित्येतावदवगते ज्योतिषोमस्य संग्रान्तरादरोधात्तत्रानुपपत्तेः संग्रमेव कमान्तरत्वमिति । निरुद्धातीकारप्रयोजनं ॥ “समानमितरत् श्वेनेने”त्यादौ प्रसिद्धश्वेनयागोपस्थितिरैव न तु रुद्धा श्वेनपक्षिणो ग्रहणम् । नच यागस्य श्रुत्युद्वादानुवाक्यत्वेन श्वेनसादरोपपत्तेः विधेयत्वात्तदनुसृत्यमपि स्तुतिरिव यागस्तुतिः । विधेयमताया एव स्तुतेत्यत्र संचारदर्शनात् । नच यागविधायि तद्विशेषणतया ब्रह्मस्यापि विधेयतोपपत्तिः ॥

(साकाहस्योपक्रमस्योपसंहारात्तदुत्तराभ्युपपादनम्)

एतावता च गुणफलसंबन्धविधाने विप्रवृत्तिविधानात्तुपारम्भात्पक्षो निश्चितविधायीकारे च गौरवात्पक्षो च द्वितीयविधिप्रकारापादकबोद्धव्यं सूचितार्थं यदि कश्चिदुपसंहारप्रावक्ष्यमापादयेत् प्रसाह—अर्थवादस्त्विति ॥ अयमर्थः—नात्रोपसंहारादुरोपेनोपक्रमान्यथाकरणम्, किंतु पूर्वोक्तोपादयथा लाघवेन श्वेननामकवागविधाने निहिते श्वेनशब्दस्य वागनामकाय ज्योतिषोमनात्र इव प्रवृत्तिनिमित्तात्पाश्चात्तुरोपेनैव वाक्पदोपपदं किंसाहस्यबोद्धव्यत्वेन गौणत्वादीकरणमित्युपक्रमकाहस्यैव वाक्पदोपातुवरणम् । अत एव—यत्र वैवमुपक्रमसाकाह्या, तत्र तद्विद्वदुपसंहारात्तुत्तरं वैवाचीक्रियते, यथा—अथकामिभि विकर्षतल्लघवाकाशब्दस्य “आपो वै दान्ता” इत्यर्थवादानुसारेण नाप्युक्त्यनुपपत्तेः, गुणवादस्यैव जनकात्स्तुतिद्वाराऽन्यथागमेन स्तुतिरिति विधिस्तुत्योर्वयधिकरूपपरिहारात् । उपसंहारमानप्रावक्ष्यमादिनसंप्राप्य लक्षणापत्तिर्नारैव । अतस्तत्र निराकाहस्य न वाक्पदोपात्तुवरणमिति नोपसंहाराप्रावक्ष्यापत्तिरिति ॥ एतावतोपक्षितेति पदेन पूज्यार्थं चेतितम् ॥

(पक्षिपरत्व पर्यायवादाख्यस्योपक्रमे श्वेननाम-
त्यनिर्णयार्थं तदनुसारेणोपसंहारजनकमिति
उपक्रमपराक्रमवादागतविधयानुवादः)

यत्तु—अत्रोपक्रमपराक्रमवादे पक्षिपरत्वपर्यायवादाख्यं मागपरत्वे चार्णानस्यमुपपादितम्, तथाहि—पक्षद्वयेऽपि तावत्तत्रोमानमागस्य “यथा श्वेनः पक्षी निपत्य मत्सादिकमादत्ते इत्यर्थः । तत्र मत्सादिकमित्यस्मानुपादनेऽपि प्रतिश्वेनस्य दृष्टान्तीकृत्यतया तन्नामात् । उपमेयभावस्य श्वेनमयं यजमानस्य शत्रुं मारयतीत्यर्थः । पक्षिणि चार्णोचोम-
त्यत्रापि धर्मोऽस्यस्य निपत्यादमत्सादिकमादत्तं पक्षिणो फले यागे वा साधनत्वेन विनियुक्तस्य पक्षिणः चाग्रोपादाने व्यापारात्तमभात् । मागपक्षे किमायां निपत्तादानकिययोः स-

र्वयवार्थमभावः । एवं च वाक्पदोपस्य पक्षिपरत्वे यथा श्वेन-
पक्षी निपत्य मत्सादिकमादत्ते एवमयं फले यागे वा विनि-
युक्तः श्वेनः पक्षी यजमानस्य शत्रुं मारयतीत्यर्थः । अत्र
श्वेनपक्षिमिथ्योः लोकप्रसिद्धमत्सादादानमिच्छुरोमात्तद्वि-
न्मागयोरोपोपमानोपमेयभावः प्रतीयते, न तु श्वेनस्यैव
श्वेनेनेति नात्र भेदेन सादर्यानुपपत्तिः । यद्यपि तयोः सा-
धारणधर्मो नोपात्तः तथापि यथा जले स्रच्छन्दं विहरतो
मत्स्यस्य श्वेनवृत्तनिपत्यादानं सादर्याद्विरोधस्थितं भवति,
तथा तत्फलं द्विपक्षो मागमपीति गम्यमानसाधारणधर्मोऽ-
स्त्येव । तथाच “कृपासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी”त्यादाविव
गम्यमानसाधारणधर्मो नोपमानोपमेयमावतिर्देहो न कदाचिदनु-
पपत्तिः । अथर्वं च तस्य साधारणधर्मस्य गम्यमानत्वं पक्षा-
न्तरेऽप्यभ्युपगम्यत्वम् । अन्यथा द्विपन्मारापनाशस्य विमृश्ये-
गत्वेन वाक्पदोपात्तं दृष्टान्तबलेन तदवगतत्वाद्यानवगमे
ततः प्रवृत्तिनिषेधकरस्तुतिविरोधात्तमप्रसङ्गात् । तथाच प्र-
च्छन्नतया गृहं प्रविश्य प्रच्छन्नतयैव निर्गते चैत्रे तस्य प्रच्छ-
न्नतया गृहप्रवेद्यामानं जानानमन्यं प्रति यथा देवदत्तो गृहं
प्रविष्टः, तथैवायं निर्गत इति वाक्येन देवदत्तनिष्ठयोरेव प्र-
वेष्टनिर्गमनयोः प्रच्छन्नवृत्त्यस्यैव गम्यसाधारणधर्मोऽपमानो-
पमेयभाव उच्यते, न तु देवदत्तस्यैव देवदत्तेनेति मूल्य एवोप-
मानोपमेयभावः, तथात्राप्यनुपपद्यते । अयमित्यस्य च सञ्चि-
हितप्रमानात्तदोपकोषिपरत्वे चार्णवं उच्यते । मागपरत्वे तु
वाक्पदोपस्यस्यमित्यस्य व्यवहितवहनात्करणपरामर्शित्वेना-
नार्णवप्रसंगात् पक्षियागयोद्योमुख्य उपमानोपमेयभावः स्यात्
अनुगतसाधारणधर्मोभावेन मुख्यसादर्यसाक्षरमादत्तः । पक्षिणि
मत्सादिकमेवं मुखं निपत्तादानम्, यागे प्रादुर्व्यर्थं
मारणमेव । तदेवासाद्विषयोपस्थितिवृत्तयुगबोयेन तथोपचरितं
मुखं निपत्तादानमिति तत्रप्रयोज्यं पक्षियागयोऽस्यमेव
सादर्यम् । नच—यागपरत्वपक्षेऽपि पक्षियागयतोऽनेनसा-
क्षात्तन्त्रात्तत्त्वमन्त्रयोरेवोपमानोपमेयत्वमुक्तम् इति—
वाच्यम् । वाक्या यागे श्वेनशब्दप्रवृत्तिविधिस्य श्वेनसा-
दर्यसाक्षात्तात्तदुपसंहारादनुसारेण श्वेनशब्दगौणत्वोऽस्योपात्तः ।
एवमागस्यैव विद्यमानेऽपि उपक्रमे कापदानुसारेण यागमा-
त्रविधिमार्गाद्यं श्वेनशब्दस्य आगनामधेयत्वसिद्धये प्रवृत्ति-
निमित्तात्तद्व्याप्यं रुद्धस्य तत्र मुख्यप्रवृत्तिनिमित्तात्तत्तमैव
प्रवृत्तिनिमित्ततामर्थोपक्रमकाह्यानुसारेणैव वाक्पदोपस्यमि-
त्यस्य व्यवहितकरणपरामर्शित्वं वाक्पदोपस्यास्युपसाधनपर-
त्वव्यतिरिक्तमित्युपक्रमानुसारेणोपसंहारो नीतः—इति,

(अर्थवादस्य श्वेनयागोमयदृष्टान्तवादीन्तिक-
माद्य पक्षोपपत्त्योपक्रमपराक्रमलण्डनम्)

तदयुक्तम् । अयमिति सर्वनाम्ना श्वेनाहमस्यैवार्थस्य
प्रतीयमानत्वेन श्वेनपराक्रमोपागोपदेकश्वेनप्रक्रिययोऽपमान-
नोपमेयमादानुपपत्तेः, साधनत्वेन विनियुक्त्यवस्थान्तरमा-

नामधेये ॥ एवंमुभयत्र विशिष्टविधिपूर्वपक्षे यानि दृष्टानि भावयर्थलक्षणादीनि दत्तानि तानिह आक्षिप्यन्ते ।

(पूर्वतनाधिकरणचतुष्टयेनास्याक्षेपसङ्कति-
निरूपणम्)

अधिकरणचतुष्टयेनाक्षेपिकां सङ्गतिं दृष्टवति—वि-
शिष्टविधिपक्षे इति ॥ यागानुवादेन गुणविधिपक्षस्या-
भ्युपगत्यम् ; अथ मत्वर्थलक्षणादीनीत्यादिशब्दबहुवचनयो-
रुपादानात् । मत्वर्थलक्षणादीनीति ॥

(तन्त्रसंबन्धेनाक्षेपो यत्र यत्र पूर्वव्यापविषयेषु
भवति तस्य सर्वस्योदाहरणव्योपपादनम्)

आदिपदेन यागानुवादेन गुणविधानपूर्वपक्षे यत् फलप-
दानर्थक्यं, फलोद्देशेन तद्विधौ गुणपदानर्थक्यमिति बोधद्वयं
तत्त्वपदेनाप्याययेति संश्लेष्यते । तन्त्रसंबन्धेनेह पूर्वपक्षे त-
योरीय उदात्तात्, न तु न्यायसुषमाहुतुलस्यापि पूर्वव्यापचतु-
ष्टमस्य ग्रहणं, तन्त्रसंबन्धेन पूर्वव्यापभाषेपार्समत्वात्, नहि
बौधिकत्वव्याप्येन सामानाधिकरन्धेन कोर्धं नामत्वं तन्त्रसं-
बन्धेन निराकृतुं शक्यते, न वा चित्राधिकरणोक्तवाक्यभेदः
गुणद्वयस्य यागद्वये तन्त्रत्वोपपत्तावपि विध्यन्वयतन्त्रत्वे प्र-
माणमायेन तदसंभवात्, नापि तत्प्रत्ययतन्त्रपदेशावपि ।
अतो यत्र यत्र विशिष्टविधियुक्त्वसुखत्राप्यमानमत्वर्थलक्ष-
णाक्षेपो यत्र यागानुवादेन गुणविधिपूर्वपक्षस्य फलपदान-
र्थन्यादिदोषाक्षेपयेह क्रियेते । तत्रापि नागिदोषवाक्ये वि-
शिष्टविधिपूर्वपक्षेऽपि बहुव्रीहिण्यैव मत्वर्थमानात्मत्वर्थलक्ष-
णानां अभ्यसक्तैस्तथाक्षेप इति सूचयितुं संभवभित्तिरायैव यत्र
यमेति बोध्योपादानं कृतम् । अत एव तत्प्रत्यागम्यब्रह्मोदा-
हरणं समिदादिनामं विशिष्टविधिपक्षे मत्वर्थलक्षणाप्रसक्तेः
तथाक्षेपार्थं नवत्वेवोदाहरणम् ॥

(विशिष्टविधिपूर्वपक्षे द्येनवाक्यस्यापि यदद-
धिकरणविषयत्वस्य कौस्तुभाविरोधेनो-
पपादनम्)

एवं द्येनवाक्ये विशिष्टविधिपूर्वपक्षे तन्त्रसंबन्धेन मत्व-
र्थलक्षणानिराधे इति विशिष्टवाक्यविधेः निरुद्धत्वात् द्येन-
मित्रस्य यागस्तोपमेयतोपपत्तेः विशिष्टविधिगौरवस्य कृत्वजु-
तोपेन बोधमाशङ्क्य इव स्त्रीकारे वाचक्यमावा एवाधिक-
रणस्यापि आक्षेपात्तदुत्पत्त्यान्मो न विरुध्यते ॥ एतेन—
मत्वर्थलक्षणाक्षेपे उद्दिष्टधिकरणान्नगमेन अस्यारम्भापत्तेः
असाहस्योपपादनं न्यायसुपाकृतो—निरस्तम् । यत्तु—
कौस्तुभे पृथग्पादेः तद्व्यपदेशन्यायस्य नैवोक्तं अकथत इ-
त्युक्तम्, तत्तात्त्विकसंबन्धस्य तद्विरासाद्यमवाग्रायेण
नेवम् । अत एव न्यायसुधायां विशिष्टविधिमतीकृत्यैव तन्त्र-
पदेशन्यायक्षेपो दृष्टिः ॥

यदि हि यागस्य कारकत्वं स्यात्, ततः सोमादीनां कारका-
न्तराणां तदन्वयात्पुनरपेक्षेयैवेन्मत्वर्थलक्षणा, उभयविशि-

(याज्ञपेयवाक्ये तत्प्रत्ययन्यायविषयेऽपि यत्-
व्यापप्रवृत्तिरिति प्रकाशकौस्तुभग्रन्थयोः
प्रौढियादव्योपपादनम्)

यत्तु प्रत्ययकारितदनुगारेण पृथग्पादेव कौस्तुभेऽभिहो-
नवाक्ये प्रसक्तमत्वर्थलक्षणाक्षेपार्समवेऽपि याज्ञपेयोदाहरणे
तत्प्रत्ययन्यायविषये बहुव्रीह्यपेक्षया कर्मधारयं लघुत्वेनाश्रित्य
तत्र प्रसक्तया मत्वर्थलक्षणाया आक्षेपसंभवः । अत एव
आक्षेपस्य साधारण्येऽपि तत्प्रत्ययन्यायविषयेऽपि मत्वर्थलक्ष-
णाप्रसक्तियोक्तान्यत्र याज्ञपेयवाक्योपपत्त्या आकरे—इत्यु-
क्तम्, तत् येनविशेषणस्य कर्मधारयपक्षे पूर्वनिपातापत्तेः
स्वरमिसंवादापत्तेः प्रौढिकदमात्रम् ॥

(याज्ञपेयोदाहरणस्य पूर्वाधिकरणाधिपत्यप-
रन्त्यायसुधात्पण्डनेनाक्षेपाधर्तयसमर्थनम्)

यदपि—न्यायसुधायां पूर्वतनापेयोदाहरणार्थनयनं परि-
हृतम् ; शार्ङ्गं पेयमसिमिति बहुव्रीहिण्यैव मत्वर्थलक्षणान्त्व-
र्थलक्षणानपत्तेः, येनस्य वा नानाशब्दवाच्याप्रतिषेधोपलक्षणोपपत्तेः
पानाहृत्यतिष्ठेकांयविधानोपपत्तेराक्यभेदात्तत्प्रत्ययान्वाध-
रतन्त्रपदेशबोध्यमात्वात्, पूर्वव्यापचतुष्टयेन गुणविधिरति-
रासासिद्धैरन्यापत्त्या वतिरासाय याज्ञपेयोदाहरणम्—इति,
तदपि न ; तथात्वे उद्दिष्टन्यायविषयत्वावतिरोधप्रदे इव न-
हुव्रीहेराश्रयये मत्वर्थलक्षणाया अप्रसक्तौ तन्त्रसंबन्धेन तदु-
दाहरणैतदधिकरणविषयत्वस्याप्यनपत्तेः । सिद्धान्तेन सुराग्र-
विधानात्तत्प्रत्ययतन्त्रवैवाक्योद्भिदितया गुणविधिनिराससिद्धेः
तद्विरासस्यानपेक्षयाच । अतो बौधिकत्ववाक्यभेदतत्प्रत्य-
यान्वित्वा यानि दृष्टानि मत्वर्थलक्षणादीनि दानि इह
आक्षिप्य समाधीयन्त इति भावः ॥

(धात्वर्थस्य भावनायां संबन्धसामान्येन तत्र च
गुणादीनां करणत्वादिना चान्ययनिरूपणपूर्व-
कं विशिष्टविध्यसंभवरूपपूर्वपक्षो-
पपादनम्)

तदन्वयात्पुनरपत्तेरिति । करकाणां क्रियैवान्वयात्
कारकान्तरिगुतो धात्वर्थस्यलक्ष्यार्थः । उद्दिष्टधिकरणे मत्व-
र्थलक्षणापरिहारेण गुणस्य भावनाभावेन कारकत्वेनान्वयस्य
स्वर्धं साधितत्वात् गुणवाक्योभयविशिष्टभावनाविधानाश्रयमेव
यद्गीरवं तदप्याश्रयणीयं सादिसाह—उभयेति । नत्वेत-
दिति ॥ यत्वेतेत्यत्र यागपदकर्मत्वकरणत्वप्रतिपादप्रत्या-
भावारिति शेषः । यदपि वाक्याधीनधिकरणेऽतिरिक्तभावना
साधयिष्यते ; तदपि तस्य यागस्यस्य कारकान्वयत्वात् न

स्यान्वया नैयत्वात् । "ते तद्विलासा इव तद्विलासा" इत्यादिवदनन्वयालङ्कारभावेदे अनुगुणत्वाच्चेति भासे—
नायमनन्वयालङ्कारः; तथास्य सर्वेषामर्थवादपदानामुप-

(अनन्वयालङ्कारविधया चाक्यशेषाविरोधो-
पपादनम्)

घस्तुतस्तु—अयंशब्देन समानमिच्छित्वाद्युपमानम्-
तश्चेनस्यैव परामर्शनाभेद एवोपमानान्तराभावयौतकस्योप-
मेयेनोपमानत्वकथनरूपातन्वयालङ्कारस्योपपत्तेर्न दोष इत्याह
—ते तद्विलासा इवेति ॥ "न केवलं भीतिनिवृत्तिका-
न्तिर्नितम्बिनी सैव नितम्बिनी । नापविलासा इव काल-
बासा" इति वरणप्रयमस्य हेयम् ॥

(अनन्वयालङ्कारस्य धर्मभेदेऽप्रवृत्तिरिति सोम-
नाथमतस्य मिश्रयोरर्थव्यप्याप्तेनोपप-
त्त्या खण्डनम्)

यत्तत्र सोमनाथेनोक्तम्—नचानान्वयालङ्कारः शङ्का-
हः; अनन्वये हि धर्मकथनादर्थक्यं, इह तु मत्स्याद्यादानभातु-
व्यादानरूपधर्मभेदेनानन्वयाप्रसङ्गे, धर्मभेदेऽनन्वयाहोकारे
"धर्मोर्ध्वकाममोक्षेषु समं प्रपेदे यथा तथैवावब्रजेतु इति"मि-
श्राद्यावपि अनन्वयापत्त्या धर्मभेदमिच्छन्मिश्रमोक्षोदात्तपतिः ।
नच—एवमिह धर्मभेदतिवन्धनोपमेयास्तु इति—वाच्यम् ।
उपमानोपमेययोर्मिश्रशब्दनिर्देशो एकधर्मिकत्वाप्रतीत्या धर्म-
भेदतिवन्धनैकधर्मिकोपमायाः प्रकृतेऽनुमेयात्—इति, तथा,
मिश्रयोरेव धर्मिणोः सादृश्यैक्यविवक्ष्यैकधर्मोपपत्तेः । इ-
तरथा सिद्धान्तेऽपि साधारणधर्मैक्यभाविनोपमानोपमेयभावा-
नुपपत्तेः । "धर्मोर्ध्वकाममोक्षे"मित्यत्रोपमानोपमेययोरभेदा-
भावादेवानन्वयाप्रसङ्गेः उपमानोपमेययोर्मिश्रशब्दनिर्देश ए-
कधर्मिकत्वाप्रतीत्येसादिकल्पनायां "धर्मोर्ध्वकाममोक्षेषु"
स्यार्थं धर्मभेदतिवन्धनोपमोक्षेरेवुचितत्वाच्च । अत एव वा-
स्तविके अनन्वयालङ्कारो यथा "रामरावणयोर्मुहं" इत्यादिना वा-
दितः । अतः श्वेनमात्रस्यैव फलोद्देशे विपलेऽनन्वयालङ्कार-
विधयाऽभेदेऽप्युपमानोपमेयभावाद्युपपत्तेर्विहितविधयेन सु-
तरां सिद्धान्त इव तदुपपत्तेर्न क्वचित्वापेक्षं नामात् उपक्रमः ।
नच विनिर्दिष्टविधौ मत्पर्यलक्षणेन दोषः; तस्याः लक्षितलक्ष-
णापेक्षयेव गोव्ययेस्या व्याप्यत्वात् । गोप्या हि "अभिध-
याऽभिनाभूते अश्रुतिरक्षणेनच । लक्ष्यमागन्तुर्नोपाहोतेरिडा
तु लघुया" इति तत्सिद्धिसूत्रमतवातिर्येकोहीत्या गुण-
लक्षणायाः आधिक्यात् पुनश्चोक्तं स्पष्टम् । अपिच मत्पर्य-
लक्षणायां प्रतीत्यस्य श्वेनादेर्निर्दिष्टोन्नीपादिवाक्यार्थेऽन-
व्यारतिरगादितरत्र तु गोशब्दत्रयमेव मुख्यसंज्ञाविबुधितस्य
वाक्यार्थेऽन्यथाप्युक्तिरिति सैव व्याख्येयं भावः ॥

मा० १३

मानान्तराभावलक्षकत्वापत्तेः, तद्वत् भूयोऽनुग्रहस्य
व्याप्यत्वात् उपक्रमस्य एवैकस्मिन् पदे रूपकविधया लुप्तोप-
माविधया वा गौणी वृत्तिमयीकृत्य नामधेयत्वं द्वितीयवि-

(अभेदे उपमानोपमेयभावाद्युपपत्त्या काल्पनिक-
भेदेनापि तदुपपत्त्यादिना च श्वेननामत्व-
सिद्धान्तोपक्रमः)

नायं गुणफलसंबन्धविधिः; तथात्वेऽर्थवादावगतोपमाना-
नुपपत्तेः, यद्यपि येन स्तुतिर्नास्तत्सार्थस्यैवमपेक्षते; त-
थाप्यालम्बनयोस्तत्सार्थोपमानस्य भेदं विनोपपत्तिः । नवी-
पचारिकनेदकल्पना युक्ता; उपपत्तेः एकस्या एव व्यक्तेः काल-
भेदेनोपमानत्वकल्पने तावदप्या श्वेनत्वस्या पूर्व विपक्ष-
मासादनं कृतं, तथा वैरिणो व्यापादनं क्रियते इत्युपापत्तेर्न-
पसादत्त इति भूतकाललक्षणा, यथैवं वाक्काव्यां सममिव्या-
हृतयोः श्वेनपदसर्वनामोः मिश्रार्थकत्वेन प्रतीयमानयोरैका-
र्थ्यत्वकल्पनेत्यनेकदोषापत्तेः । एवमेकस्मिन्पि काले व्यक्तिके-
देनोपमानकल्पनायां श्वेनपदसर्वनामोः श्वेनत्वावच्छिन्नोप-
स्थापकयोर्मोक्षतद्विरत्याकिल्लक्षकत्वापत्तिः । पुनश्च विधे-
यतावच्छेदकश्वेनत्वावच्छिन्नस्य स्तुत्यभावा इत्यनेकदोषा-
पत्तिः । घस्तुतस्तु—अनन्वये नोपचारिकभेदकल्पनयोप-
मानोपमेयभाववत्प्रत्ययः; रक्षविधोदात्तः, किन्तुसामानाभा-
वलक्षणायाऽनन्वयान्वितत्वस्यापनयेव । अतश्चानुपमानान्त-
राभावप्रतिपादनेऽनेकेषु पदेषु लक्षणाप्रतिपादयेक्षया एक-
स्मिन्पुनरुपपत्तेऽपि श्वेनपद एव निश्चललक्षणा नामत्वाध-
र्वा युक्तमित्यादिशेष सिद्धान्ताह—नायमिति ॥ न्या-
य्यत्वादिति ॥

(श्वेनपदे रूपकविधया गौणीवृत्तिनिरूपणम्)

अपन्यानामपि प्रवृत्त्यानुग्रहः कर्तव्यः, सुपदाग्रमुदहृत्य
समसंक्षेपविधय इति दादौ रक्षमाणात्वात्प्राप्त्यन्तर्निधयः ।
अन च मिश्रयोराहोर्ध्वभेदकल्पनात्मकरूपकविधया गौणीति
केषां चिन्मत्तममुल्लाह—रूपकविधयेति ॥

(येदे रूपकविधया गौणवृत्त्यसंमयेन लुप्तोपमा-
विधया नामत्वव्यवस्थापनम्)

घस्तुतस्तु—वेदे कस्यस्युपमाभावात् कस्य रूपकम् ।
अत एव—"यद्यप्यासेन वक्तुनां गौणी इति प्रकृत्यते ।
वेदे सान् कर्मांस्तस्यादध्यायोपदिशुर्विना" इति शान्तिके त-
त्सिद्धिसुते समारोपिततद्भावे गौणीति सर्व—निरस्ताम् ।
अत अभेदाद्येवार्थसंबन्धतायात्प्राथम्यार्थवशादावादिधियत-
श्वेनपदे लुप्तोपमेयसंमयेन पक्षान्तरमाह—लुप्तोपमेयति ॥
गौणी वृत्तिरित्यनेन शक्यत्वात्तद्व्यवस्थापतिरित्या । यद्यपि
गौणीतो यत्पर्यलक्षणा व्यापरी; तथापि विधौ तदापत्तिः ।
नम त्वनुपादपदे नामधेय इति वैयर्थ्यात् दोषः ॥

श्रुत्यैव फलगुणयोर्भागाभ्यान्वे फलान्वयार्थं भागात्पोषादेयत्व-
विधेयत्वगुणत्वानि गुणान्वये चोद्देश्यत्वात्तुवादात्तत्वाधान्या-

ऽपि च विधेयेक्षितत्वेन करणत्वावगते. प्राथमिकत्वस्याव-
श्यकात्वाद्भातत्वंस्यैव यागस्य फलसम्बन्धकरणेन तत्प्रति
यागस्याज्ञातहापनविषयत्वात्वं विधेयत्वम् । करणत्वान्त्यायां
च ज्ञातस्य यागस्य गुणसम्बन्धवेदाया उत्तरकालमनुवादाज्ज्ञा-
तहापनविषयत्वाद्यवयवमुक्तत्वं गुणं प्रति । तदिदं यागगुणयो-
रुपतिविधिकमाज्ञाकारे पूर्व यागस्योत्पत्तिरन्तरे गुणस्तेति
वैरूप्यम् । तथा कलं प्रति यागस्य शेषत्वापरपर्यायं शुणल
गुणं प्रति च शेषित्वापरपर्यायं प्राधान्यमिति श्रूयमाणत्वेन
कमिकविनियोगविधिरत्वाज्ञाकारे वैरूप्यम् । तथा कलं प्रति
भागस्योपादेयत्वं गुण प्रति चोद्देश्यत्वमिति प्रयोगविधिकमा-
ज्ञाकारे च वैरूप्यं चेति दोषयतिरित्यर्थः ॥

(प्रकाशकाटीयोपादेयत्वमिदं किंप्रकारनिरसनम्)

मनु—उपादेयत्वविधेयत्वगुणत्वानिके चोद्देश्यत्वात्तुवादायत्व-
प्राधान्यादिके च किमिदमुपादेयत्वं ? किंचोद्देश्यत्वं नाम ।
नच कृतिव्याप्यत्वं उपादेयत्वं, तद्विपर्ययोऽमुपादेयत्वात्त्वान-
भेदमुद्देश्यत्वमिति प्रकाशकारोक्तं साधु, समादिह्यदेवस्य
वर्णनमात्रोत्तरादिकालस्य स्वतन्त्राभावादिनिमित्तस्य श्री-
छादेः सत्कार्यस्य कृतिव्याप्यत्वसत्त्वेनोपादेयत्वापत्तेः, वस्तु-
तस्तत्त्वादेः कृतिव्याप्यत्वाभावेनोपादेयत्वाभावापरयोद्देश्यत्वाप-
त्तेः । प्रकृतेऽपि यागे कृतिव्याप्यत्वसत्त्वेनोद्देश्यत्वापत्तेर्ये-
षत् आह—उपादेयत्वादीति ॥

(शेषस्यादिवस्वरूपस्यासंकीर्णस्य स्पष्टज्ञानतयो-
पादेयत्वमात्रनिरुक्तिप्रतिषेधोपादनम्)

शेषस्यादिवगुणावस्य कृत्युद्देश्यत्वापरपर्यायविधिरूपप्रभा-
वावस्य प्रवर्तकलिङ्गव्यापारामकप्रवर्तनाभिपत्तत्वात्पुत्रविधे-
यात्तुवादायत्वस्य च स्पष्टरूपतयाऽसङ्कीर्णत्वेन शब्दं शक्य-
त्वात्तुवादायत्वस्य पारतन्त्र्यापारवत्त्वस्य शेषत्वेऽपि का-
लदेशादिवत्त्वात् एव प्राधान्यात्तद्व्यवहारगुणस्य कल्प-
मानोद्देश्यत्वस्य तत्र सर्वत्रप्रतिपक्षस्यासम्भवेन तत्रैव स्वस्य-
विहासोदशान्तररूपज्ञानमेवोपयोगीत्यभिप्रायेण गुणत्वादीनि
विहासोपादेयत्वादीत्युक्तम् ॥

(निरुद्धतयोद्देश्यत्वोपादेयत्वयोर्निर्धनम्)

आदिपदेनोद्देश्यत्वसमष्टः । प्रकृतविधिप्रमुखविधेयत्वसुद्दे-
श्यत्वं तदभावधोपादेयत्वं । अस्तिपदेसुद्देश्यत्वं खर्गादि-
कले कालदेशादी च । समादिरूपदेशादेः कृतिव्याप्यत्वेऽपि
लोकसिद्धसमोपजीवनेनापि प्रकृतविधियुपपत्तेः पश्चाद्विषयकृत-
विधिप्रयुक्तोत्तरमिहादेशप्रपञ्चिरूपक्रियान्तरेव्याप्यात्वात्मा-
येन प्रकृतविधिप्रयुक्तिविषयत्वाभावात्तद्व्यवहारसम्बन्धः । अत
एव पश्चाद्विद्व्यस्य तमिष्टगुणद्वय वस्तुतो लोकसिद्धत्वेऽपि
मिहादेशप्रपञ्चिरूपक्रियामिपत्तत्वेन प्रकृतविधिप्रयुक्तिविषय-

नीति विरुद्धत्रिकद्वयापत्तेः । उपादेयत्वादिनिरुक्त्यादिकं च
कौस्तुभे द्रष्टव्यम् । अतो मत्वर्थलक्षणमिदमित्यादि विरुद्धविषय-

त्वाभातिव्याप्तिः । एवमाहवनीयादेरुत्तराधानविधिप्रयुक्त्याधाननि-
ष्पन्नत्वेन “यदाहवनीये जुहोती”त्यादिप्रकृतविधेरुत्तरपर्यप्रयो-
जकत्वेऽपि प्रणयनप्रादुर्करणादिक्रियान्तरव्याप्यत्वेन रूपेण
प्रयुक्तिविषयकत्वसत्त्वातिव्याप्तिः । एवं पुरोडाशकपालस्यापि
विहादेसे स्थितस्य हस्तप्रहृषादिरूपक्रियाविषयत्वेन प्रकृत-
विधिप्रयुक्तत्वं हेतुम् । सत्कार्यस्य श्रीछादे “श्रीहिर्भवेते”ति
वाक्ये प्रयुक्तिविषयत्वेऽपि सत्कारणोपकप्रकृतविधौ प्रयुक्तिवि-
षयत्वाभावादुद्देश्यत्वाविधातः । आख्यातोप्राप्तकर्तृत्वदेववादेव
प्रकृतविध्यप्रयुक्तत्वेऽपि कृतिनिरूपितसमवायप्रतिष्ठनत्वेनैव
भावनान्वयमाभातिव्याप्तिः । यत्र ॥ पुरोपस्य सत्कार्यस्य तत्र
कर्तृतात्त्विकत्वेनैवान्वयमाभातिव्याप्तिः । अतश्च शेषत्वव्याप्यत्वेन
पारतन्त्र्यापारवत्त्वस्योपादेयत्वस्य प्राधान्यव्याप्यत्वेन चो-
द्देश्यत्वस्याप्यन्यत्रोपादेयत्वात्तद्व्यतिरेक्योऽपि चोपादेयत्वत-
त्त्वापत्तेर्योद्देश्यत्वयोरनुपपत्तिः । प्रकृते च प्रकृतविधिप्रमुखवि-
षयत्वहोद्देश्यत्वस्य तदभावधोपादेयत्वस्य मिथो विरोधात्
तच्छसम्बन्धसम्बन्धः । इति कौस्तुभे द्रष्टव्यमिति ॥

(मत्वर्थलक्षणाविरुद्धत्रिकद्वयापत्त्यादिनोद्भि-
दादिपदानां नामत्वोपसंहारः)

एवं च गुणपदोद्देशे विरुद्धत्रिकद्वयापत्तेः कमिकत्वाज्ञाकारे
च पूर्वोक्तवैरूप्यापत्तेः श्रूयमाणत्वेन रूपेण गुणपदोभयपर-
त्वाज्ञाकारायोगात् श्रूयमाणे विधिरन्वतरपरोऽन्यथाधिकमि-
त्यवस्था-पुत्रेये विषयेक्षितत्वात् योग्यत्वाच्च भावाधोधिकर-
णत्वेन करणत्वमेव शब्दं प्राथमिकभाषान्तरे इति प्रा-
तिविक्रमोपेक्षयापि तेनैव रूपेण फलान्वयो, न ॥ कर्तृताया
गुणेन, तस्य फलसम्बन्धोत्तराकालीनत्वेनाधिक्यत्वात् । अतश्च
गुणस्यापि प्राथमिकभावनान्वये असङ्कुलीया करणत्वेनैव
सजाते द्वितीयबोधवेत्तायां यावत्सम्बन्धस्यावश्यवर्तेते यागस्य
फलं प्रति करणत्वात् करणीयतुगुणान्वयार्थं भाष्यद्वयं मत्व-
र्थलक्षणा । येषां नु प्राचां मते प्रथमतोऽपि न गुणस्य कर-
णत्वेन भावनान्वयत्वेना नु प्रथमत एव सा आवश्यकता दुष्ट-
द्वयत्वमिष्टोपपत्तिरिति—अत इति ॥ अत्रिहादीनामिषा-
दिपदेन यौगिकत्वान्नाहं वाजरेयपदस्यापि समष्टः ॥

(वाजरेयपदे यजिसामानाधिकरण्योपपत्त्यर्थं
बहुतीहाभ्ययणेन गुणे कर्मणि च तुल्यपद-
सिक्तत्वसंपादनम्)

यद्यपि कर्मचारयपक्षे गुणे एव यौगिकस्य वाजरेयशब्द-
सौकर्यायन्यादिशब्दस्य मत्वर्थलक्षणस्य गुणविधिरन्वयभा-
षयते, न ह्यत्रिहादिपदत्वेन गुणे कर्मणि च तुल्यपदसि-
क्तत्वम् ; तथापि मत्वर्थलक्षणस्याप्यगुणपरत्वे निरस्ते यजि-
सामानाधिकरण्योपपत्त्यर्थं जघन्यस्य बहुतीहरेवाभ्ययणेन त-

विप्रकारापादकं युक्तमाश्रयितुम् । अथेवादस्तु रूपकाद्ये-
क्षितसादृश्योपादानार्थः सन्निवैव लक्षणां पूर्णोपमा-
लङ्कारविधया विधेयमागन्तुल्यर्थो न विरच्यते । तत्सिद्धं

दाम्यांशघटेन परामर्शे श्येनवावाच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य
प्रतीयमानस्य बाधपक्षेः । यद्यत्र “यथा श्येनो निपत्यादत्ते
एवं द्विपन्त”मित्येतावदेव स्यात्तदेकस्येननिष्ठक्रिययोः संम-
वेदपि सः । नचैतदस्ति, अत एव दृष्टान्तेऽपि अर्थप-
दस्ये तन्निष्ठक्रिययोपमानोपमेयभावो दुरुपपाद एव । आ-
करेऽपि संभवति तु भेदकल्पनेत्युक्तवीपचारिकभेदकल्पनेत्या-
दिना प्रतीयमानभेदनिर्बोहाय पराक्तान्तम् । तथापि यथैवंश-
ब्दयोरपि व्यभिहितेनान्वयापत्त्या सामञ्जस्याभावस्य तुल्य-
त्वात् । अतः प्रतीयमानभेदनिर्बाहाय बाधश्येनयोरैवोपमा-
नोपमेयभावः समञ्जसः । एवंच अष्टपिनिमित्तसमर्पकतया
बलवत्कनामयवोपस्य साध्यावस्थिविवर्गगतं दृष्टं प्रयोजनं उ-
भयस्यै । तत्र तु अन्यथाऽपि स्तुतौ बलवन्नेव प्ररोचितमभ्यु-
दयकारोत्येवं नियमादष्टकल्पकापत्तिरिति ॥ एतच्च यथैवं-
शब्दाभ्यां समभिध्माद्वृत्तयोः श्येनसर्वनामनो निष्प्राथ्वेन
प्रतीयमानयोरैकार्थ्यकल्पनेत्यादिना विचार्यत्वकथनेन कौ-
स्तुभे पूज्यपदैः सूचितम् ॥

(विष्णुप्रतिविम्बभावमूलकपूर्णोपमालङ्कारविधया
लक्षणां विनैव यागस्तुल्यधैत्यमर्थवाक्येति
निरूपणम्)

विनैव लक्षणांमिति ॥ उपमानाप्तताभावलक्षणां नि-
नेत्यर्थः । पूर्णोपमालङ्कारविधयेति ॥ अत्रच पूर्वां-
रीत्याऽऽह्वितोपासितत्वादिगुणयोगेन मत्स्यावादानदिप्रमा-
णयोरैकपक्षत्वविवक्षया पूर्णोपमत्वमेष्टव्यम् । यद्ये हि प्र-
तिनिमित्तप्रतिबन्धकाचितिरासाद्य स्तुतिरपेक्षिता । श्येने तु
स्वतः प्रष्टव्यभावात् न तत्स्तुतिरत्यन्तमपेक्षत इति तत्स्तु-
त्या तत्साध्यमागन्तुल्यकल्पनेति विप्रकर्षो विधेय इति यागस्तु-
ल्यर्थ इत्यनेन सूचितम् ॥

(सन्देशादिनामत्यव्ययस्थापनम्)

एवं सन्देशादिपदानामर्थः “यथा ह दुरादानं सन्देशेनाद-
र्शितमेतेनादत्त” इत्यर्थवादे तत्प्रायःशिष्टप्रहणसाधनलोहम-
यसन्देशेनोपमानदर्शनात्प्राप्तमेतत् श्रेयम् ॥

(यौगिकत्वेन सह चातुर्यार्थं नामधेयत्वप्रका-
रस्येति निरूपणम्)

अविद्या नामधेयमित्यत्र क गुणविहितं क नामधेयत्व-
मेति कोऽशेषविकार्यमात्रम् इति प्रतिज्ञातं, तस्मात्तैव प्र-
कारानुवृत्त्यपेक्षता सूचयितुमुपपन्नमिति—तत्सिद्धमि-
ति ॥ अथ उद्दिष्टपिचये यौगिकत्वमेव नामकायापकं,
मात्रयंलक्षणा तु गुणविहितमिरासन्नरा तदुपदेष्टव्यम् । तदा-
पत्यभावेऽपि फले यद्ये वा गुणविधिपूर्वपक्षस्य यौगिकत्वेनैव

चातुर्यमेव प्रकारैः सर्वत्र नामत्वमिति ॥ ५ ॥ २१ ॥ इति
पञ्चमं तद्व्यपदेशाधिकरणम् ॥

विरासेन नामताप्रसाधनेनयुक्तत्वात्, मात्रयैलक्षणापत्तिमा-
त्रेण सोमादौ नामतानञ्जीकारात् । अतो यौगिकत्वेन सह
चातुर्यार्थं श्रेयम् । अतएव—शास्त्रादीपिकायां यौगिकस्ये-
वोक्तम् । कौतुभे मत्पर्यवत्पक्षोक्तिरपि यौगिकत्वोपलक्ष-
नस्यैव नेया ॥

(नामत्वे उत्पत्तिशिष्टवलीयस्त्वस्य पञ्चमप्रकार-
तामतनिरूपणं तत्तत्पण्डनं)

वैश्वदेवाधिकरणगतन्यायमुधावलम्बनेनोत्पत्तिशिष्टगुणव-
लीयस्त्वस्यापि नामधेयत्वे प्रकारत्वमिच्छति कैचित् । य-
थाबुधैश्चैवाधिकरणे “गुणाग्निरावद्धत्वाभावकाशयो गुणोऽ-
परः । निरुक्तोऽपि नचैवम्यात्तत्प्राप्तये वुज्यते” इति ॥
तस्मिन्नाद्युक्तानावैकारः । उचिरासक्तस्यैव निरूपयित्येते ॥

(वैश्वदेवज्योतिरादिपदानां यथास्तंभं उद्भि-
दाद्यधिकरणविषयत्वोपादानम् । मौनदकस्य-
परिहारश्च)

सर्वत्रेत्यनेनैतदुक्तं भवति । यद्यपि “अथैव ज्योतिरथैव
सर्वज्योति”दिसत्र ज्योतिरादिपदे प्रथमनिर्दिष्टे त्र्यस्य क्रतुवा-
चकपदस्यमिच्छाहाराभावे तदश्रवणे विनियोगायोगात् प्रक-
रभेन च सिद्धरूपस्याविधेयोक्तम् “एतेन सहस्रशक्तिनेन य-
जेते”त्युक्तत्वावयवगतैतच्छब्देन पूर्ववाक्यगतप्रथमानिर्दिष्टानां
परामर्शेन ज्योतिरोपमानानुवादेनैतच्छब्दोपनीततया गुण-
परतावाञ्छा भवति ; तथापि तदनुवादने तेषां गुणानां सहस्र-
शक्तिगानाच्च विधाने वाक्यभेदापत्तेरिष्टापदस्यैव न गुणप-
रत्वम्, अत्रितु नामत्वमेव ; यान्त्रिकभेदापादगुणादेश्य
वर्मान्तरकल्पनसोचितत्वात् । एतद्विप्रयोगास्मिन्नधिकर्मे
तेऽपि ववाक्यान्तरेषु यदा तृतीयानिर्दिष्टं प्रतिपन्नमे, तदा
विचार्यन्त इति वार्तिके तद्व्यपदेशाधिकरणविचार्यते ज्योति-
रादिपदानाम्प्रागतः प्रतीयमानमपि तद्व्यपदेशादित्येका-
युक्तं मत्वा ज्योतिरादिपदानामुद्दिष्टाधिकरणेषु यथास्तंभं
निवेदो मक्षिप्यतीत्यभिप्रायेण न्यायमुधाकृता व्याख्यातम् ।
अतस्तत्रापि पूर्णं नामधेयत्वम् । एवं द्वाहोमवैश्वदेवादिप-
दानामपि नामधेयत्वं तद्व्यपदेशावयवे द्रष्टव्यम् । वैश्वदेवादि-
करणे तु तदेव वैश्वदेवपदसादृश्येण समाधोवदे । अष्टमे त्विदं
सिद्धयेव नामधेयत्वम् अर्धत्वादितिचाराय प्रसङ्गादुक्तमिति
न मौनदकत्वमिति । प्रयोगम्यात्तत्प्राप्तये सोमनाथेन श्ये-
नपक्षिणा ज्योतिरोपमानानुवादेन, श्रितोपपदे मक्षिप्यत्य-
दसोमोमीमक्षिप्यन्तः, सिद्धान्ते तु सोमद्वयकः सोमयाग-
निकृतिरिति स्पष्टत्वमोक्तम् ॥ इति पञ्चमं तद्व्यपदे-
शाधिकरणम् ॥

नशाये ऋषिर्वाचस्वेन राजिनपद्मोपशितिशिष्टगुणवर्तीय-
स्त्वेवापि न नामतेत्युच्येत, तदोद्दिष्टादिपदानामहकारेण गु-
णवत्त्वसिद्धयैव माताविदोः क्रियुषितिशिष्टगुणवर्तीयत्वेन ?
किंच विशिष्टविषयभावेऽपि न रानियस्य विकल्पः संभवति;
उद्दिष्टादिवाक्येषु यागाहुतापादानिदे, "सोमेन यजेते"ति
वाक्यस्य पूर्वप्रशयाश्रयणेन शुद्धयागविधानेऽपि तदानीमेवो-
पस्थितोपपदानयैक्यपरिहाराय कल्पितेवाहुतेन केनैव वा
विधिप्रत्ययेन स्ववाच्योपस्थितयागावृत्तयेन सोमे विहिते के-
नेन निराकाङ्क्षिते, यागेनैव मातृयमत्तोपासनाभिप्रायवि-
धानं संभवतीति तत्र ममान्तरविधानस्यैवावसिद्धेः नु विहरण-
नमुपशितिशिष्टगुणवर्तीयत्वे निराकाहुतापादानातिरिक्तमन्त्र-
विधिहरणमस्ति, तन्तु विशिष्टविषयभावेऽपि युक्तमिति ।
अतएव—तत्र विशिष्टविधिं भयंशङ्कणापरवा निरम्य यौगि-
कावादिनैव नामतत्माहरे साधितमित्यतस्तत्र विशिष्टविधिभ्यु-
त्पादनम् अपिच सप्रिष्टविधिषी अद्यगवर्गव्यवहारादि-
प्रष्टविधौर्विधेयविधौभ्योर्गुणवद्विधेयत्वस्य सप्रिष्टविधानार्थ-
स्य वक्ष्यसंभवा विप्रष्टविधानार्थं तत्साधर्म्यथाऽभ्युपगम्यन्त्याः
स्वादिति गुणपदं रिद्धसंभवासंभवायोगात् कश्चित् तद-
भ्युत्पन्नं प्रत्ययेन विशिष्टविधिः संभवतीति तदुक्तपूर्वपक्षस्य
सोमेन यजेतेत्येवमादिवाक्यस्यैवपि सम्भवादनैरगुणोपा-
दानमित्येववाक्यभेदापत्तिहेतुद्वयपूर्वपक्षविधानमभेदादिपक्षे
भाष्यकारस्य धर्म्यद्वयपक्षेनैवापादयेत् । अतः सत्रतत्त्वाद्गुणवि-
धानमभेदविचार एव युक्त इति ॥

(तत्प्रत्ययव्योयेनाभेदपदानाम्त्वोपपादनम्)

कथं तर्हि व्यायुधोक्तगुणधर्मूरे विधाने नामतापूर्वप-
क्षविद्धिरित्त आह—अत्रेति । अयमर्थः—यद्यप्या-
भेदवाक्ये भवतिवा सत्तामात्रोपादानाद्विधौमात्राभावात् तदव-
स्थेद्वयोपपादयत्वं वा नोपादानं; तथापि अत्रास्तार्थ-
त्वादपि प्रकल्प्य भूषातीक्ष्ण आचना पिनाऽनुपपत्तेः भावना-
धेयात्तस्यैव वा भावनाविधानात् तस्या च प्रथमात्ताष्टकश-
कपक्षोक्तस्यावस्थायासमये समुपपत्त्यभावात् वरणत्वरूपवा
अष्टकपालकश्चिकित्सा तस्या मातृनामं अत्रापि विशेषण-
त्वेननेकमिधितिसौगौरीवाक्ये तत्प्रत्ययव्योयेन नामधेयमा-
त्रेयपदम् । समवतिचात्र मन्त्रवर्णस्याभिदेवताप्रापकस्य स-
त्त्वात्तत्त्वव्यवस्थाः ॥

(मन्त्रप्राप्त्युपाधयोऽनन्यादृष्टत्वेनाभ्यासदृष्टत्वेऽपि
अनुष्ठानसादेष्टयात् अस्मिन्संघत्वादीनां आग्ने-
यादिविनियोगेन मान्यवर्णिकदेष्टताप्रति-
समर्थनम्)

अस्मिन्संघे पुरोयुवाक्याया "युवो बहस्ते"ति याज्याया-
श्चाधिकाराद्व्यप्रकरणेन स्थानेन वा अष्टकपालभक्त्यात्वा-
वगतैर्याहुतावनवत् युक्तमितियोगेऽपि देवताकल्पकत्वोप-
पत्तेः । अतएव—अव्यवमावाधिकरणस्याप्येवमवस्थस्य व्या-
येन नामताविदो कर्मव्यधिकरणद्वितीयान्तामिदोन्नापारपद-

प्राप्तत्वं करणवत्त्वमप्या नातुपपन्नम् । भवाऽधिकारस्तोऽह-
मात्रादिभ्यस्त्वितिहेपा कप्रस्य व मातृगुणपाठोपस्था मन्त्राणां
वैपरीत्यादपेभवात् कथं प्रथमस्य प्रथममित्येवं पाठकमात् म-
न्त्राणामन्त्रमिति दृष्टमम्; याज्यपठेयिशाखायां प्रथममाभेदस्य
पवादीपोमीयत्वेव मातृगुणमयप्राप्तत्वं मन्त्राणां पाठकमो-
पपत्तेः; सर्वशाखाभिप्रायेन विश्वसतश्चार्वाकैरित्येवनात्
धारावन्तरे मन्त्रपाठकमानाधानस्वानुष्ठानमप्यवस्थयाच ॥ "म-
न्त्रवस्तु गिरीये स्वादित्यत्र नु यत्रापि ध्युत्कमाधानं, तत्रापी-
ष्टविदिरुपादिता, ननु तावता सर्वत्रापि ध्युत्कमाधानमेवा-
सीति प्रमितव्यम् । यदपि वैतिरीयशाखायां ध्युत्कमाधानं,
तदप्यभीपोमीयान्तरे पठितमप्यप्येवम् "शितो वा एत-
यस्य यदमेयो हृदयमुपांशुयामः पादावर्गोमीय" इत्यनेना-
प्राप्तार्थत्वेन विधिकल्पनया स्वस्थानादपेक्ष्य अभीपोमीय-
मुपागवदपेक्ष्यमुपानावगतेऽनुष्ठानरक्षणस्थानकमात्रमुप-
माणां अभीपोमीयात्रवत्त्वेव गम्यानुष्ठानावगुणस्यात्रवत्-
वतिरिति धैर्यमुभयवर्तिप्रकारेणात्रवत्त्वमुक्तमप्याच ॥

(आभेय इति तद्धितस्य वैधताप्रमापकत्वज्ञा-
ज्ञातभिररसने)

नञ्—तद्धितस्य धर्मदेवताप्रपञ्चप्रमाणोपस्था वक्ष्यता-
त्वेनैव देवताविधानेन दुर्बलमात्रवर्णिकदेवताकल्पनं न युक्त-
मिति—याचयम् । विरोधे तत्राप्रकल्पेऽपि अविरोधेऽनेकवि-
धियोरुपादादृष्टत्वेन तद्धितस्य तत्कल्पकरवायोगात् । "सर्व-
नामिकस्तिष्ठा ढक् वक्ष्यम्" इति प्रादीक्यतीदेषु "तत्वेदं"
"तत्त्वापस" "सास्य देवता" "तस्य समूह" "तत्र मव"
इत्यादिसामान्यविधेयेषु अनेकेषु धर्मण्येषु उद्भवस्यस्य सार-
भादाभेदपदस्य सन्दिग्ध्यवत्त्वेन नियमेन देवताविधायित्वानु-
पपत्तेः । नामधेयत्वेन प्रभावान्तरवत्त्वादेव देवतातद्धितनिर्ग-
मोपपत्तेः । अतो युक्तैव मन्त्रवर्णोपदेवताप्राप्तिरिति ॥

(पूर्वमभिधोर्तितस्य धात्वर्थविशेषणस्य पश्चाद्-
वधार्थमाणस्य भावनावच्छेदकत्वोपपादनम्)

भावनावाक्यवच्छेदकधात्वर्थविधायो तद्वच्छेदकयोगव-
धात्वर्थोपपत्तेः देवतासंख्यकश्चित्तयागस्यैव पश्चाद्वगत-
स्यावच्छेदकत्वोपपत्तिः । इत्येव वाऽनुविदेष्टावक्ये भावना-
न्तरविधिपक्षे गुणधर्मव्यवस्थायैव पश्चाद्वगतस्यैव धात्वर्थस्या-
वच्छेदकत्वम् । अत एव "अविगीरायु"रित्यादौ अप्राप्ति-
फलत्वात्तद्विधेयव्यवस्थानुपपत्तिस्तदभावात्क्षान्तिर्धोर्तितया-
त्वर्थविशेषणस्य ज्योतिरादि नाभेदवधमिति पश्चाद्व्यवस्थादि-
याद्वेनासिदिष्ट्यवदेवतासंख्येन यागरूपविशेषनिर्माणमि-
ष्टम् । अतएव सिद्धान्त इव पश्चाद्वगतस्यैव यागस्य मूयानु-
लक्षणा भावनाविधानोपपत्तेर्युक्त्याभेदपदस्य नामत्वम् ॥

(प्रकाशकारामित्येवगुणवत्तुवावृत्तिरुपपत्तप्र-
योजनविनासेन पूर्वपक्षप्रयोजनान्तर-
सूचनम्)

नवाधानं नामधेयस्य नामिदयोवचनत्वं तथा अविद्वत्स्य-

भावनाविधानं वा । नन्वेतदस्ति; यत्तस्य क्रियारूपत्वा-
ङ्गीकारात् । अतश्च तस्मिन् सर्वकारकाणां भावनावदेव
दिनेव मत्वर्थलक्षणां विनैव च वैरूप्यं संबन्धोपपत्तिः ।
यागस्य च क्रियात्वेऽपि संबन्धसामान्येन भावनाऽन्यथो
न विरुध्यते । भावना वा वैवाक्यकरणवदतिरिक्त्य नैवा-
ङ्गीक्रियते । अतश्चादिद्रादिव्यपि सर्वत्र गुणविमित्तमेव,

तत्र कारकाणां अन्यथाः संभवति; धात्वर्थद्वारकाग्रणे तदपे-
क्षया तत्रैव तदवयवस्य युक्त्येवात् । अतः सर्वोप्यपि कारकाणि
भावार्थेनैवास्म्यन्वये । अत एव धातुकान्यतित्वात् न तस्य
कारकत्वम्, अपितु क्रियारूपत्वेनेति धर्मेण लिङ्गान्ते सक-
लकारकान्वितत्वात् किंवात्स्यैव सती प्रत्ययेनोपपत्त्ये, तथैव
धातुना ममापि क्रियारूप एवार्थ उच्यते । अत एव च भा-
वनावदेव कर्मत्वकरणत्वादिकृतवैरूप्यमपि । एवं च सकलकार-
कमिश्रितस्य धात्वर्थस्य संबन्धसामान्येनैवाभावः । “प्रकृति-
प्रत्ययो सहायं भूत” इत्यनुशासनमपि संबन्धसामान्यमिष्टा-
मम् । अत एव एतदनुशासनमप्येव निरुद्धलक्षणया सव-
न्यस्य सदाप्यतिथया भावम् । न च कारकातिरिक्तस्य नैव भा-
वनायामन्य इति निगमोऽस्ति; “एतस्यैव देवतीयि”ति
वाक्ये भावनायाधापि तदन्वयाद्दीवारात् । अथवा—प्रधा-
मान्वयादुरोधेन भावनायामेव कारकाग्रामन्यथा; तथापि
धात्वर्थस्य संबन्धसामान्येनैव तस्यामन्यवादेकस्मिन् यागे
गुणनिहिते कर्तव्ये फलनिष्ठे च करणार्थे अङ्गीक्रियमा-
नेऽपि धात्वर्थोपे सैन सैन रूपेण प्रतीयमानमात्र न वैद्व्या-
पतिरिति करणत्वेनावयवमात्र न तदन्वयार्थं मत्वर्थलक्षणा-
यापतिरित्यभिप्रेत्याह—**यागस्येति** ॥ भावार्थाधिकरणं अ-
तिरिक्तमसौ तद्विचारप्रवृत्तिरिति पक्षान्तरेणाह—**भावना चेति** ॥

(उदाहरणान्तरपरिस्थानेन धाजपेयोदाहरणा-
शयां, तत्र व्यापस्तुधाप्रकाशकारयोर्मत-
रुण्डनं च)

यद्यपि धाजपेयपदे बहुव्रीह्याप्रत्यये न मत्वर्थलक्षणाप्र-
सक्तिः, कर्मधारये देवपदस्य पूर्वनिपातापत्तिः; तथापि बहु-
व्रीह्याप्रत्ययेऽपि मान्यपदस्यो वाक्यः पूर्वपक्षेऽभिप्रेतः, येन
धाजपेयसुवन्तेनोपासं इयं गुणत्वेन विधीयत इति पूर्वपक्षा-
ग्रयेन भावार्थलक्षणाप्रसक्तिर्न सप्रकृतीरुपपद्यते, किन्तु वाजं
अर्थं वेपम्, यस्मिन्मिति मुराद्व्ययत् यत् कर्म तदेवाव्यय-
दार्ढ्येन विवक्षितमिष्टमिष्टाग्रयः । तथाच सप्तासैनेवान्यपदा-
र्थतया सुपदव्यतिथिद्वयमभिधान्यायेन प्राचीनैः प्रत्ययमत्व-
र्थलक्षणाजपेयोदाहरणमेव किमर्थं दर्शितमिति दाह्यं परि-
हरति—**धाजपेयेति** ॥

(गुणसूत्रप्रवृत्तिप्रयोजनम्)

गुणस्यानुरोधेनेति ॥ अथ “गुणत्वात् क्रिययो-
ने”ति गुणत्वं धाजपेयसाग्रद्वयकृतेन द्वयसाग्रदस्य सत्त-

वाक्यपेयोदाहरणं तु सूत्रे गुणसूत्रानुरोधेनेति प्राप्ते—
पञ्चतीत्यस्य धाजं करोति पाकेन करोतीति विवरणाद्-
धात्वर्थस्य कर्मत्वकरणत्वान्यतरकारकत्वेनैव भावनाऽन्यथाः ।
भावना च यथाऽतिरिक्ता तथा वक्ष्यते । अतश्चेतरकारकाणां
धात्वर्थान्वयायानुपपत्तेरन्यथोपपत्तिरिति भावनाविधानं सोमा-
दावङ्गीकृतम् । प्राचीनरीत्या वा मत्वर्थलक्षणा । अन्यथा

त्वादधिकविध्यन्तरस्य पूर्वपक्षे प्राप्ते सोमधर्माणां दीक्षोपसदा-
दीनामप्राप्तौ “सप्तदशदीक्षो वाजपेयः” “सप्तदशोपसत्कोवा-
जपेयः” इति दीक्षोपसदनुवादिक्रिदर्थानुपपत्तिप्रदर्शनायम् ।
तच्च वाक्येन एव संभवति मान्येनेति तदनुरोधेन धाजपे-
योदाहरणं च तु व्यापस्तुधाप्रकाशकारोपाधित्वेनैव ॥

(धात्वर्थस्य संबन्धसामान्येन भावनामन्यनिरासे-
न कर्मत्वकरणत्वादिनान्ययनिरूपणपूर्वकं सो-
मेन यजेतेत्यादौ सर्वत्र मत्वर्थलक्षणा
समर्थनम्)

यदि संबन्धसामान्येन व्यापभावनयोरन्यवस्तौ गुणकल-
योरैकस्याप्ययोग्यत्वाद्यामान्वयानुपपत्तिः । यागसंबन्धिवाक्य-
नायाः फलगुणाकाङ्क्षाभावात् । अतो यागकरणकभावनाया
एव साधनाकाङ्क्षितत्वेन तत्तदपेक्षेदान्वयो युक्तः । यदा पूर्णो-
क्तविरण्युत्पत्तीनामाश्रयतायाः धात्वर्थोत्तिरेकेण धात्वर्थस्य च
करणत्वस्यैवाव्ययतराकारकत्वप्रतीतिर्याद इतरा तत्रैव रूपेणा-
न्यथाः । विधिसमन्वित्याहारस्यैव धात्वर्थस्यानुपपत्तयः करण-
त्वेनैव यावदान्वयः । तदभावे पुरुषार्थत्वावयवौ वा कर्मदे-
नेनेति न एवम्यसामान्येनान्वय इति करणत्वेन भावनान्वये
पार्थिवान्वयत्वात् योग्यत्वात्, पठेनैवान्वयः स्यात्तु गुणेन
विधितममन्यत्वादेवैवत्यपि कथंचिद् कर्मत्वाभ्युपगमे गुणे-
नैवान्वयः, स्यात् फलत्वे । उभयस्वरूपावयवसंतीकरणं तु यु-
गपत् बोधे विरुद्धम् । मूलभाषास्य कर्मफलोपद्रवजनकत्व-
स्तीकारे आश्रितसंगो मान्यवेद इत्यभिप्रेत्याह—अत-
श्चेति ॥

(मत्वर्थलक्षणां विनोमयोऽनुपपत्तयोर्यानाम्य-
थै प्रसक्तयिद्वयिकत्वस्यरूपादिनिरूपणम्)

अवर्णलक्षणां विनैव ध्रुवोपयोग्योपागम्ये विरुद्धनिर्कृ-
यापत्तिमाह—अन्यथेति ॥ युगपत् बोधे हि धात्वर्थस्य क-
लयेः प्रयोजनत्वात् प्राधान्यं, तापसस्य तु धात्वर्थत्वेन
प्राप्त्यादौ सोपपत्तयर्थात् गुणत्वं प्रसिद्धमेव । आधात्वर्थस्य
च कृतुर्देवत्वं विना अनुपपत्तेरुपपत्तयानुवादकत्वं, अत्राप्तस्य
चोद्देश्यकत्वात् । अत्रानुपपत्तेरुपपत्तयानुवादकत्वं । एवं
सोपपत्तयः विधिरातन्त्रावयवत्वात्पुनोपपत्तयानुवादकत्वं,
उपादेनत्वस्य च विषयीयताद्विधेयत्वात्प्राप्त्यभिप्रेत्येव ताप-
सस्य गुणलोपादेनत्वविषयत्वं त्रिकं, धात्वर्थे प्राधान्योद्देश-
त्वात्तावयवं च विरुद्धैकलक्षणस्य निरुद्धम् । कर्मकरोधे-

(८ अधिवर्णम् ।)

यहिं ॥ यर्हिंराज्यपुरोडासादिशब्दानां संस्कृतेषु त्रया-
दिषु शास्त्रस्य प्रयुज्यमानत्वाद् यूपान्दिशब्दवर्त्मस्वराम्ना-
याचित्वे संस्कारविशिष्टयुक्तादिवाचित्वे वा प्रत्ये—

जाति विहाय वैरूप्यप्रयुज्यमानत्वात् संस्कार विनापि

(पूर्वाधिकरणेन यर्हिंराधिकरणस्य संगतिरूप-
निरूपणपूर्वकैतदधिकारविषयप्रयनिरूपणम्)

पूर्वाधिकरणेषु तापवादे वनेमानत्वे साधिते प्रसङ्गादव्य-
भिपयनात्तामसिधेयविचारेण गुणविरोधविधिविचार इति प्रा-
सङ्गिणीं प्रकरणसङ्गतं तथा आमेयादिशब्दानां देवतोद्देशक-
द्रव्यत्वात्तामस्यप्राप्त्यस्य क्रियमाणसंयन्धनमित्येतदेवताविशिष्ट-
व्यवहारिकात्मकत्वादेव क्रियानिमित्तत्वेऽभिहिते यर्हिंरादिशब्दानां
संस्कारात्मकक्रियानिमित्ततास्त्युत नैति विचारत्वात् बुद्धित्वा-
नामिहामनन्तरसङ्गतिं च स्पष्टत्वाद्भवविधायं सङ्गतवलीय
स्यादिरूपपूर्वपक्षहेतोः संस्कारनिमित्तत्वे गौरवापत्तिरूपसि-
द्धान्तहेतोश्च दुष्ट्यत्वात्सुगुणतयर्हिंराज्यपदस्य उपलक्षणत्व
चाभिप्रेत्य निषयप्रयप्रदंनपूर्वक पूर्वपक्षमाह—यर्हिंरा
ज्येति ॥

(यादिकप्रतिपक्षाय यर्हिंरादिशब्दानां संस्कृतपर-
त्वोपपादनम्)

शास्त्रसौख्येनैव शास्त्रस्यानामसङ्कृते प्रयोग वीत्त्वधिक-
रणन्यायेन बाध्यते । इतिचछास्त्रस्यानामसङ्कृते प्रयो-
गश्चाश्वलाधिकरणन्यायेन याज्ञिकप्रतिपक्षाय बाध्यत इति
शास्त्रस्यपक्षं बाह्यिकप्रतिपक्षपरतया सूचितम् । एवंचास-
ङ्कृतप्रयोगस्य प्रादेशिकत्वेनाशित्यस्येन तद्वैकल्यात् साह-
स्यस्योपपत्तेर्न यादिकप्रयोगस्याभिगीतत्वापादनसम्भत्त्वमित्यर्थं

(यूपान्दिशब्दानामिव संस्कृतवाचित्वस्य यर्हिं-
रादिशब्द उपपत्तिः)

ननु 'यर्हिंराज्येति' 'आज्यमुत्पुनाति' 'पुरोडास प्रभव-
ती' 'सादिशब्दादिषु यर्हिंराज्येति' 'संस्कारविधानादुद्दे-
शनां लवनादिष्वस्तानां त्रयादीनां पूर्वावगमे संस्कारवि-
धिवैयर्थ्यम्, अनवगमे त्देहस्यत्वानागत्यं पुनरा तद्विधाना-
नुपपत्तिरिति जातिवाचित्वमेवोपपद्यते इत्यत आह—यूपान्दि-
शब्दयदिति ॥ अथा पक्षश्च तद्यतीति प्रहस्यं शुभे तत्र यत्त-
क्षतिं तदुपपत्तिं विपरीतवचनव्यक्त्याप्रवणेन छेदनसङ्कृत
पक्षान्नानतरं यूपशब्दस्यावशीयते, एवमिहापि 'दर्शं स्तुणी-
ते'ति यर्हिंस्वरामे मये कृतवाचिदर्शवद्दर्शनात् यर्हिं-
शब्दस्य यनुनाति वद्वर्हिंरिति चर्चनव्यक्त्याप्रवणेन खनादि
सङ्कृतज्ञानात्मत्वाभावात् 'पिष्टानि सयोजति' 'पिष्टं क-

च स्तोके 'यर्हिंराज्यं गावो मता' 'आज्यं यज्ये' 'पुरो-
डासेन मे माता प्रहेर्य' वदतीत्यादौ प्रयुज्यमानत्वादव्य-
मिचाराद्विषयवाच्यं त्रयादीनामिवाचित्वमेव ॥

प्रयोजनं तु यूपान्दन्तरणवैयर्हिंरादौ पूर्वपक्षे संस्काराण,
सिद्धान्तेनेति ॥ ८ ॥ २४ ॥ इत्यष्टमं यर्हिंराधिकरणम् ।

रोती'ति श्रवणाच्च पुरोडासशब्दस्य प्रयनादिसङ्कृतविधि-
शब्दानांत्वावधारणादुत्पन्नानादीनां च यद्यपिदृष्टविषयशब्दस्य
स्वाव्ययसङ्ख्येतिपयनादिसङ्कृतपृथगनामत्वावधारणायुपादिबद्ध
चनव्यक्तिविषयवाच्यप्रवणेन संस्कारमिधिवैयर्थ्यमित्यर्थः । आदि-
पदेनाहवनीयपदसम्प्रदाह । तथापि यथा नापृष्टातिविशेषणन्या-
येन यूपान्दिपदानां सङ्कारोपेयं राति । अथवा—सङ्का-
राणामनेकत्वाद्नेवरातिरूपव्यापत्तेस्तद्विशिष्टराज्येति मत्त-
भेद तद्विशिष्टराज्येति मत्तभेद सूचयितुं यावत् ॥

(जाति विहायाप्रयुज्यमानत्वेन जातिवाचित्व-
मेव यर्हिंरादिशब्दानामिति सिद्धान्तः)

यं यर्हिंरादिशब्दानां संस्कारविशिष्टवाचिप्रवृत्त्ये राति,
गौरवापत्तेः, अत एव न संस्कारोपपत्तिः । अतजातिमतिं च
सङ्कृतेऽपि प्रयोगाभावाच्च । एवं तस्यपि यदि संस्काररहिते
प्रयोगे न स्यात्ततो नैवतन्मन्त्रादिसङ्कृतं तद्विचिताऽङ्गीकृत्येत,
अस्ति च तथापि प्रयोगः । अत एव एतादृशप्रयोगस्य यूपान्-
दिष्यभावात् स्वीकृत्य एव संस्कारवाचित्वम् । जातिमपवाह्य
प्रयुज्यमानत्वेन शास्त्रस्य सह तितोयाभावाच्च शास्त्रस्यप्रतिपक्ष-
ाऽपि बाध्य इति तदनुरोधेन च न चनव्यक्तिवैपरीत्याप्रवण
मुक्तमित्यभिप्रेत्य सिद्धान्तमाह—जातिं विहायेति ॥ वैर-
पीत्यनेन विरोधो दर्शितः । प्रयोजनं नैवयति ॥

(यर्हिंराधिकरणपूर्वोत्तरपक्षप्रयोजननिरूपणम्)

संस्कारवाचकानां पदद्वयात् खलेवाहत्या यूपशब्दस्येव ना-
मातिदेवेन संस्कारप्राप्त्यत्वात् संस्कारवरणमित्यर्थः । एव
यूपान्नाशयत्ये । तथा ज्योतिषोपासप्रवणं होमपक्षोत्तराकारो
'रोहिणाम्या' वै देवा खर्गं लोकमायति'त्यादिवाऽहोरात्रदेव-
नावे होमद्वये मिहिते रोहिणाम्याऽपुनोरात्रद्वयस्य द्वयत्वेन
विधानात्प्राप्तिप्रवृत्त्याहंभस्याधिप्रयणमात्रानुप्राप्तेर्पीतराज-
स्वराजानुष्ठानं सिद्धान्ते । पूर्वपक्षे तदनुष्ठानमित्यापि हेयम् ।
अत्र योत्तराधिकरणप्रयोजनवद्दर्शनं स्तुणोतेति मन्त्रे मंदि-
चरी शुद्धीरूपदत्तवैवोदाहृतप्रयोजनान्तरातिरिपि दृश्यम् । एत-
त्पिद्वजातिवाचित्वमद्वीकृत्यैव यर्हिंराज्येनां आज्यप्रधानताधारण
यर्हिंरिर्भाष्यत्वायुपादन्तरणार्थवर्हिंरिति तद्व्यप्रतिमासङ्गं नि-
राकृत्यते इत्यपीनदृश्यम् ॥ इत्यष्टमं यर्हिंराधिकरणम् ॥

नृपपतेतांमधेयत्वमेवोद्दिदादीनाम् ॥ ६ ॥ २२३ इति पष्ठं । विशिष्टविध्याक्षेपाधिकरणम् (वाजपेयाधिकरणम्) (७ अधिकरणम् ।)

तद्गुणास्तु ॥ “आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां योजे-

त्यस्यन्यायेन नामधेयत्वं नाशुलभम् । यद्यपि बहुब्रीहौ अन्य-
पदार्थत्वक्षणापरया नामत्वाद्यवयवमपि लक्षणायादकम् ; त-
थापि तस्या निरुद्धत्वेन पदार्थबोधोपेक्षया जातत्वात् शुक्ति-
त्वात्वेन पदान्तरसामानाधिकरन्ध्वत्वेन वाक्यार्थलक्षणातो
ज्वायस्त्वमिति व दोषः । यदा तु मङ्गुफतीत्या पूर्वपक्षेऽपि
बहुब्रीहिरपि, तथा तु तुल्यवदुक्तित्वात् कोऽपि दोषः ॥

(तत्प्रत्ययन्यायेन वाजपेयनामत्योपपादनम्)

अतो युक्तं तत्प्रत्ययन्यायेन नास्त्वयम् । संभवति च सप्त-
दशानां प्राजापत्यसोमप्रधानां विशेषत आन्नानवद् प्राजाप-
त्यानां सप्तदशं घृतमहान्, एकातीति विशेषत आन्नानाद् सोम-
प्रधानां आहवनीयाभ्यर्चकैर्दक्षप्रचारवद् घृतमहानां मात्रा-
लीये प्रतिप्रस्थातृनामसूक्तवृत्तप्रचारविधानाद् घृतमहैरपि वा-
जपेययागान्मासाद् तत्प्रत्यन्यायः । तत्र च मात्रांलीये घृता-
प्रधानमनुकम्पनमात्रं कृत्वा वाजयतां भक्षणं होमोऽपि वेति
यक्षयैरपि यागान्मासे न विवादः । एवं स्थिते यद्यपि च
साक्षाद्घृतासंघनिर्धार्य दागे न प्रतिद्वम् । तस्मात् “सप्तदश-
घृतमहान्, एकाती”त्यनेन प्रहणवत्कृतानां घृताणां विनियो-

मास्यं चाध्युतो भवतो”त्यादौ आग्नेयवन्दो गुणविधिः कर्त-

यापसेया तेन मधुप्रदं निष्कीणाति, तं घमद्वग्ने सपात्रमिति
शययशुस्या सुराप्रतिपदकर्तृपूर्वदत्तस्य हिरण्यपात्रस्थमधुमहस्य
सुरामहणिकमार्थत्वेन विनियोगात् मधुमहस्यापि च स-
पात्रस्य ब्रह्मसंश्रदानेन दागे विनियोगात्परंपरया दागे घृता-
संघनिधत्विदिदिति पूज्यपादानां कौत्सुमे सुरासंघिमत्तोप-
पादनप्रयासकरणं वृषेव । यद्यप्यर्माशोमादिपरयद्वजपेदे
बृहत्सामकस्य विष्णो इत्यस्यानृषि वाजपेयस्योत्तरस्यान्ते आ-
न्नानातेनैव ऋतुसमाप्तेः वाजपेयस्योत्तरसमाप्तिमत्त्वेनैव वा-
जपेयपदप्रश्रुतिः शक्यते एव बह्वुः, तथापि “प्रजापतिरका-
मयत् वाजमाभुयाद्, खर्गलोकमिति वा एतं वाजपेयमपश्य-
द्वाजं पेयो वा एष वाजपेयः एतेन सूर्यं लोकं आप्नोती”ति
सावित्राद्वग्ने अर्धवादे वाजकृत्वापेयत्वयोगेनैव वाजपेयस्य ब्रह्म-
निर्घषवाद् वाजं पेयमस्मिमिति योमायं सैव अनुसरणं नीमा-
सकनामिति न्येयम् । प्रयोजनं पूर्वपक्षे व्यक्तवैऽपि इत्य-
वधारदयेन बलवतैरिदमिच्छन्तः सिद्धान्ते स्पष्टवाचं नोक्तम् ॥

इति पष्ठं विशिष्टविध्याक्षेपाधिकरणम् (वाज-
पेयाधिकरणम्)

(पूर्वाधिकरणेनापवादिकसंगतिनिरूपणम्)

आक्षेपप्रमाधानार्थमपि पूर्वाधिकरणस्य नामतासाधक-
त्वादक्षेपप्रमाधानार्था साधितस्य नामत्वस्यैव सिद्धान्तेऽप-
वादकरणत्वात् आपवादको सङ्गति स्पष्टत्वादनभिप्रायं विपय-
पाकप्रदर्शनपूर्विकं चिन्तां दर्शयति—आग्नेयोऽष्टाक-
पाल इति ॥

(प्राशुतयैशतवाक्यान्तरप्राणामन्येतदधिकरण-
विषयत्वम्)

आदिपदेन “असीधोमीममेकादशकपालं ऐन्द्रं इत्यमावा-
स्या”मिति प्राशुतानां “आग्नेयं यम” “ऐन्द्रं घृतोदरा”
इति वैशुतानां च वाक्यानां संग्रहः ॥

(आग्नेयनामतगुणविधित्वपरत्वनिरासेन सर्व-
विशिष्टविधिपिपयत्त्वमेतदधिकरणत्वेति न्या-
यसुधाकारमततत्त्वज्ञपने)

अथ न्यायसुधाश्रुता—“आग्नेयपदस्याष्टाकपालादित्य-
वमानाधिकरण्यात् कर्मप्रयागध्वजान्मन्त्रतस्तु विधेये स्म-
रि”त्वधिकरणे पश्ये आग्नेयासीधोमीयको. ब्राह्मणकमपिच-
यंयेन मन्त्रकमागतस्य इत्यवमानत्वेन कमपिमुक्तमन्त्रात्त-
वात्तुल्यमिमुक्तानां च मन्त्राणां स्मार्थत्वमवकस्यकत्वाभा-
वात् मान्दवनिर्दिष्टकत्वात्प्रयानुपपत्तेः इत्येतत्तात्पर्येणोक्तं
यागस्य कर्मपिमुक्तकत्वात् “दिवं चतुर्णां करोती”त्यादिन्य-
महास्य च इत्यभिप्रायेन कर्मनामात्वेष्टत्वाभिप्योक्तमेव-

नापि नामतासङ्गात्पुपपत्तेः न नामत्वचिन्तां युक्ता; अतः
पूर्वाधिकरणे तन्मन्त्रसङ्गात्पुपपत्त्या विशिष्टविधौ निरस्ते क-
चिदपि तर्हानावृत्तेन प्रत्ययेन विशिष्टविधिर्न घनमद्योत्तराद्व-
विशिष्टविधियुत्पादनयैवैतदधिकरणम् । तत्सुप्तादनस्य चो-
त्तरविशिष्टगुणवलीयत्वविधिः प्रयोजनम् । तस्य नामता ।
सोमनिशिधे सुतप्ये घृताजुवाहाउभवाभ यनित्रादित्तरेलुद्भि-
श्वेदेनामता सिध्यति । ध्रुवेन तु प्रत्ययेन घृदं वागं विषागो-
पपदानर्षस्यपरिजिहीर्षया तदसंविधानासुतप्रत्ययान्तर-
कल्पने श्रुतसंवादादित्यल्पेन घृदवाभावात्प्रादेनोद्भिदोमयोर्बि-
हितयो. तुल्यवत्त्वेन विकल्पोपपत्तेर्न नामता सिध्यतीति
नामपेयत्वं द्रव्यविशुतिविधिद्विभुत्वात्पदेन प्रयोजनम् ।
एवंच सर्वत्रापि विशिष्टविषयः सदाहरणमिति साम्प्रतिक-
योर्गुणविधिनानामधेयचिन्ता पूर्वापवादत्वेन सङ्गतिं बन्तुं कृता ।
अथवा—गुणविषयसंगति स्थिते वैदग्ध्यैरतिहरात संगम-
मादेन नामत्वमुक्तम् । एतदधिकरणं तु विशिष्टविधियुत्पा-
दनमात्रार्थत्वेनैवेति—उक्तम्, तदयुक्तमिति सूत्रविशु-
यमाभाप्यवार्तिकं गुणविधिः कर्मनामधेयमिति चिन्तायां नि-
वेदितम् । अयमाश्रयः—न तावदत्र विशिष्टविधियुत्पा-
दनं नामत्वमिच्छते सङ्गतम् ; उत्तरातिशयगुणवलीयवर्तिण्या
विशिष्टविधिर्नामास्य घटनोक्तव्येऽपि घटनीयत्वेन वापि-
बधायकवृत्तिविशिष्टकर्मनात्सर्वैर्भेदादिवाक्येनैव वापि-
प्रितिविनिर्वाहसंग्रहेन नामतायामपवादश्चात्र, यदि वापि-

(१० अधिकरणम् ।)

तथा ॥ “निर्मन्थ्येनेह । पचन्तीत्यत्र निर्मन्थ्य-
दस्य एवंवत् सस्तरावचित्वे निर्मन्थ्यमानस्य पक्ष्याम इति
वैयर्थिकप्रयोगेन निरस्ये मयनकर्मत्वस्य शाकसाधनीमू-

(पूर्वाधिकरणेन निर्मन्थ्याधिकरणसंगतिः तद्व-
देव सोपपत्तिकपूर्वपक्षद्वयस्य च निरूपणम्)

पूर्ववदेव प्रकरणसंगतिं सूत्रगततत्वाशब्दमुचिता तथैव
सारमुचितामातिदिशिही चानन्तरसङ्गतिं सप्तमस्य स्पष्टत्वादन
मिश्रावाचित्वमन्यकरणगतं वाग्यमुदाहृत्य पूर्वाधिकरणवदे-
वापपक्षद्वयं पूर्वपक्षद्वयं पूर्वपक्षत्वेनाभिपद्यते—निर्मन्थ्येति ॥
पक्षौ अभिमन्यनशक्त्वविधानाद्यत्रकमन्वनस्य “जातायानु-
हो”ति प्रेषितेन “मयनवशेषे इति मन्त्रेण प्रकृतानादिस-
स्काराणां च विहितत्वात्संस्कृते यद्वा शास्त्रस्याना निर्मन्थ्य-
शब्दप्रयोगात् सस्कारावाचित्वमित्याद्य पक्ष इत्यर्थः । एतेन—
सस्कारानिमित्तात्वात् निर्मन्थ्य एव विधीयते इति प्रकाशकारी-
कम्, अथवा—पश्चादपि सस्कारविधानाद्यर्थान्नप्रकृतसस्का-
राणामपि विनिगमनाविरहात्, पाक्षसस्काराणामपि धाव्य-
त्वमिति सोमनाथेनोक्तम्—अपास्तम्, आपानकृतसस्कार-
विशिष्टे क्वचिदपि याज्ञिकानां निमन्थ्यशब्दप्रयोगस्यादर्शनात् ।
अत एव चादुर्मांसातिशयादितु पचुत्वनिर्मन्थ्यशब्दप्रयोगो व-
र्जितः । द्वितीयं पूर्वपक्षमुपपादयितुं आप इत्यपि—निर्म-
न्थ्यमानत्वेति ॥

(पूर्वाधिकरणमतार्थतादाशुतत्परिहारौ)

ननु पूर्वाधिकरणन्यायेन कर्मत्वयोगेनैव तच्छब्दप्रत्यु-
पपत्तापत्तिरिक्तकालत्वेन प्रमाणमावात् न च जातिवाचित्व-
पक्षोपादानम्^१ तेनैव च गताधत्वाधिकरणान्तरात्मनैवैवर्थ-
वेत्याद्याह्वय निरसितुमाह—मयनकर्मत्वस्येति ॥ निम-
न्थ्यशब्दस्य “कृहोर्णद” इति सूत्रादुपपत्तिर्यथाप्युक्त-
प्रत्ययान्तत्वेन मयनकर्मत्वापरपक्षोपपत्त्यस्य व्याप्यत्वस्य प्रयोगस्य
मयनानिपते यागसाधनीमूलेऽप्रावभावेन सस्कारवदेव व्य-
भिचारित्वात्, प्रतिषेधं चाभ्यादिसर्गागम्यस्योपपत्त्यप्य-
यान्वा परिमाणप्रकाशभेदेन भेदात्, स एवम्य चद्विरेष्टि प्र-
त्यभिज्ञायाश्च सत्तादीमस-तान् तन्त्येतादयुपपत्तेर्यथासाधन-
त्वात्पाकसाधनीमूलाभेदेनैवैवमभापि मयनव्याप्यत्वासमवेन
विनष्टे विनाशयोग्यताश्चाभिपद्यते मयनव्याप्यत्वाभावात् सो-
गस्य व्यभिचारित्वम्, प्रोक्षणमापन्नत्वस्योदासीनाद्य योग्यताया-
स्त्वत्वात् वैयर्थ्यमिति विशेषप्रमाणमाधिकरणान्तरारम्भः । अत-
एव जातिवाचित्वपक्षपक्षमिति लिख्यते ॥

(मयनप्रयोग्यत्वरूपयोगस्य नवनीतेतिप्रसङ्ग-
इति भवदेयमतानुवादः । तन्मतनिरासश्च)
अतिप्रसङ्गादिति । एतच्चातिप्रसङ्गापादनं भवदेवो-
क्तिमतिरित्येवम् । खं चात्र नवनीतस्य मयनकर्मत्वा-

तेऽप्रावभावेन मयनप्रयोग्यत्वस्य च पाकनवनीतादावपि
सस्तेनातिप्रसङ्गादतिप्रयोग्यताभित्त्वात्तन्त्याप्यभाविना-
चित्वेति प्राप्ते—

एवयोगस्यातिप्रसङ्गेन यत्र प्रयोगाभावेन सत्तावयवाभावेन इत्य-
समवेन व्यतिरेकव्यभिचारस्य योगिकत्वसमभ इति विशेषा-
पद्धा प्रदर्श्य योगस्याप्यस्यमित्युक्तम् । यस्तुतस्तु—निम-
न्थ्येनेति प्रवृत्तावाप्ये निमन्थ्यशब्दो न “मन्थ्य विद्योऽन” इति
दृष्टादिप्रमाणपरपर्यायविद्योऽन्यायकमयधातोर्निष्पन्नं, तस्य
प्रवृत्त्यभिप्रायवैनाप्रावसमभान्, अपितु “मन्थ मन्थन” इति
कदाचिदपि पठितान्मन्थनसाधनदृष्टादिभ्रमणव्यावर्तनापरपर्या-
यमन्थनायांशुपि न । अत एव “मन्थ्य विद्योऽन” “मन्थ-
मन्थये” इत्युपदेशोऽप्येव उपपद्यते इति नान्तरनिमन्थ्य-
शब्दस्य नवनीतादावपि प्रसङ्गापादनं युक्तम् ॥

(वैयुताद्यशयप्रसङ्गेन योगार्थासंभवं इति न्या-
यमुपपत्तयितुं)

या तु न्यायपुष्पाहृता वैयुताद्यशयव्योः मयनजन्मत्वशक्ते-
रप्यभावात् पूर्वव्याप्यत्वस्यैव विशेषापद्धा दर्शिता, सा “वै-
युतास्याभिधातोऽप्यस्युक्ता” तादिकम्पना । निवृत्तौ वार्ताप-
त्ताश्रिमन्थ्योऽभिनव कश्चित् इति भाव्योक्तप्रयोगकताक्षेप-
भातिरेकं वैयुतादीनां निर्मन्थ्यशब्दानभिधेयत्वसंनिकेत्यत्र
निमन्थ्यशब्दाप्रसक्तिकामादावयवकारणत्वस्येनैव तदाशङ्काया-
भातिरेकविरोधेनायुक्तत्वात् दृष्टिता प्रकाशकारित्युपेक्षिता पू-
ज्यपार्द ॥

(अरणिप्रयोग्यताभित्त्वात्तन्त्रातिताचित्वे अ-
न्वित्यसामान्यत्वपरमिति प्रकाशकाप्यतस्य
वार्तिकविरोधेन खण्डनम्)

द्वितीयं पूर्वपक्षमुपसर्जति—अरणिप्रयोग्येति ॥ वि-
हितमन्यनपन्थे संस्कृतेऽपि तत्वाऽविहितमन्यनमन्ये पाका-
योगी चाग्नित्वाभावात्तत्वात्तत्वात्पादुमशानुवर्तनीयास्यस्य एव
निमन्थ्यशब्दवाच्यत्वात् अपि व्यभिचारः ॥ यस्तु—
प्रकृतकारं अन्वित्यस्योपपत्तिर्भव्युतादीनां अभिधेयताविदे-
तद्विषयोऽपि “निमन्थ्यमानत्वे”ति प्रयोगो विनैव गौण्या सु-
ख्यवैव कृत्वाऽभ्युपगम्यमानो”न दुष्यति—इत्युक्तम्, तत्
व्ययमेव न्यायशुभाह्वयितवित्येवागहानिरासार्थं एवं वार्तिक-
विरोधस्य प्रदर्शितत्वात्तत्र निर्मन्थ्यशब्दाप्रयोगादेव तत्साधार-
णाभित्त्वात्तन्त्रातिताचित्वं नानिमादाव्यं धातिवाचित्वपक्षोपपादनस्य
तत्रापि प्रयोगोपपत्तेरुक्तत्वादयुक्तमिति सूचितुमरम्भ-
न्तरपदयोरुपादानम् । एवञ्च “निमन्थ्यमानव पक्ष्याम” इति
प्रयोगो मयनमात्रजन्यत्व एव नन्वतितायाच्यमाधेऽपीत्या-
शयः ॥

नामधेयमिति चिन्तायां अग्नेर्मन्त्रवर्णोदेव प्राप्तत्वादास्येषपदं नामधेयम् इति श्रुतिः—

पुरोडाशकर्मिकाया भावनाया मन्त्रप्रेक्षाऽभावान्मन्त्रस्य च तत्राग्नौयत्वाद्योपांशुयाज इव मन्त्रस्य देवताकल्पकत्वम् । मन्त्राधारपट्टाचनिको विमियोगो मन्त्रस्य, येन तत्कल्पकत्वं संभाव्यते । न च मन्त्रस्याष्टकपालकर्मकभावनाऽङ्गत्वे प्रमाणमस्ति, प्रकरणस्य उपांशुयाजादिव्यवस्थितिश्चिह्नत्वात् । नापि क्रमः, ब्राह्मणपाठनन्मापेक्षया मन्त्रपाठक्रमवैप-

प्रयोजनकमनव्याजेन इक्षंमिष्यते । यत्तु—प्रकाशकारे “श-
म्रेयं चतुर्धा करोती” तत्र अग्नेयकर्मण्यधुनांहरणार्थमवे-
ऽपि चतुर्धादितिः प्रयोजनम्—इत्युक्तम्, तत् “पुरोडाशं
चतुर्धा करोती”ति शास्त्रान्तरत्वापरांशुद्वारेणामेवपदस्याग्नि-
देवतोपलक्षितपुरोडाशपरत्वावगमेः पुरोडाशस्यैव चतुर्धाकर-
णरूपविभागविधिप्रतीतिर्युक्तमिति द्वाितं कौस्तुभे । अतो
न्यायमुपाकुपादादितसफलद्वयपरिहारेण शुद्धो नामधेयत्व-
पूर्वपक्ष इत्यभिप्रेत्योपसंहारः—आग्नेयपदमिति ॥ आग्ने-
यपदगतीयोर्मीयपदानामनुपलक्षणम् ॥

(अग्नौयत्वात् वाचनिकवित्तियोगाभावाद्योपांशु-
याजायादिविधिव मन्त्रसंबन्धासंभवात् मन्त्र-
वर्णिकदेवताप्राप्तेः सारवाद स्याममधेयम् । नन्वेतदस्ति,
अष्टकपालकर्तृकमवनेनाक्षिप्तया भावनायां अष्टकपालस्य
कर्तृत्वेनेवान्वयात्, अष्टकपालोत्पत्तिजनकस्यापारकूपेर्गनाष्टा-
कपालभावना विधेया, ननु सिद्धाष्टकपालकरणिकनिर्धारित-
भारत्थयिषोवाचिह्ना यागादिभावेति तस्यामन्यादिदेवता-
प्रकाशकस्यानुपांशुयाजमुपलक्ष्य कथमन्यन्यवानुपपत्तेर्याजानु-
याकमासमाप्तमासहृत्तुकिं नान्यथैव विमियोगात् अनुष्ठानल-
क्षणस्यानवाधायाष्टकपालभावनायां प्रति प्रमाणभावात्मात्रवर्ण-
कदेवताप्राप्तेरसंभव इत्यभिप्रेत्य सिद्धान्तमाह—पुरोडा-
शकर्मिकेति ॥ उपांशुयाजे तु प्रत्यक्षयजिष्यनयासत्त येन्य-
तया स्थानेन मन्त्रानुपपत्तेर्युक्तं मान्त्रवर्णिकदेवताकल्पन-
विधिभिरेव वैषम्यं दृष्टमित्यु नोपांशुयाज इवेति व्यतिरेक-
श्रान्तोपादानम् । ननु शरणत्वात्कारक्यैवनापि “इन्द्र
ऊर्ध्व” इति मन्त्रस्याङ्गानुमेयतयोरभावेनान्वयायोगात् कथं
तदन्वयेन देवताप्राप्त्या यागवत्पनमित्याहङ्गं परिहरन् वैष-
म्यमाह—नचेति ॥ तत्र लिङ्गादन्वययोगोऽपि “इत्यापात-
मापाययती”तीति करणेन शुद्धैव विमियोगान्वयानुपपत्त्या
देवतायागयोर्द्वयोपि कल्पत्वात् कारणं च होमत्वकल्पनेन
विरोधापादानाग्रमतोपत्तिरिति वैयर्थ्याभिलषः ॥

रीत्यस्य पञ्चमे चद्वयमात्रत्वात् । अतन्तत्प्रत्यन्यायाभावात्ता-
मत्वानुपपत्तेर्द्वयदेवतोभयविक्षिप्तभावनाविधिप्रतीतिरस्य च
यागमन्तरेणानुपपत्तेर्भूधातुना तद्वक्षणात् सकलविशेषगवि-
क्षिप्तयागभावनाविधानेन अर्वादिशेषोपपन्नानामपि विधिकल्प-
नात् गुणविधिरैवाग्नेयशब्दः ॥

प्रयोजनं “आग्नेयं यव” इत्यादौ नामातिदेशोनाग्नेयविध्य-
न्तः पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते ॥ सात्त्विकविध्यन्तः ॥ ७ ॥ २३ ॥
इति सप्तमग्रायेयाधिकरणम् ।

(पूर्वपक्ष्यापादितसकलदोषपरिहारेण सिद्धा-
न्तोपसंहारः)

पूर्वोक्तीत्या मन्त्रपाठकमोपपत्तावपि अग्नौयत्वादेव मन्त्र-
त्वस्यानुपपत्तिमभिधाय पूर्वपक्ष्यापादितानेकविधिमित्तक-
योर्वपरिहारेण सिद्धान्तमुपसंहरति—अत इति ॥ इत्य-
देवतेति ॥ आग्नेय इति तद्विदेव देवतात्वविशिष्टव्याभि-
धानादष्टकपालपदस्य “ये पुरोडाशं कर्म भूतं सर्वस्तम-
इव” इत्यर्थवादावपत्ताद्यानच्छिन्नकपालसंस्कृतपुरोडाश-
व्याप्यत्वस्याप्राप्त्यर्थत्वादर्थवादमभिवाहारात् सतो केचि-
कल्पनिषेधेन विधिभावनयोः प्रतीती तस्या भावनायां पुर-
न्यापारकूपार्यां अष्टकपालस्य कर्तृत्वानुपपत्तेः प्रपन्नया कर-
णत्वलक्षणया अष्टकपालस्य करणत्वेनाग्नये अभिदेवतात्वसापि
च कारकत्वेनाग्नये सकलकारकविशिष्टाक्षिप्तयाकिंचिदात्वर्थ-
करणत्वेष्टासात्वान्यभावात्तदेव शुद्धे पञ्चादपि तमभिवाहृतदेव-
तात्वस्य यागमन्तरेणासंभवाद, भावनापेक्षितस्य भावधर्मस्य
यागत्वावधारणेऽपि शास्त्रत्वसिद्धिर्यै भूधातुना यागलक्षणवा
यावद्वाऽन्योपात्तविशेषणविशिष्टैकयागभावनाप्रधानात् शुतस्य
प्रत्यवस्थापितिसाक्षः । विशेषकविधिकल्पनाकृतं च गौरवम-
न्यतो प्राप्तत्वादुपपत्त्या न व युज्यते । न च तद्विदस्य देवता-
विधायकत्वे लिङ्गादेव मन्त्रप्राप्तेः मन्त्ररुमात्रानवैयर्थ्यम्,
अग्निर्मुपैति मन्त्रविशेषप्राप्तये तत्सार्थक्यात् । अत एव यत्र
“कपालेपु श्रपयती”त्यादिना प्रमाणान्तरेण कपालानां तद-
धिकरणत्वस्य थपत्वात्तद्वैयर्थ्यविशेषस्य च प्राप्तिः, तत्रोप-
तिवाक्येऽपि तद्विशेषविधिकल्पनासौ च तत्कृतं गौरवम् ।
नर्चैव अष्टवस्य प्रमाणान्तरप्राप्तेः एमादानावपत्त्या भावनाया
योगेन वैशिष्ट्यासंभवाद कपालानुवादेनाष्टवस्य यागस्य च
विधाने धान्यभेदः, एकप्रसरततामात्रया प्राप्तानामपि क-
पालानां विविधविशेषप्राप्तविशेषेणविधिकल्पकमिषानोपपत्तः ।
अत एव तद्विदे प्राप्तत्वाप विशेषणविधिकल्पनात् । अतएव विशि-
ष्टयागभावनाविधानोपपत्तेर्मन्त्राणामपि तत्कर्मणैवावकल्पितेन
“शितो वै”त्यस्यापकर्मविधित्वकल्पनमापयते इति शुणविधि-
रैवाग्नेयशब्द इति भावः । नामातिदेशोनेति ॥ वचवतो-
ऽपि इत्यस्याद्वयस्य चोदनादिष्टाद्वयत्वात्तद्वैयर्थ्यापि
वचवता नामातिदेशोनेत्यर्थः ॥ इति सप्तमं आग्नेयगुणता-
धिकरणम् ॥

(११ अधिकरणम् ।)

धैर्यदेव ॥ चातुर्मास्येषु धैर्यदेवे प्रथमे पर्वणि आग्ने-
यादीनां यागान् निधाय "वैश्वदेवेन यजेते"ति श्रुतम् ।
तत्र वैश्वदेवशब्दे गुणविधिः कर्मनामधेयं चेति वि-

(पूर्वाधिकरणेन आग्नेयाधिकरणेन चापवाद-
कसङ्कतिः वैश्वदेवाधिकरणस्येति निमित्तपणम्)

गुणविधिनामधेयविचारात् प्रकरणसङ्गतिं तथा आग्नेयाधि-
करणे तत्प्रत्ययवासंभवेन गुणविधिरप्ये साधिते प्रसङ्गेन
गुणविशेषविधिरिचारे ह्ये यत्प्रसङ्गेन यदागतं तत्स-
माप्तौ तदेव पुनरुपस्थाप्यत इति ध्यायेन आग्नेयाधिक-
रणोक्तगुणविधिरप्ये यत्तत्रापि तत्प्रत्ययवासंभवेन गुणविधि-
रप्युपस्थापनादपवादविधीमनन्तरसङ्कतिं ज्ञेयम्—एवं
निर्मन्थ्यशब्दे इत्यप्रधानेऽपि निमित्तस्यान्यतः प्राप्तेः वितोषण-
मात्रविधिकल्पनाये हिन्ते वैश्वदेवसङ्कल्पापि विशेषणभूतं दे-
वतापरत्वमस्ति चेति पूर्वाधिकरणप्रयोगमुपजीव्य पूर्वपक्षिणः
प्रत्ययस्थानादापवादविधीमनन्तरसङ्कतिं च स्पष्टादावभिप्राय
विचारविषयं दर्शयति—चातुर्मास्येति चेति ॥

(वैश्वदेवेन यजेतेति विधिवपचाक्यविशेषणतया
चातुर्मास्येति चेति, अष्टौ यागान्यध्यायेति चो-
पादानस्य सिद्धान्ते प्रत्येकप्रयोगापत्ति-
समुदायानुयादप्रयोजनान्निहाय-
नार्थरूपोपपादनम्)

आग्नेयाद्यष्टयागानां यदि विश्वजिन्मयेन स्वर्गः कलं भ-
वेत्, तदा य इष्टोक्तिवान्भवत् "वसन्ते वैश्वदेवेन यजेते"त्या-
दिवाक्यमिहितकालदेवापान्वयस्य प्रत्येकमेवान्वयात् "वैश्व-
देवेन यजेते"त्यत्राष्टानां नामत्वावधारणेऽपि सिद्धान्ते प्रत्येकं
प्रयोगान्तिरापद्यते इत्यतः चातुर्मास्योपादानम् । ततश्च
"आतुर्मास्यैः श्रौतकर्म्ये यजेते"त्यनेन एव पक्षप्रत्ययैवेका-
दराद्यन्यायेन युगपत्कर्तव्येषु सर्वेषु यागेषु अष्टानां वैश्वदेव-
नामत्वेनैककालत्वावगमे सति तद्व्यापान्तप्रयोगैक्यं वैश्वदे-
वेन यज्य इति संकल्पश्च कल्प्यत इत्यर्थः । चातुर्मास्यस्वर्य-
णक्षीणि वरणप्रपातसकामेषु भुनासीरीमप्रत्यान्यन्तानि पवांति
तद्वरेण प्रयत्न इत्युक्तम् । तदुक्त्यास्य च सिद्धान्ते च-
त्वारि पवांतीति व्यवहारस्य समुदायानुयादप्रयोजनतयाप-
नमेव प्रयोजनम् । यद्यत्र वैश्वदेव एव यागः प्रकृतः स्या-
त्तदा तत्र विश्वदेवदेवतायाः प्राप्तत्वात् गुणविधिपूर्वपक्षस्य
समुदायिनां बहुलमभावात् समुदायानुयादप्रयोजनतासिद्धान-
्तस्य चाङ्गमवापत्तिवारणाय आग्नेयादीत्युक्तम् । तांश्च
"आग्नेयसप्तकपालं निर्वपति सौर्यं चद्वे साविर्न द्वादशकपालं
सारस्वतं चद्वे पांणं चद्वे सप्ततृप्त सप्तकपालं वैश्वदेवीमामिहां
वावाटृपिब्यमेककपालं" इति वाक्ये विधानेत्यर्थः ॥

न्तायां नामत्वे ममन्तयावर्त्यवर्त्यप्रमत्तादगत्या भागेयादिषु
यस्य देवताविधिः; आभिधायाने विधेदेवदेवतायाः
प्राप्तत्वात् ॥

(समस्तवाक्यवैयर्थ्यापत्तया वैश्वदेवशब्दस्य
देवताविधिपरत्वोपपादनम्)

समस्तंति ॥ यद्यपि यागनामात्रस्य तत्प्रत्ययान्वयेन ना-
मधेयं सिद्धान्ते अभिमतं, तदा तदभावेऽपि वैश्वदेवदेवता-
वर्त्येन च वसन्तादिकालविधायकवाक्ये प्रहणोपपत्तिर्वैयर्थ्यम् ।
यदि तु मत्तापि, तदा ॥ तत्र तदेवताया अत्राप्तेः तत्प्रत्ययशा-
खाप्राप्तेन तत्संभवः । किञ्च सूक्तविधौरेव देवतातद्विध-
विषयेन वागपरत्वापत्तयेः तदेवताकृद्विधिकागलक्षणापत्ते-
रपि न युक्तं नामधेयत्वम् । अतएव वैश्वदेवशब्दविधिसिद्धा-
करणेनाप्यिहोत्रपदस्य चायं प्रातरन्याद्यद्वयनामत्वेऽपि लक्ष-
णापत्तौ नान्यत्वं तदुक्त्यन्तम् । नच तद्विनस्य संवत्सरमा-
न्यार्थत्वेन लक्षणापादनं युक्तम्; देवतातद्विधेऽपि संवत्सरमा-
न्यमादायैव देवतात्वस्य परिमेषसम्बन्धपर्यवसानेन पर्यव-
सानोपपत्तौ "सस्य देवते"त्यनुशासनवैयर्थ्यापत्तेः । तस्यैव
श्रुत्यानुशासनत्वस्तीकारेणान्यस्य लक्षणिकाश्रयानुशासनत्वान्ति-
कारेण तद्विचारत्वात् । अतो विधेयान्तराभावे नामधेयवि-
यत्वात् समस्तवाक्यान्वयप्रवृत्त्या गुणविधिरित्येवमित्यर्थः ।
देवताविधिरिति ॥

(द्रष्टव्यदेवतामयपरस्यापि वैश्वदेवशब्दस्य देव-
तारूपविशेषणार्थमात्रे विधिध्यापारेणा-
वाक्यभेदः)

नच—यागानुरादेव देवताया इत्यस्य च विधौ वाक्यभे-
दापत्तिः, यद्विदुः प्रकृत्यर्थस्य देवतात्वेन तस्य च इत्येवञ्चयस्य
न्युत्पन्नत्वात् तदभापत्तिः सङ्गत्वे, तदा विश्वशब्दमिहितकर्मा-
नुवादेनाग्नेयादिकाव्ये आग्नेयपदेन इत्येव देवताविधानेनारुता-
परिहारेऽपि वाक्यभेदापत्तिः सिद्धान्ते न सिध्येत् । अत
एतादृशस्यैव देवतात्वस्य कारकत्वेन मात्रवाग्योपेक्षाव्यवसी-
कारेण इत्येवञ्चयभावेन तद्व्यवस्थुपपादने प्रकृतेऽपि तदभा-
पत्तिरसादेवेति—चाक्यम्; अस्मैति सर्वनाम्नः प्रकृत्यपरा-
न्तित्वेन स्वाक्योपास्यविशेषोपासाभेदादुपासादिग्रहप्रवृ-
त्त्युपपत्तेः । तेषां चोत्पत्तिनाक्यत्वं एव प्राप्नोति विशेषणीभूत-
देवताविष्णुपत्तिरित्यर्थः ॥

(वैश्वदेवपदस्याग्नेयादिवाक्यविहितयागे गुण-
समर्पकत्वे उत्पत्तिरित्यन्यायविरोधस्य हे-
त्वा परिरुद्धः)

उत्पत्तिरित्युक्त्याग्नेयदेवतान्तरावरोधेनोत्पत्तिरित्येव-
ताविद्येनो न संभवतीत्याहानिधायान् पूर्वोपश्रितन्यायवा-

(९ अधिकरणम् ।)

प्रोक्षणीषु ॥ प्रोक्षणीशब्दस्यापि पूर्ववत्संस्कारावचित्वे 'प्रोक्षणीमिरद्वेजिता स्म' इति लोके संस्कार विहायापि जातिमात्रे प्रयोगदर्शनात् स्वरा जलत्वजातिवाचित्वे वा प्राप्ते—
हृत्तावयवयोगेनोपपत्तौ स्वरिकल्पने प्रमाणाभावः ।
असंप्रदाश्वर्गोदिशब्दे योगपक्षे एव तत्कल्पनम् । न
चापामौदासीन्यावस्थायां प्रकृतोक्षणसाधनत्वरूपयोगा
भावः, फलोपघातासम्भवेऽपि उक्षणत्वरूपयोस्त्वत्स स-
म्भवात् । नचैव रथकारपदेऽपि रथकर्तृत्वरूपयोगसम्भ

(सङ्गतिनिरूपणपूर्वकं संस्कारजातिपाचित्व-
पक्षद्वयेन पूर्वपक्षोपक्रमः तादृशपक्षद्वयो-
पपादने च)

पूर्ववदिति ॥ अनेनच प्रकरणसङ्गतिरापवादो नान-
न्तरसङ्गति सूचिता । प्रोक्षणीरासादयेत्यादौ उपपन्नानि
मन्त्रावित्तरकारमिश्रिते प्रयोगादाय तद्विषयि प्रयोगाज्जा-
तिवाचित्वेन द्वितीयं च पूर्वपक्षमाह—संस्कारेति ॥

(फल्यरूपद्वयेऽप्येव प्रोक्षणसाधनत्वपरत्वेन
सिद्धान्तोपक्रमः)

अपामौदासीन्यावस्थायां प्रकृतोक्षणसाधनत्वाभावेनावय-
वार्यस्याहृतत्वात्तत्तादायक्यं चायं सङ्गादयेऽपि प्रोक्षणीशब्दात्
योगात्संस्कारयोग्यत्वस्याप्यन्वयतो व्यतिरेकस्य व्यभिचारात्
प्रवृत्तिमितत्वात्समवाय्यरूपोदिशब्दव्यवहारेऽतिरिक्तसंस्कृ-
त्वनसाधयदत्तात् हृतसमुदायप्रसिद्ध्या आवयवायप्रसिद्धि-
वापस्य रथकाराधिकरणे नश्यमाणात्वात् तद्वदेव समुदायप्र-
सिद्ध्या अप्यजातिवाचित्वमित्यर्थः ॥

(समुदायप्रसिद्धेरहृत्तरथात् घृतादायपि प्रोक्षण-
पदप्रयोगदर्शनात् प्रकृतोक्षणसाधनत्वयोग्यत्व-
रूपयोगार्थस्येव ग्रहणमिति सिद्धान्तोपक्रमः)

सस्य समुदायप्रसिद्धे प्रावत्य, यदि तस्या हृतस्य भवेत्,
अपामौदासीन्यावस्थायामपि प्रकृतोक्षणसाधनत्वयोग्यतामात्रे
णानवयवशनत्वेन विद्विष्टाप्रयोगोपपत्तानि निरिक्तसमुदायशक्ति-
रूपने मानामायात् । अन्यथा योगिपदमात्राच्छ्रुतापत्तेर्ना
नजातिवाचित्वम् । तैलसिपु तत्सपि प्रकृतोक्षणसाधनत्वेन प्रो-
क्षणपदवाचित्वे स्त्रीप्रत्ययानुवचनबोद्धनन्वयादेव प्रोक्षणीश-
ब्दप्रयोगोपपत्तेः तद्विद्विष्टाप्रतिपदिकप्रयोगमात्रस्य घृत प्रोक्षण-
भवतीत्यादौ दृष्टया प्रोक्षणप्रयोगत्वेनानिरेकस्य सिद्धान्त-
माह—हृत्तेति ॥

(योगिकार्थप्रतीत्यसंभवस्थले कटेः हृत्तिस्थले-
चोत्ताधिकरणप्रवृत्तिनिरूपणम्)

अत्र ३ गदंभा नायकसर्पप्रतीतिर्भव तथेष्ट एव सनु-
दायप्रतीत्या हृत्तावयवप्रतीतिर्बाध इत्याह—अतश्चेति ॥
ननु योग्यतया रथकरणवृत्तिवत् ज्ञानिमिश्रेऽपि नभज्ज

वेन जातिविशेषे शक्तिरूपानुपपत्तिः, अनुशासनबलेन
संस्कल्पनात्, कर्तृ वस्वरूपयोग्यत्वस्याव्यवर्तकत्वेन 'वर्षांस्तु
रथकारस्ये' इत्यत्र वैयर्थ्यापत्तेः । प्रोक्षणीशब्दे तु स्वरिक-
ल्पने प्रमाणाभावाद् योगिकत्वेनैव ॥

प्रयोजनं विकृतौ घृत प्रोक्षणमित्यादौ प्रोक्षणीरासादये-
त्यविकृत प्रयोग संस्कारावचित्वपक्षे, घृतमासादयेति
जातिवाचित्वे, प्रोक्षणमासादयेति योगिकपक्षे दृष्टव्यम् ॥ १॥
॥ २५ ॥ इति नवमं प्रोक्षणपथिकरणम् ॥

प्रयुत "नैधि नयन्ति ऋभवो यथे"ति मन्त्रलिङ्गात्तेषामपि
रथकरणवृत्तिवायव्यमात् रथकारसंस्कृतापि योगिकत्वापत्तौ
योगिकरवाविशेषात् त्रैवर्णिकस्यैव राथवायव्यकारपदेन द्रष्टव्य-
पत्तिरित्याशङ्कामन्य परिरुति—नचैवमिति ॥ अनुशा-
सनेति ॥ "ऋभूषान्वे"ति मन्त्रवर्गहृत्तादासन्नबलेन रथ-
कारसंस्कृत्य जातिविशेषपत्तावगते सान्नाम्यप्रवृत्तयोन्वतादाय
इत्यर्थः । यामान्यतो योग्यतामात्रेण योगादौकारे त्रैवर्ण-
िकस्य सर्वदा रथकर्तृत्वसम्भवेन तिमितत्वात्प्रपत्तेर्वैयर्थ्यापिभिग-
तयकारपदवैयर्थ्यमप्यापादयति—कर्तृयेति । अतश्च वर्षा
विधिवाक्ये फलोपहितरथकर्तृत्वेनैव योगो बाध्यस्तारदाय
चोद्गारीन्यावस्थे शोधननारायणस्यैव जातिविशेषोऽयोगेन
व्यभिचारादतिरिक्तस्वरिकल्पनमावश्यकमिति वैयर्थ्यमित्यर्थः ॥

(प्रोक्षणपथिकरणपूर्वोत्तरकल्पप्रयोजननिरूपणम्)

विकृतायिति ॥ सोमरोदधद्रव्यकठिकृतावित्यर्थः ।
अविकृत इति ॥ सर्वेन प्राचीकरणप्रोक्षणप्रातिपदिकमा-
त्रस्य नचिदपि संस्कारेऽन्यप्रयोगात् प्रोक्षणीशब्दस्यैव संस्कृ-
तवाचित्वाभ्युपगमादौकारबहुवचनोपादाने पि घृतादिनिरुते
प्रोक्षणमासादयेत्युक्तस्यैव वादस्यैव इत्यर्थः । यस्तु "घृत
प्रोक्षण"मिति प्रयोगः, स नोत्पन्ननादिसंस्कारपरः, तस्मात्तै घृत-
पदवामानाधिकरणस्य प्रोक्षणपदे उपपन्नारिरामप्रोक्षणकि-
यासाधनत्वमापत्तौ । अतस्तत्र प्रोक्षणशब्द भावबन्धुवन्त-
त्वेन प्रोक्षणीक्यामात्राभिधायक योगिपदमोक्षकृत्य तस्या घृ-
तस्य साधनत्वेन लक्षणया विधानम् । अपामौदासीन्यावस्थायां
अथा वाप इति न ह्यपि प्रोक्षणप्रातिपदिकस्य संस्कारपरत्वं
मिति भावः । घृतमासादयेतीति ॥ घृतस्य मूर्धादिनत्वात्
प्राहृताप्युक्तार्थोपपत्तादौ च क्रोशणीपदमिदं वृत्तेर्गुणो घृतप-
दप्रत्येकस्यैव इत्यर्थः । प्रोक्षणीरासादयेति ॥ योगिकपक्षे
प्रोक्षणप्रातिपदिकद्वयमात्रापरिचयेन प्रकृतयोर्वैयर्थ्यवचनेका-
र्योर्द्वैतपर्ययेन निवृत्तेर्बोद्धकप्राप्तप्रोक्षणप्रातिपदिकमात्रोपात्
तदेवात्राधानसिद्धिपक्षमनुपलक्ष्यवचनान्तर्भावोपपत्तिः । नच विधि-
गतसंस्कृत्यमोक्षे सिद्धे द्रव्यविषयेऽपि, येन घृतपदस्यैव वि-
धिगतस्य प्रयोगो दृश्यते, दस्यैव देवताविषय एव तस्मिन्मन्त्र-
पक्षमात्रादित्यर्थः । इति नवमं प्रोक्षणपथिकरणम् ॥

नापि कर्मा-तद्विधि, भेदबोधकप्रमाणानां नामत्वेनोपपन्नौ विधिगीतवापादक्रमेद्वेदबोधकवानुपपत्ते । अतमुक्तं नामिक्षा वाच्येऽपि द्रव्यमात्रविधानम् । “आतोययष्टकपालं निर्वेदे”-दित्याग्नेयादिवाक्ये निर्वेदेदित्यस्य विशिष्टविधायकस्यामिक्षा वाक्येऽनुपपत्त्यं द्रव्यमात्रविधायित्वे वैरूप्यापत्तेश्च । अत आग्नेयादीनामष्टानामपि यागानां नामधेयं वैश्वदेवशब्दः, उप

प्रकृतद्रव्यपरासर्गात् तत्रैव गुणाधिकरणपूर्वपक्षरीत्या देवता विधानम्—इति, तत्र, सर्वनाम्न स्थापयानुपातद्रव्यपरत्वा सम्भवेऽपि स्थापकयोपात्तायागपरत्वोपपत्ते । न हि सूक्तहविस्तनमिध्याहार एव देवतातद्धित इति नियमोऽस्ति । ‘शिरो वा एतद्वशस्य वदामेयो हृदयमुपागुशुभाज इत्यादीं तदभावेऽपि देवतातद्धितदर्शनात्, प्रचुरप्रयोगात् तद्धितस्य सर्वपक्षा मान्येऽपि शक्त्यवगमाद्देवतात्वरूपसम्बन्धविशेषस्य प्रमाया मन्त्रेण बोधोपपत्तेर्न सक्षणापत्तिरतीताहापि तदुपपत्तौ न विरूप्यापदकदेवताविधानं युक्तम्, नामत्वेनाप्युपपत्तौ समुदायानुवादाधीनं सार्यक्येनानर्पकशामावात् इत्यर्थः । यिधि गौरवेति । मत्त्वव्यवस्थापत्तेरपि उपलक्षणमेतत् ॥

(आग्नेयादिवाक्ये विशिष्टविधिरस्य निर्वेदेदित्यस्य आमिक्षावाक्येऽनुपपत्त्यपि तथात्वाद्यप्युक्तया आमिक्षावाक्ये यजिकल्पनार्थं द्रव्यदेवतासम्बन्धस्यापि विधानाद्यस्य च तथा च वैश्वदेवशब्दस्य गुणपरत्वखण्डनम्)

वैरूप्यापत्तेरिति । यथैव हि “सप्तदश गारुडी त्रिवस्तापुपारोति तावत्बोधेन” इत्यत्रोक्षा पर्याप्तिकृतानां उत्तरां कमभद्रपादकस्यैकपशुनियमैकदासत्वादानयनातिदेयस्याभावेऽपि गारुडीवाक्यस्यास्य सप्तदशकर्मविधायकत्वात् त्वेहाप्युक्तत्वेह वैरूप्यापत्ते भिन्ना येव कमाणि विधीयन्ते, तथेहापि अनुपपत्तिरपि पदस्य वैरूप्यापत्त्या कमविधायकत्वेन युक्तम् । किंचामिक्षावाक्ये यज्यकल्पने आमिक्षा केमनुवादेन विधीयते, न तावद्विश्वदेवानुवादेन तत्रावेदित्यस्य देवताप्रत्यापत्त्या आग्राज्ज्ञानापत्ते, वैश्वदेवीपदेन तद्धितेन आमिक्षापदस्य तापपर्याप्तत्वात्तस्मादमिक्षाया एवोपादानात् वैश्वदेवीशब्देनैव द्रव्यविधाने एकप्रसक्तवाग्मात्रापत्ते । अतो यागानुवादेन द्रव्यविधानार्थं यजिकल्पनावश्यकत्वे तत्रैव द्रव्यदेवतासम्बन्धस्य कल्पकस्य विधानमावश्यकमिति तद्विशिष्टकर्मां तदवाचनमिराकाङ्क्षामिक्षाया नेतद्व्यप्यविहितं परमंति प्राप्तिरित्यर्थः । यत्तु—न्यायप्रकाशे— वैश्वदेवेन यजेते इत्यस्य आगमिधायित्वे आमिक्षावद्वाजिनस्याभ्येनयाया हत्यापत्त्या विरूप्यापत्ति—इति दूषणं इतम्, तत्र च निनवाक्ये विश्वदेवदेवतायागप्रत्यभिज्ञाभावे तत्रयागस्य द्रव्यविधेया ग्राह्याः ग्राह्यनुपस्थापकवैश्वदेवपदोपासितयाग

विशिष्टदेवताऽध्वरोपसहकृततत्प्रत्यन्यायात् । प्रवृत्तिनिमित्तं च विश्वदेवदेवताजन्यामिक्षायागघटितसमुदायाभ्यवत्यरूपम् । वाच्यं समुदायलक्षणं समुदायिनामनुवादनम् । तत्रप्रयोजनवाद्यानामपि यागानां ‘वसन्ते वैश्वदेवेन यजेते’ इति वसन्ताद्विस्मयनद्वारा चातुर्माससंज्ञकत्वलाभेन परस्मैव्यवहतिरिति । इतरथा आमिक्षायागस्यैव विधदेव

नुवादेन विदित्वामिक्षाया विधानेन नैराकारावादाभिनविशानुपपत्ते । अतः पूर्वोक्तमेव दूषणं साधु । अतश्च प्रकृतेश्च यागेषु गुणविश्वसमञ्जस्य गामानाधिकरणेन यजिनोऽनुरितसम्बन्धानां नामधेयं वैश्वदेवशब्दं ह्युपपद्यते—अत इति ॥

(उत्पत्तिशिष्टान्यायसहकारेण तत्प्रत्यन्यायस्य वैश्वदेवनामत्वे प्रमाणत्वम्)

अत्र च न केवलं तत्प्रत्यन्यायेन नामत्वम्, तस्य गुणविश्वसमाधेनद्वारा प्रवृत्तिनिमित्तापादक्येनेहामिक्षायां गुणविधिनिरससमापदकत्वेऽप्याग्नेयादिगणेषु तदसम्बन्धस्य कर्तृत्वं शक्यं वाद अत उत्पत्तिविशिष्टगुणवलीयस्त्वस्यापि सहकारित्वमभिप्रेत्याह—उत्पत्तीति ॥

(प्रवृत्तिनिमित्तान्तरनिरासपूर्वकं विश्वदेवजन्ययागघटितसमुदायाभ्यवत्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वोपपादनम्)

यत्तु—प्राचीनं ‘यदिश्वेदेवा समयन्ते’ इत्यवादावगतस्य विश्वदेवकृतयागस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्व—उक्तं, तदवास्तवस्य निमित्तवानुपपत्त्युक्तम् । यद्यपि—विश्वदेवस्य सर्ववाचकत्वमभिरत्य सर्वान्मादिदेवताकं च—कैश्चिद्विहितम्, तदपि रुहिलापादयुक्तमिष्टमिश्रेण तन्निहासायां यजिषि तत्प्रवृत्त्यायेनामिक्षाया एव प्रवृत्तिनिमित्तं स्यादतः तथापि यनेत्येतेन प्रकृतवाचित्वेनाप्राप्त्यमाग्राधैवत्वाय सर्वेषामेव यागानां समुदायीकरणापमनुवादात् समुदाये च विश्वदेवदेवताकस्य स्वव्यवहितत्ववचनेन सत्त्वात् तद्वारा समुदायविश्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तसमाधेनोपपत्तिरभिप्रेत्याह—प्रवृत्तिनिमित्तं चेति ॥ एवञ्च तद्धितेन समुदायिना बोधवापि वेद्या सर्वपक्षमाग्राये पद्युत्वावगते सर्वपक्षोपापेक्षाया योग्यतया विश्वदेवदेवताजन्यामिक्षायागघटितसमुदायाभ्यवत्यरूपस्य पक्षितोपावगतेवैश्वदेवपदोपेक्षेनोपादानात् प्राजापत्यानामिनोत्तित्वाग्राये एकपदोपादानाभावेऽपि नानावाक्योपस्थापनायपि एकसमुदायसिद्धेन वैश्वदेवशब्देऽपि नानायेन वैश्वदेववैश्वदेवसमुदाये प्राचीनोपपत्तिरुत्सगाग्रनपक्षे शोऽपीति भावः ॥

(वैश्वदेवपदस्य समुदायानुवादस्यप्रयोजनम् आमिक्षायागमात्रव्यापत्तेनैव सर्वफलसंवाच्य इति निरूपणम्)

तत्प्रयोजनं चेति—इत्यर्थेति । गतस्य न्वनविधान

मथनप्रयोज्यत्वयोगेनैवोपपत्तौ उक्तकृदिकल्पने प्रमाणा-
भावादिति सप्रसङ्गः च पाकादौ प्राचीनप्रयोगाभावेनैवावोच-
कन्योपपत्तेर्निराकृतुं शक्यत्वाज्जननीते च वाच्यत्वस्यापि यत्कुं
शक्यत्वाद् योगिक एव निर्मेन्ध्यशब्दः । एवं च “निर्मे-

(मथनप्रयोज्यत्वयोगेन नवनीतवाच्यत्वस्यापि
संमतस्य वस्तुतस्त्वित्यादिना तदसंमतत्वस्य
च निरूपणपूर्वकं सिद्धान्तोपक्रमः)

पूर्वोक्तोपायतेनां कर्मणि तद्व्यप्रत्ययः, अपि तु “अहं
कृतवृत्तये”ति सूत्रादर्हायकं तमङ्गीकृत्य मन्थनार्हतायाः सं-
बन्धविशेषापापेक्षया मथनप्रयोज्यत्वस्यैव तस्य मथनप्रयोज्य-
वहिसन्ताने निर्मेन्ध्यशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनाप्रयत्नात् सर्वत्रै-
वावयवयोगेनैव वैयुतादिभिर्यापृत्त्या प्रयोगोपपत्तौ नातिरि-
क्तव्यकल्पनं युक्तमित्येव सिद्धान्तमाह—मन्थनप्र-
योज्यत्वेनेति ॥ वाच्यत्वस्यापीति ॥ नचाप्रयोगावयव-
नीतावाच्यत्वं युक्तम्; यो यद्वाच्यकृत्यशब्दः स तत्र सर्वत्रपि
प्रयोज्य इति नियमे प्रमाणाभावेनासत्यपि प्राचीनप्रयोगे
इदानींतत्वेनैव केनचित्पुत्रा नवनीते निर्मेन्ध्यशब्दप्रयोगे
कृते भोतुरवयवाद्ययोगेन दृष्टित्वेनार्थप्रत्ययेन तद्वाच्यत्वक-
रणे वापकाभावात् । वस्तुतस्तु—नवनीते विलोडनार्थ-
कमन्थपातुनिष्पत्तेनापि क्वचित्प्रयोगोपपत्तौ नाभिवानक-
निर्मेन्मप्रदवाच्यत्वं युक्तमिति प्रागेव सूचितम् । नहि क्वचि-
दप्याकप्रमत्तपु अग्निवाचकनिर्मेन्मपदप्रयोगो नवनीते उक्तः,
प्रत्युत भवदेवेन वधिरासायैव योगरूपेणासनं कृतमिति
ध्येयम् ॥

(निर्मेन्ध्येनेतिवाक्ये निर्मेन्मशब्दसार्थकयार्थं
पाकसामर्थ्यप्राप्त्युद्देशेन मथनविधिः
ततः अन्तः प्रयोगमप्यमन्थनकरण-
सिद्धिश्चेत्यादिनिरूपणम्)

ननु निर्मेन्मशब्दस्य नवनीतादावपि वाच्यत्वकल्पने
अग्निमात्रवाचित्वे वा कथमग्निमिषयकस्य मन्थनस्य कर्तव्यता-
सिद्धिः? नच निर्मेन्मपदवैयर्थ्यापत्तेरेव मथनकर्तव्यता-
सिद्धिः; तस्य वैयुतादिवाक्यार्थकत्वेन सार्थकवादित्याशङ्का-
परिहाराभावात्—एवंचेति ॥ इदोद्देशेन निर्मेन्मशब्दकरण-
पाकस्यैव विधेयत्वात् विधेयपात्रतासम्पत्त्येव वक्त्रिरुपद्रव्यवि-
शेषप्राप्तेः लोहितोष्णीपपदप्राप्तमपनमयांशे विशेषणविधिरु-
त्पन्नात् हेनैव च वैयुतादिवाक्यसिद्धिर्नोक्तोप इत्यर्थः ।
अत एवासिन् पक्षे अन्नप्रधानयोर्मन्थनयागयोः एकदेशका-

न्येनेष्टका” इत्यत्राग्नौ पाकसामर्थ्यादेव प्राप्तत्वात्मन्थन-
मात्रविधिरिति तस्यापि प्रयोगमध्ये कर्तुं सिद्धान्तप्र-
योजनम् ॥ १० ॥ २६ ॥ इति द्दशमं निर्मेन्म्याधि-
करणम् ॥

लक्षत्वंलक्षणात् प्रयोगमप्यवार्तित्वलक्षाच्च अधिमन्थनश-
क्यनिधानादिधर्मरहितं केवलमेव मथनं कृत्वा तद्विषयेना-
भिना यागः कार्य इति “योगिके चिरमयितेन” इति भाष्योक्तं
प्रयोजनं लभ्यत इत्याह—तस्यापीति ॥ सिद्धान्तपदोपा-
दानात् संस्कारवाचित्वपूर्वपक्षे पञ्चप्रकरणविहितवाचरसंस्कार-
सहितमथनस्य प्रयोगानंतःपातः, जातिवाचित्वपक्षे तु प्रयो-
गवहित्थेनैव केनचिदभिना पाक इति व्यतिरेकेण प्रयो-
जनमेदः सूचितः । अतो निर्मेन्मशब्दस्य प्रोक्षणीशब्दवचो-
भिकत्वेनेवेति सिद्धम् ॥

(साक्षात्मन्थनजन्यस्यैव निर्मेन्मपदवैयर्थ्यादित्येन
मूलकाराभिमतप्रयोजने चार्तिकादिरोधा-
दिसंपादनसंभव इति स्वमतनिरूपणम्)

अत्रच साक्षात्मन्थनजन्यामितजन्यामिसाधारण्येनैकस्यानु-
गतस्य संबन्धस्य निर्वैकुल्यशक्तेः जन्यत्वस्यैव सम्बन्धवाङ्मो-
कारेण साक्षाज्जन्य एव निर्मेन्मपदस्य वैयर्थ्यात्वेन वाच्यत्व-
कल्पनं युक्तम्, तत्तन्तरेषु प्रयोज्यत्वेन संबन्धेन लक्षण्या
प्रयोगः । प्रकृते मुत्तवार्थधर्मवे सात्मिकप्रहणस्याभ्याम्यत्वात्
तदवस्यैव प्रहणानन्दः प्रयोगं मथनकारणसिद्धिरिति सर्वप्राप्ती
व्यधिकत्वेन वाच्यत्वं नाप्रवणीयम् । किंच यदि कौतुभो-
करीत्या प्राप्तपाकविधानमङ्गीक्रियते, तदा निर्मेन्मप्राग्द्रव्य-
विशिष्टपाकविधानेन विशिष्टार्थं विधां वैयर्थ्याभावात् निर्मेन्म-
पदस्य वैयुतादिवाक्यत्वात् सार्थकत्वात् किमिति विशेषणविधि-
कल्पनागौरवमाश्रित्य मथनार्थेऽपि विधानमाधवणीयम्? यदि
तु पाकस्यान्यतः प्राप्तिर्वाधिलोद्देश्यत्वम्, तदा तस्य प्राप्त-
त्वात् विधेः विशेषणार्थे पर्यवसानेऽपि पाकसामर्थ्याद्देशेऽपि-
प्यस्यापि प्राप्ती लोहितोष्णीपपरिदृश्यविशेषेणोभूतकिया-
मात्र एव पर्यवस्यतीति प्रयोगमध्ये तदनुष्ठानलाभः । “पा-
केनामेवपातत्ताद्देशेपणपरा शुनिः । तस्य पाकाभूतत्वात्.
इहादौ करिष्यते” इत्यादिप्रमथितःकोपपादनपरवार्तित्वम-
प्येवमेव नेयम् । तत्र पाकप्राप्तिः कथं? प्राप्तपि वा पदं
न विशिष्टोद्देशः? इत्याद्यादयन्तत्प्रकरणादिकानां सभावात्
इष्टकत्वस्य पाकसममित्यतवेनाभावं पाकलक्षणात् निराकृत्येति
यम प्रतिपाति ॥ इति द्दशमं निर्मेन्म्याधिकरणम् ॥

देवताविशिष्टकर्मन्तरविधानं वा; गुणात् । एतस्मिन्नेव वा कर्मणि आदिष्टात्तान्येन द्वयमात्रविधानम् । एवंचाद्यौ

संभवाग्राभयेनाऽयत्नेत्युक्तम् । एवं गुणाधिकरणवक्ष्यमाणोत्पत्तिविष्टगुणवलीयस्त्वस्यापीहाक्षेपेण समाधानमिति सूचितम् । अथवा—सर्वनामश्रुतीवाष्टकपाठादिद्वयेषु देवताविधिरालंबितदेवताया उत्पत्तिविष्टाया अपि विधिर्नायुक्तः । यदिहि “नैधदेव्यामिक्षा वाजिन्यो वाजिनं चे”त्यभ्योपत, तदा कर्मवत् तत्रोत्पत्तिविष्टप्राक्तव्यमङ्गीकरोति । अत एव गुणाधिकरणपूर्वपक्षे वाजनामिक्षारूपमर्थे येषां विधेयां देवानां ते वाजिनो विधेदेवास्तभ्यो वाजिनमित्यर्थाङ्गीकारेणोत्पत्तिविष्टगुणप्राक्तव्यसङ्गः निरस्तः । प्रकृतेषु वैशेषिकस्य यौगिकत्वस्यासन्दिग्धत्वात् अष्टकपाठादिपरामर्शोपपत्तेः तत्रापि “शिवये यदोलि तमानये”त्यादीं सर्वनामः शुद्धव्यपरामर्शित्वस्य दर्शनात् पूर्वदेवतासंबन्धपरित्यागेन देवतान्तरसंबन्धस्य प्रधानादृष्ट्यापादकत्वेनायोगाच्च समुच्चयानुपपत्तेः निकल्लेनैव शुक्तौ निषेधः । नञ्—यथा सवनीयहविष्यु “इन्द्राय हविषे धाना निर्वपेदि”त्यादिबहिर्गतनिर्वाणे हविष्यदादीना देवतात्वेऽपि एतेषां हविष्या “इन्द्रमेव यजन्ती”ति वचनान्तरविहितेन्द्रदेवताया भागे संबन्धाभयनेन न विकल्पस्थेहास्युपपत्तेः किमेति तद्व्याख्यणम् ? इति—वाच्यम् । तत्र निषेधे देवतान्तरसंबन्धेऽपि इह तथा स्वीकारेऽष्टकपाठादिपरिधानमनवस्थापरित्यगात् लक्षणाया यामविधेरदर्थं स्वीकरोतया वैयम्यात्, तत्र तु धानादीना निर्वपणसमवेन तदन्योपपत्तेषु कौ निर्वाणव्ययः । अष्टकपाठादीना तु तदन्वयायोग्यत्वाद्विरोधः । यद्यपि प्रकृतद्वयपरामर्शं बहुत्वात् बहुवचनापत्तिः; तथापि प्रकृतद्वयविष्टरूपमैक्यप्रियवश्याप्येकशब्दोपप्रतिरिक्तः ॥

(याजिनयागामिक्षायागयोऽनुवादात्संभवे सप्त-
यामोद्देश्यत्वोक्तिरिति निरूपणम्)

वाजिनयागस्य प्रतिपत्तिर्वेनाऽमिक्षायागाङ्गात्वात् प्रकरणसमवेन यजिनाऽनुवादासम्भवाग्राभयेण—सप्तस्त्रिलुक्तम् । आमिक्षायागस्य प्रकरणसमवेऽपि “अग्राहे शास्त्रमयं वदि”ति न्यायेन वजसं वैरुपाप्रसङ्गात् तत्पत्तिरुक्तम् । तदेव विधायमिति—आमिहेति ॥

(याजिनवाक्ययत्तं विशिष्टविष्टयद्गीकारेणोत्पत्तिविष्टस्यायविरोधपरिहारात्, तत्र जिह्वा-
दाहुतिसंपत्तिरिहृददर्शनोपपत्तिश्च)

यद्यपि बोधोत्पत्तिविष्टवलीयस्त्वम्; तथापि वाजिनवाक्यदेव विशिष्टकर्मन्तरविधिवैयम्यं पक्षान्तरेण गुणविधिपूर्वं इत्यमरि—वेद्यताविशिष्टेति । तद्विद्वेन चावगतेऽभिप्रायिते इत्यभिप्रेते निर्धारणपरिणामनेकदेवताकल्पादद्वेनातिदेवतायुः पुरोमासादिद्वयविष्टोपाचारपरिनिर्मितैस्त्वम् । नञ्

हवींषि इति लिङ्गदर्शनस्याप्युपपत्तिरिति शब्दे—

नामोयादिषु गुणविधिः; उत्पत्तिविष्टदेवताऽवरोधात् ।

कर्मन्तरत्वे जिह्वादाहुतिसंपत्तिप्रदर्शकलिङ्गदर्शानुपपत्तिः; एकत्रिंशदाहुत्यापत्तिरिति प्रकाशकारोक्त्युपपत्तिः; पुरोडाशा-
मिक्षयोरेकदेवतात्वेन साध्याव्यवस्थायागावगतेः “त्रयोदशा-
यावास्यायामि”ति बहुवचनात् ॥

(अष्टौ हवींषीत्यादिलिङ्गदर्शनाविरोधार्थं प्र-
कारान्तरेण पूर्वपक्षः विशिष्टविधिपूर्वपक्ष-
प्रकाशकारापादितानुपपत्त्यन्तर-
परिहारश्च)

पक्षान्तरेण द्वयमिदोपपत्तिप्रदर्शनापत्तिद्वाराऽपि हवींषीति लिङ्गदर्शानुपपत्तिं परहरति—एतस्मिन्नेवधेति ॥ अपिना प्रकाशकारापादितलिङ्गादनुपपत्तिपरिहारो भट्टकः सूचितः । एतेन—वैधदेवपदस्य द्वयपरत्वेऽपि प्रकृतानां बहुत्वादिभेदेनेति बोधोदयविशेषणसंयुक्तस्य विवक्षितत्वेन किं तत् द्वयमित्यन्वयवशायात् पर्यायेण आत्म्यसर्वप्रहणे पर्यायवृत्तेरेव दोषत्वात् विकल्पापत्तेश्च न विशिष्टविध्याभयनेन कर्मन्तरत्वपूर्वपक्षो शुक्त इति प्रकाशकारोक्त—अपास्तम् । सर्वनामा प्रकृतपरामर्शित्वमिदमाभावेन बहुत्वास्तिविसृष्टेर्न तत्तत्त्वत्वेव शुद्धित्वपरामर्शित्वा इहोपपत्तौ पूर्वोक्तरीत्या विरोधावधारणसिद्धेर्वाष्टकपाठादिसर्वपरामर्शस्यासंभवात्, तद्गुणप्रसङ्गात् । अस्तुवा तन्निवृत्तः, एवमपि प्रकृतपरामर्शित्वस्यैवव्यवहितपरामर्शित्वस्यापि स्वागे प्रमाणाभावेनैककपालस्य परायर्जनं विरोधावधारणानुपपत्तेः । मूले अतुक्त्युक्त्योपपत्तितावयन्तरसूचनावं वक्ष्यन्ते प्रयुक्तः ॥

(यातैकहृदाद्वतगुणविधित्वं नामरथमुमयं मय-
विति समुच्चयपूर्वपक्षस्य श्रौटिमादत्तो-
पपादनम्)

यत्तु यातैके—निबन्धनस्यैव यौगिकस्य नामधेयत्वे सत्यपि गुणविधित्वस्यापि दर्शनाद्वैधदेवपदस्यापि यौगिकत्वात् सत्यपि नामधेयत्वे गुणविधित्वमप्यस्तिविति समुच्चयेन पूर्वपक्षः वेद्यत्वनामधेयत्वेन विद्वान्त इति पक्षान्तरेण दर्शितम्, तत्पूर्वं स्वयमेव अत्यर्थलक्षणायापचयेदत्राप्रत्यक्षपदेष्टानामभावेन नामतानुपपत्तेरुत्पत्त्यात् अस्तिद्वयमिदमेव समुच्चयायोगात् सर्वत्र न गुणविधिसमवेन नामतानुपपत्तेः सङ्गुचरितत्वं वैशेषिकस्य निरुद्धोक्त्यवस्थापनोद्देशेनियमि-
प्रतिभौगिकनामत्वस्याभावेन समुच्चयपूर्वपक्षयोगात् श्रौटिसा-
दमात्रमित्येवेदितो न्यायमुपायानियुपेक्षितं पूर्वपक्षः ॥

(वैधदेवपदस्य संबन्धसामान्यतद्विद्वान्तस्य
यागनामत्वे एव विधिलक्षणायासामान्य-
सिद्धान्तः)

विद्वान्तमाह—नामोयादिपत्तिरिति । यदुक्तं नवताना

स्यात्तान् प्रवृत्तपागारयैवेयं मन्त्रां स्तुतिः । यद्वद्वृत्तपागार-
कागारारवयोपेष्टावपागारिष्येवैक्यकराधनं, तत्र मन्त्रा-
मययोपेष्टाद्वाद्वाकपालस्य सर्वैक्यपञ्चोक्तये कः सम्पद-
इति यागमुक्तिः । अष्टावपागारपदे चाम्रपागारपादे त्राकं
मोक्षा वृत्ता अष्टपागारपदार्थप्रवृत्तपागारपदेन द्वादश-

(१३ अधिकरणम्)

स्तुतिरिति ॥ “यजमानः प्रवृत्त” इत्याद्यापि सामाना-

नैवेद्य विधेः प्रवृत्तकवचनसामानां स्तुतिप्रवृत्तपागारं त्रिधा-
काह्यैव वृत्तपागारवचनान् । अत एव यजमानास्तुतिर्यैव
विधेः प्रवृत्तकवचनसामानां त्राकं, तत्राष्टावपागारप्रवृत्त-
दीनां नैव वाच्यरीयेन पक्षवचनान्, किन्तु अर्थवादत्वेन
स्तुतिप्रवृत्तयेव पुनरित्याह—प्रवृत्तपागारस्येति ॥

(जगत्प्राप्तिप्रतिपादयैवेयं द्वादशकपाल-
स्तुतिर्नैवकाह्येषु दाह्यनिरासः)

यदुक्तं द्वादशकपालस्य “जगत्प्राप्तिप्रतिपादयैवेयं द्वादश-
काह्येषु द्वादशकपालत्वेन स्तुतेः प्रयोजनमिति, तद्विपरीत्या-
स्यार्थं इत्युक्तम् । अत एवोक्तम् चार्तिक—स्तुतेरपरि-
माणत्वादावती हि प्रतीयेते । तां सर्वानिष्टस्यैव विस्तृताः
प्रतीयेयन्ति । तस्यै हि अर्थे, बहुविधार्थैः स्तुतयो दृश्यन्ते,
श्रोतृप्रवृत्तानेकत्वात् चार्तिकविधेर्वचनो भवति । यद्येव
केचिद्विस्तृतामत्रैव प्रवृत्तानां त्रिष्वन्त्यानां स्तुतिप्रति-
पादे, तेष्वन्त्यास्तुत्युपपत्तेरपि कार्यं महास्तुतिप्रवृत्तमिति ।
अतएव “यस्मिन् जाते एतामिति निर्वचति पूत एवे”त्यादि-
प्रास्ताव्यप्रतिपादनोपादकत्वा पूर्वां स्तुतीनां युगपद्व्या-
पक्या नैवकाह्येषुमात्रं महत्या अपि स्तुतेरपेक्षया नैव-
भ्यानादेन सर्वोऽपि स्तुतिरित्यर्थः ॥

(प्रथमपूर्वपक्षसङ्गणनम्)

यजु—एकवाक्ययामन्त्राद्व्यस्य अष्टवसाष्टकपालद्वयस्य

(पूर्वाधिकरणादिना सङ्गतिर्निरूपणपूर्वकपूर्व-
पक्षोपक्रमः)

अत्र च “स्तुतिरिति स्तुत्युपपत्त्यर्थं यजमानस्य सप्तवाचि-
रिति गुणाध्याय” इत्येकपाठेन विद्यमानमपि सप्तवाचि-
रणपूर्वपक्षस्यैव व्याख्यासौकर्यं सङ्गच्छाः कृत्वा पठि-
तम् । गुणविधिनामपेक्षितानां प्रवृत्तसम्यग् अष्टकपाल-
दिपदानां द्वादशकपालवचने गोष्ठा कृत्या प्रवृत्तिरिति पूर्वा-
धिकरणे उक्ताया गोष्ठा निमित्ताद्यमवकाशेषुसमाधानेनैव-
पिबिमानन्तरसङ्गतिं सधर्त च स्पष्टत्वादनभिधाय गुणवृत्त्या-
लेपसमाधानार्थदेऽप्यस्य सूत्रस्य सार्वत्रिकगोष्ठीस्तिसमाधा-
नार्थस्य सूचयितुं यद्वाक्यकारेण विज्ञेयत उदाहृतं, तदुदाह-
रणप्रदर्शनेन पूर्वपक्षमाह—यजमान इति ॥

(औदुम्बराधिकरणेन गतार्थत्वज्ञाननिरासः)

अतएव—औदुम्बराधिकरणसिद्धं स्तुतिप्रवृत्तवचनान्त-

कपालवचने गीतम् । तेन वाक्यवद्वाराः कथं द्वादश-
पालो लक्ष्यन्ते । तेन लक्षणया यागमुक्तिरिति । इदं चार्ति-
करणं औदुम्बराधिकरणव्यापनेन गतार्थमपि निष्पत्तिरित्य-
मुपमिति ध्येयम् ॥ ११ ॥ २० ॥ इति द्वादशं ध्याना-
नराधिकरणम् ॥

विकल्प्यादेकमित्यस्य नामधेयम्, अतएव स्तुतेन तद्-

वा विधानं पूर्वपक्षित, तस्यैकप्रवृत्ततामत्रापतेच्छक्त्यामर्थ-
मिषमिषानेकार्थविधानं एकवाक्ययामत्रापतेच्छुक्तमिति प्रा-
गेव सूचितम् ॥

(अष्टकपालपदस्य द्वादशकपालादियवयवपर्यो-
पपादनपूर्वकं अष्टकपालादियाक्यैर्द्वाद-
शकपालस्तुतिप्रकारः)

ननु अष्टकपालादीनां अविहितानां विहितस्य द्वादश-
पालस्य चाष्टकपालादिपदेः कथं स्तुतिरित्यतः स्तुतिप्रका-
राह—यद्वद्वि ॥ यद्यप्यष्टकपालादीनामविधानम्, त-
द्यापि मन्त्रवचनहेतुकवृत्तवदिहेतुभूता गानव्याप्यस्य तद्व्या-
प्यव्याप्यत्वात् अष्टकपालवचनत्वादेः प्रवृत्तवचनान्तरक-
त्वेन प्रतीयमाना स्तुतिर्गोष्ठीकाष्टकपालवचने स्यादिति ।
अतः तस्याप्यविहितवादवचनवचनविधानेन क्षतिरिति-
द्वादशकपालवचनस्तुतिस्तु तस्य स्तुतिरित्यर्थः ॥ ननु—अ-
ष्टकपालवचनस्याष्टकपालवचनवचनवचनत्वेन द्वादश-
पालवचनस्यैव नैवकाह्येनमित्यत आह—अष्टकपाल-
पदं चेति ॥ गीयेति ॥ नैवसेव भगवस्य परेश्वरपदवा-
च्यत्वात् इह तदभावेऽप्यष्टकपालवचनवचनवचनवचनयोगात्
गीयेत्यर्थः । निष्पत्तिरिति ॥ विशेषाद्यनित्यार-
ण्यत्वाजेनेति शेषः । प्रयोजनं स्पष्टत्वाप्तौ च ॥

॥ इति द्वादशं ध्यानानराधिकरणम् ॥

स्वाधिनोऽष्टकपालवचनेन यजमानपदेनापि अष्टकपालवचन-
वेनासमाकृत्य गीणीकृत्या तद्वदेव नियेहणीयम् । नच सा ह-
भजति, परामिससतस्तस्यासमाकृत्या, अतः प्रामाण्यनिर्वादाय
कतव्यपदाव्याहारेण पुनरिति त्वेव अङ्गीकरीयमित्यादिप्य-
समाधानाप्रार्थवादवचनान्तकारणादीदुम्बराधिकरणेन गता-
मैवमित्यपि ध्येयम् ॥

(प्रवृत्तिनिमित्तप्रयोजनयोरसंभवेन सामाना-
धिकरण्येषोपपत्त्यर्थं यजमानपदस्य प्रस्तर-
नामत्वेन पूर्वपक्षोपपादनम्)

आदिपदेन “यजमान एकपाल” इत्यादिप्रसङ्गः । माथे
विष्णुवचनान्या बोद्धव्योपपत्त्येऽपि वार्तिके स्तुतिमुच-
नात् नामतापूर्वपक्षमाह—सामानाधिकरण्यादिति ॥
यदि एकार्थप्रतिपादकवचनं यदना सामानाधिकरण्य एका-
मैव नियोपपद्यते । अतो नामधेयमित्यर्थः । नच—नात्रो

देवताकलाद् वसन्तादिसंयन्त्रद्वारा चातुर्माससंज्ञकत्वला-
भेन फलसंयन्त्रापत्तेरितरेषामङ्गत्वापत्तिरिति कौस्तुभे

(१२ अधिकरणम् ।)

पूर्ववन्तः । "वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते"
इत्यनेन यागं विधाय "यदष्टाकपालो भवति गायत्रिर्घैवेन
मङ्गवर्चसेन पुनरिति" इत्यादिवाऽष्टाकपालनवकपालद्वयक-

पूर्वपक्षे तोषामपि वैश्वदेवपदेन ग्रहणं संभवत्येवेति सङ्गमि-
रासायामिहारागस्यैवेत्येवमत्रः प्रयुक्तः । तत्राष्टमादीनामपि
विकल्पेन पूर्वपक्षे देवतास्वाह्वसन्तादिविधौ नित्यानिशसमो-
गविरोधापत्तेर्न ग्रहणमित्यर्थः । यस्तु तस्तु—कर्मान्तरपूर्व-
पक्षे समानलिङ्गकत्वेन वसन्तादिवाक्ये वैश्वदेवपदमस्यैव ना-
मेति नियन्तुमशक्ये उपलक्षणमेवामिहायागस्यैवेतिपदम् ।
एवकारश्चामिहादिसकल्यादुरयर्थक एवेति ध्येयम् ॥

(वैश्वदेवपदस्यामिक्षायामपरत्येऽपि आग्नेया-
दीनां वसन्तकालादिसंयन्त्रसिद्ध्या आग्नेया-
दीनां तत्संयन्त्रसिद्धिरिति प्राचीनमत-
निरासपूर्वकं फलसंयन्त्रसिद्धिराग्नेया-
दीनां प्रयोजनमिति निरूपणम्)

अन्यत्र श्रुत्यां ग्रन्थेषु वसन्तकालप्राचीनप्रयोजनदेवसंयन्त्र-
सिद्धिराग्नेयादीनामिति सप्तदशायानुवादप्रयोजनमुक्तम्, नत्वे-
तदेव प्रयोजनम्, तत्त्वान्मयापि सिद्धेः, तथाहि—एतद-
भावे हि वसन्तादिवाक्ये आमिक्षायागस्यैव साक्षात् कालान्व-
येऽपि चातुर्मासिः स्वर्गकामो यज्ञेयेष्वनामिक्षायागस्यैव वर-
णप्रदासादिपर्यान्तररुचविरतस्य फलसंयन्त्रापत्तेरितरेषामिदानीं
वैश्वदेवान्तरप्रकरणान् तदङ्गत्वापत्तिः । चातुर्मासमन्वयो हि
"यदुप्तं यदुप्तं मास्येवेन पर्वणा वजेते"ति वाक्यान्तरानुरो-
धेनोत्तरपर्वने मासचतुष्टयतोत्तरवत्स औत्सव्यपूर्वक्यवेष्टा-

(विषयवाक्यसंग्रहः पूर्वाधिकरणेन वैश्वानराधि-
करणस्य ग्रन्थदाहरणसङ्गतिश्च)

इत्यादिनेति—आदिपदेन "यमष्टकपालं लिखितेवासिन्
तेनो दधाति यदष्टकपालो विराजैवासिम्रधार्थं दधाति यदे-
वाष्टकपालं लिखितमेवासिम्रधार्थं दधाति यदष्टकपालो
यगस्यैवामिन् पश्चर दधाति" इत्यन्तस्य संग्रहः । एकवा-
च्यतामूचकवागान्ते इत्युक्तम् । "गुणविधिर्नामधेयं च निर्णी-
तम् । उदिन्यामभिर्मानां वापयसोपादक्षां वापयस्वानमुफमि"ति
द्वितीयाध्यायोपक्रमभाष्यादक्षाधिकरणं यावद्यामधेयविचारप्र-
तीतेः शास्त्रादिपाठाकपालादिराज्यनां गुणविधित्ववगमयेन तत्-
मिहाहोदेवापदकरणादपवादार्थी प्रकरणसंगतिं तथा पूर्वा-
धिकरणे अत्यर्थप्रयत्नं गुणविधिर्न पूर्वप्रतीते चतुदश्यानुवा-
दत्वेनाप्यर्थवतोपपत्तेर्निरुद्धे हृदयमिहायागवैवरासमभाष्यदुप-

भा० १५

स्पष्टम् ॥ ११ ॥ २० ॥ इत्येकादशं वैश्वदेवाधि-
करणम् ॥

प्राक्कादशकपालद्वादशकपालावां फलान्यनूयाग्यन्ते "यसिन्
जाते एतामिहि निर्वपति पूत एव स तेजस्यन्नाद् इन्द्रि-
यावी पशुमन् भवती"ति श्रुतम् । तत्र द्वादशत्वे अष्ट-

नामर्चारापस्य पर्वणो मासचतुष्टयपूर्वभावावयवतोमासचतुष्टय-
पूर्वोत्तरभावावयवप्रश्रुतिनिमित्तेन चतुर्णां पर्वणां नामधेयम् ।
पूर्वोत्तरभावावयव विशेषापेक्षायां वसन्तादिवाक्येन कालवि-
धानाधेयत्वेन पूर्वोत्तरभावावयवकवसन्तादिसंयन्त्रतोषापेक्षं चा-
तुर्मास्यनामावच्छिन्नेन यजिना फलसंबन्धावगतेरामिक्षायाग-
स्यैव फलसंबन्धावयवतो वाजिनयागवदन्त्येषां तदङ्गत्वापत्ता-
यङ्गप्रधानानां एकदेशकालकल्पसिद्ध्या वसन्तप्राचीनप्रव-
देशमिदिलिभ्यत एवेति न तावन्मानस्य प्रयोजनत्वमिति सू-
चयितुं फलसंयन्त्रसिद्धिरप्यन्तानुधानम् ॥

(वैश्वदेवनामत्वे एव त्रिशदाहुतिलिङ्गदर्शना-
स्याप्युपपत्त्या नामत्योपसंहारः)

कौस्तुभे स्पष्टमिति । उपपत्तिरित्येतत् । एवं "नव
प्रयागाः" "नवान्यानाः" "द्वावाधारी" "द्वावाज्यभागी"
"अष्ट द्वीपयि" "त्रिंशदाहुतयो हूयन्ते" इत्याहवनीयाहु-
तीना वैश्वदेवे पर्वणि वित्तवच्छृङ्गं निशत्पत्तिर्नदर्शनं उपप-
द्यते । अन्यथा सप्तसु देशतामिधियथे आग्नेयादीनां एतानां
सप्रतिपमदेवताकत्वेन सामान्यवस्तुहस्तगुणैरेककुलुषापत्तेः त-
द्विरोप इति सिद्धं नामधेयं वैश्वदेवपदमिति । प्रयोजनं पू-
र्वोत्तरपक्षोपन्यासैवेन सुव्येतरास्यपूर्वपक्षे "वैश्वदेवे वित्तव"
इति सूत्रेणैव च कथ्येतेनोक्तम् ॥ इति एकादशं वैश्व-
देवाधिकरणम् ॥

कमस्याद्वादशकपालद्वयस्य विवक्षितवैश्वदेवाष्टाकपालादिपदानां
मानवैक्यवापतोय गुणविधित्वमिति पूर्वन्यायावसरेन अत्रव-
स्यानामप्युदाहरणरूपां अनन्तरतद्वति संशयं च स्पष्टवाद्-
नभिधाय पूर्वपक्षमाह—तत्रेति । पुत्रे जाते इत्यन्तस्याग्ने-
याधिकरणोक्त्यापेक्ष निर्वपेत्तेरतिदेशप्राप्तनिर्वाणानुवादेन या-
गद्वयत्वात् द्वितीयाध्यायवैश्वानरद्वादशकपालपदयोः द्वितीयाद्याः
करणत्वसंख्याङ्गीकारेण करणधर्मपर्यवस्यतीत्यस्य वैश्वानरेण
द्वादशकपालेन यज्ञेय पुत्रजनने निमित्तं इत्यर्थस्य निरादि-
न्यायेन विचारविषयतामानात् विचारविषयस्य निष्पृष्टत्वं
सूचयितुं—तत्रेत्युक्तम् ॥

(तद्व्यवस्थान्यायेनाष्टाकपालादिपदानामधेयत्वम्
एकस्यैव नामभेदाङ्गीकारात्प्रयोजनं च)

अपि कथञ्चान्यदपि वैश्वदेवादिगुणा कपालानि तदपि-

प्रत्यक्षविषयश्रवणात् “अस्तमुत्तरं यर्हिप सादयती”नि
विषयन्तैरव्यायमग्राह्यं तदपवादायमौदम्बराधिकरणन्यायेन
निदमेय । यजमानपदन्तु गौण्या नृच्या प्रमत्तान्यायम् ।

ननु—अध्यारोपितार्थवृत्तित्वे गौणत्व लोके प्रसिद्धम्,
तिष्ठत्वस्य, दूषदत्ते आह्वय्यारोपात्, नच नत् चेदे सम्भवति
आरोपकपुरषामाधादिति—चेत् विनाऽप्यारोप मिहना

क्षयया सिंहसन्दृष्ट मत्वर्यस्यनया रामानाधिकरण्योप-
पसेत्स समन्वय इति—केपाचित्कल्पनम्, तदपि सधु
दायशानित्यायेनानित्यायसंयोगात् वेदेऽप्राभाष्यवत् ज्ञाति
विदा व्यक्तियुक्तियाणां परस्परैकदेशमवधारदन्तश्चतविधा-
विधेनैव व्यक्तिसंज्ञायुपपत्तेरिति कार्योन्नीतकारे मानानाया
कायुक्तम् । यदपि—स्रोतःप्रक्षप्रमावरोपिषयोभूतायैव
शिवे गौणीकृतम् । अस्ति च सिंहसन्दृश्य देवसेते नवा प्र
पुन्यमानवाम्यानापुपपत्त्या सिंहस्रोतसेषे प्रप्रयुक्त इति श्रोता
कतपनात् तसमन्वय इति, तदपि वेदे आरोपकपुरुषस्या
भावादयुक्तमिति नेदशेनापि गौणीकृतपणेनेह गौण्योपपत्त्या
स्तदुपपत्तिरिति सर्वथा नार्थकादत्तम् स्तुत्यापदकमाभ्यस्तु
शक्तये इत्यगत्या भङ्गनान्येववाच्यता गुणविधिरवायमिति
भाष ॥

(प्रत्यक्षविषयभावेन प्रहरणाद्यापत्योत्तरतन्त्रलो
पापस्याच्च गुणविधित्वनिराकरणेनौदुम्यरा
धिकरणन्यायेन सिद्धान्तोपपादनम्)

यद्यन प्रत्यक्षा विधि स्यात्, तदा प्रत्यक्षविधिनिहितैव
दशुपेक्षेन दक्षिणदिशादस्थानसङ्गात् प्रत्यक्षविधि पाक्षिकत्वमे
कवान्नयामग्नम्बन्धयेत्, नरिष्वह प्रत्यक्षो विधिर्पिष्टि । अ
वस्थेन विधिना तद्वर्गाकारकाद्युक्तत्वात् युगविधिप्रारम्भ
प्रेष्येतिद्वान्तामाह—प्रत्यक्षेति ॥ अपिच प्रत्यक्षत्वात्
पक्ष्या यजनान्तस्य प्रहणसर्वहोमयोगोपायः । नवपि तथोक्त
प्रत्यक्षकपालकार्यवत्, तथापि प्रक्षिप्तमूर्ध्वदक्षिणहोमो
पिष्टि शक्यैवसुधारयामाहपक्ष्यामवतौनेन रूपेण प्रत्यक्षकृत्वा
अथो वस्तुमतेन प्रयोजनत्वात् तद्विषयस्य नञ्मात्रेण
सर्वत्र स्थानपापस्युपपत्तेः । नञाकृतापर्यत्वम्, प्रपानतुगेभ्य
क्रमं बाधित्वापि सर्वपापमानकरणोत्तरे तदपत्तेरनिपाय
त्वात् । शृङ्गापत्तो कमचक्रदोमनाशानुत्तारतज्जलोपापतिरिति
भावः । औदुम्बराक्षिप्राण्येसमपायानेन वस्तिद्वयैवाद्यत्वं
नैव युष्मिन्नाह—तदर्थंवादादयमिति ॥ पूर्वोक्तस्य
सर्व परिहरति—यजमानादपत्त्यति ॥

(वेदाप्रामाण्यान्नापादकगौणीलक्षणस्वरूपनिर्-
पण, तस्य सप्तपुष्प भयस्तिद्धान्त इत्येतत्सा-
धारण्योपपादनं च)

आयलक्षणद्वयस्यासिद्धत्वात् तदुपेक्ष्य पूर्वोक्तप्रसिद्धान्ति
मगौणीश्वरिलक्षणासमव शङ्कते—नन्विति ॥ अत इति ॥

नन्द्य स्वाद्यमाप्रविशक्षया देवदत्तं काश्यपोको प्रयोग
दर्शनात् स्वत्रय्यगुणसमानजातीयगुणयोगनिमित्तं च गौण
त्वम् । सिंहनिष्ठूरवसमाननालीयूरत्वयोगाच्च मिष्टपदस्य
देवन्ते प्रवृत्ते सिंहो देवदत्त इत्यत्र लक्षणसमन्वयः ।
पुण्यादौ स्वसन्धिस्त्वत्वाद्यारोपेण चारोपितं वापुस्पदार्थं
मदीकृत्य सद्वृत्तिगुणानामसम्बन्धीना मिद्वान्ते सत्त्वाच्च न

अत इति स्वयंभवे पृथ्वी । तेन प्रयोगदर्शनादिद एवोक्तं लक्षणं विहाय स्वस्वदेखादिद्वयमात्रं दर्शयामि स्वयंभवात् न प्रयोगदर्शनादिति पञ्चम्यन्तान्वयादुपपत्तिः । ननु यथा किं विद्वद्व्यासस्य तद्वपे तद्वपकल्पनलक्षणवरोपपत्तिदत्ताल्लक्षणं “रुपण्य भवति सदा त” इत्यादि। त्रुपणादिनामननुभूतात्वेन इदमिति विरुद्धासाधनेपरोपार्थमवात्, गौणत्वात्। परोपार्थाति, तथैव तत्र श्रवणार्थस्यैवाप्रतिष्ठा तमिष्टगुणयो गानाभात् सिद्धावे रुपण्यग्रस्य गौणत्वात्समवात्, मनुजुल्लक्षणस्याप्यव्याप्तिः, इत्यामञ्जनितासाधयः—**पुष्पादायि-ति ॥** आरोपिताईशित्वरूपतल्लक्षणस्यास्तु कथं यस्याऽऽरो पितत्तुपुष्पमादायावस्तुल्लक्षणविरुद्धेनारोपीरुपादनेत्याम्य आवेक्षितं रुपण्यग्रद एव कतापुष्पे आरोपिताईशित्वसत्त्वेन गौणत्वात्पुष्पादायति । नहि कोऽप्युपपन्नस्य गौणत्वं चेन्नविशुध्यते, यत् इष्टाप्रतिस्थिते । एतेन आरोप्यस्य सिद्धान्तोपेक्षात्प्रासिद्धेरोपेक्षाप्रथमे देवदत्तादायेव तत्प्रति देवरोपेक्षाप्रथममेव गौणत्वम् इति—**पराह तम्, रुप** णरा लयमेवाप्रसिद्धसारोपितत्वात्समवात् प्रासिद्धे ये हतादी प्रासिद्धस्य रुपस्यैवारोपितत्वात्प्रकारेण प्रसिद्धरुपादान आरो पितार्थाप्रथमस्य ते सत्त्वात् त्रुपणे रुपण्यग्रदस्य गौणत्वा निवर्तनादतिव्यतिरेकपुणे । अतस्त्वं मतेऽतिव्याप्तिदोषः । यमनु शक्यमश्वदेन मुद्रापथमाप्रविशस्यगदरोपितस्य मुद्रया यतानपवादात् न कोपि दोषः । नहि मुद्रापथमनारोपितत्व-कृतं, किंतु वृत्त्यन्तरमप्येव शब्दप्रयोगकृतमिति भावः । नञ्—तथापि त्रुपण्य भवति सदा त” इति श्रुतता नौदे नोपमेयभूतस्य सिद्धान्तस्थानभुजगमादात् वस्तुतोऽसत्ये त-सिद्धं कञ् शुणोपेक्षानेन गौणतोपपत्तिः । इति—**वाक्यम्,** निरुपण्यप्रतिव्यतिरेकस्य निवर्तनं सद्रूपाभावेन प्रसिद्धोऽपि स्वत्येण विद्यमानतथोपमेयवोपपत्तिः । एवमेव रुपण्यकारा-त्मना स्वस्यासत्यत्वेऽपि स्वात्मनो रूपेण सत्यत्वात् साद-रप्रतिगोपित्वमाकाशत्वेनैवैति नोपमानादुपपत्तिः । एतन्न खे क्तापुण्यसंनाराण्यं पार्थसारथ्यापभित्तैर्नोपपत्तिः । यदा तु क्तापुष्पे व्याधिकरणतारोप इति पुन्येपादानामभिप्रेतम्, सदा क्तापुण्यस्यैवोपमानत्वेन स्वाधिकरणताकथनेनासत्यत्वेऽपि क्तापुण्यत्मना सत्यत्वेन साहस्यप्रतिगोपितगोपमानत्वेऽपि ति मुद्रात् । अत एवैतत्तव त्रुपण्यस्यैवोपमानत्वात्प्रतिपत्ति-रैव भाविता अवर्तीति श्रेयम् । यथा **वार्तिरे**—आरो-

वैश्वानरवाक्ये तत्पदमुक्त्वाद् एवेति द्वितीयः । अक्षवर्चसा-
दिरूपफलोद्देशेन प्रकृतवागाधितगुणा एवाष्टकपालादयो

स्यापि तृतीयं पूर्वंपसमाह—**प्रक्षवर्चसेति ॥** यद्यष्टकपालो
भवतीत्यादावप्राप्तत्वात् विधिं प्रकल्प्य विहितानां अष्टकपा-
लादीनां “गायत्र्यैवेनं प्रक्षवर्चसेन पुनरिति” इत्याद्यैवाधिक-
प्रदानवैतहेतुकपूतवत्फलकल्पनेन तत्रैवाध्याप्येष्टायां प्रकृत-
वैश्वानरवागस्याधयत्वोपपत्तेः काम्यत्वादेवोपातिमिष्टस्यापि
नित्यस्य द्वादशकपालस्य बाधोपपत्तेर्द्वादशकपालस्य स्वसम्बो-
धात्तेन “जगत्सैवासिन् पञ्चमि” स्यात्सीवस्तुस्यैव पैराका-
हुषाष्टकपालादिशब्दानां गौणीपूर्वकलक्षणया द्वादशकपा-
लस्याष्टकसमोक्तं युक्तमित्यर्थः । यत्तु **घातैकं—ननु**
च—“प्रक्षवर्चसयोगादिकल्पनेन यदीधृते । स्तुत्यायाद्विधिः
केन घतमानापदेशिनाम् ॥” इति प्रक्षवर्चसकल्पार्थत्वाक्षिप्य
“गायत्र्यैवेनमि” स्यादिना स्तुतिरेव क्रियते, न फलसंबन्धः ।
तयानु अत्रस्यात्मकविध्युन्मीलनाद्यष्टकपाल इत्यादिभिः
सार्धमादकैः प्रत्येकं विहितानां कथासंबन्धं “एव एव” स्यादिभिः
फलसंबन्धः क्रियते—इत्युक्तम्, तदर्थवादोद्विधिरियम्, तेन
कार्यवादत्वेत्यर्थं अर्थवादतो विधिकल्पनस्यान्योन्याश्रयप्रस-
त्ताम् “यसिन् जात” इत्यनेनैवैवैव पूतवादिफलेः सम्बन्धेन
शुणानां तदन्वयादुपपत्तेः प्रौढिवाङ्गाप्रमिति सूचयितुं मद्र-
वर्चसादीत्युक्तम् । अतथाप्राप्त्यर्थस्यैव सर्वव्यापकस्य केद्व-
निष्ठापकतया विधिकल्पकस्याप्राप्तिरनेन द्वावर्थादिकं मद्रवर्च-
सहेतुकपूतवादिर्कं फलं युक्तम् । एवं “यसिन् जाते”
इत्यस्य सिद्धयतिर्द्वादशमुपपत्त्या विनियोगविधिष्वन्यथाऽऽभ्य-
त्वाभिमतेष्टेः फलसम्बन्धोऽपि सिद्धो भवतीति पूतवादीदरेव
फलमिति भावः । फले प्रक्षवर्चसादिरूपफलेतिमतेन प्रक्ष-
वर्चसपदमटितार्थवादीयात् फलमित्यर्थो ज्ञेयः ॥ यत्तु **कौ-**
स्तुभे—पूतवादीनां फलवत्तुम्, तद्वर्तित्वात्क्रियाभिधाय-
कामूलोक्तिविरोधपरिहाराय मद्रवर्चसहेतुकपूतवाभिप्रायेण
कथंविधेमिति दिक् ॥

(अख्यातभेदेन निमित्तफलकपोद्देश्यभेदेन प्र-
त्यवायध्वंसरूपफलान्तरोद्देशेन पूतवाधने-
कफलसंयन्धेन च प्रसक्तवाक्यभेदपरिहारे-
णोपक्रमोपसंहारावगतैकवाक्यतया द्वा-
दशकपालस्तुतावेयाष्टकपालादिषा-
क्यानां तात्पर्योपपादनम्)

वाक्यभेदाद्विकारेण इदंतयोपहितबोद्धव्यवस्तुतीयप-
द्योरेकहेतुनैव रूपं सूचयन् सिद्धान्तमाह—**सिद्धाप्त-**
स्त्विति ॥ “समन्तैकवाक्यत्वे” इत्यनेनवाक्यवस्तित्वेतिष्यो
निरस्तः । फलार्थगुणविधिस्रोऽप्येवं निरवलीयः । यदि ह्या-
श्रयविधायकं परिपूर्णमाऽऽश्रयं विधाय निराकृतं अथेतदा
तेन विहिताभ्यग्राभेन फलार्थगुणविधानं भवेत् । ननुपक्रमो-

विधीयन्ते इति स्वीयः ।

सिद्धान्तस्य संभवत्येकवाक्यत्वे तदभेदस्यान्या-

पसंहारपर्यालोचनया प्रतीयमानमेकं वाक्यं “एतामिति निवे-
त्ती” इत्यनेनान्वयनिराकृतम् । इतरथैकवाक्यताया एव भङ्गा-
पत्तेः । अतश्च वैश्वानरवाक्यस्यापैवसामित्वेन वागविध्यभावे
विहिताप्रयाजानामतन्मध्यपठिताष्टकपालादिवान्यानां स्वात-
न्त्र्येण विधायकत्वेऽर्थभेदाद्वाङ्मयभेदापत्तेः नाम गुणविधिः ।
एतेन—आख्यातभेदेन वाक्यभेदस्यादोपवत्त्वमिति—**नि-**
रस्तम् ; आख्यातभेदेऽपि “यस्योभयमि” स्यादी बच्छब्द-
वाच्यैकवाक्यत्वविहापि “यसिन् जाते” इत्युपसंहारास्य
यत्तच्छब्दोपपन्नत्वेनोपक्रमस्य जातेष्विपदराश्यामेकैकवा-
क्यताप्रतीतेः काम्यपदाभावेन मद्रवर्चसादेः फलत्वाप्रतीतेः
सत्याभाविषा तत्प्रतीत्यावेतामितिस्त्वित्यादिनेष्टिगतफलस्यैव प्र-
तीतेर्न गुणफलसंयन्धः । नच सिद्धान्तेऽपि निमित्तफलयो-
द्देश्ययोपपादानाद्यव्यभेद आवश्यकः ; निमित्तस्यावश्यमाह्व-
पकत्वहोद्देश्यत्वेऽपि ईप्सिततमत्वस्योद्देश्यत्वाभावेन फल-
स्यैव तत्त्वनेान्वयात् विभातीत्ययोरेकेनान्वयेऽपीतरविधयाका-
हानिच्युत्वाभावेन तस्याप्यन्वयोपपत्तेर्लोकप्रभेदाप्रसक्तैः । नच
—निमित्तान्वयेनोद्देश्यानेकत्वाभावेऽपि तदन्वयाद्युपपत्त्या
कल्पितपापक्षयस्य भावनार्थां पूतत्वादेरिवोद्देश्यत्वेनैवान्वयात्
वाक्यभेदतादवस्थमिति—**चाध्यम्** ; अन्यत्र पापक्षयस्य
भाव्यत्वकल्पनेऽपीह प्रतियोगमुपस्थितिसापेक्षतया विलम्बि-
तोपस्थितिकस्य तस्य भाव्यत्वकल्पनापेक्षया शीघ्रोपस्थितपू-
त्वादीनामेव तत्कल्पनात् । अतएव—निमित्तकल्पनाद्युप-
प्रत्यवायध्वंसस्यैव फलव्योपपत्तेर्नैवैवाधिकफलकल्पनेत्यपि—
परास्तम् । नच तथापि पूतवाधनेकफलत्वा कल्पत्येवैवैव
भाववाक्यमन्ये वाक्यभेदः ; अर्थवादोपात्तकलकानो निर्वै-
दित्वेन पूतवादीनां व्यासज्यवृत्तिकल्पकल्पनेन प्रत्येकमुद्दे-
श्यत्वाकल्पनात् । अतएवैकैकवाक्यतापराया संवलिताधिका-
रिद्विद्विति नाभिहोत्रादिभिधित्वत्वं प्रयोगान्तराक्षेपकम् ।
एवं निमित्तत्वाद्युपपत्त्याऽकारणे प्रत्यवायमात्रकल्पनेऽपि
तदुक्तस्य फलत्वाकल्पनात् । पुनर्विपरीतं विद्यमानमपि जन-
नमिति नैष्ठेः श्रयोक्तम् ; सञ्चितताधिकारत्वात्, अतः
पुन्रजनने निमित्ते पुन्रगतपूतवाधार्थं जातेतिः वार्था,
अन्यथा प्रत्यवैतिल्यार्थवगमत् न तदकरणं पितुः कथनं प्र-
त्यवाय इत्यपि ज्ञेयम् । येतु—उपक्रमश्रावत्वस्य “पुने
जाते” इत्युपक्रमे सवलित्वेनैवमिकाधिकारितया जातेर्देवा-
नवशेषरूपोपसंहारानुशारेण पुन्रगतपूतवादिफलसवलित्वाधि-
कारतयापत्तेर्लोकप्रभेदादव्यवहारादव्यवहाराद्युपपत्तिरापत्ते इ-
त्युपसंहारावस्थेन सवलित्वाधिकारम्—**आहुः**, तेषां नि-
रास्तोऽप्यत एव ज्ञेयः । नहि उपसंहारास्तारेणाप्युपक्रमे क-
स्याप्युपमर्दे कृतः ; उपक्रममगतपुन्रजननमितिस्त्वपरिहा-

लक्षणातो न भेदः । स्वतन्त्रवृत्तिगुणानामेव यत्र स्वयन्वि-
त्वेन रूपेण बोधस्तत्र लक्षणा, ब्रूत्वादिना बोधे तु गौणीति
तयोर्भेदात् । ते च गुणा पक्षिपा । वृत्तिवृत्तिविदः तत्का-
र्यकारित्वे यथा यजमानपदे । यजमानो—यथा स्वका-
र्यकर्ता, तथा प्रक्षारोऽपीति । एवं गौणीगर्भलक्षणाया
प्रक्षारस्तुति । एवमन्येऽपि पञ्च गुणा अभिमनुचैर्द्रष्टव्याः

स्वयन्विस्वरूपाभावात् । ब्रूत्वादिधर्मसमाख्याद्वारा लक्षितल-
क्षणावस्थितिरिति वैषम्यमभिप्रेत्य समापत्ते—स्वश-
क्येति ॥ अत एव लक्षणागौणोर्भेदादेव “सहच-
रणस्यानतादुर्भ्यस्तमानधारणसामीप्ययोगसाधनाधिपत्येभ्यो
प्राज्ञानमकटराजसक्तुचन्दनमश्रासकामपुत्रयेष्वतद्भावेऽपि
तद्वपुषा” इति सूत्रेणासपादप्रथमिल्लेखणानिमित्तानामुक्त-
त्वाज्जैमिनिना गौणीवृत्तिमित्यनुपायार्थेन्येन तत्सिद्धीत्यादि
चोका इत्याह—तेचेति ॥ “आग्नेति परमां सिद्धिं” इत्याह
सिद्धिपदेन वाग्याभिधानात् तस्य मुख्यस्य सिद्धि कार्यमित्य-
निति व्यधिकरणबहुमोहिणः तत्सिद्धिपदेन सूत्रमनेन मु-
ख्यार्थवादवस्तुमुच्यते इत्यभिप्रेत्याह—तत्सिद्धिरिति ॥
प्रक्षारकपालयोरेपि यजमानवत्कर्तृत्वाविशेषेण ब्राह्मण्यका-
र्यनिर्हापितत्वैकधर्मयोगेन प्रक्षारयजमाननिष्ठकरणत्वयो सा-
प्ताख्यायजमाननिष्ठकार्यकर्तृत्वसमानजातीयकार्यकर्तृत्वात्पु-
ण्ययोगेन गौणीलक्षणाया प्रक्षारकपालवत्सामानाधिकरण्यो-
पपत्त्याऽन्तर्भावपर्यायसमवात् यथात् स्तुतिलक्षणेत्याह—
यजमानो यथेति ॥ प्रयोजन स्पष्टवाच्योक्तम् ॥

॥ इति तत्सिद्धिपेटिकाधिकरणे तत्सिद्धसुदाह-
रणविचारः ॥

(भाष्यरुद्रुदाहृतस्याग्नेयो ब्राह्मण इत्यस्य परि-
त्यागेन अग्निर्ब्रह्मण इत्यस्योदाहरणत्वेन
निर्देशो कारणनिरूपणम्)

अत्र भाष्यकारेण “आग्नेयमष्टकपाल निवेपेत् ब्राह्मणो
ऋध्वर्चस्राम,” इत्यस्य विधेः शेषे श्रुतं “आग्नेयो वै ब्राह्मण
रेन्द्रो राजस्यो वैश्वो वैश्वदेव” इत्युदाहृत्य आग्नेयादिपदानां
“प्रजापतिरकामयत प्रजा सज्येति स मुसतमिषुव निर-
मिमीत तमर्द्धिवदान्वनवस्यत गायत्री छन्दो रयन्तरं साम
ब्राह्मणो मनुष्याणामत्र पशूनां उरसो गार्हपत्या पशवस्य निर-
मिमीत तमिन्द्रो देवतान्ववर्ज्यत तत्रिष्टुप् छन्दो बृहत्साम
राजस्यो मनुष्याणामपि पशूनां उरसो वीर्यावन्तो यौगो-
ष्ठ्यज्यन्त ऊरस्या मण्यत सप्तदश तिरमिमीत त विधे देवा
अन्वज्यन्त जगदीछन्दो वैरूप साम वैश्वो मनुष्याणां
गाय पशूनां” इत्येतद्विधार्थवादवकीर्तितप्रथापतिमुपायेन-

॥ १३ ॥ २९ ॥ इति तत्सिद्धिपेटिकायां तत्सिद्ध्यु-
दाहरणविचारः ॥

आतिः ॥ “अग्निर्वै ब्राह्मण” इत्यत्र पूर्वपदेवाग्निशब्दो
ब्राह्मणे गौणः ; द्वयोर्पश्चिमब्राह्मणयोरेकमुखप्रभवत्वात्, अ-
भिजननसमानजातीयजननमेवात्र गुणः ॥ १३ ॥ २९ ॥

प्रभवत्वसादयेन गौणतामुपपादार्थवादत्वं सिद्धान्तितम् ।
तदादेवशब्दस्य सूक्ष्मविरहमभिव्याहाराभावे देवतातद्विदा-
न्तत्वानुपपत्तावपि “तत्त्वेदमि”त्यधिकारे “नित्यममिकलिभ्या
द्वृक् वक्ष्य” इति स्मृत्या स्वयन्विस्वरूपान्तराधिकारान्तात्त्वोप-
पत्तेः । आनुव्यवहृदकार्यवादवकीर्तितप्रजापतिमुखैव प्रभवत्वरूप-
स्वयन्विशेषेण मुख्यतर्कबोधोपपत्तेः देवतात्वरूपसम्बन्धारेणो-
ऽपि च ब्राह्मणस्य यदुद्दिष्टं इत्येवदेवतात्वेनापि स्वयन्वि-
“आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतयो”त्यादी दृष्टत्वेहाप्युपपत्तेः गौणत्वे
प्रमाणभावादिति वार्तिककृता प्रष्टव्यं यद्व्युदाहृतं तदेव
स्वयमुदाहरति—अग्निर्वै इति ॥

(अग्निर्वै इत्यत्राग्निशब्दस्य गुणाधिधियादिनि-
रूपसपूर्वकं एकमुखप्रभवत्वगुणेन गौणत्व-
निरूपणम्)

अत्रापि पूर्वपदेव नामात्रगुणविधित्वे आशङ्क्य विधन्तारै-
कत्वत्वेन ब्राह्मणकार्ये लोपादावचेतनस्यासिद्धिपानासमयेन
च विरह्यार्थवादत्वनिवृत्तिरुपपत्तेर्गौणत्वमप्यग्निशब्दस्य नि-
श्चितमिति पूर्ववदित्युक्त्या सूचितम् । किमर्थं तर्हि सूत्रैकदे-
वश्रुत अधिकरणान्तरमित्याह शानिरासाम निमित्तान्तरप्रति-
पादकत्वेन तत्प्राप्त्यर्थं सूचयन्, निमित्तान्तरमाह—द्वयो-
पीति ॥ एवं सूत्रयततच्छब्दाद्युपपत्तेः जायते यस्मादिति व्यु-
त्पत्त्या जन्मोपादान जातिगन्धेन विवक्षितमभिप्रेत्य तस्य
मुक्त्वायैश्वर्येण जातिरुपादानं त्वैकस्य ब्राह्मणस्य अग्नि-
रिति व्यधिकरणबहुमोहिणः जातिगन्धेन सूत्रे एकजातीयता
गौणीमित्यतवेनेत्यभिप्रेत्याह—एकेति ॥ सामान्यभा-
वित्वाभावात् जातिगन्धस्य सूत्रमित्युक्तं जननपदप्रयोगः । यद्यपि
आदादौ पाणिनेये ब्राह्मणस्याधिकार्यकर्तृत्वादमित्युक्तकार्य-
कर्तृत्वसमानजातीयकार्यकर्तृत्वेन तत्सिद्धेर्पि निमित्तत्वमुपप-
पत्तेः, तथापि तद्विवक्षया यदेकमुखजन्यत्वविवक्षया प्रयो-
गस्तत्र निमित्तान्तरब्राह्मणार्थतदेव तत्प्रवृत्तिः । यद्यपि वै-
श्वसमन्तत्वं प्रमाणभावादत्वं वादस्यान्यपरत्वेन चावाद्यावत् ;
तथापि अवास्तवस्यायर्थवादान्तरोपेक्षतादिह तच्छब्दनिमि-
त्ततां प्रतिपत्त्येवेति ॥

॥ इति तत्सिद्धिपेटिकायां जात्युदाहरणविचारः ॥

संभवाद्वा जघन्यप्रस्तरपदकस्तिप्रस्तरकार्येषुगुणप्राप्तौदेशेन

विषयत्वाभावात् तदन्वच्छेषविधियान्तरस्याप्यभावे वाक्यवान-
र्थक्यम्, ईदृङ्गमवस्थाप्रसक्तोऽयमिति स्तुतिपरत्वे तेनार्थवा-
दत्वपक्षादविशेष इति—घाच्यम्; “प्रजा वै बहिर्यजमानः
प्रस्तर” इति सामानाधिकरण्यात् प्रजाशब्दस्य बहिर्यामन्तत्वे
यजमानशब्दस्य प्रस्तरनामत्वे च सति यजमाननामकप्रस्-
रस्य प्रजानामकवैहृदपरिभावरूपेण प्रसिद्धयजमानस्यायज-
मानादुत्तरवैहृद भवतीत्येवंप्रजाः “प्रस्तरमुत्तर बहिरपः
साधयती”ति विषेयप्रस्तरोपरिभावात्स्तुतेस्तेन जमादानर्थ-
प्राप्ताभावात् । अर्थवादत्वेन साक्षादेव स्तुत्यर्थत्वम् । नाम-
धेयत्वेन परपरदेवतात्वात्वेन भेदः । नच नामधेयत्वे अट्ट-
तिनिमित्ताभावः । यजमानशब्दस्य यागकर्तृतावधारितया प्र-
स्तरैककपालादौचेतनत्वेन यागकर्तृत्वाप्रभवेऽपि तत्प्रयो-
गान्तर्गतसव्यापारं प्रति स्वास्यादिवत् कर्तृत्वोपपत्तेस्तस्यैव
प्रवृत्तिनिमित्तत्वोपपत्तेः । अत एव एतादृशयोगस्य यजमाने
प्रस्तरपदस्यासंभवादेकमित्यत्र नामधेयमिति मूले समुधा-
विकारेणोपाधिषु यजमानावपदेन प्रस्तरनामाधेयमित्यत्रैव
तत्पर्यं ब्रह्मम् । प्रतिपादितं च तथैव कौस्तुभे ।

(यजमानपदस्य योगकदत्वात् सोमादिष्वप्रा-
प्त्यर्थसंभवात् प्रस्तरकार्यं यजमानरूपकर्तृगुण-
विधित्वरूपपूर्वपक्षप्रकारान्तरनिरूपणम्)

अतएव यजमाननामकत्वात् । यजमानशब्दो न वाग-
चर्तमानवाचो, अपितु कर्तृनिष्ठक्रियान्वयकलाप्रमाविधा-
यकालमेषादवैश्यागान्ततया क्रियाजन्मकलाप्रयथापचक्येन
यजमाने योगकृद् एवेति तदर्थस्य प्रस्तरेऽसंभवात् सोमा-
दिपदवत्सामानाधिकरण्यमात्रेण नामवातुपपत्त्या गुणवि-
धित्वपूर्वपक्षमाह—कदत्तैवेति ॥ ननु—तथापि कुत्र
को वा गुणो विधीयते इत्यर्थस्याप्यमाह—जघन्यप्रस्त-
रपदेति ॥ “यो होता सौऽध्वर्युः”ति कौण्ड्यादिनाम-
यने समात्राते सामानाधिकरण्यानुपपत्त्या होमादिपदानां
मुत्सार्थत्वमन्त्रीकृत्वाध्वर्यवादिशब्दानां व्युत्पत्त्यर्थत्वं “मिप्रति-
दधे अरणं समवायविशेषादि”त्यधिकरणे तृतीये उपक्रमः । ए-
वमिहापि प्रस्तरपदस्य कार्यलक्षणाधिक्यमन्त्रीकृतस्य यजमानरू-
पगुणस्य कर्तृत्वेन विधानमित्यर्थः ।

(यजमानोद्देशेन प्रस्तरस्य प्रस्तरोद्देशेन यजमा-
नस्य वा विधानम् ।)

तत्र यदि कथिद् अनेतनस्यपि प्रस्तरस्य यजमानकार्ये
क्षपिपोषयतया विधानं विनिगमकत्वात् “उदेत्ययोगं प्र-
भम्”मित्युज्जोह्यतानिगमकश्रमभ्यापवादां कष्टेव, तस्मात्
स्यात् “मुख्यं वा पूर्वोदनाशेषेचरि”ति ह्यवस्थाधिकरणोच्चे-
नातुपत्तेनातिरोक्षित्वेन मुचे आदौ भवत्येव सधर्मत्वानुग्रहो
युक्तो, नतु जघन्यस्येति मुदयानुग्रहनाथेन विनिगमनां सूच-
यितुं जघन्येऽप्युक्तम् । ततश्च यजमानपदस्य मुदयार्थं प्रतिपत्तिर-

यजमानोऽधिकरणत्वेन विधीयते इति प्राप्ते—

पक्षधर्मत्वात्तुरोपेन तत्र कार्यलक्षणाया अयुक्तत्वाद् यजमान-
कार्यं प्रस्तरविधानावापत्तिरित्यर्थः । प्रस्तरेककपालयोः कार्यं
यजमानविधाने प्रस्तरेककपालयोरिव ब्रह्मण सर्वहोमयोरुपपत्त्या
यजमानाद्येन सर्वतन्त्रलोपापत्तिशान्तिरासाय कार्यपदोपा-
दानम् । सुधारणयागारूपयोः कार्ययोर्विनियुक्तप्रस्तरेककपा-
लयोः प्रहृणहोमाख्यप्रतिपत्त्यापाद्यत्वात् तत्प्रतिपत्तोक्तका-
र्यत्वाभावात् यजमानस्यान्यार्थस्यैककपालकर्तृकपुरोडाशधार-
णादौ विनियोगेऽपि तन्नामिष्यस्या कृताप्यत्वाभावेन प्रति-
पत्त्यवहेत्याह प्रतिपत्त्यनापत्तेन सर्वतन्त्रलोपापत्तिः, नैव विक-
ल्पाङ्गीकरात् प्रस्तरविधिवैधर्म्यापत्तिश्चेत्यर्थः । प्रस्तरेकार्यं
यजमानस्य विधाने “दक्षिणतोऽध्वर्यान् व कर्मणः क्रियमा-
णस्ये”ति सामान्यविहितस्य यजमानकर्तृकदक्षिणतोऽध्वर्या-
नस्यानुपपत्तिप्रकाराय कार्यविशेषज्ञापनाय सुद्धधारणप-
दोपादानम् । ततश्च तस्य सुधारणपूर्वोत्तरकालयोऽपपत्त्याह
विरोध इत्यर्थः ॥

(अष्टाकपालपदवक्रौण्ड्यानुपपत्त्या यजमानपद-
गुणविधित्वसमर्थनम्)

नच—अत्रार्थवादत्वेनोपपत्ती नाष्टाकपालादीनामिव वि-
ध्यन्तरकल्पनया गुणविधित्वं युक्तमिति—घाच्यम्; तत्र
वायव्यविषैवमिस्त्रात्प्रादानेनात्यवभृताष्टाकपालादित्युक्तिप्रती-
तेरवभृतावयविभागेन ह्यष्टकपालस्तुतुपपत्त्येऽपीह वायुपि-
क्षेपिष्ठेऽनोक्तयोऽयमनुपपत्त्येव तदभावे एकयजमानवदा-
स्तुत्यप्रतीतेरवयवविभागेन ह्यष्टकपालस्तुतुपपत्त्यावपी-
त्यावयवयोगेनावयवित्वाभावात् लक्षणयापि प्रस्तरे स्तुत्यनुप-
पत्तौ पूर्वपक्षेणैव अर्थवादत्वासम्भवात् । नच गौण्या
तदुपपत्तिः, यौण्या लक्षणस्वरूपाणां दुर्निर्हणमीत्याह ॥

(प्रसिद्धार्थहानेनाप्रसिद्धार्थप्राप्तिरित्यर्थं समुदाय-
वाचिन एकदेश्यवाचित्वं स्वोत्प्रेक्षाप्रभावात्-
पविष्यार्थपरत्वं वा न गौणीवृत्तिरिति
निरूपणम्)

तथाहि—यदि तावत् प्रसिद्धार्थलागेन अप्रसिद्धगुणवा-
चित्वं तादृशम् । प्रसिद्धमर्थं परित्यज्य देवदत्तपदसामाना-
धिकरण्यात् देवदत्तविष्टप्रसक्तकारित्यादिगुणेन घटवन्तरक-
ल्पनया तत्तत्तन्त्रव्याप्तत्वपक्षलक्षणा सामानाधिकरण्योप-
पत्तिरित्युच्येत, तदेवमस्य लक्षणस्य लोके नमिनायात्तुरोपेन
सम्भवेऽपि येदे तदभावात् प्रसिद्धार्थलागेऽप्राप्त्यापत्तेर्ह-
शेन गौण्यत्वेन स्तुत्युपपत्तिः । यत्तु—समुदायवाचिनो लक्ष-
णमिदं देदे वृत्तिर्गौणीति लक्षणम्, तर्हि हि तिहादिसंज्ञा न
जातिप्राप्तवाचकाः, तथात्वे गुणविधित्वेनः शुद्धादिचर्चः सा-
मानाधिकरण्यानुपपत्तेः, अपितु जातिव्युत्पत्तिरितिमुदयमुश-
यचना इति तादृशमुदायस्य देवदत्तोऽसम्भवात्पदवाचित्व-
सामानाधिकरण्यानुपपत्त्या समुदायमिदं देदे प्रत्येककारित्वे स-

खपुष्पं भवत्सिद्धान्त इत्यादावप्यासिः । अतश्चैतादृशगौ-
णत्वस्य वेदेऽप्यस्यैव संभवः ।

यद्यपि च रूपकादिस्थले "सौन्दर्यस्य तरङ्गिणीत्यादौ"
आरोपेणापि गौणी वृत्तिर्दृष्टा; तथापि सादृश्यमात्रेणापि
उपमात्वाद्वास्तव्ये साऽनुभूयमाना नापहोतुं शक्या । अत-
श्चोभयसाधारण्येन स्वस्वव्यसमवेततया गौणी वृत्तिः । सम-
वेतत्वञ्च कविदारोपितत्वसंभवेन कविच स्वसमानतानी-

वितपुष्यं विनैव खाधारपुष्पावच्छिन्नाभाववाचित्वम् यपुष्पश-
ब्दस्य वर्णितम्, तत् कौस्तुभ एवोपपाद्य निरलं दृष्टव्यम् ।
अतः खोक्तलक्षणस्य वेदाग्रभाष्यान्नापादकत्वात् युक्तत्वाद्य-
धेनोपसंहरति—अतश्चैतादृशेति ॥ गुणनिमित्तकवृत्तिसं-
बन्धाद् शब्दार्थवृत्तिगीणपदमिलन्यत्रोपपादकं सादृश्यविव-
क्षया कृतमेतादृशशब्दार्थः । यद्यपि च "पुष्पो वायु गौतमा-
मिति"त्यादौ वेदेऽप्यारोपो दृष्टः; तथापि तस्मादृष्टत्वात्संभवात्
तत्त्वोपासनात्मनोपपत्तिरिति संभवेऽपीह तदभावे वेदे ननु-
भावे च तत्कृतारोपानुपपत्तेरित्यवधारणान्यायानुपपत्तेर्ना-
रोपकत्पत्तं युक्तमिति स्वलक्षणस्य वेदे संभवोक्त्या सूचितम् ॥

(स्वशक्यसमवेतेत्यादि गौणलक्षणसमन्वयः)

देवदत्ते कृत्स्नादिष्व सिंहावसाधारोपेण गौणीदर्शनादु-
भयसाधारण्यात् लक्षणे गुणद्वयं समवेतपरमित्युपेक्ष्य लक्षण-
माह—स्वशक्येति ॥ कविदारोपेणेति ॥ यत्र स्व-
कादौ तस्यपि भेददर्शने सादृश्यमात्रेण सिंहावसाधारोपेण देव-
दत्ते वनातोष्ये सिंहावसः प्रयुज्यते, श्रोत्रा च तथैव प्रतिप-
द्यते, तत्रानुभवसिद्धारोपपद्धते प्रमाणाभावात् सिंहावसादीना-
मारोपेण साक्षादेव देवदत्ते स्वशक्यस्य सिंहावसमेतसिंहादि-
सद्भावाल्लक्षणसमन्वय इत्यर्थः । कविदेवेति ॥ स्वशक्ये
हिंहे विद्यमानैः प्रसन्नकारित्वादित्युषैः समानजातीयगुणानां
देवदत्ते सत्त्वेन सादृश्यमात्रमिदमपि देवदत्ते सिंहावसद्व्य-
योगे लक्षणसमन्वय इत्यर्थः ॥

(स्वशक्यसमवेतेत्यादिलक्षणस्य लक्ष्यमाणगु-

णैर्गौणादिति वार्तिकविरोधसमर्थनेन प्राचां
मतेन गुणानां लक्षणया योयोपपत्तिः)

अत्र च "अभिधेयाविनाभूते अश्रितिलक्षणेभ्यः । लक्ष्यमा-
णगुणैर्गौणादृतेरिहा तु गौणता" । इति लक्षणाभेदमिरूपण-
परवार्तिके वर्णं लक्ष्यमाणगुणयोगमिति तावत्लक्षणं गौण्या न
युक्तम्; तथापि ननु साधारण्यपक्षे, तद्व्यापक्य साधारण्यप-
रत्ये गुणानामावृत्त्यापत्तिः । अतः सिंहावस्येन शक्यार्थं
पूर्वं शक्यसुतादिगौणविधाय गुणा अपि लक्षणयोच्यन्ते ।
"अतो लक्ष्यमाणगुणैरित्यन्तं समानाधिकरणसमसादीकारेण
स्वार्थमिधानपूर्वकं गुणेषु लक्षणेति वार्तिके जडं"ति न्याय-
गुणार्थां व्याख्यानं गुणलक्षणां प्राचांमिदमिति निरस्य त-
न्मतमुपपादयति—अत्रेति ॥

यगुणवत्तत्सम्बन्धेनेति भेदः ।

अत्र च सिंहावसेन शक्यस्य सिंहावस्यस्यन्तर्गतं लक्षणया
कृत्योपस्थितिरिति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु—एकसंबन्धि-
द्वयनेनापरसंबन्धिस्वरूपमिति श्वाक्यमिदमेव तदुपस्थितिः ।
गौणीज्ञानकार्यतावच्छेदकं च निरुक्तोभयविधसंबन्धान्या-
सत्संबन्धेन स्वस्वव्यसमवेतधर्मप्रकारकदेवदत्तविरोधकशा-
ब्दत्वमिति न कृत्वादीनामशाब्दत्वमसङ्गः । नच गौण्या

(गौण्यां गुणानामुपस्थितौ स्वमतस्य स्वशक्ये-
त्यादिलक्षणलक्ष्यमाणगुणवार्तिकविरोधो-
पपादनपूर्वकं तत्र न्यायमुपादिशण्डन-
पूर्वकं योषपदानम्)

गुणगृहीतद्वयविरोधापत्तेः मुह्यार्थगुणवदुपस्थित्यर्थमाधि-
तया गौण्यावच्छेदकीभूतगुणवच्छेदोभयपक्षेतरशाब्दत्वाप्रस-
ङ्गाभिप्रायोऽनं गुणेषु लक्षणाज्ञोकरणमित्यल्लसादाह—वस्तु-
तस्त्विति ॥ लक्षणया अप्युपस्थितापेक्षैव शाब्दत्वमित्यर्थ-
मज्ञोकारात् गौण्यामप्यावच्छेदकीं गुणोपस्थितिं साधयति—
एकसंबन्धीति । एवं च लक्ष्यमाणगुणैरिति वार्तिके न
कर्मधारयसंबन्धः; किंतु सिंहावसाधित्वातिपाचकपदेन वा
लक्ष्यमात्रा व्यक्तित्वा, तस्मिन्गुणैरिति पठोत्तर एव । अत-
एव वार्तिके—यथा पूर्वां लक्षणया अभिधेयाविनाभू-
तसंबन्धादरः प्रदर्शयते एवमुत्तरार्थं सुभाष्यसादृश्यसाद-
र्भाय, नतु लक्षणा गुणेषु । अतएव—"यत्किञ्चिद्विस्तार-
यति यत्वेद्व्यापि गम्यते । तेन मागवके बुद्धिः साह-
न्यादुपजायते" । इत्युक्तत्वावयवे गम्यते इत्येवमुक्तम् । तथा
"संभवति चात्र सिंहावसावगतव्यधुपस्थापितप्रसङ्गाकारित्वाद्य-
नेकधर्मप्रसङ्गात् देवदत्तप्रत्यय इति पूर्वमशक्तिर्निमित्तं इति
वार्तिके पूर्वसाधकैरेव निमित्तत्वं गौण्यामुक्तम् । नतु गुणलक्ष-
णाया" इति न्यायगुणाकृतो गुणलक्षणपरतया व्याख्यानज-
न्याप्यमेवेति भावः । नतु सिंहादिपदानां सिंहावस्येनिलक्ष-
णैव देवदत्तपदसामानाधिकरण्यापत्तेः किमिति तिरस्कारो-
पीरितिसमज्ञोकार इत्यादिप्रसङ्गाद्व्यापितत्वात्सादृशा भेदापा-
दनेन निरस्यति—नचेति ॥ "अभिधेयाविनाभूते" इति
पूर्ववर्तिपितवार्तिके न लक्षणहेतुत्वेनाविनाभावोपपादकम्;
तस्याः संबन्धमात्रेण शब्दतत्संबन्धसाधुपपत्तेः । नचात्र लक्ष-
णसाधनेष्वेव लक्ष्येनाविनाभावोऽस्तिनेव भूयस्योक्तः; लक्ष्य-
स्यैव लक्ष्यकारिणोपस्थितत्वावच्छेदनात्, किंतु अभिधेयसंब-
न्धितत्वात्सादृश्यसंभवात्साधुपपादकम् । अत एव "यथो-
पस्थिते"त्यादौ यथादेः सुभाष्यविनाभावेऽपि यथादिशब्दानां
अभिधेयव्यवहारसंबन्धमात्रदरेण पुनरप्युक्तं इत्यप्यायेनाभि-
धेयाविनाभावव्यवहृतिव्यभिचानात् संबन्धमात्रप्रस च लक्षणा-
हेतोर्मोकापुच्छेन लक्षणया अश्रितिरिति अभिधेयसंबन्धितत्वादेरेव
लक्षणोक्ता । गौण्यान् लक्षणाहेतुसंबन्धव्यवहृतिरिति अभिधेय-

सारूप्यम् ॥ “आदित्यो यूप” इत्यादौ तु सारूप्य गोणीनिमित्तम् । नच सर्वत्र तदेव निमित्तम् कोऽत्र विरोधः ? चक्षुर्ग्राह्य तेजस्विताद्यत्र निमित्तमिति श्रवम् । वस्तुतस्तत्त्व-
म्यत्र शब्दनिष्ठगुणस्यैव स्वसमानजातीयगुणवचनसमर्पण-
प्रकाराभातिरिक्तता, नतु सारूप्यस्य, तस्य ससर्गत्वात्, इह

(आदित्यो यूप इत्यत्र सारूप्यस्य गोणीवृत्तिनि-
मित्तत्वोपपादनम्)

“आदित्यो यूप” इत्यादावपि नामत्वगुणविधित्वात्तद्व्या-
पारस्य पूर्ववदेव स्पष्टत्वाद् ज्ञातुं शक्यत एवेत्युपेक्ष्य अयं
वादात्त्वोपायक गोणीवृत्तिनिमित्तान्तरस्यामिह कथ्यत इत्य-
भिप्रेत्याह—आदित्यो यूप इति ॥ आक्षिपदेन “यजमानो
यूप” इत्यादे समग्र ॥

(यजमानः प्रस्तर इत्यादीनां सारूप्योदाहरण-
त्वासंभवस्य प्राचां मतेनोपपादनम्)

इति प्राञ्च इति ॥ अप चक्षुर्ग्राह्येनस्त्वादित्या धर्मेण
यदि सादृश्यमेव, तदा “यजमानः प्रस्तर” इत्यादावपि त-
त्कार्यकरत्वादिनामि तद्वेष समान एवेति न चक्षुर्ग्राह्यतेज-
स्वादिना कथन विरोध इति यथाश्रुत प्राचायुक्त विरोधकर
न भवतीत्यभिप्रेत्य तदाश्रय विज्ञोति—यस्तु तस्त्विति ॥
अयमर्थः—यद्यपि प्रस्तारो साहच्यं तत्कार्यकरत्वादिधर्म-
सामान्यात् सम्भवति, तथापि सादृश्यं तत्कार्यकरत्वादिभावे
सादृश्यवत्त्वानेन तस्य शाब्दबुद्धिपिपयन्त्वाभावात् अक्षिपयस्य
च प्रतिपादनात्मकशब्दवृत्तिनिमित्तत्वायोगात् शब्दवृत्तिनि-
मित्तत्वम् । अतस्तत्र तत्कार्यकरत्वमेव शब्दप्रतीत प्रकारी
भवति, इह तु प्रत्यक्षत्वेन सारूप्यस्य प्रत्यय प्रतीतस्य तत्रैव
सादृश्यं सादृश्यवत्प्राचाच्छब्दबुद्धिपिपयत्वेन प्रसारतया
भातस्यैव निमित्तत्वम् । अतश्च चक्षुर्ग्राह्यत्वेन सादृश्यं सति
प्रतीतत्वेन सादृश्यवत्त्वविषयवत्प्राचाश्च बुद्धिपिपयत्वरसा-
द्बुद्धिनिमित्तविरोधाभिधानार्थं तत्कार्यकरत्वादित्हेतुकेभ्य
सद्भावमानेन गोणीनिमित्तस्य प्रथमसाधारण्येनेहोपादान-
मिति ॥ अत एव—नात्र चक्षुर्ग्राह्यत्वमेव पृथगुपादानप्र-
योगकम्, “छत्रिणो गच्छन्ती”त्यादौ बहुलादीनामपि चक्षु-
र्ग्राह्यत्वेन पृथगुपादानुपपत्तेरिति चक्षुर्ग्राह्यत्वत्वेनस्वरू-
पसादृश्यप्रकारत्वमेव भिन्न निमित्तमिति ज्ञापयितुमप्याहृतप-
रमन्ततया भाष्यादौ सारूप्यादिति सूत्रायय उपपत्तिः ॥

(चक्षुर्ग्राह्यत्वधर्मप्रकारकयोधजनकत्वाभा-
वेन यजमानः प्रस्तर इत्यस्य सारूप्यानुदाहर-
णत्वमिति भूलकारसत्तनिरूपणम्)

पूज्यादौ हि त्रिसप्ततया इति द्वादशसासान्ते प्रथमाय
हुवननर्दानात् तत्सिद्धिश्च जातिश्च सारूप्य चेत्येव विग्रहा
भिप्रायेण प्रथमान्ततया साहच्यपदं धृतम् । अतएव—
सूत्रे साहच्यपदेन न समानधर्मवत्त्वमात्रं स्विद्विधम्, अपितु

॥ अथ निष्ठगुणसजातीयगुणवत्स्वरूपस्य सारूप्यस्यैव समवा-
यादिसमर्पणप्रकारत्वादित्येव निमित्तमिति विरोधः ॥ १३ ॥ २९

प्रशंसा ॥ “अपशवो वा अन्ये गोभ्येभ्य पशवो
गोभ्या” इत्यादादीनां च तत्र च विहितत्वात्पशुकर्मे प्र-
तिषेधस्य पशुदासस्य वाऽनुपपत्तेरर्थवादत्वम् । अपशुशब्दो हि

यथास्थितचक्षुर्ग्राह्यत्वस्याविवक्षया चक्षुर्ग्राह्यत्वात्वेन
सादृश्यमभावेति ध्येयम् ॥

॥ इति तत्सिद्धिपेटिकायां सारूप्योदाहरण-
विचारः ॥

(विषयवाक्यसंग्रहः, अपशुशब्दनामत्वात्सं-
भवेऽपि निषेध्यगुणसमर्पकतया पूर्वपक्षः)

अतिचपने पशुदत्तवीर्षोपधाने धृत—“पुराणात् प्रती-
चीनमथस्योपदधाति पश्चात् प्राचीनमप्यभवे”ति गवाक्षशी-
र्षोपधानविधिव्याख्याशेषमुदाहरति—अपशव इति ॥ एतच्च
“अयस्यो वा एष योऽसामा” “असत्र का एतच्छच्छन्दोम” इति
विध्वन्तरशेषाभ्युपगम्यपक्षकथनम् । तत्र गवाक्षव्यतिरिक्तानाम-
जादीनां पशुपदवाक्यत्वात्पशुसहायानुपपत्तेरिति चेत् “अ-
पशवो वा अन्ये गोभ्येभ्य पशवः” इति पशुवाच्यतामात्र-
धिकरण्येन श्रुतस्यापशुशब्दस्य पशुवाच्यतामात्रस्यानुपपत्ते-
रप्रमाणान्तराद्येव सिद्धत्वात्तद्व्याकरणवैयर्थ्यापत्तेर्यथा नामत्वा-
द्वावा असमवेन तासुपेक्षान्पशुपत्तेरिति चेत् पशुकार्यल-
क्षणामर्शोक्तं गवाक्षव्यतिरिक्तानां पशुदासं प्रतिषेधो
वा समाधनया शङ्केत, तामपि निरस्यप्रथवादत्वं स्मारयति
अजादीनामिति ॥ एतेन—नामत्वात्संभवेऽपि गुणविधि-
त्वसंभवासंभवेविचारणं सगति सूचिता । नहि विषये एव
गुणो विचारविषय इति राजाज्ञा, विधिशब्दस्य निषेधोपल-
क्षणतया निषेध्यगुणसमर्पकतयापि तदुपपत्तेरिति भावः ॥

(अपशुशब्दस्यार्थवादत्वोपपादनम्)

तत्र तत्रेति ॥ “अजोऽग्नीमीवीर्य” “सारस्वतीं नेपो-
मि”त्यादौ स्वेहितत्वादेव निषेधानुपपत्तेरिति चेत् ॥ प्रायश्चा-
वादे तदसमवायक कल्पनिषेधानुरोधेन हस्तविधीनां पक्षि-
कल्पकल्पनेन विकल्पस्यपि सत्ता गतावत्यापत्त्यात् अर्था-
दत्वमेव यथाचप्रसङ्गार्थं शुरुमिलनम् ॥ गवाक्षव्यतिरिक्ताना-
मपशुकर्मे पशुकर्मे तन्निषेधस्य वा समवे का गतिरित्येता-
द्यामाह—अपशुशब्दो हीति ॥

(अपशुशब्दस्य गवाक्षवादितप्रशास्त्रसामावल-
क्षकतया प्रशंसायाः विध्यैकसाध्यतयेव स-
त्त्वेनाप्युपपादनं, प्रशंसामाधदकतया
गोणीनिमित्तत्वं प्रशंसाया इति
निरूपणम्)

नत्समासान्तमप्युपपद असादिवाचक सद्रथाप्यधिक्या-

भावात् प्रत्यक्षविधिप्रवणस्य विधित्वम् । तत्र चोपधानमे
चेष्टकासस्कारार्थत्वेन विधीयते । यद्यपि चेष्टकानां चयनाद्-
त्वान्यथानुपपन्नैवोपधानं प्राप्येत, तथापि तत्तः पूर्वमेव
प्रत्यक्षविधिना विधीयते । तत्फलञ्च प्रत्येकोपधानसिद्धि-
श्रयत्नसमानकर्तृकत्वसिद्धिश्च । अन्यथा समुदितोपधानमपि

कर्तुमशक्यत्वेनेष्टकाभिरिति चिन्तत इति विध्यन्याथानुपप-
त्तैव सहस्येनेष्टकासम्बन्धित्वेन चोपधानस्य प्राप्तौ गुणसम्प-
न्नविधिशक्तिकृत्योपधानानुवादेन सृष्टिपदार्थ एव विधातु-
मुक्तः, सोऽपि च नेष्टकास्य, इष्टकानां सृष्टिरूपदानपमत्तः,
अपि च सृष्टितन्मात्रोपपेक्षेष्टकासु सृष्टिपदस्य सृष्टिमन्त्रपरस्य
सङ्गणामहीकृत्येष्टकानां सृष्टिपदामिषेत्येतेऽपि कासामिष्ट-
कानां सृष्टिमन्त्ररूपपानमिति विशेषानवगात् इष्टरासां
न्यास्य चेष्टकाविधिर्न्योपपन्नसम्बन्धे प्रसरे तद्विशेषस्य सुतरामुप-
धानसम्बन्धप्रसरे विधानायोगात् पारिशेष्यात् “तिसृभिरस्तु
षट् प्रह्लादभ्यन्ते” स्मृतिस्मिन्पाठयुक्तसृष्टिलिङ्गकमन्त्रस्य एव ।
यत्तु प्राचीनोः—“तद्गानासासुपधानो मन्त्र” इति “इष्ट
कस्य ङ्क् च मतो” इति स्मृतेर्मेतुप्रलोपेन सृष्ट्यभिधानिमिष-
वपेधयानामिष्टकानां सृष्टिपदकाम्यान्वयमुपपादितम्, तदयु-
क्तम्, तथापि सनियोगादिप्रस्य प्रत्यक्ष “कृतव्या उपधा-
ती” तिवन्मदुलोपेन सह प्रात्यापते । अत्र—एव भव-
न्मतेऽपि मन्त्रपरिविषयः स मनुष्य इतिवार इति—वाच्यम्,
मनुष्यकरणेन तस्य लोपाधयत्ने नमस्यबलोपसापि छान्द-
सत्वेनैवोपपादनीयत्वे लाघवात् मनुष्यविधेरेव दृष्टावितिप्रस-
न्दसिद्धिः सृष्टिबन्धनेनाग्नितत्तत्फलमूर्तिविरादतो लक्षणयैव
कीर्तिज्ञानोपात्तः सृष्टिमन्त्रोपपेक्षेष्टकापरः सृष्टिशब्द इत्येवोक्त-
कौस्तुभे । यत्तु अत्र लिङ्गप्रकाराभ्यामेवाभ्यामन्त्रवदेवोऽपि
प्राप्त इति प्राप्तान्यपरिदृष्ट्या मन्त्रोपापत्तिरितरमन्त्राभ्याम-
न्त्रैवर्थापत्तिरिति शास्त्रदीपिकायामुक्तम्, तत्र, लिङ्गप्रक-
रणकल्पस्थिते पूर्वमेवैतद्विधिप्रवृत्त्या कठत परिसङ्ख्याया त्रै-
दोन्माप्रसक्तैर्महणादिशोपिपरिसङ्ख्यायैवेनापि पुनर्विधुपपत्ते-
श्चेतरमन्त्राणामैकाग्रिकोपधानलिङ्गानामेनेष्टकाग्रहणादिविधि-
श्रयत्वेन सार्धैकमसम्भवात् । अतः सृष्टिमन्त्रविधायकत्वेन मि-
धुपपत्तेर्न विधौ शीर्षोक्त्युपपादकमसृष्टिमन्त्रपरत्वमाध्यायी-
यम्, तथापि—उभयो धात्वर्थोपपदार्थयो सम्भवत्यासि
कृत्ये साधार्याधिकरणन्यायेनक्षेपतः पूर्व प्रयोजनान्तरार्थ-
मुक्त धात्वर्थस्य विधान इत्यभिप्रेत्य आप्त्यकारियं पिश्रान्त-
मेवाद—तत्र चेति ॥

(उपधानविधानप्रयोजननिरूपणम्)

पूर्वोक्तमन्त्रविधिपूर्वपक्षनिरूपणसूचक एवकार । अर्थप्राप्त-
स्यानुपधानस्येष्टकासाध्यत्वेन तत्तत्प्राप्तावभावेनानादर्थं पुन-
र्विधानमिवाह—इष्टकासस्कारार्थत्वेनेति ॥ ननु प्रधा-
नभेदेऽपि प्रयोगविध्यवतसत्ताद्विलिखितार्थं यथाशक्ति पात्र-

कदाचित् प्राप्तुमान् । आर्थिकरथाच्च चयनमित्युक्तं कथमपि ।
सति त्वस्मिन्निष्टकासस्कारद्वारा चयनाद्भावोपधायिधौ प्रति-
प्रधानावृत्तिन्यायाद्ग्रहप्रधानयोरैककर्तृकत्वाच्च फलद्वय-
सिद्धिः । सृष्टिपदत्वं लिङ्गप्रकरणप्राप्तसृष्ट्यसृष्टिमन्त्रमात्रस्य
गोण्यान्नुवाद इति—माध्यकारः ।

मिमर्शनवत्समुदितोपधानमेव युक्तमित्याशङ्क्य तत्रासायानि-
ष्टपादनेन प्रयोजनान्तरमाह—आर्थिकरथाच्चेति ॥ तदे-
वाह—सतिस्त्विति ॥ व्युत्थविशेषोपस्थानरूपोपधानस्या
धिकृत्ये विहितत्वरूपाज्ञत्वस्य कृष्णादिवदभावावयवे अभ-
वकृतत्वेन समानकर्तृकत्वस्य चान्यकृतेनापि सन्मुखपादिना
देवदत्ते पाककर्तृवत्सर्वेवैवाध्वान्तराख्यापारहोपधानस्यान्य-
तत्त्वेऽपि चयने अभ्युत्पन्नकर्तृवत्सर्वोपस्थानेनाभ्युत्पन्नकर्तृ-
त्वाप्रा-
प्तेरज्ञत्वेन विधानाभावरूपकम् । ततश्चात्रप्रधानयोरैककर्तृत्वा-
पत्तिसिद्धिः । अतएव प्रयनादिमिषेतिरुक्ताभ्यवर्तमानाह्याविषय-
तासिद्धिद्वाराऽभ्युत्पन्नत्वसिद्धिरपि नैव प्रयोजनम् । चयन-
समानकर्तृत्वादेव तत्त्वमात्रं, अतश्चयनसमानकर्तृत्वसिद्धिरेव
प्रयोजनमित्यर्थः ॥

(सृष्टिपदेन सृष्ट्यसृष्टिमन्त्रग्रहणप्रकारनिरूपणम्)

सृष्टिपदं यद्यपि विशेषाक्षेपोद्देश्यसमर्पकं सृष्टिमन्त्रादौ
नानुवादकम्, ते च मन्त्रा “सृष्टीदरवधाती” सुप्रकल्प्यैक-
वाऽस्तुवत प्रवा अधीयन्ते” स्मृदिना सप्तदश पठिता । तत्र
“तिसृभिरस्तुषट् प्रह्लादभ्यन्ते” इत्यादिना स्मिन्पाठयोगेनात्रा-
तावा यत्तुद्वैमन्त्राणां सृष्टिलिङ्गत्वेन यथा स्मिन्पाठसदृष्टत्वात्
लिङ्गादवगताहभावात् प्राप्तेरत्वात् अनुवादात्तमेव “सम्राजपति
रविषतिरासीत्सतिविद्यासाऽस्तुवत स्वावापुषिव्या ऐता वसवो
व्या आदित्या अनुव्यायस्तोषामाधिपस्यमासीद्वनयस्त्रिस्ताऽस्तु-
वत भूतान्यशाम्भ्यन् प्रजापति परमेष्ठविपतिरासीत्” इति
प्रमाणमात्रसप्तदशमन्त्राणां “यत्सप्तदशेष्टका उपदधाती” इति
उपघर्शमात्रं सप्तदशमन्त्रान्वर्तमाना असृष्टिलिङ्गानामपि स्मि-
न्पाठानिनाहताया प्राप्तेरनुवादा इत्याह—सृष्टिपदं स्त्विति ॥
मात्रपदेन विशेष्यभूतेष्टकाभ्यामिति । अथवा—मन्त्रगत-
कात्स्न्यस्य वा ग्रहणम् । कथमसृष्टिलिङ्गे तत्पदप्रद्वीतिरिति
अपेक्षया गौणेत्युक्तम् । तत्रकारस्तु अधिकरणान्तरप्रतीक-
ग्रहणे उपपादयिष्यते ॥

(सृष्टिपदेनासृष्टिमन्त्रग्रहणप्रयोजनम्)

अथ चानुवादः, इत्यसिद्धमुपधानं प्रत्यक्षं यत्सृष्टि-
न्यायै किमपि दत्तत्वेन स्तुत्यर्थो यथावत्पुं प्रक्षणा यानि
सृष्ट्यानुवाके कीर्तितासि फलायै तान्यनतिरुक्त्यातिक्रमनि-
मित्तं निमित्तं निमित्तं यजमानं प्राप्नोतीत्यर्थकम् “य-
थासृष्टमेवावदधे” इत्यर्थवादस्यालम्बनार्थं प्रथममन्त्रे उदग्र-
येति मन्त्रप्रतीकवशानुपपन्नः ॥

नुपपत्तेः चार्थवादस्य मन्दिग्धासन्निरूपे ग्रामाभ्यभिक्तिं प्राप्ते

नेति ॥ तत्रोपक्रमगतार्थवादानुपपत्तेरनुपपत्तिसहस्रगतविधेरन्यथा-
नयनेऽपीह वैपरीत्यादृष्टम्यमिदार्थः ॥

(मुख्यत्वादिना विधिप्रारब्धनिरूपणम्)

अयंवादस्योपसहस्रत्वोपेक्षलक्षणतया व्यतिरेकेण वि-
धिं प्राप्तये स्तार्यवृत्तितया मुख्यत्वं प्रथम्युत्तरत्वात्सजातवि-
रोधित्वं अनधिगतार्थबोधकत्वादप्राप्तार्थकत्वं चेति हेतुप्रयं
मुख्यत्वात्सहस्रत्वं स्तार्यत्वादमुदत्तत्वं चरम्युत्तरत्वादुपस-
जातविरोधित्वं ज्ञातार्थत्वात् प्राप्तार्थानुवादिष्य चेति ईश्वरये
हेतुनयं दर्शितम् ॥ “यशुयालभेति”ति विधेः पशुसामान्य-
विधायकस्य “छास्य वधया मेरुगोऽनुवृद्धि” इति मन्त्रव-
र्णानुरोधेन सर्वोच्येऽपि नाम्न तस्योदाहरणत्वम् ॥ तत्र चार्थव-
धत्वात्तया विधिमन्त्रयोरेकविधयावस्य पशुन्ये प्रतिपाद-
नेन पौनरहस्यापत्तेरिति सूचनायाध्वंवादेनेत्युक्तम् ॥ तथाचान-
पदेकवान्यतापसार्थवादस्यैवेत्यमगस्य विधिसर्वोच्यस्य अ-
भ्युपगमो न युक्त इत्यर्थः ॥

(कांस्यमोजिन्यायेनार्थवादप्राप्त्यनिरासः)

तनु कांस्यमोजिन्यायेन अन्नभूतार्थवादानुरोधित्वमेव वि-
धेरस्त्वसाहापतिहास्य सङ्कोचपदं प्रयुक्तम् ॥ यत्र गुणवि-
धिना प्रधानस्य न विहितं बाध्यते, तत्रैव कांस्यमोजिन्याय,
प्रकृतेन प्रधानस्य सङ्कोचपदवाध्यापत्तेर्न तन्मात्रप्रवृत्तिः ॥

(अग्निहोत्रादेः अग्निविद्यादिसाध्यत्वात्तदनुरोधेन त्रैविधिकविषयत्वार्थहृद्धानस्यार्थवादसाध्य-
त्वात् तदनुसारेण विधानान्वयानय-
ननिरासः)

एतेन—अग्निविद्यासाध्यस्याग्निहोत्रादितदनुरोधेन त्रैवि-
धिकविषयतया सङ्कोचविहासि विधानसार्थवादसाध्यत्वात्तद-
नुरोधेन विषयसङ्कोचोऽपि—परास्तः, येनाज्ञेन विना प्रधानं
न विध्यति खयं च यत्राक्षिप्यते तदनुरोधेन प्रधानस्यापि
सङ्कोचाङ्गीकारेऽपीह विद्याव्यर्थवादेन विधेरेव प्रत्येकावसक्ति-
कल्पनेन विधायकत्वोपपत्तेस्तदपेक्षामावात् ॥

(अन्नभूतमन्त्रानुरोधेन सोमग्रहणस्येवार्थवा-
दानुसारेण विधेरसङ्कोच इति निरूपणम्)

अत्रयं यथा “इन्द्राया त्वा वसुमेते शुक्लामि”त्येन्द्रमन्त्रसाध्य-
स्यापि सोमग्रहणस्य मन्त्रमात्रे यथानिर्वाह्ये स्मृतस्यानुग्रा-
नोपपत्तेर्नात्रभूतमन्त्रानुरोधेन प्रधानस्य सोमग्रहणस्येन्द्रप्रधान-
मात्रविषयत्वेन सङ्कोच इति तृतीये लिङ्गविशेषविदेशादिलि-
धिवरणे वक्ष्यते, तद्वदन्नभूतार्थवादानुरोधेन प्रधानभूतविधि-
सङ्कोचो न युक्त इत्यर्थः ॥

विधेरविशेषप्रवृत्तयर्थाय चूनमाग्रग्रहणेनाभ्युपपत्तेर-

(सूत्रगतेन सन्दिग्धार्थदेनाप्यवस्थितार्थग्रहण-
मिति निरूपणम्)

सन्दिग्धार्थनिरणय इति ॥ यद्यपि पूर्वपक्षे सामान्य-
रूपतया निश्चयान् सिद्धान्ते चैववाक्यतया धृतराष्ट्रनिय-
यात्मन्देशासम्भवे सन्दिग्धार्थत्वामायेन न सिद्धान्त्यभिमतस-
न्दिग्धार्थग्रामाभ्यभिक्तेरनुपपत्तेश्चोक्तं, तथापि सन्दिग्ध-
वाच्येन सूत्रगतेनान्यवस्थितार्थप्रतीतिमात्रस्य विशयज्ञात् त्रि-
भ्युद्देशमात्रप्रथमत्वात् भवन्तीति वा प्रतीति यथा वाक्यमे-
वावधारितया व्यवस्थया जिह्वातितायां कार्यते, तत्रात्र च शा-
माभ्यमर्थवादस्य साध्यते तत्र, रित्त्वव्यवस्थितार्थप्रतीतिरेव
युक्तेत्यर्थः ॥

(अर्थवादगतचतुष्टयस्य गौणत्वलाक्षणिकत्यो-
पलक्षणत्वादिनोपपत्तिः पूर्वपक्षे)

चतुष्टयस्य विषयगतसामान्यद्वयेऽज्ञानसाधनरूपगुणयो-
गात् गौणम् ॥ अथवा—अज्ञानसाधनत्वसम्बन्धेन छास्यमि-
दमेव वा ॥ अथवा—सामान्येन घृतस्यापि प्राप्तत्वादवगुणा-
नुवादेन घृतमात्रप्रत्ययेव ॥ सामान्यादि विधेः स्तार्यकत्ववत्स-
येऽपि घृताद्ये तद्वत्प्रत्यया स्तार्यकमेव ॥

(लिङ्गसमवायाद् घृतपदलक्षकत्वमिति न्याय-
सुधाकारादिमतसङ्केतेन येन केनचिद्वज्जन-
मिति पूर्वपक्षोपसंहारः)

यनु—अत्र न्यायसुधाकारादीनां लिङ्गसमवायात्
गौणत्वप्रतिपादनं, तद्वज्जनसाधनत्वानामेकसमुदास्यस्य सत्त्वे
प्रमाणाभावेनान्यतमस्य साधनत्वाद्युपपत्तेः घृतचिह्नसमवा-
समवायुपेक्षणीयम् ॥ एतेन—अपराधस्यान्यत्र विहितत्वात्—
प्रत्युक्तम् ॥ एवञ्च सामान्यस्य विशेष्यमिचारित्वेन तत्-
लक्षकत्वानुपपत्तेर्विशेषेण सामान्याभ्यभिचारिणा सामान्यलक्ष-
णोपपत्तेर्नैव केनचिद्वज्जनमिति सिद्धम् ॥

(आक्षेपतः पूर्वमेवार्थवादेन घृतस्याज्ञानसाधनत्वे-
वान्वयात् न येन केनचिद्वज्जनमिति सिद्धान्तो-
पक्रमः)

सामान्येन व्यवहारासमवाहिविधेरनुग्रापकत्वविशेषात् याव-
द्विशेषात्पेक्षयः कल्पनीयम् तावत् प्ररोचनापरमपेक्षतया-
श्रवणेक्षितेनैकवाक्यतापसार्थवादेनैव तदपेक्षावान्ये तत्प्रम-
र्षितविशेषपरतया विधेर्न युक्त व्यवस्थापनम्, गहोचस्य व्य-
वहारानुमतत्वेन स्वार्थवैवापेक्षणात् ॥ अत एवान्न नोपक्रम-
मेवोपसहस्रगतापवादस्योपमर्दलक्षणवाच्यं, नवोपसहस्रेणो-
पक्रमस्य सङ्कोचलक्षणे वाधः ॥ एवञ्च विधेः प्ररोचनाशक्तिरपि
न कल्पिता भवति, घृतप्ररोचनया समाप्तं वाक्यं कात्पर्यमिदं वा
तेनादिप्ररोचनया वाक्यान्तरार्थत्वात् वाक्यमेवादायति न
प्रयज्यते इत्यभिप्रेत्य सिद्धान्तगोह—विधेरविशेषेति ॥

ज्ञापणे । अतो मध्यमचित्तिसंयन्त्रार्थं मन्त्रविधिः । इष्ट-
कानां प्रत्यक्षमाहाणवत्त्वं चेष्टकावाचिप्रत्यक्षमाहाणपठितपद-
विधेयमन्त्रकत्वम् । सृष्टिपदं हि सृष्टिप्रकाशकमज्ञोपधेय-
ह

(भाष्यकारमते विध्यन्तरवैयर्थ्यापादनपदस्य
वार्तिककारमते मन्त्रविधानोपपादनस्य च
भाट्टदीपिकादतस्याशयनिरूपणम्)

पूज्यपादैस्तु—भाष्यकारमते एतदुपधानविधितः प्राक्
सृष्टिमन्त्रोपधेयत्वस्येष्टकासिद्धेस्तेन रूपेणोद्देश्यत्वायोगात् न
सृष्टिपदमित्येष्टकावाचित्वेनोद्देश्यसमर्पकम् । कथमन्यथा सृष्टि-
पदोद्देश्यसमर्पकत्वे भाष्यकारः सृष्टिपदस्यानुदात्तत्वमर्थवादप्र-
योजनकं वदेत्, अपितु यस्यैष्टकाकारकचयनविध्यांक्षितस्य
उपधानस्य पूर्वप्रदृश्या विधेयत्वं, तस्यैष्टकासंबन्धितत्वेनाज-
गतस्योपस्थितेष्टकासंस्कारकतया विध्याश्रयणानुद्देश्यत्वम् ।
तच्च रूपं सर्वैष्टकास्थान्यनुत्तमेति शर्त्तुसामुपधाननिर्देशितरवै-
यर्थ्यम् । अतएवापवादोऽपि तदा इष्टकासमुदायावयवी-
भूतसप्तदशैष्टकाप्रार्थसाधं एव संप्रपद्यते, विधेः सन्निधत्वा-
भावेन तत्राप्रवृत्तेः । अतएव सृष्टिपदमपि मन्त्रमात्रपरम्
लोहितोष्णीपपदवत् । किन्तुः सृष्टिमन्त्रा इति सन्देहे एवो-
पसंहारो निर्णायको न तस्यैष्टकाविर्णयकः, विध्यर्थवाद-
धोरेक्याकथनता स्तुत्यनुयेन विधेयनिर्णायकत्वेऽपि उद्दे-
श्यनिर्णायकत्वस्य काव्यदृष्टत्वात् । यद्यपि “द्वयोः प्रणयन्ती”-
स्याभिप्रणयनविधौ द्व्याभ्यामेवेति, “ऊरु एतच्छल यद्गण-
प्रपासस्ताकनेभाधे”ल्यर्थवादे ऊरुपदेन संस्तुतयोर्मनसाध-
नत्वप्रतीतेः मध्यमपर्वणोद्देश्योद्देश्ययोर्निर्णयोऽन्यर्थवादे दृष्टः,
तथापि कर्तुणां मध्ये वस्तव्योद्देश्योरेति निर्धारणमावाच्युक्तं
निर्णयकत्वम् । प्रकृते सन्देहमावादिनिर्णायकत्वमेव । अत
एव विधेयमन्त्रोपधानसामर्थ्यादिव सिद्धान्ते सप्तदशैष्टका-
विषयत्वमस्मन्मते स्थित्यतीति न तत्रार्थवादोपासनमावश्यक-
मित्यभिप्रेत्य भाष्यकारमते विध्यन्तरवैयर्थ्यापादनं मन्त्राणा-
मुपधानमावधानात्मन्यवयव वार्तिकसमवतरेन दर्शितः । त-
दिदमुक्तं कीदृशम्—“भाष्यकृन्मतेतु विधेयोपधानस्येष्टका-
विशेषप्रशंसायकत्वाभावात्तन्मात्राणां चैष्टकानिषेधकत्वानुपपत्तै-
र्थसप्तदशैष्टका उपधेयातीत्यर्थवादस्य च विधौ सर्वैष्टकाविषय-
त्वेन निश्चिते सन्देहमावेनानिर्णायकत्वाद्वाक्यान्तरानर्थक्यम्
इति विशेषः” इति ॥

(मन्त्रविधानस्य मध्यमचित्तिसंयन्त्ररूपप्रयोज-
नान्तरनिरूपणम्)

पंचमे “मध्यमायान्तु वचनात् माहाणवती”ल्यधिकरणे
“यां कंचन ब्राह्मणवतीमिष्टकाभिजानीयातां मध्यमायां
चित्तानुपदध्यादि”ति वचनेनाभिपूर्यसा जानातेः प्रत्यक्षज्ञान-
वाचित्वात् प्रत्यक्षतद्विज्ञानादित्यादा इष्टकानां मध्यमचित्वाध-

कारपरः । तत्र च विशेषणान्तस्य मन्त्रस्य विधेयत्वात्तादृष्ट-
कानां प्रत्यक्षमाहाणवत्त्वसिद्धिः । इतिकरणविनियुक्तस्येक-
पूणमन्त्रस्यापि मध्यमचित्तिमात्रसंबन्धापत्तेरिष्टकावाचीति-

यत्तस्य वक्ष्यमाणत्वात्तदप्यत्र प्रयोजनान्तरं भवितुमर्हतीत्याह
—मध्यमेति ॥ आगन्तुनामन्ते निवेशस्यापि पञ्चमे वक्ष्य-
माणत्वात् अन्तिमायामेवेत्युक्तं । इष्टकानां ब्राह्मणेन विधा-
नाभावे कथं ब्राह्मणवत्त्वम् ? इति यद्वा ब्राह्मणवत्त्वनिवेद्यने-
नोपपादयन्निरस्यति—अत्यक्षेति ॥ तत्रचेति ग्रन्थः पूर्वमेव
व्याख्यातः ॥

(मन्त्रविधानपक्षप्रयोजने मध्यमचित्तिसंयन्त्रे
याज्ञिकसंप्रदायविरोधोपपादनम्)

परन्तु वार्तिककारमते चतुर्विधौ याज्ञिकैः सृष्टीनामनु-
ष्ठानेन क्रियमाणेन विरोधो दुष्परिहर एव । सर्वसामपि प्रा-
ग्व्युक्तमनेन मध्यमचित्तिसंयन्त्रसंवापत्तौ प्रथमादिचित्यनुष्ठान-
नविरोधोऽपि ॥ यदि तत्रावान्तरप्रकरणेन “यां कंचने”ति
सामान्यवाक्यस्य बाध उच्येत, तदा सृष्टीनामन्यैतत्समान-
मित्यपि श्वेयम् ॥

(वार्तिकमतोपसंहारः)

वार्तिकमतसुपसंहारति—अतश्चेति ॥ यतो मन्त्रादौ
उपधाने वा विधानफलस्य लाभः, अतस्तद्वृत्तौ हेतुरतः वा-
ब्दायः ॥

(बहुव्याधयसमुदाय एव मौणोऽर्थ इति शास्त्रदीपि-
कानुसारिकाशङ्करमतखण्डनेन सृष्टिबहु-
त्वसमासाधिकरणसमुदायाधितत्वरूप-
योगेन समुदायिन एव मौणोऽर्थ इति
निरूपणम्)

अत्र च “कः पुनरत्र गुणः ? भूमा, दृष्टिसमुदाये हि सृ-
ष्टिभूमाऽसि । सृष्ट्यसृष्टिसमुदायेष्वेकवानुवसेल्लुनाके सृष्टि-
भूमासि, इत्यनेन शारदयेन सृष्टिमन्त्रः” इति शास्त्रदीपिका-
ग्रन्थगतसमुदायशब्दस्मरसंयमनुरूपं बाहुल्यस्य गुणत्वमा-
श्रित्य यथा बाहुल्यं सृष्टिबन्धि, तथा सृष्ट्यसृष्टिसमुदायेऽपि
कथंचित्सम्बन्धमस्तीत्येवं सृष्ट्यसृष्टिसमुदाय एवौ गौणीति
प्रकाशकरिः समुदाय एव मौणोऽर्थ इत्युक्तं, तदुक्तम् ।
तदात्वे समुदायसामर्थ्याभावेन प्रकाशकत्वावुपपत्तेः कथं-
चित्समुदायविज्ञात तदुपपत्तामपि समुदायसंयमं धाम्पत्वेन
करणतया विधाने सति सर्वमन्त्रपाठोत्तरमेव सहसुपधाना-
पत्तेः । किंच सृष्टिसमुदायगतबाहुल्यस्य गुणत्वमुत सृष्टि-
समुदायाभयगतबाहुल्यस्य तत् । आद्ये समुदाये बाहुल्यसंयमः,
द्वितीये समुदायगतबाहुल्यस्य समुदायिष्येव सत्येन दृष्ट-
सृष्टिसमुदायेऽमन्त्राव समुदायायस्य गौणताविधिः । अथ
सृष्टिगतबाहुल्यमेव तत्र कथंचित्संबन्ध इत्युच्यते, तदा सृष्टि-

अल्पव्य निमित्तम् । शेष पूर्ववत् । एव एव गौणीवृत्तिप्रकारा ॥ १८ ॥ १९ ॥ इति त्रयोदशं तत्सिद्धिपेदि काधिकरणम् ।

तत्र तद्वाक्यमपि यत्र द्वयोरेपि साम्य, एक एव छत्री, तत्र गौणावापलक्षणत्वत्वाभावेन लिङ्गसमवायोपपादनाय साम्य-त्वापि भूम्यादृतस्योपलक्षणतया व्याहयेयम् ॥

(लिङ्गसमवायशब्दस्य चिह्नसंश्लेषपरत्वं ननु अल्पत्वसंश्लेषपरत्वमिति न्यायसुबालु-सारिखसिद्धान्तनिरूपणम्)

वस्तुतस्तु — सौत्रलिङ्गपरस्य विहितार्थकत्वात्तत्सम्यग्मात्रस्यैव निमित्तत्वोक्त्यात्त्वस्य निमित्तत्वम् । अत एव पूर्ववत् भूत इव निमित्तत्वं नञात्तात्पर्य सूत्रकारोक्तं नवा तद्वृत्तिपियम् । अतएव न्यायसुभाषायां — लिङ्गपदं चिह्नपरं व्याख्याय “प्राणवृच्छदात्र प्राणलिङ्गसमवायमात्रमुद्देश्येन प्रवृत्तिनिमित्तत्वाज्ञेनोपादानम्” इत्युक्त्वा भूयस्त्वमनपेक्ष्य प्रतीतिप्रदर्शनाथोऽल्पत्वश्च इति वार्तिकगतोत्पत्त्यर्थो व्याख्यातो ननु निमित्तपरतया । अतश्चिह्नसमन्वयेन प्रतीतिमिपवाचात् प्राणवाच्यचिह्नसमन्वयसमुदायाप्रत्ययेन गुण इमेव युक्तमिति ॥ पूर्ववदिति ॥ वृत्तिप्रत्यये उक्तस्य मतमेव स समुदायिनाम नृहारायगौणावापपादनस्य च तत्रात् इहापि शातव्य इत्यर्थः ॥

(लक्षणयेव सूत्रस्य छिन्नप्रवृत्तिगोपपत्तेर्गौणैर्यथैव शङ्कातत्परिहारी)

नञ् — सूत्रप्राणवृक्षायेषु छत्रिणो यांतीति कौमिच नात्वे इव स्वपदितसमुदायमात्रवत्त्वमनेन लक्षणया एवोपपत्तेरिति गौणो? इति — याच्यम्, अभिधेयसमन्वित्वानादरेण गुणयोगसादृशमिति तत्तद्वृत्तिप्रकारकताप्रतीत्यर्थं तदापक्षमकत्वस्य प्रागेव दर्शितत्वात् ॥

(प्रच्छन्नवादीनां सारूप्यादावन्तर्भावेन गौणी-निमित्तपङ्क्तत्वस्य, तत्सिद्ध्यादीनां तस्याप्युपलक्षणत्वस्य च निरूपणम्)

“स्तेन मन” इत्यादौ प्रच्छन्नवादिना गौणत्वसाकरोऽक्षरारात्तस्य प्रसक्तप्राक्तत्वेन कथमित्ताह्वान्तर्भावं अभिप्रेक्ष्य गौणीवृत्तिप्रकारसुपहरति — एवमिति ॥ तत्सिद्धिपेदिकाया नामधेयगुणविषयैवादात्मकत्वेनोपादात्वसिद्धयर्थं गौणीवृत्तिप्रकारमात्रकथनपरत्वेऽपि गौणीनिमित्तप्रकारावधारणार्थाभावात् प्रच्छन्नत्वदेरानन्तर्भावेऽपि शक्यत्वात्तानि प्रायेण पदद्वयोत्तरमेवकारप्रयोग ॥

॥ इति तत्सिद्धिपेदिकायां लिङ्गसमवायोदाहरणम् ॥

॥ इति तत्सिद्धिपेदिकाधिकरणम् ॥

(१४ अधिकरणम् ।)

सन्धिध्वेषु ॥ “अक्ता शर्करा उपपदाती” इत्यत्र अक्ता इत्यनेनाविरोधात् यदा कश्चित्पुनरासाद्यनद्रव्यस्य विभिना निर्णीतत्वादुपसंहारस्येन “तेनो वे श्रुत”मित्यर्थवादेन सद्गोचा-

(पादाध्यायसङ्गतिनिरूपणपूर्वकविषयवान्य-निर्देशः)

विश्वन्तर्यातानामप्युद्दिष्टादिपदानां विधानादितरेकेन धात्वर्थान्वच्छेदकृतनामधेयत्वरूपेण प्रामाण्ये प्रतिपादितेऽन्तरात्मादर्थवादान्तर्गतपदानां सावकतया प्रतिपादितप्रामाण्यानां विधिमन्तरेणापि प्रामाण्यसदसद्भावविचारत्वादाध्यायशब्दोत्तरात्प्रकारान्तरादन्तरसमस्यभावेऽप्युद्दिष्टं च शेषं च स्पष्टत्वादनभिधाय काठकचयनप्रकरणगतं वाच्यमुदाहर्य पूर्वपक्षमेवाह — अक्ता इति ॥ श्रुतिरामिथा क्षुद्रपापाणां शर्कराशब्दार्थः ॥

(चिधिभैव पर्यवसितवोचसिद्धेर्नार्थवादापेक्षेति निरूपणम्)

सन्दिग्धापरिनिगमप्रामाण्यविषयत्वेनार्थवादमात्रस्यैवोपपत्तये युक्तेऽपि तद्विषयवृत्तापानाव विधेरुपपत्तात् ॥ “अक्ता” इत्येतान्त्र्यानेनैव विश्वरूपास्य सामान्याक्षिसंश्लेषपर्यवसादितोपेक्ष्यत्वात् अन्वतराकाह्येव वैकृतात्मन्यनेन विधेरुपेक्षेनैव तत्कारणं युक्तमित्यभिप्रेत्याह — अक्ता इत्यनेनेति ॥

(अर्थवादां विना विधपर्यवसानं नार्थवादाधिकरणे धोष्यते, किन्त्वन्वैचेति घृताद्यन्यतमेनाज्ञनमिति पूर्वपक्षनिरूपणम्)

यद्यप्यर्थवादधिकरणे पूर्वपक्षिणोपपत्त्यर्थवादं विना विधिपर्यवसानस्य निरुत्थानात्र विधिपर्यवसानेन पूर्वपक्ष उ-चेति, तथापि विधि विना तत्रार्थवादपर्यवसानमात्रस्य निरुत्थानात्राकाह्याप्यवेषेऽपि तत्तत्सिद्धान्तविधिर्न विधिपर्यवसाननिरासे प्रयोक्तव्यमिति तत्पर्यवसानमूलकपूर्वपक्षनिरासेन तदपर्यवसानसिद्धान्तसाधनानां दोषः ॥ अत्र शर्करोद्देशेनोपधानविधिपानाप्रतीतेरन्नसाधनव्यविषयभावशङ्का निरसितुमक्ता इत्यनेनेत्युक्तसामान्यत्वाननुपेक्षत्वेन विशेषोपपक्षिणो विधेरवधारणसिद्धान्तप्ररोचनासमर्थकार्यवादापेक्षत्वेन विना पर्यवसानाभावे तदन्वयस्यावश्यकत्वात्तर्जनं विशेषमर्थगोपपत्तेर्न सामान्यस्य विशेषाक्षेपकत्वसम्भवं इति न घृताद्यन्यतमेनापचनपूर्वपक्षं तिष्ठत्याति शङ्कानिरासाय निर्णोदावाहित्युक्तम् । विधेरव प्ररोचनाक्षेपकत्वेन सामान्येनैव विशेषोपपक्षोपपत्तेरर्थमात्रपक्षेन पर्यवसानोपपत्त्या निर्णीतत्वमित्यर्थः ॥

(निर्णोदस्यापि विधेरुपपत्ताधिकरणन्यायेनार्थवादापेक्षानिरासः)

ननु — निर्णोदविधेरपि वेदोपकमाधिकरणन्यायेनाप्युदात्तसारेणान्यथानयनं संभवतीत्याह्वानाह — उपसंहारस्ये-

श्रीः ।

भाट्टदीपिका ।

प्रभावलीव्याख्यासंक्षिप्ता ।

तत्र द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

(१ अधिष्मणम् ।)

भाषार्थाः ॥ एवं धर्माधर्मप्रमाणेषु निरूपितेषु अधुना
तत्पररूपं निरूप्यते । यद्यपि च तदपि प्रतापयमाणप्रति-
पाद्यत्वेन रूपेण बुद्धमेव; तथापि पुरुषत्वेनानुमानरूपेणा-
बुद्धत्वादेव तेन रूपेण निरूप्यते । अथ च तद्वदन्तरादि-

(मङ्गलाचरणम्)

अज्ञानतिमिरध्वंषि सत्यज्ञानप्रकाशकम् ।

सर्वांगीष्टप्रदं नीमि धीरप सुन्दर मङ्ग ॥ १ ॥

धी वेदशास्त्रार्णवपारश्वा यज्ञादिकमांशमेऽतिदस ।

सदाशिवायनमुद्धवितस्य बालकृष्णं पितरं नमामि ॥ २ ॥

धीखण्डध्वं प्रणिपत्य सहृदं गीमासकसान्तसरोजनामस्करम् ।

अस्यन्तसुक्षिप्तपदार्थतटस्थौ प्रभावलौटिप्पणमातनोम्यहम् ॥ ३ ॥

यद्यप्यत्र शूरोः कृतावपि गम्याऽप्युद्वायते वाचना-

संभूतिसिद्धिपि प्रचारचतुरे नैवा पुगेभाषिता ।

किन्तु क्षमातिक्ता बुद्धाप्रतिपक्षा विद्वान्तबद्धारु

मङ्गानं परिहृत्य तत्कृतिमलंकुर्वन्तिवर्धं मे मतिः ॥ ४ ॥

(प्रथमाध्यायस्य एव धर्मस्वरूपविचारावश्यकता-
निरूपणपूर्वकं प्रार्थनायावत्पर्यन्तसङ्कतिनि-
रूपणपूर्वकं च द्वितीयाध्यायार्थ-
प्रतिष्ठानम्)

यद्यप्यावसूते धर्मस्वरूपविज्ञासर्वं प्रथमतः प्रतिज्ञता, त-
द्विरूपणं को धर्मः किलक्षणकः इति भाष्येऽपि प्रमाणनि-
श्चासात् प्राक् स्वरूपविज्ञासर्वं प्रतिज्ञातेति तत्स्वरूपनिरूपण-
मेवारी वस्तुसिद्धिम्, न प्रमाणनिरूपणम्; तथापि नेय-
सिद्धेः प्रमाणाधीनत्वात् बोधनासूते प्रमाणान्तर्भावेनैव स्वरू-
पोक्तेः कर्तुं योग्यामपि स्वरूपचिन्तासुपेक्ष प्रमाणचिन्ता
पूर्वाप्याये कात्स्न्येन कृता । यदर्थं च यदावयं तत्प्रमाती
तद्विहितं जायत इति न्यायेन प्रमाणचिन्तासमाप्ती बुद्धि-
स्थस्य स्वरूपस्यावसरत्वात् तन्निरूपणं क्रियत इत्यभिप्रेत्या
परासङ्गतिमयवा शब्दान्तरादिभिर्विधिः कर्मोत्पत्तिपरत्वाद्भूत-
स्य च पुनर्विधावानर्थस्यात् भेदभिक्षित्वावर्धन्यनिरूपणाधीना
प्रामाण्यसिद्धावेव शक्या वक्तुमिति हेतुहेतुप्रज्ञावसङ्गति वाऽपु-
नरापदेन प्रदत्तं च स्वस्वार्थावार्थं प्रतिज्ञागीते-एवमिति ॥

यद्यप्रमाणकप्रभावनाभेद उवाच्यायायैः । चाप्यर्थभेदस्य
सम्बन्धः वाचिको निरूप्यते, अपूर्वभेदोऽपि कल्पयेतेति
न तावद्यापार्थः ।

(द्वितीयाध्याये शास्त्रसङ्कतिः)

अनेनच-एतदप्यापार्थनिरूपणम् को धर्म इत्यंशोपनिषा-
सात् आद्यमूत्रप्रतिज्ञाविपर्ययेन शास्त्रसंमतत्वं-सूचितम् ॥

(शेषशेषिमायादितःपूर्वं प्रमाणनिरूपणानन्तरं च
भेदनिरूपणोपपत्तिः)

यद्यपि प्रमाणलक्षणोत्तरप्रद्वैतैकादशाऽप्याप्यपि प्रमाणल-
क्षणसापेक्षा, तथापि शेषशेषिमावतिरूपे भेदाधीनसिद्धि-
वत्तस्य प्रत्यक्षतः “अथातः शेषलक्षण”मिति सूत्रकारेणैव
दक्षितत्वात् तस्मिन्मार्गे सर्वव्यस्य भेदनिरूपणस्यायमेवाव-
सरः । एवं च को धर्मः किलक्षणक इति भाष्यगतं पादकर्म-
मर्षनमेव बाधित्वा प्रमाणलक्षणानन्तरं भेदाधिकपदेन स्वरू-
पनिरूपणं पश्चात् क्रियमाणं नासङ्गतमिति भावः ॥

(भावनाभेद पश्चाद्यापार्थः न तु तदेकत्वं धा-
त्यर्थभेदादिकं वा, तन्निरूपणं स्वपश्चादिनोप-
जीव्यतया फलत्वेन वेत्यादिनिरूपणम्)

ननु एकत्वानेकत्वादिना तत्स्वरूपनिरूपणे अप्यापार्थ-
भेदापत्तिरिति याह्यं परिहरति-अथचेति ॥ शब्दान्तरा-
दिप्रमाणैरप्यापार्थत्वेन भावनाभेदे सिद्धिरिति श्रुतिद्वयवाक्य-
तया अभेदनिरूपणेऽपि आऽप्यापार्थत्वमित्यर्थः । ननु अभे-
दस्याऽप्यापार्थत्वाभावेऽपि भावनापूर्वधात्वयानां त्रयाणाम-
प्यर्थे भेदस्य निरुपपात्तं नयं भाष्यापार्थभेद इत्यत आह-
चात्त्वर्थभेदस्तिचिति ॥ यद्यपीह धर्मस्य भेदविरूपणप्र-
तिज्ञात्वात् तस्य च नाग्राह्यत्वव्यस्यैव श्रेयस्ताभनत्वेन धर्म-
त्वात् तद्वैदस्यैवाप्यापार्थत्वं वक्तुं युज्यम्, ननु भावनाभेदस्य,
तथापि नाग्राह्यविरुद्धस्य कृतिविरुद्धत्वेनैव लभ्यतमनः श्रेय-
स्यापनत्वेन प्राधान्यात् कुतरेव भेदस्याऽप्यापार्थत्वं नापु-
न्यम् । अत एवापूर्वस्य अशब्दाध्यायत्वात् तत्स्वरूपेण भेदनिरू-
पणाशक्येऽत्रेदस्य भावनाभेदानुविधायित्वम्; न्यायार्थे-

तराक्षेपकत्वे प्रमाणाभावात्पक्षमस्याविरोधेनोपपत्तौ च
उपसंहारस्थलायैवादस्योपलक्षणत्वे प्रमाणाभावाद्भिन्नार्थ-
वाद्येरेकवाक्यत्वेनैकविषयकत्वस्यावश्यकत्वाच्च युक्तं वा-

(उपक्रमाकाङ्क्षैवार्थवादस्योपपत्तौ न घृतप-
दस्य तैलानुपलक्षकत्वमिति यदच्चा स्तुवत-
इत्यादीनां ऋग्निन्दया साम्नास्तुवीतेति-
विधिविषयविषयवत्त्वचदधपि समान-
विषयत्वमिति निरूपणम्)

अत एव यत्र तामेन यजेतेति विधेर्निराकाङ्क्षं, तत्र नैव
गुणभूतमन्त्रातुरोधेन्द्रप्रदानमात्रविषयत्वेन सहोचः । एवं-
चोपक्रमाकाङ्क्षैवार्थवादस्यान्वयोपपत्तौ तत्र घृतपदस्य लक्ष-
णाङ्गीकरणं निःप्रयोजनं निष्प्रमाणं चेत्साह—उपसंहार-
स्थस्येति ॥ एकविषयत्वस्येति ॥ यथा “यदच्चा स्तु-
वते तदमुरा भवन्वायम्यहाप्ता स्तुवीत तदमुरा नान्यवाय-
मि” स्वार्थनादे किममुरागमनहेतुर्वेदनाम निष्पत्ते, उत यत्कीर्तुं
अक्षय्यतामानुसुराणामपि यदीकरणहेतुत्वात् स्तुतिरिति सन्दि-
ग्धे तदनन्तरं घृतेन “य एवंविद्वान् साम्ना स्तुवीते” नि साम-
नविषयेण विधिना विधित्सितसामप्रशंसार्थस्य निष्पत्ते इत्य-
वधार्यते तस्मिन्पदपरत्वे एव तदेकवाक्यतोपपत्तेरिति नवमे
अर्थैकत्वादिलिपिप्रकरणे पश्यते, एवमिहाप्येकविषयत्वातुरो-
धेन विधेर्पि सन्दिग्धार्थविषयैर्दधपदेन व्यवस्थापनमित्यर्थः ।
उक्तं च धार्तिकं तत्रैव—विधिसुखोः सदा इति समान-
विषयेष्वपि । तस्मादेकत्र सन्दिग्धमितरेणार्थार्थे । इति ॥

(सन्दिग्धपदेनाव्यवस्थितं सदेहविषयश्रोमय-
मपि विवक्षितम् । अतएव आदित्यः प्राय-
णीय यदाज्ञेय इत्यादी च अदितिदेवतायै-
क्यचनान्ताग्रिशब्दप्रकृतिक्त्वादिनि-
र्णयः इत्यादि निरूपणम्)

अत्र च सूत्रे सन्दिग्धपदेन यः प्रसिद्धः सन्देहः यथाव्यव-
स्थितार्थप्रत्ययः तदुभयमपि सन्देहत्वेन विवक्षितम् ; अव-
धारणरूपत्वाविशेषात्, अत एवोक्तम् व्यवराहाधि-
करणत्वातिर्क—“सन्दिग्धेषु च सर्वेषु वाक्यशेषेण निर्ण-
यम् । वक्ष्यत्वेन न तेनान् शृष्यह्यामा विचारय” इति । अत-
एव व्यवस्थितार्थप्रतीतिः प्रागेव यत्र प्रकृतिप्रत्ययसन्देहः, त-
त्राप्यर्थवादेन निर्णयः । यथा “आदित्यः प्रायणीय” इत्यत्र
किमदितिवाच्यः तद्विदप्रकृतिः उत आदित्य इति सन्देहे
“दित्वादित्वादिपत्युत्तरपदाण्य” इति विहितव्यप्रत्यये रूपा-
विशेषे “आदित्वादिस्त्वान् यमति” “अगुमेवादिस्त्वेन भा-
गवेनेनोपपावति” इत्यादावुभयोरपि वेदतात्वेन प्रसिद्धवि-
शेषे च समाने सत्यपि वेदसिद्धा समामिष्यतेत्याद्यर्थवासाददि-
तिशब्दस्यैव तत्त्वेनावधारणम् । यथावा “आग्नेयोऽष्टकपाल”
इत्यत्राऽग्नये कृतिक्त्वाच्च इत्यत्रैकवचनान्तत्वेन “त अस्मा
अग्रयो द्रविणं दत्ते” स्यादे बहुवचनान्तत्वेन देवतापरमिश्र-

वयोपस्य सन्दिग्धार्थनिर्णयेऽपि प्रामाण्यमिति घृतेनैवा-
ज्ञनम् ॥ १४ ॥ ३५ ॥ इति चतुर्दश अक्रधिक-
रणम् ॥

यदिनिर्वाच्येनवनबहुवचनान्तत्वयोः सन्देहे “अग्नये त्रि-
यस्ये” स्वार्थवादेनैकवचनान्तत्वेन च एव प्रकृतिरवधार्यते,
एवमन्यत्राप्युक्तम् । एवं च यत्र विधौ शब्दस्वरूपमेव प्रकृ-
तितः प्रत्ययतो वा नावधार्यते, अनेकवाक्यार्थनिर्णयेऽपि
प्रकृते विवक्षितोऽर्थो नावधार्यते, तद्वन्धारणेऽयुदेरवमुपा-
देयं वा विनिश्चय नावधार्यते, तत्र सर्वत्रापि विशेषावधार-
णसमर्थेनार्थवादेन विशेषावधारणं एतदधिकरणमुपायम्,
ननुपसंहारप्रावत्येन । अधिकशब्दान्तिरासाय तु पुनस्तत्र तन्त्रे
विचारकरणापि न विवक्ष्यम् । अतएव “वाच” परिधते इ-
त्यत्रान्यव्यवस्थितार्थप्रतीतिमहादा सन्दिग्धे विधौ “एतद्वै
सर्वदेवत्वं वासो यत्सौमसि” स्वार्थवादेन विशेषावधारणमिह आ-
प्यकृतोक्तम् । यदा तु “अश्विनं वासोवे” स्यादे कस्मापि
वासःसम्बन्धादव्यवस्थितार्थप्रतीतिरेवार्थानादिरुपपत्तिः वासःसम्बन्धेना-
व्यवस्थितार्थप्रतीतिः । सन्दिग्धत्वमिदमुच्यते तदापि सामान्य-
वाचकतयैवाव्यवस्थितार्थप्रतीतिर्बहुवचनसन्दिग्धत्वं संभवत्ये-
वेति न दोषः ॥

(विधिसुखोरेकविषयत्वमेवैतदधिकरणशरीरं,
एवमपि वेदोपक्रमाधिकरणशरीरमाव-
श्यकमित्यादिनिरूपणेनोपसंहारः)

अतएव अत्र विशेषप्रसङ्गविधेः नातुष्टापकत्वविशेषाहाय
विशेषोपेक्षितत्वेन विशेषोपेक्षा, यज्जानानिधिमौ तदपेक्षामा-
लोकेऽदृश्यात्, तत्रापि विधिसुखोरेकविषयत्वसिद्धये
विशेषपुष्ट्याप्याकाङ्क्षा विशेषावधारणं नावृणुमम् । अत-
एव अर्थाह्ना कल्पनेकदेशे शब्दावित्युत्तरात्तुनगतकल्पनेकदे-
शपदयोरीहातुनत्रेण वाक्यशेषात्, कल्पनाऽवधारणा, कृतः ।
एकदेशस्यात्, एकोऽर्थो दिवस्ये प्रतिपाद्यते याम्ना विष्य-
र्थेनादाभ्या तावैकदेशौ, तयोर्भावं तत्त्वं एकविषयत्वं, त-
स्मादित्यर्थेन सूत्रकृता एकविषयत्वमेव मुख्यत्वेन हेतुः,
तयोपातमित्यभिप्रेत्य सर्वव्यापकतया पूज्यादेरेकविषयस-
स्यावश्यकत्वात्थेयुक्तम् । यद्यपि “उभैः कृत्वा किम्यते” इत्य-
त्रापि एकविषयत्वावश्यकत्वेनैव हेतुना वेदपरत्वादितदधिक-
रणविषयत्वम् ; तथापि तत्र कृतादिपदानां निधितार्थकत्वात्
सन्दिग्धत्वाभावेन सिधितत्वेन चाप्यवधारणमयमुक्तमित्यभि-
प्रेत्याह्निरात्र उपक्रमप्रावत्येन दर्शयिष्यत इति न पीन-
वक्ष्यम् । नचैकवाक्यता विना धर्मवसितत्वा विधेर्वाक्ययोपा-
पेक्षित्वेऽपि पर्यवसितत्वा तु विधेर्न सहोचो युक्त इत्यभि-
प्रेत्याह्निरात्राव प्रकृतं यज्जवाधिकरणमपि व्यर्थमिति भावः ।
सिद्धान्तमुपसंहरति—युक्तमिति ॥ अपिना पूर्वोक्तप्रकृतिः
सूचिता । अतोऽर्थवादोपस्थापितपूजावचनपरकरणनया त-
स्यैवावधारणानलमपि प्रेक्षाह—घृतेनैवाज्ञनमिति ॥

॥ इति उपसंहारः ॥

सर्वेषां करणेषु भवेत्कारणरूपनामप्रसङ्गादेकरूपं फल-
निरूपिता करणता, अन्येषामु दृष्टविषयैव करणार्थं यम् ।
तद्वत् धात्वर्थस्यैव करणत्वे सोमादीनां तत्रानकरणेनैव दृष्टार्थता
सोमादीनां करणत्वे च धात्वर्थस्याश्रयविषयैव दृष्टार्थतेति
नानेकारणरूपता ॥ इति प्रथमे प्रतिपदाधिकरणम् ॥

(२ अधिकरणम्)

एष भित्ते विद्योपनिज्ञासायां सोमादेरेव फलकरणयम् ;
तस्य सिद्धत्वेन योग्यतारूपनिज्ञान्, मृदीयायां करणत्वे
शक्तत्वेन कारकधुत्वेनैव बोधोपात्तरूपपदधुत्वेपेक्षया यदा
यत्प्रकारेण, फलान्वये पदधुत्वेत्यभावात् । अतएव यावा
दिधात्वर्थे सोमाद्यर्थे एव । न च तत्रार्थेव अदृष्टरूपता,
अग्निहोत्रहोत्रेण दृष्टिनिष्ठकरणता सम्पाद्वत्प्रमाणेनादृष्ट

पूर्वं वा तदसमवेतोत्पत्त्यपूर्वनिरूपितत्वावगतैर्दृष्टिपदोवा-
गम्यो कमिकत्वभावेऽपि तद्वैदग्ध्यैरापि तद्वैदग्ध्यनिर्वाह-
त्वादित्यथ । अतोऽगत्या सर्वेषां प्रथमसुखगन्धस्वागेन मत्त
र्थलक्षणात्म्यहोक्तस्य सोमादिनिष्ठदृष्टधात्वर्थस्य अथवा—
धात्वर्थविशिष्टसोमादेरेव वा पाण्डिकबोधे फलकरणयमन्यस्य
तद्वयत्वे युक्तमित्याह—एवम्येवेति ॥

(पाण्डिकबोधेनाश्रयसमर्पणेन दृष्टविषयोपयोग
इति सिद्धान्तोपसंहारः)

आश्रयविषयैवेति ॥ यद्यपि प्रकारान्तरिक आश्रयो न
छन्दते, तथापीह विशिष्टविधित्वान्न पाण्डिकबोधे यागस्य सोम
प्रत्याश्रयतायां विधानोपपत्तेर्न बाधवदपि धृतिः । एवञ्च गुण
गतकारणतायां (अदृष्टतायां) दृष्टविषयतायां अविशेष इति भावः ॥

॥ इति प्रथमं प्रतिपदाधिकरणम् ॥

(कारकधुत्विद्यलीपस्त्वेन द्वापदगतप्रत्यासत्ति
धावेनापि उपपदार्थस्यैव करणत्वमिति पूर्वप
सोपपादनम्)

एवमपि येषां प्राप्ते आकाशोपनिष्ठत्वं प्रवर्तयति—एवमि-
ति ॥ आश्रयस्य यागस्य भाष्यान्तरेणाराष्ट्रमात्रे खन्मन्त्रा-
पसत्तत्वाद्वाह्यं सिद्धमेवात्येव योग्यमिति बोध्यतात्पर्यात्
सोमादेरेव करणत्वं साधयति—सोमादेरेवेति ॥ न च—
अदृष्टगतप्रत्यासत्त्या कथंचिद्व्यवस्थेयं स्वकारकीभूतद्वन्द्व-
त्तावपादनेन सिद्धान्तमात्रायां करणत्वेनातु खन्मन् इत्यत-
आह—सुतीयाया इति ॥ आश्रयिकभावनासंभवस्यासत्त्व-
वगीयसा कारकधुत्वात् सोमादेरेवापयत इति दुर्बलपदधुत्वव-
गतत्वेन यागस्य नैव करणत्वेनाश्रय, पाण्डिकान्वयत्वेना-
यान्मु फलरूपेणैव उभयेति च द्वापदसोपात्तत्वाविशेषेऽपि

अन्तरणैव सोमनिष्ठकरणतासम्पादनेन यागस्य सोमाहत्वो-
पपत्तेरिति प्राप्ते,—

पदधुत्वा यागस्यैव फलकरणयम् । यद्यपि च फला-
न्ययेन वा, तथापि प्राथमिकभावनाऽन्यदे यस्त यत् प्रमाण
तद्वत्त्वत्वात् तस्यामवधारणामर्थित्वान्नरूपेऽपि पाण्डिक-
फलान्वये तस्य निर्णयः स्यात् । अतश्च प्राथमिकभावना-
ऽन्यदे विद्यमाना पदधुति फलान्वये निर्णयिका । न च
तस्या कारकधुत्वपेक्षया त्रैतरेयम्, छाश्रयिकत्वेऽपि याग-
करणवत् सोमकरणत्वान्न स्यात् प्रामावनामामन्यितत्वेन
तद्वन्द्वस्य प्रत्यक्षत्वात्, अन्यथा निश्चयपदस्य परिपूर्णत्वा-
भावेन तदुपस्थापितभावनायां सोमस्याप्यन्यथापुनरपत्तेः ।
परिपूर्णं पद पदान्तरेणान्वयेनैव न्यायात् । न च प्रथमा-

विहवापे प्रमाणाभावा इत्यथ । नतश्च यथैव याग स्वयं-
रत्नापि करणत्वान्येन भाव्यत्वात् प्रत्यावित्तदर्थैव करणत्वा-
दपीति पदधुत्वेनिकर्तव्यतायेति निषेधः भावनया स्वप्न्यते ।
साष्टिकरोधे च सोमायत्वं यागत्वेत्याह—अतएवेति ॥

(यागस्य सोमार्थत्वेऽदृष्टकल्पनानिरासेन
पूर्वपक्षोपसंहारः)

अनु—यागेन सोमे दृष्टोपकारसम्पादनाददृष्टरूपतापत्तिरि-
त्याहारा परिहरति—नचेति ॥ नहि यागस्य सोमस्वर-
कत्वेन सोमार्थत्वं, किन्तु सोमदेस्तत्पदा मरवेन फलोत्प-
त्त्यापत्तेर्विधिवैयर्थ्यपरिहारात्तद्वत्त्वमपि वा तद्वत्त्वत्वरूप-
त्वात् गुणनिष्ठकरणतामिबोहकत्वेन दृष्टार्थत्वोपपत्तिरित्यर्थः ॥

(पदधुत्वा करणस्यान्युपपत्तिव्यवस्थेनापार्थक्येन च
अथमतो धात्वर्थस्यैव करणत्वमिति सोमा-
दीनां तद्वत्त्वतैवोपयोगेन साक्षाद्भा-
वनायामन्यव इति सोमापकारे
प्रतिनिधिसंपादनरूपप्रयोज-
नसिद्धिरित्यादिरूपणम्)

नतावद्वान्वयवैयर्थ्येण सोमादीनां साक्षाद् फला-
न्यव, वास्तव्या परस्परन्यव्यासप्रकारात्, फलत्वेवेतरकार-
काणामपि कापदेन भावनान्वयसंशितत्वात् । अतो भाव-
नाद्वावैवान्वये वाच्ये चादित्युपस्थितत्वात्तद्वत्त्वमपि फलत्वस्यै-
वान्वयेन करणत्वात्तद्वत्त्वमपि पदान्तरोपात्तसोमादे करणत्वे-
नान्यथो युक्त इत्यभिप्रेत्य सिद्धान्तमाह—पदधुत्येति—
छाश्रयिकत्वेऽपीति ॥ नतश्च आश्रयभावनायोरितरेतरपदा-
यसमर्थक्यं कर्मत्वान्तरत्वादित्येव स्वयं स्वयंमार्गमात्राया-
सत्तेः तेषामेव “गह जूत” इत्युक्त्यासमर्थक्यमपत्तेः । अत-
पदार्थविचया सत्तया निश्चयव्यवस्था वा भावसावरूपत्वा-

“अञ्जलिना सत्तून् जुहोती”त्यादावपि न संपुट्यकारोऽ-
ञ्जलि, अपि तु व्याकोशात्मक एव सामर्थ्यात् । तदेवं वि-
षयवाद्मन्त्रस्तुत्याचारनामधेयवाक्यत्रोपसामर्थ्यरूपाप्येते

प्रमाणानि धर्माधर्मयोर्निरूपितानि । अतः पर भेदादिना
तत्स्वरूपं निरूपयिष्यते ॥ १५ ॥ ३६ ॥ इति पञ्चदश-
मर्थसामर्थ्याधिकरणम् ॥

इति श्रीलण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ० ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ।

(घाशब्दघटितस्याप्यधिकरणान्तरतया योजनम्)

यद्यपि चार्थद्वेति सूत्रे वाशब्दोद्देशनवत्तदेकाधिकदेश्यमेव
पूर्वसूत्रैकवाक्यतया भाति, तथाप्येकवाक्योपासकदेशाशब्द-
सार्थद्वयपरवास्तुपक्षेऽन्तरपक्षस्य वाक्यान्तरार्थभेदे बाधका-
भावनाभिप्रेत्याधिकरणान्तरपरतया भाष्यकारादिभ्याह्वानं दृष्ट-
व्यम् । अस्मिन् वाक्ये प्रदातव्ये इत्यपि पक्षे कौस्तुभे धृत तस्या-
हवनीयोस्तुकेन महावेद्यास्तुतयार्हपोक्ते दाहादुत्थितो वेधा-
नरोमिरर्थो दृष्टव्यः । अस्यानार्थमुपसहरति—तदेवमिति ॥
नामधेयस्य विषयवाद्मन्त्रसामर्थ्यादपि निरूपणक्रममादाय
स्तुत्याचारयोस्तदपेक्षया प्राथम्येनोपादानम् । नानाधीनत्वेन

मेयसिद्धेरावश्यकस्य प्रमाणविरूपणस्योत्तरं निरूपणे हेतुत्व-
सूचनद्वारा वक्ष्यमाणाध्यायार्थान् शिष्योपरमनिरासार्थं प्रतिजा-
नीते—अतःपरमिति ॥ स्वस्वपक्षानशोकाभ्यां प्रमाणछ-
क्षणाभ्यामेव सिद्धेस्तरविचारवैयर्थ्यं परिहर्तुं भेदादिनेत्यु-
क्तम् । आदिपदेन विनियोगप्रयोगविधिविषयत्वादिरूपान्तर-
स्यापि ग्रहः ॥

धर्म्मोपारार्थपदाध्याये यदुक्तार्थं नु दिश्यम् ।

तत्त्वाधनं गुरुकृपा ननु मे युद्धि वैभवम् ॥ इति ॥

॥ इति पञ्चदशं अर्थसामर्थ्याधिकरणम् ॥

इति श्रीमत्पूर्वोत्तरमीमांसापारावारी ॥ पुरीणश्रीलण्डदेवविरचिते वासिकविमण्डन-
शानुभट्टविरचितायां भाट्टदीपिकायां प्रभावल्यां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अत्र प्रथमाध्यायस्तमाहा ॥

अध्यायः

१

पादः

४

आधिकरणसंख्या

१५

आदितोऽधिकरणसंख्या

३७

फलीभूतापूर्वमेवेदोऽपि अपूर्वसाधनमेवाधीन इति तत्साधननिज्ञासायां स्वमेदिनाधनस्यैवाधान्तरध्यापारस्यापूर्वं प्रति साधनत्वात् स्वर्गादिकं प्रति किं धात्वर्थस्य क-

दस फलमेदव्याप्यत्वनिवृत्तमात्रं येषसाधनत्वस्य चापूर्वमन्तरेणाधनत्वात्पूर्वोत्पत्तिपरमेन्तरेण सकलभावनोपरमात् फलत्वेनाद्वयमाणत्वात् तद्वेदस्यापि फलीभूतत्वपुनरिच्छादितत्वेऽपि नैव विरुध्यते; धात्वर्थभेदस्य तु भावनाभेदसिध्यर्थत्वेन निरूपणम् । यद्यपि कारणव्यापारभेदादेव कार्यभेदस्य दृष्टत्वात् भावनाभेद एव धात्वर्थभेदसिध्यर्थः तथापि कारणगतवैजात्यधीनसिद्धिकत्वेन यज्ज्ञादिशास्त्राणां स्वरूपभेदेनोपात्तानां भावनाभेदप्रकल्पमभिप्रेत्य धात्वर्थभेदस्य भावनाभेदसाधकत्वोक्तिः सर्वेषामिति ध्येयम् ॥

(धात्वर्थभेदेऽपि गुणान्नापानाभेदसिद्ध्या काचित्क इत्युक्तमिति निरूपणम्)

गुणकलाधिकारे वाक्यभेदापादकगुणात् धात्वर्थभेदेऽपि भावनाभेदस्य वक्ष्यमाणत्वात् धात्वर्थभेदस्य न सार्वत्रिकभावनाभेदसिध्यर्थत्वमित्यभिप्रेत्य काचित्क इत्युक्तम् ॥

(सर्वाध्यायोपोद्गतमाध्यायधिकरणोपोद्गतत्वेन प्रतिपदाधिकरणप्रवृत्तिरिति निरूपणम्)

भावनाभेदविचारस्य द्वितीयपदमाश्रम्य वक्ष्यमाणत्वात् तस्येदोविचारत्वे कथमग्रिमविचारस्य सन्नतिप्रियासाक्षात् सर्वाध्यायोपोद्गतरूपमाध्यायधिकरणस्य वर्तिष्यमाणस्योपोद्गतसंग्रहा पतिरिति—फलीभूतेति ॥ अपूर्वस्य ज्ञात्वा भावनाजन्यत्वभावात् द्वितीयभूतधात्वर्थोद्विज्यत्वप्रतीतिः फलसाधनस्यैव अन्तर्ध्यापारकत्वात् जनकत्वात् फलसाधनभेदेऽपूर्वभेदस्तदेकत्वे तदेकत्वमित्येवंफलकं करिष्यमाणधात्वर्थमात्रद्विज्यफलसाधनत्वविचारोपोद्गततया इदं प्रतिपदाधिकरणमाश्रम्य इत्यर्थः ॥

(श्रीहीन प्रोक्षतीत्यादीनामुक्ताधिकरणविषयत्वेन सामादिकाव्यविषयत्वोपपादनम्)

“श्रीहीनवहन्ति” “श्रीहीन् प्रोक्षती”त्यादी द्वितीयर्थेव श्रीशायैः कर्मत्वसिद्ध्या परिहारेण धात्वर्थस्यैव कण्ठत्वम् । तथा “दध्ना जुहोती”त्यादी होमस्य प्राप्तत्वेनाभिधेयतया कण्ठत्वाभावे कर्मत्वेनैवावस्थात् उपपदार्थस्यैव कण्ठत्वमिति सादेहाभावान्न नाज्ञोदाहरणपरमिसमिधेयस्य सोमादिवाक्यानामेवोदाहरणत्वं सूचयितुं सोमादेरपीत्युक्तम् । जादिपदेन सौर्यादिराज्यगतचरपरोपात्तसंभेदः । अतएवैवदपवादगते तानि द्वैधमित्यधिकरणे धात्वर्थस्यैव कण्ठत्वमिति वेपासुदाहरणत्वमित्यर्थः ॥

णत्वं उत्तोगपदार्थस्य सोमादेरपीति विन्तायां, प्राथमिकभावानामवयवस्य तावत् सिद्धान्तितोऽपि संमतत्वाद्दोत्तरकालिकः फलान्वयोऽपि सर्वेषामेवेति प्राप्ते

(सावाधिकरणाप्रवृत्त्या मत्वर्थलक्षणान्तर्हीकारपक्षेण वा सोमस्यापि भावनान्वयोपपादनम्)

औत्तरकालिक इति ॥ पाठिक इत्यर्थः । एतच्च भावाधिकरणे धात्वर्थस्यैव कण्ठत्वमित्यर्थस्य साधयिष्यमाणत्वेनातिक्षिप्तमभिप्रेत्य दृष्टव्यम् ; इतरथा तत्कारणावस्थायां भावनायां प्रथमतः सोमादीनामन्यथासंभवेन सिद्धान्तिसंमतत्वात्संभवात् । अथवा—मत्वर्थलक्षणान्तर्हीकारपक्षेण वा सिद्धान्तितोऽपि संमतत्वादिति ग्रन्थो बोध्यः ॥

(प्रधानान्वयाभ्यर्हितत्वात् विकल्पेऽपि निरपेक्षसाधनत्वोपपत्तेश्च सर्वेषां फलकरणत्वेनान्वयनिरूपणम्)

सर्वेषामेवेति ॥ सति संवेद प्रधानान्वयस्याभ्यर्हितत्वादेकस्य फलान्वये इतरस्य फलगुणान्वये च वैकल्पस्य मत्वर्थलक्षणावाधापत्तेः सर्वेषां भावनान्वयेनान्वयमन्तर्हीकृत्य फलकरणत्वं युक्तम् । यद्यपि विकल्पे निरपेक्षसाधनत्वे सति ऐक्यमर्थस्यैव प्रयोजकत्वस्य द्वादशे वक्ष्यमाणत्वादितरथा द्वाधैमात्रत्वस्यैव तत्प्रयोजकत्वोच्चीकृष्टायां काम्यकर्मणां विकल्पानापत्तेः प्रकृते च समास इव सुगुप्तद्विभक्त्योक्तिं सामर्थ्यापेक्षित्वेन निरपेक्षकरणत्वप्रतीत्या विकल्प एव प्राप्नोति; तथापि अरण्यैकहायम्योरित्यन्योन्याकाङ्क्षैकवाक्योपात्तत्वादेकस्या भावनया मृतीयादिवत्केवलं करणतो नैरपेक्षप्रत्ययेऽपि परस्परसापेक्षत्वेन तृतीयावगतनैरपेक्षस्य स्वाभाव्योपात्तकरणातिरिक्तविषयत्वाभ्युपगमादसिद्धिवैक्यव्योपादानाभावेऽपि एकवाक्योपात्ततया प्रतीतस्य साहित्यस्य उपादेयगतत्वेन विवक्षितत्वात् समुचितानां साधनत्वाभावेऽपि साधनानां समुच्चय इत्यभिप्रेत्य सर्वेषामित्युक्तम् ॥

(तृतीयावगतनिरपेक्षकरणत्वोपपत्त्यर्थमेनेकादृक्फलपनाप्रसङ्गेन मत्वर्थलक्षणया तथैषां साक्षात्ताधनान्वयं विना सिद्धान्तोपपन्नः)

यद्यपि भावनेत्यर्थं तत्रैव सर्वेषां एकफलद्वारा समुच्चयेन करणत्वेनान्वयः; तथापि तत्र परमापूर्वस्य फलस्य चैकत्वेऽपि तत्फलकरणत्वोत्पत्त्यपूर्वाणां भेदावश्यमेवावधानेकादृक्फलपनापूर्वपक्षे वापाद्य सिद्धान्तमाह—सर्वेषामिति ॥ नच—करणानां सापेक्षत्वेन कर्मकत्वाभावादेकमेवोत्पत्त्यपूर्व कल्प्यतामिति—वाच्यम् ; तृतीयादिनाऽवगतस्य अन्योन्यनिरपेक्षकरणत्वस्य किंचित्प्रायेनिवृत्तिवत्तादवश्यमेव फले फला-

प्राथम्ये लक्षणा । यत्तद्वैव चारुतातोपात्तस्य नित्यं कर्म-
साधारण्यं, करोतिपर्यायत्वादेककर्मकत्वं, फलभवनानुक्-

दीयकृदो तत्तच्छरीरावच्छेदकत्वकल्पनाप्युपपन्न एव । अ-
स्तुवाऽशरीरेश्वरकृतृत्वमादाय क्वापि प्रयोगस्तथापि तस्य गौ-
णत्वेऽपि न क्षतिः । इतरथा “यजमानः प्रसर” इति वा-
च्यस्य प्रयोगविरोधेनैव यजमानपदस्यापि गौणमुद्भवसाधारणै-
कवाक्यकल्पनापत्तेः भवन्मतेऽपि ईश्वरकृतृकक्रियावाचकप-
दाना अनुकूलव्यापाराप्रत्यवेनोपपादने तादृशव्यापाराप्रत्य-
त्यस्य विनाशालमि सदा सत्त्वेनेश्वरः पचतीति प्रयोगोपात्ति-
रनिरास्यैव । अतः साधारणकृतृत्वा तादृशप्रयोगे विवक्षा-
स्तत्रे इष्टापत्तेरनुभावे ईश्वरकृतेरेकान्तक्रीडापत्तिरिति शब्दान्त-
राधिकरणगतवस्तुनोकीरसा तत्कृतेरनुभावेन तदनायत्यु-
क्तापि न किञ्चिद्वाचकम् । यदपि किञ्चित्वाक्यान्तप्रयोग-
इत्यन्तमुक्तं, तदः पात्रानुकूलफलोद्देश्यकल्पनाना प्रत्येकमेव
वाच्यत्वाभ्युपगमे वाधकाभावात् । अत एव बहुना पाकक-
तृत्वे इति कस्यचिदप्यस्य फलोपहितत्वाभावेऽप्ययमपि
चैत्र पचतीति प्रयोग उपपद्यते । अत एव कृतिहृदन्तर्गत-
वक्तृविभक्तिमादापि वर्तमानत्वान्वयवोपपादनम् तादृश-
काणाम् । द्वयोर्मूलसत्त्वाविरोधेऽपि गौणमपाक्षोदिति प्रयोगः
फलोपधानशब्दाभावाभिप्रायेणापि उपपद्यत एव । भवतामपि
व्यापारस्वमुदधिकदेशयति पचतीति प्रयोगान्नापत्तेर्दुर्निवारत्वा-
त् । किञ्च व्यापारस्वत्वमप्यो भवति समुदायवृत्तौप्यते,
तदा यथाशक्ति प्रयोगे एकाग्रैकस्य समुदायान्भावे तद्वृत्ति-
व्यापारावेन रूपेणव्याप्ताहोभाभावे कथं किमर्थोद्विग्नमु-
पपद्यते । अतः प्रत्येकवृत्त्येव व्यापारस्वमभ्युपेयं तेन तेन
रूपेण तावतामेव संभवता व्यापारागमाद्यातवाच्यत्वं न
प्रकृत्यैकतरव्यापारमादायैव पचति यन्नत इति प्रयोगोपपा-
दनेऽपि तत्रैव साम्यवैयर्थ्यानायमप्येलादिप्रयोगे एवमेव वि-
र्वाहलाभदमरकम्, तद्वन्ममपि इति प्रयुक्तं व्यापारत्वानाम-
नेकेषां शब्दवतावच्छेदकत्वात् गौरवमनेकवाक्यकल्पनमप्य-
धिकमिति न व्यापारसामान्ये शक्तिरत्वनं भाव्यादिप्रत्यक्षाना-
मसामनेनस्यापत्तेरुक्तम् । अतो तापत्वात् द्वारान्तरोपेक्षया नि-
यतापान एव क्वापि, तद्विषये लक्षणेनैवैतत्सर्वं सर्वत्रेति
पदेन पूर्यपादैरुचितम् । अतः पयोक्तं—तार्किकाचा-
र्यैः—“कृतावृत्तिभिर्भागेन वस्तुपच्यत्वस्या । यत् एव वृत्तिः
पूर्वोपरस्मिन् सर्वभावात्” इति ॥

(प्रत्ययैकरूप्येण सर्वत्र शक्तिरत्वनमेव युक्त-
मिति व्यापारसामान्यार्थत्वमिति प्रका-
शकात्मतत्त्वखण्डने)

यदपि प्रकाशकरी.—“आत्मगतकर्मैवाह व्यापारे योऽपि
भाषनाम् । बर्जनतरेऽप्यन्यथातं धीसाध्यायीपचारता” इति

स्तुवाऽऽर्थभावनात्वं द्रष्टव्यम् ।

इयं चारुतातोपात्ता भावनेव मुख्यविशेषा; तद्विरोधे-

गण्डनोक्तप्रत्ययेण करी गच्छति रथो गच्छतीति प्रत्ययवैल-
क्षण्यात्तस्य आरुतात्पत्तेर्यथो गच्छतीत्यत्र न लक्षणां-
भव इत्युक्तम्, तदपि “यजमानः चैत्र” “यजमानः प्रसर”
इति प्रत्ययवैलक्षण्यात् लक्षणापात्तेः प्रत्ययवैलक्षण्याप्र-
योगवत्त्वाद्युक्तमिति विद् ॥

(भावनापास्तकर्मकत्वैककर्मकत्वनियमो-
पपादनम्)

भावनायां धात्वर्थकरणत्वस्य पूर्वमुक्तस्य भाव्यद्वारकत्वात्
प्रथमं भाव्याकाङ्क्षोपापनेन भाव्यान्वयमुपपादयितुं निरु-
पिताया भावनायाः सकर्मकत्वमुपपादयति—यत्तस्यैव-
चेति । विधेः प्रवर्तकत्ववोपपत्ताशक्तिवापापत्तेः चैतनसि-
यप्रवर्तकत्वस्यापुत्रार्थभाव्यकप्रवृत्त्याऽनुपपत्तेर्वादादेरपुत्रा-
र्थत्वेन भाव्यत्वायोगादन्यस्यैव कस्यचिद् भाव्यत्वेनापेक्षि-
तत्वात् नित्यं सकर्मकत्वम् । एवं चकार विना घटं पट
करोतीत्यप्रयोगात् करोतिरेव एककर्मत्वं कैस्यैव । अत
एव सकर्मककर्मकत्ववद्वातोऽपि धातुगत एव, ननु भाव-
नागतः । अत एव धातोर्कर्मकत्वेऽपि ‘हास्यकामः
समीते’त्यादौ स्वात्मादीना भावनायामेव भाव्यत्वेनान्वय
इति द्रष्टव्यम् ॥

(फलभावनानुकूलत्वेन तस्या आर्थभावनास-
निरूपणम्)

आर्थभावनास्यमिति—आत्मनोदादिपितृत्वेन कर्मते
श्रम्यते इत्यर्थः । स्वर्गादि, तद्वन्मनुकूलव्यापारत्वादार्थभा-
वनासम् । अथवा—अव्ययेते फलं श्रम्यते येन स सुखो,
आर्थेस्तद्वत्त्वात्तदित्यर्थः ॥

(धात्वर्थस्य फलभावनाकरणत्वसिद्धयर्थं प्रत्य-
यानां प्रकृत्यर्थोन्वितत्वेति द्युत्यस्तसद्भा-
वं चाप्यतोपात्ताभावनामुपपत्तिशेषो-
पपादनम्)

वैवाकरगमत्ववत् धात्वर्थस्य विशेषतः फलभावनाकर-
णत्वं धात्वर्थस्योक्तं न सिध्यति इत्यतस्तस्य धात्वर्थं प्रति नि-
शेप्यत्वं साधयितुं वाक्योपासानामर्थानां केषांचित्तत्प्रकार-
तयान्वयप्रदर्शनेन सुखविशेष्यत्वं दर्शयति—इयं चेति ।
अपर्ययसामानादिति ॥ काष्ठे स्थाव्यामोरेन पचतीति श-
क्यस्य काष्ठेः स्थाना पात्रेनोदने पचतीति विवरणं फलो-
त्वेन सह धन्यं विना इतरपदाना निराकाङ्क्षताभावात् तत्त-
त्पदोपस्थापितानामर्थानामपर्ययसामान्यम् । यदपि भावनाया
अपि तत्तद्वान्वयं विनाऽपर्ययत्वं तुल्यम् ; तथापि प्रत्य-
येन प्रकृत्यर्थोन्वितत्वेन स्थापनोपपादनम् तत्र धात्वर्थं प्रति

वगतस्यापि कल्पस्य औत्तरकास्तिकेन दावः उपजीव्यत्वादिति यागः फलसाधनं सोमो यागार्थ इति सिद्धम् । प्रयोजनं सोमापचारे न प्रतिनिधुपादानं पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु नत् ॥

ननु—इदं धातुपार्थित्यमाववातस्य भवेत्, न तु तस्यां प्रमाणमस्ति; धातुनामेव विकृत्यादिकल इव तत्प्रयोगकस्यापारमार्थे भूत्कारादी यत्नादी च शक्त्यात्, अतो यदादित्यपभावनाया अपि धातुवाच्यत्वाद्वादेत्यर्थे एव क्रियाकृत्यै सकलकारकान्त्रयो न तु यागस्य वदधुत्वा फलकरणमिति—येत्,

पचति, पार्कं करोति पाके यतन इति पाकात् धृष्य

ताक्षगिरिवैश्वर्यः । उपजीव्यत्वादिति ॥ परिपूर्णत्वं पादानेन सोमकरणत्वात्पचये उपजीव्यत्वम् । अतस्य यथैवाभेदादिवान्वयेऽष्टाकपासादीनां करणत्वस्य लक्षणिकत्वेऽपि यागकल्पनद्वारेण उपजीव्यत्वेन पूर्वमाभिव्यक्तं तदुत्तरमाविश्यात्तमपि करणत्वं परम्परया स्वीकृत्यते, एवमिहापि सोमादिकरणत्वमपि वागद्वारा भावनात्मानादीर्जन्तु युक्तमिति धातुवत्त्वं करणत्वेन फलद्वारा भावनायामन्यथादिसिद्धस्यापि सोमादिना सिद्धतामापादितस्य फलपूर्वकाळे योग्यताया अपि संभवात् तस्यैव फलकरणत्वात् अपूर्वं प्रति करणत्वेन फलसाधनस्यैकतयाप्राप्तपूर्ववोरैकरूपमित्यर्थः । एवंचेह धातुवत्त्वं फलकरणत्वेन येयस्ताप्रभवरूपधर्मैवस्य प्रतिपादनादये तद्वैतकत्वात्तत्त्वविचारस्य सार्थाऽभ्याये करिष्यमाणत्वेदमुपेक्षाताधिकरणमिति सिद्धम् । पूर्वपक्षे सामांः फलार्थत्वेऽपि सोमेनैव यागनियन्तेः सिद्धान्तेऽपि समतया निष्प्रयोजनतायधिकरणविचारस्य निरसिद्धमाह—प्रयोजनमिति ॥ सर्वेषां फलसंबन्धे काम्ये संकल्पोत्तरं गत्यै ततः पूर्वमपि विहितद्रव्यक्रिययोरसंभवेऽदृष्टार्थत्वात् प्रतिनिधुपादानम् । अत्रानादिक्रियावत् प्रतिनिधित्वाभावात्, प्रारब्धप्रयोगापरिसमापननिमित्तदोषपरिहरार्थं ॥ यत्किंचिदस्ति तद्रव्यक्रियेणोपादानेन समापनम् । नयैतावत् तस्य प्रतिनिधित्वम्; सदस्यैव प्रतिनिधित्वेनासदस्यग्रहे प्रमाणमावात् । एवं भावार्थाधिकरणपूर्वपक्षे सोमादेरिति प्रतिनिधिः । प्रकान्तसमापनं तु येनकेनचिद्रूपेण वर्तयम् । सिद्धान्ते तु प्रतिनिधिना तत्समापनमिति प्रयोजनमित्यर्थः ॥

(लक्षणाकतायच्छेदकव्यतिरेकत्वेन करोतिचिन्मियमाणं केवलं वा तिस्रवादिकमेव भावनाशक्ततायच्छेदकमिति निरूपणम्)

अतएव धातुवाच्यमपीति ॥ विवरणे पच्यत्वं फलत्वेन रूपेण प्रतीमानत्वावेदेत्यर्थः । करोतिचिन्मियमाणेति । जानातीत्यादी यन्मात्रादीः पचतीत्यादी न तत्प्रतीते-

विविधमागयसादेः पच्यत्वेत्यनुपपत्तेः । न च घञन्तपाकशब्दस्य फल एव शक्त्यात् पृथक् विवरणोपपत्तिः; व्यापारविगमेऽपि फलद्वारायां पाको विद्यते इति प्रयोगापत्तेनस्यापि व्यापारवाचित्वावश्यभावात् । अतो भासमानो यत्नादिसिद्धवाच्य एव । अतएव धातुवाच्यमपि साक्षात् फलजनकभूत्कारादिन्यापारवृत्तिपाकवादिकमेव । तच्च ज्ञानिरूपणदोषाधिक्येनान्यदेतत् ।

तज्जनकयत्नादिकं तु आरयत्वाच्यमेव । तत्र शक्ततायच्छेदकं करोतिचिन्मियमाणत्वादिकं, एवमपि तिस्रवादिकमेव वा, न तु स्थानिलत्वम्, तदुपस्थापकादेशविशेषाणां पदज्ञाननिष्ठकारणतायच्छेदककोटौ प्रयेदौ गुरुभूतकारणतायच्छेदकपठितानन्तकार्यकाणमायकल्पनापत्तेः । अग्रयेदौ

रन्वव्यतिरेकाभ्यां करोतिचिन्मियमाणत्वादिकं शक्ततायच्छेदकं । अथवा—विस्वादिकमेव तत्, जानातीत्यादी तद्वाप्ये लक्षणाभयनमित्यर्थः । यत्तु लक्षणेनैव तत्त्वज्ञानस्यैव शक्ततायच्छेदकमिति भाषाईकारकारादिभिद्वक्तम्, तदुपपत्ति—नस्त्विति, विक्षरेण चैतदर्थवादाधिकरणे नमोपपादितम् तत्रैव दृश्यम् ॥

(अननुकूलव्यापारत्वं शक्यतायच्छेदकं न तु यत्नत्वमिति वार्थसादधिमतनिरूपणम्)

तत्रप पचति पार्कं भावयतीत्यनुकूलव्यापारवाचिगिजन्तुभावात्ता विवरणात् संमाहकलापवाचानुकूलव्यापार एव तदर्थः, न तु फलमात्रम् । नच करोतेरपि यन्मात्रकत्वम्, येन तद्विन्मियमाणत्वेन विदोऽपि तद्वाच्यत्वमुच्येत; तस्यापि भावयतिपर्यायत्वेन यत्नार्थकत्वात्तेः । यदो भवतीत्यादी यथा कर्तृश्रमापन्नस्य घटस्य तमपरो भावयतीत्यादी भावयतिकर्मत्वं तथैवमपरः करोतीत्यादावपि तस्य कर्मत्वमपीति भवत्यर्थकर्तृकर्मत्वाविशेषाद्भावयतिपर्यायोपपत्तेः । यत्तु पचतीत्यस्य पाके यतते इति यत्नार्थकत्वेन निवर्ण, तदपि व्यापारसामान्यार्थकस्य विशेषे तक्षणीयत्वात् लाक्षणिकतया नैवम् । नतु यत्नादिविशेषेणार्थकस्य रसो गच्छतीत्यादी रथादिविशेषेणैव यत्नार्थकत्वात् एव तदर्थः, तस्य तत्त्वेन रूपेणाद्याताद्वेषेऽपि विशेषरूपेण लक्ष्यन्भावनादिभाष्यगतर्थाश्रयतायैः समर्थगणितभिधेयैः वार्थवाच्यमितपुपादयति—शक्यतायच्छेदकत्विति ॥

(अननुगमेनेतिकर्तव्यताकाहानुदयापरया च सामान्येन विदेशेण याऽनुकूलव्यापारे शक्ति-कल्पनायोगेन भाष्यानुसारेण यत्नत्वशक्यतायच्छेदकवपरन्यायमुधामताश्रयणम्)

अन्योत्पादकव्यापारे शक्त्यापि तत्तदन्यमेवेन तत्तदुत्पाद-

यथा—आख्यातार्थयत्नस्य प्रथमान्तपर्यायौ चैत्रादाववच्छेद-
कत्वं संसर्ग इति खोक्तयेवमत्र प्रचतीति प्रयोगानरणम् । ज-
हीयरो जन्मकृतिमान् । नापि वक्तुते. चेष्टादिद्वार जनकत्वं,
नापि कृतिजन्मनि चैत्रस्यैवैश्वर्यावच्छेदकत्वमित्युच्येत, त-
थासति ईश्वरकर्तृकक्रियावाचिना वेदपुराणेतिहासगतानाम्ना-
रथात्पदानामनुपपत्तिः । तत्रागत्या व्युत्पत्तिलाग इति चेन्न,
शास्त्रस्याद्या तन्निमित्तत्वादित्यनोकेन त्रित्ववैयर्थ्यात्-
दित्यायेन तादृशपदराजपारिण्य एव व्युत्पत्तौ प्रोक्तार्थत्वात् ।
किंच—आश्रयत. फलजनका यत्नास्ते त्रयेकमाख्यातवाच्याः,
किंवा यावतो फलसमुदायस्य फलोपघाननिवमस्तत्समुदायो
वाच्यः । आद्ये तादृशयत्नवन्तं कंचित्परच तादृशसमुदायवन्त-
सुरिष मेदशवच.प्रयोगः स्यात्, नायमपक्षीव, किन्तु पर
एवेति । पाकजनकवत्स्य द्वयोरपि सत्त्वाविशेषात् । द्वितीये
यत्नत्वं न वाद्यतावच्छेदकम्, तस्य त्रयेकपृथग्येन समुदाया-
द्युत्पत्त्यात्, असम्भवेतु व्यापारत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वेऽपि
फलोपहितत्वसम्भवेन भाव्यनिष्ठस्यैव तस्याख्यायेन प्रत्याप्य-
त्वात् फलोपहितत्वस्य च व्यापारनिवचनइतित्वात् व्यापारस्य
वाद्यपरिस्पन्दप्रत्यक्षाफलभावाद्भित्तिता भावनेति व्यवहारात्
कोऽसौ व्यापार इत्यपेक्षायामन्त्याधानादिभाषणतर्पणान्तपदा-
र्थनिवचनसाधनसौ व्यापार इत्यन्वयकथनाच्च समुदायेऽपि
व्यवहारोपपत्तेस्तद्वति व्यापारनिवचनस्याख्यातप्रयोगः ।
यत्तु—विधेयेतनप्रत्येकानियमानुपपत्तिपद्वणं, तत्तदनुष्ठेय-
धारावर्णुत्तुकाभ्यामाभिधानेन तन्निवचनप्राप्तेरितिचिन्तयम् ।
यदि भाव्यादी गजैतेत्यस्य गतेवेति विवरणप्रदर्शनं, तदपि
आख्यातार्थं व्यापारे यत्नस्याव्युत्पत्त्येवैवस्यापारान्तरस्या
नियततायमसौ नियतत्वात् तत्परमेवेति न विद्वद्—
इति ॥

(भाषाङ्कारकदुक्तसकलपदणोद्धारपूर्वकं व्या-
पारसामान्यधातिवचपक्षोपपादितसर्वोप-
तिनिरासपूर्वकं च यत्नत्वमेव शक्यता-
वच्छेदकमिति निरूपणम्)

तद्व्येवेनापास्तम् । तथाहि—यत्तावज्जातारत्वस्य
अखण्डोपाधित्वेन श्रुत एवेत्यादिन्यवहारस्य मानत्वमुक्तं, तन्न,
प्रायेणानुसूचकवासमवेन व्यापारे लक्षणाङ्गीकारेऽपि मधुर-
रसविषयकानुपमसर्व मधुररसविषयस्य व्यापारस्याङ्गीकारात्
तस्य च विषयजन्यत्वेनैव व्यापारव्यवहारोपपत्तौ अखण्डत्व-
स्वीकारे मानाभावात् । नह्यनुभूतो मधुररसः श्रुतोऽपि स्वा-
ध्रये अमिश्रणगौरवतापादकः सम्भवति । अतो गुरुभूतता
शक्यतावच्छेदके स्थितैव । यदपि गुरुत्वबलादीनामपि
जातिरूपत्वेन शक्यमेव शक्यतावच्छेदकत्वापादनम्, तदपि
वेम्भत्वेपामप्रदीयेवायुक्तम् । अतएव—श्रुतवदवस्थादि-
द्वति जकमियादिव्यवहारादसम्बन्धविवरणत्वेनोपस्थितस्यापि
पदान्तरेणैव समर्थणम्, नन्वाख्यातपदम् । नहि वाकं

करोतीति विवरणमिव गुरुत्वादिनाख्यातविवरणं दृश्यते । अ-
तस्तत्रापि मुस्यार्थवापे आख्यातस्याधमत्वे लक्षणेऽप्येति नानु-
भूते शक्तिकल्पनापत्तिः । एतेन—यत्तावदेतरेकस्य श-
क्यतावच्छेदकत्वामनुपपत्त्येन वाध्यत्वादेनैवत्वसम्बन्धकल्पनकृ-
तमीरवापादनमपि—निरस्तम्; यदपि भावनाकर्षभावा-
काहुवेति कर्तव्यत्वान्न्यायानुपपत्त्यापादनं, तदपि न; भावनायाः
स्वन्यकरणेन फले जन्माने अनुमादृकाकाङ्क्षा एव कथं-
भावाकाङ्क्षासमत्वेन फलवाचित्वपक्षे तदानीह्या तद्व्यपे ना-
पकामत्वात् । यदपि 'रथो गच्छती'लादी लक्षेतनप्रयोगे
भावनाऽभावेऽपि रथाद्याप्रितवमनस्यापारमादाय विनैव लक्ष-
यदा बोधोपपादनम्, तदपि तादृशव्यापारस्य धातुनैव प्रती-
तेत्यदतिरिक्तव्यापारस्याख्यातार्थत्वाभावे व्यापारसामान्यस्य
आख्यातार्थत्वोक्तलक्षणात् लक्षणाया एवाधयनापत्तेर्मूले
न्यायप्रकाश एव एतादृशविषये धात्वर्थान्तिरिक्तभावनातिरुप-
नेन तद्विरोधात्तापुक्तम् । यदपि स्थाली विनर्तास्त्रस्य धारणं
करोतीति करोतिना विवरणादुरोधात् एतेरेव व्यापारसा-
मान्यापेकत्वमुक्तम्, तदपि न; स्वयमेवाचेतनप्रयोगे रथो ग-
मनं करोतीति विवरणे सर्वानुभवविषयत्वाभावात् पूर्वमुपपा-
दितत्वेनेहापि स्थाली धारणं करोतीति व्यवहारलोपोपादना-
पत्तेः, सर्वे बोधयत्रापि तस्य लक्षणमिदमेवपत्तेः । इतरथा
गङ्गापदस्यापि गङ्गाया बोधः गङ्गाया मीनः इत्यनुभवाभावा-
नतया गङ्गासमीपेदेव एव शक्यतापत्तेः । एतेन—अस्मिना
पाकः कृतोऽग्निः पाककृतैवाद्यः प्रयोगः अल्पमन्नवद्विधाः
कक्षेचित्तक्षणया—अप्यस्येयाः । यदपि यत्नसाध्यमेवेत्येव अल्प-
यत्नसाध्ये अकृतत्वव्यपदेशन्यायेन व्यापारसाधनत्वविरोधेऽपि
यत्नान्यत्वेनैव स्वल्पव्यापारसाध्यत्वादकृतत्वव्यवहारोपपादनं,
तदव्ययज्ञायाप्ये अकृतत्वव्यवहारस्य क्ताप्यदृष्टेः कृतितामा-
न्याभाव एवाङ्गीर्यया न कृत इति व्यवहारस्य वर्शनादव्य-
त्वादेस्तत्रावोक्तत्वानुपपत्तेरुक्तम् । यदपि पातादिना स्व-
न्दनाने स्पन्दानुसूचकव्यापारस्यसि कर्तृत्वविषयस्य स्वातन्त्र्या-
भावविवक्षयोपपादनम्, तदपि किं त्वया स्पन्दः किंयत इति
प्रश्नसोद्यरेत्वेन साप्रधानाभावमिवशका प्रवृत्ते नाह स्पन्दं क-
रोमीति यावन् स्वप्रयत्नाभावविषयत्वात्तदभावेन स्वातन्त्र्या-
भावविवक्षया तदनुपपादनाय युक्तम् । परपक्षो यदति
इते यत्नसत्त्वेऽपि नायमस्य वक्तु, किन्तु पर एवेति
व्यवहारानुरोधेन वचनानुसूचकप्रयोगकपद्विज्ञाप्रयत्नाभावादि-
नैव तत्कृतिवर्णियेधस्योपपत्तौ स्वातन्त्र्याभावविवक्षायां प्र-
योचनाभावात् । यदपीत्येव प्रचतीति प्रयोगाप्रतिपादनाया-
वच्छेदकत्वसम्बन्धाङ्गीकारे ईश्वरकर्तृकक्रियावाचिपदाना वे-
दादिगणानां बौध्वापादनम्, तदपि अचरीयेण. ईश्वरस्य
तत्कृत्याकर्तृत्वमादाय पटति चक्रीति प्रयोगस्य कल्पस-
म्बन्धयुक्तम् । यत्तु गीतादिदरीधाराणेन मीन उवाचोत्सा-
दिप्रयोगस्तत्र मीनयरीरे वेदं पठतीत्यारिप्रदीतिवत्वात् त-

अपूर्वं तद्वान्तरस्यापदेः । य च फलवत्तादभिमिष्टः ।
अध्वान्तरस्यापरावादेः च य यागादेरन्यथाभिदिः ।

तत्र यन्त्रकमेव प्रधानं, तत्र पूर्वोत्तराह्नयदितात् तस्मा-
दपूर्वोत्तरेः प्रधानाद्यदिहतेऽनुपपत्त्यर्थं तेन च मन्त्रा-
ह्नये परमापूर्वमपरमिति द्वे अपूर्वे । एवं प्रधानमेवेति
प्रतिप्रधानं उत्पादपूर्वभेदः परमापूर्वं स्वैरस्मिन् ज्ञेयम् । द-
र्शनं मानवोस्तु "दर्शनाभ्यां धर्माणामभ्या यजेत" "अमावा-
स्याधाममावास्याया यजेते"ति वाच्यद्वयेन सामप्रवर्णयतानां

समिष्टापूर्वांतरकरणम्, अविशु कलमोक्तनिष्ठमेति नेतर-
स्मिन् फलितस्काराः । एवं जातेष्टादाद्यपि पुनरागतस्यैव फलस्य
कल्पनात् संप्रदायार्थं, पितरि स्वकरण एव प्रत्ययजननमभू-
वमिति विशेषः । अतएव—न पितरि सेः (फलितस्काराः)
कर्तुमिष्टप्रधानयोग्यताजनकत्वाच्च, नापि पुन इत्यारम्भ-
निष्ठावकाशेन बाधकामावादनस्थानोपपत्तिरित्यर्थः ॥

(यामाग्यथासिद्धिपरिहारः)

नागादेरन्यथासिद्धिः परिहरति—अध्यान्तेति ॥

(प्रधानैकत्वानैकत्वान्यां उत्पादपूर्वकत्वानैक-
त्वयोदरपरपक्षादप्यद्वयतावाञ्छ निरूपणम्)

एवमपूर्वं साधिते एकप्रधाननैकप्रधानभेदाभ्यां तद्वैक-
त्वानैकत्वे दोषगंभी दशयति—तद्वैक्येति ॥ प्रयोगविधिना
साहस्य फलसाममीत्योक्तेः साहस्यमात्रं प्रयोगान्त एव सं-
भवाद तदानीमुत्पद्यमानं परमापूर्वं कर्तृकत्वं प्रधानात् सं-
भक्तत्वं तद्वैक्यमभूतमेकमुत्पद्यपूर्वमित्यर्थे प्रधानयोगे ।
यत्रानैकानि प्रधानान्त्यैव फलसाधनानि, तत्रापि प्रतिप्रधान-
नैकैकमुत्पत्त्यपूर्वम्, परमापूर्वं त्वैकमित्युक्तं इत्यर्थः ॥

(दर्शपूर्णमासयोः समुदायापूर्वद्वयसाधनम्)

कृषिभिक्षापूर्वकल्पनेनापवादमाह—दर्शपूर्णमासयो-
स्त्विति ॥ यपि शोपपत्तिभाज्ये प्रायेकमेव करणत्वाद्-
नापि न त्रिषु व्याप्त्युत्पत्त्येनं वाच्यम्; हाकार्येकप्रदेश-
दानावगतचरणात्तत्रसाहित्यसोभादेःअगत्येन विभक्तितर्क-
कार्यनिर्हापितत्वमावश्यकम्; अन्यथा विनाशोर्वादिष्विव
साहित्यव्यवहारानुपपत्तेः । अतस्समुचितैककार्यजनकत्वमे-
वात्र साहित्यं, तच्च न फलनिर्हापितम्; करणवत्तद्वैक्यसं-
तद्वैक्यत्वात् । अतएव न परमापूर्वेनिर्हापितम्, नाप्युत्पत्त्य-
पूर्वनिर्हापितम्; तस्यैककरणजन्यत्वात्तत्सत्तावकाशे करण-
मयसाहित्यस्य कार्यविधायाम् समुदायापूर्वसिद्धिः । अतएव
—समुदायद्वये पुनःपुनरागत्यनमिल्यर्थः । एवमेकैककार्य-
निर्हापितत्वस्य कारणत्वे आनन्दकत्वादुपपत्तिवाङ्मयगतैक-
करणत्वानुपपत्तेर्वा दधिपयोयागयोसप्रतिपक्षदेवताकत्वेन
वशादुत्पत्तेऽनुत्पत्त्यपूर्वभेदः । अतएव एकप्रधानविरुद्धो
य एव दधिभागः पयोभागो वा कृतकद्वितर एवाऽऽष्टमने,
ननु कृतोऽप्योपासि शृष्ट्यम् ॥

त्रिकान्तरनिरपेक्षाणां साहित्यावगतेः साहित्यस्य वैकल्या-
निरूपितार्थं विनाऽनुपपत्तेः प्रतिपत्तुदायं समुदायापूर्वमपरं
तेन च परमापूर्वमिति नयापूर्वसिद्धिः । एवमन्यथापि
चातुर्मास्यसमुदायादिषु अपूर्वकल्पना श्रेया ।

अत्रेति तु नक्षिपयोपकारकाह्नयस्यापूर्वाणां प्रधान एवो-
त्पत्त्यपूर्वजननानुपपत्त्युक्तत्वात्तत्रैव उपयोगः । अस्मिन्म-
प्रधानमात्रयोग्यतया ॥ नादाः । आरादुपकारकजन्यानां
तु उत्पादपूर्वनिष्ठनद्वयवहितकार्यजननानुपपत्त्युक्तत्वात्तत्रने

(चातुर्मासाद्विष्यपि दर्शपूर्णमासस्यापत्तिदेहाः)

अनेनैव व्यायेन यत्र यत्र यागतसमुदायोऽस्ति, तत्र तत्र
समुदायापूर्वसिद्धिरित्येतिरिति—एवमन्यथापि ॥ वा-
तुर्मास्येष्वपि "यद्यन्ते वैश्वदेवेन अजेते"सादिषु तत्तत्पर्येषां
कारणवत्त्वनात् समुदायापूर्वसिद्धिः ॥

(द्वादशाहे समुदायापूर्वकल्पनानावश्यकता-
द्वङ्कापरिहारः)

यपि द्वादशाहे प्राणयोगादितत्तदपूर्वमुत्पत्तिनाशयेषु नि-
रपेक्षकरणत्वात्तत्पत्त्यपूर्वभेदे स्वसिद्धिः "द्वादशाहेन प्रमाकानं
यान्येति"ति फलविधौ फलनिरूपितकरणत्वात्तदुपपत्त्या त-
मापूर्वस्यैव कल्पनात् समुदायापूर्वकारणस्य प्रयोजकम्; पर-
यापि "द्वादशाहेन"त्येकवचनत्वेन समुदायस्य करणतात्-
वमात् तस्याव विविक्तार्थनिरूपितत्वं विनाऽनुपपत्तेः पर-
मापूर्वस्य च समुदायिजन्यत्वेन निरूपकत्वात्तमेव समुदायाय-
वैधिरिदंश्या ॥

(सन्निपत्योपकारकाणां प्रधानं उत्पादपूर्वजन-
नयोग्यतासंपादनेनधारानुपकारकाणां प्रधाने-
नोत्पत्त्यपूर्वनिष्ठतद्व्यवहितकार्यजनना-
नुपपत्त्युक्तत्वात्तत्रनेनोपयोगनिरूपणम् ।

समुदायापूर्वाभावेऽपि विवृतावतिदे-

शोपपत्तिः प्रयोगवतिभूतस्य फलज-

न एवोपयोग इत्यादि-

निरूपणं च)

अङ्गेष्विति । प्रधानं एवेति ॥ सनिष्ठव्यादित्यर्थः ।

ननु आरादुपकाराणामन्यत्वात् प्रधानवाग्लहस्य तद-
जन्यत्वात् तत्र तन्मन्त्रोत्पत्त्यपूर्वाभावेऽपि प्रधानाव्यवधानेनै-
वोत्पत्तेः सन्नाप्युपयोगासंभवाद उपयोगः ? इत्यत आह—
आरादुपकाराणां त्विति ॥ यपि पूर्वाद्वाऽदुपकार-
काणां सन्निपत्योपकाराणां प्रधानमात्रोत्पत्त्यपूर्वयोग्यता-
जनन एव क्षयत उपयोगो वक्तुम्; तथापि आरादुपकार-
कत्वावच्छेदेनैव त्रैवोपयोगकरणे कायवातुत्पत्त्यपूर्वनिष्ठो-
पयोगाभिमोपयोग इति सूचितं सामान्यत आरादुपकार-
काणामित्युक्तम् । ननु प्रवृत्तौ समुदायापूर्वजननानुपपत्त्यु-
त्पत्त्यपूर्वविद्योग्यतासंपादकानामाश्रय विवृता समुदायापूर्व-
भावे कथमितिदेहाः ? इत्यत आह—तद्व्यवहितेति ॥

प्रेतरपदाधिन्यपापव्यवसानात् । तस्मात्मेव चाख्यातोपा-
चार्यां भवाम्रत्ययापुत्राचार्यां वा योग्यताचतुसारेण निपा-
तोपसंगमातिपदिकातिरिक्तत्वव्याप्त्यो व. सुबुपाचलिहस-
ङ्गव्यातिरिक्तोऽप्येकस्य सर्वस्यापि प्रकरतया अन्यस्य,
निपातोपसंगयोस्तु क्रियासममिष्याहारादी सति तस्याऽन्व-
योऽन्वयसममिष्याहारादावन्वयेनापि । प्रातिपदिकार्योऽपि सु-
भयै करणत्वादे । तद्वित्तसमाप्तिसंखण्डप्रातिपदिकाव-
यवापौनो नु यत्र कारकतासंबन्धेन तद्वित्तसमाप्तादिवृ-
त्तिर्यथा भाग्ये इत्यादी, तत्राभेदेवतात्वाद्भावनायामेवा-

विशेष्यत्वेनोपस्थिताया तस्यामेव प्रकरतयाऽन्वयकल्पनं
नूक्तमित्यर्थः । एवञ्च सर्वत्रैव मुख्यविशेष्यत्वेन तस्या सर्व-
कारकान्वयं प्रसक्तमनुवदति—योग्यताचतुसारेणैति ॥
तथाच “भोदनं स्वात्मो पक्वता प्रवृत्ती”त्यादी कृत्वाप्रत्ययो-
पात्तभावनाया आख्यातोपात्तभावनाया प्रकरत्वेनान्वयेन
तस्या मुख्यविशेष्यत्वेऽपि नास्तीति दत्तादिकारकाणामन्वयोऽ
योग्यत्वात्, किंतु पूर्वभावनायामेव । अत एव—भाव-
नाया. पूर्वस्यास्तत्कारकाणि अति विशेष्यत्वेऽपि आख्यातो-
पात्तभावनैव मुख्यविशेष्येत्युक्तम् । अतश्च अन्यभावनाया
कारकाणि अति विशेष्यत्वम् । नियतमाख्यातोपात्ताज्ञास्तु
मुख्यविशेष्यत्वमिति भावः । तामेव योग्यतामन्वयापि व्य-
तिरेकेण दर्शयति—निपातेति ॥

(निपातोपसंगमप्रातिपदिकातिरिक्तपञ्चदश-
सुबुपाचल्यादिनियमापेक्षयाऽतिरिक्तव्युत्प-
त्तिकल्पनेन अग्रेय इत्यादावप्यप्ययादिवै-
धतानां भावनान्वयव्यवस्थापनम्)

अत्र वीर्णमासधिकरणे विद्वद्वाक्यमिद्विषयौर्मासमासा-
स्वासाङ्गकर्ममात्रादेन “यदाग्रेय” इति वाक्येनाग्निदेवतावि-
शिष्टाष्टाकालद्वयविधानेन विद्वद्वाक्यमिद्विषयौ रूपवत्त्व-
मासाष्टाकाकालेन सहाग्निदेवतासंबन्धस्यान्यतोऽप्राप्तत्वादि-
हैव नियम्यत्वात्तयोऽष्टाकालः स आग्नेयः सव वीर्णमासा-
मिलनेकार्यविधानाद्वक्यमेदापेक्षेनै रूपविधानं समवतीति
निराकरिष्यते । नहि अग्न्यादिदेवतात्वाना प्रकृत्यर्थवृत्तीना
तद्वित्तोपाते प्रत्ययार्थभूते इत्येवऽन्वये सति वैशिष्ट्यस्य न्यु-
त्पन्नत्वेन धृतविधित्वा निशिष्टविधानेन पथात् कल्पितविश्ले-
षणविधित्वाऽष्टाकालोद्देशेनाग्न्यादिदेवतासंबन्धविशेषे सति शु-
भविधेयशस्त्रसमवे वाक्यभेद उपपद्यते । अतः शुभविधावेव
वैशिष्ट्यसंबन्धवत्त्वं न्युत्पत्त्यन्तरकल्पनं विना न समवती-
त्यतो न्युत्पत्त्यन्तरमाह—तद्वित्तेति ॥ ततश्च प्रकृत्यर्थस्य-
भ्योदः प्रत्ययार्थं देवतात्वे आग्नेयतासंबन्धनान्वये देवसा-
त्त्वस्यैव इत्येवऽन्वयः, किंतु कारकत्वात् भावनायामन्वया-
दमिश्रितिवेदात्तस्य इत्येव वैशिष्ट्यासम्भवाद्युक्तो वाक्यभेदः
इत्यर्थः । अतस्तद्व्यतिरिक्तेति ॥

म्वयो न तु तद्वित्तोपाते द्वये । स तु पार्थिक एव । यत्र तु
कारकातिरिक्तसंबन्धेन सा—तत्र परस्परान्वयोऽपि, यथा-
ऽध्यामिष्यानीमित्यादी । एवं सुबुपाचलिहसङ्गयोः सामाना-
सिधानधुत्वा सुवर्णं करणत्वादायेवान्वयः, तत्रातिरिक्तप-
दाधमात्रस्य तु सुवर्णकरणत्वादायेवाध्वयस्य कर्तृसदेकत्वा-
देव कालादिलेढाद्यर्थस्य विध्यादिलेढाद्यर्थस्य च सर्वस्यैव
लिङ्गानन्वयिभावनाकापिपदोपस्थाप्यायां भावनायामेवा-
न्वयः । अतएव भावनादिपदोपस्थापितायां तस्यां मान्यत्वा ।
आख्यतेन क्त्वादिना उपस्थितायां नु भवत्येवान्वयः प्रका-

(पञ्चदशसंख्यस्योपपदाधेऽन्वय इति शास्त्र-
दीपिकानुसारिप्राचीनमतखण्डनेन तस्यापि
भावनायामेवान्वय इति कौस्तुभसिद्धा-
न्तोपादानम्)

अत्र तद्व्यतिरिक्तस्य कारकस्यैव कालादेव भावनायाम-
न्वयः पञ्चदशसंख्यस्य तु उपपदाधे इति प्रायः । अत एव
—वीर्णमासधिकरणे निपातोपात्तास्यापि यानि सामानाधि-
करण्येन पक्वता वा किंवाव्याप्यत्वात् प्रागेव विधेः संबन्धं
शब्दतो वस्तुतश्च विधिभेदात्सर्वे लभन्ते तत्र नैव वाक्यभेद
इत्युक्तं शास्त्रदीपिकायाम् । वस्तुतस्तु—साक्षात् परंपरया
याऽधिकरणत्वस्य पञ्चदशसंख्यस्य भावनायामेवैककार्यकारण-
भावलाघवात्तुद्देशेनान्वयो युक्त इति कौस्तुभोक्तमाश्रित्य पदा-
धमात्रस्येत्युक्तम् ॥

(साक्षाद्भावनान्वययोग्यानामपि संप्रदानादीनां
परंपरया भावनान्वय इति सर्वेषां भावना-
न्वयनियमाभङ्गोपादानम्)

एतेन—अशत्रयबहिर्भूतावागमनीचितकर्मत्वसंप्रदाना-
पत्तत्वाधिकरणत्वादीनामनेपेक्षितत्वात् भावनायां धात्वर्थस्य
च कारकत्वेन साक्षाद्भात्वर्थेऽन्वयासम्भवे भवत्येकलक्षणता धा-
त्वर्थेऽन्वय इति भाष्यकारकारकोक्तं—अप्यास्तम् । साक्षा-
त्संबन्धेन भावनान्वयायोग्यतावामपि स्वरूपकधार्तव्यज-
नकत्वादिद्वयं पार्थिकान्वयकर्म परम्परासंबन्धमादाय प्रथमतो
भावनान्वये सामान्येन प्राप्ते पार्थिकान्वयकर्मव्यागारूपव्या-
पारसम्पन्नागमोत्तरं वस्तुत इति कर्मव्यवहारेण प्रहणोपपत्तेः ।
एव गुणकामाधिकरणे इन्द्रियकर्मत्वस्य स्वरूपकगुणसंब-
न्धाश्रयजनकत्वसंबन्धेन भावनायामेवान्वयः । यत्र काला-
धिकरणत्वादेः फलनिरूपितत्वाद्यमव, तत्रागत्या कालाधिकर-
णत्वादेः करणत्वस्तीकारेणैतत्पुणवत् स्वजन्यकौदेयकत्वस-
ंबन्धान्तरेण तस्यामेवान्वय इति सर्वत्र हेयमिति भावः ॥

(सर्वेषां भावनान्वयेऽपि धात्वर्थसकर्मकत्वादि-
व्यवहारोपपत्त्यादिना धात्वर्थकरणत्वाद्युप-
संहारः)

अनु—भोदनादेः कर्मत्वादिना भावनायामन्वये धात्वर्थ-

(४ अधिकरणम् ।)

तानि द्वेयम् ॥ “मीहीनवहन्ती”त्यादौ पूर्ववदेवावघा-
तस्य कस्मादनाकर्णत्वमविवादम् । तच्च कल न ग्रीहय,
अजन्मत्वात्, नापि वेतुष्यस्य, तत्रन कचस्य शेषसिद्धये-
नाविधेयत्वात्, नापि पक्षे दलनादेरप्यवप्राप्तत्वेन तस्यावृ-
त्तिकल्लो न नियम, तस्यापि वैकल्यत्वात् । न च तस्यादृष्टार्थे
त्वम्, अदृष्टत्वावयववत्पनीवत्ये द्वान्द्ववधत्तादेव न क
रुपनोचितत्वात् । अतोऽदृष्टार्थमेवावधाय । तदपि चादृष्ट न
ग्रीहिनिष्ठम्, तत्प्राप्यच्छिन्नं प्रति आगम्येन समयाधिका
रणात् । अतः पूर्ववदेव ग्रीहय एवावधायार्थो इति
ग्रीहिनिष्ठिदृष्टावघात एवादृष्टार्थमस्तदुपकारत्वेन विधीयते
इति प्राप्ते—

(भावार्थाधिकरणेनाक्षेपसङ्कतिनिरूपणपूर्वकं प्र-
याजशेषन्यायेन ग्रीहीणामवधायार्थत्वेन
पूर्वपक्षोपपादनम्)

अपूर्वाधिकरणाधीनो भावार्थाधिकरणस्यात्मलान् इत्य-
र्थाधिकरणस्य भावार्थाधिकरणशेषेतया तत्सङ्गतौ प्रयोज
नानायाद भावार्थाधिकरणेनैवाक्षेपिकीं सङ्कतिं दूयंयितु
भावार्थाधिकरणसिद्धान्तानुवादेन पूर्वपक्षमाह—ग्रीहीनवह-
न्तीस्यादिति ॥ आदिपक्षेन सङ्गुणान् विनष्टीत्यारिष
माह । अवघातादीनामदृष्टार्थत्वेऽपि यदि तददृष्ट ग्रीहादिनिष्ठ
अक्षीकियते, तदापि न ग्रीहीणामवघातार्थत्वसिद्धिरित्यतर्द्ध
माह—तदपिधेति ॥ प्रयागादिज-यादृष्टवशात्सन्त्येनोत्पत्ते
रनपेक्षिताभ्ये ग्रीहाद्याभ्यवत्त्ववत्पनोपेक्षमाऽवघात एव इ
व्यापेक्षे ग्रीहादिद्रव्यविधानसोचितात्वात् । अतएव अपेक्षि
तविधिभावाय प्रयाजशेषन्यायेन द्वितीयावाप्तुतीथार्थरक्ष-
णायामपि न शेष इत्युच्यते ॥

(अनुविधकर्मैव निरूपणपूर्वकं अवघातस्य
ग्रीहार्थत्वेन सिद्धान्तोपक्रमः)

न यस्य अन्यच्च, तदेव भाव्यतयाऽवबोधगमिति नियम,
कर्मैवस्य अनुविधात्वात् । किंचिदि स्तत एवोत्पत्त्यत्वेन कम
मपक्षि—यथा सयवनेन पिष्ट, किंचिद्विप्राप्तिविशिष्टत्वेन—
यथा दोहेन पय, किंचिद्विकरविशिष्टत्वेन—यथाऽनघानेन
ग्रीहय, सिद्धीमावापमविकरजनकत्वात्, किंचिय चक्षुरा
विशिष्टत्वेन—यथा प्रोक्षणेन ग्रीहय, अदृष्टपसत्कारण
माह । अतएव प्रकृते ग्रीहीणां स्वरूपेण भाव्यत्वायोगेन विनु
धीभावविशिष्टत्वेन रूपेण भाव्यतामादाय दृष्टावघाते सम-
बलदृष्टार्थत्वकल्पना न युक्तेत्यभिप्रेत्य सिद्धान्तमाह—दृष्ट
समय इति ॥

(अवघाताश्रितनियमविधानमिति शास्त्रदी-
पिकासिद्धान्तानुसारेण निरूपणम्)

अन्यैरेवमैव दृष्टार्थविधातनियमाददृष्ट कतिपयमित्यपि

दृष्टसमये अदृष्टस्यान्यायत्वाद्वितुषीभाव एवावघात-
कलम् । न च तस्याक्षेपादेव प्राप्तत्वेन विधिवैयर्थ्यम्,
दलनानुपपत्त्यान्तरव्यावृत्तिकल्लनियमस्यैवावघाताश्रितत्वा
दृष्टार्थं विधेयत्वात् । अतएव कृष्णलक्षरी अवघाताभावेन
तस्य शेष । वस्तुतस्तु—धीतस्यावघातस्यैवाक्षेपत
पूर्वप्रवृत्त्या विनुषीभावार्थं विधेयत्वम् । अतश्चाक्षेपप्रतिब-
न्धादलनाद्व्यावृत्तिफल्लो नियम कलम् । वेतुष्यस्य च
दलनेनापि जायमानत्वाद्द्वैत्यर्थसङ्गा तु अवघातादेव ग्री
हिनिष्ठाददृष्टत्वाद्युत्पत्तिकल्पनाशिरान्तर्गता । तददृष्टस्य च
जन्मत्वमात्रं हतपदान् कल्प्यते न प्रयोजकत्वमपि, दृष्टरूपे
वेतुष्य एव उक्तव्यत्वात् । अतः कृष्णलक्षरी वेतुष्याभावे
सहोप । आर्थिकविषयत्वरूपत्ववद्य नानेवोद्देश्यता ।

रणोपसंहारप्रत्ये शास्त्रदीपिकायामनेन विधिना विधिवैयर्थ्य-
परिहासस्मृचनद्वारा विधेयनियमस्यदृष्टार्थत्वमुक्तम् । तन्मतेन
विनुषीमावापपक्षप्राप्तावघाताश्रितनियमविधानमाह—दृष्ट-
नेति ॥ नतो विनुषीमावापार्थमाताश्रितस्य तस्यादृष्टार्थतया
विधानम्, अत एवावधायत्वात् नादृष्टार्थम् । कृष्णलक्षरी
नियमप्राप्तावपि न शेष एवेत्याह—अतएवेति ॥

(शास्त्रदीपिकासिद्धान्तेऽश्रुतनियमविधानेन
तस्यायोगादवघातस्यैव श्रुतस्य विधानं क
ल्पितस्याददृष्टस्याप्रयोजकत्वादिकं च)

असिध पक्षे श्रुतावधयविधिसागेनाश्रुतनियमविध्यापत्ते
स्थितस्यादृष्टजनकत्वानुपपत्तेरपितुष्यत्वं सङ्गतमाह—वस्तु-
तस्त्यति ॥ वेतुष्यस्य चेति ॥ नियम विनेति पूर्वशेष ।
ग्रीहार्थावघातनियमस्य यत्वात् धर्मिमाहकप्रमाणेन ग्रीहिनिष्ठ
मेवेत्याह—ग्रीहिनिष्ठेति ॥ कल्पितस्याप्यदृष्टस्यानुपपि
तया क-पनाम प्रयोगरत्नम् स्वातन्त्र्येनेत्याह—तददृष्टस्य
चेति ॥ अदृष्टस्यावघातपक्षेन वेतुष्यार्थमेव तस्याननुष्ठा-
नमित्येवदृष्टा, ननु वेतुष्यसमवेऽपि ता, दलनादेरप्यनुष्ठाना-
पक्षे । अत एव तस्याविघातजन्यत्वेऽपि दलनादिव्यावृत्तिफल-
लनियमवैयर्थ्यानुपपत्तिमुत्तुतवावियमकादृष्टव्यवहार इत्यर्थः ॥

(ग्रीहदृष्टोपयोद्देश्यकत्वनियमनवाक्यभेदस्य
श्रुतविधानानुद्देश्यानेकत्वाभावात्, दृष्टादृष्टौ
अपविशिष्टत्वेनैकैव द्वितीययोद्देश्यसम
र्णयाश्च परिहारः)

उद्देश्यानेक-वप्रयुक्त वाक्यभेद परिहरति—आर्थिकेति ॥
श्रुतविधिना विनुषीभावविशिष्टगोदृष्टेनावघातविधाने तद्-
वैयर्थ्यप्रतिष्ठापनोत्तरमवघातेनादृष्ट कर्मादित्यर्थक विषय-
कारणमाह श्रुतविधानानुद्देश्यानेकत्वम् । अथवा—दृष्टादृष्टाभ
यग्रीहीणामेकैव द्वितीयया भाव्यतोकेन शेष इत्यर्थः ॥

रेण तदनाशकत्वात्, कीर्तनात्यन्ताभावविशिष्टस्योतिष्ठोम-
न्यकित्वेन कारणत्वकल्पनाद्वा न कश्चिदोपः । अतो नापूर्वं
किंचित् प्रमाणमस्ति इति भाष्ये—

स्वगान्तरूपसिद्धौऽपि स्वर्गध्वंसस्य तत्प्रतिबन्धकत्वकल्प-
नेनैव निरसनीयः । नञ्—कीर्तनादिध्वंसस्य प्रतिबन्धकत्वक-
ल्पने प्रयोगान्तरजन्यफलोत्पत्तिप्रतिबन्धापत्तिः ; अपूर्वकल्प-
नया मासकत्वपक्षेऽपि तत्तथागव्यक्तिकीर्तने नाशकत्वस्याव-
श्यकत्वात्तदवत् तथागव्यक्तिः कीर्तनध्वंसस्य तथागव्यक्तिकजन्य-
फलप्रतिबन्धकत्वकल्पनेन तदनापत्तेरिति भावः ॥

(गौरयनिरासार्थं कीर्तनात्यन्ताभावविशिष्टत्वेन
रूपेण धागकारणतोपपादन्म्)

कीर्तनादिध्वंसस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवापत्त्या पञ्चा-
न्तरमाह—कीर्तनात्यन्तेति ॥ यद्यपि ज्योतिष्टोमादिवाक्ये
ज्योतिष्टोमत्वादिकोर्णव कारणता, तथाप्यनुमानविधया उग-
थितमित्यादीयस्वर्गत्वावच्छिन्नकर्मतामिह पितकारणतावच्छे-
दकत्वबोधस्थापितकीर्तनात्यन्ताभावविशिष्टत्वेन रूपेण कारक-
ताकरूपेणैव बाधकमिति भावः ॥

(अत्यन्ताभावप्रतियोगिन यथ प्रतिबन्धकत्वात् ध्वं-
सध्यापारस्वपक्षे यागप्रतिबन्धकत्वनिरासः,
अभाधकारणतासमर्थनं च)

नच कारणीभूताभावप्रतियोगिवासाधारण्यस्य प्रतिबन्धक-
त्वापत्तिः ; अन्यत्र प्रतिबन्धकमात्रस्य सातक्येण कारणत्वेन
सःप्रतियोगिनि प्रतिबन्धकत्वसंबन्धेऽपीह ध्वंसस्य कारणत्वा-
न्तरव्यापाररूपत्वेन स्वतः कारकाभावात्वेन अभावप्रतियोगि-
त्वमात्रेण वदनापत्तेः । किंच—यत्र संसर्गाभावस्य कारणता,
तत्रैव तत्प्रतियोगिनि प्रतिबन्धकत्वम्, प्रकृतैव ध्वंसत्वेन
कारणत्वात् तदनापत्तिः । नञ्—अभावस्य कथं फल-
जनकत्वं ? इति—वाच्यम् ; सन्धावन्नाशकारणस्य प्रस-
थायकनकत्वयोग्यानुपलब्धेरभावस्याभावात् अभावप्रत्यक्षजन-
कत्ववद्विहापि तस्य फलजनकत्वकल्पने बाधकाभावादिपि न
कश्चिदोप इत्यनेन सूचितम् । एवंभावेऽपि प्रधानेषु च ध्वंस-
व्यापारेणैव निर्वोहे नापूर्वकल्पनमिति वद्वेदभेदस्थित्यां स-
र्वाऽपूर्वविन्देति पूर्वपक्षमुपलक्ष्यति—अत इति ॥

(कीर्तनादेः फलोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वस्य प्रतिबन्ध-
तावच्छेदकस्य तद्व्यक्तित्वस्याप्रतिबन्धाऽयो-
गेन गौरवात् कीर्तनात्यन्ताभावविशिष्ट-
त्वेन कारणताकल्पनस्याप्ययोगेन क्षर-
तिनदयत्नलोक्षणपारत्याचाऽपूर्वसि-
द्धिरिति निरूपणम्)

कीर्तनादेः फलव्यक्तिप्रतिबन्धकत्वाद्वाकारत्वात् प्रतिबन्ध-
तावच्छेदकस्य तद्व्यक्तित्वस्याप्रतिबन्धादेवावयुक्तः । विजाती-

क्षरतिनदयत्नलोर्नाशव्यक्तित्वोर्भवन्मते लक्षणापत्तेर्नायो-
न्यमपूर्वमेव कल्प्यते ; गौरवस्य फलमुखत्वेनादोषत्वात् ।
अतश्च प्रधानेन स्वर्गादिकले अंगेनच प्रधानादौ जननीये

यत्नयत्नादिना प्रतिबन्धताङ्गीकारे प्रयोगान्तरेऽपि फलानु-
त्पत्तिप्रसङ्गः । कीर्तनात्यन्ताभावविशिष्टत्वेन कारणताकल्पने
कारणतावच्छेदके गौरवादनेककारणभावकल्पनापत्तिः । अतः
यद्यपि कीर्तनत्वेन तद्व्यक्तिकजन्यपूर्वत्वेन नाशनाशकभावक-
ल्पने कार्यकारणभावावेकत्वेऽपि कारणतावच्छेदके गौरवा-
नाभावात् “धर्मः क्षरती”त्यादिसाक्षोनीतत्वात् आमागिकत्वम् ;
तथापि क्षरतिनदयोः लक्षणायां प्रमाणाभावाद्गम्या नाश-
योग्यापूर्वसिद्धिरित्यभिप्रेत्य सिद्धान्तमाह—क्षरतीति ॥

(विकृतिषु पृथगङ्गानुष्ठानसिद्ध्यर्थं भङ्गप्रधान-
भावव्यवस्थासिद्ध्यर्थं चाङ्गापूर्वावश्यकता-
निरूपणम्)

अत्रापि ध्वंसस्य व्यापारस्याङ्गीकारे तस्य निरसत्वात् वि-
कृतिचेत्यायामपि सत्त्वात् विकृतीना पशुपुटोद्यादावप्रसक्तिवो-
चपत्तेः प्रयोक्तेष्वेऽपि तत्त्वान्येकारणत्वात् पृथगङ्गानुष्ठान-
नापत्तौ “प्रयाजे प्रयाजे कृष्णं जुहोती”ति वरीनानुपपत्तिः ।
अतोऽवश्यं तन्नाम्नपूर्वकल्पनमावश्यकमित्याह—भङ्गेन चे-
ति ॥ प्रधानादावित्यादिपदेन प्रधानजन्यापूर्वसमूहः । प्रधा-
नस्य प्रयानाशकत्वत्वेन प्रधानेऽङ्गानामुपयोगकल्पनानुपपत्ते-
स्तद्वान्तरव्यापाररूपत्वस्यैव बाधैविनापि जायमानत्वात्,
तदनुपपत्तेः फले तत्कल्पनायां प्रधानादावितरङ्गप्रधानव्यव-
स्थासिद्ध्यर्थमपूर्वकल्पनया आवश्यकत्वेनाङ्गमन्मते उपयोगः
सुलभः ॥

(धुतार्थापत्तिकल्पितवैदिकवाक्यसिद्ध्यस्या-
र्थस्य भोक्तात्मनिष्ठस्य कल्पनात्सर्वोपपत्ति-
निरूपणम्)

नच तत्र प्रमाणाभावः ; योगेनापूर्वं कृत्वा स्वर्गं कुर्वीति
धुतार्थापत्तिकल्पितवैदिकवाक्यस्यैव प्रमाणादावित्यर्थः । नच
अपूर्वस्य यत्किरूपस्य व्यापाररूपस्य वा शक्तिमते व्यापारिण्य-
नाशेनाऽवस्थानानुपपत्तिरित्यासाह । परिहरति—सचेति ॥
अपूर्वस्य यागजन्यत्वेऽपि अनुपपन्नव्यवस्थितिव्यापारस्य स-
त्कारस्यानुपपत्तिरित्यावश्यकत्ववद्विहापि फलवत्त्वेन योगनिष्ठत्वा-
कल्पनेनात्मनिष्ठत्वकल्पनादवस्थानोपपत्तेः । अतएव यथा-
भावादौ किमुपुनरोक्षरवोपि फलभोक्तृत्वस्य शास्त्रान्तर-
प्रमेतत्वाद्भुवनवृत्तपूर्वद्वयवर्तनं तत्तत्कीर्तननाशमेव । एवं
दम्परयोपि फलभोक्तृत्वादपूर्वद्वयं स्वस्वकीर्तननाशमेव ।
अतएव देवताप्रसादावस्थापि फलव्यक्तिरूपत्वाभावात्प्रत्यपार-
स्वकल्पनम् । एवंच यन्त्रान्तरेणितरूपममेव दर्शयतुष्टानम्,
तत्रैतत्तस्य सत्यपि व्याप्यव्यतिष्ठत्वे फलभोक्तृत्वाभावात् न

द्वितीयाथे । अतश्च श्रीहृदिकरणक श्रोक्षणमेवाष्टाध्यायेन विधीयते इति श्रौते—

कर्मणि द्वितीयेत्यनुशासनाद् घट करोतीत्यादिप्रयोगाच्च साध्यत्वमेव द्वितीयाथो न वरणत्वम्, अनेककृत्त्विकरणप्रसङ्गात् । कर्मत्वञ्च “करोती”स्मिततमकर्म”तिसूत्राच्चेत्स्मित-तमत्वरूपमेव । अपि तु “तथायुक्तं चार्ताप्यित्तमि”ति सूत्रा-दीप्तिस्तानीप्सितसाधारण साध्यत्वमेव । यथाचैव सति

(द्वितीयायाः साध्यत्वे वरणत्वे च कर्णत्व-
एव वा शक्तिरिति व्ययस्यापनम्)

न सचैत्र कर्णत्वमेव तदर्थं, घट करोतीत्यादौ साध्यत्वे-
ऽपि प्रयोगात्, अतो यथाप्रयोग इति च साध्यत्व इति च
कर्णत्वमपि, प्रकृते च कर्णत्वस्याप्युपपत्तेर्न प्रधानकर्मतासाधो-
रिति द्वितीयम् । एतेन—साध्यत्वार्थवक्तव्यमद्वैतस्य कर्णार्थ-
त्वादीकारमात्रेणैवात्र प्राचा पूर्यते प्रयासरण व्यंमित्य-
पिना सूचितम् । अथवा—करणत्वेऽपि प्रयोगाच्च साध्य-
त्वमात्रम् तदधीऽपि कर्णत्वमप्यत्र वरणत्वे एव शक्ति-
रित्यर्थेनापि शब्दो योजनीयः । यस्तु—घट करोतीति सा-
ध्यत्वे प्रयोगस्तत्रापि विषयतासम्बन्धेन घटस्य द्वार प्रतीक कृ-
तामपि वरणत्वोपपत्तेर्न विरुद्ध इत्यर्थः । तेन च कौस्तुभे
उक्तेन केवलकर्णत्वार्थेन न विरोधः ॥

(प्रयोगाच्चनुशासनप्रायस्येन गुणकर्मत्वसि-
द्धान्तोपपन्नम्)

आचारान् स्मृतिप्रायस्यस्य साधितत्वात् कृतिप्रययोग-
रूपाचारसंवासाच्च स्मृतिवैधित्याथैव तस्यादृष्टातिर्लाभवेना-
भ्यस्तु गुणा, इतरथाऽनेकशक्तिरूपमापत्तेः, अतस्तद्वत्ता-
सकर्मत्वाक्षिप्तप्राधान्यानुपपत्त्या गुणकर्मत्वमेवेति सिद्धान्त-
माह—कर्मणि द्वितीयेति ॥

(साध्यत्वमेव द्वितीयाथः, एवमपि अग्नेर्माण-
वकमित्यत्र माणवकप्रदातृपञ्चमीयारणार्थं सू-
त्रद्वयमायदयकम्, अनीप्सितत्वादीनामन्य-
रूप्यत्वाच्च न दातिर्लक्षणा चा, साध्य-
त्वमात्रद्वितीयाथत्वेऽपि मीह्यादीना-
प्राधान्याद्यगमप्रायश्च)

ननु कर्मत्वसाधोपि तानीप्सितत्वेदेनानेकविधत्वादेव श-
क्तिकल्पना तदवश्यमेव आह—कर्मत्वं चेति ॥ साध्यत्व-
मेवेति ॥ साध्यत्वपदं व्याख्यातारण्यार्थानुविधितपरम्,
कदाचित्कर्मपरम्, अथवा—तत्समनित्यतासम्बन्धोपधिपरम्,
गद्य जन्मत्वमात्रापर्यायम् । तेन चतुर्विधकर्मत्वस्यापि सं-
भेदः । एवञ्च ईप्सितानीप्सितत्वस्य प्रमाणान्तररूप्यत्वेन न
तत्रापि शक्तिरित्यर्थः । ननु एव सति साध्य कर्मत्वेतावन्तेव
निर्वाहे सूत्रद्वयप्रणयनवैयर्थ्यमिति तद्वत् आह—यथाचैव स-

न मूत्रद्वयवैयर्थ्यं तथा कौस्तुभ एव प्रदर्शितम् । अतश्च
मीह्यादी द्वितीयया साध्यत्वाभिधानात् यागाहारावाग्मेन
चेत्स्मितत्वप्रतीतेस्तनुदेनेन श्रोक्षण विधीयते । इष्टद्वारास-
म्भवमपि चाष्टमेव द्वारं मीहिमिष्टं कल्प्यते । अतएव यत्र
नोपयोगो हूम्, न वा कल्पयितुं शक्यः, यथा सक्तुः, तत्र
द्वितीयाया कर्णत्वलक्षणा महीवृत्तं सक्तुं विशिष्टहोमस्यैव अद-
ष्टार्थं विधानम् । नच—अनीप्सितकर्मत्वेनाप्यन्यव्यपपत्तेर्न

तीति ॥ “कारणार्थानीप्सित” इति सूत्रेण कारणार्थाना-
धातुना योगे ईप्सितत्वायादात्मकविधानात् अग्नेर्माणवक-
वारयतीत्यत्रापि पदद्वयेन माणवकस्यापि ईप्सितत्वेनापादानस-
ञ्जाप्राप्तावीप्सिततमत्वेन कर्मसञ्ज्ञाभिधानायाद्यस्य साध्यत्वमेव
हेत्योदीनसप्रहायं द्वितीयसूत्रस्याप्यावश्यक इति कौस्तुभे
पठितमित्यर्थः । एतेन—सूत्रद्वयवैयर्थ्यापत्तेः प्रथमोपधि-
सत्त्वादोप्सितकर्मत्व एव तस्या शक्तिः, अनीप्सितकर्मत्वादी
रसुक्ष्मेति व्यायुधपाकारिक—अपास्तम् । उभयसाधारण्ये-
नैव शक्त्यर्थं विवाहेऽन्यत्वाभावेऽपि तत्कल्पनस्य साक्ष्यमि-
त्यकल्पनस्य चायुक्त्यात् । यत्र तु तद्वाच्यं, तत्राक्षिप्तार्थ-
सूत्रस्य साक्ष्यमिदं कल्पनमेव न दोष इति भावः । ननु—
द्वितीयचेत्स्मिततमत्वानवबोधे सुगादीनां केन मद्वक्तव्यो येन
कमसञ्ज्ञा प्राधान्यमुच्येत्येतत् आह—अतश्चेति ॥ चेत्
नप्रवर्तनात्मा हि विधिरनीप्सितपरे ज्ञात प्रवर्तयितुमशक्नु-
न्, भावनाया ईप्सितमात्र्यत्वमवगमयतीतीप्सितमात्र्यापे-
क्षया द्वितीयाया भाव्यत्वेनानवगतानां सुगादीनां ज्ञाता सुहो-
तीत्यादिविषयवदयाऽज्ञातचेत्स्मितत्वेन ग्रहणं नापुनप्रमिति
ईप्सिततमत्वस्य विधिवैव प्रतीतिरित्यर्थः । नन्वेति ॥ छप-
तिशिष्टश्रोमापद्वद्वेनोपयोगकल्पनामुपपत्तिरित्यर्थः ॥

(द्वितीयाया प्राधान्यबोधसमर्थनम्)

नच निप्रयोजनत्वसंप्रयोजनत्वाभ्यामेव श्रव्यस्य क्रिया
प्रति गुणत्वप्रधानत्वोपपत्तां द्वितीयादीन्वयोपि प्रयोजनत्वा-
पत्तिः, “येऽहं गाहं हस्मि” इत्यादी गाहं हस्मि इत्यादी कर्तृ-
वन्धित्वेन प्रयो जनत्वेन ध्याये सति गाहं हस्मि एव प्राधान्य-
बोधस्य द्वितीयाधीनत्वत् । एव सूक्ष्मावप्रसङ्गग्रहणो
प्रयोजनत्वविधेयोऽपि सूक्ष्माव साधनताबोधस्य तृतीया-
धीनत्वेन तद्वैयर्थ्यापत्तिः । अतः सत्येव द्वितीयाद्विधिश-
माभ्ये निप्रयोजनत्वत् सक्तुः अपवाद इति कौस्तुभे इद-
म्यम् । नचेति ॥

(सक्तुं जहोतीत्यानीप्सितकर्मत्वपर्यायशब्दाः,
तत्र तन्त्ररक्षापुक्तः जहोतेऽपि कर्मकत्वेन तद-
संभव इति परिहारः । जहोतेऽपि सक्तु-
मैकत्वादित्यथा स्वकीयः परिहारश्च)

अत्र तन्त्रज्ञानावमुपाधारादिभिः “मयावदपान दण्ड-

उपयोगः । अल्पवहित्वं कार्यं समुदायापूर्वसत्त्वे तदेव, तदभावे परमापूर्वं स्वर्गादेव चेति ज्ञेयम् । अन्तिमयोग-
तोत्पत्तौ च नास्ति । यदि तु परमापूर्वं न तथा किंचिद-
भाष्यमिच्छामहेति, ततो माप्नुत तत् । अङ्गत्वा तु आरा-

यन्तु वाच्येयान्नवृत्त्युत्पत्तिसत्त्वापूर्वस्य प्रयोगवर्हिर्भूतत्वेन सा-
हचर्याजपेयप्रयोगजन्यपरमापूर्वेतिभ्यस्त्यनन्तरमनुष्ठानाच्च तत्रो-
पयोगः, तत्र फलानुसृतपरमापूर्वेतिप्रयोगताजनन एवोप-
योगः । एवं चेष्टयस्यापि समुदायाच्च तद्व्यभिक्तिं सूचयितुं
फलानुसृष्टेन स्वर्गादेव चेयुक्तम् ॥

(वृहस्पतिसत्त्वकरणस्य परमापूर्वस्थापकत्वा-
दीनां कौस्तुभोक्तयनिरूपणम्)

अत्र च वृहस्पतिसत्त्वकरणस्य परमापूर्वेनासाकत्ववत्त्वं
न्या तत्करणस्य परमापूर्वस्थापकत्वकल्पनं मूलानुवायिना
समिरास प्रतिपत्त्यायज्ञानसुप्रयोगश्च कौस्तुभे द्रष्टव्यः । च-
तुर्थं चोपादयिष्यते ॥

(अङ्गानां प्रधानानां च परमापूर्वाङ्गीकारानाद्यदय-
कताशङ्कापरिहारेण परमापूर्वाङ्गीकाराव-
द्व्यकतानिरूपणम्)

अपि यत्र समुदायापूर्वं, तत्राद्युपकारकाणां तत्रैवोप-
योगोपपत्तेः, यत्र वा न तत्राद्युत्पत्त्यपूर्वं एव फलानुसृतयो-
गताजननद्वारोपयोगसमवायं परमापूर्वं किंचित् प्रमाणम् ।
किंच यत्र नैवापादुपकारकाण्यज्ञानि, तत्र तत्कल्पने नैव
किंचित्तत्त्व, तथापि द्वापूर्वभासादौ फलभावे साहित्यमि-
ष्टिद्वाना यस्यां यागकरणतानां फलनिरूपकत्वावगमात् त-
स्य व्यापारमन्तरेणानुपपत्तेस्तद्वेत्त्या परमापूर्वं कल्प्यते ।
अतएव पूर्वभागा अतएव समुदायापूर्वसत्त्वा यद्व्याहिराव-
च्छिन्नजन्यत्वाभावाच्च व्यापारत्वम् । अपि प्रतिवाद्यं क-
रता भिन्ना, आमेयत्वादीनि तदवच्छेदकान्यापि भिद्यन्ति,
तथापि सर्वत्रा करणतासु एका फलनिरूपकता, फलस्यैक-
त्वात्, तदवच्छेदकत्वं च पदसाहित्यम् । नच तज्जन्तव-
शुत्पादपूर्वादीनां सिम्पटीति तत्साधारण्यार्थं परमापूर्वाभा-
सानम् । अतएव यत्र करणताव्यवधानेनैव समुदायाच्च
वर्तन्ति समवस्ति, तत्र व्यापारानपेक्षानैव साधकतमत्वमि-
पक्षमा करणत्वोपपत्तेर्नकारार्थीरूपितत्वेन व्यापारापेक्षणम्,
प्रकृतेषु फलस्य कालान्तरभाविनेनाव्यवधानेनोत्पत्त्यसमवेन
व्यापारापेक्षामिति विशेषः । एवमङ्गानामपि परस्परसहिता-
नामेव प्रयोगविभिन्ना अभाषोपकाररूपफलजनकत्वावगमात्
तस्य चाव्यवधानेनानुत्पत्तेस्तत्प्रमाणरूपपादककपोपकारापर-
पर्यायपरमापूर्वेतिदिदि । इतरथा अत्रानेनापि तुल्यन्यायतया
तदनापत्तेः । एवं यत्रैकमेव प्रधानं, तत्रापि फलस्य काल-
न्तरभाविनेन व्यापारापेक्षायां साहप्रधानोत्तरोत्पत्तिकत्वा-
नु-
रोधेनैव तस्तिदि ॥

दुपकारकाणामुत्पत्त्यपूर्वं एव समुदायापूर्वाभावे फलानुसृ-
ष्टयोव्यवधानजननमेव कार्यमस्तु । सर्वथा सिद्धमपूर्वम् ॥ ३ ॥
इति तृतीयमपूर्वाधिकरणम् ॥

(परमापूर्वानङ्गीकारस्यैष्टत्वनिरूपणम्)

एवमुच्यते परमापूर्वसत्त्वे प्रमाणसत्त्वेऽपि साहप्रधानो-
त्तरोत्पत्त्यस्यैव व्यापारत्ववत्त्वेन प्रमाणाभावाच्च तद्व्यतिरिक्त-
पूर्वाभावेयं युक्तं व्यापारत्वमिच्छाकोच्यते यदि, तदा नैव
तदङ्गीकारे किंचित्ययोगजनमिति तथाहाव्येन सूचयन् तदन-
ङ्गीकारमिष्टावस्थां दर्शयति—यद्विधिति ॥

(परमापूर्वानङ्गीकारे द्वितीयप्रकृतिप्रयोगे विकृ-
तिषु च प्रसङ्गोपादानपक्षकाशमतस्य मता-
न्तरस्य च धार्तिकावष्टम्भेन खण्डनम्)

एतेन—परमापूर्वाभावे उत्तराङ्गानां फलोत्पत्तिपर्यन्तमु-
त्पत्त्यपूर्वस्थित्यर्थत्वे वक्तव्ये संकल्पार्थां द्यां कृतवत् प्रकृ-
तिद्वितीयादिप्रयोगेषु विकृतिषु वैदिकफलासु पुनस्तत्तत्तानुष्ठा-
नाभ्यारति । दृष्टव्यत्वाद्वापराधाननवस्थानेन प्रसङ्गसिद्धेरेति
प्रमाणवाचोक्त—अपास्तम्, फलोत्पत्त्यनुसृत्योक्तताधाना-
र्थत्वस्यैवोत्तराङ्गानां स्वीकारेणान्तिमयोग्यतया तत्प्राप्तेन प्र-
सङ्गानापत्तौ तदुत्पत्त्यपूर्वस्थित्यर्थत्वे प्रमाणानावात् । एतेन
—परमापूर्वाभावे एकैकोत्पत्त्यपूर्वस्य कोत्तेनेन नाशानपत्तौ फ-
लोत्पादानावपत्तितत्तत्कल्पनमावद्व्यकतमिति केपाविदुक्तमपि
—अपास्तम्, प्रमाणाभावे फलानुत्पादेऽपि बाधकानावेन
तत्कल्पनावुपपत्तेः । अतएव धार्तिका—“अथ कस्माद्
प्रासात्मिकानवेवाङ्गीकाराणि प्रधानोपकारकत्वं भिन्नानि च
प्रधानापूर्वाणि फलयोगत्वं च प्रतिपद्यन्ते इत्यादिषु खलम्,
नहि कथिदत्र दोष इतीष्टापत्तिं प्रदर्शयति किंतु ‘अयोग्यतेतिहापूर्वं
पूर्वमेक प्रतीयते तत्तत्स्थित्यर्थे भूय स्वादपूर्वोत्तरप्रमा ।’
प्रधानानां फल प्रसङ्गानां च प्रधानानि प्रति युगपदुपादानाद-
पेक्षावसेनैकापूर्वस्त्वपत्त्या च तत्त्वबन्धोपपत्तेर्नान्तरकल्प-
नाप्रमाणमस्तीत्येकमेव साधदध्यायते तत् पुन कमपत्ति-
विबुद्धिं व्येति’ तदवश्यं युगपत् कर्तुमिति सतिस्वयं
प्रासात्मिकमापूर्वोत्तरकल्पना भवती’त्यादिनोपजीव्यसागमो-
गमागेण परमापूर्वमङ्गीकृतम् ॥

(अङ्गानां न परमापूर्वकल्पकत्वमिति प्रकाशो-
क्तिरिरासस्यैवोपसंहारः)

एतेन—कथञ्चित्प्रायसारथिकेखितमनुसृष्टत्वाज्ञानं पर-
मापूर्वकल्पकत्वं नेष्टव्यमिति प्रकाशकारोक्त धार्तिकाविरोधादु-
क्त्युक्तम्—अपास्तम् ; विशेषतथायमर्थो श्रेयादशाये व्यती-
कल्प्यते । परमापूर्वसद्भावे निवादप्रमाणपूर्वसद्भावे नैव निवाद-
इत्यभिप्रेत्योपसंहारति—सर्वधेयंति ॥

॥ इति तृतीयमपूर्वाधिकरणम् ॥

माहेन्द्रयागसन्निधौ ऐन्द्रीस्तुतिरपपञ्चा भवति । इतरथा शब्दसमवायिनी देवता विधिगतज्ञानेनैव निगमेषु वक्तव्येति महेन्द्रो नेन्द्रज्ञानेन शक्यते प्रकाशयितुम् । अतो येन्द्र एव देवता तत्रोक्तमपि, सामान्यसम्बन्धोपक्रममाणाभावेन वा अनोतास्थाप्रिसम्बन्धलक्षणया इन्द्रज्ञानेन महेन्द्रस्यैव प्रकाशनापत्तिः । तस्मात् प्रधानकर्म्मणो मोत्रगमे ॥ १ ॥ इति पष्ठं स्तुतशस्त्राधिकरणम् ।

(७ अधिकरणम् ।)

गुणकर्मप्रधानकर्मविधायकाख्यातद्वये निरूपिते प्रसङ्गा-

शान्तनुपपत्ते इन्द्रश्च यागान्तर्जनेन प्रकाशानुपयोगात् यनेन्द्रो देवता तत्प्रकरण एव पूजानुमङ्गमन्त्रवदुक्त्यापत्तौ ययुर्देवहितप्रदयागाभ्यस्तकर्मणः सामवेदान्तान्तोत्तराप्रत्ये पठितव्यो यथाक्रम पठितान्गतज्ञानावानामप्येऽनयोमन्त्रयोस्तद्वीकारकर्मस्य तत्साध्यस्तोत्रस्यैव बाधप्रापतिः । उत्तरबोध-कङ्कुभूतत्वव्यवधानाय “याद पुनरारभते” इत्यादिना माहेन्द्रप्रवृत्तिप्रकाशात्स्य प्रयोजनस्य तद्वैतत्वात्तद्वीकारात् तत्तन्निविधाप्रापतिश्च । अतो दुर्बलव्योपि कर्मसमिप्योत्तरवापेनोपपत्तौ बाधामोमात् गुणप्रकाशनार्थवैवेन्द्रमाहेन्द्रयोर्गुण-क्षयेन महेन्द्रातिगुणप्रकाशत्वोपपत्त्या तयोस्तुप्रहेण आरा-दुपकारव्यवमेव स्तोत्रस्यैव युक्तमित्यर्थः ॥

(महेन्द्रद्रव्यद्वयोर्भिन्नदेवतास्यसमर्थनैवेन्द्रमन्त्राणां महेन्द्रामकाशकत्वोपपादनम्)

ननु इन्द्रस्यैव वृत्रघ्नोत्तरात् महत्कर्मोणे “यन्महा-निन्द्रोऽयत्तन्महेन्द्रस्य महेन्द्रत्वमि”ति महेन्द्रद्रव्यवाच्यत्व-सृष्टे तदुदायसर्वा प्रमाणाभावेन महत्कर्मणिविशिष्टत्वेन महेन्द्रकामेन्द्रमन्त्राभ्यवेऽपि उत्तरकाशानुपपत्तेर्नान्तर्गतापत्तिरिति साक्षादनिरासायाह—इतरथेति ॥ “याहेन्द्र महेन्द्र-शी”त्यत्र महेन्द्रपदादुत्पन्नेन देवतातत्त्वेन देवतात्वविशिष्ट-भ्याभिधानात् देवतात्वस्य च वृद्धत्वव्यवहारेण सज्जमानद्व्यो-द्भवत्वरूपस्यानुषायेऽप्येऽनन्तत्वात् तद्विदित्वाहितोद्देश्यत्वावय-देवतात्त्वान्वयार्थं वृत्रघ्नोत्तरं महत्त्वेन तदुपपादने वेदस्यानि-ष्टत्वप्रसङ्गात् तद्विदित्वा सामर्थ्यस्यापेक्षणेनायुक्तप्राप्तिश्च-वृद्धवयवार्थान्वेक्षणानेन समुदायश्रवणाऽन्तर्गतप्रतिपादकेन महेन्द्रप्रातिपदितेन महेन्द्रपदलक्षणाया तस्यैव तद्वितेन देव-तात्वं निर्धारित इति विधिगतसत्यैवेव निगमेषु वक्तव्येति दास्यकर्मणायात् तत्पर्यायशक्तप्रयोगानुपपत्तौ सुवर्तं कु-हेन्द्रपदप्रयोगाभ्यामाह तेन प्रकाशानुपपत्तेरुक्त्यापत्त्यादिक-मनिवार्यमित्यर्थः ॥

(त्वं ह्यस्य इत्यत्राभिधानस्य अनोतालक्षकत्वेऽपि प्रकृते इन्द्रशब्दस्य महेन्द्रलक्षकत्वापत्तिरिति निरूपणम् । प्रयोजननिरूपणं च)

मनोतास्त्विति । पञ्चाग्नौमनोमोर्देवतात्वेऽपि “त्वं ह्यस्य

द्विधायाक वृत्रीयमागन्ता निरूप्यते । मध्यगतानां ब्राह्म-णगतानाञ्च यत्तच्छब्दादिसममिष्याहृतानामारयातानामपि विधायकत्वम् । सत्यामपि च प्रमाणान्तरिणः प्राज्ञो अग्न्या-सात् कर्मयेन इति प्रत्ये—

“देवाश्च यामिर्वजते” “यसोमं हविरातिमाच्ये-दि”त्यादी यच्छब्दस्य प्राप्तिद्योतकत्वेन स्वविषये अज्ञातज्ञा-पनरूपविधिप्रतिबन्धकत्व स्पष्टम् । एव “अग्नीदमीन्वि-हरे”त्यादी संवोधनविधेरेभिमुखोत्तमाप्रविषयाया अ-भिमुखसामिमुखसाधारणविधिविरोधित्वम् । दामोत्यादेरस्य-

प्रयमो मनोते”तिगच्छेन्मिषदे स्तसहचरितोमन्त्रलक्षणात् दृष्टा-पीन्द्रपदे तल्लक्षणापत्तिः । नचैह सा युक्ता, तत्र श्रुतिविरो-धाभावात्, प्रयुक्त “मनोताये हविषोऽनदीयमानस्यानु-ही”ति प्रैषसामर्थ्याद्विद्वत्तास्मृत्यप्येतान्वगतितात्पर्यं ब्राह्म-णशास्त्रे तदाश्रयणेऽपीह तदाश्रयणस्यायुक्तत्वादित्यर्थः । प्रा-करमिहेन्द्रयागे सामान्यसम्बन्धोपक्रमानुसन्धेऽपि तदवा-न्तरप्रकरणपठितमन्त्रान्तरावरोधेऽस्य विनिवेशयोगात् प्रक-रणवर्द्धिभूतेन्द्रयागे विवेचनोत्पत्त्यर्थमिति स सामान्यसम्बन्धो-पक्रममाणाभावेन वेत्युक्तम् । विस्तरस्तु कौस्तुभे द्रष्टव्यः । विद्वान्तमुपसहरति—तस्मादिति ॥ प्रयोजनं यत्र क्षमि-ष्टत्वा ‘आग्नेयग्रहा भवन्ती’ति वचनेन सत्यैवेन्द्राग्नेयस्य विहि-तम्, तत्र प्रकृतितो नानादेवत्वस्तोत्रसंज्ञाणां प्राप्तिं पूर्वपक्षे देवतासंस्कारत्वात् यथादेवत्वमूहितव्यम् । निष्ठान्ते त्व-शर्तत्वादनूह इति देवतात्वेनैव स्तुतशस्त्रयो कर्मत्वादिविहा-रत्वादिति सुतेनैव दयमवर्णनपादे वक्ष्यत इति बोध्यम् ॥

॥ इति पष्ठं स्तुतशस्त्राधिकरणम् ॥

(यच्छब्दादिसममिष्याहृतमन्त्रब्राह्मणगतारयात-विषयव्योपपादनम्)

उत्तरविवारस्य सतिमाह—गुणकर्मिति ॥ अत्रिधा-यकमिति । अनुवादकमित्यर्थः । सौत्र मन्त्रपदं यच्छब्दा-दिसममिष्याहृतारयातयागोपलक्षणम्, ननु मन्त्रत्वमविधाय-कत्वे ब्राह्मणत्व च विधायकत्वे तत्रमिष्येतदर्थम्, “वतन्ताय कपिपलाणि”त्यादौ मन्त्रत्वेऽपि विधायकत्वात्, “यसोम-यमि लस्य ब्राह्मणत्वेऽप्यभिधायकत्वात्, इत्यभिप्रेक्ष्य मन्त्र-यदाह्यतस्यैव ब्राह्मणगतानामपि तेषामुदाहरणत्वं दर्शयति—मन्त्रगतानामिति ॥ यच्छब्दादीत्यादिपदेन संवोधन-मित्युक्तमुदाहरणस्यैव सप्रह ॥

(देवाश्च यामिरिति मन्त्रार्थतद्विनियोगस्यलं च)

देवोऽथेति ॥ “न सा नशस्तिन दमाति तस्मिन्ने नालामा-मिनो व्यधिरादपयति । देवाश्च यामिर्वजते ददाति च ज्यो-तिराग्निं यत्तत्ते गोपतिं सहे”त्येतावदो मन्त्रत्वेऽपि प्रकृतो-पयोगविवक्षया वृत्तीयपादमात्रोपपादनम् । यामिर्गोमिर्वजते

वाच्यतावच्छेदकं च मन्त्रत आतिरिक्तज्ञानोपाधिर्वैयर्थ्यवदेतत् ॥ ८ ॥ इति अष्टमं मन्त्रलक्षणाधिकरणम् ॥

(९ अधिकरणम्)

“एतद्वाह्यानि पञ्च हवीर्षी”ति वेदप्रयुक्ताक्षणाश-
ङ्गाद्यं परिज्ञानार्थं तदक्षणाभिप्रायं प्रसज्यादेव । मन्त्रातिरिक्ते

रेण कृतानि, तानि कश्चित्स्वरूपकथनमात्रपरतया नैवानि,
नतु लक्षणत्वेन “इत्यध्यासि घन्त्यश्च बाञ्जिनि”ति मन्त्रादक्षि-
भ्यामेव “तत्त्वा यामि ब्रह्मणे”ति मन्त्रे त्वामभ्यर्त्तव्येनाभ्यासे
रित्यादि शब्दा अभ्येत्वेव दृश्यम् । प्रयोगेनम्—“आक्षेपे
त्पणवादेषु आह्वा लक्षणरमणि । प्रयोगेन न वक्ष्यन् गन्ध
हृत्वा प्रथमतः” इत्यभिप्रायत्वा लक्षणज्ञानरूपस्यैव स्पष्टत्वात्—न
दृष्टत्वाच्चमिति नोक्तम् ॥

॥ इत्यष्टमं मन्त्रलक्षणाधिकरणम् ॥

(शास्त्रानन्तरसङ्गतिनिरूपणपूर्वकं मन्त्रातिरि-
क्त्येदवाक्यार्थं ब्राह्मणस्य लक्षणमिति अर्थ-
वादोपनिषदानि विधायेवाह्यन्तर्भावेनो-
पपादनम्)

पूर्वमेव वैदिकप्रवर्तनविचारैव शास्त्रसङ्गतिं प्रसज्यसङ्गति
चानन्तरं दृश्यम् ब्राह्मणलक्षणं यद्यपि मन्त्रलक्षणवदेव य-
नामियुक्तानां ब्राह्मणपदवाच्यत्वप्रतिद्विषयत्वस्य शक्यते
वक्तुम्, इतरथा ब्राह्मणातिरिक्तवदस्य मन्त्रत्वमित्येव रूपस्य
मन्त्रलक्षणस्यापि सम्भवेन निमित्तमनाविरहप्रते, तथापि
स्वतन्त्रत्वायैर्निबन्धुमराक्यत्वादिति न्यायेन सूत्रकृदुक्तमेव ल-
क्षणं दृश्यमिति—एतद्वाह्यानितीति ॥ वस्तुतस्तु—
नेपे ब्राह्मणमित्येतावदेव सिद्धे श्रद्धाश्रयप्रयोगेणाभियुक्तप्र-
सिद्धमूलत्वमेव पूर्वोक्तलक्षणस्य प्रतीयत इति न विनि-
मननातिरह—इति ध्येयम् । मन्त्रातिरिक्तेति ॥ नै-
दस्य ब्राह्मणमन्त्रेण वेदानामभेदमिति द्विराशित्येकं मन्त्रा-
तिरिक्तात्वेन लक्षणेनार्थसादानां विधेयानुपगमिपदा च द्वितीय-
रादयन्तर्भावो सूचितः । अत्रापि श्रुतिकरौपाति लक्षणाभि-
भाषावायेव द्दितानि तद्वैव दृष्टव्यानि ॥

॥ इति नवमं ब्राह्मणलक्षणाधिकरणम् ॥

(पूर्वाधिकरणेनापवादिकसङ्गति ऊहप्रवरनाम-
स्वरूपनिरूपणपूर्वकतन्मन्त्रत्वपूर्वपक्षश्च)

पञ्च वदस्य ईरादे उक्ते ऊहादेव्यनुमानादिगम्यवेदत्वा-
नुपगमात् तन्त्रव विधिप्रयोगेनानामावेन ब्राह्मणत्वाभावात्
परिचयप्राप्त्या प्रयोगेनादेयप्रकाशकस्वरूपलोककृत्लक्षणप्र-
त्ता वा मन्त्रत्वं प्राप्ते उदपवादं कियते । अथात्र ईरादवस्य
ऊहादेवद्विषयत्वं सिद्धं भवतीत्येवमापवादादौ सङ्गतिं

दावमेव ब्राह्मणत्वम् ॥ ९ ॥ इति नवमं ब्राह्मणलक्ष-
णाधिकरणम् ॥

(१० अधिकरणम्)

ऊहप्रवरनामधेयानां सत्यापि प्रयोगकाले अर्थसंरगार्थ-
सुधार्यत्वे मन्त्रपदैकवाक्यत्वे च स्वरूपेण वेदे पठितत्वाद-
भियुक्तमतिचविषयत्वेन नैवा मन्त्रत्वम् । अतश्च नैपा भेदे

स्पष्टत्वाद्नमिधाद्य भिषयप्रदर्शनपूर्वकं पूर्वपक्षं लक्षणेन सूच-
यति—ऊहेति ॥ “ब्राह्मणस्यानपतितप्रदायान्तरकार्यत ।
ऊह प्रयोगो विकृतौ कलामानतयोदित ” इत्याद्यादिपदस्थाने
विकृतौ सूर्यादिपदप्रयोगो यो मन्त्रेषु स ऊह । “आर्षेय इषी-
त ” इत्यादिविधिवत्वात् कारयपवत्सारनेधुवेत्यादिशब्देन वा
पय कीर्त्तये, स प्रवर । मुन्यन्नामानिगदे यन् “देवदत्तशर्मण
मुनो यन्त इत्यादिना यन्मानयिनादिनावक्त्वच्छे यन्मा-
नस्य नाम गृह्णाती”ति विधित प्रयुज्यते तस्मान् । मन्त्रप-
दैकवाक्यत्वेत्येति ॥ इतरथा अमन्त्रकैश्चाक्यताप्राप्त्या
मन्त्राभासि श्लोकेकवाक्यतापममन्त्राश्रयवदमन्त्रत्वमिति रि-
क्ष्य ॥

(मन्त्रैकवाक्यत्वस्यायं प्रकाशकत्वस्य वा मन्त्र-
त्वाप्रयोजकत्वेनोद्वाद्यमन्त्रत्वसिद्धान्तः)

विद्वान्वाह—स्वरूपेणेति ॥ आभाषाभ्युपनयनकाले
तेषामपठितत्वेनाभियुक्तप्रसिद्धिमात्र इत्यर्थः । अत एव
तेषां स्वरूपैकं पाठमात्रेऽपि न दोषः । नैयामिति ॥ नच
तदेकवाक्यताप्राप्त्या अमन्त्राभासि, एकपदलोपेऽपि स
एव मन्त्र इति दृढतत्प्रसङ्गमिहानात् मन्त्राविनाशप्रतीतेः ।
अतएव यान्त्यन्ते इतिरूपेऽपि न मन्त्रत्वहानि । श्लोका-
देकवाक्यतापममन्त्राश्रयेषु नु प्रसिद्ध्यभावादेव न तत् । ए-
वच मन्त्रैकवाक्यतावाचि इत्येतेष्वन छिनद्गोल्याहृतस्य म-
न्त्रत्वाभावेन मन्त्रैकवाक्यतायाः, अर्पप्रकाशवत्त्वस्यापि यथा
प्रकृतिप्राप्तस्य “उपवत्तन्म”मिति मन्त्रस्य स्थाने महाश्रव-
“हयशोरेण महोन्नस्य स्रोतमुपाकरोती”ति वचनविहिते
त्येषोपेऽपि सत्त्वेन व्यभिचारात् तन्मात्रेणैव मन्त्रत्वमित्यर्थः ॥

(विधिविधाक्यान्तरेरापदस्य, वायुराशास्ते यज-
मानोऽसौ इत्यथासत्त्वमिति पदस्यानोयविशो-
पपदानां च मन्त्रत्वनिरासः । पूर्वोत्तरप-
क्षप्रयोजननिरूपणं च)

अत्रच यदातिरिक्तं—यत् इरापदस्यैव ह्यलोदेयमिति वि-
धिवत्त्वे तद्विद्वान्नामप्रातत्वादस्यैव मन्त्रत्वमित्यु-
क्तम्, तद्वानार्थं ब्राह्मणे सत्ताप्रावत्स्यापि मन्त्रप्रतिद्विषयत्वेन
मन्त्रत्वयोगाद् वचनित मन्त्रकाले तद्विधिपाठाभ्युपगमेऽ-
न्यत्रदस्यैव पाठेनैरापदेन वदयमगादितिधायान् । यदपि
“आशास्तेऽय यन्मानोऽसावि”त्यादिवर्चनमस्युक्ते मन्त्रे अ-
साविस्यस्य स्थायायादिकाले मन्त्ररूपस्यापि क्रमेणैव तत्पद-

करणत्वक्षणेति—वाच्यम्, तथा सति अष्टोपकारकस्यापि भावनायाः कर्मत्वेनान्वयावश्यभावे तस्य द्विकर्मकत्वात् पश्येद्देवताकृतवनिमित्तकदावश्यमेवापत्तेः । अतः सप्तुक् रणकर्मस्यारादुपकारकत्वेऽपि प्रोक्षणादेः सशिलोपकारकत्वमेव । प्रयोजनं पूर्वेव ॥ ४ ॥ इति पञ्चमं ब्रीहिशोक्षणाधिकरणम् ॥

(६ अधिकरणम्)

आयै स्तुवते, प्रज्जगत् शक्ततीत्यादिस्तोत्राद्यानां यामी भवेत्वादिप्रकाशकतयाऽऽन्त्यमन्त्रवदेव दृष्टार्थत्वादवधातादिवदेव सशिलोपकारकत्वमिति प्राप्तेः ।

मि"त्यादौ दृष्टान्तेसकर्मकत्वात् मैत्रावरुणादीनामनीश्वितकर्मत्वेनान्वयसम्भवेऽपीह जुष्टोत्तरकर्मकत्वात् न सूक्तानामनीश्वितकर्मत्वेनान्वय उच्यते । अतः करणत्वक्षणेत्थुक्, तज्ज्ञो हृत पयोवर्तत इति कर्मनिष्ठाप्रयोगात्, "तृतीया च ह्रीश्छन्दसी"तिस्मृतेः हो कर्मणि तृतीयाविधानाच्च तस्यापि सकर्मकत्वावयवैरतिरिक्तरेमिस्तुपेक्षान्वया समापत्तेः—स्तथासतीति । प्रयोजनमिति ॥

(पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तप्रयोजनस्यानापि तत्वेन निरूपणम्)

पूर्वपक्षे धृतादीनामुपादेयत्वेन विवक्षितसङ्ख्यात्वात् कपि-ज्जाधिकरणन्यायेन सुविबुद्धावपि त्रिलसङ्ख्यावच्छिन्नैरेव सम्मानीयकम् । यत्रप्रयोगेऽपिच प्रोक्षणाधर्मोपलक्षणविषयान्तरम्, सिद्धान्ते तु सर्वप्रयोगेव, यत्रप्रयोगेच तेष्वेव प्रोक्षणाद्यनुष्ठानाच्च ब्रीहिसमाप्तमिति पूर्वपक्षसिद्धयः । यत्तु—भाष्यकाराद्युक्तप्रयोजनं, तद्वृत्त कौस्तुभ एव दृष्टव्यम् ॥

॥ इति पञ्चमं ब्रीहिशोक्षणाधिकरणम् ॥

(पूर्वाधिकरणेनापवादसंगतिः देवतास्तुतेः मण्डूकादिप्रकाशकतया स्तोत्रशस्त्राणां दृष्टार्थतया गुणकर्मत्वपूर्वपक्षश्च)

पूर्वाधिकरणे साधितस्य गुणकर्मत्वस्यैवोपावादात्कदापि वादसी सङ्गतिः स्पष्टत्वात् संशयः कानभिधाय शिष्यप्रदर्शनं पूर्वकं पूर्वपक्षमेवाह—आत्यैरिति । प्रजगच्छुक्तं शस्त्रमिशेषः । आदिपदेन "ष्टुते स्तुवते" निष्पन्नं शसती"त्यादीनां सप्रह । स्तोत्रं नाम प्रणीतमन्त्रस्याद्यगुणगुणिसवन्धकीर्तनम् । तदेवाप्रणीतमन्त्रस्याद्य शस्त्रमिति तयोर्भेदः । यद्यपि विषयगतसम्भवेन गुणगुणियोगोरोपि सवन्धकीर्तनात्कस्तोत्रशस्त्रं प्रति करणत्वमस्ति, तथापि तयोः प्रयोजनानुपेक्षायाः यमांनुपयुक्तगुणप्रकाशनाधर्मत्वाद्योरेऽपि कर्मोपयुक्तगुणप्रकाशनाधर्मत्वेन दृष्टार्थत्वस्येऽदृष्टार्थत्वकल्पनायोगात् याज्यादिमन्त्रवदेव दृष्टार्थत्वकामाया प्रकाशनाधर्मत्वमेव शुक्रमिति गुणिरंकारकत्वात् गुणकर्मत्वमेवेति पूर्वपक्षमाह—यारी-

र्योके गुणिनिष्ठगुणतात्पर्यकमिधानस्यैव स्तुतिपदवाच्यत्वेन प्रसिद्धत्वात् प्रणीताप्रणीतमन्त्रस्याध्वगुमिनिष्ठगुणतात्पर्यकमिधानस्य च स्तोत्रशस्त्रपदवाच्यत्वात् तेषां गुणिप्रकाशनाध्वन्यत्वरूपकत्वासम्भवेन नैषा मन्त्राणां गुणिप्रकाशनाध्वन्यत्वं अपि तु गुणप्रकाशनरूपाणां स्तोत्रशस्त्राणामात्मनि दृष्टदृष्टार्थतया आरादुपकारत्वमेव । न च प्रयोजनोपायिपदवाच्यत्वेन दृष्टार्थत्वानुरोधेन लक्षणायां गुणिप्रकाशनरूपत्वम्, लिङ्गादेव सादृश्योपपन्नौ विधिवेयम्वात् । एवञ्च

येति ॥ नच—द्वितीयाश्रयभावे कथं गुणकर्मत्वमिति—शङ्काम्, तदभावेऽपि गुण्यज्ञानाध्वन्यत्वात्किञ्चनाज्ञापि तदुपपत्तेः । अतएव "तुन्यथुतिवाद्देवैरेव सधर्मं स्यादिति" पूर्वतनसिद्धान्तसूत्रे युतिप्रद्वयभुवक्षणादिति भावः ॥ आभिः शस्यतीति "असृष्टं शसति" "मण्डूकसूत्रं शसती"त्येवमायाभावात्तानामसममण्डूकादीनां देवतात्वाभावेन देवताप्रकाशकत्वात्तदुपपत्तेः राजसूत्राभिषेकनयोर्विनिमुक्तासममण्डूकसूत्रस्यामन्त्रप्रकाशकत्वस्य दृष्टव्येति गुणसूत्रेणैव शङ्कितत्वात् । "स्तुता-शस्त्रयोस्तु सक्तो राज्यावदेवताविधानत्वादि"ति पूर्वपक्षसूत्रगतं देवतापदं स्तुत्यस्यानोपलक्षणमिति सूचितं देवतादीनामिदोपादानम् ॥

(स्तोत्रशस्त्रयोर्गुणिप्रकाशनपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गे नादृष्टार्थत्वोपपादनम्)

धृताधर्मैव प्रयोजनोपायतया तदविरोधेनैव प्रयोजनस्य वत्तना युक्तैरभिप्रेत्य सिद्धान्तमाह—लोक इति ॥ "वक्र-केशान्तो देवदत्त" इत्यादौ यथागुणमिधाने स्तुतिमुक्तिर्भवति, न तथा वक्रकेश-व तमानयेन्नादात्मिसर्वं । ननु "प्र-याजक्षेपेण हवींष्यभिधायती"त्यत्र प्रयाजक्षेपप्रतिपत्त्यर्थं तथा दृष्टार्थतानुरोधेन विमर्शद्वये लक्षणाप्रयत्नवत्, इहापि स्तुतिशब्दस्योऽप्रकाशने स्तुतिशब्दस्याप्राप्तं निरस्यति—नचेति ॥ याज्यादिमन्त्रेष्वपि प्रकाशनाय लिङ्गकल्प्यमन्त्रविशेषकधुलीनं प्रातिसमवेनेह गुणरितसङ्ख्यावर्धनाभावेन विधिवेयम्वात्तेर्मन्त्राणां दृष्टार्थत्वस्य स्तुतिनिष्ठादन्तया सिद्धान्तेऽप्यस्तुते स्तुतिशब्दस्य दृष्टार्थत्वकल्पने स्तुतिरूपस्यैव नापापत्तेरप्यत्र शक्यार्थत्वोपादृष्टार्थतया विधिप्राप्त्यर्थकमन्यथा वैयर्थ्यमिच्छत्यर्थः । एव त्रिविधवच्च स्तुतिविरोधमुपस्यस्य क्रमसमन्वितायापत्तिमपि दर्शयति—एवंचेति ॥

(क्रमसन्निधयवाध्यावापि स्तोत्रशस्त्रयोरा-दुपकारकत्वोपपादनम्)

यदि स्तोतिपासलोपेतिप्रकाशनलक्षणाप्रयत्नमन्त्रित्वेन गुमि-स्मरणार्थम्, तदा माहेन्द्रप्रहाराप्राप्तसकमेव दृष्टोत्तरावय-त्वेन विहितयोः "भक्तिवा शूनोत्तुम्" "नत्वावमन्ये" इत्यनयोः अस्मिन्मार्गकल्पप्रयोगेन्द्रित्वेन महेन्द्रप्रका-

(१२ अधिकरणम् ।)

अष्टवसमानाधिकरणगीताय सामान्यम् ॥ १२ ॥ इति
द्वादशं सामलक्षणाधिकरणम् ॥

(१३ अधिकरणम् ।)

नृपमात्रमिष्टमश्रव यजुष्टम्, सोमाक्षरेष्वपि सत्वा-

(सामलक्षणम् सामशब्दस्य गीतिपरत्वम्,
सातमिकाधिकरणस्यैतदाहुत्वधिकर-
णान्ध्यामपौनरुच्यमित्यादीनां
निरूपणम्)

अत्रापि सूत्रे तेषामिति पदावृत्त्या मन्त्रपतत्वस्य सामे-
नाभिपुङ्गवप्रतिद्विमुखोपपत्तिक सामलक्षणमाह—अन्तरयेति॥
तेन न लौकिकगीतावतिव्याप्तिः । यद्यपि गीतिविशिष्टाया-
मृचि अभिलुक्तानां प्रयोगः तथापि “एकलक्षणेन सन्नेन विशिष्टो
यत्र गम्यते । विशेपणस्य नाप्यत्र तत्र सर्वत्र जायते” इति
वार्तिकोक्तं तादृहीतविशेषणन्यायेन कृत्वा व्यक्तेरिव लक्ष-
णादिनापि भागोपपत्तौ विशेपोपपत्तौ गीतिवाचित्वस्य साधनेन
सप्तमे साधनोपपत्त्यानामतानेक्षणन्यायेन सूत्रवृत्तेरुपपत्तौ न ह-
तम् । अतएव न तेन दोषकल्पः । नद्यत्र गीतिमानवा-
चित्वसाधनस्य प्रयोगनमसि, गीतिविशिष्टकृत्वाचित्वेनापि
कृत्वास्मिन्ने भेदस्ति, सप्तमे तु “इवतीय रथन्तरे गायती”-
स्तन्ने “कयानधिने” स्तस्यामृचि विहिते रथन्तरे रथन्तर-
शब्दस्य कृत्वर्यन्तवाचित्वे कृत्वा कृत्वाधिकरणत्वाद्यमवा-
क्यतीशब्दे कार्यलक्षणापत्तिरिति गीतिमानवाचित्वसाधन-
मनोवत्तामुत्पन्नरथन्तरविशेषाविव्यर्थमुपपत्तिमिति तत्र
सप्तमे सिद्धवत्यर्थेष्टोकात्वात् सातमिकाधिकरणस्यान्वा-
क्यविशरणप्रयोजनवधनार्थत्वात् नाहुत्वविवरणेन पौनर-
कल्पमपीति ध्येयम् ॥ यद्यपि रथन्तरादिसम्भन्ता गीतिवा-
चित्व साधितम् न सामशब्दस्य, तथापि विशेपवाचकपदानां
गीतिवाचित्वे साधिते तेषां रथन्तरे समेत्यार्थं सामान्यवा-
चिसामप्रसमानाधिकरण्य सामशब्दस्य गीतिसामान्यवाचि-
त्वेनैव सम्बन्धोक्तिमिष्टेन सप्तमसिद्धांतोक्तमपि ॥

॥ इति द्वादशं सामलक्षणाधिकरणम् ॥

(यजुर्मेन्त्रलक्षणम्)

अष्टवसरोपादानेन त्रादय व्याकर्मन् यजुर्लक्षणमाह—
अन्तरमेति ॥ प्राशुमुक्ते लक्षणे सोमाक्षरेष्वतिव्याप्तिं
प्रसक्तमिष्टपत्त्या परिहरति—स्तोमेति ॥ अष्टिष्टोकेन
स्वस्य मूत्रप्रणेतु निवेदितसापि व्याकर्मामेन पाद्वन्धा-
भादकन्यादक्षरपठितवत्पक्षरूपरीर्वनभात्रार्थत्वाभिप्रायेणा-
नुगम्यात् ॥

॥ इति त्रयोदशं यजुर्मेन्त्रलक्षणाधिकरणम् ॥

आतिव्याप्तिः ॥ १३ ॥ इति त्रयोदशं यजुर्मेन्त्रलक्षणा-
धिकरणम् ॥

(१४ अधिकरणम् ।)

निरुद्धमन्त्रकानां मन्त्राणां संज्ञाभेदादुपानु यजुषा उच्चे-
निगदेनेति विप्रनिषिद्धधर्ममेदाक्ष भेदो यजुर्मन्त्र इति प्राप्ते—

(पूर्वाधिकरणेनाक्षेपसङ्कतिः संज्ञाभेदाश्रि-
तानां यजुर्भेदपूर्वपक्षश्च)

क्षेपे यजु रन्द् इति पूर्वसूत्रेण कृत्स्नामभिपत्तया यजुर्मे-
न्त्रकथनेन यन्मन्त्रनिषिध्युक्तं तदाक्षेपेणैव पूर्वपक्षकर्णादाक्षे-
पसङ्कतिः स्पष्टपादनमिष्यत् पूर्वपक्षमेवाह—निरुद्धसंज्ञ-
कानामिति ॥ ते च प्रायः परस्रोपपत्तौ “अमीदीप्ति-
हरे”त्यादयः, “निगदो वा यजुर्मेन्त्रात् धर्मविशेषादि”ति
पूर्वपक्षसूत्रे धर्मविशेषादिति पठेन उच्चैर्वादिधर्मान्वत्त्वस्य
पूर्वपक्षहेतुतया प्राप्योक्ते “अपदेनाह”ति द्वितीयसूत्रेण
संज्ञाभेदस्य तदेतुताया उत्तरन सूत्रेनेऽपि “वेदो वा प्रा-
दर्शनार्ह”ति सार्तावकाव्याधिकरणे उपागुत्वादीनां सत्तन्म-
न्त्रधर्मत्वनिराखेन तत्तदेतद्विहितकर्मधर्मत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन
तद्विद्वत्स्य मन्त्रधर्मान्वत्त्वहेतोर्लक्ष्यधिकरणपूर्वपक्षस्य तयोक्त-
स्याभ्युपगमे हेतुत्वप्रतीतेरुपपत्त्यनुसृतहेतोरेति सूचयितुं सौ-
त्रमन्त्र विहाय द्वितीयमेव हेतुमादितो मुद्रयत्वाद्वाक्येति—
संज्ञाभेदादिति ॥ इमे निगदा इमानि यजुषां तेषां वि-
प्रसंज्ञाभिर्व्यवहारात् ओतिरादिवत् भेद इत्यर्थः । विप्र-
तिषिद्धेति ॥

(उच्चैर्निगदेनेत्यस्य सामान्यशास्त्राव्याधकथनेन
परप्रत्याख्यानरूपकार्यार्थतया मासोच्चैस्त्यानु-
धादस्त्वेन घोषपत्तिमिरासेन पूर्वपक्ष-
समर्थनम् ॥

निगदानां यजुर्भेदो उपागुत्वप्राप्तोर्ध्वविधानानुपपत्तौर्ध्वोप-
विहितेन वाचसनेनेऽपि स्विपव्यवृत्तिभेदकल्पना बाधेनोप-
पत्तौ सामान्यवाचकस्य स्रोतोवलक्षणवाक्याभ्युपगमस्य युक्त-
त्वात् स्वरूपत एव भेदकल्पना युक्ता । नद्य—परप्रत्याख-
नरूपकर्मांशुतोपेनेनोपाश्रुतविषे स्रोतोवाङ्मनिरुद्धेनेत्यस्य-
नुवादतोपपत्तेर्न तद्वेदवाचकत्वेति—वाच्यम्, मन्त्रप्रमाण-
रूपप्रत्याखनरूपकर्मोपाश्रुतोपेन वाच्यस्यापि ब्राह्मणगतस्य च ।
कोचस्त्वोपात्, “जम् प्रवर्त्ते” “देवेदो मन्त्रवत्”इत्यादीनां
परप्रत्याख्यानार्थस्याप्यभावात् । अत उच्चैर्निगदस्य विप्रतिषा-
दयत्वात् भेदबोधनादपि तद्विधुपपत्तेर्नोपाश्रुतवाचनस्य च
कोचो युक्त इत्यर्थः ॥

(ब्राह्मणपटिवाजकन्यायेन संज्ञाभेदस्य भेदा-
साधकत्वेन निगदयजुर्भेदसिद्धान्तमम्)

यन्त्र यथेति ॥ “वदाहु”—कृष्टपुष्टकन्या यजुषि साम-
नेति प्रयोक्तव्यं मन्त्र एव साधक निगदभूतो भवति । त-

मपुरपस्य च परप्रवर्तनारूपविधिविरोधित्वम् अतो विधाय-
कपासमपानमग्नगतानां स्मारकत्वं, प्राक्षणगतानां निमित्त-
प्रतिपादकत्वं लक्षणमेवेति द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥ इति सप्तमं
मन्त्राभिधायकत्वाधिकरणम् ॥

याश्च ददाति ता वाचो न नश्यन्ति न च तत्करो दध्राति ह-
रति । नचासाह्वाममिनकृतो व्यधिरुपदव आदधर्षति
पीडयति गोस्वामी च तामिहसह ज्योषश्च चिरं काल इत् वि-
भेयसेन स्तुच्यते एयुको भवतीति गोमुखमन्त्रार्थः । अयं
स्वतुषन्त्ययागाहपशुरोज्ज्वालाभिव्योप्येदीहवियोगो चदश्य-
के गोदेवत्वे याज्यात्वेन विनियुक्तः ॥

(यद्यदिप्रभृतीनां विधिशक्तिप्रतिपक्षकत्वो-
पपादनम्)

नच—यच्छब्दस्य स्वार्थमात्रे सिद्धताद्योतकत्वात् गोल-
रूपादुपदेष्टुं तस्या साधनत्वेन विध्युपपत्तिरिति—वा-
च्यम् । न पाक करोति स भुङ्क्ते इत्यादौ तच्छब्दावधिप्राप्तानु-
वादकस्य लोके दर्शनेनेहापि वा या ददाति तान नशन्तीति
मच्छब्दसमिभ्याहारणं तच्छब्दावध्यानुवादकत्वप्रतीत्या
आगदानयो सिद्धानुवादप्रतीतेर्बोधेनत्याजोगात् । अत एव
अनं कर्तुंसममिभ्याहृतं तनापि कृत्वाभयत्वरूपकर्तृत्वस्य सि-
द्धताप्रतीत्या कृतेरपि सिद्धताप्रतीक्षा न विधेयत्वम् । एव
सत्यपि यदि कश्चिदप्यालोच्यमाने प्राप्तिसं सभास्येत, तदा
“नवाग्नेयोऽष्टाकपालः” इतिवत् स्वायमानप्रतिष्ठितोक्तता
मन्त्रीकृत विधेरगत्या विधायकत्वमप्याश्रीयेत, नवेतदस्ति,
गौरव्यनयागदानादेरनेकविधिभिः प्राप्तत्वादित्यर्थः । एव
यदिशब्दस्यापि निमित्तादपरत्वात् स्वसमनित्याहृतप्रतिष्ठितो-
क्तत्वं द्रष्टव्यम् । एवमप्रतिष्ठितं कश्च धोनाभिमुख्येन विधान
वेदे वक्तुमावान् समप्रतीत्यर्थव्युत्पन्नानुवादकत्वमैवेत्यर्थः ।
अत एव अनं छोऽपि नालौकिकविधियर्थकं, किंतु “प्रीणाति-
सर्गप्राप्तकालेन कृत्वाधे”ति रूपात् प्रीणार्थक एवेति ध्येयम् ।
परप्रवर्ततति यत्रतत्प्रवर्त्येव दद्यामिति लिङ्प्रयोगस्त-
न्नु लक्षणप्रवर्तनापरत्वं तत्र लक्षणया नेयमिति द्रष्टव्यम् ॥

(विधिशक्तिप्रतिपक्षकपदादिशब्दस्य धर्मोप-
योगनिरूपणम्)

नचैव तर्हि तेपमानर्थव्यम्, प्राणनादिगतानां आस्था-
तान्तरिकनाशतया निमित्तकप्रतिपादकत्वोपयोगात् । मन्त्र-
मदानान्नु यद्यपि विधेयत्वेनोद्देश्यसम्पर्कत्वेनोपयोगाभावात्
स्वावकतया च दूरस्थत्वेन पदैकजात्यतत्ताभावादनुरूपते पदा-
र्थविधया रतुविमानलक्षणायास्यति स्वार्थबोधे सभास्यभावेन
नावर्त्यकत्वताया अन्त्यप्रभवानुपयोगो संभवति, तथापि

(८ अधिकरणम् ।)

मप्रयसद्वाह “अदेतुष्विव मन्त्र मे गोषावे”ति चेदप्रमु-
क्तमन्त्रशब्दार्थनिर्णयाय तल्लक्षणमुच्यते । यत्राभितुक्तानां
मन्त्रपदवाच्यत्वप्रकारिकोपस्थितिविशेष्यतासंबन्धेन समग्रः ।

पारिषेयान्मन्त्राधिकरणन्यायेन स्मारकत्वेनैव स इत्याह—
अत इति ॥ प्रयोजन सप्तत्वाद्योक्तम् ॥

॥ इति सप्तमं मन्त्राभिधायकत्वाधिकरणम् ॥

(पूर्वोक्तधिकरणेन प्राप्तिक्रियानुवृत्तिनिरूपणम्)

पूर्वोक्तधिकरणे लक्षणगतयापि सूत्रे मन्त्रशब्दप्रयोगादुप-
स्थितस्य मन्त्रस्य लक्षणं कियत् इति प्राप्तिक्रियौ सन्नतिं दर्श-
यति—मन्त्रप्रसङ्गादिति ॥

(शास्त्रसङ्गतिनिरूपणपूर्वकमर्थप्रकाशकत्वस्या-
लक्षणत्वात् मन्त्रत्वप्रकारिकप्रसिद्धिविषय-
त्वमेव मन्त्रत्वमिति निरूपणम्)

शास्त्रे वाक्यार्थविचारसदं वेदपदार्थविचारस्यापि वर्तन्य-
त्वेन प्रतिज्ञानादिह तत्करणेन शास्त्रधर्माणि सूचयितुं वैदिक
पदार्थत्वं दर्शयितुं अहिर्बुधेत्युक्तम् । “अहिर्बुधो रुद्रः”
इति प्रकाशकारः । आद्यसंस्थातिरेकपरे । तच्छब्देन पूर्वा-
धिकरणोक्तमभिधानं पराशर्य तदभिधानं चोदक प्रयोजक
येवामिति बहुव्रीहिसमासेन प्रयोगकाले अर्थप्रकाशकत्व म-
न्त्रलक्षणं यद्यपि सूत्रे प्रतीत्यते, तथापि मन्त्रकाण्डप्रवृत्तानां
“वसन्तान् कषिप्रक्षान्मन्त्रमेव”त्यादीनां मन्त्रत्वेऽपि विधाय-
कत्वेनार्थप्रकाशकत्वभावेनाप्याते पक्षे मन्त्राभावे ब्राह्मण-
स्यापि स्मारकत्वान्नोकारादतिव्याप्तेर्यथाश्रुतमयुक्तं तदित्युपे-
क्षान्मन्त्रा लक्षणयाह—यनेति ॥

(मन्त्रपदवाच्यतावच्छेदकनिरूपणेनोक्तमन्त्र-
लक्षणस्य सूत्राकटव्यप्रतिपादनेनास्यन्तत्वा-
दिलक्षणसंखण्डनेन चोपसंहारः)

ननु मन्त्रपदवाच्यतावच्छेदकानिधये वाच्यत्वप्रकारकनि-
धयायोगान् लक्षणसिद्धिः ॥ न हि मन्त्रत्वनाम जातिः,
तथात्वे निधित्वादिना साङ्गर्भापते, अनेकवर्णन्यज्ञानां योग-
पयासमनेन मन्त्रत्वस्याभिव्यक्तत्वात्पक्षे । नाप्युपाधि, तस्य
मन्त्रप्रसिद्धिनिषेधत्वत्वरूपे अन्योन्याश्रयापत्तेः, अतः कथमे-
तल्लक्षणमित्यत आह—वाच्यतावच्छेदकत्वेनेति ॥ अत्र-
णोपाधिकरूपस्य मन्त्रत्वस्य देवतावत्तदं स्वीकारेण तेन रूपेण
वाच्यत्वेऽवधारिते तत्प्रकारकविषयविषयत्वस्य लक्षणलोप-
पत्तिः । अतश्च तच्छब्दस्य मन्त्रपरत्वमेवाङ्गीकृत्य मन्त्रबो-
द्धेयं मन्त्रप्रवृत्तयु या मन्त्राद्वया मन्त्रपदवाच्यत्वप्रकारिका प्र-
सिद्धिः, सैव निषेधतासंबन्धेन लक्षणमाह्वापदप्रयोगेन सूत्रे
उक्तमिति भावः । नामि वसन्तत्वादीनि लक्षणानि वृत्तिक-

(१५ अधिकरणम् ।)

यदुद्धं वायसु पदेषु वाक्यत्वं यथातं तावत्सु पयोतं ननु वाक्यसमूहे, तस्य विनियोगावहेत्वात् । वाक्यत्वं च वाच्यत्वं विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वं च तावत्सु । अर्थवत्त्वं च मिश्रप्रतीतिविधानेकमुखविशेषोपराहित्यम् ; अन्यस्य दुर्वचनान् । अस्ति च सामान्येत्यादौ मुख्यविशेषभूतानां

(ऋक्सामयोः परस्परभेदस्याध्यापकपरंपरया सुशातत्वेन तमुपेक्ष्य प्रक्षिष्टपठितयजुर्मन्त्र-परिमाणनिरूपणार्थमेतदधिकरणमित्या-
द्याङ्गनिरासपूर्वकमुपपादनम्)

मन्त्रप्रस्तावाद् ऋक्सामयजुःरूपावन्तरभेदे निरूपिते ऋगादीनां "ऋचः सामानि यजुर्वि" इत्येव श्रुतौ यजुर्वेदोक्तानां भेदप्रतीतेस्तत्प्रसङ्गमिहपणीये परस्परभेदे ऋक्सामयोरनैतावती ऋक् अनेताभस्तामेवैकमुपेक्ष्यक्रमेणैतुवाक्यान्नेदस्य बुद्धान्तत्वात्तद्वेदनिर्हणमुपेक्ष्य यजुषा प्रक्षिष्टपठितत्वेन तस्य दुर्बलतया भेदप्रामाण्यमवश्यवक्तव्यमनोष्यते । यद्यपि "इपे-त्येति शास्त्रासाभिहितसूत्रैर्वैय्यानादि" इत्येव मिश्रमिश्रप्रतीक-विनियोगाद् "उत्तरादि पूर्वान्तलक्षणमि"ति वचनात् यजुर्भेदोपि सुशुद्धः, तथापि प्राकृत्य एवरेषेण सर्वेषां विनियोगानाम्प्रान्तात् सौम्यविनियोगस्य भेदप्रतीतिमूलतया तत्रेतेष्वेव लक्षणवाच्योपाद् तयोत्तरादिप्रैत्यस्य च वेदाभावादेन स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यासम्भवाद् सुसङ्गठनस्य वैकार्थ्यनिवन्धनपदसमूहसौकर्यादयस्तेति न्यायमूलकादौषधस्य च न्यायसहस्य-कथनमित्यभिप्रेत्याह—यजुष्टुमिति ॥

(यापसु पदेषु वाक्यत्वं तावत्सु यजुष्टुमिति विज्ञातव्योपयोगितयैरुपाक्रम्यनियन्चनम्)

सत्येति ॥ वाक्यसमूहस्य । एवार्थप्रकाशकत्वाभावेनेति विनिर्गोचरार्हात् इत्यस्मात् पूर्वं शेषः । तथाच यदेतद्विप्रलये कृते यजुःशब्दव्युत्पत्तेः तस्य वीणादिकत्वेन बाहुल्यत्वाद् प्रयोगानुगुणं करणवाचिना यजुःशब्देन योगेन कथ्या वा वायवायनमन्त्रविशेषप्रतीतेस्तस्य वैकल्पिकत्वं वाच्य एव विनियोगावहेत्वेन समवाययुद्धेदित्यर्थं सूत्रे वाच्यत्वपयोक्तिकथनमित्यभिप्रेत्याह—याक्यत्वंचेति—तापस्यस्यति ॥ त-तथाहता वाक्यस्य यजुर्नास्ति, तत्पूर्वसाक्षात्प्रान्तरं त-द्रावयस्यं यजुः पूर्वसाह निभं हेतमित्याह ॥

(अर्थकत्वस्यान्यथा दुर्बलत्वम्, मिश्रप्रतीत्या-दिनिर्यचनसाधुत्वं च)

ननु निमिदमर्थकत्वम् ॥ तावत् प्रतीयकत्वम् ; तेषां वाक्येभ्योऽन्तरं तस्य सत्यस्यत्वेन प्रतीयकत्वं देवाद । नापि प्रयोजनकत्वम्, तथापि शेषिरूपप्रयोजनकत्वं, तदा "प्रायं चरमि"त्यादौ ह्यप्येवमेतत् प्रति वाक्यत्वं प्रतिचक्षुमिति-

भावनाया एवत्वात्तद् । दसपूर्णमासमनहोमादिवाक्येषु च भावनामानेकासामपि मिश्रप्रतीतिविषयत्वाभावात् प्रीक्षित्यवाक्ययोः "मगो वा विमजत्वि"त्यादौ च मन्त्रपि मिश्रप्रतीतिविषयत्वे मुख्यविशेषाया भावनाया एकावा-द्येकत्वम् । अतमन्त्रैकवाक्यत्वस्याद्वयार्थं द्वितीयं मन्त्री-यमानयोः पदार्थयोरनन्वये अनिरुक्ताकाङ्क्षत्वरूपं निरी-क्षणम् । "स्योनं ते सद्मं कृणोमि तस्मिन् सीदं"सप्रानन्वये

नेरत्वादर्थैकत्वानापत्तिः । "सर्वेभ्यः" इत्यादावप्यनेकत्वात्-दापत्तिः । नापि मुख्यविशेषरूपप्रयोजनकत्वं तत्तद् ; "दशोप-र्धमासाभ्यां स्वर्गं क्रमो यजेते"त्यादावनेकाग्रयादिभावनाया मुख्यविशेषाया भिन्नत्वात्तदापत्तेः । नापि मुख्यविशेष्यप्रति-पादकशब्देकत्वम् ; प्रीक्षित्यवाक्ययोः "मगो वा विमज-त्वि"त्यादौ च वत्प्रतिपादकशब्देभ्योऽप्येकत्वानापत्तेर्विभज्य-मानमाकाङ्क्षत्वविशेषणोपादानस्य वैयर्थ्यापत्तेः, अतः अर्थ-कावस्य दुर्बलत्वाद् कथमेतद्वल्लक्षणमित्युक्त आह—अर्थकत्वं चेति ॥ मिश्रप्रतीतिविषयत्वाभावादिति ॥ विशेष-णामावप्रयुक्तविशेषाभावाद् लक्षणसमन्वय इत्यर्थः ॥

(विमज्यमानपदसाकाङ्क्षत्वविशेषणसार्धंन्यम्)

एकस्यादिति ॥ "आयुर्वेदेन कथ्यता प्राणो महेन क-ल्पतामि"त्यादौ "हृत्प्रीत्यमानं वाचयती"त्युपात्तहृत्प्रतिग-त-युक्तस्य हृत्प्रतिभेदे ज्ञापकस्यैव विभागभेदे तस्याभावादि-भाष्यभावनाया एकत्वादित्यर्थः ॥

(स्योनं त इत्यादावर्थैकत्वधारणार्थं मिश्रप्रतीति-विषयानेकमुपययिशोष्यराहित्यमिति सप्तम-
न्वयं निरूपणम्)

विशेषणमिति ॥ नहि "मगो वा विमजत्वि"त्यत्र अ-र्थमा वाचित्वास्तन्वये साकाङ्क्षत्वमस्ति, स्ववाक्योपासविमज-त्वावयवैव वैरावाहुपाद् । अतस्तद्वारणमित्यर्थः । अन्वयश्च इति ॥ तस्मिन्नि तच्छब्दस्य पूर्वनिर्दिष्टार्थसंश्लेषतया पू-र्वाधेयत्वात्तन्वये साकाङ्क्षत्वेऽपि तदन्यत्राप्रतिष्ठापनमात्रमन्यो-देकपदोपादानाभावेनैकप्रतीतिविषयत्वाभावाद् तच्छब्दस्यैव वाक्यान्तरोपात्तसद्व्यवसायकत्वेनाप्युपपत्तेर्वाक्येन विज्ञा-यायोगादर्थैकत्वमाव इत्यर्थः ॥

(यजुष्टुस्य समुदाय इवावयवेऽपि पर्याप्तिः, यजु-
शब्दप्रायोगिकत्वस्य न्यायमुपाहृदमिमवस्य
निरासः, वेदत्वस्य समुदायमात्रपर्या-
प्तिरित्यादि निरूपणम्)

अत्रापि यजुर्द्वयं न यागसाधनत्वमात्रेण, नाप्यर्थप्रकाशकत-या वाक्यसाधनत्वेन वा सख्यशेषाधिकरणम् ; कस्यपि तदापत्तेः, अपिच मन्त्रत्ववदख्यशेषाधिकरणम् । अतएव यजुःशब्दोऽहं एव, तस्य च वेदत्ववत् सर्वमन्त्रेषु व्यासज्यद्वितितया कथने-ऽपि यजुःशब्दवस्य विनियोगेन प्रकाशकत्वात्तत्पर्याप्तिरवय-

मन्त्रप्रेषणमिति प्रायश्चित्तम्, अपितु मन्त्रप्रेषणमित्युक्त-
मेव ॥ १० ॥ इति दशमं ऊहामन्त्रताधिकरणम् ॥

(११ अधिकरणम् ।)

तेषाम् ॥ मन्त्रवादी व्यापकधर्म निरूपिते तत्पञ्चादेव

स्थाने पठनीयस्य देवदत्तादिपदस्यापि विशेषाणामानन्त्याद-
नुगपरकालस्यावाप्तानुगत्यैः स्वरूपस्य सर्वनामप्रकारेणास्ते-
वाज्ञानमित्युक्तस्यानन्त्यात् मन्त्रस्य क्षणमेव निरूपणं क-
र्तुम् । यदत्र पदं निवेक्ष्यते तद्वानर्थं मन्त्र इत्यतो मन्त्रत्व-
मित्युक्तम्, तदपि तेषां विशेषपदानां स्वरूपेण पाठान्तात्
तत्प्रतिद्विषयस्यानुपपत्तेः सर्वनामपाठस्यच साध्यायकादे
पारायणादौ बोधयुक्तत्वेनानर्थक्यस्याप्यभावादितरथा सुप्रज्ञ-
प्यानिगदे आर्धैरवशेषेऽपि सामान्यात्मना आज्ञानस्य विशेषप-
दैवसानं विनाऽनुपपत्तेः प्रवरादीनामपि विधिविहितत्वेन मन्त्र-
स्यापत्तेरनिवार्यतादित्यवधार्यमेत्युक्तं कीदृशेन । अतएव
वार्तिके—सर्वनामस्थाने प्रयुज्यमानपदानाममन्त्रत्वमन्त्रत्व-
तथानामेति केचित्स्थानेनेष्टापत्तिं कुर्वता मतमप्युक्तम् । अ-
तस्तत्र नैवामिति कथितवदपठितसमस्तमन्त्रप्रेषे मन्त्रपदप्रेष-
यदित्यस्य पक्षद्वये साम्येऽपि कथितवदप्रेषणप्रेषे मन्त्रपदप्रेष-
णमिति प्रायश्चित्तं पूर्वेषु । सिद्धान्तेषु तस्य मन्त्रान्तर्गतत्वे-
ऽपि मन्त्रपदवाक्याभावे तव, अपितु ज्ञाताज्ञाताहप्रेषणमिति
प्रायश्चित्तमित्यर्थः ॥

॥ इति दशममूहामन्त्रताधिकरणम् ॥

(प्रायपाठार्थवृत्तपश्चादिकृतपादद्वयवस्थाबन्ध-
नार्थं, मन्त्रत्वमिति, मन्त्रलक्षणनिरूपणम्)

यद्यपि अर्थवशेनेति हेतुपदानसहितं लक्षणमुक्तम्,
तथापि तत्पक्षेयान्तराणां निर्दोषतया लक्षणोपपत्तिमभि-
प्रेक्ष्य लक्षणमाह—पादद्वयवस्थावदिति ॥ सूत्रगतत-
च्छब्दपरादृष्टमन्त्रलोका श्लोकदावितव्याप्तिनिरासः
चितः । ताव पादव्यवस्था—“अग्निमीळे पुरोहितमि” लत्र ऋ-
चोर्ध्ववृत्तान्तेऽप्यवन्तरात्रमयादायाध्ववृत्तवति । एवम-
परयोऽपि पादयोरेके इत्याख्यातपरादृष्टप्रेषणार्थवत्त्वमिति सूत्रे
वपाठमन्त्रार्थवशेनेति पदं हेतुवन्तराणां वृत्तादीनामनुपलक्ष-
णम् । तदुक्तं प्रातिशाख्ये—“आयोऽमौ वृत्तमित्येते पा-
दज्ञानस्य हेतवः” इति । अस्यार्थस्तद्वाक्ये प्रायः प्रायः
पाठः, वृत्तं ॥ “वर्षिष्ठाणिष्टमोरेषां लघूपोतममक्षरम् । पुरु-
स्तिनवरयो ऋक्ष तद्वर्तं छन्दसां विदुः” इति प्रातिशाख्ये
उक्तम् । येषां पदानां वर्षिष्ठाणिष्टमोर्दशमक्षरपादयो-
रुपोतममक्षरं लघु भवति । यथा “प्रदेवमच्या मधुमन्त इ-
न्द्रम्” इति द्वादशाक्षरे पादे दकार उपोत्तमो लघुर्भवति
सदन्त्याक्षरान्तः पादो ज्ञातव्यः । यथा “अग्निमीळ” इत्यत्र
हिकार उपोत्तमो लघुर्भवति तदन्त्याक्षरान्तः पादो भवति ।
इतरयोः दशोक्तदशमो लघु उपोत्तमं गुरुर्भवति तदन्त्या-

तदवान्तरधर्मो ऋक्त्वादिः, “ऋचः सामानि यजुषी” इति
वेदत्रयुक्तस्य विपदायपरिज्ञानार्थं निरूप्यते । पादव्यवस्था-
बन्धनत्वं ऋक्त्वम् ॥ ११ ॥ इति एकादशं मन्त्रलक्ष-
णाधिकरणम् ॥

क्षर एव पादः । यथा “शुधी हवं विधिपानस्यदे” इति दशा-
क्षरे पादे स्या इति गुरुर्भवति । यद्यथा “मिया सोममगियसु-
प्रवर्दे” इत्येकादशाक्षरे पादे र्दे इति संयुक्ताक्षरे विद्यमाने
पूर्वस्य गुरुत्वात् तत्कारो गुरुर्भवति । तदन्त्याक्षरान्तो लो-
पादौ श्रेयावित्यर्थः । प्रायपाठोदाहरणं तु “गौर्नर्पवैरिदातिर-
थे” ति त्रैष्टुभे पादे एकादशाक्षरत्वमेषेक्षितम् । वर्तते तु दशा-
क्षरत्वं तत्र नैलक्षरे रकारनकारयोः म्यूहनेनैकादशाक्षरः कि-
र्यते । तत्र त्रैष्टुभे अस्मिन् सूत्रे पूर्वोत्तरपदानां एकादशा-
क्षरत्वमस्ति । तत्प्रायपाठ एव हेतुः । अथोदाहरणं तु लक्ष-
मेव । अन्यदपि पृथगोऽङ्गिर्देवतानित्यन्तःपादोऽर्थवशात् ।
“तनुस्त्रामिन्द्रं व देवमानमि” ति त्रैष्टुभे पादे एकेनाक्षरेण
न्यूनेऽप्यस्त्वर्थेप्येव तत्रैव तस्मिन् पादान्तत्वम् । “एवा-
देवाँ इन्द्रो विन्ये न्यूम्यश्मैलेन मयवा सलराधा । विधेयताते
हसैव. शचीनोभिदुस्त्रासः खयनो गृणन्ती” लस्यामृचि उत्त-
राध्वं वशासुरो द्वौ पादौ । पूर्वोर्ध्वं तु अर्धवशेन नृनिस्सर्तं
पादान्तो भवति । वृत्तवशादन्ते नृनिस्सरोपोतमस्य गुरुत्वात्
तत्र वृत्तापेक्षयाऽर्थस्य बलवत्त्वात् नृनिस्सरो पादे प्राप्तिं नृज-
त्तार्थचैतदशाक्षरपादद्वयप्रायपाठेनापेक्षयापि वक्षीयता
प्रेत्यन्तपादोक्तव्यते । तदुक्तं प्रातिशाख्ये—“तद्विशेषस-
न्निपातेषु पूर्व पूर्व परं परम्, इति प्रायोऽर्थवृत्तानां समवाये
पूर्वं पूर्वं प्रवक्तं उत्तरसुत्तरं द्वन्द्वमित्यर्थः । एतेन—“अग्निः
पूर्वमिच्छेतिभिरि” ल्वन कियापदासु पादान्तादपर्थवृत्तार्थं वृ-
त्तवशेन व्यवस्थेत्युक्तं यद्वावर्तिके तदपि—दद्याद्व्यातम् ।
यस्य—व्यावसुधात्पाददीनां लघुपूर्वमक्षरसाम्नादुत्तवशेनेति
वार्तिकगतवृत्तपदव्याख्यातव्यं, तदुक्तम्, वार्तिकगतवृत्तप-
दस्य पूर्ववर्तिप्रतिप्राप्त्येकाक्षरतामर्थेनानुपपत्तेः । लघुपु-
र्वमक्षरसामान्यवृत्तपरतया व्याख्यातस्य निष्प्रमाणत्वात् । अत-
एव वृत्तापेक्षया बलवत्तायैव वशेनेत्या इत्यन्तस्य पादान्तात्
प्राप्ते अग्निमीळ इत्यावशादत्रप्रायपाठोदाहारापेक्षया वक्षी-
यसैव पादव्यवस्था युक्ता । वार्तिके वृत्तोपन्यासो न इह्य इ-
त्यन्तस्य पादान्तव्यावृत्त्यर्थोऽपि तु कृपिभिरित्यन्तस्य पादा-
न्तत्वं नापेक्षेन भवति येन तर्ह्यस्येक्षया तदुपपादनमा-
त्रार्थ एव । एवं स्थिते अग्निमीळ इत्यादौ वृत्तापेक्षरसमा-
न्यमल्लङ्घनलक्षणानां पादव्यवस्थाहेतुनां समुपपत्तेऽपि न क्ष-
तिरिति ज्ञेयम् । इदंन मूलनपेक्षितमपि कीदृशदक्षितोदाह-
रणशोचनिकार्यं प्रसङ्गादत्रोपपादितम् ॥

॥ इत्येकादशं मन्त्रलक्षणाधिकरणम् ॥

(१० अधि. १००)

यत्र बहूना शोपापेक्षिणामावस्थानन्तरं शोपं समा-
प्नोते, यथा “या ते अग्ने अयाशये” इत्यान्तरं “तनु-
र्धर्मिष्ठे” इत्यादि शोप । उत्तरं मज्जै “या ते अग्ने रजसाया,
या ते अग्ने हराशये” इति । तत्रोत्तरयोः शोपापेक्षिणोरप्येव
शोपोऽनुपपद्यते, नतु लौकिकोऽप्याहियते, अकृत्य यात्, नवा-
सावेक्य निवद्धोऽन्यत्र नेतु न शक्य, सर्वोपत्येवाज्ञानात् ।
न त्रायस्यानन्तरमपेक्षितदेशे पठितत्वात्तदभावात् न त्रायम्,
आकाङ्क्षायास्त्वयोरपि सिद्धत्वात्, अतस्त्वेतरेषु असंबन्ध-
दाव्यवधानरूपायाः सर्वत्रापि सिद्धावस्था । नहि आनन्तर्य-
मेव सध्वन्यकारणम्, तदभावेऽपि शान्तिशोभयसावन्ध्याप-
दध्वन्यधानाभावे आनुभाविक्त्वात् । सर्वोपत्यवधानस्य सङ्ग-

(सङ्कतिः शिष्यवाक्यस्य प्रकरणनिर्देशादिकं च)

अत्र च सिद्धान्तेऽनुवृत्त्यर्थे आज्ञानस्य सर्वोपत्येवैव सा
धयिष्यमाणत्वात् अनुवृत्तकस्याज्ञातत्वेन मन्त्रवचनमुत्पाद्युप-
पत्ते पूर्ववत्तु परिणामचिन्तात्मकत्वेन प्रकृतसङ्कतिं स्पष्ट-
त्वाद्युक्तं शिष्यवाक्यम्—यत्नेति ॥ ज्योतिषवृत्त-
वचनार्थेऽप्यनुवृत्तु “अभिर्मनीष” सोमं शक्यं विष्णुं तेजस्कं भित्ति
शक्यं उपसन्नयं वातरूपं विहितम् । तत्रैकस्मिन् हनि पूर्वा-
ह्नापरह्नाभेदेन यामत्रयमभ्यस्यमात्रमैव कोपराद्भवति । त-
त्कमे तद्गोपहोमनामाहत्वेनेदं मन्त्रत्रयं क्रमेण पठितम् ।
तत्र निवार्यते इत्यर्थः । इत्यादिदिति ॥ “गङ्गरेष्टोमं वचो
अपावधीं त्वेयं वचो अपावधीं स्मरते” इत्यादिपदेन समग्रम् ।
हं वने, अथाश्रया वचं स्थिता वरिषा हृदयमा जीर्णां
गङ्गरे तीक्ष्णे इत्येव विप्रति, या ते तनु उग्र वच । ध्रुवपि-
पाते । तथा त्वेयं वचः उपपातकं वीरहृदयानिहापानवचं
अपावधीं हतवानसीति प्रथममश्रापः । एव राजाश्रया
रजस्थिता तथा हराश्रया हिरण्यस्थितेऽप्यर्थः । उत्तरं च
प्राज्ञेण—“अज्ञानमापिपाते हवा उग्र वच । एतच्च वै रु-
स्यध त्वेयं वच” इति । तत्राश्रयो मन्त्र शोपानाकाङ्क्षा, उत्तरी
शोपाकाङ्क्षा, तत्र पाठ्य पठितमानस्य वचनमुत्पाद्युत्पन्नं नि-
राकाङ्क्षीकृतयोरिति वस्तु परिणामचिन्तायां विचार इत्यर्थः ॥

(शोपाकाङ्क्षयोरुत्तरमन्त्रयोर्लौकिकेनैवाध्याहृते
नाकाङ्क्षान्तरात्, वैदिकेनैवाकाङ्क्षापूर्वणाव-
श्यकतापामात्रेण ॥ मन्त्रत्रेपरिमितप्रपञ्च-
धिसिद्धिमिति पूर्वपक्षः)

तत्रोत्तरमन्त्रयोरेव च दृष्टिः सिद्धिर्निर्देशाभ्यां औपासक-
वचनानुवृत्तयः वसिष्ठः परित्यक्तव्यमर्थं एव वेदे कल्प-
नीये वैदिकस्य तस्यायमश्रापपठितत्वेनापेक्षितदेशपाठनवाच्यम-
न्त्रात्तत्रैव प्रतीतेरुत्तरमात्रमिरेपत्वाभावेन सर्वार्थाश्रानस्य च
सुमयस्यत्वात् उत्तरपाठ्याभावात् निषेद्धर्तृकिकेष्टेयधर्मेना-
नुपपत्तेरिति सुप्रमाणं दृष्टीवत्तत्वं लौकिकप्राप्तेरिति लौकिक-
केषां व्याहारेण युक्तं । यद्यपि वा लौकिकस्याप्रकृतत्वाद्भावे-
न्यायेन प्रकृतमुत्पाद्यते, तथापि शोपानां अन्यत्र मिनियु-
क्त्या अप्यन्यत्र मिनियोगस्य युक्त्यादौ इति वचनमूलत्वेन
असममिनियोगेन मन्त्रस्मरणप्रायेऽपीदं मन्त्रैकदेशस्यान्यत्र नश्ये

त्पाठेऽज्ञानवत्तया आकाङ्क्षादिप्रत्येगैव च सर्वोपत्येवज्ञानोप-
पत्तेरावृत्तपाठस्य सर्वान्तपाठस्य चापादयितुमशक्यत्वाद्यु-
क्षितदेशपाठस्य च उक्तेनैव ज्ञातुं शक्यत्वात्तदज्ञानस्य सर्वो-
पत्येवावगतोत्तरपुनः एव । अथ च ध्वन्यवधानस्याकारण्येन यद्-
भुला व्यागस्यैव कर्णत्वानुपपत्तिः, तस्याकारण्येऽपि सन्देहे
नियामबन्धवशात्तद्विकारान्, प्रकृते तु आकाङ्क्षादिप्रत्येगैव
मन्त्रोपत्येवैव प्रतीतेर्नियामाकाङ्क्षाभावेनानुपपन्नं एव युक्तं ।
अतश्च तद्वैदिकेऽपि यत्तुप्रपञ्चप्राप्यतिष्ठत् ॥

एव यत्र विराकाङ्क्षानामेव शोपिण्य बहूनामन्ते तापेक्ष
शोपं समाप्नोते यथा “चित्तिरुवा पुनतु वाचमर्षित्वा पु-
नतु देवस्त्वा भविता पुनर्वा विद्येतोपमानं”, “अस्तिऽपि प-
त्रिमेण” इति । तत्रापि मन्त्रिषोऽप्येवयोरविरोधात्सर्वत्रानुपपन्नम् ।

मन्त्रवानुपपत्तेः प्रकृतप्रत्येगैव मन्त्राव्यनुवृत्तोरभावात् तद्वैदिके
यत्तुप्रपञ्चमिति प्रपञ्चितमिति पूर्वपक्षस्यागद्विरामव्याजेनैव
सुनिरसता यत्ना निदान्तमेव—तत्रोत्तरयोरेति ॥

(आकाङ्क्षादिप्रत्येगैव सातेणोत्तरयोस्तुपन्नं ए-
वेति सिद्धान्तः । प्रयोजनं च)

आनुभाविक्त्वादिति ॥ देवदत्त स्यात्प्राप्तोद न प-
चोत्तराश्रयात्पठितपदेन देवदत्तपदस्यानन्तरमभावेऽप्युत्तराश्रया
तापान्वयानर्हत्वं ध्वन्यवधानाभावात्तद्वैदिकेनैवाध्याहृत्युत्तरपठित-
त्वम् । अतश्च विशेष्यविपरिषया आकाङ्क्षाया निराकाङ्क्षीक-
रणासम्भार्यताया योग्यताया असम्बन्धपदवाक्यवधानरूपात्ततो-
द्योतयोरप्यविरोधात् द्वितीयेन सह संबद्धस्य तस्य तृतीय-
नापि सह सम्बन्धे द्वितीयस्य सम्बन्धपदत्वेनासत्तिरसम्भवाद-
पूर्वतन एव शोपं संबध्यते इत्यर्थः । एव स्थिते एतद्वैदिकस्य
विद्वानन्तरं यथापठितपाठादिकं काचित्पिक्त्वात्तस्याह—स-
र्वेति ॥ अतश्च प्रयानादीनां सत्यप्यामेव ध्वन्यवधाने अमी-
नोमीशदित्याकाङ्क्षादिप्रत्येगैवधारण्यत्वं सर्वोपत्येवैव इत्याप्यव-
वहितानन्तरस्य यत्र वापि पाठ्यवर्तनीयत्वात् सर्वार्थाश्राना-
द्युपपन्नं एवेत्यर्थः । सन्देह इति ॥ तत्र हि पठितरूपकस्य
वामस्योत्तरं शोपादेरित्येवमेव प्राप्ते नियामकमात्रं पदप्रत्या-
सत्तिः, प्रकृतेऽपि सर्वत्र नियमस्यैव प्राप्तेऽप्येवैव—न नियाम-
कत्वमित्याह—प्रकृते तिष्ठति ॥ प्रयोजनमाह—अतश्चेति ॥

(शोप्यावृत्तस्य शोपस्यैकशोपान्वयेन नैराका-
ङ्क्षयाद्विच्छिन्नप्रत्येगैव चित्पतिस्त्वा पुनर्वा
दौ न संबन्ध इति मानुषपक्ष इति
पूर्वपक्षः)

आग्नेयं विपरिषयाऽप्येव कृतं वणकान्तरमुत्पद्यते—एव-
मिति ॥ अनेकेषु शोपिषु साकाङ्क्षैकस्यैव शोपान्वयेन
निराकाङ्क्षीकृत्येऽपि इत्येव नैराकाङ्क्षयायानुपपत्तौ युक्तं, शोपस्य
वैकशोप्यन्वयेन नैराकाङ्क्षे शोपान्तरान्वयानुपपत्तौ न युक्तं
इति विशेषपक्षश्च यथा विपरिषयति—यत्नेति । पवित्र-
येति ॥ इति करणं “वसो सुर्वस्य रश्मिभिरे” इत्यन्तस्य वं-
शः । तत्र पूर्वपक्षस्य विशेषपक्षस्याप्येव मुचितस्याङ्गानि निरा-
स्यत्येवैव सुनिरस्यता यत्ना सिद्धान्तमेव—तत्रापितीति ॥

साकाङ्क्षत्वेऽपि भिन्नवाक्यत्वादायं विशेषणम् ॥ १५ ॥
इति पञ्चदशमेकाध्यायताधिकरणम् ॥

(१६ अधिकरणम् ।)

यत्र तु नोकविधेः विभज्यमानसाकाङ्क्षलम्—यथा-
“इये त्वा” “ऊर्जे त्वे” “यनयो”, यथा वा “आयुर्ध्वेन क-
ल्पतां प्रणो यद्देन कल्पता—” मित्यादौ, तत्र सत्यप्यर्थकत्वे
भगो वानित्यादिवन्मन्त्रभेदः । किमुत यदा विनियोगानुसा-

वेऽपि न विदध्यते । अतएव मन्त्र एव खल्वयं निगदभूतो
भवति तस्याद्युक्तिरिति सुनम्रान्ध्यानिगदरुपाकवेऽपि यद्युद्ध-
व्यवहार उपपद्यते । यदेन—यद्युद्धव्यस्य वागसाधनवाचि-
त्वेन वागिकत्वात् सूक्तपाकवत् साप्यायकात् भेदानभ्युपग-
मेऽपि कर्मकाले विनियोगभेदेन यद्युर्भेदावगतेर्भेदेनैव प्रयो-
ज्यतेति न्यायद्वयाकृतौ वागिकत्वोक्तिः—परस्ताः, जपा-
दिताभनेषु यद्युद्धानापत्तेषु । एवं मन्त्रत्वमपि वाक्य एव प-
र्याप्तम् ; नम्रप्रत्ययप्रयोगात्, वेदत्वं तु एकस्मिन् वाक्ये अधीते
वेदोऽधीत इति व्यवहाराभावात् व्यासज्यसूत्र्येव । यथाच
वेदेकदेशाश्रयणेऽपि श्रद्धादेर्वेदप्रवणत्वपेक्षप्रति तथा वेदो-
पक्रमवाचिकरणे कौस्तुभे दर्शयिष्यते । अतो वाक्यमान-
यतायेन यद्युद्धस्य तद्देशाद्युक्तौ भेद इति भावः ॥

॥ इति पञ्चदशमर्थकत्वाधिकरणम् ॥

(पूर्वाधिकरणेन प्रत्युदाहरणसङ्गतिः, विषय-
वाक्यसंग्रहश्च)

पूर्वाधिकप्रत्युदाहरणपेणैव सिद्धान्तकरणात् प्रत्युदाहरणस-
ङ्गत्वा विषयप्रदर्शनपूर्वकं सिद्धान्तेनैवाह—यत्रातिविति ॥
इत्यादावित्यादिपदेन “अपानो यद्देन कल्पता व्यानो यद्देन
कल्पता यक्षुर्धनेन कल्पता श्रोत्रं यद्देन कल्पता मनो यद्देन
कल्पता वायमहो न कल्पतामात्रा यद्देन कल्पता यज्ञो यद्देन
कल्पता” इत्यन्तस्य समूहः ॥

(इत्येवोर्जेनवा, आयुर्ध्वेन कल्पतां प्रणो यद्देन
कल्पतामित्यादौसैकादृष्टार्थत्वेन करणमन्त्रत्वा-
भावेनैककत्वादिना प्राचां पूर्वपक्षप्रकारस्तस्य
निरासश्च)

अन प्राचीनरितेयोर्जेनैवेति पदवत्पुष्टयस्य तथा “आयुर्ध्वेन
कल्पतामि”त्याधियाक्यसमूहस्य न रथयोवदन्तुष्टेयार्थप्रकाश-
कत्वेऽपि कारणतोपपत्तेरदृष्टार्थत्वमङ्गीकृत्य लाप्येनैकादृष्टक-
रणतया तस्मिन्पट्टयकूपप्रयोगेन धर्वाप्रमाणह्वाङ्गनचोप-
पत्तेरर्थकत्वविभज्यमानसाकाङ्क्षत्वेनैव वाक्यता । अत एव
यत्र “वायव, स्थेत्वा यद्युद्धव्यच्छीप्रणामिनो भवतेत्यर्थेन क-
त्वासाकरणात्पदप्रतीतिरुपेयत्वेनैव कल्पनामन्त्रान्वायसम्-
वात् “वायव स्थे”त्येतत्प्राचनभासस्यैव गतुम् । “वायव
स्थे”त्यत्र निग्रमगतुमिति पूर्व. पक्ष. कृतः, तथाप्येति-

रेणार्थभेद एव प्रमाणवान् तदा मन्त्रकत्वे प्रमाणभाव एव ।
अथ हि “इये त्वेति शाल्वां छिनत्ति” “ऊर्जे त्वेत्सुन्माष्टी”ति
विनियोगभेदादिषु त्वा छिनतीति त्रियापदाध्याहारेण भि-
न्नमेव सूर्यविशेषम् । एवमूर्जे त्वेन्माष्टीति । एवं “हृ-
क्षीर्वाचयति”ति बहुवचनात् हृक्षिभेदावगमेनार्थभेदः । अ-
तश्चात्र यद्युर्भेद इति पूर्वोक्तप्रत्युदाहरणमात्रम् ॥ १६ ॥
इति षोडशं वाक्यभेदाधिकरणम् ॥

त्वादपिदाना किवासाकाङ्क्षत्वादिति छिनत्तीत्युन्माष्टीत्येव
विनियोगदर्शनाच्च छिनत्तीत्यध्याहारस्यावश्यकत्वात् तत्र पै-
त्तिकरमेव मन्त्रस्य करणत्वावगते. तस्य वाचिधामं विनाऽनु-
पपत्ते छेदनप्रकाशकत्वावगमेनादृष्टार्थत्वाऽऽशयवत्पुष्टये-
ऽसम्भवात् तथापुनरिदमन्त्रात्मनि प्रोत्साहार्थत्वेन दृष्टार्थत-
याऽदृष्टार्थत्वाऽसम्भवात्किंत्वत्वात्तस्यानुपपत्ताः । अत एव
प्रत्युदाहरणमानमित्यधिकरणान्तप्रत्यये मानपदात्सूचयिष्यते ।
सत्यप्यर्थकत्वे इति ॥

(अर्थकत्वसिद्धयत्कारेण विभज्यमानसाकाङ्क्ष-
त्वाभावादपि त्वा ऊर्जे त्वा अनयोरेक-
वाक्यपर्यवितरासः)

अन कियाकाङ्क्षत्वेऽपि पदप्रत्युष्ट्यान्ते एकस्यैव छिन-
त्तीत्यध्याहारेण पूर्वोक्तार्थकत्वसम्भवं कथंविधमिधायम
विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वमानस्यैव प्रत्युदाहरणमुक्तम् । एवमर्थ-
कत्वमङ्गीकृत्यापुनरदृष्टाभासवद्भावेनैककत्वान्नरवाभाव साधितः ।
अधुना तदपि प्रत्युते नास्तीत्याह—किमुतेति ॥

(आयुर्ध्वेनैव कल्पतामित्यादावपि मन्त्रमेव निरु-
पणं पूर्वोत्तरपक्षप्रयोजननिरूपणं च)

हृक्षीरित्यत्र हृक्षिपदं न कल्पतामिति पदपरम्, नवा त-
द्विदितमन्त्रपरम्, सङ्गभाषते, अपितु हृक्षिकियाकृपापरम् ।
तत्र च बहुवचनध्वन्यात् हृक्ष्यपदमेव दिदिः सामान्यमात्रसा-
विधिसिद्धत्वाच्च आयुर्ध्वेनैव विनियोगप्रतिष्ठा. विशिष्टरूपेण निम्नाः
हृक्षिकिया. शब्देर्वक्तुं शक्यम् । यजमानमप्यनुर्वाचयतीत्य-
र्थेनाप्यनुर्वापारे विहितेऽर्थाद्यवभावात्कर्तुं हृक्ष्यस्यैव बहुवचनस्य
विधानसिद्धेस्तासां शरुत्वेनाश्रयत्वात्वेऽप्युद्देश्यत्वाभावेनैवोध्य-
मानतया देवताया इव कर्माश्रयोपपत्तेस्तत्प्रकाशकत्वेन
“आयुर्ध्वेन कल्पतामि”त्यादेरायुर्ध्वेनविशिष्टहृक्षिप्रकाशक-
त्वकल्पनेन दृष्टार्थतात्वात् प्रकाशमानायुर्ध्वेनविशिष्टविशेष-
परूपाभेदेन तत्रापि मन्त्रभेद एवेत्यभिप्रेत्याह—एव-
मिति ॥ प्रयोजनमापोदाहरणे पूर्वपक्षे पदवत्पुष्टयस्य दृष्ट-
प्रयोगः । सिद्धान्ते तु पदद्वयस्यैवेति । हृक्षिमन्त्रेनैव दृष्ट-
प्रयोगः । सिद्धान्ते तावन्मात्रादिति, पूर्वपक्षे समष्टोषारणमिति
दृष्टताप्रोक्तम् ॥

॥ इति षोडशं वाक्यभेदाधिकरणम् ॥

नचोत्थाप्याकाङ्क्षाया एकसम्बन्धेनैव परितोषावाधानन्वयस्य
नियामस्योपपत्तिः शेषाकाङ्क्षाया आकाङ्क्षोत्थापनेऽपि प्रधान-
त्वाच्छेषिणां मिलितमनातिरिहेण सर्वेषामेव शेषप्राप्त्यवस्थाप-
तेरानन्तर्गत्यानियामकत्वात् । अतएव अनेकहविष्कृतिकृति-
सन्निधिरूपितोपहोमाना सर्वोपेत्यमेव । अतश्च मुख्यशक्तिगु-
ल्फप्रदेशावचनार्थेय एतेषु मध्येषु शेषोऽनुपपत्त्यते प्रतिप्रधाना-
वृत्तिव्यापत्ता ॥ १७ ॥ इति सप्तदशमनुपपत्ताधिकरणम् ।

(१८ अधिवरणम् ।)

अप्यापत् ॥ यत्र तु असंयमिष्यदव्यवधानं, यथा “स

(चिरपतिस्येत्वादायप्यच्छिद्रेणेत्यस्यानुपपत्तिः,
उक्तमन्त्रयविकल्पपक्षः यार्तिकरुद्धभिमत्तः,
तन्निरासश्च)

आकाङ्क्षोत्थानेऽपीति ॥ इत पूर्वं निराकाङ्क्षायां शेष-
पिणमिति शेष । अत्र सतिवे “यजमान पावयती”ति
विधिबिहितपावनक्रियाया अष्टाध्यायी प्रसामिशनेन विर-
क्षादीनां भगदिवत् शुल्लसंमुपात्तानां येदेऽपि विमागवत्
भेदातिरेकत्वात्स्याद्विभिरपि वरणमग्रे प्रकाशनादच्छि-
द्रेऽध्यायैषाधनभूतप्रकाशमानकपायनक्रियाकरणप्रकाशना-
र्थत्वात् पूर्वमश्वयोरपि अन्तिममश्ववत् प्रयोगः । अत एव
तत्तद्भजन्याभ्यासाप्यवत् इहामुर्वभेदाभावाभावाभित्तमपावन-
क्रियाभ्यासात् पूर्वां यत्नमपि । तत्रैव पावनक्रियाप्रकाश-
नाभत्वेन मन्त्राणां विकल्पोऽपीत्युक्तम् । तत् त्रिभिर्भयमान-
प्रावयतीति प्राद्वैसाधितकृतसङ्ख्यायुक्तवचनेन “ता चतुर्भि-
र”त्यनेनैव मन्त्राणां समुच्चयोरपत्तौ विकल्पावबोधः क्रियेक्ये
ऽपि बोधायनादिकल्पपर्यालोचनया पावनस्यापि मुरानाभि-
शुल्कप्रदेशेऽनु त्रिरभ्यासादगमात् एकैकमश्वसंख्याकाभ्यासक-
रणत्वप्रतीत्याऽऽनन्तरं विधेयगैनादच्छिद्रेऽपि शुल्कप्रदेशे ॥
स्कारार्थपावनक्रियाभ्यासप्रकाशकपदैक्याभ्यतया विजातीय-
पयसाधनीभूतपावनक्रियाभ्यासाहात्वस्यैव युक्तत्वात् । पयसा
गैनावपणं धीणातीति विहितपय धपणस्याभ्यासान्तरेष्विवे-
हाभ्यासासातरे प्राप्तेरसम्भवेन व्यवस्थाया एव प्राप्ते । अत
एव—वचनाभावे विकल्पानापत्तौधातिसमायमिसिद्धिरेव सि-
न्निगमनातिरेकैरेव सर्वत्र शेषान्वय साधयति—प्रधानत्वा-
दिति । आनन्तर्यस्येति ॥ पूर्वगामन्तर्यस्याभिव्यक्तिप्रती-
तिनामकत्वस्योक्तत्वात् इहाभ्यासानन्तर्यप्राप्त्यभावे अनियामकत्व-
सिद्धयर्थः । बोधायनादिकल्पपर्यालोचनासिद्ध तत्तत्क्रियाभ्यासा-
गत्य मन्त्राणां सूचकगुणसद्वरति—अतश्चेति ॥ प्रतिप्रधानाह-
तिभ्यायादिति हेतुप्रदर्शनेन वार्तिकोक्तिनिरासः सूचितः । शेषप्र-
योग्यवर्तुर्भेदायधिसप्तदशमनुपपत्तिः प्रयोजनं तु उपपत्त्यानोक्तम् ॥

॥ इति सप्तदशमनुपपत्ताधिकरणम् ॥

(आसत्प्रभावेनानुपपत्ताभावचनिरूपणम्)

यतो यनानुपपत्तावयवः, यत्र च मध्ये व्यवधानं तदुत्तर-
मनुपपत्तिप्रत्युदाहरणत्वेन दर्शयति—यथेति ॥ इदं मन्त्र-
प्रयुक्तराधाव्यवशेषेन पत्तो विप्रेतद्वयदक्षिणप्रोणिष्यन्ते

ते वायुर्वनेन गच्छता ॥ यत्रैरह्नाणि सं यत्पतिराशि-
पे’ति, अत्र गच्छतामित्यस्याशिपेत्यत्र नानुपपत्तिः । अह्नानी-
त्यत्र एकवचनान्तस्वामन्ययेन बहुवचनान्तस्त्वेव गच्छतामि-
त्यस्याध्याहारवदयभावात् । वस्तुतस्तु बहुवचनमेवाध्याहा-
रेण गमिष्यतातोरुपपत्तिः एवेति एकवचनसंबन्धानुपपत्त्युदाहर-
णमिदम् ॥ १८ ॥ इत्यष्टादशमध्याहाराधिकरणम् ॥

इति श्रीरघुदेवकृतो भाट्टदीपिकायां द्वितीय-
स्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

कमेण विनियुक्तम् । तत्रायवाक्ये समीपुसप्तसंघं छन्दसि
व्यवहाराधेति सूत्रेण पदान्तरव्यवधानेऽपि साधुतोषोक्तस्य
गच्छतामित्यनेनान्वयः । यतश्चेह पशोरेवानु प्राणो बाह्यावादेन
सह तद्वच्छताम् । यत्प्रपत्तिः स्वामी ते आशिपा फलेन स-
गच्छतामिति मन्त्रन्यायः । यत्सोऽरभ्याकाङ्क्षोत्थानां गमिष्यता-
रभावाधानुपपत्तिः आद्यमन्त्रगतस्य गच्छतामिति पदस्येत्याह—
गच्छतामित्यस्येति ॥ अध्याहारावश्यंभावादिति ॥
(संयत्पतिराशिपेत्यत्र गच्छतामिति पदाध्याहार-
इति प्राचीनमतम्)

ततश्च “अथयज्ञैरह्नानी”त्यत्र गच्छतामित्यस्याध्याहारवत्-
कमेणैव व्यवधानात् संयत्पतिराशिपेत्यत्रापि शाब्दवृत्ति-
व्यर्थं गच्छतामिति पदाध्याहार इति । कल्पस्यापि पदस्या
मिधानकरणत्वात् कर्तव्यापार विनिधानकरणत्वाद्योगादि-
तरगन्त्रेविशेषोपासनातिरेकवद्विषयकर्तव्यापारानामाहुपा-
रणस्यैव सत्त्वेन कल्पनाहुवार्तव्यसिद्धिरित्यर्थः ॥

(विभक्तिसाध्याहार इति स्वसिद्धांतः)

एव गच्छतामिति पदाध्याहारः प्राचीनोक्तमुपपाद्य तत्र
विशेषमाह—वस्तुतस्तस्त्विति—अनुपपत्तिः पथेति । ग-
मिष्यतामेव स यत्रैरह्नाणि अपि अनुपपत्तिपत्तौ बहुवचनमात्र-
संबन्धाध्याहारेऽपि संयत्पतिरेत्यत्रापि तत्प्रकृतेरव्यवधानेना
तुपपत्तिसमावात् मध्ये बहुवचनेन व्याख्यादायमन्त्रगतैकवच-
नस्य वानुपपत्तिः, किन्तु अध्याहार एवेत्येवमेकवचनप्रत्युदाह-
रणमात्रत्वमेव युक्तमित्यर्थः ॥

(पदाध्याहार एवेति प्रकाशकारमततन्निरासो,
प्रयोजनं च)

यत्तु—प्रकाशकारणामेतदाहङ्गात्तरं पदार्थ एव द्वाका-
ङ्क्षितो न तदेकदेशः । तच्छाब्दतयायैव पदमेवाकाङ्क्षितं, न तदे-
कदेश इति क्लृप्तस्यैव पदस्यानुपपत्तिरध्याहारश्च न तदेकदेशस्य
प्रत्ययमात्रस्य प्रकृतिमात्रस्य चेति । तत्प्रत्ययमात्रोऽपि प्रकृतेराप-
त्तवद्विहितेति प्रकृतेरनुपपत्तताया आर्थोत्पत्तिपत्ते इतरथा तत्रापि
सपूर्णपदस्यैवोपापत्ते प्रत्ययमात्राध्याहारे बाधकानामावश्यक-
मिति व्यक्तकीर्तुमेव । एवं प्रकृतिमात्रप्रिय एव यत्तुप्रैवप्राय-
चित्तं, प्रत्ययप्रिये तु ॥ तद्विषयि प्रयोजनं स्पष्टत्वात्तु ॥

॥ इत्यष्टादशमध्याहाराधिकरणम् ॥

नवाय एद, लेदयेऽपि वा यच्छन्नेन विधिप्रतिबन्धाद्विधिपुन-
धृत्यमात्रं, समिधो यजतीतिवद्वेदावयवतयैष्वच्छन्दस्य यो ई-
क्षित इतिवद्वेदनक्रियामात्रविधिप्रतिबन्धकत्वात् । अतएव
पौर्णमास्यामास्यापदमपि नामधेयम्, पौर्णमास्या पौर्णमा-
स्येति वाक्यद्वयेनैतद्वाक्यविहितवर्गणोरेव कालविधानात् ।

नार्थमुपन्यास । समिधो यजतांतिवदिति । यथा
तनाप्रतारधत्वेन हृदयनिधयसद्विद्वद्वापि । एव “स वाक्”दि-
ष्टावयववादोऽपि विधेयस्तुल्यतया सार्थको भवतीत्यर्थः ।
अत एवेति ॥

(पौर्णमास्यां पौर्णमास्येति चाश्रयवैयर्थ्यानुपप-
त्त्यादिभिरपि य एषं विद्वानित्यत्र यागवि-
धिरित्युपपादनम्)

यागमात्रमाधिप्रतिबन्धकत्वाभावेन विधेयसमर्पकत्ववि-
षयमानाधिप्रत्ययदेवेत्यर्थः । कालविधानादिति ॥
मन्त्र—कालविधौ तति नामधेयत्वम्, नामधेयत्वे च सति
तदनुवादेन कालविधिरतीतरेतराप्रभाषितिरिति—वाच्यम्,
अग्निहोत्रन्यायेन पूर्वं सामानाधिकरन्ध्वेन नामधेयत्वैववधा-
रिते पश्चात्तदनुवादेन विहितपाठयोगेन प्रवृत्तिमित्यत्रवधा-
रणोपपत्तिः । विद्वान्ते स्वातेयादीनामुपतिविहितकालन्येन
प्रयाजादीनां प्रधानकालपर्यन्तैव वृत्तावकाशमिदरेतद्वान्यवद्वयै
वर्ध्यापति, तेना यागानां बहुत्वात् । पौर्णमासीममावा-
स्यामित्येवकवचनानुपपत्त्या तत्र बहुत्वलक्षणापत्तिश्च प्रसज्ये
थाताम् । अत अनयोरेव कालविधानात् पौर्णमास्यमावास्या
सप्तममद्वयविधानम् । द्वितीयं चाग्निहोत्रं जुहोतीत्येवाधी-
क्षितसाधनानुवादिना मवी कर्तव्यत्वलक्षणापत्तिं युक्तं कर्मा-
न्तरत्वमित्यर्थः ॥

(वार्त्तमौष्ठधर्ममन्त्रद्वयविचारः)

वार्त्तमौष्टि ॥ आश्वभागवोर्हि ऋमे चतस्रोऽनुवाका
पठन्ते । आग्नेयी सौमी आग्नेयी सौमी चेति । तत्र “आ
मिष्टंश्रिति जपनत्” “च सोमामि सप्तमित्यत्र रागोत्त वृ-
मह” इतिमन्त्रद्वयं पुनर्हन्तप्रकाशकपदपरिन्त्यात् वार्त्त-
मौष्टियुच्यते । “अग्निं प्रजेन मन्थयन् । दुग्धानंरुतुव स्वाय ।
क विनिर्ग्रेण वाऽये” । “होममौष्टि वयम् वर्ध्यामो वयो
नि” इति मन्त्रद्वयं शुद्धिकृतपदपरित्यक्तात् वृषन्वती-
युच्यते । एतेषां वाक्येन साध्यान्वयमात्रत्वं कल्प्यते, तावद्वा-
र्ममौष्ट्यन्वतीति वाक्येन पौर्णमास्यमावास्याधरेत्येवकमौष्ट्येन
निविशेयात् ऋमवर्ध्यामौष्ट्येनैतत्तत्त्वमात्रमात्रवार्त्तमौष्ट्येन
तयोरेकैकत्र सामं सुलभ । नच—अवाधेनोपपत्तां साधा-
नोद्गाद्यमागमोरेव क्रमाप्रसन्नश्रानामव्यवस्थोपपत्तौ व्य-
वस्थानापरवत्तत्त्वेन वद्वयमात्र-वाधानं देवतास्त्वयत्न-
मिति—वाच्यम्, आश्वभागवो पौर्णमास्यमावास्याकाल-

मन्त्ररूपाभावः, “वार्त्तमौष्टि पौर्णमास्यमनुवदेते वृषन्वती अ-
मावास्यावामि” इति वचनेन आज्यभागक्रमाप्रतानामपि
ऋचा ऋम वाधित्वा एतद्वाक्यविहितकर्मोद्वेगेन विधानात्
मात्रवर्त्तकप्रतिषेधवदेवतायां “सर्वेषां वा एतद्यज्ञायां
शुद्धते यदुवाक्यामाज्य” इतिवचनेन च द्रव्यस्य प्राप्तत्वात् ।

तस्य विध्यभावेन प्रकृतौ प्रतिपदि तयोः क्रियमाणत्वात् ति-
थ्यन्तरक्रियमाणविकृतिषु तदनापत्तेषु पाठकृतव्यवस्थानुप-
पत्तेरेतद्वाक्यगतपौर्णमास्यमावास्यापदभ्यां नामधेयत्वेन वि-
द्वद्वाक्यविहितकर्मणोर्धटि-युपस्थिते तद्वत्त्वस्यैव युक्तात्वात् ।
अन्यथा पौर्णमास्यमावास्याहमृताज्यभागयोः लक्षणापत्तेः । अ-
तथोपक्रमगतप्रतिपदिके लक्षणापेक्षया तत्र “अयान् जुहो-
यादि” इत्येव सप्तम्या एव प्राधान्ये लक्षणासङ्गोक्तस्य तदु-
द्देशेनैव मन्त्रविधानादग्निहोत्रमदेवताप्रवर्धकं वार्त्तमौष्ट्यो
पौर्णमासीन्माहृतत्वात् वादशोरेव च वृषन्वतीमावास्याकर्मो-
द्वत्त्वादिकेतिन् कथमपि मन्त्रद्वयस्य दृष्टावधेन विवक्ष्यते-
तद्व्यवस्थायि समुच्चयाद्विद्वद्वाक्यमविवर्तितैकत्वमणोऽमिहोत्रवदा-
वृत्तिः । देवतालक्षणां याज्यानुवाक्या इति स्वरूपात् समुच्चि-
तयाज्याद्वयमानं कल्प्यम् । अथवा—तयोरेव मन्त्रयोरेक-
स्थानुवाक्यत्वमेकस्य याज्यात्वमिति वार्त्तिकोक्तरीत्या मनो-
तान्यायेनोभयलक्षस्त्वमङ्गीकृत्य याज्यापि सुलभैव । नच
अस्मिन् पक्षे अनुवाक्यव्यवस्थायामपि, प्रैषपञ्चाङ्गनामने-
गाप्यनुवाक्योपपत्तेस्तद्विरोधात् । आज्यभागयोस्तस्मिन्पौर्मा-
मा आज्यभागी यन्तीति वचनेनैवाग्निहोत्रमोद्वेवतमोर्विधा-
नात् तदनुवाक्यानुवाक्यमात्रकल्पनम् । याज्या तु क्रमप्राप्ता
अत एवेति न वक्षिरेव । एवमेव देवतालभ अनयोर्नानुलभ
इति भावः ॥

(सर्वस्यैवेतिवाक्यस्य प्रास्ताव्यधीयतामानवि-
धित्वस्य निरासः, अलंकरणायपदव्यत्ययेन
चरितार्थः, तेन द्रव्यलाम्बः)

सर्वस्यैवेति ॥ अनेन च वचनेन यज्ञोवेति तादर्थ्यव-
स्तुतां तदवयवोद्वेगेन प्रौढाज्यद्रव्यस्य विधानादुपागुवाजं दे-
हापि द्रव्यप्राप्तिः । नच—अनेन वराज्यप्राप्तिलाभं प्रौढता-
मानविधानादप्रास्ताव्यवचनेषु द्रव्यविध्यवचनं इति—वा-
च्यम् ; यथाहमृताज्यानुवादे विशिष्टोद्गापनेतराज्यमात्रा-
वादे अलंकरणार्थोऽपि तदपत्तेर्प्राजाज्यस्य यज्ञोद्वेगेन
विधानस्यवश्यकत्वात् । नच—एव वदुर्गुवां यज्ञोत्तोल-
खयुक्तोत्तिलाज्यस्य प्रयोचनाकाहुता आग्निर्दृश्यवयागानां
द्रव्याकाहुता चोपवाकाहुतैव यागादोपपत्तेरेतद्विधिवैयर्थ्य-
मिति—वाच्यम् ; अलंकरणार्थोपपत्तिरित्याहता तत्सार्थ-
कत्वात् । अत एव अलंकरणार्थो स्थात्याज्यस्यैव ग्रहणम् ।
अतस्तेन वचनेन आज्यद्रव्यप्राप्तिरित्यर्थः ॥

अस्य प्रतिपादयर्थेवात् भावनानैवात्यसिद्धिः । विभिन्न-
धात्वर्थकत्वे च शब्दान्तरत्वम् । अतएव "तिस्र आहु-
तीर्होती" इत्यत्र सत्पथा होमभेदे सिद्धे शब्दान्तरादेवो-
क्तविधान्नानामभेदः ननु मूलोक्तद्विधेयम् । किंच प्राप्त-
भावनानुवादेन सोमयागाद्यनेकविधाने वाक्यभेदापेक्षेत-
द्विधात्वर्थोभयविद्विष्टभावनविधानमेव तत्तद्वाक्ये अङ्गीक-
र्तव्यम् । तत्र च चातुर्थिकन्यायेन ज्योतिष्टोमपदामिधेयस्य
होमयागस्यैव स्वर्गवाक्येन फलसम्बन्धोऽन्येषां तु तद्वत्त्वम् ।
नच— स्वर्गवाक्य एव यागभावनोत्पत्तिपूर्वकं फलसंघम् ।

भेद उक्तः, तादृशस्य शब्दान्तरस्येऽनुपपत्तिं दर्शयन् शब्दा-
न्तरलक्षणमाह—विभिन्नधात्वर्थधर्मेवेति ॥ तेन वि-
भिन्नधात्वर्थरूपशब्दान्तरेण कार्यतावच्छेदकभेदहापनद्वारा
भावनाभेद इत्यर्थः । तत्तु गुणन्यायसंकीर्णमेवेति वक्ष्यते ।
निरुद्धमिति ॥ एकेनैव जुहोतिना प्रयागा होमानानुवादानात्
भातुपदमेवाभावात् तदभावप्रसङ्ग इत्यर्थः । होमयागाद्य-
नेकेति ॥

(सोमादिवाक्ये गुणादपि भेदस्विद्धेयभेदपूर्वप-
क्षानुपपत्त्युक्तत्वाद्वाक्षिणानीत्यस्यैवेति दुदाहरण-
त्वमिति निरूपणम्)

आदिप्रदेहं हिरण्यवाक्ये हिरण्याग्नेयवागनेकगुणविधानस-
म्बन्धः । अनेन चैतादृशोद्देशरूपेण वाक्यभेदावापदगुणादपि
भेदस्यैव प्राप्तेरनेदृशदुदाहरणमुक्तम्—सूचितम् ॥ यत्तु
"दाक्षिणानि जुहोती"ति, तत्तु दाक्षिणपदस्य नामधेयत्वेन
होमधार्म्यमानस्यैव विधानात् अमत्येवोदाहरणमित्यपि—
प्रष्टव्यम् ॥

(यजिसङ्कोचकत्वेन ज्योतिष्टोमस्येष्टाद्यपरत्व-
मिति चातुर्थिकन्यायस्यरूपनिरूपणम्)

चातुर्थिकन्यायेनेति ॥ चतुर्थे द्वन्द्वे राजसूयपदवत्
ज्योतिष्टोमपदस्य।प्रसिद्धाद्यैवेन यजिषदसङ्कोचकत्वात्तुपपत्ते-
रुपेक्षाभेदेऽप्यनुवादानां प्राकरणिकानां फलसंघस्य पूर्वपक्ष-
मिता "एतानि वा न तानि ज्योतिषि च एतस्य स्तोमा" इति
वाक्यस्योपावगतज्योतिषिकसोमसंघयोगेन सोमयागमात्र एव
मात्रं प्रसिद्धत्वात् दर्शपूर्णमासपदवाजिसङ्कोचकत्वोपपत्ते-
रस्यैव फलसम्बन्धात् प्राधान्यमन्येषामप्रत्ययमिति सिद्धान्तितं,
तेन न्यायेत्यर्थः । प्राप्तद्वितीयाशङ्का निराकरोति—अचेति ॥

(ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकाम इति फलवाक्यस्यो-
त्पत्तिपरत्वनिरासः)

कर्मान्तरविध्यवश्याभाव इति ॥ तथाच तत्र ज्यो-
षोमीयादिवागेषु पश्चाद्विद्वान्मन्त्रेण सोमवाक्ये कर्मान्तर-
वश्यत्वे तस्यैव ज्योतिष्टोममन्त्रेण फलसम्बन्धोपपत्तौ कल-
याक्येन न तदुत्पत्तिपरत्वमपि गौरवप्रसक्तं कल्पनीयमित्यर्थः ।
चातुर्थिकमेव प्रयोजनमनुसन्धते—प्रयोजनमिति ॥

सोमवाक्येवच सोममात्रविधानमिति—वाच्यम् ; स्वर्ग-
वाक्ये राजसूयन्यायेनेतिपशुयागानामेव फलसम्बन्धापत्तौ
यामान्तरविधाने प्रमाणाभावात् । तत्रश्च पश्चाच्चरुद्धे सोम-
विध्यनुपपत्तेः सोमवाक्ये कर्मान्तरविध्यवश्याभावः । प्र-
योजनं सोमवागमात्रप्राधान्यम् ॥ १ ॥ इति प्रथमं शब्दा-
न्तराधिकरणम् ।

(२ अधिकरणम्)

दर्शपूर्णमासप्रकरणस्य, "समिधो यजति," "तन्नृपातं य-

(गुणाद्वेद इति न्यायस्यात्र द्वेधाऽप्रवृत्त्या शब्दा-
न्तरप्रमाणनिरूपणावश्यकतोपपादनम्)

अत्र च फलवाक्ये भावनाया वागकरणत्वावच्छेदे धात्वर्थ-
न्तराणां करणत्वनिवेद्यावपि गुणाद्वेदोऽपि सम्भाव्यत इति
न शब्दान्तररूपमानान्तरप्रतिपादनस्य प्रयोजनम्, तथापि
तदुपन्यासस्य पूर्वपक्षनिरूपणमात्रार्थमेव प्रष्टव्यम् । एतौ हि
पूर्वगुणानुरूपकरणेण भावनानुवादासम्बन्धात्, धात्वर्थानुर-
ूपकरणेण तां शोषयन् भेदक इत्येतावदिह व्युत्पाद्यम् ॥
किंच ज्योतिष्टोमवाक्यमिति तन्मात्रानुरूपकत्वं सर्वेषां धा-
त्वर्थानामिति पूर्वपक्षे फलवाक्यमतयजेषलक्षणान्तर्वैकल्पदो-
षादानात् करणसमुच्चयस्य वक्तव्यत्वेऽपि करणभेदस्य, क-
र्तृव्यापारभेदाव्याप्यत्वेन भावनभेदस्यावश्यकत्वाद्यो भावना-
भेदः प्रसज्येत, स न गुणन्यायात् सम्भवति, तेषां करणानां
युगपदसम्बन्धेन केन नैकाकाङ्क्षमिष्यन् निर्यामनाभावात् । अ-
तस्तत्र तत्तत्करणभेदाधीनस्य भावनोभेदस्य शब्दान्तरप्रमा-
णकत्वात् तन्निरूपणं न निष्प्रयोजनम् ॥

(अविपरिवृत्तावेव शब्दान्तरस्य भेदकत्वमिति
निरूपणम्)

इदं च शब्दान्तरसमिपरिवृत्तावेव भेदकम्, ननु विपरिवृ-
त्तामपि । अत एव—यदुक्तं जुहोतीत्यत्र तस्यपि शब्दा-
न्तरे जुहोत्वशब्दतदवागभावनाया विपरिवृत्तात्मा भेदः, अ-
पि तु प्रशेषभावनाया एवेति प्रष्टव्यम् ॥

॥ इति प्रथमं शब्दान्तराधिकरणम् ॥

(शब्दान्तराधिकरणानन्तरं भावनभेदकत्व-
साम्येन असाम्येऽपि प्रत्युदाहरणसङ्घति-
तोमेनाभावासाधिकरणप्रवृत्तिरित्युप-
पादनम्)

यद्यपि यजानां शब्दस्यैव शब्दान्तरसादृशादनन्तरवि-
चार्यत्वं प्राप्तम्, तथापि यजानां धात्वर्थमानविपरिवर्तने त-
न्मात्रभेदत्वात् शब्दान्तरस्य प्रमाणात्तरगम्यस्पर्शभेदात्त-
र्वाचाचैव धात्वर्थभेदकत्वाभावात् तद्वारा भावनभेदकत्वात्

तिष्ठन्मात्रमागममात्रात्वेन चार्थमीदृशवन्वीमच्छाणीं
प्राप्तानामपेक्षितव्यवस्थाप्रियाकारत्वेन चार्थमीदृशव्यवस्थाप-
त्तौ मानपेक्षितगौरवादाङ्कविद्वद्वाङ्कविहितकर्मोद्गतावोच-

मासमात्रमात्रा सरसत्वे च निर्दिष्टे सरस्वते द्वादशका-
लमात्रायाः वे सरस्वती पूर्णमासमात्रायाः इत्यन्वय-
र्थायावाङ्मयेपे द्वांमात्रायासाधनयो पर्यायत्वावभावात् पौ-
र्णमासीकदेशेन पूर्णमात्रादेन नामैकदेशे नामग्रहण-
मिति न्यायेन पर्यायसोपपत्तेरेकार्थत्वेन तद्वृत्तिद्विवर्ण-
द्विवचनोपपत्तिरप्यत्रिच्छेदेन सूचिता ॥

(चार्तमीदृशवन्वीमच्छाणीः अनियमेन प्राप्तम-
श्रयतुष्टयव्यवस्थापकत्वेन विद्वद्वाङ्कविहि-
तकर्मणि रूपाभावात् न तद्विधिवमिति
सिद्धान्तोपक्रमः)

स्वावचनादिति शीघ्रं सिद्धान्तवरेतु विद्वत्त्वेन सिद्धान्त
साह—सिद्धेति—अपेक्षितेति ॥ अवापेक्षोपपत्तौ वाचा-
योगान्नाशनाकवयोश्च धीमासमात्रायासाधनयो कालपरयो
कर्मपरये लक्षणापत्तौ हस्तमश्रयि प्राधान्यात्कालपरत्वापत्तेर
पूवनिश्चयकारिदरेऽश्रुतवैधतामिदं पक्षत्वेऽश्रुतयाज्यान्त-
रकालत्वे आज्यमासयोर्धुतानुवाचकात्परणे गौरवापत्तेश्च
मन्त्रचतुष्टयसाऽऽनयमाणास्तवाऽऽनियमेन प्राप्तस्य नियमा-
प्रविधाये लापकावापेक्षितमिधित्वसम्बन्धेऽपेक्षितमिधित्वाध-
यमस्यानुष्ठानादाज्यमात्राद्वयमेव तन्मनुष्ययेति न विद्व-
द्वाङ्कविहितकर्मणोद्व्यवस्थेऽपि देवताभावाद्व्यवस्थेन विधि-
सम्भन इत्यपि ॥

(कालकृतव्यवस्थाद्वे प्रतिपदि विहृतौ च धान-
मीमन्मन्त्रानुष्ठानापरया पौर्णमासीपदस्यान्य-
भावालक्षकार्याद्यङ्गीकारेण कर्मतत्त्वव्य-
स्थेयं युक्त्यादिनिरूपणम् । उक्तपूर्व-
पक्षनिरासे कालकृतव्यवस्थाया
अमुपयोगाच्च)

यतो नियमविधौ शपथमत एवोभयव्यापि व्यवस्था । निय-
धानर्थाद्यर्थ इति वृत्तीवाधिरमशिद्धान्तमनुवदमि—अत
एवेति ॥ यदपि पौर्णमास्यामात्रासाधारण्या शक्यता काल-
पार्थविधानेन सप्तम्या निमित्तपक्षविज्ञानत्वमप्य बाधविधा-
नेन पौर्णमासमात्रासाधारण्यकालोपपन्नमात्रातया तदङ्गतया प्रा-
प्तयोगान्निर्गन्धवलो तत्कालवत्त्वान्वात्कालकृतव्यवस्थापि सम-
वति, तथापि आज्यमात्रासो प्रतिपदि क्रियमाणत्वेन तत्काल-
कृतव्यवस्थापकत्वाच्चानिर्गन्धवत्त्वमपि तत्त्वमवधिपि सत्पूर्णवधिपि
तत्कालव्यवस्थापनेन मन्त्रनिष्ठतत्त्वव्यवस्थापि तत्कालकृतव्य-
वस्थापनेन नियमव्यवस्थापकानुवेन पौर्णमासमात्रासाधनं त
कालप्रधानाद्भूतत्वव्यवस्थापकत्वमङ्गीकृत्य प्रधानप्रयोगावध-

कृतम् । अनप्य च कालकृतव्यवस्थापकत्वमङ्गीकृत्य वा व्यवस्थापरमेष
तद्विधि वक्षते । अतश्च न तावदनेन देवताप्राप्तिः, नाप्यापेया-
दिव्यव्ययेन, प्राप्तकर्मोत्पत्तिर्देवतापेक्षितव्यवस्थापने वाच्यमपेक्षितम् ।

द्वाप तात्कालिकत्वमववात् कर्मवृत्तैव साऽऽनु युक्ता । अत एव
—प्रवृत्तौ पौर्णमास्यादिकालपरिधाना उन्निवमिति यजेतेति य-
चान्तत्वनुरोधतः प्रयोगाभ्यासकत्वमेव । सप्तमी ॥ प्राधान्य-
परैव । अतश्च तादृशान्यमात्रायोगोन्निवमितिप्रधानात् प्रवृत्तौ
व्यवस्थापिदिव्यत्वं पौर्णमासीविराज्यमात्रायापिकारस्य वा
यस्मिन् कर्मविधिने वरनेऽपि तयोर्व्यवस्थापिदिव्यत्वेन क-
र्मवृत्तव्यवस्थाया एव युक्तत्वेन व्यवस्थापनेऽपि कालकृत-
व्यवस्थापि रूपरामनिराससम्भन प्रत्युत्तममिधित्वं अनास्तया
तदुपि । यदपि पूर्वपक्ष इव प्राणिनैकप्रत्यययो लक्षणा-
पत्तितुल्या, तथापि लक्षणाङ्गीकृत्यापि नियमविधिसम्बन्ध-
ज्वावैधित्वाङ्गीकारो न युक्त इति भावः ॥

(भावनाप्राप्तौ अनेकविधिशिष्टैककारणविधानवत्
अष्टकपालशब्दस्य तात्पर्यप्राहुरन्वेनाभ्येय-
देनं प्राप्तिद्वयोभयविवक्षणेन विशिष्ट-
व्युत्पन्नत्वेन आश्रयवाक्यस्य रूपराम-
पक्षप्रशङ्का)

यत्र द्वामात्राभावाऽनेककारणविशिष्टा विधीयते, धौतवि-
धेविशिष्टभावनविधान एव व्यापारस्त, विधीयणाना च वि-
शिष्टनियम्यवाधानुपपत्तिरिति विधेरेव विधानसिद्धे आतवि-
धेरेव व्यापारभावात् विधिरूपस्याज्ञातापनस्यैकविधित्व-
मत्र इति न वाक्यभेद—यथा “यद्ये चरति” इत्यादी, एव
भावनाप्राप्तसाधनं तदन्वयात् पूर्वमपि विधीयणाना परस्पर-
रवैधित्वं भूयस्वत्, तत्रानेकविधीयणविशिष्टस्याप्येनस्यैव
विशेष्यस्य विशेष्यत्वासाऽऽतिरिक्तयो वाक्यभेदः । यथा प-
क्षमा यजेतेत्यत्र पञ्चप्रतिपदिर्गोपात्तत्वात् पक्षधुला समाना-
मिधानधुला सङ्गवापत्तौ गोपात्तकरणत्वेऽन्यथाविहित-
कारणविधाने । यत्तु दास्यदीपिकायां कौस्तुभे च—
प्राप्तकर्मोत्पत्तिर्देवतापेक्षितव्यवस्थापने एतद्व्यवस्थापकत्वम्, तदी-
त्यत्र तद्व्यवस्थापकत्वमनुष्ठानमपि गोपात्तयोगेन पञ्चमा यजे-
तेति न्यायव्यवस्थापनस्यैवोपयोग्यव्यवस्थापनत्वान्न तत्र
प्राप्तकर्मोत्पत्तिर्देवतापेक्षितव्यवस्थापनम् । अत एव “अत्रा
कीणाती” इत्येतेन प्राप्तकर्मोत्पत्तिर्देवतापेक्षितव्यवस्थापनमनु-
ष्ठानं न्यायव्यवस्थापकम् । यथा वा—यत्र पक्ष “तस्य द्वाव
यत दक्षिणे” इत्यत्र दक्षिणो दक्षिणा ददातीति प्राप्तदक्षि-
णानुवादेन तस्मैति तत्त्वव्यवस्थापनमनुष्ठानमपि विशिष्टव्यवस्थाप-
कत्वाविधानं प्राचा भवे पक्षमथ तद्व्यवस्थापनमप्यस्य व्युत्प-
न्नत्वाच्च न । अनेनैव न्यायेन एव तत्त्वव्यवस्थापनोपपत्तिर्देवतापेक्षित-
व्यवस्थापनम् । यथाऽऽतिरिक्तं प्राप्तिरस्य दक्षिणादिद्वयोः । ए-
वविधौ युष्माधिकरणव्यवस्थापनव्यवस्थाऽऽविधापदवदशक-

साधच्छेदकृतया वैजालसिद्धिः । नचैवं तत्प्रत्ययन्यायेन स-
मिदादिप्रदानां नामधेयत्वात्सम्यैव मेदसिद्धिः । तत्प्रत्य-
यन्यायेन गुणविधित्वतिराकरणेऽपि नामधेयकृतसैकैर्नैव
कस्मिन्कस्मिन् सिद्धेरेतेषां नामधेयानां वैयर्थ्यप्रसङ्गेन स-
मिदादिप्रदानां गुणाः । ननु कस्मैर्नैवोपपत्तेर्नामत्वाविर्णयात् ।
सिद्धे तु अश्यासेन कस्मैर्मेदं प्रत्येकस्य कस्मैण एवैकं नामधेयं
सार्यकमिति नामत्वनिर्णयः । प्रयोजनमुत्तराधिकरणप्रयोज-

धेतृत्वसंभवे न पदश्रुत्यवगतधात्वर्थानुरक्तमावनाविद्यतरं दु-
र्बलप्रत्यक्षितावस्थेनाथयितुं शुकम्, किन्तु सति संभवे प्रपग-
विधिप्रवृत्ताश्रयणमिति तदनुरोधेन नात्पूर्वमेवकल्पनाकृतं
गौरवमपि प्रामाणिकत्वात् दोषावहमित्यर्थः ॥

(वभ्यासस्य संज्ञाधीनसिद्धिकत्वस्थले संज्ञाया
मेदकत्वेऽपि प्रकृतेऽनेकनामधेयवैयर्थ्येन त-
न्नूनपातादिघाकयानामनुधादकत्वापत्त्या न-
संज्ञाधीनसिद्धिकत्वमभ्यासस्येत्यादि-
निरूपणम्)

तत्प्रत्यक्षमायेनेति । अत्राद्यात्तत्तमानाधिकरण्याभा-
वेन सागविद्योपावनवमादधिकारायाश्चब्दान्वयेनाभिधित-
क्रियाविशेषसंज्ञात्वनिक्षेपेनैव विधास्यात करणम्—यथाऽ-
थैव ज्योतिरित्यादी, तत्राभ्यासस्य संज्ञाधीनसिद्धिकथनेन सं-
ज्ञैव हेतुः, ननु कीदृशा यजेत्तस्यादी संज्ञाऽभावे प्रकृतस्यैव
सागस्य फलसंपन्नो दायादाधितः सागयते पुनर्निधना सि-
धातुम्, तत्रानन्यपरत्याभावेनान्यासास्य भेदकत्वासम्भवात्
संज्ञाया एव भेदकत्वम् । ननु तु अन्नात्तत्तत्फलं न संज्ञा-
धीनसिद्धिक्रमं, यथा प्रकृते तत्रान्यपरत्याभावेनान्यासत्तस्यैव
भेदकत्वम् । यद्यपि प्रकृते संज्ञावास्तप्रत्यक्षसागसिद्धित्वेन
नाऽनास्तगन्तव्यमपि विधेयत्वमेष, प्रत्युत संज्ञात्वान्नैव गुण-
परत्वेनान्यपरप्रसवत्वाऽन्यासत्तस्य तदधीनत्वात् संज्ञैवैव
सागयते हेतुः तापमितुम्; तथाप्येकस्य कर्मण एवसागये-
नावच्छेदोपपत्तौ तदनुपातादिपञ्चाना वैषम्यात् तत्तरेवतास-
कादलत्वेनापत्तौ सहाभिधयेन भेदकत्वावुपपत्तेरन्यास्येन क-
र्मैवैव एव तदुपपत्तिरनेन संज्ञात्वमित्यत्राभ्यासत्तस्यैव भेदक-
त्वमिति भावः । मेदोऽपिच व्यधिकमेदवत् विषयेयमेदो विषेय-
तावच्छेदकमेदस्यावश्यकत्वात् समियागमत्वादित्यावजातीना-
मपीति दागवत्यागस्याप्यपिमागततदनुपायावर्गवादिनात्ती-
तत्तद्व्यापकस्ययिना लक्षयिता तदधिकृतस्यागव्यवस्थात-
त्वायैव निर्धायन्ते इत्यादि कौतुकेन दृश्यम् ।

(उत्तराधिकारप्रयोजनमेवैतदधिकरणप्रयोजनमिति निरूपणम्)

उत्तराधिकरणेति ॥ उपाधुवाजे देवताविधिपक्षे
भा० २१

नम् । प्रयोजनान्तराणि कौस्तुभे स्पष्टानि ॥ २ ॥ इति
द्वितीयमभ्यासाधिकरणम् ॥

(३ अधिकरणम् ।)

अकरणंतु ॥

तत्रैव एव “य एवं विद्वान्परीक्षमासीं यजते स पाषाण-
 कथ्येनोपाप्नोति तावदुपाप्नोति य एवं विद्वानमावास्यां यजते
 स यावदतिरात्रेण”त्यादिवाक्येभ्यो अभ्यासात्कर्मभेदः ।

“विष्णुप्रसादं यद्यव्यः” इत्येवमादीनामनुवादेनाभिधादत्वात्सं-
भवात्. “दीर्घमादीनुवाद्युदात्तः स्वादि”ति वक्ष्यमाणधिक-
रणे पूर्वपञ्चकृततादित्वविशिष्टिः । सिद्धान्ते तु न तत् । ए-
वं सिद्धात्त्वमिव विशिष्टकर्मणि देवताविधिपक्षे तत्र स्वल्पमेव वि-
श्वस्यैवापत्तौ समुदायानुवादात्संभवात्. तदधिकरणगतपूर्व-
पञ्चकप्रयोजनविशिष्टिः, सिद्धान्ते तु तत्रस्य सिद्धान्तप्रयोजन-
विशिष्टिरित्युदात्तधिकरणप्रयोजनमित्यर्थः ॥

(कौस्तुभोक्तप्रयोजनान्तरनिरूपणम्)

प्रयोजनान्तर्गतामिति ॥ ज्योतिषीभे महर्गान्धरिवैव
 श्रुतानां देवतानां प्रकरणेन महर्गद्वारा यागान्धरात् प्रकरणस्य
 न सुगमत् सर्वथापदिशितत्वं समुच्चयवत्तरे प्रतीकत्वं महर्गा-
 न्धरात् संहृतानां यत्पान्धरायोमयायागान्धरात्तेन समुच्चयवत्प-
 दावपि अन्धारे प्रमाणभावेन देवताविधिपूर्वपक्षे तासां इ-
 धार्थत्वेन विकल्पात्पक्षदेवतामुद्गमम् । पिडागते तु पद्यानां प्र-
 याजानां अर्धार्थत्वात्समुद्गममिति प्रयोजनान्तरं कौस्तुभे दृष्ट-
 व्यमित्यर्थः ॥ अन्ध्यामित्यु पूर्वपक्षप्रकारभेदेन कथितान्वयीह
 तेपासमुत्तरावोपवृत्तामिति न भया प्रतिपाद्यते ॥

॥ इति द्वितीयमभ्यासाधिकरणम् ॥

(पूर्वाधिकरणेनापवादसङ्गतिनिरूपणम्)

पूर्वाभिहरणसिद्धान्तहेतुकपूर्वपक्षप्रदर्शनव्याजेनैवापवादनी
सङ्घति सूचयन् उदाहरणप्रदर्शनपूर्वकं पूर्वपक्षमेवाह—तत्रस्य
पथेति ॥

(वस्तुसात्कारभेदः, रूपलाभः, य एवं विज्ञानि-
त्यस्य विधित्वम्, समिद्धाक्यवहेद्भवनिश्च-
यश्चेत्येतेषां निरूपणम्)

विधिपुनःप्रथमरूपाभ्यासस्वरूपविद्युपयोगिता तत्रेत्यु-
क्तम् । तत्तथाग्रेवादिनाकथयत्यविधिप्रेषसाधनं पुनःप्रथ-
मता सूचितं । एककारणं रूपाभासव्यपिदान्नेहेतुभिरासाय
नकथयानरूपोपादनसोपांनुययादिताभारभ्यसुबद्वारा सु-
कृता सूचिता । अत्रावधिप्रेष प्रवृत्तिविचारानुसंगोमेति
विधित्वाभिन्ने तादृशांर्वादावृत्तयसिमुक्तविचारः विरोधोत्प-

यवशादभूतान्ते । तद्योगजनं च तत्रेव यस्मिन्नाज्ञेकोपादाना-
गत्सुदायद्वयमिति । तस्य अपि प्रयोजनं कलाकृत्ये षण्णा-
मेव फलसम्पत्तिरिति, प्रातिपदिकस्य षट्सु कालयोगेन
प्रसिद्धत्वात्, द्विवचनस्य च स्वभावस्याश्रयसमुदायषट्कस-
मुदायवृत्तिसम्बन्धेन बहुवचनक्षणापेक्षात् । लक्षणात्तात्पर-
्येमाहकमेव च शत्रयमवन्वयं कसमुदायमितिद्विधा । विद्व-
द्भाष्यद्वयम्, अन्यथा हि विद्वद्भाष्याभावे अस्मैयद्वयस्यैव-
कषाययोपादानागतद्विवचनयोरेव कालद्वययुक्तस्य च व-

(विद्वद्भाष्येन समुदायानुवादाः, एवमपि ष-
ण्णामेव फलसंबन्ध इत्यादि निरूपणम्)

अनेकोपादानादिति ॥ यथाऽनेनेपा ह्यज्ञाणा एकदे-
वास्थिताना वनमित्येकपदोपादानादेकप्रतीतिविपर्ययात् स-
मुदायमितिद्विसद्वत् इहेत्यर्थः । अत्र समुदायस्यानुवदितारो स-
मुदायवचनामिति वदामुक्तमात्रात् । योगमासादिसम्बन्धो
समुदायवचनत्वप्रतीति समुदायवचनस्यैव फलसम्बन्धप्रम वा-
च्यमिति—प्रातिपदिकस्येति ॥ समुदायस्य कालयोगमात्रेण
तत्प्रत्ययानुवादिपदार्थेनैव तन्नामत्वावभावात् समुदायस्य ना-
माग्नताप्रमितत्वेन विद्वद्भाष्ययोरनुवादायोगात् । यस्मिन्ना ल-
क्षणादे लक्षणापत्ते प्रातिपदिकेन षण्णामसमुदायिनामेवाभि-
धानात्तेषामेव विपर्ययमुक्तत्वात् समुदायिनामेव फलसम्बन्ध
इत्यर्थः । परत्वाभ्यां समुदायश्रुत्यादे द्विवचनानुपपत्तिरितिहति
—द्विवचनस्येति ॥ सापेक्ष द्विवचनपरम् । तेन द्वित्वाभा-
वसमुदायषट्कसमुदायिभिः वचनस्येन बहुवचनक्षणायां शा-
कसम्बन्धपट्टिभूतसमुदायबहुवचनतात्पर्यमाह विद्वद्भाष्यद्वयमि-
त्यर्थः । यथाचेति ॥

(साधमात्र कालयोरिवाभ्यासेनापि कालद्वयसं-
शयोपपत्त्या अहंत्वेन विधानादुद्देश्यानेकस्य-
निमित्तवाक्यमेदाभावात् उपस्थितिसत्त्वेन
एकवाक्यमतत्वेन च प्रकरणाग्नतादिभ्या-
मस्याप्यप्रवृत्ताग्नैकत्वमिति धार्य-
साधिमत्तनिरूपणम्)

यद्यपि कामेश्वराय नैरस्मिन् वर्षसि कालद्वयमित्येवाव-
धेन समुचितकालद्वयलक्षणगुणात् भेदः धनवति, तस्यापि
हीने सायप्रातः कालयोरेव अत्राशनेनाप्युपपत्तेः, नवा काल
सानुपादेयत्वेनादेयत्वात् । तदेनेकत्वनिमित्तरत्नाश्रयभेदापा-
दश्रुत्यात् । य, कालसानुपादेयत्वेऽपि अमान्यावयामपराह
इतिवदन्त्वेन निधेमलोपपत्तेर्देवानेव त्वमितिवाक्यमेदा-
प्रत्ययः । नाप्यनुपादेयगुणोपपत्त्यप्रकरणाग्नतात् । तस्य स
विवाचप्रपत्तेः ॥ किंच सङ्ख्यात्यनिर्दिष्टभेदप्रमाणाना वा-
चयान्तरमितिहकर्मप्रतियोगिभेदत्वनिमित्तात् स्वानशोपा-
त्तमप्रतियोगिभेदवाचकत्वासम्बन्धवादनं न स । अतः पाथ
एतत्पुनरुक्तमित्येवमेव युक्तम् ॥

लक्षयन्मात्रमिति । यथाच “यदाशेवोपादानात्” इत्यत्राप्र-
त्ययमितिद्विसंवा कौस्तुभ एव प्रपञ्चितम् । अतः षण्णां
फलसम्बन्धमितिदेवोक्तविधया विद्वद्भाष्यप्रयोजनमित्यपरा-
त्वादपि न “भेददेवेन यजेते”तिवदभाषासम्बन्धमिति ।
नचैवं “योगमासा पौर्णमासेति” वाक्यद्वयव्यर्थ्यापत्तिः
तस्य समुदायवाचित्रप्रयोगविधिर्येन साधयस्यैवाद्दो व-
क्ष्यमाणत्वात्, अन्यथा तुल्यत्वाभावेऽपि प्रत्येककालयोगा-
त्ययेकमेव पूर्ववत्प्राहसहितैकैकप्रमाणप्रयोगो भवेत्तु । एवं-

(उत्पत्तिवाक्यस्य कर्मभेदापादकस्य पदार्थस्य
सङ्ख्याया इव कर्मभेदकत्वेन पौर्णमास्यभावात्सा-
कालयोः सायप्रातःकालयैरग्न्यात्, आग्नेय
हित्वमेवमपि विद्वद्भाष्येन समुदायानु-
वादासाधनार्थं दर्शपूर्णमासाभ्यामि-
त्यत्र दहृत्वरक्षणयोस्यादितिरूपणम्)

तथापि यत्त पदावस्य भेदमात्राति वा निना न कर्मान-
ययोग्यत्वम्, तस्योपपत्तिवाक्यस्यस्य कर्मात्पत्तिभेदकत्वमनु-
त्पन्नवाक्यगतस्य त्वादितिर्वाचकत्वमित्यर्थस्य तद्वत्त्वादीं ह्युत्प-
त्तिरितिहपि तस्योपपत्तिवाक्यगतत्वेन गुणस्यैव कर्मभेदकयो-
पपत्तिः । अत एव सायप्रातः कालयोरनुपादितवाक्यगत-
त्वेन गुणस्यैव कर्मभेदकत्वोपपत्तिः । अत एव सायप्रातः
कालयोरनुपादितवाक्यगतत्वाद्भाषासाधनत्वमेव । भेदोऽपि
नान सङ्ख्यावचनेकत्वबोधवद्भावे, ननु त्वमितिप्रतियोगिक,
प्रमाणान्तरवत्, प्रतियोगिनं पुरमप्रमिण्या तमितिप्रतिभेदस्य
बोधयितुमशक्यत्वात् । एकस्मिन् प्रमाणान्तरं सङ्ख्यावहु-
स्यापि स्वाकाव्यमितिहकर्मप्रतियोगिकभेदोपपत्त्येऽपि न
क्षतिः । अत आग्नेयभेद इति कौस्तुभे व्यक्तमित्यर्थः । प्रपञ्चि-
तपदोपादानात् प्रमाचकालोपादितप्रमाणान्तरात् भेदनिरा-
सोऽपि तत्र द्रष्टव्य इति सूचितम् । नच—एव तर्हि आग्ने-
यभेद तत्रैव द्विवचनोपपत्त्या तयोरेव फलसम्बन्धोपपत्तेरिति-
मिति बहुवचनक्षणाप्रवणमिति—वाच्यम्, विद्वद्भाष्यगत-
समुदायानुवादवैयर्थ्येपदिहाराय प्रयोगप्रतिज्ञाप्रदा तस्या आ-
वश्यकत्वादिनि भावः ॥

(धैर्यदेवज्ञान्ये समुदायानुवादोपयोगः)

धैर्यदेवेन यजेतेतिप्रतिपत्तिः ॥ एतस्य वाक्यस्य विश-
देवदेवतावयवमप्यतिप्रसमुदायमितिद्विरात्रात्रियाययथागातां
प्राचीनप्रणवेशादिसम्बन्धविधिवत्तेनान्यपरत्वेन न कर्मात्त-
रविधायकत्वं तद्वदित्यर्थः ॥

(वचनाग्नताप्रासङ्गिककालीनत्वमात्र-कालीनाव-
योर्वाच्यपदस्याधिकस्य त्रिकस्यैकप्रयोगसिद्धयर्थं
समुदायद्वयानुवादे इति निरूपणम्)

अन्यथा हीति ॥ नच—प्रत्येकप्रयोगान्तरं एक-
कसाधनत्वानुपपत्तिः, अत्रैक प्रयुक्तानामपि आत्मदीनान-

अथवा—आग्नेयादिवायवैरेव पौर्णमासमावास्यादिपदो-
पस्थापितेतद्वाक्यविहितकर्मानुवादेन इन्द्र्यदेवताविधानाद्-
पलाभोपपत्तिः । नचानेकविधानाद्वाक्यभेदः, तद्वितेन देव-
ताविशिष्टद्रव्यवाचिना परस्परान्वयस्य व्युत्पन्नत्वेन विशिष्ट-
विधुपपत्तेः । प्रकारान्तरेण रूपलामस्तु कौस्तुभ एव द्रष्ट-
व्य । सर्वथा विद्वद्वाक्ये कर्मान्तरविधिः ।

एव च “दर्शपूर्णमासां ता स्वर्गकामो यजेते”ति फलवा-
क्येन प्रयाजादिसाधारण्येन सर्वेषामग्नेयादीनां एतद्वाक्य-

(गुणस्तु धृतिचंयोगादिति गुणस्तुत्रोक्तप्रकारे-
णाग्नेयवाक्येन विशिष्टविधानेनावश्यकभेदा
द्वणसमर्पणेन पूर्वपक्षः)

एवमुक्त्यनुरूपलामस्तु गुणस्तु धृतिचयोगादिति पूर्वं
पक्षेण पुन प्रत्यवस्थानार्थं सूत्रम्, तदवयवव्युत्पन्न रूपमस्ति
मुपपादयति—अथयेति ॥ नच तदेवद्रव्यप्रयुक्त आत्मेव-
चानये चान्वयेद्, अशुद्धवायव्यरूपेण विशिष्टविधिपिण्योरवपरिहा-
राभेनर्पणमन्तर्वैशेषिकेन तद्द्रव्ये उक्षणवा प्रवृत्तप्रधानयाग-
त्वेनोद्देश्यतया तदप्रसक्तमित्यर्थः ॥

(जुहामौपभृत्तमित्यसोपपत्त्या समिदादिवाक्ये-
देवतासमर्पणमिति प्रकारान्तरोपपादनम्)

प्रकारान्तरेण ॥ अथवा—विद्वद्वाक्यविहितकर्मानुवादेन
समिदादिवाक्येषु यद्यपि देवताविधिः, तासां च “अतिहायेडो
वहि प्रतिमानीमत” इति हापवचसात् समुच्चयः । नक्षत्रो
पाशुवाजे देवताविधिपक्षे “मिच्छुण्णो यध्य” इत्याद्यनु-
वादानुपपत्तिबाधकवहिद्वि विविधाधकमिति । नच—अत्र
वह्निरादिपक्षेना विद्वद्वाक्यविहितकर्माद्देवतापरत्वे तत्र ग्री-
हस्य इन्द्र्यत्वात् जुहामौपभृत्तमित्यस्यानुपपत्तिरस्येवेति—
वाच्यम्, अस्मिन्पि पक्षे “पथ प्रयाजा इज्यन्ते यजुडा
वृद्धाति प्रगोन्मिस्तत्” इत्यादिहापवचसात्, पथप्रयाजसत्येन
प्रयाजादौ ओपभृत्तस्य विद्वद्वाक्यविहितवह्निदेवस्यार्थान्मास
काले जुहामानयेनमित्युपपत्त्या तदनुपपत्तेरप्रसारात् ॥

(सुत्यान्यकालीनानां याघेनाङ्गगुणन्यायेन पौ-
र्णमास्या कालवाघेन पंचाहानुष्ठानेऽपि न दो-
षेण सौमिकधर्मोत्तिदेशेन रूपलाम इति
प्रकारान्तरानुसरणेन पूर्वपक्षोपसं-
हारः)

अथवा—अन्यत्वात्, सौमिकधर्मोत्तिदेशादुपलामः ।
नच तद्विदेशे पथाहः प्रयाजा “पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजे-
ते”ति वाक्यद्वयविहितकालवाधप्रसङ्गः, तदनुशेषेन सुत्याय-
कालीनाया याघेऽपि सुत्याकालीनानतिदेशे वाधरामावात् ॥
यस्तुतस्तु—एस्यां पौर्णमास्यामावास्याया वा विहित-

विहितकर्माणोश्च प्रथमपक्षे फलसम्बन्धो द्वितीये तु तत्साधार-
ण्येन तयोरेव, दर्शपूर्णमासप्रातिपदिकस्य कालयोगिषु प्र-
सिद्धत्वेऽपि द्विवचनस्यप्रसिद्धत्वात्, अन्यभागादिषु तस्य
प्रसिद्धत्वेऽपि प्रातिपदिकस्याप्रसिद्धे, अतो राजसूयन्यायेन
नाम्न सङ्कोचकृत्यानुपपत्तेः प्रकरणात्सर्वेषामेव यागानां
फलसंबन्धः । पाशाधिकरणन्यायेन द्विवचनस्यप्रसिद्धत्वेऽपि
प्रातिपदिकमात्रप्रसिद्ध्या कालयोगिनामेव वा अथयोरिव
वा द्विवत्त्वाति कथंचिदुपपत्तेः फलसम्बन्धः, नतु पश्चामे-
वाग्नेयादीनामिति प्राप्तेः—

स्यापि सङ्कोचमयागत्यतन्त्रत्वात् अनुष्ठानासम्बन्धेन शीक्षणी
याघत्रेषु सौमयागकालवाधविहिता वि गुणभूतकालानुरोधेन
प्रधानस्योपस्थान्यायत्वात्, पौर्णमास्यादिवाचनिककालवाघेना-
ऽपि पश्चादहमनुष्ठाने वाधकालाभावात् सुत्यान्यकालानामाभावा-
द्यपि नैव कोप इति सौमिकधर्मोत्तिदेशेन रूपलाम सम्भव-
त्येवेति प्रकारान्तरेण रूपलाम कालोभे प्रथम इत्यर्थः ।
पूर्वपक्षमुपसहरति—सर्वथेति ॥

(प्रथमपक्षे द्वितीयपक्षे च पूर्वपक्षप्रयोजन-
निरूपणम्)

पूर्वपक्षे प्रयोजनात्—एवंवेति । प्रथमपक्ष इति ॥
पौर्णमास्यान्यत्वात्तन्त्रवर्णेकत्वात् देवता प्रौढ वाज्यव्यमिति
पक्षे आग्नेयादिवाद्यानामपि यागविधायकत्वात् तत्साधार-
ण्येन फलसम्बन्धः, आग्नेयादिवाद्यानां इन्द्र्यदेवताविधायक-
त्वमिति द्वितीये पक्षे वेदा यागानामभावात् प्रयाजाप्यङ्गमात्र-
साधारण्येनानयोरपि फलसम्बन्ध इत्यर्थः । तदेवोपपादयति
—दर्शपूर्णमासेति ॥ प्रतिद्वार्थकं हि नाम यजिञ्जोचक
भवति, यथा ज्योतिष्टोमेतिनाम, इदन्तु अप्रतिद्वार्थकं यत्रा
कृयात् तत्र तदनुशेषेन वतते इत्याहयात्त सर्वयागपरत्वात्,
सर्वथा फलसम्बन्ध इत्याह—अत इति ॥ राजसूयया-
गेन चतुष्वचतुष्वधिकारणन्यायेनेत्यर्थः । अथवा—का-
लयोगिष्वध्यमु प्रातिपदिकप्रसिद्धित्वे द्विवचनस्य पाशाधि-
रणन्यायेन बहुलउक्षणयापुपपत्तेः न प्रयाजादिसाधारण्येन
फलसम्बन्धः, किन्तु अध्यानामेवेति पक्षान्तरमाह—प्राप्तेति
॥ अथवा—द्विवचनेऽपि स्वरूपाया प्रयोजनाभावादनयो-
रेव फलसम्बन्धोपपत्तिरिति पक्षान्तरमाह—अनयोरेवेति ॥
(पौर्णमास्यामावास्यापदयोः दर्शपूर्णमासपदयोश्च
पर्यायत्वसमर्पणेन दर्शपूर्णमासपदस्यापि विह-
द्यान्यविहितकर्मानुवादोपपत्तिः)

यद्यपि फलवचने दर्शपूर्णमासपदयश्चिद्विवचन द्विवच-
नम् न पौर्णमास्यामावास्यासहस्रकृत्तद्विवचनं गवितुम-
र्हति, तथापि “दर्श वा एतयो एव पूषणाम उतराऽयं यन्
पूर्णमास एवेत्यारभते तदवयवाद्भवेत्यर्थः । तस्यान् पूर्व पौष-

विधिः, अतितु तत्प्रत्यक्षान्तरावर्त्योपहितानां देवतोपाशु-
रविष्टिष्टयावानां समुदायसिद्धयर्थमुत्पाद एव । तत्प्रयोज-
नं चान्तरालकालविधिः, (प्रयाणमेतेषां) "तावन्नृत्तामप्री-
योमावाशस्यैव नातुपांशु यौगमास्यां यज्ञमिति" तिकालसं-
यन्धनात्ययप्रवृत्त्या फलसंवेद्यसिद्धिर्वा । अन्यथा ह्यप्रीयो-
मदेवत्वस्यैव बालसंयन्धान् फलसंवेद्यः स्यादिति प्राप्ते ।
उपपन्नोपसंहारपरेकरिपयान्वेयैकवाक्यत्वप्रतीतेर्न त-

यते, तथापि तेषां भूतभात्युपयोगमात्रेण तदनुपपत्तेरव-
स्यकरणात्वादिप्रमाणेषु गुणत्वोपपत्तेरतद्वैयर्थ्यतोयाशुत्वविष्टि-
यागानां विधानं तेषु नातुपपन्नम् । अन्तरावाक्यस्यविपश्चिदनु-
तेषान्वेयं यागानामनुवादरूपम्, उपाशुयानुपपन्नमपि तेषामेवात्यु-
त्पन्न सामानाधिकरन्धेन नामधेयम्, ननु यौगिकम् । तथा-
प्येव "यज्ञो वृथिष्णुतोऽहिलवेन जकारान्तस्य धानोऽपिष्णुनो प्र-
क्षययो वृथविधानेनोपाशुयाग इति रूपापत्तेः । अत एव
अन्तरावाक्ये उपाशुयानुपपत्तेरैव विधानम्, अपिचान्त-
रालमानं यशुपातयागत्रयेऽहिलेन विधीयते । नच अ-
न्तराविधानां जामितोपपन्नस्य व्यकथानामनुपपत्तेरुक्तं, स-
मुदायसुख्यमप्रापि अन्यवेयाव्यवधानोपपत्तेः । वस्तुतस्तु
—तैत्तिरीयशाखायास्तन्तरालवाक्येऽप्येवामिच्छायेति पाठाना-
मितोपपन्नसम्माननियम एव, विष्णवादिवाक्येषु अजामित्यव-
येत्येतावन्मात्रमेव अजामित्यवसाधकान्तरालकालविधानल-
भ्यामिति वक्तव्यमनुवादो यमस्तुल्य एव । एवं च
शाखासिद्धेन ममात्रातानां वैयर्थ्यप्राप्तावसाधनोमीययाग्या
उपाशुयानुपपत्तेर्न किञ्चिदेव तत्प्रागाक्तत्वोपपत्तेर्न देवताविधि-
वत्पक्षत्वमिति भाव्यम् । नच अन्तरावाक्येऽपि यागा-
न्तरविधिं ह्यहं, नैदकप्रमाणभावात्, तत्तथाग्यानां तत्त-
थागाद्वैयर्थ्येन माप्रवर्गिकदेवतावत्तन्नानुपपत्त्याऽहवत्वाच्च
तदुपापत्तेः । अतो युक्तं विष्णवादिवाक्ये यागत्रयविधानमुपा-
शुयान्वये यज्ञतीति समुदायसुखाद इति भावः ॥

(समुदायानुवादस्यान्तरालकालविधिः, नस्या-
न्यपालाने प्रयाणां फलसंवेद्य इति प्रयोजन-
क्योपपादनम्)

समुदायानुवादप्रयोजनमाह—उत्प्रयोजनमिति ॥ नच
—पुरोडाशान्तरावर्त्योपाशुयानुपपत्तिरिति तन्नानुवादवत्तद्वि-
न्तरालेऽनुपपत्तेरिति प्रयोजनं युक्तमित्यन्तरात् प्रयोज-
नान्तरमाह—प्रयाणमिति ॥ एतदभावे हि "तावन्नृत्ता-
मप्रीयमिति वाक्ये अम्रीयोमप्रीयोपादानात् तदुपाशुयोम्रीयोमयोद-
पक्षकालान्वेन निरुपेयान्वेन अन्यवादादम्रीयोमदेवत्वविज्ञातीयया-
मश्वेयं वर्णमासौवाचोदेहेतोषादात्माद्विद्वाम्यजुषावत्ययो-
तमेव प्रवृत्त्या फलसंवेद्योपपत्तेरतोऽहिलस्यैवापत्तिः । य-
नित्ये तस्मिन् समुदायानुवादे अजामित्युपाशुयानुपपत्त्याव-
गतेषां तु पूर्णमासामित्यत्र नामवदेवेन चालम्बनान्न प्र-

त्यप्रत्ययान्तरावर्त्यैः कर्मैतिविधिः, अन्तरावाक्य एव त कालो-
पांशुत्वविष्टिष्टकर्मैतिविधिः । तद्वैवादाश्चायं पूर्वोत्तरभावेन
सर्वोऽपि, अन्यथा चाक्यमेवापत्तेः । अतएव तत्प्रत्ययान्वे-
देवतामात्रविधिरन्तरालावश्यकर्मणालपि—अपास्तम् ।
नच तत्र देवताऽहिल, शाखाभेदेन वेद्यप्रपञ्चापत्त्यासी-
त्तमीययाग्यानुवादयुगलाभावेनतत्तत्प्राप्ते ममात्रातानां

यागा तत्त्विति । नहि तदाऽप्रीयोमीयवदनुपपत्त्यं विशेषणं
वा भित्तुमर्हति, समुदायानुवादवैयर्थ्यावत्तदा वैयर्थ्यदेवत्व-
देव विष्णवादिदेवतोपपत्त्यत्वात् । अतस्तथागा फलसंवेद्य-
सिद्धिः प्रयोजनमित्यर्थः ॥

(प्रत्येकमजामित्योपसंहारस्य विष्णवादिदेवतासु
प्रत्येकं तत्करणादधिकप्रदर्शनावधिनेनोपपत्त्यैक-
वाक्यनयोपांशुवाक्य एव यागविधिः वि-
ष्णवादिवाक्यं त्वयैवात् इति सिद्धान्तो-
पपन्नः)

प्रत्येकमजामित्योपसंहारस्य विष्णवादिदेवतासु प्रत्येकमज-
मीकरणस्यैकप्रदर्शनमुपेन तत्तन्नानुपपत्तिरिति तद्वैयर्थ्यावत्त-
दनुपपत्तेर्वैयर्थ्यावत्तन्नानुपपत्तिरिति तद्वैयर्थ्यावत्त-
तीगमानकवाक्यतासांगेनानुपपत्तेरभिन्नवाक्यताया अयुक्त-
त्वात् तत्त्वप्रत्यये विधीं लक्षणापत्तेः "उपाशुयानुपपत्त्या य-
ज्ञती"त्यत्रैवाप्राप्तावधिनेन केद्वैयर्थ्यपदेना यागविधानं युक्तम्,
ननु तन्वोपाशुयानुपपत्तेरुपाशुयानुपपत्तेरर्थवादत्वस्यैव भ्याय
त्वादिलक्षितेन सिद्धान्तमाह—उपपन्नमिति ॥ एवं च पुरो-
डाशान्तरावर्त्योपाशुयानुपपत्तिरिति अन्तरालकालसंवेद्यन-
विधेयेन निरुपिप्रतीतेर्नान्तरालकालमुपोपपन्नस्यैव धर्म-
बोद्धव्यतोऽन्तरालकाल एव कर्मैवेत्येवमित्यर्थः ॥

(मासवर्षाधिकैकरिपयान्वेयैकवादिदेवताप्राप्त्या
विष्णवादिवाक्यार्थवत्तद्वैयर्थ्यावत्तद्वैयर्थ्यावत्तद्वैयर्थ्यावत्त-
प्रवृत्त्याऽन्तरालकालविधानेनोपांशुयाग-
शास्त्रस्य यौगिकत्वेन चोपांशुविनिष्ट-
स्यान्तराले विधानमित्यादिरूपणम्)

अत एव तत्रैव मासवर्षाधिकदेवताप्राप्त्या चाल्पत्वमि-
त्याह—शास्त्राभेदेनेति ॥ ऐतरेयके आग्नेयेन्द्रायाग्या
नुवाक्यानुपपत्त्योपपत्तेः "इदं मिथुं प्रतद्विष्णुं"सुमयमात्रा-
तम् । अथवा—निर्देव वृथिवीतिशः प्रतद्विष्णुं तस्यैव स्थाने
आभातम् । तैत्तिरीये तन्मन्त्रे "प्रजापते न त्वत् । यं वेदत्" इति
युगलमात्रातम् । तथैव ऐतरेयेन एव तन्मन्त्रे "अन्मं
तिनो अम्रीयोमीयो नो अपागमि"ति युगलमिति शाखाभेदेनाना-

विशिष्टलक्ष्य हि अज्ञातज्ञानस्यैकविषयत्वमेव सर्वत्र कृतम्, तस्यानेकविषयत्वे बाधप्रसङ्गः । नच विशिष्टविधानादवाप्यभेदः, विशिष्टस्याभ्युपगमात् । उक्तं होतव्यं—कारकतासंबन्धेन यत्र महिताविद्युत्तिने तत्र परपरान्वयोऽपि तु यत्र-आभिधानीमित्यादौ तद्वितीकृतसंबन्धेन वृत्तिसंज्ञेय इति । अतश्च प्रकृते देवतात्वस्य संप्रदानकारकत्वापरस्परतन्मन्धानुपपत्तिरुभयविशिष्टकर्मोन्तरविधानमेवान्वयकम् । अतश्च

पालपवस्य तात्पर्यमप्राहकत्वेन भिन्नपक्षोपात्तराभावेन तद्विधानतपदेनैकैवास्यादिदेवताविशिष्टाश्रयकारकत्वाविधानेन भावतान्त्र्यात् पूर्वमेव विशिष्टभ्युत्पन्नत्वात् विद्वद्भाषयमिहितयागभाषनाप्राप्तावपि विधानोपपत्तेः प्रत्युत तदनङ्गीकारे शास्त्रदेवतेति द्रव्यसदस्याधिकारविहितदेवतातद्विधानुपपत्तेर्बाधभेदाभावादाह्य परिहरयि—नञ्चेति ॥

(कारकतासंबन्धं विना समासादिस्थले विशिष्ट-
भ्युत्पत्तिसमर्पणम्)

अभ्याभिधानीमित्यादाविति ॥ आदिपदेन “लोहितोष्णीषा ऋषिजन प्रचरन्ती” इत्यत्र प्राप्तप्रचारानुपादेन ऋषिजगतौहिस्तुविधि सृष्टते । अत एव अष्टमे भाष्यकारेण छान्दोग्योमिलसिद्धि समास उभयविशेषणविशिष्टवर्णमाह—स एवैकः यो विधीयते यथा कोहितोष्णीष इत्युक्तम् ॥

(व्यस्तस्थलेषु पञ्चदशाभ्याज्यानीत्यादौ तस्य
द्वादशाशतमित्यादौ च सर्वभाष्यमपि क्रिया-
न्वयस्य समूहं मतान्तरनिरासपूर्वकं
चोपपादनम्)

अत एव कारकातिरिक्तसम्बन्धेन समासादिरुक्ता वाच्यभेदाभावेऽपि यत्र न समासः, यथा पञ्चदशान्याज्यानि इत्यत्र तस्य नञ्चत्वेन इत्युक्तं चिन्ताधिररके शास्त्रदीपिकायाम्, प्रकृतेषु देवतात्वस्य संप्रदानकारकत्वादन्यान्वये कारकत्वव्याप्तापत्तेः प्रथमतः क्रिया-न्वय एवाभ्युपेयं यथातु द्रव्यसंबन्धेन गार्हिक आहव्यादिवत्, तदभिप्रायिकेन तद्विधादिरुक्तिरिति वैशिष्ट्याभ्युत्पन्नत्वात् दुर्बलतो वाच्यभेदः । नचैतत्कल्पनाया निर्मूलत्वम्, “एकपक्षोपात्तस्याप्यनेककारकस्य परस्परान्वयभावेनैव विशिष्टेतरविषययोगात्प्रामेय इत्यत्रैकत्वेन विधिसमवर्ती” इत्यादिना तथा “अन्यतरविशिष्टान्यतरविधावपि द्रव्यदेवतयोर्भिन्नकारकत्वात् कारकयोभ्याभ्यामपिशेषणवशात्तद्वैककारकविशिष्टकर्मकान्तरविषययोगादि” इत्यादिना च न्यायशुभाशः वाच्यभेदप्रपञ्चावसरे सूचनेन समूलत्वात् । एव स्थिते नित्यप्रक्षोभात्तान्यापि यानि सखानाधिकरण्येन यथा वा क्रियात्मन्यात् प्राक् स्थितं संबन्धं शब्दतो यस्तुतश्च विधिगतादस्यैव लभ्यन्ते—यथाऽभ्युदितेऽं विषये विशिष्टायेति पदद्वयेनापि “किमिदं विष्णो पस्विष्य भू

रूपाभावसदृश्यश्च एव । अस्तु वा कथं विदुषलाम्, तथापि न विद्वद्भाष्ये कर्मविधिः, यच्छब्देन विधियतिप्रतिबन्धेन विधियुक्तं श्रवणस्यैवामावात् । नच तस्य वेदान्तविद्यामात्रविधिप्रतिबन्धकत्वम्, यच्छब्दादेस्तच्छब्दावधिकप्रतिबन्धकत्वस्यैव व्युत्पत्तिरिति वाच्यम् । किंच अन्वयपरावादिपि नाम्यासत्वरूपसिद्धिः । तथाहि—तत्र विद्वद्भाष्यस्य लङ्कृतवर्जिता प्रकृतत्वादात्मोपादयस्य एव तत्तत्तत्कालोक्तिनस्तत्तत्प्रामे-

प्रयद्रव्येति शिपिविशेषो अस्मीति य पक्षोर्भूमा या पुष्टि तद्विष्णु शिपिविशिष्टोऽतिरिक्त एवातिरिक्तं ददाती” इति मन्त्रवर्णार्थवद्वैभ्यं शिपिविद्वद्वाच्यरस्यापि विष्णुरूपविशिष्टोऽर्धप्रसिद्ध्या विशिष्टान्वयभ्युत्पत्त्या न वाच्यभेद इति पाप्यसारथिनोक्तम्, तदुपपन्नं कौस्तुभोक्तं पक्षे तदधिकरणे व्यक्तीकरिष्यते । यदपि तस्य द्वादशाशतमिति वाच्ये गोसङ्ख्यामेव धियमाने वाच्यभेदापत्तिनिवृत्ताय पक्षोत्पत्तेऽपि परस्परान्वयकल्पनं प्राचाम्, तदपि गोविशिष्टतत्त्ववापिधानेन कथमिद्वयभ्युत्पत्तिरित्यादौऽपि समुचिततयादेरपि निधानात्तदापत्तनिवार्यत्वात् ततोभनविशिष्टदृष्टिगतादानविधानस्यैव आनन्दकवये वेदेनैव तत्परिहारे तदनुसारेण व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनया पक्षार्थस्याप्यन्वयकल्पने प्रयोजनमावात् व्यर्थमिति कौस्तुभे द्रष्टव्यम् ॥

(अग्नयेवाप्येन रूपलभनिरासोपसंहारः)

अतथाग्रेयादिवाच्येषु द्रव्यदेवताविशिष्टवागान्तरविधानस्यावश्यकत्वात् न रूपमनयो प्राप्यत इत्युपसंहारि—अतश्चेति ॥

(सौमिरुधर्माभ्यामन्योन्याश्रयापत्त्यातिदेशादि
निरासेन प्रकारान्तरेण रूपलभनिरासः)

कौस्तुभोक्तप्रकारान्तरेण रूपलभ कथयितुं मनसि विधानं दृष्टान्तरमाह—अस्तु चेति ॥ उच्यतेऽतिरिक्तपक्षातिदेशस्य सोमनिषेधाक्षणीयसङ्ग्रहारेण दक्षपूर्णमासविधियुपजीवित्वात् तयोपि तदुपजीवित्वे अन्योन्याश्रयापत्तौतिदेशप्राप्ताहविशिष्टेष्टिमावभावात् प्रातःकालेऽनुष्ठानानुसमेन प्रतिपदीष्टापत्तौरसमव कथयित्वेन सूचितं ॥

(यच्छब्दस्य तच्छब्दावधिकार्यप्राप्तिमाश्रयोत-
कत्वेन प्रकृते गत्यन्तरसमवेन च न कर्मवि-
धिरित्युपपादनम्)

तच्छब्दावधिकारेति ॥ यावदुत्पन्नेत्यस्मात् पूर्व ॥ इति तच्छब्दाव्याह्रमस्यावश्यकत्वात् तदर्थविधिप्राप्तिशोतनेन विधित्वप्रतिबन्धः । एव शब्दापि यच्छब्दात्वात् तस्य प्राप्तिशोतनमात्रमात्रित्वात् प्रमाणान्तरेण विशिष्टस्य प्राप्त्यभावेऽस्या विशेष्यमात्रप्राप्तिशोतनत्वमङ्गीकृत्यस्या विशिष्टविधिरपि “नो दीक्षितः” इतिवत् स्वीक्रियते । नतित्वं तथापि, यद्वर्माणरीत्याऽन्यत्राचयनेनागतेभावादित्यर्थः ॥

(५ अधिकरणम् ।)

तत्रैव "आधारमाधारयती" नि श्रुते "अग्निहोत्र जुहोती"त्यत्र च पूर्ववद्भाष्यमेतस्य दूषकत्वामावात् "अमुमाधारयति" "समन्तमाधारयति" "दत्ता जुहोति" "एवसा जुहोती"त्यादिवाक्यविहितकर्मणा यथायोग समुदायानुवादत्वात्पत्तिः । दृष्टान्ताद्यानां निवृत्तौरे गुणभावे नि-

(पूर्वाधिकरणेन प्रत्युदाहरणसङ्गते प्रवरणसङ्गतेऽथोपपादनम्)

पूर्वाधिकरणे तस्य प्रत्ययस्य विषयावास्थाभावात् वाक्यमेदापने श्रुतेषु प्रतीयेषुचमभवादप्यम्, इदम् दृष्टान्ताद्यानां दृष्टान्तिगुणाग्राहेरनुवाददेनाथवादतयैकवाक्यत्वात्पत्तिर्भेदपानयतदा जिहान्तेऽपि निमित्तत्वात्तीकारात् मुख्यगुणविषयवृत्तवगारीराऽऽसम्भवेन विशिष्टकर्मविषयवृत्तभावेन कुचस्तमुदायानुवाद इति पूनपक्षोक्त्यानाम् प्रत्युदाहरणरूपामनन्तरतइति कर्मरामेदपलकवाक्य प्रकृतसङ्गति च सूचयन् उदाहरणपूर्वक पूर्वपक्षमाह—तत्रैवेति ॥ आधारवाक्यस्य समुदायानुवादवैशिष्ट्येन तदन्तरपरिणामादिवान्वयविहितयानामेव समुदायानुवादेन तत पूर्वमभिप्रायमभिधायिना व्यकथनेन पाठः, तैवभाषावाक्यविहितापारस्यभावि त्वमिदम् प्रवरणानुपपन्नपद्योक्त तत्रैवेत्युचम् । पूर्ववदित्यनेन पूर्वोक्तपक्षेऽपि सिद्धिः ॥

(आध्यात्म्या व्यापारविषयत्वेन दृष्टान्ताद्यानामप्येऽपि व्यापारविषयवृत्तमेतदेव दृष्टान्ताद्यानामुत्पत्त्यन्वयिगुणत्वेन विहितविधानायोगात् कर्ममेदायदयंभावेऽग्निहोत्रयानये समुदायानुवादस्यमेवेत्यादिनिर्णयणम्)

निर्णयपार इति ॥ विधेयेनप्रवर्तनात्पत्त्या तस्याप्यप्रवृत्तकृतत्वात्तत्रैव पाठोपाधिप्रवृत्तकर्मविषयत्वं च परीक्षात्तत्प्रचारात् । कृतस्य तागायोगात् व्यापारानामप्युपेनिषत्वेनहाद्विष्टविषयवृत्तयानि विहितस्य पुनरिषत्वेभवेनाभ्यासात् भेदः । नच विहितस्यापि कर्ममिमांसातिरिक्तं चवद्व्यापारित्वेन पुनरिषातोपपत्तेरित्युच्यते, सत उत्तरास्यापि कलारिषत्वे निमित्तमेतस्य मिश्रणतात्पर्यं इत्यदिशब्धोऽप्यत्र-अपिगुण-येनोपेतोपपन्नकर्मणे यास्यात् पुनरिषातानुपपत्तेर्मेदनाप्युक्त्यात् । अतो दृष्टान्ताद्यानाम् "दृष्टमेव च प्रत्ययतव च" "अग्निहोत्रोपपत्तिरिति" त्यादा इत्यादिवाक्येषु ॥ सत्यप्यम् वात्र गुणादभ्यासात् कर्ममेदः । नप्राग्निहोत्रादिवान्वयगतत्वात्तेषु कर्ममिति, चकच-तरेणिरात्माभावात् नच—एव दृष्टान्ताद्येषु स्वभावात् । "होमेषु वासपेन इत्यम् प्रत्यागतिं भवत्यत्र चकच-तरेणिरात्माभावात् नच—एव दृष्टान्ताद्येषु स्वभावात् देवताया

धन्वयासम्भवेनावश्यं गुणविशिष्टकर्मविधापकत्वात् । अतश्चरूपाभावाद्देहकर्मणामाभावाच्चिहोत्रात्ये आधारवाक्ये वा न कर्मोन्तरम्, अपि तु तेषामेव समुदायसिद्धयर्थमुत्पादयत्ययोजनच सर्वेषामेवाग्निहोत्रसङ्गत्वेन फलसम्पन्धि-दि, इतरथा अग्निहोत्रत्वहोमसंय तदापत्तिः । आधारवाक्ये

अग्निहोत्रः कथं रूपवत्त्वं इति—वाक्यम्, एकफलतापधाना मेयामेकप्रयोगविधिपरिग्रहेण साक्षात्पक्षस्तत्तदनुष्ठानोपपत्तेर्होमान्तरैवप्यपेक्षितायां इत्येदेवतादीनां प्रवृत्तेनोपपत्त्युपपत्त्या तत्त्वभावात् । अग्निरुको वै तत्रापतिर्निर्दिष्टइत्येकैवाप्यमिनिसामान्यवचनाभावा यथापेक्षितइत्येदेवतोपपत्तये । महिरूपवत्तादान विषयवत्तादान प्रति कारणम्, अथोपमानाभिधायान्नानार्गव योग्यताया ज्ञानाभावेऽपि भुक्त्याम्नाद आन्वयो-यस्यानुमविवत्वात् तद्वानस्य कारणतामुपपत्तेः । अतोऽरूपवत्ताभिधायानामनाग्रेण विषयत्वात्पत्तेरुक्तारूपावयमानेनापि येतत्कर्मव्यतिरिक्तवर्गिदेवताजनकत्वे तदपेक्षयां पूर्वा-कृतीत्या तदुपपत्तिः । अग्निहोत्रवाक्ये तु यद्यपि अग्निप्रभापतिभ्यां तत्त्वमवति तद्यपि समुदायानुवादत्वेनाप्युपपत्ता-वृत्तप्रवृत्तादवकर्मोन्तराग्राहकत्वात्पत्तिरिति भावः ॥

(अग्निहोत्रवाक्ये समुदायानुवादप्रयोजनम्)

एवञ्च दृष्टान्ताद्याविहितहोमानां दृष्टान्तवृत्तकृतीर्देवतापतिरुक्तार्थं तदप्ययोजयेन प्रचयव यावत्समुदायस्यैव भावनासमुदायस्यापि तात्पर्यं चप्राग्निहोत्रवाक्ये जुहुषादिति समुदायानुवादः तदा आग्निहोत्रपक्षस्य वैश्वदेवपक्षस्य समुदायानुवादवैश्वयिन्या अग्निहोत्रस्यानेमिदेवतलोहोमनाप्रवृत्त्योपपत्तेः कर्ममिति तत्त्वच-पोषयतिह समुदायानुवादप्रयोजनमाह—तत्प्रयोजनमिति ॥ एवमूपाधिराकथयन्पू-र्वकारिगुणैरेव इत्येदवाक्येऽप्युपपत्तेः उपायान्तरैरेव कर्मपरिच्छेदमेव तत्तद्विहितव्यापारानां कृद्गतीराज्यइत्येवमाभावात्पत्तित्यस्य समुदायानुवादप्रयोजन वक्तव्यमिति 'इह' 'ऊर्ध्वे' 'अधर' इत्यप्यम्भाषयतीति । मध्यमिभाषाया-र-वर्जिजिहोत्रपक्षम् । तद्वैश्वयापारयतीत्यत्र मध्यमिभाषावि-मध्यमिभाषायाणां मध्यमवर्गिषत्वेदेवताकारेण तादृ प्रयोगभयवगतार्थवर्णविद्वद्वाह-द-वताकारविद्वत्कथाव-रूपतादिभिर्मन्त्रैर्देवताकारेण योग्यवर्जिजिहोत्र वा प्रयो-जनं कर्तव्यमे इत्यन्वित्यस्य ॥

(अग्निहोत्रवाक्यस्य तापेक्यार्थे पञ्चमविधिप्रका-त-नकाट्टकपानादिगौरवपरिहाराय च दत्ता जुहोतीत्यादिना प्राप्ताप्राप्तविषयेन गुणमात्रवि-षयत्वेनाग्निहोत्रवाक्यस्य एव दोमविधि-रिति सिद्धान्तोपपादनम्)

अग्निहोत्रनिर्वाण एव कर्ममिति, आ यथा वैश्वयापते,

चोऽपत्तिवारये कालश्रवणमपि विद्वद्वाक्याधिकारावश्यक्य
त्रिपदसङ्कोचार्थमेवेति समुदायसिद्ध्यर्थं समुदायिनामनु
वादकावेवैतौ न कर्मन्तरविधि — इति सिद्धम् ॥ ३ ॥
इति तृतीयं पौर्णमास्यधिकरणम् ॥

(४ अधिकरणम् ।)

नीकवत्यादिवदेवापूर्वद्वारेणैवक्षणवार्तिः येन फलदाहिल्योपपत्ते ।
अत एव "तमे दशपूर्णमासाभ्यामि"तिवचनेन दैशिकप्र
योगविधिपक्षे क्षण दैशिकसाहिल्यावयवेऽप्येकस्मिन्नेव समे
देशे तिष्ठतु पौर्णमासीतु अनावास्यात्तु चैकैकप्रधानस्याप्य-वा
धानादिप्राज्ञतर्पणान्तराहविशिष्टस्य प्रयोगेऽपि न क्षति ।
ब्रह्मेकस्यामेव पौर्णमास्याममावास्यायां या प्रधाकस्याप्रयोगश्च
युज्यते । इयहालीनप्रातः कालीनस्वयोर्यवनान्तरप्राप्तयोर्वा-
धापत्ते । अतः प्रत्येक प्रयोगव्यावृत्तये त्रिकस्य त्रिकस्यैकप्र
योगतातिष्यधमेतद्वाच्यद्वयमिति न वैयर्थ्यम् ॥

(आग्नेयाहुत्वापत्तिवाक्य एव कालश्रवणेऽपि
य इष्टमिति वाक्यवेलेक्षणव्याज पृथक्प्रयोग
इति निरूपणम्)

अत एव उत्पत्तिरान्ये कालश्रवणेऽपि यावत्तदन्वयाहु
रोधेन प्रयोगविधिकल्पनम्, ततः पूर्वमेव प्रवृत्तवृत्त्यर्थमेव
प्रयोगविधानात् तत्रापि प्रयोगविधिकल्पनमिति " य इष्टे "
तिवाक्यवत् प्राप्तप्रयोगानुवादेनैव काष्ठप्राप्तविधानेन न वि
कृतीष्टीनामिदं पृथक्प्रयोगसङ्काशः । " य इष्टे "त्यनु
वृत्तवृत्तमभिव्याहारेण विकृतिप्रयोगानुवादेन कालमात्रवि
धानेन प्रत्येकप्रयोगकल्पनान्यनुज्ञानात् सत्तद्विलक्षणफल
साधनानां काननैयस्यासम्भवेनैव प्रयोगविधिविधानानुपपत्ते
प्राप्तवाच्यतायेनाविशिष्टसाहिल्यानां मित्रप्रयोगतैव । प्रक
तेषु प्राप्तानामपि प्रधानानां प्रयोगविपक्षत्वेन विधेयत्वात्
ततःकालविशिष्टप्रयोगविपक्षत्वेन विधेयवाच्यतासाहिल्यस्य
तद्वत्साहिल्यस्य च विशिष्टतत्वात् शुभ प्रयोगोद इत्यर्थः ॥

(उरपत्तिवाक्ये कालश्रवण अधिकारादिवा
क्यगतयजिसङ्कोचार्थमिति निरूपणम्)

किमर्थं तर्ह्युत्पत्तिवाक्य कालश्रवणमिल्याहङ्गा परिहरति
— एवं चेति ॥ समुदायसिद्ध्यर्थमिति ॥

(विद्वद्वाक्यप्रामाण्योपपादनम्)

अनेन न सर्वस्याप्तुनादकत्वे अनभिगतार्थवन्त्वस्य
ह्यप्रामाण्यापत्तिः द्रष्टव्यास्तु वादकत्वेऽपि अनभिगतस्य
दायबोधकत्वेन प्रामाण्योपपत्तः परिहृता इति ॥

(पूर्वोत्तरकटपयो प्रयोजननिरूपणम्)

सिद्धमिति । एवम् "अतुर्दश पौर्णमास्याहुत्वायो ह
य ते प्रयोदशमावास्याभ्यामि"ति आह्वनीयगतपट्टाराहुति
परिगणनपरिद्वन्द्वमनुपपत्ते । अन्वया प्रथमे पक्षे चै

पौर्णमासीवत् ॥

उत्तरे "जामि वा एतवक्षस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशौ
उपश्रुत्वानमन्तरा यजति सिन्धुत्पाशु यष्टयोऽन्नामिन्नाय
प्रजापतिरुपाशु यष्टयोऽन्नामिन्नायासीपोमानुपाशु यष्टवा-
जामित्वाये"ति श्रुते अन्तरावाक्ये पूर्ववदेव न कर्मन्तर-

णमासा पञ्चदशत्यस्यामावास्यायां चतुर्दशत्यस्य आपत्ते द्वि
तीयपक्षेचोभयत्र द्वादशत्वापत्तेरुद्भूतमिति, ममसु पक्ष प्र-
याया द्वावाज्यभागी स्थिरकृत प्रयोऽन्याजा पौर्णमासा
प्रधानप्रयमिति चतुर्दशत्वमावास्यायां पक्षः सान्नाययो स-
प्रतिपन्नदेवत्वत्वेन सहानुप्रभाव प्रयोदशत्व चोपपन्नः सवतीति
प्रयोजन पूर्वोत्तरपक्षप्रतिपादनेनैव स्पष्टीकृतम् ॥

॥ इति तृतीयं पौर्णमास्यधिकरणम् ॥

(एतवाधिकरणप्रत्यक्ष पूर्वाधिकरणेनापवा-
दसङ्ख्यासुपादानम्)

इत परमधिकरणप्रत्यक्ष समुदायानुवादापवाधानेन बाध्या-
स्य निरूपणात् पूर्वपक्षे कर्ममेदाह सिद्धान्ते न कर्मैक्यात्
प्रकृतसङ्गति स्पष्टत्वादनभिधान विपन्नप्रदर्शनपूर्वक पूर्वपक्ष-
माह—जामिमेवेति ॥ दशमे जामिकरणमिति सूत्र भाष्य-
कारेण जामिता सादश्यमिति व्याख्यानकरणत्वात् सौन्दर्यवा-
चिनोऽपि जामिशब्दस्य सादश्ये लक्ष्यमिति व्याख्यानवाच्यकेन
यक्षस्य जामिसदृशमालक्ष्यमिदं क्रियते यदन्वञ्चौ अन्य-
वेतौ पुरोडाशावाभियासीपोमासी कियेते । अतस्तत्परिहा-
राय अन्तरा यातात्तर कर्तव्यमित्यर्थः । विष्णवादिवाक्यैर्दा-
यविधानुपाशुवाचनयापत्त्या पौर्णमासा योऽन्नाहुत्वापत्तः पूर्वा-
कश्चिद्वर्षावधिषेण पूर्वपक्षोत्थानात् उपाशुवाचनित्यादा वैशे-
यिकवाऽनन्तरसङ्ख्या प्राप्स्योपपत्ति सूचयितुं सदैवेत्युक्तम् ॥

(अन्तरावाक्ये पूर्वपक्षः)

अन्तरावाक्यं तद्वेदो सम्मिथःवात् "स्वाभ्यायोऽध्वे-
तव्य इत्यादौ सत्यप्रत्ययसामान्य विधापकत्वदर्शनाद्यत्र इव
देवतादियावपरिचायक रूप तत्रैव भूयस्त्वेषोऽस्यभ्युत्थीति
व्याचन यापमिथित्वप्रतीतिरन्तरावाक्यं तदभावे न याग
मिधि, अभितु तन्वयुक्तवाक्यत्वेनेत्यस्यमेल्य पूर्वपक्षमुपपाद-
यति—पूर्ववदेवेति ॥ नच—जामितोपक्रमेण तदपना-
यकक्रमसुलक्षणोपात्तजामितोपसङ्गारेणैकविपयत्वैकवा-
क्यताया जातविधाध्व इवेद प्रतातल्लव्ययुक्तवाक्यानां या
गप्रविधायकत्वे वाग्यभेदापत्त्या तद्भग्नपत्तिरिति—चा-
च्यम्, अनामित्यस्य अत्यन्तमुपसङ्गारेण तदपुरोधादुपक्रम
स्यापि अत्यन्तमुपसङ्गागते भिन्नास्यावसीय दुक्तत्वात्,
अन्यथा जातेऽतिवत् यष्टदेवान् वदपत्तौ प्रत्यत्र तदुप-
पत्ते । अतो यद्यपि सत्यप्रत्ययेन सिध्यदीमा प्राधाया प्रती-

समुदायविकल्पाभ्यां स्पष्टम् ॥ ५ ॥ इति पंचममाधारा-
मिहोनाधिकरणम् ॥

(६ अधिकरणम् ।)

द्रव्यसंयोगात् ॥

“अग्नीषोमीयं यजुमाहमेते”ति श्रुतम् । तथा “सोमेन
यजेते”ति चातत्राऽऽद्यविधिप्रकारास्तासंभवात् पूर्ववत् कर्मवि-
धिवत्, अपितु समुदायानुवादावमेव ; कर्ममाक्षिप्तुं पत्नी
“हृदयस्याग्नेऽवयति अयं विह्वाता” इत्यादिभिः उत्पत्तिदिष्ट-

(पूर्वाधिकरणेन प्रत्युदाहरणसङ्कितनिरूपणम्)

द्वयादिन्यत्रैरमिहोनावाक्यविहितकर्मालुचयेन युज्यमान-
विधानस्य कर्तुं शक्यत्वेन प्रकृतकर्मभावात् समुदायानुवाद-
त्वासंभवेऽपीह यजुसोमवाक्यविहितवाणीयद्रव्योद्देशेन हृदया-
दिविषयकाद्यानादिविधिभिरवधानादिसंस्कारमित्यनुपपत्तेः
कर्मसिद्धान्त्यभावात् प्रकृतकर्मसंस्कारे यवतु समुदायानुवादाव-
मित्येवं पूर्वपक्षोक्त्यानेन प्रत्युदाहरणसंगतिं सूचयन्नुदाहरण-
माह—अग्नीषोमीयमिति ॥

(पूर्वाधिकरणे आधारवाक्यस्येवात्र सोमवा-
क्यस्य प्राथम्यसङ्काप्यतिहारान्यां यजुमा-
क्यप्राथम्ये निमित्तोपपादनम्)

पूर्वसूत्रे आधारामिहोत्रयोः अज्ञाद्विभागाभावेनाभ्याहितं
पूर्वं निषत्तरीत्यभाविपयावाह्य अल्पावृत्तरवेनापारशब्दस्य
पूर्वनिषात्तेऽपीह पञ्चाशब्दस्य ध्वन्तत्वेऽपि “लक्षणहेत्वाः कि-
ञ्चाद्याः” इत्यत्र ध्वन्तस्य परनिषातेन ध्वन्तत्वस्य नियामक-
त्वाद्यभावेन सोमस्य प्राधान्यादभ्याहितत्वेन सूत्रे पूर्वनिषात-
प्राज्ञादपि न्यायेनोपपादके काले ऋषी पूर्वापक्षस्य छिद्यत्वेन
न्यायम्युत्पादनादरविपमत्वेनाभ्याहितत्वमभिप्रेक्ष्य पञ्चाशब्दस्य
प्रथमप्रहणात् तदभिप्रायेण स्वयमपि सोमवाक्यात् प्राक् प-
ञ्चाशक्यमुदाहृतम् ॥

(अग्नीषोमीयवाक्ये प्रथमविधिप्रकारासंभवात्
हृदयादीनामुत्पत्तिदिष्टगुणवाक्ये चान्यथेव
यजुयाग्ये कथमप्युपयोगः)

अभिहोत्रवाक्ये शुद्धपाल्यविधानरूपाय प्रकारस्य समवे-
ऽपीह द्रव्यदेवतोपादानेन निश्चितविधेयसिद्धान्त्येवाश्रयणात्त-
त्त्वात्मेन कर्मविधित्वानुपपत्तेः समुदायानुवादत्वेनेति पूर्वपक्ष-
माह—तत्रेति ॥ यद्यप्यग्नीषोमीयवाक्ये द्रव्यदेवतासम्बन्धा-
दमेववाक्य इव लक्षणया यागमिहोनामुपपद्यते, तथापि त-
न्मोक्षतिपिष्टस्य पत्नीसदादेवेन नाशपत्तेः श्रुतयामसाधन-
तावत्पत्त्या हृदयादिवाक्येऽपि यद्व्योद्देशेनानुसृत्यसंस्काराभि-
धिसम्भवः । द्वितीयानिर्दिष्टानां हृदयादीनामेव संस्कार्यत्वप्र-
तीत्येव । ननु हृदयादीनां भूतमध्युपयोगरहितानां तद्विधि-
सम्भवः । पञ्चवृद्धत्वेन सङ्गान्मिहोत्रयोगवत्पञ्चाशुपपत्तेः ।

यजुयाग्ये वाग्ये हृदयादीनां साधनत्वानुपपत्तेर्न तदुद्देशेनाव-
धानात्पत्तिसंस्कारविधिः । अतो विहितानां हृदयाद्ययजुसानां
पञ्चप्रभवद्रव्यवृत्त्यवधानात्पत्तिसंस्कारात्पञ्चाशुपपत्तिर-
क्यावगतैः सामाख्यवदेष हृदयादीनां सागसाधनत्वस्य प-
त्तीकृत्यनुमानाद्यावद्दृष्ट्यादियागा एव विधीयन्ते तांश्च
लक्षणया आहमिति । अनुवागीषोमीयं देवता विधीयते ।
पञ्चपदं हृदयादीनां छागप्रकृतिकत्वस्य मन्त्रवर्णप्राप्तत्वात्-
लक्षणया हृदयादिपरम् ।

उपयोगकल्पनेऽपि वाऽतिदेवादेव तदप्राप्तेः पुनर्विधिवैय-
भ्यासः । अतो हृदयाद्युद्देशेन विहितानामवधानानां संस्कारत्वा-
द्यासाधनत्वानुमानेन तत्र कर्मप्रतीतिरित्यादिप्रेक्ष्य पूर्वपक्ष-
मुपपादयति—अथ हीति पूर्तीकृत्यनुमानादिति ।

(पूर्तीकयाक्ये सोमाभिपयस्येवात्र सामाध्याय-
दानप्रत्यभिज्ञानाद्यागकल्पनोपपत्तिः)

यथा पूर्तीकानिमित्तगुणादिति पूर्तीकसंस्कारानिपचयिषेः
वाकसाधनत्वं त्रिनाऽनुपपद्यमानत्वेन पूर्तीकानां सागसाधन-
त्वानुमानं, नहिद्विहारीत्यर्थः । यद्यपि पूर्तीकेषु सोमाभिपय-
स्यैव प्रत्यभिज्ञापमानस्य पूर्तीकसंस्कारित्वेन विधानात्तस्य च
वाणीयद्रव्यसंस्कारकत्वदर्शनात् पूर्तीकानां यागोभवात्तुमाने-
ऽपीह सामान्यावदानस्यैव याणीयद्रव्यसंस्कारकत्वेन ह्यस्त-
त्वात्प्रत्यभिज्ञायमानत्वेन हृदयाद्युद्देशेन विधानाद्योगात् तेषां
वायोभवात्तुमानं मुक्तम् ; तथाप्यत्र प्रकरणान्तरन्यायेनाव-
धानान्तरस्यैव विधानात्तस्यैव प्राणिद्रव्यकावदानत्वसामान्यात्
सामान्यावदानप्रकृतित्वावगतेरतिदेशेन याणीयद्रव्यरूपित्व-
स्यापि प्राप्तेः प्रत्यवदानमवदेयद्रव्याणां सागसाधनत्वसंस्कारनया
वागमेवोद्भवमन्य इत्येवमुपपादयितुं पञ्चप्रभवेत्याहुम् ।
अस्मिन् पक्षे समुदायानुवादसंगतीषोमीयवाक्यगततद्विज्ञा-
नवैयमित्यनुवादाद्योद्देशेन देवताविधिर्देति भावः ॥

(पञ्चपदस्य लक्षणया हृदयपरत्वोपपत्ताः)

अनु—एवमग्नीषोमदेवतायाः पञ्चप्रकृतित्वस्य विधाने
वाक्यभेदस्य देवतातद्विषयस्य पञ्चपदस्यावधानाधिपत्यानुप-
पत्तेश्च प्रसक्तिरित्यत आह—पञ्चपदं वेति ॥ छागस्य
हमेव इति मन्त्रवर्णस्य हृदयारियतात्त्वत्वात् तत एव पञ्चप्र-
कृतित्वप्राप्तेर्लक्षणया हृदयादिपदस्यानुवादादेवतामात्रविधानेन
तदप्रसक्तिः । एवं च पञ्चवाक्ये विहितविध्यभावात् साधनम-
पीत्यर्थः ॥

(अग्नीषोमीयवाक्यस्य पञ्चपदलक्षितहृदयादी-
नां देवतासंन्वधोचनद्वारा कल्पितताद्यथा-
गपरत्वमिति पश्चान्नरोपपादनेन पूर्वपक्षो-
पसंहारः)

याणीयद्रव्यरूपित्वस्य सामान्यावदानाग्नत्वादतिदेशेन

विकल्पेन तत्तदेवताकल्पक्योपपत्तेः । तस्य च “तावमूता”-
मित्यनेन फलसंबन्धात्फलसंबन्धः ॥

नच—उत्पत्तिदिष्टकालसंबन्धानामेवाग्रेयादीनां इत्यु-
पस्थितत्वेन फलसंबन्धापत्तेरप्यदिष्टकालसंबन्धस्योपांशु-
याजस्य फलसंबन्धानापत्तिः, अन्यथा पुनोदाभान्तरालसंब-
न्धान्यानुपपत्त्यैव पीणमाद्यादिकालाभेनोपांशुयाजस्य फ-
लसंबन्धापत्तौ तावमूतामित्यस्यापि तत्फलवानुपपत्ते-

तमित्यर्थः विकल्पेनापीति ॥ एतावत्त्वात् देवतानयस्य
यिकल्पः । एवं च मास्त्रयमिकल्पेन तदेव जायंवात्सम्यं तदेव ता-
वैश्वकल्पनया विधिप्रतिपक्षोक्तौ युक्तः । अयं वादत्वेनापि
तदुपपत्तेः । न च जामितादेशावनेवनायैवेनान्तरालकालेऽ-
नुष्ठानस्य फलवत्त्वादेव तदेवन्तरालकालविधिष्वेवार्थम् ; तदा-
क्षितान्तरालकालविहितः पूर्वग्रहत्वा अभ्युदयशिरस्कत्वापं
तद्विध्युपपत्त्यान्तरालकालेऽपानुष्ठानविधिप्रयोगमात्रनाविधानो-
पपत्तेः । अपरि उपांशुयाजशब्दस्य न औपचित्यम्, इत्वा-
पत्तेः ; तथापि “छन्दसि दृष्टानुविधिषि”ति सूत्रात् कथंचित्
कृताभावं कृत्वा प्रतीदमानमवधार्यत्वाग्नेनातिरेकसाक्षिक-
रूपेण प्रमाणमात्रात् प्रोक्षणीशब्दव्योमिकमिति न दोष
इत्यर्थः ॥

(तावमूतामित्यस्य द्रव्यदैवतयागानां प्राप्तत्वा-
त्तद्विधानासंभवेन विधिसंरूपस्यापि य इत्ये-
तत्तत्कालसंबन्धमात्रपरत्वम्, तस्य फल-
संबन्धः फलमित्यादिकरणम्)

तस्य चेति ॥ अन्तरायावयविहितयागस्येत्यर्थः । इदं च
वचनं पुनरुक्तसंस्मरणैवाद्गुणमपि सिद्धवदनुपादाव्युपाधुप-
पत्त्या विधिकल्पनेऽपि न सावधान्यस्य विधावयवम् ; अन्त-
रायावयवैव प्राप्तत्वात् । नापि माध्वोक्तरीत्याऽग्नीषोमदेव-
ताविभागकम् ; उभयोः कल्पत्वविद्योये याज्यामन्त्रवर्णदेव
प्राप्तेः । अत एव प्राप्तत्वाभावात्स्यापि ; अतोऽप्राप्तवैर्णमा-
सीकात्मविभागकम् । अतश्च भागेकत्वपक्षे यागानुवादेन का-
लविधानादतिरोपणस्य अग्नीषोमदेवतात्वस्यानुपादावयवतत्वेना-
निवक्षितत्वात् तदुपदेवत्वस्यापि फलसंबन्धसिद्धिः । नष्टेन
काले कर्मण उपादेयात्वेन प्राप्तत्वापि प्रयोगविषयत्वेन वि-
धानात् तद्विरोपणमेवैवाग्रसंक्षिप्तं, उत्पत्तिवत्त्वं एवान्त-
रालकालवयवैवेनेति तत्तत् प्रयोगस्यापि प्राप्तत्वेन तद्विषयत्वेन
निधानानुपपत्तेः । अतो य इत्येतत्कालसंबन्धमात्रकरणा-
दर्थपूर्णमात्रनामकत्वमित्या तस्मिन्निर्देशः ॥

(तावमूतामित्यस्यार्थवादस्यापि विद्येकवाक्य-
तया तद्विधिप्रतिपक्षिना पौर्णमासीकालोपांशु-
त्वान्तरालविशिष्टयागमात्रनामोपकत्वात्,
स्वतन्त्रविधित्वाभावस्य विधिरसायनेप्यु-
भां २२

रिति—जायमू ; तावमूतामित्येतदनन्तरमेवोपांशुयाजस-
न्तरा यजतीति पठितमिति वार्तिकदशनादस्यापि का-
लस्योत्पत्तिवाक्येनैव विधेयतया मित्रवाक्यत्वाभावेन तु-
त्पवत्त्वत्फलसंबन्धोपपत्तेः । अतो नायं समुदायानुवादः
इति सिद्धम् । प्रयोगं स्पष्टम् ॥ ४ ॥ इति चतुर्थमुपां-
शुयाजाधिकरणम् ॥

पपादितत्वात् उत्पत्तिविशिष्टपौर्णमासीका-
लकल्पेनोपांशुयाजफलसंबन्धसिद्धिः,
अत एव शिरो वा एतद्वत्त्वस्येवाग्रे-
यादिप्रायशोक्तोपपत्तये इत्यादि
निरूपणम्)

नयेति ॥ नच पौर्णमासीकालविधिवैश्वर्त्यपत्त्यैव विष्-
मितकालस्याप्युपांशुयाजस्य फलसंबन्धोपपत्तिः ; अन्तराल-
कालस्य पौर्णमास्यामिवाभावात्स्यायामपि सत्येन तत्रापि तद-
नुष्ठानस्यादृष्टवर्त्तनेन सत्ताप्यं कत्वात् । अतः कथं फलसंबन्ध-
प्रयोजनत्वमित्यागमार्थः । वार्तिकदशनादिति । अपि-
च जामि वा एतदित्येतद्वि “आभ्यसेन नावृणोषी पौर्णमा-
स्या यजन्ति”ति प्रकृत्याज्ञानात् पौर्णमास्यामेव विदधातीति
गम्यत इति दशमान्याधिरूपवार्तिकदशनात् अस्य स्वत-
न्त्रविशुभायकत्वकल्पने प्रयोजनमात्रत्वात् उपांशुयाजमन्त्रदेवि-
विष्येकवाक्यतया पौर्णमासीकालोपांशुत्पत्त्यान्तरालकालविशि-
ष्टयागभावनाविधिप्रतीतिरुत्पत्तिप्रकारकत्वेनाऽनेयादिबदेव
फलसंबन्धोपपत्तिरस्यत्वात्स्यायामपि तस्मिन्निर्देशः । उ-
त्पत्तिवाक्येनैव विधेयत्वादिवाप्युक्तत्वाच्च—या पौर्णमा-
सीवाक्यस्य स्वतन्त्रविधित्वाभावे सति पौर्णमासीवाक्येऽपूर्ववि-
धित्वमन्त्रीकृत्यापूर्वविधिलक्षणव्याप्तिरुपपादिता विधिरसायने,
सा निरस्तेति सूचितम् । स्यमपि विधिरसायने तथैव फल-
संबन्धोपपत्तये दमिन्तत्वेन पूर्वापरविरोधाच्च । अस्मिन् पक्षे
अग्नीषोमीयांशेपि नियमविधित्वसंभवेऽपि “विष्णुस्त्राणु म-
ह्यः” इत्यादिप्रायकत्वादेव तस्मिन्निर्देशानुवादार्थः, तयोराशु-
पदेनैव उपांशुत्वविध्युपपत्तेर्नोपांशुपदस्य शुभविधित्वम्, अ-
पि तु लघ्युपपत्तेः तादृश्यव्याप्येन वा नामपेयमित्यपि श्रव्यम् ।
एवं “शिरो वा एतद्वत्त्वस्य किञ्च ये यदेवेयो इदमनुपांशु-
याजः प्रादावशीरोमीय” इत्यर्थवाद उपांशुवाक्यान्तरालच्छेदेन प्र-
धानप्रायशोक्तोपपत्तयो सवर्तित्वमिष्येव समुदायानुवादवनि-
राममुपहरति—अतो नायमिति ॥

(पूर्वोत्तरपक्षप्रयोऽनम्)

स्पष्टमिति ॥ एवंपक्षे श्रवणां प्राधान्यादनुष्ठानम्, सि-
द्धान्तेति कस्येन देवताविकल्पेनेति स्पष्टमित्यर्थः ॥

॥ इति चतुर्थमुपांशुयाजाधिकरणम् ॥

समुदायानुवादप्रयोजनं तु कोस्तुभे द्रष्टव्यम् । नच दध्वादि-
होमेषु देवतायभावः । समुदायानुवादत्वेनैकप्रयोगविधि-
परिग्रहावगतेः सकृदनुवादेनाप्यदिहोमाद्भूतदेवतायाः
प्रसङ्गेन दध्वादिहोमोपकारकत्वोपपत्तेरिति प्राप्ते—

सर्वत्र गुणमात्रविधानेन तृतीयविधिप्रकारोपपत्तौ पञ्चम-
विधिप्रकाराद्विधानस्यान्याय्यत्वाच्च दध्वादिवाक्येषु विधि-
ष्टकर्मविधानम् । नच गुणे विध्यन्वयानुपपत्तिः । होमकर्म-
कगुणकरणकभावनायामेव विध्यन्वयेऽपि प्राप्तप्राप्तविवेकेन
विधिकलस्याज्ञातज्ञापनरूपस्य भावनायाः स्वरूपेण प्राप्तव-

नच—समुदायानुवादकरत्वेनार्थवतीति—वाक्यम् । दध्वा-
दिवाक्येषु अनेकेषु विगिष्टविध्याभरणे पञ्चमविधिप्रकारोप-
पत्तेरनैकदृष्टकल्पनादाय कर्मविध्ययोगेन समुदायानुवादादर्थभा-
वित्वमिष्येति सिद्धान्तमाह—सर्वत्रेति ॥ यद्यपि गुणस्य
साक्षात् परंपरया वा विध्यन्वयः । तथापि गुणस्य कारकतया
भावनायां प्रकारत्वेनान्वयसात् प्रथमतस्तद्वशात्पुनर्विधिप्रकार-
त्वापत्तिश्चभावमाविषाद्यकस्यापि विधेः प्राप्ताप्राप्तविवेकेन फ-
लतो गुणविपर्ययात् प्राप्ताया अपि चात्वर्यावच्छिन्नभावनायाः
गुणविशिष्टत्वेन पुनर्विधानेऽपि विशेषांशोऽज्ञातज्ञापनकलमा-
येऽपि विशेषणान्ते सारकत्वेन विधिसार्यत्वोपपत्तेः समवायेव
तृतीयविधिप्रकारेण गुणान्तेऽपि विधिरित्यभिप्रेत्याह—होम-
कर्मकेति ॥ उत्पत्तिवाक्ये कर्मणः करणत्वेनान्वयेऽपि गुण-
मिषौ तस्य प्राप्ताप्राप्तदृष्टकल्पनायां भावनायामपेक्षितत्वान्मव-
र्षकत्वान्नाय कर्मत्वेनैवावयवमभिप्रेत्य होमकर्मकेतुकाद् ॥

(पद्धिप्रकाराश्रयणस्य सर्वत्र विशिष्टवि-
धावपि न विरोधः धार्तिकाविरोधश्च)

ननु सर्वत्रैव विशिष्टभावनाविधानेन विधेदेवरूपत्वे सति
पद्धिप्रत्ययसिद्धिकरणे कर्म प्रतिपादितमित्यत आह—अत-
एवेति । तेषां चेति ॥ अनेकविशेषणविधिकल्पनाकृतगौर-
वतदभाषकतलाघवाभावात्प्रत्ययं पूर्वपूर्वसोत्तरोत्तरस्य च दीर्घ-
त्वमुक्तम् । चेत् प्रातिपदिकार्थधात्वर्थयोः परस्परान्वयेन भाव-
नानिरूप्येज्यैवाशौ विधिप्रकारानुपपादयन्ति, तेषां विरसद्य बा-
तिरकृता कृतं, नवस्यदुपपादितरीत्यौपपत्तिप्रकारलेख्यम् ॥

(चिद्विद्वाक्येन विहितेऽपि कर्मणि आश्रयवा-
क्येन विशिष्टविधिशङ्कातत्रिरासौ प्रा-
सङ्गिकौ)

यद्यपि ज्ञानया रीत्या चिद्विद्वाक्यमिदं भावनायाः प्रा-
प्ताया अप्याश्रयादिवाक्ये द्रव्यदेवताविशिष्टत्वेन पुनर्विधानं
सम्भवति ; तथापि भावनायामनेकगुणव्यतिशतसमवेऽपि श्रुत-
विधेर्वैधगुणविपर्ययसौचित्ये आहूतप्रसङ्गाद्वाक्येनाह त-
स्मादिति । यद्यपि अतविधेः शब्दयोध्यायस्य विशिष्टरूपेण-
मयाप्राप्तः ; तथापि तत्र तात्पर्यमपि मूलाधर्मभेदेन गौरव-

या गुणमात्रविधिरूपत्वोपपत्तेः । अतएव सर्वत्र प्रातीतिके
विशिष्टभावनाविधानेऽपि फलमादायैव पद्धिप्रकारास्तेषां
चोचरोत्तरस्य दीर्घत्वपूर्वमुक्तम् । अतश्च प्राप्ताप्राप्तवादेन समु-
दायानुवादत्वासंभवादाश्रयविधिविधया कर्मविधी एवाधारा-
भिहोत्रवाक्ये । नच रूपज्ञानामानाकर्मविध्यनुपपत्तिः ; त-
स्यानुष्ठानं प्रति कारणत्वेऽपि शाब्दयोधं प्रत्यकारणत्वात् ।
अतश्च विज्ञानीयहोमत्वावच्छिन्नस्य विधानेऽवगते चाक्यन्त-
रेण रूपछायेऽपि च काचित्कतिः । प्रयोजनं दध्वादिद्रव्य-

लक्षणो वाक्यभेदोऽस्त्येव । अत एवोक्तं वार्तिके—विधित्वे
भावनास्येऽपि तादर्थ्यं प्रविभज्यते । मिशेषणकले चास्मिन्
वाक्यभेदो भविष्यति इति । प्रकृते त्वेकदध्वादिगुणमिषयत्वात्
तत्रैवैव इत्याशयः ॥

(दध्वादिवाक्येषु केवलगुणविधित्वेऽपि यद्-
अयेचेतिवाक्ययोरेकैकगुणविधाने चाक्यभे-
दात् अस्तेयवाक्य इव अनुर्णौ कर्मणां विधा-
नास्यावश्यकत्वेनाभिहोत्रवाक्यतदनुपा-
द्व्यशङ्कापरिहारी)

ननु—दध्वादिवाक्येषु तृतीयविधिप्रकाराश्रयणेन कर्मवि-
धीनामभावाद समुदायानुवादत्वात्संभवेऽपि “यद्यप्येचेति
वाक्ययोः । प्राक्तकर्मोनुवादेनावेकगुणविध्यसंभवे कर्मान्तरवि-
धामस्यावश्यकत्वे उत्पत्तिवाक्यविशिष्टदेवतासमुपपादुरोपेनाश्र-
यभेदेकस्मिन् वाक्ये कर्मद्वयविधयवगतधनुर्णौ कर्मणा “अ-
भिहोत्रं छुहोमि”ति समुदायानुवादो भविष्यति—इति चेत्
—न ; तत्रापि मन्त्रवर्गेत एवाश्रयादिप्राप्तेस्तत्समुचितप्रजाप-
तिमात्रविधानेन वाक्यभेदाप्रसक्तैस्तत्प्रत्ययाधिकरणे उक्तत्वेन
कर्मान्तरविध्यप्रसक्त्या तृतीयविधिप्रकारोपपत्तेरित्यभिप्रेत्य
समुदायानुवादत्वात्तस्मात्समुपसंहारमिहोत्रादिवाक्य एव कर्म-
विधियुपपादयति—अतश्चेति ॥

(अग्निहोत्राश्रयाक्ययोः पूर्वोत्तरपक्षप्रयोजन-
निरूपणम्)

दध्वादिद्रव्यसमुच्चयेति ॥ अग्निहोत्रवाक्ये समुदा-
यानुवादपूर्वपक्षे दध्वादिद्रव्यस्यापि सामान्यवत्तदोपादाय
सप्रतिपन्नदेवताकत्वात् सकृदोम इति दध्वादिसमुच्चयः । सि-
द्धान्त एवस्मिन्नाविहोत्रवर्गेण तेषां विकल्प इत्यर्थः । एत-
च्चाश्रयवाक्येऽपि पूर्वोत्तरपक्षप्रयोजनस्यायुक्तलक्षणम् । तत्र
पूर्वपक्षे ऊर्ध्वत्वादीनां मध्ये यस्यैव देवादन्तर्गतदोषैर्वैध-
मिन्वेग्यत्वात्त्वच्छिन्नस्याभिपत्तेः पुनस्तत्कर्मणि आहूतिः । सि-
द्धान्ते तु कर्मोपादायवाक्य गुणानुवरोपेन प्रभाताहोत्रस्याप्यव-
भादिति ; मिन्नु गुणोपनिमित्तप्राप्यधित्वात्प्रतिपत्तिः शेषयम् ॥

॥ इति पंचममाध्यायान्निहोत्राधिकरणम् ॥

देवताविशिष्टग्रहणस्यैव तद्वितोपाचक्षुष्योद्देशेन विधि । स-
भवति च देवतावस्य निरूपकतामन्वेष्टेन ग्रहणवैशिष्ट्या-
योगेऽपि ग्रहणकालीनोच्चारणकर्मभूतवृत्तितत्त्वसम्बन्धेन ग्रह-
णे वैशिष्ट्यम् । अतश्च देवतायाः प्रहणाद्भूताया अपि या-

स्यात्, सति वसिन् प्रत्यक्षविधौ ग्रहणाद्वत्प्रतीतेः याग ए-
वोपकारकतामात्रावसायाश्चादिमन्त्राणामपि तद्वत्प्रवक्तव्या
यागस्यान्यत्वं सति चोद्दिष्टादीनां तद्विधुतिवत् अभ्यते । ग्रह-
णाद्येन द्रव्यसंस्कारकतया दृष्टविषयाऽयं आसस्यापि स्वत-
न्त्राद्व्यर्थवत्त्वम् । ग्रहणविधौना प्रयोगनामपेक्षया प्रयोग
नान्तरात्मने प्रयोगादिकत्वं आराधुपकारकत्वपरमेऽपि न
क्षेपः । अत एव तत्तदेवतावत्त्वग्रहणानां शुभात् भेदे सति
विधेः पुनः श्रुतियमादृष्टस्यैव प्रयोगवत्तास्तीकारेण प्रयोजनी-
भूतादृष्टानुरोधेन तत्तदेवत्यानां ग्रहणानां प्रयोगानुवाजवत्
समुच्चयावगतेस्तदनुरोधेन प्राह्यद्रव्याणामपि समुच्चयाद्विभिन्न-
देवतावद्द्रव्यमन्त्रेण यागारुतिसिद्धेः कर्मसमुच्चयदर्शनस्या-
भ्युपपत्तिः ॥ जय—अवयवसो ग्रहणेन ग्राह्यभेदात् ग्रहणा-
भ्यासोपपत्तिर्भेदेन दृष्टीतस्यैवैककरणे न यागाभ्याससिद्धिरिति
तद्विषयकमसमुच्चयदर्शनमुपपत्ति इति—**वाच्यम्**, भेदेन
दृष्टीतस्यैवैकरणायोगात् भेदावस्थितस्यैव यागनिष्पादकत्वा-
वगतेर्वागा-वासच विना भेदेन दृष्टीतस्य तत्तापनत्वावस्येन
वागाभ्यासस्यावश्यकत्वेन तदुपपत्तेः ॥

(देवताविशिष्टग्रहणस्य सोमरससंस्कारार्थत्वेन
विधाने एकप्रसरताभङ्गनिरासः विशिष्टवि-
धुपपादनं च)

यत्तु क्षिन् पक्षे ऐन्द्रबाववपदे एकप्रसरताभङ्गपादनं,
तेषां तदुद्देश्यद्रव्यस्य विधेयदेवताभिरपितत्वाभावात् “यद्यी-
दृषदपाती” इत्यत्र मन्त्रविशिष्टविधानविधेयिष्ठकासंस्कारार्थत्वेन
स्वयमेवाङ्गीकृतत्वात् तेन न्यायेनेहापि तस्यादोषादाद्युक्त-
मिति व्यक्तं कीर्तयते । एतेन—विशिष्टविधौ गौरवात्तत्प्रह-
णान्तरेण विधीयते । ऐन्द्रबाववापिपदन्तु मन्त्रवर्णप्रस्तव-
ताज्जवादिमसिपि—**परस्तम्**; ऐन्द्रबाववापिपदवैवर्ण्याप-
र्या ग्रहणाद्वत्प्रतिफलस्य विशिष्टविधेरप्यपरीकारात् ।
सतो युक्तं देवताविशिष्टग्रहणस्यैव विधानमिति । निरस्य
कौस्तुभे द्रव्यम् ॥

(ग्रहणे देवतान्वयानुपपत्तिपरिहारः पेन्द्रवाय-
सवाक्ये यागवत्पनानिरासश्च)

ग्रहणे देवतान्वयानुपपत्तिं परिरुति—**संभवति चेति ।**
वर्मीभूतेति ॥ तत्र देवतावाचकं पदं तद्वृत्तिं वचनेनेत्यर्थः ।
देवतापेक्षस्येति ॥ गोमयावस्य देवतापेक्षायाः ग्रहणाद्भू-
तदेवताभिः प्रसङ्गेनेवकारणमेव दान्तेत्यस्यैवोपपादक-

गापेक्षया सोमवाक्यविहितवागवस्यैव देवतापेक्षस्योपपाद-
कत्वमात्रवत्पनाहाधवम्, सोमपदं तु संस्कारविध्यव्यानु-
पपत्त्या समवध्यासिकत्वेऽपि सक्तुग्यावृत्तिकलङ्घसोमनियमायं

मित्यर्थः । एतेन—यागपेक्षया जाग्रेयवास्य इव यज्ञपेक्षा
तत्रैव यागकल्पनं न्याय्यम्, ननु वाग्यन्तर इति प्रहृणवा-
क्येष्वेव यागविधानं युक्तमिति—**निरस्तम्**; जाग्रेयवास्ये
पुरुषव्यापाराधवत्पनापर्यवसानात् तत्र यागवत्पनोपपत्तादि-
इह ग्रहणरूपपुरुषव्यापारध्वनेन पूर्ववताने सत्यमिहितद्रव्य-
देवतासंबन्धनिर्वाहकमात्रापेक्षया सोमयावय एव शुद्धा वि-
हितवागस्य तन्निर्वाहकवोपपत्तेरप्युक्तयागविधानकल्पनस्या-
न्यायप्रत्यात् । **संस्कारविध्यन्यथेति ॥**

(प्रदेयत्वेन प्रकृतित्वेन वा सोमस्य प्राप्तावात्
सोमेन यजेतेत्यत्र सोमपदं नामचेयमित्या-
शङ्कानुवादः)

अयमर्थः—नष्टस्य सोमस्य प्रदेयत्वेन विधिपुंक्तं, स-
ंस्कारविधिवैवर्ध्यात् । नापि प्रकृतित्वेन, तस्य संस्कार-
विध्यम्यानुपपत्त्यापि सिद्धे । ग्रहणान्वये तावत् तद्वितोपा-
चक्षुष्यस्य ग्रहणसंस्कृतस्य विनियोगपेक्षया देवतासंबन्धाभ्य-
यानुपपत्त्यवगततत्प्राप्ताभ्यासेषु प्रदेयत्वेन विनियोगकल्प-
नं मानुपपन्नम् । सर्वनामाधकस्य तद्वितस्य द्रव्यविशेषतात्पर्य-
माहकारपेक्षायां संधिधानद्वारा वाक्यप्रमितवद्द्रव्यविषयत्व-
सिद्धिः । तद्वि तद्वत्कवप्राप्तग्रहणविशेषोपाज्जवादेन प्राप्तामा-
त्रविधानम् । अल्पपरिमाणेषु प्राप्तेषु स्थूलाया धारया ग्रहणे
कृते पानाद्द्विरपि पातापत्तेरुपवास प्राप्तः/वापुजवस्यापि
विधानम् । भारत्याय प्रतिशयन्यपेक्षायाः शुद्धावेव कर्मा-
बाह्यायामुत्तरार्थादिव स्वतन्त्रत्वादिति सत्त्वन्म्याक्षेपकत्वा-
नुपपत्तेः प्रहतमोम पाववशीरतादिवाक्यप्रमितसोमप्रकृति-
कद्वैद्व्यविषयकवृत्तिः । पावनवाक्ये सोमवदस्य लयाप-
रत्वाद्यर्थमेव स्थूलाया स्थापकान्तरत्वात् । एवञ्च स-
ंस्कारविध्यम्यानुपपत्त्या सोममद्वितितत्वापि प्राप्तिगानुप-
पत्ता । एतेन—यस्यपि संधिधारे धाराया द्रव्यस्यमानदा-
धारणत्वात् सोमस्यविषयत्वनिश्चये प्रमाणाभावे सति गोम-
स्याप्राप्तिरिति धातुदोषिशेकः—**अपास्तम्**—इति ॥

(संस्कारविध्यम्यानुपपत्त्या सत्त्वानामपि प्राप्त्या
तद्यावृत्तिकलङ्घनविधिविधेयोपपादनम्)

सक्तुव्यावृत्तीति ॥ संस्कारविध्यम्यानुपपत्त्या गो-
मवत् सक्तुनामपि विनियोगकल्पनया निरुत्तेन प्रादश-
पते पद्यप्राप्तमनुव्यावृत्तिरुत्तरनिवर्धमायं सोमविधानम् ।
ततयोत्तरविशिष्टसोमावगतेभावात् संस्कारविध्यम्यानुपपत्त्या
शक्तुना तत्र विनियोगकल्पनायमवगतं दिक्त्वप्रत्यक्षरि-

अथवा—हृदयादिवायव्यविहितवादानाक्षिप्तस्पर्शानेवालभ-
तिना शक्त्यैवानुष्ठ पशुपदलक्षितहृदयादीनां प्रत्येकं देवता-
संबन्धे कृते तावन्तो यागा देवतासंबन्धकल्पितास्तेनैव
विधिना विधीयन्ते । समेधा पशुपदं समुदायानुवादः ।

तथा सोमेषुपि “ऐन्द्रवायव्यं गृह्णाति” “मैत्रावरुणं गृह्णा-
ती”त्यादिवाक्यैर्द्रव्यदेवतासंबन्धवानुमितयागविधानम्; प्र-

प्राप्त्यभावेन यागानुमानासंबन्धमभिप्रेक्ष्य पक्षान्तरमाह—अ-
थयेति ॥ हृदयागुरोरेनाशदानान्येव विधीयन्ते, तेषां यो-
योगपेक्षायां पशुपदकल्पेन पशुपदलक्षितहृदयोद्देशेन देवतावि-
धाने सति इत्यदेवतासंबन्धात् तत्रैवाग्नीषोमीयवाक्ये आधारव-
दीतिवत् यागरूपनयोपयोगकल्पनेन यागा विधीयन्ते ।
आत्मभतिशक्त्याधस्तपनुवाद इत्यर्थः । एवं हृदयस्यामेन्द्रव-
दीति क्रमदर्शनमेकादश पे पावोरवदानानीति समुच्चयदर्शनयो-
पपद्यते । अथवा एकस्मिन् यागे हृदयादीनां विकल्पापत्ते-
स्तदनुपपत्तिरितिभिप्रेक्ष्य पशुपदस्य समुदायानुवादलक्षणमुपप-
द्यते—सर्वथेति ॥

(पशुपदसमुदायानुवादात्प्रयोजननिरूपणम्)

अहिंश पक्षे अग्नीषोमवाक्य एव आधारयत्तौल्येन या-
गविधानादात्मभतिपदस्य समुदायानुवादस्वाभावात्, पशुपदं
समुदायानुवाद इत्युक्तम् । तत्प्रयोजनं प्रत्येकं हृदयादीनामु-
द्देशेन साहिस्यामिदक्षया देवतासंबन्धमभिहितद्वारा पश्चात् प्र-
त्येकं यागकल्पनया आत्मभतिना लक्ष्यया तेषां यागानां वि-
धानमभिहितस्याप्यः ॥

(ऐन्द्रवायव्यादिव्याजयेषु यागविधिकल्पनया प्र-
तत्सर्पयामानुवादेन सोमेन यजेतेतिवाक्ये
धाराप्रकृतिरनेन ग्रीहियत्सोमविधान-
मिति पूर्वपक्षोपपादगम्)

ऐन्द्रवायव्यमिसादिषु ऐन्द्रवायव्यमिति देवतातदित्वेन इन्द्र-
वायवादीनां देवतत्त्वप्रतीतेस्तस्य सत्यमानद्रव्योद्देश्यत्वरूपस्य
यागं विना ग्रहेण्डन्द्रवायव्यावत् ग्रहेणैन्द्रवायव्यं कुर्वेदिति
अभ्यनुपपत्तेः इत्यदेवतासंबन्धात् गृह्णतिना लक्षणया यागा
एव विधीयन्त इत्याह—तथेति ॥ ननु तदित्वेन इत्यस्यामा-
न्यायप्रस्ताववि विशेषानयनमे कथं तत्तत्संबन्धवत्त्वात् यागस्त-
त्त्वोपात्तमाह—द्रव्येयेति ॥ अतः “सोमेन यजेते”त्यत्र
यागविधिं तदित्स्य इत्यस्यवाचिनात् तदुद्देशेन विधीयमा-
नस्य मृदागमपरागमस्य उद्योद्देशेन विधानानुपपत्तेर्द्रव्यस्य
च भूतमागुपयोगासंबन्धेन विनियोगमभस्तापदपक्षत्वात् त-
त्त्वेन विहितस्याविधानात् तत्तत्तदित्वेनानेवैकान्यनुप-
पत्तिना एव यागा इत्यर्थः । हि तदि सोमेन यजेतेत्यनेन
विधायित्वा दक्षोपधायामाह—सोमयाक्येतिर्याति ॥ अत
एव धाराया गृह्णतीत्यादिप्रस्तावमहन्नुमानेन धारायाप्रविधा-

हणे देवतात्वयानुपपत्तेः । द्रव्यं “वाग्व्या धारया गृह्णा-
ती”ति प्रकृतं धारासर्पं द्रव्यं तद्वितोपात्तम् । सोमवाक्ये
तु तत्प्रकृतित्वेन सोमरुता विधिर्ग्रीहियविधिवत् ॥

“सोममिसिषोते”त्यादिसंस्कारविध्यव्यानुपपत्त्येव वा
“अप्यु वृणीत” इतिवत्सोमप्राप्तेः सोमपदं नामधेयम् ।
सर्वथा यत्रिः समुदायानुवादः । तत्प्रयोजनं चारिमन्पक्षे

नेऽपि धाराया इन्द्रव्यामात्रमिषयत्वात् तदधिकारसिद्धेरैन्द्र-
वायव्यमिति वदितेन धारासमर्पकृतइन्द्रव्याभिधानेन तद-
वच्छेदेषु यागेषु सोमस्य इत्यर्थेन विधिपक्षस्य प्राचीनैरुक्त-
स्यासंबन्धात् सोमेन यजेतेत्यनेन समुदायानुपादक्यणिना
सर्वयागानुद्दिश्य प्रकृतित्वेन सोमविधिर्नैतु तत्र विहितविधि-
रित्यर्थः । ननु—सोमरपप्राप्ती तत्र प्रकृतिविधानं युज्यते ।
नह्यत्र धारासमर्पकृत्येन सोमरसः प्राप्यते, तस्योदकादिवि-
पत्येनानपि संभवाद, सोमररत्नयेन प्राप्तिश्च पुनः प्रकृतिविधा-
नार्थक्यवित्याशङ्कानिरासाय ग्रीहियविधिरित्युक्तम् । तत-
श्चात्र तदुद्देश्येन विकारावृत्त्येन प्रकृतिरिभ्यभावेन विकृति-
प्राप्त्यनपेक्षणात् यागोद्देशेन ग्रीहियदत्र सोमस्यापि विधाने
सति पुरोडाशावच्छेद ग्रीहीणां निवेद्यादेगेन परंपरया प्रकृति-
त्वेन कर्णस्वाध्यायवदिहापि तदुपपत्तिरित्यर्थः ॥

(सोमेन यजेतेत्यत्र सोमपदनामत्वेन पूर्वपक्ष-

प्रकारान्तरम्)

अथवा—धारयापदस्य सर्वसम्बन्धकारत्वात् एकात्वेन सफ-
रकत्वात् प्रतिषम्बन्धवैश्याया ब्रूतः पावनदिवंस्कारसंस्तुतः
पूतश्चन्द्राहर्षनीयशानस्वः सोमरस एव तात्वेन संबन्ध्यते । त-
त्तत्र सोमसंस्कारविध्यव्यानुपपत्त्या “अभ्यु वृणीत” इति-
वत् विनियोगेन सोमप्रकृतिवत्स्यापि प्राप्तेरनुवाद एवात्र सो-
मशब्दे नामधेयमिति पक्षान्तरमाह—सोममिति ॥ तो-
मवाक्ये विशिष्टकमान्तरविधिभिधाने धारावापत्तेस्तथावाक्या-
पुरोवाक्यानां च लिङ्गप्रकरणकर्तृन्द्रवायवादिवागेष्वेव वि-
वेशोपपत्तौ प्रकरणमात्रेणाधुतवैश्लिष्यं देवताकल्पितत्वानुप-
पत्त्या रूपाख्यामायायुक्तत्वात् ऐन्द्रवायवादिजन्यविहितानां
यागानामेव तत्प्रत्ययव्यायेन नामधेयं सोमपदम् । तत्र स-
स्यापि ज्योतिष्टोमनामान्तरे स एव पक्षः पयविध इत्यत्र
पशुः सोम इति नामान्तरेणापि व्यवहारदर्शनात् न पर्यम-
मपीत्यर्थः । एवं सोमपदस्य द्वय्या मतां पूर्वमिन् पक्षे सो-
मपदस्य निषेधेऽपि सम्पत्तत्वेन यजेत्समुदायानुवादास्वाभा-
वात् उत्तरस्मिन् पक्षे समुदायानुवादादेन पशूदयमपि निर्धा-
रयति सर्वथापदेन सूत्रमाह—सर्वथेति ॥

(सोमपदनामत्वपक्षे संकल्पोक्तेरास्य स्पष्टधारात्

प्रयोजनान्तरनिरूपणम्)

यत्रिपदस्य पशुपदेष्वेऽपि अनुवादये अनेकयागपरत्वात्
तदभावे एकयागपरत्वात् प्रयोजनं स्पष्टत्वादुपपेय सोमपदस्य

साक्षादिव परम्परयापि सात्वर्थाद्वेकं सत्पुनरपि । अतए-
वातिदेशप्राप्तावदानसम्बन्धोऽपि हृदयादीनां हविष्टुतिद्वय-

सामानाधिकरण्यात् चानुपपत्तिः । अतश्च यथैव श्रीहिपदेनै-
वाद्योऽहं तद्वत्सादीनामपि साधनत्वावगतेऽहं दुर्देशेन पेयणादि
विधिः, तद्वद्देहापि पशुपदेनैव हृदयादीनां साधनत्वावगते
शुक्लसुदुर्देशेनावदानादिसंस्कारविधिरिति भावः ॥

(अतिदेशप्राप्तस्याप्यवदानस्य पुनर्विधानं प्रत्ये-
कावदानसिद्धयर्थमित्युपपादयन्)

यद्यपि हृदयादीनां प्रदेयत्वस्य पागसाधनत्वलक्षणहविष्टुतेन
तत्संस्काराथस्य मध्यपूर्वाधोपादनत्वावदानस्यातिदेशेनैव प्रा-
प्तेरतिद्विधिव्यवर्धम्, तथाप्यतिदेशप्राप्तस्यैव हृदयादिसंस्का-
राद्यर्थेन पुनर्विधानं नाशुपपन्नम् । तत्प्रयोजनं च तेषां प्र-
त्येकं हविष्टुतिविधिः । अन्यथा पशोर्विधानस्य विधौ साधनत्वावग-
ते अवगमिनो व्यासज्यसत्त्वावगमनिष्ठत्वेन तत्साधनत्वा-
नुपपत्त्या अवयवानामपि समुदितानामेव साधनत्वप्राप्तेः स-
मुदितसंस्काराद्यर्थेन ह्यसंख्यैवानिदं साधनत्वावपि तस्य
प्रत्येकं हृदयादिसंस्काराद्यर्थेन विधानात् पूर्तीकानामिव हृद-
यादीनामपि प्रत्येकं हविष्टुत्यावगतं प्रत्येकं मध्यपूर्वाधोपादा-
नमिति । एवमेकादशावदानसंस्कृतब्रह्मनामवृत्तिहविष्टुतत्प-
र्यसहकृतेन पशुशब्देनापि तावन्नामप्रकृतिरित्येन पशुविधानं
मिति सदितरावयवनां अवदानपरिसङ्ख्याफलकस्यावसाधन-
त्वस्य पशुविष्टुपरिसङ्ख्यापरिचलं कल्प्यते इति कौस्तुभोक्तव्यत्वा
प्रकृत्यावदानविधिवैनाभ्यं परिहरति—अत एवेति ॥

(एकादशावदानातीत्यनेनैतत्प्रावयवपरिसङ्ख्या-
सिद्धिरिति न्यायसुधानिरासः)

हृदयादीनामपि यदत्र न्यायसुपाकृता “ एकादश वै प-
शोरवयानि तानि द्विद्विषयसी ” ति नाम्ने “ एकादश वै ” इ-
त्यस्य पृथक्वाक्यत्वमनौक्यं तस्यैवेतरावयवपरिसङ्ख्यापरव-
सुचम्, तत्प्रावयदानस्य पशुपदेनैव तद्विधिविधाया
कस्य तानीत्यस्य विशेषपसमर्थकत्वेनैकादश वै इत्यस्य तदे-
कवाक्यतोपपत्तौ परिसङ्ख्याफलकत्वाद्वाकारेण निववाक्यत्वे
प्रमाणत्वात् तस्यैव परिसङ्ख्याफलकत्वाद्वाकारेण हृदयादि
पाकयानां वैयर्थ्यस्य तुल्यपरिहारात् अनुकमिति नोक्तुमो
कविशेषान्तरस्य संग्रहः सूचितः ॥

हृदयादीनां क्रमसमुच्चयदर्शनोपपत्तेर्विशेष-
माणत्वात् पशुवाक्ये तस्य श्रेयो नास्तीति
सोमवाक्यसिद्धान्तोपक्रमः)

अतोऽप्रदातविधिवैयर्थ्याभावात् पशुवाक्य एव यागवि-
धानेऽपि हृदयादीनां चावयवविधानत्वावसानुपपत्त्या समु-
चितानामेव साधनत्वप्राप्तये क्रमसमुच्चयदर्शनस्योपपत्तिः

सादिराज्ञानां हविष्टुपरिसंख्यावैयर्थ्यादि कौस्तुभे द्रष्टव्यम् ।
सोमेऽपि ऐन्द्रवायवादिवाक्येषामविधिः गौरवात्, किंतु

द्वामे वक्ष्यमाणत्वाद्दुपेक्ष्य पशुवाक्ये सिद्धान्ते न किंचिदव-
शिष्यते इत्यनुसंधाय सोमवाक्ये सिद्धान्तामाह—सोमेऽ-
पीति ॥ सोमयागविधयेऽपीत्यर्थः । गौरवपदं संक्षणापेक्षया
पशुवाक्यम् ॥

(अर्थप्राप्तप्रहणानुवादेनेन्द्रवायवादिदेवतामा-
त्रविधानं, देवताविशिष्टप्रहणविधानमिति
वार्तिककृदुक्तं ग्रीष्टिवाद्मानमिति प्रका-
शकारमतनिरूपणम्)

अत्र ऐन्द्रवायवादिनाम्येषु यागविध्यसमयेऽपि अर्थप्राप्त-
प्रहणानुवादेनेन्द्रवायवादिदेवतामात्रेण विधानम् । नच—अ-
श्वीवेनापि यागसमयस्य वार्तिकं एवोक्तत्वात् न ग्रहणसार्धा-
दाक्षेप इति—युक्तम्, वागार्थं तद्वत्क्षेपेऽपि होमरूपप्रति-
पत्तेर्यागसमाकाशेनैव तस्य स्वयमेव सर्वप्रदानाधिकारे वार्ति-
ककृता साधितत्वात् तदर्थमवसहोमेनावदानस्यैव ग्रहणस्या-
क्षेपोपपत्तेः । अत एव ग्रहणस्य प्राप्तत्वात् देवताविशिष्टरू-
पेणादृष्टार्थतया अथवा—देवताविशिष्टप्रहणानामेवादृष्टार्थ-
तया विधानस्य वार्तिककृतौक्यं ग्रीष्टिवाद्मानमिति युक्तम्
प्रकृत्यारक्षितशिरसमेकारेण सूचयन् ऐन्द्रवायवादिनाम्ये
विशिष्टप्रहणविधानमाह—किन्त्यिति ॥

(ऐन्द्रवायवयाक्ये ग्रहणोद्देशेन सोमरसविग्रह-
णोद्देशेन वा देवताविशिष्टरससंदग्धस्य देवता-
समन्धस्य वा विधाने वाक्यमेकाद्यापस्योपा-
शु गृह्यतीत्यादाविव ग्रहणस्यापि विधानं
तत्प्रयोजनं च)

अथमर्थः—उपाशुं गृह्यत्वन्तर्गतां गृह्यतीत्यनौपाशन्त-
र्गतामिदं प्राणां नामधेयत्वेन विधेयान्तराभावेन वैयर्थ्यानुप-
पत्त्या ग्रहणविधेस्तावदावश्यकत्वम् । ऐन्द्रवायवादिवाक्येऽपि
प्राप्तप्रहणानुवादेन देवतासमन्धस्यैव ग्रहणे देवताविशिष्टर-
ससंस्कारार्थं च तस्यैव विधाने वाक्यमेकाद्यापस्यैव ग्रहणान-
स्योद्देशत्वे प्राकराधिकारिकविग्रहणस्यैव तदापस्यैव सोम-
रसवत्त्वेन विशेषणं विशिष्टोद्देशोपपत्त्या तद्विधेयवद्वयमेव ।
अतोऽन्यत समवत्प्राप्तिकत्वेऽपि तत् पूर्वप्रवृत्त्यधिकारेण
विशिष्टग्रहणविधानं तद्विधेयसंस्कारावधेयवैयर्थ्ये कि-
यते । ऐन्द्रवायवमिच्छादौ प्रकृत्यर्थमेवात प्रलयाद्यर्थमेव
तावच्छब्दान्तरन्यायादेव सिद्ध इति तत्तद्वाक्ये वत्तज्योदे-
शेन विशिष्टविधानं नाशुक्तम् । तत्प्रयोजनं च देवतास्य प्र-
लयाद्यर्थमेव देवस्य ग्रहणत्वस्य च विशिष्टस्यावश्यकत्वमिति ।
एतद्विषयमात्रेण याज्यासुरोपादिमन्त्राभावात्पापानुभूतानामेव
देवतायां निर्वाण इव ग्रहणे तत्तन्मन्त्रवर्णानुपकारकत्वात्

न विरूप्यते । यथा चैव सति ग्रहणानां समुच्चयो योगस्य
च प्रतिग्रहणमावृत्तिरनया सपं कौतुभ्य एव निरूपितम् ।
प्रयोजनं पञ्चविकारे हृदयादियोगान्यसमग्रं त्रिविधत्वाच्चै-
कादशावदानगणप्राप्तिं पूर्वपक्षे, भिदान्ते तु सेति
द्वयम् । सोमे चान्यन्यत्वसिद्धिरेव ॥ ६ ॥ इति पदं
पञ्चसोमाधिकरणम् ॥

(७ अधिकरणम् ॥)

पृथक्त्वनियेशात् ॥

“आमनमस्यामनमस्य देवा इति तिस्र आहुतीरुहोति”

सप्त । यथाचैवं सतीति ॥ सिद्धान्ते यागैकत्वे सती
सप्त । कोस्तम एवेति ॥ व्याख्यातपूर्वमेतत् ॥

(सोमवान्यसिद्धान्तप्रयोजनम्)

सोमो धेति ।। ऐन्द्राययवयनयैश्च यागविधिर्वायव्येन
यजेतेति वचनव्यख्यापत्तेर्ज्योतिष्टोमस्यापि स्वाधिविहितव्यवदेव-
ताकृत्यलक्षणव्यक्त्योदन्तादेवाह्वाहोमसनेष्वप्यक्त्योदनात्वेन
ज्योतिष्टोमसदृशमावाहनं तद्वैद्यविषयन्तप्रवृत्तिः । सोमवा-
येनतु यागविधौ द्व्यध्वजेषुपि स्वाधिविहितोवेवताहृत्येन
ज्योतिष्टोमस्यापि अव्यक्त्योदनेन तत्साहचर्यादेराहृदिषु
ज्योतिष्टोमविषयन्तप्रवृत्तिरित्यव्यक्त्युक्तौ सोमरमेत्यष्टमाधिकरणे
वक्ष्यमाणं प्रयोजनमित्यर्थः । यत्तु धार्तिके—कर्मभेदे सति
एककर्मणि विरुद्धोऽविभागो हि चोदनेन त्वादित्यष्टमाधि-
करणव्यायेनैकस्य ऐन्द्रायवादिवायव्यविहितस्य वायस्य विकृतौ
विषयेन विषयतातिदेशात्, विषयैक्येनैकस्य धर्मो वाशो सकृच्च
यागा कार्या कर्मनैव यथाप्रकृतीति प्रयोजनान्तरमुक्तम् ।
तच्च यान्येऽभ्युपगम्येदेव तावत्कृत्वापि रोषसादर्येनोपायात्ता-
तिदेशस्य एकाहृदिषु भावैर्द्रव्यमादिनामानामन्यतनाति-
देशस्यैव प्रतीतिप्रमाणत्वात् विकल्पेन धर्मप्रत्यायनात् न
युक्तमित्येवकारेण सूचितम् । अत एव कौत्सना-
मुपायमासीदविषयन्त एव पक्षश्च प्रयोजनत्येनोक्तः ॥

॥ इति पद्यं पशुसोमाधिकरणम् ॥

(अध्यायसङ्कृते, अभ्यासाधिकरणेन प्रामुदाह-
रणसङ्कतैः अनन्तराधिकरणेन उपजीव्योप-
जीविकभावसङ्कृतेषु निरूपणम्)

उत्तया कमभेदचिन्तनाभ्यासात् । तथा अभ्यासाधिकरणेऽभ्यासात् साधितस्य कमभेदसाधनायां प्रवृत्तेर्धर्मसाधिवर्णनायां धर्मसाधोर्बहुधागुपान् स्मदित्यादिभिर्गतिचरणैर्पोदिते स्मिन् अभ्यासनिमित्ते साधनायां समुदायादभ्यन्तरीया धर्मसाधिवर्णनायां सुदृष्टोपपत्त्या । उत्तरे समुदायानुपादापवादभ्यासाभ्यन्तरीया मुदितत्वादाभ्यासेऽप्युपपत्त्यवस्थापुता भेदभाव, प्रवृत्ते तु सा-
मा २३

“साध्यमात्रं यजति” इत्यादि एकवातिरिक्तहृत्वाया स्वाश्रयप्रतियोगिक-स्वाश्रयवृत्तिभेदव्याख्येन न तत्र सा-
हस्राद्वनाभेदबोधकत्वम्, तथा उक्तसहृत्वाश्रयत्वाप्रतीतेः ।
नापि धावर्चभेदबोधकत्वम्, तस्य पूर्वप्रमितिकवसहृत्वापद-
कत्वेन “एकादश प्रयोजान् यजति” “विंशत्पञ्चमश्चिह्नोऽ-
नुहोति” इत्यादिष्वसहृत्वान्तरवचनानुपपत्तेरेतत्सहृत्वाया अ-
भ्यासविषयत्वप्रतीतेरकस्मान्तरत्वमिति प्राप्ते—

नात्र सहस्रान्तरावरोध । सा हि न तावत्सिद्धयुक्ता
सत्या. यत्पूर्ववृत्तिरात् । नचानयच्छिन्नस्यान्ययानुपपत्ते

कृच्छ्रवर्णस्य न कर्मभेदवत्प्रतीतिः पूर्वपक्षोक्त्यानादभ्यासि-
 षत्परंपराकरणेन सह प्रत्युदाहरणसद्वृत्तिः, तथा सोमयागैर्नये-
 प्यभ्यासेन कर्मसमुच्चयोपपत्तिवत् त्रियादिसत्त्वाया अच्य-
 भ्यासेनोपपत्तेर्न भेदकतैत्यनन्तरशोकाभ्यासोपवीशेन पूर्वप-
 क्षोक्त्यादयन्तरसद्वृत्तिः न स्पष्टवायुपेक्ष्य सन्नयमा क्यभेदो-
 दाहरणपूर्वकं पृथपक्षगेवाह—आमनमसीति ॥

(आमनमसीत्यस्य विवरणम्, आदिपदार्थस्य द्वादश द्वादशानि ब्रूहोतीत्यस्य विवरणं च)

वैद्यदेवं साधयन् साधयेत् प्राग्वकम्” इति अष्टवैद-
मात्रात्मक । आदिपदेगमौ वयोर्भावा विधाय श्रुतस्य “द्वाद-
शद्वारशानि जहोती”त्यादेः सप्तद्व । अत्र च “मानस्य मे प्र-
सवथ ये” इत्यादिद्वादशमन्त्रैः प्रत्येकमाहुतिरेव द्वादश वाट-
शानि द्वादश जहोतीत्यथ । निशेपतमेव द्वादशे निच।मि-
ष्यते । ततश्च यथा चतुश्रवारिंशदधिकसप्तमाहुतयः सप्तचन्दो-
वृथा करोतीति भावः ॥

(सह्याया. स्वानाश्रयभायनाभेदकत्याभाव.)

सिद्ध इति पक्षोपाध्याया गन्तव्याया सत्यपि सुस्पष्टविशेष्य
भूतभावनान्त्ये यावत्पक्षानुसिद्धसामानाधिकरण्यदर्शनात्
स्वाध्यायकारणवत्समन्वयेन सदाध्ययनात् तदनाभ्यभ्यासान्ते-
दयोपपत्त्यासम्भवमभिप्रेत्याह—तस्या इति । पूर्वप्रमिते
कथ्येति ॥

(धात्वर्थस्यानवच्छिन्नस्य भानासंभवादप्युक्ते-
द्वक्तया प्राथमिकैक्यस्य तत्रापरोधाद्धात्वर्थ-
मेकत्वभाष्यः)

यस्य चतुर्वीत्यावगोपार्तव्य कृपातिताय भाव-
यष्टि'यन प्रमितम्, तथाप्यवशिष्टस्य धार्यस्य भाव-
नान्वयित्वानुपपत्तेरच्छेदमभूतगतप्रेषायां प्रमादिवन्
वाप्राप्त्यानादेष्वस्यैव धारययष्टित्वेन प्रमां मातृपप्रेषेत ।
एकादशोक्तिः । प्रयत्नेषु यन सत्तायसोपादयिद्देशे
प्रयत्नतावत्प्रेषेति भूयसांयद्यव दसगततयो प्रयोगा-
न्यासत्वात्, ननु कथमेवम् । तद्वत्तावत्प्रयत्नः ।

(८ अतिकरणम् ।)

मंता च ॥ ज्योतिष्टोम प्रकृत्य “अथैष ज्योतिर्येष जि-
ह्वज्योतिर्येष सवेज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेते”ति
श्रुतेषु ज्योतिरादिपदानां गुणविशेषे प्रसिद्धाभावात् चोक्तना-
त्मकत्वेन प्रसिद्धपदान्ने कर्मण्यपि तदापचरेत्तद्वन्द्वेन च
तद्विधाने वाच्यभेदात्तापत्तेर्नैवा नाम्न्य सावदविवादम् ।
तच्च न प्रकृतस्य यावत्स, ज्योतिष्टोमसंज्ञाबरोधत् सङ्गा-
कामस्य व्यवहारसंकेहेन सिद्धेति तत्रैव ध्यायम् । नच विनि-

(गुणकृतकर्मेशाधिकरणतत्पूयै संशारतकर्म-
दाधिकरणप्रकृतिधीजसङ्गत्यादिनिरूपणम्)

यद्यपीह पङ्क्ति कर्मभेदो षड्वते । शब्दान्तरसंख्यात्
सङ्गात् गुण. प्रक्रिया नामधेयमित्यध्याशेषप्रमाण्यं तद्वै-
क्यदर्शनात् सङ्गात् गुणयो. कर्माद्वैक्यसंख्यात् सङ्गानन्तर
गुणविन्ना प्राप्तेति, तथापि गुणादिविचारस्यानेकाधिकरण-
साध्यत्वेन वङ्गायाससाध्यत्वात्सङ्गावत् सङ्गाया भेदकत्ववि-
चारसंकाधिकरणविकारपर्यवसानाधिक्येनारपत्वात् बुद्धिविशेष
कृत्वाभावेनादां सूत्रतः निषिद्धं सङ्गाविकार विषयभेदविकार-
रेण पादाध्यात्मसंगति, तथा वृषकृत्वविवेक्षात्तद्वैक्यसाध्यात्
एतन्मसंगति, अथवा—सङ्गावत् संज्ञाया यसमानाभि-
करणत्वात्प्रयतिव्योमिकभेदस्यात्तत्परुषव्यवनिमित्तितात्स-
भावान् भेदकत्वमित्येव पूर्वप्रक्षोधानेन प्रमुदाहरणत्वा वा
अनन्तरकृति पूर्वप्रकृत एतन्नादप्रदार्थेन यदासुमुदाहरण-
पूर्वक विज्ञानमेवाह—ज्योतिष्टोममिति ॥ दक्षिणं य
जते”अस्यापि “एतेनादिक्रमो यजेते”स्य श्रुतम् । अथप-
ज्योतिरितिर्येष गौर्येष आयुःसुदाहरणान्तरस्याप्युपलक्ष-
णम् ॥

(शब्दशब्दतराभ्यासगुणप्रकरणान्तरेः कर्मभेदस्य
प्रकृतेऽसंभवात्संक्षेपेय तस्योपपादनम्)

तत्रैष ज्योतिरेत्यादीन्कालव्याहारेऽपि विमज्जमानहा-
काद्व्याभावाद् त्रीणि शब्दाणि । एतन्नेलापि “तस्मिन् शा-
देतिनत् कृत्यं वाक्यम् । यद्यपि वाक्यनामात्रभेदकस्य शब्दा-
न्तरस्यान् धात्वर्थस्य भावनामवच्छेदकत्वेन न सम्य, नापि
विधिपुन प्रवर्तमान्यास्य, विधेरप्रवणात्, सहस्रदक्षिणा-
द्विवासे तत्तत्रैवपि गुणवर्त्येनाम्यप्रवत्वात् । नापि गुणस्य,
ज्योतिरादिपदानां गुणे कृत्वेनाप्रसिद्धे । नापि प्रकरणान्तर-
स्य, अनुपादेयगुणमात्रात्, ऋदिवाक्ये तत्त्वेऽपि एतच्छ-
ब्देन पूर्वकर्मपरामर्शेन संप्रियमाभावात्, तथापि सङ्गात्पर-
माणन्तरेण भेद साधयितुं नामत साधयति—ज्योतिरा-
दिपदानामिति ॥

वा ज्योतिश्शब्दस्य वृत्तिघातारुक्तेन द्योतनात्म-
यित्यस्य तद्विन्ना—कर्मसाधारण्योपपादनम्)

इत्यभिव्यक्त्येव । तत्तत्संज्ञा—विधानोपुनसंज्ञादिवत् द-

गमनाभावाद्भिकृत्य, अथशब्दस्य पूर्वकर्मधिकारविच्छेद-
कस्य नियामरत्वात् । अतएव “वसन्ते वसन्ते ज्योतिरे”
निवृत्ताववाविकारत्वाद्वा, तस्याविच्छेदविशयरे समाप्ता-
नेन नयाद्विचारात् । नचैवमधिकारविच्छेदाभावे दक्षिणा-
दिसंज्ञातो भेदानावपि, ज्योतिष्टोमसंज्ञाया उत्पत्तिनिष्ठ-
त्वाभावेन द्व्येवपि विवर्तये वैपरित्यक् वा किं न स्यादिति—
याच्यम्, सोमयागे ह्युत्पत्तिनिमित्तकज्योतिष्टोमसंज्ञा-

त्वापादिके इति प्रत्ये श्रुते आदिभूतद्वयस्य जाड्येव
कृते ज्योतिरादिशब्दनिष्पत्तेर्वातनात्मन्येन प्रसिद्धित्वस्य ।
कर्मण्यपीमि ॥ स्वकल्पनाधनत्वेन ज्योति शब्दस्य समस्त
पक्षवाचकत्वेन तद्व्यज्योतिर्भवेत्योति पदयोश्च कर्मण्यप्युद्भि-
च्छब्दस्येव मुख्यार्थतयैव तदापत्तेरित्यर्थः ॥

(वाक्यभेदश्रुतप्रतिष्ठोतिरादिगुणतत्पर-
न्यायेज्योतिरादिनामस्योपपादनम्)

तद्विधान इति ॥ एतच्छब्देन पूर्वनिर्दिष्टगुणविधाने
प्रहृतिज्योतिष्टोमोदयेन ज्योतिरादिगुणस्य गहस्रदक्षिणादिगु-
णस्य विधाने वाक्यभेदसादिपदोपासनादिप्रत्ययोतिरादि-
गुणविशेषस्यकारणेत्यस्य ॥ अविद्यामिति ॥ एव य
वादिपदानामपि दक्षिणात्वेन वाच्यस्यवाक्यनात्तत्परकृतेनच
प्रतिष्ठितप्रत्ययान्येव च नामत्वमनिवादो नैवमित्यर्थः ॥

(नामिकेदरे नामग्रहणन्यायेन ज्योतिरादिना-
न्नामभेदकत्वंशङ्का)

ननु नामत्वेऽपि प्रकरणात् आत्मा सत्यनामेतिषत् स्पर्ध
वाचकपदप्रतिपदवत्त्वसम्बन्धेन वस्तुप्राप्तये ज्योति पदस्य-
वाक्यस्यज्योतिरादिपदानामपि ज्योतिष्टोमनामावोपपत्तिः ।
अवर्तिच ज्योतिरूपसोमसम्बन्धे ज्योतिष्टोमनात् इव ताद-
ग्लोमसम्बन्धेनैवैवमापि तन्नामत्वम् । अतः कथं तेनापि
भेदसिद्धिरिति आह—तच्छ्रुतिः ॥

(अथशब्दस्थानस्तर्यैपुंश्रुततापेक्षित्यपरत्य-
निरासेनाधिकारविच्छेदकत्वेन नामिकेदश-
न्यायाप्रवृत्तिनिरूपणम्)

अथशब्दस्येति ॥ सङ्गात्तत्पदस्यानन्तर्योपात्त श्रुति
श्रुत्यम्, आनन्तर्यप्रतिषेधिनं कर्मात्तरासत्त्वेन तदथ-
त्वालुपपत्ते, वाच्यना कर्मणापेक्षमोविधिप्रतिभाभावेन
कर्मसम्बन्धस्य पश्चमे वक्ष्यमाणत्वात्, उत्तरकालतामात्रस्य
प्राप्तत्वेनाप्यसद्वैक्यमर्थितय, नापि पूर्वप्रकृतपरित्यक्-
त्वम्, सहस्र कृत्वापत्तनाभावाद्दक्षिणाभावाभावाच्च तद्व-
पेक्षणात् । अतः परियेष्टादथ शब्दादुपासकमित्यादिवदधि-
कारविच्छेदोद्योतनपूर्वकमधिकारान्तरादिपदानांयत्नमेवेति
तस्य नियामकस्य सत्त्वात् न पूर्वप्रकृतयागशब्दार्थं विवर्तये
नापीत्येव ॥

येदिप्रोक्षणमन्त्रयः पूर्वपक्षे मन्त्रमन्त्र, मिथान्ते तु सत्ता-
तिरिति ।

प्यत् । यद्विरोधस्ये आम्हस्तस्य विभिन्नप्रत्यक्षार्थत्वमेव श-
ब्दान्तरम् । तथ क्वचित्कर्मतावच्छेदकभेदज्ञापनेन क्वचिद-
स्वाविरोधप्रकृतभेदज्ञापनेन प्रत्यायामभेदज्ञापकमित्याद्यस्यमिति ॥

(गुणात्सत्ताया धैर्यक्षणपरिपूरणपूर्वकं सत्ताया-
यास्त्वत्तन्मानस्यनिरूपणम्)

नच—न सत्ताया स्वतन्त्र मानम्, एवमित्यत्र कर्मण्यनि-
ष्टामानस्यसाम्येऽगुण एतन्तर्भावादिति—वाच्यम्, अलि-
खितमानस्यसाम्येऽगुण्यतिगतसत्ताया प्रमाणान्तरविद्योत्य
तिवक्ष्ये कर्मणो भेदकत्वमात्रबोधकत्वात् । “तित आहुती
रि” इत्यत्र हि शब्दान्तरादिनैवोत्पत्तिपरत्वात्वारणम्, ननु त-
द्भ्यामास्तत्र व्यापार, अपित्वनैकत्वबोधमात्रे । गुणस्य सत्ता-
प्राप्तेयादाहुतिप्राप्त्याप्यतत्त्वस्य भेदकत्वे उत्पत्त्याप्यतत्त्वसा-
प्यविशिष्टमानस्येन स्वविशिष्टकर्मरूपतद्वारा भेदबोधवत्यमिति
विषयम् । अतो युक्तं सत्ताया माना-त्तरत्वमिति ॥

(पूर्वात्तरपक्षमयोजनं, प्रकाशकारोक्त्यापि
प्रयोजनस्य स्वाविरोधः, तदीययिक-
त्पनिरासश्च)

येदिप्रोक्षणमन्त्रवदिति ॥ “त्रिविदि प्रोक्षणी”ति विहि-
तस्य प्रोक्षणस्यैकस्यै निरन्यासविधानेऽपि वक्ष्य एकावात्
कर्मण्ये सहृत् पठितमन्त्रान्तर्काशकत्वाविरोधात् सङ्गदेव “वे-
दिरिति बहिषेत्वा साहा” इति मन्त्र प्रयोक्तव्य इत्येकादशान्त्य
पादे वक्ष्यते । तद्विद्वापि कर्मण एकावात् तस्य निरन्वाये
अन्यानमानस्यमानस्येति मन्त्रस्य सङ्गतप्रयोग पूर्वपक्षे, विद्वान्ते
तु यथासंख्य मन्त्रनयस्य कर्मनयात्वात् प्रतिकर्मकैवमन्त्र-
पाठेनावृत्तिरित्यर्थः । यद्यपि प्रकाशकारैः—इदं प्रयोजन-
मन्त्रेववातीयकं एकस्यै मन्त्रस्य विनियोगस्तत्रैव हेतुम् । यत्र-
त्वामनहोमेतु “आमनसस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुरो-
ती”ति वाक्ये आमनसस्यामनस्येति प्रतीकेन “आमनसस्याम-
नस्य देवा ये सज्जातास्समनस । आमनसस्यामनस्य देवा ये
कुमारास्समनस । आमनसस्यामनस्य या शिव समनस”
इति मन्त्रनयस्य विनियोगस्तत्र गुणानां च परार्थत्वा-
दिति न्यायेन वृत्तपक्षे अभ्यासादन्त्ये प्रमाणाभावात् एक-
मात्रत्वेन मन्त्रनयस्य विवक्ष्य, सिद्धान्ते तु निष्ठ कर्मणु तत्रो-
मन्त्रा अङ्गमिति प्रयोजनमुक्तम्, तथापि विकल्पेनापि प्राप्त-
स्येवमेव मन्त्रस्य सङ्गदेव प्रयोग इत्युक्तप्रयोगेनस्य सिद्धि-
रित्येव । येषु तेषां विकल्पाभिधानं, तच्च कर्मण एवमेव
पीनिकरणोपात्तमन्त्रनयस्य सगुण्यप्रतीत्यर्थमुक्तमित्युपेक्षितं पू-
ज्यापदे ॥

भाष्यकारेण तु “ससदस्य प्राजापत्यान्पशुनाभेन”ति
वाक्ये यागभेदाभेदचिन्ता कृता । तत्र यद्यपि देवतात्वविशि-

(इति करणविनियोगेऽपि सिद्धान्ते यथासहं
मन्त्रनयस्यैककर्ममात्रत्वरूपणम्)

यथ तर्हि सिद्धान्ते न समस्तस्यैककर्मसाधनत्वमिति
चेत्, उच्यते, कर्मनयपक्षे हि मन्त्रनयस्यापि प्रत्येक मन्त्र-
रामर्थे समघट्टनन्यायसङ्गृहात् “मन्त्रान्तेन कर्मादि समि-
पाल” इति वचनदेवैकस्य एवैकमात्रत्वेऽपीति करणानुगत-
सगुण्यस्य कर्मनयस्यगुण्यभिप्रायेणागुण्यपत्ती न वक्ष्य-
स्येत् । अत एवैतादृशविषय एवावृत्तिरित्यर्थमेव “मन्त्रान्तेन
कर्मादि”रित्येतद्वचनार्थस्येकादशे पूर्वपादेवैक्यते । यद्यपि
सहित्यायाम् “आमनसस्यामनस्य देवा ये सज्जाता कुमारास्सम-
नसो ये महान्त” इत्यादिरैको मन्त्रस्तथा “आमनसस्यामनस-
देवा या शिव समनस” इत्यादिरपर्येति द्वावेव मन्त्रावा-
ज्जातौ, तथापि सज्जाता कुमारा इति पदभेदवक्तव्यं स-
ज्जाता इत्यस्यानन्तर समनस इत्यभिधानुपपत्तेः कुमारा इत्य-
स्यात् पूर्व आमनसस्यामनस्येति पूर्वातुपपत्तेः च मन्त्रनय-
हेतुम् । प्रयोजनान्तरं च कर्तुमेव द्रष्टव्यम् ॥

(वृत्तिकारीयोदाहरणपरित्यागेन भाष्यकारेणो-
दहरणान्तरे भेदाभेदचिन्ताया निमित्तनिरु-
पणम्)

एवयोदाहरण वृत्तिकारेण वृत्तितमप्यत्र सत्ताया कर्म-
सामानाधिकरण्येन क्रियागतभेदकत्वस्य स्फुटत्वेन वृत्तपक्षा-
शुत्वात्वाद्युक्तमिति युक्त्येन सूचयन् तदभिप्रायेण भाष्यका-
रेणोदाहरणा-न्तरे भेदाभेदो न्निमित्तौ । तस्य नि-त्ता दर्शयति
—भाष्यकारेण त्रिति ॥

(प्राजापत्यान्तिस्य प्रकृतप्रत्ययतदर्थोदितपिपेकः)

प्राजापत्यान्तिस्य पदे प्रकृत्या प्राजापति तद्वितेन देवता-
विशिष्ट इत्यपश्चात्त्य द्वितीयया च सङ्गनया करणत्व-च-
हुवचनेन बहुत्वमुच्यते इति वस्तुस्थितिः । पशुपदं च इत्य-
विशेषात्तत्पश्चात् । तत्र पदद्वयेऽपि बहुत्वस्य सामानाधि-
करण्यसम्भवेन करणत्वेनाप्यित्यस्यैव पात्रिके इत्येववा-च्यम् ।
एव स्थिते बहुवचनोपात्तबहुत्वान्ययावैकशेषस्यावश्यत्वे
रति किन्तु अन्य तद्विद्वान्तानामेकशेषे कृता भवेत्, किंवा
कृतैकशेषाणां पथातद्वितसद्विति । “प्रत्ययस्यबहुत्व हि प्रत्य-
स्युपलम्बते । तत्कृत वैकशेषत्वमेति न प्रकृतौ भवेदिति”
यावति तद्वितप्रत्ययोत्तराध्यमापबहुत्वान्ययावुरोपेन प्रत्यये
प्राप्तमानमेकशेषे न्यायमुपाकृता वैकप्रत्ययप्रयोगात्सम्भवात्
तद्वितस्यापि देवताविशिष्टद्वयवचिन्तात् तन्मात्रेन शेषेऽपि
विशिष्टे तद्वितार्थ एव बहुत्वान्ययापत्त्या इत्यस्यतान्यवने-

सप्तदशयेन याथात अवदानगणैकत्वस्य च प्रकृतावाधिक-
 रयेनेहानतिदेशात् । अतो देवतासबन्धभेदे प्रमाणात्मावाज-
 यागभेदः । अस्तु सा सद्मानमिधानंयुक्ता बहुत्वान्वयादि-
 रदेवतात्वान्वयेन सबन्धभेदमनयापि लघववाद्यागैकत्वम् ।
 रथंय हि सिद्धान्तेऽनेके यागाः सहस्रदुष्टानेनोपपाशन्ते,
 तथा मन्त्रतेऽप्येकेन यागेनागेभ्यः देवतासबन्धा इति प्राप्ते—

समानाभिधानश्रुत्या देवतात्वस्यान्तरङ्गत्वात्सङ्गान्वया-
हर्वाङ्गयित्वम्, यद्वा तत्र प्रत्येकं स्वत्वाभ्यासेन स्वत्वञ्च
साधुदृष्ट्यापारमर्कभागाकरणात्वरूपविद्वत्स्य प्रत्येककृति
तदा सूक्तहविषोरेत्यादिस्थित्यनुसारेण हविष्यावशेषेद्वयकशु-

बोधोपस्थात् तदनन्तरं पृथगतत्वेन हृदयायोक्तत्वं स्थानं निश्चित्य
 तद्वर्तकत्वात्तदपि विधिचरन्मन्त्रम् । यथापि चावधानं स्थित्य-
 यागुपपन्न्या हृदयादिस्थापनविधिचरन्मन्त्रम्, तथापि तद्वर्तक-
 त्वस्यार्थनिष्ठत्वाभावे विधेयत्वमावश्यकम् । अतएव यथैव हृद-
 यादिगणस्य यागस्थापनस्यापि पृथगतत्वात्तुरोधात् एकत्वं
 प्रकृती, तथैव तद्वर्तकत्वेनैकसमस्तद्वर्तकत्वाभावात् तद्व-
 रोधेन हृदयादिगणे समस्तत्वमिति यागिकत्वेऽप्याधिकक्षा-
 त्तिदेशाभावात्, श्रुतसङ्ख्यया यागाच्चातिदेशविरोधान् तस्य
 निर्णायकत्वसम्भवं इत्यर्थः ॥

(पशूनां प्रत्येकं करणयोग्यतोषणादनम्)

पञ्चतान्मिति ॥ ननु हि प्रमाणान्तरेण प्रत्येकं त्रुटि करणत्वं तत्तद्व्युत्पत्तिदायैष्वप्यवगतम्, तत्र प्रत्येककरणताश्रयाभावेन पार्थिकं बहुत्वान्यप्येव सति करणानामेव समुच्चयः, ननु समुदितानां कथं त्वमेकः । यन्ननु प्रमाणान्तरेण न तद्वेदावयमस्तत्र लाघवेनैकस्यैव करणत्वस्य वत्पदानादेकरूपकरणताश्रय एव पार्थिकत्वस्यैव इति समुदितानां तत्र करणत्वम् । अतो यत्र प्रमाणान्तरेणैवेका करणता प्रतीयते, तत्रैव समुदितानां कारणत्वे सिद्धे प्रवृत्ते पञ्चानां यागकरणत्वबोध्यतायां प्रत्येकमेव प्रतीयते प्रत्येककरणताश्रये इत्ये बहुत्वस्यान्यथा पशुत्वाद्यदिष्टस्यैव देवतावत्प्रतिषेधनिर्धायकः । नहि पशुसमुदाये एक स्वत्वमस्ति, प्रमाणान्तात्, यथेष्टविनियोगादिरेषस्य स्वत्वाप्यस्य प्रत्येक दर्शनात्, समुदायस्य स्वातन्त्र्येण विनियोगानर्हत्वाच्च । अतः प्रत्येक पञ्चानां स्वत्वाश्रयत्वात् वदन्तासुपूज्यपारदयामकरणत्वमपि प्रत्येकमेवेति तदर्थमिति देवतातत्त्वहितेनापि प्रत्येकमेव देवतात्वव्यवस्थावयमिति । अत एव करणत्वविशिष्टशुश्रूषोषकवृत्तस्य तात्पर्यमाहृत्यम्, ननु बहुवचनस्यापि, तदर्थस्य हविर्दानवच्छेदकत्वादित्यत्र । अतश्च यागसाधनत्वे बोध्यतावच्छेदकपशुत्वावच्छिन्नस्यैव बहुत्वावच्छिन्नस्य देवतासम्बन्धात्स्य च प्रतिषेधनिर्धत्तापार्थमप्यविरणतामेतेन श्रिया वात् भेदनिर्दिष्टताम् । अतोब्रूति ॥

त्वायच्छेदेनेव देवतासम्बन्धोचित्वाद्य । अतश्च बहुत्वानव-
 च्छिन्नस्यैव प्रतिसर्वाभवाप्रतिसर्वाव्युत्पत्त्यावच्छेदकस्य अये-
 कवृत्तित्वेन प्रतिसर्वाभिभेदप्रतीतेरभेदेन सम्बन्धभेदसि-
 द्धिः । नच सम्बन्धभेदेऽपि यागेकत्वम्, सम्बन्धानां यागैकत्वा-
 नेकत्वान्यामुपयथाप्युपपत्तौ शापदापेक्षया पक्षेकताशासि-
 त्तोदकस्य शास्त्रतया बहुत्वत्वेन नियामकत्वात् । अतस्तदनु-
 रोधेनैव सर्वत्र यागमेवो भाषनाभेदश्चेति सिद्धम् । प्रयो-
 जनं यागैकत्वे एकपशुसिस्मरणेऽपि तस्य जातावाहुः पुन-
 र्थांगकरणं, सिद्धान्ते तु वदिति ॥ ७ ॥

इति सप्तमं संख्याकृतकर्मभेदाधिकरणम् ॥

(सप्तदशत्ये सङ्कितोपात्तदेवतायस्य सङ्ख्यान्व-
यात्पूर्वं द्रव्यान्वय एव यागभेदसाधक इति
निरूपणम्)

अतस्तदुक्तोर्ध्वमेवेति ॥ यत् शास्त्रदीपिकायां ब्रह्मसं-
तद्धितामहितस्य विशिष्टस्यैव बहुधावगममानादितादृशे वि-
षये यागमेदसाधने "वसन्त्याय कपिजलानालमते" इत्यादौ त-
द्धिताभाये बहुत्वावच्छिन्नेत्येव देवतासबन्धायागमेदात्तापत्तेर्
केवलं बहुत्वाभ्यासात् पूर्वं देवतास्यस्य तद्धितोपात्तस्य द्वयेऽ
भ्यनो यागमेदसाधकं किन्तु एकपशुनिर्घेदादृशावदानग-
णैवताप्राप्तकनोदनामुग्रह एवेत्युक्तम्, तन्निर्गतमेवकार ।
ततश्च वसन्त्यायैव पूर्वोक्तरीत्याऽवदानगणसैवरास्यऽऽधि-
कत्वेनानतिदेशे सति न वेन यागमेद, किन्तु बहुपशुपात्तस्य
त्याग्यमात्रद्वयोद्भवत्वावस्यस्य देवतास्यस्य सज्जमानद्वयायुक्त-
वहविष्य विनामुपपत्तेः कपिजलानां च प्रत्येकमेव यागसाधन-
त्वात्वाहविद्वन्मोयात्, प्रतिसवन्धितायाच्छेदककपिजलत्वाद-
च्छिन्ने प्रत्येकं देवतासबन्धभेदादेवेत्यर्थः । अनेनैव न्यायेन
"सप्तदश मापदीक्षितस्तथा उपकरोति सप्तदश प्रशोनुदगस्तान्
पशोभिकृतामितरा आलभन्ते प्रेतास्तुतश्चरन्ति" इत्यत्र च प-
शुभिकृता-ताप्राप्तीतिविधानादिकदाशपादानगणग्राह्यभावे या-
गमेदोष्पादनं ज्ञेयम्, नतु प्राचीनोक्तरीतिवि सुविधितु सप्ते-
नेत्युक्तम् । यत् परस्मैबन्धस्यैव यथाश्रुतनयोपोत्पात्तयिकरणत-
त्वाच्चदीपिकाप्रत्यन्वक्षात्सात् प्रकाशकाराणां यागिनयोऽपि,
तद्वृण्यं कौतुभ्य एव दृश्यम् । अतः परस्मैबन्धेनैव व्यायमुपा-
दौषपादितो यागमेद एव युक्त इति भावः ॥

(पूर्वात्तरकल्पप्रयोजननिरूपणम्)

प्रयोजनमिति ॥ एकपञ्चमिस्वरूपेण पोट्यानि दृश्यन्ते
यागे यामस्य जातत्वाच्च पुनर्यागकारणं पुनरपि । निदानेन
तत्पुद्बलकस्यागान्तरात्पुनरित्यस्य । प्रयोजनमिति वा
चिनर्दक्षितानि कौस्तुभे दृश्यानि ॥

॥ इति सप्तमं सहायकतत्त्वमंडाद्विद्वगम् ॥

हेतुः राजसूयवाक्ये विधानवद्विहापि तदुपपत्तेरिति प्रयमः पक्षः ।

द्वितीयस्तु नाम राजसूयन्यायः । कर्तुं हि प्रयोगान्वयि-
त्वात् फलस्य ॥ विनियोगान्वयिकादुत्पन्नस्यापि तस्मात्
प्रयोगविधौ फलविशिष्टविनियोगस्य कर्तुं च वैशिष्ट्योपपत्तिः,
प्रकृते तु दक्ष उत्पत्त्यन्यथित्वेन प्राप्तोत्पत्त्यनुवादेन गुणविधिः
फलविशिष्टविनियोगविधिश्चेति वैशिष्ट्याभावाद्वाक्यभेदः ।
अतो गुणान् फलभेदः । द्विविशिष्टिष्टं तत् फलोद्देशेन वि-
धीयते, न द्विभाष्यम्, भावार्थाधिकरणविरोधापत्तेः । स-

नमवैप्रधिकरणदर्शितत्वात्तदुपपत्तीत्याहोऽहं परिह्रियते,
एवमिहापि तत्परिहारः सुप्रसङ्गः ॥

(राजसूयवाक्ये इयं प्रकृते न विधिस्तदुपपत्तिः
फलस्यैव इति पक्षान्तरेण दूषयस्मि-
त्पदानम्)

इत्येवमादीनामुत्पत्तिपरिचायकरादुत्पत्तावस्थस्य फ-
लादीनामक्रियापरिचायकत्वादक्रियासम्बन्धबोधरूपविनि-
योगविध्यन्वयस्य कर्तृदेशकालादीनां कर्तव्यतापरिचायकत्वात्
कर्तव्यतायाश्च प्रयोगविध्यन्वयित्वस्य वैवाच्ये बल्यमप्यत्वात्
राजसूयवाक्ये उत्पन्नानामपि फलमात्रं तत्तत्फलविधिषु द-
शिककालिकप्रयोगाणां प्राप्त्यावप्यप्राप्तकर्तृसम्वित्तया प्रयोग-
विधौ फलविशिष्टविनियोगस्य कर्तव्यमन्योपपत्तिः, प्रकृते तु
विनियोगविशिष्टप्रयोगान्वयिगुणमात्रेण तद्विशिष्टकर्मप्रयोग-
विनियोगोत्पत्तिरसम्भवात्तदुपोषेण कर्मात्परवन्तरसाऽऽनन्दक-
त्वादप्यन्योत्पत्त्यनुवादेन दक्ष इन्द्रियोद्देशेन होमविनियोग-
स्य विधौ वाक्यभेदात्तत्परिहारात् कर्मान्तरत्वमेव युक्त-
मित्यभिप्रेक्ष्य द्वितीयं पक्षमाह—द्वितीयस्त्विति ॥

(दक्षः फलस्यैव इति सिद्धान्तस्य भावार्था-
धिकरणस्याप्यविरोधेन निरासः)

सिद्धान्ते होमादितस्य दक्ष फलसम्बन्धाहोकार इत्यस्ति
—न दधिमात्रमिति ॥ भावार्थाधिकरणे उपवाक्यस्य फ-
लभावनाकरणात्निराकरणेन फलार्थकरणत्वस्य स्थापनात्तेन
विरोधापत्तेरित्यर्थः । एषामावाह्यं कर्मान्तरविध्यनुपपत्तिं परि-
ह्रति—सत्यपीति ॥ सत्यपि दर्शितोक्त्यै आवाहकत्वेन
दधिद्रव्यकवसादरेणाग्निहोत्रपर्यागतिरेव । नहि दधिहोमा-
नामपूर्वत्वमिति राजाज्ञः । कृत्वाविधानत्वात्प्रतिविशेषनिर्ण-
यामावाह्यं तदिति स्पष्टं वक्ष्यते । नचान्तरव्यप्यति,
नहोऽप्यलमागुक्तं कर्मान्तरत्वमित्यर्थः ॥

(भावार्थाधिकरणविषयविधेयचनपूर्वकं दध्नेन्द्रि-
यकामस्येतिवाक्ये तदप्रवृत्त्या दधिरूपगुण-
विधानोपपादनम्)

यत्रेति ॥ बोधेन यजेतेत्यत्रोभयोत्पत्त्यापत्तिः, उत्पत्तेरिति

तपि दर्शितोक्त्यै दधिरूपकहोमत्वस्यैववाच्यं अग्निहोत्रहो-
मातिदेशेन रूपकामः ।

सिद्धान्तस्तु यत्र द्वयोरपि धात्वर्थगुणयोरप्राप्तिः सम्भ-
व्यापत्तिः प्राप्तिरेव वा धात्वर्थस्यैव वा अप्राप्तिः, यथा
“सोमेन यजेत” “उत्पन्नमा उत्पन्नमेति पुरोडाशं प्रय-
यति” “ऐन्द्रवायवाग्राम् महान् गृहीवाचः कामयेत यथा
पूर्वं प्रजाः कर्परेत्” “अग्निहोत्रं जुहोती” “खाद्री, तत्र मा-
नार्थाधिकरणन्यायः, यत्र तु गुणसंवाप्राप्तत्वाद्विधेयत्वः, तत्र
तस्यैव फलसम्बन्धः । न च दध्नोऽपि नियता प्राप्तिः, अपि
तु निरूपेण । अतः पाक्षिकानुवादस्वरिहासाय तस्यैव वि-

वाक्ये प्रयत्नस्य पुरोडाशत्वात्पाद्युपपत्त्या मन्त्रस्य च लिहा-
दर्थप्राप्त एव तस्मिन् प्राप्तिरेतदुभयोः सम्भवतापत्तिः । ऐन्द्र-
वायववाक्ये द्वयोर्नियता प्राप्तिः । अग्निहोत्रवाक्ये धात्वर्थ-
संवाप्राप्तिः । तत्र भावार्थाधिकरणन्यायेन धात्वर्थस्यैव वि-
धानम् । यत्र तु धात्वर्थप्राप्तौ धात्वर्थस्यापि विधाने गौरवात्
तेषां संवाप्राप्तत्वात् विधानम्, तत्र तस्यैव विधेयत्वात् तृ-
तीयान्तत्वेन निर्देशाच्च फलभावना प्रति स्मरितपक्षलो-
प्यकारणत्वं कर्णत्वम् । न च दधिपदसोऽक्षरप्रत्ययान्वयेन तत्त-
मत्वम्, यतोपपत्तार्थविधानः ॥ सम्भाव्येव, पक्षे गुणविधिरै-
वाप्युपपत्तौ निरर्थक्येनाप्यन्यत्पदत्वेनस्याप्युक्तत्वादित्यर्थः ॥
पाक्षिकानुवादत्वेति ॥

(ऐन्द्रवायवाग्रामनित्यत्र पाक्षिकानुवादत्वेऽपि
दधिवाक्ये न तत्सम्बन्ध इत्युपपादनम्)

नचैन्द्रवायवाग्रामितिपदस्य शुकाग्रतया विकल्पाद् पाक्षि-
कानुवादत्वत् इहापि तदहोचारे न दोषः, पाक्षिकानुवाद-
त्वसाम्येऽपि ऐन्द्रवायवाग्रामतायां फलसम्बन्धे तस्मात् साम्यत्वेन
वृत्तसाम्यत्वपक्षेऽपि प्राप्तिपक्षेनेति रच्यन्तरत्वमेत्येतेद्वयस्य
यत्नविरुद्धन्तरत्वसाम्यपदान्वाच्यैन्द्रवायवाग्रामतादृश्यं पाक्षिकानु-
वादत्वलोकारोऽपीह दधिपदे तत्लोकारो प्रमाणमात्रेण वि-
शिष्टविधियगोत्पत्तिरितिर्थाप्यं च गुणमाननिधानस्यैव युक्तत्वेन
वैयर्थ्यादित्यर्थः ॥

(सिद्धस्य दध्नो होमाधिनदधिकरणकमावयान्त-
रचरत्वमेवेन्द्रियकामवास्यस्येत्याद्युपपादनम्)

तत्र च दधित्ववातेत्यद्वयव्यक्त्या फलार्थं विधानेऽपि तस्य
सिद्धरूपत्वेन वाचादिवत् विधानानुरूपस्य पदत्वकत्व न
तावत् सम्भवति । तथात्वे विधिं विनापि फलकामनादा
यत्ना करणसत्त्वेन फलोत्पत्त्युपपत्तेः कारणविधेयत्वमर्थोपपत्तेः ।
नहि कार्यकारणभावो विधिना ज्ञायते, अपितु बोध्यते ।
न च तद्व्यपक्ष्य यत्नादाविव किंचिद् फलमस्ति, समन्तरे-
णापि कारणस्य सत्त्वेन फलोपपत्तेः । अतएवेति कर्तव्यतावि-
धय एव परमुपपत्त्यन्वयम्, ननु दधिरूपकारणविधिरपि ।

रदे उद्भिः संज्ञायाः कथमपि नियेतानुपपत्तेरस्य भेदक-
त्वात् । अतएव यत्र न विविचित्र्यासकमणि तत्र संकल्पादौ
संज्ञयोरपि रूप एव । प्रकृते तु अथवा न्येन प्रियेन्द्रभेदक-
मेव संज्ञायाः सहस्रदक्षिणं यजेतेत्येताबीच प्रकृतयागा-
नुवादेन गुणविप्युपयसौ एतच्छब्दान्तस्य ज्योतिरादिवाक्यस्य
वैषम्यसद्भावात् । अतो घोटनादियोगेन ज्योतिरादिसंज्ञं
कर्मत्रयं सोमयागाप्रकृतिकं सप्तद्विपैरवख्यं सहस्रदक्षिणं

(अथशब्दस्य प्रधानवर्गमविच्छेदकत्वं ननु
प्रयोगविच्छेदकत्वमिति निरूपणम्)

एतेन—अथवाचनेन पूर्वसंज्ञावच्छिन्नप्रयोगस्यैवाधिका-
 रिच्छेदश्च तदनुसारेण वैतच्छब्दस्य सन्तान्त्युक्तप्रयोगपरमा-
 क्षिंयावशतेस्तत्र सद्गुरुदक्षिणदिग्बन्धवर्थात्तत्रैव सन्तान्तरसा-
 र्थक्यमित्यपि—अपास्तम्, यमेण एव प्रधानत्वेन परस्मै-
 त्तम्येनापवाचनेनाधिकाविच्छेदप्रतीतेः ॥ अतएवेति ॥
 रोममायाधिकाऽन्धकारादिर्नोक्तिः सन्नाद्विषयिणीति धीर्ज्ञ नि-
 र्दीयते, न चिन्तिष्ठप्रधिकादिष्वेत्यर्थः ॥ कथमपीति ॥
 आसासलभामापदम्यामेनापीत्यर्थः ॥

(उयोतिष्टोमपदस्य तद्विध्यन्तप्रापकत्वेन सार्थ-
क्यसंभवाद्भेदकत्वमेवेति निरूपणम्)

अतएव दमेति ॥ यथा "दीक्षालो ज्योतिषोऽप्यत्राय-
णीयमहर्षयः"ति वाक्ये वैश्वानराप्रायणीयपदयोः कथमपि
न तावत्पश्यम् । वैश्वानरपदेन ब्रह्मप्राप्तम् तद्वैश्वानरपदे-
यतया यातोऽपि प्रतर्द्धनोपकारजननाभात्वं वैश्वानरपदस्य,
प्रायणीयपदस्य प्राथम्यमुपयोगेन भातरवम्, तत्र विनिवाम-
नाविहरात् सङ्गोपेक्षादौ विकल्प इष्ट एव, ज्योतिषमप्येवं तु
मगलपदामान्येन प्राप्तद्वादसाहभियन्तापोदितज्योतिषमपि-
चनप्रापत्वं तत्र व्यर्थमिति न तस्य सङ्गलोग्यादौ विकल्प
इत्यर्थः । तेन यत्र पूर्वमिव दमेति एकसंज्ञापदेऽपि सङ्ग-
न्तरस्य वार्धन्तरपक्ष्यतया तावत्पश्य यत्र वा विनिवाम-
नाविहरेण द्वयोःपि निरन्तरात् अङ्गानां कर्ममेवक-वासादे-
ऽपि यत्र पूर्वमेति सङ्गन्तरपक्ष्यर्थं तत्र तेन स्वमिपयति-
त्यर्थं वार्धन्तरादनमादयवमेवेत्याह—प्रकृते त्विति ॥
अतोऽप्यत्र ज्योतिरित्यादिषु त्रिषु वाक्येषु श्रीनि स्वार्थे तत्त-
त्तानुसारात् विधायिने । तेषां न सत्यपत्त्वं सादृश्यप्रमा-
नवर्धितद्वौतत्वं सुगमम् । यद्विनिवामसङ्गान्न निर्णयते । तेषां
चोपेक्षापश्यद्वा पाठ्यद्वेयानुसारेण मुख्यत्वमिषानम् ।
एतेनेति च यत्र न सुदानामिन्द्रजितोतात् सान्मूल्यश्च द्वय
वद्वानुसारात् ॥

(विभज्योतिराद्विषये प्रयोगाधिकारवि-
च्छेदोपपादनम्)

विभज्यतेऽपि सपञ्चोविर्वाहस्यैव न पुरंदाया-

“य एतेन नृद्विक्रमो यजेत”ति वाक्येन फले विधीयते
इति संज्ञया कर्मभेदः ॥ ८ ॥ इत्यष्टमं संज्ञाशतकर्म-
भेदाधिकरणम् ॥

(९ लघिकरणम् ।)

गुणश्च ॥ चैशदेव्यामिक्षेत्यत्र द्रव्यदेयतामिशिष्टे यागे
विहिते तदनुष्ठादेन वाग्निभ्यो याजितमित्यत्र न गुणमात्र-

विचारविच्छेदायं, तथात्वे तस्य परान्तरकल्पनापत्तेः, अ-
पिबु प्रयोगान्तरोत्पत्त्यधिकाराय इति तस्यैवा सिद्धो भेद इति
सिद्धान्तमुपसहरति—अत इति ॥

(संज्ञायाः गुणशब्दान्तराभ्यां वैषम्यम्,
पूर्यांस्तरकल्पप्रयोजनतिरूपणं च)

[illegible]

॥ इति अष्टमं संश्लेषकर्मभेदाधिकारणम् ॥

(संज्ञाधिकरणेन गुणाधिकरणस्यापसरसंग-
त्यादिनिरूपणम्)

[illegible]

(धर्म्यदेव्योमामिदमिति पादयमेष धर्म्यदेव्या-
मिदमिति वाक्यमपि यागविधायकतयम्)

यद्यपि तस्मिन्ने “आग्नेयमशक्यम्” निर्वपयितुं न शक्यं
 नैवेद्यमग्निं क्षामिषि पाठात्तत्र न ह्येतत्तन्निर्वापयितुं न
 शक्यं नान्यथापानमिति न नैवेद्याग्निं शेत्यनेन द्रव्येन
 क्षामिषिदानविधानम्; तथापि “यत्तं यत्तं दद्यान्तर्वा पा

भाषाभाषात् । मयेषा विदो गुणपदसम्बन्ध । प्रयोजन
द्वयो न प्रतिनिधिरित्येवमेषो वा सिद्धान्ते दृष्टव्यम् ॥११॥
इत्येकादशं गुणकामाधिकरणम् ॥

(१२ अधिरणम् ।)

मयेषु ॥ “श्रुद्दिमिदुद्दिष्टो” इत्यनेन विहितव्यामि-

श्रितादिगुणपरिष्ठां प्रवृत्तानां मन्व्यधनान्वयत्वादर्शनाद्यु-
क्तम्, किन्तु अष्टाद्वारकसेवनेन गुणविशेषावच्छिन्नत्वमे-
वाधायकमिति पक्षेभ्यो दृश्यम् ।

(प्राचीनाभिमतसिद्धान्तप्रयोजननिरासपूर्वकं
पूर्वात्तरकटपप्रयोजननिरूपणम्)

प्रयोजनमिति ॥ आद्ये पक्षे आरम्भोत्तरं दृष्टव्यं चारे
प्रकान्तसमाधनानुरोधेन प्रतिनिधुपादानम् । तत प्राक् दृश्य
भावि अनाम्न एव । द्वितीये यद्यपि “एतद्वचस्य पियते
यद्वचस्य तन्ने प्रतवे अन्यस्य तन्त्र प्रनायते” इति निषेधादे-
वप्रयोगसम्येऽपरस्य वाच्यस्य प्रयोगावसानाद्विशोभाद्विरिनि-
यतकाद्यो दृष्टिर्होमं सङ्गृहेव इति होमत्वात्पूर्वं कर्तव्य इति
प्रयोजनमुक्तं प्राचीनं, तथापि द्वाविहोमावेऽपि अविहोयनमां
विदेरास्य पूर्वपक्षे स्थापितत्वाद्द्विहोयनकाल एवानुगुणस्य
तन्त्रेण प्राप्तां तदीयप्रयोगाद्विरिदुक्तानाप्रगवैरनुकमिति स्र-
क्त्यादौ तत्तत्कार्यं वन्द्यमयमिति तन्त्रेण कर्तव्य इत्युत्प्रेतप्रयो-
जनं कौस्तुभेण दृष्टव्यमिति विद्योपपाद्वान्तपद्वोत्प्रेतानामाह
तिरेकेण सूचितम् ॥

(गुणफलविधिस्यैव आधायस्याष्टाद्वयत्वेऽपूर्व-
भेदोपीतरथा तद्वचन्यमिति निरूपणम्)

अत्र च दधिकरणकेन्द्रियकर्मैकभावनानिदात् गुणजन्यम
पूर्वमेवम् । स्वर्गप्रयुक्तस्य होमस्याभ्युत्पत्त्या होमजन्यसर्वा-
नुत्पत्त्यपरमित्यस्यैव भेदः । यत्र तु प्रयोजनादद्वैतविधये
वीतरदेशप्राप्तिरसत्प्रार्थं उपयोक्तव्यं गुणजन्यमेवापूर्वमिति ॥
अत एव होमस्यापि दधितिष्ठरजतासुधाद्वच्येवापूर्वाभ्य-
वर्तिविद्विद्यादुक्तं होमजन्यमपरमप्यपूर्वमिति दृश्यम् ॥

(सादृश्याभावेऽपि आशयधर्मातिवेदो न साध-
नान्तरेतिकर्तव्यताकाङ्क्षा निवृत्तिरिति
निरूपणम्)

भावनान्तरस्य चेनिकर्तव्यताकाङ्क्षा यद्यपि न प्रतरसादा-
श्रयसैवेतिकर्तव्यतात्वेन प्रवृत्तं सममति, स्वर्गादिसमुक्तस्य
होमस्य प्रकरणाविपर्ययात् । न च—अद्वैत्याभावेऽप्याश्रयस्य
सह प्रयोजनेनिकर्तव्यताकाङ्क्षानिर्वर्तकत्वोपपत्त्यातिरिक्तमिति
वर्तव्यताकाङ्क्षिति—आधायम्, आश्रयस्य करणानिर्वाहत्वेन
करणोपपन्नताभावात् तद्वत्प्रवृत्तिरनिकर्तव्यतायां भवेन्नैवापे-
क्षितत्वात् । तन्माध्याश्रयतो धर्मातिवेदात्तिरिति । साद-
श्याभावात् कथं कश्चित्तत्त्वनातिवेदः २ सादृश्यकार्यस्य अक-

ट्ट्यागत्य च तत्सम्बन्धे “तस्य धायव्याम्वरविशममिष्टोमसाम
कृत्वा प्रवृत्तयर्थमात्रो ह्येतेन यजेते” इत्येन इते पश्चादाश्रा-
तम् । “यत्तस्यैव ज्यैवीषु कारवन्तियममिष्टोमसाम कृत्वा
पशुकामो ह्येतेन यजेते” इति ।

विशिष्टोपस्थापनस्य प्रकारेणैव विद्महे तदनेवेष्टाणात् ।
अतो गुणो धर्मातिवेदः । तत्र केनातिवेदं पमाणा सः के-
वापिषु नेति विवेकः वीस्तुमे दृश्यम् ॥

॥ इत्येकादशं गुणकामाधिकरणम् ॥

(धायव्यरेववीषाफययोर्ध्यासिद्धान्तं निरुद्धा-
र्थविशेषकः । पूर्वाधिकरणेनापश्चादिकर्तव्यमिति)

अधिरणप्रिययवकसमुदाहरति—प्रितुदिति ॥ एतच्च
भेदप्रतिषेधोमिप्रदर्शनमात्रायमुदाहृतम् । रेवतीवानयमात्स्यैव
निचारविपर्ययात् । ताण्ड्यप्राद्वये प्रथमतो “यो एत इव व्या-
द्विष्टुता बजेतमिनेवास्य पाप्मानमपहस्य श्रितुदा सेतो
वृक्षधर्मेण दधाती” इत्येक श्रितुद्विष्टुत विधाय तत्र श्रितुद्वै
दोष सवीर्यं वनुद्योममिष्टुतायाभ्यन्तरं विधाय “श्रितुद्वि-
ष्टुमिष्टोमसस्य वायव्यास्य” इति पठित्वा “एतस्यैव रेवती-
प्य” स्थाप्रातम् । तत्र यद्यपि प्रथमान्तपदमयं बजेतेत्यनेना-
न्वयावोगम्यः, तथापि कर्तव्य इति पदव्याहारेण श्रितुदा-
द्विगुणद्वयविशिष्टाप्रितुद्वत्तत्त्वावधारणम् । तत्र एतेषां प-
ण्णामभिष्टुता देवताधिकरणगतपरिभक्त्येवनामिकावित्येन
समाधानात्, वेद्या च पूर्वस्योत्तरस्य विदेसस्याद्यमे प्रसाधनात्
पूर्ववगात् श्रितुद्वयवदसत्तत्त्वावधारणं प्रयोजकस्य प्रा-
प्तस्य बाधेन सर्वस्योन्निष्यति श्रितुद्वयविधानम् । अतएव
तस्यादेवाभिष्टोमसस्य विधायकमभिष्टोमपदमेति ॥ स्रक्तयते
वनुम्, तथापि राजन्यमिमिक्तकाभिष्टोमसस्याविश्वामृतता-
भिष्टोमव्यावृत्तिरुत्पत्त्येवनामिकाभिष्टोमसस्याविधानपरं दृश्यम् ।
यसु कौस्तुभे—एतद्वैरभाविमाणस्य उन्मथ्यस्तथाकस्य
निकायित्वेनैतत्पापप्रवृत्तिव्यावृत्त्यात् तत्कथ्यस्तथाया एव
ग्राम्यमाणत्वेनाभिष्टोमसस्यैव प्रत्यप्रवर्तयता विधानपर-
मिति पशान्तरं पूर्वपादंरक्तम्, तत्ताण्ड्ये पूर्वं वनुद्योमाभि-
ष्टुतायस्य विधानेऽपि तस्योक्त्यस्यैवनामिकावित्युक्तमिति
चिन्तम् । अभिष्टुत्पदं चाभिदेवसमम्रसाध्यतोपप्राप्तानात्
तत्पदव्यावृत्तेन नामधेयम् । “तस्य वायव्यास्य” इति वाक्ये-
नो “एता जामयो मिद” इत्यादिवाच्यक्यधिकरणत्वेकवि-
शतिस्त्रोमकत्वमिति श्रितुद्विष्टोमोपपन्नानोत्तरकावविशिष्टाया-
प्रयोगस्य कथस्य विधानम् । तन्नामिष्टोमस्योत्ते पूर्वातिवेदो न
प्राप्तस्यैव विद्वत्तोमस्य श्रितुद्वैव यद्यितस्य प्रतिप्रसवः । ए-
वमितिद्विप्राप्तानां यदा यदावो इति मन्त्राणां बाधेन वायव्या-

किञ्च विधेयां देवानां तद्धितेव देवतात्वं श्रवणोक्तम्; अनुशासनसंवात्, याजिनानु संप्रदानत्रयाधिपत्या चतुर्थ्या संप्रतिफलक्षणया; स्वयमानुब्रूयोद्देशस्य विशिष्टप्रतिप्रती-
कानुरूपसंप्रदानत्रयैकदेशत्वादिवाक्यस्य, सस्याः प्रतिग्रहीतृ-
स्याभावात् । निरुक्त्यर्थे सप्तम्यन्तसंप्रदानात्त्वत्वापकदेवता-
स्वरूपावगोपाधिपक्षेरे तु सुतरां लक्षणा । अतोऽपि
दुर्धनत्वम् । तस्माद्वाजिनवाक्येऽपि गुणाद्रन्यदेवताविशिष्ट
कर्मान्तरमेव याजिनप्रतिपत्त्यर्थमाभिज्ञायावाहत्वेन विधी-
यते । गुणस्य च पूर्वप्रतिविद्यमानत्वेन भेदकता । सा च
व्यतिवृत्तपक्षेदापवाद्या व्यतिवृत्तव्युत्पन्नारोधात् व्यतिवेक-
ग्रस्तताभ्यादित्यनेकप्रकारेणैव न्येयम् ॥१५॥ इति नयसं
शुण्डतकर्मभेदाधिकारणम् ॥

चवन्धो शुक् इत्यभिप्रेक्ष्य निष्ठुष्टानि पञ्चान्तराण्याह—ध-
स्तुत्वस्तिथिः ॥

(आभिज्ञानुनिष्पन्नयाजिनप्रतिपत्त्यर्थं यागपर-
त्वं याजिनवाक्यस्यैवमुपपादनम्)

याजिनप्रतिपत्त्यर्थमिति । आभिज्ञानुनिष्पन्नजल-
पस याजिनस्य प्रतिपत्त्याकाङ्क्षाऽऽराहित्यमिथित्वमभावात् प्र-
तिपत्त्यर्थं यागान्तर विधीयत इत्यर्थः ॥

(गुणस्य पूर्वप्रतिविद्यमानत्वेन वाक्यभेदाप-
स्या च भेदकत्वमिति शास्त्रदीपिकाया
एकप्रसरतामङ्गापत्युपलक्षणत्वम्)

यत्तु शास्त्रदीपिकायां—उत्पत्तिविशेषगुणवरोधेन स्व-
नियेकमलममानत्वेन व्यतिवृत्तं गुणस्य भेदकत्वम्, वयितु
वाक्यभेदापर्यन्ते द्वैविध्यं गुणस्य भेदकत्वे—उक्तं; तदुपल-
क्षणम्; तृतीयप्रकारस्यापि समवायिनि सूत्रमिदं प्रकारप्रव-
साधारत्वेन गुणस्य भेदकत्वे अनुगतत्वमाह—गुणस्येवे-
ति—एकप्रसरतामङ्गेति ॥ वयद्वर्धमानस्य इति शेषः ॥

(वाससा क्रीणातीत्यादिषु न गुणात्मक्यभेद
इति न्यायसुधाकारमतनिराससूचनम्)

यत्तु—अत्र न्यायसुधाकाराऽऽहणवाक्येऽनेकगुणोत्पादनेन
विशिष्टकर्मविषयवर्गभावेन तेन विहिते त्रये उत्पत्तिविशिष्ट-
कर्मन्यायिगुणवरोधेऽपि “वाससा क्रीणातीत्यादिगर्भहृता-
नामुत्पत्तिशानामपि वायु प्रशक्तिप्रत्यानं चिकित्वाविपक्ष-
वर्गभेदाभिधेयतामयाय वायु प्रशक्तिगणेषु गुणत्वं नियन्तर-
विधानमिदमुक्तम्, तदर्थं चैतन्मे इत्यन्वयः । अदृष्टाविपक्षे
पेदापि वक्ष्यते स्मिन्नेवप्रसंगे ॥

(पूर्वोत्तरव्यवप्रयोजनम्)

प्रयोजनमिति याजिनान्यवर्गवर्तनरेव वाऽऽभिज्ञाना-
भावात् २६

(१० अधिवरणम् ।)

अगुणे तु ॥ यत्र तु नोत्पत्ती गुणध्वनं, यथाऽग्निहोत्रं
जुहोतीति, तत्र तदनुवातेन दग्धा जुहोति, पयसा जुहोती-
त्यादिभिः सर्वैरेव गुणविधानं विरुद्धेन, तत्र सखे कपोत-
न्यायेन सर्वेषामेव गुणप्रवृत्तेरेकाकारवद्व्याभावादिनि प्र-
त्युदाहरणमात्रम् ॥ १० ॥ २० ॥ इति दशमं गुणा-
त्कर्मभेदापवादाधिकारणम् ॥

(११ अधिवरणम् ।)

फलश्रुतेः ॥ अग्निहोत्रं प्रकृत्य “दत्तेन्द्रियकामस्य जुहु-
यादिति श्रुते, स एव होमो दक्षिणविशिष्टः कलोद्देशेन विधी-
यते । यत्र प्राप्तकर्मानुवादेन गुणसंबन्धः फलसंबन्धश्चेति
वाक्यभेदः, प्राप्तानामपि कर्मणां रतनकृतैरितिहानां फलो-

गावृत्तान् पूर्वपक्षे । शिदान्वेत्तु वैचलयाऽऽसिद्धयैव धर्मभेद-
याम् । वाजिनेन च यागान्तरानुष्ठानमिति स्पष्टवाच्योक्तम् ॥

॥ इति नयसं शुण्डतकर्मभेदाधिकारणम् ॥

स्पष्टार्थमेतत् ॥

॥ इति दशमं गुणात्कर्मभेदापवादा-
धिकारणम् ॥

(प्रपूर्वाधिकरणेनापवादिकसङ्गतिनिरूपणम्)

प्रपूर्वाधिकरणे वाक्यभेदापादकस्य गुणस्य भेदकत्वोक्तै-
दापवादकरणादापवादवीगनन्तरात्तत्ति स्पष्टवाहप्रद्वयैर्दा-
हरणपूर्वकं पक्षद्वयेन प्रारंभमाह—अग्निहोत्रमिति ॥

(दग्धा जुहोतीति दशः प्राप्तावपीन्द्रियकामप्रयोगे
नियमेन प्राप्तस्यसंभवाहुणफलसंबन्धकथनम्)

प्राचीनसूत्रमपीयं पक्ष गुणिभिराहुपवादयति—स
पय होम इति ॥ द्वितीयं पक्षमाह—निरुद्धोति—न-
चेति ॥ यद्यपि गुणस्य दग्धा जुहोतीत्यनेनैव प्राप्तात् तद्व-
यकपदस्यानुवादेन वागभेदात्वेन बोधयते. वैचल्यलक्ष-
न्यमात्रप्रकाशप्रत्यक्षेण गुणोत्तर, तथाऽग्निहोत्रप्रयोगे इ-
त्यान्तरागामपि निहितत्वेन प्राप्तेरिन्द्रियकामप्रयोगे नियमेन
प्राप्तमात्रात् वक्षिकानुवादावन्तत्वात्तदोत्तरमप्येव दक्षिण-
न्यायवद्वयवत् वाक्यभेद इत्यदिह वासा प्रकाशान्तेन व-
रिहति—प्राप्तानामपीति ॥ अनुन्तरादोटीनामपिपुन-
रपिप्राप्तिस्तोत्रवाच्यतां प्रतिनिधित्वमनुवृत्तिवत्त्वमितिहानां
तदनुवृत्त्यानेन फलसंबन्धस्य रतनकृतैरितिहानां च रिपाने
प्राप्तेऽपि वाक्यभेद कथाय च ॥ प्रयोगेनापवादवन्तरेण
रात्रमनुप्रयोग रिपान्तर प्रयोगस्य बोधयितुं किञ्चिदप-
त्तात् वृत्तिविशिष्टत्वमनुवृत्त्येवमवस्थायाः च तैरेतेन रिप-

न्यपक्षे मृतीयान्तेनैतच्छब्देन विलिङ्गसङ्ख्याद्भेदतामात्रमि-
 दंशानुपपत्तिः, तेन रेयनीमिश्रधारयन्तीषमिदंशेऽपि दा-
 शायणपशुशयैनाप्राप्तरेयनीमात्रस्यैव पलसम्बन्धोपपत्तेः ।
 अतो दिध्मियायेन शुणफळसम्बन्ध एव युक्तः ।

सिद्धान्तद्वयं नाश्राध्वलाय दायते वनुम् । यगस्य
 त्राव्यकृन्नेऽपि अग्निष्टोमसामेत्युवादादनुपपत्तेर्न साक्षा-
 द्वाध्वयम् । अग्निष्टोमस्तद्वारा तस्यैव वा साक्षाद्वाध्वय-
 म् अग्निष्टोमस्तस्यातिदेशतः क्रोशान्तासाधारण्येनोपस्थि-
 तत्वाद्भूतासाक्षम् । नच वायव्यवाच्येन तस्योपदेशिकी नि-
 शिष्योपस्थितिः, आतिदेशिकरूपायनमवे औपदेशिकत-

द्वितीयं यत्कं यद्यपि देवतीनामग्निष्टोमस्तोत्रमाग्र्यदत्तित्वेन
मान्यतो लभ्यते, येन तस्याभवात्तेन प्राध्याग्निष्टोमस्तोत्रमेव
मुवाह उच्येत, तथापि देवतीनामग्निष्टोमस्तोत्रप्राध्वयस्यैव
मन्वसादेनैव विधानेन न कपि हति । नच वायव्यभेद, ह-
वताध्यस्तोत्रमात्रमादा देवतोष्यग्निष्टोमस्तोत्र प्रकृत्येवैवमन्वये
न तस्या उत्तरभावनयामन्वयाद्भक्तिविण तदग्रसत्ते । अतएव
यस्यैव सिद्धांते देवसाद्विशिष्टस्तोत्रभावनविशिष्टाग्रमात्र-
नाविधान कृताग्रद्वयत्वाद्भक्तिमिते, एव ममाग्याश्रयमात्र-
नाविशिष्टाग्रमात्रनास्त्विष्टोत्रादेरपि न हतिरिति भावः ॥

(प्रथमपूर्वपक्षस्य द्वितीयपक्षोपक्रम एव वृत्ति
तत्त्वाद्वितीयपक्षे स्तोत्रद्वारा यागस्य स्तोत्रस्य
वाऽभ्यवृत्त्यासंभयोपपादनम्)

प्रथमपक्षस्य द्वितीयपक्ष एव बुधितत्वात् तद्वृणुष्य
पक्षे द्वितीय पक्ष प्रकरणादप्रथमाभोगादने किं वागस्य
साक्षादभ्यवस्य ॥ अस्मिन्मिहस्तोत्रादत्रा वेति विवक्ष्यानेन
वृणुष्य सिद्धांतमाह—सिद्धांतस्थिति ॥ आश्रयत्य
मिति ॥ अस्मिन्मिहस्तोत्रसाक्षरप्रथमा वागाप्रतात् तद्व्या
वागसाप्रथमोपनिमित्तमवबुधित्वेति वृणुष्येन बुधित्वं
दृष्टविषया हि कृतिताव्यधातवसकन्यात्व गुणस्यापेक्षितम्
कदरविषया हि तदाश्रयेण गुणस्याश्रय विनापि कलभरण
साक्षरद्वारात्पक्षमैवागस्यसाक्षात्तया एवमाश्रयप्रतात् ॥ अतए
आश्रयत्यनेन अद्वयसकन्यनेन गुणविशेषावधिप्रसक्त नि
वेति तद्वृणुष्यिच्छरे ॥ अतो न द्वयराश्रयत्वमित्यत्र ॥ दृष्ट
गातरमप्याह—अस्मिन्मिहस्तोत्रस्येति ॥

(रेवतीनामातिदेशिर्गर्ग्याधकत्वमेव युक्तमिति
सर्वस्तोत्राश्रयत्वापस्युपपादनम्)

आतिदेशिकेति ॥ औपदेशिकी हासिद्योमहोप्रसोप
स्थितिर्वायक्यगुणधिरकस्त्वेनेति रेयतीनिर्वापदेशिकमाग्या
वाधप्रसङ्गापेक्षयाऽतिदेशात्प्रसव्योनाप्रयत्नात्तीवरेण तदी
यातिदेशात्पितृक्याधत्तव्याप्यत्वेन सर्वलोप्राप्तेर्वाप्रय

द्वापहस्याव्यवयेन विविधोषस्थितेराश्रयस्यासाधकरमात्र ।
नच साक्षो वायव्यतानुवाच्यवयेन त्रियारूपस्याश्रयात्
येऽपि ॥ क्षति, साक्षो ध्वन्यात्मकस्वरसमाहारपत्येन वा-
च्ययेनादौ त्रिसिद्धस्य सिद्धरूपतया धातुवाच्यत्वसामयोज-
कत्वात्, अन्यथा सौमरस्यापि स्थोत्राश्रयतानुपपत्तेः, वाच-
न्वीयसाक्षा आश्रयानपेक्षये अत्रिष्टोमसामेत्स्यानुवादानु-
पपत्तेः । अतः साक्ष आश्रयसापेक्षात्वात् तावद्व्यञ्जनेना-
श्रयस्याः । नच—वाच्यन्वीयमभिष्टोमसाम फापेति
प्राकरणिकेन वाच्ययेन सौमरमित्रा अहत्वाविधानाद्वाच्य-
त्वापत्तिरित्य ॥ नच—वाच्येन नित्यवाचो व्यापद्वि-
प्रेति—वाच्यम्, रेवत्यक्षरगवारवन्तीयसाक्षो गुणत्वपक्षे
साक्ष काम्यवेऽपि रेवतीना तदभावात्, रेवतीना गुणत्वप-
क्षेऽपि यावत्तानातिदेशिकमुक्त्वाद्यः सम्भवि, न तावदीपदे-
शिषवायव्यावाध उचित इति साव ॥

(साम्प्र. क्रियारूपत्वपरथातिक्कदुपणम्)

यत्तु वार्तिके—आत्मना ह्यनिरूप्यतेऽपि प्राप्यते श्रिया ।
कारवन्तीयगीतेस्तु क्रियायाः किं प्रयोजनम् ॥ इत्यादिना सात्र
क्रियारूपवेवाऽधर्माकाङ्क्षावाप्त्यं शुण्फलसुखस्य इत्युक्तम्,
तत्तद्वैदेति दूषयितुमनूय दूषयति—नञ्चेति ॥ व्याप्यारूप-
वैदेतत् ।

(चतुष्टोमप्रकरणगतस्य धारयन्तीयमग्निष्टोम-
साम कार्यमिति ध्वनस्यग्निष्टुप्रकरणगत-
त्योपपादनम्)

प्राकरणिक्केनेति ॥ यवपीद वचन एतदमित्यग्रमाद
 त्वं वनुग्रोममिद्व्यकरणे साध्वन्प्राज्ञेण आश्रितम्, नैतद
 मिद्व्यवरणे, तवापि वनुग्रोमस्य विद्वयित्वेनोत्तरतममिद्व्य-
 त्पन्नमैतत्प्रादिदेशः प्राज्ञवचनादिदेशवत्वेन प्राकरणिक्कान्तेयेन-
 त्वुक्तम् ॥ अतएव "अथ पुनर्विशिष्टे मार्गे उपादीयमानं तदे
 वतौप्यकारवर्तीयं सामं कथं अस्तीत्युच्यते" इत्यग्नौत्तरवर-
 वचनादिति आध्यात्मिदिशिवचनं द्रष्टव्यमिति धार्मिके व्या-
 चनतत्त्वम् ॥

(रेघतीगुणत्वपक्षेण चारवन्तीयघाक्यस्य प्राप्-
रणिकस्याश्रयसमर्पकत्वनिरासः)

गौरवमिति ॥ परेदिनाप्रवृत्तकृतिवारकत्वाद्वाह्वाप-
 खया कमत्तराधयत्वस्य ध्रुवपूतत्वमित्यर्थः ॥ नचास्मिन्पक्षे
 कातिदिशकृद्वापापेक्षेयैरेदिशकर्मभागातिप्रगम्, सो
 ज्ञानतन्मामाधयित्वे सदीयानस्यैवा साध्य बाधोपतरेमन्-
 वाधोपेक्षयैरेदिशकनान्वाधस्यैचित्तत्वेनाप्रतिरोधोदया
 ध्यात्वैवाचित्तविति भावः ॥ एवमाध्यातव्यमप्येव देवदा-
 ध्यात्वानन्वयगुणस्य द्वे विधानमिति प्रथममध्यातव्यप्रश-
 नः ॥

धेयत्वात् फलसम्बन्धः । करणीभूतगुणसत्त्वेन वचन विनाऽपि फलोत्पत्तिसम्भवाद्भवैवैव्यर्थप्रसङ्गेन स्मृतिसाम्य-
धात्वर्थस्य दृष्टविधया गुणसम्बन्धिनः साध्यवस्थापेक्षायां प्र-
करणाद्धोमस्याश्रयत्वलाभानुहोतिः साधुत्वार्थमुत्पादः ।

अतो विधिसाधकया दृष्टविधया कृतिसाम्यधात्वर्थविशेषह-
दाश्रयस्यनिरासेक्षाया शोभ्यतात्वात् स्वसाध्यागोजनहो-
मादिप्रागेवधात्वर्थप्रकाशपि प्रकरणेनाधिकारत्वेन वि-
धिकरणद्वारा होमस्यैवोपपत्त्या न तेषामाश्रयत्वप्रवृत्तिः ।
अतएव कल्पितेनापि विधिना न दधिहोमयोः सति भावो
बोध्यते; गौरवात्, ह्युपप्रयोगजन्यत्वाच्च, अपि तु लोकसिद्ध-
कार्यकारणभावनियममानम्—दध्ना होमः कर्तव्य इति । नच
—वपिजन्यहोमकर्तव्यताया अपि दध्ना जुहोतीत्यनेनैव सि-
द्धेर्निश्चयकामानयनैवैव्यर्थमिति—वाच्यम्; तद्विवभावे द-
धिर्विधिप्रहोमादुद्गानस्येन्द्रियरूपफलोद्देश्यताया असिद्धेर्नि-
श्चयमानताया अधिकांशविशेषणत्वज्ञापकत्वेन तत्साधक्यत्वात् ।
अतस्य शुद्धदधिविधिना तस्य कार्यत्वबोधनेऽपि अनेन तस्य
फलार्थतया विधानात् होमाधितदधिकरणकं भावनान्तरमेव
विधीयते । धातुस्तु प्रकरणप्राप्तप्रकल्पनानुवादकः साधु-
त्वमार्ताप्य इत्यभिप्रेत्याह—करणीभूतमिति ॥

(उपोतिष्ठोमस्य पशुकाममुपकृत्य गृहीवादिस्था-
दीनामाश्रयत्वेनाप्यनिरूपणम्)

अत्रच गुणस्य सिद्धरूपस्य कृतिसाम्यधात्वर्थोपक्षिप्तत्वेना-
श्रयतया होमान्वयोपादनमुत्सर्गमात्रेण ज्ञेयम् । “पशुकाम
उपकृत्य गृहीवादिस्थादीनामाश्रयत्वेनाप्यनिरूपणम् ।
कृतिसाम्यधात्वत् कर्तारोपपत्तिरप्येवमेव ॥ ११ ॥ अ-
तस्तत्र समाप्तेः सस्यवन्धितत्वेनोपपत्त्या उपोतिष्ठोमसाध्य-
त्वमिति ज्ञेयम् । एवंच आचाराः प्रकरणकान्तराद्वि-
स्थापि दध्नेः प्रगत्य वायुसाध्यान्वयं न निर्वहतीत्येव क-
र्माकाङ्क्षेयसाध्यमहत्तमम्, नवप्रवृत्त्याह्वा कुर्यादिति भावः ॥

(फलस्य विजातीययज्ञजन्यत्वसिद्धयर्थं तत्सं-
बन्धस्यापवादकत्वेन वाक्यभेदेन भावना-
भेदकथनम्)

यत्तु अत्र भवेदेवेन धात्वर्थवत् भावनाया अपि प्रलभि-
मानस्य तुल्यत्वात् न आत्मोभेदे प्रमाणम् । नच प्राप्तमाव-
नानुवादेन गुणवचनस्य पक्षवचनस्य विधाने वाक्यभेदा-
पत्तेरुपपत्तेर भेदो भावनाया, फलवचनस्य रागतेः प्राप्तत्वे-
नाविधेयत्वादित्युक्तं, तन्निरस्तमिति—प्राप्तमावनेति ॥ इन्द्रि-
यारयकस्य जन्मत्वेन व्यापारान्तरजन्यत्वात्तदर्थेऽपि लोका-
दिजातीयजन्यजन्यत्वात्तदर्थमाह रिजैवतयाभिहितहोमानुवृत्ते
नते सागंजन्यतयाऽऽगते वाक्त्वेनैव विधेयत्वात्तदर्थमावे

दधिकरणक भावनान्तरमेव तु फलोद्देशेन विधीयते; प्राप्त-
भावनानुवादेनोपपत्त्यर्थे वाक्यमेवाह ।

केचित्तु—करणत्वविशिष्टं दधि, दधिकरणत्वं वा कृती-
योपात्तं फलकरणत्वेन विधीयते, कृतीयार्थकरणत्वस्य नि-
रूपकापेक्षैव चाश्रयार्थेति—आहुः तत्र, यागवैषम्ये प्र-

वाक्यभेदापादकगुणाद्देश्यत्ववचनम् । अत एव भाव-
नान्तरस्याप्यवच्छेदनीभूतधात्वर्थविशेषापेक्षामा सन्निधिराप्ते
होम एवावच्छेदकत्वेन संबन्धमानेऽपि न तद्देशेऽपि विधे-
यत्वम्; शक्यतः प्राप्तत्वात्, किंतु होमावच्छिन्नं प्रत्ययोपात्तं
भावनान्तरमेव दधिकरणकं विधीयत इत्यर्थः ॥

(दधिकरणत्वस्य करणीभूतद्रव्यो वा करणत्वेन
भावनान्वय इति पार्थसारथिमतनिरूपणम्)

एवं तावद्विधितकरणत्वेन्द्रियनिरूपिता, तत्सर्व दध्यादि-
रूपस्य गुणस्य स्वरूपितकरणतासाधनाया वा कृतिसाम्यधात्वर्थ-
विशेषापेक्षा, एव आश्रयानुवादा । तस्याच होमस्यान्वय इति स्व-
मतमभिधाय पार्थसारथ्यादिविधिः कृतीयोपात्तं करणत्वं मर-
णाद्यवच्छेदेन्द्रियभावनात्वात्तद्विधौ धर्मोपपत्तेन प्राधान्यात्
करणताशक्तिमती दध्नेः करणत्वम्, अथवा—प्रकृत्यपि-
क्षया प्रत्ययार्थप्राधान्यात् दधिकरणत्वस्यैव वा कारणत्वम् ।
द्वितीयकरणत्वस्य तु समभिव्याहाराप्यन्वत्वात्, सगमगादया
मानमद्वीकृत्य कृतीयोपात्तदधिकरणत्वस्य निरूपकापेक्षाया
प्रतिषेधनिमित्तमेव प्राकरणिनाश्रयलाभ इत्युक्तम् । तदुप-
पादनपूर्वकं निरस्तमिति—केचित्तिरिति ॥

(यागस्य यथा करणत्वं न तु यागकरणत्वस्य कर-
णत्वं तथा प्रकृतेऽपीति पूर्वतनमतनिरासः)

यागवैषम्य इति ॥ “प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थे तद्
भूतम्” इत्यनुशासनापवादगतपक्षेत्वरणत्वयोरेपि पक्षार्थविषया
भावनस्य भावाभाधिकरणे व्युत्पत्तिरित्याह तत्रापि यागर-
णत्वस्यैव कारणत्वापत्तेर्वैषम्ये प्रमाणमायात् । तत्रैव निरू-
कतासममिषुया कारणतासमर्थस्य शुद्धभूतत्वेन परिहार इ-
हापि तत्परिहारीपत्तेरुक्तः । यद्यपि दधिकरणत्वनिरूपको
होम एव श्रद्धादानवत्वे; त्वार्थाद्विषयवर्तमानोपपत्त्या
होमद्वारा पारंपरिकमोन्द्रियनिरूपितमिति खीरारे न कथि-
रूप इत्यर्थः ॥

(पार्थसारथीयाश्रयत्वनिर्वचननिरासपूर्वकं
अन्यप्रताजन्मप्रदणसाधारणमदृष्टाद्वार-
कसंकेधेन गुणविशेषोपावच्छिद्रत्यन्मा-
धयार्थमिति निर्वचनम्)

अत्रच यत्र विधेयगतौ गुणः कारकप्रकारपक्षे, न आ-
श्रय इत्याहोऽम्बरपरिधिरप्यद्विषयप्रमाणत्वात्तदर्थेन विधी-
यमानगुणजन्यव्यापकत्वं नुबन्धितं, तन्मन्यमाननिवह-

फलोद्देशेन विधीयते । पृष्टान्तेतच्छब्दः प्रवृत्तिविशारभा-
वानुवादकः । तृतीयान्ततच्छब्दः प्रत्योग्यमानकर्मवचनो
न दुष्यति । उक्तकाललक्षणो गुणश्च प्रयोगान्वयिवाद्-
वेष्टिवचनमपि तद्देशमेवापादयेत् ; तथापि कालस्यात्र न सं-
व्यवहारिकस्य वाक्यभेदपरिहाराय विधेयत्वेऽपि तात्पर्यगत्या
याते परम्परासंबन्धेन विधेयस्य रेखसारयस्य गुणस्योप-

माहृतप्रतीते कथं फलोद्देशेन विधानमित्यत आह—**पृष्ठय-
न्तैतदिति** ॥ एतत्तदस्याप्युद्देशसमर्पणत्वे उद्देशानेकत्व-
प्रयुक्तानुसंभेदादिति, पूर्ववाक्यप्रवृत्तिकारवत्त्ववन्धावुवाद्-
कार्ये तु तदनापत्तिः ॥

(सर्वनाम्नां प्रत्योग्यमानपराग्रहोत्थेन तेन-
त्यस्योपपत्तिः)

तृतीयान्तैति ॥ यद्यपि पूर्वपरामर्शित्वं सर्वनाम्नाम् ;
तथापि अथप्यज्योतिरिहारादिवाक्यगतैतच्छब्दस्य प्रत्योग्यमा-
नकर्मवचनत्वस्यापि वृद्धत्वात् सर्वनाम्नां पूर्वपरामर्शितत्वात्तेन
प्रयुक्तप्रत्योग्यमानसाधारण्येन संहितमानवार्थवत्तादौकारा-
दिहापि तस्य न विशेष इत्यर्थः ॥

(अथेष्टौ प्रयोगान्वयिकर्तृविधान एव तात्पर्या-
द्या प्रयोगभेदमात्रं तथा प्रकृते तादृशका-
लविधानात्तदेवेति दाह्ना)

अथेष्टमिति ॥ राजसूये राजकर्तुरे अथेष्टिच्छब्दाः पृ-
थक् प्रयोगे पृथगीकराय “यदि प्रादोषो यजेते”त्यादिश्रुते-
र्वाक्यैः आक्षेपकर्मवचस्य विधानात् कर्तुं च प्रयोगान्वयित्वेन
राजकर्तुरपूर्वप्रयोगे निषेधासंभवादवेष्टे प्रयोगान्तरमेव वि-
धीयते इत्युत्तरं नश्ये, तथेहापि उत्तरकात्तत्वेनगुणस्य
प्रयोगान्वयित्वात् पूर्ववागीयवाक्यवाक्यविहितप्रयोगात् प्र-
योगान्तरमेवावयते न कर्मान्तरत्वमित्यर्थः । संभवत्प्राप्ति-
कस्येति ॥ यद्यपिष्टोमस्योत्तमानां प्राप्तावाप्त विधौते,
तदाऽविधेयकियापिदोषपातेन रेखतीना विधानादयोगात् श्रुतेन
सज्जतेत्यनेन विधिना विधेयत्वेन पूर्वाको जाग्रभेदः । अत-
स्तस्यां प्राप्ताया यापि विधाने सति तस्या उत्तरकात्तत्वेन-
गन्धेनोत्तरमात्रान्वयनेन शुद्धतत्कारत्वं तस्य यद्यन्यावाक्येना-
प्राप्तस्य रेखतीगुणपरत्वान्धोभवविधानकृतवाक्यभेदपरिहा-
रार्थं कृत्वाशब्दोक्तप्रमाणवशादीकारेण विधेयत्वेऽपीत्यर्थः ॥

(रेखतीगुणस्य तात्पर्यगत्या विधीयमानस्य व-
र्मेभेदापादकत्वम्, स्तोत्रमात्रमेवेत्य-
दाह्ना निपातश्च)

अविघात इति ॥ सर्वप्रदिग्गृह्णावहुणस्यापि विधेय-
स्यैव भेदकत्वादित्येव पूर्वकरीत्वा रेखतीनां परुषिधानादुर-

थस्त्वविघातमभेदवोपनत्वाविघातः ॥ १२ ॥ इति द्वा-
दशं रेखत्यधिकरणम् ।

(१३ अधिकरणम् ।)

सौमरे ॥ महासामाख्यं भोग्यं प्रकृत्य समाह्वयैः—यो वृष्टि-
कामो योऽप्रायकामो यः स्वर्गकामः स सौमरेण सुवीत

पते पूर्ववागेच वाक्यावरोधे निषेधासंभवादेवतीविशिष्टया-
गभावनाया विधी रेखतीवैशिष्ट्यस्याभिष्टोमस्योत्तरादुक्तया यागे
आश्रयित्वेनैव यावन्तीयमभिष्टोमं सामं कृतेत्युक्तादस्य ता-
त्पर्यमप्रादुर्भावमात्रादीकारात् तात्पर्यगत्या विधीयमानो रेख-
तीगुण इत्यन्वयवित्त्वेन कर्मोत्तरान्तराक्षेपकत्वात् कर्मो-
न्तरत्वापादक इत्यर्थः ॥ अन्येद्ये तर्हि रेखतीगुणस्य अभिष्टो-
मस्योत्तरान्वयित्वात्तद्भेदकत्वमेव स्वाद्य यागभेदकत्वमिति
शङ्कानिगमोऽविघातपदेन सूचितः । तथाप्ये फलोद्देशेन या-
गविनियोगवत् प्रयोगान्तरस्यापि अवश्यविधेयत्वापत्तेरुप-
पत्तेन कर्ममानभेदकत्वस्यैव युक्तावादित्यर्थः ॥

(पूर्वोत्तरकल्पप्रयोजनम्)

प्रयोजनं पूर्वपक्षे पूर्वमिद्वयेव काव्यगुणानुष्ठानात् सिद्धा-
न्तेच निरापिना च पूर्वस्योत्तरेण प्रकृति स्मादिति आदिम-
त्वापादनिदिष्टपूर्वमिद्वयैकवाक्यान्तरानुष्ठानादस्यमिति नो-
क्तम् ॥

॥ इति द्वादशं रेखत्यधिकरणम् ॥

(नित्यविधिसन्निधिरिति फलमार्थविनियोजक-
वाक्यमेवेत्यधिकरणविषय इति निरूपणम्)

तावज्जमात्रेण “योऽयिस्वस्वावाप्तप्रकरणे सौमरसु-
कस्याना ब्रह्मसाम भवती”त्यनेन योऽयिपूर्वसाधनीभूतब्रह्मसा-
मस्योद्देशेन समाकृत्यवगतं सौमरं निजतया विहितम् ।
संबाहिरात्तत्तत्संस्थावाप्तप्रकरणे “यदि वृद्धसामाद्विप्रा-
स्यत्, सौमरसुकस्याना यागं कारंम् । तथा यदि रज्यन्तरे
सामं सौमरसुकस्येण कुर्यादि”ति वचनाच्चा क्रमेण रज्यन्तरे-
योद्देशेन नैमित्तिकतयापि विहितम् । एव समाकृत्येऽपि निज-
विधिसंश्रयो पठितम् ननु तस्यैव कामार्थत्वेन विनियोजकवा-
क्यमार्गे प्रकृत्याधिकरणविचारोपयुक्तमित्युदाहरति—**प्रस-
सामाख्यमिति** ॥

(फलनयोद्देशेन स्तोत्राश्रितसौमरविधानो-
पपादनम्)

सौमरसामस्य पृथगादित्यसमूहमकम्पन्यादिप्रवृत्त्याम-
त्येव सिद्धफलस्य पूर्वाधिकरणे सपथितत्वात्तस्य फलसंबन्धे
याप्रयापेक्षया प्रकरणात् महासामस्योत्तस्य आश्रयत्वमिति
व्यवहितानुष्ठानमित्युक्तम् । ततश्च सौमरस्यपि कल्पवर्तया

तत्रापि पूर्ववदाद्यः पूर्वपक्षः राजसूयन्यायेन स्वकारक-
विशिष्टमिश्रोमसोत्रभावनविशिष्टकृत्वाप्रत्ययार्थमृतकालक-
त्रोदिरूपप्रयोगान्वयिगुणसत्त्वेन विनियोगविशिष्टप्रयोगवि-
धिसम्भवात् । इत्युक्ते चायमेव प्रकारो वायव्यवाक्ये सि-
द्धाग्नित्वाऽपि ।

द्वितीयस्तु नात्र राजसूयन्यायः; प्रयोगश्च अग्निष्टोमसो-
त्रोत्तरकाष्ठस्य च वायव्यवाक्येनैव प्राप्ततया तदनुवादेन
रेवतीविधिः फलोद्देशेन अग्निष्टुर्विधियोगविधिश्रेष्ठि वाक्य-

मन्त्राणां विधानम् । रेवतीवाक्ये 'रेवतीर्नः सधमाद' इत्यादिरे-
वतीरुपधिकरणकारवन्तीयसामकाशिष्टोमसोत्रगानोत्तर-
काष्ठविशिष्टयामावनायाः फले विधानम् । तेन रेवतीभि-
र्वावन्तीयाधारभूताया 'अर्धं नत्वा वारवन्तं वंद्या' इति
योगेस्तदुत्तरयोग्ये वाधः । यद्यप्यग्निष्टोमसोत्रस्य सर्वान्वित्येन
तद्गाननाया चागप्रयोगपूर्वकालत्वं संभवेति; तथापि तत्तांदा-
नुष्ठानसौकर्यार्थमादितोऽमधारणादग्निष्टोमसोत्रस्यापि तत्सिद्धे-
र्वाचा करोति मनसा करोतीत्यादायभ्यवसानेऽपि करोतेः प्र-
योगादध्यवसानापरपर्यायप्रतिपत्तिपूर्वकालत्वेन अथवा—
दुलं व्यादाय, स्वपितृत्वादायैव लक्षणाया समकालत्वेन कृत्वा-
ग्रल्लपोपतिर्दिष्टत्वेति विवेकः ॥ तत्र पूर्वपक्षिणोपपादित-
योगुणफलसंबन्धघटवर्षाभेदयोरेवापवादकरणादापवादिकी-
मनन्तरसङ्गतिं स्पष्टत्वादपदस्यैव पूर्वपक्षमाह—तत्रापीति ॥

(रेवतीवाक्ये विनियोगप्रयोगयोरेव राजसूय-
न्यायेन विधानान्न फलभेद इति कथम्)

प्रकृतप्रसङ्गान्तरम् एतच्छब्दश्रुतेः प्रमाणाभावाच्च न
तावत्कामान्तरम् । सिद्धान्ते वक्ष्यमाणरीत्यैव चाध्यात्मभावात्
नापि शुण्फलसंबन्धः । अतो वायव्यवाग्यनदेव रेवत्यधिकरण-
काशिष्टोमसोत्रभावनोत्तराग्निसिद्धस्य तस्यैव कर्मणः प्रयो-
गस्य फले विधानमिच्छाः पक्ष इत्यर्थः । नहि अत्र एष्या-
दिरूपगुणस्यैवेत्यस्य न्यविनोत्तरपत्त्यन्तरापादकत्वसम्भवः; क-
र्तृकालादिरूपस्य प्रयोगान्वयितया प्रयोगविशेषणत्वस्य त्वेवापि
वक्ष्यत्वमिति सूचितमित्यन्ते चेत्तुम् ॥

(अङ्गुतकार्यकल्पनामिवा सामाद्वैत्येन न रेवत्या
विधानं किन्तु सोत्राङ्गुतयेर्युपपादनम्)

तदनुपादनेति ॥ अग्निष्टोमसोत्रानुवादेनैतत्तुः । य-
द्यपि रेवतीनां सामाधारितेकाग्निष्टोमसामपदसमभिव्याहारात्
प्रतीयते; तथापि अङ्गुतकार्यकल्पनापत्तेर्न सामाद्वैत्येव रेवती-
विधिः, किन्तु पाठिकान्वयकस्य सामसंबन्धमनूय विशेषण-
प्रदानमग्निष्टोमशब्दं अङ्गीकृत्य सोमोत्तरीयैव मन्त्रिच्युक्ति-
रिति भावः । रेवत्याद्यङ्गुणमात्रस्य विधाने विहितैस्तच्छब्देन
परामर्शायोगात् तद्विशिष्टवारवन्तीयगुणमाह—रेवत्यधि-
करणकेति ॥ अप्राप्तत्वादिति ॥ एतदेवोपपादयति—
वारवन्तीयमिति ॥

भेदात् । वायव्यवाक्ये हि अतिदेशेन सम्भवत्यासिकम-
ग्निष्टोमसोत्रोत्तरकालतादि ततः पूर्वमनुस्यूद्गीकारेण प्रयो-
गविशेषणतया विहितम् । न खत्र; वायव्यवाक्यस्यापि कृ-
तत्वेनास्य पूर्वमनुस्यूद्गीकारानुपपत्तेः । नच विनिगमनाधि-
रहः; प्राथम्यस्यैव नियामकत्वात् । अतो लाघवाद् गुण एव
रेवत्यधिकरणकारवन्तीयवाक्यो रेवत्यारय एव वाऽप्राप्तत्वात्
फलोद्देशेन विधीयते । "वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कार्यमिति
प्राकरणिकेन वाक्येन वारवन्तीयस्यापि प्राप्तत्वात् । तच्चा-

(रेवतीवारवन्तीययोः पाठिकयोपेन वैशिष्ट्ये
रेवतीविशिष्टवारवन्तीयस्य धात्वर्थस्यापि अ-
कि्यारूपस्य यामाश्रयेण अग्निष्टोमसो-
त्राश्रयेण वा फलसंबन्धः)

अत्र चाद्ये पक्षे एतच्छब्दोपपत्तावपि नाग्निष्टोमसोत्रस्य
रेवत्यङ्गकस्य फलसंबन्धः; अग्निष्टोमसामपदस्य विशेषणप्रभा-
नत्वे लक्षणापत्तेः, अपितु रेवत्यधिकरणकारवन्तीयसाक्ष-
एव ॥ यद्यपि रेवतीवारवन्तीययोः कारकत्वात् परस्परवैशि-
ष्ट्यासम्भवं; तथापि कृत्वाशब्दोक्तभावनया प्रथमतो द्वयो-
रन्वयाद्गीकारेण पाठिकयोपे रेवतीनां वारवन्तीयवैशिष्ट्ये वा-
चकामान्वयेवरीयु कृत्वा वारवन्तीयं तेन फलं भावेदेवित्यर्थे
नानुपपत्तिः । तस्यैव स्वरसमहाररत्नकस्य ध्वन्यादिसद्वदरूप-
तया सौम्यादिवत् सिद्धरूपत्वेनाऽऽभ्यासेनाया प्रकृताभिष्टु-
वायस्यैवाऽऽप्रत्यक्षोपपत्तेर्वैजतेत्यनुवादः । नच वायतिचातु-
वाक्यात्वात् साक्षः किंवाक्यत्वम्; 'गदि वदनेकदेशे' इत्यादी
गण्डादीनां धातुवाक्यान्वेऽपि सिद्धरूपत्वेनाकिमात्मकत्वात्
सामयशब्दस्य सामार्थोपायः कथिर्गोणः स्वर इति श्रुतेः पद-
जादिस्रुतसमहारवाकित्वात् स्वरशब्दस्य "नास्तस्वुरिति च
रन्मन्द जनवति स्वरम् ।" इत्यादिस्रुतसाक्षपर्यालोचनया
सिद्धरूपवारवन्तीयसंबोधविभागजनितध्वन्यात्मकशब्दविशेष-
वाचित्वावगमेन वारवन्तीयादेः सिद्धत्वावगतेश्च । अतस्त-
त्साध्यापेक्षया युक्तमेव तस्याध्यवयवम् । शङ्कते हि साम्रा-
ज्यक्षरामिन्यकिङ्करा खोवमिव यानः साधयितुम् । अतथ
सौमरसाक्षः सोत्रधितत्वमेव वारवन्तीयस्यापि यामाश्रि-
तत्वं तदीयवाज्यादिश्रज्जापरत्वोच्चेद्वादिष्यत् न विवक्ष्यते ।
अतएव रेवतीनामपि वाज्यादिकां विधेः शोऽप्युपेयः । का-
म्येनच वारवन्तीयेन सामान्यविधिप्राप्तस्य कथुल्यदिवीपेऽपि
न शक्तिः । यदित्यग्निष्टोमसामेत्यनुवादानुपपत्तिराशङ्कते, त-
त्तामिष्टोमसोत्रस्यैव वायव्यवाक्ये विशिष्टोपस्थितेत्तास्यैवा-
श्रयत्वम् । तस्य तामिष्टुवायस्यवन्धित्वेन प्राप्तवैजिपपत्ते-
तच्छब्दश्रुत्याप्रत्ययानामनुवादव्यपेक्षेति न कथिरोपा ॥

(रेवत्या अग्निष्टोमसंबन्धस्य फलसंबन्धस्य च
विधानेऽपि भावनोपसर्जनभावनान्तराङ्गी-
कारादवाक्यभेदः)

नियमविधिलाघवानुरोधादृष्टिकामादिपदवृद्धिसाधनसौ-
भारक्षणमङ्गीकृत्यापि हीपादिनियमविधिरवाचीयते । प-
क्षमासिद्धिपटाक्षिपनस्थानं ध्वनेति नियमस्यापि तत्त्वान-
नरत्नकामः । यस्तुतस्तु—नियमविधिलाघवानुरोधेन
हीपादेवृद्ध्याचर्यतेन स्वसाधनयोग्यभाराधारत्वंसंबन्धनाधी-
यत इति न लक्षणापि । संबन्धपटवीमूतं च सौमरं न
सौभराधारवच्छिद्यम्, अपितु सौभरविशेष एव । आया-
भेदेन हि वृद्धिदिजातीयानि सौभराणि निधनान्तरयुक्तानि
समाज्ञातानि । तत्रच हीपः बहुउप्यमासन्वाद्य सख सौम-

(आश्रयलाभेन गुणविधित्वेऽपि नियमसि-
धिलाघवानुसारेण व्यवस्थापकत्वमेव
युक्तमित्युपपादनम्)

प्राचीनैराधवालाभान् गुणफलवन्वयविधानस्य दूषितस्यापि
पूर्वोक्तरीत्या आश्रयलाभसंबन्धेनायुक्तता तत्त्वणस्य भत्वा
नियमविधिलाघवमादेयैव सिद्धान्तमाह—नियमविधीति ॥

(नियमविधिलाघवेनान्यत्रैव लक्षणाश्रयणमपि
न दोषायेत्यादिष्वेवेचनम्)

फलप्रदायमपि सौमरं योगसिद्धिधिरनन्यायेनैकमिह
प्रयोगे सहदुष्कारित्वेकमेव फलं साधयति, नेतरात्, सौभ-
रात्त्वेनैकायत्वात् शीघ्रपि तानि विवर्त्येन प्राप्येत् । ततश्च
वृष्टिफलायै सौभरप्रयोगे यथा हीपः । अत्रि, तथाऽन्यान्वपि
विस्तरेण प्राप्येति निति हीप पक्षे प्राप्तस्य युक्तो नियमः ।
तोऽपिच विधेयहीपादिगतफलसमवे उदेर्यगतत्वेन तत्त्वका-
नौकारस्यान्याप्यत्वात् शेषनियम एव ॥ असंलक्षणापि पाठस्य
विधिरूपनया सामान्यमुखेनच वृष्टिकामप्रयोगमुपाहृतस्य
सम्यग्रप्रवृत्तिकतया तत्त्वं पूर्वप्रवृत्त्यधीनारेण्यत् हीप एव विधे-
यत्वात् । अतश्च तद्वत्सौभर नियमस्य फलत्वाद् शेषनिय-
माभावेन निश्चयैमित्तिकसौभरीयप्रयोगे हीपादिप्राप्तविधात्
इति हीपादिनियमविधिरद्वैत्येवकारेण सूचितम् । नियमवि-
धिलाघवानुरोधेन नार्त्तश्रीर्भाषासौपदे चोपमासौभराणसक-
न्याय्यमात्रलक्षणात् । प्रयोज्येवकारेण विभक्त्योल्लेखनापा-
धाहोकारात् इति तथा अनुष्ठानमपि सूचितम् ॥ वा-
टादिनि ॥ यदि तु पाठस्य निधनारयद्वाराचवन्नेव कृतार्थ-
त्वात् निश्चयैमित्तिकप्रयोगे श्रुतिकल्पवत्यमिति तत्रप्रयोगे ही-
पादप्रतिस्तद्वत्त्वेऽप्येत, तदा वृष्टिस्थानसौभरमात्रलक्ष-
णमात्रमपि लघुयूननियमफलकत्वत्वाभावे निधनस्थानकत्व-
रामः । एतद्विधमावेहि पाठेन निधन एवाविययेन हीपादि
प्राप्येत । ततश्च विधिकलगत्यर्थेन निधनस्थानकत्वत्वात्,
न तु पाठत्वात् । अतएव निधनमापेक्षितप्राप्तिरुक्तलक्षणार्थे वलि-

रस्य संबन्धघटकरवम्, अपितु यज्ञातीययोगे हीपादी-
न्यनियमेन समाज्ञातानि तजानीयस्यैव तत् । अतश्च
वृष्ट्यर्थं निरुक्तसंबन्धेन हीपेवेति नियमकणासंबन्ध-
टवीभूतसौभरी निधनान्तरस्यावृत्तिवद्विजातीयसौभरात्-
रस्यापि वृष्ट्याचर्यत्वंनाप्यवृत्तिरिति । अतश्च वृत्तिसप्रयो-
गविषयमेव संपद्यत इति विवेकः ॥ १३ ॥ इति त्रयो-
दशं सौभराधिकरणम् ।

इति श्रीखण्डदेवविरचितयां भाट्टदीपिकायां
द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तापि श्रुतिः सामान्यतो वक्तव्यप्रयोगवृत्तिर्भीमरीयनिधन-
सकन्यतयेव कल्प्यत इति युक्तम् । तथा हीपादेर्निर्लाने-
त्तिकप्रयोगविषयत्वं उल्लेख्यतांमरेव निधनस्थानकत्वमिति
कौस्तुभे दृश्यम् ॥

(लक्षणां विधेय पूर्वोक्तार्थसाधनम्)

यथैव वासिष्ठाना नारायणो द्वितीयः प्रधान इत्यत्र वासि-
ष्ठामित्येकजनकदस्यैर्पूर्णमासाङ्गद्वितीयप्रमाणद्वारा वासि-
ष्ठार्थत्वेन नारायणस्यविधानमङ्गीकृतम्, तद्वद्विहापि परंप-
रासंबन्धेन वृष्ट्याहीपादिनियमपिपुपपत्तेर्न लक्षणापीति
परान्तरमाह—यस्तुतस्त्यति ॥ सौभरविशेष ए-
वेति ॥ हीपादिनिधनघटितसौभरविशेष एवेत्यर्थः । अत-
श्चेति ॥ वृष्टी हीपेव विजातीयसौभरद्वारा कुर्यादिति नियम-
विधेयं फलिते इत्यर्थसौभरविधातपि वृष्ट्यर्थं विजातीयाना
सौभराणां विवर्येव प्राप्तानां हीपनिधनकत्वेन सौभरविशेषस्य
वृष्टिस्थानता नान्येषामित्यपि नियमान्तरं फलितं भवति ।
नहि भिन्ननिधनकसौभरस्य वृष्ट्याचर्यत्वेन तादृशनियमान्तरा-
भावे वृष्टी हीपेवेति नियमः कथमपि संपादयितुं शक्यते ।
निधनान्तरयुक्तस्यापि सौभरस्य तदर्थं किमप्युक्तत्वाद् ॥

(कांस्यभोजिन्यायस्वरूपं, तेन प्रकृतार्थनिर्णयः,

पूर्वोत्तरकल्पप्रयोजनं च)

अतश्च यथैव विस्थाप्यार्थोऽहं भोजनप्राप्तिं शिष्यस्य
वास्यभोजिन्येवमनितवत्प्राप्तोभ्याचार्याऽनुष्ठानयोः लोके
दृश्यत इति द्वाद्वादधिकारणे कांस्यभोजिन्यायं वक्ष्ये, येन
न्यायेन वृष्ट्यासौभरविधिरविवृतसौभरप्राप्तोपि द्वितीयनिय-
मयुक्तत्वात् हीपादिनिधनघटितसौभरविशेषमेव एकातीति
सिद्धिनिबन्धनमित्यर्थः । अ तर्हि शास्त्रान्तरस्थहीमारस
निवेश इत्येषात्यामाह—अतश्चेति ॥ सिद्धान्ते शीघर-
त्वाद् वृष्ट्यादेर्नोतिरिक्त वृष्ट्यादिरस हीपादिभ्य इति प्रयोजनं
नमिरिक्त एव कृतं कथमिति नोक्तम् ॥

॥ इति त्रयोदशं सौभराधिकरणम् ॥

इति कविमण्डन-खण्डदेवशिष्य-शंभुमहविरचितयां भाट्टदीपिकाव्याख्यायां
प्रमादव्याख्यां द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

“इत्येतैर्वैश्वैस्तोत्राश्रितं सौमरं साम फलत्रयोद्देशेन विधीयते, उद्देश्यानेकत्वेन स्तुतीतेत्यस्यानुपपत्तेः वाच्यमेदप्रसीतिः । सौमरे च शास्त्रानेदं निधनाख्यान्तिमसामावयवाधारतया हीप ऊ ऊई इत्यादीन्यक्षराण्यज्ञातानि ।

तद्वदं सौमरं प्रकृत्य “हीपिति वृष्टिकामाश्च निघनं कुसुमं, ऊ इति स्वर्गकामाय ऊर्गित्यन्ताद्यन्ताभावे” इति श्रुतम् । तत्र वृष्टिकामादिशब्दानां फलपरत्वात्तदुद्देशेनैव हीपादयो गुणा विधीयन्ते । सौमरं च प्रकृतत्वात्प्रादिबद्धाश्रयः ।

प्राप्तत्वाद्भूमयोर्धत्वायपदार्थयोः प्राप्त्यैवन्वायवाप्राप्तिवत् धात्वर्थस्य विधानं यद्यपि प्रपञ्चितं; तथापि सौमरस्यैव फलत्रयमेव तस्य षट् क्रिययोगोपपत्तेस्तत्र सौमरस्याप्राप्तस्यापि विधाने विशिष्टविधिरावपत्या न तदाश्रयणमिति भावः । एतेन—सौमरस्य गतिरूपक्रियावाचित्वाद्वाच्यन्तीयवदाश्रयानेपेक्षणात् स्तुतीतेत्यनुवादात्तुपपत्तिमात्रं स्तुतीतेत्येनैव वाच्यत्वात् तदनुवादान्यानुपपत्त्यैव स्तुतीयान्तसौमरपदेन सौमरविशिष्टकरणत्वस्यैव करणत्वात्तत्रयमेव विधानात्तस्य निरूपकोपेक्षायामाश्रयत्वेन स्तोत्रस्यान्वयात् तदनुवादोपपत्तिः, वारवन्तीयस्यास्य द्वितीयान्तत्वेन वरणाभावात् कृत्वाश्रयत्वात् प्रति वरन्त्याभावात्पेक्षेति यत् शास्त्रादीपिकया श्रवणकरणं तत्—अपास्तम्; वारवन्तीयस्याप्येत्येतेनैव स्तुतीयान्तेन परामर्शात्, करणत्वोपपत्त्यैवमेव प्रगणामाभावात् । इत्येतैर्वैश्वैरिति षड्धत्वं तस्योपपत्तिमाह—उद्देश्यानेकत्वेनेति । यो वृष्टिकाम इत्येवं यच्छब्दत्रयस्य तच्छब्दत्रयसापेक्षत्वात् स सौमरेण स्तुतीतेत्येवमनुपपत्तेः प्रत्येकान्त्वान्वात् भिन्नवाचयतेनेदेष्यः ॥ निधनाख्येति ॥ तस्मिं हि प्रत्याश्रयद्वौघप्रतीतिद्वौघनिधनाश्रयः पक्षः अख्यः । तेषु यनिपमादयोऽन्तिमः सामावयवत्वदाधारतयेत्यर्थः ॥

(भायनामेदस्य प्राप्त्यधिकत्वात् अवयवाद्याश्च संगतद्वयनिरूपणं संशयाकारमिदंशश्च)

तत्र सङ्गावत् गुणस्यापि साक्षात् भायनामेदस्यायोगादि गुणप्रकरणे भायनमेदमेदयोः भायनैवादनयोमवधारणं भायनमेदोत्तरात् प्रकरणस्य तावपीन्द्रियकामाधिकरणाश्रयत्वात् प्राप्त्यधिकत्वात् प्राप्त्यधिकत्वात् प्राप्त्यधिकत्वात् तस्यैव त्रयेन्द्रियकामाधिकरणत्वमधिकरणयोः द्वयोर्व्यवसायादवयवादीक्रीमनन्तराश्रयं तस्मात् हीपादिस्तोत्राश्रयपि प्रकृतसौमराश्रयतामिदं बुद्ध्यावर्धयेन विधीयन्ते, उत बुद्ध्यावर्धं सौमर एवानियमेन प्राप्तानि निगम्यन्त इति सङ्गर्थेन स्पष्टत्वादप्युद्देशे पूर्वपक्षमेवाह—तत्रेति ॥

(स्वत एव साध्यसौमराश्रयहीपादिविधिरिति पूर्वपक्षः)

फलपरत्वमिति ॥ सर्वकामाधिकरणत्वायेन तस्य यथा फलपरत्वादिसर्वं । तदुद्देशेनेति ॥ तादर्थ्यं चतुषां

भा० २५

निधनाधारतया हीपादिपाठस्यैव नियामकत्वाज्ञानान्तरे स्तोत्राश्रयान्तराधारपक्षे न निधनातिरिक्तमागत्याश्रयत्वापत्तिः । नच आधनाद्वृष्टिप्राप्त्यसौमरीयनिघनेनियमेन प्राप्तानां हीपादीनां नियममात्राकरणाद्यवस्थाप्यत्वं शङ्क्यम्; तथात्वे वृष्टिकामादिपदेः तत्त्वसाधनीभूतसौमराश्रयतापत्तेः, तस्य च निघनविधेयत्वादेः विशिष्टोद्देशात्पक्षेः । अतः सौमरफलत्वं फलान्तरार्थानि हीपादीनीति प्रप्ते—

हीपादीनां शेषत्वापरपर्यायत्वादर्थस्य बुद्ध्यादीनां शेषित्वापरपर्यायत्वेत्यस्यैव प्रतीतिस्तदुद्देशेन विधाने हेतुत्वेनैव कारणं सूचिता । सौमरं चेति ॥ हीपाद्यक्षराणि तावत्तत्त्वस्यापि सामान्यापरिपूरकत्वेन योग्यत्वात् प्रकृतं सौमरादर्थं सामैवाश्रयत्वेन दृढमिति । युक्तं हि तस्य स्वायत्तत्वात् स्तोत्राधारत्वात्, एवमपि या हीपादिसम्बन्धितमिति भावः । तस्मात् स्वायत्तत्वात् स्तोत्राधारत्वात्प्राधान्यत्वमित्यर्थः । तस्मात् सिद्धत्वात् त्वेन सामान्याभावादाश्रयत्वात्तुपपत्तिः परितुष्टं दूषादिनविरूपकम् । तदनुवादान्तिविधिरित्येन यूपे क्षिद्राश्रयत्वस्यैवधारणकित्वादिशब्देन कृतिसाम्यत्वात्, ध्वन्यात्मकशब्दस्य निरुत्तावहोकाराच्च तस्याप्राधान्यत्वस्योपपत्तिरिति भावः ॥

(निघनपदानुवादत्वेन हीपादेर्निधनस्थानकत्वस्यापि विधानाशङ्कानिरासः)

ननु हीपादेर्निधनस्थानकत्वस्य फलसम्बन्धस्य च विधाने वाच्यत्वापत्तिरित्यत आह—निधनाधारतयेति ॥ अतश्च निघनपदसाधुवादत्वेन विधेयसमर्पकत्वाभावात् न तदपत्तिरित्यर्थः ॥

(सिद्धान्तमित्यतनियमविधित्वासंभवेनापूर्वविधियमेव युक्तमिति निरूपणेन परिहारः)

यत्तु सिद्धान्ते—पूर्वपक्षेऽनुवर्तितापत्तेर्निघनविधित्वाभावात् न गुणफलसम्बन्ध इत्युच्यते, तदनुवदति—नचेति ॥ किमिधनपदस्योद्देश्यसमर्पकं उत वृष्टिकामपदं वा । नाद्यः; तस्य षाठ् एव प्राप्तिसमयेन वैयर्थ्यात्, वृष्टिकामपदेन विशेषेण विशिष्टोद्देशापत्तिः । वृष्टिकामपदे सौमरत्वस्यापत्तिः । अतएव न द्वितीयः; बुद्ध्यादिप्राप्त्यसौमरीयनिघनेनोद्देशेनापि हीपादेः यावत् प्राप्तत्वेन विधानाश्रयत्वात् । यदि तु बुद्ध्यादिप्राप्त्येन सौमरं तदनुवादनसौमरीयनिघनेनैव कदाचिद्दीपादेः प्राप्तिसमवात् तद्वगृहीतस्यैव नियमविधिरित्युच्यते, तदा नित्यैवैति तस्मिन्प्रयोगविधानाधारस्तोत्राधारत्वादेः सापेक्षत्वापत्तिः । अतोऽनुभूतस्यापि नियमविधेरसंभव इत्यग्नित्वेन दृश्यते—तथाप्येति ॥ अतः सौमरस्य हीपादिविधनस्य च परभूते द्वे द्वौ चतुस्रयमेकान्तामहती वृष्टिर्निधनं पूर्वपक्षे प्रयोगेन दर्शयन् तदनुवदति—अत इति ॥

अथ तृतीयः पादः ।

(१ अधिकरणम् ।)

गुणस्तु ॥ ज्योतिष्टोमे “यदि रथन्तराणामा सोमः
साद्वैन्द्रवायवाग्रान्ग्रहान्द्रुहीषात्, यदि बृहत्सामा शुक्रा-
भानि”ति धृतम् । तत्र यदितन्त्रोपात्तस्य निमित्तत्वस्य
न तावद्ग्रन्थे बृहति चान्यथः; तस्य विशेषणत्वेन वृत्त्यन-

(भाष्योदाहृतजगत्सामान्त्याक्यानुदाहरणे
निमित्तनिर्देशेन विषयवाच्यसंग्रहः)

अग्रभाष्ये—“यदि रथन्तराणामेत्यादि यदि जपत्सामा
आम्रयगामान्द्रुहाती”त्यन्तमुदाहृतम् । तत्र जपत्सामावाक्ये कृ-
तकृतसंयोगहेतुकप्रकृत्यापि यैवहेतोः पूर्वपक्षस्यापकृतया सूत्रे
उपात्तस्याऽसम्भवात् जगच्छब्दार्थाभावेनैव प्रकृतकर्मण्यपि-
शस्य दशने साधयितव्यत्वात् सिद्धान्तासम्भवेन व्यर्थलुप-
न्यास इत्यभिप्रेत्य प्रवृत्तविचारोपयोगितया भावं वाक्यद्व-
यमेवोदाहरति—ज्योतिष्टोम इति ॥

(विषयवाच्यार्थः प्रासङ्गिकी पूर्वपादसंगतिः
अध्यायसंगतिश्च)

येषु दाहपात्रेषु तत्तद्देवतामेवेन सोमसो यजते ते ब्रह्मः
ऐन्द्राश्वर्मेश्वरगामाग्निर्वाचाः प्रातस्सवेन यजन्ते । तत्र रथ-
न्तराणामवपक्षे ऐन्द्रवायवमादितः कृत्वा ते ब्रह्म प्राश्नाः ।
बृहत्सामवपक्षे शुक्राभादितः कृत्वा ते ब्रह्म प्राश्ना इत्युदाहृत-
मथार्थः । पूर्वपादे यद्ग्रहपक्षेऽपि निश्चितविधेयत्वस्य गुणस्य
क पूर्वप्राप्तसंवाद् भेदकत्वं ॥ वा पक्षे विधानेन व्यवस्थार्थ-
त्वेन वा पूर्वत्र संवादाद्भेदकत्वमिति निर्णीते अत्रुवा सन्दि-
ग्धविधेयत्वस्य गुणस्य क विधेयत्वाद् भेदकत्वं क वा तदभा-
वाद्भेदकत्वमिति निर्णयार्थं चिन्तान्तरारम्भ इति प्रासङ्गि-
कीमयवाऽवसरस्तथा वा वादस्तद्वि भेदाभेदविरूपणादध्याय-
सङ्गतिष्य पादान्तरत्वादनन्तरसत्त्वभावेऽप्यवधारितं स्पष्टत्वा-
द्वादश्यं पूर्वपक्षमेवाह—तत्रेति ॥

(यदिशब्दस्य निमित्तपरत्वनिरासः)

अपि यदि राजन्त्यं वैश्यं वा यान्येदित्वादीं यदिसन्धौ
निमित्तपरतया दृष्टः; तथाग्रीह विशेषणस्य विशेषणस्य विशि-
ष्टस्य वा निमित्तात्वात्संभवात् तत्रविधादकृत्या निमित्तिकेऽप्र-
तागुणः पञ्चकृतया निमित्तं पञ्चकृत इति पूर्वपक्षोपपादकत-
योपपादयति—यदिशब्दोपात्तस्येति ॥ घृत्त्यनर्हत्वा-
दिति ॥ बहुमीक्षान्तपदे प्रथमोपनिमित्ततया रथन्तरादिषु
व्यसन्नान्यपदार्थोपसर्जनीभूतत्वात्प्रतिपादकत्वेन तस्मिन् प-
दान्तरोपात्तनिमित्तत्वान्नवे रथन्तरपदस्य शापेक्षतया सवि-
शेषणानां वृत्तिनिषेधात् वृत्त्यनर्हत्वापत्तेः केवलरथन्तरमाग्र्यं
मित्रायेव भगवति विद्यमानस्य निमित्तत्वात्पक्षेयवृत्ते रथ-
न्तररूपविशेषणस्य निमित्तत्वमित्यर्थः । कादाचित्कस्या-
भावादिति ॥ अन्यपदार्थः सोमद्रव्यं, तस्याग्नौ यागो

हत्वात् । नाप्यन्यपदार्थः; तस्य कादाचित्कत्वाभावात् ।
नापि विशिष्टे ज्योतिष्टोमे; सामान्तराणामपि नियतत्वेन
बृहद्रथन्तरयोरन्ययोग्यावृत्त्या विशेषणत्वासंभवात्, ज्यो-
तिष्टोमत्वावच्छेदेन(योगस्यापि स्वावर्तयितुमशक्यत्वाच्च ।
अतः समासार्थस्य केवलरथन्तरसामकत्वस्य प्रकृते कर्मणि
वा । उभयवापि कादाचित्कत्वाभावात् बहुमीक्षान्तपदवैय-
र्थ्योपसर्गेन्द्रवायवाग्रान्द्रुहाप्रत्ययोर्विकल्पापत्तेः न तत्रापि
तद्वन्वय इत्यर्थः ॥

(अयोग्यावृत्त्याऽन्ययोग्यावृत्त्या वा प्रतो
रथन्तरविशेषणत्वासंभवात् विशिष्टमि-
मित्तत्वपक्षेन रथन्तरनिमित्तत्वम्)

नापि विशिष्ट इति ॥ विशिष्टे तद्वन्वयपक्षेऽपि ठिम-
न्यपदार्थो विशेषणं विशेष्यं वा । नाद्याः ‘सप्तमीविशेषणे
बहुमीक्षा’पिति सूत्रेण रथन्तरशब्दस्य पूर्वनिपातेन विशेषण-
त्वप्रतीतेर्विशेष्यत्वायोगेन व्युत्पत्तिमहापत्तेः । नच—मित्रह-
वैलयाग्रान्यपदार्थस्य कतोऽप्यन्यत्वेन विशेषणत्वस्य रथ-
न्तरस्य प्रयमान्तत्वेन विशेष्यत्वस्य च प्रतीतेर्वैशिष्ट्यसंभव
इति—वाच्यम्; मित्रहवाक्यस्यावैदिकतया तदुपात्तविशेषण-
विशेष्यभावेन निमित्तत्वान्वयात्तुपपत्तेः, ब्रह्मप्रतामिमित्तभूते
रथन्तरे अकरणादेव कतुमत्पक्षिहं: स्वायोग्यावृत्त्या प्रतो-
र्विशेषणत्वस्य वैयर्थ्याच्च, कवन्तरयोग्यावृत्त्या विशेषण-
त्वस्योपदेष्टेन तस्यादितोः प्रमाणाभावादेव सिद्ध्यते वैयर्थ्या-
च्च । अतिरिक्तेन तद्वन्वयस्य निमित्तत्वापत्तेः कतोर्विशेषण-
त्वपक्षमयुक्तं मत्वा संभवदुर्लभं द्वितीयं पक्षं नित्यसि—
ज्योतिष्टोम इति ॥

(रथन्तरमात्रसाधनत्वविधाने पाक्यापत्तेः वि-
षयमिश्रितिकल्पायोगेन तद्वन्वयकारेणापि नि-
मित्तत्वानुपपत्तेश्च कर्मभेदस्यैव मुख्यत्वम्)

याग्यावृत्त्यां सामान्तराणामपि होत्रान्तरसंभविताया
ज्योतिष्टोमे विशिष्यं विहितत्वेन सद्रथहत्या रथन्तरादेर्वै-
षण्यत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । ज्योतिष्टोमस्यावच्छेदेनेति ॥
महः पाण्डुर एवेत्यादीं पाण्डुरत्वादेर्विशेष्यत्वावच्छेदकत्वा-
वच्छेदेन स्वायोग्यावृत्त्या विशेषणत्वस्य दृष्टयेऽपि प्रवृत्ते त-
दुपभवाः; नहि यागव्यादितामान्तरकाम्यावच्छिन्नं कर्त्ता रा-
मयो रथन्तरायोगो न्यवर्तयितुमित्यर्थः । अतो रथन्तरगे-
वास्य सामेति समासार्थान्वयमात् तस्यच प्रत्ययेनाप्राप्तत्वेन
निमित्तत्वानुपपत्तेर्विधेयत्वावगमात् प्रवृत्ते ज्योतिष्टोमे केन-
चरन्तरमाग्र्यस्य विधाने ऐन्द्रवायवाग्रान्द्रुहापत्तेः मित्राये वा-
यवमेवोपात्तेः तद्वन्वयकारेणापि तद्विधाने केवलरथन्तरमाग्र्य-
कत्वस्य ज्योतिष्टोमे वासादनन्वयविधेयं होत्रमाग्र्यमन्त्रद्वारा
निषेधस्य वाच्यमेव तेषु सामान्तरस्य निमित्तत्वाप्राप्तव्यव-

चित्तेन राजसूयेऽप्राप्त्यैव तस्य विधेयतया भेदकत्वोपपत्तः । राजसूये हि राजपदस्य क्षत्रियमात्रसत्त्वात् 'राजैवेता नमिषिषानाचक्षते' इति निरुद्धलक्षणात्प्रथमं प्राह कश्चित् । त्रिदशमिषिषक्षत्रियमात्रस्यैवाधिकारः । अतः सिद्धं त्रिदशमिषिषाचार्येषु गुणस्य प्रयोगभेदकत्वम् । यद्विद्वत्क्षत्रियमात्रादयेदिति लिङ् प्रयोगश्च बाधपर्यायहेतुमदप्यत्र ये आख्यातद्वयैकत्वा कल्पे च तात्पर्यं प्राह । तेन ग्रन्थे मिथानपूर्वकप्रत्याहृत्य मिथारणप्रयोजकीभूतम्राह्मणादिभूतैर्गैरिष्ट आचयेदिति

—राजसूये हीति । निरुद्धलक्षणेति ॥ अत्र च क्षत्रियमात्रादयः प्रयोगेऽपि राजसूयेन शक्तिरूपेण चान्यथा च ऋद्धकृते गौरवापत्तौ शक्तिप्रहारत्वम्, अपि तु क्षत्रियत्वजातां क्षत्रियैव शक्त्या निरुद्धलक्षणात्तात्पर्यमाह कल्पमात्रम् । अत एव राजसूये 'ईधरो का एष द्वितीयादितोषद्वितीयादितोषप्रत्यययती' इत्येवमेव द्वितीयेन कीर्तनस्य कर्तव्यत्वात् आचालने विना क्षत्रियमात्रेऽप्यभवात्तात्पर्यादधिकारस्यैवाधिकारोपपत्तिरिति चान्यथाह चान्यथाह इत्यर्थः । एतच्च विमर्शानुसृतम् ॥

(राजसूयपदस्याभिधिकपरत्वेनानुयादयेत्येव चार्थप्रयोगस्य यद्विद्वत्प्रयोगमिति सिद्धा त्तकथनम्)

अस्तुतस्तु—म्राह्मणादिकाव्यगतत्वेनोद्देश्यत्वे सत्येवैवमपि मध्येतिपात्रकचरणमितिग्रामम्याच्च प्रयोगभेदस्य सिद्धे तत्सत्त्वाभावाकथयैकत्वावतथा अनायासमी राजसूय ऐ न्द्रमभ्य इत्यादिवाक्यसमस्यामात्राचार्यमभिधिककर्तृत्वेन राजसूयपदस्यानुयादयेऽपि योगशिक्षाधिकरणत्वात्वेन राजसूयान्तरानुष्ठाने आराध्योत्पत्त्यादि अत्रापि 'यन्तु' पत्तस्तदनुष्ठानेन यद्वि प्रयोग उपपद्यते एव । कश्चित्पदस्यैव पक्ष आहतः । स्पष्टमन्वयः । प्रयोगेन पक्षद्वयोपपादनेनैव स्पष्टमिति वक्तव्यम् । यथावा पक्षद्वयेऽपि तत्र दक्षिणात्पदप्रयोगोपायवद्वत्त्वेन तदुद्दिष्टप्रयोगे प्राप्त्यभावेऽपि दक्षिणाप्राप्तिसंपादने न स्पष्टम् ॥

॥ इति द्वितीयमधेष्टवधिकरणम् ॥

(उपनयस्यापि स्वविधिप्रयुक्तत्वात्मावस्यैतद्व्या यत्सिद्धत्वात्पूर्वपक्षप्रयोगजनस्य कर्मसु शूद्राधिकारस्योपपत्तिः)

आधानस्य स्वमितिप्रयुक्तत्वात्पूर्वपक्षे शूद्रस्यापि कर्मस्वीकार इति प्रयोगस्य शूद्रस्यानुष्ठानत्वेनाप्यन्यनाम्ना दधिद्वयेन कर्माधिकाराद्यर्थेन निरक्षितोपाधानावयवद्वयनयनविधिवान्वयि शूद्रादृष्टान्यपि विचारविषयतया यद्वि मोदारादि—यस्य इति ॥ तत्तद्योपनयनकथनेऽप्युपपन्नस्य पूर्वपक्षेऽपि कर्मस्वीकारस्य कर्मस्वीकारेणैव

वाक्यार्था बोध्यः ॥ २॥ इति द्वितीयमधेष्टवधिकरणम् ॥ (३ अधिकरणम्)

आधाने ॥ 'यस्यन्ते म्राह्मणोऽमीनादधीत मीने रा जस्य नारदि वैद्य' इति श्रुतम् । तथा 'यसन्ते म्राह्मणसुपनयीत मीने राजस्य नारदि वैद्यमि' ति च । तत्र सर्ववर्णसत्तापारणानां श्रुत्यामिश्रितविद्यासाध्यत्वाद्देश उपायभूतत्वाच्चान्यस्य 'य एव विद्वान्मिमांसे' इत्यनेनाहत्या क्रिस्रनातिक्रान्त्युद्देशेनाध्यायविधौ विद्यासाध्यत्वाच्चान्ये

श्रुत्यापि समवेन विद्वतोपपत्तेस्तत्र एव तस्याधिकार इति प्रयोगसत्त्वाविधात इति भावः ॥

(पादाध्यायसंगतिः पूर्वाधिकरणेन प्रत्युदाहरणसंगति आतिदेशिकसंगतिर्वैत्यादि निरूपणम्)

सिद्धांते स्वसत्त्वावधारणविधिद्वारा आधानस्य गुणान् भेदात् पूर्वपक्षे चाविधानेन भेदाभावात् पादाध्यायसङ्गतौ यथा भवेत् । म्राह्मणादीनां प्राप्त्यभावेन निमित्तान्नयोगात् विधेयत्वेन प्रयोगभेदकत्वेऽपीह तत्प्राप्तिसम्भावः भवति । निमित्तार्थमित्येव पूर्वपक्षोत्पत्त्यात् प्रत्युदाहरणरूपेण भवति । यथा पूर्वपक्षे निमित्तार्थत्वमात्रात् तदतिरिक्तेन विधेयत्वेन मिहोपायातिदेशिकी वाच्यतासङ्गतौ संशयच स्पष्टत्वाच्च दस्य पूर्वपक्षमेवाह—तमेति ॥

(श्रुतिविधीनामभिधियासाध्यत्वम्)

स्वर्गकामनासाधिकासात् स्वर्गकामत्वस्य च सत्त्वर्गेषु समस्त स्ववैयर्थ्येऽपि । अत्रिधियासाध्यत्वादिति ॥ 'यदाहवनीये छन्दो' 'सादिमिधिराहवनीयादीनामत्र तथा विधानादभिधायत्वम् । अन्यथा च विना मन्त्रादिपाठासम्भवात् विद्यासाध्यत्वमित्यर्थः ॥

(श्रुतिविधेरध्ययनविधयो कार्यकारणभावस्य लोकसिद्धत्वेन विद्याक्षेपेऽपि अलौकिकाहय नीपसाधनाधानाक्षेपास्तमयः)

ननु—अथयत्ने विद्यापन्नत्वस्य लोकतोऽप्यनुष्ठेयत्वात्वावगतां श्रुतिविधिराक्षेपसंभवेऽप्यदृष्टरूपाहवनीयोपायपस्यान्यतोऽन्यपत्ते कथं श्रुतिविधिरनभूतत्वाऽऽधानसाक्षेप इत्यत आह—अस्त्विति ॥ म्राह्मणावधारणान्वयविधिरत्रवति निमित्तमात्रादिराहवनीया—मन्त्रादिशिक्षेत्युक्तम् । अत्र विधेया तदभावादाधानस्यैव विधिः, मन्त्राणां कथनेषु तु यस्यादिरिदुष्यन्ति संभवति न विधिद्विधिराधियतु युक्त इत्यर्थः । एवञ्च य एव विद्वानिति विद्वतानुवादस्यापि श्रुतिविधिराक्षेपसंभवेऽपि श्रुत्यान्यतोऽप्यनुष्ठेयत्वात्वावगतां श्रुतिविधिराक्षेपात् तस्य च श्रुत्यर्थमाधारयत्ने प्राप्तेरिति तत्र मन्त्राणां भवत्वम् ॥

लोपः । यद्यपि च सर्वत्र निमित्तस्य सत्ये नैमित्तिकावश्यकत्वमात्रं प्रमेयम् ; तथापि तस्मात् पाठादेव सिद्धेन्द्रभावे तदभाव एव प्रमेयं बोध्यम् । तस्मात् कर्मान्तरविधिः ॥ १ ॥ ३ ॥ इति द्वितीये रथन्तरसामाधिकरणम् ॥

(२ अधिकरणम्)

अवेष्टौ ॥ राजसूये राजकर्तृके श्रयेकदक्षिणाभ्यानादवे-

त्वात् वेति । तत्र रथन्तराद्यैर्मित्तस्य सत्येन तत्तद्व्रताभ्यामापि यत्र सत्रादी द्वयोरपि समुच्चयाद्विरोधिताभावस्तत्र निमित्तत्वाभावात् तत्तद्व्रतालोप एवेत्यर्थः । पाठादेवेति ॥ एतच्चैन्द्रवायवाप्रतामायसिपयम् । शुक्राप्रतामिषां तस्याः पाठादिना संभवस्यातिक्रान्ताभावेन निमित्ते नैमित्तिकावश्यकत्वप्रमेयस्यैवावश्यवोभ्यव्यतिष्ठेत्यर्थः । सिद्धान्तमुपसंहरति — तस्मादिति ॥

(पूर्वोत्तरफलप्रयोजननिरूपणम्)

प्रयोजनं पूर्वपक्षे क्लेशविरोधाद्भूतं तोमवापन्तरं वृद्धमा-
प्रतामकं रथन्तरमाप्रतामकं च शार्भम्, सिद्धान्ते वेति, तथा
क्लेशविरोधे रथन्तरसामाधिकार्येऽपि पाठाप्राप्तैन्द्रवायवाप्रतय
पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते नेति च स्पष्टताशोकात् ॥

॥ इति प्रथमं ब्रह्माप्रताया ज्योतिष्टोमाह्ता-
धिकरणम् ॥

(आग्नेयादिपञ्चावेष्टिपृथक्प्रयोगात्त्वम् । तेषां
च प्रतियोगिनिध्याऽप्रापेक्षितानां निर्देश-
इत्युपपादनम्)

राजसूये "आमयमष्टाकपार्श्वं निर्वपति द्विष्व दक्षिणैन्द्र-
मेकादशकपालमृषयो यदी दक्षिणा वैश्वदेवं चर्षं विवाङ्गी पण्डीही
दक्षिणा मैत्रावदणीमागिक्षां दशा दक्षिणा गार्हपत्यं चर्षं
शितिष्ठो दक्षिणा" इतिवाचयैरेष्टिपृथक्केष्टाः पञ्च मिहिताः ।
अत्रैकवेष्टिपृथगायोगेऽपि सामनेषयुगपत्तिसाधये श्रयेक द-
क्षिणाभावात् दक्षिणायाश्च कर्मान्तरसंस्कारात् तद्वैदेन कर्तव्य-
भेदप्रतीयेसाद्देन ॥ प्रयोगभेदावभावेः एकैकं कर्मान्वन्वा-
भानादि प्राप्तिगतपणान्ताहविष्टिर्भेदेनागुष्टेयमित्येकादशे
मृक्षमाणमभिप्रेत विचारयिष्यमाणवाचयविधेयप्रयोगान्तरप्र-
तियोगिनिधेयाऽपेक्षितानि पूर्वपक्षप्रयोगविधायकवाक्यान्वा-
दापुदाहरति—राजसूय इति ॥

(फलान्तरद्वान्निरासः सिद्धान्तसाधक-
निर्देशश्च)

पदान्तरादपिशर्भं राजसूय इत्युच्यते । सिद्धान्तसाध-
कताया राजसूयं इति च । प्रत्युत्तिवारमिषयवामयमुदाहरति
—तद्व्यान्तरेति ॥

ष्टिसंज्ञकाः पक्षेष्टाः पृथक्प्रयोगाः समाज्ञाताः । तद्व्या-
न्तरप्रकरणे "यदि ब्राह्मणो यजेत गार्हपत्यं मध्ये निधा-
याहुनिमाहुतिं हुत्वाऽभिघारयेत् यदि राजसूयं ऐन्द्रं यदि
वैद्यो वैश्वदेवमि"ति श्रुतम् ।

तत्रापि पूर्ववद्ब्राह्मणकर्तृकत्वादि निमित्तमेव ; यदि श-
ब्दश्रुतेः, राजसूयस्य वैवर्णिककर्तृकत्वेन ब्राह्मणादेः प्राप्त-
त्वाच्च, राजसूयस्य प्रजापालनकर्तरे सर्वलोकेप्रसिद्धेः

(यदि ब्राह्मणो यजेतति विषयधाक्यनिर्देशस्त-
दर्थश्च वैद्यवाक्येभ्यो मध्ये निधनस्यानुवादश्च)

यदि ब्राह्मणो यजेत तदा पश्यानामप्येतेषां हविषां वेद्या-
भासादने पञ्चमस्थाने पठितस्य गार्हपत्यस्य दृतीयस्थाने
अथमे आसादनं कृत्वा अवशिष्टहविषां श्रयेकं कर्मेणाहव-
नीये प्रक्षेपानन्तरं तद्विधिः संज्ञासंघोषस्तत्राभिघारणान्वय-
वेग जुह्वत्येन गार्हपत्यस्य मध्ये आसादितस्याभिघारणं कृ-
त्वाऽन्ते तस्य होमः कर्तव्यः । एवमित्येतेषां हि पदमित्युदा-
हरणवाच्यमयस्यार्थः । वैद्यवाक्ये स्तत एव वैश्वदेवस्य
तृतीयस्थाने पठितत्वात् तेषां मध्ये विधानप्राप्तेर्मध्ये निधा-
नविधिर्विलानुवाद इति विशेष इत्युक्तमधिकरणमात्राणाम् ॥

(कर्मादीनां भावनप्रयोगेर्देवकात्वेन प्राकर-
णिकसंज्ञातिः)

तत्र गुणादीनां विध्यापादनद्वारा भेदकात्वात् कर्मादीनां
च गुणानां साधनोत्पादनव्यवहितं तद्विध्यापादनद्वारा
तद्वेदकत्वायोगेऽपि प्रयोगव्यवस्थितत्वात् तद्विध्यापादनद्वारा भा-
वनप्रयोगभेदकत्वविरुद्धत्वात् प्राकरणीं सति च स्पष्टत्वा-
दप्रदर्शये पूर्वपक्षमेवाद—तत्रपीति ॥

(ब्राह्मणकर्तृकत्वे निमित्ते मध्ये विधानगुण-
विधिरिति पूर्वपक्षः)

ब्राह्मणस्य कर्तृतासंबन्धेन यदि सवदोपातिमितान्वितो-
पपत्तेः मिश्रविधिगौरवाप्रशङ्ग्य तस्यामेवेष्टा तस्माद्वर्तुत्ये
निमित्तत्वे मध्ये विधानादित्युक्तिरित्यर्थः । प्राप्त्यभावं निर-
स्यति—राजसूयस्येति ॥

अनु—राजसूयवाक्ये राजसूयध्वन्यात्तद्व्याख्यास्यमास्त-
जातिमतः एवाभिघारप्रतीयेतद्विदितमाह्मणादेस्तत्र चर्षं प्रति-
रित्यत आह—राजसूयस्येति । प्रजापालनकर्तरी-
ति ॥ यथैव जुह्वलनापि चोरासिपत्तानां तत्तत्कारणवर्तुत्ये
ज्ञातिः सर्वलोकेप्रसिद्धेऽपि तद्विशेषादव्याप्रेरितप्रजापाल-
नकर्तृत्वे राजपदस्य सफेच्छादेन ब्राह्मणादीनामपि तावद्-
वाक्यत्वेन सत्राभिघारात् आसित्वस्य ॥

(साधनानुगृहीताया अपि प्रविष्टप्रसिद्धेः सर्प-
श्लोकप्रसिद्धितो दुर्धलत्वात् जातिविहायापि
राजसूयप्रयोगः)

अनु—सत्राग्नेयेभ्यः शययतावच्छेदव्यवस्थेन गीत्वा-

पार्ष्णेनेवाधिकरणविधिः । एवं च जातपुत्रावयवेषु यवोऽ-
प्यस्यादिशेषलक्षणोऽपि नापद्यते । सर्वथा आपानशोभेर्नि-
मित्ताभांश्चिन्नाह्वयानि न भेदकानि ॥

तथा विद्यासाधनतया अध्ययनं तत्साधनत्वेनोपनयनं
चार्थप्राप्तम् । अध्ययनस्य तु स्वाध्यायोऽप्येतस्य ह्यनेन
नियमोऽपि । अतः सर्वसाधनस्येन प्राप्तोपनयनोद्देशेन
प्राज्ञपरकृत्ये निमित्ते वसन्तः काले विधीयत इति शस्त्रे—

सर्वकर्तृकत्वसमर्थकालकन्यस्यापि आधानार्हा प्राप्तिर्न-
भवेन प्राज्ञपरकृत्ये निमित्ते कालविधिः काले च निमित्ते
कर्तृविधिरप्यत्र विनिगमनातिहादुभयविशिष्टाधानादिवि-
शिष्टेय । उपनयनस्य च पक्षे सम्भवत्यास्तिकत्वेन सुतरां
विधुपपत्तिः । अतएव विनिगमनाविरहात्कर्तृकादिरू-

न्तादिवाक्यानां आधाननिषाद्यवश्यं तत्प्राप्त्याधेन जातपुत्र-
कृष्णपेशाकाविगुणद्वयविधौ शारयभेदात्ते । विद्वान्ते अर्ध-
मन्तर्देहातिवत् जातपुत्रकृष्णपेशपदयोर्व्येष्टालक्षणोऽप्य-
पद्ये, समत्वत्रैव विशिष्टाधानविधानात् सा नापद्यत इत्यपि
लाघवं दर्शयति—एवंचेति ॥

(धीस्तादाभावेन सप्तम्या अर्धनिगमकत्वात्
कालविधौ कर्तृविधौ च विनिगमनातिरहा-
द्वसन्तयानपं विशिष्टाधानविधानम्)

विनिगमनातिरहादिति ॥ नच—सप्तम्या एव वि-
शान्नरक्षनिमि—वाह्यम् ; वीर्याद्यभावे कालयावत्पदोत्त-
रसप्तम्यालक्ष्यकत्वाददर्शनात्, अन्धया वसन्ते वसन्ते ज्यो-
तिषेऽप्यत्र वीर्योपादानैववर्थापत्तेः, प्राज्ञपरकृत्यापि कर्तृ-
काध्याह्वयात्पदसामानाधिकरण्यानोद्देश्यत्वात्तुपपत्तेः । अतः
उभयोरपि निमित्तरक्षसावभावात् विशिष्टाधानविधिरेव शुचि
इत्यर्थः ॥

(उपनयनवाक्ये नियमविध्यावयवकृत्यम्)

सुतरामिति ॥ ऋतुविधीना नियमेन तानाशेषकत्वेऽपि
तत्साधनस्याऽध्ययनस्य तद्विधिं विनायुगलान्तरं हान्य-
भवेन नियमेन तन्तानाशेषादुपनीतस्याप्यवयवसमवेन तदु-
पायभूतोपनयनस्यापि नियमेनाशेषानुपपत्तेः पक्षे प्राप्तसो-
पनयनस्य सुतरां नियमविधिरावश्यक इत्यर्थः ॥

(आधानोपनयनयोः स्वविधिप्रयुक्तत्वेन शूद्रा-
धिकारनिरासः)

वसन्तादिवाक्यानां केवलत्वविविधेयबोधपरत्वाद्भोतरे
प्रयोगान्वयिगुणानां कर्तृकाहोदीनामन्यव्यापत्तेः प्रयोगसा-
ध्यत्रैव विधेयत्वावश्यकत्वं यस्याधानोपनयनयोः स्वविधिप्र-
युक्तयोरेव सामान्यं कर्तृविधीनां तत्प्रयोजकत्वात्कल्पनात् तदु-
पकारिणामेव च श्रवणिकानां लगेन न शूद्रम्याधिकारिव-
क्त्यनया भूमिनिशेषासाधेयकत्वव्यत्ययनमित्यपि लाघवमु-
त्पद्यते वसन्तादिवाक्येषु प्रयोगमित्युपपादकव्याजेन जातपु-

त्रस्य प्रयोगान्वयिगुणस्य प्रयोगविध्यादकृत्यव्यत्ययनभावे
पुनरपि विहितप्रयोगानुवादेनैव जातपुत्रादियाक्येषु यवो-
ऽवस्थाविशिष्टकर्तृविधिः । आरम्भनेपदार्थस्य चोत्तराधानव्य-
यिनो गुणस्य श्रवणदुस्तरयादिकमप्यत्रैव, न तु जातपुत्रा-
दियाक्ये, चाक्यमैदापत्तेः । प्राथम्याद्वा प्राज्ञपरकृत्ये यवो-
त्तरयादि, इतरयोस्तु प्रयोगसामान्यम् । तेन सिद्धोऽपि गु-
णान्वययोगमेदः । एतयोश्चाधानोपनयनयोरपि विधाकलपे-
ऽपि अकरणे प्रत्ययादिप्रधनत्वाप्रतिषेधालाभे ऋतुविधयो नाप्रि-
विधेः समुपाचान्या प्रयुज्यत इति तद्वहितस्य शूद्रादेरनपि-
कार इति प्रयोजनं पक्षे वक्ष्यते ॥ ३ ॥ इति तृतीयं आ-
धानादिस्वविधिप्रयुक्तत्वाधिकरणम् ॥

प्रवाक्ये कृष्णयापि विधेयं दर्शयति—अत एवेति ॥ उ-
त्तरयादिकमप्यत्रैवेति ॥ ततश्च प्रयोगमेदवत् आपान-
स्वरूपस्यापि भेद इत्यर्थः ॥

(स्वविधिप्रयुक्तयोः स्वविधियोरकरणे प्रत्यया-
वयवयणावित्यत्यम् नतु नित्यकृत्यविधि-
भिराशेषेणैति निरूपणम्)

नच—यन्निधयो स्वस्वविधिप्रयुक्तत्वेपि नित्यतावेद-
वप्रमाणमात्रेण नियमेन करणनापत्तेरुदयं निरर्थः कतुवि-
धिभिः तत्पक्षेयोपवाक्यस्य इति—वाच्यम् ; निशानामपि
ऋतुविधीनां लाघवेन परप्रयुक्तानि विधौपनीविधेः प्रमिते स्व-
स्वविधिनिष्ठाप्रतिषेधावतलदकरणे प्रत्ययावोत्तरयापि तद्व-
हितस्य तदुत्तरयोः प्रमाणमात्रेण तदाशेषकत्वात्तुपपत्तेः । ए-
तेन—ऋतुविधीनां नित्यत्वादाधानादिविधीनामपि फलतो
नित्यत्वमिति पार्थसारथ्युक्तं—अथास्तमित्यभिप्रेत्य अन्यथा
तयोर्नित्यत्वं साध्यमिति—एतयोश्चेति ॥ “अनधीनाना
माला भवन्ति” “स्वास्त्यं भारहारः क्लियमपीत्य वैर् न
श्रिजनापि नोऽर्हत्” “श्रद्धावश्रितो मूल भोजनमन्यक-
परः । अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते”—इत्यादिना अध्ययनहान्मो-
पनयनानामकरणे प्रत्ययावयवनात्, “मनाहिताग्निर्विये-
तेति”ब्रुवा अवाहितापित्वसोरपत्तयेषु पाठश्च आधा-
नाकरणे प्रत्ययावयवतोऽप्येव नित्यत्वमेवोक्तमित्यर्थः ॥

(एतदधिकरणप्रयोजनपरतया अपशुद्धानि-
करषसार्थक्यम्)

अपशुद्धानधिकरणस्य बोधस्यैव परिहरति—एवंचेति ॥
अत वसन्तादिवाक्येषु आपानविधित्वस्य साधितत्वाऽपशुद्धानि-
धिवरणं प्रयोजनकमर्थमित्यर्थः ॥

॥ इति तृतीयं आधानादिस्वविधिप्रयुक्तत्वा-
धिकरणम् ॥

वाचयेव वितोपविधानाद् द्विराहृत्तिवे । सहस्रं च प्रस्थाने
केनेत्यपेक्षाया “सह कुम्भीमिरभिकमेदि”ति वचनात्कुम्भी
म्यत् । अनेनैव च वचनेन सहस्राध्यायत्रय अतिश्रमणस्य वि-
दधता अवान्तरप्रकरणभावेऽपि तत्प्राप्तयत्किमिदि । आ-
धुतेत्यु प्रकरणार्हार्थगुणमावेवाश्रयः । अतोऽत्र सज्ञाया
भावाद्गुणफलसंघनपरत्वेन चाभ्यासाभावाच्च कर्मान्तरम् ।

यस्तुतस्तु—“पूर्वपदा-सज्ञायाम्” इति स्मृत्या
सज्ञात्वाभावे अत्याचार्यज्ञोक्षावगपदे सज्ञात्वावश्यकत्वे-
ऽपि अवयवाधेयताया योगरविरीकारादवयवाधेरुपाटु-
क्तिप्राप्त्यारम्भोद्देशेन विधीयत इति न वितोषः ॥ ४ ॥
इति चतुर्थं दाक्षायणाधिकरणम् ॥

(सह कुम्भीमिरिति धान्यस्य सहस्रनिरूपितकु-
म्भीस्वरूपसमर्पण एवोपयोग इति कथम्)

सहकुम्भीमिरिति ॥ आश्रमागम्या प्रचर्यामिवेन
पुरोडाशेन धर्मोपेतौ प्रदाय सह कुम्भीमिरभिकमेदिति
वचने हि प्रकरणात् विधेयसामान्याच्च साप्राप्त्यज्ञाभिनमण
पदपर्यायकमणे कुम्भी साहित्याश्रयितासञ्चयेन प्रकरणानुमे-
तपारयेन दधिरोमसवन्धवाद्भिधीनते, सहस्रस्य निपात-
त्वेन निरूपितावसञ्चयेन कुम्भीपदार्थेऽन्वयभ्युपगमे साहि-
त्यनिरूपितकुम्भीना विधानेऽपि न विधेयमित्यवृत्तौ वा-
च्यमेव । कुम्भीना सामान्यज्ञात्वात् अभिकमणे तदोमसा
धनत्वस्य विधेयसामर्थ्यात् प्राप्तं विधिछेदोऽपि । पुरो-
डाशप्रचारोत्तरसादिरर्थादेव प्राप्तेरनुवादः ॥

(प्रकाटपत्रेण कुम्भीमिरिति वद्वचनोपपत्तिः,
अशीधे सौ प्रदायेत्याद्यनुवादार्थं च)

कुम्भीमिरिति बहुत्वमपि दोहो प्रत्येक कुम्भीद्वयस्य
विधानेन तन्मद्व्युत्पत्तेरनुवादः । यत्तु वद्वचनं द्वित्वक्षणार्थं स
द्वत्वाद इति कौस्तुभे उच्यते, तत्तु साम वाच दोहप्रचार
प्रातः प्रातर्दोहप्रचार इति पञ्चान्तरसाधि विधानात् ।
तथाच कुम्भीद्वयैवाभिकमणे साहित्यात्तदभिप्रायेणेति न
विरोधः । एव सुकामधोधारणस्य चेष्टावदानावधि निमित्त-
त्वाद्योमसवर्धनाप्यसौ दानप्राप्ते, कर्मकत्वात् प्रातर्मनीधे
दानमन्यते । एवञ्च साहित्ये कुम्भीमिरिति तस्य प्रस्थाने-
यान्तरप्रकरणाभावेऽपि आश्रमत्वस्य चोपपत्तिरित्यर्थः ॥

(पूर्वपदादिगतोपपत्त्यर्थं दाक्षायणाभ्यासाया
ह्रीकारः)

इतिस्मृत्येति ॥ अनयाच गकारवर्जितपूर्वपदमिमांसा
कस्य पालयः सज्ञायामेन विधानात् सज्ञानामावे तदनापत्ते
संज्ञानामावश्यकमित्यर्थः ॥

(पूर्वोत्तरकल्पप्रयोजनस्य)

प्रयोजनं पूर्वपक्षे संश्लेषादिवत् द्व्येवपूर्वपक्षप्रयोगात् च-

(५ अधिकरणम् ॥)

संस्कारश्च ॥ “ईषामालभेत,” “धनुतो मुष्टीधि-
र्नपन्त”त्येताभ्यां विहितयोर्दोसैर्गुणमाविर्गोलीकम्भच-
तुमुष्टिनिर्गपयोरनुवादमानाम्भावीताभ्यां “दायमं श्वेत-
मालभेत भूमिकाम” “सौषं चरं निर्वेष्टस्यचर्मकाम”
इत्येताभ्यां श्वेतचक्र गुणा विधीयते । आलम्भकर्मभूता
ईषा श्वेता कर्तव्येति । निर्वापश्च चरत्वाद्दक्षय्यारया क-
र्तव्य इति । सर्ववृक्षाणां च दातृमयन्त्रायावर्धनमित्यनु-
वादः । सौषमिति चाग्नेयस्यैव, ततोऽदयस्यवतानायात्,
यत्तु देवतामिति, धामाश्रवणात् । उभयप्राप्ति पक्षपदं सा-
र्थक्यमात्राक्षरप्राप्त्यप्यवयोरन्यत्रानुवाद इति प्रथम पक्षः ॥

हिर्दाक्षायणवृक्षादिप्रयोगः । सिद्धान्ते दर्शपूर्णमासयोरनुवा-
द्यापि प्रयोग इति स्पष्टत्वान्नोक्तम् ॥

॥ इति चतुर्थं दाक्षायणाधिकरणम् ॥

(सज्ञातिनिरूपणादिकम्)

अत्रानिधितविधेयताकस्य देवतालक्षणगुणस्य मेदकत्व-
विचारादध्यायपादस्यगती तथा पूर्वाधिकरणोक्तस्य धान्य-
धनस्य गुणमात्रविचारस्यपादस्यपादिकीदमन्तरवृत्तिश्च
स्पष्टत्वादनुरक्ता विपरीतदर्शपूर्ण पक्षेपक्षेपाद—ईषामा-
लभेतेति ॥ शकटगतो रात्र्युदयवृद्धी च काष्ठविशेष ईषा-
पदस्यार्थः ॥

(धायम्यसौषम्यवाच्योलीकधायं गुणविधि-
त्वाह्रीकारः)

तत्र गुणविधिरनये निहितविधिरन्यत्रसाधुतयागकल्-
नस्य चान्यागकत्वात् गुणमात्रविधिपूर्वपक्षमाह—इत्येताभ्यां
विहितयोरिति । अनारभ्येति ॥ कचन याग प्रकुलमा-
त्रादत्वात् अनारभ्याधीतत्वमित्यर्थः । श्वेतमित्येपाकाट-
कादाय चक्रेति द्वितीयायाश्च तत्समर्थं लक्षणे यात्रीकृत्यो-
पपत्तिमाह—आलम्भकर्मर्भूतेति ॥ यदाह प्राक्तनिक-
र्तयश्रवरोपाश स्यात्पथिकरणत्वविधिप्रभव इत्युच्येत,
तदा चहपरिमितलक्षणवा यथा चपरिमिता शीत्यो भ-
वन्ति तथा च सुतिनिर्वाणं कवेय इत्येव क्रियाविशेषतया
च द्वितीयाया अत्युपपत्तेरन्यत्रपादव्यवस्थान्तरविधि-
तात्पर्यपक्षे ब्रह्म ॥

(तृतीयसूत्रनिरसनीयं गुणविशिष्ट कर्मान्तरं
कलोद्देहेन विधीयत इति द्वितीयपक्ष-
पक्षोपन्यासः)

अग्रतत्पूर्वपक्षोत्तत्वेन “शान्तुक् वा कर्मण युमिगुल-
त्यार”ति सूत्रमेकदा योजयित्वा “यन्तिरित् इत्यत्रतोमु-
ष्टीयोगादेवोक्तं कर्मसम्भवाद” इति तृतीयसूत्रस्य सिद्धान्त-

(४ अधिकरणम् ।)

अयनेषु ॥ दर्शपूर्णमासयोः “दाक्षायणयज्ञेन स्वर्ग-
कामो यजेते”ति श्रुतम् । तथा “साकंप्रस्थापीयेन यज्ञेन
पशुकाम” इति श्रुतम् । लोके अग्रतिष्ठत्याहुतिर्दाक्षिण्य-
मधेयवाद्यगतेः संज्ञया अभ्यासाद्वा कर्मान्तरं विधीयते,
फलसंबन्धस्यापि साकंप्रस्थाप्यवाक्यवादेन प्रसङ्गान्तेनाप्य-
शब्दाभावादिति प्राप्ते—

(अयनेष्विति सहस्रव्योपपत्त्यर्थं साकंप्रस्थानपचा-
ययोदाहरणम्)

सूत्रे अयनेष्विति पदोपादानेन दाक्षायणयज्ञवाक्यस्योदा-
हरणस्योक्त्यपि बहुवचनोपादानसूचितसमान्यायात् साकं-
प्रस्थापीयवाक्यमपि सहैवोदाहरति—दर्शपूर्णमासयो-
रिति ॥

(दर्शपूर्णमासयोरित्युक्तिप्रयोजनम्)

पूर्वपक्षे कर्मभेदप्रतियोगिज्ञानाय सिद्धान्तेष्वामृतिरूपगुण-
संबन्धिज्ञानाद्येव दर्शपूर्णमासयोरित्युक्तम् ॥

(अभ्यायपादानन्तरसंगतितिरुपपत्तयम् । दाक्षा-
यणपक्षपक्षस्य मानयेन पूर्वपक्षश्च)

पूर्वपक्षे कर्मभेदेन भावनाभेदात् सिद्धान्ते गुणफलसंबन्धे-
ऽपिच भावनाभेदात् प्रकरणसङ्गतिं तथा गुणपरत्वनामधेय-
त्वसन्नेहेनातिविधितविधेयतागुणस्य भेदकत्वामवेऽपि सङ्गा-
भ्यासाभ्या भेदकत्वामेदकत्वविचारत्वात् पादसङ्गतिं तथाऽऽ-
पवादिकीमन्तरसङ्गतिं च स्पष्टत्वादनुक्त्या पूर्वपक्षमेवाह—
तथेति । लोकेऽप्रसिद्धत्वादिति ॥ तदुदाहरणसिद्ध्या
अवयवप्रसिद्ध्या वाऽप्रसिद्धत्वादित्यर्थः । उद्भिदादिष्विति ॥
तद्व्यतिशामानाधिकरणप्राप्तावयवम् । अतएव “यस्य प्र-
वर्गेण करोति” “यस्य दाक्षायणमर्चनम्” इत्यादिप्रसिद्धकर्म-
नामधेयप्रवर्गपदसामानाधिकरण्यमपि तद्वच्छते । अन्यथा
मते इद्वानपेक्षत्वेन प्रयोगिक्तानुपपत्तेः । अतस्तद्वदेव
सङ्गमेद इत्यर्थः ॥

(संनिधौ फलप्रयणस्यान्यपरत्वाभावादन्या-
सात्कर्मभेदोपपत्तिः)

यत्तु—अन्यासात् कर्मभेदोक्तिःसंनिधौ पुनःप्रयणस्य
फलपरत्वादन्यपरत्वेनाभ्युपगमोऽपि प्रकाशकारैरुक्तम्, तजि-
रसितुगाह—फलसंपन्धस्यापीति ॥ निरवकप्रयस्याभ्यु-
दयशिरस्त्वस्य कल्पनापेक्षया फलसंबन्धप्रतिपत्तीरुक्त्य क-
र्मान्तरविधेरेव युक्तत्वादित्यर्थः ॥

(साकंप्रस्थानपचायकेऽपि गुणफलसंबन्धमात्रेण
कर्मभेदोपपादनम्)

एवं साकंप्रस्थानपचायकेऽपि प्रस्थानस्याप्याकमगमिधितेन
प्राप्तेविधेयत्वात् तद्विधितसहस्रगुणविधेय प्रस्थानसामान्य-

यद्यपि लोके गुणो न प्रसिद्धः तथापि दक्षस्य यजमा-
नस्येमे दाक्षा ऋत्विजस्तर्ककमयनं प्रयोगावृत्तिर्यस्य य-
ज्ञस्येति व्युत्पत्त्याऽऽवृत्तिपरत्वाद्यगतेः साकं सह प्रस्थानं
यजेति व्युत्पत्त्या च सहस्रपरत्वाद्यगतेर्नातिरिक्ततात्किरूप-
नया नामधेयपरत्वाच्चत्वानम् । अतोऽप्राप्त आवृत्तिरूपः
सहस्ररूपश्च गुण एव फलोद्देशेन विधीयते । आवृत्तिश्च
क्रियनीत्यपेक्षार्थं “द्वे पौर्णमास्ये द्वे अमावास्ये यजेते”ति

प्रकरणभावेनाप्रवृत्तानुपपत्तेः प्रकरणित्वं सामाध्यमा-
गस्याभोग्यत्वादेव तदनुपपत्तेषासंभवादावश्यकः कर्मान्तरवि-
धिरिति भावः ॥

(ज्योतिष्टोमवाक्य इव फलपरत्वावप्यकार्वा-
न्नाभ्यासादवयवार्थस्य विशेषणस्यावृत्ति-
सहस्रव्योदेव फलार्थविधानेन संज्ञातो-
या न नामत्वम्)

न तावदन्त्यासात्कर्मान्तरम् ; प्रकरणादुद्दिष्टाभ्याभ्युदयशिर-
स्त्वत्वादिक्लृपनयापि फलपरत्वसंभवे कर्मान्तरत्वस्यायुक्त-
त्वात् । अन्यथा ज्योतिष्टोमवाक्येऽपि कर्मान्तरत्वापत्तेः, अ-
तोऽन्यपरत्वाभावात्संभवः । अवशिष्टं सङ्गा भेदं संज्ञा-
त्वानुपपत्तेरुक्तमित्यभिप्रेत्य सिद्धान्तगाह—यद्यपीति ।
दक्षस्येति ॥ उदाहिये यजमानस्येत्यर्थः । अतः आहु-
त्यादिगुणस्य फलोद्देशेन विधाये कथंनानाकाङ्क्षलक्षणप्रकर-
णादुद्दिष्टाभावेऽप्यधिकारादप्यकरणानुमहसमिप्रेत्य विधाननि-
वृत्ताह—अतोऽप्राप्तेति ॥ साकंप्रस्थाप्यसङ्गतेः प्रयोगे सार्धं
प्रातर्दोहकृत्स्नीभ्या सह प्रस्थानात् सह प्रस्थानगुणयोगात्
साकंप्रस्थापीयवाक्यदेवतातो प्रयोगोऽभिधीयत इति न्यायगुधा-
कारादिलेखनात् सहप्रस्थानविसिद्धप्रयोगस्य फलविधानभ्रमं
निरसितुं सहस्ररूपश्च गुण एवेत्युक्तम् । प्रस्थानस्यापि याग-
वत्प्राप्तत्वेनाविधेयत्वान्न गुणतया सिधानम्, अपितु सहस्र-
विशेषणरूपसौम्यैः । यद्यप्यधिकाराद्यप्यकरणेन दर्शपूर्ण-
मासस्य प्रधानसंबन्धाभ्यस्तरे कथ्यते, न सारप्रयोगश्च, तथाप्या-
हुतेर्दक्षपदाध्यवृत्तिवत्संबन्धितत्वा प्रतीतोऽपेक्षसामान्यानु-
रोधेन प्रयोगसाधनत्वं नातुलमिति भावः ॥

(द्वे पौर्णमास्यायिति फलार्थविहितावृत्ति-
विशेषणमेवेति निरूपणम्)

द्वे पौर्णमासौ द्वे अमावास्ये इति द्विविधेरेवैकचितवि-
धित्वापत्तेर्न तद्विहितद्वित्वस्य कृतौ कथंभावेन महत्त्वम्, अ-
पितु दाक्षाग्नवात्रयतिहितकृत्यावृत्तिविशेषणमर्पकत्वेनेवे-
त्यभिप्रेत्याह—आवृत्तिर्येति । यथाच पौर्णमासानामे-
वाप्रयोगोमीय । तदुत्तरप्रतिपद्यमेवदित्यर्थः । इतोऽप्राप्ते-
न्यायो, तदुत्तरप्रतिपदि आमेवमैत्रवदभ्यामिदमायामिति क-
मेण पक्षद्वयवर्षवन्तमावृत्तिरित्यर्थः ॥

एतद्वं यन्नीवारा" इत्यत्र वज्रमानस्याजं बृहस्पतेः कथं
 स्याद् ? यदि न बृहस्पतिर्देवतासंभूद्वस्पतेर्देवतावायगते-
 स्तीतिरयशाखायां "बाह्वस्पत्यो मधवी"ति तद्विषयद्वय-
 धात्र्यदोषप्रवणञ्च द्वयदेवतासंभन्धानुमितयामविधानमे-
 वेदम् । तस्य धौषध्वक्यत्वेनाश्रेयानिदेवतः स्विष्टकृदा-
 दिप्रतिपत्तिप्राप्तौ "चरमुपधाती"त्यनेनोपधानं प्रतिपत्ति-
 र्येन विधीयत इति प्राप्ते—

यद्यपि तिसिरीयशाखायां तद्विषयवचनम्, तथापि वि-

धाप" इत्युक्त्वा चरमुपधातीति श्रुतमिति लिखितं कौ-
 स्तुभे; तथापि व्युत्क्रमेणापि लेखने आचार्यत्वपूर्वपक्षोपपत्ते-
 र्भाट्टीयिकानुसारेणार्थं वाच्यकम्बो लिपितः ॥

(बृहस्पतेरित्यनेन देवतासमर्पणमिति शाखा-
 न्तानुसारेणापि निरूपणम्)

मत्र नैवारावाक्ये तावद्भवसाक्षिमात्रा नैवार्कप्रणिवापां
 भावनायामप्राप्तयेन विधिना विहितार्थं चरो प्रयोगवाचा-
 हुनान् भावनायाश्चावच्छेदकभावात्प्रतिशब्दान् यत्किञ्चिदात्म-
 यंकल्पनस्याऽऽवश्यकत्वे सत्यपि उपधानस्य द्वितीयस्य चह-
 र्स्कारकत्वेन तत्र करणत्वाद्यभावादनवच्छेदकत्वात्तुपपत्तेर्यो-
 षष्ट्यव्यक्तव्यसामर्थ्याद्यस्यैवावच्छेदकत्वं कल्प्यत इत्यभि-
 प्रेक्ष्य पूर्वोक्तं कर्तव्यं देवतामात्रेण निरसति—यजमान-
 स्यान्नमिति ॥ बृहस्पतेरिति यथा नीवारखेवन्धावगमान्
 संवन्धान्तराभावे देवतास्वस्य संवन्धावाहोकारात् तस्यच
 धारं पिनाऽनुपपत्तेर्योगवन्धिव इत्यर्थः । देवतास्वस्यसं-
 वन्धविशेषत्वेन धारागत्यवगन्धविशेषद्वारेणापि प्रतीयत
 इत्याह—बाह्वस्पत्यो मधवीति ॥ "एतद्देवतां साक्षा-
 द्भवेयं च" इति पूर्वनिर्दिष्टचक्रवर्तमानाधिकरणबाह्व-
 रस्यसाम्यस्य देवतातद्विनाशकत्वनिवन्धात् तत्तुल्यार्कत्वेने-
 दापि यज्ज्ञा देवतास्वपरत्वावगतिरित्यर्थः ॥

(चरमुपधानप्रतिपत्तिर्योपधादनम्)

किं तर्हि उपधानावयवेन विधीयते ? इत्येषायांमस्य
 मागस्य प्रकरणोपपन्नस्योपपन्नस्यैवत्वात्तद्वेवाविदेवप्राप्तम-
 क्षिपयन्तत्वाद्येनोपधानं प्रतिपत्तिर्धीयते । ततश्च पिडो
 यागभावनातः प्रतिपत्तिभावनाया भेद इत्यर्थः । तदिदमाह
 —तस्य चेति ॥

(बाह्वस्पत्य इति न देवतातद्विनाशः किन्तु
 प्राग्गीयतीय इति निरूपणम्)

एवंप्रति विमर्शयित्वा एवायोऽपराधकत्वमिति विधी-
 यते शास्त्रेणिति । तदिदं "चरमुपधाती"त्यत्र चरस्वर-
 क्तयोपधानविषय्यप्राप्तराया "अन्धेयं कृषि" इत्येव
 यथोक्तिर्योगस्य स्पष्टिभिरप्यादकृतया कृपावदप्यप्रा-
 प्तयेव चरमनिरुद्धाभावात् प्राप्तयेन नैवारावाक्ये विधि-

धर्मावाधिरूप्यन्तरैकवाचकत्वाद्भाष्येणैव नार्थं देवतात-
 द्विनाशः । चरमुपधानोत्पत्तेन च स्पष्टिभिरप्यादकृतस्य
 स्वरक्तयोपधानविधानात् देवतानामनुकृत्या नार्थवायो-
 चीतस्यापि देवताविधेः कल्पनम् । अत एव धर्मपक्षितप्र-
 तिपत्त्यस्यैव नीवाररूपस्य विधिकल्पनम् । अतश्च बृहस्पते-
 र्प्राज्ञस्यैव नीवारा इत्येवं स्तुत्युपपत्तेर्न बृहस्पतेर्वा इत्यर्थं
 देवताकल्पनद्वारा यागकल्पक इति सिद्धम् ॥ ७ ॥ इति
 सप्तमं नैवारस्वरोपाधानार्थताधिकरणम् ॥

नित्यनद्वीजापचरोः प्रवृत्तिरन्यापेक्षया नीवाप्येवमित्यभावा-
 दविधानेन तत्र देवताया अनपेक्षणात् नार्थवादोप्रीतदेवतावि-
 धिकल्पनम्, नवा बाह्वस्पत्यो भवतीत्यस्य विधित्वकल्पनया
 तद्विधिप्रवृत्तकल्पनं युक्तमित्यभिप्रेक्ष्य सिद्धान्तमाह—यद्य-
 पीति । देवतातद्विनाश इति ॥ अपिच प्राग्गीयतीयार्थवि-
 दित्वप्रत्ययस्तद्विनाश इति शेषः ।

(यागकल्पनामात्रेणैव उपधानविधिद्विष्टकथि-
 धानमेवेति निरूपणम्)

यद्यस्त्वंस्कारकतयेति ॥ एतेन—स्वकल्पितेः धौ-
 सेष्टवाक्यद्वयेन कश्चित्प्रतिपत्तिर्येवपक्षसाप्यत्वात्तुपपत्त्या या-
 गकल्पनासम्भवात्तुपधानमेतदर्थकमेवेति प्रकाशकारीत्ये-
 वप्राप्तम्, यतो दुष्प्रतीतिवादीनां वतव्यानां मध्ये उपधानार्थं
 मध्यतनेद्वानिष्कारणेन योजनेन तत्तुपपत्तेन तद्विष्टकास्याप-
 नार्थतया विधेयत्वेनेष्टाविरोधित्वाभावात्तदर्थक्यत्वेनेष्टाव्या-
 तुपपत्तिर्या सत्यकल्पितेनयव्यक्तत्वेनेष्टाविरोधस्य दुष्प्रति-
 रत्वात् । द्वितीयांशेयथा प्रमाणमात्रायेति भावः ॥

बृहस्पतिद्वन्द्वस्य ब्राह्मणवाचिरेवेन तत्संबन्धि-
 त्वमेव नैवारस्तुत्यर्थमिरत्यर्थवादोपपत्तिः)

बृहस्पत्यस्य बृहन्निषादव्याप्तुगारेण ब्रह्मस्वरूपं देवता-
 नित्यात् एतद्वन्द्वस्य शब्दनिष्ठाव्याप्त्या ब्राह्मणानां "त-
 पस्त्वाग्निमन्त्रस्य मादणान्वेदयुग्मे" इति वेदपालदितुत्य-
 म्मन्त्रात् बृहत्स्वविष्टवन्द्वस्य ब्राह्मणवाचिरेवमतीते "धुम्यं ब्रा-
 ह्मणस्योक्तमिति" इति ब्राह्मणधत्ते वानप्रस्थारथमुन्मदीयारभ्य-
 नीवारप्राप्तस्यस्युत्तमोपायवैयर्थ्यत्वेन बाह्वस्पत्यव्यवर्धेनादि-
 कीर्णित नीवारस्तुत्यर्थम्, ननु बृहस्पतिदेवत्वकायेत्यभिप्रे-
 त्यार्थवादोपपत्तिर्येवमिति—अतश्चेति ॥ यद्यपि वा तंति-
 रीये "ब्रह्म वै देवानां" इत्यर्थशराधोमरुपादेवपुरोहितं बृह-
 स्पतिमेव चरेत् बृहस्पतिचन्दो ननु केवलयोगेन ब्राह्मणम्,
 तथापि तत्संबन्धमात्रेणापि नीवारस्तुत्युपपत्तेर्न देवतास्व-
 र्पत्तं प्रमाणमिति भावः । अतश्च नोपधानभावप्राप्तौ याग-
 यावनातद्विनाशविधेस्तोत्रवर्धनम्—इति सिद्धमिति ॥

॥ इति सप्तमं चरोपाधानार्थताधिकरणम् ॥

द्वितीयास्तयोस्तयोः । संस्कारद्वयनामत्वाङ्गीकारे तु अन्य-
मिचितक्रतुसंबन्धाभावात् द्रव्यमात्रोद्देशेन ग्रहणविधिसं-
भवः । अतो द्रव्यदेवताविशिष्टयामान्तरविधानमेवेदम् ;
अदाभ्यपदेन हिंसानहंसोमाभ्यद्रव्यस्यानुपदेन च नियो-
सद्रव्यस्याभिधानात् । द्वितीया चोभयत्र सकुप्यायेव । दे-
वता त्वेकं सोमोऽभ्यत्र ब्रजापतये स्वाहेति मन्त्रवर्णोपजा-
यतिः । गृह्णातिआद्येऽनुवादो द्वितीये यागलक्षकः । तयोश्च
भागयोः प्राकरविकैतस्त्वमानजातीयतेतिरिचक्ष्वाहाराखया-
भ्याज्योतिष्टोमाहत्वमिति प्राप्ते—

आनावुपपत्तेरहम्यशब्दस्य हिंसानहंसोमाहव्यवचनादहंश-
ब्दस्य नियोसे शक्तिर्येन च नामत्वावुपपत्तेरित्यर्थः । सकर्म-
कत्वात्तुरीयेन द्रव्यपरत्वं वक्तव्यं निरस्यति—द्वितीयान्त-
योतिरिति ॥ द्रव्यमात्रोद्देशेनेति ॥ इत्यभात्रोद्देशेन ग्रह-
णविधाने आह्यद्रव्यस्यापि तदापत्तेरहम्यवाक्ये वाप्यविशि-
ष्टद्रव्योद्देशेन तत्त्वमर्थेऽपि विशिष्टोद्देशत्वेन ज्योतिष्टोमे सोम-
देवताया अमासत्वेन तस्या अपि विधेयत्वावस्था च वाक्य-
भेदापत्तेर्देवताविशिष्टग्रहणविधाने च समाप्तपुत्रास्तत्त्वदोषाप-
त्तेश्च न ग्रहणविधिसंभव इत्यर्थः । अस्तुवा ग्रहणे देवताविशि-
ष्टम्, तथाचैन्द्रवायवं पृक्षातीत्यत्रैव प्रकृतस्य यागस्योपपा-
दकत्वाभावात् तात्त्विकः । अतो ग्रहणेऽसंभवमिषेयदेवता-
रूपगुणायागाभ्यस्तरेव विधीयत इत्यभिप्रेत्याह—अत इति ॥

(प्राचीनसंमततिसिद्धेः निष्कद्रव्यप्राप्तिपक्षनिरासः)

प्राचीनैश्वर्याभ्यपदयोर्भागीयान्तरवामपेक्षयाङ्गीकारेण ए-
कैविकोदनासानाम्यात् ज्योतिष्टोमधर्मातिदेशेन इत्येदेवतासं-
बन्ध उपपादितः । तस्य यागत्वनिश्चयोत्तरमतिदेशप्रतुलना-
स्य च इत्येदेवतासंबन्धवत्त्वाधीनत्वेन इत्यसंबन्धस्य प्रथमत-
आवश्यकत्वाद्गुणप्राप्तिं सूचयन्निष्ठ इत्यप्राप्तिमुपपादयति—
अदाभ्यपदेनेति ॥ एकत्र सोम इति ॥ अदाभ्यवाक्ये
सोमापेति ऋग्यजुस्तपदसमर्पित इत्यर्थः ॥

(यागविधायि प्रथमवाक्ये गृह्णातिरनुवादः
द्वितीये यागलक्षकः, यागद्रव्यमिदं ज्योतिष्टो-
माहम्)

आद्ये इति ॥ आद्यवाक्ये यज्वेत्. प्रत्यक्षत एव थव-
णात् तस्य सोमद्रव्यकल्पसादृश्येन ज्योतिष्टोमविनास्तत्वात्
तदतिदेशप्राप्तग्रहणानुवादः, द्वितीये यजस्वधवाणाश्चक इ-
त्यर्थः । एतत्समानजातीयेति ॥ "देवा ये यज यजेऽकुर्वत
तददुरा अकुर्वत ते देवा अदाम्ये छन्दसि सवनामि सम-
वस्थापयमि"त्यादिना अदाम्यस्य तथा "दिवा वै प्रवाहुयहान-
श्रुत स एतं प्रजापतिरश्वमप्यश्वमश्रुतौ"त्यादिनासोम्योति-
ष्टोमप्रकरणे तैत्तिरीयानां यष्टे प्रपाठके यष्टे काण्डे आजातं
माक्यद्वयं तस्मादित्यर्थः ॥

भा० २७

गृह्णाती यागलक्षणायां प्रमाणाभावादाद्यवाक्ये गुणसं-
क्रान्तशक्तिना विधिना ग्रहणत्वेन विधेयत्वावगमाच्चोभय-
त्रापि ग्रहणमेवोक्तसंज्ञकं वक्तव्यं ह्येकसंस्कारकत्वेन ॥
विधीयते । एवं च विधिविभागमङ्गीर्य द्वितीयाया न कल्पितो
भवति । देवता तु सोमरूपा आद्यवाक्ये ग्रहणे एवान्वे-
तीति देवताविशिष्टं ग्रहणमेव तत्र विधीयते, द्वितीये तु
"उपयाम गृहीतोऽसि प्रजापतये त्वं जुष्टं गृह्णामी"ति म-
न्त्रवर्णाङ्गग्रहणकृतया देवताप्राप्तिर्दृष्ट्या । होममन्त्ररूप-
माधियामोपकारकत्वमाद्यम्ये नयः । देवताविशिष्टग्रहणद्वये

(संस्कारस्य विधाने उक्तयाक्यतापर्यं, प्रथ-
मतः देवतावासिधेयं, द्वितीये लैङ्गिकीत्या-
दिकरूपणम्)

यागलक्षणायामिति ॥ सङ्गणपदमुवादास्युपल-
क्षणम् । उक्तसंज्ञकमिति ॥ अदृश्यस्य माहर्षिकारत्वप्र-
सिद्धेज्योतिष्टोमाहतावलेन तदीयसोमहस्कारार्थत्वात्प्रतीते-
श्चार्थस्य प्राप्तत्वेन तस्यैवद्रव्यायेन ग्रहणानन्तरोपपत्तिरिति
मूलमुवादिना सत्वेन ग्रहणनामत्वेन उक्ते सोमाह्यद्रव्यपरव-
नेषोपपत्तौ धर्मकारकान्तराद्यव्याहारद्वितीयासङ्गपरिग्रह्याप्य-
त्वात् "यत्ते सोमावाभ्यं नाम जायसी"ति मन्त्रादवाभ्यपदस्य
सोमद्रव्यपरत्वप्रतीतेश्च तत्रापरिगुण्य इत्यनामत्त्वेन स्यामह-
ध्यास्तस्यास्य कथमिषेय पक्षान्तरमाह—उक्तसंज्ञकद्र-
व्येति ॥ देवताया अविशिष्टमात्रत्वं निरस्यति—देवता-
स्त्विति ॥ द्वितीयाभ्यद्रव्यदोषविषयैककसिन् समस्तपुत्रास्त-
त्त्वदोषाङ्गीकारे ह्यसंभावमभिप्रेत्य ग्रहण एवेत्युक्तम् । देव-
ताविशिष्टं ग्रहणमेवेति । एवकारेण देवतायाः मन्त्र-
वर्णाद ज्ञान्याऽविधेयत्वं देवतायानविधानेन ग्रहणेऽविधेय-
त्वस्य च निरासः सूचितः । नहि "युक्ते ते हुक्तेन पृक्षाणी"ति
लिङ्गविनियुक्तमन्त्रावरोधे सति सोमलिङ्गस्य यत्ते सोमेति
मन्त्रस्य सविधियान्त्रेण ग्रहणे प्राप्तिः संभवति । नना देवता-
यानविधाने "अदाम्य गृहीत्ये"त्यस्यार्थत्वं परित्यक्तं शक्यम् ।
अतोऽप्राप्तत्वादेवताविशिष्टग्रहणमेव विधेयं नवैकतरदित्यर्थः ।
कथं तर्हि "यत्ते सोमादाभ्यं नाम जायसी तस्ये पं सोम
सोमाय स्वाहा प्रजापतये स्वाहे"ति मन्त्रयोर्होनीयदेवतालिङ्ग-
कयोर्देवताया अहम्यज्ञत्वे उपपत्तिरित्यत आह—होममन्त्र-
स्त्विति ॥ ग्रहणे विधीयमानाया देवतायाः प्रसङ्गेन बायो-
पकारत्वात् उत्तरमाधियामोपकारकत्वमाद्यम्य होममन्त्रो-
पपत्तेर्न तस्मिन् ग्रहणे विद्वन्तीत्यर्थः ॥

(प्रकाशकारसंमतपूर्वोत्तरकल्पफलनिरासः
प्रयोजनान्तरापादनम्)

अत्रच प्रकाशकारैः पूर्वपक्षे मिश्रजिदादिनद कल्पक-
लोमयावान्तरमिदम् । ज्योतिष्टोमज्ञेन ग्रहणानुपपत्तिन-

अयं चाग्निः प्रवृत्तः "अग्निः सोमहन् वेद्यतामि"त्यादि-
वचनादिकल्पिकः । अग्निपक्षे चोत्तरवेद्यां हस्तिश्रीवत् इति

(न्यायसुधाकारमतस्य दानामिकाश्रयतिप्राहा-
धिकरणवार्तिकविरोधादिना प्रकाशकार-
द्वेषणम्)

अत्र च संक्षेपे द्वितीयाध्याये "अथमायासुषयसिध्दये
प्रकृत्युपपत्तौकारि"त्यधिकरणे "उत्तरवेद्यां मिथीयत" इति
शब्देनाभ्युत्तरवेद्यो समुच्चयेन भिन्नकर्मत्वात्, चरने उत्तर-
वेदिकार्यापन्नाः भाग्योत्तरवेदिपक्षमिताः कार्य इति पूर्व-
पक्षवचनेन समुच्चयेऽप्यभिधारणरूपेत्तरवेदिकार्यस्याभिर्लम्बा-
र्मत्वात्तुपपत्त्या चरनेऽपि कल्प्यमानसंस्कृतात् कार्यवचनेन भ-
वन्त्येव तस्मिन् तद्वर्मा इति रूपमिवा सिद्धान्तितम् । तद-
नुवारेण न्यायसुधाकारमतस्य समुच्चयपक्षस्य दानामिक-
विकल्परवार्तिककारोक्त्या विरोधाद्वेषणमित्यं प्रकाशकारे,
कृतम् । दशमे ह्यह्मतिप्रमाणविषयम् "समुच्चयेनेत्यादि-
वाक्यानामतिवेदातः औत्तरवेदिक निरूपणेन प्राप्तस्याभेदेनमा-
भिवचनाद्वैत सतिहितगुणकालप्राप्तिप्रयोजनसम्भवे विप्रकृष्टा-
दिदेशकारेक्षनियमफलकारकस्यायुक्त्याविरोधात् तत्काले । त-
त्त्वामुक्त्युद्देशोक्तप्र विप्रकृष्टोक्तोक्त्याविरोधस्यावन् रुदु-
एव । सोत्तरवेदिषु कतुप चिन्वीते"ति समुच्चयविधित्वेन भा-
समानमपि शब्देन न समुच्चयविधिरम् । तैत्तिरीयब्राह्मण-
मथातोऽग्निमिवादिवाग्नामानादुत्पन्नस्याग्नेः कतुसन्ध-
बोधकत्वात् । तत्रचोद्देश्यभूतसोममागविशेषप्रतिष्ठितोत्तर-
वेदिपक्षोद्देश्यम् । यद्यपि वा विरोधकार्यं स्यात्, तथापि त-
दुपपत्तौ स्यात् । यत् "उत्तरवेद्यां हस्तिश्रीयत"इत्यपरे,
तद्विषयवार्तमाननिर्देशात् तस्यैव स्तुत्यर्थमयं वाक् । अतो
यिदस्य एव तयोः, अन्यथाप्रमाणमिव ज्योतिशेने उत्तरवेदिमा-
प्रमपि तत्र नैव प्राप्नुयात् इति ॥

(प्रकाशकारमतनिरासेन दानामिकाधिकरण-
विरोधेन च उत्तरवेद्यामग्निश्रीयत इत्युपपा-
दनम्)

तदनुक्तम् ॥ सोत्तरवेदिमिति वाक्यस्य कतुसंनयपर-
त्वेऽपि अयस्य सोमप्रयोगव्यवस्थित्वेन शिषेयवचनसामर्थ्या-
देव सोमयागविशेषोद्देश्यनिर्णयसंभवेन सोत्तरवेदिमितिपदवै-
यर्थ्यापत्तेः । अतो नद्यपि तैत्तिरीयशास्त्राया कतुसन्धयपर-
मपरं नैव नवनम् ; तथापि उत्तरवेदिष्वेदिककृत्येनेन चरन-
स्यानेन विनियोगवर्त्तनेऽपि समुचितप्रमाणपत्तिविधानेनाभिप्र-
जापत्योतिवेदापि अर्थात्समुच्चयो नाशुभः । किंच उत्तर-
वेद्या हीयस्य विचार्यवर्त्तनादे तयोर्विकल्पाद्विचारे अयन-
निरपेक्षोत्तरवेदिनोत्तावेदिनिरपेक्षमेव चरनं प्राप्नुयात् । अत
उत्तरवेद्यापारताप्राप्तये आश्रयत्वे तस्य सिधित्वे सिधिरूप-

मवनादुत्तरवेद्या समुच्चयः । तदभावे चोत्तरवेदिमात्रम् ;
उत्तरवेद्यामग्निं निदधतीति वचनात् । अतश्च समुच्चयेन-

वत्वेनातत एवावयवेनतयोः समुच्चयसिधिरिति समुच्चयपक्षमेव
युक्तमग्निप्रेक्ष केवलोत्तरवेदिप्राप्तिं दायमिर्गो विकारोक्तिं सम-
र्थयितुमाह—अयंवेति । इत्यादिवचनादिति ॥ अने स-
मारोपवालविधिपरेवाक्ये ययमि वेद्यमाणा भवन्तीति सिद्ध-
त्वादिशानुवादभूतकासायनचरनस्यादिशब्देन संभटः । तन-
व्यामिः सामावप्रतिगोमित्वमिपयो विकल्पः ननुपरवेदिप्राप्ति-
योगित्वमिष्य इत्यर्थः । इतिवचनादिति ॥ इदं हि वचनं
न परंपरासंबन्धेयाधारवियानपरम् ; तस्य चरनाधारतामिधि-
कलादेव सिद्धे, अपितु संयोगवृत्तत्वव्यायेन वचनाभाषयते
साक्षादाहवनीयाधारताविचार्यमिति सिद्ध उत्तरवेदिमाश्रयः
प्रयोगः । यद्यप्येतद्विधिमिषेवस्य साक्षादाधारत्वस्य प्राकरणि-
करवात् तद्वगोपे चरननिष्ठावृत्तिरुक्तस्य नाधारतया निवेदाः
संभवति ; तथापि अग्निशेमपदस्य ज्योतिशेन एव शब्-
तया सस्यापि निरवकाशत्वात् वाधाः । अतएव अथभावे
अभिधारणाद्योत्तरवेदिमपक्षे तद्वारणार्थमसंभवदार्थवेदिकादि-
धारणरूपकान् संभवन्ते विकल्पमादाव दशमित्री विकल्पो-
क्तिः न चरनाधारतया प्राप्नोतापेदिमसुचयं विरुणद्धीत्यर्थः ।
अतएव दशमे—प्रकृतौ हि वैकल्पिकोऽग्निहतरवेद्या वा
निधातव्यः । स्थले वेदि ग्रन्थेनाग्निनिधानरूपकार्यमित्येव
विकल्प उक्तः ॥

(समुच्चयपक्षे चित्तानुसारेदिधर्मोपपत्तिः)

नवैवमाभ्युत्तरवेद्योः समुच्चये भिन्नकर्मत्वापत्तिवितानुत्तर-
वेदिधर्मानापत्तिः ; उत्तरवेदेः संयोगपृथक्त्वव्यायेन कार्यद्वया-
वयमात् तदसांशमपि कार्यद्वयप्रयुक्तत्वावगतेष्वननित्यादि-
तस्यापि तस्य साक्षादधिकरणरूपकार्यत्वेन तद्वत् उत्तरवे-
दिकार्योपपत्तेन तदसंशानुपपत्तेः । अतएव स्थितिप्रधारण-
रूपकार्यान्तरे समुचीयमासोत्तरवेद्यामपि तद्वर्मा भवति ।
तन अयनोत्तरवेद्योः क्रियमाणत्वेनिरुद्धे तज्ज्ञाता, सिद्धत्वा-
वृत्तिरिति कौतुभे इत्यव्यम् । यस्तुतस्तु—एवमभिधारण-
कार्यार्थत्वेनाभ्युत्तरवेद्योर्विकल्पेऽपि उत्तरवेदिपक्षे प्रस्तकारा-
चित्केष्वमन्त्रत्वेनापि कल्पसूत्रकारवचनोपपत्तेः स्वतन्त्रसा-
भावप्रतियोगित्वमिष्यधुतिरूपने गौरवात् किमेति सामा-
वप्रतियोगित्वेन विकल्पाभयम् ! तावताभ्युत्तरवेदेवचन-
धारताविधिनकारो समुच्चयस्याभ्युपपत्तास्त्वयेति यथा-
शुतवार्तिचानुसारेणोत्तरवेदिप्रतियोगिकविकल्प एव युक्त इति ॥

(अग्नेर्ज्योतिष्टोमाह्वये समुच्चयेनेत्यादिवा-
च्यसार्थव्ययम्)

ननु—एवमग्नेर्ज्योतिष्टोमाह्वये तदग्निदेहेनेव तस्यानुप-
पत्तौ समुच्चयेनेत्यादिवाक्यार्थव्ययमित्यत आह—अतश्चेति ॥

“इष्टाभिरिति चितुते” इत्यनेन चयनस्य मासत्वाविनो-
तिर्निर्णयविवदुवाद्वाश्रयनस्येति श्रौते—

पाकमनुमुक्त इत्यादौ तुल्यक्रियायोगाभावेऽप्यनुसन्द-
दर्शनाच्च तदनुरोधेनाभिप्रायस्य चयनस्यदस्य च यापरत्व-
कल्पना युता । अतो चिद्वद्वाक्ये चयनमेवाग्रेसंस्कारार्थं
विधीयते । अग्निरानन्देन च यद्यपि शक्त्या ज्वलनं पुनरभि-
धीयते; तथापि तदर्थत्वे वैयर्थ्यापत्तेर्निवृत्तलक्षणया आहव-
नीयादिपरत्वावसायास्तदुद्देशेनैव चयनं संस्कारकतया वि-
धीयते । संस्कारश्च सामर्थ्याद्ययननिष्पादितस्यण्डिलस्याप-
नरूपः । स्वापितस्याग्नेरपयोगापेक्षायामथात इति चाख्येन

इतरथा अग्निष्टोमोद्देशोऽप्यनुधावस्य अग्नेश्चात्रत्येन विधाने
वाक्यमेवापत्तेरिति भावः । इष्टाभिरिति ॥ यद्यपि पूर्व-
पशुपपादितरीत्याऽग्निपदवाक्यज्वलनापुरोरेव न चयनविधि-
र्भवति, तथाप्यपि पदवाक्ययोगोद्देशेन तद्विष्णुपपत्तेस्तस्य च
साहाय्यागोऽसमये आतर्घ्यकृतत्वद्वङ्ग्यायेन तदन्तरङ्गश्ले-
षरूपातिऽनतरे आहवनीयाभावेनापि चयननिवेशसम्भवात्
अपेक्षाधारादहवनीयाभावात्तथा चयनविधानाचननप्राप्तिरित्यर्थः ॥

(चयननिष्पादितस्यण्डिलस्यापनरूपाहवनीय-
संस्कारविधान एव चिद्वद्वाक्यतात्पर्यम्)

चिनोर्तेयामलक्षणाया इष्टाकाशये विशिष्टविधिवैरवस्य
वाहिकारापेक्षयैकत्र चिद्वद्वाक्येऽभिपद्य एव कृतामाहवनीये
निवृत्तलक्षणमाहोक्तस्य स्तनिष्पादस्यण्डिलधारातामन्येन त-
त्परत्वाकृततया चयनविष्णुपपत्तौ वागपरत्वे प्रमाणभावात्
अनुसन्दस्योत्पत्तिरित्याह उपयोक्तृमाणाहवनीयाधाधारभूतस्य-
लनिष्पादकत्वस्यावगतस्य पूर्वकालत्वं विनाऽनुपपत्तेरपसहि-
तावस्य चयने प्रमाणान्तरतः प्राप्तेरप्येवाभिधोमादिषु प्राप्त-
पथाद्वायवानुवादकस्य मित्रक्रियापथाद्वावेऽनुपपत्तेर्न यागा-
न्तरविधानम्, अपितु चयनविधानमित्यभिप्रेक्ष्य विद्वान्तमाह
—पाकमनुमुक्त इति ॥ देवदत्तमगच्छत्तृतीयौ किना-
न्तपुनपादानादुपस्थितत्वात् गमनरूपकित्वेनयमतीतानपीह
चयनक्रियाया भिन्नाया विप्रेषणतया वा प्रतीतेस्तासादाभा-
व्यनुसन्देसपत्तिरिति दूरीकृतमाह—अत्रहीति ॥ अथचन्देन
स्वण्डिलनिष्पत्तयान्तर्गतोत्पत्तेरतः शब्दे शार्दूलमिषिकं तस्यि-
होद्देशममित्यर्थत्वंनाश्रयमाश्रयपथमात्रात् स्वण्डिलस्यापितो-
ऽभिधयनं चाग्निशब्देनोच्यत इत्यर्थः । अग्निष्टोमपदधत्वात्
सत्येसाहृतयेव विधाने सति कथं ज्योतिष्टोमाहत्वेन विधा-
नमुक्तमित्यत आह—अग्निष्टोमपदधत्तेति ॥ इह यज-
नोत्तमानाधिकार्येन सत्सावचनत्वानुपपत्तेर्वीचायनादिदृष्टेषु
ज्योतिष्टोममिश्रमपदेनाभिधीयैव सकल्पमात्रानाह तत्रैव
प्रपुरप्रयोगावगतेज्योतिष्टोम एनाग्निष्टोमपदेनाभिधीयते । ए-
तेन—अग्निष्टोमपदधत्वात् पूर्वपशुप—परास्तम् । अग-

तस्य ज्योतिष्टोमाहत्वेन विधानम् । अत्रहि अग्निशब्देन च-
यननिष्पादितस्यण्डिलस्यापितोऽभिधयनमेव वा लक्षणयाऽ-
भिधीयते । अग्निष्टोमपदधत्वात् ज्योतिष्टोममेव प्रपुरप्रयोगादभिधयते कार्य-
शब्द इत्यनुनम् । अतश्च ज्योतिष्टोमावमेव लाघवाद्देहय-
तावच्छेदकं न त्वज्योष्टोमसंस्थावरवमपि । यद्यपि च चय-
नस्य ज्योतिष्टोमप्रयोगसंबलितत्वादनुसन्नादेश्यादेव त-
द्वङ्गत्वसिद्धिः; तथापि पशुकामाग्निष्टोमोत्पत्तिरित्यादिवार्येतोः का-
न्यत्वावगमात् कृतवङ्गत्वप्रतिप्रसवार्थं तत्र विहृष्यते ॥

एव तस्य यामरूपवस्य सिद्धतावगतिः साधुकार्यमनुवादः,
अपराधशब्दावपि पूर्वोक्तरीत्या प्राप्तायमादनुवादौ । अतः
केवलं ज्योतिष्टोमोद्देशेनाधिकारणीभूताहवनीयस्यापनरूपसं-
स्कारद्वारा चयनमज्ञतया विधीयत इत्यर्थः ॥

(ज्योतिष्टोमप्रयोगसंबलितस्यापि चयनस्य
कृत्यकृत्यप्रतिप्रसवः)

संबलितत्वादिति ॥ दीक्षणीयादिसोमप्रयोगसंकीर्ण-
सावित्रहोमोत्समरणदीक्षणीयादिवैदिकगुणविकसनप्रतिमो-
चनवाङ्मयसावनेन ज्योतिष्टोमप्रयोगसंबलितत्वमित्यर्थः ।
कृत्यकृत्यप्रतिप्रसवार्थमिति ॥ एतच्च निस्सात्काम्यत्वे-
त्वादिरात्रेनचतस्रोक्तविवरणे विधिरसावनकृदुपादितरीत्यो-
क्तम् ॥

(अथात इत्यादिविवाक्यानामप्राप्तकृत्यकृत्ययो-
धनार्थत्वमिति स्वमतोपपादनम्)

यस्तुतस्तु—यावदनुष्ठानसाधनेनैव पूर्वपूर्वप्रमाणकल्प-
नयाऽऽहत्वं कल्पनीयम्, ततः पूर्वप्रवृत्तेन कामभावेन का-
मार्थत्वबोधनात् तद्वधार्थेव प्राप्तेरप्राप्तकृत्यकृत्यविधायकत्वमेव
कोस्तुमोक्तं युक्तम् । एतेन—उत्तरतः सामे. संस्कार्येतोक्ते-
चयनप्रकरणेय तथिहसत्यनुलोपयाहवनीयस्थापनोक्तः कृत्य-
व्यभिचारिरुक्तार्थद्वारा कृतवङ्गत्वप्राप्तिरिति विधिरसावनोक्तं
तदुपपादनं—अपरास्तम्; अमित्रचयनस्य काम्यत्वपक्षेऽग्नि-
मिति द्वितीयाभावेनापारताया लक्षणादायजनसंस्कारार्थ-
स्याप्रावधाने चयनस्याप्यहत्वावगतेः । काम्यचयनानुनि-
ष्पादिते स्वहे आहवनीयस्थापनविधायि परप्रमुक्तोपजीव्या-
हवनीयस्थापनं प्रति चयनस्याहत्वात् प्रमाणाभावेन च तद्वारा
कृतवङ्गत्वाप्राप्तेः । अतोऽप्राप्तकृत्यकृत्यविधानमेव युक्तम् ।
एतेन—अग्नेः पदार्थस्थापनार्थक्यामिष्टोमादिसत्माधत्त-
मपंकत्वमेव तेषां वागमानमित्येकद्वितीयावगतेने विधिरसा-
वनकारोक्तं—अपरास्तम्; चयनक्रियाया एव पदार्थविधानेन
मुक्तवङ्गत्वाभावेनाप्यनोत्पत्तादिति ॥

सर्वत्र प्रवर्तस्व विधेः कृतिविषयत्वापरपर्यायं उपादे-
यत्वं प्रमाणवाचाज्ञातत्वात्प्राप्तत्वं विधेयत्वं च प्रमेयम् ।
तदुपपन्नमेवेककृतिः । समानाधिकार्यभुक्त्यादिना च धात्वर्थ-
भावनावृत्तीशुल्कः । योगोपपदसत्त्वे तु विशिष्टविधिगो-
त्रमिमा सम्प्राप्नुतिः । यथा यदाहवनीये जुहोतीत्यप्राह-
नीयस्योपादेयत्वविधेयत्वोभयाश्रयत्वाद् योग्यत्वम् । अत्र
एव तत्र धार्माणुवादापेक्षायां दूरास्थानामपि सर्वहोमानां
कथंचिदनुवादः ।

प्रकृते तु सामान्यानुपादेयत्वात्तुपादेयत्वं धात्वर्थं एव
वाच्यम् । अतस्तत्सामानाधिकरण्येन विधेयत्वमपि तत्रैवेति
विहितव्य विधानाद्योपादेः । एवं सत्यपि यदि सायं जुहोती-
त्यादेवत्यसन्निश्चायक संतिष्यादौ प्रमाणं भवेत्ततोऽस्याका-
लादावपि विधेयत्वं कर्मणि च प्राप्तेऽप्युपादेयत्वमिति वैयथि-
करण्यमन्याधीयेत, न त्वेतदस्ति, नच सतिष्याद्यभावेऽपि
नास्ति एव पूर्वकर्मोपस्थापकता । अग्निहोत्रे जुहोतीत्यनेन जु-
होतिना हि यादृशी विजातीयहोमत्वप्रकारिका होमोपस्थिति-

(प्रकरणान्तरात्कर्ममेदमतिता)

प्रमाणान्तरेण नेशाद्यमवेऽपि प्रकरणान्तरात् भेदं साधयितुं
प्रकरणान्तरस्योपादानस्योपस्थितत्वेनावश्यकं तत् प्रदर्शयन्
सिद्धान्तमाह—सर्वत्रेति ॥ श्रुत्यादिनेत्यादिपदेन धात्वर्थ-
वृत्तिज्ञोपपादकपदश्रुतिप्रसङ्गः । अतर्गत्सापवादमाह—यो-
ग्येति ॥

(आहवनीयस्योपादेयत्वात् यदाहवनीयवा-
क्येन कर्ममेदः)

योग्यत्वमिति ॥ यत्पन्थाधामविधिविद्वानेनाऽऽहवनी-
यस्थानेनोपादेयताविधेयत्वात्तद्विधिव्यापाराविषयत्वं न ह्यप्यतः,
तथापि धात्र्योपाधिकरणे कौस्तुभोक्तरीत्या श्रादुपरणादिवि-
शिष्टत्वेन रूपेण होमार्थं तद्विषयत्वात् तद्विधात इति भावः ।
अतएवेति ॥ विशिष्टविधिरावृत्तिमिमा उपपदार्थमाश्रय
विधेयत्वावश्यकत्वादेवत्यर्थः । तत्तत्प्रापकविधुपस्थापकप्रमा-
णान्तरमावेऽपि जुहोतीर्त्नं तातुपस्थाप्यानुवादः कथञ्चिच्छ-
ब्देन लुपितः । कावदो कृतव्याम्यत्वरूपोपादेयत्वाद्यंमवेऽपि
कृत्वधिकरणतादिना विधेयत्वं कर्मणि भूयःश्रुत्याप्यवहन-
मुपादेयत्वं च । अतएव कालादेर्विधिरस्योपादिवहात्तत्र
योग्यत इत्यर्थः ॥

(प्रहृतेऽपि नास्ते होमोपस्थापकत्वद्वारा)

ननु प्रकरणेषुयस्य प्रवक्तव्यं नास्ति । सतिष्याद्यप्रमाणस्य
सत्त्वाद्युपादेयत्वविधेयत्वयोः सामानाधिकरण्याप्रतिबन्धकत्वो-
पपत्तेर्भेदसिद्धिरित्यवगम्यन् परिरुति—नचेति ॥ या-
दृशीति ॥

(लिङसङ्ख्याप्रकारकयोधजननेन नास्माऽतादृश-

स्तादृशेव सतिष्यिनोपनीता युक्तं यन्सायं जुहोतीत्येतद्वा-
क्यस्य जुहोतेति स्वविषयविवक्षयत्वात्तादृशत्वात् भवति तद-
वविधेयार्थकत्वप्रतिबन्धिका । अग्निहोत्रादिनाम् तु अग्नि-
देवताकहोमत्वप्रकारकहोमविशेष्यकत्वेन जनयन् जुहोतेर्न
पूर्वकर्मोपस्थापकत्वमापादयितुं क्षमम् । नहि अग्निदेव-
ताकं पूर्वं कर्मैवेत्यत्र प्रमाणमस्ति, विजातीयहोमत्वस्य ना-
स्माऽनुपस्थितेः, अन्यथा पर्यायत्वेन सह प्रयोगानापत्तेः,
अतिप्रसङ्गविराजकस्य प्राचीनप्रयोगाभावेर्नोद्भिद्विभक्तिरूपे
स्थापितत्वेन योगरूपजननीकाराव, अन्यथा भाव्यंलक्षण-
दिमिषा अतिप्रसङ्गमहर्षमपि रूपवृत्तीकारे सोमादावपि
तदापत्तेः । अतो न नास्मा तदुपस्थितिः । अतएव धत्र ना-
मैवानुपादेयगुणयोगेन युक्तं न तु धातुः यथा सर्वेभ्यो ह-
र्षपूर्वमासाविस्त्रादौ, तत्र नामार्थस्यैवोपादेयत्वसामानाधि-
करण्येन विधेयत्वप्रसक्तौ नामान्योपस्थित्या तद्यमिष्यमात्र
कर्मोन्तरम् । अस्तुता तद्वाक्यस्य शाकन्यिकत्वादकर्मोन्तर-

धात्यर्थोपस्थापनासंभवाच्च नास्ते धात्यर्थ-
विधेयत्वमतिवन्धकत्वम्)

त्रिसङ्ख्यानन्वयित्वेनेत्यर्थः । नात्र खल्वकाशार्थबोध-
दशाया त्रिसङ्ख्याप्रकाररन्ध्रायबोधरत्वेन तदप्रकारकधातु-
पदबोधभावर्यश्चिद्विधेयत्वस्य समानप्रकाराभावेन नाम्ना
प्रतिबन्धमुपपन्नत्वम् । धातोर्हि सतिष्यिविषयभूतपूर्वकर्मव-
रत्वे प्रमापिते विधेयार्थकत्वं प्रतिबन्धते । अतश्च सतिष्यिना-
ऽग्निहोत्रे जुहोतीत्येतद्वाक्यगतजुहोतिपदबोधस्य लिङसङ्ख्या-
नन्वयिन एव होमविशेषस्य प्रकारतयोपस्थापितस्य धात्य-
जुहोतीत्येतद्वाक्यगतजुहोतिबोधप्रमाणमुक्ता तस्य तद्वा-
क्यगतजुहोतिवृत्तिविधेयभावप्रतिबन्धकता, प्रहृतेषु त्रिसं-
ख्यान्विहोमविशेषोपस्थापकप्रकारकता नाम्नोपस्थापितस्य मावा-
ग्निहोत्रावाप्त्यवतजुहोतिना बोधयितुमशक्यत्वेन न नामस्य
वृत्तिविधेयार्थप्रतिबन्धकत्वसंभव इत्यभिप्रेत्य वेदमर्थं हंस्यति
—अग्निहोत्रादिनाम् न्विति ॥ नहीति ॥ अग्निदेव-
ताकहोमत्वस्योपादेयताविधानात् तस्यापूर्वैऽपि होमेऽ
वाधितत्वेन धर्मवे तापदभृत्तत्वरूपत्वेन पूर्वकर्मण एवो-
पस्थितौ प्रमाणमात्र इत्यर्थः । विजातीयहोमादेन शक्य-
मावेतिप्रवहापत्तिरित्यस्ति—अतिप्रसङ्गेति ॥ अ-
स्तुता नाम्नो विजातीयहोमत्वप्रकारकबोधजनकत्वम्, अन्य-
था मावाग्निहोत्रे गौणत्वेन नामादिदेवकत्यानुपपत्तेः, तथापि
तदुपस्थितेर्बोधातिदेशविषया भेदानुगुणत्वेन न विधेयताप्र-
तिबन्धकत्वमिति भावः ॥

(सर्वेभ्यो हर्षपूर्वमासा इत्यस्यानारभ्याधीतत्वे
नास्मा कर्ममेदः शाकन्यिकत्वेन न कर्ममेदः)
न कर्मोन्तरमिति ॥ अपित्वयुक्तव्यपधाहारेण

स्यादियत्क्यानि वैकल्पिकत्वाद्विकृतिविशेषे तद्विषयमार्थानि चयनाश्रित्येनाकारतादिकलक्षणगुणानां प्राप्त्यर्थानि चेति दशमे वक्ष्यते ॥ १० ॥ इति दशममहाविचयनासंस्कार-
ताधिकरणम् ॥

(११ अधिकरणम् ।)

प्रकरणान्तरे ॥ कौण्डपायिनमनने "उपसद्विप्रमिता

अनेन प्रकारेण स्वामावप्रतिबोधित्वेन चयनस्य वैकल्पिकत्वा-
दित्यर्थः ॥

(तमुपस्थेनेत्यादिवचनानां गुणकामप्रयोज-
नपर्यं नियमार्थस्य च)

अत्रन दशमे सप्रतिवक्ष्यमाणगुणकामप्राप्तिरूपप्रयोजन-
संभवे दृश्यतत्त्ववृत्तिवैराग्यात्ययेनवा यादिवत्वाधीननियम-
फलकत्वं प्राचीनैर्द्वयितम् । तद्गुणकामप्रयोजनस्याप्यतिविश-
प्राप्त्यर्थिनैवैर्यप्रतिष्ठानसापेक्षतयातिदोषस्थित्यधीन-
त्वेन तुल्यत्वादतिदोषस्थितौ च अदिति तद्विषयतासिक्-
त्वसंबोधस्थितौ नियमस्यैव फलत्वोचित्यादयुक्तित्वभिमे-
त्याह—तद्विषयमार्थानीति ॥ गुणकामप्राप्तिरूपं प्रयोजनं
निर्वापमेवेत्याह—चयनाश्रित्येति ॥ गुणकामेपु आद्यमि-
कत्वायेन प्रयोजनवर्त्ताधिकचयनस्यावयवत्वात्पर्यं चयने
अपूर्वावस्थनिवक्ष्यवक्ष्यमावे ज्योतिष्टोमप्रकरणमात्रेऽपि अभा-
तोमिति वाच्येन ज्योतिष्टोमत्वबोधस्थितत्वात् तदपूर्व-
साधनानुगतस्यैव तस्याभयत्वापरया विकृती प्राप्त्यमावात्
ज्योतिष्टोमगुणोपस्थितिसंपादनद्वारा चयनस्य तत्तदपूर्वसाध-
नतादिव्यर्थं तत्तद्विधानेनाऽऽश्रयलाभोपपरया तदाश्रितगुण-
कामप्राप्तिः फलमित्यस्मत्प्रमाणविकरणे दशमे वक्ष्यत इ-
त्यर्थः । अतएव अतिराम्रादिप्रदानां तत्तत्संस्थाकज्योति-
ष्टोमवर्त्तित्वेऽपि ज्योतिष्टोमे चयनोपदेशस्वाभावोऽभिमित्य-
नेनैव सिद्धत्वावगत्या तत्संस्थाविकृतिपरत्वमेवेति द्रष्टव्यम् ॥
नदापि संस्थानां फलवत्त्वात् चयनं प्रति ज्योतिर्त्वं संभवति;
तयापि दशमपद्यज्योतिष्टोमसंबन्धिचयनोपदेशेनैव गुणकाम-
प्राप्तिरसंभवात् वैयर्थ्यं तदवस्थमेवेति यत्सोमनाथेन अति-
राम्रादिप्रदानां केवलसंस्थापरत्वमेव न बाधयत्येतत्तुल्यं तत्
—परास्तम् । अतस्तत्संस्थाविकृतिपरत्वमेव युक्तमिति
प्येयम् । गयाचाप फलद्वयेन विधिसाधनसंस्थानप्राप्त्याका-
राम दोषत्वम्, तथा कर्तुंलये प्रतीतिरिति द्रष्टव्यम् ॥

(पूर्वोत्तरकल्पप्रयोजननिरूपणम्)

प्रयोजनं पूर्वपक्षे अद्विकृतं चयनं ज्योतिष्टोमपर्यं वा-
गान्तरामनुष्ठेयम् । यननेनोत्तरवैदिवापः । अग्निष्टोमादायुत्त-
वैदिरेव । सिद्धान्तेन न गगान्तरमग्निष्टोमे चयनोत्तरवैदोर्-
चया इति स्पष्टत्वाभेदम् ॥

मासमग्निष्टोमे बहुति मासं दर्शपूर्णमासाभ्यामिति"त्यादि शु-
तम् । तत्र जुहोतिना अग्निष्टोमादिपदैश्च दूरस्थस्यापि कर्मण
उपस्थितत्वात्तदनुवादेन "यदाहवनीये जुहोती"तिवन्मा-
सादिरूपगुणविधिः, उपादेयवदनुपादेयस्यापि दूरस्थकर्मा-
नुवादेन विधाने बाधकमावात् । कर्तुंबहुत्वकालादिरूपाने-
कगुणविशिष्टप्रबोधाविधानाच्च न वाच्यमेव । अतो न क-
र्मोत्तरविधिः इति प्राप्ते—

॥ इति दशममहाविचयनासंस्कारताधिकरणम् ॥

(विषयवाक्यसंग्रहः पारिचोपिकसंगतिश्च)

इत्यादिशुभमिति ॥ साधं वैश्वदेवेन मासं परमप्रणसैः
मासं छाकमेवेन मासं शुनारसीदेवेनेति मजेतेत्यनुप्रासहि-
तानां वाचयानामादिपदेन खंभः । प्रमाणान्तरविरुद्धेन
गुणप्रकरणसत्त्वभावेऽपि पारिचोपिकीं सार्तां स्पष्टत्वादनु-
क्ता पूर्वपक्षमेवाह—तत्रेति ॥

(कर्मभेदाभावपूर्वपक्षोपसंहारः)

याधकामायादिति ॥ कर्त्तादिवत् कृतिसाध्यत्वेन ह-
वेण विधानासंभवेऽपि, पौर्णमासादिकालवत् कृत्वाधिकारत्वा-
दिना विधेयत्वसंभवेन विधानायोग्यत्वरूपमाधकामावादि-
त्यर्थः । नच आक्रमिकत्वाभावादिकालावरोधरूपमाधकस्य
वत्त्वाभ्यासादिरूपगुणविशेषानुपपत्तेर्गुणात् भेदः ; सार्थप्रातः-
कालयोरवस्थात्वापरकालवत् व्यापकत्वापकावेनोपपत्तौ
विरोधाभावात् । नचालम्ब्यसंबोधवाचिद्वितीयान्तमासपक्षोप-
दिष्टत्वात्त्वविरोधो बाधकः, तसाहारविहाराद्यनुपपत्तेर्न बाध-
वक्ष्यभावे जातेऽप्येवायेन आक्रमिककालोपसंभवेन सिद्धान्त
द्वयोपपत्तेः । नच जीवनाद्यनिमित्तेन विरोधः ; सिद्धान्ते सार्ध-
प्रातःकालाभ्यामिव मासेनाप्यवच्छेदसंभवेन तद्विरोधात्,
काम्यप्रयोग एव साधनविधेयोपपत्तेर्न । नच कौण्डपायिनस-
मूत्रकरसैनवानुग्रहो बाधकः, कौण्डपायिन एव शीघ्रतत्वेन
पूर्वदत्तानामग्निष्टोमादीनां मासे प्रतिप्रत्यवधिधानेन अद्यथा
—अग्निष्टोमापुदरेणेव मातृकादे विधितेऽपि उदरवत्वेनोपाधि-
तानां निताकाहाणामग्निष्टोमादीनां संवत्सरपरिमितसमप्रयो-
गस्य पण्यसंप्रमितसोमयागपरिपूरणादाकाहावरोधेन समप्र-
योगवचनेन फले विधानेन वा तदनुग्रहोपपत्तेरिति भावः ॥
एवमितरवाचकमिदं बाधकमावादित्वेनैव सूचितं प्राप्त-
कर्त्तुंवादेनोपपत्तौ तदुत्तरकाव्यत्वे मासस्य कर्त्तुंशुत्वस्य च
विधाने यदनेकार्थविधानेन बाधकभेदादपि तद्वत् बाधकं गुण-
कृतभेदापादकं व्यापकारेण सिद्धान्ते उपपद्यम्, तत्सिदा-
न्तावकत्वेनादधीनत्वमुपमा दृष्टपरिहरति—कर्त्तुंशुदृष्टे-
ति ॥ मासे दर्शपूर्णमासाभ्यामिदानीं अनेकगुणाभावेना-
व्यापकत्वात् तस्य कर्मान्तराभावापरम्यमित्येतत् पूर्वपक्षमुप-
संहति—अत इति ॥

संकल्पः । तदुत्तरं सप्रमवृत्तेश्च विश्वजित्, विश्वजित् यजेतेतस्याकर्मन्तरम् । नचानेन विविधपुत्रस्य प्रमुच्यस वा तेनोत्पत्तिः; विनियोगादिसामानाधिकरण्येनावगताया उत्पत्तेः सन्निधिं विना बाधे प्रमाणाभावात् ॥ ११ ॥ इत्येकादशं प्रकरणान्तराधिकरणम् ।

(१२ अधिकरणम् ।)

फलं च ॥ फलस्यापेयमष्टाकपालं निर्घण्टुकाम् इति । संस्कारस्य तु औदुम्बरीं योक्षतीति कीदृशोऽस्योत्पत्त्यकर्मन्तरम्; पक्षेयं यथाऽनुपादेयानि, तथा यात्रापेयाधिकरणे की-

यत्सामानात् यजिषद्वदेव पूर्वनिहितविहितकर्मसाधारण्येनाभिदेवस्यप्रथमाप्रवचनस्य नियमेन पूर्वकर्मोपस्थापकत्वाभावादित्यर्थः । सन्निधिं विनैति ॥ तस्मिन्निधौ दर्शपूर्णमासादिषु तत्सामानाधिकरण्यबाधेऽपि तदभावे तद्बाधो न शुभ इत्यर्थः ॥

(फलं चाकर्मसंनिधायितिसुं फलविषयेऽधिकाराद्वानिवृत्त्यर्थमिति देशनिमित्तयोरुदाहरणम्)

अपि फलं चाकर्मसंनिधायितिसमसूत्रे चकारेण संस्कारोपादानस्य देशनिमित्तयोरुपादानसमभावात् तत्रैवैतदुदाहरणप्रदर्शनं युक्तं कर्तुम्; तथापीह सयोः कालवदेव कर्मन्तराप्रकारस्य कालावादिह प्रदर्शनम् । अथिमसूत्रस्य फलादिविषयेऽधिकाराद्वानिवृत्त्यर्थमिति न दोषः ॥ प्रयोजनं स्पष्टावगतोक्तम् ॥

॥ इत्येकादशं प्रकरणांतराधिकरणम् ॥

(अधिकाशाश्रयोक्त्याधिकरणप्रयोजनम्)

पूर्वाधिकरणेनोक्तस्य पारितोष्यादुपदिष्टतासामानाधिकरण्येन विधेयत्वापादनाद्वारा सूत्रगतप्रकरणान्तराद्यस्योपलक्षितात्ताभिर्नैवैकत्वसामानाधिकरण्यस्योत्पत्तौ एक एवमेव फलवत्त्वव्यवहारोक्तिरुच्यते, विनियोगविधिव्यवहारपर्यायाभावस्य फलवत्त्वैवैकत्वस्याऽऽपेक्षात्सामानाधिकरण्येनोत्पत्तिमिधिव्यवहारपर्यायविधिवत्त्वाद्येवत्येऽनुपदिष्टतानाशेषवत्त्वाभावात् प्रकरणांतरादिभ्यां भेदवत्त्वम्, कालवदेवनिमित्तादीन्तु अनुष्ठानकर्तव्येन प्रयोगविधेरप्यन्तात् फलवत्त्वोत्पत्त्यापरपर्यायोपादेयत्वात् युक्तं तद्विषया भेदवत्त्वमिति विशेषाद्यानिरुक्तणाय अत्रैव एतत्सूत्रेणाधिकरान्तरे विषयवत्त्वमुदाहरति—फलस्येति ॥ फलस्येति सिद्धवर्तिदेवात् सिद्धान्तस्य पूर्वाधिकरणप्रपञ्चस्य सूचिता । अतएव नतीव दोषसाधः ।

(यत्सामानाधिकरण्ये कर्मन्तरस्यसमर्थनम्)

यत्साम इति ॥ एकं दीतिः । अत्रापि देशवाक्यवत् इत्येवैतात्पर्यस्याप्युक्तमित्युक्तव्यत्वात् पूर्वभागे फलमित्यनुप-

स्तुते प्रपञ्चितम् ॥ १२ ॥ इति द्वादशं फलसंस्कार्याधिकरणम् ॥

(१३ अधिकरणम् ।)

सन्निधौ ॥ पञ्चानामप्यनुपादेयानां सन्निधौ प्रमुदाहरणानि । दर्शपूर्णमासप्रकरणे “पूर्वमासां पूर्वमासां यजेत” “समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत” “यावत्मीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत” “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत” इति चतुर्णाम् । खिद्यकृतं प्रकृत्य “क्षीपास्त्रिद्यकृतं यजती”ति शेषवत्त्वसंस्कारस्य ।

पक्षेः कर्मणो विधेयत्वात् प्राकृतान्तेयपिष्यया कर्मन्तरत्वमित्यर्थः ॥

(उदाहरणांतरनिर्देशः । पूर्वोक्ताधिकाशाश्रयनिरासश्च)

यत्तु—प्राचीनैकपातव्या दीक्षणीया भवन्तीत्येतदर्थमेव प्रवरणगतं वाक्यमुदाहरणं त्रैधातव्यादीक्षणीययोर्भेदात् सामानाधिकरण्यानुपपत्तेरर्थवन्त्ये दीक्षणीयावदेव यजमानसंस्काररूपदीक्षणीयाभावात्क्षणापत्तीकृत्य तेन संस्कारमप्यमानोपस्थितेऽनुपादेयगुणुत्पत्तिरूपप्रकाराण्यतरात् प्रतिद्वलं तद्वत्त्वार्थमिहितत्रैधातव्यापेक्षया कर्मन्तरत्वमिति संस्कारोदाहरणं दाक्षितम्, तत्सर्वभ्यो दर्शपूर्णमासावितिचदाहृत्यावसानाधिकरण्येपातव्यानामः पूर्वकर्मोपस्थापकत्वोपपत्तेः कर्मन्तरत्वे प्रमाणाभावादुपपत्तिरिति दुष्टव्येन सूचयन् तदुपस्थानमुदाहरति—संस्कारस्यैव इति ॥ अथोभयव्याप्येति त्वेऽपि अनुष्ठानकत्वस्यापि कर्मनामिदपरवादिना मत्वाहुतयेव त्वस्योपपत्त्यात् तत्सामानाधिकरण्यविधेयत्वाभावात् कर्मन्तरविधिरास्येक इति विशेषाद्यानिरासो दृष्टव्यः ॥

(एकत्वमनुपादेयमिति बालप्रकाशमस्यनिरासः)

अत्र प्रकाशकारैः—बालप्रकाशे इति विषयवत्त्वानुपादेयत्वमन्तीकृत्य तदभावमात्रेण कालादिनिबद्धं कर्तृविशेषेणकालमात्राणां विधादीनामप्यनुपादेयत्वम् । अतएव “अनुपादेयमेकत्वं यजमानस्य कालवदे”तिप्रतिपदाधिकरणगतदाक्षदीक्षिकानां सङ्गच्छते—इत्युक्तम्, तस्य प्रसङ्गतो निरासमाह—यथेति ॥ तस्मिन्निधौ चानुपदिष्टव्यः । प्रयोजनं पूर्वपक्षे दृष्टव्यत्वात् अत्रिपदि सिद्धान्तैवमिद्विहितवत् पूर्वणीति स्पष्टावगतोक्तम् ॥

॥ इति द्वादशं फलसंस्कार्याधिकरणम् ॥

(पञ्चानामप्यनुपादेयानां सन्निधौ प्रमुदाहरणानि)

सूत्रगतपक्षवत्त्वानुपादेयोपलक्ष्यत्वमभिप्रेत्याह—यत्तु

रवम् । अतः प्रकृते नाशो विधेयार्थकत्वस्य जुहोती प्रतिबन्धयोगादनुपादेयगुणयुक्तानुपस्थितिरूपप्रकरणान्तरात्सिद्धं कर्मान्तरत्वम् ।

अथ चानुपादेयगुणयोगस्य स्वद्व्युपादेयतापनयनद्वारा पारिशेष्यादात्त्वद्व्युपादेयत्वापादनं व्यापारः । अनुपस्थितेरुपादेयत्वसामानाधिकरन्ध्वेन विधेयताप्रतिबन्धः सः ।

तामोपस्थितकर्मणोरेव फलसंबन्धमात्रमिच्छार्थः । एतच्चान्वयोर्भाष्ययोर्भेदबोध्यकमनारम्भाधीतत्वमङ्गीकृत्य प्रतिबन्धकसन्निध्यभावेन नात्र एव प्रतिबन्धकत्वमुक्तम् ॥ यस्तु तस्सु—“साधकाम्यमङ्गीकृत्यैः प्रकरणादि”ति सूत्रे आकरणीकरत्वेनोक्तम् । तदा नात्र आख्यातसामानाधिकरन्ध्वसत्त्वेऽपि “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते”त्यत्रैव सन्निधेरेव शक्यं प्रतिबन्धकत्वं बलुं ह्यकर्मान्तरत्वं सुलभमेवेति पक्षान्तरेणाह—वास्तु वेति ॥

(विधिविधादिवाक्येऽप्रकरणेऽपि नाह्नः कर्मोपस्थापकत्वरूपगणम्)

अतएव—विधिविधावाक्ये यत्र न प्रकरणं तत्र पूर्वं सह स्वात्मयागी यो वेदेदमनेनाहं संश्रियते इह दमनेनाहमुपधीयत इति पूर्वतनैतच्छब्देन स यदेव यजेतेति तत्पूर्वमुक्तौ च यच्छब्देन प्रसिद्धार्थकेन पूर्वकर्मणा निर्वोचने निर्वैकल्यत्रादयस्तासामानाधिकरन्ध्वताम् । पूर्वकर्मोपस्थापकत्वमिष्टमेव । यः जनेन कर्मणा इदं सम्राज्ञं संश्रियते क्षीणपापं क्रियते पुण्येन शोषधीयते उपधीयत इति विहित्वा कर्माचरति स आत्मशुष्यर्थं यज्ञज्ञात्मयागी; सच देववाग्निः काम्यकर्तुं भेयानिति शतपथश्रुतेरर्थः । सिद्धान्तमुपसंहरति—अत इति अतएवेति ॥

(अनुपादेयगुणविशिष्टानुपस्थितिर्न प्रकरणात्तरं किंतुपादेयगुणसामान्याभावाविशिष्टानुपस्थितिः)

अतः पारिशेष्यादात्त्वमङ्गीकृत्युपादेयत्वापादनमात्रमनुपादेयगुणस्य व्यापारत्वस्य चानुपादेयगुणसर्वे शोषादियगुणसामान्याभावेऽपि समवोऽत एवेत्यर्थः । एवं च दशमे आज्यामागे यजतीति एहमेधीयगते नाक्ये कर्मान्तरत्वंपूर्वपक्षे प्रकरणान्तरप्रमाणोपन्यासः सगच्छत इत्याशयः ॥

(अभ्यासप्रकरणान्तरन्याययोरुपधेयसांकर्येऽपि स्वरूपासांकर्यविधेकः)

अथ—एवं चतुर्नपातं यजतीत्यादावपि उपादेयगुणसामान्याभावात् प्रकरणान्तरेणैव भेदापत्तेः कृतमभ्यासेन इति—वाच्यम् । सत्यनुपधेयसांकर्यं न्यायसहस्रपाशाकारत्वात् । अभ्यासे हि उपादेयतामन्तरीकृत्य पारिशेष्येण भावपदं प्रतिवि-

अतएव न शचीनोक्तं अनुपादेयगुणयोग एव प्रयोजकोऽपि तु उपादेयगुणसामान्याभाव एवेति ध्येयम् । अतः सिद्धं कालविशिष्टकर्मोन्तरविधानमेवेदम् । एवं “सस्त्रया दक्षिणेन तीरेणाग्रेयोऽष्टकपाठः”—इति देशरूपानुपादेयस्य आग्नेयपदस्य साधारणत्वेन पूर्वकर्मोपस्थापकत्वाभावात् । निमित्तस्य तु “सत्रावाऽऽग्यं विश्रजिता यजेते”ति । आगुरणं

धेयत्वापादनमेव व्यापारः । अतएव तत्र सन्निधिः प्रतिबन्धो यत्तु प्रकरणान्तर इव प्रतिबन्धकः । प्रकरणान्तरेण न पारिशेष्येन विधेयत्वापादनव्यापारः । विशिष्टविधिविधया कालादेरपि विधेयत्वाङ्गीकारेण तदुपनमाह, अपि तु सन्नपि विधेयान्तरे स्थापितोपदिशतासामानाधिकरन्ध्वत्वाभावात् रवर्धेऽपि विधेयतापादनम् । अतो न्यायशरीरस्यासकीर्णत्वाद्युक्तः प्रकरणान्तरपदेद इत्यादिविस्तरः कौस्तुभे द्रष्टव्यः ॥

(प्रकरणान्तरन्यायविषयेपि मासं दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यत्र यागपद्धविधानम्)

एवं यत्रापि प्रकरणान्तरे आख्यातसामानाधिकरन्ध्वमपि नास्ति, यथा शतपथब्राह्मणे दर्शपूर्णमासप्रकरणे चागुर्मास्येषु च “यदाविना राजिमप्रिद्वौ जुहोती”त्यत्र, तत्रोपदिशगुणसामान्याभावरूपप्रकरणान्तरन्यायासमवेन भेदाप्रसक्तैरगत्या नात्र एव निप्रकृष्टोपस्थापकत्वं द्रष्टव्यम् । एवं मास दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यत्र साहचर्यन्यायेन दर्शपूर्णमासपदयोः प्राहृतयागश्रिकस्यम्भिद्रव्यदेवतादिधर्मातिवेशकत्वात्, तेषांचकरोपादानेन समुच्चयापनमादेरुपतिचाक्यापगतसमुचितद्रव्यदेवतादेरेकैकस्मिन् कर्मणि निवेशयोगात् सत्त्वापदेव कर्मभेदावसायात् प्रकृतिवचापपदमेव विधेयम् । यत्तु—शालप्रकाशे—प्रकरणान्तरसहकृतद्वित्वसत्त्वात् निप्रद्वयभेद उपाहितः, तद्विवचनस्य समुदायद्वयगतत्वेनानुवादात्, सन्निधौ यजतीत्यत्र बहुत्वस्यैव द्वित्वस्य भेदकरावुपपत्त्युक्तमिति कौस्तुभे द्रष्टव्यम् ॥

(कालयोग इव देशयोगे निमित्तयोगे च संनिधिविना पृथक्कर्मोपस्थित्यसंभवात्कर्मभेदः)

कालदेशविमर्शकलसंकर्यरूपाणां पश्चाना अनुपादेयानां मध्ये कालस्यानुपादेययोगे कर्मान्तरत्वं प्रसपितम् देशनिमित्तयोगेऽप्यस्तिद्विधेति—एवमिति ॥ यद्यप्यन यजिर्न भूयते, तथापि द्रव्यदेवतासमन्तापुपत्त्या यजित्वत्वनया प्राहृत्यामेययागात् कर्मोन्तरमित्यर्थः । अनुपादेयत्वस्योपादेयहणमिति शेषः । एवं निमित्तस्य विच्छेदनापि नेयम् । नच सर्वम्यो दर्शपूर्णमासवित्तरेवाख्यातसामानाधिकरन्ध्वतादयोगेनान्न पूर्वकर्मोपस्थितेऽप्यदेव न भेदः सिध्यतीत्याहं निरस्तुमाह—आग्नेयपदस्येति ॥ आग्नेयपदस्य नामधे-

चतुर्थे पाद ।

(१ अपिचरणम् ।)

यावज्जीविक. ॥ “यावज्जीव दशपूर्णमासस्या यजेते”-
सत्र काम्ये एव स्वर्गाद्यर्थे दशपूर्णमासकर्मणि जीवन्वपयो-
स्तकलविधिः । मघ पूर्णमासादिकालविरोध, व्याप्य-

(यावज्जीवगुणसंयुक्ताग्निहोत्रादिप्रयोगभेदाभे-
दचिन्ता धार्तिककाराणां समवेति निरूपणम्)

दशपूर्णमासस्या स्वर्गकाम्यो यजेतेति काम्यप्रयोग वि-
धाय बह्वचराग्रे आज्ञात यावन्मुदाहरति—यावज्जीव-
मिति ॥ यावज्जीवमग्निहोत्रं कुहोतीत्येतत्सत्त्वयवयवान्तरा-
धाम्यपुलक्षणमेतत् । अत्र भाव्यकारेण सूत्रसुगुण्येन कर्म-
धर्मलक्षणधर्मत्वचिन्तां कृतामपि तृतीयाध्यायसंगत्या
स्तस्या भेदरूपभेदप्रत्ययविधौ सति शरणे लक्षणसङ्ख्यापत्ते
रयुक्तमपि किं यावज्जीवगुणसंयुक्तानामग्निहोत्रादीनां प्रयोगा
निरूप्ये, तत एव एवम प्रयोगे काम्ये स एव यावज्जीव
कालपरिमित इत्येवपुलक्षणसमवेतप्रयोगभेदाभेदफलत्वेन वा
विहकार समर्थमानास ॥

(उच्यते धार्तिकसिद्धान्तापरितोषात् विनियोग
भेदाभेदादेव पादार्थ इति निरूपणम्)

घस्तुतस्तु—प्रयोगाग्राह्यापि यावज्जीवकालस्य पूर्ण
योगे तापप्रातः कालपर्यन्तं ज्वरोपशमनाय यथा पूर्णरक्षे प्र-
योगभेदरूपम्, तथा निमित्तस्यापि पूर्वप्रयोगेऽसंभवतोऽपि
प्रयोगानुवृत्त्यात्, तत्तत्पूर्वमासादिकानिर्दिष्टप्रयोगस्य च
नैवो विनियोगात्तापवादरूपेऽपि प्रयोगान्तरानुपादकत्वात्
काळादिह प्रयोगभेदरूपमिति प्रयोगभेदाभेदचिन्ताया अ-
पेक्षमात्रं कथमिह संभवेऽपि वाऽनेकाधिकारप्रयोगैव विचार-
यितुं पुत्राकारिह विचारासंगतेष्वार्थिककारोच्यते इत्युच्ये नि-
मित्तस्य विनियोगात्तद्विधेयं तद्विधेयविनियोगभेदाभेदस्य
भापि पूर्वप्रवृत्तायेह पादार्थत्वेन कीदृशे उक्तां वृत्तमस्य
इति तथा निमित्तस्य मुक्तत्वेन भेदरूपस्य पुत्रादेयप्रवृत्त्यामि-
मित्तस्य तापमुदाहरणस्य विनियोगभेदरूपविचारोपपत्तिरिति
भनन्तस्मादिति च स्पष्टं भवति, अतएव भाव्यकारोच्यते ताप-
मनुष्या पूर्वप्रयोगे वाह—काम्यं यजेतेति ॥

(काम्ये दशपूर्णमासकर्मणि गुणविधानमिति
पूर्वप्रयोगोपादानम्)

तत एव एवम प्रयोगे काम्ये स एव यावज्जीवकाल-
परिमित इति धार्तिकप्रवृत्त्यात् काम्यप्रयोगेऽपि कालविधि-
विधिं धर्म निरर्तयितुं दशपूर्णमासकर्मणि युक्तम् ॥

(काम्यं यजेत्येवकारेण सिद्धान्ते प्रवृत्ताननु-
प्राप्त्य पूर्वप्रयोगे तदनुग्रहस्य सूचनम्)

तदनुग्रहस्य प्रयोगान्वयिगुणभावेन प्रयोगविधेः सिद्धान्ते

व्यापकभावेन अमावास्यापराह्णादिवदनुग्रहोपपत्तेः । अत-
एव विनियोगानुवृत्त्यात्कालविधिमात्राद्यपि प्रयोगोद्भवविधिः ।
जीवन्वपयोस्तकालविधिसामर्थ्यादेव च प्रतिपूर्णाभावात्
पूर्वपूर्णमासकालविधिः । अतश्च तावन्व्याप्यप्रयोगाभ्यास-
व्यापकैकप्रयोगादेव स्वर्गादिफलमिति प्राप्ते—

नेऽप्यनाश्रयणात् पूर्णमासादिकालविधीषु तदाश्रयेण वि-
नियोगानुवृत्त्यात् अत्रापि तदापत्तेरित्येव कर्मोद्देशेन कालवि-
धाने सति वक्ष्यमाणरीत्या प्रयोगविधिः, ननु प्रयोगानुवृत्तेन
कालविधिरित्यर्थः । सिद्धान्ते तस्यैव कर्मणो निमित्तसंबन्धेन
विनियोगान्तरकरणेऽपि तापव्यवधानात्तदुपदेऽपि कथमात्रा
वाह्यलक्षणप्रकारणानुग्रह पूर्वप्रयोगे तदनुग्रहस्य सूचयितुं काम्यं
एवैवकार प्रयुक्तम् ॥

(यावज्जीवपदस्य नमुल्लतार्थं स निमित्तत्वेन
किंतु कालविधित्वेनेति निरूपणम्)

कालविधिरिति ॥ यावज्जीवपदस्य नमुल्लतस्यापि
यावद्द तिष्ठतीतिवत् निरुद्धलक्षणा कालपरत्वोपपत्तेः अ-
भिधानं कुहोतीत्यत्र नमुल्लतस्यापि निमित्तपरवादोक्तत्वादिह
कालविधिरिव युक्त इत्यर्थः । अपराह्णादिविधिति ॥ पि-
ण्डविनियुक्तत्वात् इत्यो रमावास्यापराह्णादिकालोपधित्वेऽप्येकस्य
व्याप्यकालस्यावच्छेदकत्वेनैव कालत्वेनापिरोपधत्वेऽप्युपपत्ति-
रित्यर्थः ॥

(अत्र पूर्वप्रयोगे प्राचीनापादितयजुस्यव्यास-
लक्षणातिरसः)

अत्र प्राचीने सिद्धान्ते पूर्णमासमावास्यायोर्दशपूर्णमासा-
मुदात्तेन जीवन्वपयोस्तकालानुग्रहासंभवात्, सामाभ्यासविधा-
नाय यज्जतावभ्यास इत्याणा पूर्वप्रयोगे आपादित्वा, तां परिहर्तुं
वाह—जीवन्वपयोस्तिति ॥ एवम भाव्यागलक्षणा मतराव-
तस्य विधेयत्वमिति एवकारेण सूचितम् । “यावज्जीवदशपूर्णमास-
इति युक्तमव्याप्यकालाभ्यासपरत्वात् नैवमिति भावः ॥

(व्याप्यप्रयोगातिरिक्तव्यापकप्रयोगान्तर-
विधियपेक्षोपपादनम्)

एवम यजेत पूर्णमासादिककर्मण्ये कालविधिरित्याप्यप्रयो-
गविधिः, तथैव यावज्जीवकालविधेरपि कालविधिप्रयोगस्य वि-
धानं ननुवच्यम् । अतएव विधयतावच्छेदकत्वा जीवन्-
वपयत्वे तावन्व व्याप्यप्रयोगेण तदापेक्षयतावच्छेदकत्वा
विनिग्रहस्योपपत्तिरिति व्याप्यकर्मस्य मीकाराभ्यासप्रयो-
गस्य तावच्छेदकप्रयोगत्वेन च स्मिन्नाह—स्वर्गादीति ॥
व्याप्यव्यापकप्रयोगविधिरित्येव च तावच्छेदकत्वात्
वाच्येन स्वर्गादीन्देशे विनियोगात् व्याप्यच पदम्, ननु
यावज्जीवकालेन तावच्छेदकत्वेन विनियोगात् तावच्छेदक इत्यर्थ-
पदमिति ॥ एवम जीवन्वपयोस्तकालविधिः प्रयोगे एवमेव

अत्र सर्वत्र संनिधिना स्वविषयवृत्तिविषयत्वप्रतिबन्धात् प्राप्तस्यैव कर्मणः कालदेशविशिष्टप्रयोगविधिसात्रं विधिर्य-
ययानुमन्यते नतु कर्मोपतिमपि विधये । यत्र तु प्रयो-
गोऽपि प्राप्तो यथा “य इष्टे”त्यादौ, तत्र प्राप्तप्रयोगानु-
यादेन कालादिमात्रविधिः । संभवति हि देशकालयोरप-
देयत्वासंभवेऽपि यायाद्वयेन विनियोगविधिः । निमित्त-
स्थले तु विधौ निमित्तनैमित्तिकयोरद्वाहिरवासंभवात् प्राप्त-
स्यापि कर्मणो निमित्तसंभवात्प्रतिपाद्यत्वान्नयेन विनि-
योगविधिरिति वक्ष्यते । कलसंस्कार्ययोस्तु तदुद्देशेन प्राप्त-
कर्मविनियोगविधिः स्पष्ट इव । अतो न संनिधिसत्वेऽनुपा-
देयगुणयोगोऽपि कर्मान्तरम् ॥ ३३ ॥ इति त्रयोदशं प्र-
करणान्तरमत्युदाहरणाधिकरणम् ।

(१४ अधिकरणम् ।)

आश्लेष ॥ कालद्वययोगेनाश्लेषं विधाय “यदाश्लेषोऽष्टा-
कपालोऽन्मावालायां भवती”ति श्रुतम् । तत्र कालद्वय-
नामपीति । निमित्तसंबन्धानुमितेति ॥ निमित्त-
तत्त्वानुपपत्त्येव प्रयोगक्षेपकत्वात्तत्त्व फलोपेक्षायां याव-
ज्जीवाधिकरणवक्ष्यमाणरीत्या पापक्षयार्थं विनियोग इत्यर्थः ।
स्पष्ट एवेति ॥ तयोः पुरुषार्थत्वेन सार्वभौम विनियोगः
कर्मण एवेति स्पष्ट इत्यर्थः ॥ इतरत् स्पष्टार्थम् ॥ एवमधि-
काशस्यसमिधेः कर्मोत्पत्त्यनुपादत्तप्रमाणत्वात् यथा कर्मो-
त्तरत्वप्रतिबन्धकार्यं, तथा तदभावेऽपि यच्छब्दादिना यत्र
तदनुवादप्रतीतिस्तस्यानुपस्थितौतिबन्धकर्मण्येव कालविनि-
योगकरणात् तत्प्रतिबन्धकार्यं दृष्टव्यम् । यथा “य इष्टे”त्यादौ,
यथाया “एतया पुनराधेयसम्मिश्रवेष्टिषु अमिहोर्न जुहोती”त्या-
दौ न नेष्टमिहोपमेदः अमिहोपमानये यच्छब्दाभावेऽपि
“दोषितो न जुहोती”ति निषेधोपेक्षितोदवतामीमांसेष्वपि-
मात्रविधिं स्थापयामाहृतयाऽमिहोपमिधेरनुवादोदिति व्ये-
यम् । अत्रच वेदप्रमाप्रतिबन्धकस्य सविधेर्वेदप्रमाजनक-
त्वात्समिधेयं स्वरूपनिवृत्त्यादिकं कालुमे दृष्टव्यम् । विलर-
भयशोभ्यते ॥

इति त्रयोदशं प्रकरणान्तरमत्युदाहरणाधि-
करणम् ॥

पाठद्वयेति ॥ “यदाश्लेषोऽष्टाकपालोऽन्मावालायां
संगेमासां पातुत” इति याजुर्वेदश्रुतिः । घेर्मासाधिकरणे
प्रकरणान्तराधिकरणमत्र प्रकाशकारीकरीत्या प्रकरणान्तरा-

कादाश्लेषात्कर्मान्तरविधानमिदम् ; प्रकरणान्तरादभ्यासादा-
योदोषपक्षः । अनेनैव विहितस्वेतरेण दीर्घमासीमात्रवि-
धितु तत्त्वत्तिष्ठितकालावरोधादिराकर्तव्यः । नच—एक-
स्यैव कर्मणोऽभ्युद्यत्सिद्धिरन्तया विधिद्वयेन विधानं विज्ञा-
न्यैकहायनीशब्दाभ्यामिव द्रव्यविशेषस्तेति—वाच्यम् ; पि-
दाभ्यैकहायनीशब्दाभ्यामुपस्थितस्याप्येकस्यैकेन विधिना
विधाने बाधकाभावात्, प्रकृते तु एकेन विहितस्य नेतरेण
विधिसंभव इति कर्मान्तरमेव । अत एवमायासायामाश्ले-
षद्वयकरणं पूर्वपक्षप्रयोजनमिति प्राप्ते—

युक्त्यन्यान्मात्रविधितेष्टत्वात् स्वातन्त्र्येण विधायकत्वम् ।
प्रकरणप्रसहाहित्वेन चेन्द्राग्रमशंसा, अतो न कर्मान्तरम्
॥ ३४ ॥ ४० ॥ इति चतुर्दशमाश्लेषस्तुत्यर्थताधिक-
रणम् ।

इति धौतपण्डवेवविधिरुचितायां आहृदीपिकायां
द्वितीयाऽध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

मेयमेदं निरर्थक्यकर्मासंमिधेयौर्मासावालायास्तद्वयगुणद्वय-
योगन्याममुषाकृत्पण्डितादश्लेषभेदस्य स्वयं प्रसाधितत्वा-
दाश्लेष इत्येकवचनमनुकल्पमि आसमिधेयैकवचनविषदाया
प्रयुक्तम् । श्रुतमिति ॥ प्रवेष्टान्तर इत्यर्थः । प्रकरणा-
न्तरादिति ॥ अनेन आतिदेशिकत्वेनन्तराश्रयः सूचिता ।
कथंभित् सविधेः प्रतिबन्धकत्वेन प्रकरणान्तरात् भेदाविशिष्टि-
त्यभिप्रेत तत्तावेऽपि भेदकमुपन्यस्यति—अभ्यासाहेति ॥
यद्यपि सप्रतिपक्षदेवताकत्वेन द्वयोराश्लेषयोः तद्वयगुणमाश्ले-
षद्वयकरणप्रसङ्गः पूर्वपक्षे; तथापि पुनरिधिवैयर्थ्यापत्त्यैव
सहावुद्धानभावात्, अथवा—पुरोडाशद्वयकरणाद्वाऽऽनेयद्व-
यकरणमभिप्रेत्याह—अत एवेति । यदाश्लेष इति या-
जुषान्तरेणाऽऽनेयस्य वेचलाभिदेवतावापचानात्, कथं वेने-
न्द्राग्रमश्लेषेद्यायामाह—प्रशस्तेति ॥ “अहिरयो वा इत
उतयाः स्वयं लोकयायभि”त्याद्यर्पवादसहिततद्विधिना आश्ले-
षप्रसहाश्लेषमात्रं प्रसहाश्लेषाद्विधेर्नन्त्राग्रमश्लेषेत्वं ॥
पूर्वपक्षे प्रयोजनमभावात्स्यायामाश्लेषद्वयस्य तात्पर्यविधेयता-
शक्याल्लक्ष्यस्य कारणं, जिदान्ते चेति स्पष्टपक्षोक्तम् ॥

॥ इति चतुर्दशमाश्लेषस्तुत्यर्थता-
धिकरणम् ॥

इति आहृदीपिकाप्रमाणत्वां द्वितीयाध्यायस्य
तृतीयाध्यायः ॥

प्रेतुसीयते । करणे च 'धर्मेण पापमपनुदति' इत्यादिवा-
क्यतोपात् रात्रिप्रज्ज्वायेन पापक्षय एतावन्निष्क्रियो नित्यने-
मित्तिकस्थले फलम् । यत्रु रथन्तरसामवादिनिमित्तसत्त्वे
नैमित्तिकस्य पादादेव प्राप्तिर्मेयमान्वाधुनविधानस्य प्र-
माणान्तेण प्राप्तिस्य च्यतिरेकानुविधान एव विधेयत्वाप-
येम् । अत एव रथन्तराभावे हेमद्रवायवाप्त्यवस्थामावः ।
अतश्च यावज्जीवपदे लाघवाद्यनुरोधेन जीवन्त्य निमित्तवा-
धुगतेस्तदनुरोधेन पापक्षयापि विनियोगान्तरमेवेदमिति सि-
ध्यम् ॥१॥ इति प्रथमं धावजीवनिमित्तताधिकरणम् ॥

(विभ्यजिह्वायामनुत्स्या चाक्यरोपगतपाप- क्षयाधिनोपपादनम्)

अत्र प्राभाकरविधेयाकरणस्य त्रिधिया प्रत्ययान्वनकत्व-
बोधयेन्नपि करणस्य नैव किञ्चिन्ममिल्लोकीकियते । न्याय-
गुणाहता तु प्रत्ययवाच्यभावनाया भाव्यतावाहुवनियवाह-
कत्वात्ताहोकारेणैववरणमित्तप्रत्ययवाच्यभाववत्पराल-
नस्य फलत्वमित्युच्यम्, तदुक्तमितिगुणाह—करणे चेति ॥
चाप्यभावेन स्थायिद्वारेणकदम्बकालिनाहान् मिषत्रिषवा-
येन स्थायिद्वारनायोगात् परविरोधापदायां 'धर्मेण पाप-
मपनुदति,' 'पूर्वो धर्मो जपन् विप्रो भवेन्नो व्यपेदति,'
"यस्यास्या पापमकार्यं यद्वज्रं पापमधार्थं मनसा शया हस्ता-
भ्याम्" इत्यादिवाक्ययोगेभ्यो निविद्यापापजन्यत्वव्यावृ-
त्तस्य वस्तुमवधारणे इत्यर्थः । यद्यपि धर्मेनेतत्स न कि-
ञ्चिद्वाच्योपपत्त्यम्, अपितु वाच्यत्वमेक, तथापि अस्तिपद-
संयुक्तानां पूर्वोक्तानां सप्याकन्दनविधिशायसौपत्याद्वागव-
क्षेपेयुक्तम् । अकरणे प्रत्ययविधिया प्रवृत्तस्य पापक्षयापि प्र-
त्ययभाषणवेदस्य पापक्षयस्यानुवृत्तिर्वाकोपि । न्यायगुणाह-
म्मतविषया कोतुमे द्रष्टव्य । निमित्तलक्षणाप्रवृत्तार रथन्त-
रणाभाधिकरणोक्तमेवायं पुनर्विदधयति—यश्च त्विति ॥
विद्वान्तगुणपेदाति—अतश्चेति ॥

(पूर्वेणैकफलप्रयोगजननिकरणम्)

प्रयोगेन पूर्वसो यावज्जीवमभ्युपगच्छ एव काम्य एव
प्रयोगः जीवनकालस्य विहृती गौर्यादावनिदेशायावज्जीवि-
बोध्यता, विद्वान्तो त्वरतप्रत्ययस्य चापशान्नात-
योभ्यस्तत्प्राप्तयेव परिगमात् एव प्रयोगः । सार्वभौम-
कत्वात्तदे तत्परणर गौर्यस्य निमित्तत्वान्निदिष्टाया यावज्जीव-
प्रयोग इति हाहाकामीत्युम् ॥

॥ इति प्रथमं धावजीवनिमित्तताधिकरणम् ॥

(तद्विधानन्तरसंगतिनिरूपणम्)

पूर्वगुणतिप्रयोगानिनिमित्तमेवेदमेवेत्येवानीं दण्णं प्रया-
ण्णो निष्पत्तेरुते क्षेत्रादेवेदमदनामाजागमनमर्थेति
पितु सन्धान्तदृष्टादृष्टानां प्रमाणानां भेदकचनेनेऽपि
सौम्यदेदकचनेनां दृष्टाभ्यामप्रवृत्तानां भेदकचनेना
रथन्तरेणतः तत्पदमनार्थवचनेनैवमनानिनिमित्तमेवेदकच-

(२ अधिकरणम्)

नाम । अग्निहोत्रादौ सत्त्वपि भेदकप्रमाणेषु न कर्म-
भेदः । भेदकप्रमाणैर्हि स्वायत्तस्य कर्मोत्पत्तिपत्त्यादयते-
त्यस्यस्योत्पत्त्ययोगात्कर्मोन्तारविधिः । प्रकृते तु कर्ममाणे-
रुत्पत्तिपत्त्यादयमेऽपि पुराभेदात्तत्पत्त्यादयविपुल्यात्
प्रत्येकस्यैव कर्मण सर्वयोगसत्तिसमवाद्य कर्मभेदः । नहि
सर्वज्ञायाः सर्वपुराण्येव, स्वायत्तविधौ 'मभ्युं वृ-
णीते' इतिवत्तत्पत्त्यैकत्वपूर्ववक्षितविनानेकतास्याप्य-
नानुपपत्तेः । अर्चये वेदान्तरस्यशास्त्राध्ययनस्याप्यनापत्ति

स्याप्यपरादापवादिकी चानन्तरतत्त्वति स्वरवाच्यता पूर्व-
पक्षं चानिश्चयुक्तादनुक्तोदाहरणपूर्वकं सिद्धान्तमेवाह—
द्वाराभेदेनेति ॥ एकवेदगतेति शेषः । अतएव—ये-
दान्तरगते 'भूयस्त्वैवोभयधुवी'तिवार्तामन्यायेन यत्र वेदे
द्वयवेदताध्वनात् स्वरलामस्तद्वेदमिति, नेतरत्र, तत्र
गुणार्थे पुन प्रथममिलयस्य सिद्धान्तविषयव्यवस्थान्नात्र भे-
दग्रहणपक्षेनोदाहरणत्वम् । अतो यत्रोभयत्र स्वरलामेनो-
त्पत्तिविधिभेदधर्मव, तत्रैव भेदकहोत्रावाह्य तेषामेवोदाह-
रणमिलयः । सत्त्वपीति ॥

(संज्ञाद्वान्तरतत्त्वज्ञानमभेदकत्वपि अभ्यास- गुणादेः भेदकरत्वसंभवेन पूर्णपक्षः)

यद्यपि वाटव कलापममिलादिप्राणाः कर्मभेदकरं सन्तु-
कारेणोच्यम् । तत्र तस्या अभ्युपगतेन कर्मपरत्वाभावात्, वेदे-
नाश्रित्वेनोत्पत्तिगताभावाच्च न भेदकरत्वमभेद, एते तदुपवा-
दनत्वबुध्यमानाश्चे हव्यम् । तथा यद्वान्तरस्यापि सामान्य-
त्ववैकल्यात् इतरवाच्यार्थोपेक्षा भेदकत्वस्य विद्वान्तेऽपीष्ट-
त्वाभेदेदकत्वम् । तथा तद्व्याख्याः स्वामभाविभेदकत्वापा-
रम्भ, एव संज्ञाद्वान्तरतत्त्वज्ञानमभेदकत्वमभ्युपगतेरिति
पुन ध्वन्यत्वाभ्यासस्य ऐश्वर्यादावपरात्तावातिगुणत्वोपे-
क्षानाम्नाहान्नाहृदयकल्पत्वादिगुणान्तरस्य निवेद्यायोगात्
गुणस्य दृष्ट्यावेनामभिप्रेषणदेवगुणतामात्राभावाच्च प्रकरणा-
न्तरस्यैव भेदकत्वमपराभावाच्च भेदकप्रमाणेति बहु-
वचनोदाहृतं इत्युम् । तदेवोपपादयति—भेदकप्रमाणी-
र्हति ॥

(स्वाध्यायस्याध्ययनविधुदेदयत्वेपि कल्पयि- धायुपादेयतामभ्युपगम्यपूर्ववक्ष्योर्विषयज्ञम्)

अभ्युं वृणीत इतिविदिति ॥ अनेनच—स्वाध्याय
अप्ययने प्रवृत्तेऽपि तद्विषयतामात्रमभ्युपगम्यस्वाध्याय-
यपेक्ष्यते वृणीते इत्यत्र स्वाध्यायार्थोदरेतत्वे इतेनाप्युपा-
नकार्ये इतिविधि कल्पयिधुदेदयत्वेतत्ता अत्रानेकादय-
वता, तदेवाध्यायार्थेन स्वाध्यायवेगार्थानां धावदेति कल्प-
विनियोगविधौ उपादेयत्वप्रवृत्त्या तद्विषयेति निगमन-
वित । येनैकीदृशेनैव स्वाध्याय इति ध्युपगम्यस्वाध्याय-
मपरात्तामनुपगम्यस्वाध्यायमभ्युपगम्योः स्वीयार्थेदेवमुक्तम् ॥

भाट्टदीपिका ।

प्रभावलीव्याख्यासंवलित ।

तत्र तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

(१ अधिकरणम् ।)

अथातः ॥ तदेवं यदप्रमाणके कर्मभेदे निरूपिते सं-
प्रति शेषनिरूपिते शेषव्यापकपर्यायसङ्गत्वं निरूप्यते ।
मिश्रानां हि तत् संभवति नासिमात्रमिति तन्निरूपणस्य
तत्र हेतुत्वम् । यद्यपि च द्वयकर्मणोर्मिषोऽज्ञाद्विभावे न
पूर्वोक्तनिरूपणस्य हेतुता; तथापि अज्ञातव्यामानाधिकर-

अज्ञानतिमिरर्षसि सत्यज्ञानप्रकाशकम् ।

सर्वोभीष्टप्रदं मौमि श्रीहर्षं मुन्दरे महः ॥ १ ॥

यो वैशाखाद्यवधारणस्य बह्मादिकर्माचरणेऽद्विदः ।
सदाशिवाराधनगृहद्विषयत्वं बालहृष्यं पितरे नमामि ॥ २ ॥
श्रीहृष्यदेवं प्रणिपत्य शङ्करं श्रीमातृकालागतसरोजभास्करम् ।
अस्मान्तर्क्षितपरदार्यतत्कृतौ अमलजौटिप्यज्जातमोन्मदम् ॥ ३ ॥

यद्यप्यत्र पुरोः कृतावपि मयापुनःश्राव्यते वाचना-

संभवितुमपि प्रचारचतुरे नैवा पुरोगागिता ।

किन्तु क्माविलकाः कुवाप्रतिपत्ताः सिद्धान्तबद्धादराः

महाकर्म परितुल्य तादृशिमलकुर्वन्निष्य मे मतिः ॥ ४ ॥

यद्यप्यत्र शब्दस्य आनन्तर्यपूर्वप्रकृतापेक्षित्वमधिकारधेयं
प्रयोऽपीः; तथापि त्रिकाशानुते शब्देन निर्दिष्टस्यैव पूर्वप्र-
कृतानिमे ससम्बन्धनस्य पूर्व शब्देन निर्दिष्टाभावात् पूर्व-
प्रकृतापेक्षार्थवानुपपत्तेः त्रिकाशायाश्च प्रमाणपरतन्त्रत्वेन कृ-
तिव्याख्याभावात् शब्दव्यापारद्वारा अधिव्यापकभावात् वि-
चारलक्षणार्थं प्रमाणभावाच्च तदुपन्यायत्वमस्तीति तस्य आव-
न्तर्भावमेवामशब्दस्य लोकोक्तम्, प्रकृते तु शेषत्वनिरूपण-
परशब्दव्यापारसंभवेनाधिकारार्थबोधोपपत्तेः तस्यैव भेदलक्ष-
णानन्तरमेव किमप्यनन्तरसम्बन्धस्य तदुपन्यायेनैव पूर्व-
प्रकृतापेक्षत्वस्यापेक्षेयं सिद्धेन तदर्थवत्त्वमप्याधवर्णयम् ।
तदुक्तं धार्तिके—“एवमर्थद्वये तावद्व्यशब्दस्य वर्णिते ।
संबन्धोऽप्यानयोरेकौ गद्गर्भात् सिद्ध एव सः ॥ तत्तत्पुनरु-
चालाद्व्यशब्दमागार्थगोचरा । अधिभारार्थता वृत्तमवशब्दस्य व-
क्ष्यते” इति ॥

एवमवशब्दार्थं सूचयन् सुप्रसङ्गाय वृत्तवर्तिप्यमाणार्थं
प्रतिबानीते—तदेवमिति ॥ “शेषत्वव्यतिरिक्तोऽन्य युक्तो
नाप्यस्य कस्य चिद् । शेषधीतिज्ञापेक्षताद्व्यलक्षणव्याख्या-
भे”ति धार्तिकोपपन्नस्य सूचयितुं—संप्रतीत्युक्तम् ।

अथेन हेतुवामाश्रयेन सङ्गस्युपपत्तावच्छेदकावच्छेदेन त-
दसत्त्वेऽपि न कश्चिद्विरोधः । अंश एव हेतुत्वं, अंशान्तरे ॥
॥ तत्प्रमाणान्निरूपणमित्यादि बोध्यम् । अज्ञातमेव वाऽप्या-
व्याप्तोऽद्विष्यं शक्यम् । तदपि च बुद्ध्यादिपदप्रमाणकं, अवि-
द्वेषप्रमाणकस्यैवाविचार्यतात् । तथाचैकप्रकारकं विचार्यते ।

यद्यप्यन्योन्यसंबन्धात् शेषपेक्षिणोद्भवोपपत्तिं ज्ञानाय निरु-
णमावदवकम्, प्रत्युत प्राधान्यात् शेषनिरूपणमेव कर्तुं दु-
ष्कमिति सूत्रे शेषलक्षणमित्युक्तमप्युक्तमित्यादि निरासम्—
शेषनिरूपितेत्याद्युक्तम् । शेषोऽस्यास्तीति मतवर्धतया वि-
शिष्टशेषनिरूपणे कर्तव्ये विरोधविषया शेषस्य निरूपणाव-
श्यकत्वात् तन्निरूपणे चाप्येव शेषनिरूपणसिद्धेः बुद्ध्यादि-
प्रमाणानां च शेषत्व एव व्यापारात् तत्सम्बन्धे नचावलस्य
च शेषनिरूपणसिद्धत्वेन शेष एव संबन्धादावश्यकं शेषनिरूपण-
मेव कर्तव्यमभिप्रेत्य सूत्रे तन्मात्रप्रतिज्ञानम् । तत्रैव वक्ष्य-
माणलक्षणान्नत्ववच्छेदभूतोद्भवतात्कालिकरूपशेषित्वस्याऽप्या-
देव निरूपणमिति न विरोधः । एतेन—शेषनिरूपणस्य ना-
न्तरीयसिद्धित्वस्युपपत्तित्वतोपि सोमनास्य तन्निरूपणेऽ-
प्यप्यावार्थत्वोपिः धार्तिकविरुद्धत्वात्—अप्यस्तेति भावः ॥

सूत्रे शेषपदे भावप्रधानत्वस्य अनन्त्याप्याहाराद्यपेक्षत्वा-
भावस्यैव सूत्रेन शेषत्वमज्ञत्वं लक्ष्यते येनाप्यादेन तं व-
क्ष्याम इति सूत्रार्थमभिप्रेत्याह—शेषत्येति ॥

सोत्रात्.शब्दसिद्धिः पूर्वोक्तप्राप्यावार्थनिरूपणयोः हेतुहेतु-
गद्गर्भवर्णितं दर्शयति—मिश्रानामिति । द्रव्यकर्मयो-
रिति ॥ इत्यादिद्वयाणां तथा कर्मणां लोचसिद्धमेव ततो
द्वितीयसिद्धित्वमेवार्थं मित्यः अज्ञातिमात्र इत्यर्थः । कर्म-
भावेन मित्योऽज्ञातिमात्रनिरूपणस्य द्वितीयाध्यायसिद्धमेव
रूपणाधीनत्वात् सामानाधिकरूपेण सङ्गस्युपपत्त्या परिहरति
तथापीति ॥ इत्यादिप्रवृत्तिनिरूपणस्य व्यसिद्ध पक्षे अज्ञा-
त्यापत्तिं परितुल्य पञ्चान्तरमाह—अंश एवेति ॥ शेषत्वना-
ग्रनिरूपणस्य अप्यावार्थत्वेनेत्यादिः ॥

प्रमाणनिरूपणस्य कर्मव्यवधानस्याप्यावयवसिद्धिं परिहराह—
तन्नाशनेकेति ॥ तत्रैव शेषत्वलक्षणप्रतिज्ञावैव तत्संबन्धवि-
चारजातस्य कर्मव्यवधानस्य सर्वस्य प्रतिज्ञाया अप्यप्यावार्थ-
त्वात् तस्यान्यतिरिक्तत्वं ॥

‘वेदानधीत्य’ इत्यादिचनन्तरात्तुरोधेन वेदत्रयगतैकैव शास्त्राभ्यनस्यैववदकत्वावगतोः । अत एव वेदभेदे उपस्था-
नादेकत्रैवोपसत्तिपरत्र गुणार्थं श्रवणमित्यत्र नियामक व-
क्ष्यते । वेदकत्वे तु प्रतिशब्दे उपपन्नेदात् सत्यपि सर्वपात्रु-
पसत्तिपरत्वे न कर्मभेदः । अत एवैकस्मिन् कर्मणि विद-
द्धानां नानाशास्त्राणां विवरणः । स च न तत्तत्पु-
रमेवेन व्यवस्थितः । तत्तद्धानां तत्तद्व्येष्ट्यर्थे प्रमाणा-
भावेन प्रकरणाच्चतुस्रमर्थव्यवगतोः । अविस्मृद्वे तु स-
मुच्चयः । शास्त्रान्तराद्याज्ञानं च कल्पसूत्रादिभिः सुलभम् ।

(स्वाध्याय इत्यध्यायस्य वेदत्वव्याप्यशास्त्रा-
परवद्व्ययस्यापनम् ॥

“अनया नम्या विद्या लोके जयति” “वेदानधीत्य वेदी वा
वेदं वापि बधाकम्” मित्यादिभुतिरुद्धिर्निर्बेदान्तरगतशास्त्रा-
भ्यनस्य व्याप्यतुहानात् तदुत्तरोपेनाप्यायपरमपि कल्पेदत्वादि
व्याप्यशास्त्रापरमेयं, तद्वैषय्यं स्वीयवैकल्यबोधिंशेषकत्वात् ।
कल्पेदत्वादिबिध्याप्या एकैकपिभ्याविरपरमरगतया, शास्त्रा-
या अभ्यननियमनरगेन तत्त्वव्याप्यशास्त्रापरस्यैवाभ्यननवि-
धानेऽपि न वेदान्तरमताशास्त्राविति विरुद्धिर्निमेषेण समाप्यते
—वेदानिति ॥

(वेदभेदे कर्मभेदः न शास्त्राभेद इत्युपपादनम्)

उपपादभेदादिति ॥ वेदभेदेन तदभ्यननस्य सर्वपु-
रान् प्रकृतिरोपात् तद्वत्तद्विधियुनः श्रवणस्याप्येतदेवदुस्तका-
रेण ज्ञानार्थत्वेन परिहारात्समवायत् उभयोपयोगी प्राप्ताया भूयो
धर्माज्ञानं यन् ततोत्पत्तिरित्यत्र गुणार्थं श्रवणमित्यर्थं भूयस्त्वं
नियामकं दृष्टीये वक्ष्यत इत्यर्थः । एव यन् सामर्थ्येदे एक-
स्यानेव शास्त्राया पञ्चविंशतिशास्त्रमात्राभेदज्ञानाभ्यव्येतु-
भेदाभावादेकन विधिरपरभातुवाशी बाधकात्त्वे, तदभावेतु
कमान्तरमेवाभ्यासादित्यपि हेयम् । उपसत्तिपरत्वेनेति ॥
तत्तद्व्येतु प्रति अहातोत्पत्तिज्ञापकतया विधिपुन श्रवणो-
पपत्तेर् कर्मभेद इत्यर्थः । एवं विधिपुन श्रवणस्याभ्यनपरत्वाद्-
भ्यासस्य भेदकत्वे निरस्ते तेनैवातुपस्थितिरुपप्रकरणान्तरस्य
प्रमातृभेदेनोत्तरमाक्षेपकत्वेऽपि भेदाक्षेपकत्वाभावात् भेदक-
त्वादिद्विगमिद्वैलावर्धं गुणकृतभेद निरतिगुमाह—अत-
एवेति ॥ यतोऽप्येतुभेदेन द्वयोःपुपसत्तिपरत्वात् वैकतर
सोत्पत्तिशित्यस्युपनशित्वं वा, अत एव एकतरमेवतरस्य
बाधयोगादिकार्यत्वे सति मोक्षिययोगिव विरुद्धा इत्यर्थः
काठकादिसमाह्वानो शास्त्रास्त्रि कर्मभ्यपि प्रयोगात् तामि-
राचर्यवादिसमाह्वानात् पुनर्विधेयमित्यस्योपपत्त्याद्यह्यमभि-
प्रेक्ष्य परिहरेति—सचेति ॥ कर्मणि प्रयोगस्य कठप्रोक्त-
वचु

वचु ‘बह्वर्णं वा खरुद्रोक्त’ इत्यादिवचनं तत् सर्वाङ्गोपस-
त्तारसंभवेऽनुकल्पविधानार्थमिति कौस्तुभे द्रष्टव्यम् ।

तदेव शब्दान्तराभ्याससङ्ख्यासंशुण्णप्रकरणान्तरैर्निरु-
पितः कर्मणां भेदः । अतः पर तेषां विनियोगो निरुपयि-
ष्यते ॥ २ ॥ इति द्वितीयं शास्त्रान्तराधिकरणम् ॥

इति श्रीखण्डदेवविचितायां भाट्टदीपिकायां
द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अध्यायश्च समाप्तः ।

न्यविहितवचनविहितकस्य कर्तृतात्त्विकन्येन कठानिनियामक-
त्वयोपात्तं न तेन व्यवस्थासिद्धिरित्यर्थः ॥

(शास्त्रान्तराद्याज्ञानोपपादोपायनिरूपणम्)

ननु—शास्त्रान्तराद्याज्ञाना प्रधानानां वाऽभ्यासनविधिति-
द्विज्ञानाभावात् कथमनुष्ठानोपपत्तिरित्याह कठविधीनां स्व-
कर्तृशास्त्रार्थसिपयेऽभ्यननविधितिद्विज्ञानाभावेन तदुपायानां
परत्वेऽपि शास्त्रान्तराद्युपायार्थविपये तद्विधितिद्विज्ञा-
नाभावे एति तदुपायार्थेपकत्वोपपत्ते कल्पसूत्राभ्यनन त-
ज्ज्ञानसमवेतानुष्ठानोपपत्त्या निरस्यति—शास्त्रान्तरायेति ॥

(क्रतुविधीनां द्वाधाधिकाराक्षेपकत्वनिरासः)

अस्य तदाक्षेपसमवेदेऽपि तदुपायार्थविपयेतिपात त-
दिति वैषम्यमिति गात्रः ॥

(बह्वर्णं चेतिवचनविरोधपरिहारः)

ननु—शास्त्रान्तराद्याङ्गोपसत्तारं ‘बह्वर्णं वा खरुद्रोक्तं
मस्य यावत् प्रकीर्तितं । तस्य तावति पाश्चात्तं हृते सर्वैः
कृतो भवे’दिति वचनेन खरुद्रपदस्योपलक्षणनया खरुद्रोक्तस्य
स्वाशास्त्रावगतस्य वाऽनुष्ठाननियमविधानात् तेन विरोध इत्या-
ह द्वाधानिरासाया—परिचिति ॥

(पूर्वोत्तरपक्षप्रयोजननिरूपणम्)

प्रयोजनं शास्त्रान्तरवत्ताज्ञाना न विकल्पसमुच्चयं पूर्वपक्षे ।
तिष्ठान्ते तावति पूर्वमेवोक्तप्रायश्चित्तोक्तम् ॥

(अध्यायार्थोपसत्तारः । उत्तराध्यायार्थसंग्रहश्च)

एतेषां प्रमाणाभावेकविपयोगिनियतेऽनभिगतासंगन्तु-
तदभाववृत्तप्रमाण्याऽप्याभावाविविधेऽपि विरोधाभावात् बल-
मन्वावेपण कार्यमित्यभिप्रेक्ष्य तद्वन्निष्ठस्य विचारणीयस्यामा-
वात् अध्यायार्थमुपसहति—तदेवमिति ॥ श्रुत्यामीदा-
सीत्यवगणेन सुखप्रवर्णयैमुत्तराध्यायार्थं दृष्ट्वाति—अतःप-
रमिति ॥ येषामिति बहुवचनेन अत परमित्यनेनच सुवि-
तोत्तराध्यायार्थनिरूपणं त्रयेतदध्यायार्थनिरूपणस्य देवदेवत-
ज्ञानरूपा सहतिरुत्तरान् स्पष्टीभव्यति ॥

इति द्वितीयं शास्त्रान्तराधिकरणम् ॥

इति कथिमण्डन-खण्डदेवविप-शंभुप्रह्विरचितायां भाट्टदीपिकाव्याख्यायां

प्रमापत्त्यां द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अत्र द्वितीयाध्यायसमाप्तः ॥

अध्यायः

२

पादः

४

अधिकरणसंख्या

४७

आदितोऽधिकरणसंख्या

७१

एव च बन्धेन लक्षणं, यथा बाणादेर्भवनानि प्रति,
तत्र भानोऽप्यवयववद्वा शब्दे । यद्यपि च नेत्यामज्ञत्व
श्रुत्यादिप्रमाणक, कारकत्वभासप्रतिपादितत्वात् नृवीयादे ।
तथापि स्वयदाय स्वर्गादिपदात्, तदुद्देश्यकत्वं ससर्गा-
दिना, कृतिरप्यस्यात्, कारकत्वं नृवीयादे, विध्यन्वयि-
विधिपदसमन्विताहारात् । विधिर्हि विधिप्रमाणना विदुष
धर्मादिसामान्यविधिष्वेति इति सर्वेषामुद्देश्यत्वेन विधेय
त्वेन वा विध्यन्वयः । अतएवाज्ञत्वघटकीभूतपदार्थान्त-
राणां प्रमाणान्तरेण प्रतिष्ठापयि तद्वदकारकत्वस्य ध्रुवा-
विगम्यावासेषामज्ञत्वप्रमाणव्यवहारः ॥ ३ ॥ २ ॥ इति
द्वितीयं शेषलक्षणाधिकरणम् ॥

अत्र च कृतिकत्वमित्येतादृशान्मोक्षो फलस्यापि कर्म
तात्त्विकेन कृतिकारकत्वात् फलज्ञत्वापत्तिः । अतः परोद्दे-
शप्रत्यक्षेण च यदुद्देश्यं प्रवृत्तेति कृतिविशेषणम् । फलस्य
फलं प्रति परत्वाभावात् फलोद्देशप्रवृत्तपुरस्कृतौ कर्मतया फ-
लस्य विध्यन्वयेन मोक्षज्ञत्वेऽपि न फलज्ञत्वप्रसक्तिः, एव-
देवाभिप्रेक्ष्य उद्देश्यतापदेनैवेत्याशुक्तम् । अप्रत्यक्षपि फलो-
द्देशप्रवृत्तकृती करणत्वेनात्मत्वात् फलज्ञत्वोपपत्तिरित्यादि-
कौस्तुभे प्रष्टव्यो विस्तर इत्यर्थः ॥

अथ च यथादीनामज्ञत्वे मोक्षोदीना लोकविद्वान्मोक्षा-
दानात् तदुद्देश्यतामहतिरिति, तथापि अप्रत्यक्षधनत्वाकरणे
उद्देश्यवृत्तिरूपनान्न कृतिः ॥

भावनादिप्रतीतिरुच्ये कृत्स्नान्तराभावात् नागस्य
भावना प्रति तस्याश्च कृत्स्नं प्रति ह्यदभावनाभावश्च अर्थभा-
वना प्रति पक्षादेव कारकं प्रति वारकत्वस्य च किंवा प्रत्यक्ष-
त्वव्यवहारो भाग इत्यर्थः ॥

यत्तु प्रकाशकारिः—भावनाया फलज्ञत्वमित्यवहा-
रस्य मुख्यत्वविही ह्योद्देश्यप्रवर्तनाप्रत्यक्षत्वं स्वर्गं प्रत्यक्ष-
त्वम्, अप्रोच्यत्व कार्यताकार्यतापारणम् । प्रवर्तनावार्त्तं प्रवृ-
त्तिसाधनार्थं वागफलवि स्वर्गं प्रत्यक्षम्—इत्युक्तम्, तत्
ह्यव्यवहारकालरूपप्रतिपत्तिरणात्वाधिकरणत्वकर्तृत्वादिसिद्ध्या
प्रवर्तनात्त्वत्वेन तस्याप्रत्यक्षत्वापत्तेरानन्दभावनाया आर्त्त-
भावनाज्ञत्वसंबन्धि दुष्पक्षादस्वात् अनुक्तमिति व्यक्तं कौ-
स्तुभे ॥

यदपि भाट्टाचार्येण—विध्यन्वयिना कृती च-
द्विप्रयत्नात्तुपपत्तिरुद्देश्यकत्वेन प्रतिषिध्यते तत् तस्यात्र तद-
र्थमिति—उक्तम्, तत्र, कालसंबन्धोपपत्त्यादेव कालादि-
वृत्तिरूपतयात्तुपपत्तिरुद्देश्यकत्वं कर्मोद्देशत्वेनात्मत्वसंबन्धा-
देव कालोद्देशेन कर्मण एव इति विषयताप्रतीकारेण कर्मण
कार्यत्वात्तया फलस्य कर्मोद्देश्यतापत्तेः । असम्भवेतु कृ-
तिविषयपक्षोपादयत्तुमानाधिकरण्येन विधेयत्वसंबन्धि-
साधनिकस्य साधन्यादिप्रत्यक्षमिच्छाप्रत्यक्षमात्रवत्त्वे भाषेनोपादे-

(३ अधिकरणम् ।)

द्विध्यन्वयः ॥ यद्यपि पारार्थ्यमज्ञात्वा तथापि न बाणादे-
र्लक्ष्यता । समानपदध्रुवा बाणादेरेव भावनाभावत्वे-
तस्य स्वर्गोद्देशेन प्रितित्वमाभावात् । विधे स्वरूपयोग्यत्वे-
नैव लिङ्ग्यतया ह्युत्साधनत्वानाक्षेपकतात् । आक्षेपकत्वे-
ऽपि अमप्रमासाधारण्येदेव उद्देश्यतापदव्यापनार्थेव कारणतये-
साधनत्वसिद्धौ प्रमाणाभावाच्च । स्वर्गकामपदस्य तु स्त्री
काम आयाश्चिच कुर्वादिनिबत् कर्तृपरात्वादिनामुपपत्तेर्न
भाष्यपरात्वावयवकता । अतो न बाणादेर्लक्ष्यत्वम् ।

यत्तु तस्य—उपकारकत्वमेव दोषकम्, तदर्थं विध्यन्वयकारके
दोषकत्वव्यवहाराभावात् । तच्च कृतिविध्यन्वयकत्वमात्रमात्र

यत्त्वमानाधिद्विप्रयत्नविधेयत्वावयवत्वेऽपि अज्ञाततदधिकरणत्व
ज्ञापनेन विधेयत्व नानुपपन्नम् ॥

अत्र च व्यापारभेदेन कारकाणां भेदात् तद्वदित्याह त्वस्यापि
प्रतिपदायै भेदावगमेन तत्तद्वत्त्व प्रति प्रयत्नत्वादेरेव उ-
क्तत्वावच्छेदकत्वं सूचयितुं सङ्गेन यत्तच्छब्दोपादानम् । कृ-
तिकारकत्वेन विध्यन्वयित्वकत्वपारार्थ्यस्य श्रुत्यादिप्रमाणानि
किंवा वैकुण्ठयत्तुसामान्यव्यापिहि उपविष्टानीति न्येयम् ॥

॥ इति द्वितीयं शेषलक्षणाधिकरणम् ॥

अत्रोक्तस्य उक्तस्य स्वयंप्रवर्तनद्वारा क शेष इत्य-
मसौ निरुन्धत इत्यभिप्रेत्याह—यद्यपीति ॥

ननु हि कलोपहितप्रवृत्तद्वल्लक्षणापारहणप्रवर्तनानि-
धायित्वात् तथा च कलोपहितप्रवृत्तेरुत्साधनताज्ञानं विना
अनननान् तदाक्षेपावश्यकत्वे ह्योद्देशेन साधनतया विधानं
संभवात् कथं न बाणादेरेव तत्त्वमित्यत आह—विधेरिति ॥
योजयता प्रवृत्तद्वल्लक्षणापारहणमेव लिङ्ग्यं, तत्तु कलोप-
हितप्रवृत्तद्वल्लक्ष्यम्, येन प्रवृत्तिसिद्धयस्य बाणादेरेवोद्देश्य-
कृतिकारकत्वमाक्षेपेत्, कर्मण कर्मणि कामनायां तस्या
मपि विधिसंबन्धनेऽपि कदाचित्प्रवृत्त्यननात् । अतश्च प्र-
वृत्तिप्रवर्तने योजयताप्रस विधे स्वविधेयं ह्योद्देश्यकृतिका-
रकत्वानाक्षेपकत्वात् बाणादेः पारार्थ्यसिद्धिरित्यर्थः ॥

ननु स्वयंप्रवर्तनेन स्वयंस्य उद्देश्यत्वावगमे तत्त्वार्था-
णस्य मायाशोनिपाठासम्भवात् कारणत्वेनैव विधानात्तुप-
पत्तिरित्यत आह—स्वयंप्रवर्तनेति ॥ एव च योग्यस्य भाव-
त्वात् स्वयंप्रवर्तनस्य कर्तृत्वेनात्मत्वत्वात् फलभावात् बागस्य फ-
लाज्ञत्वम् नवा फलस्य पुरुषादित्यम्, पुरुषस्य ॥ कर्तृत्वेना-
न्यथात्वात् बागज्ञत्वमित्यभिप्रेत्योपसहसि—अत इति ॥

तदर्थोऽपीति ॥ मयि कतिपयवर्षेषु भूयेत मयि कार्त्तौ
भूय इति प्रतीतेः परार्थत्वे विधानमपि मयि कतिपयवर्ष-
व्यापकात् अपकारकत्वात्तुपकारकत्वमेव दोषकम् । तस्य
यत्र प्रत्यक्षानिदृशप्रवृत्तये तत्रैव संभवतीति न बाणादेर्ल-

अज्ञत्वलक्षणम् शेषपदशक्यत्वावच्छेदकम्, अज्ञाद्वितीयोर-
वच्छेदकम्, श्रुत्यादीनि च पद अज्ञत्वे प्रमाणानि, तयोर्वि-
रोधे बलावलम्ब, विरोधश्च कस्मिन् न नास्तीत्यादि ॥३॥१॥
इति प्रथमं प्रतिज्ञाधिकरणम् ॥

(२ अधिकरणम्)

शेष ॥ इहाद्य प्रकारद्वय निरूप्यते । यदेव हि अज्ञ-
त्वलक्षणं तदेव शेषपदशक्यत्वावच्छेदकं नाम्बल । तत्राह च
नाम पारार्थ्यम् । तच्च पदुद्देशमवृत्तकृतिकारकत्वेन विहित-
यत्तव तद्व्यवस्थम् । स्वर्तोद्देशमवृत्तपुरुषकृतौ पात्रानुकूलाया
कारकत्वेन विध्यन्वयाद्यं यागे लक्षणसमन्वय । प्रधानो-
द्देशमवृत्तपुरुषकृतौ प्रयाजाद्यनुकूलाया प्रयाजादे कारक-

तत्र भाष्ये क शेष केन हेतुना शेष कथं च विनियु-
ज्यते इत्यादीनि च विनियोगे कारणातीह वक्ष्यन्ते । तेषां
च मूलपदबलवता । एतत्तात्पर्यं नाप्यदृष्टुगोहातादिनेत्यनेक
प्रकारता दर्शिता । तत्र शेष परार्थत्वादि वि उत्तरसूत्रे पञ्च
भ्यग्देन हेतुपादानद्वारा लक्षणश्लोकस्य व्याख्येयप्रतीतेस्तेनेव
अर्थातिशयस्य स्वरूपसार्थिकत्वमभिप्रेत्य स्वरूपकथनपरस्यापि
भाष्यसार्थिकमिमांशकतां सूचयन् लक्षणपरतया व्याख्यान-
वर्णयति—अज्ञत्वलक्षणमिति ॥ येन प्रवृत्तिविमितेन
हेतुना शेषपद प्रमाणादिव प्रयुज्यते, तच्छेषपदशक्यत्वावच्छे-
दकमेवमित्यनेन द्वितीयप्रतिज्ञापरभाष्यार्थमाह—शेषप-
देति ॥ अथवातात्त्विकं श्रुत्यादिभिर्विनिवृत्त्युक्त्यान् श्रुतरूपाव-
च्छिन्नोद्देश्यतायाधेन सर्वेषु विनियुज्यते उत तदभावेनेत्य-
यं कर्तव्यमिति प्राप्तापरभाष्यस्य तात्पर्यार्थं दर्शयति—अज्ञाद्वि-
तयोरिति ॥ एतत्तात्पर्यं नाप्यदृष्टुगोहातादिनेति भाष्यम्
चित् प्रतिज्ञास्मरमाह—विरोधश्चेति ॥ व्याधिपदेन विरोधा-
विरोधविनाशप्रसक्तानुप्रसक्तत्वा कल्प्यमाणविचारस्य समूह ॥

॥ इति प्रथमं प्रतिज्ञाधिकरणम् ॥

प्रमाणादी शेषपदवाच्यतामुक्ते परार्थत्वस्य पञ्चम्या हे-
तुत्वमिमांशात् तस्यैव शेषपदशक्यत्वावच्छेदकत्वम्, अर्थाच्च
स्वरूपपरिचायकत्वात् लक्षणत्वमपीत्यभिप्रेत्याह—यदेव
इति ॥

यन्तु उपकारकत्वं शेषत्वं यादृशेणोच्यते, अथ येन विना
यत्र सवति स भीतिरिदं कुपदे शेष इत्येवमविनाभावहेतुक-
शेषत्वं परैरुच्यते, तस्मात्कारणं शेष परार्थत्वादि तिसृन्नेन या-
शब्दरूप शेषत्वमुक्तं जैमिनिना । तस्माच्चे—तत्रेति ॥
परवत्तमुक्त्यामपि प्रयाजगोदोहमादीनां पुयेवाशक्यप्रयत्नाद्युप-
कारकत्वेन तद्वत्तत्वापत्तेरुक्तमुपकारकत्वस्य तद्व्यवस्थम् तथा
आग्नेयादीनां मिषोदविनाभावेन परस्परमज्ञत्वापत्तेरविना-
भावलक्षणमव्युक्तम्, किंतु पारार्थ्यमेवेत्यर्थः ॥

येन विध्यन्वयाद्यं प्रयाजादावपि स । त्र्ययगुणकालकर्तु-
देशादी च यागाद्युद्देश्ययागानुकूलकृतौ कर्णत्वकर्तृत्वाधि-
करणवादिकारकत्वेन विधेयत्वाद्यामाज्ञत्वाविधायित । पक्षी-
स्थले च सर्वव्यसामान्यामिधानेऽपि कारकत्वं एव पर्यव-
सानाद्याभ्यासि । निमित्तस्य च क्रियान्वयिनोऽपि कारक-
त्वाभावाद्याज्ञत्वापत्तिः । निमित्तस्यानुष्ठापकवारयोद्देश्य-
त्वेऽपि ईप्सितत्वाख्योद्देश्यत्वाभावाच्च न यागस्य निमित्ता-
ङ्गत्वम् । लक्षणे तादृश्या एवोद्देश्यताया विवक्षितत्वात् ।
उद्देश्यतापदेनैव च कर्मकारकत्वाभावात् कारकपदं तद्वतिरि-
क्तपरम् । कृत्यादेरपि यागकृतिकारकत्वाद्वाङ्मयप्रसक्तौ वि-
वक्षित्वान्नाम् । यथाचास्य च कल्पव्याहृतमित्यासी तथा
कौस्तुभे विस्तरः ।

यन्तु किमपि परार्थत्व नाम । तद्यपि परोद्देश्यमवृत्तकृतौ
समवायित्वं तदाऽचेतदे यागाद्यव्याप्तिः, यदिपुनःकृतिसा-
ध्वत्वं तथा देशाकारकर्तृत्वाव्याप्तिः । एतेन—परोद्देश्यमवृ-
त्तकृतियन्वयात्परपर्यायमज्ञत्वं पारार्थ्यमिति व्यासप्रकाशोक्त-
—अपास्तम् । यदि तु उक्तकृतियवन्धित्वं तथा निमित्तं
इतिव्याप्तिः । अतः पारार्थ्यस्यापि निश्चयनानुद्देश्यत्वं तद्व्यव-
स्थं समवशील्यत आह—तत्रेति ॥

तद्व्यवस्थमिति ॥ तदुद्देश्यविरूपिताज्ञत्वमित्यर्थः । का-
रकत्वेन विध्यन्वयादिति । कृतौ कारकत्वेन हेतुना
तद्विशिष्टकृतौ विध्यन्वये सत्यर्थात् विशेषणीभूते यागे विध्य-
गुप्रवेक्षेन विध्यन्वयाद्विहितत्वं यागे इति लक्षणसमन्वय-
इत्यर्थः ॥

सप्तमाये स्वर्तोद्देशेन प्रयाजादीनां विधानाशङ्कानिराकरण-
पूर्वकं परित्यक्त्य निराकरित्वेन, तदनुसंधाय लक्षणान्वय द-
शयति—प्रधानोद्देशेति ॥

इत्यस्य क्रियानिवर्तकत्वेन गुणस्य त्र्ययपरिच्छेदकत्वेन का-
रकतया विधानाद्यं कर्णत्वेवाव्याप्यतां तत्रापि तद्व्यवस्थं वर्ण-
यति—इत्येति ॥ एवञ्च क्रमस्यापि पदार्थपरिच्छेदकत्वेन
कारकत्वा विधानाच्च तस्याप्युपलक्षणम् ॥

पक्षीति ॥ यथाप्यर्थवर्धनसि सनाट्याकल्पितमिषौ अ-
ध्वर्यां पक्ष्या संयन्मन्मात्राण्यमेऽपि तस्य पदवृत्ते पर्यवसानेन
कर्तृत्वा तात्पर्यादाव्याहृतमित्यर्थः ॥

निमित्तस्यलक्षणपरकतया उद्देश्यत्वेनाप्यव्याप्यतां निमित्तोद्देश-
प्रवृत्तकृतिकारकत्वेन विहितत्वं यागे सत्त्वाभिहितत्वात् नि-
मित्तमाह—निमित्तस्येति ॥

यथाचास्येति ॥ अस्तिदेशेन प्रयाजादीनां पशुमागोद्देश-
प्रवृत्तकृतिकारकत्वेन विहितत्वेऽपि पशुपरोदगोऽप्युपकारमा-
श्रक्षेपेण पशुगोऽप्यस्तिदेशात्कल्पनेन तदुद्देश्यप्रवृत्तकृतिकारकत्वेन
विधानाभावादावित्याप्तिः । एव गोदोहनस्य प्रयत्नोपकार-
कस्यापि तदुद्देश्यकृतिकारकत्वाभावादावित्याप्तिः ॥

एव च विवक्ष्यन्ते न तु साधनतावच्छेदकादीन्वपि । तेन यागव्यवहारावग्रीहिवाचभावेऽपि न क्षमिः । यथा च ग्रीहियवयोः कारणताभेदेऽपि धवसाधारण्यं, तथा कौस्तुभे विसारः । तत्र तत्र अवमार्दी चोपपादयिष्यते ॥ ३ ॥ ७ ॥

इति चतुर्थं निर्वापादीनां व्यवस्थितविययताधिकरणम् ॥

(५ अधिकरणम् ।)

द्रव्यम् ॥ दत्तपूर्णमासयोः, स्वयश्च कपालाति चेति दत्ता द्रव्याण्यनुकर्म्यतानि ये दत्ता यज्ञायुधानीति श्रुतेन धारयेन दत्तानां विद्रव्याणां यज्ञसाधनत्वेन विधानादुत्पत्तिश्चिद दुरोञ्जाराधवरोधेन च साक्षाद्यागासाधनत्वायोगाद्द्वेष्यवतारात् प्रवृत्तापूर्वसाधनीभूतद्रव्यसावाङ्मुखावयविद्यायावच्छिन्नोद्देशेन द्रव्याणि विधीयन्ते । स्वयनोद्गम्य-

अतिदेशेन धर्मभावेऽपि प्रकृतिं तदभावेन न कथमपि तत्प्राप्तिरित्यत आह—यथाचेति ॥ यथैव साधनतामात्रविक्षयाऽऽनर्थन्यपरिहारे सति न साधनतावच्छेदके विवक्षा, गौरवात्, एवं साधनतासामान्यविक्षयापि तन्परिहारोपपत्तेस्तुल्यत्वेन धारयत्यवयविधया प्रविष्टस्यापि न साधनताविक्षेपस्य विवक्षया लक्ष्यतावच्छेदके उद्देश्यतावच्छेदके वा प्रवेदो गौरवादि साधनतासामान्यप्रवक्तव्यसुता युक्ता येषु धर्मप्राप्तिर्नोपपत्तिरिति कौस्तुभे विसार इत्यर्थः ॥

॥ इति चतुर्थं निर्वापादीनां व्यवस्थितविययताधिकरणम् ॥

पूर्वाधिकरणमात्मन्यधिकरणेषु चत्वारोऽव्यगुणानामुद्देश्यतावच्छेदकनिर्हणनेन विनियोगप्रकारे निरूपितव्ये पारार्थ्यवच्छेदकोद्देश्यतावच्छेदकेन प्राधान्यात् द्वितीयाधुनिकृतविनियोगप्रकारं पूर्वाधिकरणे निरूप्य अधुना तृतीयाधुनिकृतविनियोगप्रकारं द्वयवियये निरूपयितुमुदाहरति—दत्तपूर्णमासयोरिति ॥ आहूतगिर्यवयोगद्रव्यमात्रे विवेकाभावे साधनतालक्षणवि दत्तपूर्णमासयोर्निरूप्यम् । इति कारणेन प्रपञ्चयन्नेन च “अभिरोद्रव्यगौरव द्रव्ये कृष्णाजिनस्य द्रव्या चोत्तलं च सुतलं च द्रव्योपरा च” इत्यन्तस्य संप्रसङ्गः । एवं नोद्गम्यतादीनां विधित्वेन स्वयादीनामुद्गमनारिपु निनियोगेऽपि पूर्वप्रातिप्रवृत्तलक्षणायां प्रमाणभावाद्ग्रीहिमात्रमव्यापारकमाधनतालक्षणायां ग्रीहि यज्ञायुधवाक्यस्य तात्पर्यप्रादुरस्य तात्वात् अपिप्रवृत्तलक्षणायां न वाधवमिति विशेषाभावादिनिरास्य पुनरात्ममभिप्रेत्य पूर्वपदमाह—दत्तानामपीति ॥

यथादोषवदस्याव्यगुणप्राप्तिरवच्छेदकव्यवसायविपरीताहारेण विधायकपदमभिप्रेत्य विधानादित्युक्तम् । यायुधवदस्य पुद्गाधनवर्धनोऽपि यज्ञपदानुरोधात् साधनमात्र-

साधनविशेषविनिर्णयोपपत्त्युक्त्यानुवादा इति भाषे—

तेन तेन प्रत्यक्षविधिना तृतीयाधुनिकृतसहृतेन स्वयादीनां विधिष्व विनियोगाद् यज्ञायुधवाक्यमेवैकमश्रुतविविक्तं वै—यथादोषवदस्याव्यगुणादव्यम् । यद्वा नानुवादायां वैपरीत्यात् । अथ च यज्ञायुधानि संभवन्तीत्येतद्विध्ययवात्वादेन सार्धकत्वात् । तस्याहुद्वननमात्रन्यव्यापारकप्रकृतापूर्वसाधनत्वमेवोद्गमनपदेन लक्षयित्वा तदुद्देशेनैव स्वयादिविधिः ॥ ५ ॥

इति पञ्चमं श्रौतविनियोगाधिकरणम् ॥

(६ अधिकरणम् ।)

अर्थैकत्वे ॥ ज्योतिष्टोमे अरण्या पृथ्वापत्या विद्वाद्या भोमं मीणातीति श्रुतम् । तत्तारणशब्दोद्गमगुणपचनोद्गमवजातिवचनो वा न तु विधिष्टव्यविवचनः ।

परत्तलक्षण्या साधनत्वेनेत्युक्तम् । स्वयनोद्गम्यतादीति आदिपदेन “कपालेषु धरयति अभिरोद्रव्यमा हवींषि विपैति शूर्पेण विविनक्ति कृष्णाजिनमथस्तादुत्पलमनस्तुणाति वाय्वा इवमुपवधाति उत्तलमुत्तलभ्यामनवहन्ति इवमुपवाय्वा पित्रो” इत्यन्तां संप्रसङ्गः । इत्यतः स्वयार्थम् । स्वयादीनां पर्वोर्पत्वे निराकृते चतुर्थं पुनस्तेषां प्रवेदयमाद्यन निराकृत्य इति न विरोधः । उभयप्राचीयोद्गमराधिकरणविद्वाद्यवदत्वं यज्ञायुधवाक्यमाभिप्रेत्य अनुवादीति चेति व्येयम् ॥ प्रयोजन स्पष्टत्वात् ॥

॥ इति पञ्चमं श्रौतविनियोगाधिकरणम् ॥

पूर्वं द्वयवियये विनियोगप्रकारं निरूपयितुना गुणवियये निरूपयितुमुदाहरति—ज्योतिष्टोमे इति ॥ पूर्ववत् पूर्वपक्षविज्ञापयितव्यं ज्योतिष्टोमे इत्युक्तम् । अदयातावत्स्य द्वयपरत्वे द्वयस्य कीर्णालम्बवोपपत्ते पूर्वपक्षासेव निरतिपु गुणवचनत्वं साधयति—तत्रेति ॥ तत्तारणव्यक्तित्वात्पक्षे आहूतपिकरणव्यायेन अरण्यजातिवचनवर्धयपक्षे अरण्यगुणवचन इत्यर्थः । ननु विधिष्टव्यविवचनत्वात्कस्यधिकरणव्यापप्रवृत्तिप्रदर्शनार्थम् ॥

अत्र प्राचीनैरणादिचन्दानां वैतल्य गुणवाचित्वे दृष्टो देवदत्त इतिवत् अदयो घट इति सामानाधिकरण्यानुपपत्तेरुपपन्नं घट इत्येवमन्वर्थविनेन सामानाधिकरण्यापत्तेरालक्ष्यधिकरणव्यायेन गुणवाक्यत्वामप्यणादिचन्दानां निवृत्तलक्षण्या द्वयपरत्वमपि । अत एव “गुणवचनेभ्यो मनुषो ऽपि” इति न तत्प्रयोगाति इत्युक्तम्, तत्र प्रयोगभावेन सां प्रतिकलक्षणायां अनुपपत्तौ निवृत्तलक्षणायां गुणानुपपत्तेः तदुक्तं यातिके—निवृत्तलक्षणाः काचित्तामन्वार्धमिपानवत् । कियन्ते चात्रतं वायित्वापिभन्नं स्वप्राकृतं, १” इति ॥

मेय । अतएव मीमादोद्वैतव्यवहारण्यादेर्गुणस्वाभावतादेः
संस्कारस्य षोडशकारकत्वदर्शनाच्चेत्यवयम् । मोक्षणादिसंस्का-
रस्य तु द्वित्वेनाज्ञात्वात्संभवेऽपि क्षुतिशक्त्याभ्यामनद्वयमती-
तेनानुदत्तेनैव उपकारकत्वापनया शेषत्वोपपत्तिरिति तेषामेव
सङ्ख्यारवमिति प्राप्ते—

योषकारकायं शेषश्च, श्लोकोद्बन्धव्याख्यानयोरेषि प्रथ-
मन्यासिन्यायाङ्गत्वात्पक्षे, अपि तु पाराशर्यमेव । अप-
कारकस्थले तु तदपकारार्थैवेत्येतोद्देश्यता न तु तत्प्रेमि-
न तदर्थेऽप्यपकारो शेषाख्यग्रहः । तदपि शुक्लादिपद-
प्रमाणान्मल्लिनि पश्यते । अतश्च याज्ञवल्क्याणोऽपि फले
प्रथमम् ।

तथाहि—यद्यपि निधेः स्वरूपयोग्यत्वस्यैव प्रकृत्यनु-
 ल्यायं छिदाभगम्यते; तथापि कदापि न प्रकृत्यभावे निधि-
 वैषम्यान्वेषणपदं कदाचित्तथा भवितव्यम् । तदा घेतसा-
 भगताज्ञानं विना तदन्तर्भासात्तत्त्वं वापकाभावे भ्रमत्वा-
 योगादिदृष्टाभगन्तं तावद्व्याख्याय निधिसत्त्वाद्यवगम्यते, इह-
 निधेयसाधनत्वं च स्वर्गकामादिपदसमविध्याहारादिवि-
 नाशस्य स्वर्गाद्व्यतिरिक्तिः । एवं कल्पयति भोक्तुरप्रा-
 त्यम् । भोक्ता चोत्सर्गतो विविधजातामानायादात्मानेपद-

इत्यमिलयः । छिन्नेनेति ॥ सामर्थ्येनापगतवत् उपकारक-
 त्वाभवेऽनीत्यर्थः । श्रुतीति ॥ मोहीमिति द्वितीया श्रुतिः त-
 दन्तपदस्य प्रोक्षणीति सममिष्यहारे वाक्यं ताभ्यामिलयः ।
 तेषामेवेति ॥ एवकारेण यावत्स प्रयानादिव प्रत्यक्षद्विती-
 यावाक्येभ्यः उपकारकत्वादात्तानां अक्षय्यात् सृजितम् ॥

अतश्च यापयादिति ॥ वरणावगोभवन्तृष्टयापभावेन
यापयादियुक्तम् प्रमाजद्वैतवर्णित्यै प्रवरणस्यापुनस्त-
म् ॥ इष्टयिदोपेति ॥ अतथापेष्टियेष्टियेयतमर्चनेन
सर्गाकारपदं लक्षणया सर्गादिप्रमान्यपाम्, न कर्तृप्राम् ॥
आपाततः प्रतीयमानत्वं पुरतस्तदेन समर्पणतु यत्तेरकर्म-
कृत्यानुरोपादित्यर्थः ॥ प्रमाणस्तदने दिवति ॥ यथा जा-
तेषु न एव तेजस्वीपुत्रसदृशव्यापयताः रूपप्रमाणतरेषु पुत्र-
इत्यर्थः ॥ भाक्त इति ॥ भोक्तुः प्रवृत्तपुरुषोक्त्या परत्वा-
भावापुरेयतया पिप्पन्व्याभ्रव्याज तदुक्तप्रवृत्तहितकर्मव्य-
रूपमुत्पादयतासमभावा आक्ष इत्यर्थः ॥

कर्त्तव्याद्गतेति ॥ आदिपदेन औद्यम्यसिद्धिमाप्नोति
 तापनत्वेन वरणाशयेनः । पूरेष्वेतेषु बाह्विणा ह्यन्यो
 देवपत्न्यादिवाप्यपुनश्च ह्यन्येनाहते नोभयोर्विवाद इति
 पुनश्च कर्मोपपत्तिरिति पुनः मृत्पत्रप्रपञ्चवैयर्थ्यमभिवाद्देवे-
 तत्वेन मृत्पत्रम् ॥

प्रमोक्षेन पूर्वोक्ते प्रपञ्चादीनामन्तरे प्रकल्पद्वित्रिमासा-
 वाहू सर्ववर्गिकस्य मार्गस्य सा पञ्चावहान्नवा प्रपञ्चमा-
 सिद्धिः । त्रिमासेषु च द्वि द्वयत्तमोक्षम् ॥

भा० ३९

यथाद्य फीतव, प्रमाणतये रनयः । अत्रान्वयव्यहयो
माक इति तु ज्येयम् । पुरकः पुनः कर्तृवादिना यागायुदे-
ह्यककृतिकाकत्वात्वासायदेय तद्वत् इत्यभिवादेय ॥ ३ ॥
॥ ३ ॥ इति तृतीयं यागफलपुरुषाणां स्वर्गपुरुषाद्य-
ज्ञताधिकरणम् ॥

(४ अधिकरणम् ।)

तेषाम् ॥ तदेवमहर्षे निरूपितेऽग्रे भुखादीनि यद्
प्रमाणानीत्युक्तम् । यत्र भुजिर्नानाह्वयपटकीभूतोद्देश्यता
—कृतिकारकत्वयोन्यन्तरस्य प्राधान्येन याचकः शब्दः ।
तच्च द्वितीयाभूतीयादिविभक्तिरूपः । शृङ्गाद्वृणादिवृष्ट-
त्वेन प्राधान्येनेति । तस्य कारकत्वमिदं शब्दव्यवधिष्येन
प्राधान्येन कारकत्वयाचित्यभावात् । अतएव प्रौढिता-
भ्यामुत्पन्नसुखसुलभाभ्यामरहितं, पारणो यस्याप्यरहादी
वाच्यीय एव विनियोगो न तु श्रूतः ।

सत्र द्वितीया उद्देश्यव्यापारं सर्वी मोक्षणावेरहारे हेतु ।
 यस्तुतस्तु—इंसितत्वात्पाया उद्देश्यतायाः साध्यतामात्र-
 वाधिद्वितीयावाच्यत्वाभावात्सत्राणि न सुखा भुतिः, अपि
 तु भाक्त यप भुतिव्यवहारः, इंसिततायेर उक्षणाही-
 कारात् । अतश्चोद्देश्यतापदमपि नैव लक्षणे वेपथु । परं

॥ इति तृतीयं यागफलपुरुषाणां स्वर्गपुरुषा-
चक्षुताधिकरणम् ॥

अत्र प्राथमिकश्रुतिरिति बोधोपर्ययोनिग्रहणस्य प्रथमपा-
दार्थत्वग्राहेणैव श्रुतिव्यवप्रतिपादितव्यमभूतायैरिहण्यपान् प्रथ-
मतः श्रुतिरुपपन्नाह—तत्रेति ॥ अत एव प्रोक्षिताभ्या-
मिति । प्रोक्षितेतिभिन्नश्रवणेन वनमैतद्विशिष्टोद्धारकमुपल-
ब्धव्याभिप्रायेणैव साक्षात् प्राधान्येन तद्व्युत्पन्नताया अवो-
च्यमानं बुद्ध्या प्रोक्ष्यमानं तद्वत्तत्त्वम्, अपिपु नान्यथा । एवं
पारंपरायाज्येयं अवचय्यतेऽनुष्ठीयतेऽनेनेति व्यापराया वय-
साध्यमानबोधनद्वयम् । परोद्देशात्तद्विचारकत्वव्यवसा-
यबोधनेन उद्देशस्य प्राधान्यात् तत्रप्रतिपादयद्ब्रूहीषामुद्दिष्ट-
पाराधन्यैवतत्त्वान्यवश्यं विचारयितुं प्रथमतस्तस्मात् पाराध-
न्यप्रमाणत्वमुपपादयति—तत्रेति ॥ श्रुतिनारिभिमतिर्वन्तरा-
स्तु तत्त्वार्थस्य कृतव्यापरादिप्राधान्याद्वन्तरं बोधयति, द्वि-
तीयाय न सत्पराद्वन्तरं अन्त्याहवबोधयति इत्युक्त्वात्परा-
र्थस्य उद्देश्यताबोधनद्वयं बन्धाधर्मं विधेयताप्राधान्येन कृ-
तव्यातात्पर्यव्याख्यायं सत्पराध्वत्त्वबोधयति । परममेव
तस्य प्रमाणत्वमुपपादयति—उद्देश्यत्वपराद्वन्तरातीति ॥
नैप लक्षणे देयमिति ॥

ननु—एतिहासिकरूपं प्राप्यतेन वाच्यं इत्येतावता-
द्वारतस्मिन् बन्धनवाचिन्या द्वितीयात्। सुखयुक्तिस्तु ननु
एव, निषेधोक्त्यापराधमात्रं दृष्टीर्येवमेवेत्याहुः इति—
वेत्—न। अत्रास्तुत्यं उद्वेगवशादादयेन दृष्टिरित्ये-
वेव इति कथञ्चन विवक्षितं। दृष्ट्यापराधमात्रं ननु न-

तृतीयया वा शत्रुपक्षेयं करणावमुच्यते, न तु तदर्थं द्रव्यलक्षणा । दादाद्यर्थोऽपि तत्रैव सामानाधिकरन्ध्यान्वीयते, न तु तदर्थमपि व्यकिलक्षणाः अव्युत्पत्त्यापत्तेः । यथाचैवं

अतश्च विशिष्टद्रव्यवाचित्वे यथैव शुद्धादिपदानामेव तद्वाचिनं, न रूपादिपदानां अत्रयोभावात्, एवं गुणमात्रवाचित्वेऽपि तेष्वेव द्रव्यलक्षणा नान्यत्रेति नियमोपपत्तेर्द्रव्ये लक्षणया सामानाधिकरण्योपपत्तिर्न बाऽतिप्रसङ्गः । अत एव गुणवचनस्य पुंलिङ्गता । द्रव्यवचनस्ये आधेयलिङ्गवचनस्येत्यर्थं “गुणवचनामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ती”त्यनुशासनान्तरमुपपद्यते । गुणवचनस्यमपि विशेषणत्वेन गुणशब्दव्यत्यपरं द्रव्यम् । इत्यपराधपक्षस्य द्रव्यपक्षस्युक्तगुणगतिं सूचयन् तस्मात्कीदारे निष्प्रयोजनतां दर्शयति—तृतीययेति ॥

अयमर्थः—किं द्रव्यलक्षणा करणावान्वयानुपपत्त्या, अतस्त्रिसङ्ख्यान्यानुपपत्त्या वा । नाद्याः जातेरेव गुणस्यापि द्रव्यपरिच्छेदद्वारा तदुपपत्तेरुपपत्त्यभावात् । अतएव यत्र क्रियान्वयफलभाक्त्वरूपकर्मत्वस्य तदुद्देश्यत्वरूपप्रवृत्तत्वस्यच बोधनविप्रवृत्तित्वासंभवाः, तत्रैव तद्वक्षणा, ननु तृतीयान्तादिस्थल इत्युक्तमाह्वयिकरमे । नास्त्यः । तस्य पाशाधिकरणव्यापेयं साधुत्वमात्रेणभयनिष्ठतया भोपपत्तिं प्रतिपदिके लक्षणार्थो प्रमाणाभावात् । अत एव सामानाधिकरण्यसंबन्धेन तयोः करणत्वे प्राप्तिपदिकार्थेवाऽन्ये संसर्गविषयं शास्त्रिकमात्रेण वा द्रव्योभोपपत्तेर्नैव लक्षणमात्रात्प्रयोजनम्; द्वितीयादिस्थले तदाद्यवकथ्येऽपीह तृतीयान्ते तद्व्यवधानभावात् । येतदाहशब्दोऽपि तद्वक्षणाद्विप्रवृत्तये, तदा विशेष्ये” इत्येव गुणस्यान्वयापत्त्या तद्विशिष्टद्रव्यस्य मूर्तत्वैकहृदयमादिबन्धु प्राप्तिपदिकव्यवधानाभेदसंबन्धेन कथं एव निवेदोपपत्तेः प्रत्युत समस्यमानाधिकपदतत्सामानाधिकरण्यालोकनपिक्षाधिक्येन विलिखितत्वात् तेन द्रव्यविभ्यतापत्तेर्गुणशब्देनैव द्रव्यविध्मापत्तेः कथंसाधनद्वयनिवेशस्यैवोपपत्तावमूर्ततया कथं तद्विशेषासंबन्धेन प्राकरणिकोभयकारकमात्रनिवेशापूर्वपक्षसंबन्धे तत्समाधानार्थोपकरणस्यसिद्धान्ते गुणस्यैव द्रव्यपरिच्छेदद्वारा करणत्वप्रतिपादनस्य वैयर्थ्यापत्तिः, तथा चतुरादिशब्दानामपि सङ्ख्यागिच्छिमुपपत्तिरत्वापत्तां जघन्याया अपि शुभ्रेः प्रधानत्वेन तदनुपरोपसौकर्यतो मुपपत्तेन समप्रवृत्तावपे चरी सङ्ख्यानुग्रहस्य वक्ष्यमाणसामानाधिकरण्यालोकनमात्रप्रत्ययमेवेति ॥

अन्युत्पत्त्यापत्तेरिति ॥ लिङ्गसङ्ख्यादीनां निवेद्ये कारके सामानाधिकरण्यसंबन्धेन करणत्वेवाऽन्यथस्य व्युत्पत्त्यल्लोके द्रव्येऽन्यदाहोकारेण द्रव्यलक्षणायां व्युत्पत्त्यन्तररूपनापत्तेरित्यर्थः ॥

ननु कैवल्यगुणवाचित्वे कथं गुणवचनेभ्यो मनुष्यो लुगिगो गुणवचनामाश्रयत इत्यनुशासनद्वयस्योपपत्तिः ? तत्र गुणि-

सति गुणवचनामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीत्यावतुशासनोपपत्तित्वा कौस्तुभे द्रष्टव्यम् ।

ननुवत्त्वा गुणवचनका ये तेयामेव शुद्धादिशब्दानां गुणवचनपदेन ग्रहणेन गुणिपरत्वात्त्यक्तत्वादित्यत आह—यथाचैवमिति ॥ आधानुशासनस्य यत्र लक्षणप्राप्तिकः तत्परत्वम्, द्वितीये स्वभावव्याप्यनिशिष्टव्यक्तिविषयकलक्षणाप्रतिषेधे यत्रकारतया व्यपेक्षरन्वयत्वादर्थं गुणपदमिति तस्यैव गुणवचनशब्देनोपादानमिति द्वितीरनुशासनयोः उपपत्तिः । अत्र योयान्त्वसाधनविषयार्थो अजायाः शुद्ध इत्यादावपि दावाद्यापत्तिः तस्य तदा लक्षकरत्वाभावेऽपि अरण्यस्यदण्डस्योभयत्वस्य शब्दात्, अतस्तद्ग्राह्यस्यमन्वय इति । अतएव तत्राभ्यगतलिङ्गाभावे ‘गुणे शुद्धादयः पुंसि’कृतेन साधुत्वार्थे पुंलिङ्गमेव नियम्यते । कथमस्तीत्यादौ प्रकाशतया द्रव्यानन्वयादावम् । तत्र दादाद्योभयतामा अभावात् । अतश्च व्यकिलक्षणभावेपि गतिश्रद्दव्यपरिच्छेदद्वारा गुणस्य करणत्वं, तद्वत्तत्त्वैवेनैव दावावृत्त्यस्य अस्याशब्दस्वात् गुणपरत्वमेवेति कौस्तुभे द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ एतच्च अरण्यशब्दानीशब्दयोः प्राचीनोक्तैरलक्ष्यप्रतिपत्तितत्पर्यमात्रेण द्रष्टव्यम् ॥

इत्यनुतस्तु—पचतीक्ष्ण एकत्वस्य सामानाधिकरण्यसंबन्धेन सावधान्वरे संसर्गविषया भातस्य कर्तुः पचतीक्ष्णस्यात् एको नेवेति यथायव्युदाहरणमिति तावच्छेदकनिशिष्टार्थमिहानावश्यकत्वात् लक्षणा तत्र पुन्यपार्श्वेता, तद्व्याप्यरूपापत्तात् तावमानपंचाशत्युदाहृत्या द्रव्यलक्षणान्तरमप्येव; तावतापि द्रव्यस्य कारणतया प्राप्तेर्विशेषोपाशाल्य गुणस्यैव कारणत्वावश्यकत्वे तत्रामूर्तत्वादिना क्रियावन्वयमपापार्थ पूर्वपक्षः तथा एकहृदयन्यादिपदयोःप्यविशिष्ट एव स इति ध्येयम् ॥

यत्तु—अस्यावतापितरत्वे यथा राह गुणे रात्र्यावपंचभसंबन्धेन लक्षणया गुणपरत्वसंबन्धेऽपि द्रव्ये तद्वत्त्वात् व्यक्तिलक्षणानुपपत्त्या द्रव्यपरत्वात्सामानाधिकरण्योपपत्तिरिति सोमनाथोवे उच्यते, तत् न मनोहरम्; नीलो भव इत्यादिसामानाधिकरण्यप्रतीती नीलपदस्य नीलकाशप्रत्यक्षव्युत्पत्त्यसंबन्धेन नीलपदव्यक्तिलक्षणात् इत्यापि स्वाश्रयसमावयसंबन्धेन जातिपरत्वापि लक्षणया तदुपपत्तेः समानत्वात् । अत एव नीलं रूपमिति प्रतीतिर्नीलरूपजन्यते समकथेन निधरंपरासंबन्धेन घटादावपचोदोदारे पापकामावेन सुखमेव इत्यादि प्रयोग उपपादितो यत्प्रवृत्तादावत्त्वां गीमांतकमूर्धन्येन । तदा को दोषः परंपरासंबन्धेन लक्षणप्रवण इति हि ॥

अत्र सूत्रे द्रव्यगुणोक्तैकवर्ण्यदित्युपादानादावदयं किदा-

एकहायन्यादिपदानां ॥ बहुव्रीहिरित्यादयनरासिप्रतिष्ठा-
न्यपदार्थरूपे इत्य एव शक्तिरिति प्राज्ञः । अन्यपदार्थं प-
दद्वयस्य लक्षणमिति ॥ बहवः । नच—द्रव्यसर्वव्यवनेन पदेन
विधिसंभवे इत्येतेन विध्यनुपपत्तिर्वैयर्थ्यं चेति—वाच्यम्;

इत्यादिशब्दानां द्रव्यपरत्वमुपपादयितुं मत्वर्थेनैव बहुव्रीहेः द्र-
व्याभिधानेनैव आन्तरालिकसंबन्धमानसिद्धेरन्यलभ्यत्वेन तत्र
शक्तिं कल्पयित्वा द्रव्यपरत्वमेव मनुष्य इव बहुव्रीहेरप्याभी-
यते । तदुक्तं शक्तिरिति—“सर्वत्र यौगिकैः छन्दैर्द्रव्यमे-
धानिधीयते । नहि संबन्धवाच्यत्वं संबन्धलतिपौरुषात्” इति ।

तत्रापि चित्रप्रतिरेवेकमादितु चित्रगोलादयोरसन्तत्यवि-
रिक्त्याभांभेदावित्यात् देवदत्तादिपदैः सामानाधिकरण्यायो-
गात् प्रागपि देवदत्तादिपदाद्व्यपराधैरप्यतीतेर्वाक्यार्थत्वात्सं-
भवेत्यान्यपदार्थं शक्तिरिति । लक्षणापक्षे बहुव्रीहेरलक्षणादस-
त्त्वैकान्तरितद्रव्यलक्षणावशिष्टे हि किं विधिममकम् बहु-
व्रीहौद्वैरेव द्रव्याभिप्रायिता नाह्वयपदस्येति, अतोऽन्यपदार्थं
शक्तिः ।

नच—इन्द्रपीतशब्दे पूर्वपक्षे बहुव्रीहोऽन्यपदार्थलक्ष-
णापत्तिरूपेणाप्रसक्तः पण्डितपुरुरूपेक्षया दीर्घत्वाद्यभावेन कथं
पूर्वपक्षोत्तरार्थः ? इति—वाच्यम् । पण्डितपुरुरेव बहुव्री-
हौ च एकस्यैवोत्तरपक्षार्थं अन्यवाक्यार्थं वाच्यमन्येऽपि
पण्डितपुरुरेव एकस्यैव ज्ञातः, बहुव्रीहौ तु उभयोरिति वैयर्थ्येन
तदपेक्षया तस्य दीर्घत्वमिति ॥

एतेन—बहुव्रीहौ वाच्यपदार्थस्य वाच्यत्वे विद्याप्रयुक्त-
भावकृतत्वत्वात् निपादत्वप्रतिषेधे कर्मधारयलालेन बहु-
व्रीहोऽन्यपदार्थपत्तिरिति—अथास्तम्भः कर्मधारये ध्रुतपदा-
र्थांस्तु सर्वप्रायेव वाक्यार्थान्वयः, बहुव्रीहौ सर्वैकस्य अन्य-
इति वैयर्थ्यमात्रेण दीर्घत्वोपपत्तेः । अतो वक्ष्यि चित्राः
पावो वस्येति निमग्नौ लोके प्रसिद्धः ; तथापि राजपुरव इति
पण्डितपुरुरेव पश्यन्तप्रतिपाद्ये उपसर्जनत्वस्य प्रथमान्तप्रति-
पादाद्यं प्रथानात्वस्य प्रथमान्तमिद्विद्याना विद्यगवीणत्वेन
प्राधान्यात्परावाङ्मयपदार्थद्रव्यप्राधान्यप्रतीतिरुक्तपत्तेः । चि-
त्राणां गद्यमयमित्येवं विग्रहेण अन्यपदार्थपक्षेरेवैक्यग्यादि-
शब्दानां बहुव्रीहिरित्यात् द्रव्यपरत्वमिति प्राचां मतमाह—
एकहायन्यादिति ॥

कृतादितादित्येते एतेनैव इतरास्तोषस्तदेतेनैकधाचि-
रुपापदिष्टादय प्रधानेनैव शुभशून्यस्य लोके आक्षेपदर्शनात्
विरक्ततुहान्वययोग्यद्रव्यस्यैव सत्त्वपदवाच्यत्वेन प्राधान्येन
तमेव शक्तिर्न विरोधणीभूतसंख्ये तस्यालोपादेय मानसिद्धेः ।
अतएव तृतीयान्ते जातौ द्वितीयान्तादित्येव व्यपेक्ष्य प्राधा-
न्यदर्शनात् नियामकाभावे आह्वयविचरणन्यायप्रवृत्त्या जा-
तेनैव वाक्यार्थं व्यपेक्षारोपलभ्यत्वमेव । एवं कृन्तादेस्तु न
विरोधेन शक्तिः, अस्तु इत्य एव ॥

उभयोर्द्रव्यपदवृत्तेर्विहितविधानाभावात्, गुणान्तरपारत्वेन
साम्येकवाचः । ज्ञानवत्ते त्वत्रापि आह्वयन्यायेन लक्षणापि
चेति वक्तुम्; समासातुसासनस्य मतुवाद्यतुसासनवदुप-
पत्तेः । द्वये पाठैकगुणसंबन्धोपपादनं च प्रमाणान्तरप्र-

अतएव सर्वत्रेति वार्तिकमभेतादहमपि एव विरोधणी-
भूतसंबन्धादिशक्तिनिराकरणपरं सत् यत्र यौगिकस्यैव कृ-
दादिवाचकान्तरसत्त्वं तद्विषयमेव ॥

यत्रतु बहुव्रीहौ नवावधान्तरसत्त्वं तत्र यद्येः प्रवेशये-
त्प्राधान्यं पदद्वयस्यैव स्थानमिद्विद्यान्यपदार्थं अन्यपदार्थमा-
त्रे वा निरुद्धलक्षणापपत्तौ अतिरिक्तशक्तित्वमे मानामात्रः,
अनन्यलभ्यस्य व्यर्थत्वत्वात् ॥ अतएव यत्र कृदादादि प्र-
कृतिप्रसवार्थं लोपो यथोद्भिदधुनेत्यादी तत्राप्यदिष्टमानस्य
तात्पर्यनत्वमिष्टमेव, न त्वतिरिक्तं शक्तिः ॥

नच बहुव्रीहेरन्यपदार्थसंज्ञकत्वान्नैव अक्षणापदादिविशेषा-
पत्त्या सूत्रे द्रव्यगुणयोरिति निर्देशानुपपत्तिः; अक्षन्मते ति-
रुद्धलक्षणात्तदभावान्मयावैव विशेषमिति ॥ एवं च पदद्वये ल-
क्षणाप्रीकारादेव तत्पुरुषपेक्षया सुतरां कर्मधारयपेक्षया दी-
र्घत्वं सिद्धं भवति । अतएव इन्द्रपीताधिकरणे पूर्वपक्षप्रता-
धनाय बहुव्रीहौ वाच्यपदार्थलक्षणापत्तिः सिद्धान्ते दर्शिता, ति-
रुद्धान्तेऽपि शक्त्या परिहरामनभिधाय हुताहुतसमुत्तरवा-
चिनः इन्द्रपीतसन्दस्य तद्वचने लक्षणापत्तिमात्रमेव पूर्व-
पक्षपक्षगत्वेन दर्शितमिति ॥

नैयायिकादिह्युक्तमतं पक्षान्तरमाह—अन्यपदार्थ-
इति ॥

यसु प्रकाशकारैः—बहुव्रीहौ वाच्यपदार्थलक्षणायां पं-
जादिपदेऽपि तदपत्तौ भोग्यव्यपेक्षेदप्रसङ्गात् तद्विरहापि
वाचिरेवेत्युक्तं तत्पूणं कीदृशमेव द्रव्यम् ॥

यस्तु तस्तु—अक्षणापददेव एकहायन्यादिपदानामपि
आह्वयविचरणन्यायेन एव हायनादिरूपविरोधेनवाचित्वमेव;
तस्याप्याह्वयवत् द्रव्यविच्छेदद्वारा करणोपपत्तेः । अतएव
यत्र द्वितीयान्तादित्येते तदसम्भवत्तरपरमेव मतुप्रत्ययातुसा-
सनवत् बहुव्रीहौ तदुत्तरपत्तिरिति न इत्येव शक्तिर्लक्षणा वा लो-
पार्था । तीर्थं द्रव्यपदं प्रमाणान्तरप्रमितद्रव्यपार्थिकसंबन्ध-
प्रतिपादनतयापुपत्तिरित्यलक्षितमेव स्वसमतं पक्षान्तरमाह
—दास्यतेतिविति ।

प्रमाणान्तरप्रमितेति ॥ यत्र ते कीर्णकीर्तिमन्त्रति-
ज्ञापतगौरुपद्रव्यमादायेत्यर्थः ॥ अस्मिन् पक्षे अमूर्तत्वादि-
रोधात् सर्वत्रमेव विचारविधितेति भावः ॥

एवं प्रकृतविचारोपयुक्तं प्रसङ्ग्य शब्दरोपेक्षवाचिर्धर्मं
प्रति भोग्यताहानस्य हेतुत्वात् अमूर्तस्यादस्य कर्मगतना-
न्ववाशेयत्वात् तत्राविद्येतेन वाक्यीयान्वयं बाधित्वा “विशि-
तस्तु सर्वधर्मः स्यात् संयोगो विरोधात् प्रकरणाविरोध” इति

तृतीयया च शून्यस्यैव कर्णत्वमुच्यते, न तु तदर्थं द्व्यलक्षणा । दाबाद्यर्थोऽपि तत्रैव सामानाधिकरण्येनान्वीयते, न तु तदर्थमपि व्यक्तिलक्षणा; अन्युत्पत्त्यापत्तेः । यथाचैवं

अतश्च विशिष्टद्व्यव्याक्तित्वे यथैव शुद्धादिपदानां च तद्वाचित्वं, न रूपादिशब्दानां अप्रयोगात्, एवं गुणमात्रवाचित्वेऽपि तेष्वेव द्व्यलक्षणा नान्यत्रेति नियमोपपत्तेर्द्व्ये लक्षणया सामानाधिकरण्योपपत्तिर्नवाऽस्ति प्रसङ्गः । अत एव शून्यवचनस्य पुंलिङ्गता । द्व्यवचनत्वे आद्यपक्षिद्वयवचनेत्यर्थकं “गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ती”त्यनुशासनानुसंगोपपत्तेः । गुणवचनत्वमपि विशेषणत्वेन गुणवचनत्वपरं द्रष्टव्यम् । इत्थमवगणपदस्य द्व्यपरत्वमुक्तमनुकमिति सूचयन् तस्माद्विचारे निष्प्रयोजनता दर्शयति—तृतीययेति ॥

अयमर्थः—किं द्व्यलक्षणा कर्णत्वान्वयापुनरपत्त्या, उत लिङ्गसङ्ख्याव्यवहारोपपत्त्या वा । नाद्यः । जातेरिव गुणस्यापि द्व्यपरिच्छेदद्वारा तदुपपत्तेरुपपत्त्यभावात् । अतएव यत्र क्रियाजन्यफलशक्तिरूपकमेतस्य तदुद्देश्यत्वपक्षप्रदानत्वस्य च ओदनविप्रवृत्तित्वासंभवाः; तत्रैव तदलक्षणा, न तु तृतीयान्तादिस्यल इत्युक्तमाह्वयिकरणे । नान्त्यः; तस्य पञ्चाधिकरणान्वायेन साधुत्वमात्रेणाश्रयनिष्ठतया बोधपत्तौ प्रातिपदिके लक्षणाया प्रमाणाभावात् । अत एव सामानाधिकरण्यसंबन्धेन तयोः कर्णत्वे प्रातिपदिकार्थेणाऽन्ये संसर्गविशेषा पार्ष्टिकमात्रेण वा द्व्यवचनोपपत्तेर्नैव लक्षणमात्रात् प्रयोजनम्; द्वितीयादिरूपे तदावश्यकत्वेऽपीह तृतीयात्वे तत्प्रयोजनमाभावात् । यदेतादृशसंभवेऽपि तदलक्षणाऽङ्गीक्रियते, तदा विशेष्ये द्व्ये गुणस्यान्वयापत्त्या तद्विशिष्टद्व्यस्य मूर्तत्वैकहायम्यादिवत् पार्ष्टिकान्वयलब्ध्याभेदसंबन्धेन कथं एव निवेद्योपपत्तेः प्रसुत समसमानानेकपदतत्सामानाधिकरण्यलोचनापेक्षाधिक्येन विलम्बितत्वात् तेन द्व्यन्वितापत्तेर्गुणवचनेनैव द्व्यविध्यापत्तेः कथंसाधित्वद्वयविशेषात्तौपपत्तावमूर्ततया कथं तन्निवेशात्संबन्धेन प्राकरणिकयोग्यकारकमात्रनिवेशादपेक्षासंबन्धे तत्समाधानार्थाधिकरण्यस्य सिद्धान्ते गुणस्यैव द्व्यपरिच्छेदद्वारा कर्णत्वप्रतिपादनस्य वैयर्थ्यापत्तिः, तथा चतुरादिशब्दानामपि सङ्ख्याविशिष्टमुष्टिपरत्वापत्तौ जपन्याया अपि मुष्टेः प्रपञ्चनेन तदनुगोचर्येवापत्तौ मुख्यत्वेन समस्तशरावे चरं सङ्ख्यानुग्रहस्य बन्धमात्रस्यानापत्तिरित्येतो गुणमात्रपरत्वमेवेति ॥

अव्युत्पत्त्यापत्तेरिति ॥ लिङ्गसङ्ख्यादीनां विशेष्ये कारके सामानाधिकरण्यसंबन्धेन कर्णत्वैवाऽन्यस्य व्युत्पत्त्यस्य स्थानेन द्व्येऽन्यवाङ्गीकारेण द्व्यलक्षणाया व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनापत्तेरित्यर्थः ॥

ननु केवलगुणवाचित्वे कथं गुणवचनेभ्यो मनुष्योऽपि विशेष्ये गुणवचनानामाश्रयत इत्यनुशासनद्वयस्योपपत्तिः । तत्र प्रमि-

सति शून्यवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीत्याद्यनुशासनोपपत्तितया कौस्तुभे द्रष्टव्यम् ।

ननु क्त्वा गुणवचका ये वेदामेव शुद्धादिशब्दानां गुणवचनपदेन ग्रहणेन गुणपरत्वावयवकत्वादित्यत आह—यथाचैवमिति ॥ आद्यानुशासनस्य यत्र लक्षणप्रसक्तिः तत्परत्वम्, द्वितीये स्वस्वकार्यविशिष्टव्याक्तिविषयकलक्षणाश्रित्येव यत्प्रकारतया व्यक्तेरन्यस्तदर्थकं गुणवचनमिति तस्यैव गुणवचनशब्देनोपादानमिति द्वयोर्नुशासनयोरोपपत्तिः । अत्र योगान्तमानासिद्ध्यायां अत्रायाः शुद्ध इत्यादावपि दाबाद्यापत्तिः; तस्य तदा लक्षकत्वामावेऽपि अरण्यस्य दृग्बहोर्ग्यत्वस्य सत्त्वात्, अतस्त्रादाव्यर्थमन्यत्र इति । अतएव तत्राभयगतलिङ्गाभावे ‘गुणे शुद्धावचः संती’त्यनेन साधुत्वार्थोऽपि लिङ्गमेव नियम्यते । रूपमस्तीत्यादौ प्रकारतया द्व्यानन्वयादाद्यम् । तत्र तादृशबोध्यताया अभावात् । अतश्च व्यक्तिलक्षणाभावेपि यत्किञ्चिद्व्यपरिच्छेदद्वारा गुणस्य कर्णत्वं, तद्वत्त्वैवेत्येव यथायुक्तैः अदृशान्तरस्य गुणपरत्वमेवेति कौस्तुभे द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ एतच्च अर्थैकहायनीनाश्रयोः प्राचीनोक्तैवलक्ष्यतिरासतात्पर्यमात्रेण द्रष्टव्यम् ॥

धस्तुतस्तु—पचतीत्यन एकत्वस्य सामानाधिकरण्यसंबन्धेन भावकान्द्वये सप्तगोविधया भातस्य कर्तुः पचतीत्यस्मात् एको नवेति संशयव्युत्पत्तिसिद्धिर्भातितावच्छेदकविशिष्टधर्मिज्ञानावश्यकत्वात् लक्षणा तत्र पूज्यपारङ्गता, तेषामन्यस्यापदात् जायमानसंज्ञयव्युत्पत्ताया द्व्यलक्षणावश्यकत्वात्; तावतापि द्व्यस्य कर्णतया प्रातिपदिकेणाश्रयस्य गुणस्यैव कर्णत्वावश्यकत्वे तत्रामूर्तत्वादिना क्रियानन्दमपाद्य पूर्वपक्षः तथा एकहायन्यादिपदयोरन्यविशिष्ट एव च इति ध्येयम् ॥

यद्यु—अकर्णत्ववातिपरत्वे तदा सह गुणे समवायसंबन्धसंबन्धेन लक्षणया गुणपरत्वसंबन्धेऽपि द्व्ये तदभावे व्यक्तिलक्षणानुपपत्त्या द्व्यपरत्वात्सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरिति सोमनाथोने उक्तम्, तत् न मनोहरम्; नीलो घट इत्यादि सामानाधिकरण्यप्रतीतेरौ लक्षपदस्य नीलरूपाभ्यद्वयव्युत्पत्त्यसंबन्धेन नीलपदव्यक्तिलक्षणत्वात् इहापि साध्यसमवायसंबन्धेन जातिपरत्वापि लक्षणया तदुपपत्तेः समानत्वात् । अत एव नीलं रूपमिति प्रतीतेर्नीलरूपत्वजाते समवायेन शिबगमायाः प्रवृत्तिनिमित्तत्वावयवत्वं तत्रैव तस्या एव जातेः परंपरासंबन्धेन पञ्चादाव्यवहारोदारे शक्यमात्रेण मुख्यस्यैव तस्या प्रयोग उपपादितो नक्षत्रवादावस्था मीमांसकमूर्धन्येन । तदा नो दोषः परंपरासंबन्धेन लक्षणमाश्रय इति दिक् ॥

अत्र सूत्रे द्व्यगुणोदरैकत्वमर्थादित्युपादानादवयवकं पिहा-

मितद्रव्यमादायोपपादनीयमिति ॥ कश्चित् विरोधः । तद्विहास्यस्य योग्यत्वेऽपि कारकत्वेनाव्युत्पत्त्यस्य वाक्यीयद्रव्याद्यन्वयस्यायोगाद्युपपत्त्येऽपि चाभूत्त्वेनाव्युत्पत्त्यस्य वाक्यीयक्रियाव्यवसायोपात्तौ निषिद्धस्य प्रकरणकस्तिष्ठतुता-नुमितैकदेशान्तिपक्षेन धात्वेनाव्यवसायप्रवृत्तापूर्वसाधनीभूतद्रव्यपरिच्छेद भावयद्विलासनेन प्राकरानिकसर्पद्रव्याङ्गत्वमिति प्राप्ते—

न योग्यताज्ञानं शाब्दबोधहेतुरपि तु सयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकतामात्रम् । अतश्च प्रतिबन्धकताभावसत्त्वे आह्वयस्यापि क्रियान्वयबोधोपपत्तेः । पश्चाच्च योग्यतागोपणामाहारणस्य पार्थिकद्रव्यसंबन्धोपपत्तेर्न ततो विच्छे-

तेषामर्थधिकरणपूर्वपक्षसूत्रत्वेन आश्रित्य प्राकरानिकसर्पद्रव्यान्तर्लक्ष्यपूर्वपक्षं साधयितुं योग्यतया वाक्यीयद्रव्यान्वयसंभवं तिरस्मति—तदिहेति ॥ यत्र अस्मिन्निर्दिष्टत्वेति वाक्ये लुप्तप्रकरणभूतस्य द्रव्यस्य स्वाभाव्योपात्तनिर्वापं प्रति योग्यता तत्र तस्या निर्वापान्वयसंबन्धेऽपि इह कारकत्वेन द्रव्ये अभूतत्वेन कर्मभावनायां वा अन्यप्रासंभवात् न तत्प्रत्वम्, अपितु भुतिवाक्ययोरपैदासीन्ये सत्यधिकाराद्यप्रकरणेन ज्योतिष्मोपपत्तौ योग्यतया तदीयद्रव्यपरिच्छेदकत्वेन विधिवाक्यं द्रव्यवाचकपदं प्रकल्प्य तद्विधानात्, सर्वयोग्यकारकत्वमिति न केवलं प्राकरानिककरणकारकाङ्गत्वमात्रम्, किंतु उत्तराधारण्येन कर्तृधिकरकाङ्गत्वमित्यर्थः ॥

यत्तु धातिके—तद्विहास्यस्य प्रकरणग्रहणमात्राङ्ग अर्णयेति तृतीयया प्राकरानिकानि ज्योतिष्मोपापूर्वसाधनानि सोममनुशील्यन्त्य अर्णप्राप्तिपदिकार्यो विधीयते । “अतश्च पदमेवैतद्वाक्यमेवैवं विभज्यते । वा व्याप्तिः करणत्वेन बोद्धिः साङ्ख्यसाधनम् । तथा सत्ताभयेति तत्त्वमणत्वविशिष्टया । एवंचैव दर्शनं कार्यकरणं बहूदायपि । ननु नर्वर्जमानादिविहितं कारकान्तरम् । न तस्यायं गुणः शेषः सर्वार्थोप्यवधारितः” । इत्युक्तम् ; तत् तृतीयया लक्षणाया द्रव्योपादाने एकहायस्या एव लक्षणापत्तेः परंपरासंबन्धेन स्वाभाव्योपात्तक्रियान्वयसंबन्धेन प्रसस्तामप्राप्तिश्रुत्युक्तिमिति व्यक्तं कीदृशम् ॥

एतेन—एकहायमादिपदानां द्रव्यपदवाच्यं भूततत्त्ववदे कवे अर्णपदलक्ष्यद्रव्यविषयगन् इति शास्त्रदीपिकोक्तं—अपास्तम्, बलावले सत्यपि यत्तुत एकत्वेन विरोधामाभात् । अतः पूर्वोक्तौत्सा योग्यसर्वकारकाङ्गत्वमित्यर्थः ॥

न शाब्दबोधत्वाविच्छिन्नं प्रति योग्यताज्ञानस्य कारणत्वम्, तद्व्याप्येऽन्ययोग्यतानिश्चयमात्रावदशायां वृत्तिपदपदार्थसंकेतस्य शाब्दबोधोपात्तः । अन्यथा यागस्यापि स्वाभाव्यशाब्दबोधोपात्तयेन अपूर्वकत्वप्राप्त्यापत्तेः, किंतु योग्यतानिश्चयः प्रतिबन्धकः इति तदभावस्य कारणत्वेन प्रवृत्तेऽपि साधनमात्रेण

दावाङ्गा । अतएव प्रथमतः सोमकयाख्यादिसकलकारकविशिष्टमात्रवाविधानोत्तरं कथस्य सोमसंबन्धवेलायामाह्वयादिकस्य सत्यसंबन्धलक्षणाया श्रव्यसंबन्धवागात्तौ पश्चाद्विद्वोपपत्तिविषयकत्वपत्त्या तेषां क्रयाङ्गत्वावगमे जाते पश्चात्परिच्छेदकीभूतद्रव्याद्यपेक्षया पार्थिकोऽह्नैकहायन्योः परस्परं विशेषणविरोध्यभावमात्रेण संबन्धो द्रव्यविशेषसंबन्धश्चेति दृष्टव्यम् । अतश्च युक्तं कथसाधनीभूतकहायव्याप्तेः निषेध आह्वयस्य, न तु वास्तवप्रभृतिषु कथद्रव्यान्तरेषु ।

न च धर्मेति च सोमप्राप्तिश्रवणप्रवृत्त्याविशेषात्

कथमात्रवाग्यापपूर्वसाधन्यवधोपपत्तेः तदीयद्रव्याङ्गत्वमेवैल्लक्षितेन सिद्धान्तमाह—न योग्यतेति । पश्चाद्येति ॥

आह्वयस्य क्रियान्वयमात्रं पूर्वं द्रव्यान्वये कारकत्वव्यापातापत्तेः प्रथमतो द्रव्यपरिच्छेदरूपव्यापारानवगमेऽपि लक्ष्यसामग्रीवादेकहायनीकययोगोपात्तिकारकान्तरावगमे आह्वयस्य संबन्धे एति विशिष्टनिधानेन विधेयानेकलक्ष्यवाक्यसंबन्धपरिहारेण पश्चात् कथस्य सोमनिष्ठपदिकरणत्वबोधदशायां भावनप्राप्त्या सत्यवादेकहायनीकयस्य लक्षणाया कथसंबन्धेन द्रव्यसंबन्धभावेऽपि गुणस्य द्रव्यपरिच्छेदकत्वरूपव्यापारमन्तरेण करणत्वाविर्वादात् योग्यतया तस्मिन्नवगते द्रव्यविशेषापेक्षया सामानाधिकरण्यात् एकहायनीयद्रव्यविशेषप्रतीतिरिति । अस्ति च द्रव्योपपत्तिरिति द्रव्यगुणयोः परस्परकाङ्क्षेति परस्परसाहित्यात्तयोर्नियमः ।

यद्यपि केवलगुणवाचित्वपक्षे भिन्नप्रवृत्तिमितितानां द्रव्यानामेकस्मिन्नर्थे प्रवृत्त्यसंभवात् नैकहायनीपदसामानाधिकरण्यां संभवति; तथापि मुख्यसंभवेऽपि द्रव्यपरिच्छेदद्वारा गुणस्य करणत्वेनान्वये तस्य गुणिनिष्ठत्वावगमात् गुणगुणितोरेवेदोपचारेण तत्संभवात्तुनवोरेकक्रियान्वये परस्परकाङ्क्षा तत्त्वमसाधनैकहायनीकयद्रव्यपरिच्छेदकार्यं नागुपपद्यते । अतएव पार्थिकान्वयसमर्थनानन्तरम् “एवं वाक्यवदमपि सामानाधिकरण्यां समर्थितं भवती” इत्युक्तं धातिके । अतएव शाब्दतत्तया द्रव्यपदसामानाधिकरण्यापि विशेषणतया, न तत्त्वतया । तत्तु विशेषणविधिलक्ष्यतया कार्यं प्रवेधित्वमेवैकहायनीयत्वसंभवे न वाक्यभेदमद्विहास्य आध्याहारादिना प्राकरानिकसर्वव्यापारत्वकल्पनं युक्तम् । न चैतावता द्रव्योपचारितया द्रव्याङ्गत्वम्, द्रव्यस्यापि परैकच्छेदतया गुणोपकारकत्वेन वैपरीत्यस्याप्यापत्तेः । अतः श्रुत्या प्रवृत्त्यवधानेन कथद्रव्यत्वमेवेति आह । एवं च एकहायनीपदसामानाधिकार्यादेकहायनीयद्रव्यपरिच्छेदद्वारा नियमे सति न कथद्रव्यान्तरेषु तस्य निषेध इत्याह—अतश्चेति ॥

अनु यन्मते कथैकत्वं तन्मते अपूर्वसाधनीभूतद्रव्यप्राप्त्यनुसंधानापास्तपत्त्याविशेषात् वास्तवप्रभृतिषु आह्वय-

—वाच्यम्; वैकुण्ठाद्रवहृणानुरोधेनापि पदश्रुत्यैव वा प्रधानयोग्यताकाङ्क्षां प्रकल्प्य लघुपक्षेः । इत्यतः च यत्र मिश्रवाक्यस्थले आश्रये चतुर्थां करोति, पुरोडासं चतुर्थां करोतीत्यादी गुणानुरोधेन प्रधानयोग्येदान्वयमत्रैकवाच्यस्थले सुतरां शाब्दबोधे मुख्यविशेष्यभूतशिवया वशीकारः । एकवाचिविधायिण्या च वशीकारकल्पनार्थं न कोऽपि दोषः । अत एकत्वादपि स्वातन्त्र्येणोद्देश्यतावच्छेदकबोधोपपत्तिरिति चेत्,

न। भावनायाः करोतिपर्यावर्तनैककर्मत्वावसायादुद्देश्यनिकषे तन्नह निबन्धनवाक्यभेदापत्तेः । एककर्मकत्वस्यैकबोधविषयकर्मत्वयोऽप्यधिकरणतावच्छेदकवर्गभावम् । अत्र सर्वेभ्यो दुर्गैर्पूर्णमासाभिव्यक्तिः सत्यपि पुनस्तत्रमुत्वादीनां कर्मत्वयोऽप्यधिकरणतावच्छेदकाणां घमोषो भेदे एकैवैव सर्वपदेन युगपद् बोधार्थैककर्मत्ववाहितिरित्याद्यं विपरीतम् । पर्याप्तपदकृत्यं तु कौस्तुभे दृष्टव्यम् । अतश्च कलह्ये संस्कारपदे कलसंस्कारपदे वा तावद्वाक्यभेदापत्तिरपत्ता । निमित्तद्वयस्थलेऽपि चावजीवाधिकरणन्यायेन निमित्तद्वयस्य पक्षद्वयाक्षेपकवादान्नाक्यभेदापत्तिर्दृष्टव्या । यथा

गुणानुरोधेनेति ॥ गुणस्याद्वयमापत्तोरुपेक्षेयत्वः । गुणानुरोधेनेति ॥ भिन्नविधिविधेयवहुभांकरणरूपगुणानुरोधेनेत्यर्थः ॥

समाधत्ते—भावनाया इति ॥ 'पदं पठ च करोती'त्यादी चकार विना घटपदबोधमयो कर्मत्वेन करोत्यर्थेऽन्याददर्शनात् करोतेरेवकर्मत्वमित्येन तदर्थवाभावनाया अपि तत्रियमात्र कर्मद्वये सति भावनाप्रतिपादकप्रत्ययाद्वैतबोधभेद इत्यर्थः ॥

मनु किमुनेककर्मत्वम् ? न तत्रादेवकर्मत्वमेककर्मत्वाश्रयत्वात्; 'सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ' 'पठानावने'त्यादी तदनापत्तेः; तत्र पुनार्थितिशक्यत्वात् कर्मत्वाश्रयपुनरादीनां च भेदात्, नाप्येकर्मतावच्छेदकत्वम्; 'सर्वेभ्यः' इत्यत्रैव पशुलपुत्रत्वादीनां भेदेनैककर्मत्वानापत्तिरित्यत आह—एककर्मत्वं चेति ॥ एकयोर्ध्वक्षेपपेति धर्मविशेषणम् । एकैनेत्येति । एकैनेव सर्वपदेन तेन तेन रूपेण तत्तच्छक्तिभिः सर्वेषां फलानां युगपद्वेदादित्यर्थः ॥

पर्याप्तपदकृत्यं त्यति ॥ 'अथर्वयुजमानो वाचं यच्छत' इत्यत्र अथर्वयुजमानत्वबो. कर्मत्वाधिकरणतावच्छेदकबोधोपपत्तिरिति भावत्वात् द्विकर्मत्वप्राप्तावपि द्वेदोतरमिभकत्वा देवतात्वादितरेव कर्मत्वादेरपि व्यासजगृहस्त्वावसायात्, तदर्थमप्यधिकरणतावच्छेदकस्याप्यनुपबन्धनानोभयत्वस्य द्वन्द्वन्यैकबोधमित्यत आह एककर्मत्वोपपत्त्यर्थं पर्याप्तपदम् ॥ नैवेद्यं एवातोपासनादिसमिप्रापत्तेः देवाव्यत्यत-

च न निमित्तद्वयेनैककर्मत्व फलस्य आक्षेपसाधो कौस्तुभे स्पष्टम् । अत एव निमित्तफलस्थले निमित्तसंस्कार्यस्थले वा एककर्मकत्वभ्रामाभावात् वाक्यभेदः । न वा कालदेराधुदेयानेकत्वे सः । यथा च कलादिहादित्यस्य नैवबोधविययता तथा कौस्तुभे स्पष्टम् । अतश्च तत्साहित्यविशेषाणां वाक्यभेदो दुष्परिहर एवेत्याशयत्र विभारः ॥

मनु—तथापि नैकत्वादीनामविभक्ताः; संमार्गभावनायां गुणत्वेन विवक्ष्योपपत्तेः । न च—एवमेकत्वादेो द्वितीयया कारणत्वलक्षणाद् ग्रहादे च प्राधान्याभिधानाद्वैकत्वापत्तिः युगपद्बुद्धिद्वयविरोधापत्तिश्चेति—वाच्यम् । द्वैमित्तातीभित्तसाधारणकर्मत्वमात्रे द्वितीयायाः साधनेन प्रमाणात्तत्तद्विदोपाक्यायेऽपि एककर्मत्वेणोभयोरप्यन्योपपत्तेः । न चैवमपि संमार्गाद्भूतस्यैकत्वस्य तद्वद्भूतमहद्वाकावासांभवः । अत्रवाच्यमायेऽपि संबन्धितामात्रेणागन्तेति मध्ये स्वर्गारयेव ग्रहत्वापि द्वारत्वोपपत्तेः । अतश्च विवक्षितमेकत्वमिति—चेत्,

गुणभूतैकवचनाद्यनुरोधेन प्रत्यये करणत्वलक्षणाद्वैकार्यस्य युगपद् बुद्धिद्वयविरोधवैकत्वादेव्याख्याय्यत्वात् । तद्वदभ्युदादे तस्मिन्नेव पादाधिकरणन्यायेन लक्षणाभावात् ।

पदार्थभावे अन्यतरस्य वा नियमानापत्तिः साहित्यमिश्रयोद्देश्यत्वेऽन्यपूर्वसाधनत्वलक्षणायां प्रत्येकद्वयपूर्वसाधनत्वस्यैक लक्षणात्वेन तदनापत्तेः । नहि तयो. तद्विद्ययोरैककार्यजनकत्वमस्ति । अतः प्रत्येककृतमित्या अवगमनेनैव रूपेण लक्षणास्य दोष इति कौस्तुभे दृष्टव्यमित्यर्थः ॥

यावज्जीवाधिकरणेति ॥ निमित्तयोर्भेदेनाग्राह्यपक्षतया भेदेन भाव्याक्षेपकारणात् तदाक्षितभावाह्वापनैककर्मत्वप्रपञ्चस्य गुप्तत्वमित्यर्थः ॥ मनु निमित्ततुल्यस्यैव साहित्योदेव निमित्तताद्वैकारेण न पदद्वयाक्षेपकारकमित्यत आह—यथाचेति ॥ साहित्यस्यापि पक्षोद्वेगविश्रयैव पूर्ववदेव निमित्तविशेषणत्वाद्युपपत्तावर्थात् स्वातन्त्र्येण निमित्तात्वापत्ती भेदानेककर्मक्षेपत्वात् तत्प्रत्ययेऽसोमयमित्यादी उभयाक्षेपविराज्यं प्रवृत्तिमित्याधारेण स्यादेव वाक्यभेद इति कील्युपे दृष्टमित्यर्थः । अतएव न यत्र फलद्वयाक्षेपकारकसन्नरात्र भाव्यत्वेत्वाभिहितस्य निमित्तत्वेनैवान्वयात् वाक्यभेदः । यथाप्य'मावासायामपराह' इत्यादी कालद्वयसोद्देश्यत्वेऽपि कर्मनातावाक्षेपकत्वम् तथापि न वाक्यभेद इत्याह—अतएवेति ॥ यथाच पञ्चारीत्यर्थं प्रत्यो व्याख्यातवत्तरः ॥

स्वीयं यथमाश्रये—नन्विति । स्वयंस्थेयेति ॥ नन्वेवमिति प्रकरणे पादाद्वैपूर्णमासापूर्वं प्रत्युपपत्तयम् केनचित्प्रेतेति मिथिते शब्दे दर्शपूर्णमासापूर्वं उपपन्नते तदेव द्वारे भवति । नहि फलं तदपूर्वं तन्मन्त्रकर्मणि बोधयुक्तम् ।

वरष्टेदकता, उत तस्यैव सा, एकत्वं तु त्रयमपि विध्वन्व-
यासंभवाद्विवक्षितमिति चिन्तायाम् । एषेकत्ववद् ग्रहैक-
त्वस्यापि अविवक्षाकारणाभावाद्देश्यतावच्छेदकता । अत-
श्चेकस्यैव ग्रहस्य संमार्गे इति प्राप्ते—

यत्र हि समासादौ परस्परान्वयो द्युत्पन्नो यथाऽभ्यामि-
धार्मी यत्किंचितोमलितमित्यादौ, तत्र भवत्येव विशिष्टो-
द्देशः । यत्र तु स न द्युत्पन्नस्तत्र परस्परान्वयेन विशिष्टो-
द्देशो भवत्युपलब्धान्वयनियमप्रधानयथेदोषत्वेन विशिष्टोद्देशः ।
यथा यस्मोभयं हविराग्निमाग्नेऽहमिति च । द्वयोः सुब-
न्तयोर्भावान्वयस्यैव द्युत्पन्नत्वेन परस्परान्वयस्याव्युत्पन्न-
त्वात् । अन्यथा पशुशब्दान्वयान्वासीत्यत्रापि विशिष्टविधाना-
पत्तिः । एकवचनादुपात्तसङ्ख्यादेश्च समानाभिधानश्रुत्या
कारणत्वकर्मैवाधिक्ये प्रत्ययार्थे पञ्चाभिव्यक्तस्य पदश्रुत्या प्रा-
तिपदिकार्थोपपत्तेरप्येव द्युत्पन्नः । एवं सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमा-
साभिर्यादौ एकपदाद्यन्तरेणाकर्षप्रतीत्युत्तरं लक्षणमथ प्राति-

क्षाविषयासंभवेदुपलब्धमन्वयव्यतिरेकाभ्यां सूचयितुं च विध्य-
मध्यसासंभवादित्युक्तम् । तत्रातुप्रधाननुष्ठानरूपकत्वेतु-
कविधितिसिद्धाभिधितिसत्तापरपर्यायौ विधिसंस्पर्शासंस्पर्शायेव
विवक्षितविप्रक्षितपदान्भ्यां विवक्षितौ कृत्वा विचार इत्यर्थः ॥

तत्र महप्रातिपदिकस्य महत्त्वमर्थं वचनस्य एकत्वं द्वितीयतयाः
कर्मत्वं च । तत्र कर्मत्वे जायते साक्षादन्वयायोगात् पूर्वोक्त-
रीत्या व्यक्तिलक्षणाया आपन्नकत्वेन तस्याः कर्मत्वेनोद्देश्य-
त्वेऽपि क्षत्वसमाख्यासद्वृत्तपदश्रुत्यलक्ष्य प्रहव्यकाव-
न्वयादेकत्वविशिष्टस्यैव ग्रहणेः कर्मत्वे अन्वयायथा महत्वा-
वच्छिन्ने न संमार्गैर्हृदकथनवच्छिन्नेऽपि न तः । यद्यपि
समानाभिधानश्रुत्या एकत्वस्य कर्मत्वान्वयसंभवः ; तथापि
तत्रायोगात्तदन्वयमेव प्रातिपदिकार्थ एव गुणोऽन्वयः ॥ नच
कारकमिच्छेयणस्य विध्यमन्वयासंभवः । एवं यत्रापि नस्योभय-
मित्यादौ सङ्ख्यावाचकपदान्तरश्रवणम्, तत्रापि क्रियान्वया-
त्पूर्वं सामानाधिकरण्यादुपपदार्थ एवान्वयात् विशिष्टस्योद्देश्य-
त्वोपपत्तिरितिभेदस्य पूर्वपक्षमाह—एष्वेकत्ववदिति ॥

विध्यमन्वयाभावात् नैकत्वं विवक्षितं विध्यमन्वयो हि किमु-
द्देश्यत्वेन अथवा गुणत्वेन । तत्राप्याद्यो निमित्तोद्देशेनोत-
स्तत्रोद्देशेन वा । नतावदाद्यः ; क्रियान्वयात् पूर्वं वैशि-
ष्ट्यस्याव्युत्पन्नत्वादितिभेदस्य सिद्धान्तमाह—यत्र हीति ।
नैव द्युत्पन्न इति ॥

ननु एकवचनादुपात्तसङ्ख्याशब्दे प्रकृत्यर्थान्वयाभावेन वि-
शिष्टत्वाभावात् विशिष्टोद्देशासंभवे यत्र सर्वस्यैवैषेयत्र प्रातिप-
दिकदेव साहित्यप्रतीतिस्तत्र साहित्यावच्छिन्नस्य एकपदो-
पादानावगतपरस्परवैशिष्ट्यसंभवाद्विवक्षानापत्तिः । अतएव
द्विवचनादिप्रतीतिसाहित्यस्य प्रत्ययार्थान्वयाविवक्षायामपि न

एदिकदेव साहित्यप्रतीतिस्तत्रापि साहित्यस्य प्रत्ययार्थ ए-
वान्वयो न प्रातिपदिकार्थ इति कौस्तुभे स्पष्टम् । अतश्च
नैतादृशस्थले विशिष्टोद्देशासंभवः ॥

अथ—विशिष्टोद्देशासंभवेऽपि उभयोरपि प्रातिपदिक-
प्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थं कर्मत्वादावन्वयेन तद्वारा भावानान्व-
योपपत्तेः संमार्गस्य पार्थिकोद्देश्यद्वयसंबन्धे बाधकाभावः ।
नचोद्देश्यानेकत्वे वायव्यभेदः ; भावानामामनेकारकसंबन्ध-
वदनेकोद्देश्यसंबन्धे बाधकाभावात् । नच तस्यामेकोद्देश्य-
ताच्छेदकत्वमयमर्थः ; सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासाभिर्यादौ पुत्रावप-
श्रुत्वादेरनेकस्यापि तस्य दर्शनात् । विधेयत्वमेकोद्देश्यकार्ये
नच कान्तिवृत्तः । नचैकत्वावच्छिन्नस्य विनियोगाभावा-
दुत्सर्कार्यता ; पशुर्येन विनियुक्तस्यापि होहितादेः संस्का-
र्यैवयद् बहुत्वावच्छेदेन विनियुक्तस्यापि ग्रहस्यैकत्वावच्छे-
देन संस्कार्यत्वोपपत्तेः । नच—एवमपि द्वयोर्होद्देश्ययोरैक
प्रमाणक्रियावशीकाराभावात्कथं परस्परान्वयमनियम इति

सोप इत्यत आह—एवमिति ॥ प्रातिपदिकेन स्वभाव्यवो-
धननोत्तरं लक्षणया साहित्यप्रतीतिर्गुणवत् बोधातुपपत्तेः
यथात्रतीपमानस्य समस्तप्रातिपदिकार्थत्वात् प्रमाणान्वयस्या-
भ्यर्हितत्वाच्च अस्मादर्थवत्कारक एव अन्वयव्युत्पत्तेः प्रातिप-
दिकार्थं वैशिष्ट्यायोगेन विशिष्टोद्देशासंभव इति कौस्तुभे
स्पष्टमित्यर्थः ॥

द्वितीयतयावच्छेद—अथेति । संमार्गस्येति ॥ प्रद्व-
लक्षितव्यचेतिवैचर्यलक्षितव्यचेति कर्मत्वेन भावानान्वये
समार्गस्यापि पार्थिकविनियोगविधिद्वयकल्पनेनोद्देश्यद्वयसंबन्धो
नातुपपन्न इत्यर्थः । न कान्तिवृत्तिरिति । विधेयानेक-
त्वेऽपि विधिकृतस्याज्ञातज्ञापनस्यैकविधयत्नस्यभावभत्तापत्ते-
र्गुणो विधियव्यभेदः, उद्देश्यानेकत्वेतु श्रुतमात्रवादा ये-
यामन्वयात् विधेयैकविशिष्टभावनविधायित्वानेकविधाभि-
त्वाभावात् आधिक्यं विधिभिरैकिकयोर्द्देशेन अनेकविधो-
पपत्तिरिति अनेकोद्देश्यैकसमार्गमिदयानेकविधितत्पत्तिसंग-
वात् वत्त्वयथेदाप्रसक्तो न कान्तिवृत्तिरित्यर्थः ॥

संस्कार्यत्वोपपत्तेरिति ॥ तत्राथ नोद्देश्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नत्वकल्पेण विनियोगस्य संस्कार्यताप्रयोजकत्वं अपितु
तत्प्रमाणानधिकरणयार्थवच्छेदानिर्वाणीत्यर्थः ॥

यशीकारणत्वादिति ॥ किनायां हि गुणत्वेनाग्नये
सदीयानाहुया सन्मयाद्युपापेक्षयन्मोनिनयः स्थिति । प्र-
कृतेतु किनाया एवोद्देशं प्रति गुणत्वाद्देश्ययोश्च खतः प्र-
धानत्वेन परस्परकाङ्क्षाभावात् क्रियायाश्च तदनुरोपचितत्वात्
कथं परस्पर यो ग्रहत्वावच्छिन्नः स एकत्वावच्छिन्नः पशु-
त्वावच्छिन्नः एकत्वावच्छिन्नः इत्येवं नियमः सिध्यतीत्यर्थः ।

(९ अधिपत्रम् ।)

आनयंभ्यात् ॥ "सप्तदशारविर्वाजपेयस्य यूप" इत्य-
 आनयवहितत्वात् प्रधानमपि प्रकरणानुग्रहात् सप्तदशार-
 तित्वं वाजपेयोद्देशेन पशुधृत्या विधीयते । न यूपोद्देशेन,
 अतिप्रमत्तापत्तेः, वाजपेयेन विदोषणे विशिष्टोद्देशाच्च ।
 अतः सप्तदशारमित्त्वं वाजपेयोद्देशेन विधीयमानं उद्दीष्यो-
 द्येयाग्रद्वारेण निविरते । यूपपदं साट्ठ्ययत्नौण इति प्राप्ते—

अत्र दृष्ट्या प्राचीनमते मुख्ययुतित्वात् स्वमते गौणत्वात्
 गौणमुत्पत्त्याधारणयुतिवित्तियोगोपयोगिचिन्तनात् पादाप्या-
 यसंगती स्पष्टत्वात्प्रद्वयं वाजपेयप्रवरणगतविषयप्रद्वयं यूप-
 र्वं पूर्वपक्षमेवाह—सप्तदशेति ॥ अनन्तरसङ्गतिस्तु पू-
 र्वप्रतिपदिकार्थविक्षया वचनायैवस्मिन्नपेक्षेति चिन्तिते यत्र
 तर्हि प्रतिपदिकार्थेभ्यस्तत्र न कस्यापि वक्ष्येति चिन्तितोदये अव-
 सरसत्वादन्यतरमिवहासिष्ये विचार्यते इत्येवमवधारणम् ॥

यत्तु अत्र प्रकाशकारैः—पूर्वत्र प्रवेष्टुं समर्थं न
 वसतिस्त्वित्युक्ते सप्तदशारमित्वं योऽभिधानं निविशते यूपे चेति
 चिन्ताया प्रासङ्गिकत्वं न्यायमुपाहारोक्तं मुख्यसाक्षात्सम-
 तिषमवे प्रसङ्गसङ्गमभिधानस्यानुकृतात् प्रद्वयं साक्षात्सङ्ग-
 त्त्वनुपादानं कृतम्—सप्तदशम्यगुणेपु विधिं प्रथमतरतश्चिह्नि-
 त्वावक्रमेण ब्रह्मसमो न्यवस्योत्तौ एकत्वादेरङ्गान्तरिणो-
 षाधिक्रियाम्यतदीयद्रव्यनिवेशापावादत्वात् सप्तदशै ब्रह्मसमो न-
 व्यवसाय्यवस्थाविशेषचिन्तामधिक्यवर्जित्वेन इत्याहमेति
 शेषचिन्ताऽसम्भवात् गुणे सप्तदशारमित्वे आरम्भाधिकरण-
 म्यादेन सामान्यतः सिद्धयो क्रियागतत्वतदीयद्रव्यनिवेशयो-
 र्वाद्दिशेपचिन्ता—किं वाजपेयास्य सप्त दशैर् योऽभिधाने
 निविशते, इतः पञ्चदशमात्रं सप्त दशैर् यूप इवेति—इति ।
 तदेकद्वयान्यादिपदवद् धर्म्मोहित्वेन सप्तदशारमित्वदस्य द्रव्य-
 परत्वादात्म्यवर्जित्वाद्द्रव्ययोगेन तत्सामान्याचिन्तामिवत्वा-
 दसम्भवाद् इह विशेषचिन्तावाचसमयेन साक्षात्सङ्गत्वसमवाय-
 कमित्युपेक्षितं पूज्यपदं । यथावात्य इत्यपरत्वं तथा निरु-
 पयिष्यते । अतएव प्रसङ्गसङ्गतिमिव साक्षात्सङ्गमिति वि-
 हाय कौलुभेऽवगत्सङ्गतिरेव दर्शिता ॥

तत्र यूपोद्देशेन सप्तदशारमित्वविधाने न नावद्गृहीतुमुपाया-
 न्यपदार्थत्वेन यूपसोद्देशत्वत्वमव, एकप्रवरतामत्रापत्तेः ।
 नापि यूपपदार्थत्वेन, तत्पदोद्देश्यपदार्थान्तरत्वेन समानुव-
 र्त्तते, अरन्तीनां प्राप्तत्वेन विष्णुपक्षेपे । अरन्त्यनुवादेन
 पञ्चदशविधानेतिप्रसङ्गनिवारणाय श्रूयस्त्वन्निषेधेणे वाक्य-
 भेद एकप्रवरतामत्रास्तिष्ठ । अतः सप्तदशारमित्वं स्वाभि-
 त्वायैरुपपत्ता प्रतिपारितप्राधान्यवाजपेयोद्देशेन विधीयते ।
 एवमन्यवहितप्रधानान्वयान् पशुधृतिं न्यमानानुप्रद्वारिक-
 लभते । अन्यथा दीक्षणीयवाहनिवमन्यादेन पशुधृत्यैवत्वस्य
 यूपमात्रार्थत्वस्य चाऽऽवस्था वाजपेयानुग्रहात् तद्व्यापत्तिः ॥

यूपपदस्य गौणत्वे प्रमाणाभावाद्युपपदेन स्वकार्यं लक्ष-
 यित्वा तदुद्देशेन सप्तदशारमित्वं विधीयते । यद्यपि च
 द्रव्यं अस्तिप्रमाणं चातिदेशतः संभवसाक्षिक, तथापि
 तदनुवादेन सप्तदशारमित्वेन एकप्रवरतामत्रापत्तेरव-
 द्युत्पत्तीकारेण विशिष्ट द्रव्यमेव सप्तदशारमित्वं लोहितो-
 ष्यापा इत्यादिविधीयते । यूपकार्यत्वरूपे चानयंभ्यात्
 प्रकरणान् वाजपेयापूर्वतायनपरलक्षणाया वाजपेयापूर्वत्व-
 व-

किंच विशिष्टोद्देशे वाजपेयापत्तेरेवतराधिकार्याऽ-
 द्यत्वात् वाजपेयपदायविवक्षामात्रोक्तं यूपविषयस्य युक्ता,
 अन्यथा प्रकरणदेव वाजपेयस्यव्यतिथ्यभाते वाजपेयवदान-
 यैक्यापत्तेः । अतएव सप्तदशारमित्वविशिष्टयूपस्य विधान-
 परत्वात्सिद्धिरेव पूर्वपक्षमुपपादयति—अद्वयसहितत्वा-
 दिति ॥ द्रव्यविधानेऽपि लोहितोष्णीपादिब्रह्मविशेषवि-
 शेपणे सकान्त्यभिप्रायेण सप्तदशारमित्वमित्युक्तम् । वाजपेये
 बाधात् वर्यं तस्याङ्गत्वमित्याह निरस्यति—तदीयेति ॥
 रसाधारभूतस्यापि योऽभिधानस्य प्रद्वैर्द्वैतोक्तत्वेन यागान्त-
 र्गतप्रक्षेपाङ्गत्वेन वाजपेयं प्रति साक्षादङ्गत्वात् तद्वारा विधि-
 दत्तत्वेत्यर्थः । अन्यमद्वैताप्राणा साधारणत्वादसाधारण्येन वा-
 जपेयसङ्गतित्वेन तत्रैव निवेशं सूचयितुं तदीयेत्युक्तम् ।
 ऊर्ध्वपात्रं योऽभिधान इत्यर्थः । स्वाहत्यादिति ॥ तस्य च
 पानस्य यादिरत्नाङ्गत्वाच्च यूपसाहस्यमात्राय यूपपदं गौ-
 णम् । अतएव—ऊर्ध्वपात्रवाचकपदसामानाधिकरण्याभावे-
 ऽपि सप्तदशारमित्वपदस्यविशेषं गौणसामानाधिकरण्यमा-
 दयोर्व्यपानरिपयत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥

यत्तु सोमनाथेन—यूपे यादिरत्नस्य वैरिपवत्तात्स-
 ल्यनियतोपस्थित्यभावात् यूपपदेन नियतोपस्थितोर्ध्वपात्राय-
 मात्रस्यैव प्रद्वेनेन सर्वान्वेषात्प्राये निवेश इत्युक्तम्, तत्र
 पक्षे उपस्थितस्यापि तत्त्वेतरनियमनायैवोपपत्तेरुक्तम् ।
 अतएव ऐन्द्राये एकादशद्वैतकपालत्वयोर्विकल्पेऽपि द्वा-
 दशकपालाया विष्टौ विकल्पितद्वादशकपालस्यैवमिकारत्वमि-
 प्यत एवेत्युपेक्षितं पूज्यपदं ॥

यद्यपि द्वयोर्मध्ये अवस्थ्याविवक्षा युक्ता, तथापि ज-
 न्यस्यापि यूपपदस्य स्वारस्यतापेक्षया मुख्यसाजुनादत्वमेव
 युक्तेति सदनुयेनैवान्यवहितप्रधानान्वयपशुधृतिवित्तियोग-
 परित्यागमापन्नोक्तं यूपोद्देशेनैव तद्विधानम् । तत्र समावा-
 न्यन्यपदायैवत्यस्य यूपे विधत्तावसमावात् यूपपदे यूपकार्यत्व-
 ण्या यूपकार्यं सप्तदशारमित्वविधाने यद्यपि तत्त्वार्थं अन्य-
 देव इत्यव्यापत्तेः तथापि प्रकृतिप्राप्तपूज्यताविरोधेनापि सप्त-
 दशारमित्वविधेयोपपत्तेः यूपपदद्रव्यविधानसिद्धिरित्यभि-
 प्रेक्ष्य त्रिद्वान्तमाह—यूपपदस्येति ॥ परपदसामानाधि-
 रण्यं विना गौणत्वाद्योगोपपदस्य गौणताप्रयत्नेनोर्व्याप्राप्ति-
 यत्त्वेऽन्योन्याप्राप्त्यापत्तेरान्यप्राप्तिव्यतिथिर्निरस्यति । यत्तु
 अत्रानुग्रहात् न समान्यविशिष्ट इत्याह—यूपपदमिति ॥

न चेत्सितानीप्सितसाधारणकर्मत्वमात्राभिधानाच्चोक्तदोष-
प्रसङ्गः । तथात्वे निरुक्तकर्मकत्वमङ्गप्रसङ्गेन वाक्यभेदा-
पत्तेः । अतश्च गुणवसिद्धये लक्षणाश्रयणे पूर्वोक्तदोषा-
चोरेकवचनं बहुत्वलक्षणार्थं सत्साधुत्वार्थमनुवादोऽपि वक्षि-
तम् । यथाप्येवं सत्य "एवंप्र साहज्यमुपनयीते" इत्यादौ अष्टव-
र्गत्वादेर्विवक्षा, तथा कौस्तुभ एवोपादितम् ॥ ३ ॥ ७ ॥
इति सप्तमं ग्रहैकत्वाधिकरणम् ॥

(८ अधिकरणम् ।)

संस्काराद्व्या ॥ एकत्ववद् ग्रहत्वस्यापि अविषक्षा; स्ति-

अतस्तद्भावेऽपि यथा दर्शपूर्णमाससम्बन्धसद्वदेकत्वस्य सं-
मार्गमात्रायां करणत्वेनान्वयेनाङ्गभूतस्यापि प्रहस्य संमार्ग-
सम्बन्धतामात्रेण द्वारत्वोपपत्तेः तत्संबन्धिप्रहपरिच्छेदकत्वेन
तत्संस्कारादेकत्वेन ग्रहे सङ्ग्यादिस्त्वन्वोपपत्तिरित्यर्थः ॥

तथात्थ इति ॥ द्वितीयया तन्मोक्षविभावेऽपि रम्यत्व-
पर्यायधिकरणत्वावच्छेदकस्य धर्मस्वेकत्वमहत्वादेरेकवोपपि-
नन्वाभावेनैककर्मत्वमङ्गापत्त्या वाक्यभेदापत्तेरित्यर्थः । अ-
नुवाद इति ॥ आत्मविभावेण प्रत्येककत्वमादाय वा प्राप्त-
त्वेन वाक्यायांऽनुवादः । पक्षेकत्ववदेत्तु करणत्वेऽन्वितस्य
तद्व्या क्रियासम्बन्धेन विध्यन्वये वाक्यभेदादिदोषाणापत्तेः
युक्ता विवक्षेति वैपम्यमिति लक्ष्यः ॥

ननु "अष्टवर्गं साहज्यमुपनयीत" इत्यन संस्कार्यविशेष-
णस्य अष्टवर्गपदवादेरेवविषयपत्तौ अनियतपदस्याप्युपनयनाप-
त्तिरिति यद्वागिराराहा—यथाचैवमिति ॥ यद्यप्यष्टव-
र्गवदुद्देश्यविशेषणम्, तथापि तस्योपयोगविशेषायां तोऽधीर्मा-
तेत्येवं विपरिणतेन "तमभाषयतीति"तिविधिना विनियोगक-
ल्पने तच्छब्देन परामृश्योपादेयत्वेन तद्विवक्षोपपत्तिः । य-
द्यपि प्रथमतः संस्कारान्वये तदेविवक्षया यथातन्विनियो-
गविधावपि तच्छब्देनाविवक्षितमिदोपपत्तौ परामर्शोपपत्तिः,
तथापि प्राथमिकसंस्कारान्वयेऽयद्यष्टवर्गत्वस्य ग्रहैकत्ववत् क-
थमपि प्राप्त्यभावेनावुत्पादायोगादर्थमन्तर्वेदीयवत् लक्षण्याय
विशिष्टोद्देशसंभवेन विवक्षोपपत्तिः । यत्रहि ग्रहमित्यादौ द्वि-
योरपि प्राप्तिर्भवति । एकवचनस्य बहुत्वादिलक्षणायां वा-
शान्यामादिर्यं निगमकमस्ति, तत्र नोभयत्र लक्षणाया वि-
शिष्टोद्देशः, प्रकृते तु द्वयोरप्यप्राप्तत्वात्तद्विचारो न कालित्य-
तिरिति कौस्तुभे उपपादितमित्यर्थः । एवं "ममैः तृणान्यपचि-
नोती"त्यन स्यप्यग्रेः पक्षा तृणद्वाराऽपचये गुणभावः प्रती-
यते; तथापि संघन्यसामान्यस्य विशेदपतो जिज्ञासाया विरो-
धान्तरापीनोनात्ताहित्यलक्षणाव्यविशेषित्वत्वावसायान्
बोऽनालीलेपेक्षयां नामोः प्रयोजनवत्त्वेनाहित्वावसायात् उप-
योगविभागसद्वदस्य गरीमस्त्वातस्यापि तृणसस्यनिमित्तो-
त्पत्त्यनानोरमुकवद्विपातपरिहारापत्तौ दृष्टार्थतात्पर्यात् स्व-
स्वामिभावविपर्ययाच्च यद्वाः स्वामिनि प्रयोगदर्शनेन प्रा-

ज्ञादेव संमार्गस्य सोभावसेकनिर्हरणप्रयोजनत्वावगमेन
सोमपाप्रमात्रस्य संस्कार्यत्वावगतेः । उभयोरपि प्रहचमस-
योरैक्योतिष्ठोमापूर्वसाधनत्वेन यदेविव चमसेत्यपि सं-
मार्गापत्तेरिति प्राप्ते—

ग्रहत्वविवक्षायां वाक्यभेदायभावात्तस्यपि ज्योतिष्ठो-
मेक्ये सत्तद्व्यासापूर्वाणां भेदात् पयसा भेदावर्णं धीणा-
तीतिवद् ग्रहज्यापूर्वसाधनत्वस्यैव लक्षणोपपत्तेर्न चमसेषु
संमार्गः ॥ ३ ॥ ८ ॥ इत्यष्टमं ग्रहत्वविवक्षाधिकरणम् ॥

धान्यार्थत्वावसायात् अग्नेः प्राधान्यावगतेरुद्देश्यत्वात् तद्विशो-
यणैक्यविवक्षोपपत्तिः तत्तथासि संस्कारत्वात् यस्मादितरे मे
उपयोगः तदर्थेवायं तृणविभागहपापचयः संस्कारविधिरिति न
सम्भावसम्बन्धोः तृणापचयः, परित्सारणं ॥ "अमोनपरित्सारणा-
ती"त्यनियेषप्रवृत्तातयोर्भवत्येव । अस्तुवा तयोरपि सः ।
यद्यपीयं पचमी भवेत्; तथापि "मन्मात् पूर्वाधीनापचयती"-
तिप्रदमेः प्रयोजनवत्त्वाल्लक्षणया प्राधान्यपरति न दोष इति
वार्तिककारः । अस्मिन् पक्षेऽपचयस्य दृष्टार्थतात्पर्यात् पितृ-
रतुगेरेव पुनः पुनः परित्सारणमुक्तापस्तम्भसूत्रे ॥

एवंपादैस्तु द्वितीयया तृणानां प्रभावावगतौ विनियोग-
भेदे प्रमाणाभावात् तृणप्रतिपत्तिस्त्वमेव । अन्यथा तृणगत-
बहुत्वविवक्षापत्तेः कपिप्रकाधिकरणन्यायेन प्रयाणामेव तृणा-
नामपचयापत्तेरवशिष्टतृणसस्यनिमित्तोत्पत्त्यनानोरमुकवद्वि-
पातस्यापरिहारेतयाऽप्रेस्तृणापचयसत्त्वावसायात्तु उपपत्तेः । अतो
बहुत्वविवक्षावास्तुतस्तत्संस्कार्यत्वं विना दुर्बपपादत्वापरितार-
णोपयुक्ततृणप्रतिपत्तिकर्मत्वमेवापचयस्य युक्तम् । नच तत्रा-
त्येकस्यैवाग्रेस्तृणापचयपत्तिः । पक्षद्वयापादनत्वेन गुणत्वेऽपि
प्रतिपाद्यतृणानुरोधेन प्रत्येकैकत्वावसायावगतेर्विवक्षाऽप्रस-
ङ्गात् । अतस्तृणप्रतिपत्तिरन्येभ्येषुक्तं वीरुते ॥

यत्तु—अस्मिन्पक्षे पूर्वप्रमेयार्थोपरित्सारणोत्पत्त्यनाना-
यपि तृणानां प्रयोगान्तरकालोनापचयेन प्रतिपादनात् प्रति-
पत्तित्वायोग इति—न्यायमुपाश्रितोक्तम्, तद् "पश्याम तृणा-
न्यपचिनोती"ति आपस्तम्बसूत्रे अष्टदुर्बपसाधनसमापनवर्त-
त्वानुरोधेन यजमानकर्तृकोपसाधनोत्तरकालोनापचयस्य तत्-
त्ययोगान्त एव प्राप्त्यस्य प्रयोगान्तरकालोनापचयोरुपपत्त्या-
दयुक्तमित्युक्तं पूर्वपादैः । अतएव प्रतिपत्त्या तृणानाम-
प्रेऽनुपयुक्तत्वावसायप्रयोगेण अन्तरन्यैरेव युगेः परित्सारणमुक्तं
धृतस्त्वान्यादिभिरित्थं निस्तरणं । यथाधाधानवद्वेऽमिता-
हिलविवक्षा तथा वीरुतेऽप्युक्तं प्रयोजनं स्पष्टव्याप्तोक्तम् ॥

॥ इति सप्तमं ग्रहैकत्वाधिकरणम् ॥

स्पष्टार्थमेतत् ॥

॥ इत्यष्टमं ग्रहत्वविवक्षाधिकरणम् ॥

हवींपीतिव्याकरणिकसंश्लेषोद्भास्यम् ; वाचनिकाङ्गसन्दर्भ-
रूपावान्तराधिकारस्य वाक्यसङ्कोचकत्वानुपपत्तेः । यदि हि
तादृशसन्दर्भमध्ये अस्मिन्मार्गवशेन श्रूयते, ततोऽन्ताराप्र-
करणेन स्यादपि प्रयाजाङ्गत्वम् । वस्तुतस्तु भाट्टेऽपि तत्कृत-
म्यत्ताऽङ्गाङ्गलक्षणं प्रदर्शने, फलाभावात्, अन्यथा प्रया-
जाभिकमण्णादीनामप्यनुयायाङ्गत्वापत्तेः । वाचनिकाङ्गसं-
बन्धसिद्धयर्थं करिस्ताया आग्राह्यास्तन्मात्रमाहकत्वे-
नाभिकमण्णाङ्गत्वानुपपत्तेरिति प्राप्ते—

आवनास्त्राभाष्येनाङ्गभवनारूपेण वस्तुवार्ताभाष्यकाराणि-
निकृतेष्वत्ताङ्गोपपत्तिप्रधानात्मन्यप्येव सा । सा पर प्रधान-
गतकर्तृवाचनेन प्रविचर्यते सक्षिप्याद्यन्तविषये । अतो न
परस्परान्तराप्रसङ्गः । तदा उचिष्टुचिनिर्देशोनाङ्गेपरम्यस्य-
संपादनेन साधारणैर्वा आचमनादिति ॥

म्यत्वात् श्रुतिविनियोगोपयोगिविचारत्वेन पादार्थतयाऽङ्ग-
विचारः सन्नतस्यपि णसुलभावे वाचनेनाङ्गावयवोपाद-
णसुलभ्युपपत्त्येव श्रुतिलोपचाराच्चरति सत्यपीत्यभि-
ष्टेन सूचिता । अतन्तरा तु मासात्प्रधानाङ्गं होमाङ्ग-
त्ववशेन बाधिते तद्विशेषोक्तित्वात्पदसंख्या स्पष्टं ।
तत्र होमाङ्गावे प्रमिष्टेऽपि तत्तरूपे आनर्पयव्यवस्थं प्रया-
जाभिकाराध्यप्रकरणेन कर्तृस्वरूपाद्वात् प्रधानापूर्वसंगणितो-
दयत्वेऽप्येवतावच्छेदकत्वावगते । वस्तुवाद्यप्रधानसाधारण्य-
कारणेन प्रधानसंबन्धितत्वापि साक्षात्परम्परासाधारण्येनैव
प्रतिष्ठितत्वात्प्रवृत्तसर्वहोमाङ्गत्वम्, अथवा—वाच्यसंज्ञे-
प्रमाणाभावात् अत्रापिवाक्यसापि प्रयानाधिकारवत् अ-
पूर्वसाधनत्वलक्षणातात्पर्याङ्गत्वात् प्रवृत्तसर्वहोमाङ्गत्वमि-
त्यभिप्रेक्ष्य पूर्वपक्षमाह—संकोच इति । यदि हीति ॥
यद्यभिव्यक्तित्वेव श्रूयते, तदा वाच्यव्यापारभावात् तेन
प्रयानमात्राङ्गमेव स्यादित्यर्थः । यदि प्रधानेति कर्तव्यत्वात्
ह्याया प्रधानानामात्रत्वेन ग्रहणं तेन वस्तुवार्ताभाष्यत्वाव-
च्छेदोपमितिकर्तव्यत्वात्काङ्गा बाधेत, तदा प्रथमप्रवृत्तया
प्रधानाकाङ्क्षा प्रधानतामिवाभिकमण्यसापि प्रधानमात्रा-
त्वापत्तिः । एवं मस्यापि तदाकाङ्क्षा शृण्वेत्, तदा बाधमाह-
—अन्यथेति ॥ ननु आवनास्त्राभाष्येन उत्पत्त्यर्थमात्र-
वादीनामग्राह्या उपजीव्येन प्रथमप्रवृत्तेन प्रधानवर्चभावेन
प्रतिषेद्धेति न तथा परस्परान्तरम् । अवश्यंस्तुलादित्रयवि-
नियुक्तेनाङ्गेनच प्रतिबन्धकनिरोधे षट्सुजीवितया तथाऽभिकम-
ण्यसापि तत्तदसंपत्तितस्य प्रवृत्तौपपत्तिरित्यत आह—वाच-
निकेति ॥ वाचनिकाङ्गसम्पत्तिरप्यर्थः कल्पस्य प्रतिबन्ध-
निरोधस्य धर्मिणाङ्गप्रमाणेन प्रत्येकमेव कल्पितमुचित-
त्वात् अभिकमण्यस्य तन्निरोधकत्वेन प्रमाणाभावेनावुचि-
तमा प्रयाजकाङ्क्षा प्रवृत्तानुपपत्तिरित्यर्थः ॥

अनिर्देशोनेति ॥ दोषार्णवार्थमाहितिचरत्वं ॥ स्वयं-

यत्र तु वाचनिकाङ्गसन्दर्भस्य प्राप्तेनाङ्गाकाङ्क्षोपजीवनं
अन्तिमेन च तद्वशाः, न तु मण्यवादिषु वाचनिकाङ्गानां
प्रत्येकमुपेक्षकता, तावदभावकृष्टपक्षे गोपायात्, तद्विद्व-
व्यभिचाराभावाच्च । अतो वाचनिकसन्दर्भो धृतानामावा-
प्रकरणेन चकुरताऽङ्गाङ्गत्वमेव । प्रवृत्ते तु होमानुवादेन वि-
हितेऽभिकमणे होमस्वरूपे आनर्पयव्यवस्थं अपूर्वसाधनत्व-
लक्षणातात्पर्याङ्गत्वाच्च वाचनिकाङ्गसन्दर्भरूपावान्तराधि-
कार एव तत्वेनाधीर्यते, न ॥ प्रधानाधिकारादङ्गप्रधानाधि-
कारो वा वेद्यामिव । अस्मिन् वाच्यं “समान्यते जुहुमादीपभृ-
तमि” ह्याद्युपपन्नं सध्येऽभिव्यक्तं विद्यायां “प्रयाजसंज्ञेण ह-
वींष्यविचार्यते” इति श्रवणात् । अतोऽभिव्यक्तं प्रया-
जहोमाङ्गमेव । न च प्रयाजेषु होमाभावात् । प्रक्षेपाङ्गकस्यैव
त्यागस्य वृद्धयवधारणे यदियदार्थत्वावसायादक्षेपेण श्रूय-

पादनेवेति ॥ यागस्वरूपसाधकस्यैवैवतादित्येव ॥ स-
हृदिहेति ॥ अत्रैव उतेजनेन उतेजनाकरणेऽपि बहिर्मात्रेण
दाहदसनात् प्रथमतृतीयसंज्ञयोः उतेजकमन्त्रे द्वितीयसंज्ञे
यमित्यात्रेण प्रतिबन्धवर्धनाच्च व्यभिचारेणोत्तेजकस्य न उते-
जनं कार्यम्, अपितु उतेजविराड्विशिष्टमन्त्रे प्रतिबन्धक-
त्वम् । तदभावाभावे सहकारीति कल्प्यते, प्रवृत्ते स्वाधिका-
ह्या अभावे प्रधानगतफलत्वप्रतिषेधप्रयानाकाङ्क्षाया वा-
चनिकाङ्गाग्रहणदसनात् व्यभिचाराभावात् प्रतिषेद्धाङ्गो-
त्तनमेवोच्चीवतापरपरां कार्यं कल्प्यते, ननु तस्य तस्य
उत्तेजकता प्रकल्प्यते । तत्तदुत्तेजककृद्भावात्तस्य प्रतिबन्धक-
तावच्छेदकं प्रवृत्ते गौरवापत्ते, अपितु आचोत्तेजकस्य उते-
जनजनकत्वसंस्थित्येन च तदुत्तेजनतासत्ताद्विरुद्धिरीदृशैव म-
होपकरणस्य प्रतिबन्धकत्वम् । तदभावेन सहकारिवारण्य-
मिति कल्पनामप्यतनाङ्गाकाङ्क्षायां श्रव्येकमुत्तेजनस्यकल्पने
प्रयागाभावात् उतेजिताकाङ्क्षाक्षणावान्तरप्रकरणपतितसा-
भिकमण्यसापि तद्वत्त्वम् । अतएव—उत्तेजिताङ्गाभिर-
स्वापूर्वसाधनत्वलक्षणातात्पर्याङ्गत्वाच्च प्रतिषेधपरत्वमाप-
ूर्वप्रवृत्तप्रधानाधिकारवाचनेन तस्य तदङ्गातात्पर्याङ्गत्वाच्च-
अथात् दोषार्णवावस्थित्यन्त्येन प्रयानार्थत्वविरुद्धिरित्यर्थः ।
अस्मिन्नात्रेति ॥ इत्यवश्यंजीवप्रयानानन्तरं बहिरात्पच-
तुर्धप्रयानं प्रति उपपद्यते सखाखत् जुहमादिपदार्थस्य प्रया-
जानुयाजाच्चत्वात् तत्रच प्रयाजापूर्वस्य समान्यत्वात् प्रया-
जाङ्गीर्तनविरुद्धिरित्येव ॥ ननु प्रयाजेषु प्रत्यसतो जु-
होतेत्येवमाह “वस्तुर्हीतं जुहोती” इत्यनारभ्यवाचनेन होमे
वस्तुर्हीतस्य साधनत्वेन विधानादोमत्वाभावात् कथं तदनु-
वादेन विधीयमानाभिकमण्यस्य सद्वत्त्वम् । अतएव “वस्तु-
वत् जुहोती” इत्येन प्रयाजेषु वस्तुवत्पदकारकतया होमवि-
धानात्तद्वत्त्वमेव गुणमिवाद्यत्र परिहरति—नचेति । प्र-
क्षेपाङ्गमेवेति ॥ तन्मन्त्रेण नतद्वत्त्वं तृतीये प्रतियादित्यन्ते ॥

श्च्युपलभात् वाजपेयस्यैवतुवादः । पट्टी च परंपरासं-
बन्धेऽन्युपपत्त्या नन्तरि देवदत्तस्यायमितिक्व । व्यवहित-
त्वादि च गौणवापेक्षया न दोषः ॥ ३ ॥ ९ ॥ इति नवम-
मानर्थप्रत्यवद्वाधिकरणम् ॥

(१० अधिकरणम् ।)

कर्तुमुणे ॥ दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजसमीपे श्रुतम् "मि-
श्रामं जुहोती"ति । सत्राभिमिश्रणस्यामृतत्वाजुहोत्युपात्ते
प्रयाजहोतेऽन्यपानुपपत्तेराह्वयवचोह कर्तृस्त्वस्य इत्यस्यानु-
पात्तत्वात्तद्वाराऽन्यव्ययानुपपत्तेस्ततो विच्छिन्नस्य आकरणि-

यूपस्य तत्साधनियोजनस्य तत्साध्यापश्वपूर्वस्य वा सप्तदश-
रक्षितं विनापि पकृतौ सिद्धिर्दत्तत्वात् तत्स्वरूपेऽप्यनर्थक्या-
पत्तेर्दक्षिणीयावाहिनियमस्यायवोधेन लक्षितलक्षणया अधिका-
राक्ष्यप्रकरणतद्वृत्तेन यूपदेने वाजपेयापूर्वसंबन्धित्वस्यैव ल-
क्षणाद्वाजपेयापूर्वत्रयुक्तत्वसिद्धौ वाजपेयस्यैवतुवाद इत्यर्थः ।
एतेन—वाजपेयसंबन्धित्वलाभाय वाजपेयपदस्य यूपविशो-
षणत्वाद्भोक्तिरप्यभवदेवादीनां यच्च विशिष्टोक्तैवावयवभेदापा-
दनेन तद्वर्णनं प्रकाशकारणां तदुभयमपि—अपास्तम् ।
तद्विशोषणवैयर्थ्यात्, पट्टीस्थले परंपरास्वरूपस्य प्राप्ता भवे
अन्युपपत्त्येन वाजपेयभेदानां उच्यते । एतेन—यूपात्रसप्तदशार-
क्षिताया वाजपेये कथंभावाकाङ्क्षालक्षणप्रकरणेनाग्रहणात् वा-
जपेयापूर्वप्रयुक्तत्वे, अपि तु वाहिनियमस्यानेन पक्षपूर्वप्रयुक्त-
त्वमेवेति सोमनाथोक्तं—अपास्तम् । कथंभावाकाङ्क्षालक्षण-
प्रकरणमाग्रात्येऽप्यनर्थक्यापत्तिसद्वृत्तयूपपदयुक्त्येन तद्वृ-
त्तबोधनेन वाजपेयापूर्वप्रयुक्तत्वस्यैवापत्तेः ॥ ननु वाजपेया-
ह्वयेन यूपप्राप्तिर्येः कथं वाजपेयस्यवधिवत्प्राप्त्यानुपाद इत्यत
वाह—पट्टी चेति ॥

अथच प्राचीं रीत्या यूपमात्रसोर्द्वयत्वे समासार्थविधानस्य
तस्मिन्संबन्धात् कार्यलक्षणायां च लक्षणापत्तेरित्यनेन यूपत्वा-
विशेषेनैव इत्यविधानस्यापि क्लृप्तापत्तेः इत्यविशेषानुपादा-
यापत्तेष्व न तद्विरोधेन इत्यभिपि, अपि तु यूपपदस्य तात्पर्य-
ग्राहकत्वमङ्गीकृत्य सप्तदशारक्षितेन विशिष्टयूपमिधिः वाज-
पेयोदेनेन, तस्यच प्राकृतकार्यवत्त्वापत्तेः वाजपेये साधनत्वा-
दिना निवेशायोगात् पट्ट्याः परंपरासंबन्धेऽन्युपपत्तेः तदीय-
पक्षप्रतियोजनद्वारेण निवेशाद्य चयनं दोष इति मम प्रति-
भाति । प्रयोजनं स्पष्टत्वात्प्रोक्तम् ॥

॥ इति नवममानर्थप्रत्यवद्वाधिकरणम् ॥

आनर्थक्यापत्त्या श्रुतमिदं न्याययोगेन तद्वृत्तवतारे स्थिते
तद्विशेषचिन्तायेनोत्तराधिकरणद्वयस्थानन्तरसङ्गतौ स्पष्टार्थां
यदाप्यनिकमथोपबन्धानोत्तरद्वयवतारे सति संस्कारत्वापत्तेः
संमार्गाव्यसत्काराचिन्तानन्तरमेवेति चिन्ता यत्तु युष्माः त-

कसर्वहोमाद्वत् तदीयकर्तृराह्वयनीयमत्यासत्तिरुपपत्त्यर्थ-
द्वारेति प्राप्ते—

अनुपात्तस्यापि आख्यातगम्यस्य सन्नायात्तद्वारेण जुहो-
त्यन्यवोधपत्तेः प्रयाजहोमाद्वत्त्वमेवेति भाष्यकारेण सिद्ध-
न्तित्वम् ॥

तत् णमुल्लस्य पूर्वकालतादिसंबन्धेन जुहोत्यन्यवे नै-
पाक्यद्वयमाभावात् जुहोतेव प्रयाजहोममात्रवाचित्वे प्रमा-
णाभावाद्व्याप्यधिकरणेन भातप्रत्यक्षाच्च वार्तिककारेणान्यथा
व्याख्यातम् ।

सत्यपि वाच्यीयहोमसंबन्धे सङ्कोचे प्रमाणाभावाद्देशेति

थापि किमायाः साक्षात् क्रियान्वयायोगात् शुणवद्विवासा-
धनद्वयद्वारा क्रियान्वयेनोपायत् इत्यसंस्कारत्वाभागेन शुणवि-
स्ताणन्तरमप्यसौ युक्तेति सङ्गतिमभिप्रेत्य निरूप्यदर्शनपूर्वकं
पूर्वपक्षमाह—दर्शेति ॥

अन्ययानुपपत्तेरिति ॥ कारकत्वाभावेनान्ययानुपपत्ते-
रित्यर्थः । इत्यपरेच्छेदद्वारा किमायां भाष्ये कारत्वेनान्य-
वोधपत्तिरित्येति—आरुप्यवधेति ॥ "अव्ययकृतो
भावे भवन्ती"त्यनुशासनेन अव्ययस्याणमुल्लो भावमात्राया-
चित्वावगमेन समानाधिकरणकर्तृरूपद्वयानुपादानात् इत्यवि-
षयनियमेनोपपत्तिभूतस्य साध्यक्रियासंबन्धस्य णमुल्लस्यमा-
नकर्तृत्वपूर्वकत्वस्यान्ययानुपपत्तिसाध्यत्वेन कर्तृभूतद्वयान्व-
यात् प्रागनवसत्तेर्द्वयनियमोपपत्तित्वाद्योगादपरेच्छेदकत्वेनच
किमायां शुणवत् क्रियासाधनद्वयोपादानागोचयिकात्वात् अव-
ध्यवर्षस्य च इत्यस्य द्वारत्वेनाभिनतस्यनैकक्रियासाधारण्ये-
नैकद्वयनीयत्वं व्यपस्थितक्रियाद्वारकत्वाद्योगाच्च न बाध्यनीय-
क्रियान्वय आहव्यवदित्यर्थः । एतेन—अरुणाधिकरणेन ग-
तार्थत्वमपि—निरस्तम् । ननु प्रकरणिकसर्वहोमाद्वत्त्वेऽपि
आरुप्यकारकत्ववैवाह्यवतिरित्यत आह—तदीयेति ॥
"आनीक्ये णमुल्ले"ति स्पृतेर्वासाधेसाहृतिरुपपत्त्याभी-
क्ष्यस्य णमुल्लोपादानादारादुपकारकत्वेन सत्रत्यादाहृत्यनुप-
पत्तेः संस्कारस्तु कार्यवोधयत्तापार्थक्यात् प्रतिकार्यमाहृत्य-
नुपपत्तेः कर्तृसंस्कारत्वमेव; सोऽपि च दृश्य एवेत्यर्थः ॥

अनुपात्तस्यापीति ॥ णमुल्लो भावार्थकत्वात् समानक-
र्तृकयोरित्यनुशासनस्य समानांशुशासनमात्रपत्त्येन णमुल्ल-
दप्रतीतिमभिप्रेत्याह्यातगम्यस्येत्युक्तम् । अतएव—पूर्व-
कालतादिसंबन्धेनेत्यादिपदेन समानकर्तृत्वसंबन्धसमम् ॥

वाच्यीयजुहोत्यनवयविच्छेदेन भाष्ये कृतव्य पूर्वपक्षसा-
दितुच्छेदेनमुक्तां दर्शयित्वा वार्तिककारोक्तरीत्या विचारं
दर्शयति—तदिति । पूर्वपक्षमाह—सत्यपीति ॥ य-
पि णमुल्लः कथंत्वानतिपाद्यकत्वेन मुमुक्षुनितासम्-
वात् यातुसंबन्धस्याप्यत्रत्वस्यास्य संयोगविषया भावेन प-
ट्टीवर्ग गोणुपनिषत्यानुपपत्तेर्ज्ञेयभूतकर्तृत्वस्य चिह्न-

काङ्क्षस्वरूप, सद्यः वाचनिकद्वयैवान्वयानीतव्यत्वेन तद्व्योपपत्तेर्न प्रकारानुवृत्तिकरूपना, अन्यथा विशिष्टिदादेरपि दशोक्तत्वापत्तेः । प्रकृते च मिथिन्मन्त्राणां बहुलाङ्गाचमिको-
पराङ्गानां स्वल्पत्वेन न प्रकारानुवृत्तिकल्पना ।

यस्तुतस्तु—नान्तरानुष्यामिलादीनां सामिधेनीयाप्रो-
द्देशेन विधानं प्रमाणं वाचादपि तदनुवचनसामान्योद्देशेन ।
अतश्च सामिधेनीनां विशिष्टोपस्थित्यभावात् प्रकरणानु-
वृत्तिः । यत्नन्ते “देवा वै सामिधेनीरनुच्ये” इति सूक्तिकीर्त-
नम्, तदाधारार्थे वादवाद्वादाद्यम् । अत एवान्ते वाचनि
काङ्क्षाभावादेव न निविदा सामिधेन्यङ्गत्वकाङ्क्षा । अतिपि-
मात्रेण तदङ्गत्वकाङ्क्षा तु परस्परान्तरात्पुनरपि प्रकरणेन
वाधाद्यापुक्ता । नचैव आधवाभावात्कारयेयुः गुणकलसव-

पेय्यं पूजाहमग्नयमक्षयमिच्छेदन्तुमुक्तं पारितर्यं सिद्धा-
न्तमाह—मिथिञ्जितिति । अन्यथेति ॥

विशिनदादिविशुत्तर वाचनिकद्वयैव सत्त्वेन दसपूर्णमास-
प्रकरणानुवृत्तिकल्पनमा दशोक्तत्वापत्तेरित्यर्थः । प्रकरणानु-
वृत्तिकरूपनेति ॥ अतश्चोपराङ्गाणां प्रकरणेन तदङ्गावाचो-
पेन अनारम्भाधीतानां प्रकृतौ निवेद्य इति न्यायेन प्रकृतसा-
मिधेन्यङ्गत्वोपपत्तिरित्यर्थः । अतश्चोपपत्तितस्य सन्दर्भसहितत्वं
नमनुपेक्षोक्तम् ॥

यस्तुतस्तु—सन्दर्भ एव नास्तीत्याह—यस्तुतस्तिष्ठ-
ति ॥ विशिष्टोपस्थित्यसमायादिति ॥ तदव्यामिच्छदे-
वति प्रकरणानुवृत्तेरनुष्मिति सामान्यवाच्यो विशेषपर-
त्वात् । विशेषपरत्वेन संदर्भात्प्रकरणानुवृत्तिरित्यस्योन्या-
पत्तेर्न विशेषपरत्वेन सामिधेन्युपपत्तिरित्यर्थः । आधा-
रार्थे वादत्वादिति ॥ सामिधेन्युवादात् तद्वृणविध्यर्थत्वा-
भावात्तुल्यार्थमुपपादानात् तदाकाङ्क्षात्पत्तिरूपनासम्भवं इ-
त्यर्थः ॥

ननु—अग्निप्रवामपिकरणव्याप्तिन एव विशिष्टत्वादियुगानां
फलत्वमादयमायेन तत्रैव वाक्येन आधयसमर्पणे वाक्य-
भेदापत्तेः प्रकृतैर्नैवाधयसमर्पणं कर्तव्यमिति चाम्यक्तव्ये
प्रकरणसोन्वीयनात् सामिधेन्यङ्गत्वं दुर्वात्म्, प्रकरणोन्वीय-
नाभावेन कथं गुणकलसवन्धिरिति सन्निवेशाच्चते—
नचैवमिति ॥ अतएव आधयत्वात्मात्रं गुणकलसवच्च,
किंतु अनिमिश्रमात्रैकविधत्वादिगुणात् । मिश्रस्यानुवचनसंज्ञ-
मिथिरिति न तदनुरोधेन प्रकरणोन्वीयनमिति परिहरति—
तत्रेति । सङ्ग्राह्युच्येति ॥ अनुवागवाचाधारमसाङ्गस्या-
ङ्गत्वे सङ्ग्राह्युच्येत्युक्तम् ॥ ननु “यद्यदसं सामिधेनी” इति
प्रकृतिसाधने प्रकरणव्यवसाहमाभावात् सामिधेनीवाच्यत्वा द्विती-
यया संदर्भत्वात् फलस्य नाष्टमे अविदेशनिराकरणत्वं कथं
मतिदेशः ? नच सामिधेनीनामुद्देश्यत्वे तद्विशेषणपदसत्त्वात्-

ग्राह्युपपत्तिः । सप्रानुवचनान्तरस्यैव फलोद्देशेन विहित-
त्वात्, तस्य च सङ्ग्राह्युत्तानुवचनसामान्यापेक्षानुसङ्गा-
कनित्यानुवचनप्रकृतिप्रवामपिकरणव्यवसाहमर्पणमार्गो निरम्याहा-
दीनां तदीयार्था च प्रसङ्गोन्वीयनत्वम् । नचार्थानुवचन-
प्रति प्राधान्यात्कथमतिदेशः, प्रकृतौ निरम्यासमुत्पत्तादेव
तावत्सङ्ग्राह्यौमार्गोऽनुवचनस्य च प्राप्त्युपपत्तेः “पञ्चदश
सामिधेनीरनुवृत्तादि” इति वचनवैयर्थ्यापत्तेरगत्या सप्तम्या-
येन विनियोगमात्रं प्रकल्प्य मन्त्रविहितानुवचनस्यैव विधे-
यात्वेन तदङ्गभूतानामुक्तां प्राप्त्युपपत्तेः । गुणत्वमपि कर्त्त-
वानुवचनपरप्रकारकतयैव, अतितुवचनजनकत्वात्, क्वा-
चवात् । अतश्च च द्वारलोपादाय ऊहो वा । अनुवाग्देन
दसपूर्णमासकालभूतपदार्थावन्तर्गस्योक्तत्वात्तस्य च परमपुन-

निबन्धाप्रसङ्गः, तस्य निरम्यासविधानसहितत्वादेव प्राप्तत्वे-
भेदापत्तेः इत्याशयेनाङ्गत्वे—नचर्चामिति । निरम्या-
समुच्येति ॥ अत्र प्रसङ्गमन्त्राहेति निरम्यासविधानसहितै-
वाद्यर्था पाठादेवेत्यर्थः । सर्वाधेति ॥ अनुवचनं कृत्वाणह-
यम् । तच्चावप्रवामानस्य उच्चारणक्रियादृष्टेर्देनैव सभावादयत्वं
प्राप्तमित्यर्थः । विधेयत्वेनेति ॥ सामान्यपरिचित्यतामिष-
सिन्धवार्यत्वात् विधेयत्वेनेत्यर्थः ॥

यत्तु अथ प्रकाशकारैः—सामिधेनीगतज्ञिशिरोध्या-
नुवचनस्यैवभूतामिषसिन्धवप्रकाशकत्वात् सामिधेनीनामनुव-
चनं प्रति गुणत्वं प्रविशसितम्, तदतिहासिद्व्यवसाहमनुवचने
द्वारलोपादासामिधेनीवा प्राप्तत्वावापत्तेः कथञ्चिद्वा प्राप्तौ प्रति-
ष्ठादिपदोद्भासते चाम्येन निरुक्तं प्रवृत्तिविधनापेक्षायुक्त-
मिति सूचयितुमन्याया गुणत्वमुपसर्जयति—गुणत्वमपि-
चेति ॥

ननु—अनुवचनान्तराणां दसपूर्णमासपट्टीतानां बहि-
कृत्य प्रयोगापत्तिः इत्यत आह—अनुवाग्देन चेति ॥ अत्र
नामये समिष्यमानायादुवृत्तिरिति श्रैयानन्तर्धमेव अवश्या-
दित्युपसर्गस्थानोर्यमङ्गीकृत्य त्रैपत्यं क्रत्वर्थाभिधिसिन्धना-
र्त्तत्वेन बहिः कृत्य प्रयोगप्राप्तेः अनुवचनत्वव्याघातापत्तेर्न बहि-
कृत्यनुशासनमिति न्यायमुपाकारः । न्यायान्तरं नमः प्रवक्त-
व्यं इति नियमप्राप्तात्तदन्तरं सामिधेनीनां पाठाश्रित्यान्तर-
मनोरथमङ्गीकृत्य तस्यापि परप्रयुक्तानिधिसिन्धनार्थस्य बहि-
कृत्यप्राप्तेरनुवचनत्वभाषापर्यायं न बहिः प्रयोग इति पार्थसा-
रथि । एवचान्यतरानिष्कर्षे निनापि संवदा बहिः कृत्यनुशा-
नकलसिदेशात्तदन्तर्धमेव मन्त्रेण सूचयितुं सामान्यतः पूर्वपदा-
र्थानन्तर्यस्योक्तत्वादित्युक्तम् ॥

यस्तुतस्तु—श्रैयानन्तर्यस्य श्रैयार्थं सामान्यत्वादेव श्राहेतु-
वचनमिधिर्यवर्थापत्तेः निष्कर्षवृत्त्योऽपि यो नृगाननेस-
मेनानपेक्षितविधित्वापत्तेः अपेक्षितमिधित्वत्वाभावात् श्रैयानन्द-

माणयजिमात्रे होमप्राप्त्युपपत्तेः ॥ ३ ॥ १० ॥ इति द-
शमं संदंशाधिकरणम् ॥

(११ अधिकरणम् ।)

सन्दिग्धे तु ॥ दशैर्पूर्णमासयोः "पञ्चदश सामिधेनी-
रनुव्या"दित्येषेव सामिधेनीर्विधाय तासां वाचनिका गुणा
विहिताः । ततो निविदो भास मन्त्रा "देवद्वय" इत्यादयः ।
तत "एकविंशतिरनुव्यान् प्रतिष्ठाकामस्ये"त्यादयः काम्या.
सामिधेनीकरणाः । ततः "उपवीतं उपव्यन्ते देवलक्ष्मसेव
ताकुलत" इति । ततः पुनः सामिधेनीगुणा "अन्तरानु-
व्यस्य सव्येयत्वाये"त्यादयः ।

तत्रोपवीत सामिधेन्यहस्यः तद्वान्तरप्रकरणात् । न च

प्रयोगान् प्रतिहोम वर्तुषस्वारारुषादधिकमणालुपान्तमप्र-
याजिकृतिष्वपि अतिदेशश्च पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तु प्रयाजाय-
मेव तदनतिदेशेति स्पष्टबालोक्तम् ॥

॥ इति दशमं अभिक्रमणप्रयाजाह्वताधिकरणम् ॥

(सम्प्रधान्यायः)

अत्र सामिधेन्यहस्यपूर्वपक्षदशैर्पूर्णमासाह्वतसिद्धान्तोप-
सिम्बलान्तरप्रकरणसद्भावात्तद्विच्छेदोपादकतया विचारानु-
पपुक्तमपि विषयवाक्येन सहोदाहरति—दशैर्पूर्णमासयो-
रिति ॥ सिद्धान्तकोटिर्हेतुतया दशैर्पूर्णमासयोरित्युक्तम् ।
वाचनिका गुणा इति ॥ नि. प्रथमामन्वाह विकृ-
तमामिलाद्य इत्यर्थः ॥ अन्तराऽनूच्यमिति ॥ "यत्
कौक्षमन्वाहादुरे तयमन्त्रं मातुषं तयदन्तय तत्सदेव
मि"ति पूर्वं निन्दितकौक्षमन्त्रद्वये च अन्तरा मध्यवर्ती मध्यम
स्वरस्तोनाद्व्यगित्यर्थः । ततश्च "विभक्तो न त्वाष्ट इति प्र-
पाठके सप्तमाष्टमानुवाकयो सामिधेनीप्राक्षणग्रन्थात्तम्, नवमे
देव इहो मन्त्रिन् ऋषिदुतो मिप्रातुमदित कविवास्तो मन्त्रा-
सितः" इत्यादिनिविन्मन्त्राणाम्, इत्येव कान्यानां सामिधे-
नीकरणानाम्, एकादशे उपवीततदन्तरालगुणविधौ ना च प्रा-
क्षणमात्रसिधिसिद्धान्तप्रकरणतद्विच्छेदसंशयविराट् इत्यर्थः ।
सौत्रसिद्धिपदव्याख्यायामवददुपपत्त्यनीयमप्यवान्तरप्रकर-
णसद्भावाविच्छेदोपपत्तौ तया वर्तुषस्वारारुषात्तादुद्विष्यसोप-
वीतस्य भाग्यकारनये सगिहितानुवाचनादाम नातिवमते
अवान्तरप्रकरणापवादोदाहरणादिवीमन्तरसहति, च एष्टका-
दुत्तिष्य अतएव धातुनिधौयोगोपयोगिविधायामावेन पाद-
संगतमायेऽप्यसति चाभिप्राय पूर्वपक्षमाह—तत्रोपवीत-
समिति ॥

तत्रोपवीतं नाम मन्त्रसूत्रं नवतनुकं यथोपवीतापर-
यायं प्राणम्, अपवा वातोमिन्यातो वेति संदेहे निर्णयस्तुतीये
परिप्यते । तद्वान्तरप्रकरणादिति ॥

तद्वान्तरप्रकरणस्य काम्यकल्पैर्निविन्मन्त्रैर्वा विच्छेदः, गोदो-
हनादीनां दशैर्पूर्णमासप्रकरणाविच्छेदकत्ववत् काम्यानामपि
तद्विच्छेदकत्वानुपपत्तेः, पूषानुमन्त्रणमश्रवतिविन्मन्त्रस्यापि
सदनुपपत्तेश्च । वस्तुतस्तु—सिद्धान्तिसिद्धिद्वयरूपतामि-
धेनीफलमकाशकानामपि अवान्तरप्रकरणात् सामिधेन्यह-
स्योपपत्तेर्न विच्छेदसद्भावात् । इत्यत एव भागमेति मन्त्रस्य
वागजन्मफलप्रकाराकयेन यागाह्वत्यसिति प्राप्ते—

निविद्विन्मन्त्रैर्वान्तोपवीतस्य सामिधेन्यहस्यता । न च पू-
षानुमन्त्रणमन्त्रस्यापि यत्र क्षुत्तरकात् बहूनि वाचनिकाभ्य-
हानि तत्रैवेकस्य पूषानुमन्त्रणमन्त्रादेः परमकरणस्यत्यक्-
रपना । यत्र तु विच्छेदकानि बहूनि उत्तरकलञ्च वाचनि-

नच—अष्टार्यस्य प्रोक्षणादिसत्कारस्य अवान्तरप्रकरण-
सद्भावेऽपि सामिधेनीनामसिधिसिन्धवत्पददृष्टकार्यायैवात् दृष्ट-
रूपेतिव्यत्ययैव तदाकाङ्क्षानिदृष्ट्युपपत्तिरितिकतिव्यताया अ-
नपेक्षणात् सस्यापि वाचनिकानां वचनविधान्त्ये अवान्तरप्र-
करणस्येवाभावे कथं तेन तद्वत्त्वं—इति—याच्यम् ॥ अ-
सिधिसिन्धनस्यापि अपूर्वसाधनस्योपहितत्वेन भाग्यत्वात् सा-
मिधेनीनां नियमादृजनकत्वाच्च दैवैतिकव्यवसाहोपपत्तेर-
वान्तरप्रकरणोपपत्तिरित्यर्थः ॥

निविन्मन्त्रैर्विति ॥ निविन्मन्त्राणां महाप्रकरणसद्वृत्त-
छिन्नेन सामिधेनीरुदेसासिधिसिन्धवत्पददृष्टकार्यायैवासिधिसिन्ध-
नार्थसामिधेन्यहस्यस्योपात्तं अतुलनीयव्यवसायेन व्यवधानासा-
मिधेनीप्रकरणविच्छेदोपपत्तिरित्यर्थः । गोदोहनादीना-
मिति ॥ दशैर्पूर्णमासाह्वप्रणयनाश्रवत्येन प्रकरणसद्वृत्तेः स-
त्त्वेन प्रकरणाविच्छेदकत्ववत् इहापि अविच्छेदकरवोपपत्तिरि-
त्यर्थः ॥ निविन्मन्त्रैः विच्छेदं प्रशान्तरेणापि परिहृति—
वस्तुतस्तुतिवति ॥

सामिधेनीवतिविदामप्यसिधिसिन्धनप्रकाशानार्थवेऽपि सा-
मिधेनीनामसिधिसिन्धनार्थं काष्ठप्रक्षेपप्रकाशनापार्थवात् निवि-
दामिद इति भूतानिधयेष्वप्रक्षेपप्रकाशसिधिसिन्धननिष्पत्तिप्ररा-
क्षनार्थत्वादयम्य इति मन्त्रस्य दशैर्पूर्णमासप्रकृतिष्य त्रिप्रका-
क्षनार्थस्य दशैर्पूर्णमासाह्वतत्वात् सामिधेनीप्रकार्येष्वप्रक्षेप-
प्रकाशनिष्पत्तिप्रकाशनादनुपनीयत्वात्वाभावेन विच्छेदकरत्वानुप-
पत्तिरित्यर्थः ॥

दशैर्पूर्णमासादिवत्स्य एष्टकादिसाधनत्वेन अष्टादेशकात्
अष्टाजननात् फलनिष्पत्तिप्रकाशनासत्त्वसंभवेऽपीह इत्य-
प्रक्षेपप्रकाशमेव समिद्वत्स्य एष्टका ताप्यत्वेन प्रशान्तरेण-
त्वात् फलनिष्पत्तिप्रकाशनस्य अहत्यायोगेन निविदकाष्ट-
प्रकाशपदेव्यप्रक्षेपप्रकाशनापार्थत्वेन सामिधेनीनामेव तदह-
स्यस्य निवारयितुमनाक्यत्वात् पितृयमनाविदहेष च तैर्द-
चाद इति वस्तुतस्तु इत्याद्युपप्रकारान्तरवर्गं एष्टकाद-

यज्ञसाधनत्वेन श्रुतानां वारणादीनां साक्षादयज्ञरूपाधाने निवेशासंभवादानयंयतद्वद्भन्यत्वेन पवमानेष्टिरूपे यज्ञ एव निवेश इति प्राप्ते—

भाष्यकारेण तावदेवं सिद्धाभिततम्—आधानप्रकरणे पठितेन “यदाहवनीये जुहोती” निवाक्येन पवमानहविषामन्यद्भन्वावागतेराधानाद्भवभावेनानयंयतद्वद्भन्यावासंभवात्स्वरूपेण च पवमानेष्टीनामसहितत्वाद्धारणपैत्रङ्गभादीनां सर्वप्रकृतियज्ञाङ्गत्वं सर्वयज्ञाङ्गत्वं चेति ॥

धार्तिककारस्तु न तानन्दनारम्भवत्कथमेव पवमानहविषामन्यद्भन्वम्; तेन सर्वहोमाशुपदानाहवनीयविधानात्, पवमानेष्टीनामेव विशिष्टोपस्थित्यभावे सप्तम्या प्राधान्यलक्षणायां प्रमाणाभावात् ॥ नापि पवमानेष्टिप्रकरणे वारुषान्तरकरणम्; तद्वभाषेऽपि वारणादीनां सर्वयज्ञाभ्यंत्योपपत्तेः ।

अस्तु वा आधानप्रकरणे तत्तथापि तेनाध्यात्मभूतहोमाभ्यामाहवनीयाधिकरणत्वसिद्धिरिव भक्षान्यद्भवत्सिद्धिः, सप्तम्या छात्रमिदंवापत्तेः । अत एव तत्रत्यमाहवनीयपदं

यसिद्धान्तमुपपादयति—आधानप्रकरण इति ॥ तेन च कल्पितवाक्येन वाधिकरणतया होमाङ्गत्वेनाहवनीयमिति, आहवनीयसाध्याद्यसिद्धावात्, अतस्तत्रागारे गावोऽगास्यन्तामिसन्नेष सप्तम्या प्राधान्यपरारम्भमङ्गीकृत्य पूर्णोक्त्यादिहोमपाधारणेनायमव्यवहारीकत्वमेव प्रकरणवाधादत्र आधामाङ्गत्वमिच्छायांनसम्प्रधानतया नामर्थक्यतदङ्गन्यायप्रवृत्तिरित्यर्थः । एतेन—श्रीताधानावरुदे अग्नी अन्नत्वेन पवमानहविषा नर्थं तदङ्गत्वा निवेश इति—अप्राप्तम्; आनयंयप्रतिहन्त्यायेन अस्मापि तत्प्राप्तवत्त्वोपपत्तेः । सर्वप्रकृतीति । एकादशे “यथमिः पुनर्निकं पञ्चो यथ” इति यज्ञपदप्रवणादं “मि पुनर्मि शवभा धृतेन” इति पुनर्कीर्येतद्वाक्यविहितस्याभियोगस्य प्रधानपानार्थत्वं भाव्यवारेण सिद्धान्तमिष्यते, तदनुसृत्य व्यायुक्ताङ्गतेरापि यज्ञपदस्य प्रधानवागमात्रकाचित्स्य प्रक्षापनापदमिश्रायेण प्रधानभूतसर्वप्रकृतियज्ञाङ्गत्वमुक्त्या यज्ञपदस्य यजतिपर्यायस्यातिरिक्तञ्चक्रहने प्रमाणाभावात् सर्वस्येति वाक्ये “एव च सप्तदशयज्ञपठित्येऽन्वायते” इति वाक्ये च यज्ञपदस्यैव यज्ञपदस्योचस्यमुक्तावात्प्रधानमाधारणमङ्गमात्रार्थत्वमेव युक्तमिति कौस्तुभोक्तीत्या सर्वयज्ञाङ्गत्वं चेति पञ्चान्तरयुक्तं दृष्टव्यम् ॥

तदमाधेऽपीति ॥ वारणादीनां पवमानहविषत्वविचारणमात्रार्थत्वेन तत्कल्पनमयुक्तम्; तत्कल्पनाद्यन्तरेणापि तद्विभागेन न्ययमावधिषमा अन्यमश्रायंत्वापत्तेः दृश्यते । सिद्धिरयेति ॥ नञ्जन्यया आहवनीयसिद्धान्तारम्भाधीतभावनेनाहवनीयाधिकरणत्वं प्राप्यत इति सूचनायैवकारः । यद्यपि पवमानेष्टरभूतानां श्राद्धताना होमावापतिद्वयप्रसृत्यदाहवनीयाधिकरणकत्वभाषेऽपि सति सम्यक् प्रवृत्तिदृष्टसा-

आधानजन्योत्पत्त्यपूर्वविशिष्टासिद्धलक्षकमेव; परमापूर्वविशिष्टाभिन्नरूपसुराहवनीयस्य तदानीमभावात् । नचैवं पवमानेष्टिरुपस्थानादौ यार्हयत्तादिप्रापकभावः; तत्र मुत्पत्त्याहंपत्त्याधिकरणत्ववाक्येऽपि सति संभवे प्रवृत्तिदृष्टीगणाहंपत्त्यादिकापे प्रमाणाभावात् । अतश्च तत्रापि वचनान्दरे पवमानेष्टीनामन्यद्भन्वे प्रमाणाभावादाधानाङ्गत्वेऽपि वारणादीनां सर्वयज्ञार्थत्वंमुपपादनीया ॥

सर्वत्र ह्योद्देश्यत्वापूर्वव्यभिचारेऽपूर्वतायमत्वलक्षणार्थप्रकरणानुप्रवेशो यथा मीहीनित्यादौ । अतएव तादृशस्यते आनयंयतद्वद्भन्यायः, प्रवृत्ते तु यज्ञपदेनैवाध्यमिधारितापूर्वसाधनत्वोपस्थितौ तदर्थं प्रकरणानुप्रवेशोभावात्प्राधान्यलक्ष्यस्यैवापत्तौ । अतद्वाच्यता । एवं सत्यपि यदि पवमानेष्टिसंनिधौ वागमि श्रूयेत्, तदातुवाद्यस्य त्वति संभवे ननिहिततामिषाहंतिभिर्वैत्रेतासादिब्रह्मपेक्षकतमाप्रतिपत्त्यम् । नत्वेतदपि; पवमानेष्टीनां प्रवेष्टास्तत्स्यत्वात् । अतो वारणादीनां सर्वयज्ञार्थत्वमेव ॥

प्रयोजनं पवमानेष्ट्यनन्तरं पात्राणां नादौ दर्शा-

धानविशेषप्रयोजनत्वमिसिद्ध्यधिकरणरतदस्य वापि प्रमाणाभावादुक्तविधाहवनीयाधिकरणकत्वमिति संभवति । एवमेव पवमानेष्ट्यभूतानां हवि श्रयणपिष्टेयपक्षीकरणहोमादीनामुक्तपिथगाहंपत्त्यान्वाहयेपचनाविवरणत्वशतिसुपपादनीयेति तदनुरोपेनाहवनीयाधिकरणत्वविधानावश्यकत्वाभावात्सूचनार्थसाधनाहृतान्तरेनैवयुक्तम् । एतेषां चप्रकृतित्वमुक्तविधया तदधिकरणत्वाप्राप्तिसाध्यायर्थमिदमेव शारीरणीयमिति भावः ॥

एवंच—प्रकरणात्पवमानेष्टीनामाभावात्तत्र सिद्धे कथं नानर्थक्यतद्वद्भन्यायवतार इत्याद्युक्त्या प्रधानयज्ञेभ्येव यज्ञपदप्रवृत्तेरभूतपवमानेष्टिपु यज्ञत्वमावाप्त तदुद्देशेन निहितवाराणैस्त्व विवेस इति व्यायुक्त्युपपादिततावावर्तकोक्तीत्या समन्वयमपि परिहारान्तरं प्रतिजानीते—आधानाङ्गत्वेऽपि वारणादीनमितिति ॥

सर्वयज्ञार्थत्वमेवेति ॥ “एव च सप्तदशयज्ञपठित्येऽन्वायते” इति सिद्धितत्रापिपठित्यनन्तरतदाहाराणां यज्ञमात्रोद्देशेन विधानात् सर्वयज्ञार्थत्ववत् अस्यापि तेन रूपेण विधानात् सर्वयज्ञार्थत्वम्, ननु प्रवृत्तिमात्रार्थत्वमिष्यते । एवंच आनयंयतद्वद्भन्यायप्रवृत्त्या पूर्वप्रसूत्याधनत्वेन तत्परिहारार्थं अधिकरणभेदेन सिद्धान्तकथनस्यायुक्तात्वात् प्रकरणेऽपामिवैते उत्कर्षं पुनः प्रामाण्यवर्धयामासुः । निविदां सामिषेभ्यः त्वाप तैः सामिषेनीप्रकरणविच्छेद इत्याद्यहोतरत्वेन पूर्वमिवरणरोपतया योजवासाध्यवेन परिहाराभिमेल्य अवाशिष्टं प्रयोजनमाह—प्रयोजनमिति ॥

त्वेन बहिःकृत प्रयोगेऽनुष्ठानमुपसक्तैः क्रतुमध्यप्रयोगसिद्धिः ।
वैकृतानुवचनेनैव च प्रसङ्गात्प्राकृतानुवचनकार्यसिद्धेर्न तस्य
पृथगनुष्ठानम् । अतस्तेष्वपि न सामिधेनीप्रकरणानुवृत्तिः ।
न च तर्हि तद्वत्प्रत्ययेनोपवीतस्य किं न स्यात् ? तेषां विकृ-
तित्वेन प्राकृतार्हिनिराकाङ्क्षाणां प्रकरणाभावात्, वाचनिका-
हसन्दर्शाभावाच्च । अतो महाप्रकल्पादौ पूर्णमासाहमुप-

मैव बाधितं हीननिगदानन्तर्यमेव प्रतिप्रसवविधया विधानं
शुक्लम् । निगदानां च सामिधेनीवत् सातन्त्र्येषामित्तिमिन्ध-
नार्थत्वेन सामिधेन्यह्नयेन प्राप्तेरभावात्तदनुरोधेनान्तः प्रयोग
इति शेषम् ॥

ननु—यद्यपि नमः प्रवक्तु इत्यादिनिगदानन्तर्यं प्रनुवचन-
नस्य; तथापि तस्य “पद्यजना मम हीनं श्रुपन् तद्वच वाचः
प्रथमं मर्षीये”त्यादिवाक्यपर्यालोचनया करिष्यमाणसर्वैकमार्-
थत्वेन सामिधेनीमात्रार्थत्वेनाऽप्यत्रातिशयोक्त्यापत्तवत्त्वात्
सामिधेन्यह्नयस्यापि सत्त्वेन बहिःकृत प्रयोग्यतोपपत्तेः
तदानन्तर्यं संभवत्येव । यद्यपि प्रैषार्थानन्तर्यं तदापि स्वक-
र्मायमानुष्ठानापत्तवत्त्वात्त्यस्य विवृतावहेन प्रयोगोपपत्तेः बहिः
प्रयोगेऽप्यश्लेषेण तदानन्तर्यसंभवात् यदिःकृत प्रयोगो हुर्मिवा
इति—चेत्, न; श्रुतवाच्येनोत्तरकाशनाचिना साङ्गसामिधेनी-
भावनाया तदनङ्गमूर्तपूर्वपदार्थान्तरकाशकस्य विहितत्वात्पूर्व-
पदार्थस्य च परप्रमुक्तसाक्षेपुं अशक्यत्वेन तदुत्तरकाशत्वात्संभ-
वात्, अतो न बहिःकृत प्रयोगोपपत्तिरिति कीदृशेन दृश्यम् ॥

यत्तु वार्तिके—पृथग्प्रयोगे सत्येकविंशतिसङ्ख्यापरि-
च्छेदादेन अतिदेशप्राप्तानामपि “प्रयो बाधे”स्यापृथगामित-
मिन्धनाप्रकाशकत्वेन सामिधेनीत्वाभावापत्तेः अप्रयोगमध्य-
त्यस्य चाभेतिफलत्वेनासामिन्धनीयत्वेन कचामित्समिन्धनप्र-
काशकत्वात्प्रपत्तेः सामिधेनीनामेकविंशतिसङ्ख्यापरिच्छे-
यता अतिदेशप्राप्ता विद्वन्वेदेषुक्लम्, तत्सामिधेनीनामनुव-
चनान्तरे जनकत्वमात्रार्थत्वेनानुपगमिकाग्निरामिन्धनस्य प्रयो-
जनकत्वमात्र परप्रमुक्तमित्समिन्धनाभावेऽपि अतिशयकाल-
वचनस्य प्रयोजकस्य सत्त्वेन तस्यानुपपत्तेः कदाचित्कालि-
समिन्धनार्थत्वेनापि सामिधेनीत्वाविधातावा बहिःकृत प्रयो-
गमात्रकमित्युपेक्षितं पूज्यादयैः । एवमन्तःकृत्यनुष्ठानस्य
साधितस्य फलमाह—चैकृतेति ॥ अतः काम्यफलेष्वान-
दकाप्रमलभाज न सागिधेनीप्रकरणोनीनकापेक्षेसुपहृरति
—अतस्तेष्वपीति । तत्कर्तृसंस्कारकत्वमेव ॥ अ-
नेन च सामिधेन्यह्नयपक्षे तदारम एव कर्ता अवैयम्यापद-
कतमा उपवीतं पूर्वपक्षे कायेम् । छिदाव्येतु दर्शपूर्णमासप्र-
योगारंभ इति प्रयोगनं दर्शितम् ॥

॥ इत्येकादश उपवीतस्य सामिधेन्यनङ्गता-
धिकरणम् ॥

पीतं तत्कर्तृसंस्कारकत्वा तत्कर्तृभिः सर्वप्रयोगारम्भे कार्य-
मिति सिद्धम् ॥ ११ ॥ इत्येकादश उपवीतसामिधे-
न्यनङ्गताधिकरणम् ॥

(१२ अधिकरणम् ।)

शुणानाम् ॥ भाषाने पवमानेदितः प्रदेशान्तरे “वा-
रणो यज्ञावचरो वैकृत्वो यज्ञावचर” इति श्रुतम् । तत्र

वियमवाक्यमुदाहरति—आधान इति ॥ यज्ञे अवचर्यते
अनुष्ठीयतेऽनेनेतिस्मृत्यवत् यज्ञानुष्ठानसाधनं यज्ञावचरशब्द-
सार्थः । अत्र च येन यज्ञे अनुष्ठीयते स वारण इत्यनेदप्रवी-
तेष्वंशेद्वेदेषु तत्साधनपात्रपरिच्छेदाद्वारा वारणवैकृतत्व-
जाल्योर्विधानेन यत्र शुद्धौ आश्रयन्तरिधानं तत्रानिवेशो-
ऽपि उद्भाजलमुदरहितु वस्त्रिभरिरोधः, तत्रापि नत्वेन
शुहुयादिति वाक्यशेषभूतपुंदासवशादाहाहप्रशेषावयवोभ्य-
तिरिक्तासाधनपात्रद्वारा वारणस्य तथा शुहुयादेवैवेनेत्याधिकर-
णमाश्लिखितवाक्यशेषवत्त्वात् यज्ञाह्नयेपक्षेमात्रसाधनपात्र-
द्वारा वैकृतस्य निवेश इति कीदृशेन पूज्यादायैः । न्याय-
धाम्या तु वैकृतस्य सर्वपात्रकार्यान्तर्यमुक्तमिति विशेषः प्रदे-
शान्तर इत्यस्य कृत्स्न स्वयमेव व्यप्रीकृत्यति । तत्र वाज-
पेयाह्नयेनावगतस्य सप्तदशारमित्यस्य तत्रासम्भवात् तदङ्गप-
शुयाभावतारो अभिहिते तेनैव न्यायेन अभिजनगोपमानयोः
कर्माभूतकर्तृवतारो सिद्धे तत्रैव कर्मविशेषाङ्गकर्तृसंस्कारद्व-
ारविशेषविचारात् पूर्वपर्ववर्तितस्य आनर्क्यवत्तद्वन्त्यास्य प-
वमानेष्टीना वार्तिककारवये आधानाह्नयेऽपि यज्ञत्वाभावा-
धाधानप्रकरणपठिताना पात्राणां सास्त्रवतार इत्यापवादिकीं
भाष्यकारमवेतु प्रासङ्गिकीमन्तरसहर्षि च तथा यौगधुति-
निविवोगोपयोगिविचारेण शब्दसहर्षि तथा सत्यस्य स्पष्टया-
दप्रदस्यै पूर्वपक्षमेवाह—तथेति ॥

यज्ञस्वरूपे आनर्क्यप्रसक्त्यावपूर्वसाधनत्वस्यार्थं प्रक-
णानुप्रवेशे प्रपत्तेः प्रकृतापूर्वसाधनत्वाभावनस्य यज्ञात्वाभावा-
दाधाने निवेशासम्भवात्साधनत्वापनर्क्यप्रवृत्तौ तदङ्गत्वात्
पवमानेष्टीनामद्वत्वात् ता एव प्रकृतापूर्वकारकत्वसंभवेन
यज्ञपदेन उद्दिश्य वारणादिविधानम् । यद्यपि पवमानेष्टीनां
प्रदेशान्तरे पठितानामपि विधिनाधिकारोऽस्त्युपस्थापकत्वापि
प्रधानाधिकारेणैव प्रधानतो बाधितेन तत्सम्बन्धवत्त्वमिति
पस्थापनादानर्क्यवत्तद्वन्त्यायेन तदर्थतायां विरोध इत्यर्थः ॥

यदाहवनीये शुहोतीति अनारम्भाधीतत्वावयेन आहवनी-
यसाधिकरणत्वेन विधानात्सहस्रमा द्वितीयापेक्षणायां प्र-
माण्यमात्रात् कर्मविशेषाधान्यकल्पनया पवमानद्विपया तदङ्ग-
त्वकल्पने विशिष्टादित्यन्तराध्यापि तदङ्गत्वापत्तौ निष्क-
लत्वापत्तेर्यद्यपि न तेन आश्रयत्वात् तस्मात् शिष्यति; तथापि
आधानप्रकरणे भाष्यकारेष्टेनानुष्ठानान्तरात्तत्त्वमनुयाय तदी-

स्य अदियतानामुपतिः । सिद्धान्ते वारणादीनामेवेति ॥ ३ ॥ १२ ॥ इति द्वादशं वारणसर्वव्यञ्ज्यार्थत्वाधिकरणम् ॥

(१३ अधिकरणम् ।)

निधश्च ॥ आन्यभाषाक्रमेण धृतानां वार्ताश्रीवृषन्वलीमन्त्राणां लिङ्गकर्मो बाधित्वा “वार्ताश्री पौर्णमास्यामनूच्येते वृषन्वली अमावास्याधामि”ति वाक्याभ्यां प्रधानाह्वयम् ।

पञ्चमानहविरयानामपि वानाणां द्वादशप्रतिपत्त्यैमान्तं धारणात् तैरेवोपादानलाघवत् अन्तरा दशपूर्वमासाद्यनुष्ठानसंभवेऽपि तेषां दैवाप्राप्ते दशोपर्यमनियतपक्षप्रकृतिकावास्तुपदानं पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तु वारणादिप्रकृतीनामेवेति प्रयोजनमित्यर्थः ॥

॥ इति द्वादशं वारणादिसर्वव्यञ्ज्यार्थत्वाधिकरणम् ॥

पूर्वं वाक्यात् प्रकरणवापे उक्ते तात्त्विकत्वात्पतितस्य कर्मवापेक्षेद् अपवासादनन्तरसकृत् पूर्वपक्षे सप्तम्या द्वितीयाथ-लक्षणाद्रीणधुतिविनियोगोपयोगिचिन्तनेन पादसकृत् सदायं च स्पष्टत्वादनुष्ठाना विषयप्रदर्शनपूर्वकं पूर्वपक्षमाह—आन्यभाषाक्रम इति ॥

“अग्निर्वाणि जहन्” इति प्रथमा वार्ताश्री । “स्वः सोनाति सप्ततिरे”ति सौम्या द्वितीया वार्ताश्री । “अग्निः प्रजेन मन्थता” इत्यामेयी प्रथमा वृषन्वली । “सोम गीर्भिष्ठा वयमि”ति सौम्या द्वितीया वृषन्वलीत्येवं आग्नेयसौम्याभ्यामगद्यो हीनकाण्डे प्रयाजमन्त्रानन्तरक्रमेण मन्त्रचतुष्टयमनुवाक्यात्वेन श्रुतमित्यर्थः । तत्र पूर्वयोर्दशहन्वदयुक्तत्वाद्वाग्ताश्रीत्वसुतरयोर्द्विधाद्युक्ताकाङ्क्षमन्वलीत्वमिति विवेकः ॥

विद्वद्वाक्ये कर्मोन्तरत्वादेदकप्रमाणमावात् तत्रैव एतद्वाक्ययोर्मन्त्रविनियोजकत्वात्सर्वव्यञ्ज्यार्थत्वादिप्रधानेन तु तदुपपत्तेर्नान्योन्यवस्थार्थत्वमित्यपि साक्षात्तत्वात्सर्वोपासकव्येनापीदं स्वस्वमभिप्रेक्ष्य पूर्वपक्षमुपपादयति—लिङ्गकर्मसंविधि ॥

तद्व्याज्यमागयोः प्रतिपद्यनुष्ठानेन कालकृतव्यवस्थायां कर्मवाधायोपात्तं पौर्णमास्यामावास्याधीनप्रधानाह्वयान्यभाषलक्षणमा व्यवस्था याच्या । साच लक्षणपतरेनास्त्युक्ता । अतः पौर्णमास्यामावास्यापदयोः द्वावस्या निरुद्धलक्षणया वा आग्नेयादिपदवस्थान्दप्रापि दर्शनादिहापि सप्तम्याः आधान्यपरस्य कथंविधाश्रित्य तदङ्गत्वमेव युक्तमित्यर्थः ॥

ननु वाक्येन दुर्बलकर्मधार्योऽप्येऽपि न प्रवळलिङ्गवाधो युक्त इत्यत आह—इत्येते चेति ॥ अत्रान्यधिकरणवद्व्यभाषणीया मनोतममन्त्रसमिदेलवमस्मिन्नेन सवनीयाह्वयप्रभाषापि “यवप्यन्यदेवस्यः वज्ररी”त्यस्योपयोग्यत्वात्तद्व्यवस्था

इत्येते च लिङ्गस्यापि मन्त्रगतस्य वाक्येनापि माह्वयगतेन वाधो “यवप्यन्यदेवस्य” इत्यादिनेति प्राप्ते—

अवरोधेनोपपत्तौ बाधायोपात्तं प्रधानाह्वयम् । नहि सोमदेवस्यस्य मन्त्रस्य लिङ्गाविरोधः संभवति; सोमस्य देवतात्वाभावात्, अमावास्यायांमन्त्रान्तरत्वात्स्यसंभवाच्च । घस्तुतस्तु—वाक्यस्यास्य व्यवस्थामान्नकरणे लाघवाच्च प्रधानाह्वयत्वबोधकम् । व्यवस्था च पौर्णमास्यां यौ आ-

वाक्येन माह्वयगतेन वक्ष्यमाणवाधवदिहास्त्युपपत्तौ बाध इत्यर्थः ॥

देवतारत्नाभावादिति ॥ पौर्णमास्यामनूच्योर्देवतात्वेऽप्येकस्य योपस्य देवतात्वाभावादित्यर्थः । नञ्च पौर्णमास्या सोमस्य देवतात्वाभावेऽप्यग्निप्रकाशकसमप्रकाशकमन्त्रयोः समुच्चयमन्त्रैकस्याभ्योपदेवताप्रकाशकत्वोपपत्तेः लिङ्गाविरोधः संभवति; “पुरोऽनुवाक्यामन्वाहे”त्यन द्वितीयावास्तुतीवार्थलक्षणया उपादेवावाक्यात्पदैकावस्य विपक्षितत्वात् विरोधेऽपि “द्वे द्वे अनुवाक्ये भवत” इति विषयमावादेकस्मिन्कर्मव्यवस्थायाद्वयलुपपत्तिरिति भावः ॥

अत्रच प्रकाशकारैः न्यायसुधाकृत्युपपादितः कालकृतव्यवस्थासङ्गनपूर्वका कर्मकृतव्यवस्था द्रष्टुं कालकृतव्यवस्थेयं शास्त्रदीपिकोक्तद्वितीयपक्षावलम्बनेन सार्धार्थता, तस्या अनुकृता सूचयितुं व्यवस्थाद्वयेऽप्यन्यासा दर्शयति—उपवस्था चेति ॥ अनेकोद्देशेन विषयभावे अनेकस्य विधेयस्यानियमेनोद्देशे प्रसूचितेऽन्यतरस्यान्यतरत्र विधिव्यवस्थापदसार्धः । कर्मकृतव्यवस्थापक्षस्यान्यासायामप्यन्तेलेखनात्तस्या एव युक्तत्वं सूचितम् । पौर्णमास्याधिकरणे कौस्तुभे श्रद्धयनुपपादितं च नया तत्रैवेति विस्तरभवाग्रेह प्रपञ्च्यते ॥

यत्तु अत्र प्रकाशकाराणां—आन्यभाषागोः साक्षात्कालान्वयाभावात् पौर्णमास्या काले वावाज्यभागी तयोर्वाग्ताश्रीवाक्यामावास्याकाले वावाज्यभागी तयोर्दशहन्वस्याविति व्यवस्थानुपपत्तेः कालद्वाराय व्यवस्थाया य इत्येति धान्यम् पौर्णमास्या दर्शयितुं लुप्तत्वे वार्ताश्रीप्रसङ्गेरमावास्यायां च पूर्णमासविक्रान्त्यनुष्ठाने वृषन्वलीप्रसङ्गेः प्रकृतिवद्भावे वैश्वप्रसङ्गात् धार्मिके सिद्धान्तवोदो कालोक्तिः प्रधाने लक्षितकालगत-तदन्वयितारूपपरा न पौर्णमास्यामावास्यावद्व्यवस्थेति न्याय-सुधाकृतापादितवाक्यकृतव्यवस्थाद्वयेन वैकृतकालस्य प्राकृतकालयोः विधानाद्येवमसोरोमीये तद्व्यवस्था पौर्णमासीत्येन कालविधानेन तद्विकृति च विहिते अमावास्याकाले पौर्णमासीत्यागपक्षे प्राकृतान्मा पौर्णमासीकालेनाज्ञानां भवति प्राप्तिः, तथैव वार्ताश्री अपि संभवत्येव प्राप्तिः । वृषन्वलास्तु न तत्रोपदेयतत्तस्य प्रकृति कृतार्थत्वात्प्रत्यतिदेयतः तस्याभ्योपो-मीयमिष्यतत्वाभावात् ॥

प्रेति ध्येयम् । अतः केचनप्रतिपदादुत्पन्नमिदं चान्यता-
पेक्षस्य देवतावममियदितुं शक्यं ; सामान्यविधातापक्षे ।

यत्तु अतिदेवतावममिदमित्यतः, तत्र, तत्रात्वे न
साध्यादुत्पत्त्यन्तमात्रं अपूर्वसाधनलक्षणम् ; तस्य देवता-
तद्विधेनानुपत्तेः । नापि हविष्यम्, सापरलस्य देवतावाचि-
त्यन्तमिति विनानुपपत्तेः । नहि हविषि वाच्ये देवतातद्वि-
धेयमिति स्मृत्या निश्चयते ; तद्वाच्येऽपि सचन्वसामान्यत-
द्विधस्य सत्त्वात् । अतः प्रथमावगातस्य देवतात्वसंबन्धोद्देश-

प्येति । तस्येति ॥ "सूक्तहविषोरिति" इति स्वरणेन
द्रव्यमात्रस्य तद्विधेनानुपपत्तेरित्यर्थः ॥

नियम्यत इति ॥ येन हवि परत्वं प्रथमतः एवावबुध्यते-
त्यर्थः । अतो देवतातद्विधस्य सूक्तहविषोऽप्यवनिपकरणानु-
पपत्तौ प्रथमावगातस्य देवतात्वसंबन्धोद्देश्यसाधनत्वलक्षणत्वो-
पपत्त्या प्राप्तीति कोद्देश्यतापक्षेऽवगतमित्याह—अत इति ॥

ननु एवमपि बहुवचनसातपक्षमुत्तरेण "बर्मा वा
अविशेषादि"ति कात्यायनवचनेन आदीर्घादीन् इति तत्प्राप्तेः
कथं तस्य आमेयमात्रनिषेधतासिद्धिरिति चेन्न निवामकमाह—
तेनचेति ॥ "त चतुर्धा इत्यादि पुरोडाशं वर्धित्वं करोती"ति
सातपथ्यगतं वाक्यं तच्छब्देन पुरोडाशपरामर्शेन पुरोडाशमा-
त्रस्य चतुर्धाकरणविधापक्षमेवार्थतो वृत्तम् । एतादृशोपस-
ंहारानुसारेण साक्षात्परोडाशस्यैव त्रयलक्षणव्यवहितस्य पु-
रोडाशमात्रचतुर्धाकरणस्य सर्वथा आधायोगात् निवृत्त्यापत्तिः,
आमेयपदस्यैव पुरोडाशसामान्यलक्षणत्वात् तेन सहोपसंहारक-
ल्पने शक्यतापक्षेऽङ्गानवच्छिन्नप्रदार्थलक्षणपर्यतिष्ठ, अतः
पुरोडाशपदस्यैव शक्यतापक्षेऽङ्गानवच्छिन्नप्राप्तेयमात्रपरत्वलक्ष-
णत्वात् उपसंहारः ॥ अतःपद्योक्तम्—"सामान्यविधिरस्मृ-
तश्चिद्वैत विशेषतः ॥" इति ॥

अतश्च सामान्यशास्त्रस्य प्रथमप्रतिपत्त्याभावात्, फलतः
परिसङ्ख्यावान्तरनेदन्त्यापे सक्तोत्तरपक्षसद्वार सामान्यवा-
च्यस्येति श्रुतेऽप्यमेयमात्रनिषेधत्वात् कात्यायनवचनं हेतु-
न्यासादप्रमाणमित्यर्थः ॥

नच—सातपथ्यवाक्ये चतुर्धाकरणोत्तरकाष्ठत्वविशिष्ट-
रहितपरमाणवनाया भक्षान्नत्वेन विधानात्, कमविशेषणतया-
न्वयमानस्य चतुर्धाकरणस्य विध्यभावे कथं तस्य तद्विधे-

तावच्छेदकत्वम् । तस्य चानुयोजितप्रतियोगिमपेक्षत्वात्
हविर्गतिन्यायेना "भर्मन्तर्जयं" निषेधप्रतिपत्त्या तद्विधेयत्वं
लक्षणयोद्देश्यतापक्षेऽङ्गव्यतिरिक्तम् । तेन च पुरोडाशं च
तुर्धा करोतीति सामान्यवचनस्योपमहारा । तस्मादमेय-
स्यैव पुरोडाशस्य चतुर्धाकरणम् ॥ १५ ॥ इति पञ्चदशमु-
पसंहाराधिकरणम् ॥

॥ इति श्रीरघुपण्डितदेवहृता भाट्टदीपिकायां
तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

सामान्यविधित्व इति—वाच्यम् ; साक्षात्परोडाशत्वेन त-
च्छादीयान्प्रतीत्यनुदयसिद्धिरस्यलक्षणत्वमप्यत्र विशिष्टविध-
र्माकारेण तस्यापि विधानोपपत्तेः । एतेन—परस्परोपसंहारे
सामान्यविधिसाधकत्वमपेक्षेति अन्यतरोपसंहारे सामान्य-
विधिरव्यवस्थिति—परिहृतम्, अनुदयसिद्धिरस्यलक्षण-
त्वात् साधकत्वात् । एवमेवैकसाधनीयवानुपसंहारोऽपि द्र-
ष्टव्यम् । एतेन—अनुशातविशेषापेक्षितत्वरूपासत्यस्य पु-
रोडाशत्वाक्येऽसमवेति इह वर्धित्वकरणस्य विधानेन चतु-
र्धाकरणस्योपसंहाराद्व्यवस्थितेत्सत्यस्य वचनमात्रपेक्षात्वात् त-
स्याथ आमेयवाक्येन विशेषविधेयत्वात्, सामान्यवाक्यस्य वि-
शेषपदेवसाधित्वेनोपसंहारत्वोपपादनं सोमनाथकृत—अप्या-
स्तम् ॥

विशेषतः शास्त्रत्वेऽपि सर्वपुरोडाशप्रतिपत्तिरनेन विधित्व-
समवे अनुवादत्वायोगात् तेन विशेषपर्यन्तसामित्वानुपपत्तेः ।
अतो यदैवानेन विधानमारभ्यते, तदैव सर्वसाधारणप्रतिष-
न्धपलमुपसंहारत्वं वक्तव्यम् । तत्रचानिर्धारितविशेषतया
विशेषान्वययोगवत्परिपक्षस्य सामान्यवाक्ये तदभावरूप-
साध्यत्वस्य विशेषवाक्ये समसोऽस्त्येवैकमिदं विशेषोद्देश्यताप-
क्षेऽङ्गानवच्छिन्ने लक्षणपरत्वात् सामान्यवाक्यस्य न विशेषो-
पसंहारकत्वमित्युक्तं पुन्यपदिरिति भावः ॥ विद्वान्मुपसंह-
रति—तस्मादिति ॥ प्रयोजनं स्वस्थत्वात् नोक्तम् ॥

॥ इति पञ्चदशमुपसंहाराधिकरणम् ॥

॥ इति श्रीरघुपण्डितदेवान्तेवासिकविमण्डनशंभु-
भट्टकृताया भाट्टदीपिकाप्रमावल्यां
तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

द्वितीय पाद ।

(१ अधिकरणम् ।)

अथामिधान ॥ एव श्रुत्युपयोगितिचारे वृत्तेऽनुवा
लिङोपयोगिवाचार प्रदृश्यते । तत्र लिङं नामाद्वात्वपटकी-
भूतपरोदेशताकृतिकारकत्वात्पक्षपदकल्पनानुकूला इति-
पदपर्यायनिष्ठा योग्यता । यथा सुवेणावचनस्य सुवेनिष्ठा
द्रव्यपदपरपदानुकूला । एव मधुषु स्वायंतृशुहेदयतावा-
चिपक्षकल्पनानुकूला स्वदृष्टिप्राप्तकत्वाविषयपदकल्पनानुकूला
च योग्यतालिङ्गम् । सा च पदरूपश्रुतिकल्पकत्वात्तद्वारा
तदर्थनिमित्तयोः प्रमाणम् ।

मयापि शब्दप्रत्ययसामान्याभ्युक्तिविनियोगनिरूपणानन्तरं वा-
क्यादिप्रतिनियोगनिरूपणं कर्तुं युक्तम्, तथापि पूर्वैष्वपेक्षमात्र-
परत्वेन विनियोजकतया तत्त्ववैश्वत्वेन लिङ्गविनियोगोपयो-
गिनिरूपणं पूर्वमावश्यकम् । अतएव श्रुतिसापेक्षत्वात्तन्नि-
र्णयानन्तरमप्यत्र क्रमप्राप्तत्वादित्यवसररुक्तिं पादान्तरत्वादन-
न्तरसहस्रभावेऽप्युक्तिं वामिसधाय निरूपणीयत्वेन पा-
दार्थ्यं प्रतिजानीते—एवमिति ॥ यद्यपि श्रुतेरन्वयसमर्थ-
नियोजकत्वात्सवनवासामर्थ्यरूपकत्वव्यवश्यकम्, तथापि
“शिक्षहानं पुरोधाय न श्रुतेर्विनिर्गोचरा । श्रुतिज्ञानं पुरोधाय
लिङ्गं तु विनियोजकम् ॥” इति न्यायेन युत्वा वक्षितत्वा-
दसमर्थत्वापि विनियोगाच्च सामर्थ्यापेक्षा अतस्तदुक्तत्वेवास्त्य-
वसरो न पूयमित्युपापदेन सूचितम् । लिङ्गोपयोगीति ॥
“इह विनियोगोपयोगीत्यर्थः । तेन बह्व्ययानसहस्रलिङ्गस्य व-
स्तुसाधर्म्यसामर्थ्यान्वयवैश्वत्वं मध्ये प्रथमान्वये बलुता-
मर्थस्य प्रमाणत्वेन निरूपितत्वं प्रकाशविशेषचिन्ताया अ-
चननेवैपि मन्त्राधिकरणे मन्त्रसामर्थ्यस्याभ्यप्रशान्ताभावत्वेन
विनियोजकतया निरुद्धत्वाच्च प्रकाशविशेषचिन्तासत्त्वात् अ-
प्रमाणमर्थकृतविनियोगोपयोगीतिनिरूपणस्य वदामत्यम् । प्रह-
राणु बलुतामर्थ्यस्य निरूपणम् । अतएव ऐन्द्रधिकरणे श्रु-
तिविनियोगविकारेऽपि पूर्वाधिकरणव्युत्पादितमुत्पन्नविनियो-
गात्पादकत्वात्तस्यावकाशैकसङ्ख्या सङ्गतत्वाच्च उक्तिरिति
मायुः ॥

यश्चिद्विनिगोपयोग्यमिनिवार प्रसूयते, तस्य रक्षणमाह
—तत्र लिङ्गमिति ॥ जनघ वचिदुद्देश्यतावृत्तिकार
कृतावापिषदयोग्यतरवापिषदकृत्पन वचिषोमभवापिषद-
कृत्पनेति दृष्टव्यम् ॥ तत्रास्वस्थमुदाहरति—यथेति ॥ अत
एव सस्वादिष्यमयानुपपत्तिरपि तद्विनिगोपस्थले संस्कार
निष्ठोभयवापिषदकृत्यानामुक्त्य योग्यता ज्ञेयेति भावः ॥ एव
मन्त्रगतनिद्रास्तेऽन्यमभवापिषदकृत्यानामुक्त्य दसंयति
—एवमिति ॥ अत्रपुन विनिगोपस्थले—सर्गमाव्यक्तवापिष-
दकृत्यानामुक्त्ययोग्यताप्रत्यवेष्टि विनिगोपकृतावापिषदप्रवर्तना-
याहत्प्रमाणत्वसूचनाय चाहत्प्रयच्छतिप्रत्युक्तम् ॥ सचि-

तत्र वस्तुसामर्थ्यरूपस्य लिङ्गस्य विशेषविचारासंभवा-
न्मत्तसामर्थ्यस्य किं शक्य एवार्थं विनियोजकत्वमुत ज्ञ-
नवृत्तिप्रतिपाद्येऽपीति सन्देहः—

[illegible]

शक्यसबन्धग्रहसापेक्षत्वेन अधस्वार्थप्रतीतिर्विहित-
स्वाख्यधनप्रतीतिसुराविनियोगेन चरितार्थस्य मन्नादेर्जघ-

ति ॥ तस्याहमन्ययानुपपत्तिरूपताङ्कितैरेक्यातिविधया द्वि-
तीयांतादिपदरूपश्रुतिरूपमन्त्रास्तदर्थविनियोगे प्रमाणा-
मिहार्थं ॥ तत्र दर्शपूर्णमासादिकरणे समाभाताया शुश्रूषि
निनुक्ताना मन्त्राणामधिकारपदप्रकरणानुक्तवचनेभ्योऽन्ये द्वे
रमात्रविधेये विज्ञेन विनियोग कियते ॥ तत्रापि योग्यता-
रूपस लिङ्गस सत्यपि देवदत्तस पादयोग्यत्वे षाकाङ्गामावे
पादे विनियोगावसंवादाकाङ्क्षापि ग्रहकारिणी ॥ साच यमैव
मन्त्रप्रवरणिनोक्तया द्वारस्यापि, तदमावेऽपि सवन्धानुपपत्तेः ॥
एवञ्च यमैव मुख्यास्य कुक्ष्येदन्तस्य स्तरवाकाङ्क्षया तदन्तयेन
“अर्धैर्द्वैतदानी” इति मन्यो विनिवृज्यते, तथा गौणास्य-
पदयुगच्छेदकस्यापि तदवस्थाया विनिवृज्यत एवेत्यभिप्रेक्ष्य
पूर्ववत्समाह—**क्रतुप्रकरणेति ॥** ननु मुख्यार्थापपत्त्य-
भावात्कञ्च गौणायाभिधानेन तत्र विनियोग इत्यत आह—
यद्यीरिति ॥ “यद्यी प्रवेक्ष्ये”त्यत्र मुख्यार्थाभावेऽपि तात्त-
व्यमात्रेण लक्षणादन्तादिहान्याकाङ्क्षादिरततात्पर्यमाहृक्तस्यैव
तदुपपत्तिरित्यर्थं ॥ मुख्य एवायं मन्त्रप्रवरणद्वारा आकाङ्क्ष-
मानपदवृद्धयेन विज्ञेन शीघ्र श्रुतिकरपनात् गौणार्थविषयेच
तदन्तयेवमाह्वयकारणोपस्थित्येन श्रुतिकरणेन विरम्भिताया
गौणाद्वैतिप्राकाशान्तराया मन्त्रवत्त्वचित्ताकारपत्त्या हूतयेन वि-
शिष्टेर्ध्यानापनाद्व्यन्तरपि निवृत्तिरित्येदं विनियोगो ॥ नौगेन ॥

नञ्च गौणमुद्रायाश्चिष्टाकाङ्क्षोभैर्मन्त्रिणामाकर्षणे विनिगम-
नाविरहः, गौणीयैश्चाद्वेषोऽपि शत्रुसंघपन्थप्रहस्य हेतुत्वेन
शत्रुयोषास्त्रिणां प्राथमिकत्वात्तद्विष्टाकाङ्क्षायां विनिमुक्तस्य मन्त्रस्य
नैराकाङ्क्षे यत्नि अन्यवराकाङ्क्षायां पश्चात्प्रतीयमानां गौणीयसं-
पत्त्यानुपपत्तैरलिभिरेव विद्वान्तुष्टाह—दाशस्तं वदन्धेति ॥
पठनेन—युद्धाद्यप्रत्यायनत्वात् गौणेऽपि दाशयुपपत्तौर्गौणाया
पारम्यैव विनियोजकश्रुतिरूपेणाविरोधादनुमयनं विनियोग इ-
त्यपि—अपास्तम् ॥ अतुष्टेयत्वेनापगत्ये पदार्थे स्मारकापेक्षि-
ति त्रिंशेन मन्त्रविनियोगात्पुनरुक्त्यानेपेक्षामेव नातुष्टेयत्वात्
गतेत्यलमविधानार्थं स्मारकापेक्षत्वात्तद्विद्वन्नेन मन्त्रविनियो-
जकश्रुतिरुक्तत्वात् ॥ आश्वत्थवृक्षेऽयं वृक्षेऽयं वृक्षेऽयं वृक्षेऽयं वृक्षेऽयं वृक्षेऽयं
प्राथमिकत्वात् तथैव नैराकाङ्क्षायां पुन श्रुतिरुक्तत्वात् अस-

—यथा अग्रे, “कदाचवन्नरीरसीवैज्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत” इत्यादौ, तत्र गौण एव गार्हपत्ये विनियोगः ॥

अग्रेत्युपक्रमस्य तद्विधयुक्त्या मुख्यसामर्थ्यानीवनाञ्चन्यद्वितीयाया एव तदनुतोषेन प्रतियोगित्वे लक्षणा गार्हपत्यसमीपे स्थित्यति, गुणभूतप्रातिपदिक एव वा यत्तत्साधनत्वादादृश्याद्गोण्या गृहपतिप्रत्ययोगेन चेन्द्रप्रकाशकत्वम् । अस्तु वा रुद्रत्वाद्भेदेव धातुवाच्यसमीपस्थितिं प्रति कर्मत्वम्, ननु मन्त्रस्याप्याभिधाने प्रति; तस्याश्चावृत्तात् । नच “उपागमश्चकरण” इति सूत्राया आरम्भेपदविधानेन धातोर्मैत्रक-रणार्थकत्वात्तस्मात्तद्विधानलक्षकत्वावयवतिः; आरम्भेपदस्थलेन समीपस्थितेरभिधानप्रयोजनकारवाच्यमेतन्नस्य स्व-

अत्र भाष्यकारेण “निवेशनः सङ्गमनो वसूनां विशारूपाऽभिषटे धाचोभिः । देव इह तमिता तत्त्वधर्मैन्दस्य मन्त्रे वसूनामिलेन्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते” इत्युदाहृतम् । तदुपमानार्थीयेन नकारेणैतत्प्रमाणान्तसा निषेधादिन्यासाप्रधान्याचरणे: “धुवोष्वरस्ताया सोम आपधैवाविलो नलः । प्रत्युपध प्रमासध वसवोऽष्टौ प्रकीर्तितः ।” इत्यनलस्यवाच्यसामर्थः वसुत्वस्तरादुक्तानां मन्त्रेऽभिर्नाम वसुतिष्ठ इव संग्रामे स्थितवामिल-मिच्छुतिप्रतीते: “वसूनां पावकभासी”ति चाग्नेरेव वसुधे-ष्टवस्तरात् तत्समीपेऽप्येव वसूनां सङ्गमनादनुत्पन्नमन्त्रे-नाप्यग्नेरेव स्तुतिप्रतीतेरन्वितेनोदाहर्तव्यानुपपत्तेरयुक्तमित्यु-पेक्ष्य बलावलाधिकरणभाष्यलिखितस्यान्तरपक्षितमेन्द्रमन्त्र-मुदाहरति—यथाग्री कदाच्यनेति ॥ ततश्च तस्य मन्त्र-लिङ्गस्य स्वस्वतो गार्हपत्यमिति द्वितीयाधुत्युपपन्नमन्त्रतया सिद्धान्तविपरीतत्वानुदाहरणत्वम् ॥

यत्तु—न्यासद्वाराणां बलावलाधिकरणे शुद्धा लिङ्गना-पस्य वक्ष्यतापवाङ्मन्त्रस्य स्वरससामर्थ्यानालोचनेनैव देव-तापैतद्विधयुक्ता माध्याम्यगमात् “शमरावगमोर्बुद्धमि”ति-पञ्चमन्त्रपरिदायेनेन्द्रस्यापि इन्द्रोपमानरूपस्तुतिपङ्गातनुदा-हरणोपपत्तिः—इत्युक्तम् । तन्मन्त्रस्य स्वरससामर्थ्यालागेन स्वस्यैव सोपमानकत्वकल्पना गौणसामर्थ्यादाय ऐन्द्रीत्वो-पपादने तस्य तद्विधयुत्पत्त्यन्वयत्वेन तद्विधयुत्पत्त्यन्वय-त्वेन कारवयुत्तिसंकोचानुपपत्तेः पूर्वपद्यायोगान्मन्त्रस्वरसाम-र्थ्यालोचनेनाग्निप्रकाशकत्वस्यैवापत्त्या गौणार्थविनियोगरूपसि-द्धान्तविपरीतत्वादनुपपन्नम् । नच कदानेनेति प्रथमुदाहरणे बलावलाधिकरणेन पौरुषत्वम्; इह तुतिहायेन गौणार्थे विनियोगे उपपादिते तत्र केवललिङ्गमात्रेण ऐन्द्रत्वम-प्यस्तु इति उदाया निरसनीयावेन तद्विहायोपपत्तेः, अत-दस्मैवोदाहृतं युक्तमिति भावः ॥

गार्हपत्य इति ॥ अत्रान्विति चेपः । गार्हपत्यमिति द्वि-तीयाधुत्या विरोधं दर्शयितुं पूर्वपक्षी प्रवचतिष्ठे—अथेति ॥ स्थित्येतीति ॥ इतिरप्येन ऐन्द्रं प्रकाशयतीति शेषः-
भा० ३२

साम्याभिधानाद्व्यसंभवेन समीपस्थितिविदोषतत्त्वोपपत्ते-रभिधानलक्षणायां प्रमाणाभावात् । अतश्च तत्रार्थ एव समीपस्थितौ गार्हपत्यस्य कर्मत्वम्, इन्द्रस्य त्वार्थिकेऽभि-धाने इति न विरोधः । यथा चास्य धातोः सकर्मकत्वं तथा कोस्तुश्च एव अपक्षितम् । अतः कथं मन्त्रस्य गौणेऽर्थे विनियोग इति चेच्च;

ऐन्द्रेति तद्वितेनैकपदे विदोषतया प्रतिपाद्यमानस्य मन्त्रस्य चवन्वानुपयोगीन्द्राद्व्यवोपकत्वानुपपत्तेः । अत-स्तस्य शब्दबोधकालीनेन्द्रप्रकाशकत्वात्तुवादादेनानुपपत्तेन द्वितीयादां तद्वितेन लक्षणाभरणं रुदित्यागो वा । नच समीपस्थितिं प्रति अग्रेः कर्मत्वम्; तथादे तस्याभिधानं

रथं सूचितम् । गृहपतेरयमिति व्युत्पत्त्या गार्हपत्यस्य इ-न्द्रमन्त्रमिवितुं समर्थ इत्याह—गृहपतिमन्त्रयोगेनेति ॥ गृहपतिसंबन्धित्वयोगेनेत्यर्थः ॥

ननु—वाच्यस्य तिप्रतिपादयर्थसाङ्गिकमकत्वात्कथं तत्र क-र्मत्वेनाग्नेरन्वय इत्यत आह—यथाचास्येति ॥ “अकर्म-कत्वे”त्येतदुत्तरसूत्रेणाकर्मकत्विष्टतेरात्मनेपदविधानेनास्मि-नूत्वे तिष्ठतिवाच्यस्याप्यर्थस्य सामीप्यरूपकत्वमिच्छित्वेन सकर्मकत्वमिच्छित्वेन सामीप्यस्य प्रतियोगितासंबन्धेनाप्राधा-यत्वेनाग्रेः कर्मत्वेनामन्त्रोपपत्तिरिति कोस्तुगे प्रपञ्चितमित्यर्थः ॥

द्वितीयाधुत्या गार्हपत्याधैरावगमनेन न मुख्यार्थविनिदो-गसंभवः; योग्यताज्ञानाभावेऽपि प्रतिबन्धक्रीमतायोग्यतानि-यमाभावमात्रेण शाब्दबोधस्य संभवेन धीतविनियोगोपपत्ते-स्तस्यैव प्रत्युत्पादात्पर्ययाहकस्य चरत्वेन मन्त्रगतैन्द्रशब्दे यत्-साधनत्वदादात्तार्थधार्यबोधाद्वा अचन्यत्त्वाधमणे वा-पकमाभावात् । नहि द्वितीयाधुत्या गार्हपत्याग्रवोषत्वेव तद्वि-तन्त्रुत्या मन्त्रत्वेनाद्व्यवोपः संभवति । तद्विदोषत्व प्राधा-न्येन प्रतीपादयत्वरूपदेवतात्वस्य विशेष्यवदा प्रतिपादनार्थं प्रति विरोधतया प्रतीयमानत्वेन विपरीतविरोधविरोधभा-वकल्पनां विना इन्द्राद्व्यव-रीप्रवर्ततेतिन्द्रोद्देशेन मन्त्र-विधानेकप्रसङ्गाभावात्तत्वे, इन्द्रस्य चरत्वेऽनुपयोगेनोद्देश-त्वानुपपत्तेः । अतस्तद्विधयुक्ता द्वितीयाधुतिवाधाबोधाद्वा-हंपत्याभिधानार्थत्वमेव युक्तमित्यत्रेव दृश्यति—नेति ॥ अतस्तस्येति ॥ तद्वित्वेत्येवम् । रुदित्याग इति ॥ गार्हपत्यरावदस्य “संज्ञाया धेतुया”इत्यतः संज्ञायामित्यनु-पपत्तेः “गृहपतिना संयुक्तेऽवः”इत्युदाहारेण उपप्रत्ययान्त-त्वेनाग्री रुद्रत्वप्रतीतेन स्यात् इत्यर्थः ॥

यत्तु समीपस्थितिं प्रति गार्हपत्यस्य कर्मत्वमभिधानं प्रति इन्द्रत्वेत्युक्तं तदन्य दृश्यति—नचेति ॥ तथाय इति ॥ अस्मिन् पक्षे मन्त्रमौषधकारिचरत्वात्तत्पत्तेः समीपस्थितेय गार्हपत्यमन्त्रकारार्थे इन्द्राभिधानार्थत्वान्मन्त्रस्य तद्वारा

प्रत्यप्यङ्गैरे उद्देशानेकचक्रुतवाक्यमेवापत्तराग्रनेपदवि-
रोधेन च धातुनेव स्वतन्त्रार्थविशिष्टाविधानसंक्षणाऽव-
श्यमावादिशस्यभूतेऽभिधान एव मन्त्रस्य करणत्वप्रतीति-
गोह्यत्वस्य च चयनमेवमन्त्रस्य कर्मत्वप्रतीतिरर्थोक्तं सा-
नीप्यप्रतियोगित्वेन तदर्थेव ग्रहणेष्वपत्तेरन्वयार्थमाहकमा-
हणानुरोधेन मन्त्रस्यैव गौण्या धृत्वा गार्हपत्ये विनियोग
इति सिद्धम् ॥ २ ॥ १७ ॥ इति द्वितीयं श्रुतिवद्वान्त
गौणेऽप्यर्थं मन्त्रविनियोगाधिकरणम् ॥

(३ अधिकरणम् ।)

तथा ॥ दर्शपूर्णमासयोः हविष्कृदेहीतित्रिरवत्तत्राहपति

औपचारिककरणवत्स्याप्युपपत्तेश्चतत्त्वानुरोधेन वा इन्द्रा-
भिधानार्थत्वाद्गोकारे गार्हपत्यस्यापि उपयोगेनेषितत्वाद् स-
क्तुवदनीप्सितवर्मत्वाद्गोकारे च उद्देश्यानेकत्वनिमित्तवाक्यमे-
वापत्तेरुत्तीयान्तं द्वितीयातन्त्रे पदं यथाश्रुतवद्वीकृत्य अल-
नेपदत्वात्पदार्थमाहकानुरोधेन धातुनेव स्वतन्त्रार्थविशिष्टाभिधा-
नसंक्षणाया तत्रैव गार्हपत्यस्य कर्मत्वेन मन्त्रस्य च करणत्वेना-
न्वयाद्गोकारे युक्तः । गार्हपत्यस्य साधनत्वेनोपयोगात्मावि-
ऽपि संस्कारात्वेन तत्परत्वादिशितकर्मत्वोपपत्त्या तदनुरो-
धेन मन्त्रगतैवमन्त्रस्य गार्हपत्यपरां कथंचिदाश्रित्य सिद्धः
श्रुतिवत्तद्विधानविनियोग इत्यर्थः । प्रयोगेन स्पष्टवाच्योक्तम् ॥

॥ इति द्वितीयं लिङ्गस्य श्रुतिवत्तद्विधानार्थेऽपि वि-
नियोजकत्वाधिकरणम् ॥ (वेत्यधिकरणम्)

दर्शपूर्णमासयोरिति ॥ सिद्धान्ते मन्त्रस्य त्रिरवत्तद्वि-
धानत्वे साधनसंवेदनोपपत्तिसमागमप्रदर्शनाय दर्शपूर्णमासवो-
रित्युक्तम् । हविष्कृदेहीति ॥ देवानामर्थं वा हविः सेवा-
दर्थं वा पत्नी हविष्कृतमेवा सख्येभ्यः अन्वयुरेहीति ब्रूते । अ-
तस्मिन् कर्ममध्युपविष्टवार्थक्यात् त्रुवमाहवर्तीत्यर्थः । अ-
न्यत्र यथा पुत्रा पूर्वाधिकरणे गौणार्थविनियोगो मन्त्रस्योक्तः,
तद्वैव वाक्येनापि तत्र प्रत्यक्षस्य विनियोगस्योद्भाषकत्वर-
णादापवादोक्तमनन्तराश्रितिव स्मृतावादादुक्तत्वा पूर्वसिद्धान्त-
हेतुत्वसमर्थं तथाप्युद्देश्यात्वात्सन् पूर्वपक्षमाह—तत्रेति ॥
“प्रत्येव हविष्कृतुपोतिष्ठति देवान् कर्मोऽपि तु न् राशिद-
त्वावहन्ती”ति वाक्यान्तरे पत्नी सख्येभ्योऽपि तद्विहित-
संवेदनोपपत्तौ पक्षप्रस्तापाननियमाभाप्रतीतिरङ्गानविष्यन्तर-
स्यान्वयादिस्माददर्शनादपि हविष्कृतत्वात्कारणत्वात् मन्त्रस्यान-
त्येन विधानानुपपत्तिं तावदर्थमिति—सत्यं एत्येवेति ॥

एतेन—मन्त्रे त्रिरवत्तद्विधाने सहापार्पणात् तस्य प्रा-
सावपत्तित्वात्तुवाद् इत्यपि—अपार्पणम् । आधानादवत्ता
मन्त्रस्याश्रितिसंज्ञा त्रिरवत्तद्विधानस्युपपत्तेः वातलक्षणापत्तेर्यः ।
अतः परितोपात् “उत्पन्नहेतोः विवाहा” इति श्रुत्येन प्रयो-
ज्यत्वात्पर्याप्तहेतावपि सत्प्रत्यक्षस्य हेतुविचारव्यवतीतिव-

इति श्रुतम् । तत्र नार्थं मन्त्र आह्वानात्तम् ; तस्य “प्रत्येव
हविष्कृतुपोतिष्ठति सा देवानाभिदुसावहन्ती”ति पञ्चानु-
सारणमावप्रतीतेः । अत इति करणेनावधातामेव ।
अतश्चाभिव्यक्त्यर्थे त्रिरवत्तद्विधानस्यविशिष्टावपत्तिविधि-
रेव । पत्नीवाक्ये च गुणादेव कर्मात्तराविधिः । तयोश्चाव-
धातयोर्विहीतवहन्तीत्यनेन संस्कार्यसंयन्त्रेऽपि इष्टापांत्वादि-
कल्पः । पत्नीकर्तृकैवधातुः चावयोदिव इति मन्त्रः । अ-
तश्चापेन वाक्येनावधाते गौण एवायं मन्त्रो विनियुगने ।
गौणत्वोपपादनं कैरप्युपेष्टव्यम् । आह्वयनिश्च तदाचष्टे इ-
त्येवं श्रवणार्थबोधकालीनाह्वानव्यक्यानुवादा इति प्राप्ते—

मन्त्रस्यावपत्तमावनात्त्वमेव ; कृतुपातमावनायामपि कार-
णत्ववश्यं ध्युतवन्तरे मृतराप्तिविरणपामृष्टमन्त्रस्य वरण-
तयान्वयोपपत्तिरेत्यभिप्रेत्याह—अत इति ॥ प्रासावधातो-
रेवेन त्रिरवत्तद्विधानस्यविशिष्टावपत्तिं परिहरति—
अतश्चेति ॥ अवधातस्य विदुषीमावपयन्तमृष्टावपत्ति-
त्वेन तत्र त्रिरवत्तद्विधानस्युपपत्तावपि तत्र मन्त्रद्वारा पुंस्त्व-
त्वेव विनियोगोपपत्तेः धातुभावेन कवित्रिरवत्तद्विधानस्युपपत्ति-
पाठेन त्रिरवत्तद्विधानस्यविशिष्टावपत्तिविधिरेव । मन्त्रं प-
त्नीवाक्येनावधातः प्राच्यते ; तत्र तन्मात्राप्रसावपत्तिर्गुण-
त्वस्य पत्नीकर्तृकत्वेन वाक्येनावपत्तिरिति पुंस्त्वानुवादादुपपत्तेः ।
अतो विराटविधानाच्च वाक्यभेद इत्यर्थः । अतएव गुणान्
पत्नीवाक्येऽवधातान्तरविधिरेत्याह—पत्नीवाक्ये चेति ॥
अन्यत्र “विधौषधोपदेशे”ति सिद्धान्तश्रुत्युपपत्तेर्यः म-
न्त्रस्यावपत्तादित्ये “अव रक्षो दिवः सपत्न”मिति मन्त्रान्तर-
स्यापि विधानाद्विहितमन्त्रस्य पक्षे वाच्यः पूर्वपक्षे आपादि-
तत्वं परिहरति—पत्नीकर्तृकैवेति ॥ एवं आह्वयतिपरि-
हविषिष्टावपत्तिविधिः, धातुवत्तद्विधानात्तत्वाद् इत्यभिप्रे-
त्योपसंहरति—अतश्चेति ॥

ननु अवधातस्याचेतनस्य इत्युक्तत्वावपत्तेः सुतरावेति
शब्दार्थान्वयानुपपत्तिरेवधातुः मन्त्रस्यावपत्तिर्गौणार्थे विनियोग-
इत्यत आह—गौण एवायमिति ॥ गौणत्वोपपादन-
मिति ॥ भावेन स्यात्तत्त्वसंक्षणाकर्तृत्वसंवेदनोपपत्तेः पत्नी
पत्नीतिवद्वैवविधिकेन स्यात्तत्त्वस्य सत्त्वोपपत्त्या दिवित्त्व-
मवाप्त्यैव चेतनत्वमारोप्य अवधात त्वमेहि सपत्न्ये भावे-
यैव हविष्कृतत्वेन संबन्धिद्वि. सपत्तिहेतुलक्षणाद्येन हविष्क-
देहीत्यनेनावधातप्रत्यक्षोपपत्तिरिति कैतुमेव इत्यव्यक्त्यर्थः ।
मन्त्रस्याह्वानात्तत्वे आह्वयत्वव्यवधानादप्यवधातत्वात्—
आह्वयतिश्चेति ॥ हविष्कृतैहीति मन्त्रेनेहीतिशब्दोद्भाषा-
दन्वयुराह्वानमवपत्त इत्यर्थे “तत्परोति तदाचष्टे” इति स्मृत्या
निष्पत्त्यावह्यवित्प्रयोगोपपत्तेः शब्दार्थव्यवधानाह्वान-
प्रत्यक्षानुवादाद्व्यवधानव्यवधानोपपत्तिरित्यर्थः ॥

यते, त्रिरन्यासपुस्तकविशिष्टावध्यातमनकाजलैव बाह्यान्मो-
हेन निषीयत इति न गौणध्वजाते विनियोग ॥३॥१८॥
इति तृतीयं हविष्टदधिकरणम् ॥

(४ अभिप्रायम् ।)

सथोत्थान ॥ सोमे, “उत्तिष्ठन्वाहामीदमग्निवह-
रे”ति । तथा “अतः कृणुनेति वाचं विरुजति ।” दूर्वापूर्णमा-
सयो, “प्रणीता प्रपथ्यन्वाचं यच्छति तासः—हविष्कृता
विमृजती”ति श्रुतम् । तत्रापि पूर्वपक्षे च मन्त्राणां मुख्यार्थं

इति पञ्चीकृतम् इति व्यवस्था, निष्ठागते त्वकसिजेव पथां
मनुकावयाते “अव रक्षो दिव” इति मन्त्र, “हविष्कृन्मन्त्र-
रत्वाहाने इति स्पष्टावाचोक्तम् ॥

॥ इति तृतीयं हविष्टदधिकरणम् ॥

उत्तिष्ठमिति ॥ महिष्यमानदेशादुत्तिष्ठमित्यर्थः । सा-
मान्यसवन्धकारिप्रमाणसत्त्वमुचय नोप इत्युक्तम् । विह
रेति ॥ इतिचरणेन प्रमुख्यकेन “बाहं सृणाहि, पुनो
वासानलकुह, पशु नो देही”स-तस्य समह । “अतः कृणुते
तो”तिशब्दो मन्त्रलक्ष्यपरः । सौमनिसर्गशब्देन “वाचं वि-
रुजती”तिवद्व्यख्यापि निसर्गस्योपादानमन्त्रावकादशे भाष्ये
“वाचिसर्गो हविष्कृता वाञ्छयेते तथा सा”दित्येवचरणे
हविष्कृत्तव्यं च कालस्यशब्दमित्युक्तम् । तथा “आह्वानम
पीति चतु न कालविधिषोदितत्वात्”त्युक्त्वा सूचितत्वाच्चात्र
भाष्येऽनुवादमन्यन्वुवाहरति—दर्शपूर्णमासयोरिति ॥
ता नियमिता वाचं हविष्कृत्तवीति मन्त्रपाठकाले विमृजतीत्यर्थः ।

ततः किमनवोर्ध्वचनयोगेतिप्रश्नमिति वाचं विमृजतीति चो-
दितवान्योर्ध्वचनोर्विधानादनयामैवयोगोर्ध्वचनवाग्निकसर्ग
योगोर्विनिर्गो, उन मन्त्रयोगादमिद्विहरणतत्त्वरूपमु-
त्पत्तौ विनियोग उच्यतेअतश्चयोगो कालाध्वेनोपादान-
मिति वक्ष्ये वक्ष्यमाणत्वेनादिदेशिकीं सन्नतिं पूर्वाधिकरण-
पूर्वपक्षत्वात्पूर्वपक्षं स्पष्टत्वात्तद्विचारोऽऽतिदेशिकमूलास्तो-
भातितास्तमेवाह—तत्रार्थाति ॥

पूर्वपक्षेवत्येतेन शान्तवाचान्दसूचित्वा आनिदेशिकी सन्न-
तिरुच्यते । ततः पुनः सुटवकियान्तरस्यवाचसाव्य साधु-
त्वनान्तरं प्रमाणामानादवप्रतिपक्षस्य लक्षणं विनापि ह्यु-
त्पादयतयोपपत्तेरिवाभ्यासस्य विधेयान्तरसत्त्वेन प्रवृ-
त्त्यापि ब्राह्मणवाक्यस्यान्यप्रमाणसिद्धिमुक्तौ रङ्गिको विनि-
योग, प्रकृतेषु विधेयान्तराभावे उत्तिष्ठमितिप्रमुख्यस्य ल-
क्षणाध्वत्तमहीकृत्य कालस्यैव तव गते विधेयत्वादिर्भा लक्षणा-
पत्तरथानस्य सामान्यात्वं विधेयमाणद्वान्तरमितिवाच्यार्थं
नेन कृतार्थस्य सम्प्रदायार्थवाच्येनेन शान्तप्रमुख्यस्य कारणत्वप-

विनियोगो ननु गौणयोरुत्थानवाग्निसर्गयो । प्रत्यक्षापि
ब्राह्मणवाक्यस्य कालविधिविधेवाप्युपपत्तौ गौणध्वत्तप्र-
माणत्वात्मावात् । नच लक्षणा, शान्तप्रमुख्यस्य कालिक-
सम्बन्धेन लक्षणात्वेत्यमहीकृत्य मुख्यत्वान्वयोपपत्ते । अतः
श्रोतृकालकाले विहरणमद्यं यत्नीय इति कालविधिवेवायम् ।
अतः कृणुनेत्येतिचरणस्यापि मन्त्रस्वरूपमात्रपरत्वात्कालिक-
सम्बन्धस्यैव सत्त्वगविधया भानोपपत्तेन लक्षणा । हविष्कृता-
वये तृतीयावाग्न्यु धाव्यमानेक्षितावधिसमर्पकत्वेन तदेकवा

हेतुत्वायकत्वाम्भवादगत्या कलत्रपट्टेत्वापकरणमहीकृत्य
मन्त्रपाठस्यैव गौणसामर्थ्येनोत्थानात्तत्त्वमुक्तम् । समन्वयिषा-
नुविधेयान्तराभावेनितु विहर्तुं वा शान्तवाग्न्युत्थानस्यामीधन-
विहरणादिहेतोः स्थावत्यविधयस्या श्रुत्यतत्त्वहेतुवोपपत्तेरमी-
च्छत्वेनविधानम् ॥ मन्त्राध्यक्षानस्यामीधनकृत्यामीधन्यादि-
साधनवाच्योपासमितिचकृत्यविधयानुपपत्ति, विहरेत्यस्य
प्रत्यये सति “प्रपथु पराधिकारा”दिति व्याधेनाध्यक्षकृत्य-
त्वाया वधेऽपीह पूर्वपक्ष इतिचरणरूपवाच्यवाचगतोत्थाना-
त्वेन प्रेषकभावेन आमीधनकृत्याप्राप्त्या समादयाप्राप्ताध्व-
नुकृत्यैवत्येव प्रत्येयविधयामावात् । अतएव—अग्नि-
विहरणादियाग्याभावात् प्राप्तकालताथतामहीकृत्यामिनि-
हरणस्य प्राप्त काल इत्यर्थवत्तथा “असौमिन्दरे”त्यस्या
प्युपपत्तिः ॥ अतवाच्येन शान्तप्रमुख्यस्यान्यभावादितिच-
रण्य वाक्यत्वेन विहापेक्षया दुर्बलस्यापि ब्राह्मणवाक्यत्वेन
प्रावृत्ताद्युक्त्यैव वाचिसर्गात्तत्त्वम् । तत्रापि यथा भक्षानु-
वाके “शान्तुपाथा सोमस्य तुयति”ति भक्षयितुगत तृति-
वत्तुत्वं तृप्तिहेतुत्वात्सगताया वाच्युपचरिते तथा “इति हि
वाया” इति कृमिपातोर्वाग्न्येहिस्त्रागतवाचकत्वस्याग्न्याग्नीत्या
भक्षणावगते यजमानपुरुषगत अतश्चत्वाग्न्यकृष्टद्वयपययो-
नवाग्नादिभक्षणाग्न्युत्वं भक्षणेहेतुत्वात्सगताया वाचि शक्य-
मुपचरितुम् । बहुवचनं वाचं कर्त्तव्यमन्त्राच्छब्दस्यैव
तात्त्वादिष्टत्वात्वेनान्येकस्यावाच्यिष्टान्तेनादिप्रत्ययापि
शक्यं योजयितुम् । लोट्य वाचोऽप्येवत्येन प्रेषात्वेत्वात्म-
नेऽपि पूर्वपक्षे प्राप्तकालताथतामहीकारात् हे वाच अतः भक्ष-
यितुं तव प्राप्त काल इत्यर्थेन समवत्येन गौणार्थे वाचिसर्गो
विनियोग इति विशेषात्तद्व्या समाज्यमान पूर्वपक्ष निराक-
र्तुमाह—ननु गौणयोरिति ॥

इतिचरणस्येति ॥ तस्याव्यवत्येन उत्तमविकिर्त्तवा
पट्टवत्त्वा कर्तृत्वानुक्ते लक्षणायाच कारिकध्वत्तमन्त्राच्छि-
तसम्बन्धवत्त्वया एव युक्तत्वाभावेनितेताद्व्याभावरत्वा-
अथवा युक्तमित्येतेनमन्त्राच्छब्दो वाचं विमृजतीत्यर्थं एव-
त्यम् । ध्वनेन—इतिचरणस्य श्रुतित्वमहीकृत्य पूर्वपक्षे
श्रुता गौण मन्त्रविनियोग इति व्याख्ययोश्च—अपास्तम् ।

यतोपपत्तौ वाक्यभेदे प्रमाणाभावादित्यंभूतलक्षणार्थत्वा-
वाङ्मौल्य कालविधिपरत्वम् । अतश्च तद्व्याख्ययोः पाठश्र-
मावगततत्त्वमप्रपाठकाले पाठिवसर्गः कर्तव्य इति सोऽपि
तत्र कालविधिरिव ॥ ४ ॥ १९ ॥ इति चतुर्थमुत्थाना-
धिकरणम् ॥

(५ अधिकरणम् ।)

सूक्तवाक्ये ॥ दर्शयन्मासयोः "सूक्तवाक्ये प्रसूतं ब्रह्म-

इत्थंभूतलक्षणमिति ॥ हविष्कृन्मन्त्रपाठस्यावस्यैव विसर्गे
उपपत्तेर्न स्वातन्त्र्येण तत्र करणतया मन्त्रनिधानं युक्तमि-
त्यर्थः । एतत् इत्थंभूतलक्षणार्थत्वाधिकरणं सहस्रधाभावे-
ऽपि सिद्धान्तोपपत्तिप्रदर्शनमाश्रयम्, यस्तुतस्तु—सह-
स्रस्रपक्षेण तद्योग एव तृतीयोपपत्तेर्भेदप्रपाठसमकारणवत्त्वं
रूपसादृश्यस्यैव प्रतीतेः न मन्त्रकरणत्वाद्वाप्येति श्वेयम् ।
अतश्चोत्तरपक्षार्थविधिपाठक्रमेण यथोपाधानस्य कालो निश्चात-
त्यैव मन्त्रपाठक्रमेण तद्विहितमन्त्रयोरपि निश्चित इति
तत्र तन्मात्रासत्ताविधानमेवेत्युपपत्तिरिति—अतश्चेति ॥
यद्यपि बाह्यान्तर्य मन्त्रपाठातिरिक्तपृथक्प्रत्यक्षानापायत्वेनाभ्य-
धातुपपत्त्या तस्यागमार्थं वाग्विसर्गः प्राप्तिरित्येवैतानुवादत्वमेव
शुचम्, नतु कालविधित्वम्; तथापि तन्मात्राश्रे वाक्यमभा-
वेऽपि तदुत्पत्तिरपि प्रसक्तस्य निवृत्त्यर्थमवधारणकालविधि-
रभावावश्यकम् । यद्यपिच पूर्वत्र कालानुवादादिदृष्टं विधि-
यत्वात्तत्र पूर्वोक्तिरन्तर्गतार्थित्वं तथाशब्दोपा श्रुत्यतेः
तथापि गौणे न निमित्तयोगः किंतु मुख्ये द्रव्यत्वान्ता सा-
म्येन तदुत्पत्तिरिति हेतुम् ॥ प्रयोजनं पूर्वपक्षे अग्नीमन्त्र
उत्थानात्पूर्वं प्रयोज्यः । एवं तद्विहितकृन्मन्त्रावपि वाग्विस-
र्गात्पूर्वं प्रयोज्योः करणत्वात्, सिद्धान्ते तु उत्थानकाले
अग्नीमन्त्रः, तद्विहितकृन्मन्त्रपाठसमकालं वाग्विसर्ग इत्यादि
तत्त्वज्ञानोक्तम् ॥

॥ इति चतुर्थमुत्थानाधिकरणम् ॥

दशैर्पूर्णमासयोरिति ॥ मन्त्रस्य सामान्यसंबन्धबोध-
कप्रमाणप्रदर्शनार्थमेतदुक्तम् । "इदं वाक्यप्रतिष्ठायां स्रमम्"-
दित्यादि "तस्यो देवेभ्यः" इत्यन्तो निगदहृषो मन्त्रः सूक्तवा-
क्यस्यैव सूत्रावकाशपरमो व्यक्तीकरीकृत्यते । तेन मन्त्रेण प्र-
सूतं दशैर्मुष्टिमसौ प्रक्षिपतीति वाक्यसार्थः ॥ तत्र गौणसा-
मर्थ्यस्य श्रुतिसहायतया निमित्तयोगत्वेऽपि हि तेषु मुख्यसाम-
र्थ्यस्यापि तत्सहायतानिहृषणेन पूर्वोक्तस्य कालार्थसंयोगस्ये-
हापवादकरणेनच पादाभ्यासपञ्चमी तथा सूक्तवाक्यस्य का-
लोपलक्षणतयाऽन्येन कालार्थः संबन्धः होवाऽस्मिन्मन्त्रे

रती"ति श्रुतम् । तत्र सूक्तवाक्यपदवाच्यस्य मन्त्रस्य इष्ट-
वत्ताप्रकाशनेन कृतार्थत्वात् श्रुतस्यहरणस्य चोपयुक्तप्रसर-
प्रतिपत्तित्वेन कृतार्थत्वात् "दशैर्पूर्णमासाभ्यामिष्टा सोमेन
यजेते"तिवाक्याख्यः संबन्धः । तृतीया चेत्तंभूतलक्षणपरा
समौ सूक्तवाक्यस्य कालिकसंबन्धेन प्रहरणोपलक्षणत्वेना-
न्यथं बोधयन्ती नातुपपत्ता । न चैवं लक्षणा; तस्या अपि

परमाने तत्पाठकाले प्रसूतं प्रहरति, अथवा सूक्तवा-
क्यस्य करणतयाऽन्येन प्रहरणमिति संशयं च तद्वशाद्वा-
तुरया पूर्वपक्षमेवाह—तत्रेति ॥ इष्टेष्टेति ॥ आभ्य-
भावाभ्यासाभ्यामपि कर्मसुदृष्टा अग्न्यादयो देवता इत्यर्थः ।
उपयुक्तैति ॥ "प्रसूतं कृत्वासादयति सर्वा वा शुचः" इति
वाक्येन दृग्गम्येन उपयुक्तप्रसरप्रतिपत्तिरित्येवैत्यर्थः । कृता-
र्थत्वमेव व्याकृतादिविरुद्धसंवादेनैवाज्ञातिसंबन्धविषयकमित्यत-
स्मिन् च सूत्रोपाततया हेतुमाह—कृतार्थत्वादिति ॥ ए-
वं च वाग्विधिव्यायेन कालार्थसंबन्धं दृष्टान्तव्याजिनं साधयति
—दशैर्पूर्णमासाभ्यामिति ॥

यद्यप्यत्र दृष्टान्त इव कालार्थसंबन्धबोधकः कृताप्रत्ययो
नास्ति; तथापि कृतार्थत्वं पूर्वोक्तरीत्या कालार्थत्वापादने
हेतुः, कृताप्रत्ययस्तु कालविधयेषु पौर्वापर्यरूपे नियामकमा-
श्रयिणि न शेषः । कर्त्तुं तर्हि करणवत्तृतीयोपपत्तिरि-
त्यत आह—तृतीया चेति । "इत्थंभूतलक्षणे तृतीये"त्य-
नुशासनेन गमकत्वस्यलक्षणार्थत्वेन सूक्तवाक्यस्यित्थानकृता-
भिधानात्तस्य तत्कालीनत्वसंवादेन सभावात्तृतीयोपपत्ति-
रित्यर्थः ॥

लक्षणवत्तार्थत्वे लक्षणापत्तिरित्यति—नचैवमिति ॥

यत्नेन—यत् ज्ञानजनवरूपलक्षणार्थभिधानेनैव ज्ञानक्रि-
याया उपपात्तत्वादनुपासकज्ञानरूपक्रियाद्वारा क्रियासंबन्धस्योपा-
त्ताभावात्तिरप्युक्तकरणत्वापेक्षया विलम्बितत्वेन कारकविभ-
क्त्यपेक्षया इत्थंभूततृतीयया दौर्बल्यं पार्थसारथ्यादिभिरुक्तं
तत्—अप्यास्तम्; नापि गमकत्वस्याऽकारकत्वात् भगवर्था-
न्वयप्रतीतेः प्रधानभूतभावनाभिरुपितकारकत्वापेक्षया दौ-
र्बल्यम्; अकारकस्यापि निमित्तादेरुत्पत्त्यवयवसंबन्धेन भाव-
नान्वयवद्गमकत्वसापेक्षकार्यकारणभावकल्पनालापनावुरोपेन
स्वजन्यभावेनज्ञानविषयतासंबन्धेन भावनान्वयोपपत्तेस्तत्क-
ल्यत्वादिति भावः ॥ एवं च पूर्वोक्तप्रथममन्त्रबहिः प्रक्रमेण म-
न्त्रस्याभ्यासावपत्तेर्न तद्वत्त्वं मन्त्रस्य, बहिः "इदं इतिरुत्प-
त्तावीट्यत भवो ज्ञानोऽकृत्ये"ति मन्त्रभागस्य उरोडाशसेनया
वृद्धोऽपि स्वस्मिन्वयमाने तेजोवाहुत्वं कृतवानित्यर्थः प्रह-
रणे समवति; भूतनिर्देशावुत्पत्तेः, तद्विषयेः देवतानुपेक्षणम्,

योगांते इष्टदेवताप्रकाशानुरूपलैङ्गिककार्यस्यैव प्रयोजकत्व-
मनुमन्यते ।

नचैवं सूक्तवाकदान्दस्तावदवलक्षणार्थत्वापत्तिः; सूक्त-

स्तम्भः; तुपोपवापापुष्टान्तः कालान्तरीयकपालोपादानप्रयो-
जकत्वस्य पुरोडाश इवेहापि तदापत्तिवारणाच्च इष्टदेवता-
प्रकाशनप्रयुक्तस्य सूक्तवाकस्य प्रहरणप्रयोज्यत्वावश्यकतया
प्रहरणसंबन्धिप्रत्ययप्रकाशकत्वेन प्रहरणप्रयोजकत्वस्याऽऽमेना-
पत्तेः । अन्यथा यथाशक्ति प्रयोगे प्रलरहोमामावेऽपि अन्-
याजोत्तरमिष्टदेवताप्रकाशानुरोधेन सूक्तवाकपाठापत्तेः । अतो
यथैव दस्यूर्णमासाप्रयुक्तस्यापि भेदनहोमस्य भेदनप्रयोज्य-
ताप्रसङ्गत्वेन विना तदनुप्रासमेवं प्रहरणप्रयुक्तसूक्तवारागन्त-
गतकतिपयपदजन्येष्टदेवताप्रकाशनस्यैव प्रयोजकत्ववादाय
सूक्तवाकशब्दनिर्देश्यत्वोपपत्तेः प्रहरणस्यापि चेष्टदेवताप्रका-
शानुपपत्तेरैव प्रयोगान्नसंशङ्काऽस्तीति चेदपि अन्योन्याभिप्राय-
विरोधः । एवंस्थिते “अतथेष्टदेवताप्रकाशनोपकीर्तितादप्रयो-
जनं प्रहरणमिति” वातिकमपि इष्टदेवताप्रकाशानोपकीर्तिता-
दिति हेतुप्रादानाद्विभक्तिविशेषात् एव प्रयोजकत्वभावात्
मिश्रयेण व्याप्येयम् । नहि सूक्तवाकशब्दात् अतीत्यमानमि-
ष्टदेवताप्रकाशनप्रयुक्तत्वमपेक्षितं वाच्यम्; अतएव पूर्वाङ्क-
रीत्या अनुमतत्वादिश्लाघाः ॥

अत्र “प्रकरणाभिभागादुभे प्रति वृत्तशब्द” इति
सूक्तवाकस्य सूक्तवाक्यदस्य स्वानुपपत्तेन प्रयोगद्वयव-
त्तिप्रहरणद्वयोर्देशेन वृत्तसूक्तवाक्यविधानेऽपि “एकैकप्रहरणे
अवयवस्य प्रयोगसिद्धिरिति” श्रुतिविरोधपरिहरावाशङ्का “या-
ज्वादिपदे कक्षणापत्तेः समुदायस्य पञ्चस्यवनत्यायोगान्
समुदायिगानेव वृत्तं प्रत्युपादेयतया विवक्षितताद्विलानो
शापनेत्येऽप्रीतिवृत्तव्यतरे चैदमेवत्वान्विवक्षितताद्विलाना-
मन्यतान् प्रत्येकमेवेतिरत्नतया अथावादीनामिव प्रह-
रणस्यान्वये सूक्तवाकस्यापि तद्वत्त्वस्य प्रत्येकमेव अन्य-
यमात्रा कर्मिकयात् अयानामर्थे प्रहरणतन्त्रतया तत्त्वैर्ष-
वानुपानुप्रासपरिवयस्य प्रयोगसिद्धेरिति भाव्यकारेण प्रदूष-
देवतापदानां परंपराण्यभावात्तैर्वाच्यैर्वापिप्रादुक्तत्वात्संभवत्
नैवः सूक्तवाकोऽपि तद्वत्त्वमवसन्नपदमेता एवकदेव-
तापदमितिः यदहः सूक्तवाकाः, एतस्य विभक्त्येव सू-
क्तवाकस्य मूर्तमयः प्रहरणाद्वत्त्वात् अतिप्रसिद्धिः तृतीयश्रुत्यो-
रविरोधे सति एवमवयवस्य सूक्तवाक्यमात्राभिप्रायेणोपपत्ति-

वाक्यपदस्य सुष्ठु उक्तं चकीर्तिरित्युक्त्वा इष्टदेवताप्रकाश-
मप्रतिरोधे योगरूढत्वान् । तेन अत्र यावायो देवता इष्टः
प्राकृत्यो वैकृत्यो वा तत्र यावानेव सूक्तवाकः । अतश्च सू-

रिति तस्मिन् काले यावदपेक्षा तस्मिन्काले तावद्वतावाचि-
दयुक्तस्यैव सूक्तवाक्यत्वात् तावद्वतावाचि प्रहरणापुष्टान्ते वैगुण्या-
प्रसङ्गेष्टदेवताप्रकाशनरूपलैङ्गिककार्योत्तरोधेनैकप्रहरणप्रयो-
गतन्त्रपदानां मरुत्पाटेऽपि सूक्तवाक्यमयप्राटोपपत्तिरिति हतं
विरोधपरिहारे वातिककारो अद्वयत् । दक्षिण प्रत्येकपदानां
नैकान्याभिधायकत्वम्; तथापि “वदनेन हविषासास्ते” इ-
त्येकवाक्यतैकप्रयोजनकत्वेनैकार्थत्वम् । तत्र चेष्टदेवताप्र-
काशनस्यैव प्रयोजकत्वादर्थतः प्राधान्यम् । तथापि पूर्वाङ्क-
रीत्या प्रहरणस्यापि अतिरिक्तेन शब्दोत्तरोधतय प्राधान्यसत्त्वा-
देकप्रयोजनत्वोपपत्तिः । बहिः तत्तद्वताप्रकाशानामेव वा-
च्यतः प्राधान्यमस्तीत्यत्र नानावाक्यत्वमिच्छेत, ततो “या ते
अम्” इत्यादिवर्धितः तन्त्रपदानामन्यनुपपत्तेः पृथक्प्राडा-
पत्तिः । सूक्तवाक्येनैकैकवचनत्वात् अनियमेनैकस्यैव सूक्त-
वाकस्य शुद्धा विनियोगापत्तेः तदर्थ एव सविप्रत्ययकारक-
त्वत्वमार्थमिष्टदेवताप्रकाशानोपकीर्तयते; सूक्तवाक्यनयति
प्रमाणभावात् वाच्यत्वं प्रधानमयवेवताप्रकाशानुपपत्तिः । अतो
वैधान्तिकत्ववत् वचनकोषपरिहारेनैकवाक्यस्यैवतावाच्य-
त्वेन सूक्तवाक्यवृत्तासिद्धेः समुदाय एव सूक्तवाक्यत्वात् प्रा-
तिप्रसिद्धिः श्रुतिविरोधे अवयवस्य प्रयोगो दुर्मिहार इति । एवंच
—“विधौ च समुदाये च तोयशब्दो यथेयते । संसर्गिभ्य-
रूपत्वात् सूक्तवाक्यपदे तथा” ॥ इति वातिकतापर्यममु-
दाय श्रुतिविरोधं परिहरति—सूक्तवाक्यपदस्येति ॥ उक्त-
मिति ॥ आन्यभाषादोष्टदेवतामिलयैः । एतेन—अर्थ-
स्यामि जुहोतीतिवत् अभिर्षवो-वर्त्य सूक्तवागसीलमिधानाच्च
सूक्तवाक्यपदवदितत्वेन सूक्तवाक्यत्वम् मन्त्रे संप्रत्येऽपि म-
न्त्रान्तर्गतपदप्रकाशार्थमाशय योगस्यान्तराहतया संभवत-
त्वात्तमेन पदघटितयोगस्यापिहरिद्रसात्प्रयत्नं न युक्तमिति—
स्मृतितम्; अतथेष्टदेवताप्रकाशनरूपकार्योत्तरोधेन इष्टदेव-
ताप्रकाशरूपदस्यानुप्रासनिष्ठदेवतावाचिपदावुत्तराग्रे सू-
क्तवाक्यत्वानुपपत्त्या सिद्धे सूक्तवाक्यत्वानुपपत्त्या सूक्तवाक्य-
पदश्रुतिविरोधः, प्रायुक्तानेपक्षितानिष्टदेवतापदोच्चारणे अनुप-
पत्तेरिष्टदेवताप्रकाशनस्यानुपपत्त्या इष्टदेवताप्रकाशपरिहारेण ।
तेनेति ॥ यथा “आशास्तेऽं वज्रमानोऽता” विलासि-
सर्वनामातिदेशद्वारा आशावदेवदत्तादिनामपूरितस्य मन्त्रस्य
यथाश्रुतिगहितपाठेन कतिन्यांविभारणा, तथेहापि युक्तसिद्धि-
पाठेन वृत्तसूक्तवाक्यविचारणया तावानेव सूक्तवाक्यः पद-
वीथ इत्यर्थः । तदुक्तं धातुकिं—“तेन विधेव मन्त्रस्य
सूक्तवाक्यः प्रतिष्ठितः । स्तम्भाये कर्मकाण्डेन प्रवृत्ता विहृता-
वपि । सर्वप्राहृतयस्य स्तम्भाये तादृशित्यते । निष्ठदेव-

कवाकप्रतिपिकध्वत्तुरोपेनापि लिङ्गाबाधः । नधाभ्यव-
नादी योगवाधात् रुदिमात्रकल्पना; सत्र तदानीन्तनवैदि-
कप्रतिष्ठातुरोपेन दत्तार्णमासिकदेवतापदसमुदाययुक्त
एव मध्ये निरुद्धलक्षणाङ्गीकारात्, अथकर्णादां तु शक्य-
संयन्महीत्यभावात् कृताचयवशतिवापेनातिरिक्तशक्ति-
कल्पनमिति विशेषः । प्रयोजनं विप्रज्य विनियोगः ॥ ६ ॥
॥ २१ ॥ इति पठं सूक्तवाक्यमन्यविनियोगाधिक-
रणम् ॥

(७ अधिकरणम् ।)

लिङ्ग ॥ कान्येष्टिकाण्डे इन्द्राग्न्यादिदेवताः कान्येष्टयः
समाश्रिताः, तेनैव क्रमेण मन्त्रकाण्डे तत्तल्लिङ्गा एव काम्य-
शास्त्रानुवाक्याण्डमित्येषं समारम्भात् शान्त्यानुवाक्याम-

तामन्यः प्रकृतौ समुदाययो । सूत्रादिपदमभ्यस्य विकृतावन-
धामर्ते" इति ॥ योगवाधादिति ॥ अभ्ययनादिकाले दृष्ट-
त्वाभावेन फलोपहितेष्टदेवताप्रकाशकमन्त्रत्वाभावेन योगवा-
धासदृशं स्वरूपयोग्यतामात्रेण शन्लक्षणीकारेणानिष्टदेवता-
प्रकाशकपदानामपि योग्यतामात्रेण प्रयोगोपपत्तेरप्यवनादि-
काले सर्वसूक्तवाक एव तत्प्रसिद्धेः रुक्मिकल्पनावयवकवि-
त्वाशङ्काः । अथकर्णादाविति ॥ अथवर्णादिशब्द
इत्यर्थः ॥

तस्मात् श्रुतिविरोधाभावात् उपजीव्यत्वेन मुख्यसामर्थ्य-
स्यापि तुल्यं विनियोजकत्वमभिप्रेत्य प्रयोजनमाह—प्रयो-
जनमिति ॥ तत्तत्कालीनप्रधानाहृतया ग्रहणानुष्ठाने त-
त्कालीनप्रधानसंबन्धिदेवतावाक्यपदयुक्तं सूक्तवाकं तद्वि-
श्रकालीनप्रधानसंबन्धिदेवतावाचिषबोद्धारेण पठनीय इत्यर्थः ।
निष्ठाप्रमोजनोक्त्या पूर्वपक्षे व्यतिरेकेण धर्ममात्रासाममा-
यास्या वा कृत्यस्य प्रयोजनमिति प्रयोजनप्रयोजनसूचितम् ॥

यत्तु—प्रकाशकारैः पूर्वपक्षे सूक्तवाकस्य ग्रहणप्रयुक्त-
त्वात् प्रकाशस्य भाशदोषापादरेणप्रयोगः, सिद्धान्ते तु दृष्टे-
वताप्रकाशनप्रयुक्तत्वात् प्रयोग इति प्रयोजनान्तरसूचितम् ।
तत्प्रकाशनाशादिषु भाष्येन होमापनुष्ठानस्य सिद्धान्त इव पूर्व-
पक्षेऽपि तुल्यत्वेन प्रयोजकहोमसत्त्वात् प्रयोगोपपत्तेः प्रका-
शहोमाभावे अवश्ये दृष्टदेवताप्रकाशनमात्रानुरोपेन तदनुष्ठान-
स्य सिद्धान्तेऽप्यदर्शनात् अनुकमिति कीदृशे, अनापिच
होमाभावेऽपि दृष्टदेवताप्रकाशनस्य सूक्तवाकपाठविषये प्रयो-
जनत्वनिपातोपपादनव्याजेनैव सूचितम् ॥

॥ इति पठं सूक्तवाक्यमन्यविनियोगा-
धिकरणम् ॥

कान्येष्टय इति ॥ "ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं भिर्वेत् यस्तु
सजाता वीयुः" । "अग्रे नैशानराय ह्यदशकपालं भिर्वेत्,
सा ३३

ध्रा. समाश्रिताः । ते लिङ्गादिन्द्राग्न्यादिदेवत्वकर्ममात्राहं,
नतु दुर्बलकर्मसमाख्यातुरोपेन कान्येष्टिमात्राहम् । नच
सामान्यसंबन्धोपपन्नप्रमाणाभावे लिङ्गमात्रेण विनियोगा-
योगः, मन्त्रवचनयोजनाकाङ्क्षानुरोद्धतलिङ्गेन सामान्यसंब-
न्धबोधकप्रमाणमात्रेऽपि इन्द्राग्न्यादिदेवताप्रकाशने मन्त्र-
विनियोगोपपत्तेः । नच—इन्द्राग्निरूपे आनर्थक्यादपूर्व-
साधनत्वलक्षणायां क्रमाद्यपेक्षेति—वाच्यम् । इन्द्राग्न्यादि-
देवतायां शुद्धकल्पवचनभिरतिरत्येन लक्षणोपपत्तेः, इव-
मिचारित्वेऽपि वा लौकिकस्याग्न्यादौयथ्यादेव वारणोप-
पत्तौ परितोषादेवापूर्वत्यक्तोपस्थिते । अतो लिङ्गमात्रेण
क्रमसमाख्ययोर्बोधारत्तयोपपत्तिरिति श्रुते—

रुक्माम्" इत्यादिवाक्यविहिता इत्यर्थः ॥ सजाताज्ञातयो विप्र-
तिपत्ता गवेरुतिघोषुरित्यस्यार्थः । तत्तल्लिङ्गा एवेति ॥
यदेवेष्टिषु विप्रमिन्द्राग्न्यादिदेवतासामान्यत्वादेव चिह्नं येषु तारक्ष्य
इत्यर्थः । शान्त्यानुवाक्यामन्त्रा इति ॥ इन्द्राग्नी रोष-
नादिव इत्यादय इत्यर्थः ॥ नृप्यमाननियतव्यवस्थोपपादकतया
क्रमसमाख्याशब्दबोधोपादानम् । तत्र लिङ्गविनियोगविध्यात्
पादाभावात्तद्विषयत्वं पूर्वपक्षे द्रष्टे लिङ्गापेक्षत्वे उक्ते प्रतङ्गा-
दिह लिङ्गासामान्यप्रमाणसाधेयत्वप्रतिपादनात् प्रासङ्गिकीम-
नन्तरसत्रविच नया कियेता लिङ्गादिन्द्राग्न्यादिदेवत्वनिष्पत्त्या-
कर्मबानाहृतयु पृष्ठांकाकान्येष्टिमात्राहम् क्रमसमाख्याभा-
मिति सत्यं च स्पष्टवादवृत्त्या पूर्वपक्षमाह—तथेति ॥

स्वाध्यायविध्यभाषितस्य मन्त्रजातस्य प्रयोगनाकाहुत्वात्
आकाङ्क्षासहकृतेन योगवाह्येण लिङ्गेन मन्त्रस्येन्द्राग्न्यादिप्रकाश-
नार्थत्वंोपपत्तेः लिङ्गस्य सामान्यसंबन्धबोधकप्रमाणविश्रामा-
त्वेन क्रमसमाख्याभ्यां वियतव्यवस्था सिद्ध्येत् । नहि लिङ्गं
सामान्यतः क्रतुसंबन्धेऽवगत एव द्वारविशेषे विनियोजक-
मित्यनं किञ्चिन्निवामकमस्ति । श्रुतिवदेव पूर्व क्रतुसम्बन्धान-
वयमेऽपि आकाङ्क्षासहकृतलिङ्गमात्रेण विनियोगोपपत्तेरित्यर्थः ।
देवतात्वस्य योगेकनिरूपितत्वात् विहितव्यपटितत्वेन अलो-
कितत्वाद्यन्वयभिरतिरक्तुसंबन्धुपपादयति—इन्द्राग्न्यादी-
ति ॥ देवतात्वस्य अलोकितत्वेऽपि तेन हरेण मन्त्रेऽग्र-
काशनादधिष्ठानमात्रस्य चेन्द्राग्न्यादेः सत्त्वाध्यादादौ मार्ग-
विना स्वर्गेत्कादित्यत्वेन प्रतिपादनार्थकितः, नानगते नाव-
भिवसितत्वमित्यभिप्रेत्याह—व्यभिचारित्वेऽपि वेति ॥
अन्तार्थवादानामन्यपरत्वेनेन्द्रादीनां स्वर्गादित्यथे प्रमाणमा-
त्रोऽपिनेत्यनेन सूचितः । परितोषादेवेति ॥ इन्द्रारिपदा-
तद्वितेन कृत्यव्यभिचारित्वेनैव देवतात्वप्रतीतेः स्मारकवि-
धया क्रतुविश्रामादपूर्वसाधनत्वोपपत्तिरित्यर्थः ॥

एवमपूर्वसाधनत्वोपस्थितार्थं सामान्यसंबन्धोपपन्नप्रमाण-

आकाङ्क्षाभावे योग्यत्वरूपस्य लिङ्गस्य विनियोजकत्वा-
नुपपत्तेर्मग्नतत्प्रयोजनाकाङ्क्षायाश्च सर्वमन्त्राणां याचनोमे-
विनियोगेन निराकाङ्क्षतया अभावाच्च लिङ्गमात्राण्यं सर्वा-
ंधनोपपत्तिः । अतश्च वाक्यप्रकरणदिना सामान्यसव-
न्धयोग्यक्रमणेन सत्तदाकाङ्क्षोपशान्तत्वेऽनुभव-विशेष-
मते द्वारविशेष एव लिङ्गाद्वयगम्यते । नच वाच्यमोदीयत्वा-
कथेन प्रकरणादिबाध, सधर्मिणोपविषयाणां तेषां मन्त्रपाठ-
कालोत्पन्नमन्त्रयोग्योजनाकाङ्क्षोपशान्तत्वेऽनुपपत्त्येन नैनं च-
कथेन बाधायोगात् । नचैव प्रवृत्तेन त्रिनिपुणस्यापि दुर्ध-
लेन विनियोगे उत्पद्यमानस्य एवाधुनमन्त्रयन्त्रस्य प्रकरणेन
गौणोऽर्थं विनियोगादपि, प्रमाणद्वयस्याप्येकविषयत्वान्म-
न्त्रप्रयोजनाकाङ्क्षोपशान्तत्वात् प्रत्यक्षप्रमाणस्योपस्थित्येव बाध-
बाधोपपत्तेः । अतश्च प्रवृत्ते वाधायोगात्प्रमसमाप्तवानुरो-

सापेक्षत्वं लिङ्गे प्राचीनोपपादितं व्यर्थं सूचयित्वा मन्त्राणामा-
काङ्क्षोपशान्तत्वेन तदपेक्षत्वं स्वयं दर्शयन् सिद्धान्तमाह—

आकाङ्क्षाभावे इति ॥ बह्वन्योग्यस्यापि पुनो नैरावाहुषे-
सति बह्वने विनियोगादर्थानां योग्यतामात्रस्य आकाङ्क्षाभावे
विनियोजकत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । वाच्यलोमपदं मन्त्रपदस्यैव
पक्षस्य । वाक्यप्रकरणदिनेति ॥ तत्र वपुर्गतरिम-
न्त्राणाम् एव नै सत्तदा इति वाच्यम् । सवनमन्त्राणां प्रकरण-
प्रवृत्ते क्रमसमाप्त्यनन्तरं पूजापुनश्चापौ समाप्त्यामात्रमिति
विशेषः । इत्यनेन सामान्यसंज्ञकयोग्यक्रमणसापेक्षत्वं लि-
ङ्गस्य, धृतेस्तु सत एव तद्व्यापकत्वात् तदनपेक्षस्य ।
मन्त्रविशेषेति ॥ सामान्यविशेषभाक्त्यान्येनापि विपरीत-
बाधकतासूचनाय विज्ञापयदोपादानम् ॥ दुर्धलेनेति ॥ आ-
काङ्क्षाभावेनेति शेषः ॥ उद्वेगप्रसङ्गापीति ॥ समारया-
द्वलसुखद्वयविरहितं पूर्वं शेषः । प्रमाणद्वयेति ॥ वाच्यस्यो-
पविनियोजकत्वस्य मन्त्रप्रयोगनाशकविरोधानामनुपस्थित-
त्वेन बाध एव, ननु तेन दुर्धलेत्येव बाधः, इह तदानी-
मेव उपस्थितप्रमाणद्वयसमाप्तेः प्रवृत्तेन दुर्धलेत्य बाध एवेति
न तदाकाङ्क्षोपशान्तत्वं सवन इति विशेष इति भावः । न
चागम्यतेति ॥ क्रमप्राप्तकाम्यश्रित्यतिरिक्तकर्मणोरित्यर्थः ॥ प्र-
माणमावादिनि ॥ प्रकरणपाठादौ प्रकरणपठितेन मया
क्रमसोपपन्नतयमित्यपसोत्तराणि अन्यमिच्छितकृतसुखसव-
स्य व्याप्तिरूपेतया तस्यान्यत्वात्तत्वेऽपि आप्ताङ्क्षोपशान्तत्वे-
प्रमाणमात्रं । नहि बहिर्मिषये निराकाङ्क्षस्य बह्वनुपस्थित-
तातामर्थं तद्विषये व्याप्तिमन्त्रेणाकाङ्क्षा उपपाद्यते । अतो न
तस्यानाङ्क्षोपशान्तत्वमव इत्यर्थः । अन्यमिच्छितकृतसुखसव-
सरूपस्यान्यथा दुरुपपादत्वात् अपूर्वेनागमिस्फुटितत्वात्तत्वात्
प्रवृत्तेर्भीतधर्मावच्छिन्नस्यापूर्वाव्यभिचितत्वरूपतयावश्यक-
निर्वचनीयस्यापि दरासम्भवं इत्याह—यस्तुतस्त्विति ॥

स्वार्थप्रतिपादनं प्रत्यपीति ॥ तस्य स प्रत्यकारणत्वे

धातुवाग्यदिविषयत्वमेव मन्त्राणाम् । नचान्यत्राकाङ्क्षाभा-
वः किंचिद्विनि, अन्यमिच्छितकृतसुखसवाधेराकाङ्क्षोपशान-
तत्वे प्रमाणाभावात् ।

वस्तुतस्तु नात्रान्यमिच्छारोऽपि, दुष्प्रदीना हि न तत्वे-
नान्यत्र कारणेति तस्या युक्तं अनुनाड्यमिच्छारितं स-
वन्धः, देवतारूपसामान्यादिप्रवृत्तस्य तु आनुपूर्वीविशिष्टव-
र्णत्वेन वस्तु प्रतीयं स्वार्थप्रतिपादनं प्रत्यपि कारणवाप्राप्त्य-
मिच्छारितकृतसुखसव इति वैषम्यम् । अतश्च धर्मिचारात्
अन्यमिच्छारोऽपि चाऽऽकाङ्क्षोपशान्तत्वात्पुनश्चापुनपत्तेर्नाऽन्यत्र विनि-
योगः । अतएव स्वारसिकीति आकाङ्क्षा यत्र न निवृत्तते ॥
यावदंशाने उपनिषत्प्रमाणमज्ञाने वा, तत्र आकाङ्क्षोपाप-
नप्रयोगाभावात् सामान्यसंज्ञकयोग्यक्रमणा विनापि अ-

न्यप्रतिपादकत्वभावेन प्रतिपदिकचक्षुःशानुपपत्तिः । उद्घा-
तस्य तत्र कारणत्वेऽपि ननु प्रत्याकारविशेषविशिष्टाद्यसंब-
न्धमेव कारणमिति वैषम्यम् । अनएकात्रापस्य अप्रवृत्ता-
धनत्वकथने प्रमाणाभावात् तद्व्यापि पदस्य अपूर्वाव्यभिचार-
इत्यर्थः । स्वारसिकीति ॥ स्वत एव साकाङ्क्षस्य नाकाङ्क्षो-
पशान्तप्रमाणापेक्षेत्यर्थः ॥

उपनिषदिति ॥ अत्रच— ‘अविनाशी वा अरेऽयमा मा-
ऽनुपिच्छिन्नप्रभो मामाससंगद्वयस्य भवसौ’ उपनिषद्वाक्यं मात्रा-
दत्तत्वाच्चयसंबन्धमिच्छारोऽपि सवन्धवद्विष्टासात्कारकर्मणो-
कृतिनाल्लग्नानमेकम् । तथा ‘अपहृतपाप्मा यिनरो विष्णु-
मिच्छोर्वा विनिष्ठास्यविषयस्य सत्यकाम एतत्सकल्पः’ इत्या-
नुपनिषत्कृतपापारितोषप्राद्विष्टकाम्यमानकृतप्राप्तिप्रयत्नाने-
क्षसकल्पस्यानापीनविद्विष्टपुण्यविशिष्टात्मप्रतिपादनपूर्वक्या-
तोऽन्वेष्टव्यं ॥ विनिष्ठासितव्यं’ इति धृष्ट्या विदितं वेदां तथा
क्यावधारणात्कविनासोपेतं तद्व्यापारितात्मसत्त्वात्तद्वि-
नाट्यान्वेपणात्यक्मपहतपाप्मत्वादिपुण्यविशिष्टात्मज्ञानं द्विती-
यम् । तथा आत्मानमुत्पत्तौवेत्यदिविधिनिर्दिष्टं निर्गुणात्मवि-
षयमपरोक्षसाक्षात्कारपथं तमभ्यस्येन तुतीयमिति दध्यात्म-
ज्ञानं त्रिविधम्, तथापि द्वितीयवृत्तीययोश्चासत्कारमज्ञानयो-
कर्मणि पुरेये वा दृष्टप्रयोजनाभावोदृष्टशेषाया भुलाद्यभावेन
कल्पद्रव्यानुपपत्तेः ‘छ सर्वार्थं लोकांनातोति सर्वार्थं कामा-
नवाप्नोति तस्मिन् शोकात्म्यमिति’ ‘स्यादिवान्यदशेषमपि तं द्वि-
तीयमात्मज्ञानस्य फलम्, तथा ‘छ यं वेदं यत्तत्त्वं यावदापु-
मन्नाल्लोकमभिव्यक्त्यते नच पुनरावृत्तते’ इति वाक्यशेषेणम-
र्षितं फलं तुतीयमात्मज्ञानस्येति व्याकरणाधिकरणे आचार्य-
पुराणार्थत्वस्य प्रतिपादनादि प्रथममेवात्मज्ञानं प्राहम् । तस्य
जातव्यस्य केचरिज्ञादेव । यद्यप्यप्रापि वाक्यशेषेणमर्षितं
फलं संभाव्यते, तथापि तस्य पण्यमयीत्यादिनामभावात्तत्वात्

यत्वेय लिङ्गमात्राद्विनियोगः, प्रकृते तु स्वारसिकाकाङ्क्षानि-
वृत्तेराकाङ्क्षोत्थापकसासान्वयसंबन्धबोधकप्रमाणापेक्षेति चैव-
म्यम् ।

नचैवं प्रवक्तृक्रममात्रेणैव तदुपपत्तेः समाख्यावैयर्थ्यम्;
यत्र सासद्वयवदतिदेवत्वकर्मकमे आसेयमग्रद्वयाङ्गान्न तत्र
प्रथमातिक्रमे कारणाभावात्क्रमविरोधाच्च सामिधेनीषु नि-
षेत्ते प्राप्ते समाख्यया याज्यानुवाक्याकार्ये निवेशः, सा-

आहृत्यमेवैतत्तुः । विनियोग इति ॥ नच—अर्थज्ञानस्य
साक्षात्कर्मसु सामान्याद्व्यभिचारिद्वारात्पक्षेणात् लिङ्गमात्रेण
कर्मणि विनियोगसंभवोऽपि आत्मज्ञानस्य साक्षात् कर्मविषय-
त्वामात्रेण तत्रात्मसामान्यात् देवात्मरूपस्य द्वारस्य श्लोकपेक्षा-
धारण्येन प्रत्यव्यभिचारामावात् कर्म तन्मात्रेण प्रत्यवक्तृत्वम्
इति—घाच्यम्, लौकिककर्मप्रवृत्तेः देहादिव्यतिरिक्तता-
ज्ञानं विनापि सिद्धेः तद्व्यापृत्ये अव्यभिचारितद्वारात्पक्षेणात्
पारलौकिकफलसाधनकर्मणामेवाकाङ्क्षितत्वेन : सामान्यामात्रेण
तदुपपत्तेरित्यर्थः । निष्ठारेण चैतद्विभक्तिरधिकरणे चतुर्थं उ-
पपादयिष्यते । अत्रय यथातुष्टेयकर्मतुष्टानौपयिकत्वेन आ-
त्मज्ञानस्य कर्माहता तथा न निषिद्धकर्मोद्धारवम् ; तथात्वे अ-
नामज्ञानवत्ता कृतप्रकाशहृन्मनस्य नामजनकत्वाकापत्तेः, किंतु त-
त्त्वकीभूतनिष्ठस्य हत्वमेव । तदुक्तं धार्तिके—“आत्मज्ञानं
हि संयोगवृत्त्यकाराद् कार्यपुरुषात्प्राप्यते हायते । तेन विना
परलोककलेपु कर्मसु प्रवृत्तिरित्यवसंनवात् ” इति ॥ एता-
दांस्तु विद्मोः—निधेयपरिपालनरूपनिष्ठतरुणजनकत्वा-
भावेन तत्रोपनिषद्विषयजन्यप्राप्तोपयोगीभासित्वाद्विप्रकार-
कात्मज्ञानस्य निष्ठसौ सारूप्ययोगितवैयर्थ्ययोगः, उपनिष-
द्विषयस्य नापेक्षते, निहितकर्मसु तु सोऽपीति हेयम् । अ-
थवा—यथा निधेयान्वयननिषयो निधेयधनुषपुण्यमानोऽपि
निमित्तविषयद्वारा प्रापयितुं उपपुण्यते, तथोक्तमज्ञान-
विषयो निधेये अतपुकोऽपि प्रापयित्वाधिकारहेतुभूताम-
नुषापहेतुकां विवृतिं संपादयन् प्रापयितुं उपपुण्यते इति
इष्टम् ॥

एतच्च सामान्यसंबन्धबोधकप्रमाणं विना ह्यपि लिङ्गमा-
त्रस्य विनियोजकत्वायोगाद् “यदेव विद्याया करोति अन्वयो-
पनिषदा तदेव जीयैवत्तरं भवती” इति “ओमित्युपनिषदुपाधी-
ते” इति उद्गीषोपादानप्रकरणे छन्दोग्ये पठितान्यस्यपि वा-
क्याभ्यामेव प्रकरमवापेन तयोः कृतवत्त्वं न लिङ्गमात्रेणेति
न्यायमुपाकृतोऽभिमतमपि प्रकरणबोधोत्तराप्रयत्नां सर्वक-
रत्वेत्यायोगादुक्तमिति वार्थसाम्याभिसेहितदृष्टान्तमभिप्रेतलो-
कम् । न्यायमुपाकृत्यन्ततोपन्यासपूर्वकं तदुपयोग्यत्वात्तत्र प्रया-
शकारित्वं पराकांक्षमिति नेह तत् उपपद्यते ॥ परमार्थ-
तत्सु—यदि ह्यप्यादिप्रभिलग्राप्तस्य पिपिकरणे प्रमाण-
भावेन विधेयव्यानुपपत्तेः जन्मतामात्रबोधेऽपि अज्ञत्वात्संभ-

मिधेनीषु त्वन्यासामात्रमः । नचैवं क्रमोपन्यासवैयर्थ्यम्;
यत्रान्यदेवत्वपूर्वेष्टिवाङ्मात्रानामन्तरात्तरिष्टिवाङ्मात्रात् पूर्व-
मात्रेण नचः पठितान्तरं सतिङ्गकर्मधेनं याज्याकार्यं निवे-
द्यासंभवात् समाख्यावाचोऽपि क्रममात्रेणोत्तरिष्टिसामिधेनी-
कार्यं विनिवेशः, तस्मात्सामिधेनीस्थानपठितत्वात् । अतः सिद्धं
क्रमोपनिषत्वेन विनियोग इति ॥ ७ ॥ २२ ॥ इति सप्तमं
लिङ्गकर्मसमाख्यानाधिकरणम् ॥

वात् अज्ञत्वावोपपत्तेन “यदेव” इत्येतद्व्याप्यद्वयमेव श्लोकी-
व्यमिति कौस्तुभे पूज्यपादोक्तमनुसन्धीयते, तदा करोतीत्यस्य
लेद्वत्वं प्रकृत्य कंचिद्वत् न्यायबोधकोमेव साधितं हेयम् ॥

समाख्यावैयर्थ्यमिति ॥ याज्यानुवाक्याकार्यमिति
समाख्यावैयर्थ्यं सूत्रे य तदुपादानं व्यर्थमित्यर्थः । सासद-
व्यवदिति ॥ सामिधेन्यत्रभूततासदस्यं यस्मिन् कर्मणि
अभिदेयत्वे पायिकृतीयेष्टिकस्य आतिदेशिकमन्त्रप्राप्त्या न प्र-
धानं याज्यापेक्षा; वाचनिकसासदस्यप्राप्तात्, सामिधेनीध्वा-
त्रेयकद्रव्यापेक्षा, तत्र तत्तद्विष्टिकमात्रात्ताम्रमन्त्रद्रव्यस्य प्रप-
मातिक्रमे कारणाभावेन सामिधेनीषु क्रमापिरोधेन च निवे-
द्यासस्यौ याज्याकार्यं तसिदेशस्य समाख्येयैव वक्तव्यत्वाद्
तदावश्यकत्वमित्यर्थः । अतएव एतादृशश्लोके अपेक्षितविधान-
नस्यन्यायस्यैव सम्यग्देवता वाच्यः, नतु क्रमस्य कथनं विर-
क्तं इति ॥ सामिधेनीष्वन्वयोऽयममाह—सामिधेनी-
ष्विति ॥ एवं तर्हि श्राम्ययान्यानुवाक्याकार्यमिति समा-
ख्यवैयर्थ्येष्टिकेः क्रमोपन्यासवैयर्थ्यापेक्षा परीहरति—तस्यै-
वमिति ॥ यत्रेति ॥ अतिवारणैष्टिकमे तदेवस्ययाज्यानु-
वाक्ये पठित्वा योनारौष्टिकिकमात्रात्तत्तदेवस्ययाज्यानुवाक्या-
पाठात् आसेय्य नचः वृक्षपात्रवत्स्य यमात्राताः, तत्र ता-
सां लिङ्गविनियुक्तमप्राप्तरेण बाधुत्तरैष्टियाज्याकार्यं समा-
ख्यामात्रेण विनियोगानुपपत्तेः लिङ्गादहृतसमाख्ययाप्यत्र
विनियोगप्रसक्तौ क्रमेण तां बाधित्वा उत्तरैष्टियाभिधेनीविधे-
शक्तभाव क्रमोपादानमित्यर्थः ॥

ननु क्रमः पूर्वस्यामपेक्षे साधारण इत्यत आह—तत्सर्व-
मिधेनीति ॥ पूर्वैष्टियाभिधेनीस्थानस्य तद्वैयर्थ्यानुपापेन
व्यवधानादुत्तरैष्टियाभिधेनीस्थान एव पठितत्वमित्यर्थः । वि-
जान्तमुपसंहरति—अत इति ॥

प्रयोजनं पूर्वोक्तपक्षप्रतिपादनं तथा “मनोतायां वच-
नादभिकार” इति सामान्यैकाधिकरणस्योत्तरपक्षप्रयोजनेन च
पष्टत्वापोषम् ॥

॥ इति सप्तमं लिङ्गसामान्यपर्यपन्धबोधकप्रमाणा-
पेक्षत्वाधिकरणम् (लिङ्गकर्मसमाख्याना-
धिकरणम् ॥)

(८ अधिकरणम् ।)

अधिकारे । ज्योतिष्टोमे “आग्नेयस्यऽग्नीप्रमुपनिष्ठत्” इत्यत्र किं अग्रतस्तत्तत्पारम्येन कक्षाग्रमाग्नीप्रोपस्थाना इमं, उत प्रकृता एव या सोमोदावपि विनियुक्तास्त एवेति चिन्तयाम्—

आग्नेयीपदस्थविशेषेण सर्वपरवाग्रकरणस्य तत्सकौच कृत्वानुपपत्तेरग्निदेयस्य कक्षाग्रस्यैव विशिष्टविध्युत्तरकालीन विशेषणविधिना आग्नीप्रोपस्थानाद्वयेन विधानम्, नच आग्नेयी उद्देश्या, येनाग्नेयस्यैव आग्नेयप्रकरणेन सकोचैत, नृतीययोपादेशस्यावगमात् । यत्र चोपस्थानस्वरूपे आनयकथाज्ञा, तत्र प्रकरणानुपपत्तेरपि आग्नेयीपदस्य प्रकृतत्वावपत्तिः । नचोपस्थानीपदस्य यौगिकत्वाद्विज्ञातत्वाद्वा अनिहितपरत्वम्, यौगिकानामनयकथयं विशिष्टस्य

उपोतिष्टोम इति ॥ सामान्यसंबन्धबोधकप्रयागसूत्रमात्रं ज्योतिष्टोम इत्युक्तम् । अग्रेष्टोमेति ॥ आग्रया कृत्वा आग्नीप्रमग्रमुपनिष्ठते इति वचनस्यार्थः । एतच्च ऐमासरो वैष्णव्या हविषोवर्गिते वाक्यद्वयस्याप्युपलक्षणम् । अत्र यद्यपि श्रुतेर्विनियोजकत्वम्, तथापि विज्ञेन सामान्यसंबन्धकारिप्रमाणसंग्रहेन विनियोगे पूर्वाधिकरणे चिन्तितं तत्प्रस्तापुपस्थितानां श्रुतेरपि तद्वैधेयत्वेन विनियोजकत्वस्याभिधानात् प्रासङ्गिकी राक्षसप्रतिमत्पञ्च तथैवान्तरसङ्गतिस्य स्पष्टतादुद्दिष्टमाग्रप्रकृतमाग्रमहणकोटिं वैधित्यं प्रमेयोका निरतिशयस्यैव सद्यश्च दद्यति—किमिति ॥

अग्रप्रकृतमाग्रमहणस्यो हि प्रकृतानां यातवानत्वाद् विनियुक्तविनियोगात् वा ग्रहणासम्भवे सम्भवेत्, नच तदुभयमप्राप्तिः, कुत्वा इत्योदय इति वचनेनाशेषत्वस्मरणत्वात्, पुरोडाशकथा स्वतः विनियुक्तविनियोगस्यार्थं समवाच । अतोऽग्रप्रकृतमाग्रमहणस्यस्यानुपपत्तौ प्रकृतमाग्रप्रकृतसाधारण्योक्त्या सूचितम् ॥ ता एवेति ॥ यत्प्राग्नेया उपादेयत्वात् तद्वैकत्वविवक्षया न वहीनां करणत्वप्रसङ्गः, तथापि प्रकृतान्तेनैव कुलमादाय अथवा ऐन्द्री वेषणीति ऋगन्तराग्निसंग्रहेण वा ता इति बहुवचनं नैवम् । तथाच वा प्रवरणे यद्विज्ञा विधिष्वस्योन्तरे विनियुक्ता “अग्र आयादि बीतय” इत्यादयस्त एवेत्यर्थः ॥

एवमशेषपत्तिमाह—आग्नेयीपदस्येति ॥ एवीयायां प्रकृतमाग्रमहणोपेति प्रातिपदिकश्रुतेरपि विशेषप्रस्तापना सकोचपदवाच्यतिसूचनाय आग्नेयीपदस्येति युक्तम् । आग्नेय्या करिण्यामाशेयत्वात्वाद् निरसोपोद्देशनाय आग्नेयोपस्थानविधिमुचनयच विशिष्टविध्यव्यवस्थापत्तिप्रकृतविशेषणविधिविधेयतोक्त्या उपादेयत्वं सूचितम् ॥

तदितान्तराद्येति ॥ आग्नेयीपदस्य तदितान्तर

विमानवाचित्वेन समिहितवाचित्वे प्रमाणभावात्, तदित्यत्र तद्विशिष्टस्यैव प्रकृतानामुच्चायमेकप्रकरणस्यैव प्रदत्तान्तरस्यैव समिहितवाच्यत्वात् ।

अस्तु या प्रकरणमनिरुद्धत्वं तद्विज्ञेन ग्रहणम्, तथापि यत्र न तद्विज्ञेनयथा ग्रहोदयप्राप्तनादी यत्रोद्देश्यत्वात् भोज्येदित्यादि, तत्र प्रकृतानामग्रहणे प्रमाणभावात् । नच—प्रकृतानामपूर्वोपरस्य कृत्वात्वेन द्वारस्याग्नीप्रोपस्थानसंबन्धकरणे लाघवाद्प्रकृतानामग्रहणकरणे गौरवात्ते प्रकृतनियम इति—चाच्यम्, प्रकृतग्रहणेऽप्युपस्थानस्य रूपश्च द्वारत्वे सकार्योपरे ऊहायनापत्तेरुपस्थापनत्वलक्षणाया आवश्यकताम् । नहि प्रकृतविषयेऽपि प्रकरणेन वा कथान्तरवचनया अपूर्वाध्वन्येव, तथात्वे प्रोक्षणा स्वरूपेण द्वारवापचौ यवना तदनापत्तेः । अतो लाघवाद्पूर्व-

त्वात् तस्यैव सवनामाश्रयत्वेन तद्विज्ञेनविधायात्वात् नान्यत्प्रमहणमित्यर्थः । अत्र व्यासमुपाकर्तारिति अग्निदेवस्यैव कृतत्ववाच्यतत्वादीनां मन्त्रविशेषापरत्वमवश्येन चोपलक्षणेन प्राकृतकार्यसिद्धादुपलक्षणान्तरानुपलक्षणादग्निदेवस्यैव कृतत्वेन श्रुतत्वाविशेषेण उभयोरप्युपलक्षणत्वविशिष्टत्वाच्चस्यजननमगम्यत्वेन विरञ्जितप्रतीतिरत्वादिबद्धावयवेत्यग्रप्रकृतमिति सम्यहितम्, सत्यमिहितत्वोपरहितव्यक्तिविशेषस्यापि गुणाधिकरणे तद्विज्ञेनवाच्यप्रस्तापनादत्येवैषि अन्तर्वासुमेयतया विकल्पितप्रतीतिरस्य दुःप्रतया सतिहितत्वस्योपलक्षणत्वोपपत्तिरिति कृतुमशङ्कितरीत्या अनुक्तं यत्वा तद्विज्ञेनत्वपि पाठ्येति—तद्विज्ञेनस्येति ॥ पूर्वाकन्यायमुपाहृद्विज्ञेनत्वमाधिरूप्यं तद्विज्ञेनस्यैव विनियोगात् सूचितम् ॥

यथेति ॥ अत्रच सर्वनामध्वनगताभावात् प्राज्ञीदन्तिनामिहकारकहोमयोपौदनप्रतिपत्त्यर्थतया कृत्विमस्तकाराभित्वाभावेन तत्राग्रे पुनसोपानुप्राणादग्नेवेन तेषामुद्देश्यत्वानुपपत्त्या प्रकृतग्रहणे प्रमाणभावा इत्यर्थः ॥

ननु एवं प्रकृतग्रहणे नियमान्तराभावेऽपि अग्रप्रकृतग्रहणे तस्या आग्नीप्रोपस्थानस्वरूपत्वेनाऽऽनयकथापत्तेरपूर्वोपलक्षणस्यैव कृतत्वात् कृत्वापूर्वोपस्थाना प्रकृतया एवाग्नीप्रोपस्थानस्यैव कृतत्वात् तद्विज्ञेनयथा सकोचोपपत्तेः प्रकृतग्रहणोपपत्तिरिति प्रत्यक्षं शङ्कते—नचेति ॥ प्रकरणेन ह्यतन्त्रवानयान्तरवचनया प्रकृतया अपूर्वाध्वन्योपार्जनवेवेन तदि तस्यास्तद्विज्ञेन इत्येवार्था यत्र यद्विज्ञेन विनियोगेन तत्र अपूर्वसाधनत्वलक्षणाया उद्देश्यत्वात्तद्विज्ञेन इत्युक्तमाग्रप्रकृतयापि समानमित्याशयेनाह—अतो लाघवादिति ॥

साधनीभूतस्तोत्रयेनैवोद्देश्यता । तावता चार्पूर्वसाधनीभूतोपस्थानार्थत्वस्यासाम्ना । अस्त्येव प्रकृतग्रहणेऽपि तद्विधावपूर्वसाधनत्वच्छङ्गा । अपिच स्तोत्रापूर्वसाधनत्वकृत्यावपि नोपस्थानजन्यज्योतिष्टोमापूर्वसाधनत्वकाय प्रकृतानाम्, अतः सर्वोत्तमैव ग्रहणम् । अप्रकृतानामेव वा, कार्यसाक्षात्त्वादिति प्राप्ते—

अप्रकृतग्रहणे तासामपूर्वसाधनीभूतोपस्थानार्थत्वान्यथानुपपत्त्या अपूर्वमेवैवस्यापि त्रैलोक्यादिवत्कल्पनीयत्वापत्तेः प्रकृतानां च कार्यान्तरसम्बन्धबोधकविधावेवापूर्वमेवैवस्य कृत्यास्वाद्यावपौजीविना प्रकृतमित्यस्य । सम्भवतिच प्रकृतानामप्याग्नेयीनां याज्ञिनियमन्यायेन स्तोत्रद्वारा ज्योतिष्टोमा-

एव तावत् प्रकृताप्रकृतानां ग्रहण प्रसाध्याधुना कैश्चिदुक्तमप्रकृतमानग्रहणमपि युक्त्या पूर्वपक्षे साध्यति—अप्रकृतानामेव चेति ॥ पुरोडाशकपालस्य अन्यथासिद्धिवाचनिकविनिबोधकत्वात् निराकाङ्क्षस्य विनियुक्तस्यापि विनियोगोऽगत्या व्याश्रित, प्रकृतेषु तेन रूपेण विनियोगाभावादस्य बाधुपपत्तेश्च क्षीणत्वाच्च युक्त विनियुक्तनिराकाङ्क्षविनियोगाश्रयणमिति उभयाकाङ्क्षया दाशतयितोऽप्रकृतग्रहणमेव न्याय्यम् ॥

धृतुस्तु—तस्या अपि वाचस्तोमादौ विनियोगेन कार्यसाक्षात्त्वाभावात् आकाङ्क्षयापकमसमाख्यादिरूपसामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणेन यस्या सामान्यतः कृत्यसम्बन्धोऽवगतः तस्या यावद्विज्ञेन विनियोगव्यपन्नम् ततः पूर्वगेषानया भुक्त्वा विविधयोगेनाप्रकृतमानग्रहणमुपपादनीयम् । यद्यपि तथामृतास्तोनाहृतमपि आग्नेयी भवति, तथापि तस्या स्तोत्र एव निराकाङ्क्षत्वात् ग्रहणमित्याशयः ॥

विद्वान्तमाह—अप्रकृतेति ॥ यद्यपि उपस्थानाग्रहणेन मन्त्रस्य विधावात् तत्सर्वेष्वप्यन्यप्रसक्तानां पूर्वसाधनत्वच्छङ्गा, तथापि सधनापूर्वसाधनीभूताहोदशेनाहविधावर्थादपूर्वोक्तैरेतापि तद्विधानमन्यथानुपपत्त्या विधिकल्पनया आवर्षाकम्, त्वेतादवधातविधानस्य आश्रितकृतम्, प्रकृतेषु अप्रकृतग्रहणे चार्पूर्वसम्बन्धस्य तत्साधनसम्बन्धस्य उभयस्यापि ध्यमानेन विधिना भुक्त्यार्थाभावात्करणे गौरवापत्तेः प्रकृतग्रहणे चार्पूर्वसम्बन्धस्य कृतत्वात् केवलमपूर्वसाधनीभूतसम्बन्धमाश्रयणेन लाघवोपपत्तेः तद्वद्विज्ञेन लाघवोपजीविना विधिनाऽनुमत्तत्वात् प्रधानभूतविधियुक्त्युत्तरोधेन प्रातिगर्धिकमुत्तरोधेऽपि बाधकामात्रेण प्रकृतमानग्रहणमिति सिद्धिरर्थः ॥

ननु उपस्थानाग्रमृताया प्रकृताया कश्च ज्योतिष्टोमापूर्वसम्बन्धसम्बन्धः ? तस्या स्तोत्रद्वारा तत्सम्बन्धादतोऽस्यास्तदपूर्वसम्बन्धविधिकल्पनमावश्यकमिति तद्वाह—**सम्भवति चेति ॥** स्तोत्रद्वारेण तदसम्बन्धेऽपि उपस्थानरूपकार्यान्तरद्वारा ज्योतिष्टोमापूर्वसम्बन्धसम्बन्धमात्रं तदपूर्वसम्बन्धयोग्यत्वम् । अतएव—यद्यप्यपूर्वसम्बन्धः सकल्पकेन विशिष्योपस्थितेन च न-

पूर्वसम्बन्धासम्बन्धेऽपि कार्यान्तरद्वारा स । आग्नेयीनां स्तोत्रादौ विनियोगेऽपि पार्श्वेन ज्योतिष्टमप्रकरणे पाठादेव वा तदपूर्वसम्बन्धवगमः ।

अयमेव च ब्रह्मोद्घनप्राशने ऋक्सुक्त्वनियामकन्यायः । नचैव “आग्नेया हिरेण्य ददाति” इत्यत्रापि तत्तियमापत्तिः, ऋक्सुक्त्वाग्नेयत्वस्य नियमेनाप्राप्ते । अतएव चाग्नियुपनिषाद्यस्तुर्वीतेत्यादावाक्षेपणीयस्तोत्रापूर्वसम्बन्धस्याहवनीयादावप्राप्तत्वाच्च तत्तियमोऽपि विना वचन आश्रयतनवदिर्भावयोगेनाहोक्तिकस्यैवेति दृश्यते । अतः सिद्धत्वाच्चानुरोधेन प्रकृतस्यैव ग्रहणम् ॥ ८ ॥ २३ ॥ इत्यष्टममाग्नेयीप्रकृतनियमाधिकरणम् ॥

यान्तरसम्बन्धेन निराकाङ्क्षं, तथापि तदाऽऽकाङ्क्षैव सत्पुण्योपनानुपपन्न इति भावः ॥

ननु प्रकृताग्नेयीमन्त्रस्य स्तोत्रापूर्वसम्बन्धप्रकृत्यापि उपस्थानजन्यपूर्वसम्बन्धस्य द्वारवया वचनाभ्यवकथनेन गौरवसिद्धान्तेऽप्यविशिष्टमेवेत्याक्षेपणीयापूर्वसम्बन्धस्य कार्यान्तराश्रयमप्यन्यत्र नियमेन कृत्या तन्मानोपजीवनेनान्यत्र कार्यान्तरसम्बन्धमाश्रयणमित्येतदधिकरणन्यायस्य कथनामेयीनास्ये प्रकृत्या प्रकृतनियमसिद्धिरित्यत आह—**आग्नेयीनामिति ॥** उपस्थानजन्यपूर्वसम्बन्धकल्पनावश्यकत्वेऽपि न तद्वारा ज्योतिष्टोमसम्बन्धोऽपि कल्प्यः प्रकृतग्रहणे भावतति, स्तोत्रविनापि तत्सम्बन्धस्य पाठ्येव सिद्धे, अतः स्तोत्रापूर्वद्वारकत्वमात्रकल्पनवद्विहापि उपस्थानजन्यपूर्वद्वारकत्वमात्रस्यैव कल्पनादप्रकृतग्रहणेण तस्यापि कल्पनापत्तेः गौरवमित्येवमाक्षेपणीयापूर्वसम्बन्धस्य कृतत्वमुपपादनीयमित्यर्थः ॥

ब्रह्मोद्घनप्राशनवाक्येऽपि ब्रह्मोद्घनप्राशनाहभूतप्राश्नादपि पौप्राशनस्य प्रतिपत्तित्वेन इष्टार्थत्वादाधानाद्यपूर्वसाधनत्वच्छङ्गा ततः तदपूर्वसम्बन्धस्य कृत्विना प्रयोगादन्वेन नित्यप्राप्तत्वात् प्रकृतग्रहणोपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह—**अयमेव चेति ॥ नियमेनाप्राप्तेरिति ॥** तत्र नियमतः प्राप्त्यभावेन विधियुत्तरोधपूर्वसम्बन्धापेक्षस्तत्सावश्यकत्वाच्च कदाचित् प्रकृतस्यैवऽपि तत्तियम इत्यर्थः ॥

आयतनेति ॥ “विना एव हिन्दियेण दीर्घेण ध्रुव्ये यस्याहितोमेरिप्रपशयति तं धनरेदिदन्त एकमि” इति वचनेन यजमानो ज्येष्ठब्रह्मवीर्यनाशरूपदोषापादकायतनवर्धमानं वापस्ये ग्रामयित्तिविधानात् बर्हिर्भावस्यागो इत्यर्थः । सिद्धान्तमुपपद्यति—**अत इति ॥** प्रयोजन एवत्याशोकम् ॥

याज्ञिकस्तु—आग्नेयकृत्याग्नेयपुष्कमात्रात्वेन अग्नेयं यन्मुपयेत्याग्नेयीमन्त्रेणाग्नेयमात्रमाचरति नोपस्थानम्, तन्माग्नेयचोर्गोममिश्रणेतिदिति तीतीरीयुतिरेव प्रमाण इत्यत्र ॥

॥ इत्यष्टममाग्नेयीप्रकृतनियमाधिकरणम् ॥

(अधिकाराधिकरणम्)

(१ अधिकरणम् ।)

लिङ्गसमाख्यानाम्याम् ॥ स्तोमे—“अले हि मर्गिन्दे
छा”दिभेदाजुवाक इत्येव समाख्यातो मद्र शुन । तत्र
पलायदस्तातो भक्षणमेव प्रनिपादयति स तत्रैव विनियु
ज्यते, ग्रहणवैक्षणसम्बन्धजनप्रतिपादकां त्वदाना किं
ग्रहणादावेव विनियोगोऽयथा भक्षणमधिकवाक्यतया भक्षण
पुनैव विन्यायाम्—

ग्रहणादेरविहितत्वेनापूर्वं प्रत्यङ्गवचनकत्वस्याप्यभा

इत्यादिरिति ॥ आदित्येन विचारविषयतया भाव
इत्यस्य “दीर्घाणुत्वाय शन्तजुवाक उपरोक्ताय वचने सुप्र
जास्ययेहि वतो पुरोवसो श्रियो मे ह्योस्याधिबोरेषा बाहु
भ्यामस्यस्य वृचक्षस्त्वा देव सोम मुचक्ष्वा नवत्येवम् ।
ह्रिव मे गाना हरिवो गणान्ये वा विष्टीतुप । श्रियो मे सप्त
पीतुपतिष्ठस्त्वा मे बाभ्रामिस्तिया । मद्राभिभूति केतुयस्त्वा
बाजुपाणा सोमस्य हृत्पुत्र—बहुमद्रणस्य द्रव्यद्रणस्यादित्यस्य
द्रव्यस्य सोमदेवदेव मतिविद प्राप्त सचनस्य भाष्यदिनस्य
सचनस्य नादकश्चन्द्रस्य त्रिदृष्टश्चन्द्रो जगच्छब्दतोऽभिहित
इन्द्रपीतस्य नादाच्छपीतस्य पितृपीतस्य मनुमत उपहृतसो
पहृतो मक्षयामि” इत्यस्य सागलोपादानम् । एवञ्च भा
ष्यलिखितकमेव लिखितम् । तैत्तिरीयशाखायां अत्रापेय
मिस्रस्याऽमे मद्राभिभूतिरिखादि भक्षामनीत्यत्र पठित्वा
हि न मे इति पठितम् । पूर्वपक्षोपयोगितया इत्यत्र समा
त्वात् इत्युक्तम् । तत्र सर्वस्यानुदाहरणतादृशानितयाव
विषय विविचिन्ति—तत्रेति ॥ नान्नाभिभूतिरिखादि गुणाने
त्यन्तस्य ह्यस्या अस्य पञ्चकश्चानुपुङ्ग भक्षणप्रकृत्यनार्थ
स्यस्य स्पष्टत्वात् मुप्यपि सन्तस्य भक्षणप्रकाशकत्वस्य उत्तरा
धिकारे साधयिष्यमाणत्वाच्च बहुमद्रादेशे लिङ्गसमाख्याम्या
निवृत्तावेव “अभिमुसाहवनीये हुत्वा प्रत्यक्ष परेल सदति
भक्षान् भक्षयतीति विहितभक्षणान्त्वम् । तद्वतानाञ्च प्राप्त
सचनादिचन्द्राना तथा ईदृशीतादिचन्द्राना च सुकृतावति
भागाधिकरणन्यायेन ह्यद्वेद सचासचन विनियोगस्य स्पष्टत्व
मिदि नोदाहरणमिलार्थ । अत्रानामिति ॥

“मशेहिमे”त्यादे “मय्यसमि”त्यस्य ग्रहणे “वृचक्ष-
समि”त्यादे “वस्येपमि”त्यन्तस्य वचनेषु “ह्रिव मे”त्यादे
“अतिगा” इत्यस्य सम्प्रत्यये इत्येवमशाना विनियोग
इत्यर्थः । तत्र सिद्धावे यथाकिञ्चिन् विनियोगात् तदुपयोग्युरे
इत्यतश्चिद्वदनिर्णयणात् पादाप्याप्यसप्तती तथा पूर्वधिकरणे
कृत्यस्य “अदित्यद्वारस्य”वागुपपत्तेः अत्रतग्रहणे उक्ते अत्रवे
सर्वपादविहितमद्रणदेर्युर्द्वयस्य चामाये द्वारत्वाभावा इत्येव
पूर्वपक्षोपादानात् प्रमुदाहरणरूपा अत्र तत्सद्विच स्पष्टत्वा
दनुवाचा पादाप्यामसप्तवीरतिस्पष्टन प्रथमतः सिद्धा तको
दुपपत्त्यायेन सूचयन् सन्त्येदं दर्शयति—किमिति ॥

वाह्नहणस्यार्थोद्भक्षणजनकत्वेन पक्षप्राप्तावपि बाहुभ्या ॥
व्यामसित्वेनोक्तस्य बाहुद्वयकरणस्य ग्रहणस्य वचनस्य
प्राप्तेरपेक्षणस्य च भक्षजनकत्वेनैवाप्राप्ते सत्यप्यत्राणन
तदनुवृत्त्यापारस्य वा भक्षोत्तरभावितया भक्षजनकत्वेन
तेषामपूर्वप्रयोजकत्वस्याप्यभावाद्ग्रहणाद्यर्थार्थे आनुपपत्त्या
पक्षे भक्षणप्रत्येकवाक्यतया भक्षणाद्यर्थमेवैवाहम् । अतएव
समात्वाप्युपपत्त्या भवतीति प्राप्ते—

ग्रहणाद्यर्थार्थे लिङ्गाप्रचरवेऽपि ग्रहणादित्यस्याद्यर्थे म
क्षनियमस्यानर्थक्यपक्षे तेषामविहितत्वेनापूर्वं प्रत्यङ्गत्वस्य
जनकस्य बाऽभावे तदुपपत्त्यापानत्वलक्षणया आनर्थक्यपरि
हारात्तुपपत्तयः तदत्रत्येन मक्षविनियोगो युज्यते, अपिदु
विहितमक्षणात्तत्तर्गवेत्यामिन्नेल एवपक्षमाह—ग्रहणादेरि-
ति ॥ भक्षजनकत्वेनैवेति ॥ ग्रहण विना भक्षणा
सम्भवेन तस्य पक्षप्राप्तसंभवनतायामपि भवेदुपपत्त्यस्य कति
नियमवत्सत्वनकत्वाभिहितं तत्रैवाप्राप्तिरित्यत्र ॥ भक्षो
त्तरमायित्येति ॥ मक्ष—भक्षोत्तरमायिमक्षजनकत्वपक्षे
प्रकाशनद्वारा अत्रानेत्यादिवच्यस्य दशपूर्णमासाहरमिव म
क्षणात्तत्त्वमिति—वाच्यम्, चत्वरसयोगरूपमक्षणस्य भक्ष-
मणप्रतिपत्तिरूपतया सम्यग्रचरकसकत्वाभावादिति भावः ॥
भक्षमणीक्याक्यतयेति ॥ सत्यप्यत्राणनभवे उपक्रमो
पसहार्त्वेन सत्येकवाक्यतयाप्रयोगीकृताङ्गात्तत्त्वस्य वैधा
नरवाक्य इत्योपादनापि भक्षेहास्यादिना भक्षणसंयोगकमात्
भक्षवागीत्या येन तस्योपसहात्तदुपक्रमोपसहात्क्यप्रतीतेर
ववाक्यतयाप्रयोजनीयत्वाच्चाहस्पष्टिभावः ग्रहणवैक्षणस्य
चरगतिविशिष्टत्वेन अथवा भक्षणलक्षणयावा भक्षणाद्यर्थे
सत्यं । एव कौटिल्यविनियोगासभवे पक्षिकवाक्यतात्प्राप्ति
त्रोपपत्त्येवा दुर्बलत्वापि समात्तस्य विविधाया विरोधाभावा
इत्याह—अतएवेति ॥ यद्यप्यपि कौटिल्ये, तथापि अत्रा
दिवात् भक्षस्य भक्षोपे नियमित्येवमाद्योम्यात्तत्त्व गम
य—मुपपत्त्या भवति । इतरथा भक्षभक्षसमुदावाप्रयोगे किञ्चि
समावायेन गौरीरतिसरप्रयोगो भवेदित्यत्र । अतो यद्यपि
“मशेहीत्यादिवमात्र प्रतीत्य” “अपिबोत्वा बाहुभ्यास्य
प्यासमिति प्रतिष्ठापलापस्यस्यस्य प्रतीक्षणे भक्षेहीत्ययमथो
विनियुक्त, तथापि प्रतीक्षणादिप्रतिष्ठापलापप्रतीक्षेण तदिति
मत्ता सर्वस्याप्यनुवाकस्य भक्षान्त्वमिति तस्य एवपक्षमुपसह
रति—इति प्राप्त इति ॥

यद्यपि वाद्य उपक्रमोपसहार्त्वेनादेकवाक्यतोपपत्त्यनवरूप
कृत भवेत्, तथापि ग्रहणादिप्रकाशकमन्त्रभागास्य भक्षणा
त्तत्त्व वक्तव्येनैवेति तस्य प्रवृत्तेन निश्चये भाष्योपपत्ति ॥ च
रुतस्तु—उपक्रमस्य साधारणत्वात् प्रत्युत मुह्यवसाम
स्यादुरोधेन ग्रहणादिसिध्य एवोपपत्तेर्निराप्यात्तमेदे इत्येक

ग्रहणादिप्रत्यक्षविषयभावेऽपि सभाख्यासहकृतावान्तरप्रकरणेन भक्षसंबन्धे तत्तन्मप्राणामवगते लिङ्गबलेन भाग्यवर्गिकग्रहणादिविधिकल्पनया तस्यास्तुत्योपपत्तेर्नान्यत्वेनैव मन्त्रवित्तियोगोपपत्तौ न स्वतो निराकाङ्क्षोद्देश्योत्पत्त्यातपदयोः कथंचित्देकवाक्यतो परिकल्प्य गौण्या मक्षार्थत्वकल्पनम् शक्त्यैव वा भक्षविशेषणत्वेन ग्रहणादिप्रकाशकत्वकल्पनमुपपत्तिमन् ।

नचैवमपि सम्मज्जरणस्य कृत्यसाध्यत्वत्वाच्च विधिसंभवः; सम्मज्जरणात्तु कृत्यव्यापारस्यासन्निवेशोपस्थेयत्वानुष्ठेयस्य विधेयत्वात् । यमनविकेकमिति तत्रावधिप्रतिपादनाच्च सम्मज्जरणपर्यन्तमेव भक्षणं प्रतिपत्तिरिति तस्य अक्षोपयोगिता ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ इति नवमं लिङ्गसमाख्यानाधिकरणम् ॥

(१० अधिकरणम् ।)

गुणामिधानात् ॥ तस्मिन्नेवावकां मन्त्रमिभूतिरि-

वाक्यत्वमपि ॥ नच दीर्घसुरवाधेयस्य भक्षणफलप्रतिपादकस्य ग्रहणेऽनन्वय एव भक्षणार्थत्वात्पर्यग्राहकः; तस्य ग्रहणकालीभूतभक्षणफलप्रतिपादनेन स्थावकतयाऽन्यथावपत्तेः, अतो लिङ्गेनैकवाक्यतामहात्वात् ग्रहणाद्यन्तर्गतेष्वेवामिप्रक्ष सिद्धान्तं प्रतिपादयन् आनर्क्यपरिहाराय प्रथमतो ग्रहणादिविधिं ताभ्यसि—ग्रहणादीति ॥ कल्पकमन्त्रस्य मक्षान्तरत्वात् तत्परिकल्पनविधिरिति ग्रहणादीनामपि भक्षान्तरत्वसिद्धिरित्यर्थः । तदर्थेनैवेति ॥ यद्यपि सन्नेहितायैत्वावबन्धितो भाषणार्थत्वादिनोत्प्रेर्यत्वाच्च ग्रहणावेशकसम्भवजन्यप्रकाशानलिङ्गताया संभवति; तथापि बीजतन्तुसन्तानावनिर्गम्यत्वेनैव बाहुद्वयकरणादिसिन्धुनाभावात् बाहुकरणत्वादेतया च लक्षणया ग्रहणप्रतिपादकत्वम् । चक्षितः ह्यग्निलिखनेन पितृहस्य ह्यग्नौ देवस्यानिर्गम्यत्वेन ह्येषमिति कृपासिद्धावपि छन्दसि ह्यग्नौ विधित्वेन ह्येषमित्युपसङ्ख्यानकरणात् सिञ्च बह्वन् छेदीति सिञ्चकरणाभयगात् वारिवधमव्यक्तात्तस्यत्रकाशानवाचिनाप्यवश्यमिष्यनेन लोके ह्येता इत्यादौ वेदे च वृष्ट्ययायत इति वृष्टक्षा इत्येवमिदं सर्वज्ञातारूपप्रतिज्ञाव्ययकाशमसौ प्रयोगात्तत्परेण सता सुचक्षुष्याचिञ्चुषुपदैकवाक्यतावशात् बाहुपशानास्यावेशेक्षणरूपप्रवाधानप्रतिपादनमभिरुद्धम् । हिनोतेय ग्रीणेनऽपि प्रयोगादिन्नेत्यनेन हे इति तवर्गं सोमं मे गायत्रि ग्रीणेन गमामिन्द्रियण्यन्त वेदभाष्यकारज्जेनात् पुनादीन् वा सोमपानविषयत्वात्प्रादित्यात् मा ऊह शिवः सन् मे ससर्पान् आससप्तमचक्षुर्गामोभारम्य-द्वेद्वयस्पर्शपिपेयचिद्वदस्यारिसप्तप्राणस्यानुपतिष्ठस्य वाग्ना-मिमिकीकस्य सुखसुमार्गेण मा मा इत्यर्वाङ्गमात्र सम्मज्जरणं विना तदनुपपत्तेः गायत्रीपञ्चकलीभूतसम्मज्जरणप्रतिपादकत्वं च समवतीति तदर्थत्वेनैव सिनियोग इत्यर्थः । यद्यप्यग्रे सुप्रमिति मन्त्रस्य देवताविर्भावप्रकाशकत्ववदस्यापि ग्रहणादिप्रतिष्ठभक्षणप्रकाशकत्वाद्वाहीकारेण मन्त्रैकत्वमनुपप-

त्वादित्युपलस्यन्तस्तुतौ विनियोकव्यो ग्रहणादाविवेति प्राप्ते—

ग्रहणादिवदनुष्ठेयत्वाभावात्तुसंप्रकाशत्वम् । नच सम्मज्जरणवत्तुत्युक्तव्यापाररूपमभक्षणवाहुत्व्यावेशेपकत्वम्; अ-रूपं भक्षणयतीति वचनविरोधेन तत्कल्पनानुपपत्तेः । अतएव तून्मेषेक्षणेनाज्ञानात् तस्याः स्वर्गवज्जन्तवसायेण प्रकाश्यत्वोपपत्तिः । अतश्च लिङ्गवित्तियोगासंभवासत्यपि आख्यातव्यस्य स्वतो निराकाङ्क्षत्वे इति करणाध्याहारेण नृप्यति-त्येतदर्थं अक्षयामीत्येवं भक्षमक्षैकवाक्यतो प्रकल्प्य स्वार्थ-विशिष्टभक्षणप्रकाशकत्वमेवादीकृतव्यम् । स्वार्थश्च श्रुत्या नृतिरेव । तत्प्रकाशनांति वाह्याधीनम् । अथवा लक्षणया भक्षणस्तुतिः । सर्वथा न लिङ्गादिनियोगः ॥ १० ॥ १५ ॥ इति दशमं गुणामिधानाधिकरणम् ॥

अपि ग्रहणनित्यत्वं शक्यते बह्वम्; तथापि उपक्रमोपसंहरिकयादिष्वैकवाक्यतोपयमनसामभ्योभावे स्वतः प्रदी-यमानतत्तदाख्यातगतमुक्तवित्तेण्यार्थैक्यवाच एव प्रमाणाभावे मन्त्रेवाङ्गीकारे कथं चिच्छब्देन सूचितः । यमन-विकेकेति ॥ “सौमैन्द्रं चर्चं निवेपेत्, श्मशानं सोमधामिन” इति सम्मज्जरणाभावेनित्यसिद्धतासमाधिसत्त्वा यमनं प्रायश्चित्तस्य विरेकेऽपि कथितं, प्रायश्चित्तस्य चात्रागात् भक्षणस्य उदरस्थापनरूपप्रतिपत्त्यर्थत्वावयमेन तस्य सम्मज्जरणं विनाऽनुपपत्तेः तदनुकूलासन्निवेशोपस्य विधेयस्य मक्षोपयोगिते-त्यर्थः । एतेन—वृत्तिवदनुपपत्तिकतया अननुष्ठेयवाच म-आपेक्षा इति—अप्राप्तम्; ग्रहणादिवत्, प्रत्यक्षमन्त्रानुष्ठेय-त्वेन तदपेक्षोपपत्तेः । एवं च मक्षानुवाक्यसमाख्या साक्षात् परंपरया च ज्ञेयेति भावः ॥

प्रयोजनं पूर्वपक्षे ग्रहणादेः न नियमः । मन्त्रपाठकमेण ग्राह्यते भक्षणं सिद्धम् । सिद्धान्ते ग्रहणादि नैत्येन पूर्वा-क्ततन्मन्त्रान्ते अनुग्रहणम् । भाष्यलिखितमन्त्रपाठकमस्य अर्थकमेण बापात् मन्त्राभिभूतिरित्यस्यान्वरते हिन्व न इति मन्त्रपाठयेति स्पष्टवाच्योक्तम् ॥

॥ इति नवमं मन्त्रमन्त्रस्य ग्रहणाद्यद्गतधिक-रणम् ॥ (लिङ्गसमाख्यानाधिकरणम्) ॥

पूर्ववत् पादाध्यायसद्वती आपवादीमनन्तसत्तातिव स्प-ष्टत्वादनुवत्त्वा पूर्वोक्तानुवाकगतैकदेशविषयत्वं दशोप-पूर्व-पक्षमाह—तस्मिन्नेवेति ॥ प्रायः स्पष्टार्थमधिकरणान्तम् ॥ प्रयोजनं तु पूर्वपक्षे यद्युपपन्नस्येत्यादि भक्षयामीत्यनेन भक्षणं इत्या पाठकमाधेनोपपत्तिवत् मन्त्राभिभूतिरित्यादि तू-त्तिस्यन्तमन्त्रस्य पाठः सिद्धान्तेन यथाऽऽज्ञानमिति स्पष्टम् ॥

॥ इति दशमं मन्त्राभिभूतेर्ग्रहणानन्तरा-धिकरणम् गुणामिधानाधिकरणम् ॥

(११) अधिकरणम् ॥

लिङ्गविशेषनिर्देशात् ॥ भक्षमभ्रः किं इन्द्रदेवत्वा-
भ्यास एवाहं तद्विज्ञाभ्यासेष्वमभ्रं भक्षं उत वेपूहेनो-
त्तान्देन येति चिन्तयाम्

प्रकरणान्नक्षमभ्यस्य सर्वप्रदानार्थत्वावगतेऽपि इन्द्रपी-
तस्येति लिङ्गेनेन्द्रदेवत्वप्रदायमात्राज्ञवत् ॥ नच—इन्द्रेण
यस्मिन्सर्वमे पीत इति यदुमीहिस्वीकरोष्य सोमसममभ्रस-
धनविशेषणवाङ्गीकारादिहविरोध इति—यथाचम् । पद-
द्वयलक्षणापादक—लक्षणात्तुगत—व्यधिकरणबहुमीहाये-
क्षया पूर्वपद एव संयमिल्लक्षणापादकस्य लक्षणात्तुगतत्वे-
न्नेण पीतः स्वीकृत इत्येवं तत्पुरुषस्यैव लक्षुभूतत्वात् ।
विद्यते च देवतायाः । प्रतिग्रहाभाषेऽपि देवत्वं न गृहीत्या-

भ्रप्रतिग्रहप्रदानेऽपि लिङ्गप्रमाणमभ्रविनिर्गोस्य सिद्धान्ते
प्रतिपाद्यस्य पूर्वपक्षद्वयेऽप्यनङ्गीकारात् पादाप्यावसङ्गती
प्रासङ्गिकी चाऽनन्तरसङ्गति स्पष्टत्वादनुक्त्या तन्मन्त्रमेव वि-
पयत्वेन द्रव्यम् संवायमाह—भक्षमभ्र इति ॥ तेषू-
हेनेति ॥ एतेन—ऊहपक्षस्य पादलक्षणाऽसङ्गतत्वात् स-
तज्जोडित्वम्, अपिस्वापेक्षोपिकलीभूतस्यानेन्द्राणां भ्रमभ्र-
कत्वसाऽऽक्षेपनाप्रति निवारयुक्तं—अपरास्तम्, पूर्वो-
क्तरीत्या सिद्धान्तमिदमेतस्य पक्षस्य प्रतिपक्षतुमोहोपपत्त्यासेन
सङ्गत्पुनरेत्यादिपूर्वपक्षकालोपस्य निष्प्रयोजनत्वाच्च ।
अतः तस्यापि स्वतन्त्रनोटिवमिल्यर्थः ॥

लिङ्गाविरोध इति ॥ अन्यदेवत्वायापि सोमस्योक्तवि-
भवनसंविधयेन प्रनाशनेपपत्तेरालिखितोप इत्यर्थः । पद-
द्वयेति ॥ तत्पुनरे पूर्वपद एव संयमिनि लक्षणा । बहुमी-
हो ॥ पदद्वयेऽप्यन्यपदार्थलक्षणेतिपदद्वयलक्षणापादकत्वम् ।
यदुमीहायेरस्मिन्नेव पदं मिश्रार्थलक्षणेतरतस्तत्पदमाहकमि-
त्यङ्गीकारेऽपि लक्षणात्तद्वच्छेदकतात्वम्, इतरस्य तापयैश्रा-
हस्य भाष्यार्थान्वयेऽपि अपात् प्रतिपदिकत्वमिति शेषः ।
यद्यपि बहुमीहावन्यपदार्थे शक्तिः, तथाप्यन्यथायौपस्थिति-
साधेयत्वादप्यपदार्थोपस्थितेस्तत्र गौरवम् । सर्वथा तत्पुरुषो
लघुभूत एवेत्यर्थः ॥

लक्षणात्तुगतत्वमपि दोषमाह—अननुगतेति ॥ सम-
नाधिकरणानां बहुमीहिदिश्रित इति कालायनसराणां व्य-
धिकरणपदानां तदनुपपत्तेः “सप्तमीविशेषणे बहुमीहा”मिति
शाक्यवल्गा कण्ठेवाह इत्यादी सप्तम्यन्तबहुमीहाधयणेऽपीह
तत्साऽऽश्रये प्रमाणमात्रात् लक्षणात्तुगतत्वम्, तापुरु-
षेत् “वर्तुकरमे कृता पटुभूमि”ति अनुतापमसिष्टत्वम् ॥

किंच मन्त्रस्य भक्षणान्ननिर्वाह्य अवस्थापेक्षिते भक्ष-
णस्य तदर्थेऽभिन्नः कर्मकारकस्य सोमस्य वा प्रकाशने प्रयो-
जने तत्पुरुषपक्षे संभवति न बहुमीहाश्रयणेनवाप्रनाशनात्वा-
हितवचनप्रदानपरत्वं युक्तमित्यर्थः ॥

दित्वादिवचनवद्येन संवन्धविशेषरूपः स्वीकारः । नच
स्पृष्टपृष्णीपदवत्स्वरादेव बहुमीहिव्यतिर्गणः, तद्वदिह स-
मासस्य लक्षणात्तुगतत्वाभावेन स्वरस्यैव वाच्यमानत्वात् ।
यथाच तत्पुरुषपक्षेऽपि स्वरविशेषमन्त्रा कान्तुम् एवोपपा-
दितम् । अतश्च लिङ्गादिन्द्रदेवत्वप्रदानं एव मन्त्रस्याङ्गत्वा-
वगमादनेन्द्राणां च कर्मण एकत्वेन प्रवृत्तिविवाभावाभा-
वाद्वातुपत्तेर्विहीणं मेघ इति वदनेन्द्राणाममभ्रं भ्र-
णमित्याद्यः पक्षः ।

द्वितीयस्तु सत्यपि कर्मकत्वे प्रदानानां मिश्रवाङ्गिरहः
प्रवृत्तिविवादाभावाः । इन्द्राय एवा बहुमत इत्यादिमानमह-
यमभ्रानां च लिङ्गादिन्द्रमात्रप्रतिपदार्थात्तदनुपपत्तेन च तत्त-
काहययोगान्तरग्रहणयोस्तत्संस्कार्यस्य सोमस्य तत्संस्काराणां

ननु सन्देह देवतात्वात् कथं स्वीरत इत्यर्थोपपत्तिरित्या-
वाहं बहुमीहावन्यवदवपेक्षितप्रकारेण परिहरति—विद्यते
चेति ॥

ननु तार्थं तत्पुरुषः, तथात्वे समासस्येति सूत्रेणातोदा-
त्तत्वापत्तेः, आधुदासं चेत्यतीतपदम्, इन्द्रप्रतिपादकं तु स्वत-
एव आधुदासम्, तथा यदि बहुमीहो प्रह्लासा पूर्वपद-
मिति सूत्रेण पूर्वपदप्रवृत्तिस्वरविधानात् समसमेव पदमाधु-
दासं संपद्यते । अतः स्पृष्टपृष्णीत्यत्रैव स्वरात् बहुमीहो-
निर्णये सति सत्पुनरलोपोपत्तिरितिभिन्नेत्याशङ्कते—नचेति ॥
बहुमीहेरपि सामानाधिकरण्यसम्भवेन लक्षणात्तुगतत्वाभावात्
समासस्वरशोरस्यतरस्यापत्तिकत्वे कल्पनीये अत्रधर्मत्वात्
स्वरस्येव व्याप्यत्वेन तस्यैव आन्तरवक्ष्यत्वना निर्वोहो
युक्तः, नतु प्रधानभूतसार्थत्वाया इत्यर्थः । यथाचेति ॥
“गृहीया कर्मणी”ति सूत्रेण कर्मणि कान्ते वपपदे परे तुती-
यान्तं पूर्वपदं प्रवृत्तिस्वर भवतीति विधानात् तथा “लक्षं”ति
सूत्रेणापि स्वरविधानात् तत्पुरुषपक्षेऽपि स्वराविधौः की-
ल्लभे वपपदित इत्यर्थः । आद्यं पूर्वपदमाधुपदहरति—अत-
श्चेति ॥ धीहीणां मेघ इतिचदिति । धीहीणा मेघ
इत्यस्य यवप्रयोग इवेत्यावपत्तेरित्यर्थः । अनेन्द्राणामिति ॥

सायान्योक्त्वा न्यसप्रयत्नसेषायापि मन्त्रप्रदानसोपाणा-
मप्यमभ्रवत्त्वोक्त्युत्पन्ने मित्रावदणादिदेवत्वानुत्पत्तिरोपायमम-
भ्रम्, तत्रापि विपुलीतत्येलादिपदानां तदर्थेऽन्यप्रदानेऽपि
प्राप्तावपि वदितरपदानां विभज्य विनिर्गोहेऽपि सवनत्रयेभ्य-
न्त्रप्रदानानामिन्द्रपीतपदप्रयोगेण सामभ्रकं नस्यं नतन्त्येयां
प्रदानानामित्यर्थः ॥

वैवेन्द्रप्रदानानां प्रकृतित्वं सापत्तिमाह—इन्द्राय त्वेति ॥
“इन्द्राय एवा बहुमतं मिनीमी”ति मानसभ्रसादिपदोपास्य
“इन्द्राय एवा बहुमतं शुभापी”ति प्रहणमन्त्रस्य च इन्द्रप्रदा-
नात्वं लिङ्गात् प्रतीयते इत्यर्थेनोपप्रवृत्तत्वोपायस्यमपि

चामिपवादीनां तन्मिश्राणां चान्तराणांमैन्द्रभात्रविषय-
त्वप्रतीतेरितरेषामधर्मैकाणां युक्तोऽस्तिदेशः । भवति चाङ्ग-
प्रत्येनापि प्रधानसंकोचः । अन्यथापुनरोपेन कृतनामाहिता-
मिपिपयत्वात् । अतश्च प्रकृतापूर्वावदेवताप्रकाशकस्य अङ्ग-
मध्यस्य कार्यमुक्तेन विकृतावागतस्य भवत्येव यथादेवतमुह
इति । एवं स्थितेऽन्तरा चिन्ता ॥ ११ ॥ २६ ॥ इत्येका-
दशं लिङ्गविशेषनिर्देशाधिकरणम् । (इन्द्रपीताधि-
करणम्)

(११ अधिकरणम्)

पुनरभ्युपगतेषु । सवनमुखीयेषु समस्तैवेन्द्रेषु सर्वेषु

तन्मात्रविषयमेवेत्यर्थः । अङ्गवशेनापीति ॥ मन्त्ररूपात्तव-
शेन मानप्रज्ञादेः प्रधानस्य संकोच इत्यर्थः । यथादेवत-
मिति ॥ मिश्रावद्युपगतास्तस्येवाहृतियमश्रपाठेन समन्वय-
वैयमपि भक्षणमित्यर्थः । ऊहपूर्वेष्वपि निरासे सति तद्विषयो-
क्तविचारसंभवादिरस्य एव ऊहपक्षे अवसरलाभात् पञ्च-
भित्तिकरैस्तद्विषयं विशेषविचारैः कर्तुमशक्यमिति कृत्वा
चिन्तामारभते—एवमिति ॥

॥ इति एकादशं लिङ्गविशेषनिर्देशा-
धिकरणम्)

अत्र भक्षमन्त्रस्य लितादेन्द्रप्रदानाद्वत्त्वस्य पूर्वाधिकरणम्-
वैषम्यैकस्याक्षिप्य समाधानात् प्रादायावान्तरस्यप्रतीतेः स्प-
ष्टत्वाद्दुःखस्या विषयमाह—सवनमुखीयेत्यिति ॥ प्रवाणां
प्रातस्तननादिसवनानां मुखे नमस्तप्रदानान्तरायेक्षया जायते
मयाः सवनमुखीयसंज्ञकाद्यमसुप्रास्थितसोमसविशेषाः तेषां
प्रातस्तनने माध्यन्दिनसवनने च शुक्रामग्निप्रहोतारं जनारः
तृतीयसवननेत्यादित्प्रहोतारं प्रचारयतेवातृतीयमाना होतृप्र-
होतादुपसमानमैश्रावद्युपगताणां चर्चसिपोतृतेह्यमीश्रावद्या-
कचमसा इत्यादिमयन्त्ये ॥ तत्र होत्रादीनां चतुर्थपुत्रिणां
मन्त्राकारिण इत्याह्वयः । अवशिष्टानां षण्णा मैश्रावद्यप्र-
होतीनां होतृका इत्याह्वयः । तत्राऽऽच्छानाकचमसेन च नवभिः
चमसेः तद् प्रातस्तनने होमः, किंणु फालन्तर इति सं वि-
हाय नवचमसान् प्रथममिन्द्राय सकृदुक्त्वा तदनन्तरं ये हो-
तृकाणां चमसास्तेषु पूर्ववपट्कारे हुताग्निधृतोपसहितैवेत्येव
शौण्डकशब्दात् सोमान्तरमभ्युपगम्य मिश्रावद्यविशेषदेवतान्तरस्यो
हुताः भवन्त्ये इत्युक्तानक्रमे सति ये मन्त्रात्कारिणां चमसाः
तेषामिन्द्रत्वेनोहस्यैवमावादिशेषतश्च पुनरभ्युपगमाभावात् ।
अतएव अष्टाध्याकचमसासामिन्द्रत्वेनोहमित्यप्येव सत्यपि पुन-
रभ्युपगमाभावात् विचारविषयत्वं प्रातस्तनने । उत्तरशेषु
सवनयोऽभ्युपगमनस्यैवसि माध्यन्दिनसवनने सर्वेषां प्रदाना-
मामिन्द्रत्वेनाकृतात् वक्ष्यमाणसिद्धा कृतामिपयत्वात् तदि-

भा० ३६

हुतेषु ये होतृकाणां मैश्रावद्यादीनां चमसास्तेष्वभक्षिते-
त्येव पुनः सोमोऽभ्युपगम्य देवतान्तरस्यो मिश्रावद्यादिभ्यो
हुत्वा भक्ष्यते । तत्र पूर्वप्रदानदेवताभूत इन्द्रोऽभ्युपलक्ष-
णीयो न चेति चिन्तायाम्—

उत्तरवर्गकाले च देवतान्तरस्येन्द्रः, येनोपगतास्यैव तत्स-
वन्त्वात् पूर्वोपस्य पूर्वदेवतासंन्यो नापेयात्, प्रदान-
काले तु संछट्टयैव देवतान्तरसंन्यधात्पूर्वदेवतासंन्यधा-
पनवप्रतीतेर्गोपलक्षणमिति प्राप्ते—

पयस्वम् ॥ तृतीयसवननेतिन्द्राग्निमुदेवताधर्मभुक्तमनेन देव-
तामेदेन च तत्सवन्त्वात् विचारविषयत्वमस्यैव । अतएव
प्रातःसवननेऽपि श्राव्याणां चर्चसिचमसे पुनरभ्युपगमनेऽपि ऐन्द्र-
स्येन प्रदानद्वयस्यापि साधारणवत्सप्रतिपन्नदेवताकृतात् तस्यो-
क्तावितेन्द्रपीतपदेन देवताद्वयोपलक्षितसोमप्रकाशगतिदेह-
स्यैवासंभवात् चिन्ताविषयत्वम् । मैश्रावद्युपगतामिन्द्राग्नि-
मेव चतुर्थपदे यन्मसाः तेषु कतेन मिश्रावद्यो मष्टस्यैव-
पत्न्यो अतिरिति देवताः तेषु सख्येषोपवात् उत्तरवर्गसो-
मस्य संभवादिद्वारा इत्यर्थः ॥

विचारसूत्रं दर्शयति—तत्रेति ॥ इन्द्रोऽपीति ॥
पूर्वोक्तवर्गकाले देवतानां बाधकपदोद्देशेन उपलक्ष्यणस्यैवसि
इन्द्रमिश्रावद्यादिपीतस्येत्येवं प्राकृतेन्द्रपदव्यतिरेकहेतुन उप-
लक्षणीयो नवेत्यर्थः ॥

उत्तरगोपि बायन्मैश्रावद्यसोमे ग्रहणकालीनमितिक्रमाजैव
बुद्ध्या निष्कर्षोपपत्ति पूर्वपक्षप्रतिपत्त्या निरस्यति—उत्तरवर्ग-
काल इति ॥ ग्रहणकाले देवतासोमसरवेन निष्कर्षसं-
वैयुमयने तत्सवनविधानादर्थेनात् अभ्युपगतामन्त्रस्य देवता-
न्तरसवनने प्रवाणाभावेन पूर्वदेवतापनयोः पतेः उत्तरवर्गकाले न
देवतान्तरसवन इति पूर्ववक्षिणः प्रतिपादः । येन देवतान्तर-
सवननेतिप्रमाणः । तदेवोपपाद्यति—प्रदानकाले त्वि-
ति ॥ स्वायत्ताकीयस्य बाय्यावद्यवर्गैकस्यैवदेवतासवनस्य
सख्यस्यैवस्यैव निष्कर्षोपात्तः देवतान्तरसंन्यधेन पूर्वदेव-
तासंन्यधापनयोपलक्षणीयः ॥ नच—उत्तरवर्गकाले देव-
तामिन्द्रावद्ये बाय्यामन्त्रवर्गः यातोपगत्यैव देवताप्राप्तस्य-
कृत्यमह इति—याचकम् । उत्तरविषयकत्वात्संभवेऽपि
वत्पत्तिवाक्ये अभिहितदेवताकेतिभिन्नबागकृत्यैव तस्याऽ-
कारेण बाधकत्वाभावात् ॥ नच येषस्योत्तरदेवतोद्देशेन स्वा-
पि पूर्वदेवतासवनस्यैवसि सप्तसप्तपुलक्षणावोपपत्तिः । अ-
कृतेऽपि याने यद्विह्वलनां निर्वारणप्रयत्ने प्रतिपत्तिपर्यन्तं देव-
तान्तरसवनमिन्द्र इतिरिति व्यवहारात् इत्येव देवतासंन्यधस्य प्र-
तिपत्तिनामप्यस्यैवकृत्यैवसि चर्मिषाद्वक्यमनेन देवता-
न्तरसवनविशेषितत्वावगात्तत्तद्वत्त्वानावगमनाभिप्रेतस्य

(११ अधिपराधम् ॥)

त्रिहविरोपनिर्देशात् ॥ अथमत्र विद्मद्देवता-
स्याप्यप्राप्तं तद्विज्ञापयामिष्यमद्य भक्षण उत तेषुदेवो-
त्तादृतेन र्वेति विज्ञातायाम्

प्रदत्ताज्ञासमस्य सर्वप्रदानार्थत्वावयवेऽपि इन्द्रोपी
तत्वेति त्रिहनेन्द्रदेवप्रदानमात्राज्ञात् ॥ नच—इद्रेण
यमित्यवयवे पीम इति बहुमीदिष्टीकारेण गोमयमन्त्रिपय-
यमितोपपन्नाहीतातद्विज्ञापितोप इति—साध्यम्; पद-
द्वयलक्षणापादक—लक्षणावतुगत—स्वधिकरणबहुमीदृशे-
क्षया पूर्वपद एव संव्यभिचक्षणपादकस्य लक्षणावतुगताये
द्रेण पीत स्वीदृश इत्येव तत्पुनरवयवे लघुमुक्तत्वात् ।
विद्यते च देवतायाः प्रतिप्रदायावेऽपि देवस्य न वृद्धीत्या-

धन्यवर्तिनप्रदानेऽपि त्रिहप्रदायकस्यप्रतिविरोधस्य विद्व-
न्ते प्रतिपादय्य पूर्वपदव्यवस्थानुसारीकृत्य पादाभावावच्छेदो
प्राप्तस्तिषी वाऽनन्तरगतपि स्वतन्त्रादनुवचनं तन्मन्त्रमेव वि-
पद्यायेन द्वायत्तं प्राप्तमाह—अथमत्र इति ॥ तेषु-
हनेति ॥ धनेन—ऊरुपक्षस्य पादलक्षणाऽवच्छेदार्थात् स्व-
तन्त्रगोदित्यम्, अविवाद्यकोटिचिन्तागतम्यानिन्द्राणां भवमभ्य-
गतत्वाऽऽशेषमात्मनि निष्ठावयुषोऽ—अवास्तम्; पूर्वा-
न्तरीत्या विद्वान्स्वमित्यस्य वक्ष्यते प्रतिपत्तनयोदीपव्यायेन
स्वतन्त्रवपत्तेस्त्वामिद्विषयधृक्तायेवमस्य निष्पन्नोत्तरत्वात् ।
अतः तस्यापि स्वतन्त्रकोटिचिन्तात् ॥

त्रिहविरोधे इति ॥ अन्यदेवत्वस्यापि गोमयस्योपनि-
धयवनसुविधयेन प्रसाधनोपपत्तेस्तद्विशेष इत्यर्थः । पद-
द्वयेति ॥ तत्पुनरेव पूर्वपद एव स्वव्यभिचक्षणं । बहुमी-
दी तु पूर्वपदव्यवस्थानुवचनार्थं लक्षणेन विद्वद्भवलक्षणापादकत्वम् ।
बहुमीहापेक्षमित्येव वदे विविष्टाधलक्षणेन तत्पुनरेव प्रादुर्भाव-
स्याहीकारेऽपि लक्ष्यतावच्छेदवर्गावयवम्, इतरस्य तात्पर्यमा-
हस्य वान्मायान्वयेऽपि धर्मात् प्रतिपदित्वमिति शेषः ।
यद्यपि बहुमीहावयवदार्ढ्यं शक्तिः, तथाप्यवयवार्थोपस्थिति-
सापेक्षत्वात्पदार्थोपस्थितेस्तत्र गौरवम् । सर्वथा तत्पुनरो-
त्तामुभूत एवेत्यम् ॥

लक्षणावतुगतत्वमपि दोषमाह—अननुगतेति ॥ मन्त्र-
नाधिकरणानां बहुनाहिरूपित इति कालावतनसरणस्तत्त्व-
धिकरणपदानां तत्पुनरुपपत्तेः “सप्तमीविशेषणे बहुनोह” इति
ज्ञापकत्वात् कण्टिकात् इत्यादी सप्तमन्त्रबहुमीद्वान्वयेऽपीह
तयाऽऽवयवे प्रमाणाभावात् लक्षणावतुगतत्वम्, तत्पुन-
रेतु “बहुंकरणे कृत्वा बहुत्वम्” इति अनुवाचनशिशेयम् ॥

किंच मन्त्रस्य भक्षणाहतिनिवारणं अवयवोपस्थिते भक्ष-
णस्य तत्त्ववन्धितं कमकारकस्य सोमस्य वा प्रसाधने प्रयो-
जने तत्पुनरवयवे समवति न बहुमीहावयवेनाप्रदानावाका-
हितवतनप्रदानपरात् युक्तमित्यम् ॥

विज्ञापितवयवेन सर्वप्रदानार्थत्वात् स्वीकारः । नच
बहुमिद्वर्गीयवयवत्वादेव बहुमीहापेक्षानिर्णयः । तद्विद्वत्त-
त्वावयव लक्षणावतुगताभावेन स्वार्थेव व्याप्यमानत्वात् ।
तथाच तत्पुनरुपपत्तेऽपि स्वराविरोधस्यापि वान्माय-
द्विगम् । अतश्च त्रिहविन्द्रेन्द्रदेवप्रदानं एव सप्तम्याहृक्ता
पादमाह्वेन्द्राणां च वयवेन एवमेव प्रहृतिविचारभावात्
वाक्यद्वानुपपत्तेर्मोदीनां मेघादपि वद्वेन्द्राणांममप्रदं मन्त्र
कमित्याद्य पक्षः ।

त्रिमीयवन्तु मन्त्रि कर्मवये प्रदानानां मिश्रत्वाद्विद्व-
प्रहृतिविचारमात्रः । इन्द्राय त्वा वसुमते इत्यादिप्रदानप्रद-
नमन्त्राणां च त्रिहविन्द्रेन्द्रमात्रविचारमात्रादनुपपत्तेः न तत्र
वद्वेन्द्राणांममप्रदणोत्तामर्हावेत्यर्थः सोमस्य ताम्रमन्त्राणां

ननु वद्वेन्द्रस्य देवतात्वात् कथं व्याहृत इत्यर्थोपपत्तिरिति
माही बहुमीहावयववदवयवविचारकारेण परिहरति—विद्यते
क्षेत्रेति ॥

सन्तु नाव तत्पुनर, तथाच वयवमप्येति सुदृष्टान्तोऽ-
तत्वापत्त, आमुदात्त नैतत्पुनरवयव, इन्द्रप्रतिपादकत्वं नन
एव व्यामुदात्तम्, तथा सति बहुमाही प्रहृता पूर्वपद-
मिति सुदृष्टेण पूर्वपदप्रहृतिस्वरूपिणानां ताम्रमन्त्रे पदमायु-
दात्तं पंचयत्ते । अतः इष्टपदपदविशेषे चत्वात् बहुमाही-
विशेष सति स्वतन्त्रत्वोपपत्तिरिति मन्त्रेणाहृते—नन्वेति ॥
बहुमीहापि सामानाधिकरन्त्यसम्भवेन लक्षणावतुगताभावात्
सामान्यवयवोन्मत्तत्वावयवविशेषे कृत्वा नोपेक्षं अत्रप्रधानत्वात्
स्वस्वैव व्याप्यत्वेन तस्वैव व्याप्यत्वावच्छेदनात् निर्वोदी
बुद्ध, ननु प्रधानबहुम्यवयवताम् इत्यर्थः । यथाचेति ॥
“वृत्तीया वयवो” इति सुदृष्टेण कर्मणि कान्ते उपपत्तेः परे वृत्ती-
मान्तं पूर्वपदं प्रहृतिस्वरूपे अवतीति निधानात् तथा “कच” इति
सुदृष्टेणापि तत्स्वरूपिणानां तत्पुनरुपपत्तेऽपि स्वराविरोधं की-
द्वुमे उपपत्तिरिति ॥ आद्यं पूर्वपदमुपपत्तिरिति—अत-
श्चेति ॥ माहीनां मेघ इतिवदिति । मोदीनां मेघ
इत्यस्य वयवप्रयोग इत्येहावयवविशेषः । अनेन्द्राणामिति ॥

सामान्योत्तरा चमसप्रदानोपपत्तिरिति प्रहृत्प्रदानोपपत्ति-
सम्यग्मन्त्रत्वोपि सूचनेन मित्रावहनादिदेवत्वदुत्तराणामम-
न्त्रत्वम्, तत्रापि विश्वोत्तरेत्यादिपदानां तदेवप्रदानेऽपि
प्राधावपि तदितरपदानां विमज्जं प्रिनिधेयोऽपि मन्त्रत्रयेऽपि
प्रदानानामितिर्द्विपदपदप्रयोगेण सम्यक् च लक्षणं तत्त्वव्येयं
प्रदानावयवमित्यर्थः ॥

तत्रेन्द्रप्रदानानां प्रकृतित्वं साधयितुमाह—इन्द्राय त्वेति ॥
“इन्द्राय त्वा वसुमते मिनीधी” इति मानमन्त्रसाधिवरोपात्तम्
“इन्द्राय त्वा वसुमते गृह्णीमी” इति प्रहृत्प्रदानस्य च इन्द्रप्र-
दानत्वं त्रिहत् प्रतीयते इत्यभिप्रेत्यप्रहृतेनामवयवमपि

पुनर्ममो पत्नीवच्छन्दस्य योगिवत्त्वेन विशेष्यतावाङ्मुख्य-
साध्यानाधिरूपेण विशेष्यव्याकृत्यम्, त्वष्टुस्तु तृतीयया
महामावसानं प्रतीयते । नचामो पानत्रिवाङ्मयाव्यसि-
पारि, 'तद्वैद्यं दक्षमि पुष्टंभोरे धृष्टिं गद्वैदी'त्यादौ प्यभि-
पारि, सत्यपि याने देवतात्वस्याप्रामाणिकत्वाच्च । अतः
पत्नीयत्वमिति निरपेक्षतद्विनेयं पत्नीयत्वोपपत्तेयं देवतात्व-
मिति न एवोपलक्षणीयो न त्वष्टा ॥ १४ ॥ २८ ॥ इति
चतुर्दशं पार्त्तीयते त्वष्टुदेवतात्वाधिकरणम् ॥

तदुक्तत्वेन साहित्यप्रदीपे पानस्य देवतात्व विनाऽनुप-
पत्ते देवतात्वेनावगतस्य विशेष्यत्वेनान्यथाह तौपि उपलक्ष-
णीय । तत्रच द्वयो गति । निमग्नोपादानात् अभित्वष्टो-
व्यासजविशेष्यताया अयमवगत प्रत्येकमेव समुच्चयेन वि-
शेष्यत्वात् यथा पत्नीयत्वे अग्रे त्वष्टु इदं न मनसि स्वाग-
तयेव मक्षमन्त्रेऽप्युद्देन पत्नीवदभित्वष्टुतत्त्वेत्येव अथवा
—मन्त्रे त्वष्टुसाहित्यविशिष्टस्य अन्तेष्टुदानाद्विषयवि तद-
शस्य विशेष्यताकरणात् तथैव स्वागात् पत्नीवदभित्वष्टु-
मिपीतत्त्वेत्येवमुपलक्षणीय इत्यर्थः ॥

समुच्चयतपतीवच्छन्दसामानाधिकरण्यात् अभिप्रदर्शय वि-
शेष्यममर्पकत्वप्रतीते तत्स्य चैतत्तावदमित्यभिप्रेत्य सिद्धान्त-
माह—युक्तमिति ॥ अत्राविति पदोक्तं देवतात्वमित्यनु-
पपन्नं ॥ नच—स्वागताजीनोच्चारणव्यवहारदेवदेवतात्वस्य
तद्विधार्थत्वात् तदुक्तोपेक्षार्थपरस्यापि प्रातिपदिकस्य लक्ष-
णमा शब्दपरत्वमङ्गीकृत्य च्छन्दस्य देवतात्वात् स्वागतात्
अथोक्तुसम्पन्नानिमापि पत्नीवच्छन्दसामान्ययोगेण शास्त्रार्थो-
पपत्तेधर्तुप्रयोगे प्रमाणाभावे विशेष्यतावच्छन्दस्योपलक्ष-
णोपयोग इति—पाद्यम् ॥ अर्धप्रत्ययानुवृत्तचतुर्थ्यन्तपदो-
च्चारणस्य उद्देशस्य दृढन्यवधारणे यागपदकथाव्यवहारेन चतु-
र्थ्यन्तपदोच्चारणस्य दाम्भस्याप्यप्रत्ययस्यापि आचार्यत्वेन
तत्त निरोप्योपेक्षानां तद्वाचकचतुर्थ्यन्तपदोच्चारणस्यापि आ-
चर्यमकृत्वात् ॥ अतएव स्वागस्य मानसत्वेऽपि उक्तविधोद्दे-
हास्य निराकाङ्क्षत्वसिद्ध्यर्थं तद्वाचकपदप्रयोगोऽपि खण्ड्य-
इति ॥ धर्मविचारोदिति ॥ पुत्राणां नेहृत्वाभावेऽपि सा-
हित्यदर्शनात् क्रियान्वयिष्यमिच्छाशिरिष्यमित्यस्य । पत्नीवदभित्व-
प्रतीतिवाक्ये तद्विनेयं प्रवृत्तेन पत्नीवत्प्राप्तस्य देवतात्व-
प्रतीतिहास्य विशेष्यतायां समानाधिकरणपदवृत्त्या अग्रे
विशेष्यदेवतान्त्र्ये सति सद्यमावधुलन्यधनुपपत्तिकल्पस्य
देवतात्वस्य दौर्बल्येन कल्पनानुपपत्ते त्वष्टुदेवतात्वमप्रमा-
णिकमित्याह—सत्यपीति ॥ सिद्धान्तमुपसंहरति—अत-
इति ॥ अभित्वष्टुविशेष्यतापेक्षाकेऽपि निरुपपत्तेकत्वात् त-
द्विरोपपत्तायपि त्वष्टुदेवतात्वे पत्नीवदभित्वे तद्विरोपपत्तयस-
म्भवात् निरपेक्षस्य पत्नीवद एव देवतात्वम् । त्वष्टुसाहित्य-

(१५ अधिकरणम्)

विशेष्यः ॥ तस्मिन्नेव याग्यामन्त्रे, 'देमिाम्ने ताथं पा-
थार्थां नानास्य मा मिमवो हस्य । पत्नीवदभित्वे प्रीश-
देवाननुप्यधमावह मादयस्व'त्यात्र प्रयच्छिततां देवतानां
पत्नीवच्छन्दसामानाधिकरण्यादभित्वष्टुविशेष्यताकोपपत्तेर्दृष्ट-
वशाच्च पानोपपत्तेर्देवतात्वव्यवहारेणामप्युपलक्षणं मन्यते ।

स्वामित्वस्यैवमुपादानात् त्वष्टुपलक्षणीय इत्यर्थः । स्वाभि-
विचारप्रयोजनं त्वष्टुव्यापकोक्तम् ॥

॥ इति चतुर्दशं पार्त्तीयते त्वष्टुदेवतात्वा-
धिकरणम् ॥ (त्वष्टुधिकरणम्)

पूर्ववदेव पादाव्यायग्रकरणसङ्गती तपातिदेशिकीमनन्तर-
स्वार्थित्वं त्वष्टुवादानुसंवा पत्नीवदभागा एव अधिकाराद्व्या-
विचारं दर्शयति—तस्मिन्नेवेति ॥ सामेवाधिकारव्याहारात्—
याग्यामन्त्र इति ॥ हे अग्रे त्व समानवर्गं तयमार्य-
यमिः वश्यमपि देवै सह अथवा—नानास्यं वाऽऽदम्य-
याहि ॥ निमवो वद्वोऽभास्यव सन्ति । तत्तवाद्वाद् आग-
त्यच पत्नीवत् प्रीश देवताननुप्यध सोमरुपाप्रप्रदानमनु-
भावद तेनानेन मादयस्वेषामिष्टयोज्ययाज्यामन्त्रसार्था ।
ऐभिरित्यत्र आ ऐभिरिति पदच्छेदेन आ इत्युपसर्गस्य वा-
ह्यत्वेन व्यभिहितेन अन्वयः । तत्तथ यथैवाध्वयमन्त्रे वि-
शेष्यतया उपादानात्तस्यैव देवतात्वम्, न त्वष्टु, तस्यैवैह
अभिव्यक्तप्रतिपत्तिरित्याह सामानाधिकरण्याद्विशेष्यत्वप्रतीते-
स्त्वष्टुवैच्छल्यात् देवतात्वमन्येन पूर्वपक्षः । तत्र यपि त-
त्त्वमन्त्रे उभयोरपि नैवेद्येन पत्नीवच्छन्दसामानाधिकरण्या-
वगमासौरेपेक्षेणैव विशेष्यत्वावयमस्तथापि विषयानुवोक्ताप-
र्याहकसहकृतपत्नीवच्छन्देन युगपदभित्वानुपपत्तेरसाहि-
त्यस्य विवक्षितत्वाद्युभयो समुच्चयोरपत्तिः । अथवा—
यान्यामन्त्रे अग्रे पत्नीवद्व्याहाराधिकार्याभावे विशेष्य-
मानस्याग्रे धवणादेकवाक्योपादानेन प्रयच्छितार्थे सह सत्तु-
च्यवोरपत्तिः । यपि याग्यामन्त्रोत्तरार्धे प्रयच्छितदेवताना-
मेव आवाहनपूर्वोक्तमन्यस्यस्योऽवगम्यते, अग्रेतु पूर्वार्धे
आवाहनमादनवर्तुत्वेन परित्येष्टुत्वमात्रावगतेन हवि सन्नय-
तथापि आध्वयैवमन्त्रे तस्यापि तत्त्वस्यन्धावगमात् पार्श्व-
मन्त्रेऽपि विशेष्यत्वमन्त्रे नत्वेतावता प्रयच्छितदेवतानां विरो-
धत्वादेव विवादः, तेषां याग्यामन्त्रेऽपि नैवेद्येन च उपन्यावगमादि-
त्यर्थः । प्रयच्छिततां देवतानामिति ॥ ते चाद्यो वसव-
एकादश कदा द्वादशादित्या इन्द्र प्रवापतिथेति हविर्भुजो-
देवा हेमा ॥

अग्रे सार्वभौमव्यवहारे मन्त्रवर्गं अग्रे देवतात्वम्,

कृतौ वा केवलगायत्रछन्दस्कृत्वाभावाच्चित्तसापेक्षत्वेन स-
मातोपपत्तेः प्रकृतावेव निवेद्यः । वस्तुतस्तु गायत्र्याः प्र-
त्येकमेव साधनत्वात् सत्यपि कृष्णान्तरे न समासपञ्चाश-
द्भावि ॥ १९ ॥ ३३ ॥ इत्येकोनविंशं मन्त्रविशेषा-
णामनेकछन्दस्के विनियोगाधिकरणम् ॥

सुप्रकेतं मदन्त इत्युच्यते त्रिष्टुप् छन्दस्कृत्या आधानस य-
स्तत्संभ धुनेत यः इतित्कुमुदीये इत्याश्रयानसूत्रतवचनेन
कृतत्वात् । गायत्र्यन्तेतदित्यादेभ्येति ॥ यतो बृहस्पतिसर्वे
ऋगन्तराणामन्यछन्दस्कृतौ पिपानात् गायत्र्यत्वं विधीयमानं
न्यायसुधादितरीत्या अतिदेशप्राप्तप्रातरनुवाकादिगतसप्तछ-
न्दस्कृत्वाभावेनापि हितछन्दोविशेषयज्यादिविषयं, अथवा प्र-
काशकारीकरीत्या विशेषपिहितश्रुतस्तोमकेवाज्यादिसोप्रेयु
वा, अथवा सोमनाथेनोफीत्या प्रधानमात्रे वा निमित्ते ।

अतो ज्योतिष्टोम इव बृहस्पतिसर्वेऽपि न केवलगायत्रछन्द-
स्कृतम् । गायत्र्यन्तेतदश्रुतिरिति सामानाधिकरण्याच्च भूमगुण-
योगात् गौमिसिद्धयः । अतएव यथा गुरुत्वस्य शिष्यत्वानपे-
क्षस्य कदाचिदप्यभावात् निसासापेक्षतया ध्वत्वाकं गुरुकुल-
मित्यासादर्थशिक्ष्यसापेक्षेणापि गुरुपदेन कुलवदस्य समाप्तः,
एवमिहापि निसछन्दोन्तरसापेक्षस्य गायत्र्यपदस्यान्ययोग्या-
दृश्या विशेषणतया अन्ययाद्योगेऽन्योक्तव्यादृश्या विशेषण-
सोपपत्तेः निसासापेक्षतया छन्दोपदेन तमाद्योपपत्तिरित्याह
—प्रकृताविति ॥ यद्यपि तत्र प्रकादिसिद्धः संकल्पितव्यो
मेवं गायत्र्यन्तः; तथापि शिष्यादिरित्येकगुणावर्णसंगवोप-
पत्त्या यथा निसासापेक्षत्वं तथा इहापि गायत्र्यछन्दस्कृत्या-
संबन्धिषाब्दयैपि तदर्थस्य छन्दोन्तरनिरपेक्षत्वाभावाच्चित्त-
सापेक्षत्वमित्यभावादिहेतुत्वात् सूचितम् । एवमयोग्या-
दृश्या विशेषणताद्रीकारेण नित्यत्वेन च समातोपपत्तिं प्रद-
र्शयि अत्रान् अन्ययोग्यादृश्यापि संभवतिविशेषणत्वमि-
त्याह—यस्तुतस्त्विति ॥ गायत्र्यं छन्दोऽप्येति समासा-
धाम्यन्तर्गतसंभ्रमात्मकस्य निरोधं विना अर्थव्यवसायादगवा-
न्तराधाम्यन्तरेण तद्विरोधावकतेः तस्यपि सौत्रादीं छन्दोऽन्तरे
सर्वेऽन्तरेणां व्यासज्य साधनत्वाभावात् तस्मिन् सावान्तर-
कारे इतरविरोधस्यैव तत्राच्छन्दस्कृतौ साधनत्वादन्ययोग-
्यादृश्यापि विशेषणत्वं समाद्योपपत्तय इत्यर्थः । एवं स्थिते
एतादृशानिरपेक्षसाधनत्वादाय केवलं गायत्र्यछन्दस्कृतस्य
ज्योतिष्टोमेऽपि “इदं सौमं मन्थमुधमादिभिः नरो गुणानं
इन्द्रतसिधे” इत्येन्द्रप्रदानयाम्याया गायत्रीछन्दस्कृत्या निरपेक्ष-
साधनत्वेन केवलगायत्र्यछन्दस्कृत्योपपत्तेः तच्छेषमक्षय एव
मन्त्रो तत्त्वस्यछन्दस्कृत्यादर्थप्रदानसोपपत्तय इत्यापादनस्य
पूर्वपक्षेऽपि संगमादिकृतगुणवर्धनत्वादायम् तादृश्या-
व्यापारे कृत्वाचिन्तयैव हेतुमिति वस्तुतस्त्विन्ननेन सूचि-

(२० अधिकरणम् ।)

सर्वेषां ॥ स्थितादुत्तरम् । नेन्द्रपीतपदे तत्पुरुषोऽपि
तु बहुमीदितरेव । तत्पुरुषेऽपि पूर्वपदे तावदेका संबन्धिल-
क्षणा पीतपदे च स्त्रीकृतावयवबलक्षणा । यद्यपि चेयं स्ति-

तम् । प्रयोजनं स्पष्टत्वात्तोकम् ॥ इत्येकोनविंशं मन्त्रवि-
शेषणामनेकछन्दस्के विनियोगाधिकरणम् ॥

इदानीमिन्द्रपीताधिकरणकृतद्वितीयोऽष्टपदपक्षस्याप्यष्टपद-
वादिनैव निरस्तत्वादवशिष्टाष्टपदपक्षनिरासेन सिद्धान्तसुपपा-
दयितुमनेकचित्तान्यवहितत्वादायः पूर्वपक्षं सारयति—स्थि-
तादिति ॥ स्थितादितित्यप्येवैव यन्मती । अलितासाद स्थितं
पूर्वपक्षमपेक्ष्यावशिष्टमुत्तरमुच्यत इत्यर्थः ॥

यदुमीहामुभयपदार्थसागपेक्षया एकपदार्थसागेन लाप-
त्वात् तत्पक्षमग्रीकृत इन्द्रपीतपदस्य सोमपरत्वं यद्वेद, त-
त्तत्रापि लक्षणाद्व्यापत्त्या स्वयंपदार्थसागस्य समत्वाद्यु-
क्तम्, अतो बहुमीदितरेव गायत्रं प्रातःसवनमित्यादितारव्या-
नुष्टीतसवननैकविशेषणत्वात्प्रतिपादकगायत्र्यछन्दःपदमाय-
पक्षेत् प्रातःसवनविपदसामानाधिकरण्याच्च इन्द्रपीतपदे
अग्रीकृतं सवनपरत्वमेव युक्तमित्यभिप्रेत्याह—नेन्द्रपीत-
पद इति ॥ तावेव सद्युक्तपत्तिं वर्धयति—पीतपदे चेति ॥
पीतपदे स्त्रीकारलक्षणावपि हुताहुतसमुदायस्य सागेन
स्त्रीकारत्वात् इन्द्रपीतपदेन विवक्षितस्यैन्द्रकर्तृकस्त्रीकारस्य समु-
दाय एव सत्त्वात् तदेकदेशस्य होमेन नष्टस्य होनेति तत्रो-
पधानार्थत्वात् प्रत्यक्षवचनेन ते इति शब्देन व्यपदेश्यमवच-
त्वात् पीतपदेन प्राग्वस्तुतसोपेक्षस्त्रीकृतावयवस्य पीतपदे
लक्षणादन्तरस्य तत्पुरुषे आपत्तिः, बहुमीदितं हुताहुतसमुदा-
यस्य पीतपदेनोपावपि वसिष्ठः सवने इन्द्रेण समुदायरूप-
तया सोमः स्त्रीकृतः सत्ववचनस्यनित्यत्वात् हुतशेषावयवपदेऽपि
सत्त्वात् तत्संबन्धिप्राग्वस्तुतस्योपेक्षस्य संभवतोपपत्तेः तं यत्कि-
चिदेवंलं भक्षयामीत्यर्थोपपत्तेर्न दोषः । यद्यपि प्रातःसवनम-
मित्येवो नश्येति बहुमीदित्या प्रातःसवनपदस्य सोमपरत्वमपि,
न सवनपरत्वमित्यर्थः; तथापि इत्या मनुभागापाचित्वेनात्र-
मत्तादायवयववस्तुतस्यसंभवात् सवनप्राप्तोपपत्तिः । यद्यपि
वाग्युपाणा सोमस्य तृप्पत्तिविधिं प्राग्वन्तयोगादृशसामानाधि-
करण्यत्वेन प्रातःसवनपदस्यावयवव्युत्पत्त्या सोमवार्धित्वं
भवेत्; तथापि आद्यकनुभाषयतस्य हृन्मस्य सोमस्य प्रातः-
मित्यवयव प्रातःसवनपदस्य कनुभाषयतस्यसोमवार्धित्वमा-
पत्तेः सोमछन्दस्य हुतशेषमात्रावित्याह प्रातःसवनसंबन्धि-
व्यवार्धित्वं समं विना सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः प्रातःसव-
नछन्दस्य छत्रस्यान्तर्भावपत्तेर्न सोमपरत्वम् । अतो देव सोम-
यस्तन्मिन्द्रपीतस्य प्रातःसवनस्य संबन्धी तस्य वेदपदं मध-

अथ तृतीयः पादः ।

(१ अधिकरणम् ।)

श्रुतेः ॥ एवं लिङ्गविनियोगे निरूपिते ह्यानीं वाक्या-
दिविनियोगो निरूप्यते । तत्र यावत् नाम अङ्गत्ववटकी-
भूतपदोद्देश्यताकृतिकारकत्वान्तरपदार्थकल्पनाऽनुकूल-
तपदसिद्धिः । अस्मि चेत् धेनुर्दक्षिणा, उच्चैर्दक्षिणा मिषते,
प्रयाजदेवेणेत्यादी । अत्र करणानाद्वेन कर्मावकरणया-
दिविषयकं संसर्गविधा लक्षणादिमाध्याग्येव शक्तिजन्यप-
दार्थोपस्थितिमिषवोपमात्रं विधक्षितं । तत्र धेनुर्दक्षिणे-
त्यादौ संसर्गविषया भासमानकरणताके नाप्यपक्षिः ।

यस्तु तत्सु सुवन्तरपदयोः परस्परान्यवसायपुण्यत्वाद्वा-
द्व्यकरणमायनान्ययातुरोधेन धेनुरिति प्रथमया करणच-
लक्षणादक्षिणापदेन च तत्कार्यवृत्तिरुक्तस्वलक्षणात्कल्पना-
पदेन लक्षणाजन्योपस्थितिरिति चेत् । उपरिस्थादौ तुस-

र्गो—**प्रत्यस्य धुतिकल्पनया विनियोजकत्वात् धुतिपारान-**
न्तनिरूपणीयत्वस्यैव वाक्यमिदानीं चतुर्णां लिङ्गधुतिवरपनया
विनियोजकत्वेन लिङ्गपादान्तरमेवावधारणमात्रं निरूपणी-
यत्वमित्येवमवधारणमन्तरसङ्गतं दर्शयन् लिङ्गकल्पनप्रमा-
णान्मयविनियोगोपयोगिचिन्तनस्य पदार्थस्य प्रविजानीये—
परमिति ॥ वाक्यादीनादियदेन वाक्यप्रकरणस्थानसमा-
ख्यानां चतुर्णांमिदं पादे विनियोजकत्वमिरूपणत्वात् पादप्रयो-
जकत्वसूचनेन यत् प्रकाशयति वाक्यस्य विचार्यवाङ्मयेन
पादप्रयोजकत्व प्रकरणादीनां तदभावात् पादप्रयोजकत्वम् ।
तेषामनैकधिकरणमात्रविचार्यतया विचार्यवाङ्मयाभावात्,
बलावलापिषरणचिन्तामात्रं सर्वसाधारण्यदिरूपकं तत्—
परमस्तम् । चतुर्णां प्रमाणानामिह निरूपणे उपजीव्यतया प्राथ-
म्याच्चावद्व्यकप्रथमवाक्यविचारानुगुण्यमित्ये विचार्यवाङ्मयस्य
तत्प्रयोजनस्य प्रमाणामयेन सर्वमेव पादप्रयोजकत्वस्य
निर्वाहमित्युक्तमवधारयितव्यं । तस्मिन्निर्णयप्रमाणचतुष्टयमध्ये
उपजीव्यत्वेन प्रथमं धातुचकृतविनियोगस्य निरूपणात् ॥

नामास्तरे पदैकवाक्यतात्वादेव वाक्यताम्यतरत्वरूपं
वाक्यरूपं कृतमपि 'उच्चैर्दक्षिणादिमाध्याग्यमित्य-
पूर्वपक्षेऽप्येतद्वाक्यप्रमाणविनियोजकत्वस्यैवाङ्गीकारेण तत्रा-
भ्यासे सिद्धान्तेऽपि च पदैकवाक्यताया उद्देश्यविशेषसमर्प-
कत्वेऽपि विनियोगसौच्येऽपि वाक्यप्रमाणकत्वेनेवाङ्गीकारात्-
व्याप्तेरुक्तमित्यभिप्रेक्ष्य सय वाक्यरूपमाह—**तत्र वाक्यं**
नामेति ॥ श्रुतपदसन्निधिरिति ॥ श्रुतयोः पदयोरेवा-
न्यवयोपयोगोपस्थितिधिशेषेणोपागमस्य । श्रुतावति-
व्याप्तिपराणाम्य—**कल्पनानुक्रमेति ॥** जिह्वेऽतिव्याप्तिवा-
रणाय—**श्रुतपदसन्निधिरिति पदद्वयोपादानम् ॥**

अस्ति चेदमिति ॥ अस्त्येवमभिप्रायवृत्तिकरणस्य

निमित्तमप्यस्य करणत्वस्य मान्यतादेवेनेव लक्षणात्माऽ-
प्याक्षिः । अथवोच्चैरित्यादौ करणत्वस्य मंगमन्निधयेव भा-
नोपपत्तेः कल्पनापदोपपन्नं विवक्षितम् । प्रयाजदेवेणेत्यादौ
तृतीयया कर्मत्वस्य धातुना करणत्वस्य लक्षणात्कल्पना
रूपदेव ।

श्रुतपदसन्निधेश्च योग्यताज्ञानं विना कर्मरगादिकरण-
त्वानुपपत्तेर्योग्यतारूपलिङ्गानुमापकत्वम् । श्रुतस्यैव पदस्य
कर्मात्मादिलक्षणादङ्गीकारेण तत्रावकल्पद्रूपश्रुतिकल्पक-
त्वमात्रेऽपि च श्रुतपदस्य तत्तत्पदार्थकत्वरूपमर्मेवैतिद्व-
रूपेण करणत्वात् श्रुतिकल्पकरोपपत्तिः । अतश्च प्राथ-
म्यं श्रुतिं च कल्पयित्वाऽङ्गत्वे प्रमाणम् । तदिह ज्योति-
ष्टोमे श्रुतेनोच्चैर्दक्षिणा कथित इत्यादिना माक्येन विधीयमा-

दक्षिणाप्रवाजस्यैव श्रुतिकर्मत्वस्य च कल्पना तदनुकूलं ता-
दृशपदसन्निधेरित्यदि लक्षणमित्यर्थः । संसर्गविधयेति ॥
दक्षिणाद्येतानादिसाधनद्वयवाचिना तस्मिन्वाङ्मयस्य धेनुता-
व्याप्यस्य नीलो वट इत्यत्रैवाभेदेनान्ये धेनोरानवित्साधनद्व-
यामेदस्यविषया आनवित्साधनताप्रतीतिः, एवमुच्चैरेत्य-
त्रापि कुच करणत्वे तत्त्वमनित्वाद्वातोच्चैर्दक्षिणाभेदेना-
न्येव अभेदरूपसंगत्वत्वात् करणत्वमुच्चैस्त्वस्य प्रतीयत इति
संसर्गविषया भासमानकरणताके नाव्याप्तिरित्यर्थः । वक्ष्य-
माणधुतिकल्पनस्य संसर्गविषया भासमानकरणताव्याप्ते बहु-
मशयत्वात् धुतिर्गो दौर्गन्ध्यावापत्ते पक्षान्तरमाह—**वस्तु-**
तस्त्विति ॥

लक्षणाजन्योपस्थितिरिति चेति ॥ यद्यपि "निवर्त-
साध्मं सोमकथयः" इत्यादौ वाक्योपस्थितियोगो सोमकथय-
नत्वं ल्युट्वाऽवगम्यत इति व तत्र लक्षणाजन्योपस्थितिरि-
वेति निवृत्तं शक्यते, तथापि ल्युट् साधनताभ्यव्यवधिचि-
त्वेनल्ल्युट्पदोपस्थितिः कृशशक्तिरूपकारकानभिधानात् सामान्य
सोमकथं भावयित्वेवविषयिभ्यस्तत्त्वलक्षणावयवत्वात् शेष
इति भावः ॥

अत्रारणोना प्रयाणामग्रे स्वरूपलक्षणदोरनिधिसामान्यत्वेन
तान्युपेक्ष्य वाक्यस्यैव लिङ्गधुतिकरणत्वं दर्शयति—**श्रुतप-**
देति ॥ पदार्थानामन्वययोग्यताऽस्तौत्वेयं योग्यताज्ञान वि-
नेत्यर्थः । तत्साधन्यकत्वेति ॥ धेनुरित्यादिपदानि धेन्वा
दक्षिणाकर्तृ साधयेदिति पदरूपतया पठितान्तौत्वेयं धुतिक-
ल्पकत्वमित्यर्थः । एव लिङ्गधुति कल्पयित्वा वाक्यं पूर्वपक्षे
सिद्धान्ते च विनियोजकताव्यतिरिक्तमिति तस्य विनियोजकत्वं
वाक्यान्तराधिकारेनेव सिद्धमित्यतः धेनवेन सूचयित्वा तत्र
मयविनियोगोपयोगमुद्देश्यतावच्छेदकनिरूपणार्थमेतत्साधारि-
क, एतन्निरूपणमिति सूचयितुमुदाहरति—**तदिहिति ॥** इत्या-

एतौ तत्र योग्यतयैव प्राप्त सवनादिपदानां विभागेन विशेषणत्वोपपत्तिः । अतस्तेषां प्राप्त सवनादिभेदेन त्रिवार पाठ एव वैयर्थ्यमिया सवनपरत्वलक्षणतात्पर्यमाहकः । अतश्चेन्द्रपीतादिविशेषणत्रययुक्तस्य तत्तत्सवनस्य संवन्धिनां सोमं अन्यदेवत्वमपि भक्षयामीति मन्त्रार्थावगतेः सर्वत्रैक-

मन्त्रेऽपि तथैव निर्णयो युक्तः । एतावांस्तु विशेषः—
वसुमद्रगादिपदानां असिद्धविभागकरणपूर्वको व्यवस्यता तत्तत्सवने विनियोगो भाष्योदाहृतः । तैत्तिरीयेषु यथासवन विभागास्य स्वत एव सिद्धत्वाद्यथाऽपि व्यवस्थायामनेति त-
दुक्त्येवैवाऽन सिद्धान्त इति भावः ॥

अत्र च “सर्वेषां वैकर्मकवैतिशायनस्य मक्षिपानत्वात् सवनाधिकारो ही”ति सिद्धान्तसूत्रे ऐतिशायनग्रहणादन्यपरैक-
मक्षयमिति मतं न जैमिने, तस्य तु यथादेवतं वा तत्प्रकृतित्वं हि दर्शयतीत्याद्यपूर्वपक्षनिराकरणयोत्तरसूत्रप्रतिपादितोद्दिष्टपक्ष एवेति भ्रम निराकर्तुमाह—कल्पसूत्रेति ॥ योऽुत्तरसूत्रेण जैमिनिना ऊह्यपक्ष उक्तः, स कल्पसूत्रकारमतत्वेनोक्तः, पर-
मतत्वेनोक्तोऽन्यैकमन्त्रपक्षः । असिद्धान्त एव शुक्तिरिति दत्त्वा-

मयम् । विभागोऽपि तैत्तिरीयशास्त्राभ्यातकमेणैव बोध्यः ।
कल्पसूत्रकारास्तु ह्येवामनन्ति ॥ २० ॥ ३४ ॥ इति
विंशं एकादशाधिकरणोपसंहाराधिकरणम् ॥
॥ इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां
तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

दत्तो मीमांसान्यायविरोधे पूर्वपक्षमूलत्वात् कल्पसूत्रकारवच-
नस्याननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यमित्यर्थः । अतएव—अत्रान्वे-
उक्तं भाष्यकारेण एवमैतिशायन आचार्यो मन्यते स्म । अ-
स्माकमप्येतदेव मतम् । आचार्यग्रहणं तस्मादागतमिति सं-
कीर्णार्थमिति । प्रयोजन स्पष्टत्वात् नोक्तम् ॥

॥ इति विंशं एकादशाधिकरणोपसंहारा-
धिकरणम् ॥

॥ इति श्रीखण्डदेवान्तेवासिकविमण्डनरांभु-
भट्टकृतायां भाट्टदीपिकाप्रभावल्यां
तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

उपक्रमे चेदपदश्रवणेनैतावदवगम्यते नूनमत्र चेदस्य स्तूपमानत्वाद्देष्टव्यत्वं विधेयत्वं वा तस्यावश्यं चाक्ये विवक्षितमिति । तत्र च विधेयस्य उच्चैर्वादेर्लोभात्परिदोषादेव तस्योद्देश्यत्वावगतेर्वस्तुतो ऋगादिपदमनुवाद एव तदुद्देश्यपरम् । अतश्चासंज्ञातिरोधिनि उपक्रमस्यस्य चेदपदस्यैव तत्पर्यप्राप्तकस्य सत्त्वात् ऋगादिपदे तत्प्राप्तत्वेन ऋग्वेदादिविहितकर्मोद्भूतमत्रलक्षणम् ।

रोहितेन निश्चिते तदुद्देशेनैव विधेयनिश्चयात् पश्चादुपति-
पतस्यादिपदं ॥ स्थापितोद्देश्यतायुक्तव्यवसायानुमितेति
अवश्यत्वात् सञ्ज्ञातिविरोधित्वादनुरूपत्वान्नो होता सोऽप्य-
पुनरिन्द्राद्युपपत्तिरुक्तं लक्षणा भवते । अतएव—विधेर्दे-
श्यापेक्षया प्रयोज्यस्थितायांवादीनोतवेदस्योद्देश्यत्वमेव
तस्य स्तुतिविधयेत्यान्वितस्योद्देश्यचरकत्वव्यवसाययोगादुप-
स्थपकपदान्तरापेक्षया समभिध्याहारादुपस्थितकृगादिपदा-
नामेव लक्षणम् । तदुपस्थापकत्वे न कोऽपि विरोधः । अत-
श्चापेक्षाक्रमेणार्गादिपदानां प्रमाणान्तरोपस्थितोद्देश्यतायुक्त-
शाब्दजनकत्वस्यैवावधारणावसरे स्थावराधार्योद्देश्यतायुक्त-
त्वस्याप्रमाणान्तद्विपर्ययस्तुतिनिमित्तगो माध एषोपक्रमगतवेद-
पदानुतोषेनावगम्यते । अतएव अयमप्राप्तकपदमेव व्यवहृतः ।
अतएव विधेः प्रधानभूतस्य वेदपदार्थोद्देश्यतायुक्तत्वेऽपि
अविरोधात् विद्वद्गादिपदानां विध्यन्तर्भावाप्राप्तगुणन्याया-
वतारः । अतएव यत्र होमे प्राधान्यस्य दृष्टाणीयादिष्व-
त्यस्य च मानान्तरसिद्धत्वात् पूर्वोत्तरपदगततदवधानेनैवा
सिद्धं सः ॥

यत्तु—य इत्येतिवाक्ये इष्टिपदस्योपक्रमगतत्वं सोम-
दस्योपसंस्कारगतत्वं च तत्रोत्तरासापि पूर्वोत्तरोधेन कार्यान्तर-
पश्चादवभावात् परसापि शक्यार्थपरत्वात् तस्य च प्राधान्यात्
भवत्येवोपक्रमस्यापवादोऽङ्गगुणविशेषम्याव इति प्रकृते
तद्व्यापारप्रवृत्तेः ऋगादिपदं तद्व्यापयेद लाक्षणिकमित्यभिप्रेत्य
विद्वान्तमाह—उपक्रम इति ॥ वाक्य इति ॥ अधि-
भेतिशेषः । मन्त्रलक्षणेति ॥ यद्यपि वेदमात्रलक्षणयाऽ-
ध्यानार्थक्यतदङ्गम्यायेन मन्त्रोपस्थितिसमये न तदन्तलक्ष-
णायां प्रयोजनम् ; तथापि लक्षणावश्यकत्वे रिमिति न्याय-
कृता विमन्त्रोपस्थितिः सोऽप्येवाभिप्रायेण तदन्तलक्षणोक्तम् ।
अत्र चिकवाच्यत्वे उपक्रमन्यायस्य प्राग्वत्यः । यत्र तु य इ-
ष्टेत्वादौ यजेत सोऽप्यास्यामिसादित्युपपदानां प्रत्येक-
मनुष्येण वाक्यप्रदागुपक्रममाह भिन्नभावत्वं तत्र परस्परवै-
रूपेऽपेक्षावगतिप्रसक्तमप्राप्तकमिति त्वत्वावधारकमिति यत्
मित्रभाष्यरत्नामुपक्रमेणोद्देश्यगुणविशेषन्यायविषयोपपादने प्र-
काशकाराणां, तदुपन बौद्धमेव दृष्टव्यम् ॥ ननु—यथा“गी-
तापंये पूर्वदीपत्य”मिति पश्चादिचरके “यनुद्राताउपस्थित्या
अदशिनं नृजेन यदि प्रसिद्धां सर्वसदसिणेनेति” निहित-

न चोपक्रमावगतस्यापि अपच्छेदाधिकरणन्यायेन परेण
वाधः ; तथेह विधेः स्तुतितापेक्षत्वेनार्थादेकव्यवसायताया
आवश्यकत्वात् पूर्वोत्तरोधेन परस्यानुपस्थाप्यताप्रवृत्तेः ।
न च वेदत्वस्य ऋगादिष्वपि पर्याप्तत्वादुपक्रमाविरोधः ;
वेदत्वस्य मन्त्रब्राह्मणसमुदायानामेकं ग्रन्थविशेषे एव पर्याप्त-
त्वेनावश्यकपर्याप्तत्वाभावात्, इत्यादि एकपास्याप्ययने-

प्रयोगयोः पूर्वोपनिमित्तज्ञानेन प्राप्तयोः पूर्वापापेनोत्तरस्या-
नुपस्थित्युपपत्तेर्देवतामन्त्रात्पूर्वाहनीयत्वं वक्ष्यते, तथेह
किं न स्यादित्याद्युक्ते—नचेति ॥ परिहरति—तस्येति ॥
तस्येति च न्यायस्येति नानावयः । यत्र हि परस्य सामप्रो-
त्त्वेन समिपव्यप्रमाणनकत्वमप्रतिषेद्धम्, तत्र तस्यार्थान्तरे
पूर्वसापेक्षत्वेऽपि स्वविषयप्रसोत्तरे प्रतिबन्धादुपपन्नेन परेण
स्याविरोधिमिषयपरतन्त्रपक्षस्य स्वविरोधिमिषये स्मिन्त्याव-
बोधनायुक्तत्वं पूर्ववापः । प्रवृत्ते त्वेकव्यवसायता एकाध्या-
नोचनवेदाणां तदनुत्तरोधेन तदविरोधिमिषयतयैव उत्तरसो-
त्तस्यमानवत्वेनोत्पन्नत्वाभावात् वाच्यत्वम इति न तस्यावय-
वृत्तिरित्यर्थः ॥

इतरयेति ॥ बहि द्वित्रिवाक्याध्ययनेन पारामर्शादिभि-
रवयवमनुष्ठेन मन्त्रेण, अतो मन्त्रप्राप्तगोः वेदानामवय-
वमिषवत्वात् तावत्समुदायस्यैकग्रन्थवृत्तिरित्येवमित्यर्थः ॥
ननु—कृष्णाण्यं द्यादिति विधीः आक्यरदानमात्रेण द्वाजा-
र्थसिद्धिः निषेधेस्तदवयवमन्त्रमात्रेणापि तत्सिद्धिरिति वैपर्य-
यै किं बीजमित्यत आह—यथाचेति ॥ विधियामे जातेस्तदव-
च्छिन्नावयवमित्येकैव साधनत्वं धीर्तं तदादित्तं च जालनमच्छि-
न्नानामवयवत्वाना । अवयवावयवविताधनत्वोपेक्षपदोद्देश्यादा-
नादुपादेयगतत्वेन च तादृशस्य विवक्षितत्वाभावावयवोपादा-
नमात्रेण धार्यापेक्षितः । अतएव साहित्यरक्षाप्राप्तमेव वि-
ध्यादौ तन्मात्रोपादानमित्येव । निषेधेयतनुवाद्यगतत्वेन सा-
त्तादिस्यसाविधितत्वात्तदवयवमन्त्रमात्रेणापि प्रत्यवाय इति
श्रुतस्य द्वित्रिवाक्यावयवनेऽपि दोषः । पारामर्शादौ समस्त-
प्रहणमिति विद्ये यत्र ब्रह्मयहारी प्रवर्तं एतत्सर्वेदप्रादावय-
वस्यैकदेशमद्वेषेऽपि न क्षतिरिति श्रीरुणे इत्येवमित्यर्थः ।
एवंच वेदकदेशात्वाहोदीनामुपक्रम एव “अमे ऋग्वेद”
इत्यादिना वेदानामुपादिव्यवस्यस्य कीर्तितत्वा नालन्तपत्तित्व-
कोपक्रमावयवत्वात् “ऋगि पुरांसं दिवि देव ईनते । यजुर्वेदे
तिष्ठति ऋषे अहः । सामवेदेनानसमये महीयते । वेदरिश्या
त्रिभिरेभि सूर्यः ।” इत्यादौ वेदग्रन्थात्, वेदरितिचतुवचनात्
ऋगादिग्रन्थान् वेदे लक्षणाया दृष्टव्या “ऋचः सामाग्नि
यजुर्ऋषि” इति प्रवृत्ते “तेषा मन्त्रेव विषे”ति निर्दिष्टस्य
ग्रन्थस्य त्रिभिरोऽयं ब्राह्मण इति वेदग्रन्थमिति निर्देशे वेदपर-
तया लोचनानां प्रयोगेण ऋगादिग्रन्थानां वेदे लक्षणाया लोक-

मत्स्योद्धारदेहेत्यसमर्पकेन क्रगादिपदेन किं क्रगादीनां
मप्राणामेवोद्देश्यत्वं प्रतिपाद्यते उक्त त्रयो वेदा अजायन्ते-
स्यानुपक्रमस्यार्थवादवशेन लक्षणया क्रवेदादिद्विहितक-
मांश्चभूतमप्राणस्येति चिन्तायाम् ।

उपक्रमस्यस्वापि वेदपदस्य गुणभूतान्वयपरायणादस्यत्वेन

दिनेति ॥ आदिपदेन 'उपायु यजुषा, उचैः सामा' इत्य-
नयोः संग्रहः । तथा "प्रजापतिर्वा इमोऽश्वीन्वेदानमुचत त
एनं दद्यानामिन्द्रोऽश्वान्मरुतोऽनृत्यतेभ्यो मरुतः सारिखसः
रिष्यन्म्योऽश्वरत्तोऽयं सोषोऽभवत् भुवसि यजुष्योऽसुर-
त्तोऽन्तरिक्षलोकोऽनवत्स्वरेति सामभ्योऽश्वरत्तर्गो लोकोऽ-
नवत्पृथक् उच्यते कियेत् वाहेपत्यं परेण भूः स्वाहेति
सुहृदादयं वै लोको गार्हपत्योऽयं लोक ऋग्वेदस्त्वाव इमं च
लोकाभ्युदेवं रवेन रतेन समर्पयति । अथ यदि यजुष्ट उच्यते
कियेत्तान्वाहार्थमचनं परेण भुवः स्वाहेति सुहृदादन्तरिक्षलो-
कोऽन्वाहार्थमचनोऽन्तरिक्षलोको यजुर्वेदः तद्वा यान्तरिक्षलोके
च यजुर्वेदं च रवेन रतेन समर्पयति अथ यदि सामत उ-
च्यते कियेत्ताहवनीयं परेण स्वः स्वाहेति सुहृदात् स्वर्गो वै
लोका आहवनीयः स्वर्गो लोकः सामवेदस्त्वाह्ने स्वर्गं लोकं
सामवेदं च रवेन रतेन समर्पयति ॥ इति तान्द्विक्रमाद्व्याख्यानप्रथमा-
ध्यायप्रक्रमखण्डगतप्राथम्यविवेचनभाषाणामपि हेतुम् । उद्देश्यस-
मर्पकस्यानेन पूर्वपक्षे विद्वान्ते वोद्देश्यसमर्पकमुपक्रमादिपदमेव
॥॥ सिद्धान्ते वेदशब्द इत्युक्ते तदर्थविशेषमात्रस्य विचार
दस्यः ॥

प्रतिपाद्यत इति ॥ ततश्च ऋग्वेदस्य वक्तव्यत्वे तदुचै-
रित्यर्थं यजुर्वेदोत्पत्त्यानामप्युपायुष्वेव न तृतीयपक्षस्य-
पूर्वपक्षानमित्यर्थः । उपक्रमस्यार्थवादिति ॥ "प्रजापतिर्वा
इदमेव आसीत् स तपोऽतप्यत तस्मात्तपस्तेषामात्रयो देवा
अष्टव्यन्माग्निर्वायुरादित्ये तपोऽतप्यत वैष्णवः तपस्तेषा-
मेभ्यो हि त्रयो वेदाः अष्टव्यन्त ओषेः ऋग्वेदो वायोः यजु-
र्वेद आदित्यात् सामवेदः" इति भाष्यतिरिक्त उपक्रमस्यार्थ-
वादः । तत्र द्वितीयाऽऽवृत्तव्यप्रश्नवमानुषाङ्गे "इदं वाग्मे-
नैव विचनानी" इति तैत्तिरीयब्राह्मणगततत्पन्नशब्दाद्यो वेद-
स्याप्ये तपः इत्येवमिति तेषां तस्मादिति दक्षितः । तद्-
दिरापि तपस्त्वतापेक्षया ऋतः शान्ति एवैव कृते तेषां-
शब्दं प्रगाथ्य तदर्थो दश्यः । **मध्यमात्रस्येति** ॥ ततश्च
ऋग्वेदस्य वेदपरत्वात् ऋग्वेदेन यस्मिन् क्रियते तदुचैरिति
दिष्टित्वे उपैक्यस्य साक्षात्तमपि निवेद्यासौभवेन तदेदमिदि-
तत्त्वमात्रभूतमप्राण नियेयत्वं तदेदमिदित्तत्त्वमात्रमप्राणस्य
उपैक्यमित्यर्थं तदुचैरिति तत्त्वमात्रभूतमप्राणमपि नोप-
ैक्यम्, अपितु उपायुऽन्वयेत्यर्थपरवैषाणमित्यर्थः । सायन-
स्योपायुऽन्वयेति । तत्र विधेयात् उपैक्यमात्रवत्त्वात् तद्विधि-
तामप्येव उद्देश्यप्रतीकादिकं संभवति न तावदपवादत्वं वेद-

प्रधानमूत्रविद्युदेवास्तथागादिपदे निःसन्दिग्धेऽङ्गुणविरो-
धन्यायेन लक्षणासाध्यमप्राहकत्वायोगाद्देवपदं यच्च तदेक-
देशध्वयादिलक्षणा । वस्तुतस्तु—वेदशब्दस्यावयवेऽपि
न लक्षणा; वेदत्वस्य प्रत्येकमृत्तित्वात् । इतरथा पदस्यै-
क्यावयवध्वये दोषानापत्तेरिति प्राप्ते—

पदमुद्देश्यपरं वक्तुं शक्यम् । अथ ताम्रितीपादकत्वात्संभवेऽपि
तस्य साध्यमप्राहकत्वातीनादगादिपदमेव लक्षणया त-
त्परमित्युच्येत, तथापि औपार्थस्यैव ऋगाद्येकवोद्देश्यपदक-
त्वोपपत्तेरन्यथासुपपत्तेस्तद्विज्ञेयम् । यद्यपि वा ऋगादिपदवेद-
पदयोः परस्परविषयव्यतिरेकत्वात् अर्थवादगतवेदपदसमन्विता-
हारानुपपत्तिर्वाज्यत्वेन संभवति तथापि वेदपद एव सा
युक्तैक्यमिष्येत् पूर्वपक्षमाह—उपक्रमस्येति ॥

निःसन्दिग्ध इति ॥ "ऋचः सामानि यजुषी" इति
वेदे मन्त्र एव प्रयोगात् द्वितीये अर्थाधितत्वाच्च निःसन्दिग्धत्वे
तत्ते अर्थाधिकरणविषयता सूचिता । एतेन—ऋग्वेदः
ऋकृत्वालेखादागादिपदानां वेदेऽपि प्रयोगात् सामान्यवि-
शेषमात्रेणान्यथोपपत्तेः पूर्वपक्षानुदयः—परास्तः । मन्त्रमा-
त्रपरत्वे विद्यिते एतादृशप्रयोगाणां भूतोपपत्तेरित्यर्थः ॥

तनु—“मुपत्तं वा पूर्ववेदनालोचनं” इति द्वादशाध्याया-
धिकरणे मुरयजपन्त्यवर्धनैविप्रतिषेधे सति मुरयजपमोऽनु-
हस्य वषट्पन्थापत्वात् तन्वायेन ऋतुतेऽप्यर्थवादस्य मुरय-
जत्वात् एवावृत्तोद्भव इति कथं पूर्वपक्ष इत्यत आह—अङ्ग-
गुणेति ॥ यथा “च इत्ये” इति वाक्येन दीक्षणीयादीदिसोमप्र-
धानवायव्योर्विहितस्य पूर्ववाकस्य एकाद्वितीयापदे विरोधे
सति दीक्षणीयादेरनुवर्तयत्वेन तदीयकालं वाचिरस्य मुरयजोम-
यागकालानुग्रह एवा“हनुणविरोधे च तादृश्या” इति पूर्वा-
धिकरणन्यायवादादतया वक्ष्यते, तद्विरुद्धाणि मुरयजत्वेऽपि
प्रभावभूतविधिगतपदानुग्रह एव युक्त इत्यर्थः ॥

वस्तुतस्तु—वेदत्वस्य पक्षात्तेन व्याप्यमानाविप्रप्र-
संगमिणोऽपि विषेयस्य व्यापकपक्षेऽपि संभवित्वात् तदनु-
वर्तनेन लक्षणा । नहि वेदत्वे मन्त्रमात्रागतत्वे मन्त्रे पक्षा-
तम्; तथापि द्विविधस्याप्येतरे स्मरे वेदत्वव्यवहारीयपद-
मुपदोषानापत्तेः । अतु वा तात् तथान्यवयवसंघमिणोऽपि
विषेयस्य परंपरया अवयविसंघपरत्वात् एतादृश्या एतात् वे-
दतावकमनुवर्तिषेदपि वेदत्वेन तदनुवर्तयत्वेन विरोधः ।
येन तदनुवर्तयत्वात् ऋग्वेदिदे लक्षणाविवेकलक्षितत्वात्—
वस्तुतस्तुतिरिति ॥ ततश्च ऋग्वेदप्रमाणव्यतिरेकोपपत्तिर्वा-
ध्यायनम्; कदाचित् प्रमाणाभावादित्यर्थः । वेदशब्दस्याव-
यववादमित्युक्तौ विषयमोपमितत्वात् न्यायस्य तदुचित्त्वं
मोक्षप्रविषयस्य तदुक्तमोक्षविषयत्वेन प्रतिभागतोऽपि
उपैक्यविषयव्यवहारीयत्वेन तदानीं तदनुवर्तयत्वेन तदनुवर्तय-
वत्ता मोक्षपत्ति । अथ वेदशब्दस्योद्देश्यवत्त्वमप्युक्तमित्य-

पार्तिककारस्तु—प्रयोगविधिषाधितस्वरस्य प्रधाने धृतस्या-
प्यङ्गे कल्पयेत्तत्र दौर्बल्यमेव, इतरथा ज्योतिष्टोमाद्भूत
होत्रादेवप्यप्युक्तं कदाप्यपत्ते । धारवन्तीवस्यपि यत्पूर्वं
धारवन्तीव गायत्रीति विनियोगविधेस्तादृशार्थाश्रित्यन्तरीयम् ।
यत्र वेदान्तरे उत्पत्तिर्वेदान्तरे च विनियोगमग्न्यं धारवन्ती-
यादौ च स्वर इति चिन्तायाम् । उत्पत्ते पूर्वमाग्निवाद्-
संज्ञातविरोधित्वेन सन्निवन्धन एव स्वरो कर्तव्याम् । अतश्च

पार्तिककारस्तियति ॥ अत्येवस्योद्देशेनान्वय । न
प्रयोगविधिनां वेदेषु पार्थक्येन कश्चिच्छ्रुता, अत्रकश्चपत्ता-
मेव प्रधानकार्यैवकल्पतापत्तानां प्रयोगविधिष्यन्देन व्यव-
हारात् । अतश्च तत्तद्वारयानां स्ववेदेनैव वेदविशेषावधारणा-
द्यभावात्प्रधानांमेकवेदस्वरस्य तत्र प्रयोगविधिनियन्धनस्वर-
ज्ञातौ विरोधानेव कथन विचार । यत्रापि नानावेदस्वरस्य
तत्रापि प्रयोगविधि प्रधानाग्रे अत्येवदीयस्वरस्योद्देश्यस्वरपा-
दकत्वाद्वाद्ये च वेदान्तरीयस्वेनेतरविनियोगविध्यतुल्य-
स्वरस्यैवापादानां विचार ॥

मध्य—अत्रस्य प्रयोगविधिवेदनियन्धनस्वरान्तरविषय
विशेषि स्वरस्य कालादिप्रयोगान्वयित्वात् तस्य बाह्यप्रधा-
नसाधारणत्वात् प्रधानान्वयित्वस्यैव वेदान्तरीयाग्रेषु निवे-
द्योपपत्तेर्वेदान्तरीयविनियोगविधिनियन्धनस्वरस्य बाधोपपत्ति-
—इति—वाच्यम् । प्रधानविधिनियन्धनस्वरस्य प्रधानो-
द्देशेनैव विहितस्याग्रेषु कल्प्यायेन तेन क्लृप्तोपपत्तिविनियोगमि-
धिनियन्धनस्वरस्य बाधोपपत्ते । अस्या ज्योतिष्टोमि समा-
ख्याप्राप्त्यर्थ्युक्तकृतं प्रयोगान्वयित्वेनाग्न्यप्रधानसाधारण्यत्
हीनस्तोत्राद्यपि तदर्थे सधर्तुक्तं कर्तव्यमात्रं होत्रादिवर्तकत्वं
बाधोपपत्ति । अतो यथाऽग्न्याऽधर्तुक्तं कर्तव्यं कल्प्यात्वात्तद्वै-
प्रादिसमाध्यापितक्लृप्तहोत्रादिकर्तव्येन बाध तद्विहाय
कल्प्यात्वात्प्रधानस्वरस्य बाध एव । अतएव क्लृप्तवत्त्वत्वा-
भ्यामेव इवेन क्लृप्तमानकर्तृत्वबाधेन शान्तकृतवद्वि-
वैक्यते ॥

धस्तुतस्तु—आधानतत्त्वात् पादापरपर्यायोपत्तिरेव
ज्ञानवेदे, धारवन्तीव गायत्रीत्यादिविनियोगविधिषु यत्पूर्वं
एवेति मात्र विरोधोऽपि । अत उपाग्न्यस्य प्रधानमात्रोद्दे-
शेन विहितस्याग्रेषु कल्पनीयत्वात्प्रधानप्रयोगविशेष वेदान्त-
रीयाग्रेषु यावत्तद्वैकल्याभावेन स्वत उपाग्न्यापकत्वाभा-
वान्नानामुपाग्न्यवतिष्ठति । अत एव चिन्तनीयमित्याह वा-
तिककार इत्यर्थ । अत प्रयोगविधिवेदनियन्धनस्वरस्योपपादन-
माप्यकारकतमपुनमित्युक्तं यन्निन्तरीय तत् दर्शयति—
यत्र वेदान्तरेति ॥

उत्पाद्यते इति ॥ अत्रात प्रहाप्यत इत्यर्थ । विनि-
योगोत्तरफालमेवेति ॥ प्रयोगवेदस्यते सत्येकवेदेति
मेव । अन्यथद्वितपूर्वमिति ॥ प्रयोगकाले उत्पत्ते व्य-

प्राक्चाक्रमेदेन क्रियते उत्पाद्यत इति ध्रुवमेव इति प्राप्ते—
आधानमात्रेण मध्यस्य प्रयोजनानन्तरमेव प्रयोगवत्या-
नवगते स्वरानवेष्ट्याद्विनिर्वाहोत्तरफालमेव स्वरमन्ध्या-
क्रियत इत्यस्य प्रमुन्यत इत्यर्थस्यमेव प्रयोगस्य च विनियोगा-
धीनमेव विनियोगार्थेवाव्यवहितपूर्वपुर मृत्तिकप्राप्तद्विधि
नियन्धन एव स्वरोऽस्ति बाधवेऽनुष्ठेय —इत्याह ॥३॥३॥
इति तद्वितीयं आधानगानस्योपाग्न्याविनिरूपणम् ॥

विहितत्वेन विनियोगव्यावहितपूर्वमित्यर्थ ॥ ननु तर्हि
जुगपत्यावत्तादृशेषुमात्राग्रे ज्योतिष्टोमात्सोत्रादावपि
विनियोगविधिनियन्धनस्वरस्योपाग्न्यवत्त्वापत्ति प्रयत्येवेत्यत
आह—अत्राति बाधक इति ॥ अपमर्द्यः—दर्शपूर्णमा-
स्यो तावत् तत्तद्विनियोगविध्यनुगारेण प्रयोगविधिन उपा-
ग्न्ये प्राप्ते मन्त्रयाज्यभावात् स्वरं मध्यमोत्तमयाजुयानादीति
वचनेन प्राप्तबाधविषया मध्यमस्य स्वरस्य विधानात् मन्त्र-
दिस्वर तत्रापि कश्चित् विशेषवचनात् उच्येद्वादीति ॥ एव
तद्वितीयानामपि अकाम्यानां प्रधानाग्रे प्राहतादौ तत्त्वा
संप्रभावाद्ये च क्लृप्तोपकारत्वात् इवेन कर्त्तव्यत्वं प्राह-
त्वर एव । अग्राहनाग्रेषु प्राहत् एव । प्रहती स्वरस्य
भावधर्मत्वेन तद्वारान्तरमात्राग्रे इतिवेदस्यप्राकृतकत्वं वा-
हितावापत्ते । काम्यविहृतीनां तु 'यथायथेनैव वै काम्या इष्ट-
वत्या उपाग्न्यवत्' इतिवचनेन विहितोपाग्न्यवत्त्वमन्त्रवे-
नेतिवत् तृतीययावत्त्वेन सार्वविध्यभावात्, प्रधानमात्रे उपा-
ग्न्यवत्त्वे प्राहत् एव । अस्मापि विशेषवचने कश्चित् कश्चित्
बाधो इत्यर्थः । एव ज्योतिष्टोमेषु तत्तद्विनियोगविध्यनुगारेण
नानावेदस्वरं प्राप्ते दर्शपूर्णमासप्रादित्वादिपक्षे इत्येवमन्येन
प्राकृतेन स्वरेण बाध । तत्रापि "यद्विचिदं प्राचीनममी-
पोमीयात् ततोरात्रं चरन्ती"त्यनेनाऽऽमीपोमीयप्रमाणविपदा-
याङ्गत्वेन विहितमुपाग्न्येन नानावेदस्वरमिव प्राकृतमपि स्वर
बाधते । तमपि "यावत्ता वाचा कामवेत तावत्ता दीक्षणी-
यावाप्यनुयात् मन्त्र प्रायणीवायां मन्त्रतरमातिभ्यायामि"
त्यादिविशेषवचनविहितान्निरवकाशो न्वर तत्तरीक्षणीया-
दिप्रधानमात्राग्रे बाधन्ते । अतएव—अमीपोमीयप्राग्ना-
वित्वेनैव उपसत्तुपाग्न्यप्राप्ते "उपाग्न्यसहित"ति वृष्टति-
विश्वैर्यथैवपि न ब्रह्मत्वं, उपपत्तदस्य निरवकाशविषयाति
रिक्तपदायमात्रोपसत्तममन्त्रोक्तत्वेनोचित्येन दीक्षणीयादि-
स्वरस्तुल्यमनुवादमात्रत्वात् । अतएव—अमीपोमीयवा-
क्यस्य नानेवोपसत्तार । अमीपोमीयदी दर्शपूर्णमासप्रा-
तिके प्राकृतस्वरमेव । अतर्तद्विनिर्वाते तत्तद्विनियोगविध्य-
नुगाराज्ञानवेदस्वर एव । मुल्याया तु अत्रप्रधानसाधारण्येन
मन्त्र प्रातस्तनवे चरन्तीत्यादिवचनविहितं सवनक्रमेण म-
न्त्रमध्यमोत्तमस्वरं सवनीयादौ प्राकृतस्वरं सोनादौ नानावे-
दस्वरस्य च बाध ॥ नन्व—प्रातस्तनवादिस्वरानां इह त

मात्रम्, गोदोहनादेषि दशाह्वापत्ते । अथ साकाङ्क्षस्य
मात्रम्, विष्टरेषि प्रकृताङ्गविषये तदापत्ते । नापि सा-
काङ्क्षत्वे सति सतिषिपदितत्वम्, उपहोमादावपि तदा-
पत्ते । अथोभयाकाङ्क्षव्यतिरेकं तत्, सिद्धरूपाणां मन्त्रा-
दीनामपि तदापत्ते । प्रयाणादीनामनाकाङ्क्षितत्वेन तदना-
पत्तेऽपि । अथ दत्तपूर्वमासयोः प्रकरान्तरेण प्रयोजनाका-
ङ्क्षत्वेऽपि इतिकर्तव्यतात्वेन तदाकाङ्क्षोपपत्तेर्युक्तं प्रकरण-
मिति चेत्, किमिदमनित्यकर्मव्यवहारं नाम? न तावत्पत्ते
अपूर्वे वा सहकारित्वम् । प्राधान्यापत्ते, प्रयाजाद्विषया-
श्रेयस्यापि विष्टरावतिदेशापत्तेः । नापि करणजनकत्वम्,
प्रयासादियु बाधादिति चेत्,

न, संहितस्य कलवतोऽनवगताहताकपदाव्यवस्थे

च्छेदकमानयापवादद्वये निरूपितम् । अस्मिन्नु पदे वाक्यी-
यविनियोगे तान्त्रिकमपि हृत्ते अधुना अवसरत्वाभावात् प्रकर-
णस्य स्वस्मत्प्रकरणविनियोजकत्वप्रकारिरहातस्य निरूपणं कियत्
ह्यस्यै । प्रकरणान्तरत्वादनन्तरकत्वस्याभावेऽपि न क्षतिः ॥

ननु—प्रकरणत्वमप्यसौवाचिदे कृतं तस्याद्वयप्रमाणत्वे
नोपक्षेपो येन तन्निरूपणं प्रतिज्ञासमिप्यर्थं अवेदितमिदं त्वा-
हृत्ते—नग्निति ॥ अनाकाङ्क्षितत्वेनेति ॥ दत्तपूर्वमा-
समेति शेषः । आश्रेयस्यापीति ॥ अश्रीयोमीयादाश्रे-
यानपेक्षात् परमापवादोपपत्तेस्तस्यापि तन्प्राप्तीयोमीयमहकारि-
त्वादितिकर्तव्यतावापत्तौ प्रयागादिवद्विदेशापरितोषः ।
बाधादिति ॥ इत्येवमतयो तन्मनकत्वेन प्रयागादियु
तस्य बाधादित्यर्थः ॥

प्रकरणविषयव्यवधारणायैति ॥ अवपाठादीनां ग्री-
ष्माद्यन्तस्य ध्रुवादिविधेयं नोपपादं सतिषिह्वापि काराह्य
प्रकरणस्य अद्यथा—भाट्टालवोक्तोक्त्या सतिष्ये स्थानत्वेन
प्रकरणत्वाद्युपपत्तेरनेकार्थ्येयस्तत्तात्पर्यवतामनेकवाक्यानां
मेकत्र कचित्समहातात्पर्यरूपाणि काराह्यप्रकरणस्य ग्रीष्मादिप-
देऽतिव्यापच्छेदकत्वज्ञातात्पर्यमहाहृत्तेऽपीति कर्तव्यताव्यवस्था
रूपप्रकरणविषयत्वाभावात्प्रधारणमिति ॥

नच—अपूर्वसाधनीभूताङ्गत्वस्य ध्रुवादियग्न्याव्यवस्थेऽपि वा
गाङ्गत्वस्यपूर्वाङ्गत्वस्य वा कथमावक्रमकप्रकरणमन्यत इति
—वाच्यम्, अपूर्वसाधनीभूताङ्गत्वस्यापूर्वाङ्गत्व विनाऽनुप-
पत्तेस्तस्याप्यतिदत्तेन प्रकरणव्यापमानपेक्षणात् ॥ अतएव
—श्रीक्षणादिलोपे प्रकरणगम्याङ्गत्वपक्षे ॥ अत्रत्यश्रेयसाय
विद्यमपि नाश्रुतमिति भावः ॥

अत्रच प्रकरणादीनां महत्त्वमात्रायां पूर्वपूर्वप्रमाणकल्प-
नेनवाङ्मनोपक्षेपेन मन्त्रप्रवृत्तिर्यादं ध्रुवादिविषये अङ्ग-
त्वव्यवधारणमुपपत्ते स्त एव प्रकरणविषयत्वसिद्धे अनव-
गताङ्गविषये इति स्पष्टानुपासमिति ध्येयम् ॥

इतिकर्तव्यतात्वेनापेक्षणस्यैव प्रकरणव्याप्यत्वात् । अत्रास-
न्निहितयोगेतिष्टोमगाङ्गत्वस्य प्रयाजादौ चारागायाच विनोप-
गम्यम् । अन्याजोपाङ्गत्ववाराणां कलवत इति द्वितीयम् ।
श्रीक्षणादे ध्रुवादियग्नविनियुक्तस्य प्रकरणविषयत्ववाराणां
तृतीयम् । सिद्धरूपस्य लिङ्गाविनियुक्तमप्रादे प्रकरणाविष-
यत्वसिद्धयर्थमितिकर्तव्यतात्वेनेति चतुर्थम् ।

इतिकर्तव्यताव च करणानुमाहकत्वम् । सर्वत्र हि अना-
कस्य कारणत्वयोगावच्छिन्नं कारणनिष्ठा समस्तपि निर्वि-
बाधम् । सा च बाणतावच्छेदिका कारणरूपा वेत्यन्यदे-
त् । तस्याह जन्ववृत्तित्वे जन्वतैवेत्युत्तरां । सामान्य-
रूपे परमनादित्यपवादः । तत्र तत्सामान्यपक्षेक्षेयेतिकर्त-

लिङ्गाविनियुक्तिः ॥ मन्त्राधिकारेण अर्थप्रकाशनायानां
मन्त्राणां नात्रांतरविषयाभावितादिसाक्षात्कारन्यायेन अर्थप्रका-
शनक्रियाद्वारा प्रकरणमात्रत्वस्याभिहितत्वात् तद्विपरि-
त्युक्तं लिङ्गाविनियुक्त्युक्तम् । अतएव लिङ्गस्य सामान्यसम्ब-
न्धबोधकप्रमाणत्वापेक्षया कमसमादावात् प्रकरणमपि सा-
मान्यसंबन्धबोधकत्वेन लिङ्गापदे उपन्यस्तम् ॥

एतच्च ध्रुवादियग्नविनियुक्तानामवपाठादीनां सतिषिपादित्वा
प्रकरणाविषयत्वं सौनस्ययुक्तपदानामन्य न्यायसुधीषां
ह्युक्तम् । प्रकाशकाराहृत्—सतिष्यत्ववपाठादीनां प्र-
करणमात्रत्वप्रदर्शकपरत्वात्प्राप्तिकारणत्वेन ध्रुवादीनां द्वार-
दध्यर्थसमर्पणमात्रपरत्वंमन्त्रीकृत्य कथमावाकाङ्क्षैववपाठादी-
नामङ्गत्वमाहुः । तन्नैतदधिकरणत्वे अद्युक्तग्रहणं किम-
र्थम्? युतिनिष्ठवाच्यै सयुक्तानां द्विवहृत्युक्तप्रतिपक्षिणी-
नां पूर्वादिशब्दतच्छेषाणां च प्रकरणविनियोगेतिदुर्लभम्,
प्रकरणविरोधिनावा अद्युक्तमविरोधिसुक्तानां मीहीनां प्रोक्षति
वर्हिद्वयवदं दामि अद्यथा कीर्णातीत्यादीनां प्रकरणस्य-
मीहिर्वाहं कर्ते स्वबन्धमानानां प्रकरणसमाधेयोपपत्ते, तत्तु
तत्सामान्यमितिदत्तात् न सूत्रकारोक्तमिति वार्तिकमेव मत-
द्वये मूलमिति वेदाह्वयतत्वंसतिष्येयमेव प्रयोजनमिति दिव् ॥

इतिकर्तव्यतात्वं दुर्गिरूपमिति यद्युक्तं तद परितृप्तित्—
इतिकर्तव्यतात्वं चेति ॥ स्वमते भावनया यज्ञरत्नाद
तन्प्राप्त्याहकपेक्षाभावापि फलत्वात् तत्परणीभूतस्य महत्त्वस्य
पूर्वजनने अस्त्येव तदपेक्षेकीर्तित्वमन्यतावत् । करणानुमाह-
कत्वं नाम साकारणित्यस्यजनकसाकाङ्क्षत्वं यत् भावनया
तदेव प्रकरणमित्यर्थः । स्वास्त्यलभ्य इति ॥ यथा दग्धा-
द्विदित्यिष्टावनवस्थादोषमिथा सामान्यलभेऽप्यादित्वम् । द-
ग्धश्रित्यग्रे अन्यत्वे तस्यां दग्धस्य श्रित्यग्रेण वागवति
वचन्ये तस्यां पुन तादृशस्य तेन रूपेण वागवतेऽनवस्था-
पति । प्रवृत्तेऽप्यपूर्वजननानुक्तस्या वागवतिष्ठकत्वं कार-

(३ अधिकरणम् ।)

भूयस्त्वेन ॥ यत्रैकमेव कर्मनिकेतुं श्रुत्वं, तत्र क्रोशतिः क च तदनुपादेन गुणार्थं अवनमिति जिज्ञासायां, यत्राङ्ग-
बाहुव्यं तत्रोत्पत्तिः, सेवकबाहुव्येन राजावस्थाननिर्णय-
श्च । वस्तुतस्तु कर्मस्वरूपपरिचायकद्रव्यदेवतादिसाकल्य-
स्यैव निर्णायकत्वम् । तत्रापि द्वैविध्ये, बहिर्दत्तत्वेऽनव्य-
मिचारादेवताया एव, न तु द्रव्यत्वेत्यापूढम् । अतश्चैवं-
विपक्षिण्यकसत्त्वे तत्रैवोत्पत्तिः । अन्यत्र तदनुपादेनावि-
रोधिगुणान्तरविधानम् । विरोधिनि तु गुणान्तेन एव । एवं

तत्त्वोपयोगाभ्यासमात्रावित्त्वात्, तद्वेदेषु आतस्तरयावकत्व-
मिति—शङ्क्यम् । चन्तीति प्रयोगवाचिपक्षसममिव्याह-
रैण आतःश्रवणादिसदस्यापि स्वशक्यपठितप्रयोगैकदेशसल्ल-
कत्वावगतैः प्रायणीयादिपदवैलक्षण्यात् सुलोतकादीनेषु
दर्शपूर्णमासप्रकृतिकेषु प्राकृतः, अपूर्वेषु तु नानावैदस्यः ।
एवं ज्योतिष्टोमविकारिभ्यः इष्टव्यम् । एवंच यत्रैतादृशं वि-
रोधतो विहितस्वसारिकं बाधकमस्ति, तत्र तत्तद्विनियोगवि-
ध्यनुसारिस्वभावेऽपि यदैतादृशं बाधकं न तत्र विनियोग-
विधिप्रयुगो नानावैदस्य एव । यथा दर्शहोत्रेषु याजुर्वेदि-
कमुपगृह्यम् ; बाधकान्तराभावात् । यथा “मन्द्रं आतःश-
र्ये” इत्यादीनां विस्तरादित्यैः काम्यनैमित्तिकैरुपपन्ना-
भिसवियत्येनातिरेक्यप्रवृत्तेर्बाधकभावात् ऋग्वेदसामवे-
दानां यदिकचित् काम्यं नैमित्तिकं वा अनुग्राह्यते तत्र त-
द्विदिकेषुचैवमेव । प्रकृते स्वाधानसाक्षात् विनियोगविधिवि-
ध्यप्रयुक्तमुपाश्रयमेवेति हिक् ॥

अत्रच दृष्टव्यस्य ध्वजप्रयोग उच्येत्तुम् । प्रयजवदशब्द-
ममनःप्रयोग उपाश्रयं यश्चोत्ति स्थाने शब्दस्य प्रयोग उपल-
भ्यते स मन्द्रः स्वरः । यत्र कण्ठस्थाने शब्दप्रयोग उपल-
भ्यते स क्रीडकुण्डलस्योः मध्यतन्त्रात् मध्यमः स्वरः । दूर-
स्थस्य ध्वजयोग्यः क्रीडः । सप्तिकुण्डलध्वजयोग्यः कुण्डो हेयः ।
यत्र शिरस्थाने शब्दप्रयोग उपलभ्यते, स तारकुण्डलध्व-
ज उच्यते स्वर इत्यादिस्वरलक्षणानि तैत्तिरीयप्रतिष्ठा-
ह्वयापाठिकग्रन्थेष्वप्युपाधेयमिति ॥
॥ इति द्वितीयं आधाने गानस्योपाश्रुताधिकरणम् ॥

उच्येः ऋग्वेदादिप्राथम्यविहितप्रवृत्त्येकमित्युक्तं कर्मनि नि-
कल्पेन विनियुज्यते, उत एक एव स्वरौ नियमेनेतिविचार-
पादपादपादप्रकरणसप्ततीक्ष्णया प्राञ्जिकीयनन्तरसङ्गति च
स्पष्टादनुवृत्त्या ज्योतिष्टोमस्य उतत्वचनपुररकारेण विहित-
स्वरापरद्वयत्वात् विकल्पपूर्वपक्षस्य अल्पतिविधिविषयनस्वर-
विधानस्य आनवकाशात् साम्यावुपाहृतमपि ज्योतिष्टोमो-
दाहरणमुपेक्ष्य अग्निहोत्रादिकर्मविषयत्वेनाभिधेयं विषयाप्र-
दयेनेन सामान्यतो व्यापकस्य च्युतादवधि—यत्रैकमे-
मां ३६

यत्र कस्यचिदपि नियामकस्याभावसत्प्राप्त्यप्यसादेष्टः । न
ह्यत्र आख्यानन्तराभ्येन सत्यपि सर्वेषामुत्पत्तिपरत्वे कर्मक-
त्वम्, सद्ब्रह्माप्येवमेवामावात् । अतो नियामकघटनेन
यत्रैवोत्पत्तिर्नदेदतिबन्धन एव स्वर इति सिद्धम् ॥३॥३॥
इति तृतीयं ज्योतिष्टोमयाजुर्वेदिकताधिकरणम् ॥

(४ अधिकरणम् ।)

असंयुक्तम् ॥ एवं चाक्ये निरूपिते प्रकरणमिदानीं
निरूप्यते । ननु किमिदं प्रकरणं नाम ? न तावत्सन्निधि-

येति ॥ यद्यपि ऋग्वेदसामवेदौषधैर्द्वयं विधानाभ तयोरेत्यतरन
कर्मणो विधेयत्वनिर्णयः स्वरविशेषोपयोगोऽभिधेयं सूत्रे
उभयपक्षयोपलब्धत्वादेवेति न युक्तम् ; तथापि तादृशप्रह-
मानयुक्तोपात्तं हेयम् । अनियमनिवमयोः क्वचित् विचार-
विषयत्वेन दर्शितयोपि तयोः विचारप्रयोजनत्वात्, तद्विष-
याभावाच्चरुणाम् तत्रैवमवस्येव तद्विषयार्थं दर्शयति—
तत्रेति ॥ पूर्वपक्षस्य कस्युता मत्वा आभ्यपारोक्ष्या प्रथमतः
विद्वान्तपेक्ष—यत्राह्वेति ॥

अनुमापत्तेन भूमादिना बहुनेवाऽल्पेणापि बध्नुमिति-
वर्तनात् अनुमापकत्वात्स्वत्वमुत्वे न तन्त्रमिति गान्यक्ता-
तोक्तं नियामकमुक्तमभिधेयं वातिकोक्तं नियामकमाह—
वस्तुतस्त्विति ॥ इत्येवैवतादेरेव अन्यमिचाराविषयाव-
त्त्वमित्यर्थः । द्वैविध्य इति ॥ एकत्र वेदे द्रव्यमित्यत्र देव-
ताज्ञानमित्येवं द्वैविध्यमित्यर्थः । आह्निकान्मादेन द्रव्यत्वा-
न्तराह्निकमभिधेयं देवतायाः बहिर्दत्तत्वेऽप्युक्तम् । देव-
ताया एतेलस्यामे विषयावकत्वमित्युक्तम् ॥ नियामक-
स्याभावा इति ॥ अन्यस्वपराधिपुनःध्वजस्य सत्यादि-
त्यर्थः । एवं यत्रापि स्वभावे कर्ममात्रप्रवृत्त्यं, बाधवा-
न्तरे चैकत्र देवताविधिः, अपरत्र तद्विधायैव विरोधिगु-
णान्तरध्वजं तत्र सत्युपपन्नपि विद्वद्विषयत्वात् विधित्वे
एकत्रैव देवताविधिविषयमभिधेयत्वादिति उच्यतेतिविधिवत्त-
न्त्रं तत्पत्तितादृशमवस्थात्वात् वाच्यान्तरोपाश्रुताधिकरणोपा-
पयोगिप्रकरणयोर्वचनान्तमिलनादिभिर्यतः कौस्तुभे इष्टव्यः ।
तद्वेदनिबन्धन एवेति ॥ यत्र द्रव्यदेवतादिध्वजं तत्रैव
तत् दर्शनत्वेन स्मर्यते । अतः सद्देवनिबन्धन एव स्वर
इत्यर्थः । प्रयोगार्थं स्पष्टत्वात् बोध्यम् ॥

॥ इति तृतीयं ज्योतिष्टोमयाजुर्वेदिकताधिकरणम् ॥

कर्मव्यस्य प्रकरणविनियोगविचारस्य तद्विदं दर्शयति—
एवमिति ॥ एषः पराध्वजस्य प्रमाणं विना पाठार्थस्य
निर्वहणस्यत्वात् च्युतादिपदप्रमाणानुपपत्तिरिति । तत्र
श्रुतिवाक्ययोः विनियोगकत्वस्य तद्विद्वद्विषयं विद्वद्विष-
याभावाच्चरुणाम् तत्रैवमवस्येव तद्विषयार्थं दर्शयति—

यात् । क्वचिद्व्यापारमकल्या । यथा जपादिमन्त्रादी । अथ चैकान्तोपासनादीहियामादिस्त्रिधेरपि तत्पत्तत्वापत्तेर्वी-
च्यार्थेत्युक्तम् । प्रयाजादीनां स्थानविषयत्वापत्तिरित्यापे-
मार्थं विदोषणम् ।

तत्सादेव्यपर्यायं द्विविधं, पाठसादेव्यमनुष्ठानसादे-
व्यं च । आद्यं च द्विविधम् । यथाक्रमे पाठः सन्निधौ पाठश्च ।
प्रथमपीदमुभवाकाङ्क्षावाङ्म्यतराकाङ्क्षा चेति द्विविधम् ।

जेन स्वरूपमाह—तथेति ॥ जपादिमन्त्रादविति ॥
आदिपदेनामुपगमनायाज्यादिमन्त्रसंग्रहः । वाक्यार्थेऽन्वय-
देनानुष्ठानसादेव्यसंग्रहः । अन्यतराकाङ्क्षयेति ॥ इति
प्रकारेण पट्टिभक्तिलयः । इति कर्तव्यताकाङ्क्षामिश्रेति ॥
या भावनायाः सामान्यतः कथंभावाकाङ्क्षा तद्विधा केवल-
व्यपदेवताविषयस्मरणाकाङ्क्षा सेल्यर्थः ॥

काम्यैष्टव्यमिति ॥ प्रागुपपादितमिति शेषः । लि-
ङ्गकमसमाख्यानादित्यत्र लिङ्गस्य समाधिसौधस्वरूपम्,
इह तु कमस्यैव कथितं लिङ्गापेक्षणीयस्य कर्म विनियोजकव-
मिशाक्षेपसमाधानादर्धानवर्णनं हेतुम् ॥

इदंनोपलक्षणमनुपगमनमन्त्राणामपि । यथाश्रम्ये काण्डे
आमेवोपाधुयाजामीदोनीयकर्मणि कमेणात्रातावि । याजमा-
नेच जाण्डे तद्विषया मन्त्राः कमेणात्राताः । “अत्रेहं देवय-
ज्ययामाहो भूयसं” “इमिषस्त्वय्यो भूवावसमुं दमेवम्” ।
“सर्गोपीमयोर्हं देवयज्यया वृषहा भूयसं,” इति तत्र विना-
मनुष्ठानसादेव्येन यावति प्रवेशे ब्राह्मणे प्रधानं पठ्यते तानत्येव
मन्त्रेषु मन्त्रः । तयोधाशास्त्रपेक्षायां यथावच्छब्दव्यायेन समा-
नैवेद्यायाः हव्योः लिप्योः समिधानां भवति । प्रथमस्य प्रधा-
नस्य मन्त्रमन्विच्छन् मन्त्रस्य समानानमादित आरम्भात्वेक-
यति, ततश्च प्रथममन्त्रो हव्यमागच्छति ।

नच तस्यातिक्रमे हेतुरतीति स एव गृह्यते । तथा म-
न्त्रस्य शेषिणमनेक्षणमस्यानयैव प्रक्रियया आयेन शेषिणा
सह संबन्धो भवति । तदथ द्वितीयस्यापनेनैव न्यायेन दि-
क्षीयेन सह संबन्धः ॥

यद्यपि शतकायुधवाचिद्विधयदोषेतनश्रवणमर्थ्यं प्रकरणं
पाऽऽमेयानिधिव्यवधिष्टम् ; तथापि तेषां निरपष्टलिङ्गवाज्या-
दिमन्त्रैरवरोधे अविरपरलिङ्गस्यास्य विषमशिक्षत्वेन विक-
ल्पायोगादनुपगमनमन्त्राणां कृत्वाकृतयाप्रत्यवेक्षणार्थत्वेन द-
र्शाव्यतात् समुच्चयायुपपत्तेः पाठक्रमेण मन्त्रवतवर्तुपाधुया-
जार्थत्वमिति ॥

नच बलीयसः प्रकरणात् शर्मायैतन्मन्त्रः ; मन्त्राणामकिंवा-
पत्तेन प्रकरणाप्राप्त्यावात्स्यष्टिङ्गत्वेन आग्नेयादिविषयस्या अ-
भिधानक्रियाया अनिधये तद्वारापि प्रकरणमहणायोमहत् ।
अतः प्रकरणरूपसामान्यसंबन्धव्योपकप्रमाणाभावाभावेयाप-
र्तम् । यादु यामानुषमन्त्रप्रसाद्या साऽपि नाऽऽमेयाव-

अग्नेमयाकाङ्क्षाचरकप्रधानाकाङ्क्षा चेति कर्तव्यताकाङ्क्षा-
मिमा इष्टव्या । तत्र पाठक्रमेणाम्ययानुवाक्यम-
न्त्राणां काम्यैष्टव्यत्वम् । सन्निधेस्तु साध्यावपात्रशुन्धनवि-
धिसन्निधौ समाधातव्यं शुन्धनमिति मन्त्रस्य तद्वत्त्वम् ।
अनुष्ठानसादेव्येषां पशुधर्माणां दक्षपशुत्वम् ।

यद्यपि तेषां लिङ्गादिप्रमाणान्तरेण विनियोगात्कमादी-
नां च क्वचिद्व्यपसाधनवरलक्षणात्तत्पदेमाहकत्वमात्रावाका-

साधारिणी । एवं च शुन्धनविषयमन्त्रमुदयान्तरेणाविष-
न्दस्य प्रकृतस्यविध्यादिविषयसाधारणप्रकाशनसामर्थ्यसंग-
ऽपि सादेव्येनोपाधुयाजस्याखन्तसामिध्यादामन्त्रविमर्शेना-
भिमुखविषयत्वात्पशुधुयाजस्य मन्त्राकाङ्क्षित्वेन मन्त्राभिमुख्या-
वपत्तेरुपाधुयाजभाविषयस्याभिधानसामर्थ्यादिस्य लिङ्गस्य
रूपनादभिधेयत्वेन उपाधुयाज एवाखन्तसामिध्यादुपलक्षित
इति तद्वत्त्वेव मन्त्र इति ॥

सन्निधेस्त्विति ॥ पात्राणामासादनोत्तरकालं प्रोक्षणं
शुन्धनं तद्विधिसन्निधौ “शुन्धन् च दैव्याय कर्मणे देवयज्यस्यै”
इति पठितस्य शुन्धनप्रत्यक्षरसामर्थ्यात् लिङ्गेन साक्षात् प्र-
करणप्राप्तसामान्ययामार्थतायावात्, पात्रमिदोपविषये चान्यथ-
लिङ्गत्वात् साक्षात्पात्रप्रोक्षणविधिसिद्धिभिक्रमेण सामान्यपा-
त्रप्रोक्षणात्रकमित्यर्थः । यद्यपि अपिप्रकरणमात्राभावात् मन्त्रस्य
सामान्यपात्रशुन्धनविधिसिद्धिमात्रानामावात् “मातरिष्यो
यमोसी” एवमुपसमन्त्राणां कुर्म्यपिनादितासामान्यपात्रप्रकाशक-
त्वात् तत्सविधावात्रायेन शुन्धनीयमात्रप्रकाशकसाभि सा-
मान्यपात्रशुन्धनत्वमुक्तम्, ननु तद्विधिमामिध्यामात्रादिति
पात्रशुन्धनविधिसिद्धिमात्रमित्युक्तम् ; येषां लिङ्गाखन्तराभिप्रा-
येण नेयमिति न शेषः ॥

पशुधर्माणामिति ॥ क्यपदिषाद्युपपत्त्यापि दैक्षस्य
वाक्यान्तरेण औपवसथ्येऽहनि अग्नयेत्यावगमेन पुनो वि-
परिहृतेः पशुधर्माकाङ्क्षित्वाच्च योग्यात्वाच्च स्वतमानदेशे वि-
विष्टात्वेन कर्तव्यत्वावकाशे प्रयोगवाकाङ्क्षायोग्याधोपाक-
रणादीन् पशुधर्मान् प्रत्यक्षत्वेन ब्राह्मणमनुष्ठानसादेव्यादि-
ल्यर्थः । पशुसामानविध्याधिकरणे येनदेव प्रकरणात् सर्वार्थ-
त्वमपाम्नात्पाकरणाद्वा सबन्धियमात्रार्थत्वमिलासाद्युपाऽक्षिप्य
तयाधीयते इत्यपौरुषत्वं येदित्यम् ॥

एवं प्राचीं वीला कमोदाहरणानि उक्ताति, तान्याक्षिप-
यिष निषेधमाह—यद्यपि येषामिति ॥ काम्यवाज्यानु-
वाक्यामन्त्राणां पूर्वोक्तरीत्यानुपगमनमन्त्राणां च लिङ्गादिनि-
योगः स्पष्ट एव । लिङ्गादीनादिपदेन पशुधर्माणां द्वितीयादि-
शुल्लेन पथर्थावच्छेदः । कमादीनामित्यत्र यथाक्रमपाठ-
स्यैव कमच्छेदेन विवक्षितत्वात् सन्निध्यानुष्ठानसादेव्यमो-
दिपदेन संबन्धः । क्वचिदिति ॥ शुन्धनमन्त्रस्य तैत्तिरीय-

न्यतापेक्षा । तथा च सन्निहितप्रयाजादेरद्वैत्वबोधः, प्रयाजादेस्तत्त्वसामग्रीत्वात् । सिद्धरूपस्य च द्रव्यादेर्व्यापारावेण विना तत्सामग्रीत्वात्संभवाच्चया भ्रमग्रहणम् ।

अत्र च प्रधानमतेतिकतंभ्यताऽऽकाङ्क्षायाः प्रयाजादिग-
तप्रयोजनाकाङ्क्षासहकृतायास्तत्तद्वाच्यस्य स्वस्वान्तरवा-
न्यायै समागम्यापि महावाच्यैकदेशरूपपातिभाषिकपदस-
तिष्ठात्वात्वाच्यकल्पनया, निरूपदनां च स्वार्थोपस्थिति-
द्वारा तद्विशिष्टतपदान्तरकल्पनांशुकूलयोग्यतारूपलिङ्गक-
ल्पनया च, समिधो यजति इत्यं दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गा-
कामो यजेतेत्यनुतेतिकतंभ्यतात्ववाचिपदरूपश्रुतिकल्पनया
पैतिकतंभ्यतात्वरूपकृतिकारकये प्रामाण्यम् । संभवति हि
प्रयाजादीनामपि उक्तास्तिज्ञनकत्वेन आचनानामन्वयः ।
तस्मात्सिद्धं प्रकरणं नाम अनुष्ठेप्रमाणम् ।

यद्यपि पायसारायिना जननुग्रहीतस्यापि कर्मादिः सं-
योगविभागात्प्रभक्ष्यद्वयसाधने प्रकरणम् । अपि तु व्या-
पारसामान्यस्याख्याताभेतामहीकृत्य तद्विज्ञेयपक्षेयैतिकर्तव्य-

पादेत्यादि वागस्यैव कारणत्वेऽनवस्थापतोः सतिहितं प्रयोजन-
दिदेशप्रयोजनं किं कारकत्वस्याहताद्योपकल्पस्य प्रकरणमित्यु-
क्तं परमिष्ट्यासिजनकत्वमकारकत्वेन भावना एकातीत्येवं
रूपेति कर्तव्यताकाहा प्रकरणमित्यर्थः । तस्याऽग्रहणमि-
ति । इत्यदेवतावासदेव्यादिसिद्धपदार्थानां स्वमित्यया एककर-
णजनकत्वात् प्रयोजनानामाहुत्वेन कारणवृत्तिसिजनकत्वेना-
ग्रहणम् । यत्तु सप्तम्यजस्यप्रसङ्गं तस्य व्यापित्वमप्यनन्त-
रुत्पत्तोः यार्गं प्रसकारणत्वात् तद्वृत्तिसिजनकत्वयोजनानपे-
क्षावन्निषाद्यष्टोपहितत्वेन क्लेशेष्टमेष्टेति कर्तव्यतात्वम्, परंतु
ततोऽर्थातीत्यस्य संबन्धतयासंभूतकृत्यायुक्तस्य इत्यादेरिति कर्त-
व्यतात्वव्याख्याः शास्त्र एतन्मूलक एवेत्यर्थः ।

एवं प्रमाणभूतप्रकरणसहस्रैः समिहितैः स्युना तस्य पूर्ववत्-
प्रमाणकल्पनवद्विनियोजकताप्रकाशं दर्शयति—अत्रचेति ॥
निश्चयपदानामिति ॥ उक्तविधयामिदमाधिक्यद्वयाना-
श्रानामवान्तत्वाक्यानामित्यर्थः ॥ तन्निष्ठेति ॥ अयान्त-
शब्दार्थनिष्ठेत्यर्थः ॥ आहृत्यबोधकतामभिनीय दर्शयति—
संभवति हीति ॥ महाभाष्ये इत्यमिति पदोपात्तानां प्र-
यासः शब्दानां स्वर्गकामो यजेतैत्येवपदोभाक्तमाननाया परंपरया
जनयत्येनान्धयादहृत्यपठकीकृतकृतिकाकारताबोधकत्वात् उ-
भयाकाङ्क्षुत्तुप्रकरणस्य प्राप्ताव्यमित्यर्थः ॥ सिद्धान्तमुपसं-
हरति—तस्मादिति ॥

एतत्तत्सादिति ॥
 एतन्मुद्राद्वक्ताह्वरूपस्य प्रकरणत्वं प्रतिपादितम् स्थिरी-
 क्तुं यदेतादृशप्रकरणवृत्तेन धार्यसाधित्वा अन्यदेव प्रव-
 रणखरूपमुपपादितं तदन्यत्र दृश्यते ॥ यच्चवेति ॥ प्रक-
 णस्य प्रयाजाद्वितोषपञ्चमशेषोक्त्येव प्रवृत्तस्य तदपठित-
 त्वेन तदोक्त्येव प्रवृत्तस्य प्रवृत्तस्य ॥ प्रयाजादेरिति ॥ तत्र

व्यतापेक्षा । तस्यैव च प्रयाजादीनां तत्त्वानामव्य इति त-
देव च प्रकरणमित्युक्तम् । तद्यः तथात्वे निरुक्तप्रकरणस्य
तद्वद्विज्ञानबोधोक्तत्वात्प्रपत्तेः, प्रयाजादेर्भावनात्वे त-
स्यैव फलसंबन्धापत्तिश्च । अस्मन्मते तु यत्तस्यैव भावना-
त्वात्तस्य च यागाजनकत्वेनेव कृतार्थत्वाच्च तदापत्तिरिति
विषयम् । किंचैवं प्रधानस्य स्वतो निराकाङ्क्षान्वयतराका-
ङ्क्षयैव प्रकृतौ प्रयाजाद्यङ्गत्वापत्तिः, विकृतां च भावनाया
विनेषापेक्षायां अनुसोपकाररिपे सविहितस्वहोमैरेव निरा-
काङ्क्षत्वोपपत्तेर्नातिदेशकत्वापत्तिरित्यादि कौस्तुभे विस्तरः
॥ ३ ॥ २८ ॥ इति चतुर्थं प्रकरणविनियोजकता-
धिकरणम् ॥

(५ अधिकरणम् ।)

क्रमश्च ॥ स्थानं चाद्रव्ये पञ्चमं प्रमाणम् । तद्वैतिकर्त-
व्यत्वात्वेवायोग्यस्यस्ययोग्यार्थयोः सन्निधिः । इतिक-
र्मैवतात्वेनायोग्यत्वं द्वेधा—कविदाकाङ्क्षाविरहात्, यथा
विहृतेरुपहोमादिविषये, ह्युपायकारमाकाङ्क्षात्रैव निराकाङ्क्षा-

मतेऽन्योपवादात्तु कृत्वापारस्मिन्नेषां प्रयाजादीनां यदि, तदा
अपूर्वकल्पना अतः पूर्वभाष्यतापीनस्थितिदशायां न ताव-
दपूर्वस्यान्यथितं संभवति; तस्य अस्तत्वाद् । नापि यागस्य
तस्य प्रयाजाद्यन्यत्वेन याधाद् । अवशिष्यते परं फलम् ।
तत्र यथा यागमादनायः फलमाभ्यर्त्तवापागस्य फलसं-
बन्धः तथा प्रयाजादिभाष्यनामापि भाष्यनात्वात् तद्विषय-
प्रयाजादीनामपि फलसंबन्धापत्तिरुक्तिरा । न च समानप-
दभुत्वा फले प्रति यागस्यैव करणत्वं इति नियन्तं धनम् ।
प्रयाजादीनामपि स्वत्वादष्टषड्वापागतत्वेन करणत्वस्य दु-
र्गिनात्वाद् । यागस्य साक्षात् फले समानपदोपात्तत्वेना-
श्वेन भाष्यनाद्वारैव तस्य वाच्यत्वात् तदपेक्षया साक्षाद् भाष्य-
नाख्यानां प्रयाजादीनामेव करणत्वविवक्षा । अतः फल-
संबन्धापत्तिरविचार्यैव । किञ्चित् । यागस्यान्योपवादेन
स्वातन्त्र्यनामसंसापेक्षस्याऽन्यथाकाङ्क्षानाश्वेन स्वतो निराकाङ्-
क्षादन्वयताकाङ्क्षैव प्रयाजाद्यष्टवापागतिरित्यर्थः । अतो
आगस्य अतुलनाकाङ्क्षैव प्रकरणं युक्तमिति ॥

प्रयोजनं प्रयाजादीनां विश्वजिज्ञासयेन रात्रिसन्न्यासेन वा
फलार्थेनात्र विष्णुतावनतिदेशः पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु रात्रि
स्वप्यत्वाभोक्तम् ॥

॥ इति चतुर्थे अकरणविनियोजकताधिकरणम् ॥

पूर्वबदेवोपक्षितस्य क्रमप्रमाणस्य विनियोजकस्वरूपेण
 अवतरतास्ति सूचयन् सौपरिकमरादस्य पदार्थचयनव्याजेन
 क्रमनिरूपणं प्रतिबन्धिते—स्थानं चेत ॥ प्रमाणानुसारेण
 निरूप्य इत्यन्वाहः । तस्यैव स्वरूपेणादावस्य वृत्तान्त्या-

येनादिसमाख्याये वेदे याज्ञिकेषु प्रयुज्यते । साऽप्यहमे प्र-
माणम् । तथाहि । तस्यैव श्रुतावयववैयर्थिक द्विविधं च
प्रकृतविधौ धाव्यापान्दरपथकं तद्विधं चेति । तत्राद्य "निर्मे-
न्येनेष्टका पथति" "प्राश्रिताभ्यामुल्लेखसमुत्पत्त्यामवह-
न्ती"त्यादी निर्मेन्यादिपदम् । तत्र धाव्येनेव मन्पनादीनां
पावाद्यङ्गवात्र सामाख्यानिर्मे निमित्तयोगः । द्वितीयन्तु
भावन्येवमपीते प्रेमु होतुश्चमस इत्यादौ । तत्र निरोप्यस्य
मण्डर्येव प्रकृतविधावन्त्ये जाते विरोपणस्याप्युक्तं

पक्षोदनागम्यतादर्थ्यमोक्तकसंभवः । पाचकादिवत् वय-
चित् प्रमाणान्तरेण स्वगन्धाभ्युपगमे न समाख्याया सुगन्धे
प्राप्ताप्यम् । सदावदावसादेव संभवचत्पने समाख्याया
अपि स्वगन्धसिद्धिधीनरवदितरेतराप्रयापितिरित्यप्राप्ताप्यम्
पैषधनिरासामाह—सापीति ॥

श्रुतावयववैयर्थिकमिलनेन योगिकतासंभवे कृत्रिमस्वन-
न्याप्यम् । अतिप्रसन्नपरिहारस्तु उद्भिद्विपरिणोक्तन्यायेना-
वगतन्त्य इति योगिकत्वस्यैव समाख्याया सूचितम् ॥

नचोद्देशकपादिसादृशत्वं प्रतीयमानयोगपरित्यागकारण
यापोऽसंभवे वास्ति, तादर्थ्यस्य योगमत्वेन बाधायोभातः ।
वक्ष्यमाणविषया तादर्थ्यमतिपादनस्यापि सम्भाव्यैत्यर्थः । न-
दितीयं सादि समाख्या भवेत्, तदा प्रथमतः स्वगन्धज्ञात्वा
ता प्रवर्तयितव्या, तद्वत्तद्वत्त्वस्य पुरस्स स्वगन्धबोधने
प्रमाणान्तराभावात् समारम्भे तत्र प्रमाणमिलन्योन्याश्रय-
सात्, इयं सङ्केतयितुंस्तरणात् चदे प्रयुज्यमानतावाना-
दिभूतेति प्रमविप्रतिष्ठादिनिमित्तावाप्तुपपत्तेः पूर्वपूर्वप्रयोग-
दर्शनादेवोत्तरोत्तरप्रयोगोपपत्तेः स्व-प्रमाणाभ्यासेन समभिव्या-
ह्यमानगम्यत्वात् प्रागप्रतीतस्यापि प्रकृतिसिद्धिस्तोपपत्तेः
पूर्वप्रतीतत्वाप्रहेडपि अनुशासनस्यापि प्रकृतानादित्वात् प्रत्य-
क्षेणैव किमाकारकमात्रसम्बन्धमवगम्य प्रयोगोपपत्तौ प्रमाणा-
यविदा अन्यमूलासंभवे समाख्यात एव तद्वतिप्रतिफल्य-
संभवात् प्रमादिशब्दानां सवेतप्रवृत्तं वाग्रेतरेतराप्रयप्रसक्ति-
रित्यामिलेय समाख्याया विनियोगः साधयति—प्रकृतेति ॥
याचयेमेवेति ॥ एतच्च शुश्लादीनामभ्युपलक्षणम् । अतएव
आमेय इत्यादीनामिच्छेत्पन्त्यादीनां देवतात्वस्य तद्विदु-
त्येव प्रतिपादयान समाख्याकृतो विनियोगोऽप्यादीनाम् ।
अतएव यत्र योगिकपदे तदवयवाभ्यां कोपठेपिशाश्वनय-
योगमहायनोरोपोषित्यति, ननु प्रीटीन् श्रोतृतीत्यादिभिर-
कोपरोधित्वमन्तरस्य तादृशोत्पत्तिमहादिपदस्यसमाख्याया पठ-
प्रमाणमिति साप्रवृत्तिः ॥

यत्तु शिवतत्त्वविधेके समा प्रासाताद्यावेति व्युत्पत्त्या
अन्येन प्रतिपन्नस्य अन्यत्र प्रतिपत्तेन सचयतिमित्तं संज्ञा
साम्यं समाख्या । यथा अमिर्षं तपन् प्रजान् इत्यादिम-
न्त्रागमसिद्धिकोहोमार्गो च परस्परसम्बन्धमितिमाध्वर्षवध

त्यादे गिद्वयभिर्देसाभ्यामुपपत्त्या विनियोगः कल्प्यत
इति तत्र समाख्यया विनियोगः ।

अत्र समाख्यायाऽवयवार्थयोः सङ्गच्छे ससंगमपादया
पुदे न तद्विदेष्टाभ्यामुपपत्त्या स्वतन्त्रविधिकल्पना, गीता
पापते, निम्नवन्वाधानादिवाक्यस्याप्यनु गृणीत इति या
वयस्य चववाक्यतासाधकपदमात्र, यमप्यनु गृणीते सोऽ-
मीनन्यादपातीति । तच्च द्वयोर्विधयोः कथमिदमेवेकमुद्दि-

हाताम्यमिति समाख्यायास्वरूपान्तरं स्वमतयेनोच्यम्, तद-
ध्यवर्थादीनां कर्तृत्वेन विनियोगस्यापकावापुपेक्षम् । पशु-
गन्धप्रकरणे चतलोऽतिमुष्णीर्हृती इत्यात्रात्राणां चतुर्णां
विमुक्तिर्होमानां पूर्वोक्तमर्थं बह्वं सङ्गच्छे न समाख्यात,
किंतु आपसम्बन्धोपात्त एवेति न तदर्थमोक्षा मीमांसक-
विद्वदस्वरूपं प्रमाणवदिति ध्येयम् । पाकाद्यङ्गवा-
यिति ॥ तत्र विदोप्याद्यस्य सामर्थ्यात् पदान्तरोपादानतश्च
प्राप्तं विरोपणाद्वे तात्पर्यात् वाक्येन विनियोग इत्यर्थः ॥

विरोपणस्येति ॥ अथर्ववेदं कर्तुं चम्यर्थमसुगस्य
विरोपणीभूतस्याभ्यनयनस्वभावः तत्किमावाचकपदेन विनि-
योगसमवादा विनियोगवाक्यमाकाङ्क्षायोगवदादिवदनेन नश्य
माणविषया करपरित्या कर्तुंसादिरुपसम्पन्नप्रतीतिरित्यर्थः ।
स्वतन्त्रविधिकल्पनेति ॥ अथानुं काण्डपटितान्वा
धानादिपदार्थान् नृणांतिवैकविधविधिकल्पनेत्यर्थः । सोऽ-
मीनिति ॥ एतेन—अथर्ववेकनृपविधानामावस्य प्र-
योगविधिविषयेतद्वैकस्य च परिहार—सूचितः ॥ वस्तु-
तस्तु—अत्रावाक्यानां बहुत्वात् तत्तद्वाक्यैकवाक्यतासाधना-
कृतसच्छब्दानां बहुता कल्पनापत्तेर्गौरवाविरोधात् धर्मप्राह-
कप्रमाणेन वाप्य एव स्वतन्त्रावयुर्कर्तृकत्वविनियोगविष्यैक-
कल्पना युक्ता । तत्र यद्यपि अर्थात् इत्यादिविधौ मन्त्रार्थ-
वादादींच उत्तरसिद्धवभिर्देसादशेन तदध्यपातुपपत्त्यैव एता-
द्वविधिकल्पनाय समाख्यैव तद्विधिवत्त्वमुपपद्यत इति
न समाख्यानिर्मे विनियोग इति शङ्कते वस्तुम्, तथापि
तत्र विशिष्य योगिकपदान्यानुपपत्तेरेव कारणत्वात्तदर्थ-
व्यवहारः । यनतु याज्ञिकप्रसिद्धमात्रं तत्र विषयेति तदन्या-
नुपपत्तिमात्रकल्पत्वात्तुक्त एव तथा व्यवहार इति दृष्टव्यमिति ॥

अत्र प्राचीने कमे देशप्राप्त्यामन्वसुगस्यच प्रलक्ष इति
प्रधानकाङ्क्षामात्रोत्थापनात् प्रवरपादिकल्पनेन प्राप्ताप्यम्,
समाख्यायां तु विशिष्टवदाक्यमात्रवचितिसमाख्यापलान् नूनम-
नयोः कविदक्षि स्वगन्ध इति स्वगन्धकल्पना तत् कल्प-
नान्वयवगावतिरोदितान्मन्वाधानादेराकाङ्क्षा कल्पत्येव क-
मप्रकरणकल्पनेन प्राप्ताप्यसुक्तम्, तदनुष्मन्, आचर्वयन्मे-
त्यत्र प्रकृतिप्रलव्याभ्यां स्ववयवाथस्य स्व-प्रयामान्यस्य शो-
भितवाकाङ्क्षान्तेन कर्तृतादिरपेक्षय धविनोपपत्तरोपपत्ते रं-

इत्ये प्रमाणम् ; तथापि पदविधेः अपि क्रमस्यासङ्गीर्ण-
वाहरणमि कोस्तुभोक्तरीत्ये इहोपनि ।

अत्र पदविधेऽपि क्रमे आरादुपकारकस्यले तावदितिक-
तैव्यताऽऽकाङ्क्षायाः कल्पनीयत्वाप्रकरणकल्पकत्वम् । स-
म्प्रादिरूपसन्निधयोपकारकस्यलेऽपि सम्प्रादेः स्वरूपेण या-
गाजनकत्वेऽपि तत्तद्विषयमाहोपहितस्य तज्जनकत्वाप्रकरण-
निष्ठयोर्यताजनकत्वरूपेति कतैव्यतात्वात्मकप्रकरणकल्पना-
वश्यकैव । अतएव तद्वैयर्थ्या तस्य दौर्बल्यम् । पदविधे

शास्त्रेण "प्रजापतिः यज्ञं समष्ट्यजस्योक्ते असंख्येतामि"ति
पठित्वा "शुभ्रध्वं दैव्याय फलेन देवव्यावा"इति मन्त्रमिनि-
धोयमभिधाय "मातरिश्वतो घर्मोऽस्ती"त्याश्रितेन वाचनिकसा-
म्प्राध्याह्नसन्देशस्यैवार्थसाधनत्वलक्षणात्तत्प्रमाणकत्वोपपत्तेः
तस्मिन्ने तत्साधनप्रमाणकत्वनिधौ नास्तीत्यभिधानेन कश्चिदि-
त्युक्तम् ॥

किंच तैत्तिरीयब्राह्मण एवाह्य मन्त्रस्य परोक्षसंक्षिप्तप्रा-
प्त्युक्ते विनियोगविधानात् समिधिमभिधानेन सामान्यप्राप्त्युक्त-
प्रोक्षणाद्वैयर्थ्यादन्तर्गतप्रमाणमप्युक्तमित्यर्थः । विस्तरस्तु की-
दृशेने इष्टव्यः ॥

कौस्तुभोक्तरीत्येति ॥ सा नेवम्—यत्र फलवदेकं
फलं समानात्तम्, स्वतन्त्रे पानारभ्यविषयमाहफलमारु-
पकारम्, तयोधोमयोरपि वचनद्वयात् स्वतन्त्रफलक-
तैव्यता, तत्र तस्याफलस्य फलद्वयत्वमनुष्ठानसाधेयमात्रा-
देव । तत्र फलवतो वर्णोद्गोमवेतमूर्त्तये उभयाकाङ्क्षाया विक्र-
तित्वेऽन्यतराकाङ्क्षयेति विवेकः ॥ एवं नम विभिन्नफलका-
नेकप्रधानत्वात् प्राप्ते मन्त्रकाण्डे अन्वितेनैव क्रमेण लिङ्गा-
विययतया जपादिमन्त्रोच्चारणविधानं तत्र तत्तद्विधीनां पाठ-
क्रमेणैव तत्तत्प्रधानविष्णुपस्थावबत्वात् तत्तत्प्रधानाज्ञतत्तत्सम्-
न्त्रोच्चारणस्य यथासंख्यपाठात् । तत्रापि विभिन्नफलकप्र-
साधनां दौर्बल्यमात्रेणापूर्वतैव उभयाकाङ्क्षाया विक्रतित्वेन्य-
तराकाङ्क्षयेति विवेकः । एवमुपयोगानां विहृत्यत्वं समिधि-
पादादित्यनया रीत्या अवर्धकीर्णोद्गारणमि कल्पनीयानीत्यर्थः ॥

एवं क्रमस्य विनियोजकत्वमुपत्त्वा तस्य प्रकरणकल्पकता-
कथनव्याजेन प्रवृत्तादिह प्राक्कथ्यदौर्बल्ये विचारवति—अ-
मेति ॥ प्रकरणकल्पकत्वमिति ॥ एवं च निराकाङ्क्षा-
नुष्ठानसाधकस्यले प्रधानाकाङ्क्षाया एव कल्पनीयत्वात् प्रकरण-
दौर्बल्यम् । साकाङ्क्षानुष्ठानसाधेयस्यले तु आरादुपकारक-
विधे न किञ्चित् कल्पनीयम् ; तथापि अनुष्ठानसाधेयस्यारा-
दुपकारकात्समिधियुक्तित्वाभावात् समिधिपाठसमिधिमन्त्रपठि-
तात् प्रकरणात् दौर्बल्यम्, समिधिसमिधानस्य पुरःस्फूर्तिक-
ल्पादित्यर्थः । एवमन्यक्रमविनियोगादुपकारकस्यलेऽपि
इष्टव्यम् । मन्त्रादिरूपेति ॥ यत्रच प्रधानतत्साराकाङ्-
क्षाफल्येन नियमादप्यहो ॥ साकाङ्क्षाकल्पनेनेति कतैव्यतत्त्व-

तु क्रमे उभयाकाङ्क्षाक्षणाद्व्यतराकाङ्क्षाक्षणात् । त-
त्रापि पाठक्रमादनुष्ठानसाधेयस्य । विनियोगविधानस्य पुरः-
स्फूर्तिकत्वात् । तयोस्तु मध्ये समिधानस्य प्राक्कथ्यम् ।
एकग्रन्थस्यावादिष्यादि कौस्तुभे द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥ २९ ॥
इति पञ्चमं स्थानविनियोजकताधिकरणम् ॥

(६ अधिकरणम्)

आख्या चैवम् ॥ क्रमेदादिविहितपदार्थेषु होत्राभ्य-

कल्पनमित्युक्त्याकाङ्क्षाप्रकरणकल्पकत्वात् ततो दौर्बल्यमि-
त्यर्थः । तद्वैयर्थ्येति ॥ तच्छब्देन प्रकरणस्य तस्येति द्वि-
तीयतच्छब्देन क्रमस्य ग्रहणम् ॥

तथापीति ॥ अन्यतराकाङ्क्षाक्षयक्रमस्य शौर्मन्ते यत्र
द्विविधपाठादेयस्यानुष्ठानसाधेयेन विरोधः तत्रैवत्यर्थः ।
पुरःस्फूर्तिकत्वादिति ॥ अनुष्ठानसाधेये अनुष्ठानमेव
प्रधानस्य पुरःस्फूर्तिकं न विधिः, पाठक्रमेण विधिपाठस्यैव
समिधित्वात् तस्यानुष्ठानपक्षेया पुरःस्फूर्तिकल्पमित्यनुष्ठा-
नसाधेयस्य दौर्बल्यमित्यर्थः ॥

तयोस्तियति ॥ पाठसाधेययोः परस्परविरोध इत्यर्थः ।
यथाक्रमपाठस्यैकग्रन्थस्यथाभावेन सन्निधिसाधेयैकग्रन्थस्य-
तथा पुरःस्फूर्तिकत्वात् समिधिसाधेयस्या यथाक्रमपाठस्य
दौर्बल्यमिति भावः । प्रयोजनं स्पष्टत्वात्तुक्तम् ॥

॥ इति पञ्चमं स्थानविनियोजकताधिकरणम् ॥

पूर्वदेवोपहितस्य समाख्याप्रमाणस्य पद्यान्तरीतमागा-
न्यनिरूपणेऽवसरलाभात् प्रमाणनिरूपणेन राह्यवसरव्यतिष्ठति य-
त्पठ्यादनुष्ठाना प्रमाणभूतसमाख्यासत्त्वं दूरीयति—अग्रे-
दादीति ॥ दूरीपूर्णमासज्योतिषोमादिषु क्रमेदादिविहिते क-
र्मणि होत्रं, यजुर्वेदविहितेचाऽऽवर्धकं, सामवेदविहितेचोद्गात्रं
इत्येवं समाख्याः तथा होत्रमन्त्रस्य परोक्षसंक्षिप्तस्य पा-
त्रमिच्छेये दामोर्णपात्रिकपदार्थेषु न वेदे प्रयुक्तत्वात् तोम-
नस इत्यादि लौकिकः शरीरेषु प्रयुक्त इत्यर्थः । तत्र
समाख्याया गौरिकत्वेन विनियोजकत्वं स्यात्, नच बी-
धिकत्वं संभवति; पाठान्तरिकत्वात् प्रत्यक्षादिना पाठविधा-
कर्मोः संख्यावर्णनेन युक्त्योपिचित्त्वेन प्रवृत्तिः, इदं तु ग-
म्यत्वात् पूर्व संख्यावर्णनमात्रं तस्मिन् संविगतत्वमिति
रूपेण आचर्यवादपिदम् । अथपुनरुक्तेषु संविगतरार्थ-
ध्याप्यवर्णनमात्राया अवर्धनेन अवयवमोपस्य न्यमिवा-
त्वात् । जतो न योगिकत्वंदृष्टव्यमाद्यात्तत्पर्यमेव । ॥ ५-
संविदत् तत्संभवेऽपि वा तथा संख्यावर्णनमात्रपरीतेषु ता-
भ्यांस्त्वोपपत्तरीति संभवः । वरणभरणोपासमाभ्याभ्यादेः
सत्यापि संख्याकाङ्क्षावर्णनमात्रानादेव सत्यापि वर्यदे-
व्यानां समाख्यायाः परस्परतया विहितत्वाभावात् न विधि-

विवक्ष्य; वाच्यस्योद्देश्यमपेक्षमात्राभावात् । अतएव वैश्वे-
त्यत्र विज्ञापयतिरोपः । वाच्यस्योद्देश्यमात्रमपेक्षयेन
श्रुतिस्तद्विरोधः । न च श्रुतिः कारकत्वबोधकत्वमिति बोद्धव्या-
भावात् । प्रवरयोः स्वपूर्वसाधनपरमलक्षणात्परमप्रादुर्भावमात्रं
न तु तत्र विनियोजकम् गौरवात् । अतएव विनियोजक-
प्रमाणकत्वसंबन्धसाधनप्रादुर्भावप्रमाणकत्वमपि निरूप्य-
मेव ।

तस्मिन् ध्यायोपिरोधे ऐन्द्रोऽप्रत्यक्षं तृतीयया गार्हपत्याह-
रमेव ननु तद्विस्तृत्या इन्द्राद्यह्नवत् । तस्य क्षणनदि-

श्रुतिविरोधोः कलापकविचारः तथैव श्रवणम्यामन्त्रां श्रुत्योः
लिङ्गबोधापि तद्विचारः प्राशस्त्यः करिष्यते । तत्र श्रुतिवि-
रोधविरोधोदाहारेण “ऐन्द्रा गार्हपत्यमुपदिष्टव” इत्यस्मिन् न
सहस्रं तृतीयया श्रुतेः सम्प्रतिश्रव्यं च विरोधः; इन्द्रं प्रत्यक्ष-
तस्य तृतीयया श्रावितुमशक्यत्वात् । गार्हपत्यमिति विषये
तानि तयोः विरोधप्रसक्तिः । तस्य चाप्येवमावधारितव्यं
गार्हपत्यपदसमन्विताहाररूपवाच्यमहात्वात् । वाच्यलिङ्गबोधि-
विरोधो न श्रुतिविरोधप्रसक्तित्वप्राप्तिं यद्व्यपन्नश्रुति-
विरोधविरोधोदाहृतत्वाद्भाविष्येव प्रवर्णयितुमर्हति—अत-
एवेति ॥

ऐन्द्रोऽनिरुपिरोद्देश्यता वा गार्हपत्यस्य सा. परे वाच्यग-
म्यास्त्यादः; परन्तु तस्य तद्विरोधप्रसक्तित्वकारकत्वाद् भावनात्म-
नियमा प्राधान्येन तद्विरोधकतृतीययायाः प्राधान्यात् “प्रधानेन
व्यपदेशाः” इति न्यायात् लिङ्गे बलीयस् गार्हपत्यैन्द्रोपदेशो
पुनरपि तृतीययाहृतत्वात्संबन्धवत्तया समुचितकृतत्वात्त्वबोधेन
सह विरोधात् श्रुतिविरोधविरोधोदाहरणव्यपदेश इत्यर्थः ॥

चस्तुतस्तु—आग्नेयीं प्रति गार्हपत्यमेपितत्या इवेन्द्रं
प्रत्येव लिङ्गादेव प्राप्तेर्वान्यत्रार्थव्यापत्तेः गार्हपत्यमिति श्रु-
त्युक्तं श्रेष्ठमपि बोध्यतिरिति कथिष्यम्, ऐन्द्रोऽपि श्रुत्युक्तं
करणमिन्द्रव्यतिरिक्तविषयमित्यवश्यं कथ्यत्वात् श्रुत्युक्तसा-
मान्यरूपसापि अत्रत्येव लिङ्गेन विरोधः, ननु वाच्यकृत
एवेति न दोषः । विविध्यं चेन्मात्रादह्नां स्वयमेव प्रकृतान्त-
रेण निराकृत्यते ॥

जस्त एवेति ॥ अपूर्वसाधनत्वलक्षणातात्पर्यप्रादुर्भाव-
प्रकृष्टादीनाम् । अतएव तेषामप्यन्त्येन विनियोगे कला-
पत्वं प्राप्नोति तदप्रादुर्भाव निश्चयेन । यथा लिङ्गेन पृथगुपपन्न-
णमप्यस्य विनियोगे दशपूर्णमासप्रकरणपठितत्वेन तद्विज्ञा-
तात्पर्यप्रादुर्भावे प्रकरणस्य प्राप्तेः लिङ्गविरोधात् तदास्थाना
एव ततात्पर्यप्रादुर्भावं बध्यते इत्यर्थः ॥

ननु तद्विस्तृत्युवेति ॥ इन्द्रो देवता यस्याः वैन्दोऽर्थं
ऐन्द्रोऽपि तद्विस्तृत्युपपत्त्या तद्विस्तरेण्यस्य प्रकाशस्वरूपदेव-

तात्वेन प्राधान्येन कृत्तिकाकारकत्वात्विवाभावात् । अतएव
तस्य मुख्यश्रुतिवाक्याभावात् पुनर्बोध्यम् । एवं धैतस्य मन्त्रस्य
लिङ्गादिप्राधान्यमिति श्रुतिविरोधविरोधोदाहारात् ।

अत्र हि सर्वप्रसक्तित्वस्य पूर्वपूर्वकलापत्वेन प्राधान्यस्य
तत्तत्प्रसक्तित्वमपि स्थापितव्यानुसृतित्वस्य श्रुतिप्रसक्तित्वं वा-
च्यत्वस्यैव पूर्वपूर्वस्य श्रेष्ठमपि निराकाङ्क्षावाचाज्ञेन
वाच्यः । नचाज्ञानं प्रकृत्यर्थत्वेन निराकाङ्क्षाणामपि विदु-
स्ताकाङ्क्षैवानिर्देशकत्वमप्यदिष्टावाकाङ्क्षैव लिङ्गस्य श्रुति-
कल्पकत्वबोधकमिति; तस्य ध्यानाध्यापयान्तराणामपि स्मृतिस्ति-

तात्वात्तमेन प्रकाशयतया इन्द्रस्य प्राधान्यप्रतीतेरत्राप्यद्वितीय-
तोद्देश्यताऽप्यविवक्ष्यान्मन्त्रस्य इन्द्रं प्रत्यक्षतावोपपत्तं नैत्यर्थः ॥

नञ्—निवेदनः सङ्गमनो धर्मानामिन्द्रो गार्हपत्यो-
पस्थानं चयने श्रुतम्, कदाचन क्षीरीत्येन्द्रा गार्हपत्यो-
पस्थानं चाग्नेयोऽपि श्रुतम्, तत्रोपपन्नप्राप्तिरप्युद्देश्यतया ऐ-
न्द्रोपस्थानस्याननुपपत्तया कथं तद्विस्तृत्युत्वा इन्द्रावप्र-
सक्तिः ? अतएव श्रुत्योः विरोध इव श्रुतिविरोधविरोधेऽपि नै-
दुदाहरणम्, अपितु अभाविभावीमादौ इत्येव युक्तमिति—
वाच्यम्, वाच्यतामिति लिङ्गात् अद्यमप्येव प्रहणविधिकल्प-
नया तद्विस्तृत्येवैवापि इन्द्रश्रुत्या लिङ्गेन च इन्द्रोपस्थानवि-
धिकल्पनया तद्विस्तृत्युपपत्तेः । तथाच गार्हपत्यपत्तीये न्याया
ऐन्द्रोपस्थानं कर्तव्यमित्येवं प्रत्येकं दोष इति भावः । प्रा-
धान्येन प्रकाशयतस्य तद्विस्तार्येऽपि प्राधान्यस्य विरोध-
तया तद्विस्तार्युपपत्तिरेवं तस्य मुख्यप्राप्तत्वलक्षणाकान्त-
तम् । प्राधान्यमपि च नात्राप्यद्वितीयोपपत्तिरुपपत्त्यादयं तदर्थो-
ऽपितु विरोधप्राप्ततादयेतया वाच्यबोधे विरोधत्वमात्रम् ।
अतथोक्तप्राधान्येन ईप्सितत्वात्वं तद्विस्तारिता तद्विस्तृत्युत्वा
विनिवोमी न बोध्यतेति कारकश्रुत्येवैवा दीर्घत्वमित्याह-
तस्येति ॥ एवं चारकश्रुत्योः विगोपीयश्रुत्योः समानगती-
बहुत्वोप विरोधे बलत्वोदाहरणानि कौस्तुभे द्रष्टव्यानि ।
एवमिति ॥

नञ् ऐन्द्रविकल्पेन धैतवत्त्वम्; तस्य गौणसामर्थ्यश्रुति-
सहायत्वमात्रविरोधेनैव लिङ्गादिप्राधान्यलक्षणाविरोधेन चापी-
नस्तस्यात् ॥

न तावन् लिङ्गं स्वत एव प्रमाणम्; वेदोऽपि धर्ममूल-
मिति स्पष्टा वैदिकैव दृष्टस्यानुमानिकस्य वा धर्मप्रमाणव-
नियमात्, अर्थाध्याहारनिरुद्धाणां ॥ किञ्च विदितत्वपदि-
तमत्रत्वं न विधिकल्पनं किञ्च उच्यते । सच लिङ्गादिप्रादु-
र्भावस्य इत्यवश्यं लिङ्गादिप्रादुर्भावत्वेन आद्यस्यैव तत्र घट्टे-
पस्थितस्यैव कृत्तिकाकारकत्वादेवैवार्थं तद्विस्तृत्युपपत्ति-
कल्पनेनैव लिङ्गस्य विनियोजकत्वमित्यत्रैव दीर्घत्वमुपपा-
दयति—अत्रहीति ॥

स्थितयेयमविधस्थानकल्पनापूर्वकमध्ययोरितिकर्तृत्वतात्वबो-
धकाकाङ्क्षा रूपप्रकरणकल्पनया तद्विषयोर्निहायावैकदेशावा-
ल्पपदसन्निधिरूपं दातव्यं कल्प्यते । तेन चाध्वर्युमात्रविधि-
योरप्यतारूपलिङ्गकल्पनया एकवाक्यतासंपादकपदरूपश्रुति-
कल्पनायुक्तमस्याः पदप्रमाणत्वम् ॥ ३ ॥ ४० ॥ इति पष्ठं
समाख्याविनियोजकताधिकरणम् ॥

(७ अधिकरणम् ।)

श्रुतिलिङ्गः ॥ तथेवं वदतु प्रमाणेषु निरूपितेषु अमुना
विरोधे बलाबलं निरूप्यते । विरोधश्चैकस्य शेषस्य शेषिद्वये
प्रमाणद्वयस्यैव यथेन्द्रमिदं भुत्वा गार्हपत्याद्वये लिङ्गा-
वेन्द्राद्वये । अथवा एकस्मिन् शेषिणि शेषद्वयविनियोजक-

बन्धकल्पनाप्रसङ्गात्प्रमाणकल्पकत्वमाप्नोतात् । अतः सवन्धस्य
हस्तमेवोपस्थितिमाहोक्तस्य यस्यद्वयानुरूपकल्पनमेकवाक्यतापाद-
कमुक्तं तदनुकूलं स्थानकल्पनां दर्शयति—तच्छेति ॥
इतिकर्तृत्वस्यापदेति ॥ अन्वयः पूर्वपदेव तन्मिमांसाद्वारा
इतिकर्तृत्वतां प्रकल्प्यान्वाधानस्येतादृशेति कर्तृत्वव्याकाङ्क्षा-
प्रकरणकल्पनेत्यर्थः ॥ स्पष्टार्थमन्यत् ॥

प्रयोजनं पूर्वपक्षे तत्तद्वैविध्यितकर्मस्य ज्योतिष्टोमापन्नपूर्वेषु
कृतिनामनियमः, सिद्धान्तैरेव नियम इति स्पष्टवात् गोचरम् ॥

॥ इति पष्ठं समाख्याविनियोजकताधिकरणम् ॥

अभ्यासादावधत्ताः शेषवस्तुनित्याद्यन्तरे विन्धीकृत्य का
शेषः केन हेतुना शेषः कथं विनियुज्यते? शुक्लादीनिच वि-
नियोगे कारणाणि, तेषां च विरोधे बलाबलमिति पञ्चानां
प्रतिज्ञाया भाग्यकारेण दर्शितत्वात् तत्र विनियोगकारणभु-
त्वादिनिषेधप्रतिज्ञान्तं विचार्य अमुनीश्वरसत्ताभावात् तदन-
न्तरप्रतिज्ञायां बलाबलं दुर्बलप्रमाणकृतविनियोगापवादोपयो-
गितया विन्यस्यते इत्यवसरसङ्ख्या साक्षादप्यायसङ्गतिमिदं
माद्यमादे उक्तानां वाक्यादिस्मरान्तरप्रमाणानामेव बलाब-
लविचारस्य कर्तुमुचितत्वेऽपीदं श्रुतिलिङ्गप्रमाणयोरपि तद्वि-
चारस्य युक्तित्वेन युक्तित्वात्मात्मिका पादसङ्गतिं तथा सर्व-
प्रमाणनिषेधगोचीयत्वात् बलाबलविचारे प्रति समाख्यान-
प्रमाणनिरूपणस्य हेतुत्वात् हेतुहेतुमद्भावात्मानन्तरसङ्गतिं
च सूचयमधिकरणविचारणीयं प्रतिजानीते—तदेवमिति ॥

विरोध इति ॥ सत्यपि विरोधे अश्वमहिषादिबैकवि-
पक्षत्वाभावे बलाबलस्याभावात् सत्यप्युक्तवाक्ये आहण-
स्यापूर्वसाधनीभूतकमार्यान्तरवैक्याविविधस्य श्रुतिवाक्यप्रकर-
णानां विरोधमात्रे तस्मात्प्रमाद्विरोधे सत्येकविधस्य बलाबलं
निरूप्यते इत्येवं सुप्रगटं समवायपदं व्याख्यातम् । एतदेव
विरोधस्यैकविधस्यप्रदर्शनव्याजने कथयति—चिरोधश्चेति
॥ तदभावादिति ॥ येन प्रयोजनेन दर्शपूर्णमासाहर्त्वे प्र-
यानादीनां न तेषां वैमृधस्य, तत्तन्मन्त्रोपकारभेदे सति

प्रमाणद्वये । यथा गार्हपत्ये श्रुत्येन्द्रमिन्द्रो लिङ्गाद्वयेः ।
अयं च शेषद्वयविनियोगो द्वारिके सत्येव बलाबलप्रयोजको
न तु तद्वेदेषुः वाक्यप्रकरणाभ्यां वैमृधप्रयानादीनामेक-
शेषव्यत्ययेऽपि तदभावात् ।

यत्र तु एकस्य शेषस्य एकस्मिन्नेव शेषिणि प्रमाणद्वयं,
तत्र वैपक्ष्ये अवलम्ब्य प्रयोजनार्थं विनियोजकत्वं, साम्ये
त्येकस्य विनियोजकत्वं इतरस्य पुनःश्रुतित्वेन प्रयोजनान्तर-
कल्पनम् । नियामकामात्रे द्वयोरभ्युदयशिरस्कायकल्पनं
कर्मन्वयत्वोपकर्षकं वा ।

एवं यत्रारणया क्रीणातीत्यादी आह्वयस्यापूर्वसाधनीभू-
तकपार्थत्वे प्रमाणत्रयं, तत्रापि श्रुतेरेव विनियोजकत्वं न

द्वारिक्याभावादिति न तत्र समवाय इत्यर्थः । एवं चोदाहृत-
समवायद्वयस्यैव प्रमाणयोः प्रबलदुर्बलभावे एकस्य बाध
एव, साम्ये तु आह्वयस्यैव प्रमाणद्वयेनोभयाद्वयौपपत्तेः समुच्चये
नोभयाद्वयम् । द्वितीयं तु विकल्पो यथा मोक्षिष्येतिविनिर्भाषः ।

यन्नस्तिविति ॥ यथा एकस्यैकं फलं प्रति दर्शपूर्णमासादेः
शेषताबोधकं “सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासी” “दर्शपूर्णमासान्यास्त-
संक्रामो यजेते”ति प्रमाणद्वयं, तत्रैकस्य सामान्याभाववत्त्वात्प-
रस्य विशेषवाक्यत्वात् वैपक्ष्ये सति विशेषवाक्यस्यैव स्यात् अ-
ति विनियोजकत्वकल्पनात् सामान्यस्यैव तदितरविपक्षकल्प-
नम् । तत्प्रयोजनं च भिन्नकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वबोधनैवैक-
स्यात् प्रयोषादिककार्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्यैकस्य उत्पत्तिनिष-
येनावच्छिन्नपुत्रपश्चादव्यतरकोत्पत्तिनियमसिद्धावपि पुत्रस्य
गौरवकल्येतरस्यमिषातः स्वर्गस्य भिन्नकार्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नत्वेनोत्पत्तौ बाधकामत्वात् । अतस्साहचरप्रयोजनान्तरविषय-
प्रयत्नस्यैव विनियोजकत्वमित्यर्थः । प्रयोजनान्तरकल्प-
नमिति ॥ यथा साक्षाभेदेनाज्ञाययोः स्वर्गावाक्ययोः तत-
द्व्येतरेकेन ज्ञापनरूपप्रयोजनान्तरकल्पनम् । अतश्चैतादृश-
स्थले समवायाभावात् विचारविपक्षत्वमित्यर्थः ॥

अन्यत्रापि समवायाभावात् विचारविपक्षत्वमित्यतिदिशति
—एवमिति ॥ अयमिदं तृतीयशुक्ला क्रियातामाम्यं प्रसङ्ग-
त्वमाहस्यस्य कोणातिस्मयिन्माहात्म्यकल्पनात्तत्त्वेन कथंरु-
क्ताविशेषं प्रति अरुणेनापूर्वसाधनविशेषं प्रतीति प्रमाणा
समवायेऽन्यत्रताबोधकत्वं एतन्माद्युतेरेव अन्यत् विरोधप-
विधिकल्पनाया उदेत्यसमर्पणाविरत्येकविपक्षताभावात् तद-
वाय इत्यर्थः ॥

यद्यपि सर्वेषां प्रमाणानां समवाये पारदौर्लभ्यमुक्तम्, न
द्वयोः तथापि शुक्लादिपुत्रावर्त्यैकं विनियोजकताभावात्
तद्वत्प्रबलाबलस्य प्रतिप्रमाणश्रुतिव्याजेन प्रत्येकमेव विनियो-
जकत्वपर्यवसामात् सूत्रकारस्यात् एवैकस्य शेषत्वे वक्तव्यं
अपरत्र प्राग्व्योपपन्नम्, प्रतीयोपनिषदा वच्यत इति द्वयोः
द्वयोः बलाबलविचारो नास्तुफः । तत्र यथा प्रसङ्गादि पदे

चापययोर्विरोधे उपाशुत्वस्य "स्तथा चाप्या यज्ञस्ये" नि-
व्यवेतयज्ञपदैकवाक्यत्वात्तदभाष्यमेव, तस्यापि किंचित्ता-
चीनमग्नीषोमीयात्तेनोपाशु चरन्तीत्यनेन संहितया किंचि-
तपदैकवाक्यत्वयाऽप्यगतपदार्थेष्वर्थैर्न बाध्यते ।

चापयप्रकरणयोर्विरोधे च वैशुषस्य चाप्यावगत्येन पूर्ण-
माश्वत्थत्वेन प्रकरणावगतदशोक्त्यवस्था ।

यत्तु अग्नीषोमादिपदैकवाक्यताप्रधाना इदं हविरित्यादि-
पदानामावासाद्देवतामकाशान्यथैव आकरणीक वाक्येन
बाध्यत इत्युदाहरणमुक्तं मूले, तच्छ्रुतिरिति विनिर्मुक्तस्य
सिद्धरूपादेन प्रकरणाविवक्ष्यस्य च सूत्रवाक्यस्य सूत्रप्रकर-

चापययोर्विरोध इति ॥ व्यवेतेति ॥ "स्तथा चा-
प्या यज्ञस्य तस्मात् यत्किंचिद्राचीनमि"ति वाक्ये यज्ञस्य
स्य प्राचीनपदेनान्वये तच्छ्रुत्यतिविशेषदान्मा व्यन्या-
नाद्यनुपदस्य व्यवेतत्वमित्यर्थः ॥

चापयप्रकरणयोर्विरोध इति ॥ यद्यपि पौर्णमा-
सीपदं सत्याया प्रतियोगित्वेनाश्रितत्वात् न उद्देश्यसमर्प-
कम्, तथाप्युपस्थितत्वात् तद्वाच्यपदान्तरकल्पनया तदुप-
पत्तेर्वाक्यत्वगतनेत्युक्तम् । एवं सदापि पौर्णमास्ये प्रकरण
प्राप्तावस्था एवेत्यर्थः । यद्विधिति ॥ "सूक्तवाक्येन प्रसूते
प्ररती 'सप्त शुक्ला विनियुक्तस्य सूक्तवाक्यनिवृत्तस्य पर्वहृदये
यथादेवत विमज्ज विनियोग पूर्वपादे निर्गता । तत्र "अग्नी
षोमादिवद् हविरुपेता अग्नीषुधेता महो ज्यायोऽज्ञाता इन्द्राग्नी
इदम् हविरुपेता' इत्यादि पश्यते । तन्नाग्नीषोमे प्राप्तीपदयो
विमज्ज विनियोगेऽप्यवशिष्टायांमिदं हविरित्यादीनामुभयत्र
पठिताना पदाना प्रकरणमुपमायत्वे सति "अग्नीषोमादिवद्
हविरुपेता अग्नीषुधेता महो ज्यायोऽज्ञाता इन्द्राग्नी इदम्
हविरुपेता अग्नीषुधेता महो ज्यायोऽज्ञाता इत्येव केचन द्वा-
विपदसमभिव्याहारोऽवकाशयेन तत्तद्वचनाप्रकाशकपदैकवाक्य-
तया बाध्यते । अतः तद्वदेन विमज्ज विनियोग इत्यर्थः ।
तस्मात्पठिताना नैव प्रकरण विनियोगवन्मिति प्रकरणाधिकरणे
स्वोपपादितरीत्या अमुक्तं तस्याऽप्यथा समर्थयति—तच्छ्रु-
तीति ॥ तत्तद्वेत्तव्यमपिद्वसमभिव्याहाररूपवाक्यत्वेन तत्ता-
दपूर्वतामनवस्थकतात्पर्यमाहकृत्य नान्यधिकारहेतवेत्येव त-
द्वापामिप्रात्येवेत्यर्थः ॥

यत्तु अत्र प्रकाशकारी श्रौतमीलार्थत्वे आनर्थक्यत्वात् नि-
भाक्ताह्या अनिष्टहेतव्यतासादे सपिपासितोऽपि प्रकरणवि-
नियोज्येत्युक्तम्, तस्—न, अधिकाराद्यप्रकरणेनापूर्वे
स्थापनत्वलक्षणमा आनर्थक्यमपरिहारेण तादृशेष्व मोक्षार्थत्वे
सति क्रियाकाह्यामिदं श्रुते प्रकरणात् षष्ठीपदत्वेन च प्रक-
रणविनियोज्यत्वादुपपत्तेः । एतेन—प्रथमत इति कृत्येन वा-

णविनियोज्यत्वप्रसक्त्यभावेऽपि अधिकारादप्यगौणप्रकरणत्वा-
पूर्वस्थापनत्वलक्षणात्तात्पर्यमाहकृत्य प्रसक्तत्वात्तद्व्यापिमा-
येण द्रष्टव्यम् । प्रकरणयोर्विरोधे महाप्रवरणमवा-तरप्र-
रणेन ।

प्रकरणम्नयोर्विरोधे अक्षैर्दोष्यतीत्यादि विहितविदेवमादी-
नां सतिधानादभिवेचनीयारयतोमयागाद्वावप्रसर्ता प्रकर-
णाज्ज्ञस्युदाश्वत्थः । न चाभिवेचनीयस्यापि कल्पप्रयेन प्र-
करणापादः, यस्य विकृतिरनेन ह्यसोकारमाहृताह्निरा-
कम्पस्य तदनाभावात् ।

नच—विकृतायपि यत्प्राकृताह्नानुवादेन वैकृतमह्न वाच-

त्वेनाऽन्यथाभावे प्रकृतकर्मान्वयिनोऽप्यतस्यानवयपरि-
जिहीर्षाया एवाप्रवृत्ते प्रकरणप्राप्तत्वे सोमनाथोक्त—अप्रा-
स्तम्, प्रकरणेनावयातादीनामितिकृत्यत्वात्तेनान्वये प्रया-
जादीनामिव तेन तेषामप्यपुनरुच्यन्वागतानुपूर्वोपां सतां
मोक्षयत्त्वबोधने आनर्थक्यप्रसक्ते मोक्षयित्वेयु तत्परिहारा-
यापूर्वतामनव तत्तद्विधिभिरेव सिध्यतीति व्यर्थं प्रकरणवि-
नियोऽप्यतात्पर्य इति प्रकरणाधिकरण एव अक्षम्यमिदं प्र-
ज्ञावाचिकृतमिति ॥

प्रकरणयोर्विरोध इति ॥ यथाऽभिक्रमणस्य महा
प्रकरणात् दशपूर्णमासात्तत्प्रसक्तोऽवसान्तरप्रकरणेन तद् वा-
धित्वा प्रयागाजत्वमित्यर्थः ॥

प्रकरणम्नयोरिति ॥ अक्षैर्दोष्यतीत्यादीति ॥
अनेकेष्टिपुत्रोभयवातात्मकरात्सूयप्रकरणे अभिवेचनीयारय-
सोमयागसंश्रयो "अक्षैर्दोष्यति रात्र्य चिनाति क्षीन सप्तमा-
रयापयती 'त्यादिभि विदेवनादयो धर्मा आख्याता । जितानि
जनयतीत्यर्थः । बह्वृचमाह्वणे समाज्ज्ञातं पुन सोपनिषयमुपा-
द्यान क्षीन क्षोषोपादानमित्यर्थः । तेषा चाप्यागतत्वात् रात्र्य-
स्यपदवाच्यत्वाभावात् षष्ठ्यन्तानुसूयसंश्रयानात् षष्ठ्यधिकृत्या
येनाज्ज्ञत्वे निर्विवादे सति सपिधानादभिवेचनीयाप्राक्तं प्राप्तं
रात्र्यसूयमाहप्रकरणेन वाधित्वं रात्र्यसूयत्वमित्यर्थः ॥

ह्युत्पत्तेरिति ॥ यद्यपि प्राकृतानामाज्ञां प्रहृत्युत्पत्ति-
कतया आनाह्नाभावे विकृतिचयम्भो विहृत्यन्ततात्प्राह्वास्प-
स्थानात्, वैकृतानां धृयवाक्यद्वया समर्थे सति प्रकरणेन
प्रवलेन विकृता अपवादप्रहणमेव प्राप्नोति, तथापि प्रमाण
बलावलोपेक्षया प्रमेयपदार्थमन्तव्यत्वमस्य व्याप्यत्वात् तदा
लोचने ह्युत्पत्तिप्रकरणेन प्राकृताप्रहणमेव प्रथमतो युक्तम् ।
नहि विकृति पदार्थान् आकाङ्क्षति, किन्तु तत्त्वम्यातुराकारं
वस्तुप्रमाणेन च पदार्थान् । अतएव यावत्पदार्थान्वाद्यं वयं
आशकाह्नाहृते तथैव पदार्थानां प्रथमं महत्पादं वैकृतोप-
काराणामुपायकाह्वायेव प्रहणमिति सोमयागाह्नालक्षणप्रकरणे

क्षेपित्वेन विकृतिवदनाकाङ्क्षात् ॥ अतः शुला गार्हपत्या-
ज्ञत्वमेव । नच—युतेः करणत्वमात्राभिप्रायित्वेन गार्हपत्य-
विरूपितत्वस्य चाव्याधीनत्वात्प्रायः श्रुतिस्त्रिविधोऽयं इति—
वाच्यम् ; तथात्वेऽपि प्राज्ञणपावकत्वेन मन्त्रस्त्रिविधोऽयं
“यद्यप्यन्वदेवस्यः पशुते” तित्यस्यल्लव्योपपत्तेः । वस्तुवस्तु
यथा न केवलया शुला विरोधो नैवं वाक्येनापि ; गार्हपत्य-
समीपे ह्येवमुपपत्तेः । अतश्चोपविरोधत्वेऽपि “प्रधानेन
व्यपदेशा भवन्ती”ति न्यायेन श्रुतिस्त्रिविधोऽयं दृष्टाव्यवस्थम् ।

लिङ्गयोर्विरोधे मुख्यसामर्थ्येन गौणस्य बाधः । लिङ्ग-

विकृतिवदिति ॥ विकृतिवत्त्वे देयताविरुद्धाभिप्राया
आक्षेपेणातिवृत्तेः सादृश्यविशेषोपस्थापितप्राकृताह्ननियमो ना-
युक्त इति वैषम्यमिच्छयः । अत्रापि वाच्यलिङ्गविषय इन्द्रपद-
मेव, अवशिष्टपदानां तदेकपावनतमेन्द्राज्ञत्वात् तद्विषयत्वम्,
किंतु इन्द्रपदैकपाव्यतापरमहन्त्रत्वान्न शुला विरोधः । अ-
थवा—शुला इन्द्रपदस्य गार्हपत्याश्रये प्रमापिते अवशिष्ट-
पदानां तदेकपावनतया गार्हपत्याज्ञत्वस्यैवापत्तेर्न तदंशेऽपि
श्रुत्येवोपात्त इति सा वस्तुतयात्पक्षेण शुला इन्द्रपदानां विप-
रिष्येति न तदंशे श्रुतिवाक्यविरोध इति ध्येयम् ॥

वाक्यलिङ्गविरोधमनौकृत्यापि लिङ्गबाधं समर्थयति—त-
थात्वेऽपीति ॥ यद्यप्यन्वदेवस्य इति ॥ नहि मन्त्र-
लिङ्गं प्राज्ञणवाक्यविषया प्रथमम् । मन्त्रस्य प्राज्ञणविहिता-
र्थप्रकाशकत्वेन तात्पर्यतयात्वात् । अतो वक्ष्ये मनोनामन्त्रस्य
द्विदेवताप्रकाशनासमर्थस्यापि “यद्यप्यन्वदेवस्य” इति वाक्यो-
पविनिर्गन्धत्वात् लक्षणादिना सामर्थ्यगुणकस्य अग्नीषोमीया-
ज्ञत्वमेवमिहापि गार्हपत्याज्ञत्वं चाग्नेयोपपत्तये ॥

नच “यद्यप्यन्वदेवस्य” इत्यस्य प्रकृताववाच्यमभिग-
रन्नेवाप्रथमवाच्यविपश्चर्यानिवर्तकत्वं सम्भवति । अत उत्क-
र्षेणितकतया प्रकृताववाच्यबोधकत्वमेवेत्यर्थः । अन्वदेव रीत्या
“इत्यधामिधानीनादत्त” इत्यत्र वाच्यीयमिदं यो यं इच्छ-
न्ति तेषां मतेऽपि लिङ्गबाध उपपादनीयः ॥

लिङ्गयोरिति ॥ बहिर्देवसदनमिहादिमन्त्राणां गौणसा-
मर्थ्येन गौणार्थाश्रये प्रसक्तमुच्चसामर्थ्येन मुख्यार्थाज्ञत्वात्
तद्वाच्य इत्यर्थः । स्योनं त इति ॥ “स्योनं ते सदनं करोमि
धृतस्य धारया सुशेमं कल्पयामि । तस्मिन् सीदन्त्यते प्रति-
सिद्धिं मीषीणा मेघः सुमनस्यमानः” इति मन्त्रः वाच्यमात्राभि-
प्रायित्वा पुरोवाचस्य स्थापने प्रयुज्यते । अस्यार्थः—हे व्री-
हीणां मेघः । वीहिर्विकारभूतयागाह्वेन्य पुरोवाच ते सदनं
स्थानं स्योनं कल्पं धृतस्य धारया करोमि यतः सुशेमं
सुव्यसनयोग्यं कल्पयामि तस्मिन् तस्मिन् सदनं अमुतं
नासि यत्तं दाह्यारिक्तनरं न वसिन् तथाप्ये सुमनस्यमानः
श्रीपमानः सन् त्वं प्रतिविष्टि सिरो भवेति । अत्र पूर्वोक्तत-

भाष ३७

वाच्ययोस्तु “स्योनं ते” इति सदनकरणप्रकाशकस्य पूर्वार्थस्य
“तस्मिन्सीदं”त्युत्तरार्थेन सादनप्रकाशकस्य तस्मिन्संस्थितिवि-
विगोमे साकाङ्क्षैकवाक्यत्वात्सकलस्य मन्त्रस्य सदनसाद-
नयोरन्तरत्रोभयत्र वा प्रतिष्ठान एव वाञ्छ्य तस्मिन्संस्थितिवि-
पदसन्निधिरूपेण वाक्येन विनियोगे प्राप्तिरिति ततः पूर्व-
प्रवृत्तेन लिङ्गेन तत्तदाख्यातस्य मुख्यविरोधत्वेन स्थापितो-
क्तस्य परोपसर्जनकत्वात्प्रेम प्रमाणाभावात्तच्छब्दस्य च
स वैकदेवीतिवद्वाक्यान्तरोपस्थितायंपरामर्शकत्वेनापि वि-
रितायंतावद्येकमेव विनियोग इति ।

धर्मोरेकं समिधानात्मकवाक्येन सदनकरणे सादनेमाज्ञत्वेन
प्रसक्तयो लिङ्गेन बाधे वक्तव्ये कथमत्र भिन्नप्रतीतिविषयानि
कमुखविशेष्यारहितरूपैकार्थसाऽऽहृत्यतेभेदेनाऽभावात् ए-
कपावत्यत्वात्प्रसक्तेः कथमन्तरमात्रे ह्योरप्रसक्तिः । नैव
विरोधो निर्णयेतेत्यत एकपाव्यता साधयति—तस्मि-
न्वसिन्निति ॥ प्रतीतिर एकार्थानायेऽपि तच्छब्दस्य पूर्व-
साधकत्वेन “ये वक्ष्यति वर्षाणी”त्यादौ यच्छब्दस्यैव विमज्ज-
मानसाकाङ्क्षात् तन्मानेन तद्देवार्थकत्वमपि प्रकल्पकत्वा-
त्पक्षोपपत्तिः । सम्भवति शाब्दार्थापत्ताभावनाया अपि सा-
काङ्क्षे पक्षं च्यो धावतीत्यनेन भावनान्तरे प्रकाशतयाऽ-
न्वयेन सा । अतएव आकाङ्क्षावशेनाऽऽहृत्यतायैव मुख्यवि-
शेष्यत्वबाधेऽपि न क्षतिरित्यर्थः । वक्ष्यति अत्रात्रातिरोधि-
त्वात् आकाङ्क्षायापकतच्छब्दध्रुवणाभावात् न पूर्वार्थापत्तस्य
प्रकारतया स्थापितोक्तत्वकल्पना, अपितु ईदं सदनकरणं
वस्य त्वप्रतिष्ठानं साधयित्वेनमुत्तराख्यात एव प्रकारत्वक-
ल्पनामुत्तराख्यातरीवेति पूर्वार्थस्य सदनकरणे लिङ्गेन विनि-
योगेऽनुत्तरार्थस्य देवत्वत्वेति वदन्ना निर्वापादिपदैकवाक्य-
तया निर्वाप इव पूर्वार्थकत्वावयवतया सदनकरण एव प्राप्ति-
रतः सदनसादनयोरन्तरं उभयत्र प्रतिष्ठान पश्येत्तुः
सम्भवमानेन कथंविधेवेति भावः ॥

तच्छब्दस्यार्थकत्वं प्रवर्त्य एकवाक्यत्वमित्युक्तं द्वयपि
—तच्छब्दस्येति ॥ यच्छब्दस्यैव स्वायत्तोपस्थिततच्छब्दो-
पस्थितमियमस्य “येन वरमेवेत्तत्तत्तत्”निस्सादौ व्युत्पत्तिरिति
स्वरूपेऽपि तच्छब्दस्य वाक्यान्तरोपस्थितपूर्वप्रतिदिग्भागे
नैवदेवीवाचने दशोवादिप्रापि स्वभावयोरुपस्थितमात्रपराभावी-
त्वनियमाभावे सति विनयवानवाकाङ्क्षाव्युत्पत्तेः अर्थक-
त्वकल्पनायोगात् विनयव्ये लिङ्गेन विनियोगः पूर्वार्थं सद-
नकरणे उत्तरार्थं सदन इति ॥ एवं सति “हृदि देवत्वत्वा-
दिपदपदस्य शृण्वं प्रयोगे आनर्थक्यं भवेत्, तदा नैवं विनि-
योगः स्यात्, अस्तितु लिङ्गापदपूर्वापत्तीनां सादनार्थत्वेन
सामर्थ्यम् । अतो युक्तो लिङ्गेन वाच्यभेद इत्यर्थः । लिङ्गस्य
प्रकरणमसदनाभिर्विरोधे बलवत्तेदादरण्यं कीदृशेऽहं इत्यम् ॥

मिदं विधीयते यथा पृथक्तादि, तस्मापि विकृतिगताङ्गाका-
ङ्क्षायाः निवृत्त्यायमेव विधेयत्वात्तत्सन्दृश्य तत्पूर्वभावित्वे
सति प्रधानोत्तरभाविनोऽप्यर्थाङ्गस्य वा प्रकरणेनैव ग्रहणोप-
पत्तेः विदेवनादीनां चाभिप्रेचनीयोत्तरमुक्तविधामिषेकपूर्वभा-
वित्वेन पाठाप्रकरणग्रहणोपपत्तिरिति—आच्यम्; प्राकृता-
ङ्गानुवादेन विहितस्याप्यर्थाङ्गस्योपहोमवद्विकृत्याकाङ्क्षायां
निवृत्त्यायामेव विधानमात्रं । यस्य हि प्राकृतकार्यापन्नतया
वैकृताङ्गस्य विधानं यथोद्गम्यत्वशरादस्मत्वेनानिवृत्ताका-

विकृताविति कृतोपकारत्वेनैव सूचितम् । यथा पृथक्ता-
दीति ॥ “पृथक्तायेनानुपगच्छन् यजसी”ति चतुर्थास्यगत-
मिथित्वा अनुयाजोद्देशेन वृत्तायुगो विधीयते । तत्र विकृतेः
कर्मभावाकाङ्क्षा उपकारपृष्ठभावेन अनुयाजान्वय बाधवत्तत्त-
द्वति यावदनुयाजान्वयो भवति तावदनुवाजायाः स्वाङ्गसम्बन्ध-
विनाऽन्वयायोगात्, तन्मध्यवातित्वात् पृथक्ताया अनिरुत्ता-
काङ्क्षायामेव ग्रहणादुपकारकाङ्क्षया ग्रहणात् प्रकरणेनैव ग्रहणं
भवति । तत्सदृशमध्यवर्तिमोऽङ्गस्य, यथा सामग्रहेष्ट्या
आहृतप्रधानानुयाजमन्त्रिरालिखिताऽऽमनोद्गमादे । तथा
तादृशप्राकृताङ्गसम्बन्धसदृशं यत् न भवति प्राकृताङ्गसम्बन्ध-
सम्बन्धात्सर्वभावेतया प्रधानोत्तरमपूर्वमङ्गं विहितम्, तस्मापि
प्राकृताङ्गानुवादेन विहितोत्तराङ्गमनं यावदाकाङ्क्षया अनि-
रुत्तेरनिरुत्ताकाङ्क्षायामेव ग्रहणात् प्रकरणेन ग्रहणमित्यर्थः ॥

पशुतस्तु—आनगहोमाना नैवानिष्टताकाङ्क्षया प्रकर-
णेन ग्रहणमिति चतुर्थं स्वयमेव वक्ष्यते । एवं च प्रकृते “माहे-
न्द्रस्य स्त्रोत्रं प्रत्यभिपिच्यते” इति वाक्येन प्राकृतमाहेन्द्रस्त्रो-
त्राङ्गानुवादेनाभिपेक्षस्य अभिप्रेचनीयोत्तराङ्गतया विधानार्थ-
स्यानिरुत्ताकाङ्क्षया ग्रहणे छति तत्पूर्वभावितया अभिप्रेचनी-
योत्तरमात्रातानां विदेवनादीनामपि पश्चादपि तामिप्रेच्यनु-
वादेन विहिततासदृश्यवदनिष्टताकाङ्क्षया ग्रहणोपपत्तेः प्रकर-
णेनैवाभिप्रेचनीयाङ्गव्यापत्तिः, अत आह—विदेवनादीनां
चेति ॥

यस्य ता स्वाङ्गेन प्रकृतौ अङ्गानां कृतोपकारकत्वं तावत्सा-
ङ्गसहितत्वाङ्गस्य कृतोपकारकत्वेन विकृत्याकाङ्क्षया ग्रहणम्,
तावत्तैव तदाकाङ्क्षोपरमात् । यस्तु प्राकृताङ्गानुवादेनाऽप्राकृत-
मार्गं तद्विधानि प्राकृताङ्गस्य प्रकृतौ कृतोपकारकत्वदर्शनादिहापि
तस्मै च विकृत्याकाङ्क्षया ग्रहणात् आकाङ्क्षया निवृत्ते अनिरुत्ता-
काङ्क्षायामग्रहणात् उपदेशमानामिवाप्यन्तराकाङ्क्षयैव ग्रहणमिति
न प्रकरणम् । एतेन—तत्तत्सन्दृश्य प्राकृताङ्गसम्बन्धसम्बन्धा-
त् पूर्वभावेन प्रधानोत्तरापूर्वाङ्गस्य वापि नैव प्रकरणेन ग्रहणम्
इति सूचितम् । तथा च प्रकृते सत्यपि अभिपेक्षस्यापूर्वत्वेन निष्ट-
ताङ्गानुवादेन ग्रहणात् नाभिप्रेचनीयप्रकरणमित्यभिप्रेक्षाङ्गा
निरुत्तसि—प्राकृताङ्गानुवादेनोति ॥ इमं तर्हि प्रकरणेन
विकृत्याङ्गमित्येत आह—यस्य हीति ॥ औद्गम्यत्वा-
यमेन विहितस्त्रीऽद्गम्यत्वस्य तेन किं नावयैरेखाणां ह्याया ह-

ङ्क्षायां विधानम्, तत्सन्दृश्यैव च तत्पूर्वभावित्वो वा प्र-
धानोत्तराङ्गस्य विकृतिप्रकरणेन ग्रहणम् । अभिपेक्षस्य तु
प्राकृतकार्यापन्नत्वाभावात् तत्पूर्वपठितानां विदेवनादीना-
मभिप्रेचनीयप्रकरणस्याङ्गत्वोपपत्तिः ।

यस्तु तस्तु अभिपेक्षस्यपि स्वनोत्पन्नस्य प्रकरणाङ्ग-
स्यप्राकृत्यावगते “माहेन्द्रस्त्रोत्रं प्रत्यभिपिच्यते” इत्यत्र भि-
न्नाद्ययोगेन कालार्थः संयोग इति वक्ष्यते । अतो विदेवना-
समिपेकान्तानां सर्वयामेव सन्निधानादिनाऽभिप्रेचनीयत्वा-

छददृश्ययूपमात्राङ्गत्वेन प्रकृतौ त विनापि जातत्वेनाप्यर्थ-
क्यापरीहारादिनिरुत्तेरित्येव भाव्याकाङ्क्षा । विकृतेरप्यसति क-
र्मभावाकाङ्क्षा । ताव तदा शङ्क्यति, यदोपकारात्तादृशभा-
वेन च पदार्थाः अन्वयिते न तत्पकाराङ्गमेव शङ्क्यति । अतश्च
यथा इन्द्रियभावनायाः करणाकाङ्क्षा यत्र फलपदेनाशङ्क्ये
जाते सिद्धस्य करणत्वानुपपत्त्या होमिष्यभयत्वान्वयं यावत्-
नुवर्तते ननु दध्यन्वयमात्रेण निवर्तते । आध्यावेनैव श्लो-
काणां होम करणाकाङ्क्षयैव श्रुतौ इत्युच्यते, नत्वाध्या-
काङ्क्षा नाम चतुर्थमिति, एष विकृतेः कर्मभावाकाङ्क्षा गोप-
रान्वयमात्रेण निवर्तते । उपकारपृष्ठभावेन दृष्टमाणा ए-
दार्था कर्मभावाकाङ्क्षयैव दृष्टान्ते । तत्र प्राकृता पदार्था
तया दृष्टमाणा अपि प्रकृत्युपकारकतया तेषां निराकाङ्क्षात्वं
प्रकरणेन दृष्टान्ते, ये त्वप्राकृता प्राकृतस्थानापन्ना औद्गम्य-
त्वादयोऽप्युपकारकतया तेषां निराकाङ्क्षात्वात् साक्षात्प्राप्ते
पशुविशेषनयूपपृष्ठभावेन यावत् स्मिरित्वनामाति तावद्वि-
धीमन्ते इत्युक्त्याकाङ्क्षया ग्रहणात् प्रकरणेन दृष्टान्त इति तस्या
विकृतावति प्रकरणम् । एव शरेष्वपि हेयमित्यर्थः ॥

प्रकृते वैकल्यार्थं दर्शयति—अभिपेक्षस्य रिति ॥

एतेन—अभिप्रेचनीयत्वात्माहेन्द्रस्त्रीनाङ्गतया अभिपेक्षस्य वि-
धानादभिप्रेचनीयावान्तरप्रकरणमिति—निरस्तम् । अथान्तर-
प्रकरणत्वेनाभिमतस्याभिप्रेचनीयस्य साक्षात्तुल्यं चोत्रं गोप-
दङ्गले यदि स्थातं तथा तत्प्रतिभावाभावेन शीघ्रसौवास्यम्,
गदित्वा स्वाध्यायार्थपतिपूर्णेकात्म्यादान्तरप्रकरणलक्षणां प्राप्तये
कथाव्यवहारा कल्प्यते, तस्य त्वभिप्रेचनीयस्य विदेवनादिभ्यः
प्रागेव प्राकृतैर्यैः निराकाङ्क्षत्वेन यावदसत्त्वाकाङ्क्षा कल्प्या
तत प्रागेव रात्रत्ये कर्मभावाकाङ्क्षया सिद्धे विनियोगे अत्रा-
न्तरप्रकरणवत्त्वस्योपादित्यर्थः ॥

एवं माहेन्द्रस्त्रोत्रादन्तरमभिपेक्षस्योद्गम्यापि प्रकरणायाः
दातव्युपपादायुना तदङ्गत्वमेव अभिपेक्षस्यायुक्तमित्याह—
यस्तु तस्मिन् ॥ शोत्रं शेषमाह्वय प्रत्यभिपिच्यत इत्येवं
विदेवनासमिपेकान्तानां स्वातन्त्र्ययोगोत्तरप्राप्तां मध्ये अभिपेक्षे-
माहेन्द्रस्य शोत्रं प्रत्यभिपिच्यत इत्यनेन माहेन्द्रस्त्रोत्राङ्ग-
मात्रमिष्यनेन माहेन्द्रस्त्रोत्राङ्गत्वभावात् प्राकृताङ्गानुवादेना-
भिपेक्षमिति । अतः श्लोचद्वारा भाष्येन विधेयमपि कर्मभाव-
ग्रहणयोगात् प्रकरणव्यापारः समन्वय इत्युपपत्तिरुक्त्या-

दोषनिलनेमिस्तिकभायादौ प्राप्तवाच । क्लृप्तस्य योषकस्य
विशेषविषयताप्रतिबन्धकत्वम् । सामान्यशास्त्रादेहि विदे
पशारादिना पददोषाद्विषयताभासः प्रतीयन्ते, ननु
सामान्यशास्त्रमपि, तस्य क्लृप्तत्वेनावस्थनीयत्वात्, होमा-
न्तरेऽप्यहवनीयाभावापत्त्या सिध्दावस्थापि कल्पयितुम-
शक्यत्वाच्च ।

अतएव येन सामान्यशास्त्रमेव पूर्वमालोचित तस्य
विशेषादर्शनजनितभ्रम एव विशेषविषयको विशेषशास्त्रेण
धाव्यते । एव यत्रापि “न तौ पशौ करोती”त्यादौ शास्त्रा-
न्तरात्तापिपयवत्प्रभस्य समवेन सर्वत्रैव प्राप्तयवत्वापत्ते-

कथमप्राप्तवाचवसिद्धाद्विनिर्वासायाह—तत्त्वं चेति ॥ तस्य
तद्वत्त्वेनेति ॥ नहि श्रुतिस्त्रिगुणितु रिहादिकत्वा श्रुति
ह्युता, तस्या प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे नियमेनाकल्पनेन तदभावात्,
कदाचित् कल्पिताया अपि तस्या प्रत्यक्षश्रुत्या सिध्दावस्थेन
कल्पनाच्च । सामान्यशास्त्रादेस्तु ह्युत्तरेनाऽवस्थनीयत्वाभि-
ध्यात्वकल्पने होमान्तरेऽहवनीयाभावापत्तेस्तत्कल्पनायो-
गात् सामान्यशास्त्रे विशेषशास्त्रादिना विशेषविषयताभासप्र-
तिपन्नाच्छ्रुतिस्त्रिगुणितु रिहादिवत्प्रभस्य प्राप्तवाच्यत्वं युक्तमित्यर्थः ॥

वाध्यत इति ॥ येनच पदशास्त्रमेव प्रथमतो दृष्टम्
तस्य पदविधानेन वरितापेक्ष्याहवनीयशास्त्रापेक्षामावात् प
श्चाद्वचनमप्यनेन सामान्यशास्त्रेण प्रमासम्बन्धप्र विशेषदर्श-
नात् तस्मिन्नुचिति विशेषादर्शनाभावेन भ्रमकारणाभावात् ।
अतएव तदा सामान्यशास्त्रं तद्वत्तिरिक्त्विव्यवृत्ताः सट्टित्येक
प्रतिपपत्ते । येनतु सामान्यशास्त्रं पूर्वमाकलित तस्य सामग्री-
रुचवापुष्पस्य भ्रमस्य विशेषदर्शनाभिहितं, तदन्तरं तद्व-
त्तिरिक्त्विव्यवृत्त पश्चादेवावगम्यते । अतोऽप्येतं नस्य बाध
फल सिध्यतीत्यर्थः ॥

ननु—एव तर्हि अत्र “न तौ पशौ करोती”त्यत्र बाध
एव शास्त्रार्थलान् यस्यास्तित्वेयशास्त्रस्य प्रथमालोचनं तस्य
विशेषादर्शनेसद्वृत्ताप्रवृत्ताप्रवृत्ताप्रवृत्ताप्रवृत्तिरिति आगतिप्रति-
मालोच्य निषेधशास्त्रावगमोपपत्तेः पश्चाद्विशेषदर्शनेन वरितं प्रा-
प्यशास्त्रस्य तद्वत्तिरिक्त्विव्यवृत्तकल्पनेऽप्यस्य बाधस्य समवे-
ऽपि यदा निषेधशास्त्रस्यैव प्रथमालोचनं तदा तदवस्थेको-
त्तरं निषेधप्राप्त्यपेक्षया सामान्यशास्त्रालोचनत्वात् तेनच विदे
पदर्शनेनसर्वेनाऽऽन्त्यागप्रतिजननाभोगात् निषेधार्थवत्सा
नानुपपत्तेऽवश्यं प्राप्तवाच्यत्वात्तस्यऽऽव्यभासप्रमाजननत्वमेव हि
पेक्षायानुपपन्नत्वमपि । तस्मात् शास्त्रप्राप्तनिषेधे प्रमाहपाया
एव प्राप्तेऽनुपपत्त्यात् अतएव तदवस्थेन हीमास्यैव वि-
वन्वशास्त्रादिकारात् नच प्राप्त्यवत्त्ववच्छेदेन प्राप्त्यवत्त्वस्य ना-
ध्वन्याश्रयः स्वविषयताप्रतिषेधेन तद्वत्त्वस्यैव द्वावशास्त्रा
निर्निवृत्ताद—एवं यत्रापीति ॥ समापत्ते—तथापीति ॥
यतोऽत्र प्रमान्वयेन प्राप्तं अतएव विवन्वशास्त्रादिकारात् नसिन्
पक्षे आध्यभावापेक्षया तस्मिन् पक्षे निषेधशास्त्रस्य तदुप-

स्य निषेधनप्रापि प्राप्त्यवत्त्वस्य यद्यपि निषेधस्य प्राप्ति-
सापेक्षत्वेनोपजीव्यत्वादलन्तवाधानुपपत्तेविशेषविषयतामा-
ध्वयत्वम्, तथापि तत्र विवन्वशास्त्रादिकारात्तदभावपक्षे विदे-
पविषयत्वप्रतिषेधनप्राप्तेऽप्यवच्छेदः ॥ यथा च तत्र रा-
नप्राप्तनिषेधवत् आगतिप्राप्तस्य व्यापमन्निहृतं न विकल्प-
नया कौस्तुभे दृष्टव्यम् । वक्ष्यते चात्रापि दशमे । अत
सिद्धं वाच्यं द्वैविध्यम् ॥ ३ ॥ ३१ ॥ इति सप्तमं
बलायत्ताधिकरणम् ॥

जीव्यत्वेन तत्प्रतिबन्धकारवासमवेऽपि सामान्यशास्त्रस्य विदे-
पविषयताप्रतिबन्धात् तद्वत्त्वस्य नान्याप्रतिषेधः ॥

ननु अनया रीत्या विशेषशास्त्रेण वक्ष्येऽपि सामान्यशा-
स्त्रं प्रमाहप्राप्तिमादाव विकल्पप्राप्तिरित्यत्र आह—यथा-
चेति ॥ तत्रोपपादितं प्राक् । रागस्य न तावद्दृष्टयदिष्टा-
ननुवन्धितप्रमाजनकत्वम् । बलवद्विधाननुबन्धित्वानस्य
प्रवृत्तिप्रति प्रतिबन्धकत्वकल्पनेन तदभावस्यैव तत्कारणत्व
कल्पनेन प्रवृत्त्युपपत्ते तदवस्थात्वात् । यत्रतिष्ठताधनत्वात्
प्रमाजनकत्वं तस्य विषेयत्वव्यवृत्तादिष्टाधनत्वैव विशेषाभा-
वादेव न तदर्थे बाधकत्वम् । या तु तत्र सामग्रीसत्त्वे प्रवृत्ति
सा सामान्यभावे परं न जायते इति वैयर्थ्यसंभवे निषेधस्य
बाधकत्वं रागप्राप्तनिषेधस्यैव इति न विकल्पः । तथा ह्यपि
विशेषादर्शनेनविदेष्टाधनत्वस्य भ्रमस्य विशेषदर्शनेनापनयेऽ
प्यात् पददोषो आहवनीयेष्टाधनताज्ञानस्यापनये सामान्य-
भावादेव आहवनीये प्रवृत्तिः प्रवृत्तिश्च पद इति सामान्यभाव-
उपादनेन स्ववत्त्वस्यप्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वम् । निषेधे तु प्राप्ते-
रुपजीव्यत्वात् भ्रमवत्तिरिक्त्वस्य इत्यर्थः ॥

एवं श्रुत्यादीनां परस्मैक दौर्बन्त्यम् पूर्वस्य प्राबल्यम् ।
तथा परस्य प्रत्यक्षत्वे पूर्वस्यानुमानिकत्वे यथा वा परस्मात्
न्तानर्थक्ये । तत्र “अत्र पुन श्रुतिराहमपि हि प्रत्यक्ष
तत्र क्व यथा स्मृतिवैदिकलिङ्गविरोधे तत्र स्मृत्यैव मूलान्तरं
नपि समान्यत्वे ननु स्मृतिरिति तदेव बलवद्विधानुपपत्त्यम् ।
दुर्वृत्तसापि प्रमाणस्य यदि किञ्चिदप्यत्र ततो विपरिती
बाधो योग्यवित्य” इति वार्तिकोक्तत्वात् परस्य प्राबल्येऽप्य-
प्राप्तवाच्यत्वमेवेत्यभिप्रेतोपपादितम् । आगतिवैविध्यमुपसह-
रति—अतः सिद्धमिति ॥ अत्रच प्रत्यक्षमिदं आनुमा-
निकश्रुतिवापे मातृत्वकन्याप्रापनमुदाहृतं न्यायमुपाकृता ।
तद्वत्त्व कौस्तुभे स्मृतिपाद एव कृतं दृष्टव्यम् । उदाहरण
न्तरे तु न्ययम् । आनर्थक्यहेतुविकल्पितप्रमात्वोदाहरण
वार्तिके कौस्तुभे च दृष्टव्यम् । प्रयोजनं स्पष्टत्वात् नोक्तम् ।

संप्रदायस्य रक्षायै यावद्विद्वद्बलोदयम् ।
बलायत्ताधिकारान्ता व्यापरायाता भाट्टदीपिका ॥
इति सप्तमं बलायत्ताधिकरणम् ॥

क्रमसमाप्त्ययोरिदोषे पौरोडाशिकसमाख्याते काण्डे समाप्तात्स्य शुन्यध्वमिति मन्त्रादेः सन्निधानास्ताद्याख्यात्वम् । नच महाधिकारेण सन्निधिबाधः । तस्यापि बाध-
निकाङ्क्षसन्देहत्वेन परवार्थात् । नचैवं तस्य प्रकरणत्वा-
पत्तिः । मन्त्रस्य सिद्धरूपत्वेन लिङ्गाविनियोग्यत्वेन च प्रक-
रणाविषयत्वात् । सन्निधानस्यापि समाख्यावदपूर्वसाधन-
त्वलक्षणात्तत्पर्यग्राहकत्वं रूपं यथाकथं न तु विनियोगे ।
तत्र तदाहरणान्तरं सूत्रम् । एवं समाख्ययोर्विरोधे आख्य-

क्रमसमाप्त्ययोरिति ॥ पौरोडाशिककाण्डे समाप्ता-
त्स्य मन्त्रस्य लिङ्गदर्शपूर्णमासाधिकाराभ्यां दत्तावर्षेणमासिक-
पात्रशुन्धनार्थत्वेन सामान्यतोऽवगतस्य विशेषजिज्ञासायां स-
माख्यया पुरोडाशादत्वे तत्साध्यादिवादिवागीबोधलक्षमुसक-
शुद्धिपात्रप्रोक्षणादत्वे च प्रसक्ते सन्निधानात् साध्याध्वपात्र-
शुन्धनान्तरम् ॥

अत्रच पौरोडाशिकशब्दो व्यावृत्तः । 'अधिकृत्य कृते
भ्रम' इत्युक्तवर्तमाने 'पुरोडाशात् ठक्' इति स्मृत्यन्तत्वेन
व्युत्पादितः, तदुक्तम् ; अधिकृत्येलाधिकारे तादृशस्मृतेरनु-
पलम्भात् । अत एतद्व्यतिरेकेण यत् "तस्य व्याख्यान इति
व्याख्यातव्यनात्र" इत्यधिकारे "पौरोडाशपुरोडाशात् णि"-
तिपठितसूत्रविहितशुन्धनप्रत्ययान्तत्वेन व्युत्पादनं सोमनाथेन
कृतं तदेव युक्तम् । संमन्त्रितं "तस्य व्याख्यान" इत्यत्र
व्याख्यायते अनेनेति व्याख्यानं इत्यर्थस्य तथा द्वितीयेन सूत्रे
पौरोडाशाः पिष्टपिष्टाः तस्मात्तस्मात् मन्त्रः पौरोडाशः
तस्य व्याख्यानं तत्र भवौ वा पौरोडाशिक इत्यर्थस्य का-
शिकारतो दक्षितत्वात् व्याख्यानशब्दस्य प्रतिपादनपरत्वा-
पगतः तादृशप्रतिपादनस्य व्याख्यानं येन अभ्यासेन काण्डेन
वा कियते तत्परत्वमस्य काण्डस्य पुरोडाशप्रतिपादकत्वे-
ऽपि तस्या बाध एवेत्यर्थः ॥

मन्त्रस्येति ॥ तथाच यद्यपि सन्निध्यपेक्षया महाप्रकरणं
पक्षत्वं ; तथापि अदान्तरसन्देहेनाफाहोतेजनादनान्तरसन्नि-
धानस्य तदपेक्षया प्राक्त्वमत्राद्य इत्यर्थः । ननु विनि-
योग इति । किन्तु न विनियोगव्याप्तात् इति दोषः । एवंच
वाच्यतादृश्यानुपपत्त्यै नूनमनयोः प्रकृतिप्रत्ययानिहितयोः
पुरोडाशकाण्डयोरिति संबन्ध इत्युक्त्या वाण्डान्तर्गतमन्त्रस्य
पुरोडाशस्यच संबन्धं कल्पयित्वा तद्वशा आग्नेयाकाङ्क्षाव्य-
वाप्त्यधुना धुति कल्पयित्वा आग्नेयापूर्वसंबन्धं विज्ञाय लक्ष-
ण्या तदपूर्वसाधनीभूतपात्रशुन्धनादत्वं कल्प्यते, तावद्विष्य-
पदिःसंपादनमुत्तिर्निर्वापयोरन्तरालमूलो देवः सामान्यपात्रशु-
न्धनविधेः प्रत्यक्ष इतीष्टावर्हिर्नैवापिषयमप्राप्नुवाक्योः न-
पथ्ये अतुल्यकेऽस्य पठितत्वेन क्षुद्रपात्रिषागेन सामान्यपा-
त्रोपरिस्था, तदपूर्वसाधनत्वलक्षणा तत्रैवाकाङ्क्षादिपारम्पर्या
धुनिकल्पयता किञ्चन तद्विषयानुशुन्धनादत्वं ॥ नच पौरो-
डाशिकपात्रशुन्धनार्थत्वाभावे समाख्याया निरातम्बनत्वम् ;

यैवमिति सामान्यसमाख्याया वाजमानमिति विशेषसमा-
ख्यया बाधः । एवं यन्मतेरन्वयमितिद्विप्रमाणस्य पूर्वः सह
विरोधे दोषनेकत्वे च उदाहरणानि कौस्तुभे द्रष्टव्यानि ।

स चायं धुतिनिहितादिबाधोऽप्राप्तबाधः । तत्र चान्नता-
वोधकलिङ्गादिकल्पप्रमाणप्रतिपत्त्यन्वकत्वम् । पूर्वपूर्वप्रमा-
णेन हि अत्रत्वेऽवधारिते निरस्काङ्क्षात्वाद्दुस्तरतरतः पूर्व-
नप्रमाणकल्पनैव बोधेतीति सोऽयमप्राप्तबाधः । एवं गृह-
मेधीये आख्यबागी यजतीत्यादावपि । अन्यत्र सामान्यवि-

तत्काण्डयत्तसामान्यव्याज्यदिः पुरोडाशसंबन्ध इव इहापि
भूमा कृत्वे काण्डे तद्व्यतिरेकोपपत्तेरिति भावः । यस्तु तद्वत्
— "देवयन्याया एवनावि शुन्यसी"त्येवं तैत्तिरीयमाश्रमे
वाच्येनैवाहस्य विनियोगान्नात्र सन्निधेर्नवा समाख्याया विनि-
योगकत्वमिति कौस्तुभे द्रष्टव्यानीति तान्यपि विस्तरभावाद्
नोच्यन्ते, मूले तु वापितबाध्यदीर्घत्वस्य गुणात्तत्त्वमोक्तानि ॥

एवं विनियोगकप्रमाणानां ध्रुवादीनां नभ्ये— "वाधिकैव
धुतिनिर्णयं समाख्यं" बाध्यते सदा । मन्थमानां ॥ बाध्यत्वं
बाधकत्वमपेक्ष्येति वा त्रिकोकोरीत्या बाध्यबाधकभावे पर्यव-
सिते ननु किंवादेः मन्थप्रयत्निकत्वेन धुतिसत्त्वे अहत्वबो-
धकत्वानुपपत्तेः अप्रसक्तस्य विनियोगस्य कथं बाध इत्यादर्शं
निरस्तु सर्वत्र बाधसैक्यस्याभावं सूचयद्युपादितबाधस्य
स्वरूपं दर्शयति— सचायमिति ॥ पूर्वपूर्वप्रमाणेनेति ॥
ततश्चेन्द्रत्वमप्राप्तयेव बाध्यते ; कल्पनामूलोच्छेदादित्यर्थः ।

कथं तर्हि दृश्येऽवप्राप्तबाधनिरूपणमिच्छाशुत्तरमर्गः
तत्र प्राप्तबाधनिरूपणात् बाधित्वेन प्राप्ततोऽप्राप्तबाधनिरूप-
णेऽपि न क्षतिः ; दशमे प्राप्तबाधस्यैव निरूपणमिच्छाप्राप्ता-
वस्थैवेति कुलधर्मे मानामावेन निरसति— एवमिति ॥
हृष्टोपकारान्यभागपुनर्विधिना विद्विताभ्यामाज्यभागाम्भ्येनैव
हृष्टोपकारतया निरुक्तगृहीते गृहमेधीये प्रजानादिजन्योप-
कारानाकाङ्क्षात् तत्प्राप्तकालित्वेनप्रतिबन्धात् अप्राप्तबाध एव
गृहमेधीय इति भावः ॥

अन्यत्र त्रिविधं ॥ यथा सामान्यसाध्याप्रत आहवणीयो
विशेषशालपिहितपदेन बाध्यते । यदावा निलं वायव्यं
नैऋतमित्तकसाहस्येन बाध्यते । आदिपदेन प्राकृतं कुरादि
वैकृतेः शीरे स्थानापस्था बाधते इत्यादयो वार्तिकोक्तेतर-
नान्धाः संगृहीताः । तत्र प्राप्तबाध इत्यर्थः । ननु प्राप्तबाधे
सामान्यसाध्यादिना प्राप्तस्य कथं बाधः । नद्यत्र नन्दे रजतमि-
त्यादिवत् सिध्यात्वरूपो बाधः संभवति, सामान्यसाध्यापि
निर्दुष्टत्वेन तत्त्वबोधस्य बोधान्वयतया सिध्यात्वयोगात्,
यदितु करणमिष्टोपाभावेऽपि वस्तुतः करणे विशेषातिरिक्त-
विषयकत्वेन विषयाने विशेषादर्शनदृष्टमादरूपप्रमादुपेय
प्रमातुः भ्रमरूपतद्विषयकत्वबोधोपपत्तौ विशेषदर्शनेन तन्मि-
थ्यात्वोपपत्तिरित्युच्येत, तथा धुतिनिर्वादिमपि मादृशत्वात्
तादृशविशेषादर्शने प्रमातुः श्रिद्धात्रदर्शनेन धुतिकल्पनद्वारे-

चिन्ताया, प्रियस्य तापदुपसदनुवादेन विहितस्य वाङ्मि-
यमन्यायेन स्वापूर्वादाधनीभूतोपसदपेक्षादुपसदा च प्रवर-
णाज्जपोनिर्देशमग्राह्यावगते समद्वन्द्व अह्ना ममाप्यमा-
नवात्तनुवादान्नाम न तूरेदशविनोपण, चात्रयभेदाद्वै-
श्वर्योऽयम् । अतश्च तद्वदेव द्वादशात्यमपि तदनुवादेन विधीय-
मानमुपसदर्थमेव ।

न ॥ तस्याहीनोद्देशेन विधिः । उपसदुपसर्जनत्वेन शु-
क्तस्य तस्याहीनसम्पन्नानुपपत्तेः । तस्यावृत्त्या द्वादशत्वोप-

धाङ्गित्वमन्यायेनेति ॥ यथा “यावत्सा वाचा काम-
येत तावत्सा दीक्षणीयाममुक्त्यात्” इति विहितस्य धाङ्गि-
यमस्य ज्योतिष्टोमापूरेण फलवत्त्वेऽपि विप्रदृष्टत्वात् समिहित-
दीक्षणीयापूर्वाभित्येऽन्यानर्थक्यपरिहारात् दीक्षणीयापदान्ना-
मात्रं दाक्षणीयार्थत्वम्, एव त्रिवस्याप्युपसदर्थत्वमित्यर्थः ।
अह्ना समाप्यमानस्यादिति ॥ “त तद्विज्ञानं समाप-
यति” इत्यर्थवादे ऐवेनाहा समाप्यमानत्वस्य द्वांशतत्वादि-
त्यर्थः ॥ स्वमते पश्यत्यस्यापि भावनस्यामेवावकाशः प्राप्तः
स्तेऽपि पदस्योपसत्पदार्थेऽन्ये वाच्यभेदसमवेऽपि प्राचा मते
तस्य तत्रान्यस्य व्युत्पत्तत्वात् न वाच्यभेद इत्यतो दृष्ट्वा
न्तरमाह—वैयर्थ्याच्चेति ॥ एतेन—साधपदेन ज्योतिष्टो-
मोऽभिधीयत इति “उपसत्त्व तावत्तदमिति साहचर्यमरेण
ज्योतिष्टोमादत्र प्राचा ग्रन्थेषूपपादितम्—अपास्तम्, वैय-
र्थ्यात्, वार्तिकमविरोधाच्च । नञ्—एतावता साधनावये
उपसत्पदस्योद्देशसमर्पकतात्तावतोपसदत्वं पुन्यपादानाम्
भिन्नमेति—अस्मित्वमम्, उपपत्तिपानानन्तर्येन त्रि-
त्वमि धेराज्ञानाद्वान्तरप्रकरणेनैवोपसद्वत्त्वोपपत्तद्वयस्य
द्वयस्य समानत्वेनानुवादवत्स्य साहचर्यं युक्तं वात् । अतः
साहचर्यमुपसत्पदं चानुवाच्यरे इति भावः ॥

तद्वद्वयेति ॥ यथा—भाष्योदाहृतज्योतिष्टोमवाक्येन “उप-
सत्त्व ज्योतिष्टोमीयोपसदश्च त्रि सन्धिभङ्गम्, एव साहचर्यवदि-
तवाक्येनापादि ॥ चित्रताविषयत्वमिति दृष्टा तत्ततोपादा-
नेन सूचितम् । तदनुवादेनस्य तच्छब्द उपसत्त्वः । अही-
नममकद्वादशाहोद्देशान् द्वादशत्वविधिरिति भाष्यकवीय इति
द्व्यन्तमन्य पूर्वपक्षी दृश्यते—नञ् सत्येति ॥ शिमीनो-
द्देशेन साध्यादेव द्वादशात्यस्य विधिः ॥ उत उपसत्त्वा ना ।
इति विकल्पः, आद्य पक्ष इत्यपि—उपसदुपसर्जनत्वे-
नेति ॥ द्वितीय निरूपणे—द्वादशाहप्रकरणपठितेति ॥
वार्तिके लिखितेति चेत् । त्रित्वेन चित्रत्व इति ॥ एतच्च
पूर्वपक्षे विकल्पानिभाष्य विचित्रमिष्टीहस्य समवायिप्रायेण
दृश्यम् ॥ यस्तुतस्तु—यथा वार्तिकस्यामते सिद्धादे-
व प्रथमप्रकाशत्वात् त्रित्वस्तुल्यमन्वृत इति न विधिद्व-
यात्रोदाहृतो वाच्यभेदः । तथा द्वादशत्वविधिपक्षे तदन्त-
र्गतत्वेन ॥ शीतो इति वत्, त्रित्व इत्यस्यानुवादत्वम् न

पक्षेऽत्र, द्वादशाहप्रकरणपठितवाक्यान्तरेण तस्य तत्र प्राप्त-
त्वात् । अतोऽस्यापि त्रित्वेन चित्रत्वम् । अहीनपदं च न हीय-
त इत्यादिभ्युत्पत्त्या नञ्प्रथमासमन्वीकृत्य ज्योतिष्टोमानुवाद-
कम् । सर्वे ह्यन्ये व्रतवो विहितानादेनमपेक्षमाणा न जहति ।

अथ नात्र नञ्प्रथमासम्पत्तावे तस्य तत्पुरुषान् तत्पु-
रुषे “तस्यार्थतृतीयामस्तुपमानात्पयडितीयात्स्या” इति
स्तुत्या प्रकृत्या पूर्वपदमिग्यनुवृत्तिसहितया अन्वयारण्यस्य
नञ् पूर्वपदस्योपात्तात्प्रवृत्तित्वस्यत्रविधानादुपात्ताया-

स्तुत्यस्युपादानमित्यस्यार्थस्यापि पूर्वपक्षे उपपादयितुमशक्य-
त्वात् नाहोपपुष्टौ विकल्पोऽपि इति—ध्येयम् ।

प्रकरणे निवेष्ट इति पूर्वपक्षे अहीनपदानुवादानुपपत्ति-
परिहृति—अहीनपदं चेति ॥ अहानिरूपगुणयोगेना-
हीनपदं नञ्प्रथमासन्त तत् ज्योतिष्टोमानुवादकम् । अहः,
निरूपगुणयोगेन न हीयते कुतश्चित् इति कर्मकर्तारि निष्ठा-
प्रत्ययात्, अथवा च सर्वे व्रतवो न जहाति इति कर्मणि
निष्ठाप्रत्ययात्, अथवा योऽन्यात्र जहाति इति कर्मिनि निष्ठा-
प्रत्ययात्, अथवा केनचिदपि नात्र हीयत इति कर्मनिष्ठाप्रत्य-
यात् इति—व्युत्पत्तिवस्तुत्वेन समवतीति सौत्रं गौणपदमहानि-
रूपगुणयोगपरतया व्याख्यातुं वातिकदृष्टित्वव्युत्पत्तिवस्तुत्वं
मन्ये न हीयत इत्यनेन व्युत्पत्तिद्वयमिच्छादीत्यादिपदेन च
व्युत्पत्तिद्वयं दक्षितम् ॥ अत्र भाष्यकारेण दक्षिण्या क्तुफलेन
वा न हीयते इत्याहीन इति दक्षिणादिहताहानियुगयोगप्रदर्शन-
कृतम्, तद्वपि व्युत्पत्तिवस्तुत्वेऽपि प्राचाप्येनाहानिरूप-
गुणयोगान्तरं दर्शयति—सर्वे ह्यन्ये इति ॥ दक्षिणाकृत-
करणेनानुवाचितत्वात् कथंचिदुपस्थितापि सहस्रदक्षिणं
कृतव्यो विकारभूतोक्तभारिकरमेभ्यश्चातिष्ठोमसंस्तारस्य न्यु-
क्तादक्षिणादिहताहानियुक्त्वोक्तो भाष्योक्तो न युक्तः, किन्तु
सर्वे ह्यन्ये कृतवो विहितत्वादेनमपेक्षमाणा न जहति,
अतोऽस्य इत्यविधानात् सत्त्वप्रवृत्तिवत् सर्वतो वा द्वाद-
शानिरीति साध्यादुपस्थितसोमयागान्तरपेक्षेयाहानिरूपो-
गुणयोगो दृश्यः इति भावः ॥

विद्वान्तावदी धवृते—अथेति ॥ उदात्तात्प्रवृत्ति-
स्त्वेति ॥ अयमर्थः—“निषाता आसुदाता” इति सूत्रेण
सर्वनिषातसाध्याप्येनासुदात्तत्वात्विधानात् नभोऽपि निषात-
तत्वेनासुदात्तत्वस्य प्रवृत्तित्वो भवति, ए एव च तत्पुन-
रप्यमासेऽपि पूरेसूत्रेण विहित इत्याहीनपदान्तरगतप्रथमाकारे
आसुदात्तस्यरे सति “अनुदात्त पदमेकवर्गम्” इति सूत्रेण-
मिन्यदे एव च जोदात्तावे गत्यपरयोस्तुदात्तात्त्वविधानात्
हीनप्रायेणस्यस्तुदात्तात्त्वरे सति—उदात्तादनुदात्तस्य स्मरति ॥
इति सूत्रेणोदात्तात्त्वरेतो विधानात्त्वस्तुदात्तात्त्व सारितव्यविधा-
नात्स्वरितत्वापत्तिः, इत्यवे तु मन्थमून ईकार उदात्तः ।
मन्थानुपपत्तिः पूर्वपक्षे इति । नतो मन्थोदात्तात्त्वानुदात्तात्त्व

(८ अधिकरणम् ।)

अहीने वा ॥ एवं विरोधे बलाबलं निरूप्याधुना वि-
रोध एव भाति यः नास्तीति चिन्तार्थ उत्तरः प्रपञ्चो वा-

अज्ञानतिमिरप्यंति सत्यज्ञानप्रकाशकम् ।

सर्वभीष्टप्रदं नोपि श्रीरूपं सुन्दरं सह ॥ १ ॥

यो वेदशास्त्राण्यपरस्त्रा

यशादिकर्माचरणेऽतिदृष्टः ।

सदाशिवाराधनमुद्विष्ट-

हो बालहृणो पितरं नमामि ॥ २ ॥

श्रीराजदेवं प्रतिपत्तु राहुर्वं

मीमांसकस्तान्तरिकसरोजभास्करम् ।

अलन्तसक्षिसपदायैतच्छ्रुते

प्रभावलीनिष्पणमातनोम्यहम् ॥ ३ ॥

मप्यप्यत्र पुरो कृतावपि मया मुद्राव्यते कान्चना-

सभूतिसदृशि प्रचारयतु रे नैवा पुरोभाषिता ।

किंतु क्षमातिशया कृपाप्रतिपत्त्या विद्वान्तपकादरा

महात्म्यं परिहृत्वा साक्षुस्तिमलैकुर्वन्निवय मे मतिः ॥ ४ ॥

अथ च पलापलाधिकरणसमाप्तिपर्यन्तं मया कृतेन मीमा-
ताल्लोभनेन प्रत्येक आयशास्त्राधिकरणसमाप्तिपर्यन्तं भाइ-
दीपिकाख्याख्याकृतायां जाताऽस्ति । अतस्तदन्तमुपेक्ष्यामे
तद्याख्यानं कर्तव्यमित्येवं पूज्यशास्त्रमित्राह्वया “ अहीनो वा
प्रकरणाद्हीनः ” इत्यादिभ्यः टिप्पणमारभ्यते ॥

ननु “ अभातः शेषलक्षणम्— ” इत्यप्यायादिसूत्रे क-
सेपः । १ केन हेतुना शेषः । १ कथं न विमिश्रयते ? गुल्यादीनि
च विनिश्चये कारणानि, चेदं च बलाबलचिन्तेति एतान्येव
शेषप्रकाराणामभ्यासार्थमेव प्रतिज्ञानस्य वार्तिककृतोक्तत्वात्
बलाबलाधिकरणसमाप्तिपर्यन्तं च प्रतिज्ञाताभ्यासार्थस्य कृष्ण-
स्यापि निरूपितत्वादुत्तरचिन्ताजातस्य पूर्ववत्प्रमाणान्तरत्वेन
लक्षणासम्पत्तिः लक्षणांतरापादकत्वं चाप्येतेललाहोपनिहास्य
बलाबलचिन्ताविषयत्वेन साक्षिती दशयति—एवमिति ।
पूर्वाधिकरणोपपादितप्रकारेण श्रुतिप्रकाशनां विरोध इत्यर्थः ।
अपुनरेति ॥ विरोधविषयस्य बलाबलचिन्ताविषयत्वात् वि-
रोधविषय एवावसरलाभात्पूर्वाधिकरणोपपादितबलाबलविषय
निरूप्यते । अतएव विरोधोप भाति ॥ नास्तीत्यपि प्रतिज्ञातं
भात्यहता । एवं चैवद्वयकार्यनिरूपणस्यावश्यकत्वात् न
यनुर्धराधाराभ्यासत्वात् । न चास्य लक्षणांतरापरम्भक-
मिति ॥

उत्तरप्रपञ्च इति ॥ अण्यमसमाप्तिपर्यन्तं केयुविद-
धिकरणेषु विरोधविषयकारित्वेऽपि न सर्वव्याप्यत्वं विरो-
धविषयतोपपन्नमिति कर्तव्यमन्यस्य गतेः सिद्धान्तस्य कथं
उत्पद्यते इति । इत्यादिप्रमाणान्तरावश्यकत्वात् ।

वदप्यावसमाप्तिः । ज्योतिष्टोमे उपसदो विधाय “ तिस्र एव
साहस्योपसदो द्वादशाहीनस्ये ” इति श्रुतम् ।

तत्र द्वादशाहं किं द्वादशाहे निमित्तते, प्रकरण एव चेति

तथाच “ अहीनो वा— ” इत्यादिपरिचरणेन युक्त्या सह
प्रवरणस्य विरोधो जायमान्यधिकरणप्रवृत्तिः पादसमाप्तिपर्यन्तं
तस्य वाक्येन सह तौ, निवीताधिकरणे पुन युक्त्या सह, उप-
वीताधिकरणे छिन्नेन सह, ततः पश्चिन्नुवादचिन्ताः प्रास-
ङ्गिक्यः । ततः कर्त्रधिकरणे पुन युक्त्या सारोक्षारिरूपेण वि-
रोधविषयचिन्ताप्रसङ्गेनापि करिष्यमाणविचारस्य तत्स्य प्र-
सङ्गेन कर्तव्यासाधकत्वमिति भावः ॥

अत्र बहुषु भाष्यश्रुतकेषु यद्यपि साहस्यपदवित्तमेव विषय-
वाक्यं लिखितं दृश्यते, तथापि भाष्योदाहृतानिमित्तमपदपठित-
तत्वाभाषेक्षया साहस्यपदवित्तं वाक्यं शारान्तरिकयमप्यश्रोता-
हरणमिति न्यायमुपाया उपगतम्—“ तिस्र एवामितोमस्तोव-
सदो द्वादशाहीनस्ये ” इत्येव भाष्यश्रुतत्वात् । साप्रकाशिकः ।
साहस्यपदवित्तस्त्वपराध इति विषये सति भाष्योदाहृतमेव
विषयवाक्यमुदाहर्तुमुचितम्, तथापि ऐक्यादाय समाम्यमान-
त्वेन स्तुतिप्रयोगोपादानवशुक्लैरुपस्थितत्वेन यद्व्यवसायाया भाष्यो-
दाहृतवाक्येऽसमवायः तस्मात्तत्र वार्तिककृता साहस्यपदवित्त-
मेव वाच्यमुदाहर्तुं स्वयमनुवादहति—ज्योतिष्टोमे इति ॥

प्रकरणेन सह विरोध दर्शयितुं प्रकरणसद्वारो ज्योतिष्टोमे
ह्यनेन दर्शितः । उपसदो विधायेति ॥ तैत्तिरीयशा-
खया षष्ठादिके “ बहुषसद उपसदयन्ते प्रातुव्यनखुलं— ”
इति शिष्टवर्गिणैरुक्तत्वे विधौ साधनादिकोपसदिविधिविधेरेव
कल्प्यते । इतरथा बहुषवचनत्वात् त्रित्वविधौषादिविधि-
करणेऽपि “ तिस्र उपसद उपसति— ” इत्यादिप्रतिषेधना “ पद-
सपयन्ते ” इत्यर्थवादसहितत्वेन विहितस्य त्रित्वस्य प्रत्येकं त्रित्व-
निवेष्टावस्था नवराहतात्वात् पद्व्येन सगदागुपयते । अत
अर्थवादगतम् “ उपसदः— ” इति बहुत्वमिति शोभनमित्युक्तत्वात्
तान्नेन अभ्यस्तमाया एकेऽहेऽस्मान्निधौ विचारात् तदर्थ-
नीयमित्यभिप्रायेण स्वयमपि त्रित्वविधौ प्रागुपसद इति बहु-
वचनमुपायम् ॥ अत्र द्वादशतः प्रकरणे निमित्तते ? उत
अहीनास्यत्र द्वादशाहे ? इति सुप्रसङ्गमद्वेषमुपायि तदर्थं
अहीनयुक्त्या प्रकरणेन गृह्य विरोधोऽपि न वा इतरादिप्रसङ्गा-
न्तराणि प्राचीं प्रत्येन दर्शिताणि । तत्रैव सगदागुपयन्ते
प्रदर्शनेऽप्यवस्थापतेत्यामुष्य सुप्रसङ्गमेव सत्यं दर्शयति
—विः द्वादशाहे इति ॥ एतेषां पाठोः पूर्वं विज्ञानादो-
ष्टिर्दानं तन्मृगोत्तारावतदार्थविषयमा विज्ञानादोत्तरमता-
शयनात् । तथा चोक्त्यासाह द्वादशतः प्रकरण एव धेतव्यं ।
यद्व्यवसायार्थोपादयत्वात् बहुषवचनस्य ज्योतिष्टोमस्य-
उपसदाय चिन्ताविषयमिति विचार्य तत्र द्वादशतः

मुद्रायात्मकपदस्य योगरूपाऽहीनपदस्यवशात्पक्षेदक-
प्रतीतेन द्वादशस्य ज्येष्ठेति विवेकममयः । अत्रा-
हीनसंन्यस्यपदस्य हेतोर्द्वादशत्वविधिः । पक्षस्थले च पर-
स्परसंन्यस्य प्रार्थनमते ध्युपसर्गाद्य विविधेहेतो वा-
चस्पदेः ।

मैत्रि तत्प्रयोगात्, अपितु यत्र मुख्यपक्ष्या दिनपरस्याह पदस्य
तद्वापः प्रतीयमानायांतरसत्यर्थं वा तत्र निरुक्त्यक्षयिष्येऽर्थो
पृष्ठते । तथा—“द्वादशाहेन प्रमाणासम्” इति वाच्ये
मद्रुमीहिमहीहलापि द्वादशदिनवत्त्वमर्थस्य “पदिशदो वा
एव द्वादशाह” इति श्रुतेः अनुष्ठानाय पदिशत्सङ्ख्यास्यान-
दिनसाध्यत्वेन द्वादशदिनसाध्यत्वबाधे अहपदेन तत्साध्यमु-
त्त्वान्ना प्रहणम् । नच प्रधानवाक्यम् द्वादशदिनस्थिकरणत्वं सं-
भवात्वेति श्रुतेः बाधः । द्वादशानामपि यागानां भिन्नत्वेना-
न्यपदार्थभूतश्रुतपदार्थविनि शान्तायाश्च तत्र द्वादशसङ्ख्या-
दिनाधिकरणात्त्वानुपपत्तिः । अत एतादृशस्यैव मुद्रायामेवाह-
शब्दस्य वैदिकप्रयोगदर्शनात् मुद्राविशेष्यकमपि तिज्यर्थमह-
पदस्याहपरिमितमुद्राया रुचिर्निरुक्तलक्षणा कार्यायाः । प्र-
तेन—यागतमुद्रायास्यान्यपदार्थत्वमादाय द्वादशदिनाधिकर-
णकामसमुद्रपरत्वं द्वादशाहपदस्येति—अपास्तम् । अनुभ-
वविशेष्य मुद्राविशेष्यकमपि साक्षात्प्राप्त्यनुपपन्नत्वात् । त-
त्तिष्ठान्नहं पदस्य मुद्राया स्तेनैरुक्तलक्षणया वाऽहीनारे
यागमुद्रापदार्थन्यायपदार्थरूपतायाः प्रतीकतामात्रात् ।
तत्र रुचिररूपमपेक्षमाह परिमितमहपदस्यस्येति लक्ष-
णाधिकलक्षणैव युक्ताऽप्रयितुम् । तथाच द्वादशसङ्ख्यापरि-
च्छिन्नाहपरिमितमुद्रात्तद्वद्वेन सज्येतेत्यर्थः । एवमेवैवाह-
दिपदेऽपि इष्टव्यम् । तदिह तत्र गते अहपरिमितमुद्रासम्-
ष्टात्मक श्रुतिरिति बोधः । तदपेक्षमाहीनसङ्ख्यावत्त्वाह पदे
मुद्रापर्यन्तलक्षणापर्यग्रहेण प्रमाणाभावात् तद्विद्वत्प्रकृतिभू-
त्वाह पदस्य वाक्ये । दिनपरत्वमेवाप्युपगम्य तत्समूहसाध्यसु-
खासमुद्रायात्मनश्चरुतायां तस्मात्परतः संप्रत्यय स्वीकृतुंमु-
चितः । “अहः ख. कर्ता” इति स्मृतेः समूहात्मके कृतावि-
तिवत् समूहसाध्यकृते संप्रत्ययविधेयनिमित्तमवश्यानुपपत्तये ।
नच—दिनसमूहसाध्यत्वबोधो नाहीनपदान्तावत इति—यु-
क्तम्, अनुभवस्य शेषपरिनिर्णयत्वात् । वैवाक्येति तत्समूहेऽ-
हीनपदसाध्यवर्णसाध्यसमाह कृतृत्वविशेषेण विवरणस्य दर्शि-
यतायाः । अतो युक्तमुक्तम्—अह समूहसाध्यकृतृत्वविशेषत्वस्य
इत्यादि । यद्यप्यत्र शास्त्रदीपिकाप्रकाशे—“नच ननसमावे-
मानवयवव्युत्पत्तिः समुदायप्रतिष्ठा तस्मात्करणत्वात्” इति
पूर्वसिद्धित्वातिरिक्तम् “दृष्ट्वा च द्विप्रादिवचनत्वात् न यो-
गेन वार्तितुमर्हति “ननु द्विप्रादाववका समूह इत्येवं
योगेनैव इति, न सन्नेयप्रयोगतः” इति शास्त्रदीपिकावि-
द्वान्तर्गम्यस्य च यथास्तुतार्थस्वरूपेनाहीनपदे । यौगिकत्वम्,

यद्युक्तम्—अहीनोहेतोर्नातिदेयताते । पूर्वमप्यत्र द्वाद-
शोपसर्गमेवापेक्षेन चाक्येन द्वादशस्यप्राप्तिरुक्तं, तां चतु-
र्भिर्निर्वतिद्विधीयते । द्वादशाहप्रकरणस्य वाक्यान्तरं तु शा-
स्त्रान्तरधीयतया वा सप्रमाणाप्रतयया न निरूप्यत इति भा-
व्यकाराभिप्रायः ।

अपितु यजतिचोदनाचोदितमुख्यसमुद्रागामाभ्ये कृतत्वमेव ।
“तस्य समूहः” इत्यनुशासनस्य “ममेदं” इति वस्तुस्तु-
त्यानपरतया नेयत्वात् इत्युक्तम् ; तस्मिन्त्यति—योग-
रूढोक्तिः ॥

अहसमूहसाध्यकतुनामाम्य व्याकरणस्य निदर्शितव्यवयो-
गेन प्रतीयते, मुद्रासमुद्रावात्यकतुविशेषप्रतीतिस्तु वैदिक-
प्रयोगाद्भूतेति योगरूढिरित्यर्थः । तत्राहर्गणसाध्यवत्प्रका-
रिणा कृतृत्वविशेष्यकविशेष्यत्वादाय हि न जायते इत्युच्यते ;
तदनुमकपलापपत्तिः । यद्विदुः जायमानापि समुदाय-
पदेन जायते, नत्ववयवार्थे श्रुत्युच्यते, तदोद्भिदपह-
जादिष्वपि नुरपत्तायोगरूढिमात्रोच्छेदापत्तिः । ह्यसावय-
वचरस्यैव बोधोपपत्तौ विशिष्टे समुदायसाध्यकत्वेन गीर्त्त-
वः ; इतरथा वैवाक्यरूपमेव इव समस्तैरतिरिक्तसाध्यकत्वन-
पत्तेः । अतो योगरूढ एवायमुद्भिदादिशब्द इवनिर्वाह्यः ।
अतएव न्यायपुराणम्—पूर्वप्रत्यय एव खोपपदितयोगरूढ-
विशेषेन “नच इति पूर्वसिद्धितं कार्त्तिकं “विशेषणीभूतनमू-
मासनिराकरणपरतयाऽहीनसङ्ख्यान्तरगताह” शब्दे समुदाय-
सिन्ध्या तात्राकरणत्वात्—इत्येवं व्याख्यातम्, नत्वहीनपदेऽ-
वयव्युत्पत्तेः समुदायप्रतिष्ठा निराकरणपरतया, इति शास्त्र-
दीपिकाप्रसङ्गेऽपि वैवल्योगिवचननिराकरणपर एव, ननु स-
वैवा यौगिकत्वनिरासपरः । अतएव यत्रावयवार्थप्रकारोप-
स्तान्न व्याकरणमुद्रस्य अतिप्राहकत्वमपि, यत्तु ॥ तथा तत्र
तु वैवल्युत्पत्तिसाधनत्वमेव वैवाक्येति प्रतिपादत इति न
सर्वस्य व्याकरणस्यैव कथंत्वमिति न कापि शब्दे इति ॥

त्रिलस्य ज्येष्ठेति प्रकरणे पाठान् तत्रैव निवेष्टेन साहपद-
मनुवादे भवति, अहीनपदस्य तु अहीनसंपदस्य प्रमाणात्तरे-
णानवगते नानुवादत्वम् ; अपितु उद्देश्यसमर्पकत्वमेवेति वै-
षम्यं दृष्टवन् आध्याकादीयमतेन सिद्धान्तमाह—अतश्चा-
हीनेति । समस्तैरहीनपदार्थसंश्लेषः पदार्थेऽन्यथासम्भवात्
प्रासवाच्यभेदमहीनमात्रसंश्लेषोद्देश्यतात्पर्येण परिहरति—
यस्तुतास्त्विति ॥ तां चतुर्भिर्निर्वतिद्विधिति ॥ यथे-
वार्थप्राप्तेऽन्यादाने निरुक्तस्युत्पत्त्येव मन्त्रव्युत्पत्त्यप्राप्तेः “ता
चतुर्भिः—” इति वचनवर्धनप्राप्तेर्लक्षकत्वमुत्पत्त्येव आह मन्त्र-
सङ्क्षोभवर्धनविशिष्टादानं विदपन्मन्त्रसमुपसर्गप्राप्तिरुक्तं तथैव-
दमपि द्वादशस्यप्राप्तिरुक्तमित्यर्थः ॥

यवपि द्वादशोपसर्गविधाने द्वादशोत्तरमुपसर्गदात्रवगेन
यमाससम्भवात् उपसर्ग इत्यन्वयान्नपत्ते च द्वादशपदार्थोपसर्ग-

पतेः, अपि तु मध्योदात्तत्वाद्दहः खः कृतौ' इति स्मृत्या 'तस्य समूह' इत्यनुवृत्तिसहितया अहःशब्दस्य क्रतुसमूह-वाचि—उपसत्ययान्तत्वविधानात्तस्य च "आयनेनीपीयियः कदराज्यां प्रत्ययादीनामि" इति स्मृत्येनादेशविधानात् अयं शब्दः उपसत्ययान्तः । तस्मात्स्य "आधुदाचश्चे"ति सूत्रात् प्रत्ययादेरीकारस्योदात्तस्वरसिद्धिः ।

नयेकारभ्येनादेशवचनत्वात् कथं उपसत्यवाचयत्वमिति वाच्यम् ; आयनादिपूषेदेशिवचनं स्वरसिद्धयर्थमिति स्मृत्या प्रत्ययस्वरसिद्धयर्थ ईनादेशस्यापि प्रत्ययोपदेशकालत्वरूपोपदेशिवद्भाषस्य विहितत्वात् । अतो नायं नञ्समास इति चेत्,

तथापि प्रकरणाजुरोपादहीनशब्दस्य ज्योतिष्टोमे बहु-दिनकथसादयेन गौतम्योपपत्तिः । वस्तुतस्तु अहःसाध्य-श्रुतसमूहस्य शक्यतापचछेदकस्य ज्योतिष्टोमेऽप्यप्यास-

खयान्तः सन्द्वादशाहस्य एवाहीनशब्द इत्युपपादयति—
नपि स्थितिः ॥ मध्योदात्तत्वादिति पद्यन्यन्तमयं शब्दः
उपसत्ययान्त इत्यनेनात्मन् । उपसत्ययान्तत्वोपपादनायम्
"अहः खः कृतौ" इत्यादिपद्यमन्तद्वयमिति बोध्यम् ॥ उप-
वेदेशिवद्भाषस्येति ॥ अयमर्थः—एतदभाषे हि उपसत्य-
योसिधेयायामेव तस्यैव प्रत्ययत्वाद् "प्रत्ययः" "कर" "आधुदाचश्चे" इति सूत्रेनेनादेशकण्ठात्मा उपसत्ययान्तग-
तस्याकारस्याधुदाचत्वात्प्राप्तिः, पद्याग्रगौतमस्य "ए" इत्येत-
न्मानखेनादेशेऽपि तत्त्वानि व्यञ्जे स्वरसंवाभावाद् नो-
दात्तस्वर ईनादेशान्तगतेकारस्य प्रत्ययत्वेन प्राप्नुयात्, किंतु
कषारोपकारस्य प्रत्ययान्तगतत्वात् तत्रैव प्रत्ययत्वप्रयुक्तः
स्वरो भवति । अतएव—न "स्थानिषदोऽनज्विषी"
इत्यनेन निस्तारः । उपवेदेशिवद्भाषवचनस्य तु उपसत्योपदे-
शकाल एव "आधुदाचश्चे" इति सूत्रप्रवृत्तेः प्राचीनादेशवि-
धानेन प्रत्ययलोपदेशात् तदनन्तरप्रवृत्तामुदात्तस्वरः प्राप्यत
एवेति नातुपपत्तिरिति । सहातुपोपेनाहीनशब्दस्य उपसत्यया-
न्यत्वमशङ्कित्वेन पूर्वपक्षी तमापत्तेः—तथापीति ॥

मुक्कपृथ्वीयेति ॥ एतेन—रथकाराधिकरणेन गतायै-
त्वमपि—परिहृतम् ; रथकारपदे केवलस्थग्रीकारेऽपीह
उपरीकारे प्रकरणभाषणैः तदन्तर्भवनेन गौत्वा एव स्वीका-
रतः, अथवा अहीनपदे इदरेवानाहीनारागोमयनेन द्वादशा-
होपस्थितापि प्रकरणभाषणं शक्यतापचछेदवाक्यान्तत्वेन
ज्योतिष्टोमानिधानोपपत्तेरन्तरं निवेद्यो मयत् इति निरोपा-
यद्वानिरोपार्थमेवापि वरान्तरारम्भोपपत्तेः ।

न विकल्पं सहते इति ॥ एतेन—एवकाराभावेनैव
"एषे श्रुतौ" इतिस्थित इत्युपाद इत्यपि पूर्वपक्षः—
निरस्तः । ननु यातिकं निधानेन साहचर्यवन्भाषारोपा-
भा ३८

समूहात्मकस्य सत्त्वादहीनशब्दस्य मुक्कपृथ्वीवानुवादोप-
पत्तिरिति प्राप्ते—

आत्मां तावदहीनपदं, एवकार एव तावत् श्रित्वातिरि-
क्तसङ्ख्यायाः साधनत्वाभावात्मुनवदन् द्वादशाहनेन न विकल्पं
सहते । किंचैवं प्रकरणादेव त्रिरद्वादशाहयोग्येतिष्टो-
मसंबन्धोपपत्तेः साह्याहीनशब्दोद्देशोपपत्तिरिति वैयर्थ्यप्रसङ्गः ।
अस्मिन्मते तु पृक्तेन अहो समाप्यमानत्वेन स्वल्पकर्मणः
स्वल्पेव सङ्क्षोभितेति औचित्येन श्रुतिपरतया साह्याशब्दस्य
न वैयर्थ्यम् । किंच द्वयोः सङ्ख्यायोरुद्देशार्थेन विधी शब्द-
मेवो न युज्यते । अतोऽहीनपदं साह्यादर्थान्तरपरामित्वस्य
विवादम् ।

युक्तेनैव—'तस्य समूह' इत्यनुवृत्तिसहितया 'अहः खः
कृतौ' इति स्मृत्या वैदिकप्रयोगाच्च अहःसमूहसाध्यप्रयु-
क्तोपपत्त्येव सहादिशब्दात्तस्य वसतिचोदनाचोदितमुत्पास-

युक्त्वं "साहपदभाषे द्वादशत्वस्यैव श्रित्वस्यापि अहीनेनैव
वाक्यारसंबन्धप्रमः स्यात् अतः साम्प्रदं प्रयुक्तम्—" इति,
तत् प्रमकारणाभावे अत्रातुपपत्तेः पुरुषव्रतनस्यपेसावस्य वेदे-
उत्संभवादयुक्तगोलाभिप्रेक्ष्य प्रवृत्तान्तरेण साहपदाजुनादप्रयो-
जनं दर्शयति—अस्मिन्मते स्थितिः ॥ एतेन—साहपद-
नैवम्यस्य तत्तदशारविभाष्ये वाजपेयपदस्यैव सिद्धान्तेऽपि
समानावस्यपेक्षे तद्वैयर्थ्यापादनं वातिककारोपमनुष्ययमा-
प्रमिति शब्दश्रीपिकाप्रकाशकारोक्तम्—परिहृतं द्रष्टव्यम् ।

अत्रच "नच नञ्समासेनायवयव्युत्पत्तिः" समुदायप्र-
सिद्ध्या तन्निवारकात्— इति यातिकं व्यावसायेन व्याप-
मुवाहृतोक्तम्—"अहीनशब्दस्य उपसत्यसाह्यादिशिष्टाद्यभाषाजि-
वनेकसाक्षिकत्वात्पत्तेः समुदायप्रसिद्धयोगाद् अहीनशब्दा-
वयवभूतस्याहःशब्दसाह्यपरिमिते सोमदागम्यागम्युद्दे-
शमुदायप्रसिद्धेय नञ्समासेनारागवगारिस्त्वैव व्याहृतेयम् ।
विशेषभूतत्वं नञ्समासोऽनेन विधिपत्येन न विशेषभूतावयवप्र-
सिद्धिः—इति । अस्मिन् ग्रन्थे प्रवृत्ताभ्यासजन्यनोमपगा-
भ्याससमूहे गुल्पावयवांगे यथं यथश्चे दिनमदन्तरात्प-
र्यायं सिद्धितं तदहःपरमिति बहुशो वेदे प्रयोगाद्हीनशब्दा-
वयवभूतशब्दस्य हः सत्त्वादहःपदेन न नञ्समास एव
यंत्रकालेः गुल्पावयवोपाहःसङ्ख्या "तस्य गमूर" इत्यपि-
कारे पठितेन "अहः खः कृतौ" इति सूत्रेण गमूरान्नकृत्-
रवाच्येतिष्टोमे उपसत्यविधानम् । तेन धातां गुल्पाणां गमूहा-
त्यकृत्गमूरहीनशब्दोऽपि सिद्धितः इति प्रतीयते । साध्यादि-
कामादि—"गमूरा गमूर इत्येवमोदनेव शक्तिः"—इति
ग्रन्थे तथैव । तदेतन्निवारकहीनशब्दसाध्यान्तरपत्येन धु-
तिप्रकाशभेदेन दर्शयति—अहःसमूहसत्येति ॥

अयमर्थः—नहि सर्वत्रैव वेदे प्रवृत्तान्तोऽन्यमदः गुण-
यचन ; एवं "त एव औपगम्येऽपानपचन"—इत्यपि रि-

स्वयंपर्यविरहात्तत्र पदद्वयेऽपि दृष्टानामङ्गीकृत्य लाघवाद्-
द्वित्वयनमानवयवोरेक इत्यस्ययुक्तिरितिमित्राव प्रतिपाद-
यन्ति, विरोधविरोधभावे निमित्तमनासिरहात् । अथ च
हुज्यो यजमानेभ्य इति तादर्थ्यवत्तुष्यो अपि अविषादि

अर्थ भाव.—यथापिनास्त्वं स्वन्वो शृण्वे, तदा
प्रतिपत्त्येन तत्प्राप्त्योक्तैस्तत्सर्व द्वितीयोद्देश्यत्वात् त-
द्विरोधपणेत्यास्यान्ये द्वियजमानाधिकारप्रतिपत्तार्थस्योद्दे-
श्यात् नक्तव्यम्, तदाप यदा द्वियजमानाख्या पदुभं
वति, तदानीमर्थदेव प्रतिपत्तार्थस्य तदधिकारकता प्रत्येवेति
तद्वेशेऽनुवादर्थ्यभङ्गम् । यदि तस्य व्यावर्तयता विशेषणतो
प्यते, तदा निदिशोद्देशतः तावत्तमेव । निदिशच्छृणवा
तत्परिहारे द्वित्वापिचिद्वयजमानत्वापिचिद्वयोर्निमित्तसीका-
रविषया तत्त्वगोप्यप्रतिपद्वयवयन्तत्त्वश्रुत्या गौरवम् ।
अतोऽन पठो स्वयंपर्याप्तमान्यपरापि स्वयंपर्याप्तविरहात्तत्सर्वमपि
कारितास्वयंपर्याप्तमितिमित्राव तावदधिक प्रतिपादयति ।
तत्प्राप्तिकारितासोऽनुवादेऽपि निमित्तत्वे पर्यवसानात् वयं
भ्यम्—इति ॥ **लक्षणाग्रङ्गीकृत्येति**—यदा पठया नि-
मित्तत्वे प्रत्येकनिमित्तत्वापर्यवसानाद्विधिरे लक्षणाऽऽवदवधी,
तदा पदद्वयेऽपि द्वित्ववचनत्ववृत्तिरितिमित्तत्वे एव सा वा
धयितु युक्तैष्य । सप्तमीपठे सप्तमीद्वयेन वृत्तिरितिमित्तत्वा-
पादाननिर्वाह्यमिति तयोक्तद्वयवयवेषुऽपि निमित्तत्वं भिन्नमे-
वासीत्, अधुना तु लक्षणा कल्पनाये तस्मिन् लाघवादेक-
मेव तात्कल्प्यत इत्याह—**लाघवादि**ति ॥ द्वित्वावच्छिन्न
यजमानत्वावच्छिन्नवृत्तिरितिमित्तत्ववत्पणेशया द्वित्वयजमा-
नत्ववृत्तिन तस्यैकस्य तावत्पठे लाघवम् । पदद्वयलक्षणापि
द्वित्वयजमानत्वे एव । नच द्वित्वनिदिश वचनान्तवमेक तद्व-
त्पठेव निमत वृत्तो नाङ्गीकृत्यत इत्यत आह—**विशेषणैति** ।
तथाच द्वित्वयजमानत्वयोरेवापठमात्रेन विशेषणविशेष्यना-
मानपेक्षणात् अनवस्थितकल्पने विशेषणविशेष्यभावे निमि-
त्तमनासिरहात् उभयवृत्तित्वासात्कमेक निमित्तत्वमित्येव ॥

धस्तुतस्तु—उभयप्रापि द्वयोर्निमित्तमोर्गुणत्वेन भावना-
न्वयाभावेऽप्यङ्गद्वयान्तादिदेव क्रियावशीकाराभावेनान्योन्य-
स्वयमोपपत्तिरुपपन्नद्वैतलो द्वित्वावच्छिन्नयजमानत्वावच्छि-
न्नेऽयदा द्वित्वयजमानाधिकारणयजमानत्वे वा लक्षणापि तु युक्ते-
वेति ध्येयम् ॥ **उक्तविधे निमित्तत्वे इति** ॥ बहुत्वयनमा-
नत्ववृत्तिरितिमित्तत्वे इत्यत्र ॥ **विजातीयत्वादिति** ॥ ई-
सितानीप्सितवदेन विजातीयत्वादित्यर्थः ॥ **प्रकरणद्वेति** ॥
निमित्तत्ववन्धने विधीयमानाया प्रतिपदो निमित्तोपापेक्षया
प्रतिपत्त्यवस्थापितत्वात्वेन प्रतिपत्त्योद्देशेन विधानेनाऽ-
स्मिन्नाप्येव नोद्देश्यत्वमित्यर्थः । यद्विद्व प्रतिपत्त्येवनाऽऽवस्था-
नवत्वमुच्यते इति निमित्ते स्मानमन्त्रोभयविधवत्कृतो वाक्य-
भेद इत्याद्यद्वैते, तद्व्येतेनैव परिहृतव्यम्, प्रतिपत्त्यवस्थस्य

तत्संबन्धानुवादिकाया उक्तविधे निमित्तत्वे लक्षणा । अ-
तश्च नान्यतराविवक्षाप्रसङ्गः । निमित्तं च प्रतिपत्तुद्देशेन म-
न्त्रविधानेऽपि विजातीयत्वाभावेनोद्देश्यता । प्रकरणद्वौ प्र-
तिपत्त्यवस्थवन्तम इति पदद्वयेऽप्यविवादात् ।

सोऽप्यकार्षीत् सोऽप्यकार्षीत् इव रगान्तेऽपि प्रका-
रणमासत्वेनानुवादकत्वोपपत्तः ॥ इति पदद्वयेऽपीति—
वाक्यभेदाभावापपत्तिरहित निमित्तत्वमिति शब्दार्थः ॥

धस्तुतस्तु—परीक्षित निमित्तत्वमेवाकां न विध्यति । नहि
परी निमित्तत्वस्याज्ञा, वक्षिणामिमिदार्थं व्यभिचारत् । अ-
तोऽनीप्सितत्ववन्धविरोधकल्पनापेक्षया ईप्सितत्वात्नोद्देश्य-
त्वत्पस्यव्यविरोधपरं तद्वदेव परीमङ्गीकृत्य द्वियजमानो-
द्देशेनैव प्रतिपत्तार्थद्वारा मन्त्रविधानं युक्तमङ्गीकृत्य द्वियज-
मानोद्देशेनैव प्रतिपत्तार्थद्वारा मन्त्रविधानं युक्तमङ्गीकृत्य,
निमित्तत्वपक्षे इवास्मिन्मपि पक्षे वैयर्थ्यविकल्पापेक्षे परिहृ-
राय द्वित्वविशिष्टरक्षणैर्नि न वाक्यमेव । यद्वैयर्थ्य इत्यत्र
स्वयमेव तादर्थ्यं प्रतीयते इत्यनायासेनोद्देश्याये समवति न
निमित्तत्वपर्यवन्तलक्षणाध्वय प्रमाणवत् । अतएव सप्तमी
पठेऽपि नि सदिग्वत्तादर्थ्यवृत्तयादिचर्चाद्वैतपरत्वमप-
त्तया न निमित्तपरत्वम् ॥ अतएव **न्यायसुधायां**—
मन्त्रावर्तिकमेतन्मन्त्रद्वयस्य नैमित्तिकत्वेन व्यवहार कृत्वा ति-
क्ष्णान्ते निमित्ते विहितत्वापि मन्त्रद्वयस्य ल्लोकायादिगोपस्या-
पकाभावे कथं तद्वत्त्वमित्याशङ्कतेतत्परेण द्विवचनान्तयन-
मानद्वयोपस्थापितस्य द्वियजमानकस्य यत्सत्वाहीनवत् वृत्ता-
बहुवचनान्तोपस्थापितस्य च बहुवचनान्तकस्य तादर्थ्यव-
त्तुष्यां प्राधान्यात् श्रुति प्रमाण सूचयन् अधिकरणार्थमुप-
हरतीत्यधिकरणसमाप्तिप-थेन परीकृत्युष्यो प्राधान्यपरत्वमेव
स्पष्टीकृतम् ॥ नहि तयोर्निमित्तत्वमानपरत्वे सति कर्मगत
प्राधान्यपरत्वम्, तदनुपेक्षेनैव मन्त्रद्वयस्यान्त श्रुत्यैव वक्तुं
शक्यते ॥ यद्विद्व व्यभिचारितकृतसंबन्धोपस्थितित्वायेन
निमित्तपरत्वपदोपस्थापितस्य तत्तत्कृतो पदान्तात्कृतयना
प्राधान्यप्रतिपादनपरोऽय प्रश्नः, न निमित्तत्वमात्रतात्पर्यकं
इत्युच्येत, तदा पठया तादर्थ्यवत्तुष्यां प्राधान्यमित्यवयव-
मेवावश्येत, पदान्तरत्वनवाया नि सद्विधस्य द्वितीयान्तप-
दस्यैव कल्पनाया उचितत्वात् । अतश्च प्रतिपत्त्यवस्थिकृत-
द्वारा विहितत्वमपद्वयस्य द्विवचनयनमात्रमित्यर्थम्, अथवा
न्यायसुधाकृत्युक्तरीत्या बहुवचनपरितकसंभ्यत्वमेव युक्तमिति
परमायसुधनम् 'यद्विद्व सप्तमी' 'यद्विद्व परी'ति
यद्विद्वपदान्तामपिचरणात्तन्मे एव पूज्यपदं कृतमित्यव-
यम् ॥ अत्रच वयमप्यङ्गद्वयवयवहेतुरस्यकिङ्कताल्लोकावि-
षयत्व कर्तृवैकत्वस्यास्ति नवेति ध्यायो राग्ये उक्त, धार्थ-
सारविनाशु—किं ज्योतिष्टोमे द्वौ वद्वो यजमानाः समवति ?
उत, न—' इत्यवयुक्तः । तत्र प्रकाशकृता रापकोक्तस्य

यस्तुतस्तु द्वादशाहप्रकरणस्य बावयस्य सत्राहीनोऽयस-
धारणत्वादेवाहीनेऽपि द्वादशवस्त्रास्तुपपत्तेरेकावयवतात्वा-
नाय प्रकरणपाठार्थवत्त्वाय चोचित्येन त्रित्वविधेरैवावयवम-
यादः । सहस्रः कर्मणो भहती सहस्रोपविता न तु प्रकृत
इति च स्मृतिः । अतो चात्रयेन प्रकरणं बाधित्वा द्वादश-
वस्त्राहीनसंबन्धवगतत्वेन तेन ज्योतिष्टोमे द्वादशत्वम् ।
मूले ॥ पठया भाक्तश्रुतिव्यवादाय श्रुतिप्रकरणविरोधोप-
पत्तः इति द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥ ४१ ॥ इत्यष्टममहीना-
धिकरणम् ॥

(९ अधिकरणम् ।)

द्वित्ववदुरय ॥ ज्योतिष्टोमं च "उपस्यै गायता नरः"

शर्पयोः संक्रम्यप्रतिपाद्योः परस्परान्वयानुपपत्तेर्विधेयान्तर-
प्रयुक्तो बावयमेदो दुर्निवार इत्यहीने द्वादशत्वापत्तिः । त-
थापि अनुपकोपसत्पदाद्यद्वादशपदाद्यर्थमयविशिष्टाव्याहृता-
स्यातार्थभावनायाः अहीनोद्देशेन निधानात् तत्प्रसक्तः । प-
थाभास्यैकत्वमयीन्यायेन सहस्रोपसदोः पार्श्विकः परस्परं सं-
गन्ध इति नाहीने द्वादशत्वावस्थेति ध्येयम् ॥

पार्श्विककार्यं सिद्धान्तं दर्शयति—यस्तुतस्तुस्थितिः ॥
स्पर्शार्थमन्यतः ॥

मूले स्थितिः ॥ अस्मिन्प्रत्ये प्राचीनमूलभूतशास्त्रे मूल-
पदसङ्केतः कृत इति मूलपदेन सर्वत्र प्राचीनमन्यग्रहणं वेदि-
तव्यम् ॥

यद्यपि मूलग्रन्थेऽहीनपदश्रुत्या सह प्रकरणस्य विरोधा-
विरोधो दर्शितो इति पठ्या भाक्तश्रुतिव्येन तद्विरोधप्रदर्शनं
व्यर्थम् ; तथाऽपि इह विनियोजकश्रुत्यादीनामेव तन्निवृत्तत्वात्
तस्यापि पक्षश्रुतेः पञ्चनतत्वेनैव विनियोजकत्वमभिप्रेत्य पठ्या
श्रुत्यो नैव विरुध्यत इति ध्येयम् ॥

प्रयोजनं पशुहोपन्यासेनैव स्पष्टमिति नोक्तम् ॥ अत्र य
प्राचीं ग्रन्थेष्वनुज्ञेयकारकत्वेन वास्तवपादानां सिद्धान्तकर-
णम् । तदस्याधिकरणस्य वैयर्थ्यं सूचयति । यद् "द्वादश सा-
हस्योपसदः स्मृतिस्तोऽहीनस्य यज्ञस्य विष्टोमः क्रियेतः त-
स्यास्तिस्र एव साहस्योपसदो द्वादशाहीनस्य यज्ञस्य सलोम-
स्याम्—" इति तत्तरीयशास्त्रापाठितत्वात्तन्वागमशेषानुपपत्त-
वारणे द्वादशत्वस्य कथमपि ज्योतिष्टोमनिवेतनपक्षानुव्या-
नमिति ध्येयम् ॥ यस्तुतस्तु—पूर्वनिष्ठितेन पठपथा-
वयवदेशेन "तिस्र उपसद उपैति"ति विधेया त्रित्वविधाने
यति सादृश्यावयवस्य "यद्वा अनौपानो गार्वाक्षो विधिः स उच्यते"
इत्युपकमादेवकारात्प्राधान्यात् त्रित्वस्त्युल्लेखतना निवचनरूपेण
निगमनार्थादास्तप्रतीतेः साहस्यप्रत्यय त्रित्वविधानपरं वा-
च्यमर्थवर्धनं पूज्यपादानां चिन्त्यते ॥ ज्योतिष्टोमं ग्रहस्य यु-
तम्—"तिस्र एव साहस्योपसदो द्वादशाहीनस्य—" इति
भाष्यकारस्य विषयवाचकप्रदर्शनं तु इतिउद्देशोऽवदूतपरतदा

इति नित्या प्रतिपदं विधाय, "शुर्वं हि श्वः स्वर्पती इति
इत्योर्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यात्, एते सप्तमिन्दप इति
वहुम्यो यजमानेभ्यः," इति श्रुतम् ।

तत्राद्यथाच्ये इत्योर्यजमानयोरिति यदि सप्तमी, तदा
सा निमित्तत्वपरः । यद्यपि च वृषभ विभक्तिप्रवर्गं, तथानि
हविरास्यधिकरणन्यायेन पाक्षिकत्वाभावेन प्रायेकं निमित्त-
त्वापर्यवसानान् प्रयागभूतनिमित्तत्वानुरोधेन मिलितयोरप्य
द्वित्वावच्छिन्नयजमानत्वावच्छिन्नयोर्निमित्तत्वं प्रतिपादते ।

यदि तु पृथी, तदाऽधिकारित्वात्पदसंस्थानुपादिका सती

प्रथमपरतया बोधपद्यते । तत्र साहस्यप्रत्यय त्रित्वविधानपर-
तया निर्णयकारणत्वं । पिबन्त्वे व्यपदेशनेऽरूपहेतुसाधक-
तया परं साहस्यप्रत्ययस्य निष्ठनमिति न किञ्चिद्विद्वद् ॥ मि-
चारविषयवाक्यं तु "तिस्र उपसद उपैति" इत्येतदन्तरा-
ह्यानं "द्वादशाहीने सोम उपैति—" इत्येव युक्तम् ; तत्रैव
द्वादशत्वविधानात् ॥ अस्तु वा भाष्यकारोऽप्यनुपपत्त्यान्तर-
त्वम् ; तथापि भाष्यग्रन्थेषु त्रित्वविशिष्टोपसद्विधिवत्स्यैव
प्रतीतेः "उपसदो विधाया—" इत्युक्तिर्विद्वद्वैव । एवं स्थिते
यदुपसदनुवदेन त्रित्वविधानयुक्तम् ; तस्यायुत्तुपात्तारत्येने-
त्यपि द्रष्टव्यम् ॥ इति अष्टमं अहीनाधिकरणम् ॥

ज्योतिष्टोमे एवेति ॥ एवकारेण ॥ यथा ज्योतिष्टो-
मप्रकरणे पठितमपि द्वादशत्वमहीने उक्तव्यते ; प्रकरणस्य
श्रुत्या विरोधे श्रुत्या बाधात्, एवमिहापीत्यतिरेकसङ्ग-
तिरप्य । विरोधात्तदा त्वहीनपदस्य कथमपि प्रतत्तदा
चित्वाभावेऽपि त्रित्ववदुल्लेखयुतेः कर्माविद्वत्प्रमाणप्रकारेण वि-
देशः संभवतीति नोक्तम् इति पूर्वपक्षदेलागमेव स्पष्टा भवि-
ष्यतीति नोक्ता ॥ नित्यामिति ॥ प्रतिपच्छब्देन स्थोनीया
आधा ऋष्यप्यते । तत्र तद्विषयमानत्वोप प्रथमे "उपस्यै
गायता नरः" इति स्तोत्रोक्तमामात्रम् क्वचं नित्यामित्यर्थः ।
अत्र भाष्यवार्तिकयोरेतत्पक्षिद्वयस्य नैमित्तिकप्रयोगादपि स-
शान्तुको तदुपपत्तिं दर्शयति—तत्राद्याप्यमेव इति ॥
पार्श्विकत्वाभावेनेति ॥ इविय अतीत्य तथिरेवशायाः
सर्वथा एत्येन तथामितेति विधीयमानस्य नित्यानुष्ठानार्थो
नैमित्तिकशान्तुवर्तना निमित्तत्वरूपस्य वैयर्थ्यात्तत्पक्षस्य
तर्पणास्तिस्रसादृशिकत्वनिर्वाहय तत्पठना यथा मिथिद्वयं
निमित्तत्वम् ; एवमिहापि उद्यमया विनापि निमित्तत्वोपादा-
नकाम्यार्थान्निष्ठितयोर्निमित्ततामित्यर्थः ॥ पाक्षिकत्वाभावेने-
त्यस्य कादृशिकत्वाभावेनेत्यर्थः ॥ द्वित्यायच्छिन्नेति ॥
द्वित्वावच्छिन्नो यजमानत्वावच्छिन्नो य तयोर्विद्वदर्थः । यदाय
पुत्रत्वाने द्विजमानकृतव्य तदा तस्यापिद्वान्तरात्तत्पक्षया
दर्शयित्वे ॥ साक्षरौपि साक्षरवयवार्थिर्न पक्षोद्देशः ; त-
थापि सा कर्माविधिमित्तत्वावच्छिन्नं दर्शयति—यदि विपति ॥

येयतया प्रसक्तं तत्रैव यथाशक्त्युपपन्नो न त्वनुष्ठेये का-
रादौ । अतश्च तद्वदेवास्यापि न तत्प्रायविषयतेति न प्र-
कृते यागे द्विवचनत्वे । अथ यजमानस्यैव पक्षीपर,
सुखेय प्रशुत्ययोगेन श्रतयममेन लक्षणायां प्रमाणाभा-
वात् । यजमानस्य इति पुष्टिद्वयं प्राप्ता ह्यलक्ष्यं नेत्या-
मिव निषिद्धत्वेनायनिकम्पलवानुशासनाद्रीकारानुपपत्तेः ।

प्राप्तप्रयोगविधापयं प्रयोगविधापयं यथाशक्त्युपपन्नव्याश्र-
यत्वात्प्राचीनत्वात् तदुपयोगयोगि-येनैकत्वस्य प्रयोगविध्य-
नुपपत्तौ दर्शयति—किमेति ॥ अत्र चानुपादेयमेकत्वं
यजमानस्य कारकत्वेति शास्त्रदीपिकायां कारकमेवैकत्वस्याप्य-
नुपादेयत्वमायाततो भाति, तथाचानुपादेयत्वकवियमप्रदंन-
परप्रकरणान्तराधिकरणवार्तिकविस्मयित तदाशय दर्श-
यति—तद्वदेवेति ॥ प्रयोगविध्यनुपपत्तेर्ह्यनुष्ठेयतामन-
सामान्येनानुपादेयत्व कारकत्वव्यतिरेकम्, तत्वेतावन्मायैवैव
कारादिसाधारणमनुपादेयत्व भातयमेकत्वे वक्तुं शक्यम्,
तथापि कर्मादापि तदापत्तेः ॥ एतेन—इतिव्याप्यावगु-
पादेयत्वम्, तदव्याप्यावगुपादेयत्वमिति लक्षणमेव कृत्वा
एकत्वस्य यजमानह्यव्याप्यावगुपादेयत्वमेव यजकनिय-
मत्वप्रयोजक इति शब्दप्रकारोक्तं बालप्रकाशमिति—निर-
स्तम्, स्वयमेव यजमानव्यक्तेः स्वहृत्स्वव्याप्यत्वेन तद्वापि
न तदीयैकत्वतासादि इतिव्याप्यमित्यनुपादेयत्वेनेति पूर्वमु-
क्त्येवमानकर्तरी तद्वतिव्याप्याभावाद्युपादेयत्वमाशानुपादे-
यत्वमोपापत्तेः । अतः काले यथा यथाशक्त्युपपन्नप्रयोगोपा-
देयत्व मेति न यथाशक्त्युपपन्नस्यैवैकत्वदीर्घार्थः ।
विलक्षणैकत्वं चानुपादेयमिति कायेवाधिकरणप्रकरणान्तरा-
धिकरणपक्षौलुभे उक्तम् तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ यत्तु—अन-
प्रशस्ते सोमादिप्रव्याप्याची प्रतिनिधुपादानेन सोमत्वादिगाती
' दृष्टान्ता श्रीहिगामि' लुपात्तद्व्यादिगुणेषु यथाशक्त्युपप-
न्नस्यैवैकत्वमेव यथाशक्त्युपपन्नप्राप्तिरनिवार्यं । नहि
सोमत्वादिजाते दृष्टान्तिगुणानां प्रयोगविध्यनुपपत्तेर्ह्यनुष्ठेय-
तया प्रतिकरति । अतोऽनुष्ठेयतया प्रसक्तत्वावच्छी लोप
इत्यस्यगुणोपपन्नयमाश्रयमिति—उक्तम्, तदनुष्ठेयम्; सो-
मादिप्रव्याप्या तद्वत्गुणजालादीनां च सतोऽनुष्ठेयत्वमाशयेऽपि
वैर्वाहिनि सोमेन वा यजेत तान्विहादेवशास्त्रात्मकत्वेति नि-
हादेवशास्त्राप्रपत्तिकाया अन्वयव्याप्यपत्त्या श्रीह्यादिविधिभि-
रेवाश्रितत्वात् तत्किमार्तिशिवत्वेन हरेण प्रयोगमन्योऽनुष्ठेय-
त्वप्रसक्तत्वाच्च तत्प्रागोपपत्तेः । इतरथा इत्यादीनां यागा-
दिप्रयोगव्यवहारोपापत्तेः । प्रकृतेन मेवविधमेकत्व-
मिति चानुष्ठेयताप्रसक्तिरिति न यथाशक्त्युपपन्नविषयतेति
वैयर्थ्यम् ॥

अथवेति पूर्वपक्षे च यथान्तरमनुष्ठेय इत्यसि—नच
यजमानेति ॥ यथापि—“यजमानं व्याख्यासाम” इत्या-

अतश्च वाग्येन प्रकरणवाधात्तत्र “एतेन राजपुरोहिता सा-
मुच्चकामां यजेयाताम् ण्ठौ ॥ बहवो वा यजेरन्ति” इत्याद्येव
हृत्वापादीनादिषु द्विवचनत्वमिषान्तरप्रकाशोक्तं । म-
वात्र तत्त्वत्वस्यापराभावः, प्रतिपादयन्त्येव सामान्यतः
अनुमन्त्येऽगते निमित्तवत्त्वेन तद्विनेयोपनिर्वातं वाचकमा-
त्रम् ॥३॥३॥ इति नवमं प्रतिपदुत्कर्षाधिकरणम् ॥

पलम्बस्यमाप्ये धृतादिभि “उपहृतोऽयं यजमान” इति
वैतरीयब्राह्मणे पत्न्या यजमानपदप्रयोगलिङ्गात् पत्न्यामपि
यजमानस्यप्रयोगो वक्तुं इति वेदे मुखेय प्रयोग इत्युक्तं
मीमांसकानामभिधानम्; तथापि प्रत्ययोगस्य मुखेय दर्श-
नेन तत्र शाकि. माय्यानु वाचित्प्रयोगानुरोधेन निरस्त-
करणेन युक्तैति प्रत्युपदेन सूचितम् ॥ प्रमाणाभावादिति ॥
छातिर्कारप्रमाणं प्रमाणाभावादित्यर्थः । यथापि यजमान-
स्यद्वयेह एतादृशकार्यप्रमाणेऽपि प्रकरणं तात्पर्यप्रादकम्,
तथापि तदनुष्ठेयेन न प्रवृत्तयजमानमुख्यस्यैव कार्यं;
इत्याद्या पुरातनग्रन्थमनुपपत्तेरव्याप्यादिकक्षणापत्तेः । प्राप्त-
मन्त्रेण न प्रकरणानुरोधेनैकत्वप्रत्युपपत्त्या, किंतु प्रधानमनु-
पाद्यप्रातिपदिकोपापत्तिमिवेति वैयर्थ्यमिति भावः । पुष्टि-
शानुपपत्तिमप्यनुपपत्तिरिति न गृह्यम् इति वाक्ये दर्श-
यति—यजमानस्य इति ॥ नेपथ्यधिकरेण उपपत्त्यादाया-
म्यप्रिप्रपत्त्यं प्रकाशकत्वोपपत्त्या सर्वथा निवेद्याश्रयत्वात् ।
पुष्टिद्वयं न लक्षणाभिधा, इह तु सर्वथा प्रकृतौ तन्निवेद्या-
श्रयत्वात् प्रातिपदिकानुरोधेवैकत्वस्य बहुत्वे इव पुष्टिद्वय-
लोपे लक्षणा युक्तैवेति प्राप्ताधिकरणव्याप्यस्य प्रकृत्यनु-
पपत्त्युक्तं द्रष्टव्यं तत्रैवेति ॥ नच—एवमुक्त्यापत्तीनां
हृत्वादावपि द्विवचनत्वयोर्नित्यता वाधाधिकृत्यमावात्
निमित्तत्वाद्युपपत्तिवादव्यत्ययमिति—वाच्यम्; जीवनस्य नि-
मित्तत्वेऽपि वाधाधिकृत्यमाशयेन व्यभिचारान् तदभावेऽपि
निमित्तत्वोपपत्तेः । द्विवचनत्वस्य हि निमित्तत्वस्य साधारण-
कृतामात्र बोधवत्, कृताधिकृत्यत्वानुष्ठेयं तदुपपत्तेर्न
सत्यं प्राप्तिरुक्तमिति ॥ अतएव पूर्वपक्षे कृतो प्रकरणदे-
वोपस्थितेह लोपेनानुपपत्त्यपत्त्या निमित्ततादीपादानवैयर्थ्यो-
पपत्तेर्मित्तत्वानुपपत्त्यसिद्धिर्यं प्राप्तिरुक्तलोपे आदयक,
गमत्तु द्विवचनयजमानकृतातेनत्वमन्त्रप्राप्तिर्न बोधकताद्या-
प्यनुपपत्त्यस्यमकत्वं निमित्तोपादानं साधकमिति न प्राप्ति-
कत्वलोप इति वैयर्थ्यम्, अहीने यजमानगतैकत्वसङ्ख्यायां
नित्यत्वात् प्राप्तिरुक्तस्यानुपपत्तेरिति न बाधकम् ॥ ननु तत्त-
त्कृत्युपपत्तेरुक्तस्यापत्त्ये एव प्रमाणाभाव इत्याद्यहं परिह-
रति—नचात्रेति ॥ प्रतिपत्त्यव्यत्ययेनेति ॥ यजमानस्य
मन्त्रस्याप्युपपत्त्यम् ॥ तथाच प्रतिपत्त्यव्यत्ययेन सोमक-
त्याचित्वेन सत्यदोषस्यापत्तेरव्यत्ययेन यजमानस्येन न
अव्यभिचारीतकृत्यव्यत्ययेन कृत्यामाव्यत्ययेन इति

तदिहैसौ मज्झो ज्योतिष्टोम एव निविशेते उत द्विह्रुय-
जमानके कुलायाहीनादाविति चिन्तायाम् प्रकरणाविरो-
धात् प्रकृत एव निवेशः । नच तत्र निमित्ताभावः; जा-
रपातेन 'यसन्ते घसन्ते ज्योतिषा यजेते'त्यादिना उपादेय-
कर्तृविशेषणत्वेनोक्तस्य विवक्षायामपि नित्यत्वेन ज्योतिष्टोमे
यथाशक्त्युपबन्धस्य बध्यमाणत्वाद् यजेको न शक्नुयात् तदा
द्विह्रुयजमानकत्वप्राप्तेः प्रतिपदिधानसंभवात् । अथवा
पञ्चमाशक्त्यस्य यागकर्तृमात्रप्रवचनस्य पत्न्यामपि संभवा-
दापवाक्ये तावत् स्त्रीद्वित्र्ये बाधकाभावाद् पत्नीद्वित्र्ये च

यस पार्थसारथ्युत्तदितीयसंशयहेतुत्वमोक्षस्य द्वितीयसंश-
यहेतुभूतोऽन्ये संशयः स्पष्टशामोक्षः इति व्याख्यातम् ॥
तदिदं सर्वमपि पूर्वाधिकरणरीत्या अनवस्थापत्तयेत्येते ज्ञानस्य
सर्वसंशयेष्वपि संभवेन स्पष्टत्वस्य दुस्तत्वाच्चालुफमित्यभिप्रेत्य
हेतुभूतान् सर्वसंशयावृत्तेश्च यथाभावं मुद्रपसंशयमेव दर्श-
यति—तदिहैमाविति ॥

पञ्चान्यायेन दुष्पत्य प्रधानतमोदेष्यत्वेन तद्विशेषणत्वस्य
पुंल्लिङ्गैकत्वस्याप्यविवक्षयैव द्विह्रुयजमानकत्वसंभवं प्र-
कृतौ निरसितुमाह—उपादेयेति ॥ प्राधान्यस्य भावनाभि-
प्यदकत्वाच्चदुष्पत्यत्वात्प्राप्त्युपपत्तिकल्पत्वेन शुण्ण एव दा-
कन्यापारादावपातोपासीकत्वस्य भावनासिद्धिमुत्पन्नभूतोपादोय-
मानकर्तृविशेषणत्वाद्विशेषोपपादयित्वा इत्यर्थः ॥ अत्रच-
रत्यविवक्षायांमपि वशात्किञ्चनस्यामोपपादने "सोमेन" इत्यु-
त्तविवाक्यमपि प्रकारकृता लिखितम्; तदव्याकृतावहत्या-
भात्पुण्यगोलाभिप्रायेणोपिच नित्यतावेकवाक्यस्यैव तदुप-
योमित्येवोपादानं कृतम् ॥ द्विह्रुयजमानकत्वप्राप्ते-
रिति । यदि वैकृत्यमितिदस्यैव कर्तृत्वेन तस्यैवाधिकार-
देकत्वस्यागोऽधिकारामावागागुप्तानमेव न प्राप्तुमाह; तदा-
नैकत्वस्य त्यागे भवेत्; नत्वेतदस्ति, "बहुषु बहुवचनम्"
"द्वैतमोर्द्विवचनैकवचने" इति बहुवचनशब्दात्वा सर्वत्रैवप्र-
धानत्वाभ्युपगमात् कर्तुरेकत्वे द्वित्र्ये बहुत्वे इति च व्याख्या-
नात् सङ्गोपविशेषणत्वेन सङ्गान्वयप्राप्तेव कर्तृत्वप्रतीतिः
एकत्वस्यागोऽपि कर्तृत्वसङ्गान्वेनाधिकारसद्भावाद् यागागुप्तानो-
पपत्तिः । अत एकत्वस्यागो न वायकमिति भावः ॥

अनु—भावनानिर्हृत्ययोरैकप्रत्ययवाच्यत्वात् माननाप्रती-
तिराल एव सङ्गप्राप्त्यैव; तदनन्तर भावनानिर्हृत्ययोरानु-
देष्यमितिदस्यैव कर्तृत्वेनानुगात् एकत्वस्यागो कर्तृत्वविधावे-
नापिमात्राभावः प्रत्यज्येतेवेत्यतः प्रप्रधानन्तरेण ज्योतिष्टोमे
निवेशमुपपादयति—अथयेति ॥ एवोद्वित्र्ये इति ॥
एतेन—पत्न्याभिप्राय द्विवचनमिदं पूर्वेपक्षे निरूपकरोपा-
पादने प्राचा—निरस्तम्; पञ्चोयजमानाभिप्रायेण तदुप-
पादने तदापचावपि पञ्चोद्वित्र्याभिप्रायेण तदुपपत्तौ विधि-

मघ्नः । द्वितीयवाक्येऽपि पाशाधिकरणन्यायेन लिङ्गानुरो-
धेन प्रकरणबाधातुपपत्तयेत्ययानुतासनेन पुंलिङ्गस्य स्त्री-
त्वपरात्वावयवेः पत्नीबहुत्वे द्वितीयो मघ्नः । नित्या तु मति-
पत् पत्न्येकत्वे इति प्राप्ते—

नित्यत्वेऽपि ज्योतिष्टोमस्य नैकत्वे यथादाकिन्यामवि-
यता; उत्पत्त्यादिवाक्येषु समानाभिधानधुला भावनाया-
सन्निवृत्तस्य तस्यान्तरहत्वेनासत्तै दक्षिणापरिमाणायद्वान्त-
रथापेनास्त्येषामुपादाहत्वात् । किञ्च यद् कृतिसाध्यत्वेनानु-

करोपाप्रसक्तः । नच धर्मप्रज्ञासंशयेषु दारुण नाम्नां कृषी-
तेति निषेधेन पत्न्यैकतावियमाह न पत्नीद्वित्र्यसंभवा-
इति—वाच्यम्; पूर्वदायणां प्रज्ञासंभवाभावेन दारान्त-
रकरेण एव संभवत्यमीदृश्याभिप्रायेण तन्निवेशाद्वीकारात् ।
अतएवैवाहस्य पत्नीद्वित्र्यस्य कादाचित्कत्वसंभवात् पत्न्य-
भिप्राये द्वित्र्ये तस्या निवृत्त्यात्, नित्यत्वासंभवा इति प्राचां
द्व्यगमपि परिहृतम् । अत एव प्रमाणान्तरेण निरूपकरोपा-
दुपपादः अवश्यं हेतुः तद्वीकारेण एकस्या पत्न्यां यजमा-
नेन नित्या "युवं" इत्य इत्यो." बहोषु ना पत्नीवैतत्प्रसि-
न्दव इति ॥ भाष्योक्तमेव द्वितीयमकस्य बहुपत्न्याभिप्रायक-
स्यमुपपादयति ॥

द्वितीयवाक्येऽपीति ॥ एवञ्च बहुभ्य इति वाक्ये
विरूपकरोपासङ्गीकारेण द्वितीयाक्ये पूर्वोक्तद्व्यगसहस्य तस्यैवा-
हीकारेण यत्पत्न्यान्तरोपपादनं तद्वर्धनरतीयमस्तत्त्वोप-
हयम्; पूर्ववाक्येऽपि तदनङ्गीकारेणैव पत्नीद्वित्र्यमादाय
पूर्वपक्षोपपत्तेः संभवात् । यदि चार्तिन्यायमुपासारस्येन
बहुवाक्यस्ययजमानपदेऽपि तद्वीकारः तदा बहोषु पत्नी-
ष्विति साम्यविरोधः स्पष्ट इति सूचितम् ॥ पादोति ॥ प्रक-
रणसङ्कटपक्षप्राप्तिरपि कानुरोपेन बहुवचनस्यैकत्वस्यपाव-
द्विषाणि यजमानप्राप्तिरपि कानुरोपेन पुंलिङ्गस्य स्त्रीत्वे लक्ष-
नेलर्षः । पञ्चोयजमानाभिप्रायेण द्वित्र्यहोत्वोपपत्त्या प्रवृत्ता-
वेव निषेधात् पूर्वेपक्षे एकपञ्चोक्तस्य द्विपञ्चोक्तस्य प्रयोगस्य
सर्वदेवं नैमित्तिकं तन्मन्त्रद्वयपदद्वयात् नित्यायाः प्रतिपद
आनर्षक्यम् विरुद्धपक्षिर्वेति यथाचो द्व्यगम, तद्व्याप्ति-
नपक्षे नास्तीति सूचयन् नित्यायाः प्रतिपदः तावकारार्थं
दर्शयति—नित्या त्विति ॥

अनुप्राहत्वादिति ॥ एवं सत्यपि यन्मन्त्राद्व्यगोऽप्ये-
नस्यापि. स्यात्, ततो "मुष्णोपेन मुत्सस्यापि" इति
न्यायात् प्रधानानुरोपेन शुभभूतकत्वस्याः सङ्गेन, नत्वेत-
दस्ति; एवञ्च यजमानस्यान्यपदायां नारागोऽप्यप्योरीर-
पादनेन प्रतिनिधित्वा वा परिहृत्य सङ्कटपक्षेनित्यस्य दक्षि-
णापरिमाणमितिपक्षे एवमन्त्रा अन्तरहत्वापेनेव परिहृत्य
शक्त्येनान्तरहत्वं कर्तव्यतापत्त्यात्तद्व्यगत्वात्तावदित्यर्थः ॥

धीयन्ते । ततश्चैतस्य विधानस्य प्रकरणादुत्कर्षः, उत पत्नीसंयाजोद्देशेन आपनीयेन ग्रन्थं विधीयत इति चिन्ता-
याम्—

आपनीयान्द्रव्योत्तरार्धादिद्रव्यदेकदेशाद्रव्यवाचित्वेन
जायन्त्याः परप्रयुक्तत्वावगमात् प्रयोजनवत्त्वावगमेन प्रया-
जशेषवदुद्देश्यत्वावगतेरुत्तरीयाया द्वितीयायैलक्षणामप्यङ्गी-
कृत्य पत्नीसंयाजा एव तदुद्देशेन विधीयन्ते । एवंच द्विती-
यविधिप्रकाराङ्गीकरणापत्तयः। इतरथा शून्यविधयप्रका-
राश्चेत् ।

लघं—प्रकरणादिति ॥ त्यज्येव, अथावाऽपेक्षितत्वायै
पत्नी । ततश्च प्रकरणं विद्यायापेक्ष्य वेत्यर्थः ॥ उत पत्नी-
संयाजोद्देशेनेति ॥ पत्नीसंयाजानुद्देश्यत्वोक्तत्वं दर्शपूर्ण-
माससम्बन्धित्वलाभात् तदुक्तं न न्यूनता । तावताऽपि
प्रकृतानेव निवेश इति सिद्धान्तोद्दिष्टानोपपत्तेः ॥

उत्तरार्धादिद्रव्यमिति ॥ उत्तरार्धभूदः पक्षो-
त्तरार्ध इति तस्यपिन्द्रव्यवाचित्वेनैकदेशाद्रव्यवचनो यथा अ-
वति तथा किं जपनमवेलापेक्षितत्वायैनायमप्येकदेशाद्रव्यवचन
इति परप्रयुक्तत्वावगतिरेत्यर्थः ॥ इतरथेति—अन्योद्देशेन
भाव्यंविधाने द्वितीयप्रकारे पालयनमतिषेधताया अ-
स्यागः, यथा शुद्धीतिषा पालयनोद्देशेन गुणविधाने तद्वि-
धेयतास्याम् इत्येकप्रदोषात्तदतिषेधतामुपमाह द्वितीयविधि-
प्रकार एवावधारितं युक्त इत्यर्थः ॥ ननु पत्नीसंयाजान्यजनीति
वाक्योत्पत्तिपत्नीसंयाजानां यावत्प्रकरणार्धपूर्वमासाहृत्य क-
ल्पनीयम् ततः पूर्वप्रवृत्तनानेन आपनीसंस्कारद्वारा पक्ष-
त्वस्यैवापरमा दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजानुष्ठानमेव आग्ने-
यीति पत्नीसंयाजोक्त्यानुक्त्यभिचार एव युक्त इत्याद्यहो
परिहर्तुमनुवदति—एवंचेति ॥ अत्रच “प्राप्तुवारेव पत्नीसं-
याजानां दर्शपूर्णमासयोरक्षणम् । यदि पत्नी पत्नीसंयाजा न
स्युः, ते त्वतिदेशायाः तत्र नियमाना एव आपनीसंयन्धि-
त्वेन विधीयन्ते” इत्येतदाशङ्कितपरवार्तिकप्रत्यय्याख्याने
न्यायमुपाकृतोक्तम् “जायनीवाक्यं विना पश्चात्त्यक्तुषामित्वा-
सिद्धौ वाक्येन प्रकरणाधात् दशपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजा-
कार्षं प्राप्तुयात्, अतिदेशात् तद्व्याप्तिप्रतीतिर्ब्रमे वाक्यस्य
तत्राव्यापारादतिषेधेनोक्तं चोपदेशात्मकप्रकरणवाच्योपात्त प्र-
त्युपातिदेशेनात्मलाभार्थं प्रकरणमन्वदर्शपूर्णमासाहृत्यपेक्ष-
णात् वत्राकर्षणाप्राप्ति”रिति, तदुक्तम् ॥ यावत्प्रकरणेन पत्नी-
संयजानां प्रकृतत्वं दुष्यते ततः पूर्वमेव प्रवृत्तेन प्रत्यक्ष-
वचनेन पशुनिषेधजापनीसंस्कारार्थत्वेन तेषां विनियोग-
करणेन प्रकृतत्वंसंयजामावे पत्नी तदनुष्ठानपत्नीसंयजानि-
देशस्यैवासंभवाद यत्र सत्कार्यं जायनी तत्र पत्नीसंयाजा इति
वचनेनैव विनियोगकरणे अहोने द्वादशोपसंस्कारत्वेनोपदेये-
नैव आपनीद्वारा पत्नी पत्नीसंयाजानां अहत्वातिदेशेनाहृत्यस्य

ग्रन्थं वाक्येन प्रकरणवाधात् पत्नीसंयाजानां पक्षप्रत्य-
याप्रतीतावपि “आग्नेयेन पत्नीः संयाजयन्ती”ति वचनस्य
निर्विपरत्वापत्तेः प्रकरणवाधयोगाद्येनारादुपकारकतया द-
र्शपूर्णमासाहृत्यावगमेऽप्यनेन वचनेन तस्यैवापेक्षारक-
तया अग्नीषोमीयपशुयागादतया विनियानुपपन्नः ।

न च जायन्त्याः परप्रयुक्तपशुनिषेधत्वात् लोकेऽपि
संयवाद्रूपमिच्छाक्रियत्वंसंयजामावेन कथं वागीयाजोप-
स्थितिः । अग्नीषोमीयप्रकरणे श्रुतेन जायन्त्या पत्नीः संया-

पूर्वपक्षेऽनभिप्रेतत्वात् । अतः प्रवृत्तौ पत्नीसंयाजानामकरण-
प्राप्तिस्त्वन्वदेनैवार्थवैलम्बित्वेन स्वयं प्रकाशान्तरेण तां
वारयति—आग्नेयेनेति ॥ आग्नेयेत्यस्य पशुप्राप्तपत्नीसंयाज-
द्रव्यविधायकत्वाङ्गीकारे आपनीसंस्कारकत्वानावर्तित्वाच्च प्र-
तिपत्त्यनेपेक्षस्य संस्कार्यत्वावगमाच्च स्वयमेव विधिः
स्वविधेयनिवेद्यार्थं प्रवृत्तौ पत्नीसंयाजानां सत्त्वं गमयति;
अन्यथा तस्य निर्विपरत्वापत्तेः । अतः प्रवृत्तौ पत्नीसंयाजानां
आरादुपकारकत्वविधेयानुष्ठानं आग्नेयेत्यस्यैव ॥ यस्तु
तस्तु—यस्यमागविधेया केवलजापनीपदेन पशुयागाद्युप-
स्थितेस्तदुपस्थितये वैकृतवाक्यान्तरपर्यालोचने सति प्रकर-
णान्तरत्वंकृतवाक्यपर्यालोचनाविरलमेवेह वास्तव्यत्वं
कल्पं तावत् सतिपुण्यस्यतत्प्रकृतत्वात्वेन युक्तमिति वाक्येन
प्रकरणस्य वाधानारादुपपत्त्येव प्रवृत्तौ तेषां करणमित्याज-
वाक्यस्य निर्विपरत्वापत्तिरनेपेक्षं प्रवृत्तौ तदनुष्ठानसाधनं
युक्त्यन्तरसमहायेवेतिध्येयम् ॥ ननु—तर्हि प्रवृत्तौ पत्नी-
संयाजानां सत्त्वे तत्रैवाव्यवधानाया इत्यर्थेन विधिरस्ति-
त्याद्यहो युक्त्यन्तरकल्पनव्याजेन निरस्यति—अनेन वचने-
नेति ॥ आग्नेयिषीं समिपशोपकारकविधया विधानासंभवा-
दारादुपकारकतया प्रकृतत्वात् तद्वत्त्वात्, स्वीकृतम्, इदम् त-
त्संभवे विमिश्रारादुपकारकत्वमित्ययोरप्राप्त्यपेक्षित्यर्थः ॥

ननु—पूर्वपक्षे प्रकृतत्वाशयेन सह जायन्त्या विकल्पमा-
वेनाप्रसक्तविकल्पनिरासार्थत्वेनापि वैयर्थ्यपरिहारासमवेत पशु-
प्रकरणतैवद्रव्यवत्त्वसाधनान्तरात्—“द्रव्यविकारं तु
पूर्ववदर्थक्यं स्यात्, तस्य विकल्पेन नियमः प्रधा-
नत्वात्” इति द्वादशगुणवत्त्वधिकरणलितितस्य वैयर्थ्य-
मित्याद्यहोयाद्वान्तरनिरस्यव्याजेन परिहर्तुमिष्टोमीयमाग-
स्योपस्थितत्वावे कथं तद्वत्तया विधानम् ॥ इत्याद्यहो—
नचेति ॥ परिहरति—अग्नीषोमीयप्रकरणे इति ॥ “अथ
इहाहोयाम् यथा” इत्यादि—इत्यवसरभ्यापीतवाक्योत्पत्त्यापरा-
भवात्स्वैतरीयशास्त्रापरिहिततादवाक्यान्तरेण कतुसंयत्तः;
तद्विधिं प्रकृतवाक्येन आपनीपात्रसंस्कारकत्वेऽन्यतरेऽपि वै-
कृतवाक्येन तस्या यावत्संयजामावेतत्तमुपसंहारव्याजेन तस्यां

(१० अधिकरणम् ।)

जाघनी ॥ दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाज्यान्तरप्रकरणे,

स्तादिनिमित्तसंबन्धेन च तद्दिशेषोपस्थितिर्युक्तैव । ततश्च स्वत-
न्त्रकृतार्थवक्तृत्वात्पक्षेऽपेक्षितत्वादुपस्थितक्रतुविशेषावचक-
पदान्तरकल्पनया तत्कृतवद्वत् नानुष्ठभमित्यर्थः ॥

प्रयोजनं पूर्वापक्षे उपपादितप्रकारभेदेन नैकरूपम्, किंतु
मिष्टं मिष्टम् । यथा प्रकृतौ तथैवोद्दिष्टादिविशिष्टत्वविनिमित्त-
त्वेन तद्विदेवात् समानमेव, सिद्धान्तेषु नैमित्तिकत्वेन
मात्रद्वयस्य प्रकृतावतिदेशात् निमित्तवत् सर्वैकत्वत्वेनोपदे-
शादेव कुलायाहीनादिवाधारत्वेन तद्विधारेण्यपि आसिन्तव-
तिदेशात् सुतरां च ज्योतिष्टोमविकृतिविविध स्पष्टत्वाच्चोक्तम् ॥

॥ इति त्वमं प्रतिपदुरकर्पाधिकरणम् ॥

विरोधविषयज्ञापनाय महाप्रकरणं दर्शयति—दर्शपूर्ण-
मासयोचिति ॥ पत्नीसंयाज्यान्तरप्रकरणप्रदर्शनप्रयोजनं
स्वयमेव दर्शयिष्यति । पक्षोः युक्तं जाघनीशब्दार्थः । अत्रच
जाघन्युद्देशेन पत्नीसंयाज्याः पत्नीसंवाज्योद्देशेन जाघन्या वा
विधानमिति पक्षद्वयेऽपि पत्नीसंयाज्यानामुपदेशेन प्रकृताविव-
विकृती पञ्चाग्न्यादिदेशेन सत्वात्प्रतिपदादिवाप्रकरणवाच्यपत्नी-
भूतपत्नीसंयाज्यावदुद्दिष्टत्वाभावात् कथमुक्तपूर्वपक्षो निष्फल-
भारभ्यवे इत्यत आह—किमनेन वाक्येनेति ॥ यतएव
नोक्तयः पत्नीसंयाज्यानाम्, अतएव न तदुक्तपूर्वोक्तार्थादिह
विचार्यते, अपितु “जाघन्या पत्नीः संयाज्यन्ती”ति वाक्यं
प्रकरणे किंचित्पदार्थविधायकं समीकर्त्तुं भजते, उत प्रकरण-
वाच्येन प्रकरणान्तरे निपात्यकं सर्वं भजते इति वाग्योक्तार्पा-
मुक्तपदिविचारणे न वाचकमित्यर्थः ॥

यच्चयत्र रागवृत्ता जाघनीपत्नीसंयाज्यान्वयविधिः दर्श-
पूर्णमासयोः पत्नी धेति श्रिस्तायाः प्रकरणस्य पूर्वैः सह
विरोधाविरोधचिन्तात्वाभावेनासत्प्रतिपादनाद्वय निमित्तत्वेनोद्दे-
ष्टभूतयोः द्वित्ववद्बुधयोः प्रकृतकर्माद्योगात् तत्तद्युक्त-
योः प्रतिपक्षोक्तपूर्वैर्द्विभिन्ने जाघन्या अपि संस्कार्यत्वेनो-
द्देश्यतायाः प्रकृतकर्माद्योगात् तत्तद्युक्तानां पत्नीसंयाज्या-
नामप्युक्तपूर्व प्रसक्तमपवदितुं चिन्तयेति विरोधाविरोधचिन्ता-
पक्षमूलोक्तार्थचिन्तात्वात्तद्विदित्युक्तम् ॥ यथा प्रकाश-
कृता—दर्शपूर्णमासप्रकरणस्य पूर्वैः सह विरोधाविरोधचि-
न्ताया अर्थभवेऽपि पत्नीसंयाज्यान्तरप्रकरणेन सह वाक्यस्य
विरोधाविरोधचिन्ता संभवश्चेत्—किमयं जाघनीपत्नीसंयाज्या-
न्वयविधिविधायकविरोधपरिहासार्थमवाह्य पत्नीसंयाज्यान्तरप्र-
करणं बाधिता अतिदिष्टप्राप्तपत्नीसंयाज्यापेक्षान्वये, उत जा-
घनीसंयत्स्य जाघन्यवनतया वाच्यविरोधपरिहाससंभवात्
पत्नीसंयत्स्यतदस्य आपारम्भेऽपि “अभिकामं जुहोति” इति-

“जाघन्या पत्नीः संयाज्यन्ती”ति श्रुतम् । तत्र किमनेन वा-
क्येनास्तीपोमीयपञ्चतुमिषपञ्चाग्न्यामुद्देशेन पत्नीसंयाज्या वि-

नदान्तरप्रकरणेन प्राक् कृतेष्वेव पत्नीसंयाज्येति राग-
कोचो दूषणोपपत्तेरिव वाक्यप्रकरणविरोधाविरोधविषयचि-
न्तात्वात्तद्विदित्युक्तम्—तदुभयमप्युक्तम् ; अमे पूर्व-
पक्षोपपत्त्याख्येतायां माध्यावनुसारेण विष्णुत्कर्त्तृत्वंपक्षस्यैव प्र-
दर्शनात्, पत्नीसंयाज्यानामप्युक्तपूर्व प्रसक्तमपवदितुं चिन्तयेति
वक्तुमनुचितत्वात् । नञ्प्रसिद्धिचरणे पत्नीसंयाज्योक्तयः पूर्व-
पक्षस्यापादितः सिद्धान्तिना सज्जते; पत्नीसंयाज्यानुष्ठानस्य
विकृतान्वय प्रकृतावपि पूर्वपक्षिणा इष्टत्वात् । अतो विरोधा-
विरोधचिन्ताकर्मभूतोक्तार्थानुक्तपूर्वचिन्तात्वेन सत्यवधिधान-
मयुक्तम् । किंच जाघन्याः सत्तत्पक्षे जाघनीसंयत्स्ये आ-
नर्थक्ये प्राप्ते जाघनीसंयत्स्योपपत्तिपञ्चाग्न्यापूर्वसंयत्स्येन
तद्विधानात् दर्शपूर्णमासपूर्वाननुष्ठानेनैव दर्शपूर्णमासप्रकरण-
वाच्यं, जाघन्या गुणवत्तरे तु पत्नीसंयाज्यानां प्रकृतिचिन्तार्थ-
त्वेनोपस्थितिं भवति प्रकरणात्प्रसक्त इदुपपद्यत एव विरोधा-
विरोधचिन्ता ॥ एवम दर्शपूर्णमासप्रकरणेनैव वाक्यस्य विरो-
धाविरोधविचारसंभवे नाम्नीयकतया पत्नीसंयाज्यान्तरप्र-
करणविरोधाविरोधे जायमानेऽपि तत्रापारम्भेनैव विरोधावि-
रोधचिन्तात्वेन सत्युपपादनेत्येवोक्तिर्निरूप्य एव ॥ अपिच
“अभिकामं जुहोति” इत्यत्रावन्तरप्रकरणवाच्यताग्रहणेऽपि
ये प्रयाजदर्शपूर्णमाससंबन्धिनो न वैकृता इति ज्ञानं महा-
प्रकरणाधीनमेव । अवान्तरप्रकरणं तुमयाविरोधि तदुवासी-
नमेव । नहि पञ्चावतिदिष्टाः पत्नीसंयाज्याः प्राकृतपत्नीसंया-
ज्येभ्यः कर्णान्तरम् ; अतिदेशेन वेपामेवोपस्थितेः । अतोऽत्र
प्राप्तपत्नीसंयाज्यत्वेनैव पत्नीसंयाज्यान्तरप्रकरणानुष्ठान-
संभवात् प्राकृतपक्षेनैव वैकृतपत्नीसंयाज्येपूर्वपूर्वपक्षो महा-
प्रकरणवाच्यत्वंवसती, सिद्धान्तस्तु तदवापपर्ववसत्येवे-
त्यालोचनीयं सहृदयेः ॥ अतएवाहीनाधिरनमारभ्य महा-
प्रकरणस्यैव विरोधाविरोधचिन्तितत्वात्पूर्वाधिकरणपक्षेन
महाप्रकरणस्यैव वाच्येन प्रसक्तं वाक्योक्तपूर्वपक्षेनोद्देश्य-
वरणमित्यापवादिकी नञ्प्रसिद्धिचरणोपपत्त्यादयोरेकविषयत्वेनाज्ञ-
स्येनोपपद्यते ॥ एतदभिप्रेत्यैव यातिधारिण्येन महाप्रकरण-
विरोध एवम् अस्ति वाच्यार्थात् । आश्रयोपिचायामपि—
अतो निर्मूल्यं ह्यादस्योक्तपूर्वकल्पनेति दर्शपूर्णमासयोरेव नि-
वेद्यः” इति प्रत्येन सिद्धान्ते दर्शपूर्णमासविरोधोपसंहातत्वा-
त्वाच्यः सिद्धान्ते, पूर्वपक्षे तु द्वाय इति दर्शयन् । इतरथा
अवान्तरप्रकरणवाच्यत्वंपक्षोपपत्त्यात्वेन निवेद्य इत्येवार्थवत् ।
तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य पूर्वपक्षे उद्देश्योपपत्तिर्नैव प्रकरणानुष्ठान-
दर्शयितुं सद्योपपत्त्यापत्त्या एवोद्देश्योपपत्तिर्नैव निमित्तम्—स-
ञ्जीवोमीयपञ्चतुमिष ॥ विधिप्राप्तोक्तं व्यापकंमिन् विधि-
नस्येयुक्तम् । तथैतद्विधिविधायिनाप्युक्तं इ-

जयन्तीति वाचयान्तरेण प्रकृतापूर्वसाधनीभूतजापयन्तुदेशेन पत्नीसंयाजिधायकेन यथासंबन्धोपस्थितौ अंशुं गृह्णातीति वदन्तारम्यापीतेऽप्यसिन् प्रकृतसंबन्धावगमोपपत्तेः ।

पतु कैश्चित्तिदेशादेव पत्नीसंयाजानां पशुयागसंबन्धावगमात् प्राकरणिकं वाक्यं तद्वैकर्मकमन्तरविधायकं पूर्वं पश्य इत्युक्तम् । तदतिदेशेन पत्नीसंयाजानामारुपकारकविधया पशुयागसंबन्धावगमेऽपि तात्पर्यप्राप्तकामावे अन्तारम्यापीते वाक्ये जाघ्रान्वात्तदीयत्वोपस्थितौ प्रमाणाभा-

एवैव ग्रहोपपत्तिः ॥ यद्यपि वैकृतवाच्येनैकेनैव सर्वं सुकरमिति प्राकृतं वाक्यं व्यत्ययेन; तथापि अंधदाम्न्यायेनाभ्युदयशिरस्फटपकलेनोभयपक्षं सार्यकम् ॥ अथ चात्मारम्याधीतत्वं पक्षितपशुप्रकरणभिन्नप्रकरणस्यत्वसाम्येन हेयमिति भावः ॥

प्रकाशकारमतमन्त्र इत्ययं—यत्स्विति ॥ तद्धर्मकमिति ॥ प्राकृतपत्नीसंयाजधर्मकं जापनीसम्पन्नार्गसंलग्नया तत्प्रत्येकं विधीयत इत्यर्थः ॥ तदतिदेशेनेति ॥ अयमर्थः—आन्यद्वयका एव पत्नीसंयाजा आरादुपकारकविधया प्रकृत्यम् ॥ तादृशा एवातिदेशेन पञ्चममिति तेषामतिदेशप्राप्तानामारुपकारकत्वभावेन जापनीसकार्थतया प्राकृतवाक्येन विधानात् पत्नीसंयाजानां पशुयागसम्बन्ध इति तु न युक्तम् । असिन् पूर्वपक्षे जापनीद्वाराज्ञेनोपदेशेनैव पञ्चमरवत्येष्ट्येनातिदेशाभावात् प्रकृतानुपपन्नानां पत्नीसंयाजानां आन्यवाक्येनाहृष्टमिधया प्रकृत्यत्वावधारणं एव प्राकृतजापनीवाक्येन संक्षिपत्युपकारकविधया पञ्चमपयोधात् ॥ अतु वातिदेशः । तावताऽपि पञ्चमभूतपत्नीसंयाजानामग्नीषोमीयपशुनिष्पन्नजापवत्त्वे एव हि मान्यः पञ्चमनिष्पन्नमानसैरिष्टपशुमांसभक्षणदावपि संभवेन यथाव्यभिचरितत्वात् । नच लौकिकजापनीसकारस्य वैयर्थ्यात् परितोपात्तं क्रतुगतोपस्थितिः । तथापि हिरण्यं धार्यमित्यत्रापि क्रतुगतहिरण्यस्यैव धारणपरिकारापत्तेः । यदितु तत्र क्रतुगतहिरण्यात्वादतिशये संस्कार्यत्वं तस्मिन्नेव विप्रयोजनस्य वदयोगात् क्रतुत्वा प्रतीतिरिति तत्रैतदुपपन्नं इत्युच्येत; तत्र प्रकृतेऽपि तुल्यम् । अथोच्यते हिरण्ये संस्कार्यत्वविधायकभावेनेतरेतराद्यवसरेऽपि जापनीयन्तस्य तत्सन्निपकतया तदर्थस्य संस्कार्यत्वमित्यत्र नास्ति, तद्विरम्यमपि कृत्यत्वात् कर्मत्वमिधानेन संस्कार्यत्वमित्यत्र तुल्यम् ॥ यस्तु तस्तु—प्रहृष्टपशूनां वास्तुगान्तिवतिहरणार्थं भेदेवादिभूतसंस्कारदर्शनादितरया परितोपात्तं तेषां यागीनात्वापत्तेन तापि परितोषो यागीमत्योपस्थापकः । अतएव गीनायकः प्रकरणमन्त्रविरचितपशुसम्बन्धो वा सर्वत्र यागीमत्योपस्थापकमित्युपपन्नस्येव । अतएव प्रकृते तदभावादुक्तवचनमेव तस्मा यागीमत्योपस्थापकं वचनम् इति ॥ अथिव

वादतिदेशेन सन्निधाने प्रकरणान्तरासंभवेन कर्मान्तरावा-
नुपपत्तेर्योपेक्षितम् । तस्माद्वाक्येन प्रकरणं बाधित्वेदं वि-
धानं अग्नीषोमीय उरुगृह्यत इति प्राप्ते—

जापनीशब्दस्य पञ्चमवयवाचित्वेऽपि उत्तराहोदिशब्द-
न्तु ससंबन्धिकत्वाभावात् लोकसिद्धिदृष्टस्य जापन्या एवा-
वयव पत्नीसंयाजोदेशेन विधिसंभवे तृतीयाया लक्षणा-
ङ्गीकरणे प्रमाणाभावः । अतिदेशात् श्रातानां पत्नीसंया-
जानामारुपकारकत्वभावेन पशुप्रकरणस्यवाक्येन सन्नि-

कर्मान्तरं विधीयते किमभ्यासात् ? इतः प्रकरणान्तरात् हि
नाशः; उक्तविधया जापन्या यागसम्बन्धबोधेनानामन्यपरत्वा-
भावात् । द्वितीयं इत्ययं—अतिदेशेनेति ॥ संस्कार्य-
रूपानुपादेव गुणयोगेऽपि अतिदेशेन संनिधानात् असंनिधान-
स्यासम्भवादित्यर्थः ॥ अथिव विशिष्टविधौ रत्वापादककर्मान्त-
रविधिकल्पनोपेक्षया वैकृतवाक्ये जापनीनियमार्थवाच्यतवे-
ऽपि प्रकृतिप्राप्तकेवाज्यवाचकत्वेन गुणविधिरप्य युक्तः ।
नच प्राकृतवाक्यव्यपिषितसंस्कार्यत्वस्य साधनतया विमर्श-
नात् अर्थादेवाज्यवाच्यसिद्धिः; आज्यसमुचितजापन्या अपि
संस्कार्यत्वोपपत्तौ तद्वधे प्रमाणाभावात् । जापन्या हि संस्का-
र्यत्वं शब्दम्, आर्थाकं तु करणत्वम् । नन्वाज्यसमुच्चये
शब्दसंस्कार्यत्वस्य ह्यपि; नचा तत्रतत्संस्कार्यत्वेनाज्यगतवि-
रूपेक्षकरणावहाविः; निष्पन्नकरणे द्वयोरन्यदे नैवावदगमदे
पश्यतः सोमवतनिरपेक्षकरणत्वापत्त्येवेहापि तदभावात् ।
वैकृतवाक्यस्यत्वेन जापन्या आज्यत्वेन निरपेक्षकरणतामो-
घनात् समुच्चये द्वयोरेकत्वेनाप्यववात् आदेशोपपत्तकणता-
वधारणतेः नान्यप्रसक्तिः । नच गुणत्वेन विधाने प्रयोजकरवा-
पत्तिः; आज्यविरहितकामेवैव निधिचरिताये प्रयोजपत्वश-
क्तित्वापारकत्वेन प्रयोजनाभावात् । ननैवं तस्यैवादेव जा-
पन्या संस्कार्यत्वसंभवात् प्राकृतवाक्यवैयर्थ्यम्; लोकसिद्ध-
जापनीकरणताव्याववैकृतवा तत्सार्थक्योपपत्तेः । यदितु तृ-
तीयया जापन्याः वारणत्वमेव शब्दम्, आर्थात् संस्कार्य-
त्वम्, सत्तु प्राकृतवाक्येनैव सिद्धमिति वैकृतवाक्यवैयर्थ्य-
मित्युच्येत; यदा तृतीयायाः द्वितीयापि एतन्नामवैयर्थ्यम् ।
अस्तुवा तदा पूजयादोक्तमेव वैकृतवाक्यप्रयोजनमित्यसं वि-
चारेण ॥

पञ्चमवयवाचित्वेऽपीति ॥ इदयारिष्टवदति-
मिषेववाचितः पशुसामान्यावयवरत्नम्, ननु प्रागनात्राय-
वयवत्वम् । अतएव यहीयस्य पशोः मत्स्यस्य पशोः पुरा-
मिति व्याख्यातं याज्ञिकमन्त्रेण ॥ लोकसिद्धेति—इदपि
इदयारीनामनि श्रेष्ठ एषानेन न्यायेन मरणं प्राप्तम्; तथा-
ऽपि वेदेनैव संज्ञनानिनीयतिप्रकाराप्रानात्र कमापद्य-
नम् । जापन्यापु पत्नीसंयाजान्तरप्रकारेऽपि जापन्यापु

दीर्घसोमपदवैषध्यापत्तेरष्टदोषदुष्टविकल्पस्य चान्यायकत्वा-
द्दीर्घस्य यजमानस्य सोमो दीर्घसोम इत्येवं पठितसुरप-
मपि प्रकरणातुरोपेनास्तीत्यस्य यजमानदीर्घे निमित्ते सन्त-
र्दनविधानम् ।

यदि तु निपादस्य पल्लविकरणन्यायेन कर्मधारयस्यैव
न्यायत्वात् यजमानदीर्घेण च कलकविवादाभावेन तेन हू-
रकत्वेन सन्तर्दनस्तुतेरसंभवेन “धृत्वा” इत्यर्थे वा दातुपपत्ते-
र्दोषात् सोममेति कर्मधारय एवास्तीक्यते तथापि
ज्योतिष्टोम एव उक्त्यादि संस्थानतरुके प्रधानविबुद्ध्या प्र-
देयसोमविबुद्धेरावश्यकत्वात् दीर्घसोमत्वोपपत्तेर्वाप्यप्रकर-
णमोर्विरोधाद्विज्ञेयः ।

न च प्रधानविबुद्धेस्तोयादिना संवादनम् ; सोमद्रव्य-
कस्य दामास्य विना ब्रह्मणं प्रथमान्वरसंस्तुतेन सोमेन वर-

कस्य आपमानवेऽपि प्रकरणात्पृष्टीतवचनसामर्थ्यात् दृढतरस-
त्कारस्याभ्युदयशिरस्त्वकल्पनयानर्थकोपो भविष्यतीति ॥

यजमानदीर्घे निमित्ते इति ॥ यथैव यजमानानुप-
पत्तकारणत्वेन विधीयमानानुपपत्तेर्यजमाना विदोपपत्तयो-
पादानेनऽयुग्मभावेनो व्यावृत्तार्थाद्वयति युग्मभावा निमित्तत्वम्,
एवमिहापि यजमानदीर्घस्य निमित्तत्वम् । तथाच यजमानदीर्घे
निमित्ते तत्कलकसोमयागानां सन्तर्दनमित्यर्थः ॥

इष्टावपेक्षया दीर्घे ज्योतिष्टोमे अभिपक्षरायेन धृतेः
इत्यर्थे वा दातुपपत्तमात्रेऽपीह पक्षे चाऽऽसीत्याह—यजमा-
नदीर्घेण चेति ॥ अस्मिन् पक्षे ह्यस्य यजमानकर्तृत्वप्रयोगे-
ऽन्यभिपक्षस्यैव स्वरूपेण धृतेः सङ्गात् वतो दीर्घे तत्र
नास्ति धृतिरित्यनुपपत्तेः धृतिरूपसत्वात्सत्त्वाभ्यामर्थवादाप-
त्तेरसम्भवात्सोमगतदीर्घात्प्रसक्तकलकविवादात्तद्वानिहृत्य-
र्थेपारमेयार्थवादस्य व्ययम्, तच्च तवानुपपन्नमित्यर्थः ।
कर्तृसमवेतस्य दीर्घस्य परमिशेषणद्वारा सोममिशेषणत्वे व्य-
हितत्वेन बहिर्वात्सल्यसमवेतस्य च दीर्घस्य सधितत्वेना-
न्तराहृत्यमिति दृष्टान्तरास्यप्युपलक्षणमेतत् इष्टव्यम् ॥
प्रदानविबुद्धयेति ॥ अग्निष्टोमपेक्षया इतरसंस्थासुक्त्या-
दिप्रधानामधिवानामाज्ञानां सत्त्वात् तदर्थं सोमवृद्धेरवश्य-
त्वमित्यर्थः ॥ दीर्घसोमत्वोपपत्तेरिति ॥ यद्यपि अग्नि-
ष्टोमादेरप्यनुपादानात् तदप्रतियोगिक दीर्घत्वमुपादयितुं श-
क्यम् ; तथापि सोमपदेनैव तत्सत्तातीत्यसोमन्तराणां सत्ता-
तीयत्वेन बुद्धानुपस्थितत्वं द्विप्राधान्यपेक्षया प्रकरणेन
सहितसुपस्थिताग्निष्टोमप्रतियोगिकं दीर्घत्वमन्यपेक्षपेक्षया सुप-
पत्तमिति सदुपपत्तिरुक्त्यादिसंस्थासिद्धिः भावः । रथूलदी-
र्घस्येति ॥ इत्युत्वं च मुष्टिपरिणामविरोधेन श्रेयम् ।
पूर्वसिन्धुस्य सोमद्रव्यगतदीर्घात्तुके यजमानगतदीर्घेण दीर्घ-
सोमत्वोपादाने यागलक्षणावगमि यजमानदीर्घस्य निमित्त-
त्वमर्थोक्तम्, अस्मिन् पक्षे तु सोमगतदीर्घस्यैव संभावात्

भावयोगात् । न च त्रिपदं दशमुष्टित्वरूपसोमपरिमाणवाधः,
रथूलदीर्घपदैसोमप्रहणेन तद्वाधमाभावात् । अत एव सोम-
पदेन यागलक्षणाऽभावात् सोमदीर्घपदैवमेव सन्तर्दने
निमित्तमित्यपि शब्दं वक्तुम् ।

धत्तुत्सु—त्रिपदं दशमुष्टिपरिमितसोमप्रहणोत्तरं “भव-
शिष्टवैद्यनुपसमूहो” त्युपसमूहनविधानात्तत्र चार्थवादे
“यद्वा तावानेव सोमः स्याद्यथन्वं मिमीते यजमानस्यैव स्था-
नापि सदस्यानां ब्राह्मण्यस्तेत्येवमिष्टानेनैव नुपसमूहो”ति
पूर्वोक्तमानमिष्टयोः पृष्टादोहनवशावत्प्रेषितपरावमतीतेः क-
पिच्छाधिकरणत्वात्साम्यमवृत्त्या परिमाणाभावात् प्रदे-
यविबुद्धिः सुसम्भवः ।

न च—एवमपि अग्निष्टोमसंस्थाया अत्रावादन्यासां का-
नधानां तिसृणां संस्थानाञ्च विकृतित्वेन स्वतः प्रकरणाभावात्

तस्यैव शब्दतो निमित्तत्वसंभवे किमिति यागपर्यन्तलक्षणाया-
ऽऽधिकनिमित्तत्वाध्वनं कर्तव्यमिति प्रेक्षाह—अत एवे-
ति ॥ नच संस्थानानुपस्थित्यर्थं यागलक्षणा, प्रतिपदि द्विवा-
दिनिमित्तोपस्थापितासहितितुल्याविद्यागवाचकपदान्तरक-
रणनया तद्वत्त्वस्येवेति सतुपस्थापितप्रकरणसहितमित्तसंस्था-
हत्वोपपत्तिलक्षणाया प्रयोजनत्वाभावेति भावः ॥ उपसमू-
हनविधानादिति ॥ उपसमूहनं नामेकीकृत्योपादानम् ।
अग्न्यां संस्कारत्वात् तद्वत्त्वद्वुत्वाविषयवैक्याद्युपहणनाप्युप-
समूहनमिदं तावता सोमवृद्धिरित्यत आह—उत्तरादोह-
नमिति ॥ “नास्यैता रादि ऊमता अपि पयो कमन्ते”
इति अर्थवादे सर्वानामेव दोहनप्रतीत्या अधिकांशानुप-
राणां दोहनमिदानीत्यर्थवादे यावदर्थेऽपि तद्वत्त्वप्रतीत्याऽधिक-
नामेवाश्रया परिमाणवाधेन ग्रहणात्तदुपपत्तिरित्यर्थः ॥ ननु—
कस्य प्रकरणम् ? येन सह दीर्घसोमे इति वाक्यस्याविरोधं
वच्यते, न तावच्छब्दसंस्थानाम् ; अग्निष्टोमसंस्थाया अत्रावेन
स्वतः प्रकरणाभावात्, इतराणां तु कान्यत्वेन तद्भावात्,
नापि सर्वसंस्थाकृत्योतिष्टोमस्य ; संस्थानां प्रकरणात्तत्त्वोदक-
कोटिमिवेते मानमात्रात्, गौरवस्य । अतः परितोऽप्यज्योति-
ष्टोमत्वं प्रकरणीतावच्छेदकं वाच्यम् । तत्र च प्रधानविबुद्ध्य-
भावेन प्रदेयवृद्ध्याप्रसक्तो कर्तृ दीर्घसोमत्वमुपपत्तये ? इत्या-
शङ्का परेहति—नचैवमपीति ॥ एतेन—संस्थानां विह-
तित्वेन स्वतः प्रकरणाभावात् कस्यमात्रत्वात् संस्थासु च सुप-
पद्यवत् प्राकृताज्ञानुपादानेनार्थानुपस्थितत्वाभावेन सन्तर्दन-
स्यानिवृत्तात्प्राकृत्यप्रकरणप्रवृत्तानुपपत्तेः सत्याऽन्यतत्प्र-
रूपे सन्तर्दनस्य विधानाभावात् प्रयुक्त संस्थाभिर्मात्रोऽर्थाति-
ष्टाभिर्कर्मण्येवमभावात् न संस्थानां प्रकरणेनोपस्थितत्वादेतो-
र्ग्रहणं युक्तमिति भाष्यकारोये सिद्धान्ते वातिकोक्तपुण्यम्—
परिहृतम् ॥ कलाञ्च विधीयमानेऽपि गोदोहेन दशपुर्णमाहो-
रकृतिभूतायेव, एवं कलार्थमुक्त्यादिसंस्थानानुष्ठानेऽपि-

(११ अधिकरणम् ।)

सन्तर्दनम् ॥ ज्योतिष्टोमे अभिषेकफलके प्रकृतं “न सम्पृणती” इत्येतासन्तर्दनं विधायात् “थो चतुर् दीर्घस्योमे सम्पृणोष्टयै” इत्यनेन सन्तर्दनं विहितम् । सन्तर्दनं नाम द्वयोः फलकयोः संक्षेपप्रदेशो तन्मकरेण एवोपर्यपरस्य संक्षेपः । तदिदं सन्तर्दनं किं प्रकरण एव विविधते उतातिष्ठोमान्यभावे उक्तव्यत इति चिन्तायाम्—

“अथ वा चतुर्दशीतेनै” स्यात्सम्पृणतौ विकल्पबोधनद्वारा सर्वेषां ताव्यभाषः, किंतु यत्र सर्वेषां धारणतया विहितमाज्यमधीति विधीयते ॥ एवं च देवपत्नीसंयाजे तदुत्तरसिधेयि च पत्नीसंयाजे वैकृतिप्राप्त्यविपरेतस्य निर्विपर्यायमख्येति न बाधकम् । एतच्च पारमार्थिकीं याज्ञिकमर्यादामनुसृत्योक्तम् । वार्तिककारप्रवृत्तिसर्वनीमांसप्रत्यये ॥ सर्वैवेव पत्नीसंयाजे ॥ “अज्येन पत्नीः संयाजयन्ती”तिवात् “आज्यया पत्नीः संयाजयन्ती”ति वाक्यमाज्यसमानकतया आज्यनीतिभायकमभिप्रेक्ष्य सर्वोऽप्येतदधिकरणविचार इति तदनुसारेण पत्नीसंयाजा एव तदुद्देशेन विधीयन्त इत्येवं पूर्वपक्षप्रत्ये जायनीसंस्कारपर्यंतया बहुतां पत्नीसंयाजानां विधिदक्षः पूजयार्दिरित्यलं शङ्का निरुद्धेण ॥

इति वृद्धार्तं आज्यमधिकरणम् ॥

अभिषेकफलके इति ॥ अभिषेकाधारकाष्टफलक इत्यर्थः । अनेन च “न संपृणति” “संपृणति” इति विधिनियेधापेक्षितसन्तर्दनवैधीयकमप्राप्तिरुक्ता । यद्यपि तैत्तिरीयशाखायां दत्तायां “अधिषवने” इति द्यकारः पठितः; तथापि तत्सामानार्थकत्वेन स्वर्तुकाभिषेकफलके इति वाक्यप्रयोगे न बाधकम् । न्यायमुधाप्रवृत्तिप्रत्यये “हन् वा एते गृहस्य यदधिषवने” इति वाक्यलेखने तु शास्त्रान्तरीयत्वेन पुनरुक्तिकर्तव्यमप्राप्तदेव वा हेयम् ॥

ननु—नैव प्रकारान्तरेण सन्तर्दनं प्राप्तम्; यत् संपृणतीत्यनेन निमित्त्यते इत्यत आह—असन्तर्दनमिति ॥ नात्र सन्तर्दनविषयः कियत्, अपितु उल्लेखयोगः फलको रूपस्यापने संक्षेपस्योभयपक्षि संभवाद्व्युत्पन्नसन्तर्दनमावप्रयुक्तः संक्षेप एव उत्पन्नया विधीयते; अवेधितविधानसोचितत्वात् । नवार्थप्राप्तसंक्षेपान्यायानुपपत्त्या सन्तर्दनप्राप्तिः हन्त्वर्थत्वेन कदाचित् संक्षेपप्राप्त्यपि तत्र नियमेन सन्तर्दनप्राप्तभावेऽनियतप्रत्युपजीवनेन सङ्गप्राप्तेरित्येवस्य यादविकल्पापत्तेः । सतएव शास्त्रादीपिकावामपि—“असन्तर्दनं विधानम्” इत्येवमेवोक्तम्, ननु सन्तर्दनं विधिष्येति । अतोऽसन्तर्दनपदमसौभाग्यजनकं कृत्वा न विद्यते सन्तर्दनं वास-

प्रकरणानुष्ठानदनुकल्पः । न च वाक्यविरोधः; ज्योतिष्टोमस्यापि इष्टयाचपेक्षया दीर्घत्वात् सोमद्रव्यकथायां दीर्घसोमत्वोपपत्तेः । अतश्च तत्रैव ग्रीहियवादिचसन्तर्दनासन्तर्दनयोर्विकल्पः । यस्त्वत्र सुवे कथयन्ति कथयद्वातो विकल्पे दत्तः स द्वादशो दशभिः कीणातीति पचनेन समुच्चयस्य चह्यमाणत्वाद्वचनाभावे कृत्वा बोध्यः । अस्तु वा इष्टयादेरिहानुपपत्तिस्तत्पेक्षया दीर्घत्वस्य च निराख्येन

मिति व्युत्पत्त्या अन्यपदार्थसंक्षेपो हनूत्वसंत्वोपपत्तिर एवात्र विधीयत इति ॥

अपरस्येति ॥ लोहकीलेनेति शेषः । अत्र च शूद्रे एव ज्योतिष्टोमे निषेधः दीर्घयजमानके वा, लघुपक्ष्यादिसंज्ञास्येति पक्षाः सूत्रानुसारेण पूर्वपक्षे न कथ्याः । तेषु सर्वेष्वपि प्रकल्पे निषेधस्य सर्वत्र तावत्तत्संज्ञाकोटीं प्रकरण एवेत्येतावतीत्यर्थे पामुपादानं कृतमिति न न्यूनतादोषः ॥

ज्योतिष्टोमस्यापीति ॥ अनेन च—दीर्घायां सोमस्येति कर्मधारे सोमपदस्य कृतात्प्रातिपदिकस्य सप्तम्या निमित्तस्य तस्य चाऽऽपूर्वपक्षे कादाचित्कत्वाभावाद्विष्टयाचपेक्षया दीर्घत्वेनेपावानुपपत्तिरित्येतत्—परिहृतम्; दीर्घसोमपदस्यापेक्षितान्ताद्विभावपरत्वसंबन्धेऽनपेक्षितमित्यतः कल्पः शायोऽर्थः; अतो दीर्घसोमपदेन यागस्यैव लिङ्गलक्षणयाऽभिधानात् प्रकृतस्य ज्योतिष्टोमस्यापि दीर्घसोमपदेन ग्रहणोपपत्तिरित्यर्थः ॥ सूत्रकारावृत्तकाम्यमुपवादिषिदं विकल्पे इष्टान्तमाह—ग्रीहियवादिचदिति ॥ यत् सूत्रकृता विकल्पे कथयन्ति रक्षन्ते इतः, सः “कथयेषु विकल्पः स्यादेकाधेत्वात्” इति द्वादशाधिकरणपूर्वपक्षानिमित्तोऽपि “समुच्चयो वा प्रयोगो द्रव्यसमयायात्” इत्युत्तरसूत्रेण विरुद्धते कथ्यतापत्त्या इत्याद्या समुच्चयस्य तापनाद्योभयपक्षोर्दिवप्रतिषेधः, तथाप्यत्रत्यवर्षादिषा तत्रत्यविद्वान्त्युक्तेरसंमतत्वमभिप्रेक्ष्य तत्रत्यसमुच्चयसङ्घटनमप्यनेन नैव दोषः । न हि विकेप्रानतिवशात्प्रसक्तः समुच्चयो युक्तः; तथापि कृत्स्नान्तिवशात् प्राकृतवैकृतदक्षिणामपि समुच्चयपतेः । अतः सिद्धान्तिनामपि तत्र विकल्पस्यैव बलात् स्वीकार्यवभाषायाः अपवादिसंमतत्वं ज्ञेयम् । ननु तत्रत्ययुक्तेरसंमतत्वेऽपि “तं वै दशभिः कीणाती”ति वचनबलात्समुच्चयसिद्धिर्न रक्षान्तत्वं तस्य युक्तमित्यत आह—वचनाभावे कृत्वेति । वास्तुतस्तु—“अनर्थत्वेऽप्येव दृश्यते” इति वार्तिकोक्तमेव शास्त्रं; तत्तथावयवः ॥ ननु—असन्तर्दनेनाप्यभिषेकस्य जायमानत्वात् सन्तर्दनविधानवैयर्थ्यमित्यत आह—प्रायण्यदिति ॥ यथाप्यस्यत्वाद्येवस्य यातःप्रवृत्तीनां मध्ये येन नेनविधानसिद्धिरेव द्रव्यस्य वचनादि व्यर्थानि भवन्ति तानि सप्तार्थकथायाऽऽनतस्यापि पुनरुक्तं विधानं तेन कृतः सोमोऽनुदधरासीति कथयन्ति; तथाप्रायसन्तर्दनेनाभिष-

पूर्वादिदिषु अग्निष्टोमादिनानासंस्थाके दिगन्तरे दीर्घसोम-
त्वस्य सत्त्वादग्निष्टोमसंस्थानेऽपि सन्तर्दनापत्तेर्वद्ग्रहण-
विवृद्धिप्रयुक्तविवृद्धप्रदेयकत्व यद्युक्तविवृद्धप्रदेयकत्वमेव
वा यत्र तत्र तदपूर्वसाधनीभूतफलकसंस्कारकतया सन्त-
र्दनाविषयवगमादुक्तविवृद्धेऽथ सस्याप्रयुक्तत्वेन ज्योतिष्टोमप्र-
युक्तत्वाभावात्तद्वत्त्वेन सन्तर्दनेविषयप्रयुक्तत्वेन प्रक-
रणेन बाधित्वोक्तविषयविवृक्तत्वादेव निवेशः, मनु सस्या-
स्त्वेव । तासां विकृतिरेव प्रकरणमाधादिति ।

सोमविद्वद्विद्वत्स्य दीर्घत्वस्योपपादनादविवादमित्यर्थः ॥ तद-
ङ्गत्वेन सन्तर्दनेति ॥ ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेत्येव । उक्त-
मिति । यद्वद्ग्रहणविद्वद्विद्वत्प्रयुक्तविद्वद्वद्ग्रहणवत् यस्या
विकृती तादृशमिष्टोमान्यसर्वविकृतिमात्र इत्यर्थः । अग्निष्टो-
मसंस्थामधिकृत्यैव सकलज्योतिष्टोमप्रयोगान्तात् “तस्य नव-
विंशतः स्तोत्रीया” इति लिख्येतेन ख्याता सोनीमाणावृत्ता
मग्निष्टोम एव नवयुक्तशतत्वादिष्टोमस्यैव प्रकरणम्, न
संस्थानामित्याद्येन तासां प्रकरणमेव नास्तीति दर्शयति—
प्रकरणमाधादिति ॥ मनु दीर्घसोमपदेन बागाभिचा-
नास्त्वान्यसंस्थाकज्योतिष्टोमस्य पूर्वांशरीत्या दीर्घसोमपदास-
प्रहात् संस्थायां च बागाभावात् न चमितरनिकृतिबाधवद्दी-
र्घसोमपदेन ग्रहणम् १ वेनाग्निष्टोमान्यमात्रे संस्थासाधारण्येन
सन्तर्दनेनिवेशः स्यात् इत्येत आह—अत एवेति ॥ अतएव
दीर्घसोमविधे निमित्ते फलकीयेतेन सन्तर्दनेविधानात् तस्य च
प्रदेयवृद्ध्या संस्थासाधारण्यात् संप्रति तन्निवेशो नाप्युक्तः
इत्यर्थः । एष साभिमतरीत्या अग्निष्टोममात्रे निवेश इति
लिख्यते स्थिरीकृते वार्तिकतन्त्रायासुपादिप्रत्येकपेक्षिताह
परत्वे संभवसम्पेक्षितनिमित्तपरत्वकल्पनायोगात् दीर्घसोम-
पदस्य लक्षणया बागपरत्व कालकृतमेव दीपत्व बादाय
कस्याद्विप्रादिषु सन्तर्दनेनिवेशोपपादनं बलं कृतम्, तत्प-
रति—अतएव नायमिति ॥ दीर्घं सोमो गच्छन् बलेति
वा बहुमीहिमङ्गीकृत्य बागस्य वगमानस्य वा निमित्तत्वम्,
अथ वा तमोर्ध्वरेखनेवादायाथाह सोमगतदीर्घत्वस्य निमित्त-
त्वमिति यद्यपि वार्तिकेनङ्गीकृतम्, तथापि तदस्यावृद्ध्यापि
वक्ष्यमाणविरोधात्परहितव्यत्ययमिदानीमायुदात्तस्य “बहुमीहो
प्रकृता पूर्वपदम्” इति मिहितस्याप्यत्रा पञ्चमागान्तोदात्त
स्वरानुपपत्तेरुक्तं प्रवृत्तापरिहृतं गद्य बहुमीहिरित्युक्तम् ।
स्वरानुपपत्तिः स्वराकान्तोऽपीलपिना सूचिता ॥ वार्तिकका-
रमेव बहुमीहेनाप्रयणायागलक्षणया कमपात्वाङ्गीकारात्
स्वरोपपत्तेरिति तापस्यत्वमिति संस्थायाद्विप्राभिराकर्तव्यं
पदेन सूचितम् । अतएव नागमिलयात्र एवेति वक्ष्यमाणहेत्व-
मिष्टायम् ॥ अयं रियति ॥ दीर्घत्वाद्धी सोमयेति कमपात्त-
तत्त्वप्राप्तीकारेण दीर्घसोमपदस्य निमित्तपरत्वमेव युक्तम्,
मनु संस्थामङ्गीकृतोर्ध्वरेखणत्वम् । संस्थापत्तेः, फलकयो-

अतएव सन्तर्दनादिति धातोः सन्तर्दनादनुपपत्तिरी-
ष्टान्तपदेन फलकस्यैव संस्कार्यत्वावगमादीर्घसोमसंशो-
दयत्वात्तद्विरोधत्वात्संभवेन निमित्तत्वमेव । अत एव
बाध बहुमीहिर्न वा सोमपदेन बागलक्षणया स्वराकान्तो-
ऽपि तत्पुरुषः, अपि तु तेन लतामेवोक्त्वा तत्पुरुषः, समा-
सत्त्वाच्च न निमित्तेऽपि विविधोदोदो वाक्यभेदः ॥ ३ ॥ ४५ ॥
इत्येकादशं सन्तर्दनाधिकरणम् ॥

वेवोद्देश्यत्वादनपेक्षितत्वस्य तत्रापि समानत्वादिति भावः ॥
फलकयोर्पुद्गलस्यानेवताद्वयभेदस्य निमित्तत्वेन परिहारसं-
भवेऽपि विविधोदोदो वाक्यभेदः प्रसक्तः परिहारि—समास-
स्यादिति ॥ तद्वेन प्रकारेण वार्तिककारीयसिद्धा—सोमपा-
दनम् परमापत्तं पूज्यपादानामभिप्रेतमिति मनः प्रति-
भाति ॥ तथाहि—यदि ग्रहणरूढिकृत दीपत्वमादाय नि-
मित्तपरत्व तस्य, तर्हि द्विप्रादिषु वेपान्चिद्विधानमिष्टोमस-
ंस्थात्वेन तान् प्रदेयवृद्ध्याभावेन निमित्तासम्भवात् सन्तर्दनाना-
पत्तरिति वार्तिकोक्तदृष्ट्यात् न च युक्तिः १ अतो द्विप्रादाय
न्तर्दनाग्निष्टोमसंस्थाककल्पितयाह सु वार्तिककाराभिप्रेतसन्तर्द-
नप्राप्त्यै बागपरत्वमेव कालतो यदुपपन्नं तदेव विवक्षितम् ॥
अपिच प्रदानवृद्ध्या प्रदेयसोमवृद्धौ सोमे बहुत्वे सिद्धेऽपि
तान् कालकृत दीपत्व दुष्टपदादेव । नहि रसवृद्धौ दीर्घं
सोम इति प्रतीतिः कस्याप्यस्ति । बागे तु बाग्यासद्व्या बहु-
कालसाध्यत्वात् तत्कृत दीर्घत्वमुपपद्यते ॥ किंच निमित्ता-
ङ्गीकारे वार्तिकेना द्रव्यमुद्रितप्रत्येकविरोधेनैव इष्टदी-
र्घसोमं सोम आनीत, तादृशदीर्घसोमवृद्धयोऽप्युपगतदीर्घसोम-
त्वस्यापि कदाचित्स्वरत्वात्तादृशमेव दीर्घः सोमपदेत्येव इति वार-
मेव निमित्तात्वमिति कदाचित्तादृशनिमित्तत्वमिष्टोमे तादृश-
निमित्ताभाववति ॥ विकृत्यन्तरे सन्तर्दनास्वप्नप्राप्तावपि ॥
एतेन—यद्वद्ग्रहणेति विवक्षावापि यच्छब्दोपात्ताग्नि-
द्विप्रादादी द्विप्राप्रकारिण्येन गृहणे बाधकानाभावात् तत्र च
प्रदेयवृद्धित्वमेव दीर्घत्वोत्पत्त्यभवे निमित्तत्वस्योपपत्तरिमिष्टो-
मसंस्थानेऽप्यवृद्धं सु तत्पुरुषमेवेति—परास्तम् । तथापि
सर्वतोमुखीयाग्निष्टोमीयसंस्थादिगन्तरेत्यनेन न्यायेन तदपत्तेर्य-
द्वद्ग्रहणेति विवक्षया एव नैव न्यायसिद्धेः । अपिच सत्याहु
अकम्पते अग्रप्रदलेनैव प्रदेयवृद्धिकरणान्तरमिष्टपदस्य चाग्नि-
ष्टोमे समानत्वात् तद्विषयप्रयुक्तफलविदारणस्य प्रकृत्यनिव-
शात्प्रत्यक्षमेव “यस्या” इत्यवगदानुपपत्तिः । अतो “दीर्घा-
सोमस्य” “दधेर्पूर्वमासादिह्य सोमं यजेते”सादिषु सोमरा-
ध्दस्य यागे निष्टलक्षणया प्रयोगात् तस्याथ शक्तिरुक्त्येव
बाधकानाभावात्परत्वं कालकृतम् दर्शय प्रतीतं युक्तम् ॥
तव्य द्विप्रादे द्विप्रात्तेनैव दीर्घत्वादग्निष्टोमसंस्थाकेव-
त्यपि सन्तर्दनापत्तेः सन्तर्दनावतत्वात् सर्वतोमुखीना-

ज्योतिष्टोमे च प्रधानवृक्षभावेन प्रदेयवृक्षभावात् कथं वायव्यप्रकरणयोरविरोध इति; वाच्यम्—काम्यसंस्थासु ग्रहणविबुद्धा आश्रयभूतज्योतिष्टोमाग्रासे विबुद्धेगवद्वयकत्वात्, संस्थानां चतुर्णामपि स्वतःप्रकरणाभावेऽपि च ज्योतिष्टोमस्य सर्वत्रानुस्यूतत्वात् काम्यसंस्थाकज्योतिष्टोमप्रयोगे सन्तर्दनविधानेन प्रकरणानुग्रहोपपत्तेः । अत एवाग्निष्टोमसंस्थाकज्योतिष्टोमप्रयोगेऽसन्तर्दनं प्रधानविबुद्धभावादिति ॥ विकल्पोऽपि । अत एव च दीर्घत्वस्यानुयोगिनः काम्यसंस्थाकज्योतिष्टोमस्य प्रतियोगिनश्च नित्यसंस्थाकज्योतिष्टोमस्य प्रकरणादेव छायादिति लाघवम् ।

न च—एवमितरसंस्थाकज्योतिष्टोमस्यापि प्रकरणे अङ्गीक्रियमाणे “एव वाच प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्योतिष्टोमो य एतेनानिष्ठा अध्यायेव यज्ञते सर्वपलमेव तद्वत्वीत्यत्रापि एतच्छब्देनेतरसंस्थाकज्योतिष्टोमस्य ग्रहणपक्षेऽग्निष्टोमसंस्थाकस्यैव प्रकरणात् ग्रहणं ग्रह्यमाणं निरूप्येतेति—वाच्यम् । ज्योतिष्टोमस्यैवच्छब्देनैव फलभावेन प्रकरणाङ्गी-

तदाश्रयो ज्योतिष्टोमः प्रकृतिरूप एवेति “नित्यात्काम्यस्य गौड्यादि” ति विधिरसायनकोकनिवरणोपपादितत्वेना काम्यसंस्थाकज्योतिष्टोमस्यापि ज्योतिष्टोमत्वाभावात् तस्य च भेदाभावेन प्रकरणीतावच्छेदकत्वात्फलान्तत्वेन काम्यसंस्थाकज्योतिष्टोमप्रयोगे तद्वृत्तानेन प्रकरणानुग्रहसमाहितार्थे ॥ प्रद्वामधिवृक्षमाधादिति—॥ ननु—अदानधदिकृतप्रदेयवृक्षा अग्निष्टोमे दीर्घसोमत्वाभावेऽपि अदानमनियतपरिमाणानुपादानस्य तत्रैव विहितत्वात्तदित्यतः सस्यासु प्रप्ते तानन्त्याय सस्यास्त्रिभिष्टोमेऽपि दीर्घसोमप्रयोगपक्षे कथं न सन्तर्दनम् ? इति—चेत्, सत्यम्, तथाऽन्यत्रशिष्टाग्रहणोपपादनपक्षे अग्निष्टोमे दीर्घवर्षसोमप्रणयनमाभावात् सोमगतदीर्घत्वमादाय दीर्घसोमत्वस्य निमित्तत्वात्तदुपपत्तेरुग्रहणेन बहुसोमसद्भावेऽपि तद्वत्तदीर्घत्वस्य प्रदेयवृक्षभावेन फलकृतत्वेन बहुमदशक्तेः मापपरत्वेऽपि वा तस्य सहपेण फलतोऽपि देव्योभावात्सोमयवत्त्वेऽप्यग्निष्टोमे सतर्दनप्राप्तिः, संस्थासु तु सोमे वागेऽपि वा फलकृतदीर्घत्वस्य ग्रहणान्तरात्पूर्वाज्ञानानेन समवाय कानिश्चयति ॥

ननु—प्रतियोगितापक्षे दीर्घत्वे प्रकरणोपस्थितज्योतिष्टोमत्वावच्छिन्नस्यैव तत्त्वेनान्यथात् काम्यसंस्थाकज्योतिष्टोमस्यापि प्रतियोग्यन्तःपातितत्वा तदपेक्षया दीर्घसोमत्वस्य द्विरानादित्येव संभवाद कथं सस्यासु सन्तर्दनम् ? इत्यत आह—अत एव चेति ॥ अग्निष्टोमसंस्थाकस्यैव प्रतियोगित्वेनान्यत्वेऽपि तत्र ज्योतिष्टोमत्वस्यापि तत्त्वात् तदवच्छिन्नप्रकरणानुग्रहेऽपि समवलेति तदपेक्षयैव दीर्घत्वमादाय सस्यासु सन्तर्दनविधेरेतापि प्रवरणानुग्रहसमये निमित्ति प्रकरणवार्धपर्ववत्तापिनः सस्यानामपि प्रतियोगित्वेनान्यत्वात्तदवधनमिति न द्वि-

कारत्, अग्निष्टोमसंस्थाया अङ्गत्वेनेतराङ्गवत्प्रकरणावच्छेदकत्वानुपपत्तेश्च । एतच्छब्देन तु ज्योतिष्टोमत्वावच्छिन्नस्योपावपि अन्यशब्देन तद्विकृतिमात्रवाचकेन संस्थानामप्युक्तत्वात् तासामपि ज्योतिष्टोमोत्तरकालविधित्वात्तेर्यादग्निष्टोमसंस्थाकस्यैव प्रथमं प्रकरणोपपत्तेः । अतो वाच्यप्रकरणयोरविरोधात् प्रकरण एव सन्तर्दनस्य निवेदा इति प्राप्ते—

भाष्यकारेण तावद्विष्टापत्यैव सिद्धान्तितम् । पूर्वपक्ष-आशयप्रकारद्वयेनैव कृतः, वार्तिककारेण तु विकृतिमात्रे विबुद्धसोमके निवेश इत्युक्तम् । तस्यायमाशयः—दीर्घत्वमात्रं महणस्येद्विप्रक्रमसोमविबुद्धिर्भवति भवतोऽन्यत्वात्तदम् । विबुद्धग्रहणमपि च संस्थाङ्गानि पञ्चमस्तु ज्योतिष्टोमाङ्गानि । अतश्च दीर्घसोमत्वस्य ज्योतिष्टोमसंस्थाभावाद्द्विकृतिमात्रप्रत्यभिप्रायः ।

न चोत्तरग्रहणानां ज्योतिष्टोमाङ्गत्वाभावेऽपि संस्थाङ्गानां तत्संबन्धसत्त्वात्तस्य दीर्घसोमत्वोपपत्तिः सर्वतोमुत्पादी-

रात्रिषु सन्तर्दनापत्तिरस्यैव ॥ योऽन्यत्र वार्तिककृता “यथान्येन” इत्यनन्यपदेवाग्निष्टोमान्यसंस्थासाधारणविकृतिग्रहणम्, तथैवैतत्तिष्ठन्तकथनव्याजेन सस्यानां प्रकरणाङ्गीकारे तद्व्याप्यत्वशब्देन सस्यातिरिक्तविकृतिग्रहणस्यैवच्छब्देन च सर्वसंस्थाकज्योतिष्टोमग्रहणस्यापराधा पाषाणिकविपर्ययोर्भाष्यमते वापादितः, तमन्य वृत्तयति—नचैवमितरेति ॥ तद्विकृतिमात्रवाचकेनेति ॥ अयमर्थः—एतच्छब्देनाग्निष्टोमग्रहणेऽपि प्रकरणानुग्रहोपपत्तेरन्यशब्दसङ्कोचे मानाभावादग्निष्टोमविकृतिसामान्यवत्त्वमेव युक्तम् । नहि ज्योतिष्टोमत्वावच्छिन्नमात्रग्रहण एव प्रकृतग्रहणं, येन तद्वार्तिकत्वेनान्यपदेन सस्यानां ग्रहणं न स्यात्, अग्निष्टोमस्यापि ज्योतिष्टोमत्वेन प्रकृतग्रहणेपपत्तेः । किंच यज्ञानां मध्ये प्रथमयज्ञत्वेनोक्तस्य ज्योतिष्टोमस्यैव ग्रहणत्वादेतच्छब्देन ग्रहणम् । प्रथमवत्त्वं च ज्योतिष्टोमस्यैवेति तस्यैव ग्रहे तिदे न तद्वार्तिकत्वेन यज्ञानामिति यदोपस्थितविकृतिवत्सामान्यैव ग्रहणमन्यपदेन युक्तम् । अपिच एतेनेति वृत्त्या-धनत्वात् एतत्प्रकरणभावनत्वात् पूर्वकालप्रतीतेरग्निष्टोमस्यागस्यैव भावना प्रती करणत्वात् सस्यान्तराद्युक्तज्योतिष्टोमस्याधनत्वेनान्येऽपि तत्रप्रतियोगिपददीर्घत्वानुयोगित्वस्य प्रवरणानुग्रहाय सस्यान्तराद्युक्ते ज्योतिष्टोमे एव स्वीकारे न किंचिद्वाप्यमिति ॥

भाष्यकारसिद्धान्ते वार्तिककारोपपादितस्यैववृत्तपरिहारे तस्यैव कृते सति क्या मुत्सवा सार्द्धं अग्निष्टोमान्यविकृतिमात्रे सन्तर्दनमिति वार्तिकवर्गीयसिद्धान्तोपपातितत्वेनेत्यामाह—तस्ययमाशय इति ॥ अविद्यादमिति ॥ भाष्यकारेण

(१२ अधिकरणम् ।)

सङ्ख्यायुक्त ॥ अनारम्भाधीतः प्रवर्यो "यत्प्रवर्यं प्र-

प्रिष्टोमीयसंस्थे दिगन्तरेऽपि सन्तर्दनमसम्भवे इष्टमेव; कालतो दीर्घस्य सर्वतोमुखेऽपि सत्त्वात् ॥ ननु कादाचित्कविक्रमानीतस्थूलदीर्घपदैसोममादाय निमित्तपरत्वमेव कुतो न स्यादिति—चेन्न; तथाच सन्तर्दनविधेः प्राक्षिकनिमित्तत्वरोधेनास्तन्तं सङ्कोचापत्तेः । तदपेक्षया दीर्घसोममागस्योद्देश्यत्वेऽप्रिष्टोमापेक्षया सर्वविकृत्यन्तरमात्रपरत्वात् सन्तर्दनविधेर्नियमेन बहुविधयत्नकल्पनस्यैवोचितत्वात् ॥ अत एव सप्तम्या प्राधान्यलक्षणा द्वारीभूतफलकचोरान्तरप्रकरणप्राप्तेर्दीर्घकालसत्त्वविकृतिसंगत्येवसोममागान्नयेन संतर्दनमिति । एतच्च दीर्घाधिकारोयसिद्धान्तोपपादने दीर्घत्वं तावद्गृह्यविद्विप्रयुक्तसोमविकृतमितेति भवतोऽप्यविवादमित्युक्तौ त्वदभिमतेनैव दीर्घसोमत्वेनाभिष्टोमान्ययान् विवेका इत्येतद्वातिकसिद्धान्तोऽप्युपपादयितुं शक्यते, न तु त्वदभिमते दीर्घसोमत्वं वस्तुतो युक्तमिति अक्षरपदेन पूज्यपादैः सूचितम् । परन्तु कान्यसंस्थापु क्रतुविधानांशुग्रहणेनापि प्रवेष्टव्यदिति विवेचनेन मिश्रकृतसर्वस्थूलसोमग्रहणे प्रमाणानामात् चाशिकचारस्यापि तथा दर्शनादभिव्याधिव्याभावैव फलकविदारणाश्रयत्वात् "धृष्टा" इत्यर्थेयादाशुवर्षातः आभ्यवार्तिककारी-सोमयमते दुर्गारैव । तत्तथायथाहान्यापाशुवर्षाया कर्मधारया-श्रीकारवत्सक्तमहमिदमप्रयुक्तफलकविदारणाग्रहणसामाना-तन्त्रेन द्विप्रप्रप्रवृत्तिषु संतर्दनमहत्वेन निधीयते, न संस्थास्यपि; तातो दीर्घसोमयवैनामहणादिति विभाषनीयम्—इति ॥

असिद्धाधिकरणे वाच्यप्रकरणविरोधोऽयमित्यधिकर-णान्मभार्तिकमयतारताम व्यायुषाफुता दीर्घसोमे इति सप्त-म्या प्रामाण्यमभिकान्तराधिकरणकस्य संतर्दनं प्रति फागसा-योगाङ्गव्यवकरणविरोध इह चिन्त्यते इत्युक्तम्, तस्याय-माशयः—यद्यप्यहीनाधिकरणे द्वित्वबहुत्वाधिकरणे बाही-नादिप्रातिपदिकश्रुत्येव सह प्रकरणविरोधाविरोधी चिन्तितौ, हातवैव तदधिकरणयोः श्रुतिप्रकरणविरोधमप्येवः प्रतिपादितः, तथेहापि दीर्घसोमप्रातिपदिकश्रुतेरेव प्रकरणेन सह विरोध-चिन्तनात् संभवज्ञेयं श्रुतिप्रकरणविरोधः; तथापि न तत्र प्रतिपादिकश्रुत्या सह प्रकरणस्य विरोधचिन्त्यते । अतएव प्रमा-णीभूतश्रुत्यादिभिः सदैव परस्परं विरोधविषयस्य विचारणी-यत्वात् । इतरथा अतएव तत्प्रमाणानामेव च निरूपणसा-ध्यायार्थेन प्रतिज्ञानादस्य विचारस्याप्यायप्राप्त्यनापत्तेः । अतस्तत्र पशुयुतिः किं प्रमाणानुपहीता अहीनादिप्रदत्त-स्याहिता गोपयति, अथवा तदनुपहीतसेति संशय-पूर्वको विचारः कर्तव्यत्वेन युक्तोऽपि स अहीनप्रातिपदि-कश्रुतिप्रकरणविरोधाविरोधकलीभूत इत्यर्थसिद्धत्वात् किमते ॥ एवंयापि तु तन्नाहत्वप्रमाणीभूतपञ्चम्याश्रुतिप्रकरणविरोधा-पेक्षं विचारणीये । इह तु पटकीभूतपरोद्देश्यताकृतिकार-

वृत्तौ"ति श्रुतः । तस्य च "पुरस्तादुपसर्दा प्रवर्येण प्र-
णवी"ति ज्योतिष्टोमाहत्वेन विनियोगः; अभ्यभिचारित-

कत्वयोः प्राधान्यवाचकः अर्च इत्येतद्वक्षणे लक्षितायाः श्रुतेरभावात् सप्तम्याः श्रुतित्वम् । तस्याः प्राधान्यवाच-कत्वाभावात् । पशूनां तु सम्बन्धत्वेनरूपेणोद्देश्यवाचकत्वात् श्रुतम् श्रुतित्वम् । अतएव पूज्यपादैरपि निवृत्तं श्रुतिवक्ष्यं विधानं यत्र विभक्तेः विभक्त्यन्तराद्ये लक्षणाः तत्र वाचक-त्वाभावात् न श्रुतित्वमिति वाचनीय एव विनियोग इति उक्त-मसिद्धेवाभावात् सेपामर्बाधिकरणे । अतो युक्तमुक्तं वाच्य-करणविरोधोयमिति ॥

पूज्यपादैस्तु—पशुस्यलक्षणे वाक्या सन्बन्धत्वेन रू-
पेण संक्षेपसामान्यस्यैव वाच्यत्वात् तत्तत्कारकत्वबोधोपायविशे-
षलक्षणाया आवश्यकताया कारकत्वावाचकत्वमिति न श्रुतिव-
मिषाभिप्रेक्ष्य वाचनीय एव विनियोग इत्यहोनाधिकरणान्तर-
प्रकरणस्य वाच्यत्वेन विरोधचिन्तितः स सर्वस्यापि तु विभक्तेः
विभक्त्यन्तराद्ये लक्षणायां तथा विभक्त्या विनियोगो वाच्योय
एवेति विदेः दीर्घसोमपदस्य विमिषात्वरूपे इह प्रकरणस्य
वाच्यविरोधेऽपि उद्देश्यत्वपक्षे सप्तमीश्रुत्या तद्विधानात् शु-
स्येव तस्य विरोध इति कथं वाच्यप्रकरणविरोधोक्तः पूज्यपा-
दानामित्याशङ्क—परस्ता ॥ एतच्च नमर्वादनुसक्तोक्तम् ॥

वस्तुतस्तु—येदे सर्वत्र शक्तिरुत्पत्त्या एव निरुद्धव-
त्ताया अङ्गीकारात् वाचकत्वपटितं श्रुतिवक्ष्यं पूर्वोक्तमुपेय
शक्तिनिरुद्धलक्षणाप्यतरदृश्योद्देश्यवृत्तिकारकत्वयोः प्राधा-
न्येन बोधकः शब्दः इत्यपि श्रुतिवक्ष्यं वाच्येति कर्तुमिति
सर्वत्र विभक्तिकृतविनियोगमात्रे धीत एव विनियोगः । इत-
रथा विभक्तौनामनियतश्रुतिस्वरूपितः । मास्तु वा एतादृश-
स्थले मुख्यश्रुतिव्यवहारः, तथापि समानाभिधानैकपदोपास-
तवश्रुतिविहेहापि लाक्षनिकार्थपरविनयौ गौणः श्रुतिव्यवहा-
रोऽस्तु । तमात्र गौणमुख्यतापारणश्रुतिप्रकरणविरोधाविरो-
धविचारकरणेऽपि बाधघनात्वात् सत्यत एव श्रुतिप्रकरणवि-
रोधाविरोधोऽयमिति वक्तुम् इति ॥

इति सन्तर्दनाधिकरणम् ॥

अग्राहीनाधिकरणे सैषेव श्रुतिप्रकरणविरोधाविरोधी, अग्रे
च श्रुतिगुणित्वा वाच्यप्रकरणयोस्तौ प्राचां मते, समते तु
सर्वत्रैव श्रुतिपरित्यागेनैव वाच्यप्रकरणयोस्तौ, तथैवेहापि
वाच्यबोधिरोधाविरोधसंभवत्वात्तत्प्राप्त्यन्तत्वाधीनयोः प्र-
वर्गविधिविषयोऽप्येतदधिकरणविचारविषयत्वं सूचितं उद्दे-
शयोगे प्रथमस्थानात्प्रमाणीनत्वं सूचितं—अनारम्भाधी-
तेति ॥ अत्र प्रथमप्रवृत्तप्रवृत्तयोः प्रवर्षकान्तराध्याये विधा-
रम्यतासिद्धिः प्रदर्शितः । तस्ते द्वे परः प्रवेष्टः प्रवृत्तनम्;
तदसिद्धमर्थमिच्छेते नियते सोऽयं प्रवर्यः, च कर्त्तव्येतेषो
यथा संपद्यते तथा प्रवृत्तं कुर्यात्—इति ॥

प्रथमयज्ञाब्दे ज्योतिष्टोमनामा, “एष चाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां चञ्ज्योतिष्टोमः” इति सामानाधिकरण्यात्, तस्य प्रथमं प्रयुज्यमानत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तसत्त्वाच्च । यद्यपि च संस्थानामन्यपदेनाभिधानात् तामु ज्योतिष्टोमोत्तरकाल-

विरोधविचारद्वयुपपद्यत एव विरोधाविरोधप्रकरणसङ्गतिः ॥ एतेन—सर्वसंस्थसर्वप्रयोगावस्थज्योतिष्टोमादम् ? उत प्रथमप्रयोगादिति विचारसम्बन्धेन्यन्वयान्वाधीतपक्षे वाक्यप्रकरणविरोधविन्तात्वाभावात् प्रकृतासङ्गतिः प्रसज्येतेति प्रकरनिकतास्य एव तद्विचारः कर्तव्य इति प्राच्यगुक्तं—अपास्तम्, नहि वाक्यप्रकरणविरोधविन्तैव केनचित्प्रातिज्ञाता, प्रमाणभावात्, किन्तु अज्ञत्वप्रमाणमात्रस्य विरोधनियमविन्ता । सा च यथासमर्थं वनं येन केनचित्सह असंख्यमेकस्मिन्नेति इतीहापि वाक्ययोस्तत्कारणे किमित्यसङ्गतत्वम् ! अतएव मन्वे लिङ्गप्रकरणविरोधोपाहारण्यप्रदर्शयैव वाक्यप्रकरणविरोधः कथं कियत इति पर्यवृत्त्येवोऽपि लभ्यमते नापद्यते । प्रतिज्ञातार्थनिरूपणे तदकारणे तत्सम्बन्धेऽपि इतराकरणे पर्यवृत्त्यासमनात् । अतो नासङ्गतिरनभ्याधीतत्वपक्षेऽपीत्यभिप्रेत्यैव प्रथमसंस्थानाभ्याधीतत्वं प्रतिज्ञाय तदङ्गत्वोपपत्तिप्रदर्शनम्, तत्साधकत्वेनैव युक्त्यन्तरतया प्रकरणपाठेनन्यासाद्यम्भरेण पूज्यपादेः कृतः । इतरथा अनारभ्याधीतत्वकथनस्य प्रकृतविचारानुपयोगात्, शास्त्रदीपिकानामिव मुख्यतयेव प्रारम्भिकतास्योद्देशेनैवैवापेक्षेति । एवमस्मिन्नेव पङ्क्ति-सर्वेऽपि प्रकरणपाठमङ्गीकृत्य प्रत्युत्पन्नं वाक्यप्रकरणविरोधविचारणमपि सङ्गतिः कुतश्चेत्यभिप्रेत्य प्राचामनुवारेणाधिकरणपूर्वपक्षनाशयति—प्रथमयज्ञाब्द इति ॥

“द्वितीये वा एतौये वा प्रयज्यादि” वि भाष्योदाहृतं यच्च नैऽपि द्वितीयादिशब्दानां प्रयोगवाचित्वस्य नि सदिग्धत्वात् प्रत्युत तत्तादृशस्य प्रथमग्रहपदे सिद्धान्तसिद्धप्रयोगवाचित्वापादकत्वेन पूर्वपक्षानुगुणत्वाच्च गोपादानुदाहरणत्वेन कृतम् ॥

अत्रच “नैमित्तिकं वा कर्तृसंयोगाद्विज्ञस्य तत्रिमित्वात्” इति सिद्धान्तात्मे नैमित्तिकं वस्तुपादानेन प्रथमग्रहे इत्यस्य निमित्तपरत्वं भाति, तथापि—पूर्वपक्षे निये-
ष्योपपत्तिनिर्वाह ज्योतिष्टोमात्रत्वविद्ये अर्थादेवाङ्गिन च्छेद-
त्वेन प्रयोगकत्वसामान्यं न निमित्तताङ्गतत्वविशेषत्वाच्च इति न तत्परत्वान्वाधीयते । यद्यपि त्वदुपरीत्यैव ज्योतिष्टोमाह-
स्यापि सामानाहृत्यत्वात्प्रत्युक्तविशेषत्वमङ्गीयते, तथापि अनु-
वादकत्वकल्पने समये. समाने सति ह्युपोपस्थिताहृत्यत्वा-
कल्पनेन तादृशमेव नानुपपत्तिनिमित्तपरत्वकल्पनेन तत्परत्वं
युक्तम् ॥ यस्तुतस्तु—सिद्धान्तेऽपि न निमित्तपरत्वम्,
नियेषत्वान्नभ्याधीतत्वपक्षेऽपि ज्योतिष्टोमाहृत्यत्वं प्रथमप्रयोगे
निमित्ते ज्योतिष्टोमत्वाविच्छादत्वस्य यत्सत्यप्रयोगकल्पना-

त्वविधानात् न सर्वसंस्थाकज्योतिष्टोमस्य प्रथमं प्रयुज्यमा-
नत्वम्; तथापि ज्योतिष्टोमत्वसामानाधिकरण्येन तावत्
तदस्तीति प्रवृत्तिनिमित्तवाच्यताः ।

अतो वाक्याद् प्रकरणस्य ज्योतिष्टोमत्वावच्छेदेनैवाप्यं

धातेनासमवायं निमित्ततयोपस्थितप्रथमप्रयोगाहृत्य तत्पदक-
ल्पनवाऽऽवश्यकमेवेति तदपेक्षया साधवादस्यैव तत्परताकल्प-
नस्य युक्तत्वात् । सूत्रे नैमित्तिकत्वोक्तितु प्रथमप्रयोगाहृत्ये
यदा प्रथमप्रयोगे तदैव नियेषस्य प्रवृत्तिरितिप्राप्तिका ॥

यस्तु अपेक्षिताहृत्यत्वावच्छेदनेऽपेक्षितनिमित्तपरत्वात्सम-
मयुक्तमित्यतो न दीर्घबोमशब्दप्रमितितपरत्वम् इति न्याय-
सुभाष्यप्रकाशलेखनं तन्निषेधोपस्थितिद्वारा ज्योतिष्टोमाङ्गी-
कृतमेव तदपेक्षयाः प्रकरणपाठपक्षे इवानारभ्याधीतपक्षेऽप्य-
भावादुपेक्षितम् ॥ अतः पूर्वोक्तयुक्त्याऽङ्गित्वात्कल्पनस्याव-
श्यकत्वादनपेक्षायामपि ज्योतिष्टोमत्वावच्छिन्नप्रातिज्ञातार्थपक्षे-
रेवाङ्गित्वात्परत्वत्वं युक्तमिति प्रथमग्रहपदस्याङ्गित्वात्परत्वमङ्गी-
कृत्यैव पूर्वोक्तपक्षो हेतुः । अत एव सङ्ख्या द्वितीयादिपक्षेऽपि
प्राथम्यं सङ्ख्या, नियेषनं तद्युक्तं कृतोऽप्योतिष्टोमस्याङ्गं प्रक-
रणादित्यर्थकम्—“सङ्ख्यायुक्तं कृतोः प्रकरणात्सङ्ख्या”
इति पूर्वपक्षसूत्रं प्रथमग्रहपदसङ्ख्याविज्ञातार्थवक्तृत्वं दर्शयति । पूर्व-
पक्षुपपादितत्वकल्प्यतार्थप्रदर्शनपरस्यापि तुल्यसादृश्या सङ्ख्या
प्राथम्यं तद्युक्तम्, तद्युक्तः प्रथमग्रहपदः कृतोर्वाचकः
स्यात्तत्त्वस्यैव. प्रकरणात् प्रकरणपदित्वादेव वा वाक्यादि-
त्वर्थकारणेन सूत्रे सूचिता पूर्वपक्षुपपादनयुक्तिं दर्शयति—
एष वा चेति ॥

ननु—प्रथमो य एतेनेति वाक्येन तावन्निर्वाहविशेषो-
त्तरत्वस्यैवाहृत्येन विधानस्य श्वापनादविधायमानं प्राथम्यं
कथं तत्परत्वावच्छिन्नं प्रवृत्तिनिमित्तं भविष्यति; निहित
त्वेऽपि वा ज्योतिष्टोमत्वविच्छेदे तदसम्भवं एव, अतिशे-
खैव प्राचम्याहृत्यत्वात्—इत्यादिभूय परिहरति—
यद्यपि चेति ॥ इतरन्निर्वाहविशेषोत्तरत्वविधानेन यद-
र्थतः सिद्धमतिशेखरस्य ज्योतिष्टोमे प्राथम्यम् तदेवातिशे-
खैर्यदेवादिनामपदयोर्मिदेवत्यवतिशेखैर्देश्यत्वात् इदं कदे-
नापि ज्योतिष्टोमयात्रनामि प्रथमग्रहपदे प्रवृत्तिनिमित्तं भवि-
ष्यतीति न निर्विवादापमिलत्वं च

अत्र न्यायसुभाष्यता अतिशेखरस्यार्थस्य प्रकरणमि-
च्छतां “प्रकरणत्वं तदहृत्यमात्रात् प्रथमग्रहपदेनापि प्रक-
रादेतत्संवादिभाषानोपपत्तेरर्थपि न पूर्वपक्षे ज्योतिष्टोमत्वा-
वच्छेदेन नियेषः प्राप्नोति,—तथापि प्रथमग्रहपदपुत्रिः प्रकरणेन
सङ्ख्यायोगाद्वाच्येन सर्वज्योतिष्टोमे संभवत्वेन” इति गमाधान-
ग्रन्थेन पूर्वपक्षेऽपि वाक्यप्रकरणविरोध उच्यते, तद्विपरीतान्न
संबन्धं पूर्वपक्षे यथाविरोधमेव दर्शयति—अतो वाक्या-
दिति ॥ उतर्दनाधिकरणपदवितीरसा कथंयथातुष्टज्योति-

क्रियायाः शरूपेणोद्देश्यसंवाधयेन वा निषेध एव विकल्पो
यमोक्तस्थले, यत्र ॥ काकनिषेधो यथा—“तत्रैव आद्यं न
कुर्वीते”त्यादी, तत्र निषेधस्य कारकमात्रविपर्ययत्वेन क्रियावि-

तत्त्वद्विषय यथाज्ञत्वं विषेदस्यान्यतोऽप्यवयववर्णनं तत्र
यथैवोक्तमंतः शरत्वा प्रतीयमानाधिकरणत्वलागे किं प्रमा-
णम् । अतएव कर्माभूतविश्वदिवाचकप्रदोतरसप्तम्या निमि-
त्तपरतानाश्रीकारेणाधिकरणत्वपरत्वात्तत्वादीनामज्ञत्वप्रतीतेः
गुणभूतकालानुरोधेनैव कर्माश्रितिसंज्ञीत्युक्तं विवक्ष्यमाणैः ।
नच—यथाज्ञत्वं प्रमितं तत्रोद्देश्यताद्येन प्रयोजनाभावादिधि-
करणत्वस्य बोधितत्वादधिकरणत्वपरत्वमात्रं; यस्तु न त-
त्तत्र तद्वैधार्थं निरर्थकाधिकरणत्वपरत्वापेक्षयोद्देश्यत्वपरत्व-
मेवेति—युक्तम् । मन्त्रस्वरस्य महाप्रारणेन प्राप्तस्य ष्वोनि-
ष्टोमाज्ञत्वस्य वाधार्थैव सोमशामान्यासमिदोपकरणत्वज्ञत्व-
बोधने बाधकामादेनार्थादेव तत्कालसाधिकरणताप्राप्त्या स-
म्पन्नान्तराध्यात्मसिद्धेरधिकरणत्वस्य निप्रयोजनत्वात् ।
नष्टप्रेषामायेऽपि बाधयथादापतदज्ञात्वं बाधयितुं धक्यम् ।
इतरथा वैधृषसापि प्रकरणावगतदृष्टपूर्वमाशङ्क्यभावस्या-
पेक्षामावाहसंसावाच्यस्य बाधविधायकतया सार्थंरये सति
बाध्यादपि धौर्गमासज्ञत्वानापत्तेः, सवनज्ञत्वपक्षेऽपि तद-
भूतस्तोत्राश्चादिषु मन्त्रस्वरव्यावृत्तिरूपप्रयोजनस्यापि तदनु-
ष्ठीयतेन कामसंनवाद्यः । इतरथा सवनानुष्ठानाभ्यामपि तेषां
सवनोपेयतासंभवादधिकरणत्वपक्षे तेषु सप्रामाण्यापत्तेः ।
अत एवेदमेव सवनज्ञत्वपक्षे प्रयोजनम् स्वरचर्चायां कीदृशे
रूपम् निराकृतं बाधिकरणत्वपरत्वम् । धर्मैवैव कर्माधिकरण-
तायाः काळद्वारेव भवेद्विः स्वीकारान् तस्य बाधिकरणत्वेन
विधानेऽज्ञत्वापत्तेः गुणभूतकालानुरोधेन प्रधानभूतस्वरादृष्टे-
रन्याम्यत्वेनैव तत्प्रारतः सवनिवर्गमाश्रयासाज्ञतयैव ष्वोनिष्टोमा-
ज्ञत्वापत्तेः प्राप्तः सर्वदेव सकृदेव मन्त्रस्वरानुष्ठानापत्तेः । एवं
स्यपि प्रातःसवने इत्यत्राधिकरणत्वपरत्वसमर्थनाशङ्क्यत्वा
प्रतीयमानाधिकरणत्वलागे प्रमाणाभावे इत्येव बाध्यम् ।
तर्हि तत्सममेव भवदगिमतोद्देश्यत्वस्थलेषु महाप्रकरणादी-
क्षाणीयात्संवाधगतज्योतिष्टोमाज्ञत्वादितरस्यावृत्तिरूपप्रयोज-
नस्यापि कामादीणीयावामिति सप्तम्या अपि तत्परत्वा-
पत्तिः । तथा तस्य परस्वीयेष्टापि प्रकरणाध्यानमनसा-
मिस्त्राजनकत्वसामर्थ्यात् दृष्टद्वाराद्वत्स्य कामादधिकरणत्व-
परत्वापत्तिः । अस्मि चात्र प्रयोजनमाभिस्त्राज्ञात्रयोजनकत्व-
व्यावृत्त्या राशिनस्यापि प्रयोजनत्वनिश्चिद्विद्विः । तथाऽऽहस्यो-
धिकरणत्वव्यावृत्तिरपि; इतरथा एव मते तापसोद्देश्यमिश्रे-
त्येवाविश्लेषितापत्तेरतस्ते एव पश्यति दम्भनवप्राप्ते ताप-
पेक्षायामपि यथातापसंयोजपत्तौ तत्प्रयोगाधिकरणत्वापिद्विः ॥
एवं जयादिष्वपि; तत्रेति सप्तम्या बाधिकरणत्वपरत्वापत्तौ
प्रयोजनानपेक्षायामुपस्थितत्वात् कर्मवाचकपदकल्पनया तद-

पयत्वाभावात् क्रियाविषयविधिविकल्पापादकानुपपत्तिः;
प्रकृते च प्रथमपक्षसदृश नोद्देश्यत्वपरत्वम्, अपि तु
मन्दं प्रातःसवनं इतिवदधिकरणकारकत्वम् । अतश्च न

ज्ञत्वमपि संभक्तयेवेति न धीतार्थत्यागो युक्तः । नहि का-
लान्वयात्प्रागेव प्रयोजनवत्त्वेन भाव्यमिति नियमोऽस्ति;
मानाभावात् । प्रथमं एवोपनतत्वं कालान्वयोत्तरमव्यभिचरि-
तकृत्यसंयमेन ष्वोतिष्टोमाज्ञत्वस्य कल्प्यत्वात्, आभिविदि-
प्रयोगेऽपि तथा दर्शनाच्च । जयादिष्टोमानां सर्वैरपि तत्त-
त्त्वमर्थहिर्भूतत्वेनैवाज्ञत्वस्वीकारात्तद्व्याचिदपि तत्करणे त-
द्विषयात्तद्विषयकत्वमिति तत्त्वपर्ययेन तत्तत्तद्व्याचिदधिकरणत्व-
विधेः प्रयोजनवत्त्वलाभाच्च । किंचावगतज्ञात्वाद्यस्यैव दीर्घ-
सोमे इत्यादावपि सप्तम्या बाधिकरणत्वपरत्वापत्तौ तदधि-
करणत्वपरत्वसप्तम्या प्राधान्यपरत्वं स्वरपक्षे तद्वैधार्थं दक्ष-
वलाश्रयमापयेत् । वैधार्थ्यानिषेधैवत्यन्येन विधितमानन्या-
येन भवदुपपादितेन सर्वप्रमाधिकरणत्वपरत्वसंयोज्यतावधि-
करणताप्रत्यभिज्ञानस्य विधायकत्वकल्पनमपि निप्रमाणमेव ।
इतरथा स्वमनोरममात्रेण तत्कल्पने विधिष्वपि तस्य नित्या-
मकरवापत्तिः । प्रवर्ग्याधिकरणमिदमेव विकल्पापत्तिं निर-
स्यते “न तौ यथावि” इत्यत्र विपर्ययसंवाध्याधिकरणत्वप्रत्यभि-
ज्ञात्वं निप्रमाणास्य निवामकत्वकल्पनस्य व्यर्थत्वम्, प्रयु-
तास्य नित्यामकरवाकल्पने नानुवाचित्वित्वाप्रापि कारकनिषेध-
नैव विकल्पानापत्तौ कृष्णपादकं पर्वुदासाप्रयणं नापद्यत
एवेति गुण एव लभ्यते । अविच्य—निषेधेन प्रथमप्रयोग-
कालाधिकरणतानिषेधेऽपि उत्पत्तिबाध्यावगतज्ञात्वस्य निषे-
धामावाहद्वारकरप्रयुक्तप्रायश्चित्तापत्तिमिथ्या यदाकदाचिदपि
प्रथमप्रयोगकालानिरिक्तं तदनुष्ठानापत्तिरनिवार्येन । तथा
निधिताधिकरणत्वपदपदितैकादस्यां नमुनीयेत्यादिवाक्येऽपि
एकादश्याधिकरणनिषेधसंवाधपत्तौ क्रियानिषेधस्य तद्वैधार्थो सो-
पापत्तिः । न कलञ्जं अक्षयेदित्यत्रापि कलञ्जकत्वाद्यर्थानामेव
निषेधापत्तेः सकलक्षान्त्यसंवाध्यापत्तिः । नच—यत्र दि-
कल्पप्रसक्तिल्लव नमः क्रियान्वयो नाश्रित्यित्येव, यथा—प्र-
कृते, कलञ्जादिनिषेधेषु तदप्रसक्तैः किमिति तद्व्यागेनान्यथा-
श्रवणमिति—युक्तम्, तथात्वे “न तौ यथावि” इत्यत्रापि तदा-
पत्तेः । किञ्च काकनिषेधाश्रीकारे क्रियानिषेधोऽस्ति वा ?
नवा ! आद्ये विकल्पानिषारणत्वात् ज्यैः काकनिषेधस्वीकार-
क्रेयः । द्वितीये प्रतिषेधकसंज्ञानाकान्तत्वात् प्रतिषेधत्वस्यै-
वाधेयव इति मयूहल्लवपत्तिः । अविच्य “न कलञ्जं महा-
येव” इति निषेधेषु कलञ्जकर्मकमश्रुणानुबुद्धिमानां रागप्रा-
प्तमिदृश नवा निवर्तनाविधानं स्वीकृत्यते । तद्वदेष्टात्रापि
प्रथमप्रयोगाधिकरणत्वप्रवर्ग्यानुबुद्धिस्तु वाच्यप्राप्तमिदृश न-
वमविधानेऽपरिहार्यं एव क्रियानिषेधः, प्रवर्ग्यकृतिनिरूपितं प्र-
थमप्रयोगाधिकरणत्वमिदृश नवमविधाने आह्वयोत्पातकृतेः

न च—ज्योतिष्टोमे द्वितीयादिप्रयोगापेक्षया प्राथम्यस्य विवक्षितत्वादिकृतावपि तद्वितीयादिप्रयोगापेक्षया प्राथम्यस्य सत्त्वात् कथं न तत्कारितरिति—वाच्यम्; प्राथम्यस्य निरूपकापेक्षायां द्वितीयादिप्रयोगस्य निरूपकत्वाकल्पनात् । “एष वाच प्रथमो यज्ञो यज्ञाना”मिति वचनेन ज्योतिष्टोमविकृतिमात्रस्यैव तद्व्याख्यानात् । अत एव प्रथमप्रयोगविरूपोऽपि ज्योतिष्टोम एव बोध्यः ।

तथाच प्रथमयज्ञाद्वे चान्यशेषपाद्वैदिकप्रयोगाच्च नि-

प्रथमद्वयपदप्रवृत्तिनिमित्ताभावादिति शेषः । सोमान्तरनिरूपितेति ॥ न च—“द्वितीये वा तृतीये वा प्रथंज्याति”ति आभ्यस्तितोत्तरवाक्ये द्वितीयादिचरणानां प्रयोगवाच्यस्य निःसदिरप्युक्तत्वेऽप्येव पूर्ववाक्ये प्राथम्यप्रतीतेः कथं सोमान्तरनिरूपितत्वं तस्येति—चाक्षरम्; द्वितीये तृतीये वा प्रत्येकं प्रथमंविधाने वाक्यभेदापेक्षायास्तोतकपासबद्धपदप्राथम्यकालात् पूर्ववाक्यमिदं प्राथम्यापेक्षया उत्तरपरत्वस्यैव द्वितीयादिपदयोर्लक्षणञ्च स्वीकारात्प्रथमवाक्ये निर्गातज्योतिष्टोमप्रथमवक्ष्येयत्वात् तदुत्तरात्तानां सर्वेषां सोमवागान्तराणामप्युपादानेन तदुपपत्तेः । अन्यथा “यामद्वयम्” इति व्याग्राद्वितीयाद्वितीयादौ तदीयप्रयोगे तदापत्तावितरिद्वितीयादौ सोमवागान्तरैरेव प्रथमोनापत्तेः ॥

यस्तुतस्तु—प्रथमप्रयोगे निषेधे स्वार्थप्राप्ताऽनुवाक्यमेव तनोरिति नैतद्वदेन पूर्वप्रवृत्तश्रान्तिनिषेधः सर्वस्य; किन्तु न्यायेन यथैव पूर्ववाक्यं निर्गातम् तद्विषये वादस्वर्गप्राप्तिः सामादौयानुवादकत्वमिति न वाच्यम् । अतो विद्विभूतसोमान्तरनिरूपकत्वकल्पनं पुनरप्येति भावः । विषये वाचकमाह—अन्यथेति ॥ प्रथमप्रयोग एवेति ॥ तथाच यत्किंचिन्निरूपितप्राथम्यप्रवृत्तिप्रयोगेऽपि प्रथमप्रयोगः ॥ तद्विकृतिभूतसोमवागान्तरैरेव तद्विदेहेन प्रथमप्रयोगेऽपि प्राप्तात्वादित्येव प्राप्तेऽपि स्वमेव सोमवागान्तरनिरूपितप्राथम्यस्य तन्मात्रादुपदेष्टाविदेशयोरेवमद्वैतो निषेधाभावाभिसमेव तद्विदेष्टात्तरगमिस्तुष्टानमेदो विद्विभूतसोमवागान्तरैरेवकारुण्यैः । पूर्वस्यैव एव निरूप्यापत्तिभिर्या द्युवितमपि प्रतिषेधत्वं परमागच्छनाच्च द्रष्टव्यं पशुदास्यपेक्षेऽनुष्ठानगते दंष्टिपुनः प्रतिषेधत्वं नास्तीति सारयति—यस्तुतस्त्विति ॥

अतिरात्रप्रथमादरेऽपीति ॥ यथैवाग्निष्टोमसंस्थावाच्यप्रयोगे सामान्यविधिना प्रथम्यत्वेन निषेधादित्यन्तः । एवमतिरात्रप्रथमादरे कर्तव्यत्वादेन प्रकल्पेन सामान्यनिरूपितोममपिप्रथमं अतुल्यत्वात्प्राथम्यप्रयोगेन निरूपितम् । तदतिरेकेन प्राप्तस्य प्रथमस्य निषेधेऽपि वाच्यमिति

रुद्धलक्षणया सोमान्तरनिरूपितप्राथम्यत्वप्रयोगविषयज्योतिष्टोममेवाभिपद्यते, अन्यथा स्व—स्व—द्वितीयादिप्रयोगनिरूपितप्राथम्यत्वत्वोपाविषययज्ञमात्रमभिधाने “आहिताग्र्य इष्टप्रथमवज्रा गृह्यतितससदृताः सत्रमासीरिति”त्यादौ स्वये यज्ञमात्रोच्यकारुताऽपत्तेः । अत उच्यद्विषयज्योतिष्टोमप्रथमप्रयोगे एव प्रथमप्रतिषेधः ।

यस्तुतस्तु—नायं प्रतिषेधस्तथावे “न तौ पशौ कतोती”तिवदतिरात्रप्रथमादरेऽपि विकल्पापत्तेः । न च—

स्वायं, नतु निर्यं प्रथमंकरणम्, अग्निष्टोमसंस्थावाच्यप्रयोगस्य दृष्टान्तत्वमपिना स्मृतम् ॥ यदपि प्रतिषेधत्वपक्षेऽपि विकल्पापत्तिं परितर्ह्यं प्रकाशहृतोपनादितम्—“विधिविषेधयोः सर्वेन कर्मवाचकपदे सप्तमी श्रूयमाणा कचिदधिकरणत्वकारुता कचिद्विशययोरेवत्वपरेति व्यपस्थायां तावदिदं नियमकम्—तत्र विधियु द्वा विषेयस्मात्तत्वं प्रमाणान्तरप्रमितमधिकरणत्वस्य चास्ति प्रयोजनम् यथा—“मन्द्रं प्रातःस्वने” इत्येवमादिषु मन्द्रस्वरस्य प्रकरणप्रमितं ज्योतिष्टोमाहत्वं सवनान्तरव्याप्तिपाधिकरणत्वप्रयोजनम्, तत्र स्वने इत्यस्याधिकरणत्वपरत्वम् । यत्र अहत्वं विषेयस्य नान्यतः प्रमितम्, प्रयोजनं च नाधिकरणत्वस्य यथा—“तत्र जवान्द्रुघातः” “तस्मै पयसि” “तापस्या दीक्षणीवायाम्” इत्यादिषु तत्रोद्देश्यत्वपरत्वमेव लक्षणया भवति । वैधकियानिषेधेषु विधीयमानकर्मवाचकपदोत्तरसंस्तम्यास्तु यत्राहत्त्वमन्यतोऽगम्यम् प्रयोजनं याधिकरणत्वस्य तस्य न्यये प्रस्तिगिज्ञानमपीत्येवं द्वितयमस्ति तत्रैवाधिकरणत्वपरत्वम्—यथात्रैव कल्पव्यभिचारगुणवृद्ध्याः प्रवर्धनेन वा प्रवर्धयेत्य कर्मत्वत्वात्तद्विहितस्य प्रथमप्रयोगस्याधिकरणत्वनिषेधस्य ज्योतिष्टोमाहत्त्वम्, अधिकरणताप्रतिपादनस्य चास्ति प्रयोजनम् अधिकरणत्वे भूके तस्यैव निषेधात् किंवा निषेधमात्रेन निरूपकत्वात्तावतिरिक्तेऽपि तदतिरेकाग्निस्वाकरणसिद्धिरप्यम् “पुराहादुपवदां प्रवर्धयेन परान्ति” इति प्रत्युक्तो विरोधतः कल्पयते यिधनाप्राप्तमिष्टायमानं कठोरधिकरणत्वमेवेति पूर्वोक्तद्वैतप्रवर्धनाच्च अधिकरणत्वे निषेधे तथैव प्रत्यक्ष निषेधात्किंच निषेधमात्रेन विधिनिषेधयोरेकविषयत्वात्तावत् न निरुक्तः । एवं दीक्षितकर्मद्रोमदाननिषेधे सकान्त्यधिकरणत्वविषयदाननिषेधेऽपि दृष्टव्यम् ॥ “न तौ पशौ” इत्यादौ तु पशूनामगताधिकरणत्वमुपेक्ष्य प्रस्तिगिज्ञानमात्रेन द्वैतप्रवर्धनात्तदधिकरणत्वपरत्वमिति किंवा निषेध एवेति निश्चय एव । “न दोषात्” इत्यपि द्वितीयादुक्त एव दोषः शान्त्यपरा परतिष्ठतो निषेधः मुनिवत्तदेव जात इति सर्वजनसम्मतिः ॥

तद्विस्तृपपदानं एवद्वैतमेवेति भावा अत्रद्वैतमेव यथा—येनानुवर्तते—नचेति ॥ एतद्वैतता वाक्योपपत्तेः—तत्र

वस्तुतस्तु—प्रथमप्रयोगस्य उद्देश्यत्वादेव शास्त्रदीपिका-
यामुक्तमिति न निश्चिदेतत् । अतो “वान्वाजोपनिषत्”तिवत्प-
र्युदास एवायमनारम्भवादवाक्यदोषः—उक्तविधप्रथमप्रयो-
गमित्रे प्रयुज्यादिति । तत्राप्यप्रकथ्यमानाभावात् प्रथम-
प्रयोगे अकरणप्रसक्तमित्रोमे प्रयुज्यतीति वचनं वस्तुतो-

भवतुपपादनमित्यभिप्रेत्याह—शास्त्रदीपिकायामिति ॥
शास्त्रदीपिकायाम्—“प्रथमप्रयोगादम्” इत्यसहस्रैपनादु-
द्देश्यत्वमुक्तमित्यर्थः । पर्युदासपक्षेऽप्यस्य “न अमित्रोमे प्रयु-
ज्यतीति”त्यस्य वान्मस्य दोषात् प्रथमव्यभिचेदमित्रोमे प्ररुण-
कीति, तथा सत्यस्य द्वितीयादिप्रयोगविविधत्वसंबन्धे प्राप्ते
तत्राप्य सामान्यविधिनैव सिद्धेऽमित्रोमेवान्यवैयर्थ्यापत्तेः ।
नच विकृतमित्रोमेपूरुषं, तन्नाप्यतिदेशेनैव सामान्यविधिर्यं
प्राप्तेत्यस्य तुल्यत्वाद्विधेयितसर्वस्योपपन्नस्य च तन्नाप्राप्ते
पर्युदासस्य वाक्यशोषानन्वयापत्तेः । अतः सामान्यविधि-
वाक्यदोष एवायं तन्निधानमित्यभिप्रेत्याह—अनारम्भया-
दवाक्यदोष इति । उक्तविधेति । अमित्रोमात्रितान-
सत्याकटिविधप्रथमप्रयोगोमेने इत्यर्थः ।

ननु पर्युदाससहितेन सामान्यविधिना न तावदतिपन्ना-
तिरिक्तवैदित्यु तद्विधानम् ; अविशेषितसर्वमानाप्रवृत्त्यस्य
तन्नाप्राप्ते प्रथमव्यभिच इति वक्तुमशक्यं, अतिरात्रातिरिक्ता-
मित्रोमेरूपविद्वतामित्रोमातिदेशेनैव तत्राप्तिरिति सामान्य-
वाक्यानवयमाच्च । तत्रातिरात्रे तत्रप्रथमप्रयोगेऽमित्रोमेपितसर्व-
सोमप्रार्थन्यसमवेन प्रथमव्यभिचोपपत्तस्तद्विद्वतादीयद्वितीया-
दिप्रयोगेषु विधानम्, प्रकरणवाच्ये तत एव तत्र विधाना
नोपात्तं, अनारम्भाधीतपक्षे व्यपथमात्रप्रवृत्त्यपर्युदासे पर्यु-
दसनीमपर्युदासयोः क्तवत्प्रत्यागपत्तेः, अतिरात्रेच प्रकृत्यपभू-
तप्रवृत्त्यस्य वस्तुतस्तत्कालत्वस्यातिदेशावगमेन स्थानान्वयस-
प्रसङ्गादुपसदन्वितप्रवृत्त्यतिशयोक्त्येन पर्युदासस्योपपत्तौ-
क्षित्वात् तासा च प्राक्तिकात्वेवम्येन प्रवृत्तायेव निवेशोपप-
त्त्याऽतिरात्रे तद्विधानासम्भवात् । एवञ्च तत्रप्रथमप्रयोगे प्रवृत्ता
वेवानारम्भाधीतविधिना प्रवृत्त्यविधानलभेऽमित्रोमेवाक्यमने-
नैव वा प्रकृतौ तद्विधाने सामान्यवाक्यं किमर्थमित्याह
निरतिशुममित्रोमेनाम्यसंबन्धे साधयन् दर्शयति—उतत्वेति ॥

अत्र कर्तिकारस्येन पर्युदासत्वमङ्गीकृत्यैव न्यायमुपाकृतो
क्तम्—पर्युदासेन प्रथमप्रयोगमित्रे प्रवृत्त्यविधानात् अमित्रो-
मेवाक्येनैव पुन प्रथमप्रयोगे तद्विधाने तत्र प्रवृत्त्यस्य नित्य-
मनुष्ठानम् पर्युदासमित्रोमेवाक्यद्वयसाध्यम्, तत्तु सामान्य-
वाक्येनाप्यमित्रोमात्रेनैव प्रवृत्त्यविधानादुपपत्तिरिति पर्युदा-
समित्रोमेवाक्यद्वयसमनर्थकमेव, अनवरोहमयोप्येकाग्रिमित्रोमेवि-
षय विना प्रयोजनान्तरमात्रात् । एवञ्च तत्रप्रथमप्रयोगपरिहारा-
यासामित्रोमेविषये प्रतिप्रसवार्थत्वव्यवस्थमङ्गीकार्यमेव । तथा-
कर्तव्यत्वोपलभ्येतिविषयवैकृत्यत्वं कर्तव्यत्वोक्तिरूपं प्रतिप्र-

सम्भवात्प्रत्यक्षमपि प्रतिप्रसवफलकं सदात्रिमोमेस्या-
कार्ये निमित्ते प्रथमप्रयोगेऽपि नित्यं प्रवृत्त्यविधानार्थम्, न
तु विकल्पेन ; विकल्पे प्रमाणाभावात् ।

अस्य च नान्यविधपत्ता सामान्यविधित एव सर्वत्र प्रा-
प्तत्वादिति प्रथमप्रयोगविविधत्वैव । अनेन च काममित्यन्-

सकत्वमकर्तव्यत्वोपपत्ताभावेऽनुपपत्तमानम् अन्यत्र पर्युदा-
सेऽभिव्यक्तमानमपीह तस्मिन्कर्तव्यतावोपपत्ताभाविपत्तीति पर्यु-
दासेनान्वयत्वताया प्रसङ्गस्य पुनर्विधानात्कर्तव्यतावोपे निमित्त-
विहितत्वात्त्रिमोमेप्रवृत्त्यप्रयोगे विवक्ष्य इति, तत्रिरसति—
विकल्पे प्रमाणाभावादिति । अयमर्थ—न तावदतिप्र-
तिप्रसवसुपात्रोपेनेह पर्युदासस्याकर्तव्यतापरत्वम्, भवदुक्त-
लक्षणसंबन्धव्याप्त्यादिदुष्टत्वेनामुक्तत्वात् । नद्येतद्व्यगुत्तरा-
धिकरणे पेपप्रतिप्रसवविधौ सम्यगिति । चराननेद्वेनेन प्रा-
प्तस्य प्रयोजनभावेन निरुक्तस्य पेपमस्य पुनर्विधाने निषेध-
विषयत्वेनाकर्तव्यत्वात् अत्राप्ते । अतो निवर्तनाविषयत्वह-
याकर्तव्यताया अवसंभवाद विहितस्य कथंचिदप्रधानतुष्टानस्य
पुनर्विधि प्रतिप्रसव इत्येव लक्षणं वक्ष्यमितिहीहापि पर्युदा-
सेनावुष्टानाभावे प्रसङ्गे युक्त एव प्रतिप्रसव ॥

वस्तुतस्तु—प्रवृत्त्यकारोक्त विहितत्वपठितं प्रतिप्रसव-
लक्षणमादाय वास्य प्रतिप्रसवविधिर्यं युक्तम् । पर्युदासाय
तत्सामान्यविधिना प्रथमप्रयोगमित्रे एव विधानादमित्रोमेप्र-
मप्रयोगे विधानाभावे सति विहितस्य कथंचिदप्रसक्तानुष्ठानस्य
पुनर्विषयमावात् । अतोऽप्यविधेरेव प्रसक्तप्राप्तिरूपं कार-
णान्तरेण निवृत्तिप्रसक्तं विधिं प्रतिप्रसवविधिरित्युत्तराधि-
करणपूज्यपादवृत्तिलक्षणलक्षितप्रतिप्रसवफलक इति प्रा-
गुक्तमेव युक्तम् । अत्रिचेद विहितत्वाभावेऽपि प्रसक्तप्राप्ति-
कत्वम्, पर्युदासमन्वयाभावे सामान्यविधितत्त्वस्यसङ्गे ।
नापि पर्युदासोऽमित्रोमेप्रथमप्रयोगे प्रतिप्रसववर्तमानविकल्प-
विना स्वप्रयोजनमलभमान सत्साकर्तव्यतावोपपत्तिपत्तीति
तद्व्याप्तिरूपं इतरेतत्प्रथमपत्तेः, अतिरात्रप्रथमप्रयोगे त-
द्वर्जनेन तत्साधक्योपपत्तेश्च ॥

यथाच विविधप्रतिप्रसवव्यवस्थेऽपि न विकल्पोपपत्तिः तथा
स्तुटीकारिष्यते । एतेन—पर्युदासवैयर्थ्यापत्त्याऽमित्रोमेप्र-
मप्रयोगे विवक्ष्य स्वादेति निवर्तनाविषयतावसरं भादा-
लङ्कारोक्तम्—अत्रास्ताम् । अतो न विकल्प इति भावः ॥
यथैवात्राप्तिः तद्विषय एव विधानफलत्वादाद्विषयामर्थसह-
कृतप्रकरणादमित्रोमेप्रथमप्रयोगविविधपत्तिरितिस्वाद—अस्य
चेति । अतएवास्त एवात्रिमोमीयप्रथमप्रयोगात्प्रवृत्त्यादा-
मित्रोमेपद व्यर्थं सन्निमित्तपरत्वेन, तेनाविद्वत्प्रथमाहारे पर्यु-
दासवत्तादाप्राप्यैव नित्यानुष्ठानेऽपि आमित्रोमातिदेशात् त-
त्राप्तौ निराशुष्टानापत्तिः अथवा पर्युदासस्य निवृत्तकारत्वात्
विकल्पापत्तिरितिस्वाद, अमित्रोमेसत्यानन्तरपनिवृत्तिताभावेना-

वयस सामान्यपरत्वमिति निषेधस्य बाधामात्राप्रतिषेधत्वे सति
विहितत्वाद् विकल्प इत्येतत् सर्वथाऽऽयुक्तमेव । निषेधप्र-
तिप्रसवार्थत्वेनाभिष्टोमवाङ्मयस्यैवानुवाचनवाच्योपसंहारादप्र-
प्रवृत्तौ मानाभावात्, प्रवृत्त अनुवाचनवाक्ये निषेधमुप-
स्थापीत्यर्थक्यमात्रादाधानात् तस्यैव पूर्वप्रवृत्त्या प्रतिप्रस-
वार्थत्वं युक्तम् । ततश्चानुवाचनवाक्यस्य सारसिद्धिप्रतीतिवै-
विशेषपरत्वविशेषात् तेन विशेषरूपेणानुवाचनानुवाचनसाधार-
णप्रवृत्तस्य सामान्यरूपस्य निषेधस्य बाधादेव ह्य विकल्पप्रस-
ङ्गिरस्यभिष्टोमादिराप्रप्रथमप्रयोगयोरनुवाचनस्य प्रतिप्रसवार्थत्वं
करणमनुवाचनारेणु तयोः सर्वथा विकल्पेनेति सिध्यति ।
एवं सत्यपि - पश्चादभिष्टोमवाङ्मयेनानुवाचनवाङ्मयस्योपसं-
हारपत्तेरनु निषेधवापेनाभिष्टोम एवानुवाचनस्य प्रतिप्रसवपर-
णात् सुतरां निषेधस्यातिशयप्रथमप्रयोगविषयत्वादपि सामा-
न्यरूपस्य बाध एवेति नैतावताऽऽशङ्क्यमिदमेव विकल्पः सिध्यति ॥

परमार्थतस्तु—अनुवाचनभिष्टोमवाङ्मययोरेकत्वस्यापि
निषेधोत्तरप्रवृत्तिमादाय प्रतिप्रसवविधिव्याप्तिकारेऽपि उभयो-
रपि स्पष्टत्वान्नैव परस्परमुपसंहारः, अस्परस्यैव स्पष्टेनोप-
संहारात्, तदुक्तं धार्तिके—“सामान्यविधिरस्पष्ट. संहि-
येत विशेषतः । स्पष्टस्य तु विधेर्नान्यस्योपसंहार इत्येत ॥”
इति; अन्यथा “न ब्राह्मणे हस्तस्य” इत्यस्यापि “नारेवी
हत्या”विद्येनेनोपसंहारापत्तेः । यत्रापि स्पष्टस्यापि श्रोत्राद्य-
सामान्यवाङ्मयस्याप्रतिप्रसवार्थत्वेनोपसंहार इत्येते, सोऽपि यत्र
विशेषवाङ्मयस्यानन्यथासिद्धसंकेतनमस्ति तत्रैव । अत एव
ब्रूयते—“अमात्रादितिराग्रेषु गृह्यते” इत्यधिकरणे “उ-
त्तरेऽहि द्विपत्रस्य पृष्ठत्वे” इत्यनारम्भाधीतयावयस्य सामा-
न्यतो द्विरात्राग्नसुरेऽहनि षोडशप्रहणप्रिषावकलाक्रिसा
द्विरात्रप्रकरणे पठितेन “विधानस्य पूर्वोऽहनि साम भवतीति
दोऽह्युत्तरे” इति विशेषरूपेणोक्तितेन षोडशसुतरे दलनेन नो-
पसंहारोऽसीकृतः, अस्य वैधानस्यनियमोपलक्षणमुपपत्तौ
द्विरात्रसामान्योत्तराहःपुरस्कारेण विहितोऽश्वप्रणनियमस्य
सद्वैवायोगात् । एवं “यत्किञ्चिदावीमनशीर्षीमीयादि” इत्या-
भ्युपगम्यपरसिद्धत्वेन नोपसंहारः; आभिधायीषोवास्त्रवि-
ध्यर्थवाङ्मयेनाप्युपपत्तौ सप्तकोनकवायोगात् । तथाचैतापि
तत्सिद्धिपरशास्त्राणामभिष्टोमं प्रवृत्तकीलनन्तत्वेन “नोक्ये प्र-
वृत्त्यदि”ति निषेधात्राणादाभिष्टोमवाङ्मयस्य तच्छेदत्वेनोपपत्तौ
नानुवाचनवाङ्मयस्यैवानुवाचनं युक्तम् । अतएवास्या शाखायाम्—
“उपिष्टोपसदां प्रवर्गं प्रवर्गिकं—” इति वाक्येन पूर्व प्र-
वर्गविधानात् निषेधात्राणानेनैव विनियमेन प्रवर्गवाचनम् ॥

अस्तु या अभिष्टोमवाङ्मयस्यापि निषिद्धम्, तथापि
पुरस्ताद्वचनार्थवदे कालमुदेरेव करणतस्य कालविधायक-
त्वमेव । अभिष्टोमवाङ्मयानन्तरपठितार्थवदेऽभिष्टोमसंबन्धेन
प्रवर्गमुत्तरेव प्रतीत्याऽभिष्टोमोदेरेन प्रवर्गोत्पत्तिविधिरिति
॥ शास्त्रान्तरीयावकाशलोचनवाङ्मयस्य वैधर्म्यापदानं युक्तम्;

इतरथाऽनारम्भाधीतवाङ्मयेनैव तदनुवाचननिषेधयोः प्रतीतिः कौ-
पीतप्रिवाङ्मयप्रकरणे उभयपाठनियम्यस्याप्रतिहायेत्वापत्तेः ।
अतोऽनारम्भाधीतस्य प्रवर्गस्योपसंहारा द्विरुक्तवन्मयेन वा-
वर्गज्योतिष्टोमादत्वं करणम् ततः पूर्वमेव तस्यानेव शाखाया-
म्—“साहसे प्रवृत्त्याऽननुये प्रवृत्त्या” इत्यादिप्रत्यक्षमिनि-
योगविधिदर्शनात्तत्रैव विनियोगात्ततः पुरस्तादात्रयस्यापि त-
दोयोपसत्पूर्वकालतद्विधायकत्वेनोपपत्तावकाशमप्यप्राप्तं ज्यो-
तिष्टोमात्रात् प्रकरणपाठनैव साधनीयम् नान्यथा सिध्यतीति
प्रकरणपाठवैधर्म्यं परिहरणीयम् ॥

अत एवाधिकरणारम्भे—पूज्यपादः प्रकरणपाठनैव ज्यो-
तिष्टोमात्रात्वं साधितम् । एवमिहाप्यभिष्टोमवाङ्मयमात्रेऽग्रे
“विधिभित्ति सर्वशृष्टे प्रवृत्त्यदि”ति विधिदर्शनात्तत्रैव पुर-
स्तादात्रयैव विहितस्य विनियोगप्राप्तं ज्योतिष्टोमात्राप्रति-
सत्याप्त्यर्थत्वेनाभिष्टोमवाङ्मयमात्रवद्वयमेवेति तद्वैधर्म्यं शक्यत
एव परिहर्तुम् । अत एव वेदान्तपरिभाषायाम्—प्रदेशान्तर-
स्त्वस्य प्रवर्गस्यानेनैव वाक्येन कत्ववृत्तयमुक्तम् । एतच्च
प्रकरणपाठे अभिष्टोमवाङ्मये च ताभ्यां प्रतिप्रसवैरुद्धे तत्रैव
वाच्यविधानार्थमुपसर्तव्यं न्यबोधकं वचनम्, तेन विशिष्ट-
हस्तसत्तावत्सुपादावतिदेशाधीनप्राप्तिकस्य कृत्वाचित्प्रतीक्षणी-
यस्याभावात्प्रकृतिसमकालमेव विशिष्टादिविहितुमुप विनियोगः
किञ्चिदेति । तत्र यत्रापि अतिरेकेनापि तत्र प्रवर्गप्राप्तिः संभ-
वति; तथापि नात्र “तमुक्त्येनैव” इत्यादिवाक्येरेव गृह्येनधी-
यात्रयागम्यायेनात्रान्तरपरित्यक्त्वा संभवति; प्रकृतप्रवर्गवि-
धेरपि वृत्तप्रवर्गविधिकार एव विषयमानत्वेन तस्य प्र-
कृतौ कृतोपकारकत्वमाभावात् । नापि तेष्विवतिदेशप्रतिब-
न्धद्वाराऽप्राप्तस्योपरित्यक्त्वा विशिष्टादिषु प्रवर्गविधानेन
विकृलन्तरप्रयोगविधीना नैराहानुवापादानसंबन्धात् । अत-
स्तद्वदत्र शुभवास्यभास्यादिरूपप्रयोगमनालाभेऽगत्या प्राप्तपरि-
सङ्गा त्रिदोषामप्यशीरुल्य सेपिपरित्यक्तव्यं । आरब्धकथां
परिहारो वैधर्म्यापादनवतिरेकोऽपि । अतथ यत्रैव प्रत्यक्षवच-
नेन प्रवर्गविनियोगः कृतः तत्रैव प्रवर्गवाङ्मयेन सिद्धे अति
रात्रे विकृलन्तरसाधारण्येनैव तत्परेऽसंख्यालाभेन तत्राग्रे
रभावेन “प्रथमवदे” इति निषेधः । केवलमभिष्टोमविषय एवेति
तद्वैधर्म्यं विकल्प इति वस्तुतार्थः शक्यपत्तेः । एवं च तद्विधौ
“नोक्ये प्रवृत्त्या” इति निषेधोऽपि परित्यक्त्याविध्यनुवाङ्मयेन
तदर्थवादतया सागर्वो हेतव्यः । यदि तु “तं द्विरात्रे”
इत्यादिवाक्येरेव विधिरात्राणोपपादितदिशा मिश्रिदादिषु
प्रवर्गविधानमये तत्सामान्यवर्गविधानस्य प्राकृतप्रवर्गस्य वि-
कृलन्तरे नोदकतः प्राप्ताभावात् न आतपरिप्राप्त्यात्वमिवा-
लोच्यते, तदा प्रयोजनान्तरात्तदुत्पत्तेः “नोक्ये प्रवृत्त्यादि”
ति निषेधार्थवादत्वमेव सङ्गत्यानामस्तु । सर्वथा नाभिष्टो-
मवाङ्मयस्य वैधर्म्यापत्त्या निषेधप्रतिप्रवर्गार्थतम् ॥

यद्यु—सर्वप्राचीनविधवादेन भाट्टदिनकरे अनुवाचन-

शान्दानयोपसंहारः । तेनाभिष्टोमसंस्थाकप्रथमप्रयोगे अनूचानस्य निष्करणम् । तथा श्रोत्रियस्यापि । अनूचानो वेदाध्यापकः । तेन क्षत्रियवैश्यपौर्णिहृतिः । श्रोत्रियः प्रकरणेन वेद—तदर्थ—इति । कामं पदेन श्रुतपोषिधानात् ।

विदेनाप्रवृत्तेरित्येतत्तूनायैव पूज्यपदंभिष्टोमसंस्थाकत्वे निमित्ते इति श्राव्यम् ॥

एवं च पशुंदासस्याकर्तव्यतापरत्वनशील्याभिष्टोमवाक्यस्य विकल्पफलकप्रतिप्रसवविधित्वमिच्छते न्यायमुपाकारस्याभिष्टोमपदस्य निमित्तपरत्वाजोकारणैवातिरात्रप्रथमाहारे तानान्यायवक्ष्येपभूतस्य पशुंदासस्यातिरात्रे अतिदेशप्राप्तोक्तिं समकरणद्विकल्पायस्य प्रतिप्रसवस्यानतिदेशादित्युक्तिर्दृष्टव्या । तेनातिरात्रप्रथमप्रयोगे निमित्ताभावात् अभिष्टोमातिदेशप्रवृत्तेः प्राप्यभावादकर्तव्यत्वात्पशुंदासस्य चातिदेशात् विक्षेपतत्त्वद्विषये प्रतिप्रसवाभावात् नित्यमकरणम्, ननु विहितविधिकत्वाद्विकल्पः । ननु प्राक्तन्तव्यत्वं कर्तव्यतापेक्षम्, येनैवाकर्तव्यत्वस्य कर्तव्यतापूर्वकलाकर्तव्यत्वव्यतापसौ विकल्पापत्तिः स्यात्, किंतु प्राप्यभावादेव वदकर्तव्यत्वं कर्तव्यतापेक्षम् तदेवाभिष्टोमविध्यान्वयव्यतिरेकान्तरात्पश्येत्पशुंदासकल्पत्वात् इत्युक्तव्यत्वस्य चाराधार्थये तिष्ठे अनन्तरं प्रतिप्रसवेन प्राप्तिरिति विकल्पः, इदमुक्तव्यभावेति तात्पर्यम्, मत्वाभिष्टोमवाक्यान्वयैक्यरूपतात्पर्यप्रादुर्भावमेव पशुंदासैककर्तव्यतापरत्वनशीलमभिष्टोमप्रवृत्तौ तदतिदेशात् तत्त्वत्वाकमिष्टोमापेन अवशील्यत्र तात्पर्यप्रादुर्भावमात्रेण नाकर्तव्यतापरत्वं नवत्त्वश्रेष्ठिप्राप्याः ॥ एतेन—तात्पर्यप्रादुर्भावस्यानतिदेशोऽपि तेनाकर्तव्यत्वादेव शृङ्गीततात्पर्यवक्तव्या निर्णयार्थमेव पशुंदासस्यातिदेशादेकस्य च प्रकृतापकर्तव्यतापरत्वं तिष्ठतीति नेति परस्परविरुद्धत्वेनाकर्तव्यतायोगात् विहृतावच्यकर्तव्यतापरत्वं तादृशतिरेकेषु विकल्पप्रसङ्गः पशुंदासपक्षे दुर्निवार इति प्रकाशकारकोऽपि न्यायमुपाकारूपम्—अप्राप्तम् । न्यायमुपाहृता पूर्वोक्तोक्ता पशुंदासफलभूताकर्तव्यतातिदेशस्याशौकर्यात् एतन्निष्कारणप्राप्तेः तन्निमित्तकातिदेशस्य प्रतिप्रसवात्तरस्य आभावे विकल्पान्नशौकर्यात् अन्त्युपगमदुष्णस्य व्यर्थत्वात् । अतो न्यायमुपाकर्तव्यतां निमित्तत्वमेव युक्तम् । नहि भवन्मते इषामिष्टोमे इति रासस्या अपि करणपरत्वाभावात्पश्यन्, येन निमित्तत्वपरत्वं न सत्येतत् । अपि करणनिमित्तत्वोद्देश्यत्वयोऽपि प्राप्तेः प्रयोगनामाभावात् अतिरात्रप्रथमाहारे नित्यकरणप्रयोजनतामात्रं निमित्तत्वपरत्वेन व्याप्यत्वात्, अप्यन्मतेतु निषेधेन प्रथमप्रयोगाधिरणत्वंलक्षे निषेधात् निषेधप्रतिप्रसवयोः एकमित्यस्याभिष्टोमाधिकारत्वस्यैव प्रतिप्रसवस्यैव विधानात्प्रकृत्यमिति तदनुष्ठेयं तात्पर्याभावात्पश्यन् । नचैवावताड्यै अन्वमतेऽन्य प्रतिप्रसवमिहितं श्रूयते, मिहितस्य कथंनित्यकरणानुष्ठानस्य पुनर्विधिः प्रति-

तस्येत्येकपदेनोभयोः कर्त्रोर्विधानाच्च न निषेधानेकत्वम् । तद्व्येष्ट्यामभिष्टोमप्रथमाहारेऽपि नित्यमकरणम् ।

ननु वार्तिके अनूचानादेर्विकल्पोऽप्येवं नित्यमकरण-

प्रसवः इति अव्युक्ततादृशणार्त्तंभवात् । नहि प्रथमप्रयोगाधिकरणत्वात्तुष्टान् प्रदमावोऽपि संभवति । किंच विहितस्येति निषेधेनात् प्रथमप्रयोगाधिकरणत्वं विहितं वा ! नवा ! आये वैद्यत्वेन तद्विषयेऽपि पूज्यपाददत्तितरीत्या निकल्पापत्तिर्दृक्द्वयः । द्वितीयो तद्विषयकप्रतिप्रसवात्तुष्टपत्तिः । यच्च माहर्दिमकरे—योऽन्तमहणविधियनिषेधयोर्द्वेष्टतावच्छेदकस्याद्विधत्परूपप्रकृत्येऽपीह भिन्नोद्देश्यतावच्छेदकत्वेन तदभावादिषेधपक्षेऽपि न विकल्पप्रसङ्गः, अतो निषेधोत्तरप्रवृत्तेः नैकोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नोद्देश्येन “अभिष्टोमे प्रवृत्तौ”ति विधिना विधानाद्विकल्पः सिद्धान्ते युक्त इत्युक्तम्, तन्मन्दम् । निषेधपक्षे निषेधपक्षत्वे निषेधोद्देश्यतावच्छेदकरूपवच्छिन्नोद्देश्यकत्वस्य विधिगतस्य विकल्पप्रयोगव्याप्येकोद्देश्यतावच्छेदकनियमस्याप्रयोजकत्वात् । इतरथा प्राप्त्यभावादेव तानिषेधानुपपत्तेः । अतएव “न तो वचा”विरुद्धस्य निषेधस्यातिदेशात् प्रागप्रवृत्तेरप्राप्तिप्राप्तकातिदेशोत्तरात्पेन प्रवृत्तेः प्राप्त्यप्राप्त्यन्तर्गतं वाधायोकाद्विकल्प इत्युक्तम् गच्छेद्व्यतावच्छेदकैक्यादिति नीर्मासकैः । अन्वमतेऽपि प्रथमप्रयोगत्वस्यातिरात्रप्रथमप्रयोगसाधारणत्वोद्देश्यतावच्छेदकत्वादभिष्टोमवाक्ये अभिष्टोमत्वस्य तावदेव न्यायाभावादतिरात्रविधिविषयवत्त्वस्याद्विकल्पान्नपक्षेऽपि युक्तम् । अतोऽतिरात्रप्रथमाहारेऽपि प्रवृत्त्यतिदेशात् सर्वथा न्यायमुपाकारमते न विकल्पापत्तिः, स्वमतेतु शुतरामेति तिरस्कम् ॥

एवं स्थिते “न प्रथममते” इत्यस्य निषेधपरत्वेन न्यायमुपकृता अतिरात्रप्रथमाहारेऽन्यतिदेशात्प्रथममतेऽतिषेधाद्विकल्पापत्तिः प्रकृतापि विहितप्रतिषेधत्वात् विकल्पसिद्धेः विकल्पप्रतिप्रसवविधानपरामिष्टोमवाक्यान्वयस्य चेति दृष्टव्यं ह्येव दत्तम्, तत्परिदुष्टमिष्टोमवाक्यान्वयस्यैव वात्प्रवृत्तेश्चक्याकृतम् ॥ तथाहि—तानान्यायवाक्यनिषेधाभ्यामभिष्टोमप्रथमप्रयोगे विकल्पसावर्त्यसिद्धिः । अतिरात्रप्रथमप्रयोगे त्वतिदेशप्राप्तस्य तस्य विधेयात्तः । अतः अभिष्टोमवाक्यस्य मन्दरुणस्य तदभिष्टोम एवेति परिगम्यत्वात् तदतिरात्रे प्रवृत्तौ युष्टान् अतोऽपि फलतो विकल्पसिद्धिर्दृष्टव्या । तेनातिरात्रप्रथमप्रयोगे नित्यमेव तदनुष्ठानं निवृत्ततीति न विरुद्धा पत्तिः, अभिष्टोमप्रथमप्रयोगेन विकल्पपरिगम्यतामाशङ्क्य एव सः । अथैवं तर्हि अतिरात्रप्रथमप्रयोगवर्तमानिर्दिष्टप्रयोगसाधारण्येन विहृतान्तरेऽपि वैचनिकप्रसङ्गानुष्ठानपरिमहृतापत्तिः, यथैव पश्येत्तिष्ठतिः प्रपञ्चा तदतिदेशप्राप्त्यविकल्पव्यतावच्छेदकत्वेन तस्या अभावात् तत्परूपकारणे स्यात्.

नीयमित्याहस्तदा कामं पदेन विकल्पाभिधानादभिष्टोम-
वाक्यस्य च तेनोपसंहारादनुवाचानादेविकल्प इत्येवं समर्थ-
नीयम् । सर्वथा अतिसाम्यमाहारे प्रतिप्रसवमाभावादि-
त्यमेवाप्रयोगः, विकृतौ तु प्रथमप्रयोगे नित्यं करणमिति
स्थितम् ॥ ३ ॥ १४६ ॥ इति द्वादशं प्रवर्ग्याधिकरणम् ॥

कस्य प्रथमप्रयोगे नियमाभिष्टोमवाक्याभ्यां विवक्ष्येन प्राप्तस्य
प्रवर्गस्य नियमकरणे स्वापवादवृत्तानस्य प्रवृत्त्यादेवेत्येवं वि-
यमविधित्वमेव युक्तम्, उपसंहारे अनुवाचनपरिसङ्ख्याविधि-
त्वापर्या तदपेक्षया तस्य युक्तत्वादित्युक्तम्, तच्च; उपसंहारे
वर्ण्यदेवानुवाचननिष्ठसिद्धिः कलतः परिसङ्ख्यात्वेन दो-
षाभावादेकवाक्यताभेदेन नियमविधित्वकल्पनस्य वाक्यमे-
दापादकस्यायुक्तत्वात् । पूर्वोक्तरीत्या सामान्यकारूपस्य नि-
यैषलानुवाचनवाक्येन विशेषप्राप्तेन वापे सति विकल्परस्य
काप्रसी पाठिकायोगासंभवत् । अभिष्टोमवाक्यैकाक्यता-
भावे नियमोत्तरनैवानुवाचनवाक्यप्रस्तापि प्रतिप्रसवकरणे
लाघवसंभवात् विकल्पोत्तरनियमप्रवृत्तौ नियामकाभावादि-
रात्रप्रथमप्रयोगसाधारण्येनापि प्रतिप्रसवपक्षादनुवाचनस्य तत्र-
प्रथमप्रयोगेऽप्यभिष्टोमप्रथमप्रयोग इव नित्यप्रवर्ग्यानुष्ठानस्य
विचारविदुनदावयत्वाच्च । अभिष्टोमवाक्योपसंहारपक्षे तु तत्रै-
वानुवाचनस्य प्रतिप्रसवकरणार्थाय दोष इत्येवं चित्करणे ॥

सर्वथा अभिष्टोमवाक्यस्य तदुक्तरीत्या वैयर्थ्याभावात्पर-
स्परपक्षहारे प्रमाणभावेनानुवाचनवाक्यस्य प्रतिप्रसवत्वाद्-
भिष्टोमवाक्यस्यान्यथासिद्धत्वाद्युनयप्रथमप्रयोगे विकल्प इति
पार्थिककाराद्याप्रदीपिकाकाराप्रभमेव युक्तमनुष्ठानम्, पृ-
थ्व्यादानामभिष्टोमवाक्यस्य विधित्वात्क्रोदगानुवाचनवाक्यो-
पसंहारोपपादनं तु पार्थिकादिरीत्योपसंहारस्वीकारे न तदुक्त-
विकल्पसिद्धिरिति तत्पञ्चममात्रतापर्यन्तमेव, नाभिष्टोमवा-
क्यस्यैवाभासविधित्वात्प्रदे तत्पर्यम्, तदुक्तरीत्यानुवाचनान्य-
स्याप्यप्राप्तविधित्वोपपत्तिरिति दिष्टम् ॥ प्रस्तुतमनुसरामि । अतः
प्रतिषेधपरपक्षे तुतारां च पूर्वसप्तपक्षे विकल्पाप्राप्तेरनुवाचन-
नस्य नित्यं प्रयोग इति भावः ॥

‘कामं पदेनेति । व्याख्यातय ‘कामं कामयेताम् तस्यै-
दपाताम्’ इत्यापलम्बनार्थं व्याख्यानैः धूर्त्वास्यादिभिः
कामानन्दः विकल्पपरतया, तद्विहायीति भावः । यत्तु भा-
ट्टालद्वारादृष्टता—प्रातप्रवर्ग्यानुवाचनानुवाचनसंबन्धस्य वि-
कल्पस्य च विधाने पाक्यमेदापत्तिः, अनुवाचनकवृत्तप्रवर्ग्यानु-
वाचने विरत्यविधाने विकल्पापत्तिरिति विहितप्रतिषिद्धतया
प्रातर्विकल्पाणुवादार्थं पामपदम्—इत्युक्तम्, तन्नामवाक्यस्य
सहमेवाव्यवसायिभावात् तदर्थस्य स्वयमभिव्याहृतानुवाचन-
पदायुक्त्यन्यस्य स्मृत्यभावेन विवक्षितानुवाचनसम्बन्धवि-
धाने तदनापत्त्येवदनुवाचनस्य प्रवर्ग्यैकत्वविदित्वमुक्तमित्यु-
पेक्षम् ॥ प्रतिप्रसवमाभावादिति । प्रतिप्रसवकलत्वात्

(१३ अधिकरणम् ।)

पौष्णम् ॥ दर्शपूर्णमासप्रकरणे—‘पूषा प्रपिष्टमागोऽ-
दन्तको हि सः’ इति श्रुतम् । तत्र किं दर्शपूर्णमासयोरेवा-
हृत्येन कर्मान्तरविधिरित्युपदेयव्यागरे मेघनामात्रविधिरिति
चिन्तायाम्—

कविष्यमावाहित्यर्थः । तस्याच प्रतिप्रसवभावे ‘पयुंदावस्यैव
प्राप्तेः नित्यमकरणं सिद्धम् । अनाभ्यस्यविधिप्राप्त्यभावेऽपि
अभिष्टोमे प्रतिप्रसुतसातिदेशेन प्राप्तिस्तु अभिष्टोमसंस्थाक-
त्वरूपनिमित्ताभावादेव न संभवतीति सर्वभावेन सूचि-
तम् । तेन अनुवाचनानुवाचनदेः सर्वथापि नित्यमेवाप्र-
योग इत्यर्थः । एवंचाभिष्टोमवदतिदेशादतिरात्रेऽप्यनुवाचनस्य
नित्यं करणमन्योपामकरणमिति व्यवस्थाप्यप्रातिहारार्थं गानु-
वाचनवाक्यं हि अभिष्टोमवाक्यस्योपसंहारं कुर्वन् व्यवस्थापक-
मितिस्त्युपसंहार्यसमानविषयत्वादभिष्टोम एव प्रवर्तते । उप-
संहार्यं चाभिष्टोमवाक्यिकामाभितारापसंस्थायौ नातिदिश्यते इत्य-
नुवाचनवाक्यस्यानतिदेशात्, निषेधस्य तु प्राथम्यस्येवाति-
देशात् नित्याप्रयोगः सर्वभावेवेति अत्राकारकाराणां दृष्ट-
कल्पनं तदपि नापद्यत इति ॥

विकृतौ स्थितिः ॥ अतिरात्रप्रयोगातिरिक्तत्वसंशयसं-
प्रयोगावस्थसंबन्धयोगातिरिक्तताविति मुक्त्यादर्शः । तापु च
प्रथमप्रयोगेयत्वाभावेन नियेयाप्रवृत्तेराभासातिदेशात् तदभा-
सोर्नित्यकरणमित्यर्थः । एतच्च विकृतिसामान्ये नित्यं प्रवर्ग्या-
नुष्ठानकर्मनं न्यायसिद्धत्वात्प्राप्त्यभावेन, पूर्वोक्तरीत्या विकृ-
तिविशेषपुनर्विधित्वात् विकल्पान्तपरिसङ्ख्यायाः अपि दर्शिता-
त्वात्प्रसक्तमेवावगच्छते स्थानापि भेदः स्थितमिति पदेन
सूचितः । तयाचाभिष्टोमप्रयोगे विकल्परहितमेकमनुष्ठानं पूर्व-
दावपक्षे स्थितम् । अन्यगत्वे न तथा; कात्वेनातौ द्विविधोदि-
प्रयोगे तु “न सर्वसा इव प्रवृत्तादि”ति सर्वापिशात्रनिषेध-
नावकाश्यस्य “प्रवृत्तादि”ति विधिना प्रवर्ग्यविधानम् । तेन
ज्ञाताप्रियानुवाचनयोः सत्वेतिद्वयसंकाशस्य नित्यं तादृक्करणम्,
अनन्यकाशस्य तु तत्रापि निषेधः, तथाचकाशस्यस्यान्यनुवा-
चापरसंयोगावकाशादेः विहितप्रतिषिद्धत्वात् पार्थिकमते इव
प्रथमप्रयोगे विकल्प इति भेद इत्यर्थः ॥

॥ इति द्वादशं प्रवर्ग्याधिकरणम् ॥

अत्र मास्यकारादिभिर्दर्शपूर्णमासपदाहीनपदयोः प्रवर्ततां अ-
तिविधानमात्रवाद प्रकरणभावेनोत्तरं पूर्वं तापित्वासातेनैव
न्यायेन पूषदस्य प्रकरणविधेयत्वात्पुनर्विदं निदंतां पूर्वं
पूर्वपक्षसिद्धान्तरायेन कृत्यन्मन्त्रित्युत्तरविधेयं सूनृत्वा न्या-
येन इत्युक्तम्,

तत्र अक्षमासपुनर्विधित्वात्पुनर्विधेयं वाक्यापानु-
पत्तेर् तत्र प्रकरणभावेन निवेद्य, मित्र तदविशेषेन कर्मा-

आनयनपरिहारात्पूर्वसाधनत्वलक्षणाया आनयक-
त्वादधिष्ठानद्वारकत्वकल्पनस्य च पूर्णो देवतात्वोपस्थितिम-
न्तरेणानुपपत्तेः तदुपस्थितौ च तद्द्वारकत्वंमात्रकल्पनयै-
वानयनपरिहाराद् द्विदेवत्वे च धर्तृप्राकरणाधिकरणत्वायेन
केवलस्य पूर्णो देवतात्वाभावाद्यत्र केवल एव पूर्वा तत्रैव
पेषणम् ।

न च—अपूर्वसाधनीभूतदेवतात्वस्यैव प्रकारतया रूपपदेन
लक्षणेऽपि तस्य पूर्वोपरि आने स्वरूपसंबन्धस्यैव संसर्ग-
विधया विषयणेन, पर्योपेतविषयणात्तस्य च द्विदेवत्वेऽप्ये-
कस्मिन् पूर्ण संवेन तस्याप्युद्देश्यरूपत्वोपपत्तेः कथं न
पेषणादीति—वाच्यम् । व्यासज्यवृत्तिधर्मपर्याप्तप्रकारतायां

पेषणम् । अतएवान् प्रति यथेष्टमित्योज्यत्वप्रतिपन्नार्थ-
स्याभ्युपगम्य पूर्वप्रयोगाभावात् न द्वारत्वं संभवतीति न्याय-
मुपाहृजेरेव रूपपदे एतावत्साधनत्वलक्षणामहोलेनान्य-
था पूर्वपक्षं साधयति—एवं स्थिति— ॥ स्पष्टमन्यत् ॥

अत्र च प्रयोजनं पूर्वपक्षे द्विदेवत्वेऽपि पेशणमर्थस्येति
पूर्वपक्षोपपादनवैलयायेन मायानुसारेणोक्तम् । सिद्धान्ते
तु प्रापकप्रमाणभावादेव तदिति स्पष्टमेव । तत्र वार्तिक-
कृता पूर्वपक्षे कांक्षभोजिन्यायेनामुष्यानुग्रहस्याप्युक्तत्वात् इह
तु—इन्द्रसमकक्षतपोपातपूजातुरोपात्तुतरां सर्वस्यापि पेषणं
शक्यत एव कर्तुमिति प्रयोजनान्तरं सूचितमिति यत्तु-
ज्यवादरूपम्, तस्यायमेवाकाशः—नत्तु पूजानुरोधेन सर्वस्यापि
पेषणे कृते चरवाब्दस्य शिष्टकवरावधि प्रयोगेणैन्द्रदेवता-
द्व्यामिरोर्धोपपत्तेः कांक्षभोजिन्यायेन सर्वस्य पेषणम् ।
यदि च चरवाब्दोऽनवस्थावित्तिहेन एव रुढः स्यात्, तदापि
पूजानुरोधेन पेषणकरणे इन्द्रसीदन्रूपलक्ष्यवादापत्तेः तत्र
कस्यानुग्रह इति खवेहे भुक्त्वलेनासंजातमिरोपित्वेनाश्वरु-
कपायां सुखभूताप्राविण्यवयवमांनुग्रहस्येव, इन्द्रमोदनानुग्रह-

एकमात्रवृत्तिसंबन्धस्य संसर्गावानुपपत्तेः । अथवा एवो
द्वित्वसमवायवामिनिवदेको द्विवचनेको ह्यो ह्यवादिनाद-
योधापत्तेः । अतो व्यासज्यवृत्तिदेवताशब्दस्य पर्याप्तिसंबन्धे-
नैव प्रकारत्वात् तस्य च पृथिग केवले आधात् पूर्वमात्र-
सिद्धेयतात्वस्यैव प्रकारत्वेन तत्रैव पेषणादि । अद्वन्तर्क-
त्वयंवाद्मात्रत्वाच्च विरुध्यते । नेमविहृतत्वापि च तत्रैव
विषेयत्वादीकारादिनिष्ठमावनाविधानेन धावाकवमेदाय-
गमकत्वम् ॥ ३ ॥ ४९ ॥ इति पञ्चदशं पौष्पपेषण-
स्यैकदैवत्वत्वाधिकरणम् ॥

॥ इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां
तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

कर्तृवृत्तापत्त्या न सर्वपेषणं प्राप्नोति, अतः शिष्टकचरमण-
एवाविरोधात् ? कांक्षभोजिन्यायोपपादने पूर्वपक्ष इव सिद्ध-
न्तेऽपि सर्वपेषणं संभवत्येवेति न कश्चन पूर्वोत्तरपक्षयोः
प्रयोजनभेदः सिध्यैत् । अतस्तदुल्लेखप्रहणपक्षे विरोधप्रस-
क्तव्यर्थपेषणेन तत्परिहारसंभवात् तदुत्तरोधेनेन्द्रदेवता-
द्व्यविधातः कर्तव्य इत्यर्थमेव पेषणं पूर्वपक्षे प्रयोजनं भिन्नं
सिध्यति । अत्र तानुग्रहस्य सर्वथा वाच्यत्वमुग्रह-
स्यैवानुग्रहः ॥ अश्वरुक्पागताज्यद्रव्यगतभक्तनवरत्नी-
मारीवहविरिभिमर्शनस्य सङ्कटविरिभिमर्शनस्यैव शास्त्रार्थत्वेन
वृक्षन्वलीमन्त्रेणापि सिद्धेः तद्वाधामावात् इह तु मुख्य-
न्दानुग्रहे सर्वथा पूजापेषणस्य वाधप्रसङ्गादर्थपेषणं युक्त-
मित्येव प्रयोजनं कांक्षभोजिन्यायोपपादनेनाश्रयणीयमिति
तदेवात्र प्रयोजनं वक्तुमिति ॥

॥ इति पञ्चदशं पौष्पपेषणस्यैकदै-

वत्वत्वाधिकरणम् ॥

इति श्रीमत्पूर्वोत्तरमीमांसापारावारीणधुरीण कविमण्डन-खण्डदेवशिष्य-शंभुमहोदयविरचितायां
भाट्टदीपिकाव्याख्यायां प्रभावल्यां तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अत्र निरीतान्तं समाप्तम् ॥

अध्यायः पादः अधिकरणसंख्या आदितोऽधिकरणसंख्या

स्याकारणत्वम्; तथापि पिष्टकचरावपि चरन्नुदयोरात्
पेषणविधित्वेन च "पौष्णं चरमि" इत्यत्र सामान्यवाचिनोऽपि
चरन्नुदयस्य पिष्टकचरविशेषपरत्वमिष्टयात् तस्य प्रदेशस्य
पेषणमन्तरिणासिद्धेर्न पेषणस्य कार्यान्तरकरणमाऽपि । अतः
एव चरत्वं नामान्वद्वावितान्तरभ्रमपक्षतण्डुलकृतिकत्वम् ।
अत्र भक्षव्यावृत्त्यै अनवस्थावितेति । अपष्टकव्यावृत्त्यै
अन्तरिति । सूत्रमाकादिव्यावृत्त्यै तण्डुलेति । अत एव
पिष्टकचरावपि तत्संभवाद् पेषणस्य विधातृत्वमिति तत्रैव
पेषणम् ॥ ३ ॥ ४८ ॥ इति चतुर्दशं पौष्णपेषणस्य
चरावेव निवेशाधिकरणम् ॥

(१५ अधिकरणम् ।)

एकस्मिन् ॥ यजान्यसहितः पूषा देवता; यदा राक्ष-
स्यै पुन्यपौष्णम्वहति, तत्रापि पेषणमुत यत्र केवल एव

ग्राहकत्वमित्येव न्यायवृक्षोक्तं साधु । परंतु उभयमतेऽपि
श्रावणीये अन्वयः सारसतादिपक्षपिष्टवचन्यादिति, दुर्घटैव ।
अतः सर्वप्रमादितोर्धेनैवं परिहृत्यम् । पिष्टकचरी चरन्नुदो
गोण एव न मुख्यः । अतएव श्रौतस्मार्तकर्मणोऽवकृत्य-
तायां पिष्टस्यैव तत्करणं विनिश्चयनामिति गौणमुख्यन्यायादेन
सर्वत्र तस्याग्रहणम् । पौष्णे चरौ पेषणं विनैव प्रदेशसिद्धे
प्रतिप्रसवर्षेण पेषणविधानादेव गोणार्थस्य ग्रहणात् पिष्टक-
चरः संप्रदात इति सर्वं समग्रसमिपत्तं धनेण । यस्मात्पि-
ष्टकचरावपि चरन्नुदयप्रयोगः । अत एव यदुपानयेत् चरत्वं
प्रदत्तिमिति तदमिदमित्याह—अत एव चरत्वं नामेति ॥
स्पष्टमन्यत् ॥

॥ इति चतुर्दशं पौष्णपेषणस्य चरावेव
निवेशाधिकरणम् ॥

अनं न्यायमुपाहृता "आनर्पेयसपत्तिहाराय अपूर्वप्रयुक्त
एव वेपथे हारापेक्षायां बहुमीहिणा प्रयागमृतः पूषेन द्वारम् ।
त न भागविशिष्टः । भागस्य अन्वये शेवत्ये इति व्युत्पत्त्या
शेव्यम् । देवतायां भोग्यत्वात्वेन तत्तत्तन्मात्राणां सा-
त्त्विकत्वे मित्रोद्देशेनापि सत्यं तन्मं स्यादिति न्यायेन क्षेत्र-
वर्धनं प्रयुक्तमप्यस्यै तस्यापि यथेष्टविधियोग्यत्वरूपस्य भो-
क्तृत्ववर्धेनाप्यस्यैव जीवतिष्ठत्वादेव पितृत्वेन बन्धं प्रति न-
येष्टविधियोग्यवप्रतिष्ठित्यार्थं साम्यम् "देवसं ब्राह्मणसं च
श्रोमभोग्यमिति यः ।" द्रविष्ट्युक्तं भागवन्दोक्तं द्वारमि-
त्युक्तं, तदिदं नयमे देवताभिष्टद्विभासे सति भोग्यत्व-
येष्टविधियोग्यत्वयोस्तावत्साम्यं प्रति धिनियोग्यप्रतिष्ठापना-
दप्यभोग्यतायुक्तमित्येव निराहृत्य प्रकाशनाऽन्यथासादि-
तम् । अपूर्वप्रयुक्तत्वेऽपि यदपि बहुमीहिणा प्रयागमृतः पू-

देवता तत्रैवेति चिन्तायाम्—"अदन्तो हि स" इति अर्थ-
वादानुसारं पेषणस्य पूषस्यैव प्रयुक्तत्वावगतौ सात्त्विकरूपस्य
धान्यसाहित्येऽपि सत्त्वायुक्तमेव पेषणम् । अत एव "सोमा-
पौष्णं वर्धं निर्वपेन्नेमपिष्टं पशुकाम" इति नेमपदवाच्यादपि-
ष्टत्वापानुवादाऽपि स्मर्यन्ते ।

यदि तु नवमाद्यन्यायेन पूषस्वरूपे आनर्पेयत्वादेव पूर्वा-
धान्यत्वलक्षणया न्यायवृक्षवत्साक्षाद्भवेत्, तदाऽस्तु पूर्वा-
धान्यविषया पूषापिष्टसंबन्धज्ञानजन्ययामानुमितेरेव तावत्पूर्वा-
हिकायाः सत्त्वात् साऽपि पूषपदे । परं त्वर्थवादाद्यनुरो-
धात् पूषापिष्टान्नकदेवतात्वरूपोऽप्यपूर्वाधान्यत्वलक्षणया पूषा-
हिकाराद् द्विदेवत्वेऽपि पेषणधर्मः संभवति । यदाचैवं सति
पाकसंपत्तिस्थाया पतितस्य अन्वहायकरणेन वा क्रान्तिक्रान्ति-
होषेण वा पात्रभेदेन वेति प्राप्ते—

पेष हारं शान्दम्; तथापि साक्षात्पूषः पेषणानर्हत्वादानर्थ-
कत्वादेव निषीदतमिशेषणविशेषत्वेन आग्राह्येन आग्राह्यार्थं
उक्षितं हविरेव द्वारम्, न देवता; तद्भारात्वेऽपि हविर्द्वारसा-
वश्यत्वात् । पूषा तु हविरेव लक्षणम्; तत्रानेवैवर्षातावि-
वत्पूष्णी नैर्वैवर्षयोधसहितसमासाभावात्तान्ययोग्यमाहाराया
विशेषणत्वम्, किंतवयोग्यादस्तिमात्रेणेति तद्विद् द्विदेवत्वेऽ-
प्यस्त्येवेति ॥ तदेतद्विज्ञासायाह—सापि पूषपदे इति ॥

येन वानयेन यदुद्देश्यसंबन्धेन यस्य विधानं तस्य शान्द-
शक्त्युपस्थिततदुद्देश्यसंबन्धे आनर्पेयप्रयुक्तौ; तद्वाच्यपदे
एकापूर्वसाधनत्वलक्षणया येन रूपेणोद्देश्ये विधेये विहिते स-
देवापूर्वं प्रति द्वारमिति "धीरीनहन्ति," इत्यादिचिन्तात्वा-
न्ययेन हस्त न्याय्यं च; प्रकरणदिवाक्यातादीनामप्युद्देश्यत्वा-
न्यये सति अयथातथित्वात्तथ्यतेमीपातिष्वद्वारविशेषस्यैव त-
मर्पणात् । तदिह पूषसंबन्धेनैव आग्राह्येन आग्राह्यत्वात्तेनो-
पस्थापितमप्यपूर्वं न साक्षादुद्देश्यम्; तद्वाच्यपदभावात् ।
तथाच भागवन्देन आग्राह्यत्वात्तद्वारमिति । तदभावे
तत्संकोद्देश्यत्वं शान्दं भवेत् । न च तत्समवधि, एकप्रकारता-
भङ्गावत्ते, पूष्णीऽयोग्यत्वात्तद्वारमिति विशेषणत्वे ईशिशो-
द्देश्यत्वेरेव हेतोराद्यापिचरन्ने परम्परसम्बन्धेन पूषदेतोद्दे-
शेनैव विधानस्य बलप्रकारो अवहित्वाद्येव स्यादित्येन तदु-
पजीवनेनैवाविमर्शितवारवरणमप्यत्र हविष उद्देश्यत्वात्पक्षते ।
एवकोद्देश्यसमर्पणे पूषादे एकापूर्वसाधनत्वलक्षणया देवता-
हारेणैवपूर्वार्थत्वेनानर्थक्यपरिहार इति न पूर्वशरीरिदि ।
यदपि देवतादिप्रतिष्ठितमात्रमात्रं प्रति यथेष्टविधियोग्य-
विषयसामान्यभावेन तथाभूतत्वात्तद्विशिष्टम् पूष्णी द्वारवर्धनो
न्यायमुपाहृत्यम्, तदपि शान्ददेवतात्वरूपान्यायं देवतादि-
प्रधानप्रकारेऽपि देवतादिन्यायप्रकारेऽपि (ननरमन्त्र-
विशेषसाक्षात्तत्वात्) एव एव तदुपचारकः संबन्धविशेषः
कस्यनियः तद्विशिष्टस्य पूष्णी द्वारत्वमित्येवं तदारादादु-